

ΜΑΝΗ

Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία

Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15ος-19ος αι.)

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Λιμένη Αρεόπολης, 4-7 Νοεμβρίου 1993

ΜΑΝΙ

Témoignages sur l' espace et la société

Voyageurs et expéditions scientifiques (XVe-XIXe s.)

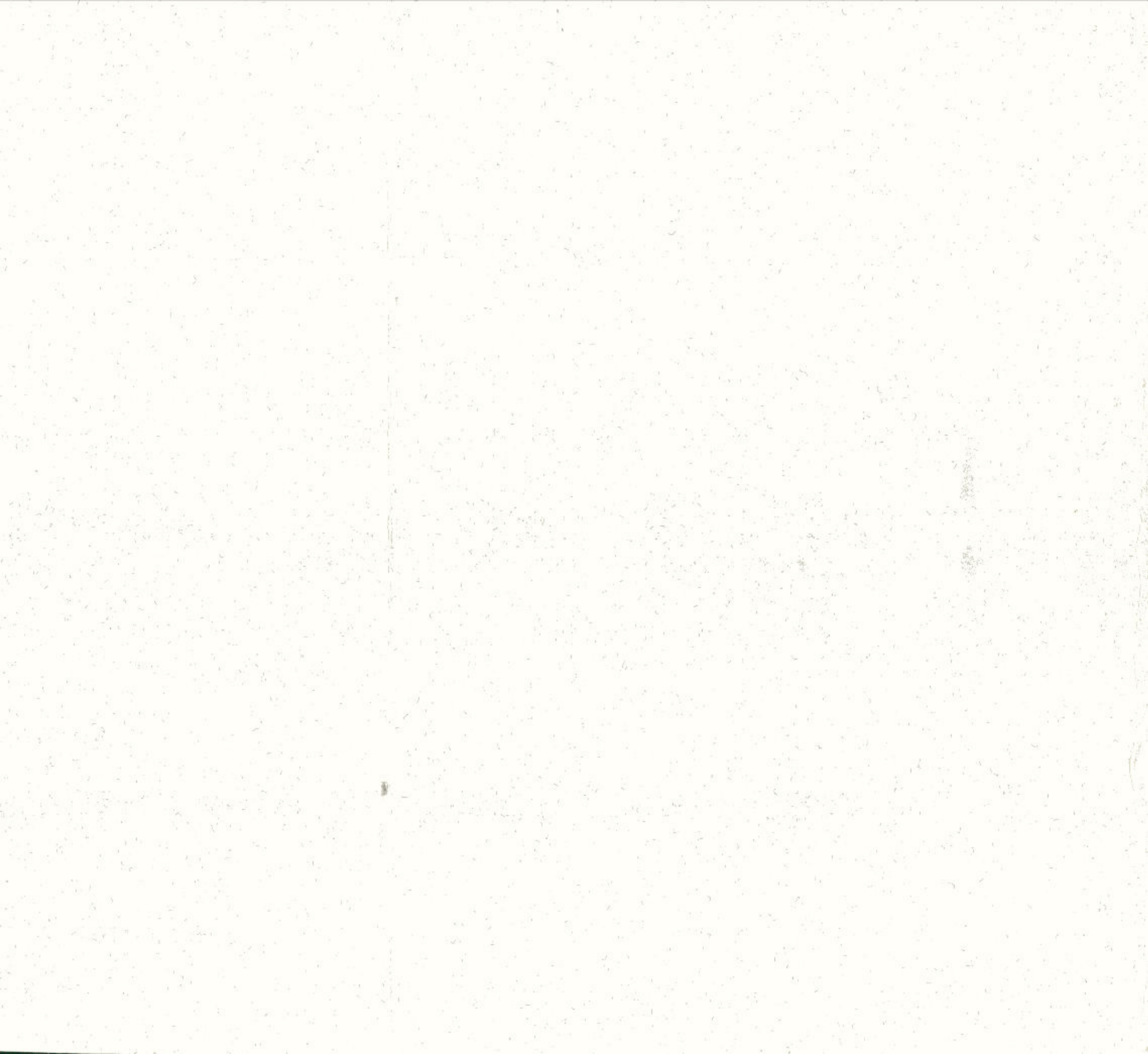
ACTES DE COLLOQUE

Liméni, Aréopolis, 4-7 Novembre 1993

ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

Πάνω Καρδαμύλη, 1829 (Bory de Saint Vincent,
Άτλας πιν. xxii, 1835)

Οπισθόφυλλο, Μανιάτες πολεμιστές
(Leblanc, 1833-4)

INSTITUT DE RECHERCHES NÉOHELLÉNIQUES, F.N.R.S.

PROGRAMME: HISTOIRE DU PEUPEMENT DE LA GRÈCE (XVe–XXes.)

MANI

Témoignages sur
l'espace et la société

—
Voyageurs
et expéditions
scientifiques
XVe–XIXe siècle

ACTES DE COLLOQUE

Limeni, Aréopolis, 4-7 Novembre 1993

Edité par
YANIS SAÏTAS

ATHÈNES 1996

M A N H

Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία
Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές (15ος – 19ος αι.)

M A N I

Témoignages sur l' espace et la société
Voyageurs et expéditions scientifiques (XVe–XIXe s.)

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ (15ος-20ος αι.)

ΜΑΝΗ

Μαρτυρίες για το χώρο

και την κοινωνία

Περιηγητές και

επιστημονικές

αποστολές

15ος – 19ος αι.

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Λιμένα Αρεόπολης, 4-7 Νοεμβρίου 1993

Επιμέλεια

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΪΤΑΣ

ΑΘΗΝΑ 1996

Οργανωτική Επιτροπή

Πρόεδρος	Λουκία Δρούλια, ΚΝΕ/ΕΙΕ
Αντιπρόεδρος	Βασίλης Παναγιωτόπουλος, ΚΝΕ/ΕΙΕ
Γεν. Γραμματέας	Γιάννης Σαΐτας, ΚΝΕ/ΕΙΕ
Ταμίας	Τέτη Χατζηνικολάου, ΥΠ.ΠΟ
Μέλη	Ράνια Πολυκανδριώτη, ΚΝΕ/ΕΙΕ Ιόλη Βιγγοπούλου, ΚΝΕ/ΕΙΕ Γιώργος Τόλιας, ΚΝΕ/ΕΙΕ

Comité d'Organisation

Président	Loukia Droulia, IRN/FNRS
Vice-Président	Vassilis Panayotopoulos, IRN/FNRS
Secrétaire Général	Yanis Saitas, IRN/FNRS
Trésorier	Teti Hatzinicolaou, Ministère de la Culture
Membres	Rania Polycandrioti, IRN/FNRS Ioli Vingopoulou, IRN/FNRS Georgios Tolias, IRN/FNRS

Η έκδοση αυτή πραγματοποιήθηκε με την οικονομική ενίσχυση του Υπουργείου Πολιτισμού, του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού και της Νομαρχίας Λακωνίας

Cette édition fut réalisée grâce au soutien du Ministère de la Culture, de l' Organisme National Hellénique du Tourisme et de la Prefecture de Laconie

Περιεχόμενα

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ	11
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	15
ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΪΤΑΣ: Μάνη. Πολιτιστικό οδοιπορικό	23
YANIS SAÏTAS: Mani. Itinéraire culturel	27

Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ	33
Η σχεδόν νήσος Μάνη. Το γεωγραφικό υπόβαθρο μιας μακράς ιστορικής διαδρομής	
ΣΤΕΛΛΑ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ	39
Η χαρτογράφηση της Λακωνίας από τα Βυζαντινά χειρόγραφα του 13ου έως τον 19ο αι.	
ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ	53
Η έντυπη χαρτογράφηση της Μάνης (16ος-18ος αι.). Ιστορικές και γεωγραφικές πληροφορίες	
ΑΘΗΝΑ ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ	73
Το μανιάτικο τοπίο με τα μάτια των περιηγητών	
CHRISTINE PELTRE	91
Les artistes et la vocation "scientifique" de l'Expédition de Morée	
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΤΣΑΦΑΔΟΣ	109
Η συμβολή περιηγητικών κειμένων, χαρτών και χαρακτηρισμών στην επίλυση του προβλήματος της ταύτισης των "κάστρων της Μάνης"	

Ο ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟΣ ΒΡΑΧΟΣ. Η ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ

ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ Π. ΑΛΕΞΑΚΗΣ	143
"Εμείς και οι άλλοι". Εθνοϊστορικές προσεγγίσεις στα περιηγητικά κείμενα για τη Μάνη	
ΓΕΩΡΓΙΑ Ι. ΚΟΥΤΣΑΡΗ	181
Μάνη: Ύμνος και λαιδορία στα χρονικά των ξένων περιηγητών	

ΙΟΛΗ ΒΙΓΓΟΠΟΥΛΟΥ	197
Ένας Ισπανός λιποτάκτης του 16ου αιώνα στη Μάνη	
ANNE COUDERC	215
Rouqueville et les Maniotes, 1805-1827	
ΕΛΕΝΗ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ	227
Μεταξύ Γάλλων και Άγγλων: Μιά άλλη όψη του περιηγητισμού και της διείσδυσης των ξένων στη Μάνη (1780-1807)	
J. M. WAGSTAFF	273
John Philip Morier's Account of the Mani, 1804	
ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΩΡΟΒΙΝΗΣ	289
Γάλλοι πράκτορες στην Πελοπόννησο, την εποχή του Καποδίστρια	
LEONORA NAVARI	295
Servant of Two Masters? Amable Pelissier in Greece, 1827-28	
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΤΣΟΥΛΑΚΟΣ	305
Η μαρτυρία του Herman von Ruckler-Muskau για την κοινωνική ζωή της Μάνης κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια	
ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ	315
Μία επίσκεψη των βασιλέων Όθωνος και Αμαλίας στη Μάνη (1838)	
Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ. ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ	
ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ	329
Τα προδρομικά της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΪΤΑΣ	353
Η Χαρτογράφηση της Μάνης από τη Γαλλική Αποστολή στο Μοριά (1829-1832)	
ANN THOMSON	383
Bory de Saint-Vincent et l' anthropologie de la Grèce	
JEAN TUCOO-CHALA	395
Bory de Saint-Vincent à la découverte des Maniotes en 1829 (Défense et illustration du Magne; problématique de l'identité maniote)	
MAROULA SINARELLI	413
La carte de Morée: deux approches spatiales	
MICHEL SIVIGNON	435
Les enseignements de la carte de Grèce à l' échelle de 1/200.000 (publiée en 1852)	

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ	445
Το χαρτογραφικό έργο της Γαλλικής Αποστολής του Μοριά (1829-1852)	
CH. LUBRANO DI CICCONE	461
Un peintre en campagne: PIERRE FÉLIX TRÉZEL	
JEAN-MARC DROUIN	475
Collecte et approche géographique: La botanique et la zoologie dans l'Expédition de Morée	
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ	485
Ιατρική και Στρατιωτικές Αποστολές. Η περίπτωση του επιστημονικού έργου της υγειονομικής υπηρεσίας του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος στον Μοριά (1828-1833)	

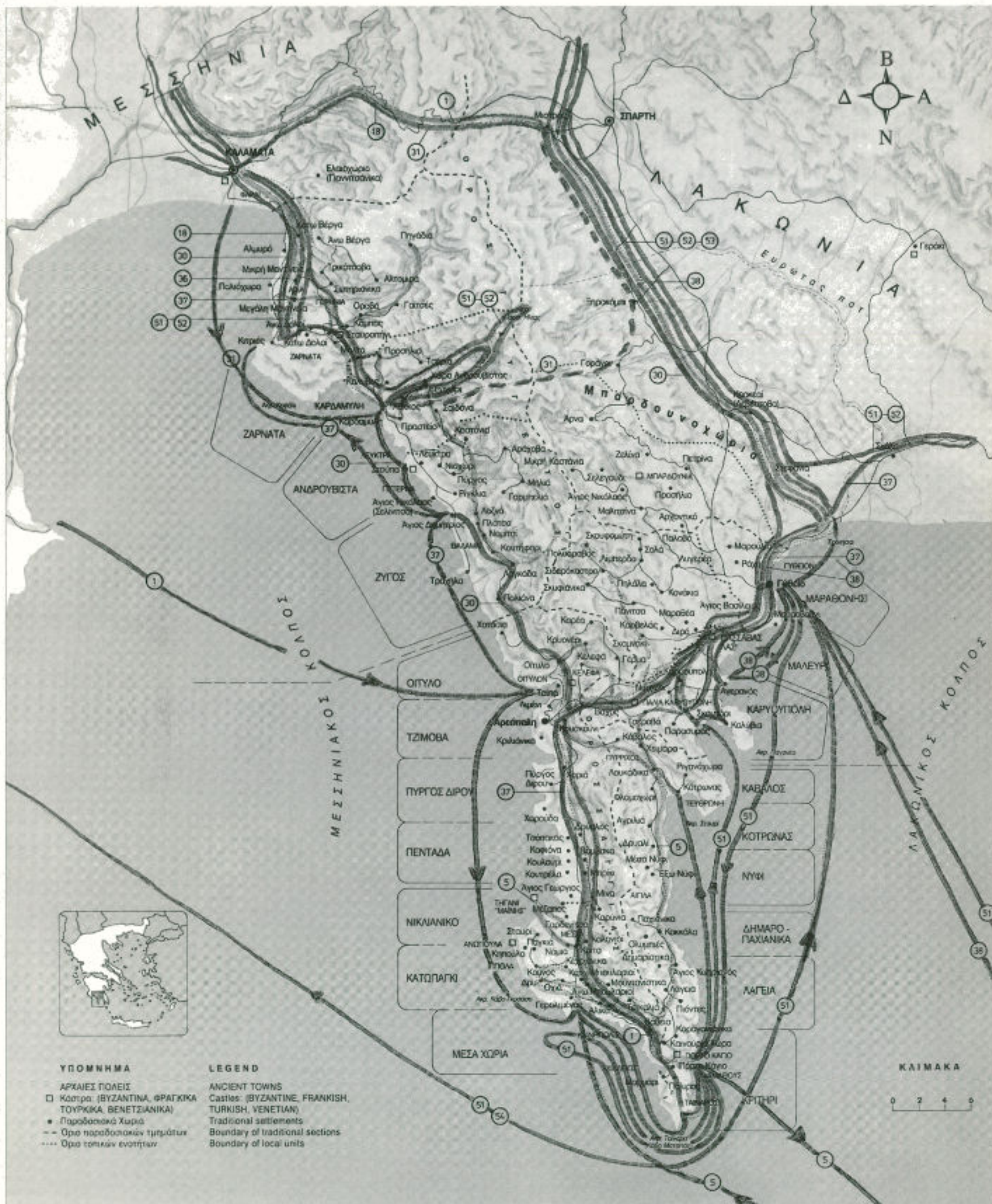
Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ. ΟΙ ΑΠΟΗΧΟΙ

F. L. LUCARELLI	503
Les modes de prospection des architectes et des archéologues de l'expédition de Morée	
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΕΤΡΙΔΟΥ	541
Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά: Αποτελέσματα και συνέπειες στον αρχιτεκτονικό προβληματισμό της Γαλλίας	
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΟΥΡΝΙΚΙΩΤΗΣ	553
Οι αρχιτεκτονικές μελέτες του Abel Blouet στη διάρκεια της Αποστολής και ο αντίκτυπος των μελετών αυτών στη Γαλλία	
ΒΑΣΩ ΜΕΝΤΖΟΥ	569
Τα απομνημονεύματα των μελών της Γαλλικής Αποστολής στο Μοριά	
SOPHIE BASCH-VAN DE KERCKHOVE	579
La littérature non scientifique issue de l'Expédition de Morée. Jacques Mangeart, imprimeur en Morée	

Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΚΑΣΣΗΣ	591
Ό όπλισμός και τό αξιόμαχο τών Μανιατῶν σύμφωνα μέ τούς Ξένους περιηγητές κατά τή Δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)	

ΒΙΚΑ Δ. ΓΚΙΖΕΛΗ	603
Ευρωπαϊκές τάξεις πολιτιστικής κληρονομιάς. Εφαρμογή στο χώρο και την κοινωνία της Μάνης	
ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ: Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ	
ΡΑΝΙΑ ΠΟΥΛΚΑΝΔΡΙΩΤΗ	619
Το περιηγητικό κείμενο και η ιστορική του αξία. Η ιδιότυπη περίπτωση του La Guilletière στη Μάνη	
ΕΥΓΕΝΙΑ ΣΤΡΑΤΗΓΕΑ - ΚΕΦΑΛΛΗΝΑΙΟΥ	639
Η Μάνη και οι Μανιάτες στο ανθελληνικό κείμενο του Pauw και στους περιηγητές της προεπαναστατικής εποχής (1788-1821)	
ΙΛΙΑ ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ	659
Μυθοπλασία και περιήγηση: Οι Stephanopoli στη Μάνη του Sérieys	
GEORGES FESTA	679
Résistance et littérature de voyage: Le Magne dans la conscience française (XVIIe-XVIIIe siècles)	
ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ – RÉSUMÉS	697

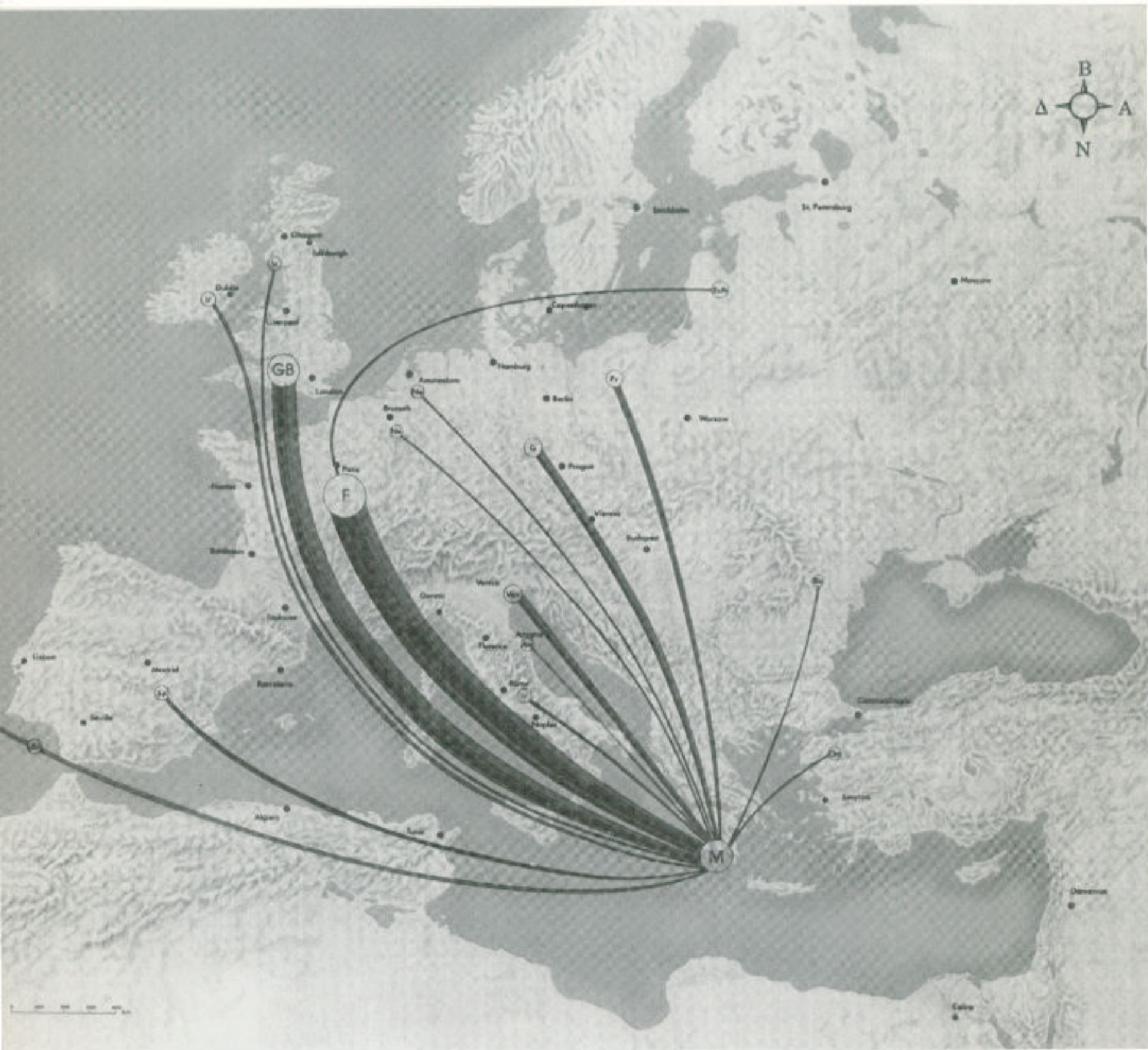

Τα δρομολόγια των ξένων περιηγητών στη Μάνη από το 15ο έως το 19ο αι. Οι αριθμοί παραπέμπουν στον α/α του καταλόγου περιηγητών, σελ. 12,13. Χαρτογράφηση Γ. Σαΐτας

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ
ΣΤΗ ΜΑΝΗ 15ος-19ος αι.

αιών α./α.	χρόνος ταξιδιού	ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ	εθνικότητα ή προέλευση	
Siècle	date de voyage	VOYAGEURS	origine	
15ος	1. 1447	Ciriaco Anconitano	Ανκόνα	Anc
16ος	2. 1512	Domenico Trevisan	Βενετία	Ven
	3. 1537	Jean de Vega	Γαλλία	F
	4. 1537	Bertrandon de la Borderie	Γάλλος	F
	5. 1571	Fabiano Barbo	Βενετία	Ven
	6. 1573	Philippe du Fresne-Canaye	Γάλλος	F
	7. 1579	Jean Carlier de Pinon	Γάλλος	F
	8. 1586	Jean Zuallart	Γάλλος	F
	9. 1588	Reinhold Lubenau	Γερμανός	G
	10. 1589	Samuel Kiechel	Γερμανός	G
	11. 1598	Giuseppe Rosaccio	Ιταλός	It
	12. 1599	Diego Galàn	Ισπανός	Sp
	13. 1596-1630	Alonso di Contreras	Ισπανός	Sp
	17ος	14. 1600	Henri Castela	Γάλλος
15. 1618		Αποστολή Nevers	Γαλλία	F
16. 1668		Sieur de la Guilletière	Γάλλος	F
17. 1670		John Covel	Άγγλος	GB
18. 1670		Evlijâ Celebi	Οθωμανός	Ott
19. 1675		Bernard Randolph	Άγγλος	GB
20. 1686		Antonio Branchi	Βενετία	Ven
21. 1686		Vincenzo Coronelli	Βενετία	Ven
22. 1684-88		Pietro Antonio Pacifico	Βενετία	Ven
23. 1688		Olfert Dapper	Ολλανδός	Ne
18ος		24. 1718	Sieur de Pellegrin	Γάλλος
	25. 1720	De Mirone (P. Lambert de Saumery)	Φλαμανδός	Ne
	26. 1730	Abbé Fourmont	Γάλλος	F
	27. 1738	John Montagu Earl of Sandwich	Άγγλος	GB
	28. 1776	M.G.F.A. Compte de Choiseul-Gouffier	Γάλλος	F
	29. 1791	André Grasset de Saint-Sauveur	Γάλλος	F
	30. 1795	J.B.S. Morritt of Rokeby	Άγγλος	GB
	31. 1795	John Sibthorp	Άγγλος	GB
	32. 1797	Antoine Laurent Castellan	Γάλλος	F
	33. 1797	Dimo & Nicolo Stephanopoli	Γαλλία	F
	34. 1798-99	F.C.H.L. Pouqueville	Γάλλος	F

αιών α./α.	χρόνος ταξιδιού	ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ	εθνικότητα ή προέλευση		
Siècle	date de voyage	VOYAGEURS	origine		
19ος	35. 1804	Jacob Salomon Bartholdy	Πρώσος	Pr	
	36. 1805	Sir William Gell	Άγγλος	GB	
	37. 1805	William Martin Leake	Άγγλος	GB	
	38. 1810	John Galt	Σκωτσέζος	Sc	
	39. 1810-11	J. Trullet, J. Roussel	Γάλλοι	F	
	40. 1810-13	O.M. von Stackelberg	Εσθονός	Esth	
	41. 1813	C.R. Cockerell	Άγγλος	GB	
	42. 1814	John Bramsen	Πρώσος	Pr	
	43. 1818	P.E. Laurent	Γάλλος	F	
	44. 1820	Pierre-Antoine Lebrun	Γάλλος	F	
	1821	45. 1822	John Carne	Άγγλος	GB
		46. 1822	[Karl Huber]	Γερμανός	G
		47. 1825	Charles Swan	Άγγλος	GB
		48. 1825	William Black	Άγγλος	GB
49. 1827		Henry A.V. Post	Αμερικανός	USA	
50. 1828-31		Théodore Leblanc	Γάλλος	F	
51. 1829		J.B. Bory de Saint-Vincent	Γάλλος	F	
52. 1829		E.P. Boblaye	Γάλλος	F	
53. 1829		A. Blouet	Γάλλος	F	
54. 1833-34		F.X. von Predl	Γερμανός	G	
55. 1837		G. Leyburn, S. Houston	Αμερικανοί	USA	
56. 1837		Fr. Herve	Γάλλος	F	
57. 1838		Ernst Curtius	Γερμανός	G	
58. 1839		H.J.G. Herbert Earl of Carnarvon	Άγγλος	GB	
59. 1841		Ferdinand Aldenhoven	Πρώσος	Pr	
60. 184?		Ludwig Ross	Γερμανός	G	
61. 1843-44		Philippe Le Bas	Γάλλος	F	
62. 1843-44		Etienne Rey	Γάλλος	F	
63. 1844		Christopher Wordsworth	Άγγλος	GB	
64. 1854		William Henry Smyth	Άγγλος	GB	
65. 1856-57		Eugène Yemeniz	Γαλλία	F	
66. 1858		Thomas Wyse	Ιρλανδός	Ir	
67. 1860		Dora d' Istria [Ελένη Γκίκα]	Ρουμανία	Ro	
68. 1861,68,74		Henri Belle	Γάλλος	F	
69. 1871-76		John Pentland Mahaffy	Ιρλανδός	Ir	
70. 1822		Am. Fr. von Schweiger-Lerchenfeld	Γερμανός	G	

Χάρτης της Ευρώπης όπου σημειώνεται η προέλευση των περιηγητών της Μάνης
Χαρτογράφηση Γ. Σαΐτας

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Στέλλα Σταυρίδου, Η χαρτογράφηση της Λακωνίας από τα Βυζαντινά χειρόγραφα του 13ου έως τον 19ον αι.

- Εικ. Α. Κώδικας Urbinas Graecus 82, *Γεωγραφική Υφήγησις* του Κλαύδιου Πτολεμαίου. Τα τοπωνύμια της Πελοποννήσου
- Εικ. Β. Κώδικας Urbinas Graecus 82. Ο Χάρτης της Ελλάδος
- Εικ. Γ. Σύγκριση του Μαρκιανού Κώδικα Z. 406 με το σύνολο των σύγχρονων τοπωνυμίων του Urbinas Graecus 82
- Εικ. Δ. Η Πελοπόννησος στον Κώδικα Urbinas Graecus 83
- Εικ. Ε. Η Πελοπόννησος, σύμφωνα με τις συντεταγμένες του Urbinas Graecus 83 από ηλεκτρονικό υπολογιστή
- Εικ. ΣΤ. Η Πελοπόννησος, A. H. Jaillot, N. Sanson (Zαχ. No 2072)
- Εικ. Ζ. Η Πελοπόννησος, Fr. de Wit, (Zαχ. No 2387)
- Εικ. Η. Η Πελοπόννησος, M. Seutter, (Zαχ. No 2177)

Αντώνης Τάντουλος, Η έντυπη χαρτογράφηση της Μάνης (16ος-18ος αι.) Ιστορικές και γεωγραφικές πληροφορίες

- Εικ. 1. Ναυτικός χάρτης της περιοχής της Μάνης του J.Robijn (1683)
- Εικ. 2. Χάρτης της Ελλάδος του J.Gruninger (1525). Λεπτομέρεια
- Εικ. 3. Χάρτης της Πελοποννήσου του C.Solinus (1538)
- Εικ. 4. Χάρτης της Ελλάδος των V.Valgrisi-G.Ruscelli (1561). Λεπτομέρεια
- Εικ. 5. Χάρτης της Πελοποννήσου του G.Camocio (1566-1574). Λεπτομέρεια
- Εικ. 6. Χάρτης της Ελλάδος του G.de Jode (1578). Λεπτομέρεια
- Εικ. 7. Χάρτης της Πελοποννήσου του G.Mercator (1590). Λεπτομέρεια
- Εικ. 8. Χάρτης της Πελοποννήσου του J.Lauremberg (1638). Λεπτομέρεια
- Εικ. 9. Χάρτης της Πελοποννήσου του N.Visher (1682). Λεπτομέρεια
- Εικ. 10. Χάρτης της Πελοποννήσου του F.Piacenza (1688). Λεπτομέρεια
- Εικ. 11. Χάρτης της Πελοποννήσου του M.Seutter (1725). Λεπτομέρεια
- Εικ. 12. Χάρτης της Μάνης του N.Nelli (1570)
- Εικ. 13. Χάρτης της Μάνης αγνώστου χαρτογράφου (1570-1575)
- Εικ. 14. Χάρτης της περιοχής του κάστρου της Μάνης του G.Camocio (1571-1575)
- Εικ. 15. Χάρτης της Μάνης του J.Sandrart (1687)

Αθηνά Χριστοφίδου, Το μανιάτικο τοπίο με τα μάτια των περιηγητών

- Εικ. 1. Η πορεία της Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά στη ΒΔ Μάνη (25 Μαΐου - 2 Ιουνίου 1829)
- Εικ. 2. Υδρόφυτο από την αλμυρή πηγή, που έκανε να γυρίζουν οι Μύλοι του Αλμυρού, το οποίο χρησίμευε ως άσυλο σε μικρές γαρίδες και σε κοχύ-

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- λια. *Expédition Scientifique de Morée. Section des Sciences Physiques. "Botanique"*, τ.ΙΙΙ2, σελ. 330 (no 1494) και 337 (βινιέτα)
- Εικ. 3. Πεζούλες καλλιέργειας, "αρμάκια", από την περιοχή της Ζαρνάτας
- Εικ. 4. Ο κόλπος κάτω από την εκκλησία του Σορού, ανάμεσα στις Κιτριές και στην Καρδαμύλη
- Εικ. 5. Η εκκλησία του Σορού
- Εικ. 6. Τμήμα του λιθόστρωτου δρόμου που συνέδεε την Καλαμάτα με την Καρδαμύλη, κοντά στην εκκλησία του Σορού
- Εικ. 7. Καρδαμύλη. Σχέδιο του Th. Weber, από ένα σκίτσο του M.H. Belle.Henri Belle. "Voyage en Grèce". *Le tour du monde. Nouveau journal des voyages*, 1878/1er semestre, σελ. 353
- Εικ. 8. Η Καρδαμύλη σήμερα
- Εικ. 9. Κρήνη σκαλισμένη στο βράχο στα Γούρνιτσα (Αγία Σοφία)
- Εικ. 10. Το φαράγγι του Βυρού κάτω από το Ξωχώρι. Διακρίνεται κάτω δεξιά το μοναστήρι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Christine Peltre, Les artistes et la vocation "scientifique" de l'Expédition de Morée

1. Antoine-Laurent Castellan, *Vue de la ville de Navarin, de son port et de l'île de Sphactérie*, Gravure, (*Lettres sur la Morée, l'Hellespont et Constantinople*, 1820, T.3, Pl. 58)
2. Prosper Baccuet, *Vue de Navarin et de sa baie*, lithographie, (*Atlas de l'Expédition Scientifique de Morée*, 1835, Pl. VII)
3. Abel Blouet, *Mistra*, gravure, (*Expédition Scientifique de Morée*, vol. 2, pl. 41)
4. Prosper Baccuet, *Vue de Mistra*, Lithographie, (*Atlas de l'Expédition Scientifique de Morée*, 1835, Pl. XXX)
5. Abel Blouet, *Eglise du monastère de Vourcano*, gravure, (*Expédition Scientifique de Morée*, Vol. 1, Pl. 21)
6. Abel Blouet, *Messène, Porte de Mégalopolis*, dessin à la mine de plomb, 30,2 x 27 cm, Paris, École nationale Supérieure des Beaux Arts
7. Abel Blouet, *Porte de Messène*, gravure, (*Expédition Scientifique de Morée*, Vol. 1)

Παναγιώτης Σταμ. Κατσαφάδος, Η συμβολή περιηγητικών κειμένων, χαρτών και χαρακτηρισμών στην επίλυση του προβλήματος της ταύτισης των "κάστρον της Μάνης"

- Πιν. Α. Le Péloponnèse, d'après la carte d'Edrisi (éd K. Miller, *Mappa Arabica*, I, 2, pl. IV-V)
- Πιν. Β. Le Péloponnèse, d'après Ptolémée, A. Bon [VI 16] (éd. C. Müller, Paris, 1901, pl. 20)
- Πιν. Γ. Σύγκριση (με υπέρθεση) του Χάρτη Edrisi και του Πτολεμαϊκού Χάρτη της Πελοποννήσου
- Πιν. Δ. Πίνακας και διάγραμμα όπου συγκρίνονται οι πραγματικές αποστάσεις των πόλεων της Νοτίου Πελοποννήσου με τις αντίστοιχες αποστάσεις σύμφωνα με τον Edrisi

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Πιν. Ε. Το κάστρο στο Τηγάνι
Πιν. ΣΤ. Coronelli, Capo Matapan
Πιν. Ζ. Σκαρίφημα σύγκρισης της Χαλκογραφίας του Coronelli με την περιοχή
Καβο Γκρόσσο - Άνω Πούλας
Πιν. Η. Το τειχισμένο τμήμα της Άνω Πούλας
Πιν. Θ, Ι. Αναπαραστάσεις τμημάτων του τείχους της Άνω Πούλας
Πιν. ΙΑ. Αναπαράσταση τμήματος του εγκάρσιου τείχους της Άνω Πούλας

*Ελένη Γιαννακοπούλου, Μεταξύ Γάλλων και Άγγλων: Μιά άλλη όψη
του περιηγητισμού και της διείσδυσης των ξένων στη Μάνη (1780-1807)*

- Έγγραφο 1: Επιστολή του Τζαννέτμπεη Κουτούφαρη προς Σπ. Φορέστη
Έγγραφο 2: Επιστολή του Nic. Strani προς τον Lord Mulgrave
Έγγραφο 3: Ποιηματίδιον ηρώων Λακεδαιμονίων

J. M. Wagstaff, John Pilip Morier's Account of the Mani, 1804

Morier's Routes in the Peloponnese, 30 April - 26 May 1804

*Γιώργος Τόλιας, Τα προδρομικά της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής
του Μοριά*

1. Οι J. Stuart, N. Revett, G. Dawking και R. Wood στην Αθήνα τον Μάιο του 1751
2. J.D. Barbié du Bocage, Χάρτης της Ελλάδας και των αποικιών της, χαλκογραφία 1811 για τον άτλαντα του ταξιδιού του Νέου Ανάχαρη στην Ελλάδα
3. G.A. Olivier, Ερπετά των νησιών του Αρχιπελάγους, περ. 1799
4. Sonnini de Manoncourt, Μελανούρι, σκαθάρι και χάνος, περ. 1784
5. J.D. Barbié du Bocage, Χάρτης της Πελοποννήσου, 1814
6. Choiseul - Gouffier και οι σύντροφοί του Kauffer, Chabert & St Hilaire, στο σπήλαιο της Αντιπάρου, 1776
7. Choiseul - Gouffier, βινιέτα της πρώτης σελίδας του Voyage Tittoresque, 1784, με αναπαράσταση της εκδίωξης των Τούρκων από την Ελλάδα από τον ρώσικο στρατό
8. J.B. Lechevalier, άποψη των ακτών της Τρωάδας με τους τάφους του Αχιλλέα και του Πατρόκλου, 1802

*Γιάννης Σαΐτας, Η Χαρτογράφηση της Μάνης από τη Γαλλική Αποστολή
στο Μοριά (1829-1832)*

1. Οι διαδρομές 1-13 της Γαλλικής Αποστολής υπό τον Bory de St Vincent στο Μοριά
2. Οι διαδρομές 6,11,12,15 της Γαλλικής Αποστολής υπό τον Bory de St Vincent στη

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Μάνη, 6 Παραμονή από 25 Μαΐου - 3 Ιουνίου 1829, 11,12 Παραμονή από 25 έ-
ως 30 Ιουνίου 1829 και 15 διέλευση το Νοέμβριο 1829, κατά την αναχώρηση για
τη Γαλλία
3. Οι διαδρομές 1-17 του αρχιτέκτονα Abel Blouet της Γαλλικής Αποστολής στο
Μοριά
 4. Οι διαδρομές 10 και 11 του αρχιτέκτονα Abel Blouet της Γαλλικής Αποστολής
στη Μάνη. 10 Από Καλαμάτα έως Κάβο-Ματαπά (Ταίναρο). 11 από Κάβο-
Ματαπά έως Γύθειο
 5. Το φύλλο του χάρτη κλ.1:200.000 με τμήμα της Μεσσηνιακής Μάνης και τη
Χερσόνησο του Ακρίτα (τελικό φύλλο Γ)
 6. Το φύλλο του χάρτη κλ. 1:200.000 με τη Λακωνική Μάνη (τελικό φύλλο Γ)
 7. Σύνθεση των 4 φύλλων σε κλ. 1: 50.000 (προπαρασκευαστικά φύλλα Β) που
περιλαμβάνουν τη Νότια Μάνη. (Benoit, Tribert, Rocher, Servier)
 8. Σύνθεση των 2 φύλλων σε κλ. 1: 50.000 (προπαρασκευαστικά φύλλα Β) που
περιλαμβάνουν τη Βορειοδυτική (Εξω) ή Μεσσηνιακή Μάνη (Escanyé και
Detroyat, 1830)
 9. Σύνθεση των 2 φύλλων σε κλ. 1: 50.000 (προπαρασκευαστικά φύλλα Β) που
περιλαμβάνουν τις περιοχές Μαραθονήσι και Μπαρδουνοχώρια (Gineste de
Lissertel, 1832)
 10. Σύνθεση των 8 φύλλων σε κλ. 1: 50.000 (προπαρασκευαστικά φύλλα Β) που
περιλαμβάνουν όλη τη χερσόνησο της Μάνης (1830 - 1832)
 11. Σύγκριση των οικήσεων που περιλαμβάνονται στα 8 φύλλα Β (1: 50.000) και
στα 2 φύλλα Γ (1:200.000) για τη Μάνη και τα Μπαρδουνοχώρια
 12. Σύγκριση των οχυρών εγκαταστάσεων που περιλαμβάνονται στα 8 φύλλα Β
(1: 50.000) και στα 2 φύλλα Γ (1:200.000) για τη Μάνη και τα
Μπαρδουνοχώρια
 13. Σύγκριση των εκκλησιαστικών εγκαταστάσεων της Μάνης και των Μπαρδου-
νοχωρίων που περιλαμβάνονται στα 8 φύλλα Β (1:50.000) και στα δύο φύλλα
Γ (1:200.000)
 14. Σύγκριση των υδάτων και νερομύλων της Μάνης και των Μπαρδουνοχωρίων
που περιλαμβάνονται στα 8 φύλλα Β (1:50.000) και στα δύο φύλλα Γ
(1:200.000)
 15. Σύγκριση των αρχαιοτήτων της Μάνης και των Μπαρδουνοχωρίων που περι-
λαμβάνονται στα 8 φύλλα Β (1:50.000) και στα δύο φύλλα Γ (1:200.000)
 16. Πίνακας με τα χαρτογραφημένα στοιχεία (οικήσεις, εκκλησιαστικές εγκατα-
στάσεις, οχυρές εγκαταστάσεις, αρχαιότητες και διάφορα άλλα) του ανθρω-
πογενούς χώρου της Μάνης και των Μπαρδουνοχωρίων στα 8 φύλλα Β
(1:50.000), στα 2 φύλλα Γ (1:200.000) και στους δύο πίνακες Α της Γεωγρα-
φίας και Γεωλογίας της Γαλλικής Αποστολής στο Μοριά
 17. Σύγκριση οικήσεων που περιλαμβάνονται στα 18 φύλλα Β (1:50.000) και στα
3 φύλλα Γ (1:200.000) με τις τρεις χερσονήσους της νότιας Πελοποννήσου
 18. Σύγκριση εκκλησιαστικών κτιρίων που περιλαμβάνονται στα 18 φύλλα Β
(1:50.000) και στα 3 φύλλα Γ (1:200.000) με τις τρεις χερσονήσους της νότιας
Πελοποννήσου
 19. Ο οικισμένος χώρος και ο κοινωνικός σχηματισμός στα 1820-1830. Βήματα
προς τη συγκρότηση ενός ολοκληρωμένου Άτλαντα της Χερσονήσου της
Μάνης που θα τεκμηριώνει την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της και θα βοηθήσει
στην κήρυξή της ως προστατευόμενου εθνικού τόπου (Ανοικτού Μουσείου
παραδοσιακής κληρονομιάς)

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

20. Η κοινότητα της Βάθειας και η ευρύτερη ακροταινάρια περιοχή της. Απόσπασμα από τον προπαρασκευαστικό χειρόγραφο χάρτη (φύλλα Β, 1:50.000, χρονολογία σύνταξης μεταξύ 1830-1832). (Έχουν προστεθεί τα όρια της κοινότητας, 1912 κ.ε.)
21. Η κοινότητα της Βάθειας και η ευρύτερη ακροταινάρια περιοχή της. Απόσπασμα από τον τυπωμένο χάρτη (φύλλα Γ, 1:200.000) της Πελοποννήσου (*Expédition Scientifique de Morée, Atlas*, Παρίσι, 1832). (Έχουν προστεθεί τα όρια της κοινότητας, 1912 κ.ε.)
22. Η ακροταινάρια περιοχή και η κοινότητα της Βάθειας με τις υποπεριοχές Α, Β, Γ, Δ. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα σε κλ. 1:20.000. Σημειώνονται το ανάγλυφο του εδάφους (ισοϋψείς ανά 20μ.), οι κατοικημένες θέσεις (μεγαλιθικές εγκαταστάσεις και παραδοσιακές οικήσεις) και οι εκκλησιαστικές εγκαταστάσεις. (Γ. Σαΐτας, *Οικισμένος χώρος και κοινωνία στη Μάνη. Τεκμηρίωση: Κοινότητα Βάθειας. Οι οικιστικές και κτιριακές εγκαταστάσεις*, τχ. 2, δακτυλόγραφο κείμενο και πίνακες ερευνητικού έργου στο ΕΙΕ/ΚΝΕ, Νοέμβριος 1994, βλ. σχέδια 171, 177, 185).

Jean Tucoo-Chala, Bory de Saint-Vincent à la découverte des Maniotes en 1829 (Défense et illustration du Magne; problématique de l'identité maniote)

Itinéraires de Bory de Saint-Vincent dans le Magne occidental et oriental

Michel Sivignon, Les enseignements de la carte de Grèce à l'échelle de 1/200.000 (publiée en 1852)

Cartographie de la Grèce au 19ème siècle

Παναγιώτης Τσακόπουλος, Το χαρτογραφικό έργο της Γαλλικής Αποστολής του Μοριά (1829-1852)

1. Τριγωνισμός της Πελοποννήσου, 1832, 1:400.000 (λιθογραφία)
2. Τμήμα χειρόγραφου φύλλου της Αργολίδας, De Vaudrimay, 1:50.000, χ.η.
3. Τμήμα χειρόγραφου φύλλου της Κορινθίας, De Germay, 1:50.000, χ.η.
4. Τοπογραφική αποτύπωση της Πάτρας, Tribert και Rocher 1832, 1:20.000
5. Τοπογραφική αποτύπωση του Μυστρά, Villatte, 1:1.000, χ.η.
6. Πολεοδομικό σχέδιο της Κορίνθου, Peytier 1829, 1:2.000
7. Φύλλο Νο 18 του Χάρτη της Ελλάδας (Λακωνία), 1852, 1:200.000 (λιθογραφία)

F. L. Lucarelli, Les modes de prospection des architectes et des archéologues de l'Expédition de Morée

- I. Archives de l' Académie des Sciences/Paris, carton "Commission de Morée", dossier VIII.
- II. Archives Nationales/Paris, F/21/544, dossier III, F 313.
- III. Archives Nationales/Paris, F/21/544, dossier III, F. 314.
- IV. Archives de l' Académie des Sciences/Paris, carton "Commission de Morée", dossier, fascicule "Élide".

Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Οι αρχιτεκτονικές μελέτες του Abel Blouet στη διάρκεια της Αποστολής και ο αντίκτυπος των μελετών αυτών στη Γαλλία

1. Abel Blouet. Ναός του Επικουρείου Απόλλωνα. Γενική άποψη της κατάστασης του ναού, περίπου όπως αφέθηκε μετά τις ανασκαφές του 1818. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος II, Παρίσι, 1833
2. Abel Blouet. Ναός του Επικουρείου Απόλλωνα. Κάτοψη του ναού με διαφοροποίηση της υπάρχουσας κατάστασης και της αποκατάστασης. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος II, ό.π.
3. Abel Blouet. Ναός του Επικουρείου Απόλλωνα. Όψη και τομές της υπάρχουσας κατάστασης του ναού. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος II, ό.π.
4. Abel Blouet. Αποκατάσταση του ναού του Επικουρείου Απόλλωνα. Όψη. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος II, ό.π.
5. Abel Blouet. Αποκατάσταση του ναού του Επικουρείου Απόλλωνα. Εγκάρσια τομή. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος II, ό.π.
6. Abel Blouet. Ναός του Επικουρείου Απόλλωνα. Οικοδομικές λεπτομέρειες της στέγασης. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος II, ό.π.
7. Abel Blouet. Αποκατάσταση ναού του Πανελληνίου Διός στην Αίγινα. Όψη. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος III, Παρίσι, 1838
8. Abel Blouet. Αποκατάσταση ναού του Πανελληνίου Διός στην Αίγινα. Δωρικός ρυθμός. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος III, ό.π.

Κυριάκος Δ. Κάσσης, Ό οπλισμός και τό αξιόμαχο τών Μανιατών σύμφωνα με τους ξένους περιηγητές κατά τη Δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)

Φορητό κοντόκαννο κανονάκι με χειρολαβή για επιθέσεις σε καράβια και άνοιγμα τρύπας στα ΐσαλα

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Στρατηγέα-Κεφαλληναίου, Η Μάνη και οι Μανιάτες στο ανθελληνικό κείμενο του Pauw και στους περιηγητές της προεπαναστατικής εποχής (1788-1821)

Παράρτημα Ι.

Considérations sur l' histoire et les mœurs des Mainotes (C. de Pauw)

Απόψεις για την Ιστορία και τα ήθη των Μανιατών (C. de Pauw)

Παράρτημα ΙΙ.

Συμβόλαιο γάμου του Νικηφόρου (1473)

Έγγραφο βάπτισης του Αλεξίου, γιου του Νικηφόρου (1474)

Ψήφισμα της Γερουσίας των Λακεδαιμονίων με το οποίο έχρισε τον Νικηφόρο
Πρωτογέροντα

ΤΟ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1991 το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών εισηγήθηκε προς το Υπουργείο Πολιτισμού, και στη συνέχεια προς τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού, τη διοργάνωση ενός προγράμματος πιλότου με το γενικό τίτλο "ΜΑΝΗ - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ". Κύριος στόχος ήταν η γνωριμία και προβολή της ιστορικής φυσιογνωμίας της εξαιρετικά ενδιαφέρουσας και ιδιόμορφης αυτής περιοχής της χώρας μας, που δίκαια μπορεί να χαρακτηριστεί ως "εθνικός τόπος" ή "ανοικτό μουσείο". Η πρόταση βασίστηκε στο ερευνητικό πρόγραμμα "ΟΙΚΙΣΜΕΝΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΗ ΜΑΝΗ", το οποίο διεξάγεται στο ΚΝΕ/ΕΙΕ από το 1984 κ.ε., από ομάδα εργασίας με επιστημονικό υπεύθυνο τον υπογράφοντα. Στην οικονομική στήριξη αυτού του προγράμματος έχουν μετάσχει η Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, το Υπουργείο Πολιτισμού και ο Ε.Ο.Τ.

Η πρόταση ευτύχησε να γίνει αποδεκτή και να ενισχυθεί οικονομικά και οργανωτικά από τους προαναφερθέντες φορείς και από την Περιφέρεια Πελοποννήσου. Τον Ιούνιο 1992 συγκροτήθηκε ειδική ομάδα εργασίας αποτελούμενη από τη Διευθύντρια του ΚΝΕ/ΕΙΕ κ. Λουκία Δρούλια, τον Διευθυντή Ερευνών ΚΝΕ/ΕΙΕ και υπεύθυνο του προγράμματος "Ιστορική μελέτη των Οικισμών της Ελλάδος, 15ος-20ος αι.", κ. Βασίλη Παναγιωτόπουλο, τον αρχιτέκτονα - εθνολόγο Γιάννη Σαΐτα και τις ερευνήτριες κυρίες Ιόλη Βιγγοπούλου, Ευγενία Δρακοπούλου και Ράνια Πολυκανδριώτη, συνεργάτριες του ερευνητικού έργου του ΚΝΕ/ΕΙΕ "Ξενογλωσσα περιηγητικά κείμενα για τη Ν.Α. Ευρώπη και την Ανατολική Μεσόγειο, 15ος-19ος αι." Ως επίτροπος του προγράμματος ορίστηκε η κ. Μαίρη Μιχαηλίδου, εκπρόσωπος του Υπουργείου Πολιτισμού, επικουρούμενη από την κ. Τέτη Χατζηνικολάου. Από το Μάιο του 1993 συνεργάστηκε και ο κ. Γιώργος Τόλιας, ιστορικός.

Από τον Ιούλιο του 1992 προχώρησε με ταχείς ρυθμούς η προετοιμασία των τριών κύριων δραστηριοτήτων του προγράμματος, δηλαδή της Έκθεσης ιστορικού υλικού, των πρότυπων περιηγήσεων - ξεναγήσεων, και της Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης.

A. Η Έκθεση ιστορικού υλικού με τίτλο “ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΣΤΗ ΜΑΝΗ 15ος-19ος αι.”, εγκαινιάστηκε στις 17 Ιουλίου 1993 στο Ιστορικό Εθνολογικό Μουσείο Μάνης, στον Πύργο Τζανετάκη Γρηγοράκη στην Κρανάη Γυθείου, από τον τότε Αντιπρόεδρο της Κυβέρνησης κ. Τζαννή Τζαννετάκη.

Το εκθεσιακό υλικό προήλθε από τις σημαντικότερες δημόσιες και ιδιωτικές συλλογές. Μέσα από τα χειρόγραφα, έντυπα και εικαστικά έργα, τα ιστορικά κειμήλια, τους παλαιούς χάρτες και τις σημερινές χαρτογραφήσεις των δρομολογίων εβδομήντα περίπου ξένων περιηγητών επιδιώχθηκε να αναδειχθούν οι αμφίδρομες σχέσεις της Ευρώπης με τη χερσόνησο της Μάνης από την ευρωπαϊκή “Αναγέννηση” μέχρι τον προηγούμενο αιώνα.

Η Έκθεση, πέρα από τη συνεχή ιστορικογεωγραφική της διάρθρωση, εστίασε σε δύο σημαντικά θέματα, που παρουσιάστηκαν ως ιδιαίτερες ενότητες: 1ον) το έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά (1829-1832) που αναφέρεται στη Μάνη και 2ον) τον παραδοσιακό κοινωνικο-στρατιωτικό σχηματισμό με τις οχυρές εγκαταστάσεις των μπέηδων, των καπετάνιων και των γενών στις διάφορες τοπικές ενότητες της χερσονήσου. Σε ένα άλλο τμήμα εκτέθηκαν νεότερα βιβλία για τη Μάνη. Ένας αναλυτικός εικονογραφημένος δίγλωσσος κατάλογος 142 σελίδων στα ελληνικά και αγγλικά συμπλήρωσε την Έκθεση.

Η υποδοχή και η ανταπόκριση που συνάντησε η Έκθεση συντέλεσαν ώστε να συνεχίζεται η λειτουργία της για τέταρτο ήδη έτος. Μεγάλο μέρος του υλικού της προβλέπεται να αποτελέσει τον πυρήνα του υπό σύσταση Μουσείου της Μάνης.

Το Νοέμβριο του 1993, παράλληλα με την Έκθεση στο Γύθειο, λειτούργησε και στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη των Αθηνών μια Έκθεση εντύπων και χαρτών με τίτλο “ Η Μάνη σε σπάνια βιβλία της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, 16ος-19ος αι.”. Οργανώθηκε από το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του ΕΙΕ σε συνεργασία με τη Διεύθυνση της Βιβλιοθήκης.

B. Ο κύκλος των πρότυπων μορφωτικών εκδρομών με ξεναγήσεις στη Μάνη αποβλέπει στο να παρουσιάσει την ιστορική φυσιογνωμία του τόπου και να φέρει τον σημερινό επισκέπτη ή τον μελετητή σε άμεση επαφή με τη φύση, την ιστορία, την παράδοση, τη ζωή και τα έθιμα των ανθρώπων της Μάνης. Με τον τρόπο αυτό επιχειρείται η διάδοση ενός εναλλακτικού ποιοτικού τουρισμού, φιλικού προς το περιβάλλον και την τοπική κοινωνία. Έχουν σχεδιαστεί τέσσερις έως οκτώ διαφορετικές πορείες με διάρκεια από μία έως πέντε ημέρες. Ειδικευμένοι ξεναγοί θα οδηγούν

Έλληνες και αλλοδαπούς τόσο στα ίχνη των περιηγητών όσο και στους οικισμούς, τα μνημεία και τα αξιοθέατα, συμπεριλαμβανομένων και των ορεινών του Ταύγέτου.

Ξεναγήσεις του είδους αυτού πραγματοποιήθηκαν ήδη δοκιμαστικά τον Ιούλιο του 1993, με την ευκαιρία των εγκαινίων της Έκθεσης στο Γύθειο, και το Νοέμβριο του 1993 στη διάρκεια της Επιστημονικής Συνάντησης.

Γ. Η διεθνής Επιστημονική Συνάντηση με τίτλο: "ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ: ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ" πραγματοποιήθηκε στο Λιμένι της Αρεόπολης από τις 4 έως τις 7 Νοεμβρίου 1993. Περιελάμβανε 38 ανακοινώσεις από 26 Έλληνες και 12 αλλοδαπούς ομιλητές.

Ένα μεγάλο μέρος των ανακοινώσεων εστίασε στις καταθέσεις περιηγητών, που ταξίδεψαν στη Μάνη και στο Μοριά, μεμονωμένοι ή ενταγμένοι σε στρατιωτικές, επιστημονικές και άλλες αποστολές. Ορισμένες πιο αξιόπιστες και αυθεντικές, άλλες πιο ευφάνταστες και "πλαστές", μερικές πιο σύντομες και στοιχειώδεις, άλλες ιδιαίτερα ακριβείς, διεξοδικές και εμπειριστατωμένες, οι μαρτυρίες αυτές δίνουν τα διαθλασμένα είδωλα του φυσικού, ιστορικού και μνημειακού χώρου καθώς και των αντίστοιχων ιστορικών συνθηκών. Επιπλέον, είτε ανήκουν στο χώρο της ταξιδιωτικής φιλολογογίας ή των εικαστικών απεικονίσεων είτε περνούν στο χώρο των αντικειμενικότερων καταγραφών και τεκμηριώσεων, οι μαρτυρίες αυτές αποκαλύπτουν τις οπτικές γωνίες και τους τρόπους με τους οποίους η ευρωπαϊκή συνείδηση αλλά και τα συμφέροντα των διαφόρων δυνάμεων προσέγγισαν τον ιδιότυπο χώρο της Μάνης.

Αρκετές από τις ανακοινώσεις πραγματεύθηκαν ή σχολίασαν ευρύτερα ζητήματα, που σχετίζονται με τις δράσεις και τις στάσεις των περιηγητών, λογίων και άλλων ειδικών, καθώς και με τις μετέπειτα χρήσεις του έργου τους. Ορισμένες αναφέρθηκαν στις δυνατότητες που παρέχονται σήμερα για την ανάδειξη και τη χρήση της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς.

Ένα ιδιαίτερο τμήμα της Συνάντησης ήταν αφιερωμένο στο έργο και στους απόηχους της Γαλλικής Αποστολής στο Μοριά (1829-1832) και διοργανώθηκε με τη συνεργασία του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, του Εθνικού Κέντρου Ερευνών Γαλλίας και ορισμένων γαλλικών πανεπιστημίων, που τα τελευταία χρόνια πραγματοποιούν το ερευνητικό έργο "Η επιστημονική ανακάλυψη της Μεσογείου - Οι Αποστολές της Αιγύπτου, της Αλγερίας και του Μοριά".

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΪΤΑΣ

Οι τριάντα οκτώ ανακοινώσεις της Συνάντησης διαρθρώθηκαν σε τέσσερις θεματικές ενότητες, που αντιστοιχούν στα μέρη στα οποία οργανώνονται και τα κείμενα του παρόντος τόμου:

1. Πέμπτη 4/11/93, απογευματινή συνεδρία, πρόεδρος η κ. Λουκία Δρούλια: Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ, με έξι ανακοινώσεις.

2. Παρασκευή 5/11/93, απογευματινή συνεδρία, πρόεδρος η κ. Βάσω Μέντζου: Ο ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟΣ ΒΡΑΧΟΣ. Η ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ, με ένδεκα ανακοινώσεις.

3. Σάββατο 6/11/93, πρωινή συνεδρία, πρόεδρος ο κ. Στέλιος Παπαδόπουλος: Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ. ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ, με δέκα ανακοινώσεις. Απογευματινή συνεδρία, πρόεδρος ο κ. J. Tucco- Chala: Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ. ΟΙ ΑΠΟΗΧΟΙ, με πέντε ανακοινώσεις.

4. Κυριακή 7/11/93, πρωινή συνεδρία, πρόεδρος ο κ. Ελευθέριος Αλεξάκης: Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ, με δύο ανακοινώσεις, ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ. Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ, με τέσσερις ανακοινώσεις.

Η έκδοση του βιβλίου έγινε δυνατή χάρις στην οικονομική βοήθεια του Υπουργείου Πολιτισμού, του Ελληνικού Οργανισμού Τουρισμού και της Νομαρχίας Λακωνίας, προς τους οποίους εκφράζουμε θερμές ευχαριστίες. Ευχαριστίες οφείλουμε, επίσης, σε όλους όσους συνέβαλαν με την εμπειρία και πρόθυμη εργασία τους στην πραγματοποίηση τόσο της Επιστημονικής Συνάντησης, όσο και στην έκδοση των Πρακτικών της.

ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΣΑΪΤΑΣ

MANI. ITINÉRAIRE CULTUREL

AU MOIS DE MAI 1991, l'Institut de Recherches Néohelléniques (IRN) de la Fondation Nationale de la Recherche Scientifique (FNRS) a déposé auprès du ministère de la Culture, puis de l'Organisme National Hellénique du Tourisme (ONHT), une proposition d'organisation d'un programme pilote intitulé "Mani. Itinéraire culturel". L'objectif essentiel en était de faire connaître et de promouvoir l'espace historique et naturel de cette région grecque extrêmement originale et intéressante, qui peut à juste titre être qualifiée de "site national" ou de "musée à ciel ouvert". Cette proposition s'appuyait sur les travaux du programme de recherche intitulé "Habitat et société dans le Magne", mené au INR/FNRS depuis 1984 par un groupe de travail sous la direction scientifique de l'auteur de ces lignes. Ce programme avait bénéficié entre autres du soutien financier du Secrétariat Général de la Recherche et de la Technologie, du ministère de la Culture et de l'ONHT.

La proposition a été acceptée et a pu bénéficier du soutien financier et matériel des organismes précités et de la Région du Péloponnèse. En juin 1992 a été constitué un groupe de travail spécial composé de Mme Loukia Droulia, directrice du IRN/FNRS, de MM. Vassilis Panayotopoulos, directeur de recherches au INR/FNRS et responsable du programme "Etude historique du peuplement de la Grèce du XVe au XXe siècle, et Yanis Saïtas, architecte et ethnologue, et de Mmes Ioli Vingopoulou, Evgénia Drakopoulou et Rania Polycandrioti, chercheurs participant au travail de recherche du IRN/FNRS sur "Les récits de voyages en langue étrangère concernant le sud-est de l'Europe et la Méditerranée orientale, XVe-XIXe siècles". Mme Mary Michaelidou, représentante du ministère de la Culture, a été désignée comme commissaire de ce programme, la suppléance étant assurée par Mme Téli Hatzinicolaou. En mai 1993, M. Georges Tolia, historien, s'est joint à ce programme.

A partir du mois de juillet 1992, la préparation des trois activités principales de ce programme a progressé à un rythme accéléré: Exposition de matériel historique, Excursions guidées originales, Rencontre Scientifique Internationale.

A. L'Exposition de matériel historique, intitulée "Les voyageurs dans Mani, XVe-XIXe siècles", a été inaugurée le 17 juillet 1993 au Musée ethnologique et historique de Mani, dans la tour Tzanetaki Grigoraki, à Cranae (Gythion), par M. Tzannis Tzannetakis, alors vice-président du gouvernement.

Le matériel exposé provenait des collections publiques et privées les plus

importantes. A travers les manuscrits, les imprimés et les oeuvres figuratives, les objets précieux historiques, les cartes anciennes et les relevés actuels du parcours de soixante-dix voyageurs étrangers environ, on a cherché à mettre en évidence les relations mutuelles qui unissaient l'Europe à la presque île du Magne, de la Renaissance au siècle dernier.

Au-delà de son organisation historico-géographique suivie, l'Exposition focalisait l'intérêt sur deux questions importantes, présentées comme deux unités particulières: 1) l'oeuvre de l'Expédition Scientifique française de Morée (1829-1832) qui se rapporte au Magne, et 2) la configuration socio-militaire traditionnelle des beys, des capétans et des clans dans les différentes unités locales de la presque île. Une autre section exposait des livres plus modernes sur le Magne. Un catalogue détaillé et illustré de 142 pages, en grec et en anglais, complétait cette exposition.

L'accueil réservé à cette Exposition et son écho dans le public ont fait qu'elle se poursuit depuis quatre ans. Une grande partie du matériel exposé devrait constituer le noyau du futur Musée du Magne.

En novembre 1993, parallèlement à l'Exposition à Gythion, s'est ouverte à la Bibliothèque Gennadion à Athènes une exposition d'imprimés et de cartes intitulée "Le Magne dans les livres rares de la Bibliothèque Gennadion, XVIe-XIXe siècles". Elle était organisée par le IRN/FNRS, en collaboration avec la direction de la Bibliothèque.

B. Les excursions culturelles originales dans le Magne, accompagnées de guides, visent à présenter l'aspect historique du pays et à mettre le visiteur actuel ou le chercheur en contact direct avec la nature, l'histoire, la tradition, la vie et les coutumes des habitants du Magne. On essaie de cette manière de diffuser une alternative de tourisme de qualité, amical pour l'environnement et la société locale. Entre quatre et huit parcours différents ont été mis au point, d'une durée de un à cinq jours. Des guides qualifiés conduiront Grecs et étrangers sur les traces des voyageurs et dans les agglomérations, les monuments et autres lieux dignes d'être visités, y compris les sommets du Taygète.

Des visites guidées de ce type ont déjà été réalisées à titre expérimental en juillet 1993, à l'occasion de l'inauguration de l'Exposition à Gythion, et en novembre de la même année, pendant la Rencontre Scientifique.

C. La Rencontre Scientifique Internationale intitulée "Voyageurs et expéditions scientifiques: témoignages sur l'espace et la société de Mani", s'est tenue à Limeni (Aréopolis) du 4 au 7 novembre 1993. Trente huit communications y ont été entendues, présentées par 26 Grecs et 12 étrangers.

MANI. ITINÉRAIRE CULTUREL

Une grande partie des communications était centrée sur les récits des voyageurs ayant visité le Magne et la Morée, soit seuls soit comme membres d'expéditions militaires, scientifiques ou autres. Parfois authentiques et dignes de foi, parfois imaginatifs et inventifs, parfois brefs et rudimentaires, parfois très précis, détaillés et circonstanciés, ces témoignages offrent un reflet de l'espace naturel, historique et monumental de la région ainsi que des conditions historiques. Par ailleurs, qu'ils relèvent de la littérature de voyage ou des représentations figurées ou qu'ils passent dans le domaine des représentations objectives et documentées, ces témoignages dévoilent la perspective et la façon dont la conscience européenne et les intérêts des puissances de l'époque abordaient l'espace original qu'était le Magne.

Un certain nombre des communications ont traité ou commenté des questions plus vastes, en rapport avec les activités et les attitudes des voyageurs, gens de lettres et autres spécialistes, ou avec l'usage ultérieur qu'il a été fait de leur œuvre. Certaines autres se sont référées aux possibilités offertes aujourd'hui de mettre en valeur l'héritage culturel local.

Un secteur particulier de cette Rencontre était consacré à l'œuvre et aux répercussions de l'Expédition Scientifique française de Morée (1829-1832) et a été organisé en collaboration avec l'Institut français d'Athènes, le CNRS français et les universités françaises qui, depuis quelques années, travaillent sur le thème de "La découverte scientifique de la Méditerranée - Les expéditions d'Égypte, d'Algérie et de Morée".

Les trente huit communications de cette rencontre ont été réparties en quatre unités thématiques, auxquelles correspondent les parties du présent volume:

1. jeudi 4/11/1993, séance de l'après-midi, sous la présidence de Mme Loukia Droulia: *L'ESPACE ET LES MONUMENTS*, avec six communications.

2. vendredi 5/11/1993, séance de l'après-midi, sous la présidence de Mme Vasso Mentzou: *LE ROCHER STRATÉGIQUE. LA PÉNÉTRATION*, avec onze communications.

3. samedi 6/11/1993, séance du matin, sous la présidence de M. Stélios Papadopoulos: *L'EXPÉDITION SCIENTIFIQUE DE MORÉE. LES ORIGINES ET LES TRAVAUX*, avec dix communications. Séance de l'après-midi, sous la présidence de M. J. Tucoo-Chala: *L'EXPÉDITION SCIENTIFIQUE DE MORÉE. LES RÉTOMBÉS*, avec cinq communications.

4. dimanche 7/11/1993, séance du matin, sous la présidence de M. Elefthérios Alexakis: *L'HÉRITAGE CULTUREL*, avec deux communications. *ATTITUDES ET RÉSISTANCES. LA DIMENSION LITTÉRAIRE*, avec quatre communications.

La publication de cet ouvrage a été rendue possible grâce au soutien financier du Ministère de la Culture, de l'Organisme National Hellénique de Tourisme et de la

YANIS SAÏTAS

Prefecture de Laconie, auxquels nous adressons nos plus chaleureux remerciements. Nos remerciements vont également à tous ceux qui ont contribué, en apportant leur expérience et leur dynamisme, à la réalisation de la Rencontre Scientifique aussi bien que de la publication de ses Actes.

YANIS K. SAÏTAS

Ο ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ESPACE ET MONUMENTS

Η σχεδόν νήσος Μάνη. Το γεωγραφικό υπόβαθρο μιας μακράς ιστορικής διαδρομής

Βασίλης Παναγιωτόπουλος

Η ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΜΟΥ δεν έχει άμεση σχέση με τους περιηγητές και τον περιηγητισμό, και δεν έχει επίσης σχέση με τη μικρή ή τη μέση διάρκεια μέσα στην οποία εγγράφονται τα προβλήματα που έχει κληθεί το συμπόσιό μας να μελετήσει. Αντίθετα, προσπαθεί να κάνει μια διασύνδεση του μανιάτικου φαινομένου, όπως το έχουμε ορίσει και σε άλλες ευκαιρίες, με τη γεωγραφία και την ιστορία, σ' ένα χρονικό ανάπτυγμα που δεν είναι εύκολο να οριστεί με ακρίβεια, που τείνει όμως να αγκαλιάσει όλες τις ορατές φάσεις της ζωής της μανιάτικης κοινωνίας μέσα στον χρόνο.

Νομίζω ότι η γεωγραφία και η ιστορία είναι μια σχέση που δεν υπάρχει λόγος να αναλυθεί ευρύτερα σ' αυτό εδώ το κοινό. Αυτό που ίσως απαιτείται είναι μια μικρή προκαταρκτική δήλωση για τη σχέση του ομιλούντος ή, για την ακρίβεια, για το σημείο συνάντησής του με το δίπολο γεωγραφία-ιστορία.

Το σημείο συνάντησης λοιπόν είναι, όπως άλλωστε είχα την ευκαιρία να το δηλώσω και άλλοτε, ένα μεγάλο έργο ιστορίας, ένα μεγάλο έργο ζωής, είναι η *Μεσόγειος* του Fernand Braudel. Νομίζω ότι αυτό είναι "σημείο συνάντησης" με τη Γεωγραφία και άλλων Ελλήνων ιστορικών, και όχι μόνο. Είναι ένα έργο που γιορτάζει κιόλας τα 50 χρόνια πραγματικής ζωής γιατί, αν και εκδόθηκε το 1949, έχει γραφτεί στα γερμανικά στρατόπεδα, όπως ξέρετε, ήδη από το 1943, και έχει επηρεάσει βέβαια όχι μόνο τη γαλλική, όχι μόνο την ευρύτερη μεσογειακή και ευρωπαϊκή αλλά και την παγκόσμια ιστοριογραφία. Νομίζω ότι το μέλλον θα δείξει πόσο γονιμοποίησε αυτό το έργο και την ελληνική ιστοριογραφία.

Μέσα από το έργο του Braudel, αναδείχτηκε πράγματι σε ιστορικό πρωταγωνιστή ο τόπος, και το υποκοριστικό του, το τοπίο. Μην ξεχνάμε ότι ελληνικά, ο τόπος και το τοπίο είναι η ίδια λέξη. Αν ο χώρος γενικότερα, ο φυσικός αλλά και ο ανθρωπογενής, με την ανάπτυξη της κοινωνικής ματιάς του ιστορικού αναδείχτηκε σε μια νέα παράμετρο της ιστορίας, ο ιστορικός χώρος μετά το έργο του Braudel αναδείχτηκε σε μια

νέα ιστορική πληροφορία ή καλύτερα σε μια νέα ανεξάντλητη πηγή ιστορικών πληροφοριών.

Ο Braudel είχε προσλάβει το νόημα της Μεσογειακότητας μέσα από πολλά σημεία επαφής με την πλούσια σε εμπειρίες και δύσκολη στην πράξη των ανθρώπων της, θάλασσάς μας. Είμαστε δίπλα, είμαστε μέσα στη Μεσόγειο. Το ίδιο κι εκείνος. Η Ανδαλουσία, η Σαρδηνία, η Κορσική, οι Δαλματικές ακτές τού είχαν προσφέρει το μέτρο των φυσικών όρων μέσα στους οποίους έζησε ο μεσογειακός άνθρωπος στο βάθος του χρόνου της αιωνόβιας θάλασσάς μας. Ας προστεθεί σ' αυτά τα σταθερά σημεία της Μεσογειακότητας και η Μάνη – η δική μας.

Για την περίπτωση των προσωπικών μου ερευνών θα ήθελα να προσθέσω ότι αυτή η βασική επαφή είχε συντελεστεί με τον κόσμο της γεωγραφίας, όπως τη γεωγραφία τη ζούσαν οι άνθρωποι της ιστορίας. Και δεν είναι βέβαια μόνον ο Braudel, είναι και ένας περίγυρος ιστοριογραφικός, που είναι σε επαφή με τη γεωγραφία. Για τη χώρα μας ειδικότερα, δεν πρέπει να αγνοηθεί το έργο των Γάλλων ανθρωπογεωγράφων που, αρκετά κοντά στην μπροντελιανή σκέψη αλλά όχι πάντοτε και δεσμευτικά σε απόλυτη σύγκλιση μαζί της, μελέτησαν περιοχές, όπως τα νησιά της Ελλάδος, που μας ενδιαφέρουν ιδιαίτερα γιατί συστοιχούν στο πνεύμα της σύντομης παρέμβασής μου. Γιατί εκεί βρίσκεται το κλειδί, όχι μόνο του τίτλου της ανακοίνωσής μου αλλά και του προβληματισμού που υπόκειται κάτω από αυτόν τον τίτλο. Θα επανέλθω σ' αυτό, αφού πρώτα εκθέσω ένα πρόβλημα που παρουσιάστηκε στην έρευνά μου και χρειάστηκε να το αντιμετωπίσω.

Μελετώντας την ιστορία των πληθυσμών της Πελοποννήσου, κυρίως στα χρόνια του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα, βρέθηκα μπροστά σε μια εικόνα που απαιτούσε τη δική της εξήγηση. Η χαρτογράφηση σε διάφορες ιστορικές φάσεις, με όλες τις δυσκολίες που μπορεί να έχει μια χαρτογράφηση με ανεπαρκή ποσοτικά δεδομένα, έδινε μια εικόνα σχετικού υπερπληθυσμού για τη Μάνη. Ολόκληρη η Πελοπόννησος, και γνωρίζαμε ότι δεν ήταν από τις πιο αραιοκατοικημένες περιοχές της ελληνικής χερσονήσου, παρουσίαζε πληθυσμιακά κενά εκτός από τη Μάνη, η οποία παρουσίαζε, και αυτό όχι σε μια μόνο περίπτωση, ένα φαινόμενο αξιοπρόσεκτης πληρότητας, σχετικής βεβαίως, σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό. Τα υψηλά αυτά ποσοστά πληθυσμιακής πυκνότητας της περιοχής της Μάνης δημιούργησαν την ανάγκη μιας ερμηνείας. Η πρώτη σκέψη ήταν να συνδεθούν με το μεταναστευτικό φαινόμενο. Είναι αλήθεια, είχα την ευκαιρία να το πω και σε άλλη περίπτωση, η Μάνη είναι

η πρώτη περιοχή της χώρας, η οποία αποστέλλει συγκροτημένες ομάδες μεταναστών εκτός της περιοχής της. Κάποια τοπωνύμια, κάποιες μικρές μεταναστεύσεις στη γειτονική Μεσσηνία π.χ. όπου έχουμε το χωριό Μικρομάνη, δύο-τρία χωριά στην ίδια περιοχή με μανιάτικη διάλεκτο η οποία δεν επιχωριάζει στα περίχωρα, είναι ένα δείγμα ότι ίσως από τα όψιμα βυζαντινά χρόνια, ας πούμε τα χρόνια του δεσποτάτου, έχουμε μια μικρής εκτάσεως μετανάστευση. Αλλά θέλω να επισημάνω ότι μετανάστευση δίνουν οι σχετικά υπερπληθυσμένες περιοχές προς περιοχές χαμηλότερης πληθυσμιακής πυκνότητας.

Ήδη λοιπόν κάποια δείγματα από το όψιμο Βυζάντιο για την πληθυσμιακή αυτή κινητικότητα μας επιτρέπουν, νομίζω, να ανεβάσουμε το φαινόμενο αυτό στον 14ο περίπου, αρχές ίσως του 15ου αιώνα. Ο 17ος αιώνας, ο 18ος, ο 19ος είναι αιώνες συνεχούς μετανάστευσης. Αυτή η μετανάστευση λοιπόν απαιτούσε μια εξήγηση: Πώς η άγονη, η πανθομολογούμενως άγονη αυτή περιοχή, η οποία δεν διαθέτει πρωτογενείς πηγές, ζωτικούς χώρους καλλιέργειας κ.λπ., πώς ήταν σε θέση να διαθέτει, ώσπου να το εκπατρίσει, αυτό το πληθυσμιακό πλεόνασμα. Προσπάθησα να κατανοήσω το φαινόμενο μέσα από την ανθρωπολογική του διάσταση, μέσα από κάποιες δημογραφικές συμπεριφορές, όπως το φαινόμενο της εξωγαμίας, τη σύνθεση και το μέγεθος της οικογένειας κ.λπ., που ο καλός φίλος Λευτέρης Αλεξάκης έχει μελετήσει, νομίζω με επιτυχία. Ίσως δεν είναι άσχετα όλα αυτά, είναι ερμηνείες χρήσιμες. Τις συνδέω μεταξύ τους και τις χρησιμοποιώ. Θέλησα όμως να προχωρήσω λίγο περισσότερο στην εξέταση της κοινωνικής συγκρότησης. Και έφτασα στο πρωτογενές ακόμη συμπέρασμα, το οποίο απαιτεί βεβαίως περαιτέρω έρευνα, ότι η ίδια η κοινωνική συγκρότηση της Μάνης ήταν σε θέση να δημιουργήσει τις συνθήκες παραμονής στον χώρο, και για απροσδιόριστο χρόνο, των δημογραφικών πλεονασμάτων. Ως τη στιγμή βεβαίως που η ανισορροπία αριθμού των ανθρώπων και οικονομικών πόρων θα έφθανε σε συνθήκες εκρηκτικές και θα οδηγούσε στη βίαιη σύγκρουση ή την ομαδική μετανάστευση. Με τον όρο "κοινωνική οργάνωση" της Μάνης εννοώ τη συγκρότησή της σε δομημένες αντίπαλες ομάδες, όπου είχαν τη δυνατότητα οι εξ αυτών δυνατές να υποτάσσουν κατά καιρούς τις αδύνατες, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μ' αυτό τον τρόπο μια κοινωνική ισορροπία, η οποία υποχρέωνε ορισμένα τμήματα του πληθυσμού να ζουν σε συνθήκες ανυπολόγιστης φτώχειας, οι οποίες με τη σειρά τους δεν θα ήταν αποδεκτές αν δεν υπήρχε αυτού του τύπου η κοινωνική συγκρότηση και η ανάλογη ωμή βία που την υποβάσταζε. Αυτό είχε ως α-

ποτέλεσμα να έχουμε επί δεκαετίες, ή και ακόμη περισσότερο μερικές φορές, την αποθήκευση ενός πληθυσμιακού όγκου ο οποίος αναζητούσε στην πρώτη ευκαιρία τη διέξοδο της απομάκρυνσης, διότι έφτανε πλέον τα όρια του κορεσμού στον τόπο του.

Πρόκειται για ένα μηχανισμό ο οποίος έχει μια πρωτοτυπία, στηρίζεται σε μια κοινωνική μηχανική, αν θέλετε, και νομίζω ότι μπορεί, αν όχι να επαληθευτεί απολύτως, να χρησιμοποιηθεί ως ένα ερμηνευτικό σχήμα για την κατανόηση του φαινομένου της πληθυσμιακής πυκνότητας της Μάνης το οποίο γεννά αλυσιδωτά ερωτήματα. Αυτά τα ερωτήματα βρίσκουν μια πρώτη απάντηση στο έργο του Émile Kolodny, ο οποίος μελετά στη δεκαετία του '60, για πρώτη φορά συστηματικά, όλα τα νησιά της Ελλάδος, του Αιγαίου, του Ιονίου, του Κρητικού, βεβαίως τα Δωδεκάνησα κ.λπ. Με το βιβλίο του Kolodny αποκτούμε μια συνολική εικόνα του πώς συγκροτείται και πώς εξελίσσεται η νησιωτική ζωή, η ζωή μέσα στη νησιωτική φυλακή, θα έλεγα.

Το νησί είναι ένας χώρος περιορισμένος, ένας χώρος περιορισμού. Η γαλλική λέξη *insularité*, η νησιωτικότητα, είναι μια έννοια η οποία πρέπει να μπει αποφασιστικότερα στην ιστοριογραφία μας. Τα νησιά της Ελλάδος λοιπόν έχουν ένα μηχανισμό συγκρότησης του πληθυσμού τους, ο οποίος βρίσκεται πάρα πολύ κοντά στο μηχανισμό συγκρότησης του πληθυσμού της Μάνης και όχι μόνο του πληθυσμού της, αλλά και ολόκληρης της οικονομίας της. Είναι η οικονομία των πενιχρών πόρων, η οικονομία του νησιού που παρά το ότι περιβρέχεται από τη θάλασσα, δεν στηρίζεται σ' αυτήν. Αντίθετα προς την εσφαλμένη εντύπωση, ότι η νησιωτική οικονομία είναι οικονομία της θάλασσας, αυτό που προκύπτει από τις μελέτες για τα ελληνικά νησιά, είναι ότι η νησιωτική οικονομία είναι μια οικονομία της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Αντίθετα προς την εντύπωση ότι τα νησιά της Ελλάδος είναι νησιά τα οποία αναπτύχθηκαν από τη θάλασσα –όσα αναπτύχθηκαν– αυτό που προκύπτει είναι ότι τα νησιά της Ελλάδος, όσα αναπτύχθηκαν, αναπτύχθηκαν από τα πληθυσμιακά περισσεύματα του τόπου τους, τα οποία δεν μπορούσαν να απορροφηθούν από τη γεωργία και απορροφήθηκαν από τις μεταφορές παρακαλώ, και όχι από τη θάλασσα. Από την εργασία στις μεταφορές και όχι από τον θαλάσσιο πλούτο, δηλαδή από την αλιεία. Στον μακρύ ιστορικό χρόνο δεν είναι η αλιεία η οποία αποτέλεσε το συμπληρωματικό τομέα της οικονομίας των νησιών, αλλά οι μεταφορές. Αυτές οι μεταφορές που στηρίζονται στην ανθρώπινη εργασία, μέσα στις γνωστές συνθήκες χαμηλής τεχνολογίας της παραδοσιακής ναυπηγικής και ναυτι-

λίας, είναι ο “θαλάσσιος πλούτος” που έχει σχέση με την οικονομική και κοινωνική οργάνωση και όχι με τις παροχές της φύσης – εδώ της θάλασσας. Και αυτό μου θύμισε τη Μάνη.

Η Μάνη μπορεί να είναι μια περιοχή που επικοινωνεί με τη στεριά, αλλά για θεμελιώδεις γεωγραφικούς λόγους είναι μια σχεδόν νήσος, γιατί μπορεί να έχει μια σύνδεση με τη στεριά που της επιτρέπει να οριοθετείται ως χερσόνησος, έχει όμως όλα τα χαρακτηριστικά μιας ολότελα νησιωτικής ανθρώπινης κοινότητας. Διότι τα γεωγραφικά και αγροτικά και δευτερευόντως κτηνοτροφικά περιθώριά της είναι απελπιστικά περιορισμένα και ως εκ τούτου δεν δύναται να επεκταθεί σ’ έναν ανύπαρκτο αγροτικό χώρο. Αυτή η έλλειψη έχει ως αποτέλεσμα να μοιάζει περισσότερο με νησί παρά με στεριά όπου η διάχυση, η ακτινωτή διάχυση ή έστω η διάχυση μέσω δρομολογίων, θα ήταν η φυσική διέξοδος του πλεονάζοντος πληθυσμού. Τα δρομολόγια για τη Μάνη, είναι δρομολόγια θαλάσσια παρά δρομολόγια της στεριάς και όπου τα δρομολόγια είναι θαλάσσια, εκεί έχουμε αυτό το φαινόμενο που κάπως μεταφορικά θα ήθελα να αποκαλέσω ως το φαινόμενο της σχεδόν νήσου!

Στο καταληκτικό αυτό σημείο της παρέμβασής μου, απαιτείται μια σύντομη γλωσσική διευκρίνιση: ας μην αναζητηθούν συνάφειες του όρου “σχεδόν νήσος” με τη γαλλική “presquîle”, ούτε αποκλίσεις ή διαφοροποίηση από τη γαλλική επίσης “réninsule”. Το πρόβλημα δεν είναι ούτε μεταφραστικό (η ελληνική λέξη χερσόνησος καλύπτει ικανοποιητικά τις ανάγκες της γεωγραφικής περιγραφής), ούτε πρόβλημα μεγεθών. Η “σχεδόν νήσος”, στη δική μου αντίληψη των πραγμάτων, δεν αντιστοιχεί προς μικρότερη εδαφική επιφάνεια από τη “χερσόνησο” όπως περίπου συμβαίνει με τη γαλλική “presquîle” και σε σχέση προς την “réninsule”. Είναι μια νοητική κατασκευή παρά ένας γεωγραφικός προσδιορισμός. Αντιστοιχεί προς οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες σαφώς προσδιορισμένες από τη χρονική φάση της εμφάνισής τους, είναι μια εκδοχή της γεωγραφίας μέσα στην ιστορία.

Αυτή είναι η βασική υπόθεση εργασίας. Η συνέχεια απόκειται να δοθεί από την έρευνα. Εγώ προσωπικά, στην παρούσα κατάσταση των πραγμάτων δεν είμαι σε θέση να προχωρήσω περισσότερο στη διασάφηση των όρων της έρευνας, τους οποίους έχω ο ίδιος θέσει. Η αναλυτική εργασία δεν μπορεί ν’ αντικατασταθεί ποτέ από μια συνολική σύλληψη ενός φαινομένου.

Νομίζω, όμως, ότι οι έρευνες που διεξάγονται στη Μάνη, τόσο οι έρευνες της ιστορικής γεωγραφίας, όσο και οι έρευνες της κοινωνικής και

ιστορικής ανθρωπολογίας, συγκλίνουν όλες προς την περιγραφή του φαινομένου μιας τοπικής ιδιαιτερότητας, την οποία πρέπει να μελετήσουμε μέσα από τους μηχανισμούς μιας ανθρωπολογικής συμπεριφοράς, σε συνδυασμό βεβαίως με την ιστορική της διάσταση και όπου η νησιωτικότητα του μανιάτικου φαινομένου μπορεί να είναι μια διάσταση γόνιμη για την περαιτέρω έρευνα της ελληνικής ιστορίας.

Η χαρτογράφηση της Λακωνίας από τα Βυζαντινά χειρόγραφα του 13ου έως τον 19ο αι.

Στέλλα Σταυρίδου

Το 1397 ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΡΥΣΟΛΩΡΑΣ φθάνει για δεύτερη φορά στην Ιταλία όπου θα διδάξει τα ελληνικά γράμματα, προσκεκλημένος των αγαπητών του μαθητών Palla Strozzi και Guarino Veronese. Θα ζήσει στη Φλωρεντία και θα πεθάνει στην Κωνσταντία κατά τη διάρκεια της Συνόδου το 1415. Έτσι, ένα μέρος από τα πολύτιμα χειρόγραφα που μετέφερε από την Κωνσταντινούπολη θα περάσει στα χέρια του P. Strozzi. Ανάμεσά τους το σημαντικότερο όλων –το, κατά τον Vespasiano da Bisticci, “Libro Excellentissimo”– η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΥΦΗΓΗΣΙΣ του Κλαυδίου Πτολεμαίου.

Από τους απογόνους του Strozzi θα δοθεί στον Guidobaldo, Δούκα του Urbino, και θα καταλήξει με όλα τα χειρόγραφα αυτής της Συλλογής στη Βατικανή Βιβλιοθήκη.

Είναι ο περίφημος Κώδικας Urbinas Graecus 82, που δύο φορές είχα την εξαιρετική τύχη να μελετήσω στη Ρώμη τη ευγενή φροντίδα του Monseigneur Paul Canart, διευθυντή του τμήματος των χειρογράφων της Βατικανής Βιβλιοθήκης.

Πρόκειται για ένα υπέροχο χειρόγραφο με 110 φύλλα σε περγαμηνή διαστάσεων 0,57 ύψος και 0,42 πλάτος, που περιέχει τη Γεωγραφική Υφήγησιν σε 8 βιβλία.

Ξεφυλλίζοντάς το κατάλαβα ότι είχα στα χέρια μου ένα από τα λαμπρότερα πνευματικά έργα των θετικών επιστημών που η Ανατολική Αυτοκρατορία, λίγο πριν το τέλος, παρέδωσε στην Ευρωπαϊκή Αναγέννηση, στηριγμένη στην “Ημετέρα Παιδεία”.

Αλήθεια, τίνι τρόπω, η τόσο αποτυχημένη στα διοικητικά, οικονομικά, στρατιωτικά και πολιτικά θέματα Παλαιολόγειος εποχή ελάμπρυνε την Παιδεία; Ίσως η αναβίωση του όρου “Έλλην” αποτελεί την απάντηση.

Σήμερα ο Urb. Gr. 82 θεωρείται το παλαιότερο σωζόμενο χειρόγραφο της Γεωγραφικής Υφήγησεως και χρονολογείται στα τέλη του 13ου αιώνα. Πνευματικός του δημιουργός, πιστεύω, ότι είναι ο Μάξιμος Πλανούδης (1260-1310) ο οποίος για χρόνια έψαχνε παλαιότερα χειρόγραφα της Γεωγραφίας όπως μας λέει: “τοῦ σοφωτάτου κυροῦ Μαξίμου μοναχοῦ τοῦ Πλανούδου στίχοι ἥρωικοί εἰς τὴν Γεωγραφίαν Πτολεμαίου χρόνους

πολλοῖς ἀφανισθεῖσαν, εἶτα δέ παρ' αὐτοῦ πόνοις πολλοῖς εὐρεθεῖσαν". Θεωρῶ δε συγκλονιστική μια ἄλλη δήλωσή του στην οποία, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, λέγει ὅτι ἐκεῖνος σχεδίασε τους χάρτες των χειρογράφων! "Τοῦ ἀγιωτάτου καί σοφωτάτου κυροῦ Μαξίμου τοῦ Πλανούδη εἰς τό διάγραμμα τοῦ Πτολεμαίου ὁ αὐτός ἀπό τῆς Βίβλου τοῦ Πτολεμαίου μή παράτινος λαβῶν ἀρχάς διενοήσατο καί διέγραψεν"!

Σ' αὐτό ἀκριβῶς το θέμα επικεντρώνονται οι χαρτογραφικές μου ἐρευνες των δύο τελευταίων χρόνων.

Το πρῶτο ἀπό τα οκτώ βιβλία της Γεωγραφικῆς Υφηγήσεως περιλαμβάνει γενικές ἀπόψεις περί Γεωγραφίας-Χωρογραφίας, σκληρή κριτική του Μαρίνου του Τυρίου, τις ἐννοιες του γεωγραφικοῦ πλάτους καί μήκους καί οδηγίες για τον σχεδιασμό του χάρτου ἐν ἐπιπέδῳ ἐπιφανείᾳ κατὰ τὴν Α' καί Β' κωνική προβολή.

Το δεύτερο βιβλίο περιγράφει τὴ Δυτική Ευρώπη (Αγγλία-Ισπανία-Γαλλία-Γερμανία). Το τρίτο τὴν Ανατολική Ευρώπη (Ιταλία-Βαλκανική-Ρωσία-Ελλάδα). Το τέταρτο τὴν Αφρική καί το πέμπτο, ἕκτο καί ἑβδόμο ἀφιερώνονται στην Ἀσία.

Στο τέλος του εβδόμου βιβλίου, στις σελίδες 60ν καί 61r, σχεδιάζεται ὁ χάρτης της Οικουμένης κατὰ τὴν πρώτη κωνική προβολή με λαμπρά χρώματα καί διαστάσεις 0,57 ὕψος καί 0,83 πλάτος.

Το δε ὄγδοο βιβλίο περιέχει τους δέκα χάρτες της Ευρώπης, τους τέσσερις της Αφρικής καί τους δώδεκα της Ἀσίας.

Ὅταν λέω ὅτι ὁ Πτολεμαῖος περιγράφει, ἀναφέρομαι σ' ἕναν καταιγιισμό τοπωνυμίων –ἀνω των 8.000!– τα οποία εἶναι ὀνομασίες πόλεων, λιμένων, ποταμῶν, ακρωτηρίων, νήσων, ὀρέων καί το κάθε ἕνα συνοδεύεται ἀπό τις συντεταγμένες του, δηλ. τὸ γεωγραφικό πλάτος καί μήκος που ὀρίζουν τὴν ἀκριβή του θέση στον χάρτη. Στην Α' εἰκόνα παρατίθεται τὸ κείμενο της Πελοποννήσου δίστηλο, ὅπου στην ἀριστερή ἀκρὴ της ἀ' στήλης ἀναγράφονται τα τοπωνύμια καί δίπλα τους, με ἐλληνικούς ἀριθμούς, παρατίθενται οι συντεταγμένες τους.

Λέει λοιπόν ὁ Πτολεμαῖος: "Ἡ δέ Πελοπόννησος ὀρίζεται ἀπό ἄρκτων μὲν τῶ τε Κορινθιακῶ κόλπῳ καί τῶ ἰσθμῶ καί τό ἐφ' ἐξῆς Κρητικῶ πελάγει. Ἀπό δέ Δυσμῶν καί μεσημβρίας τῶ Ἀδριατικῶ πελάγει καί ἔστιν ἡ παράλιος αὐτῆς τὴν περιγραφὴν ἔχουσα οὕτως". Στο περιθώριο ἀριστερά ὑπάρχει καί μία υποσημείωση ἀπό τὴ Γεωγραφία του Στράβωνος κατὰ 100 ἔτη μεταγενέστερη: "Πᾶσαν τὴν Πελοπόννησον ὁ Ὅμηρος Ἄργος λέγει ὡσαύτως δέ καί τὴν Λακωνικὴν Ἄργος Ἀχαικόν".

Τα Λακωνικά τυπωνύμια που μας ἐνδιαφέρουν εἶναι τα εξῆς:

Εικ. Α. Κώδικας *Urbinas Graecus* 82, Γεωγραφική Υφήγησις του Κλαύδιου Πτολεμαίου. Τα τοπωνύμια της Πελοποννήσου

Παράλιες πόλεις: ΦΕΡΑΙ - ΑΒΕΑ - ΛΕΥΚΤΡΟΝ - ΤΑΙΝΑΡΙΟΝ - ΚΑΙΝΗ - ΤΕΥΘΡΩΝΗ - ΛΑΣ - ΓΥΘΙΟΝ - ΤΡΙΝΑΣΣΟΣ ΕΠΙΝΕΙΟΝ - ΕΥΡΩΤΑ ΠΟΤΑΜΟΥ ΕΚΒΟΛΑΙ - Η ΑΡΧΗ ΤΟΥ ΠΟΤΑΜΟΥ - ΑΚΡΕΙΑ - ΒΙΑΝΔΥΝΑ - ΑΣΩΠΟΣ - ΟΝΟΥ ΓΝΑΘΟΣ ΑΚΡΑ - ΒΟΑΙ - ΜΑΛΕΑ ΑΚΡΑ - ΜΙΝΩΑ ΛΙΜΗΝ - ΔΙΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΛΙΜΗΝ - ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ - ΖΑΡΗΞ - ΚΥΦΑΝΤΑ ΛΙΜΗΝ - ΠΡΑΣΙΑ.

Μεσόγειες πόλεις: ΚΑΡΔΑΜΥΛΗ - ΛΑΚΕΔΑΙΜΩΝ - ΚΥΦΑΝΤΑ - ΛΕΡΝΗ - ΘΟΥΡΙΟΝ - ΒΛΕΜΜΙΝΑ - ΘΑΛΑΜΗ - ΓΕΡΗΝΙΑ - ΟΙΝΟΗ - ΒΙΤΥΛΑ.

Νήσος: ΚΥΘΗΡΑ και όρη: ΤΑΥΓΕΤΟΝ ΟΡΟΣ - ΖΑΡΗΞ ΟΡΟΣ - ΚΡΟΝΙΟΝ ΟΡΟΣ.

Ο χάρτης της Ελλάδος από τον Urb. Gr. 82 είναι ο δέκατος και τελευταίος χάρτης της Ευρώπης. Σ' αυτόν ακριβώς βλέπουμε την υπερβολικά τονισμένη Μάνη και όλα τα παραπάνω τοπωνύμια καταγεγραμμένα και παρατηρούμε και τα περίφημα Πτολεμαϊκά λάθη –χωρίς σχόλια– τα οποία θα διατηρηθούν και στις πρώτες έντυπες εκδόσεις του 15ου αιώνα με προεξάρχουσα την πολύ σημαντική της Ρώμης το 1478, όπως ακριβώς απεικονίζεται στη Β' εικόνα.

Λυπούμαι που δεν μπορώ να παραθέσω τις εικόνες των χειρογράφων χαρτών, διότι δεν έχω ζητήσει την άδεια της Βατικανής Βιβλιοθήκης.

Εικ. Β. Κώδικας Urbinas Graecus 82. Ο Χάρτης της Ελλάδος

Ένα όμως πολύ σημαντικό γεγονός –και θα το εξετάσουμε αμέσως– είναι αυτό που συμβαίνει στο κείμενο της Πελοποννήσου. Για πρώτη και μοναδική φορά σε όλο το χειρόγραφο ένα κατά πολύ μεταγενέστερο χέρι, εκτός από το απόσπασμα του Στράβωνος στο οποίο ήδη αναφέρθηκα, σημειώνει πάνω σε πολλά από τα αρχαιοελληνικά τοπωνύμια τα σύγχρονά τους και σε όσα η ονομασία παραμένει ίδια με την αρχαία, το επίρρημα ΟΥΤΩΣ. Ειδικώς στη Λακωνία στα ΛΕΥΚΤΡΟΝ - ΑΣΩΠΟΣ - ΜΑΛΕΑ ΑΚΡΑ - ΖΑΡΗΕ ΟΡΟΣ - ΛΑΚΕΔΑΙΜΩΝ - ΒΙΤΥΛΑ - ΚΥΘΗΡΑ ΝΗΣΟΣ αναγράφεται ΟΥΤΩΣ. Ιδού και τα σύγχρονα:

- ΤΑΙΝΑΡΙΑ ΑΚΡΑ (Μαΐνη)
- ΚΑΙΝΗ (Ενταύθα λιμνή Ψαμαθέας)
- ΓΥΘΙΟΝ (Παλαιόπολις ήτοι Πασαβάς)
- ΕΥΡΩΤΑΣ (του νυν Ίριδος)
- ΒΟΑΙ (τα Βάτικα)
- ΜΙΝΩΑ ΛΙΜΗΝ (ο Μονεμβασίας άκρα)
- ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ (Παλαιά Μονεμβασία)
- ΖΑΡΗΕ (ο νυν Ιέραξ λιμνή)
- ΤΑΪΓΕΤΟΣ (το Πενταδάκτυλον)
- ΚΡΟΝΙΟΝ (το της Τζεκωνίας ήτοι Λακωνικής)
- ΘΑΛΑΜΗ (η νυν Καλαμάτα)

Ποιος άραγε γνωρίζει την Πελοπόννησο και κυρίως τη Λακωνία σαν την παλάμη του; Ποιος αρνείται να ονομάσει Μυστρά το κάστρο του Βιλλαρδουΐνου και επιμένει να το αποκαλεί Λακεδαίμονα, λαμβανομένου υπόψιν ότι αποκαλεί το Γύθιο – Πασαβά και αλλού την Κυλήνη – Κλαρέντζα; Δεν είναι πράγματι ουτοπική αυτή η επιμονή η οποία δεν έχει γεωγραφική αλλά ιδεολογική ερμηνεία; Όπως μπορεί κανείς να μαντεύει εύκολα, μόνον ο μέχρι τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας Γεώργιος Γεμιστός και μετέπειτα Πλήθων –the last of the Hellenes κατά τον C. Woodhouse– είναι ο αυτουργός. Και είναι πράγματι στη Φλωρεντία το 1439 η στιγμή που πήρε στα χέρια του το προγονικό χειρόγραφο που ανήκε τότε στον Palla Strozzi και το μελέτησε με επιμονή. Σημείωσε δε όχι μόνον τα σύγχρονά του πελοποννησιακά τοπωνύμια αλλά και διάφορες παραπομπές από τη Γεωγραφία του Στράβωνος στην Ιταλία, τη Δακία, τη Μακεδονία, την Ήπειρο, τη Στερεά και την Αττική.

Η Πελοπόννησος αποτελεί για τον Πλήθωνα το κέντρο των Πολιτικο-γεωγραφικών οραμάτων του με “Ομφαλό” τον Μυστρά, τον οποίο με επιμονή αποκαλεί Λακεδαίμονα, όπως είδαμε. Διαισθανόμενος το επερχόμενο τέλος της Χριστιανικής Αυτοκρατορίας ζητά στήριγμα στην ελληνική ταυτότητα της Πλατωνικής Πολιτείας.

Δεν νομίζω ότι υπάρχει καταλληλότερο κείμενο ερμηνείας αυτής της αγωνίας –όπως και της αντιστοίχου του καρδινάλιου Βησσαρίωνος στη Ρώμη– από το εξαιρετο ποίημα του Κ. Καβάφη “Σοφοί δε προσιόντων”. Τα “προσιόντα” που τόσο εταλάνισαν τους δύο αυτούς εξαιρετους Έλληνες ήσαν τα γεγονότα του 1453. Ευτυχέστερος του Τραπεζούντιου μαθητή του ο Πλήθων δεν τα έζησε.

Δύο πολύ γνωστά κείμενα του Πλήθωνος είναι ο “Συμβουλευτικός λόγος προς τον Βασιλέα Έμανουήλ περί τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πραγμάτων” και του αυτού “Συμβουλευτικός προς τον Δεσπότη Θεόδωρο περί της Πελοποννήσου” (Ex bibliotheca C.V. Joannis Sambuci, Antwerp 1575). Τα δύο αυτά κείμενα συνοδεύονται από την “Περιγραφή άπάσης Πελοποννήσου παραλίου τε καί μεσογείου”.

Η περιγραφή αυτή θα μπορούσε να ονομασθεί –με κάθε επιείκεια– Πτολεμαϊκόν copyright!... αφού πρόκειται για σαφέστατη αντιγραφή του Urb. Gr. 82 η οποία έγινε στη Φλωρεντία, προφανώς, κατά τη διάρκεια της Συνόδου. Ο Πλήθων όχι μόνον αντέγραψε το κείμενο και τις συντεταγμένες, αλλά προσέθεσε και τα σύγχρονά του τοπωνύμια.

Ίσως δεν είναι ευρέως γνωστά τα Γεωγραφικά του ενδιαφέροντα, τα οποία κατά πολύ πλουτίστηκαν στη Φλωρεντία από τη συνάντησή του

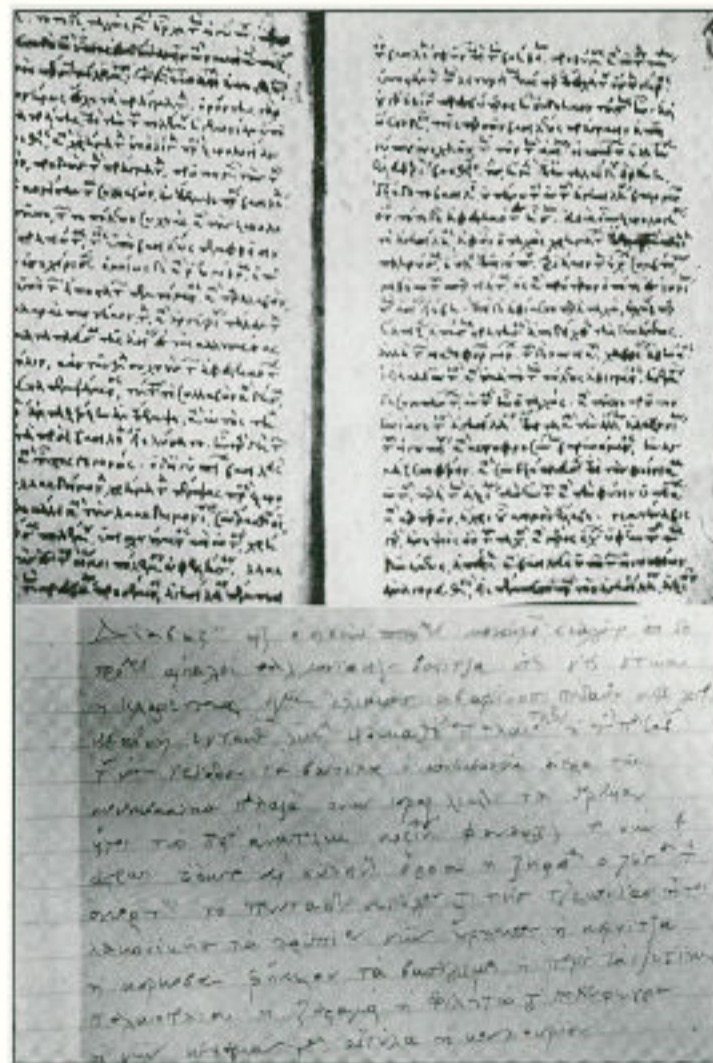
με τον αστρονόμο Paolo Toscanelli, ο οποίος του παρουσίασε τον χάρτη της Σκανδιναβίας του Δανού Claudius Clavus. Ο Πλήθων, όπως και ο Πτολεμαίος άλλωστε, αγνοούσε τελείως την περιοχή αυτή του Ευρωπαϊκού Βορρά.

Στην έκδοση της *Πτολεμαϊκής Γεωγραφίας* της Ρώμης του 1478 η οποία, κατ' ουσίαν, είναι η πρώτη, ο εκδότης της Domitius Calderinus γράφει στην εισαγωγή ότι συνέκρινε τις λατινικές μεταφράσεις με ένα παλαιότατο ελληνικό χειρόγραφο "manu Gemisti philosophi emendato".

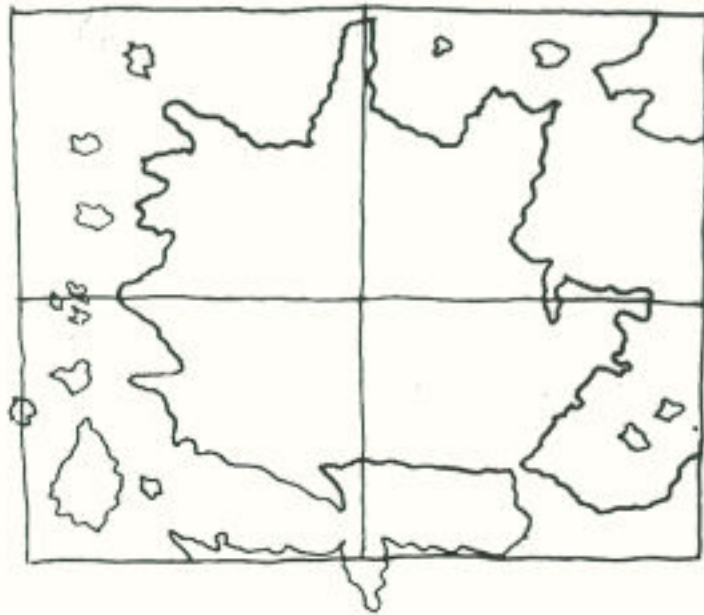
Τέλος, δια του λόγου το αληθές, συνέκρινα μία χειρόγραφη σελίδα του Πλήθωνος από τον Μαρκιανό Κώδικα Z. 406 με το κείμενο που "κατασκεύασα" αντιγράφοντας σ' ένα χαρτί όλα τα σύγχρονα τοπωνύμια του Urb. Gr. 82. Η αντιγραφή αυτή έγινε σχεδιαστικά, δηλ. μιμήθηκα τα γράμματα ζωγραφίζοντάς τα σαν μικροσκοπικά γεωμετρικά σχήματα.

Η ταύτιση όπως φαίνεται στη Γ' εικόνα υπήρξε πλήρης.

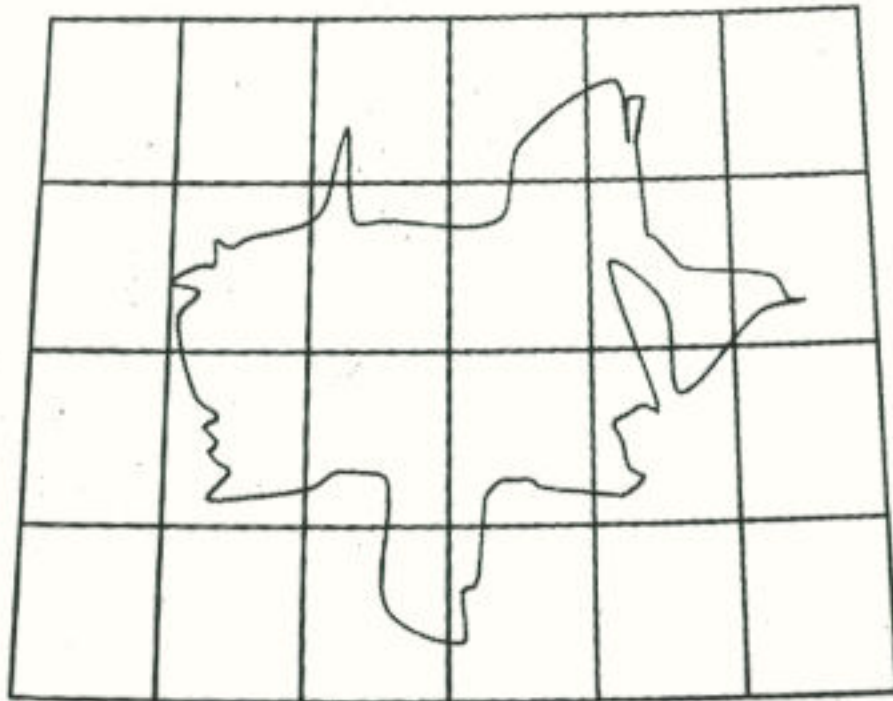
Κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στη Ρώμη είδα ακόμα ένα ση-

Εικ. Γ. Σύγκριση του Μαρκιανού Κώδικα Z. 406 με το σύνολο των σύγχρονων τοπωνυμίων του Urbinas Graecus 82.

Εικ. Δ. Η Πελοπόννησος στον Κώδικα *Urbinas Graecus* 83

Εικ. Ε. Η Πελοπόννησος, σύμφωνα με τις συντεταγμένες του *Urbinas Graecus* 83 από ηλεκτρονικό υπολογιστή

μαντικό χειρόγραφο της Πτολεμαϊκής Γεωγραφίας, τον Urb. Gr. 83, εντελώς αδημοσίευτο που χρονολογείται στα τέλη του 14ου αιώνα. Οι 27 κλασικοί χάρτες εδώ γίνονται 64, γιατί πολλοί από αυτούς έχουν καταμνηθεί σε μικρότερους. Έτσι, η Πελοπόννησος εικονογραφείται χωριστά από τις άλλες ελληνικές περιοχές. Αυτή ακριβώς η μεμονωμένη Πελοπόννησος έγινε η αιτία να μεταγράψω τους ελληνικούς αριθμούς των συντεταγμένων σε αραβικούς και να σκεφθώ ότι μπορούσε να σχεδιαστεί ένας χάρ-

της με βάση τις συντεταγμένες αυτές από έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή. Το εγχείρημα το ανέλαβε ο κ. Λύσανδρος Τσούλος, καθηγητής των Τοπογράφων Μηχανικών του Ε.Μ.Π., κατανοώντας πλήρως την Πτολεμαϊκή μου τρέλα...

Στις παρατιθέμενες εικόνες Δ' και Ε' όπου η πρώτη παρουσιάζει το περίγραμμα του Βυζαντινού χάρτη και η δεύτερη το περίγραμμα του ηλεκτρονικού υπολογιστή, οι ομοιότητες είναι πολλές, κυρίως στα παράλια της Δυτικής Πελοποννήσου, την υπερτονισμένη Μάνη και την Αργολίδα. Αυτός ακριβώς ο χάρτης, του ηλεκτρονικού υπολογιστή, έρχεται αρωγός της άποψης ότι οι Βυζαντινοί ερευνητές θα μπορούσαν να σχεδιάσουν τους χάρτες χωρίς να τους αντιγράψουν από τον 2ο μ.Χ. αιώνα έως τον 13ο.

Εξετάζοντας την έντυπη χαρτογραφία θα χρησιμοποιήσω ως βοήθημα την έκδοση των εντύπων χαρτών του Χρήστου Ζαχαράκη του 1992 *A Catalogue of printed maps of Greece 1477-1800*. Κάθε περιγραφόμενος χάρτης θα συνοδεύεται από τον αριθμό που έχει σ' αυτό τον κατάλογο.

Το 1477 τυπώνεται στην Bologna η Γεωγραφική Υφήγησις του Πτολεμαίου η οποία έχει μετονομασθεί πλέον σε Κοσμογραφία (*Cosmographia*). Ο δέκατος και τελευταίος χάρτης της Ευρώπης, όπως και στα Βυζαντινά χειρόγραφα, είναι ο χάρτης της Ελλάδος (Ζαχ. Νο. 1798). Σημαντικότερος και σωστότερος είναι αυτός της Ρώμης του 1478 (Ζαχ. Νο. 1802) και ακολουθούν πολλοί ακόμα στα πρώτα 100 χρόνια. Το παλαιό αυτό Πτολεμαϊκό πρότυπο θα δεχθεί δύο πολύ σημαντικές διορθώσεις, το 1548 στη Βενετία από τον Jacopo Gastaldi (Ζαχ. Νο. 1842) και το 1590 από τον Gerard Mercator (Ζαχ. Νο. 1447) στο β' μέρος του μνημειώδους *ATLAS*. Στηρίζονται και οι δύο στις αρχαίες πηγές αλλά και στις μοντέρνες αστρονομικές γνώσεις. Αντικαθιστούν τα αρχαιοελληνικά τοπωνύμια με τα σύγχρονά τους π.χ. (Malvasia, S. Angelo, Matapan, Cerigo, Mistra κ.λπ.). Οι δύο αυτοί χάρτες θα σταθούν τα πρότυπα των Ιταλών, Γάλλων, Φλαμανδών και Γερμανών χαρτογράφων μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα.

Δύο πολύ κλασικά παραδείγματα της επίδρασης του Gastaldi στον 16ο αιώνα είναι ο χάρτης της Πελοποννήσου του Camocio από το "Isole famose, porti, fortezze e terre maritime" (Ζαχ. Νο. 503), 1566 η Α' έκδοση και ο χάρτης του Porcacchi από το "L' isole piu famose del Mondo", 1572 η Α' έκδοση. (Ζαχ. Νο. 1783).

Το μεγαλύτερο όμως ιστορικο-γεωγραφικό ενδιαφέρον επικεντρώνεται στους χάρτες του 17ου αιώνα και κυρίως σ' αυτούς που ιστορούν τις ενετο-τουρκικές συγκρούσεις. Τις "εφημερίδες του πολέμου" όπως αγα-

πώ να τους ονομάζω. Δύο πολύ τυπικά παραδείγματα είναι οι χάρτες του Ιταλού χαρτογράφου Jacopo Cantelli da Vignola. Μεγάλοι σε μέγεθος (55 X 43) έχουν το ίδιο ακριβώς περίγραμμα. Ο πρώτος (Ζαχ. Νο. 546) έχει εκδοθεί στη Ρώμη το 1685 και παρουσιάζει την Πελοπόννησο διηρεμένη στις κατά τον Στράβωνα, Πausανία και Πτολεμαίο 8 επαρχίες με τα αρχαιο-ελληνικά τοπωνύμια μόνον.

Ο χάρτης αφιερώνεται στον πρίγκιπα Gregorio Boncompagno, ο οποίος όμως δεν φαίνεται να έχει καμία σχέση με τους Ενετούς στον Morea. Ο δεύτερος χάρτης (Ζαχ. Νο. 544) έχει επίσης εκδοθεί στη Ρώμη το 1686, περιέχει τα μεσαιωνικά τοπωνύμια και έχει χωρισμένη την Πελοπόννησο στις 4 επαρχίες – Clarenza - Tzaconia o' braccio di Maina - Belvedere - Sacania. Αφιερώνεται στον Riniero Marescotti που επίσης δεν φαίνεται να έχει σχέσεις με τον Morea.

Ακολουθούν δύο θαυμάσιοι χάρτες του Nicolas de Fer (Ζαχ. Νο. 1002 και Νο. 999) οι οποίοι αναγράφουν και τα αρχαία και τα νεότερα τοπωνύμια π.χ. (Misitra-Ebada-Zaconia-Sparte-Lacedomon, Epidaurus Limeramalvasie-Monembasia, Eurotas-Iris-Vasilopotamos). Υπάρχει η επεξήγηση "le pays de Mainotes est toute la côte depuis Calamata jusqu' à Rampano". Τονίζονται δε στη Λακωνία τα κάστρα της Ζαρνάτας, Κελεφάς, Μαΐνης, Πασαβά, Μυστρά και Μονεμβασίας. Ο πρώτος χάρτης είναι παλαιότερος και αφιερώνεται σύμφωνα με τη vignette στον Παπικό Nunzio των Παρισίων το 1686, Καρδινάλιο Ranuzzi. Διαβάζουμε "La Morée et les îles de Zante, Cefalonie, St. Maure, Cerigo, dédié à l' Eminentissime et Reverendissime Cardinal Ranuzzi par son très humble et très obeissant serviteur DE FER". Στην κορυφή διακρίνεται ο καρδινάλιακός πίλος και το έμβλημα της οικογενείας Ranuzzi. Οκτώ κάστρα γύρω αναφέρουν τις νίκες των Ενετών και τις χρονολογίες τους: Navarino 1686, Modon 1686, Coron 1685, Passava 1686, Zarnata 1686, Calamata 1685, Chielefa 1686, Napoli di Romania. Ο δεύτερος χάρτης εκδίδεται το 1705 και λείπει η αφιέρωση στον Ranuzzi. Στο σημείο αυτό αναγράφεται "cette carte est faite pour l' inteligence des affaires des Turcs et des Venitiens". Αυτή τη φορά τα κάστρα είναι δώδεκα. Έχουν προστεθεί η Πάτρα, ο Μυστράς, το Ρίο και η Μονεμβασία και η αναγραφόμενη χρονολογία είναι 1687, πράγμα σωστό για όλα πλην της Μονεμβασίας.

Ένας ακόμη γαλλικός χάρτης, τεραστίων διαστάσεων (84 X 56) και με εξαιρετικά χρώματα είναι το αποτέλεσμα της συνεργασίας του A. H. Jaillot και των κληρονόμων του N. Sanson (Ζαχ. Νο 2072). Εικονογραφεί τα ίδια ιστορικά γεγονότα και τα δώδεκα σημαντικά Πελοποννησιακά

Εικ. ΣΤ.Η Πελοπόννησος, A. H. Jaillot, N. Sanson (Ζαχ. Νο 2072)

κάστρα, με τις χρονολογίες τους, περιβάλλουν την Vignette όπως δείχνει και η ΣΤ' εικόνα.

Σ' αυτό το σημείο θα σταματήσω την εξέταση των κατά Gastaldi χαρτών για να ασχοληθώ με τους Μερκατορικούς.

Ο ωραιότερος χάρτης της Πελοποννήσου είναι σίγουρα αυτός του Φλαμανδού Frederic de Wit που δημοσιεύεται στον Άτλαντά του λίγο πριν από το 1690 (Ζαχ. Νο 2387). Ένα αισθητικό αριστούργημα διαστάσεων 76 X 50 με Μερκατορικό σχεδιασμό και εκτυπωτικά χρώματα (Ζ' εικόνα). Αναγράφονται και τα αρχαία και τα σύγχρονα τοπωνύμια και όλες οι ημερομηνίες των ενετο-τουρκικών συγκρούσεων. Έτσι στη Λακωνία διαβάζουμε ότι οι Ενετοί κατέλαβαν τη Ζαρνάτα, Κελεφά και Πασαβά το 1685, το κάστρο της Μαΐνης το 1570 και ότι οι Τούρκοι κατέκτησαν τη Μονεμβασιά το 1539. Ας μην παραλείψουμε να τονίσουμε στη Vignette τον Λέοντα, σύμβολο της Γαλινοτάτης, που θριαμβεύει με τη σπάθα του κατά των απίστων. Το ωραιότερο στοιχείο όμως αυτού του χάρτη είναι η σε σχήμα ανάποδου Π διακόσμησή του με 14 κάστρα αντίγραφα από τις τοπογραφικές δημοσιεύσεις του Vincenzo Coronelli τα οποία είναι, αρχίζοντας από την άνω αριστερή γωνία: Navarino-Zarnata-Castel Torneze-Corinto-Malvasia-Patrasso-Coron-Napoli di Romania-

Εικ. Ζ. Η Πελοπόννησος, Fr. de Wit, (Ζαχ. Νο 2387)

Modon-Misitra-Atene-Cerigo-S.Maura-Lepanto. Ο ίδιος αυτός χάρτης δημοσιεύεται και μετά το 1690 από τον De Wit και καθώς τα νέα του πολέμου ταξιδεύουν αρκετά γρήγορα για εκείνη την εποχή, η νίκη της Βενετίας έφθασε στο Amsterdam και έτσι διαβάζουμε στη Μονεμβασία: "Malvasia olim Epidaurus Limera Turcis concessa 1539, recessa a Venetis 1690". Μετά τον θάνατο του De Wit το 1706, οι Covens και Mortier αγοράζουν από την οικογένειά του τον εκδοτικό του οίκο και δημοσιεύουν τον ίδιο χάρτη, το 1710, με την ένδειξη "Amstelodami ex officina P. Mortier".

Εξαιρετικό ενδιαφέρον γι' αυτή την εποχή παρουσιάζουν τρεις ακόμη χάρτες βασισμένοι στο Μερκατορικό πρότυπο, που χρονολογούνται στα τέλη του 17ου αιώνα και στις αρχές του 18ου. Έχουν τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις (57 X 48), το ίδιο περίγραμμα, αναγράφουν και τα αρχαία και τα νεότερα τοπωνύμια και καταγράφουν όλες τις ημερομηνίες των συγκρούσεων. Είναι σαφές πλέον γιατί ονομάζω όλους αυτούς τους χάρτες "εφημερίδες του πολέμου". Ο πρώτος (Ζαχ. Νο. 868) είναι του Φλαμανδού Justus Danckerts και περιέχεται στον Άτλαντά του που εκδίδεται περί το 1700 στο Amsterdam. Ο δεύτερος (Ζαχ. 1082) του Γερμανού Joh. Baptist Homann εκδίδεται στη Nurenberg αρκετές φορές από το

1702-1773, στο “Atlas novum terrarum” και στο “Novum Atlas”. Ο τρίτος (Ζαχ. Νο 2177) του επίσης Γερμανού Matthaus Seutter εκδίδεται στο Augustanum από το 1725-1730, στο “Atlas Geographicus” και “Atlas Novus”.

Οι αναγραφόμενες χρονολογίες των πολεμικών γεγονότων στους δύο πρώτους χάρτες σταματούν στο έτος 1687. Έτσι, στη Μονεμβασία η αναγραφόμενη χρονολογία είναι το έτος καταλήψεώς της από τους Τούρκους το 1539. Στον τρίτο χάρτη –αυτόν του Seutter– υπάρχει και το 1690, έτος καταλήψεως της Μονεμβασίας από τους Ενετούς, έτος σημαντικό γιατί είναι η απαρχή της σύντομης έστω, αλλά πολύ σημαντικής Β' Ενετοκρατίας (1690-1715).

Εξετάζοντας τις Vignettes και των τριών χαρτών ανακάλυψα ότι οι μεν δύο πρώτες είναι ίδιες, η δε τρίτη έχει μία μικρή αλλά εξαιρετικά σημαντική διαφορά. Κυριαρχεί ο Λέων κραδαίνοντας τη σπάθα του επί των απίστων που βρίσκονται πεσμένοι στα πόδια του. Πίσω του διακρίνονται το Δουκικό ανάκτορο, οι τρούλοι του Αγ. Μάρκου και το Campanille. Η τρίτη Vignette από τον χάρτη του Seutter έχει την ίδια ακριβώς παράσταση, απλώς το Campanille των δύο προηγούμενων χαρτών έχει αντικαταστα-

Ειχ. Η. Η Πελοπόννησος, M. Seutter, (Ζαχ. Νο 2177)

θεί με έναν ολόλαμπρο σταυρό, όπως καθαρά φαίνεται στην Η' Εικόνα. Αν λάβουμε υπόψιν ότι η Μονεμβασία είναι το τελευταίο οχυρό που καταλαμβάνουν οι Ενετοί και ότι έτσι όλη η Πελοπόννησος βρίσκεται σε χριστιανικά χέρια δεν είναι καθόλου τυχαίο γεγονός η ύπαρξη του Σταυρού που συμβολίζει τον θρίαμβο της Χριστιανοσύνης επί των Απίστων.

Ομολογώ ότι αγαπώ ιδιαίτέρως αυτόν τον χάρτη και τους συμβολισμούς του, οι οποίοι θα διατηρηθούν και στις επόμενες εκδόσεις των Ατλάντων του Seutter μέχρι το 1730. Παρόλο που οι Τούρκοι ανακαταλαμβάνουν οριστικά το Μοριά μέχρι την Εθνεγερσία του 1821 κανείς δεν αντικατέστησε τον Σταυρό με την ημισέληνο στη Vignette.

Πολλές φορές σκέφτομαι ότι οι τρεις γενεές που χωρίζουν τον χάρτη αυτό από το 1821 είναι ελάχιστες στιγμές για την Παγκόσμια Ιστορία. Έτσι τον αποκαλώ "Φιλελληνισμό εν σπαργάνοις" ενθυμούμενη ότι η Society των Dilletanti ιδρύεται μόλις το 1735, οι James Stuart και Nicolas Revett φθάνουν στην Αθήνα το 1753 και ο Choiseul Gouffier στο θαυμάσιο φιλελληνικό πρόλογο του έργου του "Voyage pittoresque de la Grèce" το 1782, νοσταλγώντας την αρχαία δόξα των Ελλήνων και συμπάσχοντας για την τωρινή τους ταπείνωση, θα αναφωνήσει προς τη Δύση "Exoriare aliquis"!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bagrow, L., *History of Cartography* (revised and enlarged by R.A. Skelton), London 1964.
- Bagrow, L., *The origin of Ptolemy's Geographia*, In *Geografiska annaler*, XXVII Stockholm 1945, p. 318-387.
- Dilke, O.A.W., *Greek and Roman maps*, London 1985.
- Diller, Au., *A geographical treatise by G. Gemistus Pletho*, Reprinted from *Isis* vol. XXVII 1937, p. 441-451.
- Diller, Au., "The Greek codices of Palla Strozzi & Guarino Veronese", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 24 (1961), p. 313-321.
- Diller, Au., "The oldest Manuscripts of Ptolemaic Maps", *Transactions of the American philological Association* 71, (1940), p. 62-67.
- Finopoulos, E.J. & Navary, L.G., *Ptolemy's Greece. A comparative study*, Athens 1990.
- Fischer, J., ed., *Claudii Ptolemaei Geographiae. Codex Urbinas Graecus 82*, 2 vols. in 4. *Codices Vaticanus Selecti Quam Simillime expressi* vol. 19. (Leiden, E.J. Brill; Leipzig, O. Harrassowitz, 1932).
- Grafton, Ant., ed., *Rome Reborn*, Library of Congress, Washington 1993.
- Harley, J.B. & Woodward, D., *The History of cartography*, vol. I. Chicago 1987.
- Koeman, J.C., *Atlantes Neerlandici*, Amsterdam 1967.
- Nordens Kiöld, A.E., *Facsimile Atlas to the Early History of Cartography*, Stockholm 1889.
- Skelton, R.A., *Decorative printed maps of the 15th to the 18th centuries*, London 1952.
- Stevens, H.N., *Ptolemy's Geography*, London 1980.
- Stylianou, A., and J., *The History of the Cartography of Cyprus*, Nicosia 1980.
- Tooley, R.V., *Maps and map-makers*, London 1949.
- Zacharakis, C., *A catalogue of printed maps of Greece 1477-1800*, Athens 1992.
- Woodhouse, C.M., *George Gemistos Plethon. The last of the Hellenes*, Oxford 1986.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

ΘΕΡΜΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ την κ. Λ. Δρούλια και τους κ.κ. Β. Παναγιωτόπουλο και Ι. Σαΐτα για την αποδοχή της συμμετοχής μου στην πνευματική Οδοιπορία της Μάνης.

Ευγνωμονώ τον Monseigneur Paul Canart για τη στοργή και τη φροντίδα του κατά την παραμονή μου στη Βατικανή Βιβλιοθήκη και τον κ. Tony Campbell, Διευθυντή της Map Library του Βρετανικού Μουσείου, για τη μεγάλη του βοήθεια.

Ευχαριστώ όλους τους ανθρώπους της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και κυρίως την κ. Σ. Παπαγεωργίου και τον κ. David Jordan, αξιότατο "Νεωκόρο" του Ναού αυτού.

Μεγάλη ευγνωμοσύνη οφείλω και στον Καθηγητή του Ε.Μ.Π., κ. Λ. Τσούλο για το σχεδιασμό του χάρτη της Πελοποννήσου και τέλος ευχαριστώ ολόψυχα τον σύζυγό μου Σταύρο Σταυρίδη, που όλα αυτά τα χρόνια με τις μοναδικές γνώσεις του με βοήθησε να αποκτήσω τη μικρή συλλογή των εντύπων χαρτών και την πολύτιμη γεωγραφική βιβλιογραφία τους.

Η έντυπη χαρτογράφηση της Μάνης (16ος-18ος αι.) Ιστορικές και γεωγραφικές πληροφορίες

Αντώνης Τάντουλος

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΡΓΑΣΙΑ περιορίστηκε στους έντυπους χάρτες του 16ου, του 17ου και του 18ου αιώνα, γιατί στόχος μου δεν ήταν να κάνω μια πλήρη καταγραφή του χαρτογραφικού υλικού για τη Μάνη, αλλά να μελετήσω τους χάρτες τής –επιτρέψτε μου τον όρο– “παιδικής περιόδου” στην ιστορία της έντυπης χαρτογραφίας και να παρακολουθήσω την εξέλιξή τους μέχρι την “ενηλικίωση,” που συμπίπτει με το τέλος του 18ου αιώνα.

Απώτερος στόχος αυτής της προσπάθειας ήταν να διερευνήσω αν οι χάρτες αυτής της περιόδου περιέχουν χρήσιμες ιστορικές και γεωγραφικές πληροφορίες και, κατά συνέπεια, να δώσω απάντηση στο ερώτημα:

“Πρέπει τους παλιούς χάρτες να τους βλέπουμε μόνο ως έργα τέχνης, ή μήπως ανάμεσά τους κρύβονται και κάποια ιστορικά και γεωγραφικά ντοκουμέντα;”

Το εγχείρημα, αν μη τι άλλο, παρουσίαζε αισθητικό τουλάχιστον ενδιαφέρον, δεδομένης της καλλιτεχνικής αξίας των περισσότερων χαρτών και ιδιαίτερα αυτών του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα, που κατέχουν σημαντική θέση στην ιστορία της χαρακτηριστικής.

Προτού προχωρήσω, θέλω να διευκρινίσω ότι για λόγους μεθοδολογικής προσπέλασης θα διαχωρίσω τους χάρτες της Μάνης σε τρεις κατηγορίες:

Α. Τους χάρτες που το θέμα τους είναι αποκλειστικά η Μάνη ή κάποιο τμήμα της.

Β. Τους χάρτες που η Μάνη εμφανίζεται ως τμήμα της Λακωνίας ή πιο συχνά της Πελοποννήσου.

Γ. Τους ναυτικούς χάρτες.

Θέλω επίσης να διευκρινίσω ότι για να διευκολυνθούν οι ενδιαφερόμενοι μελετητές, οι χάρτες στους οποίους θα αναφερθώ προσδιορίζονται και με τον αριθμό καταλόγου της πρώτης έκδοσης του πολύτιμου *Catalogue of printed maps of Greece 1477-1800* (Λευκωσία 1982), του Χρήστου Ζαχαράκη¹. Έτσι, καταφεύγοντας εκεί, θα μπορούν να έχουν περισσότερες λεπτομέρειες (όπως τις διαστάσεις των χαρτών, τους τίτλους των

ατλάντων από τους οποίους προέρχονται, τις διαδοχικές εκδόσεις κ.λπ.), η παράθεση των οποίων θα δημιουργούσε πρόβλημα στην έκταση της παρούσης μελέτης.

Πρώτη από τις κατηγορίες χαρτών που θα εξεταστούν, είναι οι ναυτικοί χάρτες της περιοχής. Πρόκειται για χάρτες που τυπώθηκαν για να χρησιμοποιηθούν από τους ναυτικούς της εποχής στα ταξίδια τους, και προήλθαν από τους χειρόγραφους "πορτολάνους" χάρτες που χρησιμοποιούνταν παλαιότερα². Κύρια χαρακτηριστικά τους είναι η αποτύπωση της ακτογραμμής, χωρίς ιδιαίτερες λεπτομέρειες του εσωτερικού της χερσονήσου, και η ύπαρξη του ανεμολογίου (compass rose), από το οποίο ξεκινούν γραμμές που βοηθούν τους πλοηγούς στη χάραξη της πορείας του πλοίου. Οι γραμμές αυτές ονομάζονται λοξοδρομίες (Loxodromes, Rhumb lines). (Wallis και Robinson 1987).

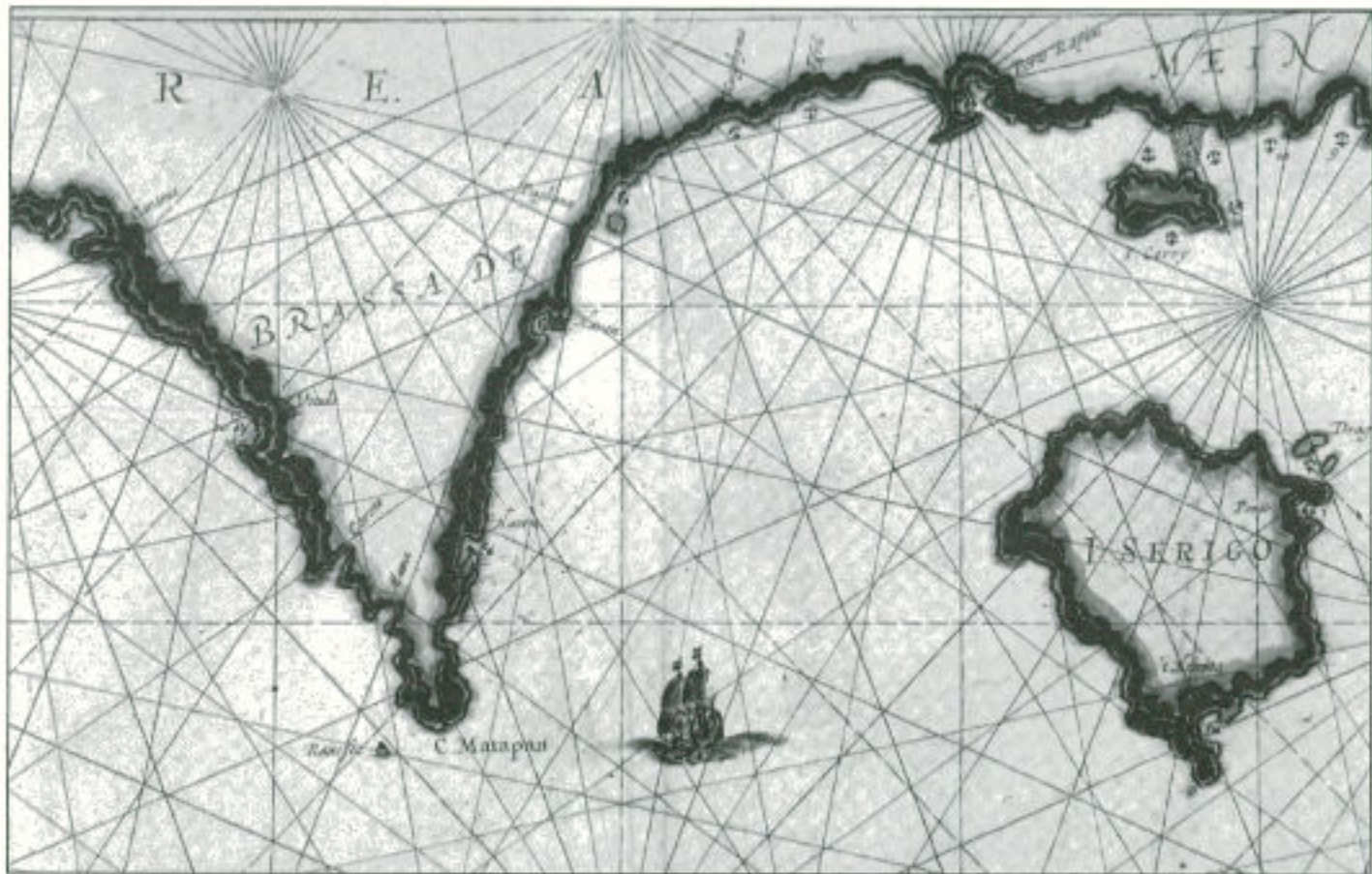
Η μόνη ουσιαστικά πληροφορία που μας προσφέρουν για τη Μάνη αφορά στις περιοχές όπου ένα πλοίο μπορεί να αγκυροβολήσει με ασφάλεια και σημειώνονται με μια άγκυρα. Στα σημεία αυτά καταγράφεται και το βάθος της θάλασσας. Έτσι επιβεβαιώνεται ότι στην περιοχή της Μάνης ασφαλή αγκυροβόλια θεωρούνταν:

- α. Ο όρμος του Πόρτο Κάγιο.
- β. Ο όρμος του Οιτύλου.
- γ. Ο όρμος της Κολοκυθιάς (στο Σκουτάρι) και
- δ. Το Μαραθονήσι (Γύθειο).

Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων χαρτών, που περιλαμβάνουν συνήθως τις νότιες ακτές της Πελοποννήσου, από τη νήσο Σαπιέντσα μέχρι το ακρωτήριο Saint Angelo (Κάβο Μαλέα), μας έδωσαν κατά τον 17ο αιώνα αρκετοί, κυρίως Ολλανδοί, χαρτογράφοι:

- Οικογένεια Blaeu (1618, Ζαχαράκης 237)
- J. Colom (1632, Ζαχ. 611)
- P. Goos (1654, Ζαχ. 975)
- F. Levanto (1664, Ζαχ. 1246) που επανεκδίδει στην Ιταλία τους χάρτες του Goos.
- H. Doncker (1665, Ζαχ. 889)
- J. Robijn (1683, υπάρχει μόνο στη Β' έκδοση του Ζαχαράκη με αριθμό 1919). (Εικ. 1)

Τη σκυτάλη, στο τέλος του 17ου αιώνα, παίρνουν Άγγλοι και Γάλλοι χαρτογράφοι, ενδεικτικό του ενδιαφέροντος των χωρών τους για την περιοχή:

Εικ. 1. Ναυτικός χάρτης της περιοχής της Μάνης του J. Robijn (1683)

- J. Seller (1677, Ζαχ. 1930)
- J. Roux (1779, Ζαχ. 1779)
- F. Grognard (1753, Ζαχ. 984)
- J.B. de Chabert (1797, Ζαχ. 553)

Δεύτερη κατηγορία χαρτών που θα εξεταστούν, είναι εκείνη όπου η Μάνη αποτελεί τμήμα της Λακωνίας ή της Πελοποννήσου. Στους χάρτες αυτούς, που είναι και οι περισσότεροι, παρουσιάζεται τεράστια ποικιλία μορφών της χερσονήσου της Μάνης και διαπιστώνονται λάθη, που εμφανίζονται όχι μόνο σε ένα χάρτη, αλλά και σε πολλούς άλλους που ακολουθούν, ακόμη και μετά από διάστημα μεγαλύτερο των εκατόν πενήντα χρόνων.

Στο σημείο αυτό, σκόπιμο είναι να συζητήσουμε τους λόγους που εμφανίζονται και επαναλαμβάνονται αυτά τα λάθη. Θα πρέπει πρώτα απ' όλα να μην ξεχνάμε ότι οι εκδότες των παλαιών χαρτών δεν ήταν επιστήμονες, αλλά επιχειρηματίες (Campbell 1994). Κατά συνέπεια, εκείνο που τους ενδιέφερε, ήταν να πωλούν χάρτες, άτλαντες ή βιβλία που περιείχαν και κάποιους χάρτες, με τουλάχιστον ένα μικρό κέρδος. Και δε-

δομένου ότι το αγοραστικό κοινό ήταν μικρό, η χρηματοδότηση αποστολών από τους εκδότες χαρτών για επιτόπου χαρτογράφηση, ήταν ουσιαστικά αδύνατη. Έτσι, ήταν αναγκασμένοι να παράγουν χαρτογραφικό υλικό, βασιζόμενοι σε στοιχεία από παλαιότερους χάρτες, για να μην έχουν έξοδα, αλλά και να διατηρούν σε επανειλημμένες εκδόσεις τις ίδιες τυπογραφικές πλάκες, χωρίς να τις διορθώνουν, λόγω του ότι η επαναχάραξη ήταν εργασία πολύ δαπανηρή.

Πρέπει ακόμη να προσθέσουμε ότι, πολλές φορές, η ακρίβεια του χάρτη δεν ήταν το ζητούμενο (όπως συνέβαινε σε ιστορικά βιβλία όπου η ύπαρξη χαρτών βοηθούσε μόνο σε μια γενική προσέγγιση στο χώρο των γεγονότων), καθώς επίσης και το ότι το αγοραστικό κοινό της Ευρώπης, που ζούσε μακριά από την Ελλάδα, της οποίας η γεωγραφία τού ήταν παντελώς άγνωστη, δεν ήταν σε θέση να διακρίνει αν ένας χάρτης ήταν ακριβής, και συνεπώς, δεν είχε μεγάλες απαιτήσεις.

Έχοντας λοιπόν υπόψη αυτές τις παρατηρήσεις, καθώς και τις επισημάνσεις που έχουν κάνει οι Αφρ. Κούρια (1987) και Στ. Φινόπουλος (1988) για τον τρόπο που πρέπει να προσεγγίζονται από τους ερευνητές τα παλαιά χαρακτηριστικά, ας εξετάσουμε χαρακτηριστικά παραδείγματα χαρτών, ακολουθώντας τη σειρά της χρονολογίας έκδοσης.

Εικ. 2. Χάρτης της Ελλάδος του J. Gruninger (1525). Λεπτομέρεια

Ο πρώτος χάρτης, ένας πτολεμαϊκός των αρχών του 16ου αιώνα, τυπώθηκε το 1525 στο Στρασβούργο από τον J. Grüniger (Ζαχ. 1651). (Εικ. 2). Η χερσόνησος της Μάνης εμφανίζεται αλίμενη στη δυτική της πλευρά και με μεγάλο κόλπο στην ανατολική. Δύο νησιά (Cythera και Erpa βορειότερα) βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τις ανατολικές ακτές. Λεπτομέρειες για τις αναγραφόμενες πόλεις και περιοχές μπορεί να δει κανείς, σε συσχέτιση και με άλλους πτολεμαϊκούς χάρτες, στον Πίνακα Ι.

Ο χάρτης του B. Bordone (1528, Ζαχ. 273), στον οποίο δεν εμφανίζονται τοπωνύμια, παρουσιάζει μόνο την ακτογραμμή της χερσονήσου.

Ιδιαίτερα παραμορφωμένη είναι η εμφάνιση της Πελοποννήσου και ακόμη περισσότερο της Μάνης στον επόμενο χάρτη του C. Solinus (1538, Ζαχ. 1959). (Εικ. 3)

Εικ. 3. Χάρτης της Πελοποννήσου του C. Solinus (1538)

Ο χάρτης του G. Castaldi, πολύ σημαντικός για την ιστορία της ελληνικής χαρτογραφίας, λόγω των διορθώσεων που επέφερε στα πτολεμαϊκά πρότυπα, (περίπου 1560 και εδώ από την έκδοση του A. Ortelius του 1570, Ζαχ. 1446) εμφανίζει ένα σημαντικό λάθος, που επαναλαμβάνεται σε πολλούς χάρτες του 16ου και του 17ου αιώνα. Το Οίτυλο παρουσιάζεται στην ανατολική ακτή της Μάνης, ενώ το Πόρτο Κάγιο (που τότε ονομαζόταν Porto delle Quaglie) παρουσιάζεται στη δυτική ακτή. Στον πίνακα

Π μπορεί να μελετήσει κανείς τα τοπωνύμια που περιλαμβάνονται, τόσο σ' αυτόν το χάρτη, όσο και σε άλλους που ακολουθούν.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει από πλευράς μορφής ο πτολεμαϊκός χάρτης από την έκδοση των V. Valgrisi-G. Ruscelli, στη Βενετία, το 1561 (Ζαχ. 1667). (Εικ. 4). Η Μάνη είναι ιδιαίτερα επιμηκυσμένη ενώ τα Κύθηρα έχουν πλησιάσει σε απόσταση αναπνοής στη χερσόνησο.

Εικ. 4. Χάρτης της Ελλάδος των V. Valgrisi-G. Ruscelli (1561). Λεπτομέρεια

Οι χάρτες του G. Camocio (1566-1574, Ζαχ. 1471) (Εικ. 5) και του S. Pinargenti (1573, Ζαχ. 1588), παρόμοιοι σε μορφή με το χάρτη του Castaldi, εμφανίζουν το προαναφερθέν λάθος, δηλαδή την ανεστραμμένη θέση του Οιτύλου και του Πόρτο Κάγιο.

Σημαντικός για τη χαρτογραφία της Μάνης θα πρέπει να θεωρηθεί ο χάρτης του G. De Jode (1578, Ζαχ. 1079) (Εικ. 6), γιατί παρουσιάζει σωστά το Οίτυλο στη δυτική ακτή και το Πόρτο Κάγιο στην ανατολική ακτή της Μάνης, αντίθετα με όλους σχεδόν τους χάρτες του 16ου και του πρώτου μισού του 17ου αιώνα. Η περαιτέρω έρευνα έδειξε ότι βασίζεται σε παλαιότερο ιταλικό χάρτη του Pirro Ligorio (Ρώμη 1561, Ζαχ. 1259). Αποδείχθηκε επίσης, ότι και ο χάρτης του G. Vavassore (c. 1570, Ζαχ. 2103), είναι επίσης σωστός, τουλάχιστον ως προς αυτό το σημείο.

ΕΝΤΥΠΗ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ (16ος-18ος αι.)

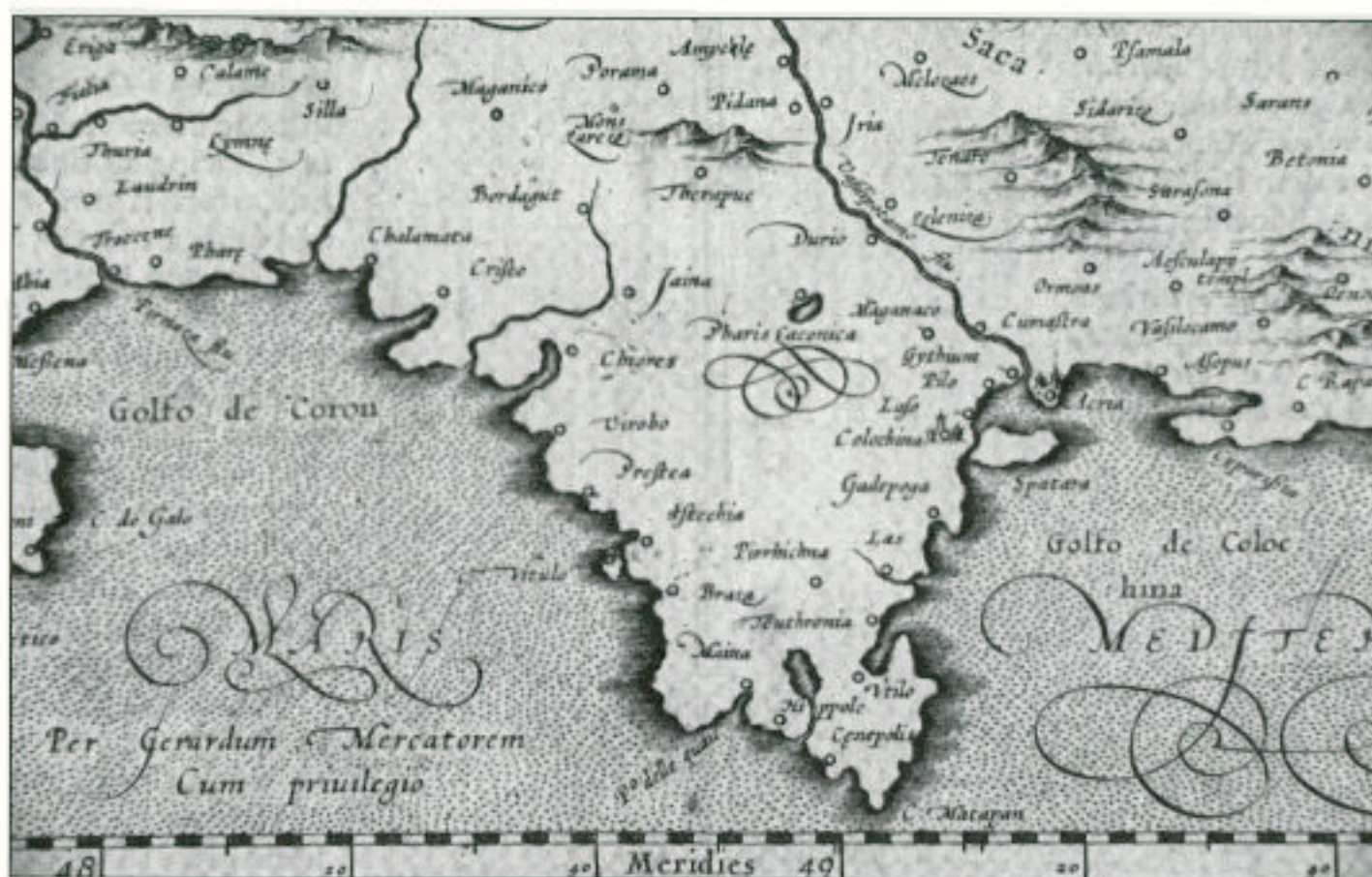
Εικ. 5. Χάρτης της Πελοποννήσου του G. Camocio (1566-1574). Λεπτομέρεια

Εικ. 6. Χάρτης της Ελλάδος του G. de Jode (1578). Λεπτομέρεια

Ο χάρτης του de Jode παρουσιάζει και μια ακόμη ιδιομορφία. Η χερσόνησος της Μάνης καταλήγει σε τρία άκρα, τα οποία κατά σειρά ονομάζονται: Maina, Tenaro και Matapas.

Ο χάρτης του Mercator (1590, Ζαχ. 1325) (Εικ. 7) σημαντικός και αυτός, όπως και του Castaldi, για την ιστορία της ελληνικής χαρτογραφίας, επαναλαμβάνει το γνωστό λάθος (το Οίτυλο ανατολικά και το Πόρτο Κάγιο δυτικά). Παραδόξως όμως, υπάρχει και δεύτερο Οίτυλο στη σωστή θέση.

Εικ. 7. Χάρτης της Πελοποννήσου του G. Mercator (1590). Λεπτομέρεια

Ο χάρτης του G. Rosaccio (1598, Ζαχ. 1750), πρέπει να αναφερθεί μόνο για το ιδιόμορφο σχήμα της χερσονήσου της Μάνης.

Ο χάρτης του J. Lauremberg (1638, Ζαχ. 1194) είναι σημαντικός για τη χαρτογραφία της περιοχής λόγω του μεγάλου αριθμού τοπωνυμίων που περιέχει. Τα περισσότερα όμως δεν μπορούν να ταυτιστούν.

Ο χάρτης του J. Blaeu (1640, Ζαχ. 230), είναι στην ουσία μια επανάληψη του χάρτη του Mercator.

Φτάνουμε στο χάρτη του N. Visher (1682, Ζαχ. 2110) (Εικ. 9). Το Πόρτο Κάγιο εμφανίζεται σωστά στην ανατολική ακτή, συγχρόνως όμως υπάρχει και δεύτερο Πόρτο Κάγιο στη δυτική ακτή της χερσονήσου, στη θέση του όρμου Μαρμάρι, ο οποίος έχει μετατεθεί βορειότερα. Σημειώ-

ΕΝΤΥΠΗ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ (16ος-18ος αι.)

Εικ. 8. Χάρτης της Πελοποννήσου του J. Lauremberg (1638). Λεπτομέρεια

Εικ. 9. Χάρτης της Πελοποννήσου του N. Visser (1682). Λεπτομέρεια

Εικ. 10. Χάρτης της Πελοποννήσου του F. Piacenza (1688). Λεπτομέρεια

νεται σημαντικός αριθμός τοπωνυμίων, τα περισσότερα αταύτιστα.

Στο χάρτη του B. Randolph (1686, Ζαχ. 1702), το Οίτυλο βρίσκεται στη σωστή θέση, ενώ το Πόρτο Κάγιο βρίσκεται λανθασμένα στη δυτική ακτή της χερσονήσου.

Στο χάρτη του F. Piacenza (1688, Ζαχ. 1521) η Μάνη εμφανίζεται με ...φιόρδ.

Στους δύο χάρτες του G. Canteli Da Vignola (1690, Ζαχ. 511 και 1690, Ζαχ. 509) η Μάνη εμφανίζεται όπως ήταν στην αρχαιότητα (Α), και όπως ήταν στη διάρκεια της Βενετοκρατίας (Β). Η ταύτιση των περισσότερων τοπωνυμίων με τα αρχαία και μεσαιωνικά (Βαγιακάκος 1957 α και β'), όσο και με τα αναφερόμενα στις απογραφές Grimani του 1700 (Παναγιωτόπουλος 1987), παρουσιάζει σημαντικές δυσκολίες.

Οι χάρτες του F. De Wit (c. 1690, Ζαχ. 2138), του J. Danckerts (1700, Ζαχ. 820), του J. Homann (1702, Ζαχ. 1007), και του Seutter (1725, Ζαχ. 1949) (Εικ. 11), έχουν ουσιαστικά το ίδιο περίγραμμα και εμφανίζουν άφθονα τοπωνύμια, τα περισσότερα αταύτιστα. Το Οίτυλο και το Πόρτο Κάγιο είναι στη σωστή θέση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά στις Βενετοτουρκικές συγκρούσεις και ο χρόνος κατάληψης των κάστρων της Μάνης από τους Βενετούς:

ΕΝΤΥΠΗ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ (16ος-18ος αι.)

Εικ. 11. Χάρτης της Πελοποννήσου του M. Seutter (1725). Λεπτομέρεια

- ZARNATA: exp. a Venetis 1685
- CHIELAFA: exp. a Venetis 1685
- PASSAVA: exp. a Ven. et dest. 1685
- Po delle Quaglie: CASTRI DI MAINA: dest. 1570. a Venetis.

Ο χάρτης του F. De Wit περιβάλλεται από τις απόψεις δεκατεσσάρων κάστρων, ένα εκ των οποίων είναι και η Ζαρνάτα. Ο χάρτης του J. Danckerts συνοδεύεται από δίφυλλο στο οποίο υπάρχουν απόψεις δεκαοκτώ κάστρων, μέσα στα οποία είναι, επίσης, η Ζαρνάτα.

Ο χάρτης των A. και G. Sanson και A. Jaillot (1696, Ζαχ. 1858), ίσως είναι ο μεγαλύτερος σε μέγεθος (84X56 cm) χάρτης της Πελοποννήσου στην εξεταζόμενη χρονική περίοδο. Συνοδεύεται από δύο ξεχωριστά φύλλα με απόψεις ή σχεδιαγράμματα δεκαέξι κάστρων, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται η Ζαρνάτα, ο Πασσαβάς και ο Κελεφάς. Στο cartouche εμφανίζονται σε μικρογραφία, σχεδιαγράμματα των καταληφθέντων από τους Βενετούς κάστρων, με τις χρονολογίες των γεγονότων. Μεταξύ αυτών υπάρχουν ο Πασσαβάς (1685), η Ζαρνάτα (1685), ο Κελεφάς (1685).

Ο χάρτης του Άγγλου E. Wells (1700, Ζαχ. 2127) παρουσιάζει μια αποπλατυσμένη Μάνη.

Ο χάρτης του P. Vander Aa (1729, Ζαχ. 21) χαρακτηρίζεται από άφθονα τοπωνύμια, που δύσκολα όμως μπορεί κανείς να τα ταυτίσει.

Ο χάρτης τέλος του G. Lotter (1778, Ζαχ. 1266), με σωστές τις θέσεις του Οϊτύλου και του Πόρτο Κάγιο. Σημειώνονται τα κάστρα της Μάνης και είναι ένας από τους τελευταίους χάρτες, που χαρακτηρίζονται από το πολύ όμορφο Cartouche, λίγο πριν από τη δύση του 18ου αιώνα.

Εδώ θα σταματήσει η περιήγησή μας στους χάρτες που η Μάνη αποτελεί τμήμα της Πελοποννήσου, για να αναφερθούμε στην τελευταία κατηγορία, δηλαδή στους μεμονωμένους χάρτες της περιοχής. Συνολικά εντοπίστηκαν τέσσερις μόνο μεμονωμένοι χάρτες της Μάνης την περίοδο των τριών αιώνων που εξετάζεται. Οι τρεις από αυτούς τυπώθηκαν την περίοδο 1570-1575 περίπου, ανήκουν σε μια ασυνήθιστη κατηγορία ιταλικών ειδησεογραφικών χαρτών –news maps– (Lanman 1989), που εμφανίζονται και με άλλα παραδείγματα την ίδια αυτή περίοδο και αναφέρονται σε ένα σκοτεινό για πολλούς γεγονός της Μανιάτικης ιστορίας, την άλωση του κάστρου της Μάνης από τους Βενετούς το 1570.

Μια μικρή παρένθεση για το ιστορικό της υπόθεσης. Το 1570 οι Τούρκοι κατασκευάζουν κάστρο στο Πόρτο Κάγιο για να ελέγχουν το πέρασμα των βενετικών πλοίων που έσπευδαν να εφοδιάσουν τους πολιορκούμενους, από τα τουρκικά στρατεύματα, Βενετούς στην Κύπρο. Το οχυρό αυτό, σύμφωνα με τη διήγηση του Coronelli (1687), προσέβαλαν, ερχόμενοι από τα Χανιά, οι Βενετοί, με 24 γαλέρες υπό τον Marco Querini. Επειδή οι πηγές είχαν κάποια ασάφεια (Σφηκόπουλος 1987), διατυπώθηκε από ορισμένους, παλαιότερους κυρίως, ιστορικούς (Δασκαλάκης 1928, Βακαλόπουλος 1968, Μέξης 1977 αλλά και Κουτσιλιέρης 1993) η άποψη, ότι το καταληφθέν από τους Βενετούς κάστρο, ήταν το κάστρο στο Λιμένι, δηλαδή ο Κελεφάς, και όχι το κάστρο του Πόρτο Κάγιο. Ο Κ. Ντόκος (1972) με έγγραφα απέδειξε ότι το καταληφθέν κάστρο ήταν το Πόρτο Κάγιο. Τώρα πλέον, με την παράθεση των χαρτών που ακολουθεί, έχουμε και την εικονογραφημένη απόδειξη αυτού του γεγονότος.

Ο πρώτος χάρτης του Nicolo Nelli (1570, Ζαχ. 1438) (Εικ. 12), εμφανίζει το χαρακτηριστικό λάθος των περισσότερων χαρτών του 16ου αιώνα, δηλαδή ο όρμος του Πόρτο Κάγιο έχει άνοιγμα προς τα νότιο-νοτιοδυτικά αντί προς τα νοτιοανατολικά, το δε Οίτυλο εντοπίζεται στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου, αντί στη δυτική. Ο χάρτης περιέχει και λεζάντα στα ιταλικά, η οποία επεξηγεί ότι απεικονίζεται η κατάληψη του κάστρου της Μάνης από τον Querini και την αρμάδα της Κρήτης. Ένας στόλος από γαλέρες –και είναι χαρακτηριστικό ότι αν τις μετρήσει κανείς είναι και

Εικ. 12. Χάρτης της Μάνης του N. Nelli (1570)

24, όσες ακριβώς αναφέρει ο Coronelli-, κανονιοβολεί το κάστρο³. Συγχρόνως, ένας αριθμός από πολιορκητές με τη σημαία του σταυρού, ανεβαίνει στα τείχη και το καταλαμβάνει. Σε έναν πύργο του κάστρου κυματίζει ακόμη η σημαία με την ημισέληνο, αλλά σε σπασμένο κοντάρι.

Ο δεύτερος χάρτης, αγνώστου χαρτογράφου και χαρακτή, (Εικ. 13) περιγράφει το ίδιο ακριβώς γεγονός⁴. Έχει μια σημαντική λεπτομέρεια. Παρουσιάζει σε κάποιο σημείο της εικόνας, λίγο αριστερά από το κάστρο: "Magnati in fauor de christiani" (Μανιάτες που σπεύδουν να βοηθήσουν τους χριστιανούς, δηλαδή τους Βενετούς). Μια ένδειξη από ένα χάρτη που τυπώθηκε την ίδια εποχή που έγιναν αυτά τα γεγονότα, ότι οι Μανιάτες βοήθησαν τους Βενετούς στην κατάληψη του κάστρου, πράγμα που ο Σάθας, πρώτος από ελληνικής πλευράς ανέφερε, το 1869.

Τέλος, φθάνουμε στον τρίτο και πιο σημαντικό από αυτούς τους χάρτες που δείχνει, λόγω της μεγάλης λεπτομέρειας που παρουσιάζει, ότι αυτός που τον σχεδίασε θα πρέπει να είχε ακριβείς πληροφορίες της πολιορκίας ή να ήταν παρών. Προέρχεται από το βιβλίο *Isole famose, porti, fortezze e terre maritime...* του Giovan Francesco Camocio (Βενετία c. 1571-1575) (Εικ. 14).

Αναφέρω περιληπτικά τις λεζάντες που περιέχει:

— Ο στόλος των γαλερών που κανονιοβολεί το κάστρο.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΤΑΝΤΟΥΛΟΣ

Εικ. 13. Χάρτης της Μάνης αγνώστου χαρτογράφου (1570-1575)

Εικ. 14. Χάρτης της περιοχής του κάστρου της Μάνης του G. Camocio (1571-1575)

ΕΝΤΥΠΗ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ (16ος-18ος αι.)

- Οι πολιορκητές που ανεβαίνουν με σκάλες στα τείχη.
- Το σημείο όπου το κάστρο είναι πιο χαμηλό και από όπου εισήλθαν οι πολιορκητές.
- Το σημείο στο οποίο είχαν οι πολιορκητές τις μεγαλύτερες απώλειες.
- Ο στρογγυλός πύργος στον οποίο κατέφυγαν οι Τούρκοι και αντέταξαν την τελική τους άμυνα, αφού οι Βενετοί εισήλθαν στο κάστρο. Ο πύργος αυτός καταστράφηκε με κανονιοβολισμούς.

Η σύγκριση των τοπογραφικών διαγραμμάτων των ερειπίων του κάστρου στο Πόρτο Κάγιο (Σαΐτας 1987, Κατσαφάδος 1992) με το χάρτη αυτό, αποδεικνύει την ταύτισή του με το κάστρο της Μάνης. Είναι δε τόσο μεγάλη η αξιοπιστία αυτού του χάρτη, ώστε ακόμη και η γνωστή στους ντόπιους, πλησίον του κάστρου πηγή (Aqua di fontana) απεικονίζεται⁵.

Άφησα τελευταίο το χάρτη της Μάνης, του Γερμανού Jacob von de Sandrart (Ζαχ. 1848) (Εικ. 15). Είναι ένας χάρτης που τυπώθηκε το 1687 και είναι ο μοναδικός χάρτης που παρουσιάζει αποκλειστικά τη Μάνη, ολόκληρο τον 17ο και 18ο αιώνα. Έχει διαστάσεις 7X11,5 εκ. είναι δηλαδή πολύ μικρός αλλά και πολύ σημαντικός, αφού είναι μοναδικός, χάρτης. Όπως μικρός σε έκταση αλλά πολύ σημαντικός σε αξία είναι και ο τόπος στον οποίο αναφέρεται αυτό το Συμπόσιο, δηλαδή η Μάνη.

Εικ. 15. Χάρτης της Μάνης του J. Sandrart (1687)

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

*Τοπωνύμια της Μάνης όπως εμφανίζονται
σε διάφορες Πτολεμαϊκές εκδόσεις*

BOLOGNA (1477)	ROME (1478)	ULM (1482)	FLORENCE (1482)	VENICE (1511)	STRASBURG (1513)	VIENNA (1541)	AMSTERDAM- UTRECHT (1698-1704)
Albea	Abea	Abea	Abea	Abea	Abea	Abea	Abea
Bitila			Bytla				Bytla
Levtrum	Levctrum	Lectru	Levetro	Leuctrum	Levctrum	Leuctrum	Leuctrum
Trevera							
Narium		Nariu					
Sitium	Gythium	Sitiu	Gythio	Gythium	Gythiu	Bythiu	Gythium
	Las	Las	Las	Las	Las	Las	Las
	Taenarium	Tenoriu p.	Tenaria pro.	Tenaria prom. & Civitas	Tenariu	Tenarium	Tenaria prom. Tenarium
Ceve	Caene	Cene	Cena	Cene	Caene	Cene	Cene
Tvrana	Tevthrona	Tentna	Tevthrona	Teuthrona	Teuthrona	Teuavna	Teuthrona
Cardamula							Cardamula

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

*Τοπωνύμια της Μάνης όπως εμφανίζονται σε χάρτες
του 16ου και 17ου αιώνα*

CASTALDI: Cristo, Chiors, Virobo, Prestea, Istechia, Maina, P. delle quaio, Vitilo, Cadepoga, Colochina, C. Matapan, Caloiero.

CAMOCIO: Cristo, Chiores, Virobo, Prestea, Istechia, Maina, P. delle quaie, Vitilo, Cadepoga, Colochina, C. Matapan.

DE JODE: Vitulia, Quaglie, Laso, Pilo, Matapa, Tenaro, Maina, Gicea, Mantinea, Ferz, Areneto, Pleia.

MERCATOR: Cristo, Chiores, Virobo, Prestea, Vitulo, Istechia, Braza, Po. delle quaie, Hippole, Cenepoli, Vtilo, Teuthronia, Pirrhichna, Las, Gadepoga, Colochina, Laso, Pilo, Gythium, C. Matapan, Spatara.

LAUREMBERG: Christo, Chiores, Virobo, Prestea, Bityla, Leuctrum hod. Istechia, Pethnos h Braza, Messa Urbs et Portus h. Maina, Porte delle quaglie, Hippola, Oetylus quond. Tylus, Teuthrone h. Gadepoga, Gythiu h. Colochina, Pilo, Cytheum, Toenarium Prom. hod. Cabo Matapan, cranae ins. h. Spatara, Zarnata, Side, Cordamyle, Coene que Canopoli, Psamathus, Achilleus Portus, Smenus Fl., Clonium Prom, Calae, Sinus Calaicus, Nedon Fl., Nedon, Mysia, Napoe quoe Ira, Abea, Phellus, Pephnus insula, Astrateoe Diana, Amazoy Apoll T., Migonium regi, Migonitas venus.

VISSHER: Christo, Chiores, Virob, Prestea, Vitulo, Maina, Po. delle Quaie, Hippole, Utilo, Scopia, Perchichina, Las, Catepoga, Colochino, Pilo, Cythium, C. Matapan, Zarnata, Elephero, Cernisca, Petrina, Lovistolo, Corota, Croslu, Cefala, Paghana, Pasava, Porto, Po. Vitulo, Brexa, Po. Marman, Vitulo Flu., Cenopolis, Teutronia, Caloiera, Vitulo.

RANDOLPH: Christa, Vitulo, Maina, P. Quaje, Kifala, Colochino, Spatara, Zarnata, Pagana, Pesons, Cheterit, Cardamilla, Yakaria, P. Vitulo.

CANTELI(A): Oetylus, Leuctrum, Teuthrone, Las, Gytheum, Tenarium prom., Achilleus portus, Tenarum, Hyppoloe, Thyrides, Inus Oraculu et Lucus, Messa, Pethnos, Pephnus I., Messeum prom., Phellus, Ahea, Nedon, Sinus Calaicus, Calae, Tangium, Thriambus, Aboe, Cranae I, Side, Gardamile, Cenepolis.

CANTELI(B): Gristo, Chiores, Prestea, Istechia, Brexa, Maina, Pto delle Quaglie, Oetilo, Teutronia/Scopia, Laas/Varhi, Scopia e Gatepoga, Colochino, Paleopoli, C. di Matapan et le Quaglie, Zarnata vec., Elephero, Petrina, Germen, Louistolo, Chielafa, Brodegni, Pasaua, Cenopoli et Camares, Side, Pto. Citres, Demonia, Cuciaua.

DE WIT: Christo, Chiores ol. Abea, Virobo, Prestean ol. Thalame, Vitulo ol. Bityla, Istechia, Braza et Brexa ol. Pethnos, Maina ol. Leuctrum, P. delle Quaglie, Hippole, Oetilo, Scopia ol. Teuthrone, Perrhichina, Vathi ol. Las, Gadepoga, Colochina, Pilo, Paleopoli ol. Gythium, C. Matapan ol. Taenarium prom., Spatara, Zarnata, Elephero, Cernisca, Petrina, Germen, Lovistulo, Corota, Croslu, Chielafa, Brodegni, Pachana, Passava, Pto. Pesno, Calbares et Camares ol. Tenarum, Porto Side, Po. di Maina, Po. Vitulo, Pto. Citres, Castri di Maina, Ranesta I.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δυστυχώς για τον προσδιορισμό των χαρτών στον κατάλογο Ζαχαράκη επελέγη η συνεχής αρίθμηση 1- 2173, αφού προηγουμένως οι χάρτες ταξινομήθηκαν ανά χαρτογράφο και οι χαρτογράφοι τοποθετήθηκαν σε αλφαβητική σειρά. Ο πολύ απλός αυτός τρόπος θα ήταν άριστος για έναν κατάλογο που θα περιλάμβανε το σύνολο των χαρτών του ελληνικού χώρου. Όχι όμως και για έναν κατάλογο που συνεχώς πλουτίζεται με άγνωστους χάρτες που ανακαλύπτονται καθημερινά. Επόμενο ήταν λοιπόν, όταν στη δεύτερη έκδοσή του (Αθήνα 1992) ακολουθήθηκε η ίδια φιλοσοφία στην αρίθμηση, ενώ προστέθηκαν 365 νέοι χάρτες, να δημιουργηθεί σύγχυση, γιατί ο κάθε χάρτης προσδιορίζεται με διαφορετικό αριθμό καταλόγου σε σχέση με την πρώτη έκδοση.

Η σύγχυση αυτή μπορεί να αποτραπεί εάν, στην απαραίτητη μελλοντική τρίτη έκδοση, ακολουθηθεί χωριστή αρίθμηση ανά χαρτογράφο, πράγμα που επιτρέπει την επ' αόριστο προσθήκη νέων χαρτών, χωρίς να αλλάζει ο αριθμός καταλόγου των παλαιότερων (π.χ. ο χάρτης της Μάνης του J. Sandrart στην Α' έκδοση έχει αριθμό 1848, ενώ στη Β' έκδοση 2062. Εμείς προτείνουμε να προσδιορίζεται ως Ζαχαράκης/Sandrart, 11). Η αρίθμηση αυτή δεν αποκλείει βέβαια και ένα γενικό αριθμό εισαγωγής στον κατάλογο. Ο αριθμός αυτός, στην περίπτωση των χαρτών της πρώτης έκδοσης (που είναι και οι περισσότεροι), θα είναι ο ήδη υπάρχων.

2. Οι "πορτολάνοι" χάρτες πήραν το όνομά τους από την ιταλική λέξη *Portolano*, που σημαίνει τον θαλάσσιο οδηγό με γραπτές οδηγίες πλεύσεως ανάμεσα στα λιμάνια, καθώς και επισημάνσεις για τα χαρακτηριστικά σημεία της στεριάς και για τους θαλάσσιους κινδύνους.

3. Θα πρέπει να θεωρήσουμε, ότι στο ίδιο αυτό γεγονός αναφέρεται και ο κανονιοβολισμός της Μάνης από πλοία, που εικονογραφείται στον τυπωμένο την ίδια περίοδο χάρτη της Πελοποννήσου του D. Bertelli (Ζαχ. 185).

4. Η λεζάντα του τίτλου είναι γραμμένη στα ιταλικά και αναφέρει ότι "Το κάστρο του μεγάλου Τούρκου καταλήφθηκε από την αρμάδα της Κρήτης υπό τον Marco Querini". Στο επάνω μέρος υπάρχει δυσανάγνωστη λεζάντα στα μεσαιωνικά γερμανικά με άλλο γραφικό χαρακτήρα. Τη μεταφέρω αυτούσια, καθώς και τη μεταγραφή της στα σύγχρονα γερμανικά και ελληνικά, όπως μου την παρέδωσε ο Γερμανός αρχαιολόγος Hans Drögemüller, τον οποίο και ευχαριστώ θερμά: "Dies ist die sterte der Brasen. Turcotolen. das ist die Pto. dile Qali der Herren Venediger." Σύγχρονα Γερμανικά: "Dies ist der steert des Brazo. Turcotolen. das ist die Pto dle Qali der Herren Venezianer (=der Venezianischen Herrschaft)".

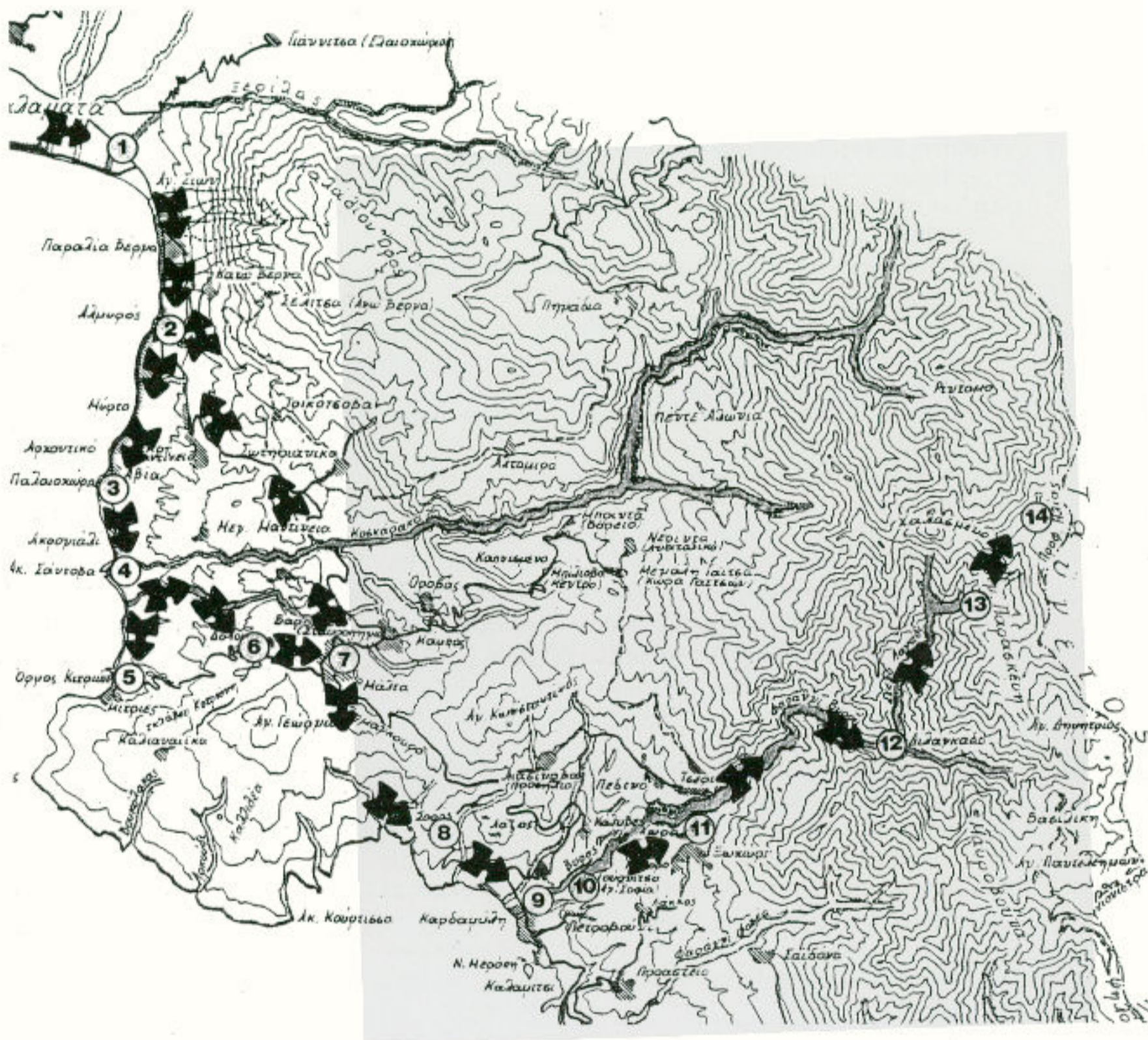
Μετάφραση στα ελληνικά: "Αυτή είναι η ουρά της Μάνης. Το Turcotolen (=Turcotoglio. Έτσι αναφέρει ο Coronelli ότι ονόμαζαν οι Τούρκοι το κάστρο στο Πόρτο Κάγιο). Αυτό είναι το Porto delle Qali (=Quaglie, Πόρτο Κάγιο) το οποίο είναι των κυρίων Βενετών" (υπό την κυριαρχία των Βενετών, προφανώς γιατί το κατέλαβαν).

5. Προφορική πληροφορία του ζωγράφου και συγγραφέα Κυριάκου Κάσση, που μαθήτευσε κατά την παιδική του ηλικία, στο εντός των τειχών ευρισκόμενο τότε δημοτικό σχολείο της περιοχής. Τον ευχαριστώ θερμά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δικ. Βαγιακάκος, "Αρχαία και Μεσαιωνικά τοπωνύμια εκ Μάνης" (Συμβολή πρώτη) *Ελληνικά*, τ. 15, σελ. 203 (1957).
- Δικ. Βαγιακάκος, "Αρχαία και Μεσαιωνικά τοπωνύμια εκ Μάνης" (Συμβολή δεύτερα) *Πελοποννησιακά*, τ. Β', σελ. 302 (1957).
- Απόστ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968.
- Tony Campbell, *Cyprus. The reliability of early maps*, Bank of Cyprus Cultural Foundation, Nicosia 1994.
- Vicenzo Coronelli, *Memorie Istoriogeografiche Della Morea Riacquistata Dall' Armii Venete...*, Venezia 1687.
- Απόστ. Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η Οθωμανική Αυτοκρατορία 1453-1821*, Αθήναι 1928.
- Παν. Κατσαφάδος, *Τα Κάστρα της Μάνης*, Αθήνα 1992.
- Αφροδίτη Κούρια, "Η περιπέτεια, των Ελληνικών αρχαιοτήτων στις ευρωπαϊκές περιηγητικές εκδόσεις", *Αρχαιολογία*, τχ. 23, σελ. 74 (Ιούν. 1987).
- Ανάργ. Κουτσιλιέρης, *Ιστορία της Μάνης. Αρχαία-Μεσαιωνική-Νεότερη*, εκδόσεις Δ.Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1993.
- Jonathan T. Lanman, *Glimpses of History from old maps. A collector's view*, England 1989.
- Δήμος Μέξης, *Η Μάνη και οι Μανιάτες*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1977.
- Κων. Ντόκος, "Επαναστατικά κινήσεις εις Μάνην προ της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου και η έναντι αυτών στάσις της Βενετίας και Ισπανίας (1570-1571)", *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 1, σελ. 212 (1972).
- Βασ. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τραπέζης, Ανατύπωση, Αθήνα 1987.
- Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, Αθήναι 1869.
- Γ. Σαΐτας, *Μάνη*, Αθήνα 1987.
- Ιωάν. Θ. Σφηκόπουλος, *Τα Μεσαιωνικά Κάστρα του Μορηά*, έκδοση δεύτερα, Αθήναι 1987.
- Στάθης Φινόπουλος, "Αξιοπιστία της γκραβούρας στις εκδόσεις των περιηγητών", *Αρχαιολογία*, τχ. 27, σελ. 48 (Ιούνιος 1988).
- Hellen Wallis & Arthur H. Robinson: *Cartographical Innovations. An International Handbook of Mapping Terms to 1900*, Great Britain 1987.
- Christos Zacharakis, *A Catalogue of printed maps of Greece 1477-1800*, 1st edition, A.G. Leventis Foundation, Nicosia 1982.
- Christos Zacharakis, *A Catalogue of printed maps of Greece 1477-1800*, 2nd edition, Samourcas Foundation, Athens 1992.

ΑΘΗΝΑ ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ

Ειχ. 1. Η πορεία της Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά στη ΒΔ Μάνη (25 Μαΐου - 2 Ιουνίου 1829)

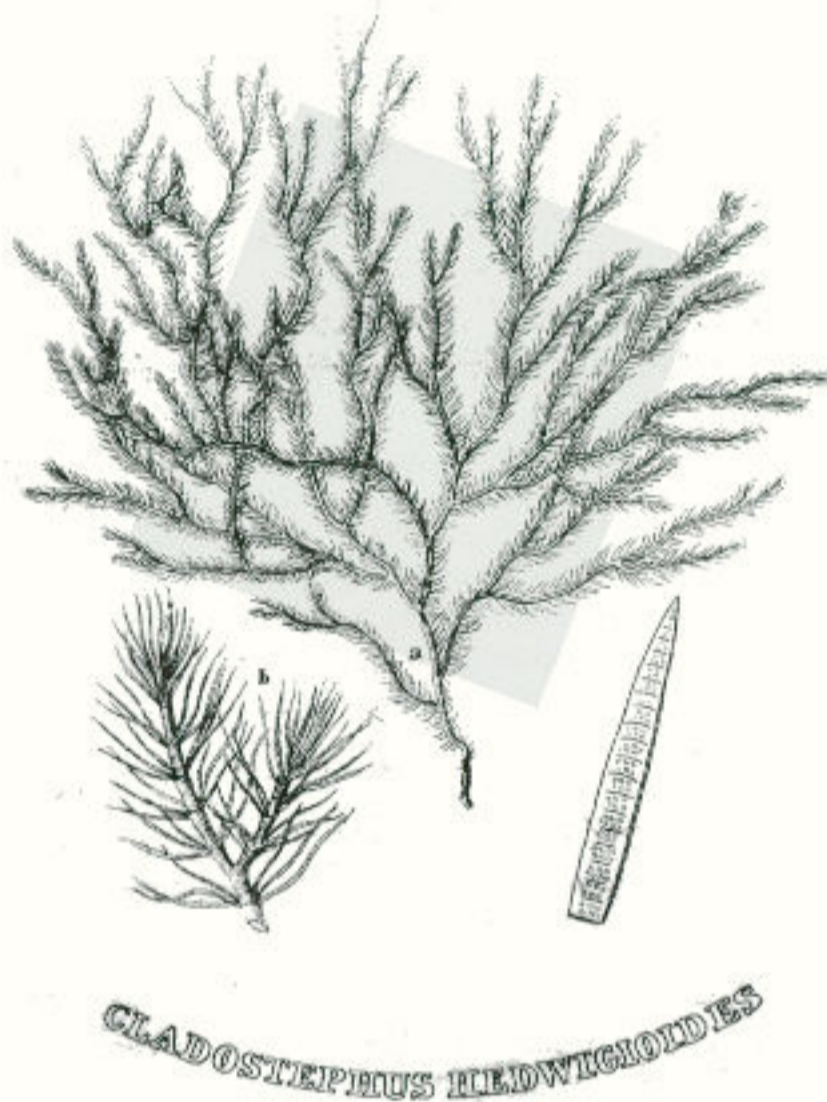
Το μανιάτικο τοπίο με τα μάτια των περιηγητών

Αθηνά Χριστοφίδου

Η όψη του τόπου είναι άγρια: πολυάριθμα φαράγγια, βράχοι καλυμμένοι με θάμνους, βουνά σχεδόν παντού με δύσκολη προσπέλαση δεν αφήνουν στην καλλιέργεια παρά ελάχιστες εκτάσεις. Οι κάτοικοι μάχονται κατά του άγονου εδάφους: αναζητούν την καλλιεργήσιμη γη, τη μαζεύουν και τη μεταφέρουν στους πρόποδες των βουνών, όπου τη στοιβάζουν και την αντιστηρίζουν με τοίχους από πέτρα. Εις βοήθειαν τόσο επίπονων εργασιών δεν διαθέτουν παρά ανεπαρκή μέσα καλλιέργειας. Κατοικίες επίσης δεν εμφανίζονται παρά αραιά και τα χωριά είναι σπάνια. Κάστρα, των οποίων ο αυστηρός χαρακτήρας μοιάζει να βρίσκεται σε αρμονία με την τραχύτητα του τοπίου, τραβούν, μόνα αυτά, την προσοχή του ταξιδιώτη. Όσο θλιβερή κι αν είναι η όψη της χώρας, πρόκειται εντούτοις για ένα τόπο που προσφέρει μεγάλες φυσικές ομορφιές¹.

Μ' αυτά τα λόγια η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά μιλάει για το τοπίο της Έξω Μάνης, στην οποία διείσδυσε την άνοιξη του 1829, από τη μεριά της Καλαμάτας, διασχίζοντας το φαράγγι της Γιάννιτσας, (εικ. 1, 1)* φυσικό όριο ανάμεσα στη Μεσσηνία και στη "σύγχρονη Σπάρτη", όπως γράφουν². Πρόκειται για το χείμαρρο Ξερίλα, που περνά ανάμεσα στα βουνά της Γιάννιτσας και της Σέλιτσας και εκβάλλει στη ΒΑ γωνία του Μεσσηνιακού κόλπου³. Ακολουθώντας την ακτή προχωρούν νότια, στους πρόποδες του Ταυγέτου. Αναφέρουν τους παράλληλους χείμαρρους, που κατεβαίνουν από το βουνό και τις πηγές γλυκού νερού, που αναβλύζουν στη βάση των βράχων της παραλίας. Πυκνοφυτεμένοι ελαιώνες αποτελούν τη μόνη καλλιέργεια της περιοχής, ενώ φράχτες από φραγκοσυκιές πλαισιώνουν το δρόμο.

Φθάνοντας στο Αλμυρό (εικ. 1, 2), μας πληροφορούν ότι είναι το λιγότερο κακό αγκυροβόλιο όλης αυτής της πλευράς του κόλπου, όπου πλοιάρια 200 ή 300 κόρων πιάνουν με αρκετή ασφάλεια ρίχνοντας την άγκυρα βαθιά σε αμμώδη βυθό⁴. Στην παραλία αυτή αναφέρει και ο Evlijâ Celebi ένα λιμάνι, που μπορεί να περιλάβει 200 πλοία: το λιμάνι του Ζάραντα (της Ζαρνάτας)⁵. Στο λιμάνι αυτό τοποθετεί και μια πηγή με καθαρικές ιδιότητες, το νερό της οποίας "οι άπιστοι στρατιώτες της Μεθώνης και της Κορώνης" το κουβαλούν με βαρέλια στη "Φραγκιά". Μια παρόμοια πηγή συνάντησε στη διαδρομή του και ο Gell⁶, ο οποίος

Εικ. 2. Υδροφυτό από την αλμυρή πηγή, που έκανε να γυρίζουν οι Μύλοι του Αλμυρού, το οποίο χρησίμευε ως άσυλο σε μικρές γαρίδες και σε κοχύλια.
Expédition Scientifique de Morée. Section des Sciences Physiques.
"Botanique", τ. III 2, σελ. 330 (no 1494) και 337 (βινιέτα)

μας πληροφορεί ότι το αλμυρό νερό της είχε ιαματικές ιδιότητες κατά τους Μανιάτες, που το έπαιρναν σαν καθαρτικό. Η πηγή, που αναφέρει ο Gell, βρισκόταν στο Αλμυρό, πριν από το τείχος της Βέργας. Το γεγονός αυτό ίσως θα πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα, ότι το λιμάνι του "Ζάραντα" του Evlijâ Çelebi δεν είναι οι Κιτριές, όπως εύλογα θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς λόγω της γειτνίασής του με το ομώνυμο κάστρο, αλλά το Αλμυρό.

Στα βόρεια του χωριού οι Γάλλοι αναφέρουν ένα έλος που τροφοδοτείται από τα νερά μιας πηγής κι ενός χειμάρρου, ενώ μισή λεύγα νοτιότερα ένα αλμυρό ποτάμι έκανε να γυρίζουν 4 αλευρόμυλοι⁷. Ο σημερινός επισκέπτης είναι αδύνατο να αναγνωρίσει στο ρυάκι, που εκβάλλει στην παραλία ανάμεσα στα κέντρα αναψυχής, την αλμυρή πηγή που αναφέρει ο Πausanias⁸ και να φαντασθεί ότι το αλλοιωμένο κτίριο¹¹.

νεότερική αδιάφορη όψη κρύβει μια μακρά ιστορία ζωής. Ο Rouqueville γράφει ότι η ροή του ποταμού αυξάνεται όταν φυσάει βοριάς, ενώ τα νερά του λιγοστεύουν σημαντικά με τους ΝΔ ανέμους, επειδή, σύμφωνα με τις πληροφορίες των κατοίκων της περιοχής, στην αντίθετη ακτή της Λακωνίας υπάρχει μια σημαντική σπηλιά, όπου απορροφώνται τα νερά με μεγαλύτερη ή μικρότερη ένταση, ανάλογα με την κατεύθυνση των ανέμων⁹.

Με την είσοδο της Γαλλικής Αποστολής στην περιοχή της Ζαρνάτας, τα μέλη της βρίσκουν την ευκαιρία να εκφράσουν το θαυμασμό τους για τον τρόπο καλλιέργειας της γης, την οποία θεωρούν την καλύτερα καλλιεργημένη περιοχή σε όλο τον κόσμο, μη εξαιρουμένης της Κίνας και της Ιαπωνίας¹⁰. Μετριοπαθέστερος ο Rouqueville τη χαρακτηρίζει ως την πιο εύφορη και καλύτερα καλλιεργημένη περιοχή της Μάνης¹¹. Δημητριακά την ώρα του θερισμού τους και υπέροχες μουριές κρύβουν το ανάγλυφο του εδάφους κάτω από κύματα χρυσού και πρασινάδας, γράφουν οι Γάλλοι, οι οποίοι για το διαμορφωμένο από τον άνθρωπο έδαφος και τον τρόπο καλλιέργειας δίνουν μια λεπτομερή και γλαφυρή περιγραφή, στην οποία αξίζει να σταματήσουμε¹²:

Παντού η καλλιεργήσιμη γη είναι προσεκτικά προστατευμένη από τη δράση των νερών που θα μπορούσαν να την παρασύρουν την περίοδο των βροχών, μέσω μιας αναρίθμητης ακολουθίας τοίχων, που σχηματίζουν αναβαθμούς προσαρμοσμένους στη μορφή του τόπου, ο οποίος με αυτά τα σκαλοπάτια πρέπει να εξασφαλισθεί από την κατολίσθηση: χώροι που δεν έχουν πάντα μια οργιά μήκος με ένα πόδι πλάτος, αλλά των οποίων η επιφάνεια, που καταλήγουν πάντα να την καταστήσουν ακριβώς οριζόντια, είναι μερικές φορές αρκετά σημαντική σε μέγεθος. Μπορεί να πει κανείς απόλυτα ότι δεν βρίσκει εκεί ούτε μια σπιθαμή χαμένης γης, και ότι από σκαλοπάτι σε σκαλοπάτι, ύψους από ένα ως τρία και πλέον μέτρα, μπορεί να φθάσει από τη στενή και ταπεινή παραλία μέχρι τις πιο μυτερές και αγέρωχες κορυφές σαν να ανέβαινε μια γιγαντιαία σκάλα. Στη Ζαρνάτα, οϊφροντίδες που αφιερώνουν σε ό,τι καλλιεργούν είναι τόσο προσεκτικές, ώστε δεν υπάρχει εκεί στους αγρούς ούτε ένα σχεδόν χαλίκι μεγέθους καρυδιού. Επίσης δεν θα μπορούσε να βρει κανείς αγριόχορτα. Ο βοτανολόγος μπορεί να απαλλάξει τον εαυτό του από την επίσκεψη αυτού του τόπου, όπου ο άνθρωπος ξερριζώνει ό,τι δεν έχει αυτός φυτέψει και δεν ανέχεται ούτε ένα βλασταράκι, που δεν πρόκειται να του αποφέρει κάποιο κέρδος.

Με την ίδια ποιητική διάθεση οι Γάλλοι αναφέρονται στις γυναίκες, που σκαρφαλωμένες στις μουριές μαζεύουν τα φύλλα, ή αγνοώντας τον καυτό μεσημεριάτικο ήλιο θερίζουν το σιτάρι. Είναι αυτές που τους δίνουν την πληροφορία ότι οι άνδρες γεννημένοι για τ' άρματα και γι' άλλες α-

σχολίες, δεν πρέπει να κατέβουν στο επίπεδο των αγροτικών εργασιών. Τα λόγια αυτά των γυναικών αυξάνουν το θαυμασμό τους για την ασύγκριτη καλλιέργεια της περιοχής, που χαρακτηρίζεται από συμμετρία και καθαρότητα¹³:

Είναι αυτές οι γυναίκες της Ζαρνάτας, γράφουν, που μόνες με τα χέρια τους, χωρίς ανάπαυση και πέτρα την πέτρα, ύψωσαν αυτό το τεράστιο πλήθος προστατευτικών αναβαθμών, με τους οποίους το έδαφος της πατρίδας τους σώζεται κάθε χρόνο από τη μανία των καταιγίδων και την ορμητικότητα των χειμάρρων: αυτές συσσωρεύσαν μια μάζα κατασκευών, με την έκταση και τη χρησιμότητα των οποίων δεν θα μπορούσαν να συγκριθούν εκείνες της προϊστορικής Αιγύπτου, της αρχαίας Ρώμης ή του μοντέρνου μας Παρισιού. Αυτές οι ταπεινές, αλλά τεράστιες κατασκευές, δεν έχουν στην πραγματικότητα τίποτε το μνημειώδες κι ο επαγγελματίας αρχιτέκτονας, ο οποίος κρίνει την ομορφιά των ανθρώπινων έργων μόνο μέσω του γραμμοσύρτη, δεν θα έριχνε παρά ένα βλέμμα περιφρόνησης στο μονότονο και συγκεχυμένο μεγαλείο τους. Αλλά ο γνωστικός παρατηρητής πρέπει δικαίως να τα θαυμάσει περισσότερο από τις άχρηστες πυραμίδες, από τις πομπώδεις και περιττές κιονοστοιχίες και κυρίως περισσότερο από τόσα φιλόδοξα μνημεία, τα οποία, διαρκώντας σχεδόν πάντα περισσότερο από την ανάμνηση των ανθρώπων και των γεγονότων προς τιμήν των οποίων τα έστησαν, καταλήγουν αργά ή γρήγορα να μένουν σιωπηλά για τις νεότερες γενιές.

Σιωπηλές, όμως, σήμερα μένουν και οι πεζούλες καλλιέργειας, τα μανιάτικα "αρμάκια", τα οποία με την αλλαγή της οικονομικής δραστηριότητας της περιοχής έχουν καταδικασθεί σε εγκατάλειψη. Οι πέτρες των τοίχων αντιστήριξης έχουν ξεφύγει από τη θέση τους και οι βοτανολόγοι δεν θα έπρεπε να αφαιρέσουν την περιοχή από το δρομολόγιό τους. Στάχια δεν κυματίζουν πια στα "λαχίδια" της Ζαρνάτας. Μόνο οι ελιές, διαχρονικός πλούτος της περιοχής, είναι ακόμη εκμεταλλεύσιμες και μόνο τα αρμάκια που ανήκουν σε ελαιοπερίβολα είναι κάπως φροντισμένα από τους ιδιοκτήτες τους, οι οποίοι, όμως, σήμερα έχοντας και άλλες πηγές εσόδων δεν περιποιούνται με τόση ευλάβεια τη γη. Μήπως ήρθε η ώρα οι "αρχιτέκτονες" ν' αφήσουν το γραμμοσύρτη και να ρίξουν ένα βλέμμα συμπάθειας σ' αυτές τις κατασκευές;

Μετά απ' αυτή τη μεγάλη παρένθεση την αφιερωμένη στην καλλιέργεια της γης και στα αρμάκια, ας ακολουθήσουμε τα βήματα των Γάλλων στην παραλία της Ζαρνάτας.

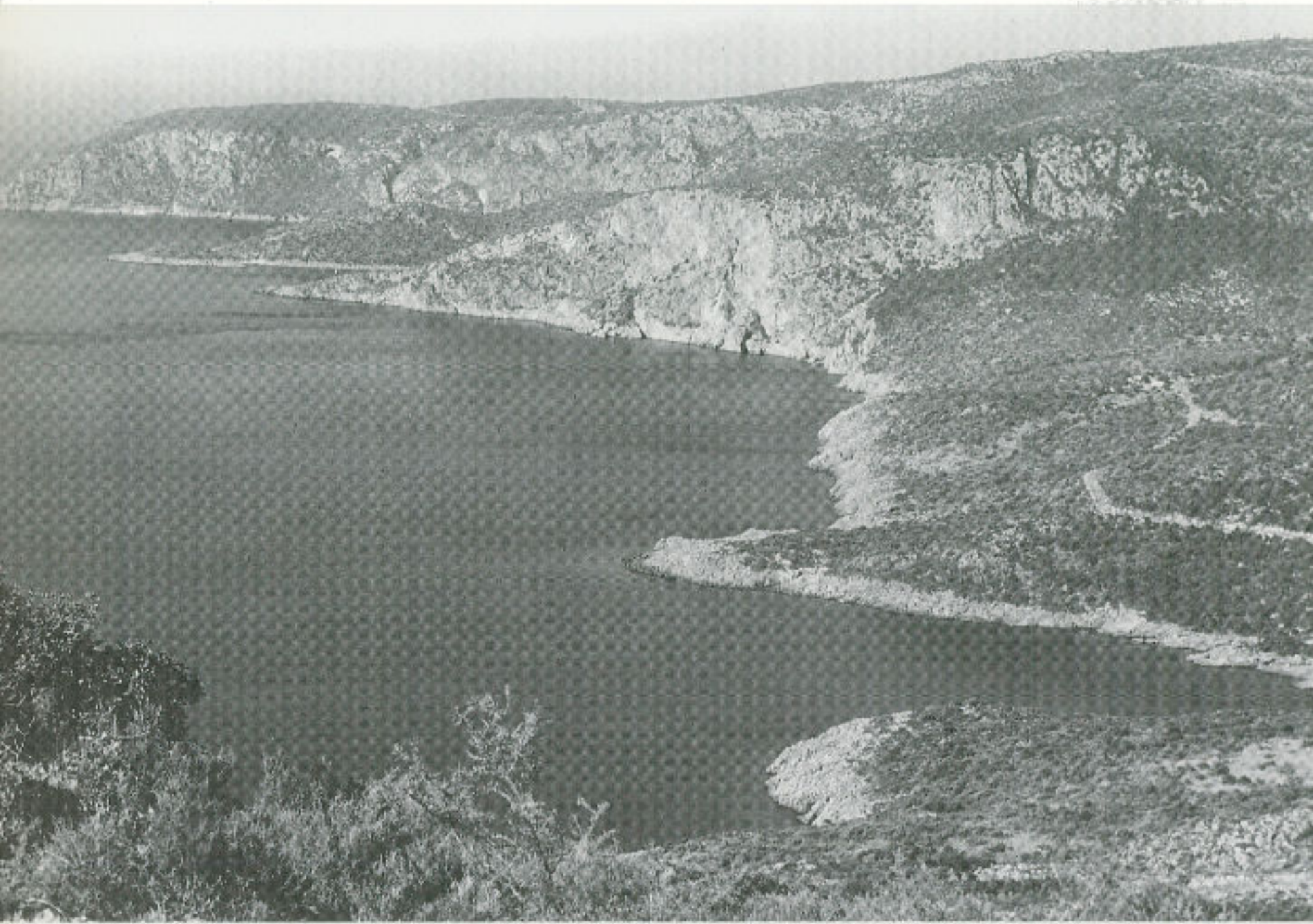
Από την Παλαιόχωρα¹⁴ (εικ. 1, 3), όπου το ύψος των δημητριακών τους εμπόδιζε να κάνουν τις απαραίτητες έρευνες για να βρουν ίχνη της αρχαίας Αβίας, φθάνουν στον ξερό, εκείνη την εποχή, χείμαρρο Σανταβαπό-

Εικ. 3. Πεζούλες καλλιέργειας, "αρμάκια", από την περιοχή της Ζαρνάτας

ταμο¹⁵ (εικ. 1, 4). Ο Σανταβαπόταμος κατεβαίνει από τον Ταΰγετο και, αφού αρδεύσει τα οροπέδια της Ζαρνάτας, χώνεται σε φοβερά ρήγματα ακολουθώντας την κατεύθυνση Ανατολής - Δύσης, γράφουν. Περνώντας δίπλα από τις υπόσκαφες εκκλησίες της Αγίας Ειρήνης και της Αγίας Αικατερίνης, επιχειρούν μια δύσκολη κάθοδο στην κοίτη του χειμάρρου. Παρά την τραχύτητα του τόπου, η ωραία καλλιέργεια σε κλιμακωτές πεζούλες συνεχίζεται πάντα.

Μπροστά τους οι περίεργες κορυφές του βουνού Κεφάλι και οι Κιτριές (εικ. 1, 5), τις οποίες χαρακτηρίζουν ως "μίζερο καταφύγιο καίκιων και

Εικ. 4. Ο κόλπος κάτω από την εκκλησία του Σορού, ανάμεσα στις Κιτριές και στην Καρδαμύλη

κρησφύγετο πειρατών¹⁶. Διαφορετική είναι η άποψη του Leake, ο οποίος φθάνοντας με καΐκι στο μικρό λιμάνι τον Απρίλη του 1805 βρήκε αγκυροβολημένη τη φρεγάδα του Σερεμέτ-μπεη και μια κορβέτα¹⁷. Γράφει, λοιπόν, για τις Κιτριές, ότι μεταξύ των ετών 1771 και 1780 ήσαν ο τόπος ελλιμενισμού των ευρωπαϊκών σκαφών, τα οποία φόρτωναν εκεί βελανίδια, πρινοκόκκι, λάδι, σύκα κ.ά. προϊόντα από τη Μεσσηνία και τη Λακωνία. Ο ίδιος σχολιάζει ότι οι Κιτριές διέθεταν το μεγάλο πλεονέκτημα του ασφαλούς λιμανιού και της θέσης τους δυτικά του Ακροταίναρου¹⁸. Μια μοίρα του τουρκικού στόλου συνάντησε στις Κιτριές και ο Gell¹⁹. Ο ίδιος

μας δίνει μια ωραία γκραβούρα του οικισμού, τον οποίο χαρακτηρίζει πλήρη γραφικής ομορφιάς.

Η Αποστολή συνεχίζει προς το εσωτερικό της Ζαρνάτας, παίρνοντας το γραφικό φαράγγι, που σχηματίζεται από τον χείμαρρο τον πλησιέστερο προς τις Κιτριές²⁰, οι πλαγιές του οποίου ήταν επίσης κλιμακωτά καλλιεργημένες και όπου έβλεπε κανείς και μερικά οπωροφόρα δένδρα. Το φαράγγι αυτό θα πρέπει να ταυτισθεί με τη ρεματιά του Αγίου Νικήτα, στην οποία βρίσκεται το ομώνυμο μοναστήρι²¹, γιατί επιστρέφοντας από την Καρδαμύλη προς την Καλαμάτα θα γράψουν: "Το φαράγγι του Αγίου Νίκου (Αγ. Νικήτα), του οποίου ακολουθούμε το ρεύμα, χώνεται στ'αριστερά σε μια σχισμή των βράχων, που δεν έχει περισσότερο από 10 βήματα πλάτος και που, προχωρώντας για λίγο φυλακισμένο ανάμεσα σε δύο πολύ ψηλά τοιχώματα, καταλήγει στο χείμαρρο, που είχαμε ακολουθήσει πηγαίνοντας από τις Κιτριές στους Δολούς"²².

Αφήνοντας τη ρεματιά φθάνουν στους Πάνω και Κάτω Δολούς (εικ. 1,6) τους οποίους απεικονίζουν σε μια όχι και τόσο ρεαλιστική γκραβούρα²³: ο ζωγράφος στην προσπάθειά του να αποτυπώσει όσο το δυνατό πιο πολλά από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της περιοχής, εκμηδενίζει την απόσταση ανάμεσα στους Δολούς και τη θάλασσα. Τα αρμάκια, βέβαια, παίζουν ένα κυρίαρχο ρόλο στη σύνθεσή του.

Το βράδυ της 25ης Μαΐου κατασκηνώνουν σε μια υπέροχη φυτεία από μουριές, στους πρόποδες του κάστρου της Ζαρνάτας²⁴ (εικ. 1, 7) για την οποία μας έχει δώσει μια πολύ όμορφη γκραβούρα ο Stackelberg²⁵. Την επόμενη μέρα η επίσκεψή τους στην εκκλησία του Σταυροπηγίου τους δίνει την ευκαιρία να μιλήσουν για την πολύ όμορφη θέα που ανοίχθηκε στα μάτια τους από το προαύλιο της εκκλησίας²⁶. Πρόκειται για την Κοίμηση της Θεοτόκου, εκκλησία των μέσων του 18ου αιώνα²⁷, από την οποία, ακόμη και σήμερα, η θέα προς τη Μάλτα και το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον είναι ανεμπόδιστη.

Η πορεία τους προς την Καρδαμύλη είναι δύσκολη λόγω της κακής κατάστασης ή και της απουσίας δρόμου²⁸. Για την κακή κατάσταση του δρόμου προς την Καρδαμύλη συμφωνεί και ο Gell²⁹, ο οποίος δεν προχώρησε πιο πέρα από τις Κιτριές. Οι Γάλλοι κατεβαίνουν από το πίσω μέρος του βουνού Κεφάλι σ' έναν κόλπο, όπου προχωρούν με δυσκολία κατά μήκος της βραχώδους παραλίας³⁰. Ανεβαίνοντας προς την εκκλησία του Σορού (εικ. 1, 8) συναντούν το δρόμο³¹. Πρόκειται για έναν ωραίο λιθόστρωτο δρόμο, που εξασφάλιζε μέχρι το 1950 περίπου τη σύνδεση της Καρδαμύλης με την Καλαμάτα, όταν η θαλάσσια συγκοινωνία στα-

Εικ. 5. Η εκκλησία του Σορού

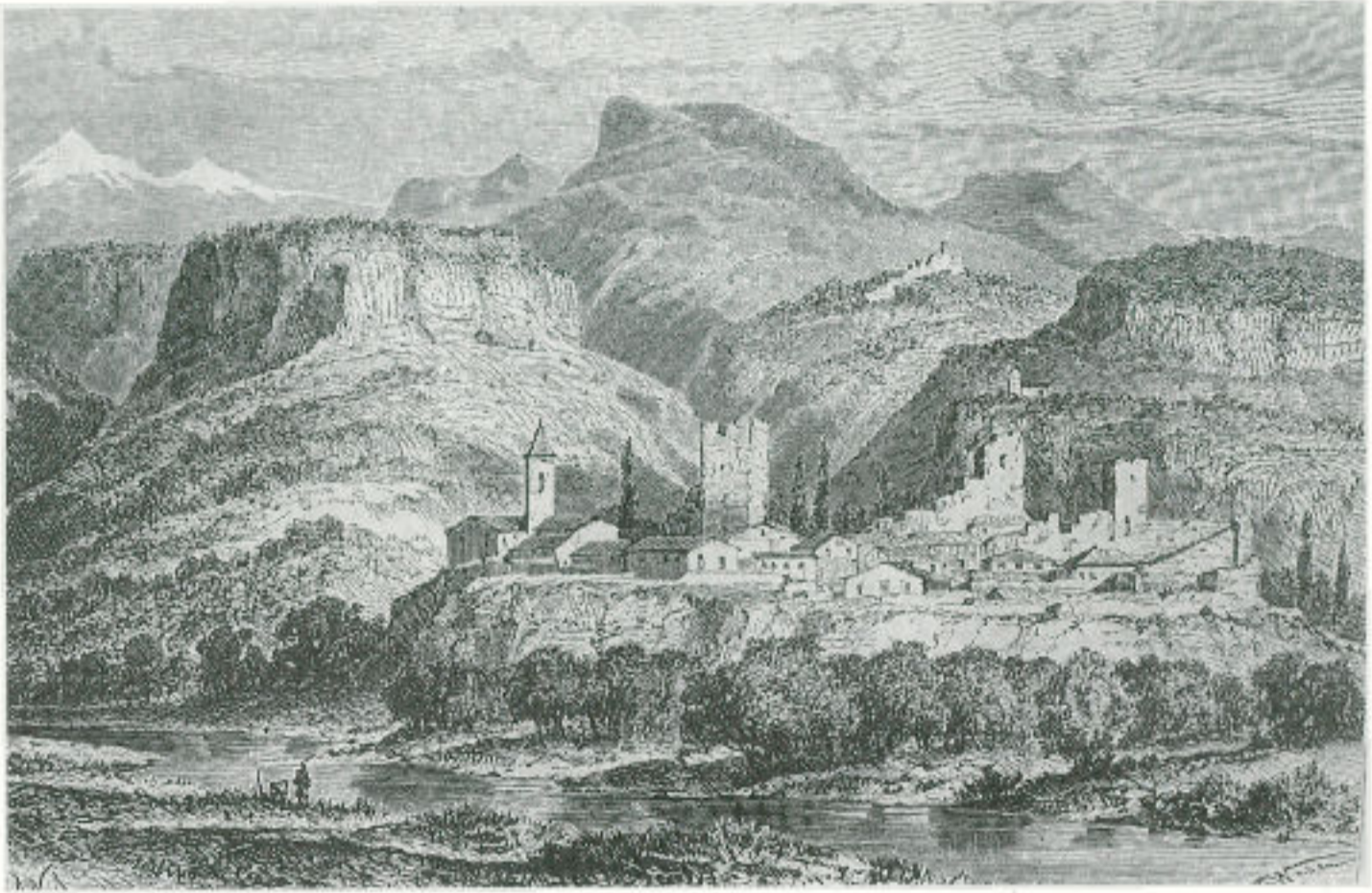
Εικ. 6. Τμήμα του λιθόστρωτου δρόμου που συνδέει την Καλαμάτα με την Καρδαμύλη, κοντά στην εκκλησία του Σορού

ματούσε λόγω καιρού³². Το λιθόστρωτο αυτό, που σώζεται σήμερα σε μεγάλο μήκος αλλά με κάποιες φθορές, οδήγησε τα βήματα της Αποστολής σε μια σπηλιά, της οποίας η έκταση είχε πρόσφατα αυξηθεί κατά τη διάρκεια κάποιου σεισμού³³. Σύμφωνα πάντα με την περιγραφή τους είχε βάθος 30 με 40 πόδια, ήταν ημικυκλική, μισοφραγμένη από κομμάτια πεσμένων βράχων. Μια μικρή λίμνη με πολύ καθαρό νερό σχηματιζόταν στο βάθος της, όπου μέσα στη σιωπή και στο λιγοστό φως της μέρας άκουγε κανείς να πέφτουν μελωδικά χοντρές σταγόνες νερού. Σήμερα δεν υπάρχει η λίμνη. Η πυκνή βλάστηση, όμως, και τα ψηλά δέντρα μαρτυρούν την ύπαρξη υπόγειου νερού. Το σημείο αυτό οι ντόπιοι το ονομάζουν "Βυθό", γιατί πρόκειται για μια καταβύθιση της γης. Οι σταλαγμίτες, που διατηρούνται ακόμη στις παρειές, μας δείχνουν ότι ίσως υπήρχε εκεί μια σπηλιά της οποίας ο βραχώδης θόλος κατέρρευσε.

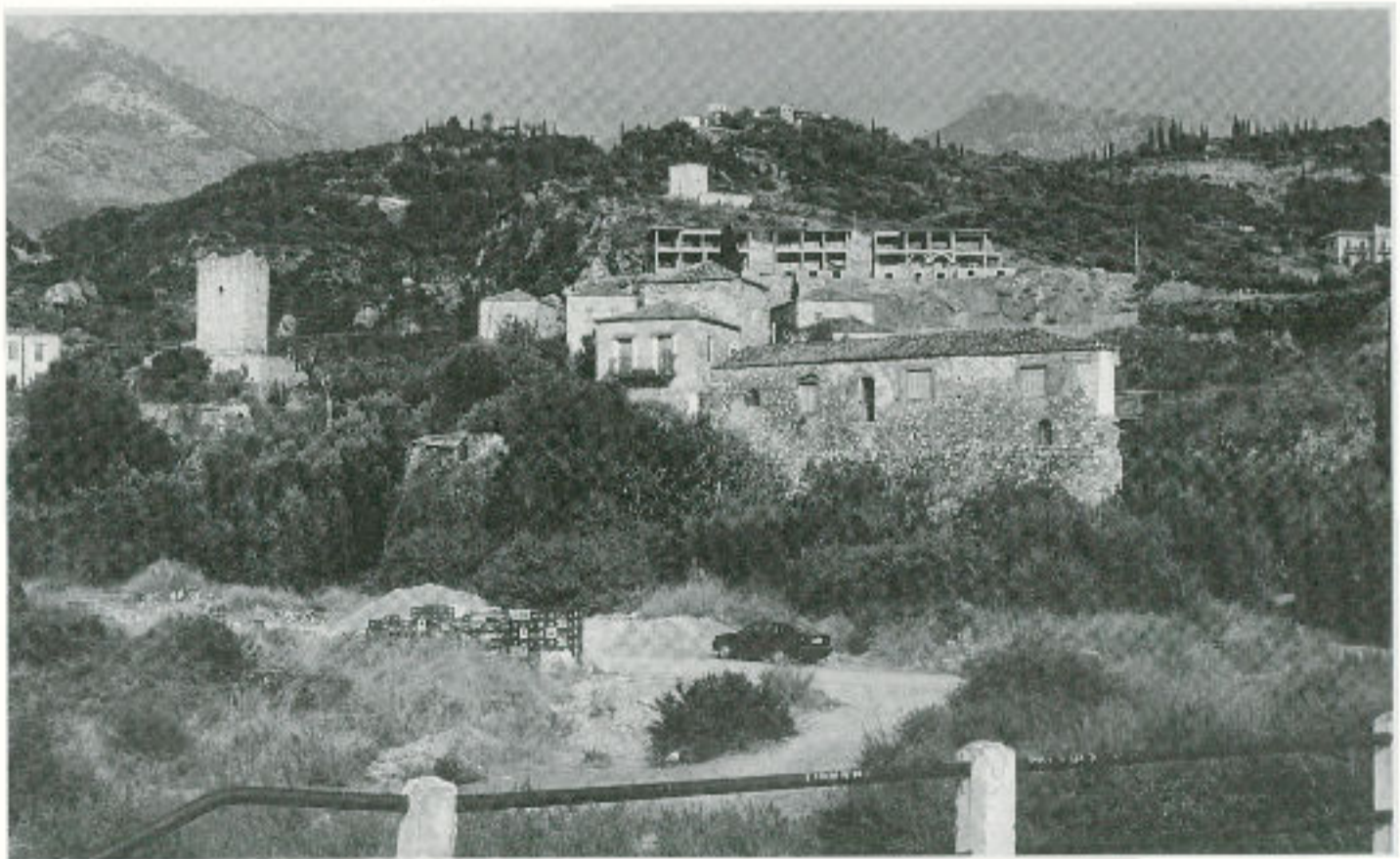
Η επόμενη κατασκήνωση της Αποστολής στήνεται στον ελαιώνα της Καρδαμύλης (εικ. 1, 9), που ξαπλωνόταν μέχρι την όχθη του χείμαρρου του Βυρού. Εδώ η καλλιέργεια δεν είναι τόσο φροντισμένη όσο στη Ζαρνάτα, γράφουν οι εντυπωσιασμένοι από τη γειτονική καπετανία Γάλλοι³⁴. Όμως το τοπίο φαίνεται ότι τους γοητεύει και το αποτυπώνουν σε μια ωραία και ρεαλιστική γκραβούρα³⁵: η κλιμάκωση του ορεινού όγκου από την πυραμιδοειδή κορυφή του Προφήτη Ηλία προς τη θάλασσα, ο ελαιώνας αριστερά, η κοίτη του χείμαρρου, το βραχώδες έξαρμα της Πάνω Καρδαμύλης, οι λόφοι της Βάρδιας και της αρχαίας πόλης, το ύψωμα του Πετροβουνιού και φυσικά τα αρμάκια αποτελούν το φυσικό πλαίσιο της συνάντησης της Αποστολής με τον Μούρτζινο και τη συνοδεία του. Η άποψη αυτή της Καρδαμύλης εντυπωσίασε επίσης τον Stackerberg³⁶ και τον Williams³⁷, που μας έδωσαν εξίσου ενδιαφέρουσες γκραβούρες. Ενώ σε ένα ταξιδιωτικό περιοδικό του 1878³⁸, ο χείμαρρος του Βυρού απεικονίζεται με νερό και ο Προφήτης Ηλίας, στο βάθος, χιονισμένος. Η άποψη αυτή, που είχε διατηρηθεί αλώβητη μέχρι πριν από λίγα χρόνια, δεν υπάρχει πια. Σήμερα ένα ογκώδες τουριστικό συγκρότημα που κτίζεται κάτω από τη βάρδια έχει αλλοιώσει το χαρακτήρα του χώρου και έχει πληγώσει ανεπανόρθωτα το ιστορικό τοπίο με μεγάλης έκτασης εκβραχισμούς.

Στις 28 Μαΐου επιχειρούν ανάβαση στην κορυφή του Ταυγέτου³⁹. Ο δρόμος περνάει πρώτα από τις υπώρειες του εξάρματος της σημερινής Πάνω Καρδαμύλης, στις σπηλιές του οποίου ήταν συγκεντρωμένα κοπάδια ζώων.

Περνούν δίπλα από το ύψωμα της αρχαίας Καρδαμύλης και τους σκα-

Εικ. 7. Καρδαμύλη. Σχέδιο του Th. Weber, από ένα σκίτσο του M.H. Belle.Henri Belle. "Voyage en Grèce". Le tour du monde. Nouveau journal des voyages, 1878/1er semestre, σελ. 353

Εικ. 8. Η Καρδαμύλη σήμερα

λισμένους στο ασβεστολιθικό πέτρωμα αρχαίους τάφους⁴⁰. Φθάνοντας στα Γούρνιτσα (εικ. 1, 10) σημειώνουν μια άφθονη πηγή με τρία τόξα, πρόσφατα σκαλισμένα στο βράχο κατ' εντολή του Μούρτζινου και το μοναστήρι της Αγίας Σοφίας⁴¹.

Αφήνοντας στ' αριστερά τους το χωριό, ξεχωρίζουν στο βάθος δεξιά το Πραστείο και προχωρούν προς την Ανδρούβιστα (εικ. 1, 11), το σημερινό Ξωχώρι, που ήταν κτισμένη σε εύφορες πλαγιές ανάμεσα σε οπωροφόρα δένδρα⁴². Στα αμπέλια και στους κήπους της Ανδρούβιστας και του γειτονικού Πραστείου αναφέρεται και ο Evlijâ celebi, 150 χρόνια νωρίτερα⁴³.

Από την Ανδρούβιστα, κατεβαίνοντας στο φαράγγι του Βυρού, μας περιγράφουν μια πηγή, κάποιους μύλους και τις μεγάλες βαθιές σπηλιές, τις οποίες οι ντόπιοι χαρακτήρισαν αξιοθέατες, αλλά φάνηκαν απρόθυμοι να τους οδηγήσουν εκεί⁴⁴. Ανάμεσα σε φοβερές κατολισθήσεις βράχων, βλέπουν με έκπληξη πεζούλες καλλιέργειας σε τοποθεσίες σχεδόν απρόσιτες, κρεμασμένες πάνω από την άβυσσο⁴⁵. Η μικρή εκκλησία του Αη-Γιώργη, στη μύτη ενός βράχου, τους κάνει ν' απορήσουν πως μπορεί κανείς ν' ανέβει εκεί και συμπληρώνουν ότι εντούτοις κάποιοι θεοσεβούμενοι έρχονται εδώ ν' ακούσουν τη λειτουργία. Πρόκειται για μια μικρή ξυλόστεγη βασιλική, μισοερειπωμένη σήμερα, κτισμένη στην κορυφή ενός εξαιρετικά ψηλού βράχου, που δεσπόζει στη μέση του φαραγγιού. Εκτός από τη θέση της εκκλησίας, εντύπωση προκαλεί και η μεγαλοπρεπής, στην απλότητά της, πέτρινη σκάλα, που οδηγεί σ' αυτήν. Συνεχίζουν την πορεία τους στο βάθος του φαραγγιού πηδώντας από εμπόδιο σε εμπόδιο. Μεταξύ των βράχων, που μεταφέρθηκαν εκεί από τα ορμητικά νερά του χειμάρρου, αναγνωρίζουν κάποια πολύ όμορφα μάρμαρα. Περνούν από την πηγή του Αγίου Γεωργίου με τις παλιές καρυδιές και από μια κατοικία με ωραίο λαχανόκηπο.

Στο Διλάγγαδο (εικ. 1, 12), όπου συναντούν την τελευταία κατοικία, έναν πύργο, ακολουθούν το αριστερό σκέλος του φαραγγιού. Αρχίζει πλέον η αναρρίχηση, κι έτσι αναγκάζονται να αφήσουν τα μουλάρια και τις αποσκευές τους στις σπηλιές τις σκαμμένες στα τοιχώματα του φαραγγιού, οι οποίες χρησίμευαν κι εδώ ως φυσικές στάνες για τα πρόβατα. Φθάνουν σε μια μικρή πηγή, απ' όπου αρχίζουν τα έλατα⁴⁶. Τους κάνει εντύπωση το γεγονός ότι βρίσκουν γκυ πάνω σε κωνοφόρα, ενώ στην πατρίδα τους αυτό δεν συναντάται παρά μόνο σε οπωροφόρα. Η έντονη κλίση της πλαγιάς κάνει δύσκολη και επικίνδυνη την ανάβασή τους. Στηρίζονται στους κορμούς των δέντρων.

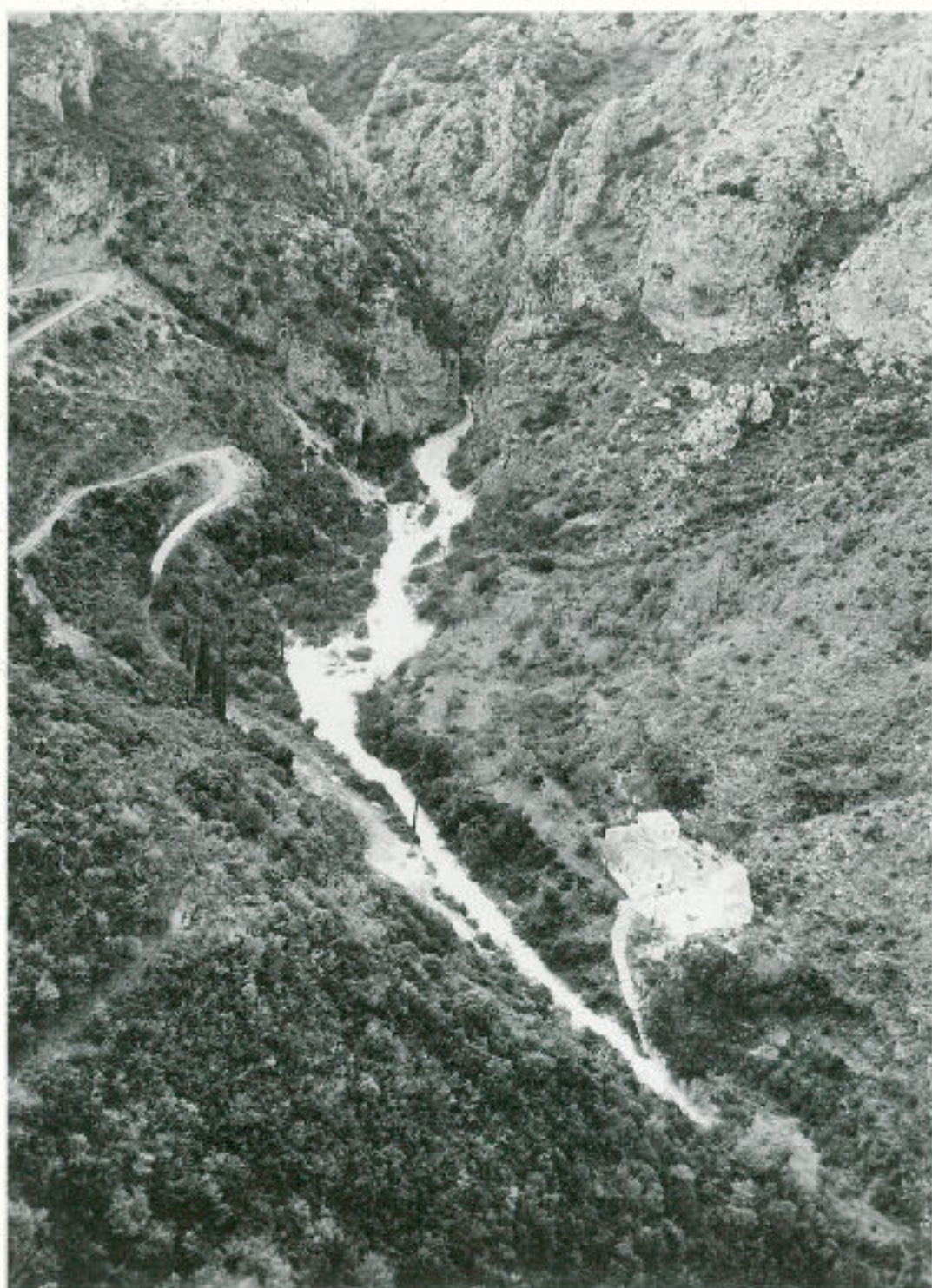
Περνούν τη νύχτα στην Αγία Παρασκευή (εικ. 1, 13), μικρό υψίπεδο,

Ειχ. 9. Κρήνη σκαλισμένη στο βράχο στα Γούρνιτσα (Αγία Σοφία)

ΤΟ ΜΑΝΙΑΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΜΕ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ

στο μέσο του οποίου υψωνόταν μόνο του, σαν καμπαναριό, το πιο όμορφο από τα αιωνόβια έλατα του βουνού. Σ' αυτό το ορεινό κτηνοτροφικό καταφύγιο τους φιλοξενούν εγκάρδια οι βοσκοί του Μούρτζινου. Την επομένη συνεχίζουν με δυσκολία την αναρρίχηση⁴⁷. Μας μιλούν για το πευκοδάσος Στου Βόα το Διασέλλι, για το χιόνι και τα ωραία λουλούδια που βρήκαν στα Δώδεκα Σταυροπήγια, για την κορυφή Χαλασμένο που αφήνουν πίσω τους, για τον Προφήτη Ηλία, το Τάλετον των αρχαίων, στα 2408 μ. (εικ. 1, 14), απ' όπου τους προσφέρεται ένα πανόραμα όλης της Πελοποννήσου⁴⁸.

Εικ. 10. Το φαράγγι του Βυρού κάτω από το Ξωχώρι. Διακρίνεται κάτω δεξιά το μοναστήρι της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα

Στην κάθοδό τους, αποχαιρετούν τους βοσκούς της Αγίας Παρασκευής στις 30 Μαΐου, ενώ στην Ανδρούβιστα τους υποδέχονται οι ντόπιοι με τραγούδια, λουλούδια και κεράσια.

Στις 2 Ιουνίου ξεκινούν από την Καρδαμύλη για την Καλαμάτα⁴⁹, περνώντας από τη Μάλτα και τα Μαλευριάνικα, διασχίζοντας το φαράγγι του Αγίου Νικήτα και την Κοσκάρακα και αφήνοντας στ' αριστερά τους τις δύο Μαντίνειες, όπου βρίσκουν και πάλι την ευκαιρία να γράψουν έναν ύμνο για τα αρμάκια, τα οποία παρομοιάζουν με τις κερκίδες τεράστιων σταδίων και θεάτρων και συμπληρώνουν ότι κανένα άλλο ανθρωπινό έργο στην Ελλάδα δεν έχει τόση σημασία και δεν αξίζει περισσότερο να το επισκεφθεί κάποιος⁵⁰.

Τα περιορισμένα πλαίσια αυτής της ανακοίνωσης δεν μας επιτρέπουν ν'ακολουθήσουμε την Αποστολή στη Λακωνική Μάνη, τα παράλια της οποίας περιέπλευσε με το ιστιοφόρο "Μάρκος Μπότσαρης", ξεκινώντας από το Μαραθωνήσι⁵¹. Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια τους για το τοπίο και τους Μεσομανιάτες:

Είναι δύσκολο να διαννοηθεί κανείς, όταν τους έχει γνωρίσει στο κρησφύγετό τους, ότι μπορούν να εξακολουθούν να ζουν σ' αυτά τα απομονωμένα βράχια, όπου τα δένδρα έχουν ξεριζωθεί και οι ελάχιστοι κήποι έχουν εδώ και καιρό εξαφανισθεί, όπου δεν τρέχουν πια ρυάκια, όπου οι πηγές στερεύουν λίγο-λίγο, ελλείπει προστατευτικών σκιών, όπου το νερό στις στέρες είναι το μόνο που δεν εξατμίζεται με τη θερμότητα του ήλιου⁵².

Συμφωνεί μ' αυτά τα λόγια και ο Evlijâ Celebi, ο οποίος 150 χρόνια νωρίτερα γράφει: "Ούτε κήπους ούτε αμπέλια έχουν ούτε δένδρα ούτε φρούτα. Χώμα δεν υπάρχει" και κατηγορεί τους κατοίκους του Βαχού ότι κλέβουν χώμα από τα άλλα χωριά για να φυτέψουν καλαμπόκια!⁵³

Πρωταρχικό στοιχείο του χώρου, το φυσικό τοπίο, αποτελεί το φόντο της αρχιτεκτονικής δημιουργίας και το πλαίσιο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Η καταστροφή του στερεί τα μνημεία και τους οικισμούς από το φυσικό τους πλαίσιο και εξαφανίζει πολύτιμες πληροφορίες για τον πολιτισμό και την οικονομία του τόπου. Οι μέχρι σήμερα προσπάθειες προστασίας αφορούσαν κυρίως στην αρχιτεκτονική κληρονομιά και, στην καλύτερη περίπτωση, στην εξασφάλιση μιας ζώνης ελέγχου γύρω από ένα κηρυγμένο μνημείο.

Η εγκατάλειψη της γεωργικής γης και η ραγδαία στροφή της οικονομίας προς τον τουρισμό θέτει σε κίνδυνο το τοπίο, μετατρέποντας τους

ΤΟ ΜΑΝΙΑΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΜΕ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ

αγρούς σε οικόπεδα και καταδικάζοντας σε εγκατάλειψη ή και σε καταστροφή τις πεζούλες καλλιέργειας. Άμεση, λοιπόν, είναι η ανάγκη της επέκτασης της έννοιας της προστασίας και στο φυσικό τοπίο και η ένταξή της μέσα στους στόχους του χωροταξικού, πολεοδομικού και αρχιτεκτονικού σχεδιασμού.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

- * Οι ενδείξεις (εικ. 1,1) έως (εικ.1,14) παραπέμπουν στην εικ.1 της σελ. 72.
1. Abel Blouet, *Expédition Scientifique de Morée, Architecture, Sculptures, Inscriptions et Vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, τ.3, Paris 1838, σελ. 49.
 2. Bory de Saint-Vincent, *Expédition Scientifique de Morée. Relation*, τ.1, Paris 1836, σελ. 342.
 3. Στο χείμαρρο Ξερίλα τοποθετεί το ΒΔ όριο της Μάνης ο Στ. Καπετανάκης, βλ. Στ. Καπετανάκη, "Τα σύνορα της Μάνης κατά την ιστορική της πορεία", *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 13, τ.3, Αθήναι 1987-1988, σελ. 386. Ενώ στη Χωρογραφία του Νικήτα Νηφάκη και σε έγγραφο του 1811 το όριο μετατίθεται στο παρακείμενο εκκλησάκι της Αγίας Σιών, βλ. Σ. Κουγέα, *Νικήτα Νηφάκη. Μανιάτικα ιστορικά στιχουργήματα*, Αθήναι 1964, σελ. 37, στ. 59 και Αντ. Μηλιαράκη, "Καταγραφή του Μορέως", *Εστία*, τ. Β', σελ. 317.
 4. Bory de Saint-Vincent, *ό.π.*, σελ. 343.
 5. Θ. Κωστάκης, "Ο Evlijâ Celebi στην Πελοπόννησο", *Πελοποννησιακά*, τ. ΙΔ', 1980-1981, σελ. 296.
 6. Sir William Gell, *Narrative of a journey in the Morea*, London 1823, σελ. 254.
 7. Bory de Saint-Vincent, *ό.π.*, σελ. 344. Σ. Κουγέας, "Συμβολαί εις την ιστορίαν της υπό τους Ορλώφ Πελοποννησιακής Επαναστάσεως (1770)", *Πελοποννησιακά*, τ. Α'/1956, σελ. 94.
 8. Ν. Παπαχατζής, "Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις", *Μεσσηνιακά, Ηλιακά*, Αθήνα 1979, σελ. 90-91.
 9. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, 2ème édition, τ. 5, Paris 1827, σελ. 584, 585.
 10. Bory de Saint-Vincent, *ό.π.*, σελ. 344.
 11. Pouqueville, *ό.π.*, σελ. 585.
 12. Bory de Saint-Vincent, *ό.π.*, σελ. 344-345.
 13. Αυτόθι, σελ. 346.
 14. Αυτόθι, σελ. 347.
 15. Αυτόθι, σελ. 347-348.
 16. Αυτόθι, σελ. 348.
 17. W.M. Leake, *Travels in the Morea*, London 1830, τ.1, σελ. 321.
 18. Αυτόθι, σελ. 324.
 19. Sir W. Gell, *ό.π.*, σελ. 260.
 20. Bory de Saint-Vincent, *ό.π.*, σελ. 348.
 21. Σωτήριος Κίτσος, Μητροπολίτης Γυθείου, "Το μοναστήρι του Αγίου Νικήτα εις τους Δολούς Αβίας", *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 13, τ.3, σελ. 7-16, Ν. Δρανδάκης, Ε. Δωρή, Σ. Καλοπίση, Β. Κέπετζη, Μ.Παναγιωτίδη, "Έρευνα στη Μάνη", *Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 1981, τχ. Β', σελ. 503-510.
 22. Bory de Saint-Vincent, *ό.π.*, σελ. 381.
 23. Bory de Saint-Vincent, *Expédition Scientifique de Morée. Travaux de la Section des Sciences Physiques. Atlas, 1ère série, Relation*, Paris - Strasbourg 1831-1835, pl.XXI.

ΤΟ ΜΑΝΙΑΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΜΕ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΤΩΝ ΠΕΡΙΗΓΗΤΩΝ

24. Bory de Saint-Vincent, *Relation*, ό.π., σελ. 352.
25. O.M. baron de Stackelberg, *La Grèce. Vues pittoresques et topographiques*, Paris 1834, σελ. 6.
26. Bory de Saint-Vincent, ό.π., σελ. 354.
27. Ν. Ζίας, Ι. Κακούρης, "Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεώτερα Μνημεία Πελοποννήσου", *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 1975, τ. 30/Β1 Χρονικά, σελ. 123.
28. Bory de Saint-Vincent, ό.π., σελ. 367.
29. Sir W. Gell, ό.π., σελ. 269.
30. Βλ. σημ. 28.
31. Bory de Saint-Vincent, ό.π., σελ. 368.
32. Ν. Δρανδάκης, Ε. Δωρή, Σ. Καλοπίση, Β. Κέπετζη, Μ. Παναγιωτίδη, ό.π., σελ. 490.
33. Βλ. σημ. 31.
34. Βλ. σημ. 31.
35. Bory de Saint-Vincent, *Atlas*, ό.π., pl.XXII.
36. O.M. baron de Stackelberg, ό.π., σελ. 5.
37. H.W. Williams, *Select views in Greece with classical illustrations*, τ.1, London MDCCCXXIX, εικ. 31.
38. Henri Belle, "Voyage en Grèce", *Le tour du Monde*, Paris 1878/1er semestre, σελ. 353.
39. Bory de Saint-Vincent, *Relation*, ό.π., σελ. 370.
40. Αυτόθι, σελ. 371.
41. Μ. Μιχαηλίδης, Α. Χριστοφίδου, "Μοναστήρια περιοχής Καρδαμύλης, καπετανίας των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων", *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, Ε.Μ.Π., τ.3, Αθήνα 1989, σελ. 193-195.
42. Bory de Saint-Vincent, ό.π., σελ. 373.
43. Θ. Κωστάκης, ό.π., σελ. 299.
44. Βλ. σημ. 42.
45. Bory de Saint-Vincent, ό.π., σελ. 374.
46. Αυτόθι, σελ. 375.
47. Αυτόθι, σελ. 376.
48. Αυτόθι, σελ. 377.
49. Αυτόθι, σελ. 381.
50. Αυτόθι, σελ. 382.
51. Αυτόθι, σελ. 433.
52. Βλ. σημ. 51.
53. Θ. Κωστάκης, ό.π., σελ. 302.

Les artistes et la vocation “scientifique” de l’Expédition de Morée

Christine Peltre

AVANT LA PARUTION en 1831 du premier volume illustré de l’Expédition de Morée, la Grèce a été beaucoup représentée. Les années du philhellénisme ont vu, entre 1824 et 1830, proliférer les tableaux de Salon montrant Navarin, Athènes ou Missolonghi. Mais surtout, depuis la fin du XVIIIe siècle, nombreux ont été les pèlerins qui sur un mode littéraire ont chanté la “Grèce retrouvée” dans des gravures ou lithographies: c’est le cas du célébrissime *Voyage pittoresque* (1782) de Choiseul-Gouffier qui donne le ton ou du *Voyage dans le Levant* (1819) du Comte de Forbin. La Grèce n’est pas un pays comme les autres pour tout voyageur qui sait tenir un crayon –ils sont alors nombreux– et part donc nourri de culture néo-classique ou, plus largement, poussinesque. C’est assez dire que l’Expédition doit compter avec ces prédécesseurs et s’appliquer à renouveler le genre: ce sera pour elle la description “scientifique”, nouvelle méthode d’investigation qui se voit aussi appliquée au dessin pour répondre aux exigences ministérielles. On souhaite en effet créer une “section d’art et de sciences qui, mieux organisée que l’ancien “Institut du Caire” promettrait des recherches faites sur un plan meilleur, plus certain, plus analytique”¹.

L’Expédition de Morée ne part pourtant pas sans références et n’oublie pas ceux qui, avant elle, ont voulu procéder à une exacte description. Les volumes des architectes anglais Stuart et Revett² sont considérés comme des modèles et l’Institut de France concevra plus tard la publication de Blouet à leur image³. Ces quatre tomes sont toutefois essentiellement consacrés à Athènes si l’on excepte quelques planches montrant Corinthe et Salonique. *La Grèce, vues pittoresques et topographiques* de l’Allemand Stackelberg⁴ dont la première édition française paraît en 1830 compte aussi parmi les –rares– publications remarquées. Le reportage se veut éclectique (de la Messénie à la Thessalie) et l’exactitude en est soulignée par Bory: la Porte d’Arcadie trouve ici sa “meilleure représentation”⁵. Toutefois, les paysages de Stackelberg, agrémentés dans la version de 1830 des figures hautement pittoresques de Decamps, restent très romanesques dans la représentation de la végétation trop abondante qui masque les reliefs et atténue l’exactitude topographique.

Pour le choix des motifs ou leur interprétation, l'Expédition de Morée peut donc faire œuvre nouvelle, d'autant qu'aucune publication française récente, on l'aura remarqué, n'est invoquée par les voyageurs de 1829. La science française doit aussi s'imposer sur le terrain iconographique.

Le choix des artistes

Connaissant les objectifs de la mission, on reste toutefois intrigué par la sélection de ceux à qui échoit la tâche rigoureuse de la représentation du pays: si le naturaliste Tournefort, très souvent cité par Bory de Saint-Vincent pour ses paysages⁶, est accompagné par le dessinateur du Jardin du Roy Aubriet, aucun des futurs auteurs de vues enrôlés en 1829 ne présente ce profil. Sans doute est-il attendu que l'Académie des Beaux-Arts, ici représentée par les architectes Percier et Huyot, désigne des artistes pour participer à l'Expédition. Il est étonnant cependant que le choix se porte pour la réalisation des planches⁷, autant que sur des architectes ou des dessinateurs, sur des "peintres d'histoire", c'est à dire des artistes familiers de compositions fictives et littéraires. Le jeune Amaury-Duval⁸ est élève d'Ingres, et le *Berger grec*, souvenir de son voyage et plus tard exposé au Salon de 1834 prouve assez, comme son œuvre futur, son peu d'intérêt pour l'observation littérale. Félix Trézel⁹ a présenté au Salon de 1810 *Phèdre jugée aux enfers* et en 1819 *Les adieux d'Hector et d'Andromaque*. Prosper Baccuet¹⁰ dans sa lettre de candidature se définit comme "un homme qui se destine aux arts", précisant: "si c'est un titre à vos yeux, j'ai plusieurs tableaux d'exposés au Salon"¹¹. Quant à Abel Blouet qui dirige la section d'architecture et de sculpture, s'il est d'abord l'ancien pensionnaire de la Villa Medici qui entre 1824 et 1826 a restauré les thermes de Caracalla, il s'inspire déjà à cette époque du style classique du paysagiste Joseph Rémond qui deviendra en 1830 son beau-frère¹².

Certes, d'autres raisons sont intervenues, étrangères à l'orientation artistique, qui ont décidé du choix des membres de l'Expédition: Amaury-Duval est recommandé par son père, haut fonctionnaire qui a commis en 1820 un opuscule sur "la cession de Parga". Trézel est le frère du général de même nom qui participe à l'Expédition de Morée. Baccuet enfin doit sans doute à son état de lieutenant de la Garde d'être accueilli par Bory de Saint-Vincent qui proposera pour l'Expédition d'Algérie de n'enrôler que des militaires¹³.

C'est bien toutefois comme "artistes" que Baccuet, Trézel ou Amaury-Duval participent à l'Expédition de Morée. On remarquera à ce sujet que celui qui en attend le plus de rigueur n'escamote jamais leur personnalité: dans son texte Bory cite très souvent "Monsieur Baccuet" dont il loue les qualités de peintre et qui est donc plus qu'un simple instrument. C'est là une différence fondamentale avec l'attitude d'un Choiseul-Gouffier qui, lui, n'évoque jamais Hilaire¹⁴ alors qu'il est beaucoup plus qu'un illustrateur dans le *Voyage pittoresque*.

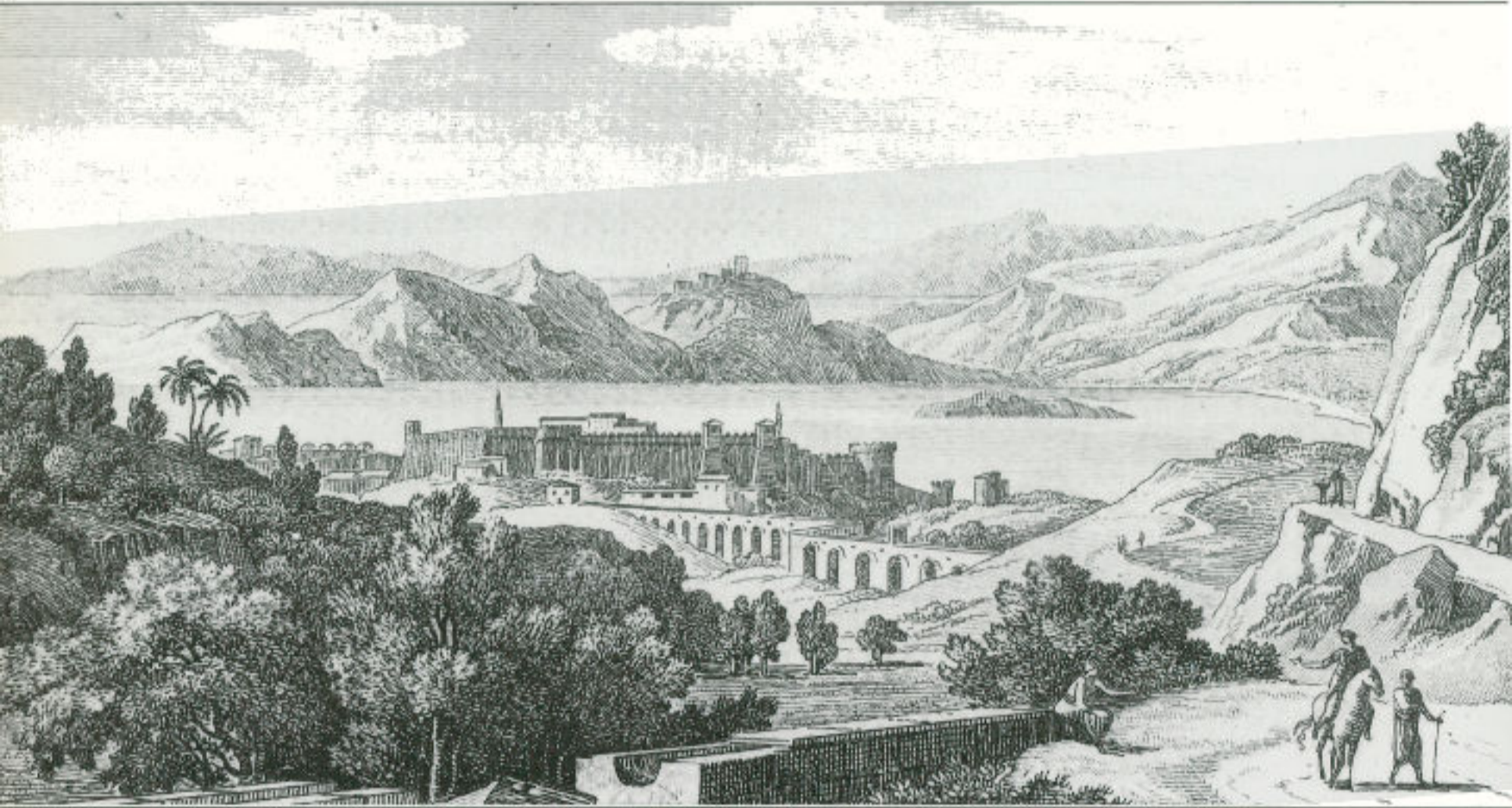
Puisque peintre avant tout, aucun de ces membres n'est véritablement spécialisé dans les relevés ou les dessins topographiques et l'on peut donc s'interroger sur l'originalité de leur mission. On remarquera au passage que les dessinateurs de la *Description de l'Égypte* sont plus étroitement spécialisés dans le croquis "technique". Le recrutement de l'Expédition de Morée introduit donc une nouveauté en assujettissant des peintres d'histoire ou de paysage à un inventaire scientifique.

L'art au service de la science

En dehors même des stricts relevés d'édifices ou des plans qui ne nous occupent pas ici, les planches de l'Expédition scientifique correspondent à l'orientation rigoureuse définie par l'Institut. La méthode de travail elle-même y participe. Tous les dessins sont en effet exécutés sur place, comme le prouve le portefeuille de Blouet conservé à l'École des Beaux-Arts de Paris, dont les vues sont signées sur le lieu même ou, vraisemblablement, ceux de Baccuet, conservés à la Bibliothèque Gennadios d'Athènes¹⁵. C'est là une différence claire avec les planches des voyageurs précédents, Hilaire ou Castellan¹⁶, même si des figures sont ensuite organisées pour agrémenter l'ensemble. A cet égard, la comparaison (Photos 1 et 2) de la même vue de Navarin par Castellan¹⁷ et Baccuet est révélatrice de la nouveauté réaliste de l'approche.

Contre les "faiseurs d'Album"

La position de Bory de Saint-Vincent sur la relation "figurée" est très clairement définie: elle suit sa conception du texte. Les ravages de l'abbé Barthélémy sont ironiquement dénoncés¹⁸: "On en vit qui, galopant à travers des ruines, appelaient par leur nom les héros des temps passés"¹⁹.

1. Antoine-Laurent Castellan, Vue de la ville de Navarin, de son port et de l'île de Sphactérie, Gravure, (Lettres sur la Morée, l'Hellespont et Constantinople, 1820, T.3, Pl. 58)

Sans cesse il brocarde les inexactitudes de Pouqueville et n'hésite pas à s'en prendre à Lamartine²⁰:

Nul, sous prétexte qu'il est un grand écrivain, n'a le droit de se moquer du lecteur en lui imposant comme des faits incontestables les rêveries ou impressions vagues, boursouflées et même ridicules, qu'il puise dans son écritoire²¹.

Il définit ainsi sa conception du récit de voyage:

Je voudrais que dans un ouvrage (...) dont l'exactitude des peintures et des récits fait le principal mérite, que dans une relation où le lecteur voudrait suivre le voyageur dans un *Atlas*, la géographie fût au moins tant soit peu respectée²².

L'illustration devient donc l'instrument privilégié de l'application de ces principes, servi par un "collaborateur", Prosper Baccuet, dont "l'exactitude n'a d'égale que la rapidité avec laquelle il exécute ce qu'on lui demande"²³. Il est vrai que jusqu'alors l'iconographie française de la

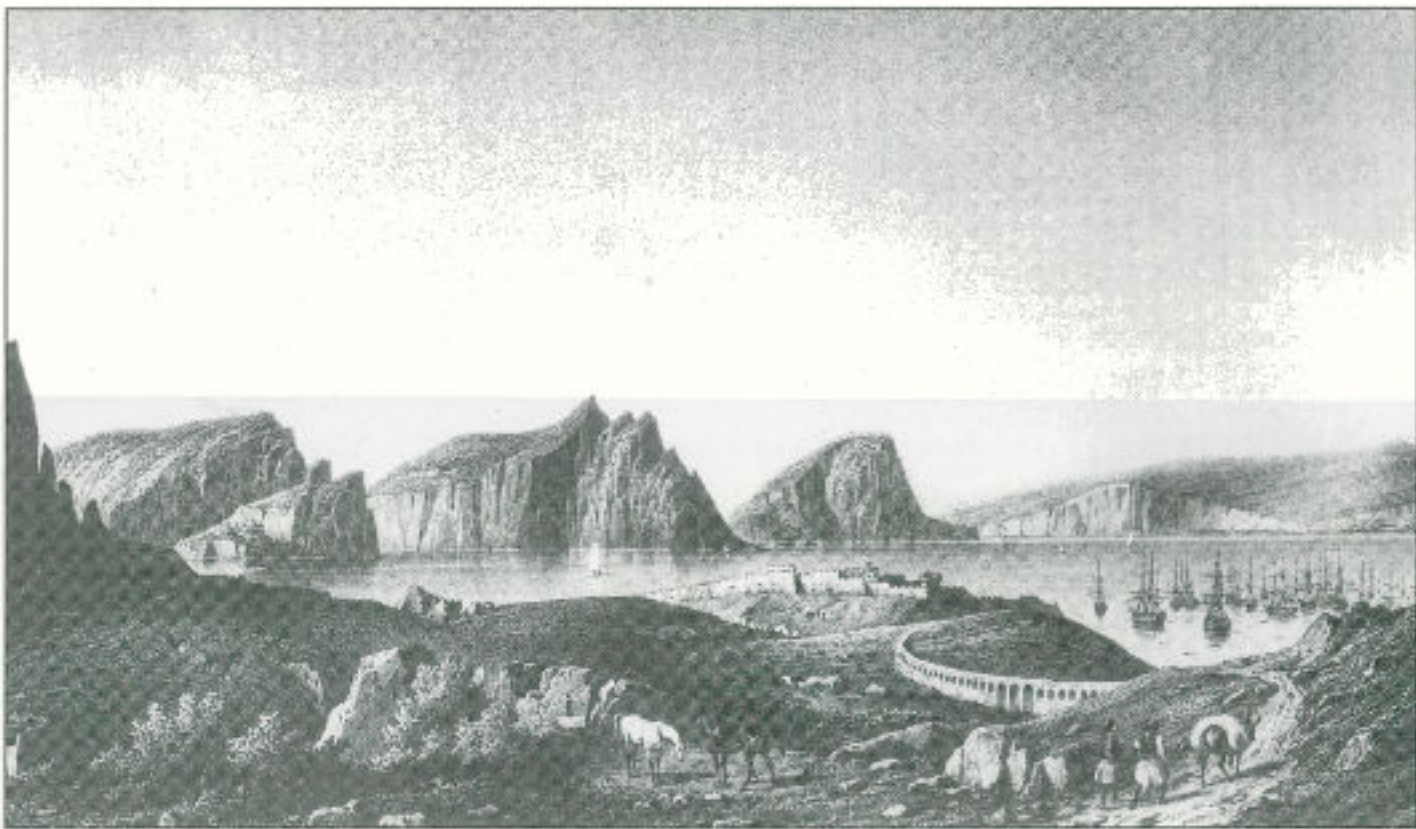
Grèce, on l'a dit, avait pris quelque liberté. Au moment de l'engouement philhellène, par exemple, l'image de la "blanche Navarin", "la ville aux dômes d'or" chantée par Victor Hugo dans *Les Orientales* se voit également surestimée par les artistes. Les tableaux commémoratifs de la bataille, comme celui de Louis Garneray²⁴ présenté au Salon de 1831, donnent au site une tournure avantageuse qui ne correspond guère à la réalité ainsi décrite par Charles Lenormant:

Oh vous ! dont l'imagination s'est bercée des souvenirs des tableaux de la Grèce (...), tâchez de ne pas aborder pour la première fois à Navarin, ou (...) cherchez dans vos souvenirs quelque pauvre bastion bâti sur les dunes du Jutlan²⁵.

Bory, pensant peut-être à Garneray, est donc indigné par ces

tableaux qu'on croirait être plus exacts, parce qu'ils ont été commandés par le gouvernement même, (et qui) ont tellement sacrifié le paysage aux effets de bataille, qu'on n'y est plus en Morée, parce qu'on y a trop prodigué la verdure et les agaves²⁶.

Plus généralement, il convient de se méfier des "faiseurs d'Albums, dans lesquels on recherche l'effet et non l'exactitude". Très nouvelle est ainsi, à une époque où l'on restaure le goût du paysage historique imité de

2. Prosper Baccuet, Vue de Navarin et de sa baie, lithographie, (Atlas de l'Expédition Scientifique de Morée, 1835, Pl. VII)

Poussin, la préoccupation réaliste de traduire la luminosité méditerranéenne:

aussi nous sommes-nous bien gardés de remplir le ciel de nos paysages avec des masses brumeuses, ressemblant à des balles de coton, dont tous les voyages en Grèce sont si singulièrement barbouillés²⁷.

Cette démarche précoce, ignorée par les visiteurs du siècle ne trouvera pas d'autres interprètes en Grèce avant l'ère du fauvisme.

Dedaignant l'*Album*, Bory conduit donc Baccuet vers l'*Atlas*, paru en 1835: une "expédition" n'est pas un "voyage".

Le zèle géographique de Prosper Baccuet

L'orientation générale se traduit dans le détail souligné par le texte. Sans doute le talent de Baccuet est-il préparé à ce souci de réalisme: il est l'élève de Watelet, l'un des initiateurs des vues d'après nature au moment où triomphe le paysage "ajusté" en atelier²⁸. La critique perspicace de Thiers a su déceler dès le Salon de 1822 ce qu'il y avait de nouveau dans *La vue du cours de l'Isère* au moment où s'impose la régularité recomposée des paysages italiens: cet "ensemble si vrai" est remarquable par "les légères ondulations de terrain", les "sinuosités du fleuve" et les "masses de feuillage si variées"²⁹, à une époque où les essences restent indéterminées comme dans les tableaux de Poussin ou de Claude. Aussi Baccuet est-il plus enclin qu'un autre à respecter les directives de Bory qui souhaite traduire dans ses planches "l'aspect physique du pays, la figure surtout de ses montagnes et de ses rochers"³⁰. A cet égard, la comparaison des vues de Baccuet avec celles de Blouet est révélatrice. La colline de Mistra est chez le second (Vol. 2, Pl. 41) une colline ronde et presque lisse, à l'arrière plan d'une mise en scène classique avec repoussoir de feuillages tandis que l'élève de Watelet la dresse abruptement (Pl. XXX), dominant la ville byzantine de ses flancs monstrueusement labourés (Photos 3 et 4). Il est vrai que la gravure au burin utilisée pour les travaux des architectes se prête moins que la lithographie –qui traduit les dessins de Baccuet– à la description des caprices de la nature.

La planche XII offre en accord avec le texte un aspect plus précis de ce réalisme géologique, étudiant la "substance vernissée", déposée sur la roche en plusieurs endroits du littoral comme au cap Matapan: "Nous l'observâmes d'abord à fleur d'eau contre les rochers de Pylos, où Baccuet a fort bien saisi l'aspect de fuliginosité qu'elle y produit"³¹.

3. Abel Blouet, Mistra, gravure, (Expédition Scientifique de Morée, vol. 2, pl. 41)

Très attaché à l'exactitude géographique, Bory considère cette qualité comme essentielle dans une expédition scientifique et la souhaite exclusive dans celle d'Algérie où, il est vrai, la description des vestiges promet d'être moins importante:

La brigade géographique pourrait donc au besoin tenir lieu de ces coûteuses sections d'architecture, dont l'utilité répond rarement aux énormes dépenses qu'elles occasionnent³².

Voilà donc confirmé ce que par instants l'on devinait dans la *Relation*: Bory considère "Messieurs les architectes" avec beaucoup de condescendance.

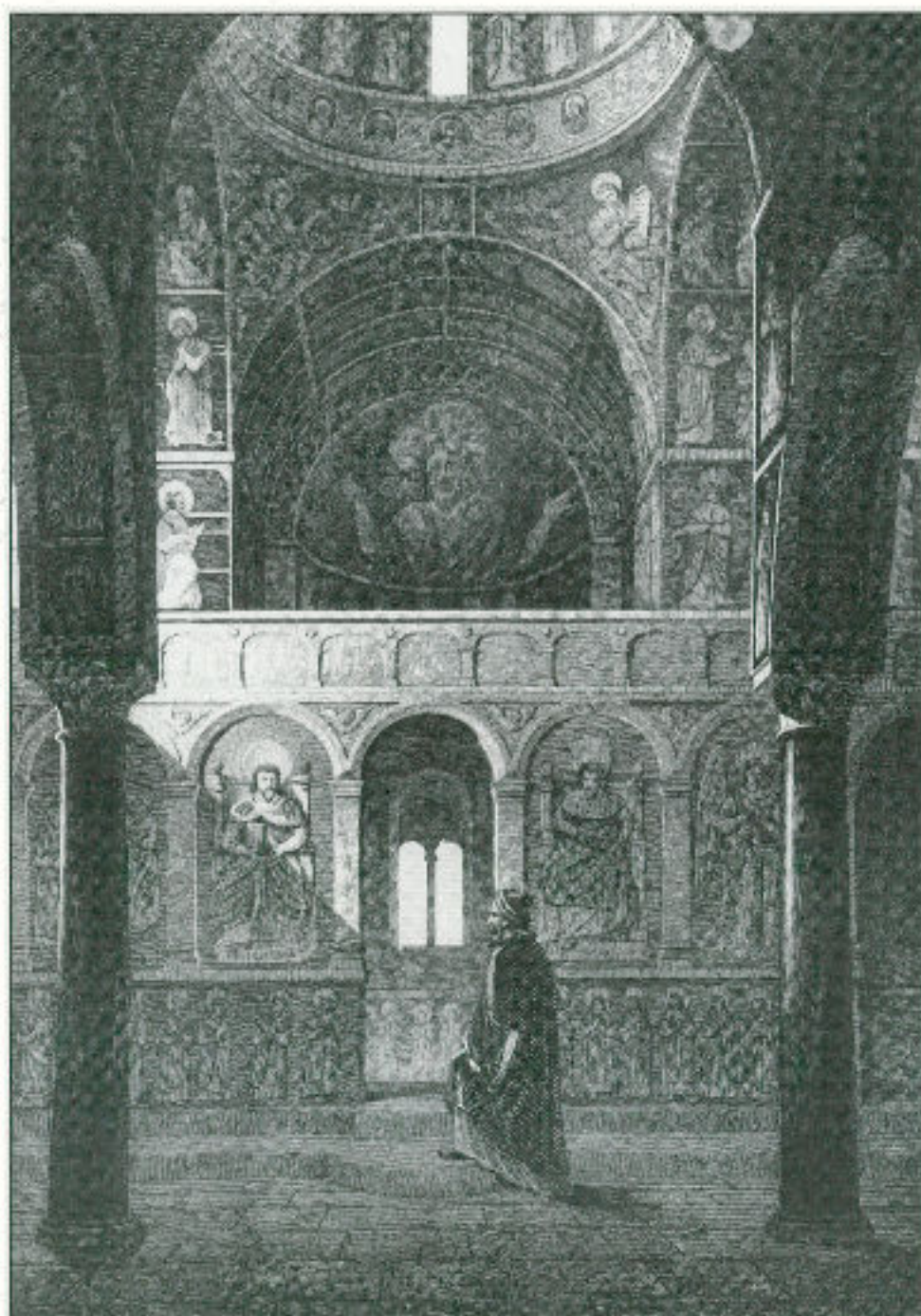
4. Prosper Baccuet, *Vue de Mistra, lithographie*, (Atlas de l'Expédition Scientifique de Morée, 1835, Pl. XXX)

L' inventaire de l' art byzantin

La section d'architecture et de sculpture pourtant ne renie pas les principes du colonel. A la science de l'exactitude s'associe même dans ses travaux celle de l'exhaustivité qui s'annonce sur le frontispice du premier volume publié sous la direction de Blouet. Au-delà de divers vestiges antiques dominés à gauche par l'Acrocorinthe et à droite par l'Acropole, on remarque en effet une église byzantine de Mistra. Sa présence est certes discrète et il faut rappeler que Blouet ne participe pas vraiment à la ferveur médiévale du romantisme, dénonçant en 1838 dans le 3e volume les "quelques partisans du moyen-âge (qui) présentent l'art à cette époque

comme le seul à étudier³³. On reste donc dans ces conditions étonné de l'importance considérable accordée à l'art byzantin.

Plusieurs raisons expliquent sans doute cet intérêt exceptionnel. Il est probable d'abord que les circonstances ont en partie décidé de cette orientation. L'Expédition séjourne en effet longuement en Messénie où à l'évidence les vestiges antiques se font rares. Il est naturel de reporter son attention sur d'autres curiosités qui ont le mérite d'être encore debout. Il est possible aussi que Blouet qui, pour avoir séjourné à la Villa Medici, connaissait les premières œuvres d'Ingres comme celles des Nazaréens, ait compris l'intérêt nouveau de ces œuvres "primitives" dont "le caractère est le même que celui des premières peintures de la renaissance des arts en Italie"³⁴. Comme Amaury-Duval³⁵, il sent peut-

5. *Abel Blouet*, Eglise du monastère de Vourcano, gravure, (Expédition Scientifique de Morée, Vol. 1, Pl. 21)

être qu'il y a là une source possible de renouvellement pour la peinture européenne. Enfin, ces intérieurs d'églises orientales se prêtent aussi bien que les cloîtres de Marius Granet aux évocations mystérieuses: même s'il se dit peu accessible à cette poésie, Blouet y sacrifie à l'évidence dans la planche évoquant le *Monastère de Vourcano* (I, 21) (Photo 5).

Toutes ces raisons restent cependant dominées par le souci d'inventaire qui préside à l'enquête minutieuse, entreprise pionnière annonçant celles de voyageurs futurs. L'intérêt de Blouet pour l'art byzantin est d'autant plus remarquable qu'il est original au sein de l'Expédition. S'il est toujours intrigué, en tant que naturaliste, par les animaux sur les fresques byzantines, Bory goûte médiocrement leur qualité artistique, regrettant "ce chaos de figures baroques entassées sans perspective"³⁶. La section d'architecture s'applique en revanche à montrer le détail d'édifices jusqu'alors ignorés comme les églises de Samari et Androussa ou le monastère de Vourcano. Les fresques ne sont pas négligées alors même qu'elles déroutent plus que l'architecture: celles d'une *Eglise près de Modon* (pl. 11, T.I), sont précisément dessinées et font l'objet d'annotations techniques dans le recueil de dessins de Blouet conservé à l'Ecole des Beaux-Arts³⁷.

Les trois volumes de Blouet sont d'une importance considérable pour la description de l'art byzantin dont à l'époque la France n'a qu'une idée imprécise. Son travail est sans aucun doute à l'origine du mouvement qui se dessine dans les années 1840 pour l'étude de l'art médiéval en Grèce, représenté par les recherches de l'architecte lyonnais André Couchaud ou les études de l'archéologue Adolphe Didron. Albert Lenoir enfin, candidat malheureux au poste de dessinateur dans l'Expédition de Morée, citera sans rancune dans son *Histoire de l'architecture byzantine* les travaux de Blouet³⁸.

Les limites de l'objectivité

La finesse et la rigueur de la description des planches sont donc très sensibles mais il est bon de rappeler la ligne suivie par Blouet, ainsi définie dans l'"Avertissement" du 2e tome:

Cet ouvrage, comme on a pu s'en convaincre par notre premier volume, n'est ni celui d'un antiquaire ni celui d'un savant: c'est la narration exacte et consciencieuse d'un voyage entrepris par des artistes, dans la patrie des beaux-arts³⁹.

La tradition du "Voyage pittoresque"

"Scientifique", l'Expédition l'est en effet dans l'esprit qui préside à sa création comme dans le titre des publications. Il semble cependant que pour la "diffusion" de ces ouvrages luxueux quelques accommodements aient été nécessaires: on retrouve ainsi les séductions du *Voyage pittoresque* dans la tradition de Choiseul-Gouffier. Il y a loin par exemple des dessins exécutés sur le motif par Blouet à leur traduction par des graveurs comme Lemaître qui eux n'ont pas vu la Grèce. Les dessins ont certes été déjà "aménagés" par l'architecte⁴⁰ qui suscite bergers et bosquets mais le

6. Abel Blouet, Messène, Porte de Mégalopolis, dessin à la mine de plomb, 30,2 x 27 cm, Paris, Ecole nationale Supérieure des Beaux Arts

7. *Abel Blouet, Porte de Messène, gravure, (Expédition Scientifique de Morée, Vol. 1)*

résultat final est encore plus éloigné de la réalité. La végétation des premiers plans est totalement improbable dans son abondance et perd sa spécificité: aux oliviers sont substituées des silhouettes plus arcadiennes (photos 6 et 7).

Si Bory de Saint-Vincent a proscrit une fois pour toutes les balles de coton, ses paysages prennent avec les figures qui les animent une tournure

bonhomme assez peu en accord avec le texte, souvent ironique mais aspirant au grandiose. Elles sont là aussi l'œuvre du traducteur, le lithographe V. Adam, qui écrit la vie quotidienne des membres de l'Expédition. Elle fut, d'après ses chasseurs de papillons et ses dessinateurs, une promenade fort plaisante – assez peu en accord avec les souffrances diverses évoquées par les textes.

Cet optimisme est à l'image de celui des planches. La Grèce y est délibérément embellie alors qu'à la fin de la guerre les scènes atroces rapportées par Bory de Saint-Vincent sont nombreuses. La planche IX de son *Atlas (Navarin et l'entrée de sa baie)* surprend, avec au premier plan les ossements humains qui seuls témoignent de la dureté des temps. Les ruines sont chez Blouet toujours poétisées et dans l'ensemble on préfère le vaste panorama à la description rapprochée d'une terre saccagée. Sans doute faut-il à la fois séduire le public et justifier l'intérêt de la mission en un temps où le "mishellénisme" commence à poindre.

Le choix des motifs

La découverte récente d'un album de dessins ayant appartenu au baron Taylor⁴¹ et exécuté lors d'un passage en Messénie en 1830, permet, en l'absence d'autres témoignages français de cette époque, des comparaisons révélatrices. On y observe en effet que ce peintre sans mission s'est intéressé à des sujets dont on ne trouve nulle trace dans les travaux de l'Expédition scientifique. Ce sont, par exemple les vestiges vénitiens de Calamata, ville pourtant évoquée par Blouet dans son troisième volume: Mayer trouvera, lui, quoiqu'essentiellement peintre de marines, le sujet assez intéressant pour en faire un tableau, présenté sous le titre *Ruines près de Calamate dans la baie de Coron (Morée)* au Salon de 1843. Les savants de 1829 n'accordent d'autre part aucun intérêt aux édifices turcs, qui ont pourtant attiré les voyageurs séduits par l'orientalisme même résiduel de la Grèce. On remarquera ainsi que l'aqueduc de Navarin fait simplement l'objet d'une vignette dans la *Relation* de Bory tandis qu'il est l'un des plus beaux dessins de Mayer. Enfin, les planches de l'Expédition de Morée ont oublié dans leurs publications l'ensemble des vestiges francs vraisemblablement situés sur son itinéraire auxquels Alexandre Buchon consacra plus tard un recueil de planches⁴².

Ces omissions laissent penser que les voyageurs de 1829 ont dessiné

“leur” Grèce ou du moins celle qui correspondait aux objectifs de leur mission. Tout ce qui est étranger à l'hellénisme est ici indésirable. Les images de l'Expédition de Morée isolent les bases de l'édifice à reconstruire.

L' "apparition" du paysage

L'hostilité aux “fiseurs d'albums” n'interdit pas tout à fait l'interprétation personnelle. Bory explique ainsi au ministre sa conception des travaux qu'il a “fait faire à Baccuet”: “ils ont toujours eu pour objet principal des circonstances géologiques *pittoresquement* représentées”⁴³.

Il est clair en effet que les paysages de Baccuet sont étrangement spectaculaires. Convulsés, boursoufflés, les reliefs rocheux sont souvent redoutables; le Taygète en particulier est détaillé dans ses anfractuosités, ses aspérités avec un réalisme proche de l'emphase. Est-ce là le résultat d'une initiative isolée? Il semble que l'on retrouve dans le texte de Bory de Saint-Vincent les mêmes accents. Ainsi sur “les flancs roides de Sphactérie”,

des flots de neige roulante s'y poussaient les uns les autres, et s'élevant en nappes de lait jusqu'aux deux tiers de ce rempart naturel, en retombaient, comme les avalanches des Alpes, à travers une infinité de pointes noires et saillantes, semblables à de grossière fonte de fer⁴⁴.

Bien que “littérateur sans orthographe”⁴⁵, selon ses ennemis, l'auteur de la *Relation* n'est pas sans style et l' “apparition” du paysage remplace souvent la description. On songe parfois à Julien Gracq, géographe sans doute familier de ces récits du XIXe siècle. Lorsque Bory nous entretient de ces “grands fracassements”, du “chemin terrible qui mène de Calamata à Mistra” ou de l' “intraitable calcaire moréotique”, on sent bien que le verbe expressif est celui de la vision autant que de l'observation, dont l'univers du *Rivage des Syrtes* (1951) n'est guère éloigné: “Au mouvement du recul de la tête qui se renversait vers sa cime effrayante, une apparition montait de la mer comme un mur”.

*

Il apparaît ainsi que la participation de paysagistes ou de peintres d'histoire familiers des Salons ne peut tout à fait servir la science surtout lorsque les responsables sont eux-mêmes tentés, comme Bory, par le romanesque. Cette association hybride a pourtant porté ses fruits: il faudra attendre les volumes de photographies de Boissonnas pour avoir

une vision aussi complète et vivante de la Grèce. Aucune entreprise iconographique n'aura en effet au XIXe siècle l'ampleur ni l'exactitude de celle de la Commission de Morée.

Même contre nature, l'association de savants et d'artistes, inaugurée en France par cette entreprise, aura d'autre part quelque succès, particulièrement sous l'angle géographique. Le travail des peintres au sein de l'Expédition scientifique de Morée nous semble donc marquer une évolution dans l'illustration de voyage. Avant le recours systématique à la photographie autour des années 1860 et après l'approche encore fantaisiste du "Voyage pittoresque" s'affirme une exigence nouvelle: l'art et la science doivent être solidaires. Les travaux et les publications de Morée sont la première réalisation de ce type. Si, pour la Grèce, elle reste la seule, du moins pour la lecture du paysage⁴⁶, elle annonce d'autres tentatives qui ne sont pas sans influencer l'histoire de l'art. On pense en effet à l'expédition qui associe en 1846-1848 le géographe Xavier Hommaire de Hell et le peintre Jules Laurens pour la "mensuration" de la mer Caspienne. Ce dernier s'occupera après la mort de son compagnon de la publication du *Voyage en Turquie et en Perse*⁴⁷. La familiarité établie en cette occasion entre le savant et l'artiste modifie la perception du paysage chez Laurens. Dans les tableaux exposés ultérieurement aux Salons, on le voit en effet développer des études de terrains et lui-même remarque à propos des *Frontières du Korasan et de l'Astérad* exécuté en 1876: "Il y a peut-être plus de géographie et de géologie qu'il n'y a de pittoresque pictural"⁴⁸.

Apparemment utopique, l'entreprise de 1829 développe une nouvelle discipline, celle de l'approche scientifique par le dessin. Elle ouvre ainsi des perspectives dans le milieu artistique français, plus tard confirmées par l'Expédition d'Algérie dont deux membres, déjà familiers de cette collaboration, approfondiront l'expérience moréote.

NOTES

1. Paris, Archives Nationales, F 21 544, 405, Ministère de l'Intérieur, 28 juillet 1828.
2. *Antiquities of Athens*, publiées à Londres à partir de 1762 puis en France (1808-1822).
3. Paris, Archives Nationales, F 21 544, 164, Institut royal de France au Ministre de l'Intérieur, 11 mai 1830: "Cette publication serait in ff et semblable aux ouvrages publiés sur la Grèce par Stuart...".
4. Otto Magnus von Stackelberg (1787-1837) a voyagé en Grèce en 1811 et 1812.
5. Bory de Saint-Vincent, *Relation*, 1832-1836, t. 1, p. 301. Dans la liste d'ouvrages qu'il demande pour son travail figure, avec la *Description de l'Égypte*, celui de Stackelberg (Paris, Archives Nationales, F 21 544, 370).
6. *Relation d'un voyage du Levant*, 1717. Bory cite en particulier une vue de Syra "dont on reconnaît encore l'exactitude", *Relation* 1836-1838, t. II, p. 478.
7. Il s'agit évidemment ici non de dessins "techniques" pour lesquels d'autres exécutants sont nommés mais de paysages ou de vues de sites antiques.
8. Eugène Amaury-Duval (1808-1885) est associé à la Section d'archéologie dirigée par Dubois.
9. Trézel (1782-1855) est aussi associé à la Section d'Archéologie.
10. Baccuet (1798-1854) travaille sous la direction de Bory de Saint-Vincent dans la section des "Sciences physiques". Il participera également à l'Expédition d'Algérie.
11. Paris, Archives Nationales, F 21 544, 322, Lettre du 27 août 1828 (Cf. Document annexe).
12. Blouet exécutera dans cet esprit les planches de ses publications comme les tableaux inspirés par son voyage (cf. les deux œuvres du Musée Bargoin de Clermont-Ferrand, *Marché à Athènes*, *Temple de Zeus olympien*).
13. Bory de Saint-Vincent, *Note sur la Commission exploratrice et scientifique d'Algérie*, Paris 1838, p. 2.
14. Jean-Baptiste Hilaire (1753-1822) a exécuté la plupart des planches du *Voyage pittoresque* de Choiseul-Gouffier dans un style "chiffonné galant" qui livre la vision d'une Grèce rococo (cf. plus loin).
15. Sous la cote (A 18 q).
16. Antoine-Laurent Castellan (1772-1838), peintre de paysage publie en 1808 *Lettres sur la Morée et les îles de Cérigo, Hydra et Zante*, accompagnées de gravures.
17. Castellan: *Vue de la ville de Navarin, de son port et de l'île de Sphactérie* (*Lettres sur la Morée*, 1808, t.3, Pl. 58). Baccuet, *Vue de Navarin et de sa baie* (*Atlas*, 1835, Pl. VIII).
18. Paru en 1788, *Le voyage du jeune Anacharsis* aura sur les pèlerins français de la Grèce une influence profonde, d'abord très sensible dans le *Voyage pittoresque* de Choiseul-Gouffier qui lui emprunte avant même sa parution un passage sur

Délos. Cette vision de la Grèce marquera durablement les artistes français de David à Degas.

19. *Relation*, 1836-1838, Avant-propos, p. VIII.

20. *Voyage en Orient, Souvenirs, impressions pensées et paysages*, Paris, 1835.

21. *Relation*, 1836-1838, t.II., p. 426.

22. *Ibid.* p. 425.

23. Lettre à M. de Montbel, 10 avril 1830, J. Tucoo-Chala, "Le voyage en Grèce d'un naturaliste gascon en 1829", *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1976, n° 2-3, p. 318.

24. Qui dépêché sur les lieux par le gouvernement français en 1827, avait pourtant vu l'endroit.

25. Charles Lenormant (1802-1859) a voyagé en Grèce en même temps que l'Expédition de Morée dont il était à l'origine un des membres. Il réunira plus tard ses souvenirs dans *Beaux-Arts et voyages*, 1861, t.II, p. 214.

26. *Relation*, 1832-1836, t.1., p. 53.

27. *Relation*, 1832-1836, t.1 p. 225.

28. Le Grand prix de Rome de paysage historique a été fondé en 1817 pour satisfaire les "David du paysage".

29. Auguste Thiers, *Salon de 1822*, Paris 1822, p. 140.

30. "Lettre aux membres de la Commission de Morée, "2 décembre 1828", J. Tucoo-Chala, 1976, op. cit., p. 303.

31. Bory de Saint-Vincent, *Relation*, 1836-1838, T.I., p. 297.

32. Bory de Saint-Vincent, *Note sur la Commission exploratrice et scientifique d'Algérie*, Paris 1838, p. 2.

33. *Avertissement*, 1838.

34. Abel Blouet, *Expédition*, 1831, p. 9.

35. *Souvenirs*, Paris 1885, p. 119: "Ce qui m'intéressa surtout, ce furent les fresques, auxquelles mon œil n'était point encore fait, et que, depuis, Cimabue et Giotto m'apprirent à admirer. Un *Saint-Demetri* me parut remarquable de forme et de mouvement et, en général, ces peintures, comme ton et comme modelé, me firent penser aux ouvrages de Mr. Ingres, qui n'avait pas encore perdu, à mes yeux, le côté primitif qu'on lui a tant reproché à ses débuts".

36. *Relation*, 1836, pp. 254-255.

37. Il s'agit des dessins préparatoires de l'architecte, ensuite publiés dans les volumes de l'Expédition conservés à l'École des beaux-Arts de Paris sous le titre: *Voyage en Grèce. Dessins et croquis 1829*. Pour une étude plus précise de cet aspect, cf. Christine Peltre, *Le voyage de Grèce des artistes français: du Retour à l'antique au culte de la Méditerranée (1780-1939)*, Thèse de Doctorat d'Etat, dactyl., Université de Paris-Sorbonne, 1993.

38. Cf. *Revue générale de l'Architecture et des travaux publics*, 1840, 1er numéro, p.11.

39. Abel Blouet, 1833, 2e vol., *Avertissement*.

40. Les dessins sont d'ailleurs terminés loin des sites comme l'indique Blouet lui-même: "Afin d'abrégé un peu le travail pour le moment, nous avons été obligés de renoncer à terminer les dessins sur les lieux, nous bornant à les

CHRISTINE PELTRE

exécuter, de manière que nous puissions les achever à notre retour"; (Paris, Archives Nationales, F 21 544, 30: Institut de France, Procès verbal de la séance du lundi 21 septembre 1829).

41. Acquis récemment par la Fondation Taylor et sans doute dû au peintre A.E. François Mayer (1805-1890) (cf. Article de Ch. Peltre à paraître dans *Bulletin de la Société de l'histoire de l'art français*, 1994).

42. *Atlas des nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée*, s.d.

43. Paris, Archives Nationales, F 21 544, 171: lettre du 10 avril 1830.

44. Bory de Saint-Vincent, *Relation*, 1836-38, t.1, p. 234.

45. J. Tucoo-Chala, 1976, op. cit., p. 197.

46. Les travaux ultérieurs de Dumoncel et Chenavard s'inspirent des travaux de Blouet pour la description des édifices antiques.

47. Entre 1854 et 1860, Laurens lithographie une centaine de planches pour ce travail.

48. L.H. Labande, *Jules Laurens*, Paris 1910.

Η συμβολή περιηγητικών κειμένων, χαρτών και χαρακτηριστικών στην επίλυση του προβλήματος της ταύτισης των “κάστρων της Μάνης”

Παναγιώτης Σταμ. Κατσαφάδος

Εισαγωγή

ΜΕ ΤΟΝ ΟΡΟ “Κάστρα της Μάνης” θεωρούμε τα δύο μεσαιωνικά “Κάστρα της Μαΐνης” (το βυζαντινό και το φράγκικο) καθώς και το μεταβυζαντινό “Κάστρο της Μάνης” στο Πόρτο Κάγιο. Το αντικείμενο της σημερινής παρουσίασης είναι η καταγραφή των πληροφοριών, που αντλούνται από περιηγητικά κείμενα, χάρτες και χαρακτηριστικά και συμβάλλουν στην επίλυση του προβλήματος της ταύτισης στο χώρο και στη γραφή της ιστορίας των κάστρων αυτών. Λόγω της περιορισμένης έκτασης της ανακοίνωσης αυτής θα ασχοληθούμε μόνο με τα μεσαιωνικά “Κάστρα της Μαΐνης”.

Πριν εισέλθουμε στο κυρίως θέμα μας, ας αναφερθούμε με δυο λόγια στα χαρακτηριστικά των περιηγητικών κειμένων και τους χάρτες.

Τα χαρακτηριστικά και οι χάρτες που συνοδεύουν συνήθως τα περιηγητικά εγχειρίδια, υπήρξαν, από παλιά, προσφιλή θέματα σπουδής. Τα πρώτα απ’ αυτά ως απεικονιστικά πνευματικά δημιουργήματα υπήρξαν, στο μεγαλύτερο μέρος τους, την εποχή που άκμασε η παραγωγή τους, το προϊόν μιας στάσης περισσότερο ρομαντικής παρά επιστημονικής του σχεδιαστή-δημιουργού απέναντι στο εικονιζόμενο θέμα. Κατανοητές, λόγω της αντίληψης αυτής, οι όποιες αφαιρέσεις ή/και υπερβολές. Στα παλαιότερα η εικόνα πολλές φορές λειτουργούσε αυτοτελώς, δεν είχε δηλ. νοηματική σύνδεση με το κείμενο το οποίο συνόδευε. Στους πορτολάνους-χάρτες του Μεσαίωνα (14ος αιώνας και εξής), διακρίνουμε τον συγκεκριισμό ανεξακρίβωτων πληροφοριών από τις παλαιότερες πηγές και εν μέρει πληροφορίες από νέες παρατηρήσεις και *in situ* έρευνες.

Στο εκδοτικό μέρος, όσον αφορά στη γνωστή, πολλές φορές συναντώμενη, παραγωγή του ίδιου βασικά έργου σε διαφορετικές πόλεις και διαφορετικές εκδόσεις, ήταν αφενός η κατά καιρούς αυξημένη ζήτηση στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις για τα θέματα αυτά, και αφετέρου η δυ-

σκολία πρόσβασης στους τόπους που απεικονίζονταν, που (λαμβανομένου ακόμη υπόψη και ενός ανεξάρτητου παράγοντα, της ουσιαστικής ανυπαρξίας copyright), καθιστούσαν τελικά την αντιγραφή από κάποιο πρωτότυπο τον μόνο πρόσφορο τρόπο παραγωγής. Σήμερα το μεγάλο πλήθος των χαρακτηριστικών και χαρτών των ανάλογων έργων είναι αντίγραφα και επαναλήψεις εκδόσεων, με εμφανείς τις προσθαφαιρέσεις κατά την απόδοση του πρωτοτύπου. Κατά τεκμήριο, τα αρχέτυπα σκίτσα ή σχέδια των χαρακτηριστικών του πρωτοτύπου, στα οποία ενδεχομένως θα μπορούσε κανείς να ανατρέξει στην αναζήτηση της πρωταρχικής λεπτομέρειας, οριστικά έχουν απωλεσθεί.

Για τον σημερινό αναγνώστη τα προβλήματα αξιοπιστίας που εισάγονται κατ' αυτόν τον τρόπο γίνονται εύκολα αντιληπτά. Ιδιαίτερα για τον ερευνητή αρχαιολόγο ή/και ιστορικό, ορισμένες εικόνες, όντας υπέρμετρα παραπειστικές, μπορούν να καταστούν επικίνδυνες στην προσπάθεια ανασύνθεσης της πραγματικής φυσιογνωμίας ενός χώρου. Στους παλαιούς χάρτες εκτός από την έλλειψη ακρίβειας κατά την απεικόνιση, διπλογραφές σε τοπωνύμια και παραποιήσεις ονομάτων αποτελούν τους γνωστούς πονοκεφάλους των μελετητών της ιστορικής γεωγραφίας. Εξαιτίας των παραπάνω λόγων τα συμπεράσματα που έχουν προκύψει από τη μελέτη χαρτών και χαρακτηριστικών, ιδιαίτερα των παλαιότερων από αυτά, είναι στη γενικότητά τους αρκετά αμφιλεγόμενα, σε βαθμό που οι πληροφορίες που περιέχονται στις πηγές αυτές να θεωρούνται a priori εν πολλοίς αναξιόπιστες. Παρ' όλα αυτά, πεποίθησή μου είναι ότι οι παραπάνω δυσκολίες μόνο την προσοχή πρέπει να επισύρουν, επ' ουδενί δε να αποθαρρύνουν τον μελετητή στη χωρίς προκαταλήψεις αξιολόγηση των ντοκουμέντων αυτών.

Τα όσα αναφέρθηκαν σχετικά με την αξιοπιστία των χαρακτηριστικών και χαρτών ισχύουν σε ανάλογο βαθμό και για τα περιηγητικά κείμενα, χωρίς εδώ να επεκταθούμε περισσότερο στο θέμα αυτό.

Για τη Μάνη και το αντικείμενό μας, τα μεσαιωνικά κάστρα της, τα σχετικά κείμενα, τα χαρακτηριστικά και οι χάρτες δεν είναι πολλά. Ιδιαίτερα στους χάρτες, θα την αναζητήσουμε στις απεικονίσεις της Πελοποννήσου ή του ευρύτερου ελλαδικού χώρου. Είμαστε κατά συνέπεια υποχρεωμένοι (με εκ προοιμίου γνωστούς όλους τους κινδύνους που αυτό συνεπάγεται), ν' ακολουθήσουμε μια πιο "επιθετική" θεώρηση. Θα προσπαθήσουμε καταρχάς να καταγράψουμε τις εμφανείς, αλλά συνάμα ν' αποκαλύψουμε και τις συγκαλυμμένες πληροφορίες, και να συναγάγουμε συμπεράσματα αξιοποιώντας "θέσεις", περισσότερο ή λιγότερο ισχυρές,

που περιέχονται στα ντοκουμέντα αυτά. Λαμβάνουμε έναν υπόψη μας άλλο δυσμενή παράγοντα για το θέμα μας, το γεγονός ότι οι πληροφορίες αυτές ανάγονται σε εποχές παρακμής ή/και ερείπωσης των κάστρων, με προφανή τα εξαιτίας αυτού του λόγου παρουσιαζόμενα μειονεκτήματα στην αξιολόγησή τους.

Τα σχετικά με το βυζαντινό κάστρο

Είναι από την αρχή σκόπιμο, μια κι από τα περιηγητικά κείμενα και τα χαρακτηριστικά θα αντλήσουμε πληροφορίες για την επίλυσή του, να γίνει μια περιληπτική αναφορά στο πρόβλημα της ταύτισης των μεσαιωνικών κάστρων της Μαΐνης. Αρχή θα γίνει από το βυζαντινό, που είναι και το παλαιότερο.

Το βυζαντινό “Κάστρο της Μαΐνης”, όπως είναι γνωστό, αναφέρεται με το όνομα αυτό για πρώτη φορά το 10ο αιώνα από τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο στο κεφάλαιο ν’ του έργου του “Προς τον ίδιον Υιόν Ρωμανόν, ...”, [I, 224]’:

Ἰστέον ὅτι οἱ τοῦ κάστρου Μαΐνης οἰκῆτορες οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων, ἀλλ’ ἐκ τῶν παλαιότερων Ῥωμαίων, οἳ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων Ἕλληνες προσαγορεύονται διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαλαιοῖς χρόνοις εἰδωλολάτρας εἶναι καὶ προσκυνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιούς Ἕλληνας. Οἵτινες ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἀοιδίμου Βασιλείου βαπτισθέντες Χριστιανοὶ γεγόνασιν. Ὁ δὲ τόπος, ἐν ᾧ οἰκοῦσιν, ἐστὶν ἄνυδρος καὶ ἀπρόσοδος, ἐλαιοφόρος δέ, ὅθεν καὶ τὴν παραμυθίαν ἔχουσι. Διάκειται δὲ ὁ τοιοῦτος τόπος εἰς ἄκραν τοῦ Μαλέα, ἥγουν ἐκεῖθεν τοῦ Ἐζεροῦ πρὸς τὴν παραθαλασσίαν. Διὰ δὲ τὸ τελείως ὑποτεταγμένους εἶναι αὐτοὺς καὶ ἄρχοντα παρὰ τοῦ στρατηγοῦ δέχεσθαι καὶ πειθαρχεῖν καὶ ὑπέκειν ταῖς τοῦ στρατηγοῦ προσταξέσιν, παρέχουσιν πάκτον ἐκ παλαιτάτου χρόνου νομίσματα υ’.

Στο κείμενο του Πορφυρογέννητου εκτός από τη μνεία του κάστρου της Μαΐνης περιέχονται και πληροφορίες για τους οικητορές του, μια από τις οποίες αναφέρεται και στην τοποθεσία όπου κατοικούσαν, η οποία προφανώς πρέπει να είναι η ίδια με εκείνη του κάστρου τους. Σε πρώτη ανάγνωση του κειμένου δημιουργείται ασάφεια περί την ακριβή τοποθέτηση του κάστρου στο χώρο, αφού κατά την ερμηνεία που θεωρείτο επικρατέστερη, ο τόπος που κατοικούσαν οι κάτοικοι του κάστρου Μαΐνης: “βρίσκεται στη χερσόνησο του Μαλέα, δηλ. πέρα από τον Εζερό (το Έλος) κοντά στη θάλασσα”.

Η ερμηνεία αυτή με το να “απομακρύνει” την περιοχή των οικητόρων του κάστρου Μαΐνης από την ιστορικά δεδομένη θέση της, τη Μάνη, το

Ταίναρο, έχει δικαιολογημένα δημιουργήσει, ίσως σ' όλους όσους έχουν κατά καιρούς ασχοληθεί με το χωρίο αυτό του Πορφυρογέννητου, το λεγόμενο "γεωγραφικό πρόβλημα" στην ταύτιση της βυζαντινής Μαΐνης στη Λακωνική.

Οι θέσεις που φυσιολογικά μπορεί να πάρει κανείς όταν βρεθεί αντιμέτωπος με το "γεωγραφικό πρόβλημα" που δημιουργεί το κείμενο, είναι οι εξής τέσσερις:

1ον. Είτε ο συγγραφέας συγχέει το ακρωτήριο Μαλέα με το ακρωτήριο Ταίναρο, είτε

2ον. ο Πορφυρογέννητος δεν αναφέρεται στους κατοίκους της Μάνης, αλλά σε κάποιους άλλους, συγγενείς προφανώς με αυτούς, ή

3ον. το κάστρο της Μαΐνης πρέπει να αναζητηθεί κάπου στην περιοχή του Μαλέα ανατολικά του Έλους, στο Λακωνικό Κόλπο, ή

4ον. ο Π. είναι ακριβής, αλλά το κείμενό του αποδίδεται εσφαλμένα.

Η πρώτη θέση, της παραπλάνησης του αναγνώστη εξαιτίας της πιθανής σύγχυσης των δύο ακρωτηρίων, από μόνη της, χωρίς να στηρίζεται σε άλλα στοιχεία, όντας μια εύκολη και ίσως αβασάνιστη λύση, αφού μάλλον άκριτα καταδικάζει ένα σημαντικό έργο, έκανε ορισμένους να αναζητήσουν άλλες διεξόδους στο πρόβλημα, διεξόδους που σε γενικές γραμμές εκφράζονται από τις άλλες τρεις.

Όσον αφορά στη δεύτερη θέση, με μια "φιλολογική" παρέμβαση στο χωρίο του Πορφυρογέννητου που προτάθηκε τελευταία [II], της οποίας γίνεται προσπάθεια επαγωγικής θεμελίωσης σε στοιχεία του συνόλου του κειμένου του βιβλίου του Π., υποστηρίζεται ότι το υποκείμενο των δύο αναφορικών προτάσεων του κειμένου που ακολουθούν την πρώτη πρόταση, είναι το "οι παλαιότεροι Ρωμαίοι". Δηλ. θεωρείται ότι το χωρίο του Πορφυρογέννητου, όσον αφορά μεταξύ άλλων και στην τοποθέτησή τους σε κάποιο τόπο, δεν αναφέρεται στους οικήτορες του Κάστρου Μαΐνης, αλλά στους προγόνους αυτών "παλαιότερους Ρωμαίους". Αυτοί (οι πρόγονοι) φέρονται να κατοικούν ανατολικά του Έλους σε κάποια μη επακριβώς προσδιοριζόμενη τοποθεσία, στη χερσόνησο του Μαλέα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, παρακάμπτοντας στην ουσία τον Π. και το "γεωγραφικό πρόβλημα", είμαστε τρόπον τινά ελεύθεροι να τοποθετήσουμε τους οικήτορες της Μαΐνης στο γνωστό μέρος, στο Ταίναρο, τόπο στον οποίο είναι άδηλο πότε μετοίκησαν μεταφερμένοι από το Μαλέα. Η άποψη αυτή, στο σχολιασμό της οποίας δεν θα επεκταθούμε, εισάγει περισσότερα ιστορικά ερωτήματα από όσα θέλει να απαντήσει.

Στην τρίτη θέση, της τοποθέτησης δηλ. της Μαΐνης στον Λακωνικό

Κόλπο, συνέτεινε και χωρίο από το περιηγητικό κείμενο [III, 533] του αββά Βενέδικτου του Peterborough, Άγγλου ταξιδιώτη που περιηγήθηκε στην Ανατολή λίγο πριν από την 4η Σταυροφορία, στα 1191. Αυτός περιπλέοντας τα παράλια της Ν. Πελοποννήσου περιγράφει:

Deinde est Malveise mons magnus; deinde caput Meliae mons magnus; deinde gulfus de Witun; et super gulfum illum est castellum bonum et forte quod dicitur Maine et gens mala ibi est. Et super gulfum illum est civitas episcopalis quae dicitur Curun, et ibi crescit copia olivarum, adeo quod dicitur quod in toto mundo non est locus ubi sit tanta copia olei olivarum....

Το κείμενο αυτό σε ελεύθερη μετάφραση έχει ως εξής:

... Ευθύς μετά βρίσκεται η Μονεμβασία. Κατόπιν ο κάβο Μαλέας, όρος μέγα. Πιο πέρα ο κόλπος του Witun. Και πάνω στον κόλπο αυτόν βρίσκεται κάστρο καλό και δυνατό το οποίο ονομάζεται Maine και εδώ κατοικεί γένος κακών ανθρώπων. Και πάνω στον κόλπον αυτόν βρίσκεται πόλη στην οποία έχει την έδρα του επίσκοπος και η οποία ονομάζεται Curun και εδώ φύονται άφθονα ελαιόδεντρα, τόσα που λέγεται ότι σ' όλο τον κόσμο δεν υπάρχει τόπος όπου να υπάρχει τέτοια αφθονία ελαιολάδου....

Ορισμένοι μελετητές του παραπάνω κειμένου τη λέξη Witun μεταφράζουν Γύθειο. Σ' αυτό υποχρεούνται τρόπον τινά από το ίδιο το κείμενο, αφού ο κόλπος του Witun τοποθετείται αμέσως μετά τον κάβο Μαλέα. Τοποθετούν έτσι έμμεσα τη Μαΐνη στην περιοχή του Λακωνικού κόλπου. Όμως το ίδιο το κείμενο αμέσως κατόπιν, αγνοώντας στην περιγραφή το ακρωτήριο Ταίναρο, μας προτρέπει να τοποθετήσουμε χωρογραφικά τις θέσεις Maine και Curun στην ίδια "περιεκτική" γεωγραφική περιοχή, στον ίδιο κόλπο, σε χώρο που θα βρίσκονται ίσως και σε οπτική επαφή.

Από τα δύο ονόματα Witun και Curun, το δεύτερο δεν επιδέχεται αμφισβήτησης. Πρόκειται για την Κορώνη. Εξάλλου και η περιγραφή της ως επισκοπικής έδρας και περιοχής που αφθονεί η καλλιέργεια της ελιάς αυτό δείχνει. Κατά συνέπεια, η Maine του Benoit de Peterborough, η βυζαντινή δηλ. Μαΐνη, βρίσκεται στον ίδιο κόλπο με την Κορώνη, δηλ. όχι στο Λακωνικό, αλλά στο Μεσσηνιακό, που τότε τον ονόμαζαν κόλπο του Witun, λέξη που αποδίδει ίσως, όπως έχει προταθεί, το όνομα του Οιτύλου (τότε Βοίτυλου ή Βίτυλου).

Το κείμενο αυτό μας προσφέρει και δύο άλλες σημαντικές διαπιστώσεις. Η πρώτη είναι ότι μπορούμε στα τέλη του 12ου αιώνα να θεωρήσουμε ότι υπήρχε και πόλη της Μαΐνης, με την έννοια περιοχής οικισμένης μέσα και σκόρπια γύρω από οχυρή θέση. Η δεύτερη διαπίστωση εί-

ναι ότι προσφιλές (ίσως το μόνο) μέσο συγκέντρωσης κεφαλαίου για τους κατοίκους της άνυδρης και απρόσοδης Μάνης υπήρξε, όπως και σ' άλλες εποχές έτσι και τότε, αυτό που σήμερα χαρακτηρίζουμε πειρατεία, εντεύθεν και ο χαρακτηρισμός των Μανιατών ως mala gens.

Η δεύτερη πηγή, περίπου σύγχρονη του Peterborough είναι ο Άραβας γεωγράφος Edrisi, ο οποίος περιηγήθηκε τον ελληνικό χώρο το 1154. Ο Edrisi στο βιβλίο του, το γνωστό κυρίως ως *Βιβλίο του Ρογήρου* ή *Γεωγραφία του Edrisi*, ασχολήθηκε και με την Πελοπόννησο και ο χάρτης του, ο οποίος περιέχεται μέσα σ' αυτό, αποτελεί σπουδαίο ντοκουμέντο του προφραγκικού Μοριά [πίν. Α].

Τα σχόλια που θα ακολουθήσουν αναφέρονται στην παλιά και πολυσυζητημένη μετάφραση του αραβικού κειμένου στα γαλλικά που δημοσίευσε στο Παρίσι το 1840 ο A. Jaubert [V, 122-126, 128, 295]. Το έργο του Edrisi έχει απασχολήσει αρκετούς, πλην του Jaubert, ερευνητές, μεταξύ των οποίων και διαπρεπείς Έλληνες.

Το άμεσα αντιληπτό από την πρώτη επαφή με το χάρτη είναι η εμφανής παραποίηση των ονομάτων. Αρκετοί είναι αυτοί που υποστηρίζουν ότι η μετάφραση στα γαλλικά περιέχει πολλές ανακρίβειες επειδή στηρίζεται εν πολλοίς σε ντοκουμέντα με βιασύνη ερασιμμένα ή ακόμη και πλαστά, και διότι έχει ενμέρει αποδώσει λανθασμένα το αραβικό κείμενο.

Το κομμάτι από το κείμενο που συνοδεύει το χάρτη και μας ενδιαφέρει έχει ως εξής:

De la (Arkadia) à Motonia, ville défendue par un fort qui domine la mer, 30 milles.

De Modon à Nama 12 milles.

De là à Coronie, petite ville avec une fort qui domine la mer, 28 milles.

De Coron à Maitha, ville grande et peuplée, 20 milles.

De Maitha à Malaia, 24 milles.

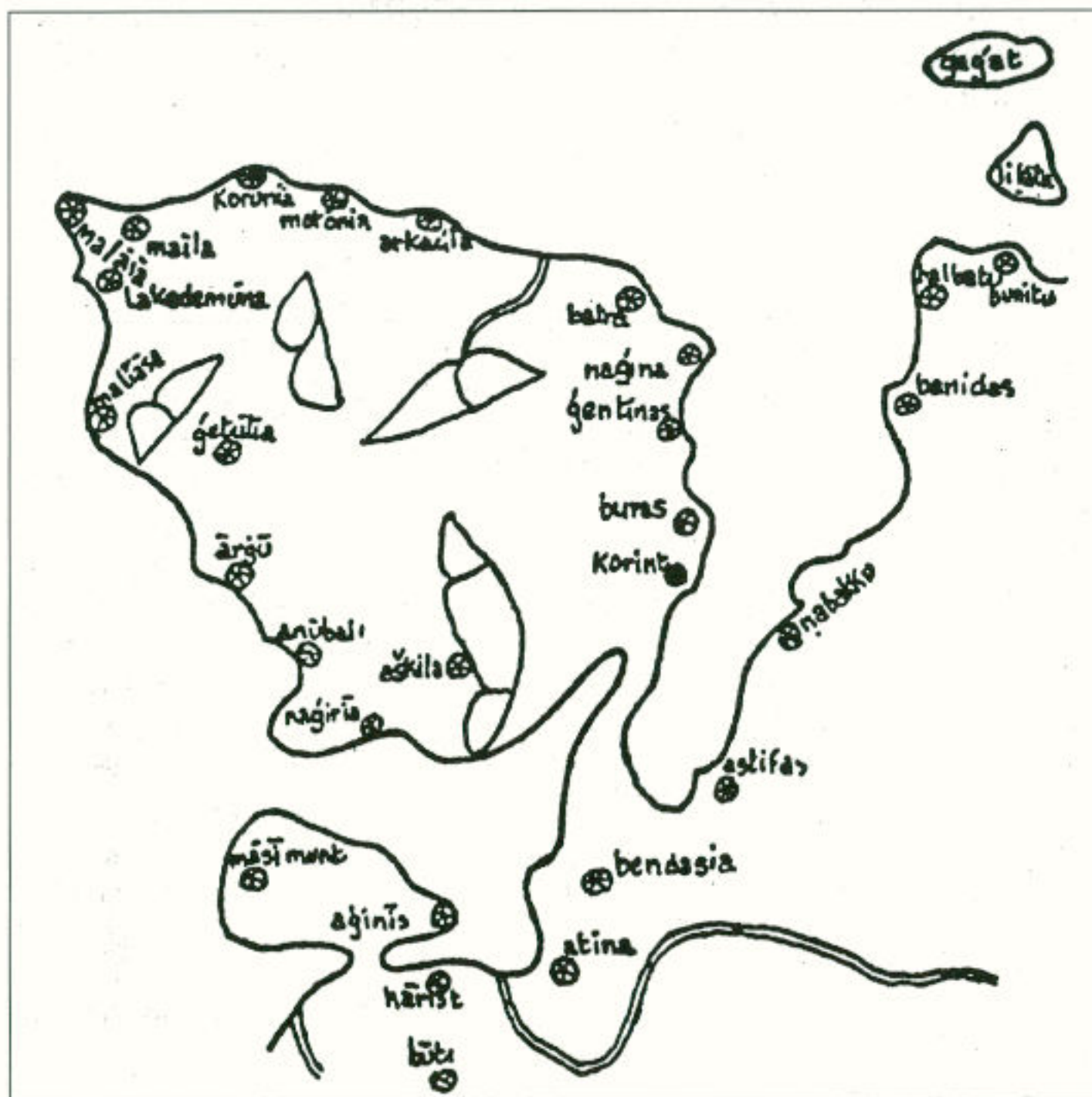
Malaia est aussi le nom d'un promontoire à partir duquel la mer forme une courbure vers le nord. De là on peut apercevoir, par un temps clair, les montagnes de l'île de Crète. Ce passage, que doivent nécessairement franchir ceux qui veulent pénétrer dans la Roumanie ou en sortir, à 60 milles de largeur.

De Malaia à El Kedemona on compte 56 milles.

Lacedemone est une ville considerable et florissante située à 6 milles de la mer.

De Lacedemone à Maliasa, ville défendue par un chateau très élevé qui domine la mer, d'où l'on aperçoit l'île de Crète, à la distance de 90 (d'autres disent de 68) milles, 90 milles.

De Maliasa à Gethuria, lieu distant d'environ 8 milles de la mer, 30 milles.

A. Le Péloponnèse, d'après la carte d'Edrisi (éd. K. Miller, Mappa Arabica, I, 2, pl. IV-V)

De là à Argho, lieu celebre et beau paysage, 70 milles.

De là à Anaboli, 90 milles.

De là à Hadjiria, jolie ville située dans une plaine sablonneuse, non loin du fort d' Achkala, à la base d' un promontoire qui s' avance dans la mer sur un espace de 50 milles, et qui a 25 milles de largeur, 90 milles.

De Hadjiria à la ville de Bendesia, par la route directe, 135 milles.

Cette ville est située à 50 milles du cap Achkala.

Τα σχόλια που θα ακολουθήσουν και τα πορίσματα που θα προκύψουν προέρχονται από την ανάλυση του παραπάνω τμήματος του βιβλίου του Edrisi που αναφέρεται στη Ν. Πελοπόννησο. Χωρίς αυτό να αποκλείε-

ται, εντούτοις δεν φιλοδοξούν ν' αποτελέσουν αναφορά για απαντήσεις ερωτημάτων που μπορεί να εγερθούν κατά την πραγμάτευση άλλων τμημάτων του βιβλίου.

Ο μεταφραστής του έργου Jaubert στις σημειώσεις του, μια από τις παραπάνω αναγραφόμενες πόλεις, θεωρεί ότι είναι η Μαΐνη. Συγκεκριμένα η Maita του χάρτη. Τούτο διότι αφενός διακρίνει κάποια ηχητική συγγένεια ανάμεσα στις δύο λέξεις και αφετέρου η από τον Edrisi μνημονευόμενη απόσταση της Maita από την Κορώνη (20 μίλια) είναι αρκετά κοντά στην πραγματική των 25 σημερινών ναυτικών μιλίων². Την ίδια άποψη για τη Maita έχει και ο Μ.Κορδώσης [IX, 264] προφανώς και γιατί η λέξη "Maina" μπορεί σχετικά εύκολα να αντιγραφεί ως "Maita". Ο τελευταίος Malaia θεωρεί τους Μολάους [IX, 265]. Αντίθετα ο Α.Βοπ πιο παλιά [VI, 157], και άλλοι αργότερα, στη θέση της Maita βλέπει την Καλαμάτα. Η τελευταία αυτή άποψη θεωρείται εδώ πιθανότερη, και για το λόγο ότι υπάρχει αντιστοιχία τόσο ηχητικά (το πρώτο συνθετικό της λέξης Καλαμάτα μπορεί να είχε τότε στην καθομιλουμένη εκπέσει, όπως τυχαίνει να έχει συμβεί και σε άλλα πολυσύλλαβα ονόματα), όσο και στην ύπαρξη αντιστοιχίας στις αποστάσεις. Η απόσταση Κορώνη-Καλαμάτα είναι από τη θάλασσα περίπου 16 αραβικά μίλια -των 1878 μ.- [VII, 287], που είναι κοντά στα 20 που παραθέτει ο Edrisi. Ένα τρίτο επιχείρημα είναι ότι μεταξύ δύο μεσαιωνικών πόλεων, μιας στον εύφορο κάμπο της Καλαμάτας και μιας άλλης στην άγονη Μάνη, τον τίτλο της "μεγάλης και πολυάνθρωπης" πιο πολύ από τη Μαΐνη δικαιούται η Καλαμάτα, η οποία δεσπόζει εκτεταμένου ζωτικού χώρου.

Όσον αφορά στους Μολάους το να εκληφθούν ως Malaia είναι αρκετά αμφισβητούμενο γιατί, οι Μολάοι είναι μεσόγεια πόλη και όχι παραλιακή όπως η Malaia, δεν γειτονεύουν με ακρωτήριο από το οποίο να έχουν πάρει ή δώσει τ' όνομά τους και τέλος, λογικά, στο οδοιπορικό θα έπρεπε να αναφέρονται όχι πριν αλλά μετά τη Σπάρτη (και πριν από τη Μονεμβασία).

Ο Α.Βοπ έχει την άποψη ότι η Μαΐνη δεν μνημονεύεται διόλου από τον Edrisi, αλλά όπως αποφαίνεται:

...Η Μάνη πρέπει να αναζητηθεί ανάμεσα στη Maita και στην El kedemuna, όπου εκτείνεται ένα ακρωτήριο που φέρει το όνομα Malaia, το οποίο είναι αυτό του Μαλέα, [VI, 157].

Τελικά το σημαντικό είναι ότι το σύνολο των μελετητών της Γεωγραφίας του Edrisi δέχεται, με τον ένα τρόπο ή τον άλλο, ότι ο Άραβας γεωγράφος συνάντησε πόλη Μαΐνη στη ΝΑ. Πελοπόννησο στα μέσα του 12ου αιώνα. Τούτο αποτελεί το ένα στοιχείο του θέματός μας. Το άλλο είναι η

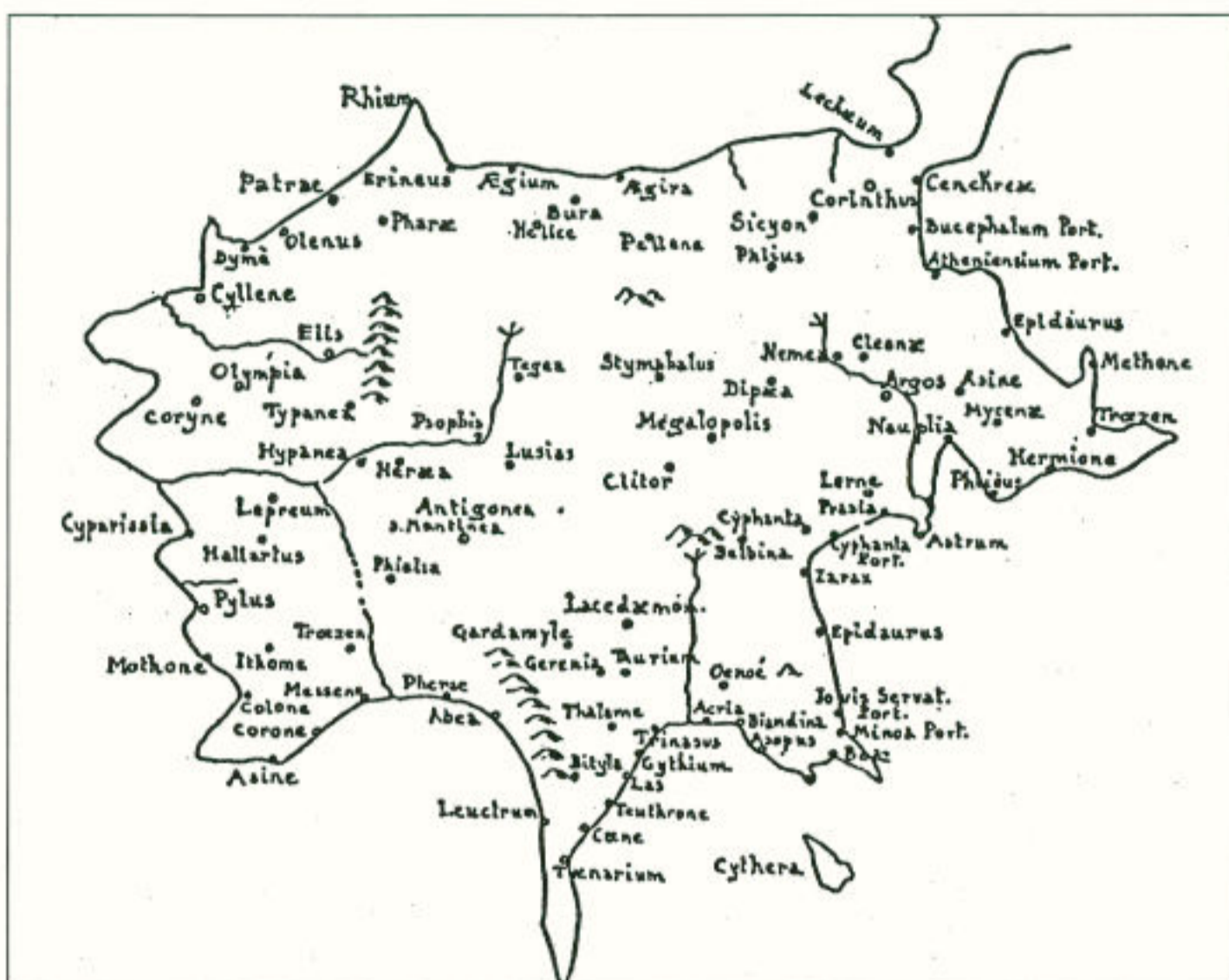
κατά το δυνατόν ακριβής τοποθέτηση αυτής της Μαΐνης στο χώρο. Θα προσπαθήσουμε να αξιοποιήσουμε δυο μάλλον παραγνωρισμένα στοιχεία, πρώτα το χάρτη καθεαυτό και ύστερα τις αποστάσεις που μνημονεύονται στο κείμενο.

Στο χάρτη εμφανίζονται ονομαστικά πόλεις και σχηματογραφικά τέσσερα βουνά, ένα ποτάμι, κόλποι και ακρωτήρια. Η απεικόνιση στη γενικότητά της είναι αναμφισβήτητα για τα σημερινά δεδομένα πολύ χονδροειδής, αφού, πλην των άλλων, πρακτικά δεν επιτρέπει χρήση κανενός είδους κλίμακας. Εντούτοις, τα σημειούμενα όρη είναι αρκετά σωστά τοποθετημένα χωρογραφικά και μάλλον χωρίς πολλές επιφυλάξεις μπορούμε να τα ταυτίσουμε το κάτω αριστερά με τον Ταϋγετο και το κάτω δεξιά με τον Πάρνωνα, το άνω αριστερά με τα Μαίναλο/Ερύμανθο, απ' όπου πηγάζει κι ο ποταμός του χάρτη και το τελευταίο με την οροσειρά Αραχναίο/Χελμό/Ζήρια.

Στο χάρτη Malaia είναι, όπως και οι άλλες, η ονομασία μιας πόλης. Στο κείμενο Malaia είναι και το όνομα ενός ακρωτηρίου. Το γεγονός ότι με πρώτη ματιά, στη θέση που αναγράφεται η λέξη Malaia, είναι πιο ευλογοφανές να αναζητηθεί το Ταίναρο παρά ο Μαλέας, προτρέπει σε περαιτέρω διερεύνηση.

Προς τούτο θα μελετήσουμε τα εμφανιζόμενα ακρωτήρια. Για το σκοπό αυτό θα χρησιμοποιήσουμε, εν είδει "βοηθήματος", μια σχετικά πρόσφατη (1901) έκδοση "πτολεμαϊκού" χάρτη της Πελοποννήσου, που παραθέτει ο A. Bon [VI, 16] (πίν. Β').

Αριθμούμε όλα τα ακρωτήρια του νοτίου τμήματος της Πελοποννήσου (από Τροιζήνα μέχρι Κυπαρισσία), που εμφανίζονται στον πτολεμαϊκό χάρτη. Τον χάρτη αυτό συγκρίνουμε, όσον αφορά στον αριθμό ακρωτηρίων που προκύπτει, μ' εκείνον του Edrisi, αρχίζοντας πάλι από το ακρωτήριο Σκύλλαιο της Αργολίδας και φθάνοντας μέχρι την Κυπαρισσία (Αρκαδία), όπου και εδώ οι δύο αυτές θέσεις αναγνωρίζονται χωρίς αμφιβολία. Και στις δύο περιπτώσεις μετρούμε τον ίδιο ακριβώς αριθμό ακρωτηρίων. Και στους δύο χάρτες το 6ο ακρωτήριο έχει την ίδια οξεία μορφή που το χαρακτηρίζει από τα γειτονικά του. Στον πτολεμαϊκό χάρτη το 6ο είναι το Ταίναρο. Στο χάρτη του Edrisi το 6ο είναι εκείνο στο οποίο περιέχεται η πόλη με το όνομα Malaia. Στον ίδιο χάρτη η Maliasa βρίσκεται κάτω από το όρος που ταυτίσαμε με τον Πάρνωνα. Ας συγκριθεί επίσης, απλά οπτικά, το αποτέλεσμα της αλληλεπίθεσης του πτολεμαϊκού χάρτη με μια αυθαίρετη μεγέθυνση του χάρτη του E., έτσι που ο τελευταίος να καταστεί περίπου ισομεγέθης με τον πρώτο (πίν. Γ').

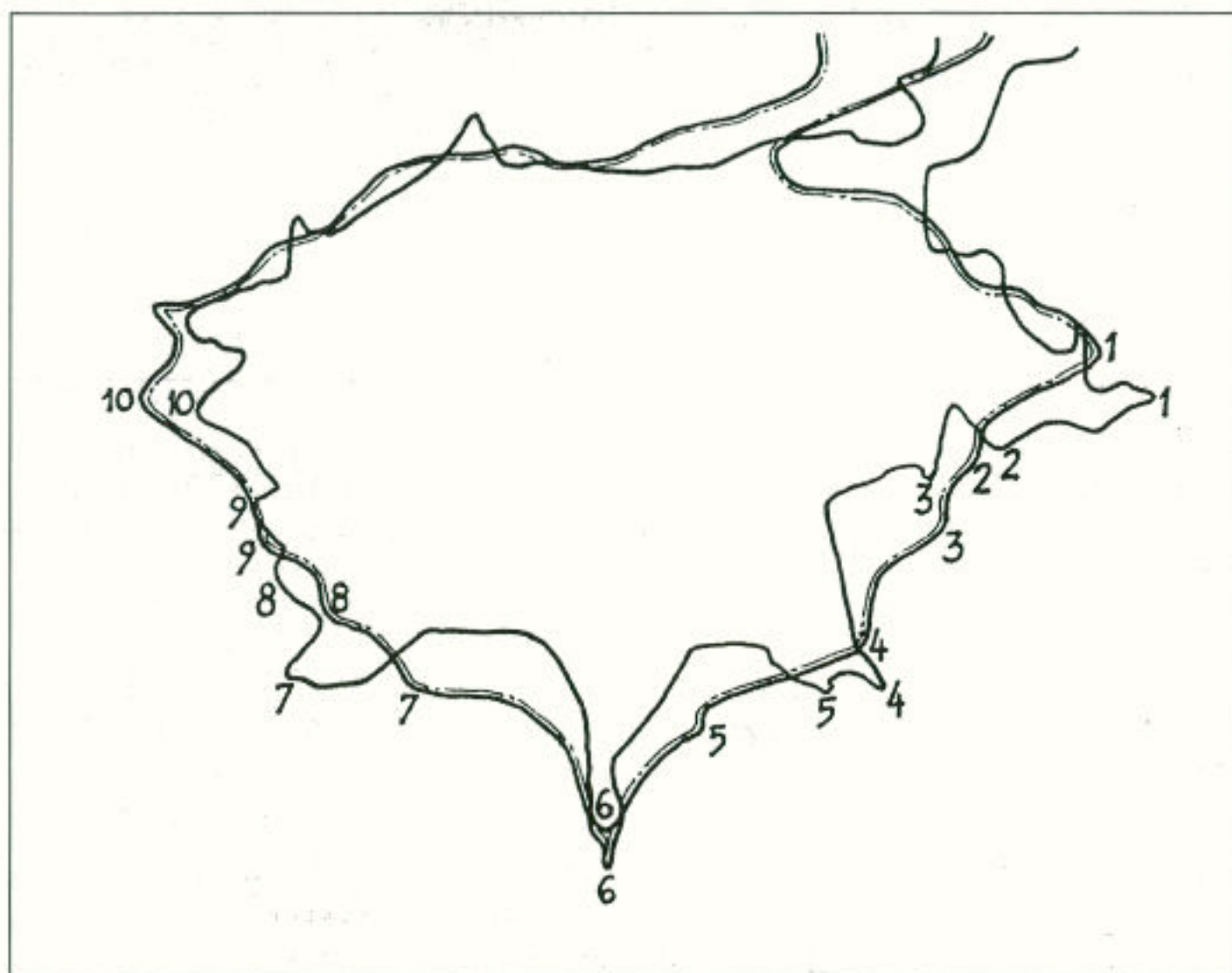

B. Le Péloponnèse, d'après Ptolémée (éd. C. Müller, Paris, 1901, pl. 20)

Καταγράφουμε αυτήν τη συμπτωτική αντιστοιχία και στη συνέχεια θα συγκρίνουμε και θα αξιολογήσουμε τις μνημονευόμενες στο κείμενο αποστάσεις και ιδιαίτερα όσες αναφέρονται στις Maita και Malaia.

Το βιβλίο του Edrisi έχει εξαντλητικά συζητηθεί. Μεταξύ άλλων εκφράστηκε και η γνώμη ότι οι αποστάσεις που υπάρχουν μέσα στο κείμενο (μίλια, ημέρες πορείας), δεν στηρίχθηκαν σε οδοιπορικό, αλλά σε υπολογισμό της θέσης των διαφόρων σημείων στο χάρτη. Αν όμως αυτό συνέβαινε³, οι αναλογικά από το χάρτη υπολογιζόμενες αποστάσεις θα έπρεπε να ταυτίζονται, με πολύ μικρό σφάλμα, με τις αποστάσεις του κειμένου. Αλλά αυτό με τους πρώτους υπολογισμούς είναι αμέσως φανερό ότι δεν αληθεύει.

Αν δεχθούμε ότι Maita είναι η Καλαμάτα δεν πρέπει να θεωρήσουμε ως Malaia το Μαλέα, γιατί τότε η απόσταση μεταξύ Καλαμάτας και Μαλέα, που είναι στην πραγματικότητα περισσότερο από 70 μίλια, διαφέρει πολύ των 24 αραβικών μιλίων του κειμένου. Το σφάλμα αυτό είναι υπερ-

Γ. Σύγκριση (με υπέρθεση) του Χάρτη Edrisi και του Πτολεμαϊκού Χάρτη της Πελοποννήσου

βολικό ακόμη και για τις μειωμένης ακρίβειας μετρήσεις του Edrisi. Η απόσταση, αντίθετα, μεταξύ Καλαμάτας και Κάβο Τηγάνι είναι 31 μίλια, που είναι αρκετά πιο συγκρίσιμο με το 24 του Άραβα γεωγράφου.

Την απόσταση Μαλαία-Κρήτης, το “πέραςμα” προς τη Ρωμανία, ο Edrisi υπολογίζει 60 μίλια. Οι πραγματικές αποστάσεις Ταινάρου και Μαλέα από την Κρήτη είναι αντίστοιχα 65 και 53 μίλια. Και οι δύο είναι κοντά στα 60. Μεταξύ των δύο, αυτή του Ταινάρου είναι λογικότερο να υποθεθεί ότι είναι εκείνη που εννοεί ο Edrisi, αφενός γιατί είναι δυτικότερα και προφανώς αυτήν διαπερνά κάποιος που από τη Δύση θέλει να εισέλθει στη Ρωμανία και αφετέρου διότι το Ταίναρο, ως το νοτιότερο άκρο της Πελοποννήσου, είναι πιο εύλογο να θεωρηθεί ως το σημείο αναφοράς. Ακόμη το διάστημα Μαλέα-Κρήτης δεν θα έπρεπε να θεωρηθεί ως το πέραςμα και για το λόγο ότι δεν είναι ενιαίο, αφού “διακόπτεται” δύο φορές, από τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα.

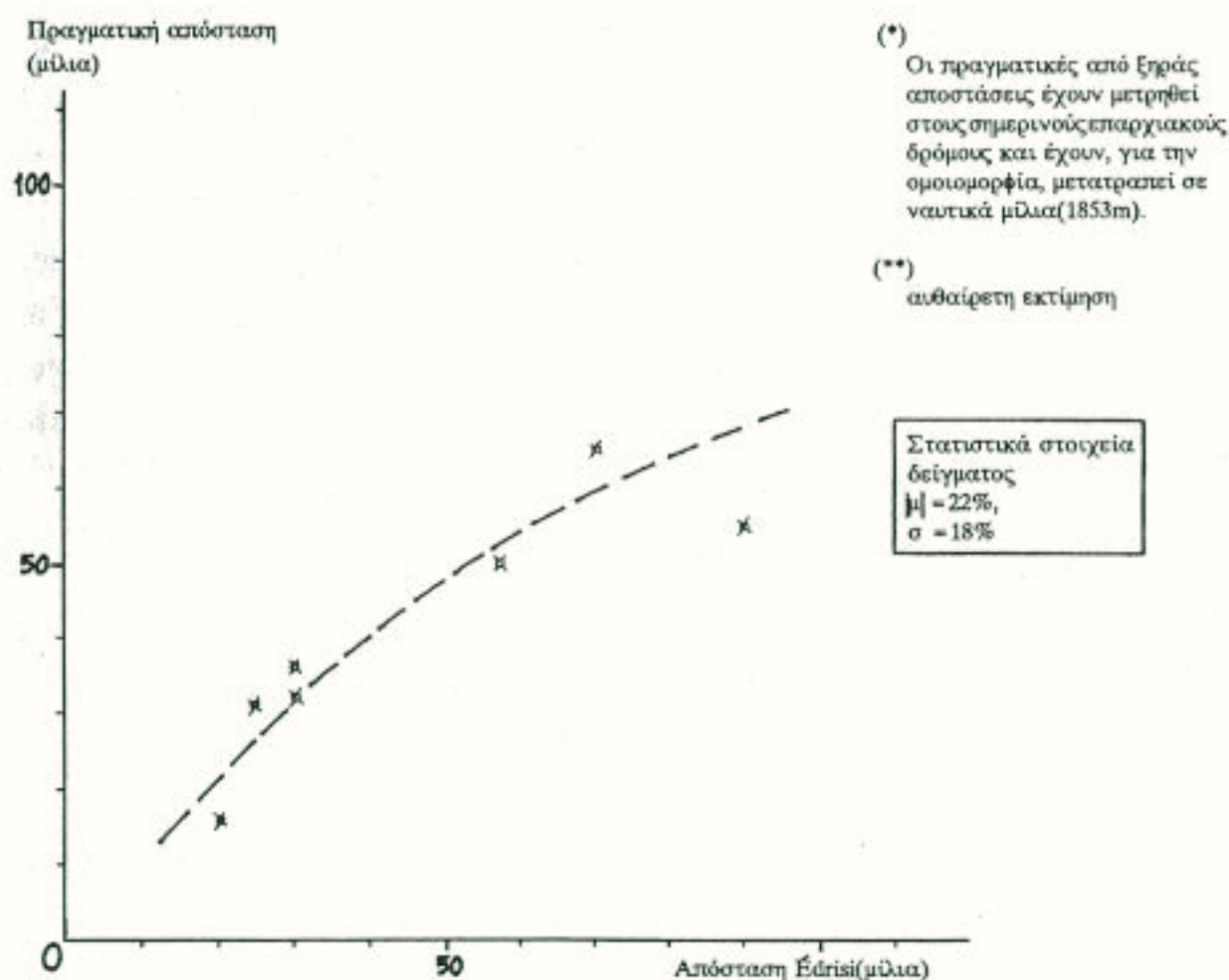
Στον παρατιθέμενο πίνακα Δ' και το συναφές διάγραμμα συγκρίνονται οι αποστάσεις του Edrisi με τις πραγματικές μεταξύ των ταυτισμένων πόλεων στην περιοχή της Νότιας Πελοποννήσου που εξετάζουμε.

Παρατηρούμε ότι οι βασικές από τις αποστάσεις, εκείνες δηλ. μεταξύ των "σταθμών" του οδοιπορικού του, που παραθέτει ο Edrisi, τουλάχιστον στην περιοχή αυτή της Πελοποννήσου, δεν απέχουν πάρα πολύ από τις πραγματικές (μέσο σφάλμα $\pm 22\%$). Υπερβολικά σφάλματα στις αποστάσεις μεταξύ ταυτισμένων πόλεων, όπως εκείνα Άργος-Ναύπλιο 90 μίλια αντί του πραγματικού 7, Ναύπακτος-Κόρινθος 35 αντί 70, κ.ά., που απομακρύνονται πολύ από την τυπική απόκλιση του 18% του παραπάνω δείγματος, πιθανόν είναι δευτερογενή αμαρτήματα που ίσως δεν πρέπει να αποδοθούν στον αρχικό συγγραφέα του έργου. Η αλλοίωση ενός γράμματος σε μια λέξη κατά κανόνα δεν φτάνει για να αλλάξει το νόημά της. Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με τους αριθμούς. Η αλλοίωση ενός ψηφίου αλλάζει πάντοτε τον αριθμό. Για παράδειγμα για την απόσταση των 90 μιλίων Άργους-Ναυπλίου του Edrisi: το 0 στα αραβικά είναι μια τελεία (.). Εσφαλμένη τοποθέτησή της στο κείμενο κάνει το 9, 90. Αν αυτό είναι το λάθος, τότε κατά τον Edrisi η απόσταση Άργους-Ναυπλίου είναι όχι 90 αλλά 9 μίλια, πράγμα που γίνεται εύκολα αποδεκτό⁴.

Επανερχόμενοι στο θέμα μας μετά τη μικρή αυτή παρένθεση, μπορούμε καταληκτικά να πιθανολογήσουμε ότι η πόλη-κάστρο με το όνομα *malaiia*, που σημειώνεται στην άκρη του ακρωτηρίου, είναι η Βυζαντινή Μαΐνη, για την οποία το όνομα *malaiia* που δίδεται, είτε είναι πολύ μεταποιημένο κατά τις αντιγραφές του πρωτοτύπου το όνομα *maïna*, ή, επειδή ο χαρτογράφος δεν είχε πρόχειρη την ονομασία της πόλης, έδωσε το όνομα του ακρωτηρίου που διέπλεε (άν η χάραξη έγινε κατά τη διάρκεια διάπλου) και το οποίο θεώρησε, επαναλαμβάνοντας ίσως παλαιότερη παρεξήγηση, ότι ήταν ο Μαλέας.

Τη σύγχυση αυτή μεταξύ Μαλέα και Ταινάρου που σημειώνουν αξιόλογοι σύγχρονοι μελετητές της εποχής εκείνης (Βέης, Bon), την οποία μάλλον διακρίνουμε και στον Benoit de Peterborough, μπορούμε ίσως να την αποδώσουμε, όπως αναφέρθηκε και στην αρχή της παρουσίασης, στην παρερμηνεία κάποιου πρωταρχικού, μάλλον βυζαντινού, κειμένου με σχετικά ευρεία διάδοση, το οποίο μπορεί να είναι εκείνο του Πορφυρογέννητου, ή η πηγή από την οποία πιθανόν αυτός άντλησε. Η σύγχυση αυτή, αν όντως υπήρχε, πρέπει να υφίστατο μέχρι τους χρόνους της έλευσης των Φράγκων στην Κωνσταντινούπολη και να εξαλείφθηκε όταν τον 13ο αιώνα η θαλασσοκρατία στη Μεσόγειο πέρασε στα χέρια των

Géographie d'Édrisi					
ΠΙΝΑΚΑΣ Σύγκρισης αποστάσεων					
Από	Μέχρι	Μίλια(1853 m)			Αι- θάλασσα (θ)(**) ή Ξηρά(Ξ)
		Édrisi	Πραγμ. (*)	(σφάλμα)	
arkadia(Κυπαρισσία)	modon(Μεθώνη)	30	32	(-06%)	θ
coron(Κορώνη)	maita(Καλαμάτα)	20	16	(+25%)	θ
maita	malaia(Μαΐνη)	24	31	(-23%)	θ
malaia	el kedemuna(Σπάρτη)	56	50	(+12%)	Ξ
el kedemuna	maliasa(Μονεμβασία)	90	55	(+63%)	Ξ
maliasa	gethuria(Γεράκι)	30	36	(-17%)	Ξ
gethuria	argho(Αργος)	70	65	(+08%)	Ξ

Δ. Πίνακας και διάγραμμα όπου συγκρίνονται οι πραγματικές αποστάσεις των πόλεων της Νοτίου Πελοποννήσου με τις αντίστοιχες αποστάσεις σύμφωνα με τον Edrisi

Γενουατών και Βενετών. Κάποια μαρτυρία θα μπορούσε ίσως να συνεισφέρει αναδρομή στο βυζαντινό “Σταδιασμό”, τον περίφημο εκείνο χειρόγραφο οδηγό για τους ναυτιλομένους του 10ου αιώνα.

Αν πάντως θεωρήσουμε την παραπάνω ερμηνεία σωστή, το κείμενο του Edrisi που αναφέρεται στη Μαΐνη, στα ελληνικά θα διαβαζόταν ως εξής:

... Από την Καλαμάτα στη Μαΐνη, 24 μίλια.
 Μαΐνη είναι επίσης το όνομα ενός ακρωτηρίου μετά το οποίο η θάλασσα σχηματίζει μια καμπύλη προς το βορρά. Από εκεί μπορεί κανείς να διακρίνει, όταν ο καιρός είναι καθαρός, τα βουνά του νησιού της Κρήτης. Το πέρασμα αυτό, το οποίο είναι υποχρεωμένοι να διασχίσουν όσοι θέλουν να μπουν ή να βγουν από τη Ρωμανία, έχει 60 μίλια πλάτος. Από τη Μαΐνη στη Λακεδαιμονία (Σπάρτη) μετράμε 56 μίλια....

Επανερχόμενοι στις θέσεις απέναντι στο ερώτημα που εισάγει το χωρίο του Πορφυρογέννητου, στις οποίες αναφερθήκαμε στην αρχή της παρούσης ενότητας, ως τέταρτη θέση απέναντι στο “γεωγραφικό πρόβλημα”, θα υιοθετήσουμε την ακόλουθη (διατυπωμένη [IV,18]) άποψη, η οποία προτείνει: η απόδοση της φράσης του κειμένου,

...“ ες άκραν του Μαλέα, ήγουν εκείθεν του Εζερού...” κ.λπ.,

να γίνει ως εξής:

...“στην άκρη” [του ορεινού όγκου] του Μαλέα, δηλ. πέρα^ο από το Έλος ...”

Με τον τρόπο αυτό επιτυγχάνεται, χωρίς ν’ αμφισβητηθεί ο Πορφυρογέννητος, να τοποθετηθεί το κάστρο Μαΐνης στο φυσικό του χώρο, στη χερσόνησο του Ταινάρου, στον τόπο που τοποθετήθηκε και από τους δύο περιηγητές που λίγο πριν σχολιάσαμε.

Είναι γεγονός ότι μετά τις ανασκαφές της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (από το 1964 μέχρι το 1984 στο ακρωτήριο Τηγάνι του Μεζάπου), τα παράπλευρα συμπεράσματα, που προέκυψαν από τη μελέτη της τρίκλιτης βασιλικής που είχε εντοπισθεί εκεί, μαρτυρούν υπέρ της άποψης ότι το κάστρο της βυζαντινής Μαΐνης τοποθετείται με αρκετή βεβαιότητα στη θέση αυτή (θέση που απέχει 30 μίλια νότια από την Καλαμάτα).

Το κάστρο Μαΐνης του Πορφυρογέννητου, δηλ. το κάστρο της Malaia του Edrisi, και το καλό και δυνατό κάστρο Maine του Benoit de Peterborough, έχει την κάτοψη που εμφανίζεται στον πίν. Ε΄.

Τη βεβαιότητα για τον τόπο, συνοδεύει ατυχώς η αβεβαιότητα για το χρόνο ανέγερσης του βυζαντινού κάστρου της Μαΐνης. Στο ερώτημα αυτό δεν υπάρχουν περιηγητικά κείμενα να μας βοηθήσουν. Από συνεκτί-

μηση πάντως ιστορικών πληροφοριών και επιτόπιων αρχαιολογικών και αρχιτεκτονικών διαπιστώσεων, χωρίς να επεκταθούμε εδώ περισσότερο στο θέμα αυτό, ως περισσότερο πιθανή εποχή οικοδόμησής του θεωρούμε τους χρόνους της βυζαντινής reconquista στο θέμα του Ιλλυρικού, τα χρόνια δηλ. του Νικηφόρου του Α΄, συγκεκριμένα περί το 810 [IV, 61].

Περισσότερο αβέβαιοι απ' ότι για το χρόνο οικοδόμησης, είμαστε για το χρόνο και την αιτία καταστροφής και ερήμωσης του βυζαντινού κάστρου. Η από παλαιότερα διατυπωμένη άποψη του Σ.Κουγέα [XII, 31-32] ότι με τη "λύσιν των φρουρίων" της Λακωνικής από τον Μανουήλ Παλαιολόγο το 1415, "... τα μεσαιωνικά κάστρα της Μαΐνης, μη αναφανέντα έκτοτε εις την ζωήν, σώζονται σήμερον εις τα φερώνυμα παλαιά των χαλάσματα", έχει ήδη αναθεωρηθεί μεταξύ άλλων πηγών και από μια "περιηγητική", την αναφορά του F. Barbo προς τον Δόγη της Βενετίας [XIII, 252-259].

Ο Fabiano Barbo, ως μέλος στρατιωτικής και διπλωματικής αποστολής της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, περιηγήθηκε τη Μέσα Μάνη το Φεβρουάριο του 1571. Ένα απόσπασμα της αναφοράς του, που αφορά στο κάστρο του Τηγανιού, είναι το ακόλουθο:

...Qui se fermasemo la notte, e poi il di seguente andasemo accompagnati da molti arcieri di esso casale a vedere un castello Paliocastro, che fu altre volte della Signoria di Venetia...

και κατόπιν, ... qui entro sonoalcuni segni de chiese, che mostrano edifici bellissimi di marmo, e tra le altre, che se ritrovano quattro bellissime, e longissime colonne, oltre molte che dall' armata turchesca in diversi tempi sono state portate, e levate via...

που μεταφράζεται ως ακολούθως:

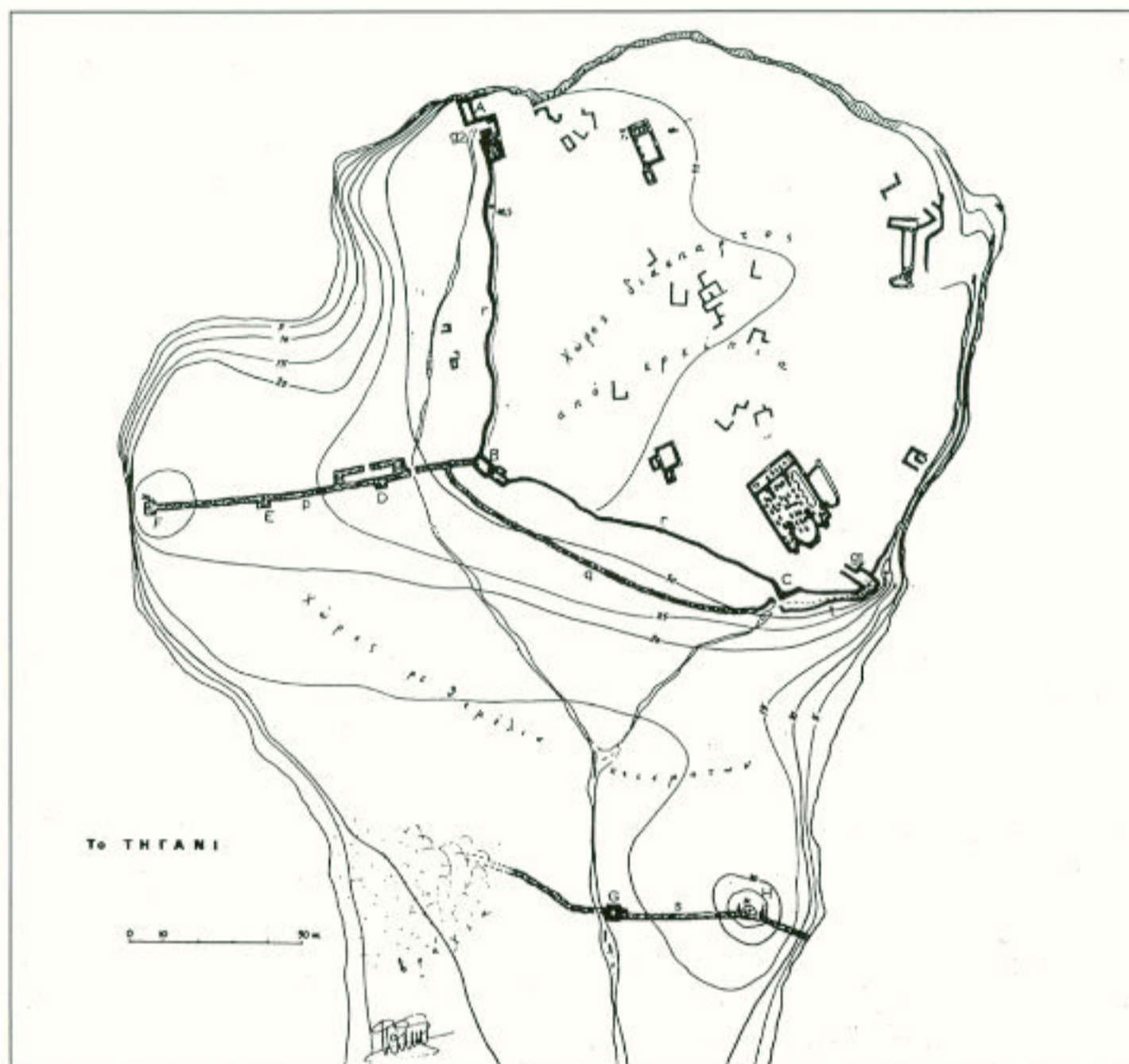
Ενταύθα (εννοεί την Κίττα) διενυκτερεύσαμε και ακολούθως την επομένη ημέραν μετέβημεν, συνοδευόμενοι υπό πολλών τοξοτών του χωρίου τούτου, δια να ίδωμεν έν φρούριον καλούμενον Παλιόκαστρο, το οποίον άλλοτε ανήκεν εις το βενετικόν κράτος...

...Εντός του φρουρίου υπάρχουν ίχνη ναών, τα οποία δεικνύουν ωραία οικοδομήματα εκ μαρμάρου, μεταξύ δε των κίωνων, οι οποίοι ευρίσκονται κατά χώραν, υπάρχουν και τέσσαρες ωραιότατοι και επιμηκέστατοι, εκτός άλλων, οι οποίοι κατά καιρούς απήχθησαν υπό του τουρκικού στόλου [XIII, 258, (μτφ. Κων/νου Ντόκου)].

Το παραπάνω κείμενο μας παρέχει μερικές ενδιαφέρουσες για το θέμα μας πληροφορίες:

1ον. Το κάστρο του Τηγανιού ανήκε, σε χρόνια αρκετά πιο παλιά από το 1571, στη δύναμη της Βενετίας.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η εποχή της αίγλης του κάστρου στα

Ε. Το κάστρο στο Τηγάνι

βενετσιάνικα χρόνια δεν πρέπει να ήταν πολλές γενιές πίσω από τη χρονιά της επίσκεψης του Barbo, γιατί, σε ενάντια περίπτωση, οι Μανιάτες του 1571 δεν θα ενδιαφέρονταν να οδηγήσουν τον Ενετό απεσταλμένο στο Τηγάνι, αν θεωρούσαν ότι εκεί δεν είχε απομείνει τίποτε άξιο λόγου να επιδείξουν. Από την άλλη πλευρά, εν ενεργεία το κάστρο δεν πρέπει να ήταν στο πολύ κοντινό παρελθόν, γιατί η εντύπωση που δίνει το κείμενο του Barbo είναι ότι γι' αυτόν, προφανώς γνώστη των σχετικά πρόσφατων γεγονότων, το Παλιόκαστρο ήταν κτίσμα την ύπαρξη και την ιστορία του οποίου αγνοούσε και με το οποίο ασχολιόταν για πρώτη φορά. Ας θυμηθούμε πάντως ότι η ουσιαστική παρουσία των Βενετών στη Μάνη άρχισε το 1463.

2ον. Κατά το χρόνο της επίσκεψης το κάστρο ήταν σε κάποιο βαθμό ερειπωμένο, αν κρίνει κανείς από τα "alcuni segni di chiese" που υπήρχαν στο χώρο του. Κάτι ανάλογο εξάλλου δηλώνει έμμεσα και η προσω- νυμία των ντόπιων για το κάστρο, το αποκαλούσαν ήδη Παλιόκαστρο.

Ιδιαίτερα για τα υπολείμματα των ναών, την ύπαρξη των οποίων ση- μειώνει ο Ενετός, ας σημειωθεί πως, τότε, φαίνεται ότι περιελάμβαναν ακόμη αρκετά μαρμάρινα οικοδομικά και διακοσμητικά μέλη. Ας θυμη- θούμε εδώ ότι η εικόνα του λιθοσωρού που τα ερείπια στο κάστρο πα- ρουσίαζαν πριν από την έναρξη των ανασκαφών το 1964 [XIV, πίν. 123α, β], οφείλεται μάλλον στον συνεχή, επί πολλές δεκάδες έτη, κανι- βαλισμό τους, από ντόπιους και ξένους, κανιβαλισμό που πάντα είχε τον ίδιο σκοπό, τον προσπορισμό μαρμαρογλύπτων και οικοδομικού υλικού.

3ον. Οι Τούρκοι έκαναν ληστρικού μάλλον τύπου επιδρομές στην πε- ριοχή, ίσως καθ' όλη τη διάρκεια της προηγούμενης του Barbo εκατο- νταετίας.

Η μνεία αυτή καθεαυτή περί των επιδρομών αυτών μας επιβάλλει να πιθανολογήσουμε ότι οι Μανιάτες, φοβούμενοι παρόμοιες ενέργειες, θα είχαν από το παρελθόν φροντίσει να εξαφανίσουν οτιδήποτε θα μπορού- σε να γίνει αφορμή μόνιμου ερεθισμού των Τούρκων. Τέτοιο στοιχείο εί- ναι προφανές ότι θα ήσαν, αν υφίσταντο εν ενεργεία, κάστρα, τα οποία όντως θα αποτελούσαν εν δυνάμει πρόκληση για την τουρκική επικυ- ριαρχία. Λογικό είναι να υποθέσουμε ότι, αν κάποια τέτοια υπήρξαν στο παρελθόν, οι Μανιάτες θα μερίμνησαν ώστε να κατεδαφιστούν τα τείχη τους με τρόπο που να μη δίνουν την εντύπωση οχυρών, τα οποία θα μπορούσαν να επιτελέσουν άξιο λόγου αμυντικό ρόλο. Η υπόθεση αυτή μας οδηγεί στο ευλογοφανές συμπέρασμα ότι τελικά η καταστρο- φή και ερείπωση των κάστρων της Μαΐνης υπήρξε αποτέλεσμα εκούσιας πράξης των ίδιων των Μανιατών. Μερικές δηλ. γενιές πριν από το 1571 οι Μανιάτες για να αποφύγουν επιδρομές των Τούρκων κατεδάφισαν το κάστρο του Τηγανιού.

Εξακολουθεί βέβαια να υπάρχει το ερώτημα, πότε; Ο Barbo με την α- ναφορά του μας παρέχει μια έγκυρη non post ημερομηνία για την εγκα- τάλειψη του κάστρου, τις αρχές του 1571.

Αν γυρίσουμε όμως μερικές δεκαετίες πίσω και θυμηθούμε, τα γεγο- νότα που ακολούθησαν την αναχώρηση του Κορκόδειλου Κλαδά από τη Μάνη, στις 13 Απριλίου του 1480, καθώς και τις αμυντικής πρόνοιας ε- νέργειες των Τούρκων το 1482, όταν μετά τη σύναψη ειρήνης με τους Βενετούς προέβησαν σε καταστροφές φρουριών για να αποκλείσουν την

ενδεχόμενη χρήση τους μελλοντικά από τους αντιπάλους τους [XV, 235], μπορούμε να πούμε ότι η καταληκτική χρονολογία για την ιστορία του βυζαντινού κάστρου της Μαΐνης, η *non ante* χρονολογία ερήμωσής του, πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 1480. Το ζητούμενο λοιπόν περιορίζεται στο χρονικό διάστημα των ενενήντα χρόνων από το 1480 έως το 1571. Πιθανότερο είναι, δεδομένων και των όσων μόλις πιο πάνω αναφέρθηκαν ότι το κάστρο διαλύθηκε στην αρχή αυτού του χρονικού διαστήματος, στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα, ακόμη ίσως και ανάμεσα στα έτη 1480-1482.

Έτσι λοιπόν θα θεωρήσουμε ότι το βυζαντινό κάστρο στο Τηγάνι μετά επτά περίπου αιώνες πολυτάραχης ζωής, στο διάστημα της οποίας υπερασπίστηκε την παράδοση του τόπου και των ανθρώπων του, κράτησε ψηλά τη σημαία με το δικέφαλο, πολιορκήθηκε, ερημώθηκε και ενμέρει ξανακτίσθηκε, έφθασε τελικά να διαλυθεί προς το τέλος του 15ου αιώνα από τους απογόνους εκείνων που το έκτισαν.

Τα σχετικά με το φράγκικο κάστρο

Για το φράγκικο κάστρο της Μαΐνης, αντίθετα με το βυζαντινό, είμαστε βέβαιοι (από το *Χρονικό του Μορέως* [XVI, 126]) για το έτος που ανοικοδομήθηκε (1250) [IV, 170]. Όσον αφορά όμως στον εντοπισμό του στην περιοχή της Μάνης και εδώ επικρατεί ασάφεια. Παρότι από αρκετά πιο παλιά, ήδη από τα τέλη του περασμένου αιώνα, ο Α.Πετρίδης [XVII] είχε τοποθετήσει το φράγκικο κάστρο στο οροπέδιο της Μακρυνάς στη Μέσα Μάνη, η επιφανειακή εξέταση του χώρου αυτού δεν πρόσφερε στους επισκέπτες του την εντύπωση ότι βρίσκονταν μπροστά στα ερείπια μεσαιωνικού φρουρίου.

Εξαιτίας της αδυναμίας αυτής, εδώ και επί πολλά χρόνια, ως μοναδικά μεσαιωνικά λείψανα οχυρωμένης θέσης στο μεσομανιάτικο τοπίο θεωρούνται αποκλειστικά εκείνα που βρίσκονται στο Τηγάνι. Αποτέλεσμα τούτου είναι ότι δόκιμοι μελετητές ταυτίζουν το κάστρο του Μεζάπου [XVIII, 122] με το κάστρο του Φράγκου πρίγκιπα Γουλιέλμου Βιλλαρδουίνου, παραβλέποντας τη θέση της Άνω Πούλας. Μερικοί, κυρίως οι Άγγλοι αρχαιολόγοι και ιστορικοί της αρχής του αιώνα, επηρεασμένοι ίσως από τον Leake, βλέπουν ως τη θέση του φράγκικου κάστρου και το κάστρο του Πόρτο Κάγιο.

Οι πληροφορίες από τους μεσαιωνικούς πορτολάνους του 13ου ως

τους χειρόγραφους χάρτες του 16ου αιώνα, στους οποίους θα μπορούσε να ανατρέξει κανείς για τη Μαΐνη της μετά τους Φράγκους εποχής [XXIII, 355], εστιάζονται στην επισήμανση οικισμού με το όνομα maina, ανάμεσα σε άλλους στη δυτική ακτή του Ταινάρου, στην περιοχή του Τηγανιού. Ας σημειώσουμε ότι οι Βυζαντινοί μετά την παραλαβή, το 1262, του Μυστρά, της Μονεμβασίας και της Μεγάλης Μαΐνης για την απελευθέρωση του τελευταίου Βιλλαρδουίνου, μάλλον δεν χρησιμοποίησαν το φράγκικο οχυρό, αλλά το παλιό κάστρο στο Τηγάνι που ήλεγχε το λιμάνι του Μεζάπου. Αν αναλογιστούμε επίσης ότι τις πρώτες κατοπινές δεκαετίες η σημασία του κάστρου ως στρατιωτικής βάσης έφθινε παράλληλα με τη σταδιακή εξάπλωση της βυζαντινής επιρροής προς βορρά και λάβουμε υπόψη μας τις δημογραφικές μεταλλαγές που στο μεταξύ είχαν επισυμβεί στη μεσαιωνική κοινωνία, περισσότερο πιθανό είναι ότι η maina των χαρτών θα πρόκειται για στοιχειωδώς οχυρωμένα χωριά στη γειτονία του κάστρου, παρά το κάστρο καθεαυτό [IV, 193]. Στους μετά την κατάργηση του Δεσποτάτου του Μυστρά χρόνους, στη maina του Battista Agnese του 1553/4 [XX, 34, pl.9] θα αναγνωρίσουμε τους οικισμούς γύρω από το κάστρο του Τηγανιού. Οι χάρτες από το τέλος του 16ου αιώνα (1570) και εξής, με το χαρακτηρισμό "Κάστρο της Μάνης" αναφέρονται στο κάστρο του Πόρτο Κάγιο.

Για την εικόνα της περιοχής στα μεταγενέστερα χρόνια, λίγα στοιχεία θα αντλήσουμε από τα ευρήματα της Γαλλικής Αποστολής στο Μοριά στις αρχές του 19ου αιώνα, όπου για το θέμα μας, αν εξαιρέσει κανείς τη σύγχυση που γίνεται κατά την περιγραφή του βράχου του Κάβο Γκρόσο, όπου αναφέρεται ότι στο ύψωμα της Μακρυνάς υπάρχουν 365 κινστέρνες (θρύλος που συνήθως συνοδεύει το Τηγάνι και όχι την Άνω Πούλα), η περιγραφή της περιοχής είναι σωστή. Στην προσπάθεια ταύτισης του φράγκικου κάστρου της Μεγάλης ή Παλαιάς Μαΐνης ως επικρατέστερα σημεία θεωρούνται το Τηγάνι και το Πόρτο Κάγιο. Το πρώτο λόγω των υπαρχόντων ερειπίων που διακρίνονταν στο χώρο, το δεύτερο και λόγω της γειτνίασης με το αποκαλούμενο τότε λιμανάκι Γιστέρνες (Πόρτο Στέρνες), τον σημερινό Αγ. Ανώματο, όπου και ο ναός του Ταινάρου Ποσειδώνα. Το Πόρτο Στέρνες οι Γάλλοι της Αποστολής εσφαλμένα εξέλαβαν ως την περιοχή της βυζαντινής Γιστέρνας που μνημονεύει το Χρονικό του Μορέως. Η θέση της Άνω Πούλας δεν πιθανολογείται ως η φράγκικη Μαΐνη.

Για την τελευταία αυτή τοποθεσία και το θέμα μας, μόνη αξιοποιήσιμη είναι η έμμεση πληροφορία, προφανώς μη αυτόπτη μάρτυρα, ότι

...στο υψηλότερο σημείο του ισώματος που στεφανώνει το ακρωτήριο υπήρχε παλαιό κάστρο που οι ντόπιοι το έλεγαν “Ωριόκαστρο” [XIX, 309], χωρίς να παρέχεται επ’ αυτού κανενός είδους περιγραφή ή ειδική αναφορά. Επιβεβαιώνεται δηλαδή απλά η πληροφορία που έχουμε και από άλλες πηγές, ότι στο νότιο μέρος του Κάβο Γκρόσο, το βόρειο από τα δύο υψώματα που υπάρχουν εκεί (εκείνο στο οποίο υπάρχει σήμερα η κολόνα της Γ.Υ.Σ., υψομέτρου 310 μ.), οι ντόπιοι ονόμαζαν από τότε “Ωριόκαστρο”, το κατ’ άλλους “Κάστρο της Ωραίας”. Στη θέση αυτή ο σύγχρονος Γάλλος μεσαιωνοδίφης A. Bon [XX, 504] αποδίδει το κάστρο του Βιλλαρδουίνου.

Η τοποθεσία του Κάστρου της Ωρηάς στην πραγματικότητα είναι η κορυφή ενός μικρού βραχώδους λοφίσκου. Μολονότι υπάρχουν εκεί ίχνη οχυρωματικού περιβόλου, αφενός το ελάχιστο περικλειόμενο εμβαδό, που είναι αρκετά λιγότερο από ένα στρέμμα και αφετέρου ο απλοϊκός περίβολος και η ανυπαρξία ερειπίων οικισμάτων στο εσωτερικό, μας προτρέπουν να απορρίψουμε την απόδοση στη συγκεκριμένη θέση του περίφημου φράγκικου κάστρου της Μεγάλης Μαΐνης.

Περισσότερα λείψανα οικήσεων και πολυπληθείς περίβολοι υπάρχουν βορειότερα από τη θέση “Κάστρο της Ωρηάς”, πάνω πάντοτε στο οροπέδιο της Μακρυνάς.

Στον πολυχρησιμοποιημένο κατά το παρελθόν αυτό χώρο, εκείνο που με πρώτη ματιά σήμερα αναγνωρίζει κανείς, είναι κυρίως σωροί από ξερολιθιές, “τροχάλακες”, όπως λένε οι Μανιάτες. Με επιπόλαιη θεώρηση ούτε κι αυτοί δεν μας προδιαθέτουν να δεχθούμε ότι εκεί κάποτε υπήρχε κάποιο σπουδαίο μεσαιωνικό οχυρό. Αντίθετα οι “τρόχαλοι” αυτοί στην Άνω Πούλα θεωρήθηκαν, από αρκετούς, μεταγενέστερα δημιουργήματα, των τελευταίων μάλιστα δύο αιώνων, την εποχή των αιματηρών διενέξεων μεταξύ των μανιάτικων πατριών της περιοχής.

Αν όμως σήμερα πολύ δύσκολα αναγνωρίζονται ίχνη άλλου, πλην του Τηγαγιού, φρουρίου στη Μ. Μάνη, την εποχή της περιήγησης του Coronelli, περί το 1685, υπήρχαν αρκετά εμφανή τα ίχνη κάποιου κάστρου, το οποίο από την ανάλυση των πληροφοριών που με τη μορφή ενός χαρακτηριστικού μας άφησε (ή διέσωσε;) ο περίφημος Ιταλός γεωγράφος, δεν είναι κανένα από τα δύο που μόλις προαναφέρθηκαν.

Αναφερόμαστε στο χαρακτηριστικό που ονομάζεται CAPO MATAPAN (πίν. ΣΤ') και μνημονεύεται στο κεφάλαιο MAINA AL CAPO MATAPAN του γνωστού βιβλίου *Memorie Istoriographiche della Morea, Negroponte...* κ.λπ. [XXI]

Το σχετικό κείμενο και τα άλλα χαρακτηριστικά της ίδιας ενότητας προ-

διαθέτουν τον αναγνώστη στο να ταυτίσει την εικόνα του σχεδίου με το λεγόμενο κάστρο της Μάνης του Πόρτο Κάγιο.

Παρατηρώντας προσεκτικά κανείς το εμφανιζόμενο τοπίο και αναλύοντάς το σε τρία προοπτικά επίπεδα, σημειώνει [IV, 294]:

α. Πρώτο επίπεδο, η θαλάσσια περιοχή με τους σκοπέλους, που ονομάζεται στο σχέδιο MARE DI SAPIENZA.

β. Δεύτερο επίπεδο, οι απότομοι και απόκρημνοι βράχοι πάνω από τη θάλασσα. Πάνω τους βρίσκεται ερειπωμένο τείχος σε σχήμα ορθογωνίου, που στη μια γωνία στο βάθος οι δύο πλευρές του δεν κλείνουν. Από τις δύο εγκάρσιες προς τη μεγάλη πλευρές, η μία που αμυδρά εμφανίζεται στο βάθος, φαίνεται να σταματά σε ογκώδη βράχο. Η άλλη, εκείνη που προοπτικά είναι πλησιέστερα στον παρατηρητή της εικόνας, δείχνει στη μέση περίπου του μήκους της ένα άνοιγμα (πύλη) στο τείχος. Αριστερά και δεξιά της πύλης αυτής μπορεί κανείς να διακρίνει ανυψώσεις του τεί-

ΣΤ. Coronelli, Capo Matapan

χους, κάτι σαν πύργους. Ερειπωμένοι πύργοι ξεχωρίζουν και στις δύο άκρες της πλευράς αυτής. Ο εσωτερικός μάλιστα απ' αυτούς φαίνεται σαν να βρίσκεται στην άκρη γκρεμού. Η τέταρτη πλευρά του ορθογώνιου τείχους, η εσωτερική και παράλληλη προς την ακτή, φαίνεται κι αυτή να σταματά σε βράχο, ενώ στη μέση της υπάρχει κι εδώ πύργος.

Στους απόκρημνους βράχους του δεύτερου επιπέδου παρατηρούμε το προς τα δεξιά τμήμα να είναι λίγο περισσότερο ανυψωμένο από το τμήμα που περιλαμβάνει το ερειπωμένο τείχος.

Το προς τ' αριστερά της εικόνας τμήμα της βραχώδους ακτής μοιάζει να διακόπτεται και μια γλώσσα θάλασσας να σχηματίζει κολπίσκο, το βάθος του οποίου κρύβεται πίσω από τον γκρεμό.

γ. Ένα τρίτο επίπεδο στο βάθος περιλαμβάνει μια οροσειρά με χαρακτηριστικές κορυφές. Στους πρόποδες των βουνών και ανάμεσα στο δεύτερο και τρίτο επίπεδο φαίνεται κάμπος με κυπαρίσσια και άλλα δένδρα.

Όπως είπαμε το σχέδιο ονομάζεται *CARO MATAPAN*. Όμως το τοπίο που είναι σχεδιασμένο δεν μοιάζει διόλου με τον Κάβο Ματαπά, το ακρωτήριο Ταίναρο, τουλάχιστον αυτό που ονομάζουμε έτσι σήμερα. Εκτός από το όνομα δεν υπάρχει τίποτε άλλο στη μορφολογία της άκρης της χερσονήσου της Μάνης που να μας προτρέπει να ταυτίσουμε το Ταίναρο με το σχέδιο της χαλκογραφίας. Δεν μπορούμε επίσης να το ταυτίσουμε με το τοπίο της περιοχής του κάστρου του Πόρτο Κάγιο, μολονότι το κείμενο που συνοδεύει την εικόνα αναφέρεται στο κάστρο αυτό. Αντίθετα, πολλά στοιχεία βεβαιώνουν ότι η εικόνα είναι μια παραμορφωμένη, αλλά αρκετά αξιόπιστη, άποψη του Κάβο Γκρόσο, των Θυρίδων, από την πλευρά της θάλασσας.

Τα στοιχεία αυτά είναι:

1. Η ονομασία *MARE DI SAPIENZA*. Με το όνομα αυτό στα ενετικά χρόνια χαρακτηρίζαν τον Μεσσηνιακό Κόλπο.

2. Οι σκόπελοι στο πρώτο επίπεδο της εικόνας. Λίγοι σκόπελοι βρίσκονται μόνο στη νότια άκρη των Θυρίδων δυτικά του όρμου Ποτάμι. Γνωστός και χαρακτηριστικός κι ο σκόπελος "Αρμενόπετρα" έξω από το Γερολιμένα.

3. Η απότομη βραχώδης ακτή του δεύτερου επιπέδου που εντυπώσισε τον σχεδιαστή είναι αναμφισβήτητα οι γκρεμοί στις Θυρίδες. Η ανύψωση στα δεξιά μοιάζει να είναι το ύψωμα στο νότιο άκρο της Μακρυνάς, το αποκαλούμενο "Κάστρο της Ωρηάς", στο οποίο αναφερθήκαμε προηγούμενα.

4. Το τείχος στην κορυφή του γκρεμού ταιριάζει πολύ, μορφολογικά, με τα ερείπια του κάστρου της Άνω Πούλας (πρβλ. πίν. Η').

5. Οι κορυφές της οροσειράς στο τρίτο επίπεδο ταυτίζονται ακριβώς με τα βουνά Αη-Λίας, Αγία Πελαγία, Φανερωμένη, κ.λπ. (πρβλ. και πίν. Ζ').

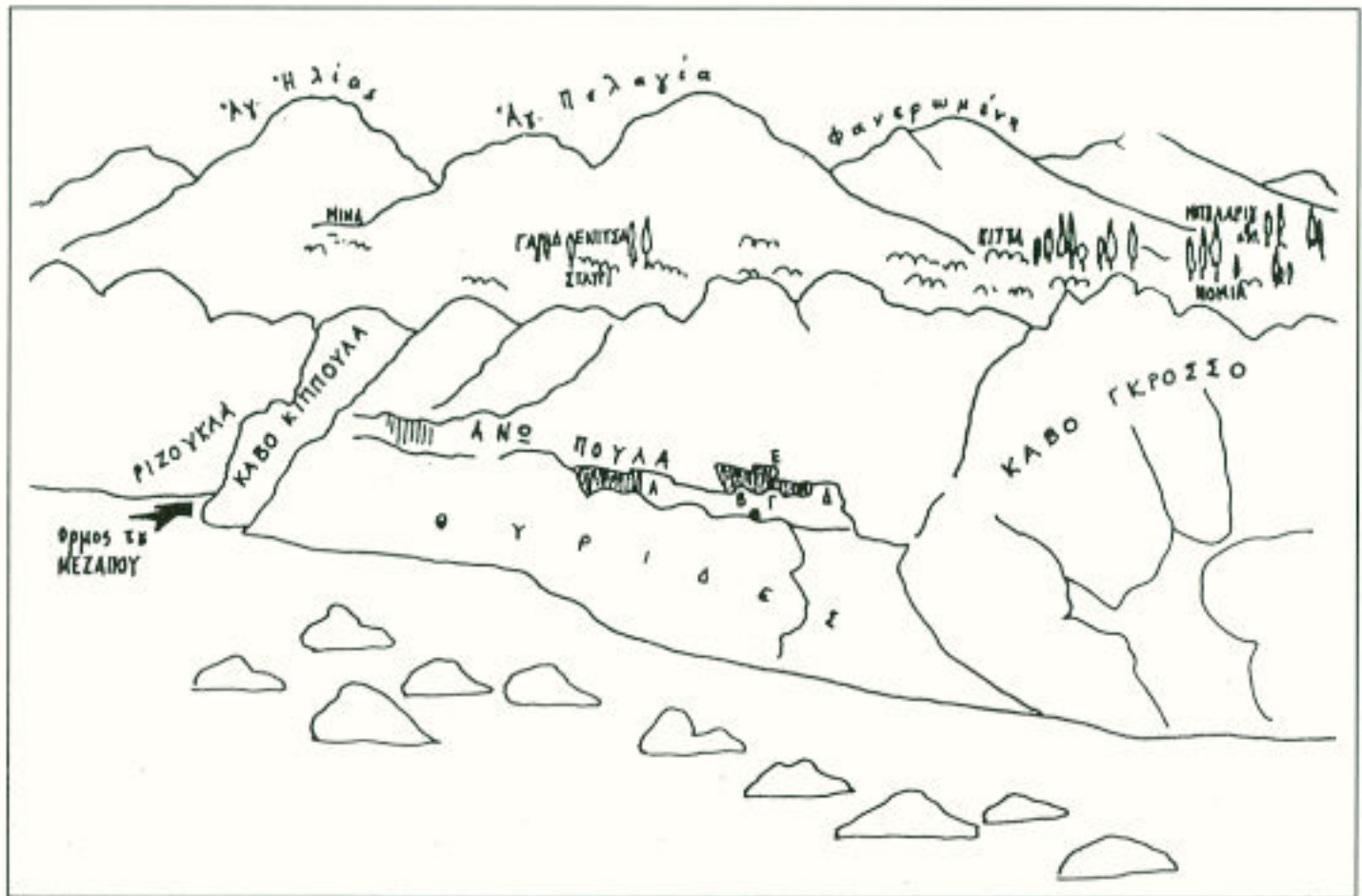
6. Ο κάμπος που φαίνεται ανάμεσα στο δεύτερο και στο τρίτο επίπεδο είναι η πεδινή καλλιεργημένη έκταση από την περιοχή του χωριού Λάκκος, μέχρι την Οχιά. Από παλιά στη Μάνη κυπαρίσσια είναι φυτεμένα κοντά σε κατοικημένες περιοχές. Τα σημεία που στο σχέδιο φαίνονται κυπαρίσσια αντιστοιχούν με την πραγματική, σε σχέση με τα βουνά, θέση των χωριών (από ΑΡ προς τα ΔΕ), Σταυρί, Κίττα, Νόμια και Μπουλαριόι.

7. Ο κολπίσκος στ' αριστερά της εικόνας, του οποίου δεν φαίνεται το βάθος, είναι ο όρμος του Μεζάπου.

Στοιχεία που δεν μπορούν να αναγνωριστούν στο πραγματικό τοπίο είναι το μεγάλο πλήθος των σκοπέλων και οι κορυφές των βράχων στο βάθος του δεύτερου επιπέδου. Επίσης δεν εντοπίζονται σαφή ίχνη τείχισης στη θέση που στην εικόνα φαίνεται το τείχος της εγκάρσιας πλευράς στο βάθος και το γειτονικό του κατά μήκος του γκρεμού της ακτής. Πάντως σημεία του οροπεδίου βατά, που χρήζουν αμυντικής προστασίας (αν και η άνοδος από τη θάλασσα είναι μάλλον αδύνατη), υπάρχουν αρκετά και απ' αυτήν την πλευρά.

Το σχέδιο, όπως αναφέρθηκε, δεν εντάσσεται οργανικά στο κείμενο που το συνοδεύει. Πιθανόν το πρωταρχικό σκίτσο να μην ανήκει στον Coronelli ή σε κάποιον από το επιτελείο του. Το θέμα του όμως πρέπει να τους ήταν γνωστό και οπωσδήποτε σχετικό με το χώρο στον οποίο αναφέρεται το κείμενο του βιβλίου, δηλ. τη MAINA AL CAPO MATAPAN⁷. Πρόκειται μάλλον για μια ανεξάρτητη απεικόνιση ενός τοπίου, το οποίο έχει όλα εκείνα τα στοιχεία που χρειάζονται για να εντυπωσιάσουν έναν καλλιτέχνη. Ο τελευταίος, φαίνεται, μη όντας υποχρεωμένος να εξυπηρετήσει με το σχέδιό του κάποιες σκοπιμότητες, είναι ελεύθερος να μας παρουσιάσει μια εικόνα που, παρ' όλες τις, σχεδιαστική αδεία, ενυπάρχουσες υπερβολές και αυθαιρεσίες, αποδίδει αρκετά πιστά το αντικείμενό του. Ακόμη και το εμφανιζόμενο τείχος δεν είναι το κύριο θέμα, απλά αποτελεί ένα από τα πραγματικά στοιχεία της σύνθεσης. Υπό αυτή την προοπτική μπορούμε να θεωρήσουμε ακριβή την απόδοση της κατάστασής του.

Η καθαυτό τώρα σύνθεση του σχεδίου αποτελεί μάλλον σχεδιαστικό συνδυασμό δύο απόψεων. Της άποψης που παρουσιάζει ο γκρεμός των

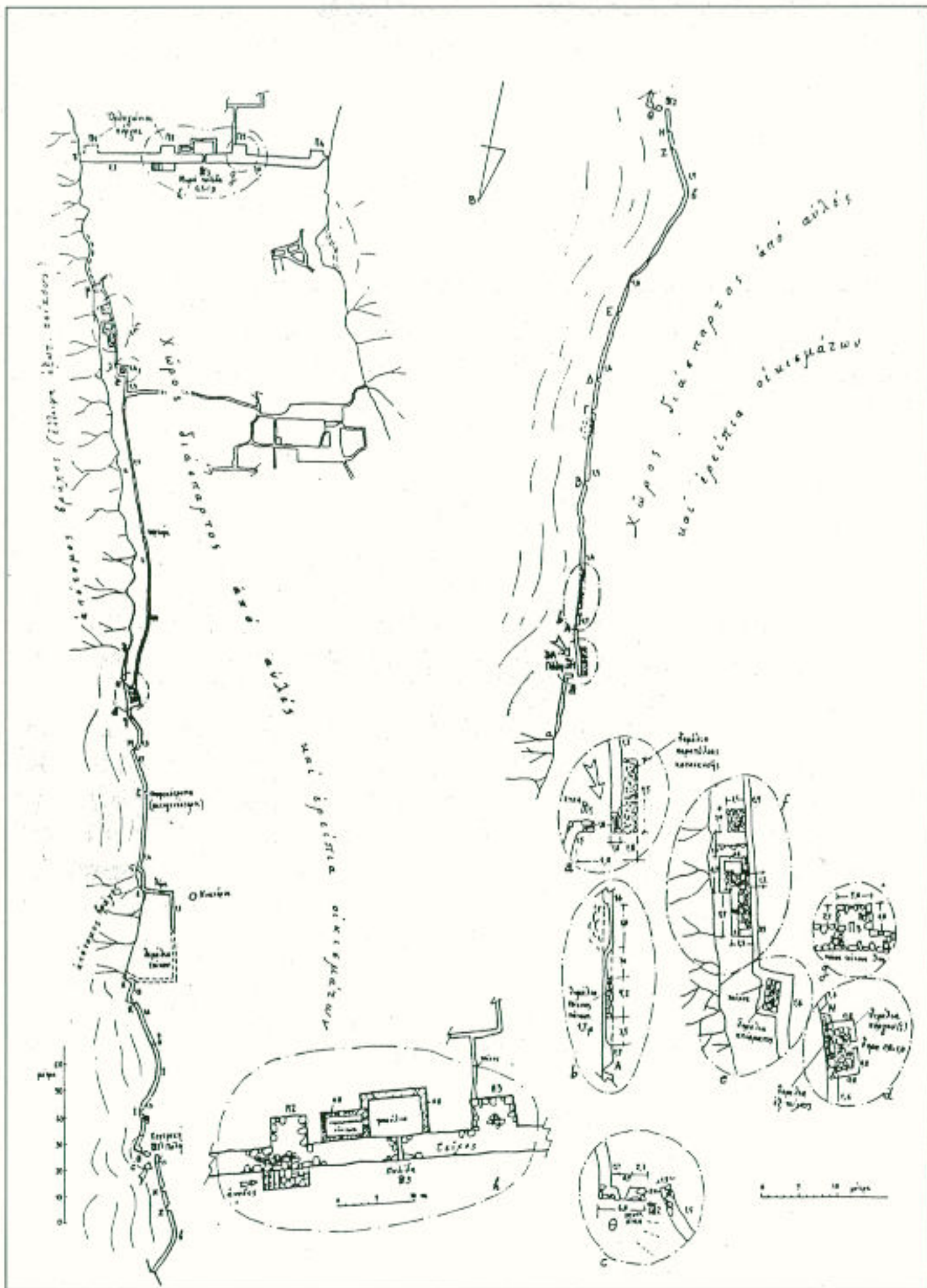

Ζ. Σκαρίφημα σύγκρισης της Χαλκογραφίας του Coronelli με την περιοχή Κάβο Γκρόσσο - Άνω Πούλας

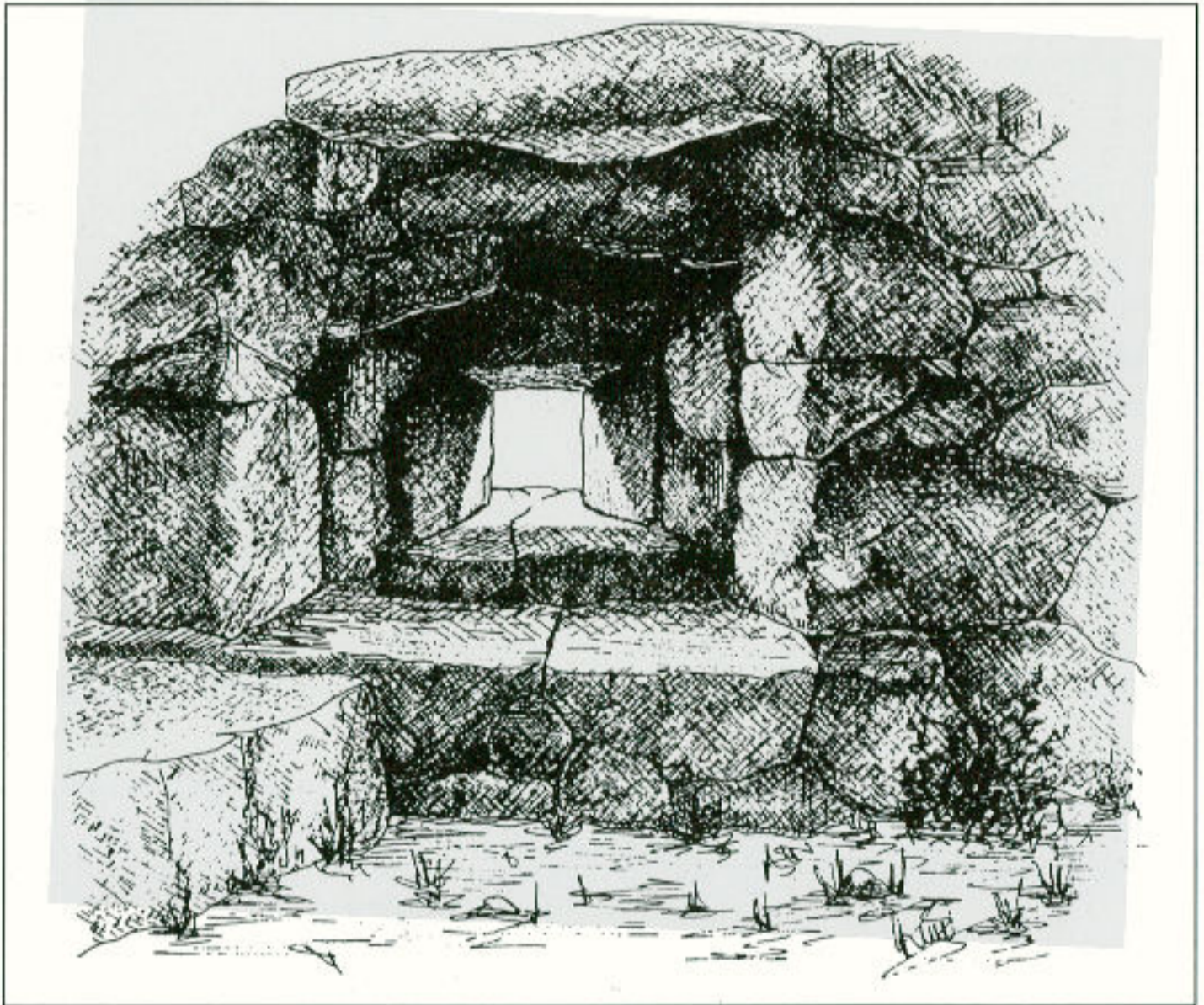
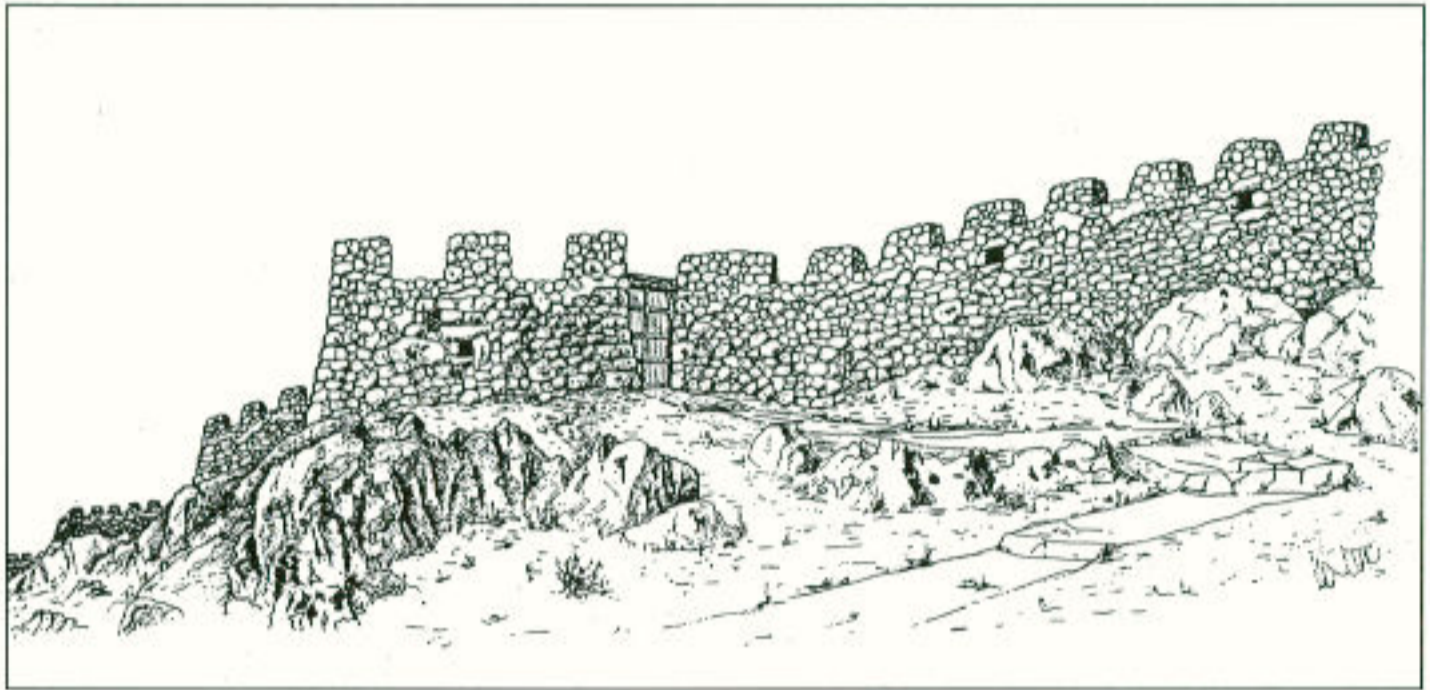
Θυρίδων και της οροσειράς στο βάθος από τη θάλασσα, μερικά μίλια μακριά από το βράχο, και μιας άλλης που απεικονίζει το εσωτερικό της Μ.Μάνης, όπως αυτό παρουσιάζεται στα μάτια του παρατηρητή από το οροπέδιο της Μακρυνάς (δηλ. από μια υψομετρική διαφορά περίπου 50-100 μέτρα από τον κάμπο). Στη δεύτερη οφείλεται και η εντύπωση της από ψηλά απεικόνισης του τοπίου που μας δίνει το χαρακτηριστικό, τρόπο απεικόνισης που καμιά φορά την ονομάζουμε "άποψη από το μάτι του κόρακα".

Τις αποκλίσεις τώρα του σχεδίου από την πραγματικότητα θα μπορούσαμε να τις χρεώσουμε στις αντικειμενικές δυσκολίες κατά τη διάρκεια της παρατήρησης, στη μόδα της εποχής, αλλά και στον υπερβάλλοντα ζήλο του σχεδιαστή στην απόδοση του τοπίου.

Για παράδειγμα, οι βράχοι με τις μυτερές κορυφές του δεύτερου επιπέδου μας θυμίζουν τη μόνιμη έμφαση της καθετότητας και την τάση για οξείες απολήξεις στις απεικονίσεις δομημένων περιοχών και τοπίων που συναντάμε συχνά στα χαρακτηριστικά της εποχής αυτής, τάση που αποδίδεται στη γοτθική αρχιτεκτονική επίδραση. Το μεγάλο πλήθος των εμφανιζομένων στο σχέδιο σκοπέλων ίσως είναι εμφαντικά η υπερβολή

Η. Το τειχιωμένο τμήμα της Άνω Πούλας

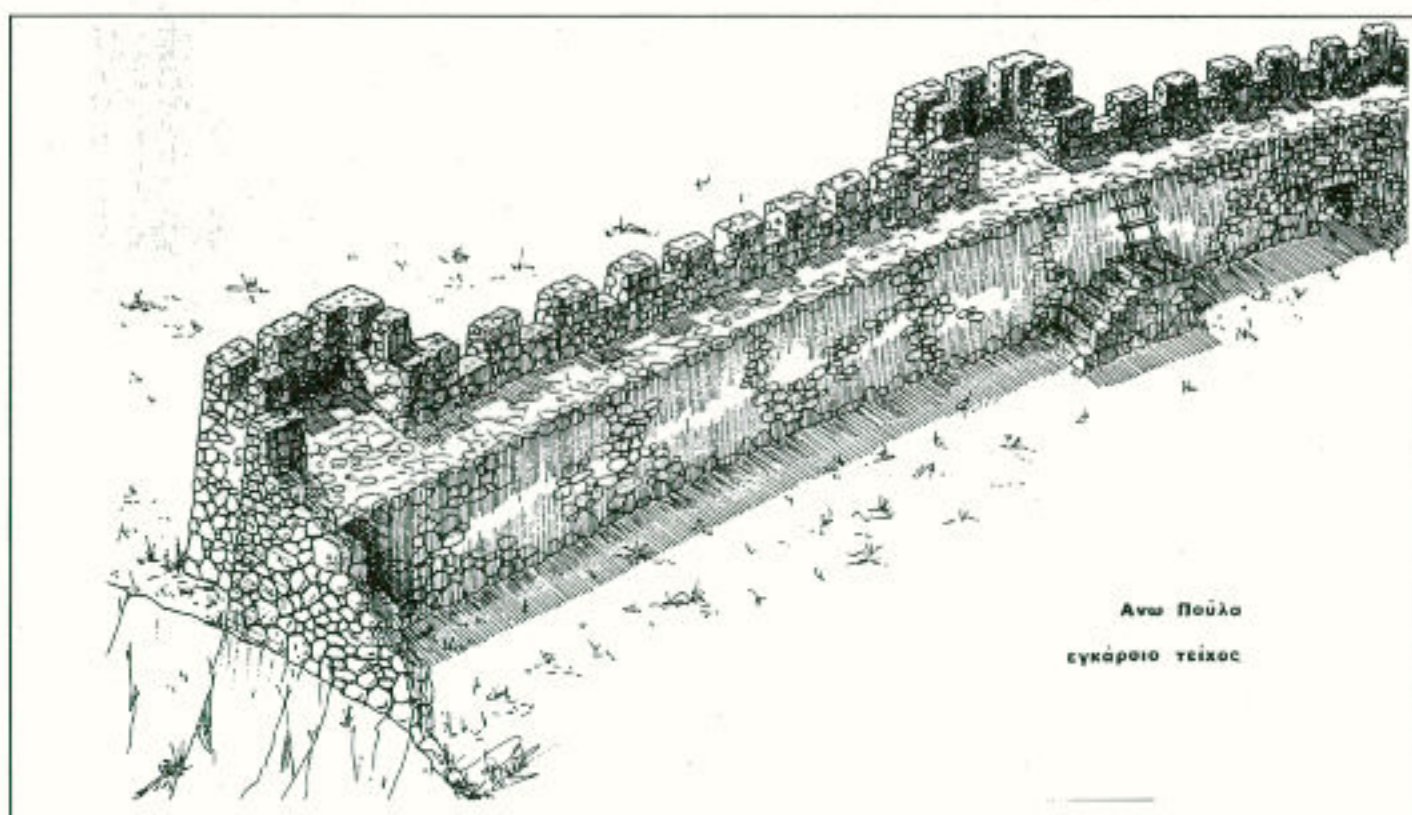

Θ, Ι. Αναπαραστάσεις τμημάτων του τείχους της Άνω Πούλας

στην έκφραση της προσοχής που οι ναυτίλοι της εποχής, με τα μειωμένα βοηθήματα ναυσιπλοΐας που διέθεταν, όφειλαν να επιδεικνύουν κατά τον πλου σε επικίνδυνες από σκοπέλους και υφάλους περιοχές. Τέλος η σπηλιά, που σχηματίζεται σχεδιαστικά στο δεξιό μέρος του γκρεμού, είναι ίσως η ρομαντική απεικόνιση της εισόδου στον Άδη, μια “απόδοση”, ίσως, “χρέους” προς τον γνωστό μύθο, που είχε αναμφισβήτητα γοητεύσει τον αρχαιολάτρη Ιταλό.

Καταλήγοντας ας τονίσουμε ότι ο Coronelli και το επιτελείο του υπήρξαν αξιόλογοι και αξιόπιστοι γεωγράφοι και χαρτογράφοι της εποχής τους. Μολονότι το έργο τους σε αρκετές περιπτώσεις ελέγχεται για την αυθεντικότητά του, οι σημειώσεις τους για το Μοριά, την Εύβοια, τη Ρόδο και άλλα μέρη της Ελλάδας, οι χάρτες και οι ενσωματωμένες στα βιβλία χαλκογραφίες με αναπαραστάσεις φρουρίων και τειχισμένων πόλεων, αποτελούν πολύτιμη αναφορά στον μελετητή του ελλαδικού χώρου του 17ου αιώνα.

Συμπερασματικά στη συγκεκριμένη περίπτωση, στη χαλκογραφία CARO MATAPAN όπου απεικονίζεται ο βράχος των Θυρίδων, η αξιοσημείωτη αξιοπιστία στην απόδοση των υπόλοιπων λεπτομερειών του σχεδιασμένου τοπίου με την πραγματικότητα, μας υποχρεώνει να δεχθούμε και τη μορφή των ερειπίων των κτισμάτων που παρουσιάζονται στο σχέδιο,

ΙΑ. Αναπαράσταση τμήματος του εγκάρσιου τείχους της Άνω Πούλας

ως την αποτύπωση της κατάστασης στην οποία βρισκόταν κάστρο στην Άνω Πούλα, στο τελευταίο τέταρτο του 17ου αιώνα. Φαίνεται δηλ., την εποχή του Coropelli, να είναι ερειπωμένο, αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό που να μην μπορούν να αναγνωρισθούν πέντε πύργοι στην περίμετρο του τείχους, καθώς και υπόλειμμα από το ίδιο το τείχος σε αρκετό μήκος του. Η σημερινή κατάσταση είναι πολύ περισσότερο προχωρημένης ερείπωσης, αφού των δύο πύργων της εσωτερικής παράλληλης προς την ακτή πλευράς με δυσκολία εντοπίζονται ακόμα και αυτά τα θεμέλια.

Η κάτοψη του τειχισμένου τμήματος της Άνω Πούλας φαίνεται στον πίνακα Η' [IV, 479]. Το εγκάρσιο τείχος, η μικρή πύλη και οι τέσσερις τετράγωνοι πύργοι είναι μερικά από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που η επιτόπια έρευνα αποκαλύπτει στον προσεκτικό παρατηρητή και τα οποία αναγνωρίζονται στο χαρακτηριστικό.

Οι πίνακες Θ', Γ' και ΙΑ' αποτελούν αναπαραστάσεις τμημάτων του τείχους της Άνω Πούλας.

Συμπερασματικά, λοιπόν, μπορούμε να καταλήξουμε ότι η συνεκτίμηση εδώ των πληροφοριών από τις λόγιες πηγές (κυρίως το Χρονικό του Μορέως), με την πιο εύλογη από τις πιθανές επιλογές τοποθεσιών, της τοποθεσίας δηλαδή που ήταν περισσότερο σύμφωνη με τις στρατιωτικές και πολιτικές ανάγκες των Φράγκων της εποχής εκείνης, οδηγεί, περισσότερο, προς την αναζήτηση του κάστρου στην τοποθεσία Άνω Πούλα στη Μέσα Μάνη. Υπό προϋποθέσεις και η επιτόπια έρευνα συνηγορεί στην άποψη αυτή.

Για το τέλος του κάστρου της Άνω Πούλας δεν έχουμε καμία, ούτε έμμεση, μαρτυρία. Θα δεχθούμε όμως τους συλλογισμούς που έγιναν για το κάστρο του Τηγαγιού ότι ισχύουν και εδώ. Κάποια εποχή, δηλ. περί το τέλος του 15ου αιώνα, ταυτόχρονα με το κάστρο του Μεζάπου και για τους ίδιους λόγους, οι Μανιάτες της περιοχής γκρέμισαν μεγάλο μέρος των πύργων και των τειχών, ιδιαίτερα της ανατολικής πλευράς που βλέπει προς τον κάμπο, έτσι που και το κάστρο αυτό να μη δίνει την εντύπωση οχυρού ικανού να επιτελέσει άξιο λόγου αμυντικό ρόλο.

ΠΕΡΙ ΧΑΡΤΩΝ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

Η Γεωγραφική Υφήγησις του Κλαυδίου Πτολεμαίου ήταν ένα συμπίλημα γεωγραφικό, τα 8 βιβλία του οποίου εμφανίζουν την πληρέστερη προσπάθεια της αρχαιότητας στον τομέα της μαθηματικής γεωγραφίας. Σ' αυτό περιλαμβάνονταν οδηγίες κατασκευής χαρτών και καταλόγων τοποθεσιών της Ευρώπης, της Αφρικής και της Ασίας. Παρ' όλα τα σφάλματα και τις ελλείψεις του, θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα γεωγραφικά έργα. Από αυτό άντλησαν στα τέλη του 15ου αιώνα για να συντάξουν τους κυριότερους γεωγραφικούς άτλαντες, και αυτό υπήρξε, σε συνδυασμό με τους λιμενοδείκτες (πορτολάνους), η πρώτη βάση πάνω στην οποία στηρίχθηκαν οι χαρτογράφοι της Αναγέννησης.

Πορτολάνοι

Οι Βυζαντινοί ναυτικοί είχαν ένα πολύτιμο χειρόγραφο οδηγό ναυσιπλοΐας. Τίτλος του: "Σταδιασμός ή Περίπλους της Μεγάλης Θαλάσσης". Χρονολογείται από τον 10ο αιώνα και ένα αντίτυπο με περίληψη του αρχικού κειμένου φυλάσσεται στη Μαδρίτη. Ήταν το ευαγγέλιο των ναυτιλομένων της εποχής: περιγράφει τις ακτές και τα λιμάνια, τις ξέρες και τα επικίνδυνα περάσματα. Περιέχει επίσης οδηγίες για τις μανούβρες, τα πανιά και τα αγκυροβόλια.

Η ναυτική παρακμή του Βυζαντίου έφερε στο μεσογειακό προσκήνιο [από τον 13ο αιώνα] νέες δυνάμεις. Οι Φράγκοι στην αρχή κι ύστερα οι Βενετοί κληρονόμησαν τις ελληνικές θάλασσες, αλλά και τις ευθύνες της ναυσιπλοΐας.

[Έτσι] τον βυζαντινό "Σταδιασμό" ακολούθησαν γεωγραφικές μελέτες των μεσογειακών ακτών και του Αιγαίου Πελάγους, χάρτες με ενδείξεις των αποστάσεων και των συνθηκών ναυσιπλοΐας και τα λεγόμενα "Isolarii", περιγραφές των νησιών και "Portolani", περιγραφές των λιμανιών [κυρίως και των ακτών].

Portolani είναι ναυτικοί χάρτες που περιέχουν τις ακτές και τα [κυρίως] λιμάνια [porto εντεύθεν και η ονομασία πορτολάνος] κάθε περιοχής και χρησιμοποιούνται από τους ναυτικούς. Πορτολάνους άρχισαν να χρησιμοποιούν από το 13ο αιώνα οι Γενοβέζοι και οι Βενετοί και αργότερα οι Ισπανοί, Πορτογάλοι και Άραβες. Αργότερα ονομάστηκαν πορτολάνοι οι περιγραφικοί οδηγοί ακτών και λιμανιών, έστω κι αν αυτοί δεν περιλάμβαναν χάρτες.

++++++

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΤΣΑΦΑΔΟΣ

"Maps belonging to the so called "Ptolemaic cartography" were published over a period of almost three hundred years, both in Italy and Germany as well as in the Low Countries.

It should be stressed that the term of printed or even manuscript "Maps of Ptolemy" is not to be taken in its literal meaning. As it is known, Claudius Ptolemaeus was a geographer from Alexandria who lived about 150 A.D. It has not been historically verified whether he had drawn maps himself. He did, however, write a book on geography, with the title "Γεωγραφική Υφήγησις", which was later called "Geographia" or "Cosmographia". It seems that, on the basis of this book, several manuscript maps were drawn later, which were preserved and copied by the Byzantines, who, themselves, used the same book by Ptolemaeus to draw additional maps. These maps were eventually transported to Europe by the intellectuals and monks of Byzantium, who fled to Italy, after the fall of Constantinople. They constituted the basic material for the Italian and German cartographers of the 15th century and were included in the first printed edition of Ptolemy's "Geographia", published in Bologna in the year 1477".

C.G.Zacharakis

(ΣΗΜ: Τυπωμένοι πτολεμαϊκοί χάρτες διαφόρων ευρωπαϊκών εκδόσεων εικονίζονται στο βιβλίο του Ζαχαράκη, στο λήμμα PTOLEMAEUS C.)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο λατινικός αριθμός στην αγκύλη αναφέρεται στη βιβλιογραφία στο τέλος της εισήγησης. Ο αραβικός στη σελίδα όπου απαντάται το λήμμα ή η πληροφορία.

2. Για τους υπολογισμούς μας θα θεωρήσουμε ότι το αραβικό μίλι των 1878 m. συμπίπτει με το σημερινό ναυτικό μίλι των 1853 m.

3. Με τη χρήση του συντελεστή μετατροπής που προκύπτει από την αναγωγή των μιλίων μιας διδομένης στο κείμενο απόστασης μεταξύ δύο ταυτισμένων πόλεων (π.χ. Αρκαδιά-Μεθώνη) σε χλιοστά πάνω στο χάρτη.

4. Πάντως (μετά από αναφορά στο πρωταρχικό αραβικό κείμενο και με προϋπόθεση την καταρχήν αποδοχή των αριθμών των μιλίων που εμφανίζονται σ' αυτό), από:

- α. τα πορίσματα της στατιστικής ανάλυσης του σφάλματος των αποστάσεων,
- β. τη μετά ταύτα απόρριψη εκείνων των αποστάσεων που παρουσιάζουν μεγάλη απόκλιση από την τυπική,
- γ. την αντικατάστασή τους από άλλες που θα προκύψουν (trial and error) αν, ανακαλύπτοντας πού και πώς μπορεί να έχει ενδεχομένως παρεισφρήσει σφάλμα αντιγραφής ή ανάγνωσης, έτσι που το ψηφίο τους να διορθωθεί εκλογικευμένα, ώστε να ικανοποιηθούν παράλληλα, και
- δ. οι δεσμεύσεις που επιβάλλονται από τα αντικειμενικά στοιχεία περιγραφής τοποθεσιών που περιέχονται στο κείμενο, καθώς και η ταυτόχρονη αναδρομή σε άλλες πηγές της εποχής, μπορούν να βοηθήσουν στην ταύτιση των αμφισβητούμενων πόλεων της Πελοποννήσου. Υπό αυτή την οπτική ίσως το έργο του Edrisi χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

5. Όπου άκρα=άκρη και όχι ακρωτήριο.

6. Εν προκειμένω δυτικά, όχι ανατολικά.

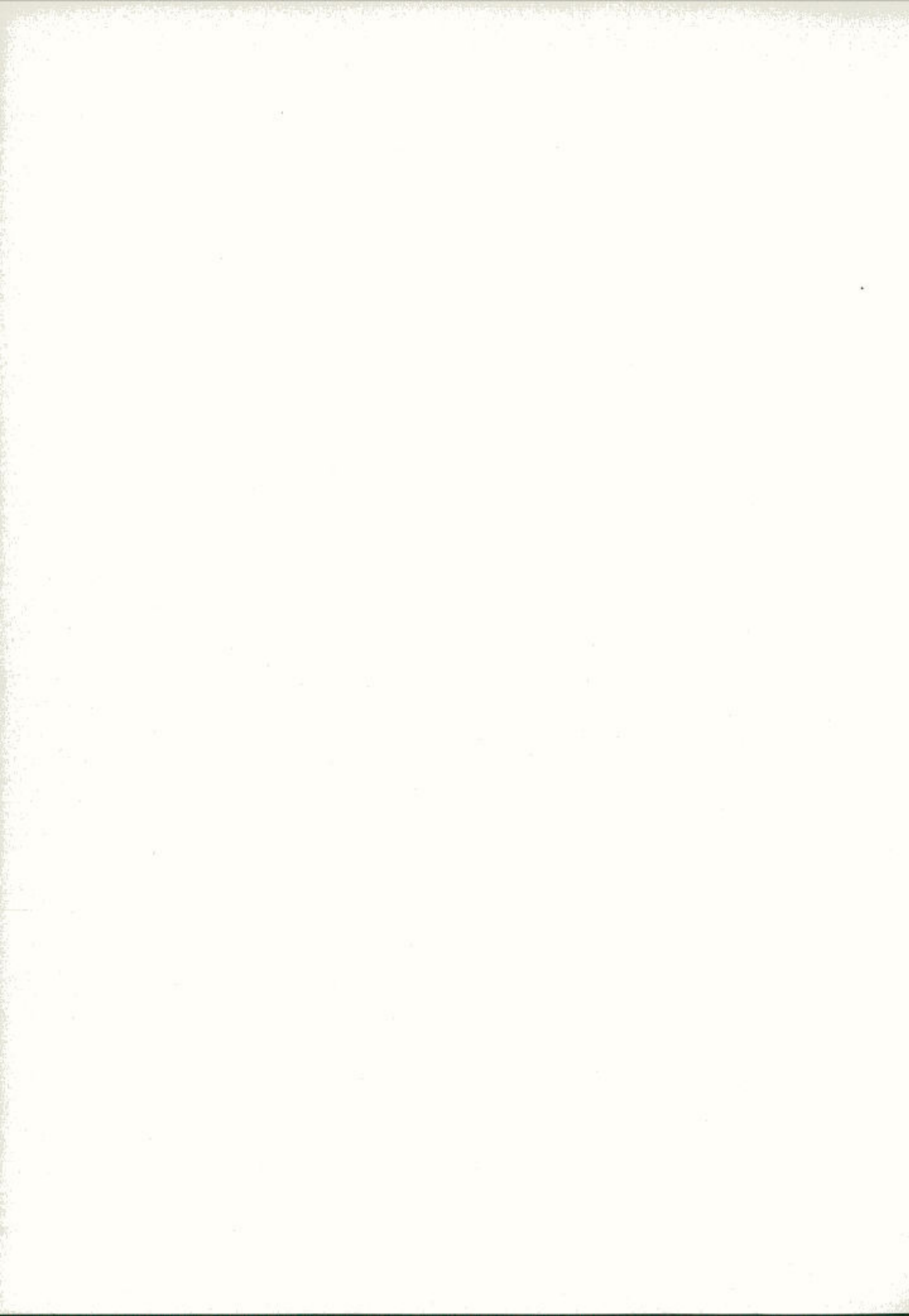
7. Η περίπτωση του χαρακτηριστικού αυτού, μολονότι δεν απαντάται σε προγενέστερο του Coronelli έργο, πιθανόν να είναι ανάλογη μ' εκείνη του θέματος PORTO DI CERIGO, που ο Ενετός παραθέτει στο ίδιο βιβλίο. Το PORTO DI CERIGO είχε παλιότερα (1651) παρουσιάσει ο Marco Boschini, η ακρίβειά του δε στην απόδοση του τοπίου του γνωστού όρμου Καψάλη στα Κύθηρα είναι αξιοσημείωτη.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- [I] Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος, "Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν τον Θεοστεφή και Πορφυρογέννητον Βασιλέα", *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonnae 1840.
- [II] Ηλίας Αναγνωστάκης, Αδημοσίευτη μελέτη που διαβάστηκε στο Συμπόσιο για τις "Πόλεις της Πελοποννήσου στο Βυζάντιο", στη Μονεμβασία το καλοκαίρι του 1992.

- [III] Benoit de Peterborough, "Vita et gesta Henrici II Angliae Regis", εις Bouquet, *Receuil des historiens des Gaules et de la France*, XVII, Paris 1818.
- [IV] Παναγιώτης Σταμ. Κατσαφάδος, *Τα Κάστρα της Μαΐνης*, Αθήνα 1992.
- [V] Amedee Jaubert, "Géographie d' Edrisi", traduite de l'Arabe en Francais d'apres deux manuscrits de la Bibliothèque du Roi et Accompagnées de Notes par P. Amedee Jaubert, Paris MDCCCXL, vol. II.
- [VI] Antoine Bon, *Le Péloponnèse Byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951.
- [VII] Wilhelm Tomaschek, *Zur Kunde der Haemus-Halbinsel. II Die Handelswege im 12 Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idrisi. Sitzungsberichte der philos-histor. Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, Wien. 1886, Band 113.
- [VIII] Ν.Μουτσόπουλος-Δ.Δημητροκάλλης, "Η ταύτιση της gethuria του Edrisi με το Γεράκι", *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. Θ', σελ. 61-69.
- [IX] Μιχάλης Κορδώσης, "Η περιγραφή της Νοτιοανατολικής Πελοποννήσου από τον Άραβα περιηγητή Edrisi", *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Πάτραι 25-31.5.1980, τ. Β', σελ. 261-268, Αθήναι 1981-2.
- [X] Νίκος Ι.Ζέρβης, "Ο Άραβας γεωγράφος Edrisi και η Καλαμάτα", *Μεσσηνιακά Γράμματα*, τ. Β', σελ. 469-479.
- [XI] Παναγιώτα Μοσχονά, "Η Πελοπόννησος στο έργο του Κλαύδιου Πτολεμαίου", *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1992, σελ. 570-580.
- [XII] Σωκράτης Κουγέας, "Περί των Μελιγκών του Ταυγέτου, εξ αφορμής ανεκδότου Βυζαντινής επιγραφής εκ Λακωνίας", *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 15, αρ. 3.
- [XIII] Κωνσταντίνος Ντόκος, "Επαναστατικά κινήσεις εις Μάνην προ της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου και η έναντι αυτών στάσις της Βενετίας και Ισπανίας (1570-1571)", *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. Α'.
- [XIV] Νικόλαος Δρανδάκης, *Ανασκαφή στο Τηγάνι της Μάνης*, ΠΑΕ 1964.
- [XV] Κωνσταντίνος Σάθας, "Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας", τ. ΣΤ', *Evenements historiques en Grèce (1479-1497)*.
- [XVI] *Χρονικόν του Μορέως*, το ελληνικόν κείμενον κατά τον κώδικα της Κοπεγχάγης. Εισαγωγή, υποσημειώσεις, επεξεργασία Πέτρου Καλονάρου, Αθήνα 1940.
- [XVII] Αθανάσιος Πετρίδης, "Περί του ονόματος της Μάνης", περιοδικό *Πανδώρα*, τ. ΚΑ', ΚΒ'.
- [XVIII] Helen Waterhouse-R.Hope Simpson, "Prehistoric Laconia II", *Annual of the British Schoool at Athens*, 1961.
- [XIX] *Expedition Scientifique de Morée, Relation, Géographie*, Paris 1837-8.
- [XX] Antoine Bon, *La Morée Franque*, ed. E.de Boccard, Paris 1969.
- [XXI] P.M. Coronelli, *Memorie Istoriografice delli Regni dalla Morea...*, Venice 1685.
- [XXII] Μιχάλης Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους Μέσους Χρόνους*, Αθήνα 1981.
- [XXIII] Παναγιώτα Μοσχονά, "Η Πελοπόννησος του 14ου, 15ου και 16ου αιώνα σε χάρτες", *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. Ζ', Αθήνα 1983.

Ο ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟΣ ΒΡΑΧΟΣ. Η ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ
LE ROCHER STRATEGIQUE. LA PÉNÉTRATION

“Εμείς και οι άλλοι”. Εθνοϊστορικές προσεγγίσεις στα περιηγητικά κείμενα για τη Μάνη

Ελευθέριος Π. Αλεξάκης

ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ έχουν δημοσιευθεί πολλές μελέτες που επαναπροσδιορίζουν και συγκεκριμενοποιούν το αντικείμενο της Εθνολογίας και της Ανθρωπολογίας, παράλληλα αναπτύχθηκε η κριτική προσέγγιση των δημοσιευμένων εθνογραφικών κειμένων που γράφτηκαν από επιστήμονες εθνολόγους-ανθρωπολόγους και στηρίζονται σε μακρόχρονη επιτόπια έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση.

Κοινός τόπος είναι τώρα ότι η Εθνολογία και η Ανθρωπολογία έχουν αντικείμενο το “άλλο”, το “διαφορετικό”, θα έλεγα το “εξωτικό” (Segalen 1989· Todorov 1989· πρβ. και Σκουτέρη 1979:20-35). Πώς καθορίζεται όμως το “άλλο”; Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του; Πρόκειται για λαούς απομακρυσμένους από μας γεωγραφικά; Πρόκειται για εθνότητες πολύ διαφορετικές, των οποίων ο τρόπος ζωής δεν έχει τίποτα κοινό με τον δικό μας; Η επικρατούσα σήμερα άποψη είναι ότι η έννοια του “διαφορετικού”, της “ετερότητας” είναι πολύ σχετική. Το πρόβλημα έχει επανατοποθετηθεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια που οι εθνολόγοι και οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι έχουν αρχίσει να μελετούν τις δικές τους κοινωνίες και τους δικούς τους πολιτισμούς. Το πεδίο αυτό είχε αφηθεί παλιότερα σε άλλες επιστήμες, όπως το Folklore, τη Volkskunde, τη δική μας Λαογραφία. Συνειδητοποιήθηκε όμως ότι το “άλλο” μπορεί να είναι μια άλλη κοινότητα, μια άλλη κοινωνική τάξη, μια άλλη επαγγελματική ομάδα απ’ αυτήν που ανήκει ο ερευνητής (βλ. Messerschmidt 1981· Greenhouse 1985· Jackson 1987· Segalen 1989· πρβ. και Kim 1987· για την Ελλάδα βλ. Γκέφου-Μαδιανού 1993).

Επεκτείνοντας την έννοια του “διαφορετικού”, οι επιστήμονες είδαν κοινά στοιχεία “ετερότητας” και σε άλλες επιστήμες, όπως είναι η Ιστορία (Levi-Strauss 1963: 9,16· Guha 1990: XIII, XIV, XXV, σημ. 10 και 19· Loventhal 1985· Cohn 1990:18-77). Ο Ιστορικός που μελετάει μια ορισμένη περίοδο ακόμα και στη δική του χώρα, μελετάει μια διαφορετική πραγματικότητα απ’ αυτήν που βλέπει μπροστά του. Η από-

σταση, ο ιστορικός χρόνος καθορίζουν το ιστορικό αντικείμενο. Η Εθνολογία δηλ. μελετάει την “ετερότητα” μέσα στο χώρο και η Ιστορία την “ετερότητα” μέσα στο χρόνο. Η διάσταση του χρόνου υπάρχει και στις δύο επιστήμες αλλά έχει διαφορετικό περιεχόμενο. Στην Εθνολογία ο χρόνος είναι κυκλικός, ενώ στην Ιστορία ευθύγραμμος (Κυριακίδου-Νέστορος 1987:177-188)¹. Η Ιστορία εξάλλου έχει μεγάλο εύρος ενδιαφερόντων. Παλιότερα είχε για αντικείμενό της κατά κανόνα τα μεγάλα γεγονότα (συμβαντολογική Ιστορία), τους μεγάλους άνδρες κ.λπ. Πολύ αργότερα η ιστορική σχολή των Annales στη Γαλλία άρχισε να ασχολείται με τα μικρά μεγέθη, τον απλό λαό, την καθημερινή ζωή².

Αν η Ιστορία μελετάει το παρελθόν και την πορεία από ένα σημείο του παρελθόντος προς το παρόν downstream (παράλληλα με το ρεύμα), όπως χαρακτηριστικά την ορίζουν κάποιοι επιστήμονες, η Εθνοϊστορία, κλάδος που αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια αρχικά στην Αμερική και αργότερα στις άλλες χώρες, ξεκινάει από τελείως διαφορετική κατεύθυνση. Αφετηρία της είναι το παρόν, η πορεία της έχει κατεύθυνση προς τα πίσω, προς το παρελθόν. Από το γνωστό προς το άγνωστο, βαθμίδα-βαθμίδα. Το παρόν, οι προφορικές και οι άλλες πληροφορίες (γραπτές κ.λπ.) ανοίγουν το δρόμο με τη μελέτη διαφόρων κειμένων να γνωρίσουμε την “ετερότητα” μέσα στο παρελθόν. Βασική προϋπόθεση της Εθνοϊστορίας είναι η εθνογραφική επιτόπια έρευνα. Η Εθνοϊστορία δηλ. ακολουθεί πορεία upstream (αντίθετα με το ρεύμα) (Axtell 1975:5). Είναι επομένως το μέσον για να γνωρίσουμε την Ιστορία, συγκεκριμένα την κοινωνική και πολιτισμική Ιστορία λαών (εθνοτήτων) που δεν μπόρεσαν να τη γράψουν μόνοι τους. Η Εθνοϊστορία δηλ. δεν είναι παρά μια μορφή “πολιτισμικής βιογραφίας”, που το κύριο χαρακτηριστικό της είναι ότι τη γράφουν άλλοι (Burke 1984:5-12· Simmons 1988:10· Brown 1991:116· Landsman 1992:247).

Η σημερινή Ανθρωπολογία-Εθνολογία, όπως διαμορφώθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής τα τελευταία χρόνια, χαρακτηρίζεται από έντονο σκεπτικισμό ως προς τη δυνατότητα κατανόησης, ερμηνείας, ακόμα και σωστής περιγραφής των ξένων πολιτισμών³. Αυτές οι σκέψεις είχαν αρχίσει πολύ νωρίτερα στη Γαλλία, η μεγάλη παράδοση όμως της αμερικάνικης Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας και ο προβληματισμός αν ένας ξένος μπορεί να γνωρίσει και να κατανοήσει ένα διαφορετικό πολιτισμό, οδήγησε στην ανάπτυξη της τάσης που ονομάζεται σήμερα Μεταμοντέρνα Ανθρωπολογία-Εθνολογία (Marcus και Fischer 1986· Clifford και Marcus 1986· Watson 1987· Kuper 1993). Η κριτική των ε-

ρευνητών εστιάζεται κυρίως στο πρόσωπο του μελετητή που πραγματοποίησε την επιτόπια έρευνα και γράφει το εθνογραφικό κείμενο, και κατόπιν στα ίδια τα εθνογραφικά κείμενα (Clifford 1980· Marcus και Cushman 1982· Marcus και Clifford 1985· Spencer 1989· Carrithers 1990).

Αυτό που απασχολεί τους σκεπτικιστές εθνολόγους είναι η προκατάληψη, υποσυνείδητη περισσότερο παρά συνειδητή, που υπάρχει και στους πλέον ικανούς εθνογράφους, ιδιαίτερα η ακραία μορφή της που έχει επικρατήσει στις ανθρωπολογικές επιστήμες να ονομάζεται “εθνοκεντρισμός” και είναι συχνότερα αρνητικός και σπανιότερα θετικός (George 1968: 22-35· Simmons 1988: 1-14· Levine και Campbell 1972). Η δυσκολία αυτή ξεκινάει πάντα από το γεγονός ότι ο εθνολόγος ανήκει όχι μόνο σε μια διαφορετική κοινωνία, αλλά σε μια κοινωνία περισσότερο αναπτυγμένη οικονομικοπολιτικά, κάποτε και σε μια κυρίαρχη εθνότητα, αν λάβουμε υπόψη την αποικιοκρατία και τη νεοαποικιοκρατία. Η διάχυτη αντίληψη ότι “αυτός” ανήκει σε ένα πολιτιστικό κέντρο και οι “άλλοι” στην περιφέρεια οδηγεί στη διάθλαση της εικόνας που βλέπει και της περιγραφής που μας δίνει (Simmons 1988:1).

Πολύ νωρίς λοιπόν επιστήμονες, που είχαν κάποια ιδιαίτερη σχέση με την Ιστορία και την Εθνολογία και τους οποίους μπορούμε να ονομάσουμε εθνοϊστορικούς, άρχισαν να ασχολούνται με τα κείμενα των ταξιδιωτών και να τα προσεγγίζουν ως εθνογραφικά κείμενα (Brettel 1986α πρβ. και Clifford 1983). Τέτοια κείμενα υπάρχουν για όλους τους λαούς και τα έχουν γράψει διάφοροι συγγραφείς. Τα κείμενα αυτά γράφτηκαν από ανθρώπους, οι οποίοι δεν είχαν προβληματισθεί ιδιαίτερα με τα ερωτήματα που έθεσαν αργότερα οι επιστήμες Εθνολογία και Ανθρωπολογία, οι οποίοι πολλές φορές δεν γνώριζαν τη γλώσσα και δεν παρέμειναν για μεγάλο χρονικό διάστημα στον τόπο, και είναι φυσικό να υστερούν σε σύγκριση με εκείνα. Πρόκειται ουσιαστικά για μια Εθνολογία σε προεπιστημονικό στάδιο (Παραεθνογραφία ή Παραεθνολογία) (Fowler Jr 1985: 45· Poirier 1969:21). Οι περιγραφές τους έχουν συχνά ισχύ, όπως προκύπτει από τη συστηματική επιτόπια έρευνα στους λαούς αυτούς τα κατοπινά χρόνια. Ο εθνοκεντρισμός επομένως στα κείμενά τους έχει περισσότερη σχέση με τους χαρακτηρισμούς, αρνητικούς ή θετικούς, και τις τοποθετήσεις, παρά με τα δεδομένα ή τα γεγονότα. Ο εθνοκεντρισμός είναι είτε ακραίας είτε ήπιας μορφής ανάλογα με την εγγύτητα και την απόσταση των δύο πολιτισμών που συναντώνται (γεωγραφική, πολιτισμική, κοινωνική, θρησκευτική κ.λπ.) (George 1968:24).

Το ερώτημα αν αξίζει η προσπάθεια να μελετηθούν τα ταξιδιωτικά

κείμενα έχει απασχολήσει και παλιότερα τους εθνολόγους. Υπάρχουν διάφορες απόψεις, π.χ. ο Levi-Strauss θεωρεί μια τέτοια προσέγγιση χωρίς αξία (Levi-Strauss 1972:39· πρβ. και Brettel 1986α:127). Ο ίδιος όμως έχει γράψει εθνογραφικά κείμενα υπό τύπον ταξιδιωτικών αφηγήσεων. Οι περισσότεροι ανθρωπολόγοι πάντως συμφωνούν ότι πέρα από τη χρησιμότητα των ταξιδιωτικών κειμένων για τις πληροφορίες τους, υπάρχει και μια άλλη σημαντική πλευρά του θέματος: Η καταγραφή τη δεδομένη στιγμή της επαφής των δύο πολιτισμών του ξένου και του ντόπιου και του τρόπου που οι δύο αυτοί πολιτισμοί επικοινωνούν και αλληλοεπιδρούν, έχοντας διαφορετικά συστήματα αξιών. Η διαδικασία αυτή ενδιαφέρει κατά κύριο λόγο την Εθνοϊστορία (Axtell 1979:8· Sahlins 1985· Brettel 1986α:133· Simmons 1988).

Στα περιηγητικά κείμενα, εξάλλου, παρατηρούμε τα ίδια χαρακτηριστικά που συναντάμε και στα εθνογραφικά κείμενα: αφηγηματική ρητορική και αυθεντία, κοινούς τόπους, στερεότυπα (Clifford 1983· Brettel 1986α· Noakes 1986· Sangren 1922· Roth 1989). Έργο μας είναι να απομονώσουμε αυτά τα στοιχεία και να τα ερμηνεύσουμε, επιχειρώντας παράλληλα να αντικειμενικοποιήσουμε τη γνώση που βγαίνει από τις αφηγήσεις. Η προσέγγιση πρέπει να περνάει και σ' αυτήν την περίπτωση από την αναφορά στο πρόσωπο του συγγραφέα-ταξιδιώτη (την εθνική καταγωγή, την κοινωνική τάξη, το φύλο, την ηλικία, το θρήσκευμα κ.λπ.)⁴.

Πριν εισέλθω στο θέμα, θέλω να δηλώσω προκαταβολικά ότι η προσέγγισή μου θα είναι ανθρωπολογική, στηριγμένη στις σύγχρονες θεωρίες και τις νεότερες τάσεις της επιστήμης, όπως διαμορφώθηκε την τελευταία δεκαετία διεθνώς⁵. Η ανάλυση, η οποία θα είναι περισσότερο παραδειγματική παρά εξαντλητική, έχει πολλά κοινά σημεία με μια Αυτο-εθνοϊστορία⁶, λόγω καταγωγής του συγγραφέα, με κανέναν τρόπο όμως δεν αποβλέπει στον εξωραϊσμό των κοινωνικών πρακτικών και καταστάσεων που συναντάμε την εποχή εκείνη στη Μάνη.

Είναι δεκτό σήμερα ότι η αντίληψη του ωραίου είναι πολιτισμικά καθορισμένη. Είναι δηλ. σχετική και εξαρτάται από το δεδομένο κοινωνικοπολιτισμικό σύστημα. Η εξέταση επομένως της εμφάνισης ενός πληθυσμού και του τρόπου που τον βλέπουν οι "άλλοι" έχει μεγάλη σημασία για την κατανόηση της "ετερότητας", καθώς η διάσταση αυτή είναι η περισσότερο εμφανής για την αντίληψη της διαφορετικότητας των "άλλων". Θα εκθέσω λοιπόν παρακάτω πώς οι ταξιδιώτες είδαν τους Μανιάτες, τη φυσική δηλ. εμφάνιση και την αμφίεσή τους, και θα σχολιάσω τις α-

ντιλήψεις τους και τα κριτήριά τους, για το ωραίο και το άσχημο. Κατόπιν θα επιχειρήσω να επισημάνω το βαθμό στον οποίο οι αισθητικές αξιολογήσεις τους ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα και δεν απεικονίζουν ήδη υπάρχουσες προκαταλήψεις, δεν είναι δηλ. “κοινοί τόποι” ή στερεότυπα.

Οι περιγραφές της φυσικής εμφάνισης των Μανιατών από τους ταξιδιώτες μπορούν να χωρισθούν σε δύο κατηγορίες: τις γενικές, που αναφέρονται συλλήβδην σε όλους τους Μανιάτες –θα τις έλεγα ανθρωπολογικές– και στις ειδικές, που αναφέρονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Στην πρώτη περίπτωση οι περιγραφές είναι είτε πραγματικές είτε φανταστικές, στη δεύτερη πρόκειται σχεδόν πάντα για περιγραφές ηγετικών προσωπικοτήτων (καπετάνιων, μπέηδων κ.λπ.) και οι περιηγητές είναι επηρεασμένοι απ’ αυτό το γεγονός.

Οι περισσότεροι ταξιδιώτες παρουσιάζουν τους άνδρες της Μάνης ρωμαλέους, γιγαντόσωμους ή μεγαλόσωμους (Depellegrin· Chateaubriand· Laurent). Μερικοί μάλιστα αποδίδουν τη ρωμαλεότητά τους στη φυσική ζωή και στην εγκράτεια. Άλλοι, φθάνοντας στα άκρα, τους περιγράφουν σαν αγριάνθρωπους. Μερικοί προκατειλημμένοι βρίσκουν τους Μεσομανιάτες κατάρμαυρους. Είναι φανερό ότι η αντίθεση άσπρο-μαύρο περνάει από ένα συμβολικό αξιολογικό σε ένα δυαδικό αισθητικό σύστημα: άσπρο-καλό-ωραίο· μαύρο-κακό-άσχημο (πρβ. George 1968:28-29). Στην πραγματικότητα όμως σε ελάχιστες περιπτώσεις οι Μανιάτες είναι πολύ μελαχρινοί. Ο μέσος όρος πλησιάζει προς το σταρένιο μελαχρινό, ενώ στην Έξω Μάνη είναι πολύ συχνά και τα γαλανά μάτια.

Πίσω απ’ αυτές τις περιγραφές, που είναι παλιότερες, υποκρύπτονται στερεότυπες αντιλήψεις που έχουν σχηματισθεί στον τόπο καταγωγής των ταξιδιωτών με βάση τις περιορισμένες γνώσεις και τις φήμες της εποχής εκείνης για τη Μάνη (πολεμικότητα, πειρατεία, βεντέτα κ.λπ.). Αυτό το συμπέρασμα συνάγουμε από σύγχρονες αλλά και παλιότερες φυσικοανθρωπολογικές μελέτες, από τις οποίες δεν αποδεικνύεται ότι οι Μανιάτες υπερείχαν στο ύψος ή στη σωματική διάπλαση από τους άλλους Έλληνες ή ότι η φυσική τους εμφάνιση είχε κάποια άλλη ιδιαιτερότητα (στο χρώμα κ.λπ.)⁷.

Άλλες περιγραφές είναι επηρεασμένες εξολοκλήρου από τις προκαταλήψεις και στηρίζονται στην άγνοια. Είναι δηλ. εντελώς φανταστικές. Π.χ. ο Evlijâ Celebi περιγράφει το 1670 τους Μεσομανιάτες με τρόπο που είναι αυτονόητο ότι δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ο ακραίος εθνο-

κεντρισμός του δείχνει πάντως την αντίληψή του για το ωραίο και το άσχημο, γιατί, θέλοντας να περιγράψει του Μεσομανιάτες, τους παρουσιάζει περίπου σαν τέρατα. Αυτός όμως δεν προχώρησε στο εσωτερικό της Μέσα Μάνης. Για τον Evlijâ Çelebi η φυσιογνωμία των Μεσομανιατών είναι παράξενη: είναι κοντοί, έχουν μεγάλο στρογγυλό κεφάλι. Η φωνή τους είναι σαν του σκύλου της Τραπεζούντας. Έχουν μεγάλα αυτιά. Τα κεφάλια τους είναι τριχωτά, τα φρύδια τους μαύρα, οι λαιμοί τους κοντοί, οι ώμοι τους φαρδιοί. Η μέση και οι γάμπες τους είναι λεπτές. Τα πέλματά τους είναι ίσια. Από βράχο σε βράχο πηδούν σαν αντιλόπες. Είναι ευκίνητοι "άπιστοι", λέει, δείχνοντας με τον τρόπο αυτό πως αντιλαμβάνεται την "ετερότητα", ο Οθωμανός ταξιδιώτης (Κωστάκης 1980-81:302)⁸. Η ασυμμετρία των χαρακτηριστικών είναι το κύριο ενδεικτικό της ασχήμιας⁹.

Σε ορισμένα σημεία της περιγραφής των Μανιατών, οι ταξιδιώτες φαίνεται να έχουν δίκιο. Π.χ. αναφέρουν ότι στη Μέσα Μάνη λόγω της δύσκολης ζωής οι άνδρες ήταν πρόωρα γερασμένοι και ρυτιδωμένοι, ζούσαν όμως πολλά χρόνια (Leake). Η διαπίστωση αυτή είναι πραγματικό γεγονός και οφείλεται στο ξηρό, υγιεινό κλίμα. Πραγματικές επίσης πρέπει να είναι οι συγκρίσεις που κάνουν μεταξύ καπετάνιων και απλών Μανιατών, που βρίσκουν τους πρώτους πιο καλοζωισμένους και τους δεύτερους ταλαιπωρημένους και ασθενικούς (Galt).

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι παρατηρήσεις των ταξιδιωτών για τις γυναίκες έχουν ιδιαίτερη σημασία, γιατί αποτελούν το κατεξοχήν "άλλο" ή "διαφορετικό" (Brettel 1986α:132), αφού κατά κανόνα οι περιηγητές είναι άνδρες. Όλοι οι περιηγητές λοιπόν βρίσκουν τις γυναίκες της Μάνης πολύ ωραίες και το δηλώνουν απερίφραστα. Αναφέρουν μάλιστα ότι αυτό ισχύει σε όλα τα χωριά. Ο ευφάνταστος, λόγω της ηλικίας του (ήταν 22 ετών) Άγγλος Morrill, επηρεασμένος από τον θετικό εθνοκεντρισμό του (συγκρίνει τους πύργους της Μάνης με της πατρίδας του) αλλά και τον εξωτισμό της εποχής (Todorov 1989:353), βρίσκει, το 1795, ότι η χήρα καπετάνισσα στις Κιτριές διατηρεί, αν και 28 ετών (!), ακόμα την ομορφιά της και θεωρεί ότι οι τρόποι της είναι ευγενικοί και αξιοπρεπείς. Αναφέρει επίσης ότι η αδελφή της και οι υπηρέτριες ήταν όμορφα ντυμένες με τις τοπικές φορεσιές. Η αντίληψη που σχηματίζει, τον οδηγεί να παρομοιάζει αυτά που βλέπει με φανταστικά γεγονότα παραμυθιού. Παρομοιάζει την καπετάνισσα με νεράιδα που ζει στον πύργο της και δηλώνει ότι είναι τόσο έκπληκτος και γοητευμένος σαν περιπλανώμενος ιππότης.

Η φυσική εμφάνιση συνδέεται με την αμφίεση και τη φροντίδα του

σώματος. Όπως φαίνεται από τα παραπάνω οι περιηγητές που βλέπουν ωραία τη φυσική εμφάνιση των Μανιατών, περιγράφουν κατά τον ίδιο τρόπο και την αμφίεσή τους. Αυτό αποδεικνύει θετική τοποθέτησή τους εξαρχής. Το ερώτημα είναι τι από τα δύο τους επηρεάζει περισσότερο, η φυσική εμφάνιση ή η αμφίεση;

Στην περιγραφή του καπετάν Τζαννετάκη, ο Morrill, μας λέει:

Μεγαλοπρεπής ήταν η φορεσιά του καπετάν Τζαννετάκη. Φορούσε βελούδινο ρούχο με μαύρες ούγιες στα μανίκια. Το ζουνάρι του που συγκρατούσε την πιστόλα του και το στιλέτο του ήταν ένα χρυσοϋφαντο κόκκινο μαντίλι. Η βράκα του έφθανε στα γόνατα και από εκεί και κάτω φορούσε σφιχτές γκέτες από γαλάζια τσόχα και μαλαμοκαπνισμένες και ασημένιες θήκες, για να προστατεύονται οι αστράγαλοι. Όταν βγήκε από τον πύργο, έριξε στους ώμους του έναν πλούσιο φαρδομάνικο χρυσοκέντητο μανδύα, γαλάζιο από έξω, κόκκινο από μέσα. Το σαρίκι του ήταν πράσινο και χρυσό και, αντίθετα από την τουρκική συνήθεια, τα γκρίζα μαλλιά του κρέμονταν κάτω από το σαρίκι.

Παρόμοια είναι και η περιγραφή του Αντωνόμπεη από τον περιηγητή Gell το 1805. Φορούσε όμως αυτός διαφορετική ενδυμασία που πλησίαζε περισσότερο σ' αυτή των Ελλήνων αρχόντων:

Ήταν ντυμένος με αντερί μεταξωτό ριγωτό και είχε από πάνω ένα μακρύ μεγάλο μπινίσι και στη μέση κόκκινο ζουνάρι. Ήταν γύρω στα 50, ανυπόκριτα ευγενικός και αξιοπρεπής.

Για τους Μανιάτες που συνάντησε ο Laurent στο Μυστρά το 1818, λέει ότι είχαν ξυρισμένο κεφάλι, εκτός από την κορυφή, όπου φορούσαν κόκκινο φεσάκι. Φορούσαν μια κόκκινη ζακέτα, χρυσοκέντημένο ζουνάρι, δύο πιστόλες, χαντζάρι, μαύρη βράκα, άσπρες ευρωπαϊκές κάλτσες και παπούτσια. Ήταν, λέει, η πιο γραφική φορεσιά που είδα στην Ελλάδα¹⁰. Οι έννοιες της μεγαλοπρέπειας και της γραφικότητας είναι παρούσες, όπως βλέπουμε στις περισσότερες ειδικές περιγραφές.

Το εξασκημένο μάτι των ταξιδιωτών βλέπει, μέσα από τις διαφορές στην ενδυμασία, τις ταξικές διαφορές. Ο πλούτος και η μεγαλοπρέπεια της φορεσιάς εξαρτάται από την κοινωνική ομάδα και την τάξη. Συγκεκριμένα αναφέρουν ότι οι παρακατιανοί είχαν παρόμοιες φορεσιές με κείνη του Τζαννέτμπεη αλλά χωρίς τα πλούσια κεντήματα και τα στολίδια. Ακόμα και τα υποδήματα των πλουσίων ήταν σφιχτά και κατασκευασμένα από κεντημένο δέρμα. Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης φορούσαν περισσότερα κοσμήματα (π.χ. πολλά δαχτυλίδια στα χέρια κ.λπ.). Αυτό δείχνει ότι η ανώτερη τάξη στη Μάνη (καπετάνιοι, μπέηδες) ιδιοποιείτο τότε σημαντικό μέρος του κοινωνικού πλεονάσματος.

Στις παλιότερες περιγραφές η ενδυμασία των χωρικών ήταν ακόμα πιο απλή. Ο Άγγλος ταξιδιώτης Covel το 1670 μας περιγράφει ένα βουνίσιο γέροντα, που συνάντησε κατά την έξοδο του από το πλοίο:

Φορούσε φτωχό ρούχο, χοντρή πατατούκα και πλεχτή πουκαμίσια. Αντί υποδημάτων και καλτσών είχε τυλίξει τις πατούσες του με κομμάτια βοϊδοτόμαρο με την τρίχα από έξω δεμένα με λουριά.

Προχωράει και σε κρίσεις που δείχνουν κάποιον εθνοκεντρισμό αλλά και προκατάληψη, επηρεασμένος από τις κλασικές σπουδές του:

Νομίζω πως δεν τα είχε βγάλει τα υποδήματα ποτέ από τα πόδια του. Με αυτά όμως τα υποδήματα μπορούσε να ανεβοκατεβαίνει τους βράχους με μεγάλη ευχέρεια. Ασφαλώς τα ίδια θα φορούσε και ο αρχαίος Ησίοδος¹¹.

Για την ενδυμασία των Μεσομανιατών ο Evlijâ Celebi μας λέει: “Τα ρούχα τους είναι από κατσικότριχο, τα τσαρούχια τους από δέρμα κατσικιού”. Τέτοιες ενδυμασίες φορούσαν και τα νεότερα χρόνια οι φτωχότεροι κάτοικοι της περιοχής. Ο Leake λέει ότι ο παπα-Μακάριος φορούσε ένα “σουρτούκο” και παντελόνια από μανιάτικο “χοντρόσκουτο”.

Οι ταξιδιώτες περιγράφουν και τις γυναικείες φορεσιές και τις βρίσκουν πολύ όμορφες και κομψές. Της ανώτερης τάξης ανταγωνίζονται τις φορεσιές των Ευρωπαίων πριγκιπισσών. Εντυπωσιακή ήταν η φορεσιά της καπετάνισσας στις Κιτριές με πολλά δυτικότροπα στοιχεία που περιγράφει ο Morritt το 1795:

Η καπετάνισσα φορούσε ένα ελαφρύ γαλάζιο φόρεμα και ένα κοντόγουνο χωρίς μανίκια από κεντημένο κρεμεζί βελούδο. Πάνω απ’ αυτό φορούσε ένα σκούρο πράσινο βελούδινο πολωνέζικο μαντό με πλατιά ανοιχτά μανίκια, επίσης πλούσια κεντημένο. Στο κεφάλι φορούσε μια κίτρινη χρυσοκεντημένη σκούφια που έμοιαζε με στέμμα. Ένα μαντίλι από άσπρη χρυσοϋφαντη μουσελίνα, στερεωμένη στο δεξιό ώμο, περνούσε από το στήθος και κάτω από τον αριστερό ώμο ανέβαινε στο κάλυμμα της κεφαλής, έπεφτε πίσω της και κρεμόταν ως το πάτωμα¹².

Από τα παραπάνω συνάγουμε ότι παλιότερα η ενδυμασία κατασκευαζόταν επιτοπίως από ντόπια γιδόμαλλα. Αργότερα επηρεάζεται από την ευρωπαϊκή (πρβ. το πολωνέζικο μαντό, τις ευρωπαϊκές κάλτσες, το μανδύα κ.λπ.). Πολύ αργότερα εξάλλου μερικοί άνδρες από την ανώτερη τάξη (μέλη οικογενειών καπετάνιων, μπέηδων κ.λπ.) που είχαν ταξιδέψει ή διαμείνει στο εξωτερικό (Δυτική Ευρώπη) για αρκετό χρόνο φορούσαν “φράγκικα” (Μπεηζαδές κ.ά.). Η ευρωπαϊκή επίδραση στη μανιάτικη ενδυμασία πρέπει να ήταν πολύ παλιά, όπως δείχνει η παρατήρηση του Celebi το 1670 για τους Οιτυλιώτες ότι φορούσαν, όπως οι Φράγκοι, μαύρα καπέλα¹³. Η επίδραση αυτή οφειλόταν και στις στενές

σχέσεις των Μανιατών με τους Βενετούς. Η χρήση ευρωπαϊκών ενδυμάτων δείχνει ότι, ως προς αυτό, οι Μανιάτες αξιολογούσαν θετικά ορισμένα δυτικά υλικά αγαθά, γιατί ανέβαζαν το γόητρο αυτών που τα φορούσαν και τόνιζε τις κοινωνικές διαφορές. Η χρήση εξάλλου ορισμένων χρωμάτων είχε ιδιαίτερη σημασία, π.χ. του πράσινου χρώματος, το οποίο θεωρείται ισλαμικό και η χρήση του απαγορευόταν από τους Τούρκους στους Έλληνες της υπόλοιπης Ελλάδας. Οι Μανιάτες όμως, θέλοντας ίσως να δείξουν την ανεξαρτησία τους, έκαναν ευρεία χρήση αυτού του χρώματος.

Η μελέτη της "ετερότητας" σε σχέση με την εμφάνιση αποδεικνύει ότι όσο η φυσική παρουσία και η αμφίεση των "άλλων", των Μανιατών δηλ. πλησιάζουν προς τα δικά τους μέτρα, τόσο οι απόψεις τους είναι θετικές. Σε διαφορετική περίπτωση βλέπουν τη φορεσιά απλώς γραφική ή χωρίς ενδιαφέρον. Ο εθνοκεντρισμός αυτός ισχύει και σε άλλες αξιολογήσεις της κουλτούρας των Μανιατών.

Η αρνητική προκατάληψη πάντως ξεπερνώταν από τον πλούτο της ενδυμασίας, ιδιαίτερα την ποιότητα του υφάσματος (βελούδο, μετάξι, μουσελίνα) και τη διακόσμηση (χρυσά και ασημένια κεντήματα). Σημειώνω πως εντύπωση τους έκανε ότι στη Μάνη οι γυναίκες φορούσαν κανονικά φουστάνια, όπως οι Ευρωπαίες (θετικός εθνοκεντρισμός), και όχι σαλβάρια, όπως όλος ο θηλυκόκοσμος της Οθωμανικής Ανατολής. Η τελευταία όμως παρατήρησή τους είναι αδικαιολόγητη γενίκευση που δεν ίσχυε τότε στην Ελλάδα και ίσως εξηγείται από την παντελή απουσία Οθωμανίδων ντυμένων με ανατολίτικα ενδύματα στη Μάνη.

Θα αναφερθώ τώρα σε ένα άλλο θέμα που έχει απασχολήσει τους ταξιδιώτες: την πολεμικότητα των Μανιατών, που αναφέρεται σε πολλά κείμενα αλλά συνάγεται και από τις περιγραφές της αμφίεσης και του οπλισμού τους. Για τους ταξιδιώτες ο ελαφρά οπλισμένος Μανιάτης ήταν αυτός που είχε ένα μαχαίρι και δύο πιστόλες στο ζουνάρι του. Συνήθως είχε μαζί του και ένα μακρύ ντουφέκι ή ένα μουσκέτο. Κάποτε, παλιότερα κρατούσε στο χέρι και ένα τσεκούρι ή ένα ρόπαλο και στο κεφάλι φορούσε κράνος, για να αποκρούει τα εχθρικά βλήματα (Sandwich· Castela)¹⁴. Συχνά στα ζουνάρια τους πιστόλες είχαν και οι γυναίκες, ακόμα και οι ιερείς. Στη σκοποβολή εξάλλου ασκούσαν εκτός από τους άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Την αγάπη των Μανιατών για τα ωραία όπλα επισημαίνουν πολλοί περιηγητές. Η οπλοφορία πάντως των Ελλήνων την περίοδο της Τουρκοκρατίας ήταν κανόνας. Ήταν επομένως φυσικό και οι Μανιάτες να μην αποτελούν εξαίρεση. Η διαφορά βρίσκεται στο γεγονός

ότι η οπλοφορία εδώ ήταν γενική χωρίς διάκριση φύλου και ιδιότητας. Οι Μανιάτες θεωρούσαν εντελώς αφύσικο να κυκλοφορούν άνθρωποι άοπλοι, ιδιαίτερα ξένοι ταξιδιώτες, και σε μια περίπτωση είχαν εκφράσει την απορία τους προς αυτούς (Cockerell).

Η περιγραφή των οπλισμένων Μανιατών που δεν άφηναν τα όπλα τους ούτε μέσα στο σπίτι, όπως παρατηρούν παραξενεμένοι οι περιηγητές, δείχνει ανθρώπους για τους οποίους ο πόλεμος ήταν τρόπος ζωής, ένα "ολοκληρωτικό κοινωνικό γεγονός" (fait social total), όπως λένε οι κοινωνιολόγοι. Ήταν κυρίαρχη πρακτική και ιδεολογία που κάλυπτε όλες τις άλλες εκδηλώσεις τους. Ήταν μια πολιτισμική έξη, "habitus", όπως λέει ο Bourdieu¹⁵. Ο πόλεμος και οι αιματηρές συγκρούσεις ήταν καθημερινή ρουτίνα. Ληστρικές και πειρατικές επιχειρήσεις γίνονταν σχεδόν πάντα, όταν οι καιρικές συνθήκες το επέτρεπαν. Οι περιηγητές αναφέρουν ότι οι Μανιάτες τις δραστηριότητες αυτές τις "βάφτιζαν" πόλεμο, δείχνοντας με αυτό τον τρόπο ότι εκείνοι δεν τις θεωρούσαν κάτι τέτοιο. Έπαιρναν μέρος άνδρες και γυναίκες, ακόμα και ιερείς. Όλοι θεωρούσαν τη συμμετοχή τους σε τέτοιες εκστρατείες σημαντικό γεγονός και τίτλο τιμής, κόμπαζαν για τα κατορθώματά τους και έδειχναν με υπερηφάνεια τα τραύματά τους (Cuilletière· Morrill)¹⁶.

Μερικοί ταξιδιώτες, από τους πιο προχωρημένους, προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν και να δικαιολογήσουν αυτή την κοινωνική κατάσταση, κάνοντας ένα πρώτο βήμα στην ονομαζόμενη σήμερα "ερμηνευτική εθνογραφία" (Geertz 1973· Sperberg 1981:69-92· πρβ. και Marcus 1983:859-865). Ορισμένοι αποδίδουν την πολεμικότητα των Μανιατών στους ενδοφυλετικούς πολέμους και την αναρχούμενη κοινωνία τους. Άλλοι εξηγούν με τη βεντέτα το μίσος τους προς τους Τούρκους ή αποδίδουν την πολεμικότητα στην οργάνωση κατά πατριές και στη συστράτευση των γυναικών, μπροστά στις οποίες οι άνδρες δεν τολμούσαν να δείξουν δειλία¹⁷. Όλες αυτές οι ερμηνευτικές προσπάθειες χαρακτηρίζουν ταξιδιώτες το 18ο αιώνα, όταν ο ευρωπαϊκός διαφωτισμός βρισκόταν στην ακμή του (πρβ. Todorov 1989). Δεν γνωρίζουμε μόνο αν αυτές οι απόψεις σχηματίστηκαν αποκλειστικά από τους ίδιους τους περιηγητές ή ήταν προβολή προς αυτούς ιδεών των Μανιατών (πρβ. Morrill).

Οι παραπάνω απόψεις πρέπει να θεωρηθούν ενμέρει σωστές. Επιβεβαιώνονται από τη σύγχρονη εθνολογική έρευνα στη Μάνη. Π.χ. η έννοια της εκδίκησης, η οποία συνδέεται με τις γενιές (πατριές), προβαλλόμενη σε υψηλότερο επίπεδο οδηγεί στην ανάπτυξη φυλετικού ή εθνικού μίσους. Η έννοια του "εμείς και οι άλλοι" σε μια διαπραγμάτευση της

κοινωνικής ταυτότητας επεκτείνει ή στενεύει ανάλογα τη σημασία της. Ο ρόλος εξάλλου των γυναικών αποδεικνύεται από τα καθήκοντα που τους έχει αναθέσει η μανιάτικη κοινωνία. Ο κοινωνικός έλεγχος που ασκείτο από τις γυναίκες για κάθε πράξη (δειλία κ.λπ.) των ανδρών τους (αδελφών, συζύγων, γιων) συνάγεται από τα ταξιδιωτικά κείμενα αλλά και από τα νεότερα μοιρολόγια του γδικιωμού που έχουν μελετηθεί με σύγχρονη ανθρωπολογική μέθοδο (Αλεξάκης 1980· Seremetakis 1991).

Ήταν μήπως αυτές οι περιγραφές υπερβολικές; Μπορούν να αποδοθούν στην εντύπωση που προκάλεσαν στους ειρηνικούς ταξιδιώτες οι πάνοπλοι και μαχητικοί Μανιάτες; Πιστεύω ότι οι περιγραφές τους ήταν ακριβείς και η εικόνα που παρουσίασαν πραγματική. Επρόκειτο για μια πολεμική κοινωνία διαμορφωμένη πολύ νωρίς, τουλάχιστον από τις αρχές της Τουρκοκρατίας, ίσως και από παλιότερα¹⁸. Έχει σχέση όμως η οργάνωση αυτή με κάποιο αίσθημα ανασφάλειας των Μανιατών; Υπήρχε κάτι που τα συνδέει και γιατί; Δεν πρόκειται πάντως για ψυχωτικές φοβίες. Οι Μανιάτες αισθάνονταν απειλούμενοι –και αυτό ήταν πραγματικότητα– σε όλα τα επίπεδα, ως άτομα, ως οικογένειες και πατριές λόγω της βεντέτας από τους συγχωριανούς τους, ως φυλή από τους γείτονές τους τους Τούρκους¹⁹.

Άμεσα λοιπόν συνδεδεμένη με την πολεμικότητα των Μανιατών είναι η βεντέτα, ο γδικιωμός, όπως ονομάζεται στο τοπικό ιδίωμα. Για τη βεντέτα της Μάνης έχουν γραφτεί πολλά. Δεν θα επεκταθώ στο θέμα εδώ. Οι περιηγητές μας πληροφορούν ότι ήταν πολύ παλιά πρακτική. Αναφέρουν ότι οι Μανιάτες είχαν χρέος να εκδικηθούν το φόνο ενός δικού τους και μέχρι να γίνει αυτό, δεν έπρεπε να ξυριστούν και να καταναλώσουν κρέας (Saint-Sauveur· Leake). Τα παραπάνω είναι μάλλον μια ανυπόσταστη εξειδίκευση που έχει γραφτεί ίσως για εντυπωσιασμό, ίσως και από άγνοια. Στην πραγματικότητα τα δύο τελευταία συνέβαιναν σε όλες τις περιπτώσεις θανάτου και πένθους. Ο Castellan αναφέρει το 1797 ότι οι Μανιάτες θεωρούσαν τη βεντέτα καθαγιασμένη από την Εκκλησία (θρησκευτική επικύρωση του θεσμού, πράγμα φυσικό σε μια κοινωνία όπου κυρίαρχη ήταν η ιδεολογία της συγγένειας) και επομένως δεν είχαν θρησκευτικούς ή ηθικούς ενδοιασμούς, για να πράξουν το χρέος τους²⁰. Αν δεν μπορούσαν μάλιστα να εκτελέσουν οι ίδιοι το καθήκον τους, ανέθεταν σε άλλους να το πράξουν²¹.

Περιηγητής που δικαιολογεί τη βεντέτα στη Μάνη, και αυτό είναι φυσικό λόγω καταγωγής, είναι ο Stephanopoli, ο οποίος υποστηρίζει ότι οφείλεται στην απουσία δικαστηρίων. Γι' αυτόν το λόγο οι Μανιάτες θε-

ωρούσαν ανάγκη να πάρουν το νόμο στα χέρια τους. Ο Stephanopoli, συνηγορώντας σ' αυτή την κοινωνική πρακτική, θεωρεί ότι οι οικογενειακές συγκρούσεις αυτού του είδους είχαν και την καλή τους πλευρά, γιατί σκληραγωγούσαν τους Μανιάτες στον πόλεμο. Επομένως και αυτός συνδέει έμμεσα την πολεμικότητα των Μανιατών με τη βεντέτα. Ο Leake εξάλλου αναφέρει παραξενεμένος ότι οι εμφύλιοι πόλεμοι δεν ήταν τόσο αιματηροί όσο νομίζει κανείς, γιατί περνούσαν και μήνες χωρίς ούτε ένα θύμα και από τις δύο πλευρές. Αυτή η άποψη όμως προέρχεται από την ιδιότητα του Leake, ο οποίος λόγω στρατιωτικού επαγγέλματος έβλεπε με διαφορετικά κριτήρια την παραπάνω δραστηριότητα, παίρνοντας τον όρο "πόλεμο", που χρησιμοποιούσαν οι Μανιάτες, ως πραγματικότητα. Οι Μανιάτες δεν ήταν στρατιώτες αλλά πολεμιστές. Επρόκειτο για φυλετικούς πολέμους, όπου τα θύματα είναι πάντα ελάχιστα (πρβ. Montagu 1974:288· Gardner και Heider 1974:135). Οι εμπλεκόμενοι άλλωστε φυλάγονταν και έπαιρναν όλα τα απαραίτητα μέτρα ασφαλείας.

Σημαντικές κατηγορίες προσάπτουν οι περισσότεροι περιηγητές στους Μανιάτες για την επίδοσή τους στην πειρατεία και τη ληστεία²². Οι περιηγητές, ιδιαίτερα οι παλιότεροι, που δεν είχαν επισκεφθεί οι ίδιοι τη Μάνη επιμένουν κυρίως στη θηριωδία και την αγριότητα των Μανιατών. Τις ίδιες όμως κατηγορίες διατυπώνουν κατά των Γάλλων, των Άγγλων και Βερβερίνων πειρατών, γιατί την περίοδο εκείνη πολλοί λαοί της Μεσογείου και της Ευρώπης ασκούσαν την πειρατεία. Η Μεσόγειος (και το Αιγαίο) ήταν γεμάτη από πειρατές όλων των εθνικοτήτων: Μαλτέζους, Γάλλους, Άγγλους, Ολλανδούς, Τούρκους, Βερβερίνους (Αλγερίνους) κ.λπ. Συχνά άλλωστε οι πειρατές δεν ενεργούσαν μόνο προς ίδιο όφελος, αλλά συνεργάζονταν στενά με τα κράτη της εθνικότητάς τους. Ήταν δηλ. κουρσάροι (d'Arvieux).

Είναι πάντως βέβαιο ότι οι κατηγορίες προς τους Μανιάτες δεν προέρχονται από άμεση εμπειρία, γιατί κανένας ταξιδιώτης, από όσους τουλάχιστον γράφουν, δεν είχε αιχμαλωτισθεί ή είχε πέσει θύμα πειρατείας. Ο περιηγητής Gell το 1805 μέσα στον φιλοτουρκισμό του υποστηρίζει ότι κανένας αιχμάλωτος των Μανιατών δεν επιζούσε, για να δώσει πληροφορίες. Η υπερβολή του ισχυρισμού είναι φανερή και αντιφάσκει με τις πληροφορίες που μας δίνουν άλλοι περιηγητές για το εμπόριο των αιχμαλώτων (την προσφορά λύτρων κ.λπ.) (Van Egmont και Heyman). Άλλοι περιηγητές εξάλλου μας πληροφορούν ότι οι Μανιάτες μόνο σε μεγάλη ανάγκη φόνευαν τους αντιπάλους τους (Sandwich). Υπάρχουν

μόνο μερικές προσωπικές εμπειρίες από παλιότερους περαστικούς ταξιδιώτες του 17ου αιώνα που είτε πλησίασαν είτε αποβιβάστηκαν στα παράλια της Μάνης, δεν μπορούν όμως να θεωρηθούν της ίδιας βαρύτητας, γιατί οι περιγραφές τους είναι πολύ γενικές και θολές, ενώ έχουν και έντονη τη σφραγίδα της προκατάληψης σε βάρος των Μανιατών.

Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι τα περί θηριωδίας, αγριότητας κ.λπ. είναι επαναλαμβανόμενοι “κοινοί τόποι” στα πλαίσια μιας αφηγηματικής ρητορικής ή στρατηγικής και φήμες, οι οποίες είχαν φτάσει ως τις άκρες της Μεσογείου και της Ευρώπης και συνδέονται με την πολεμικότητα των Μανιατών που είναι πραγματικό γεγονός. Είναι ένας τρόπος να δείξουν οι συγγραφείς, ως προς αυτό το θέμα, την ανωτερότητα των λαών τους (έμμεσος εθνοκεντρισμός), που όμως ασκούσαν και αυτοί την πειρατεία²³. Δεν μπορεί πάντως να αποκλεισθεί η περίπτωση διαφορετικών πρακτικών κάθε φορά, ανάλογα με την εποχή και τις γενικότερες συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή (εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ των κρατών, συμμαχία με τους Τούρκους κ.λπ.). Ήταν, τηρουμένων των αναλογιών, κάτι αντίστοιχο της σημερινής “επαναστατικής τρομοκρατίας”.

Η πειρατεία και η ληστεία που μπορούν από κοινωνικοανθρωπολογική άποψη να ενταχθούν στο σύστημα της αρνητικής αμοιβαιότητας στη Μάνη θεωρούνταν ηθικά καταξιωμένες. Ήταν τίτλος τιμής, γιατί ήταν προέκταση της αντίληψής τους για τη βεντέτα (*lex talionis*), εφόσον και αυτοί υφίσταντο παρόμοια από τους ξένους (Gouldner 1960:172· Sahlins 1974). Έτσι εξηγείται γιατί οι Μανιάτες ήταν υπερήφανοι γι’ αυτές τις επιχειρήσεις τους. Το τι ήταν καλό και το τι ήταν κακό ήταν πολύ σχετικό. Αν γινόταν εναντίον εχθρών, ήταν μια καλή πράξη.

Ο τρόπος επίσης εμπορίας των αιχμαλώτων είχε συγκεντρώσει τις κατηγορίες των περιηγητών άσχετα από θρήσκευμα (d’Arvieux· Celebi· Choiseul-Gouffier). Πολλοί τονίζουν σοκαρισμένοι ότι οι Μανιάτες ήταν άθρησκοι, γιατί πωλούσαν τους χριστιανούς (Φράγκους κ.ά.) στους Τούρκους και τους μουσουλμάνους (Τούρκους) στους Φράγκους. Παρουσιάζεται δηλ. να υπερισχύει η επωφελής εμπορική πράξη και όχι τα συναισθήματα ή η θρησκευτική αλληλεγγύη. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε ότι τότε μεταξύ καθολικών, διαμαρτυρομένων και ορθοδόξων υπήρχε μεγάλη εχθρότητα. Η έννοια του “άλλου”, του “διαφορετικού” λειτουργούσε σ’ αυτό κυρίως το επίπεδο, καθώς και οι δύο πλευρές είχαν επίγνωση των πολιτισμικών διαφορών που συνδέονταν με το θρήσκευμα (πρβ. Geertz 1968:1-46). Ο χαρακτηρισμός “σχισματικοί” με κάποια δόση

κατηγορίας και περιφρόνησης ήταν στα χείλια και των Ελλήνων και των περιηγητών για τους "άλλους" με αμοιβαιότητα (Stephanopoli· Gell).

Πολλοί περιηγητές αλλά και ξένοι και Έλληνες συγγραφείς της περιόδου εκείνης υποστηρίζουν ότι οι πολεμικές επιχειρήσεις των Μανιατών στη στεριά και τη θάλασσα γίνονταν ουσιαστικά για την αρπαγή (πλιάτσικο). Το γεγονός όμως ότι οι Μανιάτες τις επιχειρήσεις τους αυτές τις ονόμαζαν "πόλεμο" δείχνει ότι η κοινότητα του "εμείς" είχε πολύ μικρή έκταση και αντιστοιχούσε στο γένος, στην κοινότητα του χωριού, στην καπετανία. Αυτό όμως δεν ήταν σε θέση να το κατανοήσουν οι περιηγητές, εκπρόσωποι των μεγάλων κρατών της Ευρώπης, με ελάχιστες εξαιρέσεις (Galt). Πρόκειται για ευρωποκεντρικές αντιλήψεις καθώς ο πόλεμος σε συνδυασμό με τη διαρπαγή (πλιάτσικο) ήταν γενικότερη πρακτική στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και όχι μόνο.

Ενώ όμως οι περισσότεροι ταξιδιώτες εκφράζονται με τα χειρότερα λόγια για τους Μανιάτες πειρατές, υπάρχουν και άλλοι —πρόκειται πάντα για μεταγενέστερους— οι οποίοι ευνοϊκά διακείμενοι εξ αρχής, θέλοντας να ερμηνεύσουν, όπως ανέφερα, την κοινωνία τους, θεωρούν ότι η συμπεριφορά αυτή δεν διέφερε σε τίποτα από κείνη των Φράγκων και μουσουλμάνων πειρατών. Τους δικαιολογούν στην προσπάθειά τους να τους κατανοήσουν, λέγοντας ότι και οι Μανιάτες υφίσταντο τα πάνδεινα από τους ξένους πειρατές, ή αποδίδουν τη συμπεριφορά τους στον αγώνα για την ανεξαρτησία τους, υποστηρίζοντας ότι η αγριότητά τους είναι επηρεασμένη από τη θηριωδία των Τούρκων (Οθωμανών). Πρόκειται δηλαδή για μια λειτουργία της αρνητικής αμοιβαιότητας που ανέφερα. Άλλοι πιο λογοκράτες, επηρεασμένοι από τη φυσιοκρατία της εποχής, αποδίδουν τη ροπή τους στη ληστεία και την πειρατεία στο άγονο έδαφος ή στην περιστασιακή χαμηλή γεωργική παραγωγή (πρβ. Castellan).

Οι πληροφορίες των περιηγητών αναφέρονται συχνότερα στο χαρακτήρα και τη συμπεριφορά των γυναικών της Μάνης. Εδώ οι περιηγητές συμφωνούν. Όλοι θεωρούν τις Μανιάτισσες δραστήριες και εργατικές, έξυπνες και ενάρετες (Castellan). Οι περιηγητές επισημαίνουν ειδικότερα τη γενναιότητα των γυναικών και αφηγούνται ιστορίες ηρωισμού κατά των διαφόρων εχθρών (Τούρκων κ.ά.). Π.χ. υπερασπίζονται πύργους ή αντικαθιστούν άνδρες στο πεδίο της μάχης²⁴.

Εκτός από την αρετή των γυναικών στον πόλεμο, οι ταξιδιώτες επισημαίνουν την ηθική τους, τις συγκρατημένες δηλ. σχέσεις τους με το άλλο φύλο. Αναφέρουν ότι προγαμιαίες σχέσεις θεωρητικά δεν υπήρχαν στη Μάνη, η δε πίστη μετά το γάμο ήταν αδιαμφισβήτητη. Οι άνδρες σέ-

βονταν τις γυναίκες²⁵ αλλά και στις περιπτώσεις που αυτό δεν γινόταν, επέβαλλαν οι ίδιες το σεβασμό²⁶.

Πράγματι στη Μάνη οι σχέσεις των δύο φύλων ρυθμιζόνταν πάντα μέσω του γάμου από τους ηλικιωμένους άνδρες (γέροντες) των οικογενειών και των γενών. Αυτό συμβαίνει σε πολεμικές κοινωνίες που μέσω του γάμου επιδίωκαν να κλείσουν επωφελείς συμμαχίες. Οι γυναίκες είχαν εσωτερικεύσει αυτή την πρακτική και τηρούσαν απόλυτα τον κανόνα. Οι περιηγητές επισημαίνουν ωστόσο ότι εκεί οι γυναίκες δεν ήταν έγκλειστες, όπως σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Οι παρατηρήσεις επομένως του Evlijâ Celebi το 1670 για τα δήθεν ερωτόπληκτα κορίτσια και τις γυναίκες στη Μάνη δεν έχουν βάση. Είναι χαρακτηριστικό δείγμα αρνητικού εθνοκεντρισμού. Ήταν φυσικό την άνετη κυκλοφορία των γυναικών και τις συνομιλίες τους με τους άνδρες (συνήθως συγγενείς), σε σύγκριση με τις έγκλειστες χανούμισσες, να τις θεωρεί ο Οθωμανός περιηγητής ερωτοπληξία.

Οι περιηγητές δίνουν πληροφορίες και για τη θρησκευτική κατάσταση στη Μάνη. Οι περισσότεροι παρουσιάζουν τους κληρικούς (μοναχούς, ιερείς, δεσπότες) πολύ κοντά στο λαό, πράγμα που είναι αλήθεια²⁷. Αναφέρουν ότι όλοι οι κληρικοί οπλοφορούσαν και ότι έπαιρναν μέρος στις "πολεμικές επιχειρήσεις"²⁸, ότι εμπλέκονταν ακόμα και σε βεντέτες μέσα στους ναούς (Leake). Οι ιερείς εξελίσσονταν σύμφωνα με τις πληροφορίες μέχρι τα ανώτατα αξιώματα (δεσπότες, μητροπολίτες). Αυτό προκάλεσε μεγάλη εντύπωση στον Γάλλο μισέλληνα Fourmont, ο οποίος το 1730, σοκαρισμένος από την αντίφαση (λαϊκότητα-υψηλά αξιώματα) αναφέρει ότι "σ' αυτόν τον τόπο ο πιο άθλιος, ο πιο ελεεινός καλόγερος θέλει να γίνει δεσπότης". Η τοποθέτησή του αυτή είναι ένας αρνητικός εθνοκεντρισμός γαλλικής προέλευσης, όπου ο κατώτερος κλήρος ήταν σαφώς διαχωρισμένος από τον ανώτερο (καρδινάλιοι κ.λπ.). Και όπου ο πρώτος γιος του φεουδάρχη διαδεχόταν τον πατέρα του στο φέουδο, ενώ ο δεύτερος γινόταν καρδινάλιος (δεσπότης ή ανώτερος κληρικός), ή τα ανώτερα ιερατικά αξιώματα κληρονομούνταν από τον πατέρα στο γιο (Bloch 1968:485). Ο ίδιος άλλωστε ο Fourmont ήταν ανώτερος ιερωμένος (ηγούμενος).

Εντύπωση προκάλεσε επίσης στους περιηγητές η αυστηρότητα της νηστείας των Μανιατών. Αναφέρουν ότι ούτε για θεραπευτικούς λόγους δεν διέκοπταν τη νηστεία τους. Ο Leake μας αφηγείται ότι σε μια περίπτωση ο γιατρός συνέστησε για θεραπεία γαργάρα με γάλα, ο ασθενής όμως δεν την εφάρμοσε, γιατί ήταν περίοδος νηστείας, και ζήτησε άλλου

είδους θεραπεία. Η έκπληξη των ξένων, ιδιαίτερα των Βορειοευρωπαίων περιηγητών εξηγείται, γιατί αυτή η τυπική συμπεριφορά είχε ξεπεραστεί ήδη από την εποχή της Μεταρρύθμισης στην Ευρώπη, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η θρησκευτική τυπολατρία σε άλλα θέματα απουσίαζε και από εκεί. Πρέπει εξάλλου να λάβουμε υπόψη και τη σημασία της θεσμοποιημένης νηστείας σε κοινωνίες με περιορισμένους οικονομικούς πόρους.

Ο Leake θέλοντας να δείξει την ακραία τυπολατρία στη Μάνη, αναφέρει ότι ο Μανιάτης μπορεί να έχει στήσει ενέδρα στον τοίχο μιας ερειπωμένης εκκλησίας, ενώ σε άλλη περίπτωση, περνώντας από εκεί να κάνει το σταυρό του επτά φορές. Κάποτε η ευλάβεια μπορούσε να φτάσει στη θρησκευτική αφέλεια. Περιηγητής αφηγείται ότι ένας Μανιάτης εξομολογήθηκε στον ιερέα ότι όταν πότιζε το ζώο του, δεν πρόσεξε και έχυσε λίγο νερό –θεωρείται πολύ μεγάλο αμάρτημα λόγω της λειψυδρίας στη Μάνη– και ο εξομολογητής του επέβαλε ποινή να φέρει στο ναό 12 φορτία λάδι (Saint-Sauveur). Αυτές οι αφηγήσεις έχουν μάλλον ανεκδοτολογικό χαρακτήρα και παρατηρούνται και για άλλους λαούς της Μεσογείου (Brettel 1986β:166). Η τυπολατρία πάντως και η ακραία θρησκευτικότητα που περιγράφουν ορισμένοι περιηγητές, οι οποίες σε μερικές περιπτώσεις μπορεί να αληθεύουν, έρχονται σε αντίφαση με τις παρατηρήσεις άλλων για το μεγάλο αριθμό ερειπωμένων εκκλησιών στη Μάνη (Gell) και τις πληροφορίες για πώληση χριστιανών αιχμαλώτων στους Τούρκους, που παραθέτουν οι ταξιδιώτες παραξενεμένοι και μην μπορώντας να εξηγήσουν τη λογική τους.

Κλείνοντας την ενότητα αυτή, θα ήθελα να αναφερθώ στον τρόπο που είδαν οι περιηγητές τους Μανιάτες, συγκρίνοντάς τους με τους άλλους Έλληνες. Γιατί γενικά οι ξένοι απέφευγαν να κάνουν συγκρίσεις των Μανιατών με τους κατοίκους των δικών τους χωρών. Απουσιάζει δηλ. από τα περιηγητικά κείμενα αυτό που ονομάζουμε σήμερα “Ανθρωπολογία” ή “Εθνολογία του καθρέφτη” (βλ. για την προβληματική Chiva και Jeggle: 1987· πρβ. και Fernandez 1980· Hartog 1980).

Πρώτα πρέπει να υπενθυμίσω την εικόνα που έδωσαν οι γυναίκες στους περιηγητές. Όλοι κατά κανόνα βλέπουν τις Μανιάτισσες πιο κομψές και πιο όμορφες από τις υπόλοιπες Ελληνίδες. Είναι ερώτημα πώς διαμορφώθηκε αυτή η άποψη. Ενδεχομένως οι λεπτές Μανιάτισσες με τα καλογυμνασμένα σώματα –έτσι είναι συνήθως και σήμερα– να τους επηρέασαν θετικά. Ίσως και γιατί η εμφάνισή τους πλησίαζε περισσότερο στα δικά τους ευρωπαϊκά πρότυπα (ενδυμασία, φυσική παρουσία).

Κατόπιν όλοι οι περιηγητές, συγκρίνοντας τους Μανιάτες με τους υ-

πόλοιπους Έλληνες, τους βλέπουν πολύ διαφορετικούς και στα χαρακτηριστικά και στη συμπεριφορά τους μεταξύ τους αλλά και απέναντι στους ξένους. Τους βρίσκουν επίσης πιο καλοκαμωμένους και πιο ζωηρούς από τους υπόλοιπους Έλληνες.

Ο Morrill το 1795 λέει ότι:

...οι άνδρες στη Μάνη έχουν όλες τις αρετές που συμβαδίζουν με την ευγένεια και την ανεξαρτησία. Το ελάττωμά τους είναι οι βίαιες εκδηλώσεις και στην εχθρότητα και στις φιλίες, το απείθαρχο και εκδικητικό πνεύμα.

Ο ίδιος περιηγητής λέει ότι δεν παρατηρούνται στη Μάνη ούτε κλεψιές ούτε απάτες και κάθε λογής πονηριές που διαπίστωσε σε άλλες περιοχές. Οι κάτοικοι είναι ανοιχτόκαρδοι και υψηλόφρονες.

Παρόμοιες διαπιστώσεις κάνει και ο Άγγλος καθηγητής της Βοτανολογίας Sibthorp τον ίδιο χρόνο:

Ήταν καταπληκτική η αντίθεση ανάμεσα στη μορφή των Μανιατών και των άλλων Ελλήνων που είδαμε ως τώρα. Δεν υπάρχει πουθενά η δουλική έκφραση στη σκέψη και στο κορμί που βλέπει κανείς στους υπόλοιπους Έλληνες.

Ο Leake εξάλλου, ο οποίος τονίζει την προθυμία των Μανιατών να απαντήσουν σε κάθε ερώτημά του αναφέρει ότι:

...η αφέλεια και η ειλικρίνεια που τους χαρακτηρίζει αποτελούν φυσική συνέπεια της ανεξαρτησίας τους. Η ψευτιά και η υποκρισία είναι λιγότερο αναγκαίες στους Μανιάτες παρά στους άλλους Έλληνες, που δεν έχουν άλλο όπλο για να αμυνθούν εναντίον των δυναστών τους. Είναι όμως αμήχανοι στους τρόπους και τους λείπει η άνεση και η φυσικότητα των Τούρκων και των άλλων Ελλήνων.

Ο Cockerell επίσης γράφει ότι:

...μπαίνοντας στη Μάνη βρεθήκαμε σε ένα διαφορετικό κόσμο. Ενώ στις άλλες περιοχές επικρατούσε ερημιά και αποχαύνωση, στη Μάνη υπάρχει μια ατμόσφαιρα ζωντανίας και ευημερίας. Και η τελευταία σπιθαμή της γης φαίνεται καλλιεργημένη από προσεχτικά χέρια και ας είναι θεόφτωχα βραχοτόπια. Τα χωριά είναι πιο καθαρά και λιγότερο εξαπλωμένα και ο πληθυσμός πυκνότερος από την υπόλοιπη Ελλάδα. Η όψη των ανδρών χαρούμενη, ανοιχτόκαρδη, οι γυναίκες πιο όμορφες, οι φορεσιές πιο κομψές. Φαίνεται πως η ελευθερία έχει μεταβάλει τη φυσιογνωμία και τη συμπεριφορά του λαού. Οι άνθρωποι είναι εύθυμοι και ευτυχισμένοι. Από όπου περνούσαμε μας χαιρετούσαν. Κι όταν φτάσαμε στους Δολούς η μητέρα του φίλου μας βγήκε να μας υποδεχθεί ανοιχτόκαρδα. Ήρθαν κι άλλοι και μας ευχήθηκαν χρόνια πολλά. Ευγένεια σπάνια στην Ελλάδα. Μας κύκλωσαν τα παιδιά. Έλεγαν πως οι Άγγλοι είναι καλοί άνθρωποι.

Ο μόνος περιηγητής, ο οποίος συγκρίνοντας, με ένα διαφορετικό τρόπο, τη ζωή των Μανιατών με αυτή των υπόδουλων Ελλήνων τη βρίσκει πολύ σκληρότερη, απαξιώνοντας όποιο θετικό στοιχείο της, είναι ο φιλότουρκος Άγγλος Gell. Λέει με σημαντική δόση κατηγορίας ότι

η Μάνη είναι μια πολιτεία σε κατάσταση πολιορκίας, την ελευθερία, τη φτώχεια και την αμάθεια μπορεί να την κατανοήσω για ανθρώπους πιο ευτυχημένους στην Αραβία, όπου το τσαντήρι του ενός είναι το ίδιο με το τσαντήρι του άλλου αλλά όχι στη Μάνη –είναι μια από τις μοναδικές συγκρίσεις που γίνεται με μακρινούς λαούς– όπου ο λαός μοχθεί σκληρά, για να εξασφαλίσει μια πρόσκαιρη επιβίωση μέσα σε ένα καλύβι κάποιου κακοτράχαλου και άγονου βουνού, ενώ μπροστά στα μάτια του απλώνονται οι κάμποι που βρίσκονται στα χέρια μιας οκνηρής και καλοζωισμένης φυλής και οι κατοικίες τους είναι, σε σύγκριση με τις μανιάτικες, παλάτια.

Ο Gell πιστεύει ότι οι Μανιάτες συνεχίζουν την παράδοση των Ελευθερολακώνων, διατηρώντας την ανεξαρτησία τους και απεχθανόμενοι τους ξένους. Παρ' όλα αυτά ο Gell ξεχνάει –και αυτό φαίνεται από το κείμενό του– ότι οι Μανιάτες από άποψη φιλοξενίας του φέρθηκαν άψογα. Τα κίνητρα των απόψεων του Gell δεν ήταν τόσο αθώα, καθώς αυτός υπερασπίζεται σε όλο το βιβλίο του το δεσποτικό οθωμανικό διοικητικό σύστημα, κατακρίνοντας τη στρατοκρατική οργάνωση της μανιάτικης κοινωνίας. Σημειώνω ότι το έργο του Gell δημοσιεύθηκε μόλις δύο χρόνια από την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης και σε μια περίοδο που μαίνονταν οι μάχες μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων στην Ελλάδα. Άλλωστε την εποχή εκείνη οι γενικότερες αντιλήψεις θεωρούσαν βάρβαρους τους λαούς που δεν είχαν νόμους και ηγεμόνες, που ήταν δηλ. ανεξάρτητοι και ελεύθεροι (Todorov 1989:143).

Οι περιηγητές συγκρίνουν τους Μανιάτες και με άλλες εθνοτικές ομάδες της Ελλάδας, π.χ. ο Morrill, που όπως είδαμε εκφράζεται με τα καλύτερα λόγια για τους Μανιάτες, όταν αναχωρεί από το Μαραθωνήσι για το Μυστρά, λέει για τους συνοδούς του Αρβανίτες ότι έχουν ληστρικές διαθέσεις, ενώ θεωρεί τον κίνδυνο μεγαλύτερο, γιατί έπρεπε να διασχίσουν περιοχή υπό τον έλεγχο των Μπαρδουνιωτών (Αρβανίτες και αυτοί) μιας φυλής από μπαγαμπόντηδες χωρίς νόμο και μπέσα. Ο Morrill βέβαια δεν παρέμεινε στην Μπαρδούνια, για να τους γνωρίσει καλύτερα, οπότε ίσως σχημάτιζε διαφορετική γνώμη.

Στην ενότητα αυτή θα επιχειρήσω να παρουσιάσω τον τρόπο ή τους τρόπους με τους οποίους οι Μανιάτες συμπεριφέρθηκαν προς τους ξένους είτε αυτοί επισκέφθηκαν απρόσκλητοι την περιοχή τους είτε μετά από συνεννόηση, γιατί η Μάνη ήταν αυτοδιοικούμενη περιοχή και τα τουρκικά φερμάνια δεν είχαν καμιά ισχύ. Κάνω αυτή τη διάκριση, γιατί έχει υποστηριχθεί από τους περιηγητές ότι η συμπεριφορά των Μανιατών καθοριζόταν την εποχή εκείνη από τους παραπάνω όρους, πράγμα που σημαί-

νει ότι και οι Μανιάτες όπως και οι άλλοι λαοί, ταξινομούσαν τους ξένους (πρβ. Fortes 1975:251).

Η εθνογραφική βιβλιογραφία σχετικά με τις αντιλήψεις των ντόπιων πληθυσμών για τους ξένους δείχνει ότι αυτές είναι παρεμφερείς. Π.χ. θεωρούν τον ξένο ύποπτο, επικίνδυνο, απρόσωπο, αντικείμενο, υπάνθρωπο, ζώο, ενώ αυτοί κρατούν για τους εαυτούς τους το χαρακτήρα του καλού, του προσώπου, του ατόμου, του ανθρώπου. Ο ξένος είναι μόνο ξένος, χωρίς προσωπικότητα, γιατί δεν ανήκει στην κοινότητα. Χρειάζεται πολύς χρόνος παραμονής σε έναν τόπο, για να κερδίσει ο ξένος τις ιδιότητες που έχουν οι ντόπιοι και να του επιτραπεί η ενσωμάτωση στην κοινωνία τους. Μερικές φορές μάλιστα οι ντόπιοι δεν επιτρέπουν καθόλου στον ξένο την υπέρβαση της διαχωριστικής γραμμής (boundary) της κοινωνίας τους (Simmel 1971: 143-149· Pi-Sunier 1977: 149-155· Bowes 1980· Todorov 1989: 441).

Οι πληροφορίες που μας δίνουν οι παλιότεροι ταξιδιώτες (17ος αιώνας) σε σχέση με τη συμπεριφορά τους προς αυτούς, είναι πολύ θολές, πολύ γενικές και απουσιάζει απ' αυτές η αμεσότητα που χαρακτηρίζει τις μεταγενέστερες περιγραφές. Πρόκειται περισσότερο για μια "καρικατούρα" των Μανιατών παρά για μια πραγματική εικόνα. Διάχυτη είναι σ' αυτές τις περιγραφές η προκατάληψη κατά των Μανιατών ότι είναι κακούργοι, άπιστοι κ.λπ., απόψεις που φαίνεται, όπως ανέφερα, ότι έχουν διαμορφωθεί από πριν στον τόπο καταγωγής των ταξιδιωτών από παλιότερα ταξιδιωτικά κείμενα ή με άλλο τρόπο²⁹.

Μια από τις παλιότερες αφηγήσεις είναι του Άγγλου ταξιδιώτη Covel το 1670. Ο Covel περιγράφει την περιπέτειά του, όταν αυτός και άλλοι ναύτες αποβιβάστηκαν από τρία πολεμικά πλοία στη Μάνη. Αναφέρει τη συνάντησή του με έναν ηλικιωμένο Μανιάτη, από τον οποίο ζήτησαν να τους φέρει σε επαφή με τους συμπατριώτες του, για να αγοράσουν εφόδια. Οι Άγγλοι πίστεψαν ότι θα μπορούσαν να εξυπηρετηθούν, παραπλανημένοι, όπως ισχυρίζεται ο Covel, από την ευγενική συμπεριφορά του Μανιάτη και την αποδοχή απ' αυτόν των δώρων που του πρόσφεραν. Δέχτηκαν όμως ισχυρή επίθεση από οπλισμένους Μανιάτες, οι οποίοι αιχμαλώτισαν μερικούς ναύτες και έτρεψαν σε φυγή του υπόλοιπους. Η προσπάθεια του Άγγλου ναυάρχου, ο οποίος έστειλε μια βάρκα με λευκή σημαία και λύτρα, να ελευθερώσει τους αιχμαλώτους, απέβη άκαρπη. Ο Covel διατυπώνει αυστηρές κρίσεις για τους Μανιάτες, χαρακτηρίζοντάς τους ύπουλους, όπως θεωρεί και τους άλλους Έλληνες.

Μια άλλη παρόμοια περίπτωση μας αφηγείται ο Βέλγος ταξιδιώτης

Mirone το 1720, το πλοίο του οποίου “πόδισε” από άπνοια στο Πόρτο Κάγιο. Οι ταξιδιώτες ήρθαν σε επαφή με τους Μανιάτες και αγόρασαν τρόφιμα: δύο ζωντανά χοιρίδια, κοτόπουλα, ορτύκια, έναντι χρημάτων και πολεμοφοδίων (μπαρουτόβολων). Ο περιηγητής κατακρίνει την τελευταία συναλλαγή ως επικίνδυνη γι’ αυτούς. Επειδή όμως δεν είχαν εμπιστοσύνη στους Μανιάτες μέχρι να τους επιτρέψει ο καιρός να αναχωρήσουν, φοβούμενοι επίθεση, κράτησαν ομήρους στο πλοίο δύο ιερείς που τους θεώρησαν αρχηγούς τους. Τη νύχτα όμως αυτοί πέτυχαν να διαφύγουν, παίρνοντας μαζί τους και τα δύο χοιρίδια. Ακολούθησε σφοδρότατη επίθεση των Μανιατών με πυροβόλα όπλα. Μετά από σκληρή μάχη, κατά τον Mirone, ο οποίος, πρέπει να σημειωθεί, υπερβάλλει για τον αριθμό των Μανιατών, το πλοίο αναχώρησε καταδιωκόμενο από τους Μανιάτες. Μερικοί ναύτες και ταξιδιώτες τραυματίστηκαν.

Δεν είναι δύσκολο να ερμηνευτεί η συμπεριφορά των Μανιατών στις δύο αυτές περιπτώσεις, αν λάβουμε υπόψη τις γνώσεις μας σήμερα από την επιτόπια εθνογραφική έρευνα για την κοινωνία τους και ιδιαίτερα την πολεμικότητά τους. Προκαταβολικά πρέπει να αναφέρω ότι οι επιφυλάξεις και των δύο πλευρών, Μανιατών και ξένων επισκεπτών, ήταν δεδομένες. Η ξενοφοβία δεν ήταν κάτι σπάνιο εκείνη την περίοδο. Οι Μανιάτες φοβούνταν τα ξένα πλοία που πλησίαζαν τις ακτές τους, ιδιαίτερα αν ήταν εξοπλισμένα ή πολεμικά. Δεν μπορούσαν να είναι βέβαιοι ότι δεν επρόκειτο για πειρατικά και ότι τα πληρώματά τους δεν θα έκαναν επίθεση για διαρπαγή και σύλληψη αιχμαλώτων, όπως συνηθίζοταν εκείνη την εποχή. Με άλλα λόγια θεώρησαν την αποβίβαση εισβολή. Άλλωστε αυτό τους δήλωσε και ο ηλικιωμένος που συνάντησαν, λέγοντας ότι οι κάτοικοι φοβήθηκαν τα αγγλικά πολεμικά που πλησίασαν στις ακτές, επειδή τα θεώρησαν αφρικάνικα (αλγερινά πειρατικά) και γι’ αυτόν το λόγο διεκπεραιώθηκαν στην απέναντι ακτή (επρόκειτο μάλλον για τα γυναικόπαιδα)³⁰. Η ενέργεια του ναυάρχου με τη λευκή σημαία έπρεπε να γίνει εξαρχής και οι ναύτες να μην επιχειρήσουν να προχωρήσουν οπλισμένοι στο εσωτερικό χωρίς επίσημη άδεια των Μανιατών αρχηγών (καπετάνιων ή γερόντων). Η ενέργεια των Άγγλων δικαιολογείται από τη γενικότερη αντίληψη που επικρατούσε τότε σε όλους τους Ευρωπαίους ότι ο χώρος των ξένων υπανάπτυκτων λαών ήταν κενός και ακατοίχτος (πρβ. Simmons 1988:2).

Στη δεύτερη περίπτωση η ομηρία-αιχμαλωσία των δύο ιερωμένων Μανιατών ήταν ένα φοβερό ατόπημα και από τις προσβολές που δεν μπορούσαν να δεχθούν οι πολεμικοί Μανιάτες. Η συμπεριφορά τους αυ-

τή παραβίαζε εξ αρχής τους όρους της φιλοξενίας. Δεν υπήρχε άλλωστε καμιά διαβεβαίωση ότι οι δύο ιερωμένοι θα ελευθερώνονταν. Οι ξένοι όμως ταξιδιώτες που περιγράφουν τα δύο γεγονότα τα ερμηνεύουν υποκειμενικά, σύμφωνα με τη δική τους άποψη, δικαιολογώντας τις ενέργειές τους και κατακρίνοντας τη φυσική αντίδραση των Μανιατών.

Μια τρίτη κάπως διαφορετική περίπτωση μας αφηγείται ο Morrill, όπως την άκουσε από τον ίδιο τον καπετάν Χρηστέα. Ο καπετάν Χρηστέας κατέλαβε με επίθεση ένα γαλλικό εμπορικό πλοίο. Πήρε τα λάφυρα (εμπορεύματα κ.λπ.) και αιχμαλώτισε τους ναύτες. Στον Γάλλο πλοίαρχο πρότεινε, σεβόμενος ίσως το αξίωμά του ή για να μεταφέρει την είδηση, να τον αποβιβάσει σε μια ακτή της Πελοποννήσου, για να επιστρέψει στην πατρίδα του. Εκείνος όμως αδιαφορώντας για την τύχη των ναυτών του, παρακάλεσε τον Χρηστέα να του επιστρέψει μια ταμπακέρα με μια άσεμνη παράσταση στο εσωτερικό καπάκι. Ο Χρηστέας θύμωσε με τη συμπεριφορά του Γάλλου πλοίαρχου. Δεν μπόρεσε να δεχθεί την αδιαφορία του για τους ανθρώπους του (ναύτες), γιατί αυτό αντίκειται στα ήθη της Μάνης, όπου οι αρχηγοί προστατεύουν και ενδιαφέρονται για τους δικούς τους. Απέσυρε λοιπόν την πρόταση και τον άφησε με ένα πουκάμισο στο έρημο πλοίο.

Ο τρόπος που οι ξένοι έφταναν στην περιοχή είχε μεγάλη σημασία για τη συμπεριφορά των Μανιατών προς αυτούς. Ο Stephanopoli, ο οποίος, λόγω της μανιάτικης καταγωγής του, μπορεί να καταλάβει καλύτερα, υποστηρίζει ότι οι Μανιάτες ήταν πολύ επιφυλακτικοί απέναντι στους ξένους, γιατί ήθελαν να εμποδίσουν τη διαφθορά που πίστευαν ότι θα έφερναν αυτοί στη Μάνη. Αυτό σημαίνει ότι θεωρούσαν τους ξένους ως κάποιο βαθμό διεφθαρμένους. Η εθνοκεντρική αυτή προκατάληψη έχει σχέση με την ξενοφοβία εκείνης της εποχής σε μια συντηρητική κοινωνία και, όπως ανέφερα ήδη, έχει γενικότερη ισχύ. Οι Μανιάτες δέχονταν και προστάτευαν όσους, καταδιωκόμενοι από τους Τούρκους, έβρισκαν καταφύγιο στην περιοχή (πρβ. και Castellan). Ο θεσμός της πατρωνείας-πελατείας δηλ. λειτουργούσε εδώ υπέρ της προστασίας των ξένων φυγάδων από τους Μανιάτες, κάτι που έμμεσα συμβαίνει με όλους τους ξένους (πρβ. Herzfeld 1987α:86). Για εκείνους όμως που έρχονταν με δική τους πρόθεση για λίγο χρόνο στη Μάνη απαιτούσαν συστατικές επιστολές από φίλους και γνωστούς και προσυνηννόηση με τους τοπικούς άρχοντες (καπετάνιους, γέροντες). Η διαδικασία αυτή φαίνεται ότι ήταν απαραίτητη προκειμένου οι ξένοι να αποκτήσουν "κοινωνικό πρόσωπο" και να γίνουν δεκτοί. Και τότε όμως οι Μανιάτες, αν και ευγενικοί, δεν εκδήλωναν αμέσως τα αισθήματά τους προς αυτούς,

μέχρι να δουν τη συμπεριφορά τους και το χαρακτήρα τους και να τους μάθουν λίγο τη γλώσσα. Αφού βεβαιώνονταν ότι επρόκειτο για καλούς και ηθικούς, σύμφωνα με τα δικά τους πρότυπα, ανθρώπους τους δέχονταν σαν ντόπιους. Με άλλα λόγια η μετατροπή του “ξένου” σε “δικό” έπρεπε να περάσει υποχρεωτικά από κάποιες διαδικασίες. Αν η παραμονή του θα ήταν μεγαλύτερη, η ενσωμάτωσή του στην κοινωνία γινόταν είτε με το γάμο είτε με την “υιοθεσία” σε κάποιο γένος, όπως συμβαίνει και σε άλλες κοινωνίες, έστω και αν αυτό θα του δημιουργούσε προβλήματα με τα άλλα εχθρικά γένη³¹.

Από τα παραπάνω είναι εύκολο να κατανοήσουμε τις δυσκολίες του Γάλλου αρχαιοκάπηλου Fourmont και τις κατηγορίες του, που οφείλονται ενμέρει και στη μανιατοφοβία του. Καταφέρεται εναντίον των Μανιατών, γιατί, αν και συστημένος, δεν τους ενέπνευσε φαίνεται εμπιστοσύνη, με αποτέλεσμα να μην του συμπεριφερθούν τόσο καλά. Η τοποθέτησή του αυτή εξηγείται και από τη δουλικότητα με την οποία του συμπεριφέρθηκαν σε άλλες περιοχές της Ελλάδας (Ζακυθινός 1932:110-125). Γράφει χαρακτηριστικά ο Fourmont ότι “πρέπει σ’ αυτούς (τους Μανιάτες) να διδαχθεί ο δρόμος της τιμής και ο σεβασμός προς τους ξένους”, ενώ σε άλλο σημείο, όντας καχύποπτος αναφέρει ότι “οι Μανιάτες έχουν βλέμμα βλοσυρό και ερευνητικό, στηλωμένο στα ρούχα και τις αποσκευές των ταξιδιωτών”. Ο Fourmont σε μια επιστολή του θεωρεί τους Μανιάτες “τους κάφρους της Πελοποννήσου” και αμφιβάλλει αν θα μπορέσει να επιστρέψει σώος στην πατρίδα του (Κωστοπούλου 1981:115, υποσ. 82). Σημειώνω ότι ο Fourmont, που ήταν ένας από τους μεγαλύτερους αρχαιοκάπηλους και βάνδαλους της περιοχής, προξένησε ανεπανόρθωτες καταστροφές σε πολλές αρχαιότητες. Ο Fourmont επισκέφθηκε διάφορες περιοχές της Ελλάδας (και τη Μάνη) προς αναζήτηση αρχαιοτήτων και χειρογράφων κατόπιν εντολής του Γάλλου βασιλιά και με απώτερο σκοπό να μεταφέρει ό,τι μπορεί στη Γαλλία, αγοράζοντας ή αρπάζοντας (πρβ. Γεννάδιος 1930:197-204)³².

Παρόμοια είναι η περίπτωση του Δανού αρχαιοκάπηλου-αρχαιολόγου Brönsted, συνεργάτη του Άγγλου αρχαιολόγου-αρχιτέκτονα και περιηγητή Cockerell. Ο Brönsted ήρθε στη Μάνη με πλαστή συστατική επιστολή του Cockerell, ο οποίος είχε φιλοξενηθεί παλιότερα στη Μάνη, προς το φίλο του Μούρτζινο Τρουπάκη. Η κακοτυχία του όμως τον οδήγησε στα χέρια των αντιπάλων του Μούρτζινου, οι οποίοι αφού τον λήστεψαν, τον έδιωξαν από τη Μάνη. Όποια ερμηνεία να δώσουμε για τη συμπεριφορά τους είναι κατανοητή. Η Μάνη ήταν διαίρεμένη σε αντιμαχόμενες καπε-

τανίες. Οι καπετάνιοι μάλιστα είχαν επανειλημμένα εξηγήσει στους περιηγητές ότι μπορούσαν να είναι ασφαλείς στη δική τους επικράτεια, αλλά όχι και στις γειτονικές με τις οποίες βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση: “ο φίλος του φίλου μας είναι και δικός μας φίλος. Ο φίλος του εχθρού μας είναι και δικός μας εχθρός”. Αυτά έχουν ισχύ μέχρι σήμερα στη Μάνη, όπως έχει αποδείξει η επιτόπια εθνογραφική έρευνα³³.

Εντούτοις ο συνταγματάρχης του αγγλικού στρατού Leake που επισκέφθηκε τη Μάνη το 1805 για λόγους στρατιωτικής κατασκοπίας –ενδιαφερόταν για τις κινήσεις των Γάλλων– (Wagstaff 1992:281) θεωρεί τους Μανιάτες, όπως είδαμε, αφελείς μέσα στην ειλικρίνειά τους. Δικαιολογεί όμως το χαρακτήρα τους, λέγοντας ότι οφείλεται στην ανεξαρτησία τους. Υποστηρίζει, όπως ήδη ανέφερα, ότι οι Μανιάτες δεν έχουν ανάγκη από καχυποψία παρόμοια με αυτή των άλλων Ελλήνων της υπόλοιπης Ελλάδας που βρίσκονται υπό οθωμανική κατοχή. Η άποψη του Leake δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Είναι ένα δείγμα, όχι βέβαια εθνοκεντρισμού, αλλά εγωκεντρικής κρίσης ενός στρατιωτικού κατασκόπου, ο οποίος δεν έκανε τίποτα άλλο από το να μετράει τους πύργους των χωριών, το στρατιωτικό δυναμικό και το ηθικό των Μανιατών (μαχητικότητα ανδρών και γυναικών) και να ζητάει χρήσιμες, από στρατιωτική άποψη, πληροφορίες. Άλλωστε οι σχέσεις των Άγγλων με τους Μανιάτες ήταν πολύ καλές την περίοδο εκείνη³⁴.

Παρ’ όλα αυτά η φιλοξενία των Μανιατών προς τους ξένους που επισκέφτηκαν την περιοχή, τηρώντας τους βασικούς κανόνες και τους όρους της κοινωνίας τους είναι αδιαμφισβήτητη. Η τήρηση άλλωστε των όρων και των αρχών της κοινωνίας, όπου φιλοξενούνται οι ξένοι, έχει γενική ισχύ σε όλους τους λαούς³⁵. Είναι απόδειξη του σεβασμού των ξένων προς τις τοπικές συνήθειες και τους οικοδεσπότες, αν και αυτοί είναι πάντα υποχρεωμένοι να προσαρμόζουν ενμέρει τη συμπεριφορά τους στην παρουσία των ξένων (πρβ. Nash 1977:43). Η φιλοξενία των Μανιατών μάλιστα εξέπληξε τους ταξιδιώτες, οι οποίοι, επηρεασμένοι από παλιότερες αφηγήσεις, πίστευαν ότι αυτοί θα τους δέχονταν με εχθρότητα³⁶. Αντίθετα, τους είδαν να συναγωνίζονται ποιος θα τους πρωτοφιλοξενήσει. Θεωρούσαν και οι ίδιοι μεγάλη τιμή να φιλοξενήσουν έναν ξένο³⁷. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που γράφει σε επιστολή του ο Άγγλος Morrill, απαντώντας σε εκείνους που τον είχαν προειδοποιήσει να μην επισκεφθεί τη Μάνη, γιατί δεν πρόκειται να γυρίσει σώος: “Αν δεν επιστρέψω, θα οφείλεται στη φιλοξενία των Μανιατών, η οποία ήταν τέτοια που δεν μου κάνει καρδιά να αναχωρήσω”.

Η υποδοχή των ξένων ακολουθούσε καθορισμένο τυπικό που δείχνει ότι εντασσόταν στην επίσημη διαδικασία μιας "διαβατήριας τελετής"³⁸. Η είσοδος σε ένα νέο τόπο θεωρείται πάντα ένα γεωγραφικό πέρασμα που εμπεριέχει κινδύνους και για τους ξένους και για τους ντόπιους και η μύηση είναι απαραίτητη για την ένταξή τους στην καινούργια κατάσταση και την ενσωμάτωσή τους στην κοινωνία που τους φιλοξενεί. Π.χ. τα σουλτανικά φερμάνια και τα συστατικά γράμματα μας θυμίζουν τα Letters of Marque του 18ου αιώνα και των αρχών του 19ου που αναφέρει ο Van Genneper στο βιβλίο του για τα "διαβατήρια έθιμα" (Van Genneper 1960: 18). Σημειώνω ότι, πριν αρχίσουν να χορηγούνται τέτοια έγγραφα, όταν οι περιηγητές έρχονταν στην Ελλάδα φορούσαν τουρκικά καφτάνια (συμβολική ενσωμάτωση και για λόγους ασφάλειας) και πολύ αργότερα, όταν πια χρησιμοποιούσαν επίσημα έγγραφα, ταξίδευαν με τα φράγκικα ρούχα τους, τις περούκες και τα ξίφη.

Το τυπικό τηρείται σχεδόν πάντα με τον ίδιο τρόπο: α) Μετά από μια σύντομη αναμονή, υποδοχή από τους αρχηγούς (καπετάνιους ή ιερείς), γιατί θεωρείται πιο ασφαλές να έρθουν πρώτοι αυτοί σε επαφή με τους ξένους, χαιρετισμός με χειραψία ή αγκάλιασμα, με κωδωνοκρουσίες ή συχνότερα με πυροβολισμούς στον αέρα από τους ένοπλους συνοδούς του καπετάνιου ή του αρχηγού (ιερέα κ.λπ.) –οι πυροβολισμοί δείχνουν την πολεμικότητα των Μανιατών. β) Παραλαβή από τις γυναίκες του σπιτιού, κέρασμα με κρύο νερό και γλυκό. γ) Κατόπιν ομαδικό κάπνισμα τσιμπουκιού με τους άνδρες –παρατηρείται στα έθιμα φιλοξενίας πολλών λαών³⁹– προσφορά καφέ και τέλος κοινό γεύμα με σφάξιμο, υπό μορφή θυσίας, ενός κόκορα ή άλλου ζώου. Το τυπικό αυτό παρατηρείται σε όλη την Ελλάδα και διατηρείται λίγο πολύ ως τα χρόνια μας.

Σε όλη αυτή τη διαδικασία μπορούν να προστεθούν και άλλες λεπτομέρειες που δείχνουν πόσο σεβαστό πρόσωπο ήταν ο ξένος και πόσο οι άνθρωποι αυτοί συμπεριφέρονταν με σύγχρονη ευγένεια. Π.χ. ο Μπέης ρωτάει τους ξένους τι φαγητό θα προτιμούσαν, επειδή ήταν περίοδος νηστείας ή τους αφήνει να αποσυρθούν, για να αναπαυθούν πριν το ζητήσουν οι ίδιοι. Οι χωρικοί που τους συναντούν, βγάζουν το καπέλο τους. Οι οικοδεσπότες σηκώνονται, όταν μπαίνουν οι ξένοι κ.λπ.

Από άλλες πληροφορίες βλέπουμε το ενδιαφέρον των ανθρώπων του λαού για τους ξένους. Οι Μανιάτες δεν ήταν αδιάφοροι. Εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους με αθρόες επισκέψεις στο κατάλυμα των ξένων την κατάλληλη ώρα. Οι ταξιδιώτες υποστηρίζουν ότι οι Μανιάτες έρχονται από περιέργεια που είναι βέβαια ενδημική στην Ελλάδα. Ύστερα αναφέρουν

ότι οι γυναίκες ήθελαν να τους δουν τους ξένους, γιατί όπως έλεγαν αυτές, δεν είχαν δει άλλη φορά Φράγκους (Cockerell). Για τους Μανιάτες και τους άλλους Έλληνες, όλοι οι Ευρωπαίοι ήταν Φράγκοι. Το ερέθισμα της "ετερότητας" κέντριζε το ενδιαφέρον τους. Οι επισκέψεις όμως έχουν και ένα άλλο νόημα. Δηλώνουν την αποδοχή του ξένου από το σύνολο του λαού. Οι σχετικές περιγραφές είναι πολύ σαφείς: Η άφιξη των ξένων ήταν ένα σημαντικό γεγονός, ένα πανηγύρι. Οι άνθρωποι αφήνουν τις δουλειές τους στους αγρούς και τις άλλες ασχολίες τους και έρχονται να δουν ή να υποδεχθούν τους ξένους (Morritt).

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν ότι έλειπαν οι εθνοκεντρικές προκαταλήψεις των Μανιατών προς τους ξένους. Δεν επηρέαζαν όμως αρνητικά τη συμπεριφορά τους προς αυτούς. Μια τέτοια περίπτωση μας αναφέρει ο Άγγλος περιηγητής Gell το 1823. Μετά τη θεία λειτουργία που παρακολούθησαν οι φιλόξενοί με πρόσκληση του οικοδεσπότη, τους πλησίασε ο ιερέας, τους χαιρέτησε και τους ρώτησε αν είναι αλήθεια ότι οι Άγγλοι -αυτή ήταν η εθνικότητά τους- είναι άθεοι, ότι δεν έχουν θρησκεία, γιατί δεν νηστεύουν το κρέας τη Σαρακοστή, ότι δεν πιστεύουν στους Αγίους και την Παναγία, γιατί δεν έχουν εικόνες. Το γεγονός ότι οι Μανιάτες ήταν τότε κατά κανόνα αγράμματοι δικαιολογεί αυτού του είδους την αφέλεια και τις γενικεύσεις. Το χαρακτηριστικό άλλωστε των ξένων είναι ότι πάντα οι γνώσεις μας γι' αυτούς είναι περιορισμένες ή παραποιημένες (Καρπούρη 1977). Όταν αρχίζουμε να τους γνωρίζουμε, παύουν να είναι άγνωστοι, συνεχίζουν όμως να είναι "ξένοι", αν και γίνονται οικείοι με την ουσιαστική και τη μεταφορική σημασία του όρου. Παρά τις προκαταλήψεις εντούτοις οι Μανιάτες τους χαιρετούν, σφίγγοντάς τους δυνατά το χέρι και εκδηλώνοντας την ειλικρινή στενοχώρια τους, όταν ετοιμάζονται να αναχωρήσουν από τη Μάνη (Morritt).

Τελειώνοντας πρέπει να αναφέρω ότι η αυτογνωσία των Μανιατών μέσω του καθρεφτισματός τους στα πρόσωπα των ξένων, ήταν πολύ μικρή. Οι Μανιάτες, βλέποντας τους ξένους και κάνοντας τη σύγκριση, είχαν συναίσθηση της διαφορετικότητάς τους αλλά αυτό δεν εκδηλωνόταν ή τουλάχιστον δεν φαίνεται να εκδηλώνεται άμεσα μέσα στα κείμενα. Δεν γνωρίζουμε επομένως ποια ήταν τα εθνικά στερεότυπα των Μανιατών για τους ξένους. Η αυτογνωσία τους δεν είχε να ωφεληθεί σε τίποτα και από τα δημοσιευμένα κείμενα, γιατί αυτά δεν έφταναν στους αγράμματους Μανιάτες⁴⁰. Εξαιρούνται όσοι Μανιάτες ταξίδεψαν ή παρέμειναν στο εξωτερικό για μεγάλο χρονικό διάστημα και είχαν άμεση αντίληψη για τους λαούς αυτούς. Π.χ. ο Stephanopoli μεταφέρει τα λόγια του Μπετζαδέ, ό-

ταν του περιέγραφε την εικόνα που επικρατεί στους Ευρωπαίους για τους Μανιάτες, ότι είναι αγριάνθρωποι, σκληροί πειρατές και ληστές κ.λπ. Ο Μπεηζαδές σε μια χαρακτηριστική ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη βρίσκει τα ευαίσθητα σημεία των λαών της Ευρώπης και εκθέτει με κάποια, είναι αλήθεια, ρητορική υπερβολή, που πλησιάζει τον εθνοκεντρισμό, τις απόψεις του: Τους θεωρεί σκλάβους που δεν μπορούν να κρίνουν ελεύθερους ανθρώπους. Ειδικότερα, θεωρεί τους Γερμανούς υποταγμένους στη σκληρή πολιτική εξουσία, τους Ιταλούς στους ιερείς και στη θρησκοληψία, τους Ισπανούς στην Ιερά Εξέταση (διατυπώνει δηλ. τις ίδιες κατηγορίες που προσάπτουν και στους ίδιους ορισμένοι περιηγητές), τους Άγγλους στο χρήμα. Για τους Γάλλους δεν αναφέρει τίποτα και αυτό δεν είναι περίεργο, αφού ο Stephanopoli έχει γαλλική υπηκοότητα και εκείνη την περίοδο οι σχέσεις Γάλλων-Μανιατών ήταν πολύ στενές. Ίσως όμως να παραλήφθηκαν σκόπιμα από τον συγγραφέα. Ο Μπεηζαδές κλείνει, αναφέροντας ότι από τα ταξίδια του στην Ευρώπη αντιλήφθηκε ότι όλοι αυτοί είναι φανεροί ή κρυφοί σύμμαχοι του αδυσώπητου εχθρού των Ελλήνων, των Οθωμανών.

Οι τελευταίες απόψεις του Μπεηζαδέ δεν είναι χωρίς βάση, όσο μπορούμε να κρίνουμε από τα περιηγητικά κείμενα. Δεν υπάρχουν πολλοί περιηγητές που κατηγορούν τους Οθωμανούς, ενώ οι περισσότεροι αναφέρουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως τη Χώρα του Μεγάλου Κυρίου (Grand Seigneur).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι επιστήμονες έχουν επισημάνει τη διαφορά του εθνολογικού από τον ιστορικό χρόνο και σε άλλα επίπεδα (πρβ. Braudel 1958· Romano 1986: 298-299· Papadopoulos 1991). Για την υποκειμενική αντίληψη του χρόνου και του παρελθόντος στους διάφορους πολιτισμούς βλ. Appadurai (1981).

2. Η Νέα Ιστορία έφερε μεθοδολογικά κοντά το παρόν στο παρελθόν. Στο βαθμό που ο ευθύγραμμος χρόνος εκμηδενίζεται (παγώνει) και έχουμε μια Ιστορία χωρίς χρόνο (άχρονη), Ιστορία και Εθνολογία συναντώνται. Το παρόν όμως από άποψη επιστημολογική κάνει αισθητή την παρουσία του μέσα από τη διαμορφωμένη θεωρία και τις αντιλήψεις του σύγχρονου μελετητή (Fogelson 1989:133-147). Διάφοροι όροι έχουν δημιουργηθεί, για να δηλώσουν αυτό τον κλάδο, όπως Ιστορική Εθνογραφία, Ιστορική Εθνολογία, Ιστορική Ανθρωπολογία (πρβ. Stoddart 1992· Cohn 1990: 18-77· επίσης Παπαταξιάρχης 1993: 13-74). Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα Ιστορικής Ανθρωπολογίας βλ. Le Roy Ladurie (1975)· πρβ. και Chistiansen (1988).

3. Σημειώνω ότι πολύ νωρίς είχαν αναπτυχθεί μέθοδοι για την όσο το δυνατόν καλύτερη προσέγγιση των ξένων πολιτισμών, παίρνοντας ως αφετηρία τις αντιλήψεις των γηγενών (emic-etic προσέγγιση), βλ. Feleppa (1986)· πρβ. Geertz (1973)· Clifford (1980:518-532).

4. Έχει επικρατήσει στην Ελλάδα να ονομάζουμε περιηγητές τους ξένους επισκέπτες της χώρας μας. Πρόκειται όμως για μάλλον ατυχή όρο. Οι ξένοι που βρέθηκαν στην Ελλάδα ανήκουν σε ποικίλες κατηγορίες ταξιδιωτών. Ήταν είτε περαστικοί κατευθυνόμενοι σε άλλες χώρες (π.χ. Αγίους Τόπους για προσκύνημα) είτε επιστήμονες και το ταξίδι ήταν εξερευνητικό είτε εκτελούσαν στρατιωτική αποστολή. Περιηγητές είναι οι ταξιδιώτες, οι οποίοι ακολουθούσαν συνήθως τα χνάρια παλιότερων, κάνοντας το ταξίδι για λόγους μορφωτικούς και ψυχαγωγικούς. Την περίοδο όμως εκείνη της ανασφάλειας, λόγω των πολέμων και της πειρατείας στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, η επιδίωξη της ψυχαγωγίας αυτού του είδους ήταν πολύ σπάνιο και επικίνδυνο εγχείρημα και μόνο για τους πολύ τολμηρούς. Για τις διάφορες κατηγορίες των ταξιδιωτών, βλ. Brettel (1986a:132)· πρβ. και Cohen (1974)· Roehl και Fesenmaier (1992).

5. Για μια διαφορετική προσέγγιση των περιηγητικών κειμένων βλ. το μνημειώδες έργο του Σιμόπουλου (1970-1975).

6. Χρησιμοποιώ τον όρο Αυτο-εθνοϊστορία κατ' αναλογία του όρου Αυτο-εθνογραφία που χρησιμοποιούμε για την Εθνογραφία στο δικό μας τόπο (Brown 1991:114).

7. Πρβ. τα σωματομετρικά και άλλα στοιχεία των Μανιατών, όπου επικρατούν μεσαία μεγέθη (Schiff 1914:14-40· Πίτσιος 1978: Passim).

8. Σημειώνω ότι ο Οθωμανός ταξιδιώτης (για την ακρίβεια στρατιωτικός ανταποκριτής) σε όλο το κείμενό του αποκαλεί τους Μανιάτες "άπιστους" και σε πολλά σημεία τους παρομοιάζει με γουρούνια. Παρ' όλα αυτά αναγνωρίζει τη γενναιότητά τους και λέει ότι κρατούν τον τόπο τους με τα όπλα, ενώ σε άλλο σημείο αναφέρεται με αντικειμενικότητα στις μεγάλες απώλειες των Τούρκων στους πολέμους τους με τους Μανιάτες και στους αιχμαλώτους που κρατούσαν

αυτοί μέχρι τότε και τους έκρουβαν, όταν έφθανε ο Evlijâ Çelebi με τον τουρκικό στρατό στα χωριά τους.

9. Αξίζει να κάνουμε μια σύγκριση με την περιγραφή της αιχμάλωτης Οθωμανίδας συζύγου του Λυμπεράκη Γερακάρη που συνάντησε αυτός στη Μάνη: “μια γυναίκα σαν κομμάτι του ήλιου, κλαίγοντας ήρθε και αγκάλιασε τα σπρούνια του αλόγου μου και είπε: ψυχή μου Εβλιγιά Τσελεμπί!” (Κωστάκης 1980-81:304).

10. Φαίνεται πάντως ότι υπήρχαν διαφορές στην αμφίεση και τη φροντίδα του σώματος μεταξύ των Μανιατών της Έξω, της Μέσα Μάνης και των περιοχών που συνόρευαν με την Μπαρδούνια (Αρβανίτες) αλλά και διαφορές ανάλογα με τη χρονική περίοδο της περιγραφής: πρβ. την περιγραφή του εξέχοντος Μανιάτη, του οποίου τα μουστάκια έφθαναν σχεδόν ως τους ώμους (Leake).

11. Η προκατάληψη των μορφωμένων ξένων ότι οι σημερινοί χωρικοί δεν διέφεραν από τους αρχαίους τους οδηγούσε σε υπερβολές, π.χ. να επιχειρούν να μιλήσουν με αυτούς στα αρχαία Ελληνικά που έμαθαν στα σχολεία. Είναι και αυτό ένα είδος εθνοκεντρισμού, γιατί δεν επιτρέπει στους συγκεκριμένους ανθρώπους να είναι αυτοί που είναι (George 1968:35).

12. Το γαλάζιο φόρεμα χωρίς την κόκκινη πλατιά λουρίδα, που πρέπει να είχε αφαιρεθεί, αποδεικνύει το πένθος της καπετάνισσας (Αλεξάκης 1980:236). Κάποια σύγχυση δημιουργούν τα άλλα πολύχρωμα εξαρτήματα της φορεσιάς, που δεν ταιριάζουν με την κατάσταση χηρείας της γυναίκας.

13. Αυτή η περιγραφή μας υποψιάζει ότι ίσως πρόκειται για Εβραίους εμπόρους, οι οποίοι υπήρχαν τότε στην περιοχή αυτή της Μάνης (Λάμπρου 1917:71· πρβ. και Αλεξάκης 1980:99).

14. Για την οπλοφορία των Μανιατών έχουμε πολύ παλιές αναφορές που δείχνουν ότι αυτό είχε προκαλέσει τον εντυπωσιασμό των ξένων. Περισσότερα για τον οπλισμό των Μανιατών βλ. στην ανακοίνωση του Κ. Κάσση “Ο οπλισμός και το αξιόμαχο των Μανιατών σύμφωνα με τους ξένους περιηγητές κατά τη Δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)”, *Μάνη. Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία – Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές 15ος-19ος αι.*, Πρακτικά Συμποσίου 4-7 Νοεμβρίου 1993, ΕΙΕ/ΚΝΕ, Αθήνα 1996.

15. Σύμφωνα με τον ορισμό ότι *habitus* είναι η Ιστορία που γίνεται δεύτερη φύση (Bourdieu 1977:passim).

16. Οι ταξιδιώτες αναφέρουν ότι οι Μανιάτες ακόμα και αν διχονοούσαν, ενώνονταν, για να αντιμετωπίσουν έναν κοινό εχθρό. Το σύστημα αυτό χαρακτηρίζει κοινωνίες αναρχούμενες πολυτεμαχισμένες, όπως έχει δείξει η εθνογραφική έρευνα των τελευταίων χρόνων (Salzman 1978:53-70).

17. Όλοι αναγνωρίζουν την πολεμικότητα των Μανιατών, ακόμα και οι Τούρκοι, οι οποίοι τους πλήρωναν διπλάσιο μισθό από ότι στους υπόλοιπους στρατιώτες. Τα γραφόμενα από ξένους και Έλληνες ιστορικούς και περιηγητές για τη δειλία που έδειξαν οι Μανιάτες στη μάχη του Μυστρά, εγκαταλείποντας τους Ρώσους κατά τα Ορλωφικά, είναι μια περίεργη ιστορία που θέλει ερμηνεία. Οι Μανιάτες πολεμούσαν με διαφορετικό τρόπο απ’ ότι οι τακτικοί στρατιώτες. Κυρίως ακροβολίζονταν (Leake). Η συμπεριφορά εξάλλου των Ρώσων δεν ήταν αυτή που περίμεναν οι Μανιάτες, ενώ η σύλληψη από τους Τούρκους του αρχι-

γού τους Κατσή Μαυρομιχάλη τους ανάγκασε να αναδιπλωθούν προκειμένου να σώσουν τη ζωή του (Κουγέας 1956:74· Castellan· Choiseul-Gouffier). Το τελευταίο φαινόμενο παρατηρείται σε πολλούς λαούς με παρόμοια κοινωνική οργάνωση, όταν συλλαμβάνονται οι αρχηγοί τους (φύλαρχοι) κ.λπ. (πρβ. Sahlins 1983:518-521).

18. Από την υστεροβυζαντινή περίοδο γνωρίζουμε ότι οι Μανιάτες ήταν ανυπότακτοι, βλ. γενικά Μέξη (1977).

19. Σχέση ανασφάλειας-επιθετικότητας και πολεμικότητας έχει διαπιστωθεί από τους μελετητές (πρβ. Montagu 1973, 1974 και ιδιαίτερα το κεφάλαιο Race and War). Οι περιηγητές μάς αναφέρουν ότι οι Μανιάτες ύψωναν τη γροθιά τους προς την κατεύθυνση των τουρκοκρατούμενων περιοχών, λέγοντας ότι αυτοί οι "ρουφιάνοι" δεν τολμούν να ζυγώσουν τους Μανιάτες (Cockerell). Αναφέρουν εξάλλου για το μίσος και την περιφρόνηση που αισθάνονταν οι Μανιάτες για τους Οθωμανούς (Cuilletière).

20. Ο Castellan, πολύ σωστά, συσχετίζει τη βεντέτα με την αδελφοποιία, η οποία συνηθιζόταν τότε στη Μάνη. Πράγματι στις ελληνικές κοινότητες οι δύο αυτοί θεσμοί συνυπάρχουν.

21. Αυτό σημαίνει ότι από τότε η διαδικασία του γδικιωμού προέβλεπε συμβούλιο των ανδρών του γένους και εκλογή με κλήρο του εκδικητή-εκτελεστή (βγαρτός) (Αλεξάκης 1980:108).

22. Η Μάνη ονομαζόταν "Μεγάλο Αλγέρι" και το Οίτυλο "Μικρό Αλγέρι". Στη Μάνη υπήρχαν, όπως λένε οι ταξιδιώτες, διαβόητοι πειρατές, που ενέπνεαν μεγάλο φόβο στους συμπατριώτες τους. Οι ταξιδιώτες που κατόρθωσαν να μπουν στη Μάνη αναφέρουν ότι οι καπετάνιοι οργάνωναν πειρατικές επιχειρήσεις και διέθεταν προς τούτο στολίσκους από πλοιάρια. Περιγράφουν τα πλοιάρια σαν μακρόστενα κανό (τράτες) με πολλά κουπιά και ένα μικρό ιστίο, που μπορούσαν να αναπτύσσουν μεγάλη ταχύτητα και είχαν για πλήρωμα δέκα ως τριάντα οπλισμένους άνδρες. Για τους Μεσομανιάτες αναφέρουν ότι συχνότερα λήστευαν ή αιχμαλώτιζαν ναυαγούς και ζητούσαν λύτρα. Για τη συμβολική και νομική προσέγγιση του τελευταίου θέματος, βλ. Van Gennep (1960:26, υποσ.1)· Tenenti (1959).

23. Αυτό συνδέεται με την αντίληψη των Ευρωπαίων ότι τα μεγαλύτερα σύνολα: έθνη, κράτη κ.λπ. είναι ανώτερα από τα μικρότερα: γένη, φυλές κ.λπ. (πρβ. Simmons 1988:1).

24. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ταξιδιωτών υπήρχε αυστηρός καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα. Οι γυναίκες είχαν σχεδόν αποκλειστικά στην αρμοδιότητα τους τις γεωργικές εργασίες, τις δουλειές στο σπίτι και τα παιδιά, ενώ οι άνδρες ασχολούνταν με τα όπλα και τον πόλεμο. Στην ανάγκη όμως και οι γυναίκες έπαιρναν μέρος στις εχθροπραξίες. Το ίδιο συνέβαινε και στα νεότερα χρόνια (Αλεξάκης 1980:213-223).

25. Οι περιηγητές αναφέρουν ότι και στις πολεμικές συγκρούσεις οι Μανιάτες σέβονταν τις γυναίκες. Απέφευγαν να τις στοχεύσουν, τις εκφόβιζαν μόνο, πυροβολώντας στον αέρα. Έτσι όταν σε κάποια στρατιωτική εμπλοκή οι Βαυαροί του Όθωνα πυροβολούσαν γυναίκες στο "ψαχνό", αυτές άρχισαν να φωνάζουν: "κοιτάξτε οι αφύσικοι (εκφυλισμένοι) ίσα βαράνε". Περίμεναν δηλ. από τους Βαυαρούς

τακτικούς στρατιώτες ανάλογη συμπεριφορά με αυτήν των δικών τους ανδρών.

26. Παραθέτω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που μας διηγείται ο Morrill για έναν Γερμανό μουσικό στην υπηρεσία του καπετάν Χρηστέα. Αυτός, ξεχνώντας τα αυστηρά ήθη της Μάνης, έκανε "ανήθικες" προτάσεις σε μια όμορφη Μανιάτισσα, η οποία όμως αντιδρώντας, τον "ξάπλωσε" κάτω με την πιστόλα της.

27. Η λαϊκότητα των ιερέων φαίνεται και από τον τρόπο εξοικονόμησης των αναγκαίων για τη ζωή. Ο Stephanopoli μας λέει το 1798 ότι επειδή οι ιερείς δεν είχαν σταθερά εισοδήματα από τη θέση τους, εργάζονταν στους αγρούς, ενώ οι καλόγεροι ασχολούνταν με το εμπόριο των προϊόντων τους: μέλι, λάδι, κρασί κ.λπ.

28. Αντιφατικές είναι και οι πληροφορίες για τους λόγους συμμετοχής των ιερωμένων στις "πολεμικές επιχειρήσεις". Μερικοί περιηγητές αναφέρουν ότι σκοπός και εκείνων ήταν η αρπαγή και ιδιαίτερα ο δεκατισμός υπέρ της Εκκλησίας. Ο δεκατισμός ήταν συνηθισμένος μεταξύ των καθολικών ιερωμένων της Μάλτας (Ιωαννίτες Ιππότες) και άλλων περιοχών, οι οποίοι ασκούσαν την πειρατεία. Δεν διαθέτουμε όμως εξακριβωμένες πληροφορίες από άλλες πηγές ότι αυτό συνέβαινε και στη Μάνη. Αντίθετα ο Stephanopoli υποστηρίζει ότι ακόμα και οι δεσποτάδες ζούσαν από την εργασία τους. Ίσως οι ξένοι περιηγητές προέβαλλαν στη Μάνη κάτι που συνηθιζόταν αλλού.

29. Γενικά, οι περιηγητές, με ελάχιστες εξαιρέσεις, κρίνουν τους Μανιάτες ανάλογα με τη συμπεριφορά τους προς αυτούς και όχι μεταξύ των μελών της κοινωνίας τους. Αυτός είναι ο κανόνας και για τους ταξιδιώτες-συγγραφείς που γράφουν για άλλους λαούς (George 1968:28).

30. Ο Van Genneper μας λέει ότι η πρακτική αυτή είναι πολύ συνηθισμένη σε περίπτωση ομαδικής εισόδου ξένων (χωρίς προειδοποίηση) σε μια περιοχή και συνίσταται σε συναγερμό μέσω ηχητικών ή οπτικών σημάτων και συγκέντρωση των κατοίκων σε οχυρή θέση (Van Genneper 1960:27).

31. Η θέση του ξένου, ακόμα και αν προέρχεται από γειτονικό χωριό, είναι πολύ χαμηλή στη Μάνη. Άνθρωποι που δεν ανήκουν σε κάποιο σόι-γένος (άσογοι), αποκαλούνται με διάφορα υβριστικά ονόματα, όπως μπαραμπάτηδες (=παρείσακτοι), γαϊδούρια κ.λπ., επειδή αν τους βρίσουν, δεν μπορούν να επικαλεσθούν τη συνδρομή του γένους τους. Γι' αυτόν το λόγο "κολλάνε" με διάφορους τρόπους στα ισχυρά γένη. Ως προς τη σχέση αυτών των ξένων με τα άλλα γένη λόγω της προσκόλλησής τους σε ένα συγκεκριμένο γένος, οι διαφορές που έχουν αυτές οι συγγενικές ομάδες μεταξύ τους μεταφέρονται στο πρόσωπό τους. Αυτό συνέβη και σε μένα κατά την επιτόπια έρευνά μου στη Μάνη.

32. Από όσα γνωρίζουμε για τον Fourmont, από τις αντιλήψεις του και τη συμπεριφορά του, μπορούμε να τον κατατάξουμε στην κατηγορία των "αφομοιωτών" ή "γενικευόντων" ταξιδιωτών (assimilateur-universalist), στους οποίους ο εθνοκεντρισμός φτάνει σε τέτοιο σημείο ώστε να θέλουν να φέρουν τους άλλους στα μέτρα τους. Σ' αυτή την κατηγορία ανήκουν π.χ. οι ιεραπόστολοι. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Fourmont ήταν ιερωμένος (πρβ. Todorov 1989:452).

33. Οι περιγραφές των περιηγητών αφορούν κυρίως στην Έξω Μάνη. Γι' αυτούς το μεγάλο μυστήριο ήταν η Μέσα Μάνη. Η Μέσα Μάνη ήταν πιο απρό-

σιτη και οι πληροφορίες γι' αυτήν περιορισμένες. Οι ταξιδιώτες όμως είχαν σαφή αντίληψη των διαφορών τους: Έξω Μάνη: πιο πολιτισμένη, πιο εύφορη, ευνομούμενη—Μέσα Μάνη: πιο άγρια, πιο άγονη, αναρχούμενη. Πράγματι στην πρώτη περιοχή, υπήρχαν οι καπετάνιοι και η εξουσία ήταν συγκεντρωτική. Στη δεύτερη, η εξουσία ήταν διάχυτη και συλλογική, επειδή βρισκόταν στα χέρια των γερόντων των γενών. Αυτό εξηγεί την αδυναμία των καπετάνιων της Έξω Μάνης αλλά και του Μπέη να εγγυηθούν την ασφάλεια των ταξιδιωτών, αν επιχειρούσαν να εισχωρήσουν στη Μέσα Μάνη και ζητούν απ' αυτούς να χρηματοδοτήσουν ένοπλα σώματα ως σαράντα ανδρών. Στη Μέσα Μάνη ήταν πολύ δύσκολος ο έλεγχος της κατάστασης. Στην Έξω Μάνη εξάλλου οι καπετάνιοι, ως διαμορφωμένη άρχουσα τάξη, ήθελαν να δημιουργήσουν και να διατηρήσουν σχέσεις με τους ξένους για λόγους γοήτρου αλλά και γιατί η κοινωνία τους ήταν πιο ανοικτή σε αντίθεση με τη Μέσα Μάνη, όπου δεν υπήρχε τέτοια ανάγκη και η κοινωνία ήταν πιο κλειστή (πρβ. Castellan).

34. Η συμπεριφορά των Μανιατών προς τους ξένους εξαρτάτο και από την ιστορική συγκυρία: την εχθρότητα της χώρας τους προς την Τουρκία τη δεδομένη ιστορική στιγμή.

35. Η αναπτυγμένη φιλοξενία σε λαούς που βρίσκονται σ' αυτή την κοινωνική κατάσταση (πατριές, φυλετικοί πόλεμοι κ.λπ.) παρατηρείται σε πολλές περιοχές του κόσμου και έρχεται σε αντίθεση με την πολεμικότητα-επιθετικότητά τους σε άλλες περιπτώσεις. Η αντίθεση μεταξύ αρνητικής αμοιβαιότητας (αρπαγή, βεντέτα κ.λπ.) και αληθινού δώρου (φιλοξενία), όπου απουσιάζει ή είναι πολύ μικρή η αμοιβαιότητα (ανταλλαγή δώρων), είναι ακραία. Οι πληροφορίες για προσφορές ή ανταλλαγές άλλου είδους δώρων, εκτός από τροφές, εκ μέρους οικοδεσποτών και ξένων, απουσιάζουν σχεδόν εντελώς από εδώ κατά περίεργο τρόπο. Μοναδική εξαίρεση στο κείμενο του Evlijâ Celebi, όπου αναφέρεται η προσφορά τσόχας, ειδικού ενδύματος που έχει και πολιτική σημασία, το δέσιμο στο λαϊκό λευκό μαντιλιού (σύμβολο ειρήνης) και άλλων δώρων, κυρίως ενδυμάτων (Κωστάκης 1980-81:293).

36. Σύμφωνα με ορισμένους ανθρωπολόγους η φιλοξενία στη Μεσόγειο έχει σχέση με τον κώδικα τιμής (φιλότιμο) που επικρατεί στο χώρο (πρβ. Pitt-Rivers 1968· Herzfeld 1987α). Το στερεότυπο της φιλοξενίας στην Ελλάδα είχε αμφισβητηθεί από μερικούς ξένους περιηγητές του περασμένου αιώνα. Απάντηση σ' αυτές τις κατηγορίες έδωσε ο Κοδρικός, ο οποίος επισήμανε το γεγονός ότι συχνά αυτοί οι ταξιδιώτες συνοδεύονταν από ένοπλους Τούρκους (Τατάρους κ.λπ.) με αποτέλεσμα να μην τους δέχονται οι κάτοικοι πολλών χωριών (πρβ. και Gell σχετικά με τον Φενεό). Ο Κοδρικός επικρίνει επίσης την απαίτηση των ξένων να φιλοξενηθούν, θεωρώντας τη φιλοξενία ως αυτονόητο και φυσικό δικαίωμά τους, επειδή διέθεταν τουρκικά φαρμάνια (που αγόραζαν με 30 πιάστρα), κάτι που οι ντόπιοι δεν δέχονταν (Codrikas 1812:18,20)

37. Αυτά ισχύουν και σήμερα στη Μάνη. Η σύνδεση του δικαιώματος φιλοξενίας με την τιμή μπορεί να οδηγήσει μερικές φορές σε σύγκρουση μεταξύ αυτών που διεκδικούν τον ξένο. Γι' αυτό στον Πύργο του Δυρού τα γένη είχαν μοιράσει τα σκαλοπάτια της εκκλησίας και ανάλογα πού θα καθόταν ο ξένος, τον έπαιρναν για φιλοξενία. Μετά την απελευθέρωση εξάλλου θεωρείτο αδιανόητο

και μεγάλη προσβολή να περάσει ξένος και να μην επισκεφθεί τον καπετάνιο-δήμαρχο της περιοχής. Απ' όλα τα παραπάνω προκύπτει το ερώτημα αν τελικά η κοινωνία της Μάνης ήταν ανοικτή ή κλειστή. Αποψη μου είναι ότι αυτό εξαρτάτο από την περίπτωση και ότι δεν υπήρχε απόλυτος κανόνας για όλες τις περιπτώσεις.

38. Όλοι οι λαοί έχουν διάφορα σημεία και σύμβολα με τα οποία δηλώνουν την απαγόρευση (tabu) εισόδου ξένων στον τόπο τους (Van Gennep 1960:16· Simmons 1988:1).

39. Η πιο γνωστή περίπτωση είναι βέβαια το έθιμο της "πίπας της ειρήνης" που συνηθίζεται στους Ινδιάνους της Αμερικής (πρβ. Van Gennep 1960:28).

40. Για μια εθνογραφία μέσω του καθρέφτη που στηρίζεται στα εθνογραφικά κείμενα ξένων ανθρωπολόγων, βλ. Gefou-Madianou (1993)· πρβ. και Herzfeld (1987β).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξιάκης Ε.Π., 1980, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα.
- Appadurai Arjun, 1981, "The past as a scarce resource", *Man* 16: 201-19.
- Arvieux d', Chevalier, 1731, *Mémoire du... envoyé extraordinaire du roi a la porte*, Paris.
- Axtell J., 1979, "Ethnohistory: an historian's viewpoint", *Ethnohistory* 26(1):1-13.
- Bloch M., 1968, *La Société féodale*, éditions Albin Michel, Paris.
- Bourdieu P., 1977, *Outline of a theory of practice*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Bowes Alison M., 1980, "Strangers in the Kibbutz: Volunteer workers in an Israeli Community", *Man* 15: 668-81.
- Braudel F., 1958, «Histoire et sciences sociales. 'La longue durée'», *Annales* 8:755-753.
- Brettel Caroline B., 1986a, "Introduction: Travel literature, ethnography and ethnohistory", *Ethnohistory* 33:127-138.
- , 1986β, "Nineteenth century traveler's account of the mediterranean peasant", *Ethnohistory* 33(2): 159-173.
- Brönsted P., 1826, *Voyage dans la Grèce*, Paris.
- Brown Jennifer S.H., "1991, Ethnohistorians: strange bedfellows, kindred spirits", *Ethnohistory* 38(2):113-123.
- Burke P., 1984, "Popular culture between history and ethnology", *Ethnologia Europaea* 14:5-13.
- Γεννάδιος Ι., 1930, *Ο Λόρδος Έλγιν και οι προ αυτού ανά την Ελλάδα και τας Αθήνας ιδίως αρχαιολογήσαντες επιδρομείς 1440-1837*, Εν Αθήναις.
- Carrithers M., 1990, "Is Anthropology art of science?", *Current Anthropology* 31:263-282.
- Castela Henri, 1612, *Le Saint voyage de Jérusalem et mont Sinay etc*, a Paris.
- Castellan A.L., 1808, *Lettres sur le Morée et les îles de Cerigo, Hydra et Zante*, H. Agasse, Paris.
- Chateaubriand F.A.De, 1911, *Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris en allant par la Grèce*, Le Normant, Paris.
- Chiva I. και U. Jeggle, 1987, *Ethnologies en Miroir*, Paris.
- Choiseul-Gouffier M., *Compte de*, 1782, *Voyage Pittoresque de la Grèce*, Paris.
- Christiansen P.Q., 1988, «Construction and consumption of the Past. From 'Montaillou' to 'The name of the Rose'», *Ethnologia Europaea* 18(1):5-24.
- Clifford J., 1980 "Fieldwork, reciprocity and the making of ethnographic texts: the example of Maurice Leenhardt", *Man* 15:518-32.
- , 1983, "On ethnographic authority", *Representations* 1(2):118-43.
- Clifford J. και G.E. Marcus, (επιμ.), 1986, *Writing culture: the poetics and politics of ethnography*, California University Press, Berkeley, Los Angeles.
- Cockerell Charles Robert, 1903, *Travels in Southern Europe and the Levant 1810-1817*, Longman Green and Co, London.

- Codricas A.C.P., 1812, *Observations sur le voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804 par J.L.S. Bartholdy*, Traduit de l'Allemand par a du C.P. Codricas.
- Cohen E., 1974, "Who is a tourist. A conceptual clarification", *Sociological Review* 22:527-55.
- Cohn B.S., 1990, *An anthropologist among the historians and other essays*, Oxford University Press, Delhi, Oxford, New York.
- Covel John, 1983, *Extraits from the diaries of Dr John Covel 1670, 1679*, edited by J. Theodore Bent, Hakluyt Society, London.
- Depellegrin sieur de, 1722, *Relation du voyage dans le royaume de la Morée ou recueil historique de ce qui s'est passé de plus remarquable dans ce royaume depuis la conquête que les turcs en ont fait sur les venitiens*, J.B.Boy, Marseille.
- Egmond Van, J. Argidius, Honorable, and John Heyman, (1759), *Travels through parts of Europe, Asian Minor, the islands of the Archipelago, Syria etc.* London Mdcclix.
- Feleppa R., 1986, "Emics, etics, and social objectivity", *Current Anthropology* 27:243-255.
- Fernandez J.W, 1980, "Reflections on looking into mirrors", *Semiotica* 30 (1/2): 27-39.
- Fogelson R.D., 1989, "The ethnohistory of events and nonevents", *Ethnohistory* 36: 133-147.
- Fortes M., 1975, "Strangers". M.Fortes και S. Patterson (επιμ.), *Studies in Africa's social anthropology*, Academica Press, London: 229-53.
- Fourmont M. L'Abbé, 1730, *Relation Abregée des voyages littéraires que.. a fait dans le Levant par ordre du roy dans les années 1729 et 1730* (Registres des assemblées de l'Academie des inscriptions et belles lettres), Paris.
- Fowler W.R. Jr, 1985, "Ethnohistoric sources on the Pipil-Nicarao of Central America: A critical analysis", *Ethnohistory* 32 (1):37-62.
- Gardner R. και K.G. Heider 1974, *Gardens of war. Life and death in the new Guinea stone age. With an introduction by Margaret Mead*, Penguin books, Victoria, Australia.
- Galt John, 1812, *Voyages and travels in the years 1809, 1810 and 1811 containing statistical, commercial, and miscelaneous observations*, T.Cadells & W. Davies, London.
- Geertz C., 1968, "Religion as a cultural system", M. Banton (επιμ.), *Anthropological approaches to the study of religion*, ASA monographs, Tavistock Publications, London.
- , 1973, *The interpretation of cultures. Selected essays*, Basic books, New York.
- Gefou-Madianou Dimitra, 1993, "Mirroring ourselves through Western Texts: The Limits of an indigenous anthropology", Henk Driessen (επιμ.), *The politics of ethnographic reading. Confrontation of Western and Indigenous views*, Breitenbach, Saarrücken: 160-181.
- Γκέφου-Μαδιανού Δήμητρα, 1993, Ανθρωπολογία οίκοι: Για μια κριτική της "Γηγενούς Ανθρωπολογίας", *Διαβάζω* 323:44-51.
- Gell William Sir, 1823, *Narrative of a journey in the Morea*, Longman, London.
- Gennep Van A., 1960, *The rites of Passage*, Chicago University press, Chicago.
- George Katherine, 1968, "The civilized west looks at primitive Africa: 1400-1800.

- A study in ethnocentrism", A. Dundes (επιμ.), *Every man his way. Reading in cultural anthropology*, Prentice-Hall inc. Englewood Cliffs, New Jersey:22-35.
- Gouldner A.W., 1960, "The Norm of reciprocity: A preliminary statement", *American Sociological Review* 25: 161-178.
- Greenhouse Carol J., 1985, "Anthropology at home: Whose home?", *Human Organization* 44:261-264.
- Guha Ranajit, 1990, "Introduction", B.S. Cohn, *An anthropologist among the historians and other essays*, Oxford University Press, Delhi, Oxford, New York: VII-XXVI.
- Guilletière Sr De la, 1675, *Athènes ancienne et nouvelle et l'état present de l'empire des Turks*, seconde edition, E. Michellet, Paris.
- , 1676, *Lacédémone ancienne et nouvelle*, J. Ribou, Paris.
- Ζακυθηνός Δ., 1932, "Ανέκδοτα περί Μιχαήλ Φουρμόν", *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*: 119-125.
- Hartog F., 1980, *Le Miroir d'Herodote. Essai sur la Représentation de l'autre*, Gallimard, Paris.
- Herzfeld M., 1987α, "As in your own house", Hospitality, ethnography, and the stereotype of mediterranean societies", David D. Gilmore (επιμ.), *Honor and shame and the unity of the Mediterranean* (A special publication of the American Anthropological Association, number 22): 75-89.
- , 1987β, *Anthropology through the looking-glass. Critical anthropology in the marging of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Jackson A., 1987, "Reflection on ethnography at home and the ASA.", A. Jackson (επιμ.), *Anthropology at home*, ASA monographs, Tavistock Publications, London and New York.
- Karnouh Cl., 1977, "L'étranger ou le faux inconnu", *Ethnologie Française* 1/2: 107-122.
- Kim Choong Soon, 1987, "Can an anthropologist go home again", *American Anthropologist* 89: 943-946.
- Κουγέας Σ.Β., 1956, "Συμβολαί εις την Ιστορίαν της υπό τους Ορλώφ Πελοποννησιακής Επανάστασεως (1770)", *Πελοποννησιακά* 1:50-107.
- Kuper A., 1993, "Post-Modernism, Cambridge and the great Kalahari Debate", *Social Anthropology* 1(1):57-71.
- Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, 1987, "Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας", *Metis, Revue d'anthologie du monde grec ancien* 2: 177-188.
- Κωστάκης Θ.Π., 1980-81, "Ο Evlijâ Çelebi στην Πελοπόννησο", *Πελοποννησιακά* 14: 238-306.
- Κωστοπούλου Ευσταθία Π., 1981, "Τοπογραφικοί χάρτες και σχέδια της Μεσσηνίας, όπως την είδε ο Abbé Michel Fourmont", *Μεσσηνιακά Γράμματα* 3:103-118.
- Λάμπρου Σπ., 1917, "Το ιστορικόν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργού", *Νέος Ελληνομνήμων* 14:51-78.
- Landsman G.H., 1992, «The 'Others' as political symbol: Images of indians in the woman suffrage movement», *Ethnohistory* 39(3):247-284.
- Laurent Peyer Edmund, 1821, *Recollections of a classical tour through various parts of Greece, Turkey and Italy made in the years 1818 and 1819*, London.

- Leake William Martin, 1839, *Travels in the Morea with a map and plans in three volumes*, John Murray, London.
- Le Roy Ladurie E., 1975, *Montaillou: Village occitan de 1294 à 1234*, Paris.
- Levine R.A., και D.T. Campbell, 1972, *Ethnocentrism: Theories of conflict, ethnic attitudes and group behaviour*, John Willey, New York.
- Levi-Strauss Cl., 1963, *Structural Anthropology*, Basic books, New York.
- , 1972, *Tristes tropiques*, Atheneum, New York.
- Loventhal D., 1985, *The Past is a foreign country*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Marcus G., 1980, "Rhetoric and ethnographic genre in anthropological research", *Current Anthropology* 21:507-11.
- , 1983, "Repatriating an interpretive anthropology. The American studies/cultural criticism connection", *American Anthropologist* 85:859-865.
- Marcus G.E. και D. Cushman, 1982, "Ethnographies as texts", *Annual Review of Anthropology* 11:25-69.
- Marcus G.E. και J. Clifford, 1985, "The making of ethnographic texts. A preliminary report", *Current Anthropology* 26:267-71.
- Marcus G.E. και M.M. J. Fischer, 1986, *Anthropology as cultural critique: an experimental moment in the human sciences*, Chicago University Press, Chicago.
- Μέξης Δ.Ν., 1977, *Η Μάνη και οι Μανιάτες*, Εστία, Αθήνα.
- Messerschmidt D.A. (επιμ.), 1981, *Anthropologist at home in North America: Methods and issues in the studies of one's own society*, Cambridge University Press, New York.
- Mirone de P.L.S., 1731, *Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant*, E. Kints, Liège.
- Montagu A. (επιμ.), 1973, *Man and aggression*, Oxford University Press, London, Oxford, New York.
- Montagu A., 1974, *Man's most dangerous myth: the fallacy of race*, Oxford University Press, London, Oxford, New York.
- Morritt John B.S., of Rokeby, 1914, *The letters descriptive of journey in Europe and Asia Minor in the years 1794-1796*, edited by J. Marindin-J. Murray, London.
- , 1818, *Memoires relating to European and Asiatic Turkey and other countries of the East*, edited by R. Walpole, Longman, London.
- Nash D., 1977, "Tourism as form of imperialism", Valen L. Smith (επιμ.), Host and Guest, *The Anthropology of tourism*, Pennsylvania University Press: 33-47.
- Noakes Susan, 1986, "The Phetoric of travel: The French romantic myth of Naples", *Ethnohistory* 33 (2): 139-148.
- Papadopoulos Th., 1991, "Temps ethnologique et temps historique dans le contexte méditerranéen", *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου* 18:1-9.
- Παπαταξιάρχης Ε., 1993, "Το παρελθόν στο παρόν. Ανθρωπολογία, Ιστορία και η μελέτη της νεοελληνικής κοινωνίας", Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και παρελθόν. Συμβολές στην Κοινωνική Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, "Αλεξάνδρεια", Αθήνα.
- Pi-Sunyer Oriol, 1977, "Through native eyes: Tourist and tourism in a Catalan

- maritime community", Valene L. Smith (επιμ.), *Host and guests, the anthropology of tourism*, Pennsylvania University Press.
- Πίτσιος Θ.Κ., 1978, *Ανθρωπολογική μελέτη του πληθυσμού της Πελοποννήσου. Η καταγωγή των Πελοποννησίων*, Αθήνα.
- Pitt-Rivers J., 1968, "The stranger, the guest, and the hostile host: Introduction to the study of the laws of hospitality", J.C. Peristiany (επιμ.), *Contributions to méditerrananean sociology*, Paris, Mouton: 13-30.
- Poirier J., 1969, *Histoire de l'Ethnologie*, Presses Universitaires de France, "Que Sais-Je?", Paris.
- Roehl W.S. και D.R. Fesenmaier, 1992, "Risk perceptions and pleasure travel: an exploratory analysis", *Journal of travel research* 30 (4):17-26.
- Roth P.A., 1989, "Ethnography without tears", *Current Anthropology* 30:555-569.
- Romano R., 1986, "Histoire, Anthropologie, Folklore", *Acts du IIe Colloque International d'histoire* (Athènes 18-25 September 1983), *Economies méditerranéennes. Equilibres et intercommunications XIIIe-XIXe siècles*, tome III, F.N.R.S. Athènes 1986: 295-302.
- Saint-Sauver André-Gasset, (1797), *Voyage historique littéraire et pittoresque*, Paris, an VIII.
- Samlins M., 1974, *Stone age economics*, Tavistock Publications, London.
- , 1983, "Other times other customs, the anthropology of history", *American Anthropologist* 85(3): 517-544.
- , 1985, *Islands of history*, Chicago University Press, Chicago and London.
- Salzman P.C., 1978 "Does complementary opposition exist?", *American Anthrologist* 80: 53-70.
- Sandwich, Earl of, (John Montagu), 1799, *A voyage performed round the Mediterranean in the years 1738 and 1739, written by himself*, T. Cadell and W. Davies, London.
- Sangren St., 1992, «Rhetoric and the authority of ethnography. 'Post-modernism' and the social reproduction of texts», *Current Anthropology* 33: 227-307.
- Schiff F., 1914, "Beiträge zur anthropologie des südlichen Peloponnes (die Mani)", *Zeitschrift für Ethnologie*, Berlin 46: 14-40.
- Segalen Martine (επιμ.), 1989, *L'autre et le semblable*, Presses du CNRS, Paris.
- Seremetakis C. Nandia, 1991, *The last word. Women, death and divination in inner Mani*, Chicago University Press, Chicago and London (και ελληνική μετάφραση με τον τίτλο *Η τελευταία λέξη στις Ευρώπης τα άκρα*, εκδόσεις Λιβάνη Νέα Σύνορα, Αθήνα 1994).
- Simmel G., 1971, "The Stranger", D.N. Levine (επιμ.), *G. Simmel, on individuality and social forms*, Chicago University Press, Chicago: 143-149.
- Simmons W.S., 1988, "Culture theory in contemporary ethnohistory", *Ethnohistory* 35:1-14.
- Σιμόπουλος Κ., 1970-75, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (333 μ.Χ.-1821)*, τ. Α'-Γ2, Αθήνα.
- Σκουτέρη Νόρα, 1979, "Η ανθρωπολογία σε κρίση. Σημεία καμπής και θεωρητικά αδιέξοδα (πρώτη προσέγγιση)", *Ο Πολίτης* 30:20-35(και 31:31-38).
- Sibthorp John, 1818, *Memoirs relating to european and asiatic Turkey and other countries of the East*, edited by Robert Walpole, Longman, London.

- Spencer J., 1989, "Anthropology as a kind of writing", *Man* 24:145-165.
- Sperber D., 1981, "L'interprétation en anthropologie", *L'homme* 21 (1):69-92.
- Stephanopoli Demo et Nicolo, (1800), *Voyage en Grèce pendant les années 1797 et 1798, d'après deux missions dont l'une du gouvernement française et l'autre du general en chef Buonoparte redigé par un des professeurs du Prytanée*, Paris.
- Stoddart S., 1992 "Towards a historical ethnology of the mediterranean", *Current Anthropology*, 33:599-600.
- Tenenti A., 1959, *Naufrages, Corsaires et assurances maritimes à Venise (1592-1609)*.
- Todorov T., 1989, *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine*, éditions du Seuil, Paris.
- Wagstaff J.M., 1992, "Colonel Leake in Laconia", *Φιλολόγων, Lakonian studies in honor of Hector Catling*, ed. by J. Motyka Sanders, the British School at Athens: 277-283.
- Watson G., 1987, "Make me reflexive-but not yet: Strategies for managing essential reflexivity in ethnographic discourse", *Journal of Anthropological Research* 43 (1):29-41.

Μάνη: Ύμνος και λοιδορία στα χρονικά των ξένων περιηγητών¹

Γεωργία Ι. Κούτσαρη

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΔΕΝ ΓΡΑΦΕΤΑΙ ΜΟΝΟ ΑΠΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥΣ. Οι αφηγήσεις των περιηγητών, οι εντυπώσεις των ταξιδιωτών που καταγράφονται στα χρονικά τους και σε άλλες γραπτές μαρτυρίες έχουν απέναντι στα γεγονότα του κόσμου και την ερμηνεία τους “αξιώσεις για ηθική ευθύνη, ευσυνειδησία και αντικειμενικότητα ίδιες μ’ αυτές του ιστορικού”, σύμφωνα με τα λόγια του Κυριάκου Σιμόπουλου.

Ο Θουκυδίδης αντιπροσωπεύει τον ακούραστο και ανήσυχο ερευνητή της αλήθειας. Η ιστορία του: “Κτῆμα τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα εἰς τό παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται”.

Ο Παλαίφατος, ο μεγάλος ταξιδιώτης της αρχαιότητας, σύγχρονος του Αριστοτέλη, εκφράζει τις φιλοδοξίες του ιδανικού περιηγητή. Περιγράφει, όχι ό,τι ο ίδιος άκουσε, αλλά ό,τι ο ίδιος διαπιστώνει: “Καί τά χωρία αὐτός εἶδον ὡς εἰσίν-ἕκαστον ἔχον, καί γέγραφα ταῦτα οὐχ οἷα ἦν λεγόμενα ἀλλ’ αὐτός ἐπελθὼν καί ιστορήσας”.

Οι αφηγήσεις των περιηγητών είναι ζωντανές, αναφέρονται στην επικαιρότητα, “στο εν όψει”, έχουν φυσικότητα και φρεσκάδα. Αφελείς πολλές φορές αλλά οπωσδήποτε αυθόρμητες, ειλικρινείς και απρογραμμάτιστες.

Ο ταξιδιώτης βλέπει το αντικείμενο, καταγράφει τον περίγυρο και κρίνει τα πρόσωπα και την κοινωνία αντικειμενικά. Ωστόσο, κάποιες φορές παρασυρμένος από προσωπικά συναισθήματα και εμπειρίες ή ιδιοτελείς αντιδράσεις συμβαίνει να πλαστογραφεί ή να παραμορφώνει τα γεγονότα.

Οι τίμιοι περιηγητές γράφουν για ό,τι είδαν. Αλλά γίνεται ορισμένοι να γράφουν και για ό,τι δεν είδαν. Κάποιοι ακόμη λεηλατούν άλλους συγγραφείς, αναπροσαρμόζουν τα κείμενά τους ή διηγούνται φανταστικές ιστορίες.

1. Οι περιηγητές που αναφέρονται στην παρούσα εργασία είναι επιλεγμένοι, όπως και τα κείμενα, τα αποσπάσματα και οι σταχυολογημένες φράσεις από τα πολύτομα έργα του Κυριάκου Σιμόπουλου, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα και Πώς είδαν οι Ξένοι Ταξιδιώτες την Ελλάδα του '21*. Ακόμα χρησιμοποιήθηκε και το έργο του Rouquerville, *Ταξίδι στο Μοριά*.

Τα κείμενα των Ευρωπαίων περιηγητών που αναφέρονται στον Λακωνικό χώρο, κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και την Επανάσταση, είναι μεν πολύτιμες πηγές για την ιστορία αλλά και άκρως επικίνδυνες.

Ο μελετητής της Μάνης, ο ευσυνείδητος ερευνητής, οφείλει να τιμήσει τους αντικειμενικούς συγγραφείς, να χαιρετήσει τους φιλέλληνες, αλλά ταυτόχρονα πρέπει να επισημάνει τους μισέλληνες, να εντοπίσει τους αναξιόπιστους και τερατολόγους, να ξεχωρίσει τους φιλότουρκους και με τη συγκριτική μελέτη να διακρίνει τα ύποπτα κείμενα και την πλαστή διήγηση και να προτείνει στην ιστορία το αδέκαστο εκείνο υλικό, που ανταποκρίνεται στη σωστή διάσταση του παρελθόντος της περιώνυμης και μνημειακής αυτής γης.

Πολλοί ξένοι ταξιδιώτες τοποθετούν τη Μάνη στο δοξαστικό βάθρο του ελληνισμού, ανεπηρέαστοι από πολιτικές τοποθετήσεις ή θρησκευτικές αντιλήψεις. Είναι άλλοι όμως οι οποίοι, τραυματισμένοι από οδυνηρές προσωπικές εμπειρίες, ταλαιπωρίες, παρεξηγήσεις, κινδύνους και δυσάρεστα απρόοπτα, νιώθουν μνησικακία για τους Μανιάτες, λοιδορούν τη Μάνη και το διακηρύττουν χωρίς κανένα δισταγμό.

Υπάρχουν οι ονειροπόλοι που με τη γόνιμη δύναμη του ενθουσιασμού τους βλέπουν τους Μανιάτες ως εικόνα και ομοίωση των αρχαίων Ελλήνων. Είναι και οι φωτισμένοι, οι ψύχραιμοι, οι παρατηρητικοί, οι ουδέτεροι και καλοπροαίρετοι που ερμηνεύουν, κρίνουν και συγκρίνουν αμερόληπτα. Είναι και εκείνοι οι αρχαιολάτρες και πραγματιστές, οι οποίοι αναγνωρίζουν στη Μάνη το ακατάλυτο στην τουρκοκρατία Ελληνικό Κράτος, ψυχανεμίζοντας την Ελλάδα που στη Μάνη κρατά τα όπλα της εθνικής ανεξαρτησίας της.

Οι περιηγητές είτε δοξάζουν είτε επικρίνουν τη Μάνη και τους Μανιάτες, δίχως να παραλείψουν να επισημάνουν τα φυσικά ή επίκτητα ελαττώματά τους, την εξ ανάγκης αγριότητα, διαπιστώνουν το άγριο πάθος του Μανιάτη και της Μανιάτισσας για ελευθερία. Την ανειρήνευτη γειτνίαση με τον Τούρκο ή άλλο δυνάστη. Το ανήσυχο και ερευνητικό πνεύμα των κατοικούντων τη στρατηγική αυτή χερσόνησο. Την ιδιότυπη δομή της κοινωνίας τους, τις αρχέτυπες ηθικές αξίες της.

Το ταξίδι στη μεσαιωνική και τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, θαλασσινό ή στεριανό, αποτελούσε δοκιμασία και περιπέτεια. Χρειαζόταν αντοχή, αποκοτιά και περιφρόνηση της ζωής για να αντιμετωπισθούν μια σειρά από θανάσιμους κινδύνους. Στο πέλαγο η οργή των ενάλιων στοιχείων και οι επιθέσεις των πειρατών. Στη στεριά η ληστεία. Στα βουνίσια περάσματα μπορούσε ανά πάσα στιγμή να προβάλλει "ένας αιμοβόρος κα-

βαλάρης ληστής με τις πιστόλες του", σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Σπέλμαν, γύρω στο 1580.

Ας σημειωθεί ότι η ανάπτυξη της πειρατείας στις ελληνικές θάλασσες, κατά τους τελευταίους αιώνες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας στη Μεσόγειο, ήταν κυρίως αποτέλεσμα της αδυναμίας των ναυτικών χωρών να διασφαλίσουν τους εμπορικούς δρόμους μεταξύ Δυτικής Ευρώπης και Ανατολής. Οθωμανοί και χριστιανοί κουρσάροι караδοκούσαν στις ελληνικές θάλασσες και αιχμαλώτιζαν τα ανύποπτα καράβια.

Αλλά τους Τούρκους, τους Μπαρμπαρέζους και τους κουρσάρους της Φραγκιάς, συναγωνίζονται σε αγριότητα οι Έλληνες πειρατές. Οι πιο επίφοβοι ήταν οι Μανιάτες. Οι δυσπρόσιτες, βραχώδεις, έρημες ακτές της περιοχής, ευνοούσαν τις επιδρομές και εξασφάλιζαν σίγουρη διαφυγή.

παρατηρεί ο Choiseul Gouffier, πρεσβευτής της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη. Κάπου αλλού σημειώνει:

Ανάμεσα στο Ελληνικό Έθνος υπάρχει μία φυλή χωρίς κτηματική περιουσία, κάπου δύο χιλιάδες ψυχές, που ζουν από τη ληστεία. Ληλατούν τους θαλασσινούς με τις πειρατικές επιδρομές τους. Άλλοτε χρησιμοποιούν καράβια και άλλοτε ενεδρεύουν πίσω από τους βράχους των ακτών της Μάνης, τότε η τριχυμία θα παρασύρει ως τις κρυψώνες τους κανένα καράβι προσφέροντας εύκολη και σίγουρη λεία.

Ο Άγγλος κληρικός και διπλωμάτης Covel, που ταξίδεψε σ' όλες τις χώρες της Ανατολής, αναφερόμενος στους Μανιάτες, γράφει στο χρονικό του:

Αυτοί που ζουν στα βράχια και στις πλαγιές των βουνών που υψώνονται πάνω από τη θάλασσα αποτελούν ένα είδος ανθρώπων εκτός νόμου. Ακόμα και οι Τούρκοι δεν μπορούν να τους υποτάξουν ή να τους επαναφέρουν σε ειρηνική ζωή. Αγναντεύουν συνεχώς από τους βράχους και τα βουνά τους κατά τη θάλασσα, όχι τόσο για να εξασφαλισθούν από τις επιδρομές των πειρατών, όσο για να ληστέψουν οι ίδιοι όποιον πέσει στα χέρια τους. Τους χριστιανούς ταξιδιώτες που αιχμαλωτίζουν στις ακτές τους, τους πουλάνε στους Τούρκους για να δουλέψουν στις γαλέρες ή αλλού σαν σκλάβοι. Κι όπως βεβαιώθηκα, όταν πιάνουν Τούρκους, τους μεταχειρίζονται με τον ίδιο τρόπο, μόνο που τους πουλάνε στον πρώτο χριστιανό δουλέμπορο. Είναι πανούργοι και πολυμήχανοι. Υπόσχονται στους ξένους ότι θα τους εφοδιάσουν με κάθε λογής προμήθειες, και ύστερα στήνουν παγίδα και τους σκλαβώνουν. Πιστέψτε με, οι Έλληνες είναι πάντοτε Έλληνες, δόλιοι και ύπουλοι.

Ο Covel, επηρεασμένος από προσωπική εμπειρία του, λησμονεί ότι η πειρατεία αποτελούσε μάστιγα της εποχής και μέσο επιβίωσης, επάγγελμα και συνήθεια των πολεμικών λαών (όπως οι Μανιάτες). Ότι οι

συμπατριώτες του οι Άγγλοι είχαν αναδειχθεί σε επικίνδυνους κουρσάρους της Μεσογείου και ότι τα χριστιανικά έθνη πρωτοστατούσαν στην πειρατεία. Ο ελληνισμός άλλωστε των νησιών και των παράκτιων ηπειρωτικών περιοχών είχε υποστεί τις μεγαλύτερες δοκιμασίες από την πειρατεία.

Ο Γάλλος Guillet, το χρονικό του οποίου αναφέρεται στον κρητικό πόλεμο, γράφει για τη δράση των Μανιατών:

Η κυριότερη απασχόληση των Μανιατών είναι η πειρατεία και το μεγαλύτερο εμπόριό τους οι αιχμάλωτοι. Το Οίτυλο ονομαζόταν Μεγάλο Αλγέρι. Αιχμαλωτίζουν και πουλάνε τους χριστιανούς στους Τούρκους και τους Τούρκους στους χριστιανούς. Αφηγούνται με περηφάνια τις ληστρικές τους επιδρομές. Μου έδειξαν έναν από τους περιφημότερους κουρσάρους τους, που κατά την ακμή του φημιζόταν για τις ανδραγαθίες του. Όταν μάθαιναν τα γειτονικά χωριά ότι πρόκειται να βγει για πειρατεία, επικρατούσε γενική αναταραχή. Όλοι έκρυβαν τα παιδιά και τις ωραίες γυναίκες, από φόβο μήπως αιχμαλωτισθούν από τον κουρσάρο και πουληθούν στα σκλαβοπάζαρα. Από τον ίδιο φόβο κατέχονταν κι όταν άραζε στο λιμάνι ξένο καράβι. Γιατί κάθε Μανιάτης πειρατής που μισεί το γείτονά του, τον αιχμαλωτίζει και τον πουλάει.

Πληροφορίες για τη ζωή και τη δράση των Μανιατών συγκέντρωσαν και οι Ολλανδοί περιηγητές Βαν Έγκμοντ και Τζον Χέυμαν.

Οι κάτοικοι της περιοχής, οι Μανιάτες, είναι λαός με απάνθρωπες συνήθειες έτσι που είναι επικίνδυνο να ξεμπαρκάρει κανείς σ' αυτόν τον τόπο. Αν πέσει ξένος στα χέρια τους πρέπει να περάσει τα υπόλοιπα χρόνια της ζωής του σκλάβος ή να καταβάλει τεράστια λύτρα. Αρνούνται επίσης να πληρώσουν φόρο στο Σουλτάνο. Πολλές φορές έστειλαν οι Τούρκοι δυνάμεις επιτόπου αλλά δεν μπόρεσαν να τους υποτάξουν. Έτσι είναι οι μόνοι Έλληνες που κατόρθωσαν να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους. Οι Έλληνες των γειτονικών περιοχών αποκαλούσαν τη Μάνη Μεγάλο Αλγέρι. Είναι όλοι πειρατές εξ επαγγέλματος.

Ακόμη και οι παπάδες τους ακολουθούν στις επιδρομές και παίρνουν το ένα δέκατο από τις λείες ως δικαίωμα της εκκλησίας. Αυτοί οι κληρικοί ζουν κατά μήκος των ακτών, μέσα στις "θυρίδες", σπηλιές στους βράχους, που από μακριά φαίνονται σαν μία σειρά από παράθυρα. Από αυτά τα παρατηρητήρια βλέπουν τα καράβια που αρμενίζουν. Κι αν έχει κανένα απ' αυτά την ατυχία να ποδίσει από τη φουρτούνα, ειδοποιούν τους Μανιάτες της περιοχής και όλοι πέφτουν στην αρπαγή.

Και ο Castela μαρτυρεί:

Σ' αυτήν την ορεινή περιοχή κατοικούν οι Μανιάτες, έξι περίπου χιλιάδες άνδρες, που δεν έχουν ποτέ υποταχθεί σε κανένα έθνος. Οι Τούρκοι έχουν υποστεί μεγάλη φθορά κατά τις πολυάριθμες επιδρομές τους κατά των Μανιατών. Αυτοί οι ορεσίβιοι αγρυπνούν νύχτα και μέρα για να διατηρήσουν την ελευθερία τους. Και δεν εννοούν να αναγνωρίσουν κανένα ηγεμόνα επί της γης.

Είναι φορτωμένοι με τόσα όπλα, που μοιάζουν με σκαντζόχοιρους. Δεν τους αρκεί η σπάθα, πελώρια σαν εκείνη του Μαινόμενου Ορλάνδου. Κουβαλούν στον ώμο ένα τουφέκι και στα χέρια κρατούν ένα τσεκούρι και ένα ρόπαλο, κατά τις συνήθειες του τόπου τους και μία κοντή λόγχη.

Η περίπτωση του Γάλλου La Guilletière αποτελεί ένα περίπλοκο πρόβλημα για την περιηγητική φιλολογία του ΙΖ' αιώνα. Έγραψε δύο ταξιδιωτικά χρονικά αποκλειστικά για την Ελλάδα. Το πρώτο, με τον τίτλο *Αρχαία και Νέα Αθήνα*, κυκλοφόρησε το 1675, το δεύτερο *Αρχαία και Νέα Λακεδαίμων*, ένα χρόνο αργότερα. Οι αφηγήσεις του, ένα κράμα αρχαιογνωσίας, γεωγραφικών στοιχείων και περιγραφών της σύγχρονης ζωής, διαβάστηκαν πολύ.

Πρώτη σκάλα του θαλασσινού ταξιδιού του, οι ακτές της Λακωνικής. Όταν στις 6 Απριλίου το πλοίο φουντάρησε στον πύργο της Μάνης (...), ο καπετάνιος θέλοντας να επικοινωνήσει με τους κατοίκους (...), έριξε στη θάλασσα μια φελούκα εφοδιασμένη με άσπρη σημαία, όπως γίνεται στην περίπτωση που επιδιώκει κανείς να έλθει σε επαφή με ανθρώπους που δεν εμπιστεύεται. Αμέσως υψώθηκε η απέναντι λευκή σημαία. Μια ομάδα ταξιδιώτες και ο Guilletière μαζί, μπήκαν στο πλεούμενο και παρά τις συστάσεις και τις προειδοποιήσεις για τους κινδύνους, βγήκαν στη στεριά, φυσικά όλοι πάνοπλοι.

Ξαφνικά, βγήκαν από τις σπηλιές πέντε-έξι ένοπλοι, σωστοί αγριάνθρωποι. Το πρόσωπό τους ήταν κατάμαυρο και η φορεσιά τους είχε το ασπρουδερό χρώμα εκείνων των βραχότοπων. Αυτή η προσαρμογή της ενδυμασίας στο περιβάλλον έχει το λόγο της: εξαπατά και παγιδεύει τους συμπατριώτες τους, γιατί ξένοι ταξιδιώτες σ' αυτήν την περιοχή δεν υπάρχουν. Αυτοί οι κουρσάροι της στεριάς ξαπλώνουν μπρούμυτα, κατά γης, σε απόσταση πενήντα βημάτων από το μονοπάτι. Δεν βλέπεις παρά ένα σωρό ασπρολίθαρα, ένα κοτρώνι. Ξαφνικά αυτό το κοτρώνι σαλεύει, τινάζεται, ορμάει επάνω σου και σε πιάνει από το λαιμό.

Στη Μάνη, σημειώνει ο Guilletière ζουν τριάντα χιλιάδες ψυχές. Για τα ήθη και τα έθιμα του λαού υπάρχουν απίστευτες διχογνωμίες και αντιφάσεις. Μερικοί χαρακτηρίζουν τους Μανιάτες βάρβαρους και ληστές. Άλλοι τους θεωρούν γνήσιους απογόνους των αρχαίων Ελλήνων, γενναίους άντρες που προτιμούν την ελευθερία από την ίδια τη ζωή τους και που με τις ηρωικές πράξεις ή με τα όπλα τους έχουν εξασφαλίσει το σεβασμό των άλλων λαών. Οι φίλοι τους υποστηρίζουν ότι οι αγρότες των Μανιατών, είναι αποτέλεσμα των βάρβαρων διωγμών, που έχουν εξαπολύσει εναντίον τους οι Τούρκοι και οι χριστιανοί κουρσάροι.

Όπως και νάχει το πράγμα, γεγονός είναι ότι από όλους τους Έλληνες μονάχα οι Ηπειρώτες (οι σημερινοί Αρβανίτες) και οι Μανιάτες (αξιοθήνητα απομεινάρια των αρχαίων Λακεδαιμονίων), κατόρθωσαν να αντισταθούν στους Τούρκους διεκδικώντας τη γη των πατέρων τους. Οι Τούρκοι πληρώνουν ακριβά το θάρρος και τη δεξιοτεχνία των Μανιατών (...) Αυτοί οι άπιστοι δεν τόλμησαν ποτέ να κάνουν πραγματικό πόλεμο, ούτε να ακινητοποιήσουν στρατεύματα στα κακοτράχαλα βουνά. Προτιμούν να στρατολογούν αποστάτες και να καλλιεργούν τη διχόνοια ανάμεσα στους Μανιάτες.

Ο Βέλγος De Mirone αναζητεί πραγματικά οτιδήποτε σπάνιο και περιεργό, συγκεντρώνει στοιχεία για το δημόσιο και ιδιωτικό βίο του μουσουλμανικού κόσμου, για την οικονομική ζωή και το εμπόριο. Συχνά όμως γράφει ανακρίβειες, κατέχεται από ανθελληνικά αισθήματα, από θρησκευτική προκατάληψη και παρασύρεται, όπως πολλοί συγγραφείς ταξιδιωτικών χρονικών, σε υπερβολές και συχνά σε επιπόλαιες και άδικες κρίσεις, όπως συνέβη, όταν ενάντιοι άνεμοι ανάγκασαν το καράβι του να ποδίσει στο λιμάνι του Πόρτο Κάγιο, όπου από το φόβο του ή μεγαλοποιώντας τα πράγματα, βλέπει χιλιάδες Μανιάτες να ξεπροβάλλουν εχθρικοί από τις σπηλιές και τα βράχια της ακτής και να ζυγώνουν ύποπτα το καράβι, τάχα για να πουλήσουν τις πραιμάτειές τους.

Κατά την τελευταία και πλέον καταστροφική φάση των αρχαιοθηρικών περιηγήσεών του, ο διαβόητος Fourmont ταξίδεψε και στη Μάνη "όσο βέβαια του επέτρεπε η φρόνηση" και στις 20 Απριλίου του 1730 στέλνει από τη Σπάρτη στον πρεσβευτή της Κωνσταντινούπολης σχετικό γράμμα, όπου αναφέρει:

Βρίσκομαι σ' ένα φοβερό τόπο, στην περίφημη Μάνη. Κακός λαός, και είμαι ευτυχής που γλίτωσα. Έφυγα από τη βάρβαρη πατρίδα τους, χωρίς να αποκομίσω τίποτα αξιόλογο, τίποτα για να βγουν τουλάχιστον τα έξοδά μου. Για να ξεσπάσω και να εκδικηθώ αυτό το σκυλολόι, ρίχτηκα πάνω στην αρχαία Σπάρτη (...)

Ο ανεκδιήγητος βάνδαλος Fourmont αναγγέλλει στον καρδινάλιο Φλερύ ότι ταξίδεψε στη Μάνη για την αναζήτηση παλαιών χειρογράφων.

Αλλά, σεβασμιώτατε, αυτός ο λαός, αυτά τα παιδιά της Λακεδαιμόνος, δεν κράτησαν από τους προγόνους τους τίποτα άλλο από την αγάπη της ελευθερίας και τη μανία του πολέμου. Το όνειρό τους είναι να αποκτήσουν όπλα. Τα βιβλία τα χρησιμοποιούν για τα φυσέκια τους.

Στο Τσιρίγο, ο Saint Sauver, Γάλλος περιηγητής, συγκέντρωσε πληροφορίες για τη ζωή και τα έθιμα της γειτονικής Μάνης. Για τους Μανιάτες η εκδίκηση αποτελεί υπέρτατο χρέος. Όταν ένας Μανιάτης σκοτώσει κά-

ποιον, οι συγγενείς του πεθαμένου ετοιμάζονται για να πάρουν το αίμα πίσω.

Αφήνουν τα γένηα τους ώσπου να εκπληρωθεί ο σκοπός τους και να πάρουν ικανοποίηση. Τα σπίτια είναι όλα πέτρινα και οχυρωμένα για να αντιμετώπιζουν τις επιθέσεις. Μια οικογένεια κρατούσε τον πόλεμο, χρόνια ολόκληρα κλεισμένη στον πύργο της. Κι επειδή οι πολιορκούμενοι δεν μπορούσαν να βγουν για προμήθειες, ζούσαν από τη βοήθεια που έστελναν οι φίλοι τους, με έναν πολύ σατανικό τρόπο. Καθώς ήταν λίγοι και δεν γινόταν να ζυγώνουν και να τους εφοδιάζουν ανοιχτά, ανακατεύονταν με τους πολιορκητές μέσα στο σκοτάδι. Υποκρίνονταν πως ήταν δικοί τους και κατά τη διάρκεια του νυχτερινού πετροπολέμου, αντί να πετούν λιθάρια στον πύργο έριχναν ψωμιά, κομμάτια τυρί και φρούτα.

Στην Κακοβουλία υποφέρουν πολύ από την έλλειψη νερού, έτσι η στέρνα του σπιτιού είναι το πολυτιμότερο αγαθό. Όταν παντρεύεται ένας Κακοβούλης, η πρώτη δουλειά του είναι να μετρήσει πόσο νερό έχει η στέρνα, γιατί είναι προικιό, και μάλιστα από τα πιο σπουδαία. Όποιος ξοδεύει πολύ νερό στο γάμο θεωρείται πλούσιος. Αυτή η σπατάλη προκαλεί εντύπωση και όλη η περιοχή μαθαίνει πόσο νερό ήπιαν οι συμπεθέροι.

Ο νεαρός Άγγλος αρχαιοθήρας, ο ευγενής John Montagu Earl of Sandwich, στο ογκώδες χρονικό του μόνο κατά το ένα εκατοστό αναφέρεται στη σύγχρονη Ελλάδα και το λαό της. Ενθουσιώδης αρχαιολάτρης ο νεαρός ευγενής, προτιμά την περιγραφή των μνημείων και τις ιστορικές αναδρομές. Ωστόσο, τα λιγοστά στοιχεία που καταγράφει είναι αξιόλογα, κυρίως επειδή έχουν τη δροσιά της νεανικής εμπειρίας.

Βγήκε στις λακωνικές ακτές, γνώρισε τους Μανιάτες και συγκέντρωσε πληροφορίες για τη ζωή και τις συνήθειές τους. Δουλειά τους, γράφει ο κόμης, είναι τα άρματα. Τις γεωργικές εργασίες έχουν αναλάβει οι γυναίκες. Οι Μανιάτες δεν κυκλοφορούν ποτέ ξαρμάτωτοι. Φορούν πάντοτε κράνος και "για να προστατεύουν το κεφάλι τους από τα βόλια και να γλιτώνουν από τη ζέστη".

Η αρπαγή αποτελεί πατροπαράδοτο μανιάτικο έθιμο. Ωστόσο δεν σκοτώνουν, παρά μόνο σε περίπτωση έσχατης ανάγκης. Κατά τα άλλα είναι αξιόλογοι και αξιοσέβαστοι άνθρωποι.

Για τον χαρακτήρα των Μανιατών ο Rockock γράφει:

Διηγούνται πως όταν ο θεός έπλασε τον κόσμο ήθελε να ξεφορτωθεί τρεις διαβόητους κατεργαρέους. Έστειλε λοιπόν τον έναν στην Κεφαλλονιά, τον δεύτερο στην Αγία Μαύρα (Λευκάδα) και τον τρίτο στη Μάνη.

Ο Gouffier αναθεωρώντας επιπόλαιες κρίσεις για τους Έλληνες, σχετικές με την αποτυχία του ξεσηκωμού του 1770 και τους άδικους χαρακτηρισμούς τους, θυμίζει τους Μανιάτες που:

ατρόμητοι, ρωμαλέοι, ακατάβλητοι, ελεύθεροι όπως στον καιρό του Λυκούργου, υπερασπίζονται ανυποχώρητοι τα βουνά τους. Μάταια οι Τούρκοι έστειλαν εναντίον τους πανίσχυρες στρατιές. Ένας μικρός αριθμός ελευθέρων ανθρώπων κατόρθωσε να κατατροπώσει χιλιάδες σκλάβους.

Πιστεύει πως μονάχα αυτοί οι αδούλωτοι βουνίσιοι του Μοριά μπορούσαν να ξεσηκώσουν και τους άλλους Έλληνες στην κοινή υπόθεση. Σ' αυτούς στήριξαν τις ελπίδες τους οι Ρώσοι κατά την εκστρατεία τους στο Μοριά, και η επιτυχία θα ήταν σίγουρη, αν οι Ρώσοι είχαν προσφέρει τις δυνάμεις που επέβαλλε μια τέτοια επιχείρηση. Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι Έλληνες έχασαν το θάρρος τους.

Επίσης τον καιρό της Αλαμπάντας (1718) ο Γάλλος περιηγητής De Pellegrin εντυπωσιάζεται από τους Μανιάτες.

Μεγαλόσωμοι, ρωμαλέοι στρατιώτες στα βουνά και κλέφτες στους κάμπους... Την καλλιέργεια της γης την έχουν αναλάβει οι γυναίκες, που συναγωνίζονται σε σωματική ρώμη τους άντρες.

Ο Άγγλος αλλά φιλότουρκος περιηγητής Morritt είχε την τόλμη να εισχωρήσει στην απρόσιτη Μάνη και να γράψει ένα ιδιαίτερο χρονικό με συναρπαστικές λεπτομέρειες για την περιπετειώδη και τόσο αποκαλυπτική περιήγησή του. Ήταν ο πρώτος Ευρωπαίος που έφτανε στα απροσπέλαστα και επίφοβα ως τότε χωριά του Ταινάρου.

Ο Morritt γνώρισε στη Μάνη έναν καινούργιο κόσμο. Τον ενθουσίασαν τα ήθη και τα έθιμα των κατοίκων, ο φιλελεύθερος χαρακτήρας τους, η περηφάνια τους, η πολεμική ιδιοσυγκρασία, η φιλοξενία τους. Καταγράφει αρκετές λεπτομέρειες στο οδοιπορικό του, που αποτελεί μία πολυσήμαντη πηγή πληροφοριών.

Την άνοιξη του 1795, ο Morritt και ο σύντροφός του έφθασαν στη Μάνη. Παρ' ότι, Τούρκοι κι Έλληνες τον είχαν προειδοποιήσει ότι κινδύνευε η ελευθερία του και η ζωή του, αν αποτολμούσε να εισχωρήσει στην περιοχή αυτή. "Όποιος μπαίνει στη Μάνη δεν ξαναβγαίνει", του είπαν στη Λειβαδιά και στ' Ανάπλι. Αλλά, όπως διαπίστωσε ο ίδιος, "ο μόνος κίνδυνος να μην ξαναβγεί κανείς από τη Μάνη, προέρχεται από τη θερμή φιλοξενία και την καλοσύνη των κατοίκων της".

Ο Morritt γνώρισε Μανιάτες ενημερωμένους πάνω στη νέα ελληνική λογοτεχνία και πολλούς με αρκετή γνώση της αρχαίας ελληνικής, ικανούς να διαβάζουν Ηρόδοτο και Ξενοφώντα. Σ' έναν μανιάτικο πύργο που φιλοξενήθηκε υπήρχαν βιβλία. Ανάμεσά τους ο Βελισάριος μετα-

φρασμένος στα νεοελληνικά και αρχαία ιστορία του Rollin, μεταφρασμένη επίσης. Ο οικοδεσπότης, γράφει ο Morrith, ήξερε ολόκληρη την ελληνική ιστορία καλύτερα από εμάς. Ήταν θαυμάσια κατατοπισμένος για τους διάφορους αποικισμούς της χώρας και τα μάτια του σπίθιζαν από καμάρι όταν μιλούσε για τους αρχαίους Σπαρτιάτες. Τη ληστεία και την πειρατεία, βάφτιζαν πόλεμο. Αλλά, όσο οι εχθρικές εκδηλώσεις τους ήταν ύπουλες και άγριες, τόσο η φιλία τους ήταν απαραβίαστη. Ο ξένος που θα φθάσει στην πόρτα τους είναι ιερός.

Όταν παραδίναμε τα συστατικά γράμματα σε έναν από τους αρχηγούς γιγνώμαστε αμέσως φίλοι και προστατευόμενοί του. Μας φιλοξενούσε κι ύστερα μας συνόδευε ως το σπίτι του κοντινότερου γείτονα, θέτοντάς μας υπό την προστασία του. Μένουμε εκεί καιρό και η προώθηση συνεχιζόταν με τον ίδιο τρόπο. Να περάσεις από το σπίτι ενός καπετάνιου και να μη σταθείς για μία επίσκεψη, είναι μεγάλη προσβολή. Η φιλοξενία, πάλι, αποτελεί ύψιστο χρέος. Όταν ένας ξένος βρίσκεται υπό την προστασία τους, το κυριότερο μέλημά τους είναι πώς να προφυλάξουν τη ζωή του.

Όλα τα σπίτια, από τα πιο πλούσια ως τα πιο φτωχά, ήταν ανοιχτά για τους ξένους.

Οι άνθρωποι που θα σε καταγδύσουν, αν είσαι άγνωστος, είναι πανέτοιμοι, αν ζητήσεις το δικαίωμα της φιλοξενίας, να σου προσφέρουν βοήθεια, να σε προστατέψουν σαν φίλο και να σε υπερασπισθούν, διακινδυνεύοντας τη ζωή τους και τη ζωή των οικογενειών τους.

Εντύπωση προκάλεσαν στον Morrith, οι προοδευτικές αντιλήψεις στις σχέσεις των δύο φύλων.

Οι γυναίκες τους και οι κόρες τους δεν είναι κατάκλειστες και σε κατάσταση δουλείας. Κληρονομούν την περιουσία του πατέρα σε περίπτωση που δεν υπάρχει αρσενικός απόγονος και αναλαμβάνουν υπεύθυνα την ανατροφή των παιδιών. Σε περίπτωση πολέμου, συμμετέχουν στους κινδύνους της μάχης.

Και όταν το Πάσχα τον δέχθηκε επίσημα η ανιψιά του Τζαννετάκη Κουτηφάρη, η καπετάνισσα Ελένη, γράφει: "Ήταν η κυρά του πύργου και το αφεντικό όλης της περιοχής, κληρονομιά από τον πατέρα της, χήρα 28 χρονών η πυργοδέσποινα, διατηρούσε ακόμα την ομορφιά της".

Οι τρόποι της ήταν ευγενικοί και αξιοπρεπείς. Πλάι στην καπετάνισσα η αδελφή της και γύρω τους αρκετές υπηρέτριες, ντυμένες με την όμορφη φορεσιά του τόπου. "Μου φάνηκε" γράφει ο Morrith, "πως μπήκα στον πύργο μιας νεράιδας κι όλο κοιτούσα γύρω μου αποσβολωμένος, σαν περιπλανώμενος ιππότης. Όλα φαίνονταν σαν γοητευτικό παραμύθι".

Ο Morrith, παρατήρησε επίσης στη Μάνη: "Άντρες και γυναίκες χόρευαν μαζί, κάτι ασυνήθιστο στις άλλες ελληνικές περιοχές".

Ακόμη δεν παρέλειψε να εκφράσει το θαυμασμό του για τον λυράρη του πανηγυριού. "Είχα έναν καλύτερο μουζικάντη", είπε ο καπετάν Χρηστέας, "έναν Γερμανό που όχι μόνο έπαιζε ελληνικά τραγούδια αλλά ιταλιάνικα και γερμανικά. Αλλά το 1794 λησμονώντας τα αυστηρά ήθη της Μάνης έκανε ανήθικες προτάσεις σε μια όμορφη γυναίκα της περιοχής, κι εκείνη τον ξάπλωσε κάτω με την πιστόλα".

Πληροφορίες του Morrith για τη Μάνη βρίσκουμε και στις επιστολές του γενικού οδοιπορικού του.

Σε περίπτωση εισβολής αρματώνονται άντρες και γυναίκες και σχηματίζουν μία μεγάλη δύναμη, γύρω στα 1.500 τουφέκια. Οι Μανιάτισσες θεωρούν καταισχύνη να μείνουν στα μετόπισθεν την ώρα που οι άντρες τους και τα παιδιά τους βρίσκονται σε κίνδυνο. Κάθε χωριό αποτελεί μια μεγάλη οικογένεια. Όλα είναι αδέρφια και ξαδέρφια.

Υπάρχει φοβερότερο στρατιωτικό σώμα από αυτή την πατριά, όπου οι άντρες πολεμούν έχοντας γύρω τους τις γυναίκες τους και τα παιδιά τους; Οι άντρες έχουν όλες τις αρετές που συμβαδίζουν με την πενία και την ανεξαρτησία. Τα ελαττώματά τους είναι οι βίαιες εκδηλώσεις και στις εχθρότητες και στις φιλίες, η περηφάνια, το απείθαρχο και εκδικητικό πνεύμα. Κατά τη διάβασή μας από τη Μάνη, δεν παρατήρησα κλεψιές, απάτες και τις κάθε λογής πονηριές, που διαπίστωνα στις άλλες περιοχές. Οι κάτοικοι είναι ανοιχτόκαρδοι και υψηλόφρονες. Ο ενθουσιασμός μας μεγάλωνε κάθε μέρα που περνούσε. Και όταν φεύγαμε έσπευδαν όλοι να εκφράσουν τη λύπη τους, που θα χωριζόμαστε για πάντα.

Από τον Sibthorp σταχυολογούμε:

Ήταν καταπληκτική η αντίθεση ανάμεσα στις μορφές των Μανιατών και των άλλων Ελλήνων που είδαμε έως τώρα. Δεν υπήρχε πουθενά η δυναμική έκφραση, στη σκέψη και στο κορμί που βλέπει κανείς στους υπόδουλους Έλληνες.

Ο Γερμανός Pauw για τον οποίο οι Έλληνες αποτελούν "το βάρος της γης", χαρακτηρίζει στο συγγραφικό έργο του τους Μανιάτες: "αδίστακτους ληστές, δειλούς, χωρίς καμιά πολεμική αξία".

Αλλά στον μισέλληνα συγγραφέα, απαντά ο Della Rossa:

Οι Μανιάτες που αντιστάθηκαν ως τώρα σ' όλες τις προσπάθειες των Τούρκων να τους υποδουλώσουν, δεν είναι ούτε ληστές ούτε και ρέμπελοι. Υποστηρίζουν την ελευθερία τους. Τόλμησε κανείς να δώσει αυτόν τον επαίσχυντο χαρακτηρισμό στους ορεσίβιους της Χιλής που υπερασπίζονται την πατρίδα τους εναντίον των Ευρωπαίων;

Ο Pauw αποκαλούσε κακούργους τους Μανιάτες επειδή λυμαίνονταν τις

θάλασσεσ ασκώντασ πειρατεία. “Αλλά αν οι Μανιάτεσ”, απαντά ο Della Rossa, “δεν διαστάζουν να επιτεθούν εναντίον των караβιών των ευρωπαϊκών χωρών, δέχονται και οι ίδιοι επιθέσεισ. Κι όμως αυτόσ ο πόλεμοσ θα τελείωνε αμέσωσ αν μία μεγάλη δύναμη ανάγκαζε την Πύλη, να αναγνωρίσει ωσ ανεξάρτητη διαμαρτυρία τη Μάνη, όπωσ έγινε με τη Ραγούζα. Τότε οι Μανιάτεσ θα περιορίζονταν αυτόματα στο εμπόριο και τη ναυτιλία, κι αντί να ενοχλούν τουσ γειτόνουσ τουσ θα γίνονταν χρήσιμοι”.

Οι Μανιάτεσ, παρατηρεί ο Della Rossa και όλοι γενικά οι Έλληνεσ έχουν επάγγελμα τουσ τα όπλα. Θα μπορούσαν να εξελιχθούν τουσ καλύτερουσ στρατιώτεσ του κόσμου με την κατάλληλη εκπαίδευση. Και υπενθυμίζει ότι οι Ρώσοι, κατά την εκστρατεία του 1770 στο Αιγαίο, έμειναν κατάπληκτοι με την ευκολία της στρατιωτικής προσαρμογήσ των Ελλήνων και έσπευσαν να καταταγούν κάτω από τη σημαία τουσ.

Ο Rouqueville, Γάλλοσ γιατρόσ και συγγραφέασ, επιλεγμένο μέλοσ της επιστημονικής αποστολήσ, η οποία συνόδευε τον Ναπολέοντα στην Αίγυπτο (1798) στην περιπετειώδη επιστροφή στην πατρίδα του, κατέληξε αιχμάλωτοσ των Τούρκων και έζησε στην Τριπολιτά, έξι περίπου χρόνια. Μετά την απελευθέρωσή του τύπωσε στη Γαλλία τισ αναμνήσεισ του από την πατρίδα μασ, την περιοχή μασ με τίτλο, *Ταξίδι στο Μοριά...*, όπου καταθέτει εκτενή αναφορά στη Μάνη.

Ενωμένοι οι Μανιάτεσ μεταξύ τουσ όταν πρόκειται να πολεμήσουν τον κοινό εχθρό, τουσ βλέπουμε να παραδίδονται αμέσωσ μετά την παρέλευση του κινδύνου σε διχόνοιεσ που συχνά ματοκυλάνε τη γη τουσ. Αμείλικτοι στα μίση τουσ και τισ αντεκδικήσεισ τουσ, δεν τ’ απαρνούνται παρά μόνον όταν τουσ το προστάζει η φωνή των πιο σεβαστών γερόντων της περιοχής τουσ (εραντική).

Μέσα σ’ αυτή την αταξία και τισ συμφορέσ, μέσα σ’ αυτήν τη μορφή της βαρβαρότητασ, στην οποία είναι βουτηγμένοι οι Μανιάτεσ, είσαι υποχρωμένος να θαυμάσεισ σ’ αυτούσ την άσκηση ορισμένων αρετών.

Εκεί, οι γέροντεσ είναι σεβαστοί και οι γνώμεσ τουσ είναι χρησιμοί. Ποτέ οι νέοι και οι γυναίκεσ δεν τουσ πλησιάζουν χωρίσ εκδηλώσεισ βαθύτατου σεβασμού. Αφού υπερασπίσθηκαν την πατρίδα τουσ όσων καιρό μπορούσαν να σηκώνουν το βάροσ των όπλων, την προστατεύουν ακόμα με τη σύνεση και τισ συμβουλέσ τισ βγαλμένεσ από την πείρα. Μπροστά τουσ ρυθμίζονται, σε συνελεύσεισ, οι δαπάνεσ, οι ανάγκεσ για τη λατρεία, για τη συντήρηση ορισμένων οχυρών, για την αγορά μπαρουτιού και βλημάτων, για τα μέτρα ασφάλειασ της χώρασ. Εκεί συζητούν τα μέσα για την αύξηση της γεωργίασ και τον πολλαπλασιασμό των τρόπων εξαγωγήσ των προϊόντων τουσ. Πριν είκοσι χρόνια τα ανταλλάσσανε με σιτάρι και δεν έκαναν αρκετή συγκομιδή για τη δική τουσ κατανάλωση, αλλά καθώσ ο πληθυσμός αυξήθηκε αισθητά από εκείνη την εποχή, οι Μανιάτεσ κατάφεραν με προσπά-

θεις, να ξεπεράσουν τις ανάγκες τους και ήσυχoi κάτοχοι των ορέων τους, δικαίωσαν εκείνο που λέει ο Μένανδρος: "Οι βράχοι παράγουν αρκετά για να θρέψουν τον άνθρωπο που τους καλλιεργεί ειρηνικά, ο πόλεμος καταστρέφει την αφθονία των γόνιμων πεδιάδων".

Οι νεαροί Μανιάτες, συνηθισμένοι από την παιδική τους ηλικία στο χειρισμό των όπλων, σκληραγωγημένοι στους κόπους, εξοικειωμένοι με τον κίνδυνο, είναι πάντοτε έτοιμοι να αναμετρηθούν με τους Τούρκους, που και μόνο το όνομά τους, τους κάνει να κυριεύονται από μανία. Πρέπει να το πούμε, το θάρρος τους, ή μάλλον το ριψοκίνδυνό τους, μεγαλώνει χωρίς αμφιβολία, εξαιτίας της τέλειγας γνώσης των τόσο προνομιούχων θέσεων, όπου βρίσκονται οι κλεισούρες τους, μέσα στις οποίες μπορούν να ανθίστανται πλεονεκτικά εναντίον ενός πολύ ανώτερου αριθμητικά απ' αυτούς εχθρού. Τους είδαμε συχνά να οργανώνουν ξαφνικά, κατά την ώρα του φαγητού, ένα σχέδιο επίθεσης, που το έβαζαν αμέσως σε εκτέλεση και σχεδόν πάντοτε με επιτυχία. Η έμφυτη αγάπη τους για το πλιάτσικο, η εικόνα της φτώχειας, η υπερβολική ιδέα που έχουν σχηματίσει για τα πλούτη των μουσουλμάνων, το μίσος τους γι' αυτούς, είναι περισσότερα απ' όσο χρειάζονται, ώστε σε κάποια στιγμή έξαρσης, και ίσως από την ανάγκη που νιώθουν να ριψοκινδυνεύουν, κλέβουν κατά τις μάχες με ιδιαίτερη χαρά και αφοβία. Παρά το βαρύ αίσθημα του θάρρους που τους χαρακτηρίζει, δεν παραλείπουν ωστόσο, να χρησιμοποιούν όλες τις πανουργίες της στρατιωτικής τέχνης ή για να αιφνιδιάσουν τον εχθρό, ή για να τον παρασύρουν σε παγίδες. Τέλος, το άγριο θάρρος των Σπαρτιατών μεταβιβάστηκε στους απογόνους τους, αναλλοίωτο και αυξήθηκε περισσότερο από την καταπίεση.

Μάρτυρας των κατορθωμάτων τους ο Έλληνας κάτοικος των πεδιάδων, βλέπει με μυστική ευχαρίστηση τους Τούρκους να ταπεινώνονται από αδιάκοπες ήττες, γιατί είναι σπάνιο να μη θριαμβεύουν οι Μανιάτες στην αναμέτρησή τους με τους στρατούς του Πασά. Επιστρέφοντας ύστερα από τη μάχη στα βουνά τους, απλώνουν σε ένδειξη της νίκης τους τα όπλα και τα ματοβαμμένα λάφυρα του εχθρού.

Οι γυναίκες των Μανιατών, το ίδιο θαρραλέες με τα παιδιά τους, μοιράστηκαν μερικές φορές μαζί τους τους μεγαλύτερους κινδύνους, ωστόσο όταν εκείνα σκοτώνονται, τα κλαίνε γιατί τα αγαπούν, με μια τρυφερότητα, άξια θαυμασμού. Αυτές οι γυναίκες είναι επιπλέον πρότυπο μητέρων, αφού υπήρξαν και παραδείγματα θυγατέρων. Από τη στιγμή που έκαναν το γάμο που επιθυμούσε η καρδιά τους, δεν τις βλέπεις πια στους χορούς, όπου κατά το γέρμα της ημέρας μαζεύονται οι κοπέ-

λες για να ασκηθούνε κάτω από τα πλατάνια. Οι κοτσίδες των μαλλιών τους, απλωμένες άλλοτε πάνω στο στήθος τους, έχουν για παντοτινά σηκωθεί και στερεωθεί στην κορυφή του κεφαλιού. Έχουν διατηρήσει αυτό το έθιμο από τις Ελληνίδες της αρχαιότητας οι οποίες, όπως είναι γνωστό, παρατούσαν μετά το γάμο τους οποιαδήποτε κόμμωση, για να την αντικαταστήσουν με άλλη που δεν την εγκατέλειπαν πια. Είναι ένα έθιμο, που μάταια θα το αναζητούσε κανείς σε μας, και που ωστόσο φαίνεται να βασιίζεται στην καλή τάξη της κοινωνίας. Υποταγμένες και πιστές ως σύζυγοι, είναι, όπως είπα πιο πάνω, παράδειγμα μάνας. Έτσι, όταν ο Θεός χαρίζει καρπό στην αγνή τους αγάπη, διπλασιάζει κατά κάποιον τρόπο την ύπαρξή τους. Με το βλέμμα στηλωμένο στην κούνια του μικρού τους, το κουνάνε σιγανά με το πόδι, ενώ ταυτόχρονα με το άλλο χέρι γυρίζουν το αδράχτι. Υποχρεωμένες να ανεβαίνουν στα βουνά για να πάνε να συναντήσουν τους άντρες τους, που ασχολούνται ή με την επιτήρηση του εχθρού ή με την καλλιέργεια της γης, κρατάνε τα παιδιά τους κρεμασμένα στους ώμους τους, μέσα σε μια κούνια από δέρμα προβάτου. Αν το μωρό πεινάει και κλαίει, φέρνουν την κούνια μπροστά στο στήθος τους και σ' αυτή τη θέση, το βάζουν να θηλάσει.

Οι κάτοικοι της Μάνης, προσηλωμένοι με θρησκευτική ευλάβεια στην απλοϊκή πίστη της πρωτόγονης εκκλησίας, για την οποία θα 'διναν και τη ζωή τους, σε καμιά περίπτωση δεν παραδίδονται στις ακολασίες της κοινωκτημοσύνης των γυναικών, όπως έγραψε ο περιηγητής Rauw. Επίσης θα έτρεμαν και μόνο στη σκέψη να μιμηθούν με το σκοτωμό των παιδιών τους, τα απαίσια συμπτώσια των ανθρωποφάγων. Από μια παράκρουση αυτός ο τόσο δίκαιος και συνετός στις κρίσεις του, θέλησε να αποδώσει τα έθιμα των άγριων λαών της Αφρικής και στους κατοίκους της Λακωνίας;

Το περιπλανητικό χρονικό του Gell, που είναι η αφήγηση του ταξιδιού του στο Μοριά κυκλοφόρησε το 1883, στην καρδιά του απελευθερωτικού αγώνα, 22 χρόνια μετά την περιήγηση του συγγραφέα στην Ελλάδα. Αυτό οφείλεται σε δύο λόγους. Στην εμπορικότητα που είχε κατά την επαναστατική περίοδο κάθε ταξιδιωτικό βιβλίο σχετικό με την Ελλάδα και την πρόθεση του συγγραφέα να δυσφημήσει τους Έλληνες και τον ένοπλο αγώνα τους και να υπονομεύσει το φιλελληνικό κίνημα που είχε φουντώσει εκείνη την περίοδο στην Αγγλία. Γιατί ο Gell ήταν φανατικός φιλότουρκος, εχθρός της ελευθερίας και της δημοκρατίας και υπέρμαχος του δεσποτισμού και της βίας. Ο ανθελληνισμός του αποκαλύπτεται σε κάθε σελίδα του χρονικού του. Η κακοπιστία του φαίνεται από τον πρό-

λογο. “Εφερα στη δημοσιότητα”, γράφει, “την αφήγηση ενός ταξιδιού που έγινε πριν μερικά χρόνια (και ήταν δεκαεννιά), για να προσφέρω επίκαιρη ψυχαγωγία και συγχρόνως να δώσω μια ιδέα για τη σύγχρονη κατάσταση μιας κοινωνίας (της ελληνικής) όπου λίγες αλλαγές έχουν σημειωθεί και οπωσδήποτε όχι πολλές βελτιώσεις”. Σ’ ολόκληρο το χρονικό του Gell κυριαρχεί η καταφρόνηση για τους Έλληνες. Ιδιαίτερα για τους κατοίκους των χωριών νιώθει πραγματική απέχθεια.

Έγραφε ο Άγγλος περιηγητής,

Δεν υπάρχουν στον κόσμο χειρότεροι άνθρωποι από τους Έλληνες χωριάτες. Αφιλόξενοι, δύστροποι, κακοήθεις, φθονεροί. Και περισσότερο από όλους οι Μανιάτες. Είναι βυθισμένοι στην αμάθεια και τις δεισιδαιμονίες.

Ωστόσο ο Gell με όλες τις προκαταλήψεις, τις υπερβολές και τον μισελ-ληνισμό του γράφει:

Η κατάσταση ήταν απελπιστική. Εύκολα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε ότι ο λαός της ελεύθερης και ανεξάρτητης Μάνης ήταν πιο βασανισμένος, πιο τυραγνισμένος, πιο εξασθενωμένος από όλους τους πάμπτωχους Έλληνες των άλλων περιοχών που διασχίσαμε. Τίποτα δεν κερδίζουν από τις διενέξεις του μπέη και των καπεταναίων. Όσες φορές επικρατούν οι οπλαρχηγοί, αυτό γίνεται με την αναγκαστική στρατολογία των πτωχών. Ενώ όταν θριαμβεύει ο μπέης δεν έχει ούτε την επιθυμία ούτε τη δύναμη ενός μονάρχη για να ανταμείψει εκείνους που τον βοήθησαν ή για να πραγματοποιήσει τις έντιμες φιλοδοξίες τους. Κάτω από τους εκατό καπεταναίους οι Μανιάτες καταπιέζονται εκατό φορές περισσότερο και από τον πιο σκληρό δεσποτισμό. Ας υποθέσουμε ότι απολαμβάνουν τουλάχιστον θρησκευτική ελευθερία. Αλλά οι γκρεμισμένες εκκλησίες της Μάνης είναι περισσότερες από όλες μαζί τις ερειπωμένες στην υπόλοιπη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όσο για τα σωριασμένα σπίτια δεν υπάρχει περιοχή με περισσότερα χαλάσματα ούτε είδαμε άλλη περιοχή βυθισμένη σε τέτοια θλιβερή αθλιότητα.

Η ελευθερία των Μανιατών μοιάζει με την ελευθερία που απολαμβάνει η φρουρά μιας πολιορκημένης πολιτείας με τον εχθρό στις πύλες και στρατιωτικό νόμο στο εσωτερικό. Αυτή η ελευθερία της φτώχειας και της αμάθειας μπορεί να καταστήσει τους ανθρώπους πιο ευτυχισμένους στην Αραβία, όπου το τσαντήρι του ενός είναι το ίδιο με το τσαντήρι του άλλου, αλλά όχι στη Μάνη, όπου ο λαός μοχθεί σκληρά για να εξασφαλίσει μία πρόσκαιρη επιβίωση μέσα σ’ ένα καλύβι κάποιου κακοτράχαλου και άγονου βουνού, ενώ μπροστά στα μάτια του απλώνονται οι κάμποι που βρίσκονται στα χέρια μιας οκνηρής και καλοζωισμένης ζωής, και που οι κατοικίες τους είναι, σε σύγκριση με τις μανιάτικες, παλάτια.

Ο Γάλλος πρόξενος Trullet γράφει:

Η Μάνη δεν υποτάχθηκε ποτέ ολότελα στον οθωμανικό ζυγό. Διάφορες απόπειρες έγιναν από την Πόλη για την καθυπόταξή της, αλλά τα αποτελέσματα ήταν πενιχρά. Το Ταίναρο δεν υποτάχθηκε ποτέ. Η δόξα για τη διατήρηση της ανεξαρτησίας σ’ αυτή την περιοχή, γέμιζε περηφάνια, όχι

μόνο τους Μανιάτες, που πιστεύουν ότι είναι απόγονοι των αρχαίων Σπαρτιατών, αλλά και τους άλλους Έλληνες. Κολακεύεται η ματαιοδοξία τους και νιώθουν περηφάνια, που ένα τμήμα του έθνους τους είναι ελεύθερο. Αυτή η γωνιά, άλλωστε, αποτελεί καταφύγιο σε ώρα ανάγκης. Όλοι λοιπόν ενδιαφέρονται ζωηρά να μην πατηθεί από τον Οθωμανό. Και ενώ οι Μανιάτες είναι έτοιμοι να θυσιάσουν για να περιφρουρήσουν την ελευθερία τους, οι άλλοι Έλληνες προσφέρουν την ηθική τους συμπαράσταση, τις πανουργίες τους, ακόμα και τα πουγγιά τους για να βοηθήσουν.

Γράφει ο Trullet,

Η φιλοπατρία, το πάθος για ελευθερία, δυναμώνει στη Μάνη από τη θρησκευτική πίστη που φτάνει ως το φανατισμό. Ένα από τα φοβερότερα αμαρτήματα για τους Μανιάτες είναι η Προδοσία.

Ο φίλος του Υψηλάντη, ο Άγγλος αξιωματικός Gordon γράφει, βρισκόμενος τον Αύγουστο του 1821 στο στρατόπεδο της Τριπολιτσάς: “Ο Πέτρος Μαυρομιχάλης οδηγούσε χιλιάδες ορεσίβιους Μανιάτες, πιο γενναίους από τους άλλους Έλληνες, αλλά σκληρούς και αρπακτικούς”.

Και ο Γάλλος διπλωμάτης Louis Claude, στο υλικό που συγκέντρωσε μετά το 1827, για το χρονικό του πρώτου χρόνου του ξεσηκωμού γράφει: “Όσο για την Τριπολιτσά την κατέλαβε ο Κολοκοτρώνης επικεφαλής των Μανιατών με έφοδο, κρατώντας ο ίδιος τη σημαία (...)”.

Από το χρονικό του Γερμανού εθελοντή Gustav Felbann, ανθυπολοχαγού του πυροβολικού, που έφθασε στην Ελλάδα με τον στρατηγό Norman, σταχυολογούμε για τους Μανιάτες τη γνώμη του για τον πατριωτισμό τους και τη ροπή στη λαφυραγωγία, την οποία βλέπει θετικά.

Πρόκειται για 15 χιλιάδες μαχητές που δείχνουν γεννημένοι για τον πόλεμο(...) Ακόμα και οι γυναίκες είναι εξοικειωμένες στα όπλα και στους κινδύνους του πολέμου. Το μίσος που τρέφουν κατά των Τούρκων δεν έχει όρια. Κατά τη γνώμη τους επιτρέπονται τα πάντα εναντίον τους. Βλέπετε, λοιπόν, πως όταν μια πόλη καταλαμβάνεται με συνθήκη δεν είναι και τόσο εύκολο να συγκρατήσεις αυτούς τους άγριους πολεμιστές και να εμποδίσεις την κακομεταχείριση των εχθρών.

Και πιο κάτω σημειώνει:

Οι Μανιάτες όμως, χρησιμοποιούν πότε-πότε ξύλινα τύμπανα σαν τα δικά μας περίπου.

Όταν η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά (1829-1831) θα περιηγηθεί και τη Μάνη, θα γράφει ο Bory de Saint-Vincent: (...).

Είδαν γυναίκες να θερίζουν μέσα στην κάψα του μεσημεριού. Μόνο γυναίκες. Τις ρώτησαν γιατί δεν βοηθούν στο θέρισμα οι άντρες και τ' αδελφιά

τους κι εκείνες απάντησαν απλά και φυσικά: Οι άντρες είναι στ' άρματα και τα εμπόρια, δεν είναι για τις δουλειές.

Επιλογικά και σε αντιπροσωπευτικό αντίλογο της ύβρεως που κυκλοφορούσε, από τον 15ο ως τον 19ο αιώνα, στις ευρωπαϊκές χώρες για τη Μάνη και τους Μανιάτες: "αγριάνθρωποι, άνομοι, σκληρόψυχοι", και στις κατηγορίες για ληστρικό και πειρατικό βίο, θεωρώ ότι πρέπει να παραθέσω το λόγο ενός γνήσιου Μανιάτη, της εποχής του Βοναπάρτη, του γιου του Τζαννέτμπεη Γρηγοράκη του Μπεηζαδέ.

Ποιοι τα λένε αυτά; Ποιοι λαοί; Δεν έχουν δικαίωμα να μιλούν οι σκλάβοι για ελεύθερους ανθρώπους. Τάχα ποιος μπορεί να μας γνωρίσει και να φανεί δίκαιος στην κρίση του; Ο Γερμανός; Γονατιστός στέκεται μπροστά απ' το ραβδί, σκύβει, σέρνεται. Ο Ιταλός; Τρέφεται με λειτουργίες, θαύματα και στείρες προλήψεις. Ο Ισπανός; Χάνει το χρώμα του μπροστά στον ιεροεξεταστή. Ο Άγγλος; Ζυγιάζει τους ξένους λαούς ανάλογα με τα πλούτια τους. Το χρυσάφι είναι ο πρώτος κριτής και το μοναδικό είδωλό του. Ταξίδεψα σε διάφορες χώρες της Ευρώπης. Οι κυβερνήτες τους είναι όλοι σύμμαχοι φανεροί ή κρυφοί του τυράννου της Πόλης, επομένως εχθροί μας, αφού είναι φίλοι του πιο αδυσώπητου εχθρού μας.

Μας κατηγορούν που είμαστε πειρατές. Είναι λοιπόν πειρατής, εκείνος που υπερασπίζει την ελευθερία του; Πρέπει να δεχόμαστε γονατιστοί όλους αυτούς τους γείτονες, που σε όλους τους καιρούς ευφραίνονται ερημώνοντας την Ελλάδα;

Έκφραση δίκαιης αγανάκτησης ο δώρειος αντίλογος του Μπεηζαδέ, σύμφωνος με τις απαράβατες επιταγές των Μανιατών. Λόγος διαχρονικός, χαρακτηριστικός και ρωμαλέος ως ακατάλυτος προγονικός πύργος που εποπτεύει τις συνειδήσεις των περιηγητών του κόσμου, οι οποίοι επισκέπτονται τη Μάνη.

Ένας Ισπανός λιποτάκτης του 16ου αιώνα στη Μάνη

Ιόλη Βιγγοπούλου

ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ το πολιτικό παιχνίδι των ευρωπαϊκών δυνάμεων διευθετήθηκε από τις ισχυρές ηγετικές προσωπικότητες στη Γαλλία, την Αγγλία και την Ισπανία¹. Οι διαμάχες και οι ανταγωνισμοί χαρακτηρίστηκαν και από τις θρησκευτικές αντιπαραθέσεις². Αλλά στο επίμαχο πρόβλημα εδαφικής ισχύος των Ευρωπαίων έπαιρνε μέρος και ένας ακόμη αντίπαλος: η Οθωμανική Αυτοκρατορία³. Στο οικονομικό πεδίο, το ισχυρότερο κίνητρο για όλες τις διεκδικήσεις και αποφάσεις, η Βενετία, παρέμενε ακόμη υπολογίσιμη δύναμη, παρόλο που έχανε σταδιακά τον μονοπωλιακό της ρόλο στο εμπόριο Ανατολής και Δύσης δια μέσου της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου⁴.

Στο πολιτικοοικονομικό αυτό παιχνίδι αφανείς συμμετέχοντες είναι και οι ταξιδιώτες. Προσκυνητές ή μέλη διπλωματικών αποστολών, έμποροι ή επιστήμονες και κάποιες φορές αιχμάλωτοι, όλοι μετακινούνται, ταξιδεύουν, περιπατούν ή ναυσιπλοούν, επιζούν ή χάνονται και όσοι επιστρέφουν και έχουν το χάρισμα ή τη δυνατότητα συγγραφής κληροδοτούν ένα κείμενο⁵. Τον 16ο αιώνα λοιπόν έχουμε ταξίδια από θρησκευτικό ζήλο, ταξίδια πολιτικά, ταξίδια για το κέρδος ή τη γνώση και ταξίδια για τη φυγή⁶.

Για την πραγματοποίηση αυτών των ταξιδιών οι θαλάσσιοι δρόμοι ήταν προτιμητέοι. Η Βενετία κρατούσε ακόμα όλα τα νευραλγικά σημεία της παράκτιας Βαλκανικής Χερσονήσου και της ανατολικής Μεσογείου, επιτρέποντας στα πλοία να κάνουν σταθμούς σε κτήσεις και σε λιμάνια της και να προσεγγίζουν την Κωνσταντινούπολη ή τους Άγιους Τόπους χωρίς να πλευρίζουν σε τουρκικό λιμάνι. Οι χερσαίοι δρόμοι διέσχιζαν τη Βαλκανική Χερσόνησο και κατέληγαν πάλι στην οθωμανική πρωτεύουσα⁷. Ελάχιστα δρομολόγια έγιναν στην ηπειρωτική Ελλάδα και κατά συνέπεια στο νότιο άκρο της Πελοποννήσου⁸. Η ορεινή και δυσπρόσιτη Μάνη ήταν έξω από τα χερσαία δρομολόγια αλλά δέσποζε στο σταθερό θαλάσσιο ταξίδι από τη Βενετία προς την Ανατολή. Στους ασφαλείς όρμους της Μάνης και των Κυθήρων αγκυροβολούσαν τα πλοία πριν ανοιχτούν προς την Κρήτη, τη Ρόδο, την Κύπρο ή το βόρειο Αιγαίο. Οι πληροφορίες λοιπόν για το χώρο και τους ανθρώπους της Μάνης μέσα από τα αντιπρο-

σωπευτικά περιηγητικά κείμενα του αιώνα είναι αρκετά περιορισμένες⁹. Οι περιπλέοντες τα νότια ακρογιάλια της χερσονήσου περιηγητές μνημονεύουν το ακρωτήριο Ταίναρο¹⁰, το κυνήγι ορτυκιών¹¹, ή περιορίζονται σε απλή μνεία της οχυρής θέσης της περιοχής και της ελευθερίας των κατοίκων¹².

Η υποταγή του Μυστρά και της Λακωνίας (1460) δεν σήμαινε το ίδιο και για τη Μάνη. Η αντίσταση που προέβαλλε, ανάγκασε τους Τούρκους να δεχτούν το ειδικό προνομιακό καθεστώς που επέτρεπε σε όσους είχαν αμυνθεί αποτελεσματικά, να απολαμβάνουν εσωτερική αυτονομία, δικαίωμα οπλοφορίας και μόνο καταβολή ετήσιου φόρου υποτέλειας¹³. Ταυτόχρονα η στρατηγική της θέση και το ετοιμοπόλεμο των κατοίκων της αποτέλεσαν για τις δυτικές χριστιανικές δυνάμεις διαρκή υπόμνηση και στόχο για τις βλέψεις τους προς τα δυτικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι μανιάτικες εξεγέρσεις όμως, οι οποίες είχαν πολλές φορές και τη συμμαχία του Βενετσιάνικου παράγοντα, υπενθύμιζαν συνεχώς στους Τούρκους την ανυπότακτη αυτή γη¹⁴.

Η Αποστολή του Fabiano Barbo στη Μάνη εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των στρατιωτικών και διπλωματικών κινήσεων της Βενετίας κατά τον Ενετοτουρκικό Πόλεμο του 1570-1573¹⁵. Η μεγάλη αλλά και αναξιποίητη χριστιανική νίκη της Ναυπάκτου (1571) αλλά και η επακόλουθη συνθηκολόγηση της Βενετίας (1573) δεν καταβάλλουν τους Μανιάτες. Οι ελπίδες τους στρέφονται στην άλλη μεγάλη χριστιανική δύναμη, την Ισπανία, η οποία είχε ήδη δείξει ενδιαφέρον για την περιοχή¹⁶. Το "οχυρό της Μάνης με τους ανδρείους πολεμιστές" θεωρείται από όλες τις ευρωπαϊκές δυνάμεις ζωτικό και απαραίτητο σημείο της επιρροής τους. Η κίνηση του Δούκα του Νεβέρ (1618) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της δυτικής ανταπόκρισης στις εκκλήσεις των Μανιατών για βοήθεια εναντίον των Τούρκων¹⁷.

Τον 16ο και τον 17ο αιώνα οι Ισπανοί, οι Τούρκοι και οι Έλληνες συναντώνται στο πολεμικό επίπεδο, κυρίως στις συγκρούσεις των ισχυρών ή στις επαναστατικές κινήσεις των αδυνάμων στον γεωγραφικό χώρο των τελευταίων¹⁸. Μακριά από όλες αυτές τις συγκρούσεις, διεκδικήσεις ή σκοπιμότητες, άσχετος από αποστολές, υπομνήματα ή πειρατικές επιδρομές, ο Diego Galan διέγραψε τη δική του μοναχική πορεία σε ένα ταξίδι που αναγκάστηκε να υλοποιήσει, σε μια μετακίνηση φυγής και σε ένα κείμενο που καταγράφηκε από τον ίδιο, απλά και μέσα στο πνεύμα της εποχής του¹⁹. Ανάμεσα στις δύο αυτές χρονολογίες (1571 και 1618) των υπομνημάτων των ξένων απεσταλμένων, Fabiano Barbo και Philippe

de Lange Châteaurenault αντίστοιχα, το οδοιπορικό του Ισπανού Diego Galàn μας παραδίδει σημαντικότερες πληροφορίες για το χώρο και τους ανθρώπους της Μάνης²⁰.

Για τον Diego Galàn ξέρουμε όσα ο ίδιος διηγείται για τον εαυτό του στις αναμνήσεις του²¹. Από ταπεινή οικογένεια γεννήθηκε το 1575 στην Consuerga, μικρή πόλης της Καστίλλης, κοντά στο δρόμο για το Τολέδο. Έκανε ελάχιστες σπουδές αφού άρχισε τις περιπλανήσεις του σε ηλικία δεκατεσσάρων χρόνων. Αναζητώντας τα πλούτη μέσα από την περιπέτεια, αντίληψη όλων των νέων κυρίως Ισπανών εκείνης της εποχής που κυνηγούσαν την τύχη τους σε μακρινούς καινούργιους τόπους, έφηβος ακόμη, εγκαταλείπει την πατρική εστία το 1589. Φθάνει στη Μαλάγα, κατατάσσεται αμέσως στρατιώτης, ήταν ο μόνος τρόπος να του προκαταβάλουν χρήματα, στην περίπτωση του, ως μισθοφόρου, τρία δουκάτα, και η περιπέτεια άρχισε. Περιπέτεια όμως που θα διαρκούσε ελάχιστα. Χρειάστηκαν είκοσι μέρες αναμονής μέχρι να φυσήξουν ευνοϊκοί άνεμοι και να πλεύσουν προς το Ottoman και δύο μέρες ταξιδιού για να συναντηθεί το πλοίο με Αλγερίνους πειρατές. Μερικές ώρες αργότερα ο Galàn βρέθηκε από στρατιώτη αιχμάλωτος των απίστων και ακολούθησε τον κύριό του στην Κωνσταντινούπολη. Για έξι σχεδόν χρόνια η ζωή του μοιράστηκε ανάμεσα στην ευθύνη και αγωγή των παιδιών του κυρίου του και στον πάγκο του κωπηλάτη, που ήταν η υποχρέωσή του ως αιχμαλώτου, να ακολουθεί στις στρατιωτικές επιχειρήσεις τον αφέντη του²². Εκτός των άλλων επιχειρήσεων πήρε μέρος, το 1595, στην εκστρατεία των Τούρκων στη Βλαχία ακολουθώντας τον αφέντη του, τον Σκοτσέζο εξωμότη Μαμί Πασά, που τύχαινε μεγάλης εκτίμησης εκείνα τα χρόνια στην Κωνσταντινούπολη²³.

Όσπου, τον Μάιο του 1599, επωφελούμενος από μία στάθμευση του πλοίου στη Χαλκίδα, διαφεύγει και, αποφασισμένος να σωθεί, ελπίζει να φτάσει στη Μάνη, για να επιβιβαστεί σε πλοίο που θα τον φέρει σε ασφαλές καθολικό λιμάνι²⁴. Ακολουθώντας τη συμβουλή Έλληνα που συνάντησε στη Χαλκίδα, κατορθώνει να φτάσει στο μοναστήρι του Ayomelele (Αγίου Μελετίου) στον Κιθαιρώνα. Εκεί αποφασίζεται, με τη συμπάρασταση των μοναχών και του ηγούμενου, να τον συνοδεύσουν ως το επόμενο μοναστήρι, όπου θα ζητήσει και πάλι φιλοξενία. Έτσι μέσα από ατραπούς και μονοπάτια, στα βουνά και στα δάση, αποφεύγοντας τις βασικές οδούς, ο Galàn, ντυμένος σαν ορθόδοξος μοναχός, αφού περάσει τα Μέγαρα και τον Ισθμό, θα καταφύγει στο Sufico (Σοφικό). Ύστερα, θα φιλοξενηθεί στο μοναστήρι της Ayalayasa (Αγίας Ελεούσας), κοντά

στο Ναύπλιο. Μετά από πολλές περιπέτειες, έμεινε μία νύχτα στο μοναστήρι της Panaya (Παλαιοπαναγιάς), κοντά στο Άστρος²⁵. Πορεύτηκε προς το χωριό Melligù (Μελιγού) και το μοναστήρι του Ayonicola (Αγίου Νικολάου) εκεί κοντά, ώσπου κατέφυγε στο μοναστήρι των Ayozarandas (Αγίων Σαράντα), βόρεια της Σπάρτης²⁶.

Σε αυτό το μοναστήρι έμεινε να ξαποστάσει. Δύο μέρες μετά ο ηγούμενος έστειλε και φώναξαν έναν δόκιμο μοναχό που είχε μια παντρεμένη αδελφή στην πόλη του Misistra (Μυστρά). Ο κουνιάδος του καλόγερου τον δέχτηκε, του πρόσφερε δείπνο και τα μεσάνυχτα αφήσαν την πόλη και πήραν δρόμο στα απόκρημνα βουνά. Γράφει:

...και όταν βρισκόμασταν στα μισά της ράχης, απαντήσαμε ένα μικρό χωριό που λεγόταν Κεστόνε²⁷ όπου δεν υπήρχαν πάνω από τρία σπίτια Τούρκων και όλα τα υπόλοιπα ήταν Γραικών χριστιανών²⁸.

Κρύφτηκε εκεί και το σούρουπο ήρθε ο Γραικός που τον είχε αναλάβει.

... Και πορευτήκαμε το μεγαλύτερο μέρος της νύχτας μέσα από βουνά και κακοτοπιές, φτάσαμε σε έναν κάμπο όπου είχε το περιβόλι του ένας Γραικός χριστιανός, δίπλα σε ένα φρούριο των Τούρκων που λέγεται το κάστρο της Μπόρνα²⁹.

Ο περιβολάρης του ζήτησε τα λεφτά που είχαν συμφωνήσει και τον οδήγησε από απόκρημνα βουνά.

...Κατά το μεσονύχτι ανακαλύψαμε ένα μικρό χωριό, το πρώτο από τα εξεγερμένα στο ακρωτήριο της Μάνης, και όταν φτάσαμε αυτός μου είπε: "Τώρα πια είσαι ασφαλής"... Τα μεσάνυχτα λοιπόν μπήκαμε σε αυτό το χωριό και χτυπήσαμε την πόρτα ανθρώπων γνωστών που μας άνοιξαν και μείναμε εκεί μέχρι που ξεπρόβαλε η μέρα χωρίς να αναπαυθώ όλη τη νύχτα από την αγωνία... Αφού ξημέρωσε είπε ο περιβολάρης: "Τώρα πια μπορείς να πας ελεύθερα όπου τραβάει η ψυχή σου"³⁰... και έμεινα μόνος πια με την πολυπόθητη ελευθερία και χωρίς να έχω ανάγκη από συνοδεία. Αφού έμεινα μια μέρα σε εκείνο το χωριό, έφυγα πηγαίνοντας για τα άλλα εξεγερμένα μέρη γιατί δεν μου φαινόταν να είμαι ασφαλής σε αυτό, επειδή βρισκόταν μακριά από το Πόρτο Κάγιο³¹ που είναι το λιμάνι από όπου συνήθως φτάνουν καράβια χριστιανών και με την πρώτη ευκαιρία θα μπάρακα σε ένα από αυτά... Έτσι έφυγα από το χωριό... την επομένη το πρωί...και έφτασα το απόγευμα σε κάποιο άλλο και σαν περνούσα ντυμένος σαν καλόγερος, κίνησα την περιέργεια σε κάποιον γέροντα γραικό που με ρώτησε ποιος ήμουνα... σαν του τα εξιστόρησα όλα μου είπε: "Γιε μου, από όσα είδες και από όσα είπες, δεν είναι αυτό μέρος για σένα και σε συμβουλεύω να πας σε κάποιο άλλο που λέγεται Πύργος, όπου έχει το σπίτι του γραικός, άνθρωπος με υπόληψη και άρχοντας που τον σέβονται όλοι σε αυτά τα βουνά και να σε πάρει προστατευόμενό του, και έτσι μπορείς να είσαι σίγουρος ότι κανείς δεν θα σε πειράξει μέχρι που να βρεις ευκαιρία να μπαρκάρεις...". Και ύστερα χωρίς να χασομερήσω, απο-

χαιρέτησα τον καλό γέροντα και πήρα το δρόμο για να βρω το χωριό, φτάνοντας σε μία μέρα και μισή στον Πύργο που πάει να πει torre και ρωτώντας για τον Γρηγοράκη³², μου έδειξαν το σπιτικό του που ήταν μεγάλο-πρεπο και σε μια από τις πλευρές του ήταν χτισμένος ένας οχυρός πύργος, από όπου έχει προέλθει και το όνομα εκείνου του χωριού³³. Εγώ μπήκα στο αρχοντικό του γραικού και του είπα ότι είχα ακουστά τη μεγάλη ευσπλαχνία που έδειχνε σε όλους, ονομαστή σε όλη εκείνη την επαρχία και ότι με είχαν πληροφορήσει για τη μεγαλοψυχία του και γι' αυτό τον ικέτευσα να με πάρει στην προστασία του και αφού του διηγήθηκα όλη την περιπέτειά μου που την άκουσε με προσοχή είπε: "Μείνετε στο σπίτι μου και φαγητό δεν θα σας λείψει όσο περιμένετε ευκαιρία να μπαρκάρετε, ακόμα και αν αργήσετε δύο χρόνια". Εγώ τον ευχαρίστησα για τη συμπόνια του με τις χοντροκομμένες λέξεις του απαίδευτου μυαλού μου και έμεινα κοντά του περιμένοντας καράβι για να έρθω στην αγαπημένη μου πατρίδα³⁴.

Το όγδοο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους του οδοιπορικού του Galàn αναφέρεται στη ζωή και τις συνήθειες των κατοίκων εκείνης της ορεινής περιοχής.

Βρήκα απάγκιο στο χωριό του Πύργου, στο αρχοντικό του Γρηγοράκη, ... κατάλαβα ότι αυτός ο γραικός είχε δύο θυγατέρες, ευχάριστες στην όψη παρ' ότι βουνίσσιες και ότι στο σπίτι του έμενε η νύφη του, καλοφορεμένη και ντυμένη στα μεταξωτά, και λέω με σιγουριά ότι σε όλα εκείνα τα ορεινά δεν υπήρχε άλλο φουστάνι σαν το δικό της, γιατί καταγόταν από την Καλαμάτα... Ο Γρηγοράκης... φιλοξενούσε ακόμη έναν Αλβανό στρατιώτη... και έναν γραικό ιερέα από τα Κύθηρα... με τον οποίο έγινα φίλος³⁵.

Ο Ισπανός συνεχίζει και περιγράφει λεπτομερώς τα κτίσματα, την αγριότητα στις συνήθειες του βίου τους, το κυνήγι ορτυκιών, τη ζωή των γυναικών και την εγκάρδια φιλοξενία που έτυχε από όλα ανεξαιρέτως τα μέλη της οικογένειας. Εγκαρδιότητα που ξεπέρασε τα όρια της φιλοξενίας και εξελίχτηκε σε σφοδρό έρωτα από τη μεριά της κόρης του Γρηγοράκη. Η δεκαεπτάχρονη Παράσχη τού εξομολογήθηκε κλαίγοντας την αγάπη της. Ο εικοσιτετράχρονος Ισπανός, που είχε μάθει την ντοπιολαλιά από έναν Έλληνα της Κρήτης που είχε πάει στην Ιταλία, προσπάθησε να την καθησυχάσει με ακαθόριστες μελλοντικές υποσχέσεις που επιβεβαίωναν την τιμιότητά του και ταυτόχρονα ήταν η φρονιμότερη συμπεριφορά για μια ειρηνική αναμονή που χρειαζόταν ο ίδιος³⁶.

Για την περιγραφή των κτισμάτων διευκρινίζει:

Ο πύργος ήταν κτισμένος με πέτρα ακατέργαστη χωρίς καθόλου ασβέστη ή άλλο κονίαμα, με τη μια πέτρα πάνω στην άλλη με τρόπο μελετημένο ώστε η μία θηλύκωνε με την άλλη, και έτσι χτισμένα είναι όλα τα σπίτια του χωριού, και αντί για οροφή έχουν δοκάρια χιαστί από βελανιδιά και πάνω από αυτά πολλά κλαδιά... και σε όλα τα σπίτια έχουν αμπάρια υπόγεια και κρυφά στη μέση της αυλής... τόσο επιτήδεια σκεπασμένα που είναι αδύνα-

το να δεις πού κρύβουν όλο το βιος τους όταν τυχαίνει να πλευρίσουν γα-
λέρες τουρκικές... Τότε οι βιγλάτορες ειδοποιούν και κατά πως ξέρουν ότι
κατεβάζουν τσούρμο στη στεριά, φροντίζουν να κρύψουν όλα τους τα υ-
πάρχοντα και κινάν για τα βουνά, ξεγελώντας τους Τούρκους που πάντα
επιστρέφουν με άδεια χερια ...³⁷.

Για τον πρωτογονισμό των Μανιατών ο Galàn δεν είχε διαβάσει σε κα-
νέναν προγενέστερο περιηγητή τίποτα σχετικό, εκτός αν υποθέσουμε ότι
οι περιπλανήσεις του με τα τουρκικά πλοία τού επέτρεψαν να σχηματί-
σει την ανάλογη γνώμη. Γράφει:

Ο τρόπος που ζουν είναι σαν των αγρίων και των βαρβάρων, θεωρώντας ο
καθένας ότι είναι ανώτερος από τον άλλο, χωρίς δικαιοσύνη να τους κυ-
βερνά και να διέπει τις αντιδικίες τους, παρά ο καθένας εκδικείται τον ε-
χθρό του με το νόμο της φωτιάς και του αίματος χωρίς να λογαριάζει την
τιμωρία για την αδικοπραγία του.

Και συνεχίζει:

Ούτε ξέρουν να διαβάζουν και να γράφουν εκτός από κανέναν ιερέα που
έκανε σε περιοχή Τούρκων και τελεί τα μυστήρια, αν και πάλι έχει λίγα να
πει. Γιατί αυτοί επιδίδονται περισσότερο στο να κλέβουν τα σπίτια οι μεν
των δε και σε αυτό είναι απορροφημένοι αντί να παρακολουθούν τα
μυστήρια· και αν τυχόν ανάμεσα στους ισχυρούς υπάρξουν προσβολές,
στην εκδίκηση συμμετέχουν πολλοί και περικυκλώνοντας το σπίτι του ε-
χθρού, εξοντώνουν όλους τους υπηρέτες και τους φίλους μαζί με τον ίδιο...
και ονομάζουν κάποιον αρχηγό και τον υπακούουν³⁸.

Ο ρουχισμός τους, παρατηρεί ο Galàn, είναι πολύ απλός, τόσο οι εύπο-
ροι όσο και οι φτωχοί φοράνε μάλλινες πουκαμίσες αλλά τα άρματα τα
αποκτούν με τις ανταλλαγές που κάνουν με τα πλοία που φτάνουν σε
εκείνα τα αραξοβόλια, "τους δίνουν κριάρια, κότες και ορτύκια που τα
έχουν σε αφθονία"³⁹.

Ο τρόπος που κυνηγάνε τα ορτύκια οι Μανιάτες είναι πρωτότυπος
και εντυπωσιάζει τον Ισπανό:

Χρησιμοποιούν δίχτυα που τα απλώνουν τη νύχτα γύρω από τα χαμόδε-
ντρα εκεί όπου κουρνιάζουν τα πουλιά και όταν τα περικυκλώσουν βγά-
ζουν τους φανούς που έχουν μαζί τους και εκείνα αλαφιασμένα καθώς κά-
νουν να ξεφύγουν μπλέκονται στα δίχτυα. Τα κουβαλάνε αρμαθιές αρμα-
θιές στα σπίτια και τα παστώνουν μέσα σε δέρματα ζώων όπου διατηρού-
νται νωπά είκοσι με τριάντα μέρες⁴⁰.

Αξιοσημείωτο είναι το σχόλιό του για τις γυναίκες. Ούτε συγκρίση με
την πολεμικότητα των αντρών ούτε απλώς αναφορά στο θάρρος τους ή
τη γενναιότητά τους:

Οι άντρες, γράφει, σε αυτά τα ορεινά δεν κάνουν και πολλά, ενώ οι γυναί-

κες δουλεύουν σα σκλάβες γιατί ολονυχτίς αλέθουν στάρι σε μικρούς χειρόμυλους —αφού δεν υπάρχουν ούτε ανεμόμυλοι, ούτε νερόμυλοι— και όταν ξημερώσει κάνουν τις δουλειές του σπιτιού· μετά πιάνουν την τσάπα και πάνε για σκάψιμο και άλλες για όργωμα με ένα ζευγάρι βόδια· όσες δεν έχουν βιος, κινούν για το βουνό για να μαζέψουν ξύλα και στο γυρισμό τα φορτώνονται και αν έχουν και παιδιά, τα κουβαλάνε στον πηγαιμό στην πλάτη γνέθοντας λινό και στην επιστροφή τα έχουν στον κόρφο τους με το τσεκούρι στην πλάτη χωρίς να σταματήσουν το γνέσιμο· για να είναι ανάλαφρες στη δουλειά είναι ακάλτσωτες και ανυπόδητες και παρ' όλες τις αγγαρείες ζουν ευχαριστημένες και χαρούμενες και δεν ακούγεται από το αγέλι τους γογγυσμός για τις φροντίδες που έχουν· και αν τις πάρουν από τον φυσικό τους χώρο θα αρρώσταιναν όπως λένε οι ίδιες: δεν θα άφηναν ετούτη τη ζωή για όλους τους ανθρώπινους θησαυρούς⁴¹.

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η περιγραφή για τις δεήσεις που παράγγελναν οι χήρες στον παπά-Νικόλα, φίλο του Galàn, και στα οποία τρισάγια ο ίδιος παρευρισκόταν κάνοντας τον νεωκόρο και βοηθώντας στη λειτουργία⁴².

Λίγο καιρό πριν αράξει στο λιμάνι της Κολοκυθιάς ένα μεγάλο καΐκι από την Κρήτη, ο Galàn συμμετείχε σε μία επιχείρηση εκδίκησης. Το χωριό ζούσε ενωμένο και ειρηνικά ώσπου μια μέρα ήρθε ένας Έλληνας που φώναζε εκδίκηση για μια προσβολή που του είχαν κάνει. Έφθασε πληγωμένος και υποστήριζε ότι είχαν θελήσει να τον σκοτώσουν δίχως αφορμή κάποια παλικάρια από το άλλο χωριό.

Ο Γρηγοράκης πήρε την υπόθεση επάνω του χωρίς να ακούσει και τα δύο μέρη· μάζεψε εκατό νοματαίους αρματωμένους με άρματα αθέμιτα αλλά πολύ θαρραλέους και φτιάχνοντας μια σημαία από κουρέλια με τίμησε δίνοντάς μου την: “Κανείς δεν αξίζει περισσότερο τον τίτλο του υπασπιστή για το ασκέρι μου από έναν Ισπανό που έχει ζυμωθεί στις κακουχίες” μου είπε... Η μέρα πέρασε εκπαιδύοντας τους άντρες, τραβώντας το σπαθί και την άλλη το πρωί τραβήξαμε για το χωριό. Δεν ήταν οχυρωμένο... βρήκαμε το σπίτι του εγκληματία και όπως δεν ήταν μέσα ο ίδιος, ο Γρηγοράκης εκδικήθηκε: έκανε πλιάτσικο, έβαλε φωτιά... έκοψε σύρριζα τα αμπέλια και τις ελιές του δυστυχή στον κάμπο... και μοιράστηκε με τους στρατιώτες του τα ζωντανά του⁴³.

Ύστερα από τέσσερις μέρες ο Galàn ακολούθησε τον Γρηγοράκη και σε ένα άλλο πλιάτσικο αυτή τη φορά προς την Καλαμάτα όπου η μανιάτικη ομάδα στράφηκε για να ξαφρίσουν φοράδες και πουλάρια.

Εκείνες τις μέρες έφτασε στην Κολοκυθιά, “πόρτο θαλασσινό όχι πολύ ασφαλές”⁴⁴, καΐκι από την Κρήτη για να φορτώσει βαλανίδια⁴⁵. Ειδοποίησαν τον Γρηγοράκη ο οποίος με τη σειρά του ειδοποίησε τον καπετάνιο να μη φύγει χωρίς να παραλάβει κάποιους επιβάτες. Με επιστολές για τους συγγενείς του Γρηγοράκη και χάρη στο όνομα του προστάτη του, αποχαιρετώντας φίλους και ευεργέτες ο Galàn επιβιβά-

στηκε επιτέλους σε χριστιανικό καράβι που θα τον έφερνε προς την πολυπόθητη πατρίδα του.

Μετά από δέκα χρόνια αιχμαλωσίας και τέσσερις μήνες φυγή και περιπλανήσεις, ο Galàn επιβιβάστηκε στις 30/1/1600 στο πλοίο που τον έφερε από την ελεύθερη Μάνη στα Κύθηρα. Από εκεί έφθασε στην Κρήτη, πέρασε στην Ιταλία και γύρισε στην Ισπανία⁴⁶. Παντρεύτηκε και εγκαταστάθηκε για πάντα στην Καστίλλη, εγκαταλείποντας τα ταξίδια και τον πλάνητα βίο. Δύο ή τρία χρόνια αργότερα, όσο οι αναμνήσεις του ήταν ακόμα ζωντανές, συνέταξε το χρονικό του με σκοπό να το δημοσιεύσει. Δεν γνωρίζουμε για ποιο λόγο δεν το κατόρθωσε. Πέθανε μετά το 1621, πιθανότατα μεταξύ του 1640-1650. Το μοναδικό χειρόγραφο που σώζεται στη Βιβλιοθήκη του Τολέδου δεν είναι το πρωτότυπο αλλά ένα αντίγραφο που έγινε στα μέσα του 17ου αιώνα⁴⁷. Στο λυρικό και πιθανότατα άχρωμο χρονικό του αμόρφωτου και αυτοδίδαχτου Ισπανού, διακρίνουμε το χαρακτηριστικό ύφος των κειμένων του 16ου αιώνα που ξεχειλίζουν θρησκευτικότητα, πατριωτισμό, αισθήματα γενναιοδωρίας και ηθικές παροτρύνσεις.

Παρά τις πιθανές ανακρίβειες, παρανοήσεις ή μυθοπλαστικά στοιχεία στην αφήγησή του, ο Galàn μας παραδίδει μία πρώιμη λεπτομερή περιγραφή της καθημερινότητας του βίου και των συμπεριφορών των Μανιατών. Το κείμενό του για τη Μάνη, τριάντα περίπου σελίδες, αναγνωρίζεται ως ένα από τα σπανιότερα τέτοιας έκτασης αυτών των χρόνων. Οι πληροφορίες του τον καθιστούν σημαντική πηγή για τη μελέτη της ιστορίας της Μάνης. Προκαλεί ένα νέο διάλογο, θέτοντας ερωτήματα κυρίως για τα τοπωνύμια, τα γένη και τα κτίσματα στη βορειοανατολική Μάνη του 16ου αιώνα. Θα περάσουν δύο σχεδόν αιώνες για να έχουμε τον πρώτο επόμενο αυτόπτη μάρτυρα στην ενδοχώρα της αφιλόξενης αυτής γης⁴⁸, γης που φιλοξένησε όμως τόσο θερμά το αίσθημα της ελευθερίας και τον ίδιο τον Diego Galàn.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Φραγκίσκος ο Α΄ (1515-1547) και ο γιος του ο Ερρίκος ο Β΄ (1547-1559) σταθεροποίησαν με την πολιτική τους τη Γαλλία και καθόρισαν το διπλωματικό παιχνίδι στον ευρωπαϊκό χώρο, κυρίως στις διεκδικήσεις και στα εμπορικά προνόμια με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επί διαδόχων τους και επί βασιλείας της Κατερίνης των Μεδίκων η χώρα αναστατώθηκε με τους εμφυλίους πολέμους (1560-1610). Η Αγγλία εμφανίζεται στο πολιτικό προσκήνιο της Ευρώπης κυρίως στο β΄ μισό του 16ου αιώνα με τη σιδηρά Ελισάβετ Α΄ (1558-1603) ενώ ο Κάρολος Ε΄ της δυναστείας των Αψβούργων (1515-1556) και ο Φίλιππος ο Β΄ (1556-1598) με τη δυναμική παρουσία τους σε όλη την Ευρώπη αλλά και υπερατλαντικά αποτέλεσαν μία κοσμοκρατορία βασισμένη στο χριστιανικό ιδεώδες της καθολικής πίστης. Βλ. B. Bennassar- J. Jacquart, *Le XVIe siècle*, Paris 1987 και M. Péronnet, *Le XVIe siècle: des grandes découvertes à la Contre-Réforme*, Paris 1981.

2. Η Μεταρρύθμιση του Λούθηρου, το κίνημα των Καλβινιστών, τα διάφορα θρησκευτικά τάγματα και η αγγλικανική μεταρρύθμιση επέφεραν μεγάλες συγκρούσεις στο πολιτικό επίπεδο αλλά και δημογραφικές ανακατάξεις, βλ. B. Bennassar-J. Jacquart, *Le XVIe siècle*, ό.π. σελ. 89-116 και M. Péronnet, *Le XVIe siècle*, ό.π. σελ. 128-149, 213-224.

3. Επί Σουλτάνων Βαγιαζήτ Β΄ (1481-1512), Σελίμ Α΄ (1512-1520), Σουλεϊμάν Α΄ (1520-1566) και Σελίμ Β΄ (1566-1574), η Οθωμανική Αυτοκρατορία έφτασε στην ακμή της και στο μεγαλείο της, τόσο από άποψη οργάνωσης και ανάπτυξης στο εσωτερικό, όσο και από άποψη εδαφικής εξάπλωσης, ισχύος και γοήτρου στο εξωτερικό. Από την πλούσια βιβλιογραφία βλ. μεταξύ άλλων Χαλίλ Ιναλτζίκ, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή, 1300-1600*, Μτφ. Μιχάλης Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995, σελ. 49-79.

4. Ph. Braunstein- R. Delort, *Venise. Portrait historique d'une cité*, Paris 1970, σελ. 51-61, 100-114.

5. Για την αναλυτική παρουσίαση των ταξιδιών και των περιηγητών του 16ου αιώνα καθώς και για συγκριτικά συμπεράσματα βλ. S. Yerasimos, *Les voyageurs dans l'empire ottoman (XIVe- XVIe siècles)*, [Thèse d'Etat, Publication de la Société Turque d'Histoire, Serie VII, No. 117], Ankara 1991, σελ. 9-22.

6. Σε όλη τη διάρκεια του 16ου αιώνα τα περιηγητικά κείμενα για την ανατολική Μεσόγειο και τη νοτιοανατολική Ευρώπη είναι κατ' εξοχήν χρονικά προσκυνητικά ή οδοιπορικά μελών διπλωματικών αποστολών. Οι προσκυνητές κατευθύνονταν στα Ιεροσόλυμα και οι διπλωματικές αποστολές στην Κωνσταντινούπολη. Εκτός βέβαια από τους δύο αυτούς κατ' εξοχήν λόγους που παρακινούν τους δυτικούς στην περιπέτεια της ταξιδιωτικής αλήθειας προς την ανατολική Μεσόγειο, υπάρχουν και λίγα εμπορικά ή επιστημονικά ταξίδια, οι στρατιωτικές εκστρατείες και τα κατ' ανάγκη ταξίδια: αυτοί που βρέθηκαν αιχμάλωτοι στα οθωμανικά εδάφη και μετακινήθηκαν.

7. Για τους δρόμους στην Ανατολή, τα εφόδια και τις συνθήκες ταξιδιού βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. I, Αθήνα 1972, σελ. 54-83. Για τα δρομολόγια και τους χερσαίους ή θαλάσσιους δρόμους στη Βαλκανική και την ανατολική Μεσόγειο κατά την τουρκοκρατία βλ. C. Jireček, *Die*

Heerstrasse von Belgrade nach Constantinopel und die Balkanpässe, Prag 1877· A. Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*, Vienne 1854· ειδικά για τον 16ο αιώνα βλ. S. Yerasimos, *Les voyageurs*, ό.π., σελ. 23-92 και F. Braudel, *La Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1982, σελ. 256-266.

8. Για τα δρομολόγια περιηγητών στην ηπειρωτική Ελλάδα τον 16ο αιώνα βλ. Ι. Βιγγοπούλου, "16ος αιώνας: Οι δρόμοι των Περιηγητών στην ηπειρωτική Ελλάδα", Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο "Χερσαίοι δρόμοι επικοινωνίας στον ελληνικό χώρο από τους προϊστορικούς ως τους μεταβυζαντινούς χρόνους", Αθήνα, Μάιος 1991 (υπό έκδοση).

9. Από όλους τους περιηγητές του 16ου αιώνα που περιέπλευσαν και αντίκρισαν τις ακτές της Μάνης, ακόλουθοι πρεσβειών, ευγενείς, απλοί προσκυνητές, οι περισσότεροι δεν αναφέρονται καθόλου σε αυτήν. Οι μόνοι, εκτός από τους F. Barbo και D. Galàn, που παρέμειναν για κάποιο διάστημα στην περιοχή είναι ο S. Kiechel και ο Al. de Contreras. Ο S. Kiechel, γιος εμπόρου από το Ulm, ταξίδεψε σε όλη σχεδόν την Ευρώπη πριν επισκεφτεί την Κωνσταντινούπολη και τους Αγίους Τόπους. Το χειρόγραφο του έμεινε ανέκδοτο ως τον 19ο αιώνα. Ο Kiechel παρέμεινε μερικές μέρες στο Οίτυλο το 1589 και παραθέτει στο χρονικό του στοιχεία για την περιοχή, την παραγωγή, τον λαό, τις διαμάχες των κατοίκων, τις ληστείες που υφίστανται αυτοί που επισκέπτονται τα εδάφη των Μανιατών αλλά και τις ανταλλαγές προϊόντων που επιθυμούν και φυσικά μνημονεύει τα χαρίσματα των ανδρών· Samuel Kiechel, *Die Reisen des Samuel Kiechel 1585-1589*, εκδ. H. Protting, München 1987, σελ. 482-483. Ο Al. de Contreras (1596-1630 ca) από φτωχή οικογένεια της Μαδρίτης ταξίδεψε για τριάντα χρόνια στη Μεσόγειο ως "Ιππότης της Δικαιοσύνης", δηλαδή πειρατής κάτω από τον Σταυρό των Μαλτέζων Ιωαννιτών ιπποτών. Στο χρονικό του αφηγείται με αξιοπιστία και αρκετή δόση έπαρσης τις περιπέτειές του και επεισόδια με Μανιάτες πειρατές· Alonso de Contreras, *Les Aventures du capitain Alonso de Contreras (1582-1633)*, publiées par G. Boulanger, Paris 1933, σελ. 71-74. πρβλ. στην ελληνική έκδοση, Alonso de Contreras, *Αναμνήσεις ενός κουρσάρου*, Αθήνα 1994, σελ. 111-115.

10. Στο έμμετρο χρονικό του στα λατινικά ο Hugo Favolio (1546), *Hodoeporici Byzantini*, Libri III, Lovanii 1563, σελ. 89v, αναφέρεται στο ακρωτήριο Ταίναρο και στη σημασία του στα αρχαία χρόνια ως εισόδου του Άδη. Επίσης ο Γάλλος ευγενής J. Carlier de Pinon (1579) κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην Ανατολή περιπλέοντας τις ακτές της Μάνης αναφέρεται απλώς στο τοπωνύμιο Port delle Quale και στους κατοίκους· Jean Carlier de Pinon, *Voyage en Orient*, publié avec des notes historiques et géographiques par E. Blochet, Paris 1920, σελ. 56.

11. Ο Φλαμανδός ιππότης J. van Ghistele ταξίδεψε στους Αγίους Τόπους το 1485. Το χρονικό έγραψε ο A. Zeebout βασισμένος στις σημειώσεις του Ghistele. Αναφερόμενος στην ορεινή χερσόνησο της Μάνης γράφει ότι οι ντόπιοι κυνηγούν ορτύκια, τα συντηρούν με ξίδι και αρωματικά και τα εμπορεύονται· Joos van Ghistele, *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele twelcke mach anders ghenamnt sijn: T' excellent groot zeldzaam ende vreemt Voyage...*, Ghendt 1572, σελ. 356. Βλ. τον Κατάλογο Έκθεσης του D. Koster, *Στην Ένδοξη Ελλάδα... Ολλανδικές αφηγήσεις περιηγητών, γεωγράφων και ιστορικών για την Ελλάδα*, Groningen, Αθήνα 1995,

σελ. 33. Στο εξαιρετικά ενδιαφέρον έμμετρο χρονικό του ο B. de La Borderie (1537), κομιστής επιστολών του Φραγκίσκου Α΄ στον Γάλλο πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, καθώς το κείμενό του απευθύνεται στο ερωτικό του ίνδαλμα, όλες οι πληροφορίες του έχουν έναν προσωπικό τόνο. Στο Πόρτο Κάγιο αγκυροβόλησε από τις 29 Οκτωβρίου ως τις 5 Νοεμβρίου και ο ταξιδιώτης-ποιητής μνημονεύει την πώληση παστών ορτυκιών από τον ντόπιο πληθυσμό· Bertrandon de La Borderie, *Le discours du voyage de Constantinople envoye dudict lieu à une demoysselle francoise*, (ca. 1537), φ. 18v.

12. Πρόκειται για μνείες στα έργα των: Domenico Trevisan (1512), "Voyage du magnifique et très illustre Chevalier et procureur de Saint-Marc D. T. ambassadeur de l' illustissime...", στο *Voyage d' Outremer (Egypte, Mont Sinay, Palestine) de Jean Thenaud*, Paris 1894, σελ. 163 και Jean de Vega (1537), "Journal de la Croisière de Saint-Blancart" στο E. Charrière, *Negociations de la France dans le Levant*, τ. I, Paris 1848, σελ. 372. Ο Γάλλος J. Zuallardo (1586), συνέταξε το προσκυνητικό χρονικό του στα ιταλικά, εμπλουτισμένο με σχέδια για την κάθε περιοχή που περιγράφει. Αναφέρεται εν συντομία στους Μανιάτες τονίζοντας ότι κράτησαν τη θρησκεία, την ελευθερία και την τιμή τους ενάντια στους Τούρκους χάρη στη φυσική οχυρή θέση του τόπου τους· Jean Zuallart, *Le très devot voyage de Jérusalem, avec les figures des lieux saints, et plusieurs autres, tirées au naturel. Faict et descript par J. Z. chevalier du saint Sepulchre de nostre Seigneur, Mayeur de la ville d' Ath en Haynnaut, etc...*, Anvers 1608, σελ.138-139. Ο Γάλλος θεολόγος προσκυνητής H. Castela περιέπλευσε τις ακτές της Μάνης τον Απρίλιο του 1600 και αφιέρωσε τρεις σελίδες για τους Μανιάτες: "Οι έξι χιλιάδες κάτοικοι, που δεν νικήθηκαν ποτέ από κανένα έθνος και εξολοθρεύουν συνεχώς τους Τούρκους, είναι αρματωμένοι σαν σκαντζόχοιροι, ανταλλάσσουν με τους περαστικούς ναυτικούς μαλλιά και δέρματα και είναι επαρκείς σε σιτάρι, κρασιά, κρέατα και ελιές". Henri Castela, *Le saint voyage de Hierusalem et Mont Sinay faict en l' an du Grand Jubilé 1600*, Paris 1612, σελ. 103-105. Ο Ph. Du Fresne-Canaye, πολιτική φυσιογνωμία της εποχής, ταξίδεψε νέος στην Ανατολή και δημοσίευσε το χρονικό του στα ιταλικά με τον τίτλο *Εφημερίδες*. Παρέμεινε στο λιμάνι του Πόρτο Κάγιο για λίγες μέρες τον Ιούλιο του 1573 περιμένοντας να φυσήξουν ευνοϊκοί άνεμοι και με όλο τον φόβο των πειρατών και των ληστών της περιοχής· Philippe Du Fresne-Canaye, *Le voyage du Levant, de Venise à Constantinople l' émerveillement d' un jeune humaniste*, μτφ. M. H. Hauser, εκδ. Poliphile, Toulouse 1986, σελ. 173-174. Σαραντα χρόνια μετά το ταξίδι του στην Ανατολή ο Γερμανός R. Lubenau, συνέταξε το χρονικό του. Περιέπλευσε δύο φορές τις ακτές της Μάνης. Τον Οκτώβριο του 1588 ταξιδεύοντας από το Ναύπλιο προς τη Μήλο αναφερόμενος στους κατοίκους της περιοχής της Μονεμβασιάς λέει ότι "είναι λαός κακός και άθρησκος και το μόνο που κάνουν είναι να κλέβουν". Προφανώς η σύνταξη του χρονικού πολλά χρόνια μετά το ταξίδι οδήγησαν τον Lubenau στη σύγχυση αυτή για την κρίση του περί των πληθυσμών της νοτίου Πελοποννήσου. Ένα μήνα μετά, τον Νοέμβριο του 1588, φεύγοντας από την Κρήτη περιέπλευσε τα νότια ακρωτήρια της Πελοποννήσου και αναφερόμενος στο Braczo di Maino μνημονεύει τα ερειπωμένα κάστρα. Reinhold Lubenau, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, vol. II, Könisberg 1914, σελ. 189, vol. V, Könisberg 1930, σελ. 273-274. Τέλος το έργο του G. Rosaccio (1598) προαναγγέλλει τα γεωγραφικά ενδιαφέροντα του

17ου αιώνα με έμφαση στους χάρτες και τις αναπαραστάσεις φρουρίων. Giuseppe Rosaccio, *Viaggio da Venetia a Constantinopoli per mare e per Terra e insieme quel di Terra Santa....., con brevità descritto....*, Venetia, G. Franco, 1598, σελ. 42: "Forteza di Maïna". Για το περιηγητικό ρεύμα στη Μάνη τον 17ο αιώνα βλ. Ρ. Πολυκανδριώτη, "Εισαγωγικό κείμενο 17ου αιώνα" στο *Περιηγητές στη Μάνη 15ος-19ος αι.*, Έκθεση Ιστορικού Υλικού, Αθήνα 1994, σελ. 27-30.

13. Απ. Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η Οθωμανική Αυτοκρατορία (1453-1821)*, Αθήνα 1923, σελ. 34-36.

14. Ο πρώτος Τουρκοβενετικός πόλεμος του 1463-1480 συνδέεται άμεσα με την πρώτη μεγάλη εξέγερση στη Μάνη που στηρίχτηκε ακριβώς στις "συμμαχικές" υποσχέσεις των Βενετών. Η συνθηκολόγηση όμως της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας με τους Τούρκους το 1479, είχε ολέθριες συνέπειες για τους επαναστατημένους Μανιάτες. Η δεύτερη μεγάλη εξέγερση της Μάνης που σχετίστηκε πάλι με βοήθεια από μέρος της Βενετίας ήταν το 1570, Δ. Μέξης, *Η Μάνη και οι Μανιάτες*, Αθήνα 1977, σελ. 377 κ.ε. και αναλυτικά για τη μεγάλη δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι Μανιάτες στη διάρκεια του τέταρτου Βενετοτουρκικού πολέμου στο βιβλίο του Ι. Χασιώτη, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην ελληνική Χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του Κυπριακού Πολέμου (1568-1571)*, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 160-168 και 183-193.

15. Η αποστολή του Fabiano Barbo στη Μάνη εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των στρατιωτικών και διπλωματικών κινήσεων της Βενετίας κατά τον Ενετοτουρκικό πόλεμο του 1570-1573. Ο Barbo, γραμματέας του προβλεπτή των Κυθήρων S. Malipiero, περιοδεύει τον Φεβρουάριο του 1571 τη Μάνη προκειμένου να έρθει σε επαφή και συννενοήσεις με τους προεστούς και αρχηγούς των Μανιατών και να τους επιδώσει επιστολή του Δόγη της Βενετίας. Αποτέλεσμα της αποστολής αυτής υπήρξε το πρώτο επίσημο σύμφωνο μεταξύ της Βενετικής Διοίκησης και του κοινού των Μανιατών. Στο ημερολόγιο που ετήρησε κατά τη διάρκεια της οδοιπορίας του στη Μάνη και το οποίο κατόπιν υπέβαλε στον προβλεπτή των Κυθήρων καταγράφονται με λεπτομέρειες οι επαφές και διαπραγματεύσεις του καθώς και πλήθος πληροφοριών για τα φρούρια και τις αρχαιότητες του τόπου. Βλ. Κ. Ντόκου, "Επαναστατικά κινήσεις εις Μάνην προ της Ναυμαχίας της Ναυπάκτου και η έναντι αυτών στάσις της Βενετίας και Ισπανίας (1570-1571)", *Λακωνικά Σπουδαί* 1(1970), σελ. 212-266.

16. Το ενδιαφέρον των Ισπανών φάνηκε ήδη από την αρχή του 17ου αιώνα όταν έστειλαν πληροφοριοδότες και κατασκόπους στην περιοχή να ενημερωθούν για την στρατιωτική ετοιμότητα και οργάνωση των Μανιατών και εφοδίασαν τους κατοίκους με όπλα στα 1615. Βλ. Δ. Μέξης, *Η Μάνη και οι Μανιάτες*, Αθήνα 1977, σελ. 325-328, Ι. Χασιώτη, *Σχέσεις Ελλήνων και Ισπανών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 41 και Κ. Μέρτζιος, "Η Μάνη στα αρχεία της Βενετίας (1611- 1674)", *Λακωνικά Σπουδαί* 1 (1972) σελ. 84-87. Στη στάση του Φιλίππου Β' σε σχέση με τις προσπάθειες των Μανιατών για την απελευθέρωσή τους αναφέρεται ο Α. Tovar, "Una peticion de socorro de los griegos de Maina a Felipe II en 1584-1585", *Boletin de la Real Academia de la Historia*, 142 (1958), σελ. 343-363.

17. Με επικεφαλής τον επίσκοπο Μαΐνης Νεόφυτο οι Μανιάτες κινούνταν προς όλες τις κατευθύνσεις στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν απόλυτη ελευθερία. Ο δούκας του Nevers, Charles de Gonzague, στα πλαίσια αντιπερισπασμού των διαπραγματεύσεων που καλλιεργούσαν οι Μανιάτες με τους Ισπανούς και διεκδικώντας τον τίτλο του κληρονόμου του θρόνου των Παλαιολόγων, έστειλε στη Μάνη (1618) τον κόμη Philippe de Lange Châteaurenault ο οποίος, μαζί με τον Πέτρο Μέδικο που τον συνόδευε, στόχο είχε τη συγκέντρωση πληροφοριών αλλά και την επαφή με υποδούλους. Για το όλο κίνημα και τις επιπτώσεις του βλ. Στ. Παπαδόπουλος, *Η κίνηση του Δούκα του Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα για την απελευθέρωση των βαλκανικών λαών (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966 και για τα υπομνήματα του Châteaurenault σχετικά με την οικονομική, δημογραφική και στρατιωτική κατάσταση της Μάνης βλ. J.A.C. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, τ. I, Paris 1845, σελ. 268-287, Απ. Δασκαλάκης, *Η Μάνη και η Οθωμανική Αυτοκρατορία (1453-1821)*, Αθήνα 1923, σελ. 49-76, B. de Xivrey, "Mémoire sur une tentative d'insurrection, organisé dans le Magne de 1612 à 1619", *Bibliothèque de l' Ecole des Chartes*, 2 (1841), 532-553 και J. M. Wagstaff, "Settlements in the South Peloponnesos", c. 1618, στο *An Historical Geography of the Balkans*, (επ.) F.W. Carter, London 1977, σελ. 197-238.

18. Ι. Χασιώτη, *Σχέσεις Ελλήνων και Ισπανών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 27-45.

19. Η αυτοβιογραφία του Contreras, Ισπανού και αυτού, ιππότη του Τάγματος του Αγίου Ιωάννη εντάσσεται λίγο ως πολύ στο ίδιο πνεύμα. Αναζητητής της περιπέτειας και αυτός από πολύ νεαρή ηλικία, κουρσάρος αργότερα και εμπνευσμένος τυχοδιώκτης-συγγραφέας αφηγείται τη ζωή και τα ταξίδια του στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα: Alonso de Contreras, *Les Aventures du capitaine Alonso de Contreras (1582-1633)*, publiées par G. Boulanger, Paris 1933, και η πρόσφατη ελληνική έκδοση, Alonso de Contreras, *Αναμνήσεις ενός κουρσάρου*, Αθήνα 1994.

20. Για τις πληροφορίες του Galàn ως προς τη Μάνη στηρίζομαι στη μοναδική έκδοση του κειμένου του το 1913. Τη μετάφραση από τα ισπανικά επιμελήθηκε η κυρία Ελένη Χαρατσή την οποία από τη θέση αυτή ευχαριστώ θερμά.

21. Στην έκδοση του έργου του Galàn δεν αναφέρονται στην εισαγωγή πολλές πρόσθετες πληροφορίες για τη ζωή του: Diego Galàn, *Cautiverio y trabajos de Diego Galàn, natural de Consuegra y vecino de Toledo, 1589 a 1600*, Madrid 1913, σελ. I- XCV.

22. Για τα πρώτα χρόνια της αιχμαλωσίας του, την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη και τα πρώτα ταξίδια του ως αιχμαλώτου στις θάλασσες της Μεσογείου βλ. Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π., σελ. 38- 240.

23. Για την εκστρατεία και τη συμμετοχή του Galàn σε αυτήν βλ. Al. Ciorănescu, "Un témoin espagnol de la compagnie roumaine de 1595" στο *Revue des Etudes Roumaines*, 9-10 (1965) 77-97.

24. Για το ταξίδι του Galàn στην ηπειρωτική Ελλάδα βλ. Ι. Βιγγοπούλου, "16ος αιώνας: Οι δρόμοι των Περιηγητών στην ηπειρωτική Ελλάδα", Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο, "Χερσαίοι δρόμοι επικοινωνίας στον ελληνικό χώρο από τους προϊστορικούς ως τους μεταβυζαντινούς χρόνους", Αθήνα, Μάιος 1991 (υπό έκδοση).

25. Εδώ πρώτη φορά αναφέρεται το τοπωνύμιο της Μάνης: “Αναγνωρίζω Δέσποτα” λέει προς τον ηγούμενο του μοναστηριού, “την αγαθή σας πράξη και ότι είναι αδύνατον να με καλύψετε και σας ζητώ μόνο να μου δώσετε ένα καλό-γρηρο για να με συνοδεύσει μέχρι το μέρος που προστάξατε και να ζυγώσω έτσι στο ακρωτήριο της Μάνης απ’ όπου έχω σίγουρη παρτένζα”, Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π., σελ. 286.

26. Για τη διαδρομή του και την ταύτιση των τοπωνυμίων βλ. S. Yerasimos, *Les voyageurs dans l’ empire ottoman (XIVe- XVIIe siècles)*, [Thèse d’ Etat, Publication de la Société Turque d’ Histoire, Serie VII, No. 117], Ankara 1991, σελ. 403-404.

27. Στο κείμενο *Questone*.

28. Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π., σελ. 291. Σύμφωνα με την αφήγηση του Galàn και την απόσταση που υπολογίζουμε ότι διέσχισε από τον Μυστρά κατευθυνόμενος νότια, το τοπωνύμιο *Questone* θα πρέπει να ταυτίζεται με την Καστάνια στην ανατολική πλαγιά της νότιας οροσειράς του Ταϊγέτου σε ύψος περί τα 800 μ. Στο ακρότατο όριο της ανεξάρτητης πραγματικά ή μισοανεξάρτητης Μάνης η Καστάνια βρισκόταν πάνω στον εσωτερικό δρόμο που ένωνε την Έξω και την Κάτω Μάνη. Μετά την ένοπλη αντίσταση εναντίον των Τούρκων, που έγινε στην περιοχή στα 1481, η Καστάνια ήταν ένα κομμάτι της Μάνης και υπαγόταν στο ιδιαίτερο διοικητικό καθεστώς. Για την Καστάνια και την περιοχή βλ. Γ. Καψάλη, “Η Καστάνια-Οι Μάχες της-Τα κλέφτικα τραγούδια της”, *Πελοποννησιακά* 1 (1956) 126-162.

29. Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π., σελ. 292. Στο κείμενο *castillo de Borna*. Το Κάστρο της Μπόρνα είναι κατά πάσα πιθανότητα, σύμφωνα με την πορεία μιας νύχτας του περιηγητή από την Καστάνια, το Κάστρο της Μπαρδούνια ή Νέα Βαρδούνια. Πρόκειται για μεσαιωνικό κάστρο στο κέντρο της περιοχής που περικλείουν οι δήμοι Μελιτίνης, Κροκεών και Φελλίας· βλ. Γ. Καψάλη, “Η Βαρδούνια και οι Τουρκοβαρδουνιώτες”, *Πελοποννησιακά* 2 (1959) 91-140.

30. Είναι γνωστό ότι στα τέλη του 16ου αιώνα η γεωγραφική έννοια της Μάνης είναι ασαφής. Σύμφωνα με τις πηγές άλλοτε οι Τούρκοι και άλλοτε οι επαναστατημένοι Μανιάτες κατείχαν την ενδοχώρα νότια της Μπαρδούνια και από το Σιδηρόκαστρο ως το κάστρο του Πασσαβά. Το 1618 όπως καταγράφεται από τον Châteaurenault τα σύνορα της αδούλωτης περιοχής ορίζονται από τα κάστρα του Πασσαβά και της Μπαρδούνια· Στ. Καπετανάκης, “Τα σύνορα της Μάνης κατά την ιστορική της πορεία”, *Πρακτικά του Γ’ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα* 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Αθήνα 1987-88, σελ. 392-398.

31. Στο κείμενο ως *Puratocualla*. Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π., σελ. 294.

32. Στο κείμενο το όνομα εμφανίζεται ως *Grigorachi*. Ίσως έχουμε την παλαιότερη μαρτυρία για την οικογένεια Γρηγοράκη στην περιοχή. Ως γνωστό η οικογένεια Γρηγοράκη κατοίκησε πρώτα την περιοχή Άλικα, μεταφέρθηκε αργότερα προς τα Ριγανόχωρα της επαρχίας Γυθείου και τέλος τη συναντούμε πριν το 1700 στο παραλιακό Σκουτάρι και στον Αγερανό ή Βαθύ· Αν. Γούδα, *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, τ. Η’, Εν Αθήναις 1876, σελ. 1-6. Είναι λοιπόν προφανές ότι ο Galàn εγκαταστάθηκε στον πύργο του Γρηγοράκη που θα βρισκόταν στην περιοχή του Σκουτάρι και νότια του Πασσαβά.

33. Όσον αφορά στο τοπωνύμιο Πύργος (στο κείμενο ως Pirgo) καμία από τις μαρτυρίες της εποχής για τους οικισμούς {Barbo (1571) και Châteaurenault (1618)} δεν μνημονεύει στην περιοχή οικισμό Πύργο. Είναι γνωστό όμως ότι στη Μάνη η ιδιομορφία του φυσικού χώρου και οι πατριαρχικές-αιματοσυγγενικές ομάδες διαμόρφωσαν και το οικιστικό περιβάλλον σε όλη τη διάρκεια της νεότερης ιστορίας της περιοχής. Έτσι η συγκέντρωση ή η διασπορά των οικογενειακών αυτών ομάδων σφράγισε οικιστικά το χώρο με μια σειρά από κτίσματα όπως πύργους, σπίτια, οχυρά, εκκλησίες, κρήνες κ.λπ., τα οποία δημιουργούσαν όλα μαζί μία ενότητα με οντότητα ανεξάρτητου οικισμού· βλ. Γ. Σαΐτας, *Μάνη: Οικιστική και αρχιτεκτονική εξέλιξη στους μέσους και νεότερους χρόνους*, Ίδρυμα Σχολής Μωραΐτη, Αθήνα 1983, σελ. 86-88. Οι οχυρωμένοι αυτοί οικισμοί κατοικούνταν από “γενιές” και ονομάζονταν από τα επώνυμα των προυχόντων-κυρίων τους ή πάλι ολόκληρη η τοπική ενότητα, όπως στην περίπτωση εδώ, έμεινε γνωστή από τα οχυρωμένα κτίσματα. Γ. Σαΐτας, *Μάνη, Μέλισσα*, Αθήνα 1987, σελ. 29.

34. Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π., σελ. 292-295.

35. “Ο ιερέας λεγόταν Nicolas και έκανε μια ποινή περιορισμού δύο χρόνων για έναν καβγά που είχε στήσει στα μέρη του”, Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π., σελ. 298. Στα 1567 μνημονεύεται μετοίκηση πληθυσμού από τα Κύθηρα στη χερσόνησο της Μάνης και είναι φανερό ότι συνέχισαν να υπάρχουν επαφές και ανταλλαγές ανάμεσα στις δύο αυτές περιοχές, C. Komis, *La population et l'habitat du Magne XVe-XIXe siècles*, [Thèse de Doctorat], Paris 1991, σελ. 54-56.

36. Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π., σελ. 301-304. Στο κείμενο το όνομα της κόρης εμφανίζεται ως Paraschi. Η όλη εξιστόρηση και οι διάλογοι που παραθέτει ο Ισπανός είναι αρκετά μελοδραματικοί και με προεκτάσεις σε πρόσωπα της ελληνικής μυθολογίας αλλά με λανθασμένες αναφορές στα επεισόδια.

37. Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π., σελ. 298-299. Για τα κτίρια στη Μάνη και τον τρόπο κατασκευής τους ως το τέλος του 17ου αιώνα βλ. Γ. Σαΐτας, *Μάνη*, ό.π. σελ. 38-39, 159. Στο παλαιότερο κτίσμα που έχει εντοπιστεί και αποτυπωθεί στο Γουλιά στη Βάθεια, ο υπόγειος διάδρομος-κρυψώνα επιβεβαιώνει την περιγραφή του Galàn. Γ. Σαΐτας, *Habitat et société dans la pensinsule de Mani. Goulas: Hameau déserté de Vathia*, D.E.A., Athènes-Paris 1984, σελ. 42 και πίν. D7. Για το μανιάτικο σπίτι βλ. και Ελ. Αλεξάκης, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήνα 1980, σελ. 185-189.

38. Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π., σελ. 299.

39. Ό.π., σελ. 299

40. Ό.π., σελ. 299- 300. Από το τελευταίο δεκαήμερο του Αυγούστου και όλον το Σεπτέμβριο γινόταν η διάβαση των ορτυκιών από την περιοχή. Κατά τον 19ο αιώνα με το κυνήγι ασχολούνταν κυρίως οι γυναίκες. Χρησιμοποιούσαν απόχη που αποτελείτο από το κοντόν (άστα), την στεφάνη (βέργα) και το δίχτυ. Με τον τρόπο αυτό μπορούσε το κάθε άτομο να πιάνει περί τα 150 πτηνά την ημέρα. Βλ. Ευγ. Καπετανάκου, “Το κυνήγι των ορτύγων εν Μάνη”, *Λακωνικά Περίεργα*, Αθήνα 1895, σελ. 49-53.

41. Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π., σελ. 300.

42. “Αυτή που είχε ζητήσει το τρισάγιο μας έδινε τρία ψωμιά, ένα πρόσφο-

ρο πιο λευκό και από το χιόνι και δύο μαύρα· το πρώτο ευλογούσε ο πάτερ Νικόλας και τα άλλα δύο τα κρατούσα στον πύργο για να φαγωθούν. Στο δρόμο για την εκκλησία ειδοποιούσα γέροντες και γερόντισσες που παρακολουθούσαν τις λειτουργίες γιατί η εκκλησία ήταν έξω από το χωρίο και δεν είχε σήμαντρο... Φτάνοντας στο ξωκλήσι ο ιερέας φορούσε τα άμφια και άρχιζε να λειτουργεί: έβγαζε μία μικρή λόγχη και με αυτή έκοβε ένα κομματάκι σε σχήμα τριγώνου από την ψίχα του ψωμιού και ετοιμάζε το δισκοπότηρο με νερό και κρασί... έκανε τον σταυρό του... συνέχιζε με πολλές δεήσεις στις οποίες εγώ απαντούσα αμήν... τελειώνοντας ευλογούσε το κομμάτι που είχε βάλει στο άγιο δισκάριο και το υπόλοιπο ψωμί έμενε αγιασμένο στην αγία τράπεζα... έβαζε το δισκάριο στο κεφάλι... έκανε ένα γύρο μέσα στην εκκλησία και όλοι γονάτιζαν... έβαζε το κομμάτι του ψωμιού μέσα στο δισκοπότηρο και κοινωνούσε με ασημένιο χουλιάρι και μετά τη μετάληψη μου έδινε το αρτοφόρι για να δώσω αντίδωρο σε όλα τα άτομα... μετά βγαίναμε από την εκκλησία και η γυναίκα που είχε ζητήσει το τρισάγιο μου έδινε ένα πανεράκι γεμάτο στάρι βρασμένο, σπόρους από ρόδι και σταφίδες ανακατεμένα όλα μαζί και ο ιερέας τα ευλογούσε και έλεγε 'ο Zeos hosteyo pnyhycho'... Μετά τη μακαριά μου έδιναν ένα κανάτι κρασί και με ένα μικρό τάσι άρχιζα να μοιράζω πρώτα στον ιερέα και μετά σε όλους τους άλλους ενώ οι ψάλτες έλεγαν 'Ο Zeos horeste'..." (Diego Galàn, *Cautiverio*, ό.π. σελ. 305-309. Πρόκειται για σπανιότατη λεπτομερέστατη περιγραφή ορθόδοξης λειτουργίας, συγκεκριμένα τρισάγιου από περιηγητή του 16ου αιώνα.

43. Ό.π., σελ. 309-310. Για το έθιμο της εκδίκησης βλ. Ν. Κατσιάρος, *Η βεντέτα εν Μάνη*, Αθήνα 1933 και Μ.Ε.Ε., *Μάνη*, τ. ΙΣΤ', σελ. 610-612.

44. Ό.π., σελ. 311. Στο κείμενο Colichicias. Στην ανατολική Μάνη προς τον λακωνικό κόλπο το ασφαλέστερο φυσικό λιμάνι είναι του Πόρτο Κάγιο.

45. Τα βελανίδια και το πρινοκκόκι αποτελούσαν εξαγωγίμα προϊόντα της Μάνης. Εξαγωγή βελανιδιών μαρτυρείται και στα 1618. Κ. Μέρτζιος, "Η Μάνη στα αρχεία της Βενετίας (1611- 1674)", *Λακωνικά Σπουδαί* 1 (1972) 116-117 και C. Komis, *La population et l' habitat du Magne XVe-XIXe siècles*, [Thèse de Doctorat], Paris 1991, τ. Ι.α', σελ. 15 και 20, σημ. 177.

46. Το σύνολο του κειμένου του Galàn που αναφέρεται στον ελλαδικό χώρο και στις περιπέτειές του στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πρόκειται να δημοσιεύσω σε πρώτη εκτενή παρουσίαση στο ελληνικό επιστημονικό κοινό. Η δημοσίευση ελπίζω να συμπεριλαμβάνει και το χειρόγραφο. Τίτλος του χειρογράφου: *Relacion del Cautiverio y Trabajos de Diego Galàn, natural de Consuerga y ecino de Toledo, donde se refiera las Costumbres y Ceremonias de los Turcos, Algunas Conquistas en que se hall' o el Autor, con Otras Muchas cosas notables que vi' o y le sucedieron en el Asia y otras provincias de Europa sujetas al Turco*.

47. Δημοσιεύτηκε σε περιορισμένα αντίτυπα στις αρχές του 20ού αιώνα από την Εταιρεία Ισπανών Βιβλιοφίλων (La Sociedad de Bibliofilos Espanoles).

48. Πρόκειται για τον John Morrith of Rokeby ο οποίος, στα πλαίσια του "Grand Tour" που επιχείρησε, επισκέφτηκε τη Μάνη τον Απρίλιο του 1795. Ο Morrith δεν δημοσίευσε ο ίδιος το χρονικό του. Οι επιστολές του δημοσιεύτηκαν το 1914 από έναν απόγονό του. Παρά την ανωριμότητα που χαρακτηρίζει την αφήγησή του, το κείμενό του για τη Μάνη περιγράφει τη μανιάτικη κοινωνία, τα

ΕΝΑΣ ΙΣΠΑΝΟΣ ΛΙΠΟΤΑΚΤΗΣ ΤΟΥ 16ου αι. ΣΤΗ ΜΑΝΗ

πρόσωπα και τις τοποθεσίες που συνάντησε, καθώς και ένα γενικό ιστορικό πλαίσιο της περιοχής, John Bacon Sawrey Morritt, *The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby. Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796*, ed. by G. E. Marindin, London 1914, σελ. 194-203. Για το ταξίδι του Morritt στη Μάνη και για το έργο του βλ. R. Polycandrioti-I. Vingoroulou, "The Mani in Rare Books of the Gennadius Library", *The Griffon*, σελ. 108 και *British Travellers in Greece 1750-1820*, Exhibition Catalogue compiled by G. Tolia, Foundation for Hellenic Culture, Αθήνα 1995, σελ. 32.

Pouqueville et les Maniotes, 1805-1827

Anne Couderc

Introduction

MA COMMUNICATION aura pour objet l'étude et la comparaison des chapitres que François Pouqueville a consacrés à la région du Magne dans tous ses ouvrages. On sait que cet ancien otage français de la Porte à Tripolitza puis à Constantinople de 1798 à 1801 a publié en 1805, sous le titre de *Voyage en Morée, à Constantinople et en Albanie*¹, le récit de ses observations, dont un chapitre de trente pages concernent le Magne. L'ouvrage, très remarqué, lui vaut de passer pour spécialiste de la Grèce, et d'être nommé, dès 1805 par Napoléon, consul général de France à Ioannina où il reste neuf ans, puis à Patras de 1815 à 1816. De retour, il relate cette expérience dans le *Voyage de la Grèce*² dont il rédige deux éditions successives entre 1820 et 1827 et qu'il complète en 1824 par une *Histoire de la Régénération de la Grèce*³; ces ouvrages, qui remportent un succès considérable, ont constitué en France le plus récent témoignage disponible sur la Grèce lorsque celle-ci s'est soulevée pour son indépendance, et ils ont à ce titre servi de guide à un grand nombre de voyageurs occidentaux, et de source à de nombreux lecteurs philhellènes auxquels ils proposent une certaine définition des Grecs et de la Grèce à naître.

C'est en tenant compte de cette nécessité de définition qu'avait à l'époque tout occidental qui s'intéressait à la Grèce, que je souhaite orienter l'étude des descriptions du Magne de Pouqueville. Car, si la description relativement importante qu'il en fait en 1827 diffère fortement de celle de 1805, les Maniotes en revanche ne cessent d'occuper dans l'un et l'autre livre une place à part, qui fait d'eux un groupe exceptionnel dans la Grèce, doté de qualités ou de défauts outrepassant la mesure commune. Cette différence même doit pouvoir nous permettre de cerner la définition qu'un Français cherche à donner des Grecs en général et, par la même démarche, d'analyser ce que la population maniote représente dans son système.

Pour cela je procéderai d'abord à une analyse du contenu des deux textes principaux, pour étudier dans un second temps la valeur du témoignage qu'ils étaient supposés constituer, et enfin dans une troisième partie je m'attacherai à retrouver les principes qui étayaient la définition que Pouqueville donne des Grecs et de la place qu'il accorde aux Maniotes dans cette définition.

I. Les Maniotes dans les récits de Pouqueville: de l'idéalisation à la médisance

En 1805, le portrait que notre auteur dresse des Maniotes dans le *Voyage en Morée* correspond en tous points à l'image idéalisée des *Hellènes* présente dans l'ensemble de la littérature du temps, et au cœur de tous les ouvrages de Pouqueville quelle qu'ait été la date de leur rédaction: les Maniotes apparaissent, mieux même que beaucoup de leurs frères asservis, parés de toutes les vertus que l'on prête aux Grecs de l'Antiquité, améliorées encore et pour ainsi dire validées par le Christianisme, dont la tradition aurait servi de relais à l'héritage de l'antiquité délivré des erreurs du paganisme⁴.

Ainsi, une fois qu'ils se furent volontairement "soumi[s] à la religion chrétienne" et que "la croix des Chrétiens fut arborée sur les sommets glacés du Taygète" ⁵ l'organisation des Maniotes, puisant, si l'on suit les termes de Pouqueville, ses origines dans les mœurs de l'Antiquité, force l'"admiration" par "la pratique de certaines vertus"⁶: les vieillards sont "respectés" au point que "jamais les jeunes gens et les femmes n'approchent d'eux qu'avec les marques d'une profonde vénération", et que "leurs avis sont des oracles". Le Magne devient alors dans le *Voyage en Morée* un modèle d'organisation idéale, où l'ensemble du pays semble régi "par la sagesse et par les conseils de l'expérience" dont les anciens font bénéficier "leur patrie", que ce soit pour l'organisation du culte chrétien dont les rites simples rappellent ceux de "la primitive église", que ce soit pour la défense militaire de la région, pour la guerre, ou encore pour la bonne marche de l'économie et d'une agriculture qui, à l'en croire, sont si florissantes que l'auteur oubliant un instant le caractère belliqueux des habitants du Magne va jusqu'à conclure que ces "tranquilles possesseurs de leurs montagnes [...] ont justifié ce que dit Méandre: "Les rochers produisent assez pour nourrir l'homme qui les cultive en paix"⁷.

De même, les femmes du Magne, "le modèle des mères après avoir été l'exemple des filles", dotées de toutes les vertus chrétiennes, sont aussi décrites d'après le modèle rêvé de l'Antiquité, et semblent d'après le *Voyage en Morée* être les exemples vivants d'une pureté perdue ailleurs; l'auteur souligne ainsi que leur passage à la condition d'épouse est marqué par un changement de coiffure,

les tresses de leurs cheveux auparavant éparses sur leur sein sont relevées pour toujours, et fixées sur le sommet de la tête. Elles ont, poursuit-il, conservé cet usage des grecques de l'Antiquité [...]. C'est un de ces usages qu'on chercherait vainement parmi nous et qui cependant paraît fondé sur le bon ordre de la société! ⁸.

Enfin, le récit complaisant et détaillé des exploits belliqueux des hommes le plus souvent accompagnés de leurs femmes et enfants, occupe bien entendu l'essentiel du propos de l'auteur, et souligne la place éminente que cette population tient, dans le *Voyage en Morée*, par rapport aux autres habitants de la Grèce. C'est qu' "Accoutumés dès l'enfance au maniement des armes, endurcis aux fatigues, familiarisés avec les dangers" et "toujours prêts à aller se mesurer avec les Turcs dont le nom seul les fait toujours entrer en fureur"⁹, les irréductibles habitants du Magne sont bien présentés comme les derniers représentants des Spartiates dont "le courage féroce [...] s'est transmis sans altération à leurs descendants"¹⁰. Et l'auteur affirme nettement dans ce chapitre que cette spécificité des Maniotes liée à des origines particulières, en fait une "classe d'hommes" à part, presque une caste puisqu'il indique que "retiré[e] dans les défilés du Mont Taygète"¹¹, "formant un État indépendant"¹² ses représentants "pleins de force et de vigueur ne se mêlent pas par des mariages aux Grecs des villes soumises aux Turcs"¹³.

La seule réserve que Pouqueville émette sur ce jugement élogieux et quelque peu emphatique des populations du Magne concerne la population des Cacovouniotes, les habitants du Cap Ténare. En cela, comme pour l'ensemble de sa description, il ne se démarque pas des opinions qui avaient cours à son époque, en insistant sur le caractère extrêmement "barbare" d'une "poignée de pirates" dont "l'ennemi [serait] le genre humain" dans son ensemble. Pouqueville, à leur sujet, reste égal à lui-même lorsque, pour ne pas contredire le jugement favorable qu'il a porté sur les habitants du Magne, il exclut les Cacovouniotes de la descendance des Spartiates pour en faire, avec l'exagération et la brutalité caractéristiques de sa vilaine prose, une "association" indigne du nom de peuple, une "race" "distincte des Maniates" puisqu'on reconnaîtrait "au premier coup d'œil" le Cacovouniote du Maniate, celui-ci ayant "la taille avantageuse, le teint fleuri, et le regard serein", alors que le Cacovouniote aurait "l'œil noir et couvert [...], le teint brûlé", serait "trapu et rabougri", et "paraîtrait méditer le crime"; et l'auteur, qui n'est jamais à bout d'argument, de s'expliquer leur présence au cœur du Magne en recourant encore une fois à l'histoire ancienne, et en faisant d'eux les "restes impurs

de la peuplade de Nabis¹⁴ : en effet Pouqueville qui cite Polybe de façon peu exacte¹⁵ considère que l'affranchissement des hilotes par le tyran de Sparte Nabis a impliqué un repeuplement complet et définitif de la Laconie par des esclaves et des brigands étrangers à la cité et à la Grèce elle-même.

On le voit donc, le contrexemple des Cacovouniotes ne trouble pas le portrait sans nuance des Maniotes, parés de vertus hors du commun liées à une préservation exceptionnelle de l'héritage antique et d'un christianisme inaltéré depuis ses origines, héritage dont leur bravoure spartiate et le refuge des montagnes auraient assuré le pérennité.

Si l'on parcourt maintenant les passages consacrés au Magne dans les livres publiés par Pouqueville quelque vingt ans plus tard, les deux éditions du *Voyage de la Grèce* et *l'Histoire de la Régénération de la Grèce*, on constate aisément que le ton n'est pas le même, et surtout, que si les affirmations y sont aussi péremptoires, elles se contredisent plusieurs fois entre elles. Globalement, dans ce témoignage peu homogène, malgré certains passages admiratifs, l'image des habitants du Magne est fortement ternie.

Bien peu d'allusions rappellent leur vertu. Seul un assez long passage du *Voyage de la Grèce* indique que "la plus touchante hospitalité règne dans leurs mœurs" et décrit avec force détails les honneurs qu'à Kythriès Zanetaki Koutouphari (sic) et sa nièce la Capitainesse Hélène font au voyageur¹⁶. Pourtant, moins de vingt cinq pages plus loin, on apprend que la haine de l'étranger est le propre des Maniotes¹⁷.

Bien sûr, les récits de leurs actes de bravoure ne sont pas bannis du texte de ce *Voyage*, mais Pouqueville, au lieu de les mettre en valeur comme il l'a fait vingt ans plus tôt dans l'ouvrage précédent, semble toujours chercher à en tempérer l'éclat. Il le fait par le rappel d'une férocité qui confine à la barbarie (le mot revient plusieurs fois), comme celle des habitants de Scardamoula qui montrent au tout venant, avec un enthousiasme juvénile, un tas d'ossements humains témoins d'une victoire remportée contre les Turcs¹⁸; Pouqueville revient aussi sur cette réputation de bravoure ordinairement admise par des réserves sur le courage d'"un peuple brave quand il est à l'arbi des coups"¹⁹. Enfin, l'âpreté qu'ils montrent à amasser du butin les discrédite définitivement dans *l'Histoire de la Régénération de la Grèce* quand des troupes de Maniotes, qui ont réussi à faire fuir les Turcs de Coron, pillent, pour se payer, les biens de ses habitants grecs²⁰!

La pratique du christianisme apparaît à son tour déformée par la superstition, et elle devient, "entre les mains de leurs prêtres, un objet de

scandale et d'immoralité"²¹; pour cette accusation, la seule explication fournie par Pouqueville est que ce "ce peuple (...) tremble au nom du diable et (...) sert Dieu par la crainte qu'il a de l'enfer."²²

Enfin, s'il voulait contester tout ce qui semblait faire des Maniotes les meilleurs des Grecs, Pouqueville ne pouvait que revenir sur les glorieuses origines qui avaient en 1805 servi à expliquer tant de vertu. C'est à ce sujet que le texte du *Voyage de la Grèce* présente le plus d'incohérences. Car on trouve bien deux pages (554 et 555 du tome V) où effectivement l'auteur réfute les théories qui ont voulu faire des Maniotes des Slaves et où il affirme:

Ils étaient Grecs ou Hellènes, et ils le sont encore aujourd'hui; car on ne trouve ni dans leur idiome qui est le dorien, ni dans la nomenclature de leurs principaux villages, rien qui ait trait aux Esclavons, avec lesquels on a voulu les confondre.

On remarque même dans ce texte qu'à propos de leur langue Pouqueville²³ semble les considérer effectivement comme des descendants des Spartiates. Pourtant, ces pages font figure d'exception par rapport à plusieurs autres passages, parmi les plus véhéments, comme par exemple l'introduction à l'ensemble des chapitres consacrés à la Laconie, où l'auteur va jusqu'à remettre en question l'appartenance des Spartiates à l'hellénisme, soutenant que

ce peuple (...) forma une race si étrange aux mœurs des Hellènes, qu'on serait tenté de croire (...) qu'elle fut plutôt une colonie juive qu'une tribu des familles doriennes (...) qui s'établirent dans le bassin de l'Eurotas²⁴.

Dans d'autres pages enfin, l'auteur règle le problème d'une autre façon encore, en affirmant que tous les habitants du Magne, et non plus seulement les Cacovouniotes, sont issus du repeuplement de la Laconie par le tyran Nabis, insinuant par là qu'ils ne sont ni Esclavons, ni Spartiates, ni même "Hellènes".

Devant deux portraits aussi contradictoires, celui de 1805 et celui des années 1820, devant l'absence aussi de cohérence interne dans le second texte, un double commentaire s'impose:

-d'une part, il faut chercher à détailler la façon dont l'auteur a composé ses textes et éprouver la fiabilité déjà très douteuse du témoignage de Pouqueville;

-d'autre part il faut mettre en relation sa conception des Maniotes avec celle, plus générale, qu'il développe au sujet de la Grèce et de sa possible régénération.

II. Un témoignage de seconde main

Pouqueville se targue tout au long de ses ouvrages d'être l'un des meilleurs connaisseurs de la Grèce parce qu'il y a longtemps séjourné. Déjà dans les *Martyrs* Chateaubriand se gaussait de cette présomption rappelant que s'il avait été retenu durablement en Morée c'était comme prisonnier à Tripolitza, et qu'il pouvait difficilement avoir vu le pays qu'il décrivait. En ce qui concerne le Magne dans le *Voyage en Morée*, Pouqueville, même s'il ne va pas jusqu'à avouer qu'il n'est jamais allé dans la région du Magne, admet pourtant qu'il tient la plupart de ses renseignements des "trois Maniates"²⁵ venus un soir le trouver chez lui pour lui proposer de le délivrer. Et effectivement, on remarque que l'ordre de sa description du pays révèle la reconstitution de cabinet, les régions étant toutes systématiquement décrites, sans que le narrateur soit contraint de suivre les étapes d'un quelconque itinéraire.

La genèse du chapitre sur le Magne dans le *Voyage de la Grèce* est plus complexe, car l'écrivain se fonde cette fois sur de véritables itinéraires. Mais l'absence de détails concrets sur sa vie de voyageur, dont Pouqueville rend pourtant compte avec profusion lorsqu'il décrit les régions qu'il a réellement bien connues, la forme aussi du récit où la première personne est le plus souvent transformée en "on" indéfini incitent à penser qu'il réutilise les itinéraires d'autres voyageurs. Et en effet Pouqueville mentionne lui-même "l'extrait d'un voyage dans le Magne, fait au moment où je parcourais la Messénie" qui "prouve que les cantons dont nous venons de parler sont arides et pierreux au-delà de toute expression",²⁶ et qui nous prouve bien aussi que Pouqueville ne connaissait en l'occurrence pas *de visu* la région qu'il venait de décrire!

L'argument déterminant provient cependant de la critique externe à laquelle M. Christian Le Roy a procédé dans sa thèse d'archéologie consacrée à la région de Gytheion²⁷, et dans laquelle il passe en revue les témoignages des voyageurs passés dans le Magne. Il se fonde en effet sur une correspondance inédite entre Pouqueville au temps où il était consul de France à Ioannina puis à Patras et Jean-Denis Barbié du Bocage, correspondance conservée à la Bibliothèque Gennadios²⁸. M. Le Roy indique que Pouqueville, détaillant dans ses lettres l'ensemble des itinéraires qu'il a effectivement parcourus, ne fait aucunement allusion à un voyage dans le Magne, qu'il apparaît clairement que Pouqueville n'a pas recopié lui-même les inscriptions provenant du Magne qu'il publie

dans son *Voyage*, et que, par la suite, le délai écoulé entre sa dernière lettre et son départ pour la France est beaucoup trop bref et son emploi du temps beaucoup trop chargé pour qu'il ait eu le temps de s'y rendre durant ce laps de temps.

Donc, Pouqueville n'est jamais allé dans le Magne.

Le fait de savoir que l'ensemble de ce "témoignage" est le produit de compilations et d'inventions de l'auteur nous conforte dans l'idée que peu soucieux du respect de la vérité, Pouqueville obéit pour juger les Maniotes à des motifs d'un autre ordre, plus politiques, qui entrent pour une large part dans la conception plus générale qu'il a de la Grèce. Et ceci nous conduit enfin à la question que l'on doit se poser à la lecture de tous ses écrits: qui sont, pour lui, les Grecs dignes de l'indépendance, quelle place les Maniotes occupent-ils parmi eux, et quel rôle doivent-ils jouer dans la "régénération" de la Grèce à venir?

III. Les Maniotes et l'indépendance de la Grèce

Tous les ouvrages de Pouqueville ont été écrits dans des périodes d'effervescence révolutionnaire en Grèce. Or, envisageant un soulèvement des Grecs en 1805, l'auteur, qui dédie son *Voyage en Morée* à Napoléon, ne peut que voir –ou affecter de voir– dans les Maniotes les futurs promoteurs de la liberté en Grèce: une liberté qui bien entendu devrait triompher sous les auspices de la France napoléonienne, qui à cette date n'avait pas encore abandonné le rêve grec –les visées de la France sur cette partie de l'Empire Ottoman– et qui prétendait soutenir le Magne dans ce but depuis la mission des Stéphanopoli. Pouqueville ayant toujours recherché la faveur du régime en place, quel qu'il soit, il embrasse dès lors ses vues et penche toujours là où celui-ci incline. Voilà pourquoi aussi les Maniotes apparaissent effectivement comme le peuple le plus mûr pour la Révolution: ne se sont-ils pas déjà rendus indépendants? Ne font-ils pas déjà figure de vengeurs des autres grecs qui "voient avec un secret plaisir les Turcs humiliés par les défaites continuelles" qu'ils leur infligent²⁹? Et surtout, lorsqu'ils "remplissent leurs devoirs de patriotes"³⁰ ne paraissent-ils pas, par l'usage fortement connoté de ce mot, déjà éclairés par les lumières de la France? Pouqueville va plus loin dans ce sens, en insistant sur le fait que les gens du Magne "port(ent) aux Français un secret attachement (...) commun à tous les ennemis des

Turcs"³¹ et, bien sûr cet attachement est lié autant à la promesse d'un soutien des Français qu'au souvenir de leur gloire militaire que Pouqueville, en bon courtisan, s'empresse de rappeler:

Je ne saurais trop répéter dans quel honneur était (...) le nom de Français parmi ce peuple belliqueux. Le bruit de nos victoires était parvenu de proche en proche jusque dans leurs montagnes, ils en entretenaient leurs enfants et les chantaient dans des hymnes (...) que répétaient les échos majestueux de la Laconie³².

Vingt ans plus tard, sous la Restauration, Pouqueville qui, comme l'a déjà montré Christian Le Roy, est devenu très discret sur Napoléon³³, n'a plus de raison d'encenser de façon particulière les habitants du Magne. Au contraire, il souligne dans l'*Histoire de la Régénération de la Grèce* que "le cri de joie" lancé par les grecs à la chute de Napoléon "retentit jusqu'aux bords de la Néva"³⁴. C'est que "plusieurs puissances" comme il le dit ailleurs "ont tourné quelquefois leur attention vers cette peuplade"³⁵, qui en effet dès les années 1810, à partir du moment où Napoléon repousse *sine die* ses projets grecs, ne compte plus beaucoup d'adeptes du parti français, mais bien plus d'amis des Russes, qualifiés par l'auteur de "prétendus libérateurs" des Grecs³⁶, ou d'amis des Anglais venus les *embaucher*, le mot est de Pouqueville³⁷. Dès lors les Maniotes apparaissent comme moins dignes d'attention, et ils sont même accusés de parjure, outrageant "les lois sacrées de l'autel et du serment en violant, au gré de leurs intérêts les traités les plus solennels de paix et d'alliance"³⁸.

C'est ce changement de point de vue qui explique très certainement aussi les incohérences relevées dans le texte de Pouqueville: l'auteur a sans doute utilisé pour la rédaction du *Voyage de la Grèce* des relations assez neutres sur le Magne, et les a par la suite introduites et liées entre elles par ses propres considérations qui, elles, visaient à discréditer un peuple sur lequel il ne misait plus.

C'est qu'en effet la nature même des reproches faits aux Maniotes indique aussi *en creux* la nouvelle façon qu'a Pouqueville d'envisager les modalités de l'indépendance grecque: dans ses premiers écrits, l'importance des Maniotes découlait en grande partie de leur condition de montagnards présentée comme un conservatoire particulièrement efficace de leur hellénisme, par rapport aux régions de plaine ou aux régions insulaires pas trop corrompues par l'occupation ottomane ou par des activités mercantiles jugées déshonorantes. A partir du moment en revanche où la révolution des Grecs pour leur indépendance a commencé,

et que Pouqueville, déjà rentré en France, a pu constater que cette révolution n'était pas uniquement le fait des Grecs des montagnes, il modère son ancien propos, et accorde dans la deuxième édition du *Voyage de la Grèce* des descriptions plus abondantes et plus complaisantes aux insulaires³⁹; il relègue alors une population montagnarde comme les Maniotes au rang d'arriérés qui

resteront dans leurs montagnes, sans qu'on s'occupe de leur donner une importance qu'ils sont loin de mériter, à moins qu'ils ne se réhabilitent en acceptant les bienfaits de la civilisation⁴⁰.

C'est donc à l'évidence pour cette raison que Pouqueville s'est laissé aller au cours de l'ouvrage à la remise en question de leur qualité d'*Hellènes* en insistant sur les mœurs des Spartiates qui étaient si différentes de celles du reste des Grecs, ou en insinuant encore qu'ils pouvaient être la postérité d'une population *indigne* introduite par Nabis, dès lors que les Maniotes ne lui apparaissaient plus comme les héros nécessaires de l'indépendance grecque.

Conclusion

En conclusion, on peut donc affirmer que la très forte contradiction des deux principaux textes de Pouqueville sur les Maniotes illustre l'incontestable déplacement de la définition des Grecs entre la rédaction des deux *Voyages*. Un déplacement lié à des raisons politiques, le changement de régime en France et la fin des amitiés qui prévalaient encore au début de l'Empire, mais un déplacement lié aussi à une considération nouvelle pour des hommes et des activités qui ont aussi pris place dans le combat pour la liberté, et que Pouqueville avait jusque-là négligés. Ceci implique aussi, du point de vue de la définition géographique, un certain recentrage des conceptions de Pouqueville sur une Grèce plus tournée vers la mer. Et la société du Magne, plus éloignée de l'amitié française qu'elle ne l'avait été dans la période précédente, semble d'autant plus confinée dans des montagnes à l'accès difficile, qui n'apparaissent plus autant comme des refuges que comme des repaires, et ne se trouve désormais plus au centre de la Grèce que Pouqueville *invente* dans son œuvre.

NOTES

1. Paris, Gabon, 1805, 3 vol. in-8°.
2. Paris, Didot, première édition: 1820-1821, 5 vol. in-8°, et deuxième édition: 1826-1827, 6 vol. in-8°.
3. Paris, Didot, 1824, 4 vol. in-8°.
4. Pouqueville tout au long de ses ouvrages se complaît dans l'idée que le peuple grec, qualifié plus volontiers de chrétien que d'orthodoxe (terme réservé en général à un clergé qu'il méprise) serait resté fidèle à un christianisme primitif et très pur, qui aurait prolongé des pratiques héritées de l'Antiquité; ce présupposé de continuité permet à l'auteur d'affirmer de façon cohérente la coexistence des deux composantes de l'hellénisme moderne tel qu'il le définit: la Grèce ancienne ne serait pas morte à la naissance du christianisme, mais, "régénérée", serait restée vivante à travers lui, par les traditions populaires, par les chapelles rurales toujours construites selon lui sur un autel antique, et surtout par un syncrétisme de bon aloi qui aurait fait des saints les continuateurs des dieux de l'Olympe, et des fêtes religieuses la réplique à l'identique de fêtes païennes (cf. notamment le *Voyage de la Grèce, Introduction* p. XVII sq., et tome VI p. 132 sq.).
5. *Voyage en Morée*, t. I p. 196.
6. *Ibid.* p. 197.
7. *Ibid.* p. 197 sq.
8. *Ibid.* p. 205 sq.
9. *Ibid.* p. 203.
10. *Ibid.* p. 203.
11. *Ibid.* p. 196.
12. *Ibid.* p. 68.
13. *Ibid.* p. 208 sq.
14. Cf. pour toute la description des Cacovouniotes les p. 214 à 221.
15. *Ibid.* p. 521. Le texte de Polybe auquel Pouqueville fait allusion est le suivant: "Il exila les citoyens, affranchit les esclaves leur donna en mariage les femmes et les filles de leurs maîtres (...) et enfin il fit de se États un asile inviolable pour tous les gens que leur crime ou leur impiété aurait fait expulser de leur patrie".
Cité par Claude Mossé, *La tyrannie dans la Grèce antique*, Paris, PUF, 1969. Sur ce problème, voir le chapitre de cet ouvrage consacré à "Nabis ou le tyran révolutionnaire", pp. 192 à 197.
16. *Voyage de la Grèce*, deuxième édition, t. V. p. 588 sq.
17. *Ibid.* p. 604.
18. *Ibid.* p. 593.
19. *Ibid.* p. 585.
20. *Histoire de la Régénération de la Grèce*, t. II p. 578 sq.
21. *Voyage de la Grèce*, deuxième édition, t. V p.609.
22. *Ibid.* p. 609.
23. *Ibid.* p. 555.
24. *Ibid.* p. 519. L'auteur, pour étayer son propos, se réfère à l'un des

passages de l' Ancien Testament (I Maccabées XII 21) où les Juifs, cherchant à l'époque hellénistique à apparaître comme les égaux des Grecs, déclarent, dans une lettre de Jonathan aux Spartiates, être leurs frères. A ce sujet, voir Hengel, *Judentum und Hellenismus. Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2 Jhts v. Chr.*, Tübingen, 1969.

25. Tome I p. 195.

26. *Voyage de la Grèce*, t.V, p. 588.

27. Le Roy Christian, *Recherches sur le Magne dans l'Antiquité. Gytheion et sa région*, Thèse Lettres, Paris I, 1977.

28. Mss. 128.

29. *Voyage en Morée*, t.I p. 204.

30. *Ibid.* p. 206.

31. *Ibid.* p.195.

32. *Ibid.* p.195 sq.

33. Bonaparte n'est plus désigné dans le *Voyage de la Grèce* que comme "le général en chef de l'armée d'Italie" (t. V. p.572).

34. *Histoire de la régénération de la Grèce*, t. I p. 422.

35. *Voyage de la Grèce*, deuxième édition, p. 610.

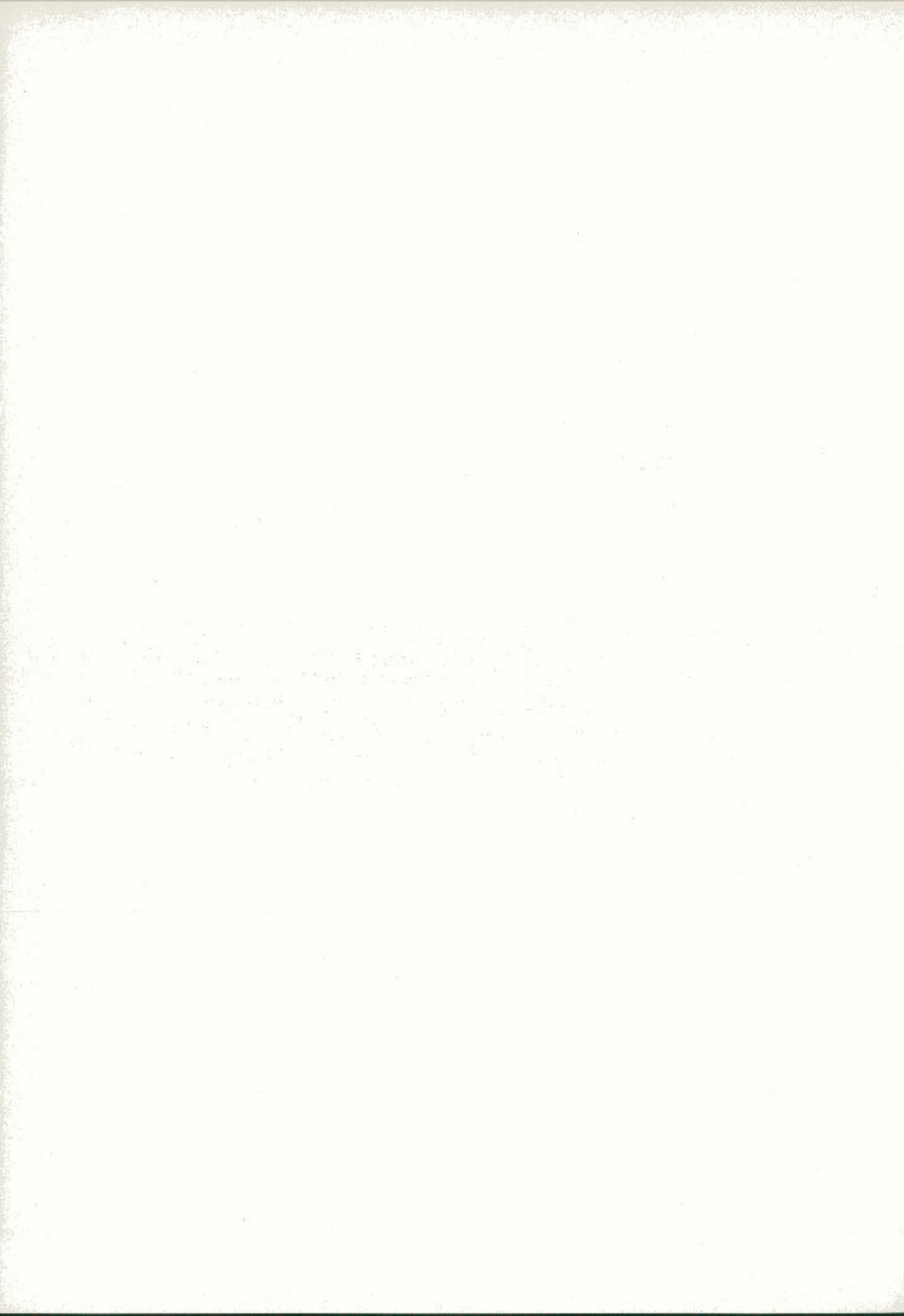
36. *Histoire de la Régénération de la Grèce.*

37. *Voyage de la Grèce*, deuxième édition, p. 610.

38. *Voyage dans la Grèce*, première édition, t. V p. 173.

39. Ce n'est qu'à la fin de la deuxième édition du *Voyage de la Grèce*, c'est-à-dire seulement en 1827, qu'il consacre un chapitre entier à certaines îles de l'Archipel, qu'il avait visitées lors de son premier passage en Grèce et brièvement évoquées dans le *Voyage en Morée*, et où il n'était pas retourné lors de sa mission de 1805-1816; il n'avait pas jugé nécessaire de rédiger de chapitre à leur sujet dans la première édition du *Voyage dans la Grèce*, malgré les nombreuses descriptions que ses contemporains en avaient faites et dont il aurait pu, comme il l'a fait pour d'autres lieux jugés importants, largement s'inspirer.

40. *Voyage de la Grèce*, deuxième édition, t. V p. 611.

Μεταξύ Γάλλων και Άγγλων: Μιά άλλη όψη του περιηγητισμού και της διείσδυσης των ξένων στη Μάνη (1780-1807)

Έλένη Γιαννακοπούλου

Η ΜΑΝΗ, ΧΩΡΟΣ ΜΕ ΙΔΙΑΖΟΝΤΑ τή γεωμορφολογία, τό ανθρώπινο δυναμικό και τή γεωπολιτική σημασία, αποβαίνει κατά τή διάρκεια τής τουρκικής κατάκτησης πόλος έλξης ήγεμόνων, περιηγητῶν και διπλωματῶν. Συνιστῶσα ἡ Μάνη ιδιόμορφη κοινωνία – μόρφωμα χαρακτηριστικό μεταξύ τιμαριωτισμοῦ και ἔνοπλης πατριᾶς – ὑπό ιδιότυπο τουρκικό καθεστῶς (ὁμόσπονδες καπετανίες ὑποκείμενες σέ κατ' ἀποκοπή φορολογία) παρείχε στόν ξένο τή δυνατότητα νά εἰσχωρήσει μέσω αὐτῆς, χωρίς ἐπικίνδυνες περιπέτειες, στό ἐσωτερικό τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους: ἀφύλακτη θύρα του και μέ ἀσυμβίβαστο στό δουλικό καθεστῶς πληθυσμό.

Ἔτσι, ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Δούκα τοῦ Νεβέρ ὡς τά χρόνια τοῦ Βοναπάρτη ἡ Μάνη ἐλκύει τό ἐνδιαφέρον τῶν Εὐρωπαίων, πού ἀνταγωνίζονταν ἕκτοτε γιά τόν προσεταιρισμό τῶν Μανιατῶν, γεγονός ὄχι χωρίς ἐπιπτώσεις στά ἐσωτερικά τῆς Χερσονήσου¹.

Σ' αὐτό τό πλαίσιο κινεῖται ἡ παροῦσα ἀνακοίνωση, πού στοχεύει νά ἀποκαλύψει μερικές ἄλλες πτυχές τῆς ξενικῆς διείσδυσης στήν Πελοπόννησο και κυρίως στή Μάνη (1784-1828), μέ βάση τά στοιχεία ἀνέκδοτων πηγῶν: 1. τῶν γαλλικῶν ἀρχείων (Ἐθνικά Ἀρχεῖα τῆς Γαλλίας και Ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἄμυνας) και 2. τῶν Βρετανικῶν Ἀρχείων (Public Record Office)² τῆς σειρᾶς τοῦ Foreign Office, σέ συσχετισμό και μέ τή μέχρι σήμερα βιβλιογραφία.

Ἡ διπολική φύση τῆς μελέτης (γαλλικό-ἀγγλικό ἐνδιαφέρον) ὑπαγορεύει τή διάρθρωση και τήν προβληματική της: ἐρευνᾶται ἀρχικά τό γαλλικό και στή συνέχεια τό ἀγγλικό ἐνδιαφέρον γιά τή Μάνη και ἐξετάζονται οἱ δραστηριότητες τῆς φιλογαλλικῆς και τῆς φιλοαγγλικῆς μερίδας τῶν Μανιατῶν· ἐπίσης οἱ μεταξύ τους ἀνταγωνισμοί στό εὐρύτερο πλαίσιο τοῦ γαλλοαγγλικοῦ ἀνταγωνισμοῦ στήν Εὐρώπη. Ἡ διερεύνηση τοῦ προβλήματος ὀδηγεῖ στήν ἐπισήμανση τῶν ἐπιπτώσεων τοῦ φαινομένου στήν ἐτοιμοπόλεμη κοινωνία τῆς Μάνης, ἐνῶ σχολιάζεται ἰδιαίτερα ἡ συναφῆς γαλλική ὑπομνηματογράφηση γιά τήν Πελοπόννησο και τή Μάνη τῆς περιόδου (1780-1828).

Α. Ἡ Γαλλικὴ διείσδυση

Ι. Προσανατολισμοὶ καὶ δράση

Τὸ διπλωματικὸ ἐνδιαφέρον τῶν Γάλλων γιὰ τὴν Πελοπόννησο καὶ ιδιαίτερα τὴ Μάνη καὶ τὰ σχετικὰ ὑπομνήματα. Στὶς σειρές τῶν γαλλικῶν ἀρχείων βρίσκονται κατατεθειμένες ἐκθέσεις καὶ ὑπομνήματα ὑπὸ τὸν τίτλο "Considérations" ἢ "observations sur la Morée". Μερικὰ ἀντίγραφα αὐτῶν ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὰ Ἑγγλικά καὶ στὰ Ὁλλανδικὰ Ἀρχεῖα. Πρόκειται γιὰ κείμενα μὲ διαφοροτικούς συντάκτες· μερικὰ εἶναι ἀνώνυμα. Οἱ ὁμοιότητες ὅμως τόσο στό θεματολόγιο ὅσο καὶ στὴ διάρθρωση τοῦ περιεχομένου προδίδουν κοινούς στόχους κατὰ τὴ συγκέντρωση τοῦ πληροφοριακοῦ ὕλικου πού ὑπαγορεύονται προφανῶς ἀπὸ συγκεκριμένη πολιτικὴ σκοπιμότητα. Βασικοὶ ἄξονες κατὰ τὴ σύνταξη τῶν ὑπομνημάτων εἶναι: 1. Οἱ δυνατότητες τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ στρατηγικὴ, παραγωγικὴ καὶ ἐμπορικὴ ἄποψη. 2. Σχέδιο κατάληψης τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τοὺς Γάλλους.

Τὰ ἐπιμέρους θέματα πού ἀπασχολοῦν τοὺς ὑπομνηματογράφους εἶναι³:

— Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς Ἱστορίας τῆς Πελοποννήσου καὶ ιδιαίτερα τῆς Μάνης (Ρωμαιοκρατία-Βενετοκρατία-Τουρκοκρατία) μὲ ἔμφαση στὰ Ὀρλωφικά.

— Χωρογραφία τῆς Πελοποννήσου καὶ κυρίως τῆς Μάνης (ἢ φυσιογνωμία τῶν ὄροσειρῶν, οἱ ποταμοὶ καὶ οἱ παραποτάμιες κοιλάδες, ἡ κατάσταση τῶν δρόμων (δρομοδείκτες), οἱ λιμένες καὶ οἱ ὄρμοι, ἡ δυνατότητα ἐλλιμενισμού, ὁ ἀριθμὸς καὶ ἡ ἐθνικότητα τῶν πλοίων πού συχνάζουν).

— Ἡ ψυχολογία, τὰ ἦθη, οἱ ἀσχολίες τῶν κατοίκων. Οἱ ποινικοὶ νόμοι καὶ τὸ ἐθιμικὸ δίκαιο στὴν Πελοπόννησο καὶ κυρίως στὴ Μάνη.

— Ἡ ὀργάνωση τῆς τουρκικῆς διοίκησης καὶ οἱ σπουδαιότεροι Τοῦρκοι διοικητές κατὰ τὸ 18ο αἰῶνα. Οἱ καπετανίες τῆς Μάνης καὶ οἱ μπέηδες διαδοχικά.

— Δημογραφικά δεδομένα-οἰκισμοὶ-σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ.

— Ἡ παραγωγή, τὸ ἐμπόριο καὶ ἡ φορολογία κατὰ διοικητικὸ διαμερισμα.

— Σχέδιο καταλήψεως τῆς Πελοποννήσου. Γεωστρατηγικὴ ἐκτίμηση τῆς περιοχῆς (στεριά-θάλασσα). Τρόποι ἐμπορικῆς δικτύωσης πού θά καταλήξει σὲ στρατιωτικὴ ἐπιχείρηση. Κατάλληλη ἐποχὴ γιὰ τὴν ἔφοδο. Δυνατότητες ἀξιόμαχων ἐθελοντῶν (Μανιάτες καὶ ἄλλοι). Μέσα καὶ τρόποι

γιά τήν ὑποκίνηση τῶν Μανιατῶν. Προτάσεις γιά τήν ἀπόβαση τῶν Γάλλων στήν Πελοπόννησο. Προτεραιότητες ἐπιχειρήσεων. Πιθανότητα ἔκβασης. Δυνατότητες συμμετοχῆς τῶν Μοραίτῶν, καί κυρίως τῶν Μανιατῶν, σέ μελλοντική διακυβέρνηση τῆς Πελοποννήσου.

Τό τελευταῖο αὐτό μέρος πού ἀφορᾷ στήν κατάληψη τῆς Πελοποννήσου ἀπό τοὺς Γάλλους, δέν περιλαμβάνεται σέ ὄλα τά ὑπομνήματα⁴. Ὡστόσο πρόδηλο εἶναι ὅτι ἡ σύνταξη ὄλων αὐτῶν τῶν κειμένων ὑπηρετεῖ ἀκριβῶς συγκεκριμένο στόχο πού ἀποκαλύπτεται σέ ὀρισμένα μόνο ὑπομνήματα. Πρόκειται γιά τήν κατάκτηση καί στή συνέχεια τήν ἀποικιοποίηση τῆς Πελοποννήσου ἀπό τοὺς Γάλλους, θέμα πού ἀπασχολεῖ τή γαλλική διπλωματία πολύ νωρίτερα ἀπό τή ναπολεόντεια περίοδο.

Παράλληλα μέ τήν ἐπίσημη πολιτική τῶν Γάλλων στήν Ἀνατολή, πού ὑπερασπιζόταν τό δόγμα τῆς ἀκεραιότητος τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἐκκολάπτονταν στό διπλωματικό παρασκήνιο καί ἄλλες τάσεις, πού ἀποσαφηνίζονται μέ τά ὑπάρχοντα ἤδη ἀπό τό 15ο αἰῶνα σχέδια διαμελισμοῦ⁵. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι ὅτι τό συγκεκριμένο γαλλικό ἐνδιαφέρον εἶναι ἀμείωτο σέ ὄλο τό διάστημα 1780-1828, παρ' ὅτι ἐκπηγάζει ἀπό διαφορετικές διπλωματικές ἀναζητήσεις⁶.

Ἡ ἀποικιοποίηση τῆς Πελοποννήσου ἀντιπροτείνεται ἀπό τοὺς Γάλλους σέ περίπτωση ἐφαρμογῆς τοῦ "Ἑλληνικοῦ Σχεδίου" ἐκ μέρους τῆς Ρωσίας πού δέν θά ἦταν ἐφικτή χωρίς τή συμμετοχή ἢ τήν οὐδετερότητα τῶν ἄλλων Δυνάμεων. Ἡ Γαλλία, σέ περίπτωση διανομῆς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, εἶχε τή δυνατότητα ἐπιλογῆς ἀνάμεσα στήν Πελοπόννησο, τό Χάνδακα, τήν Κύπρο ἢ τήν Αἴγυπτο⁷. Τότε, ὕστερα ἀπό ἐμπεριστατωμένες ἔρευνες, ἔγινε ἀποτίμηση τῶν πλεονεκτημάτων τῶν προτεινομένων πρὸς ἐπιλογή περιοχῶν. Μέ βάση τό ὕλικό αὐτό συντάχθηκαν τά περισσότερα ἀπό τά ἐν λόγῳ ὑπομνήματα καθὼς καί ἄλλα μεταγενέστερα. Σέ αὐτά περιλαμβάνονται ἰδιαίτερα κεφάλαια γιά τή Μάνη καί τοὺς κατοίκους της πού χαρακτηρίζονται ἐτοιμοπόλεμοι καί ἐπιρρεπεῖς σέ στασιαστικά κινήματα⁸. Ἀπό τό ὕλικό αὐτό ἀπομονώνουμε τά παρακάτω στοιχεῖα:

Τό πορτρέτο τῶν Μανιατῶν συσχετίζεται μέ τό φυσικό περιβάλλον καί τή γεωμορφολογία τῆς Χερσονήσου: Ὅρεινοί ἐλικοειδεῖς ὄγκοι, ἐλάχιστο νερό, γῆ αὐχμηρή, ἀπρόσφορη γιά καλλιέργεια, ἀπωθοῦν τοὺς κατοίκους ἀπό τήν κοπιώδη ἐργασία. Οἱ ὄψιμοι καρποὶ δέν ἔχουν σχέση μέ τήν ἀνυπόμονη φύση τους. Ἡ μικρή σέ ἔκταση καλλιεργήσιμη γῆ καλλιεργεῖται ἀπό τίς γυναῖκες. Οἱ ἄνδρες ἀρειμάνιοι, σκληροί, ἀσυμβίβαστοι, μέ ἀνεξάρτητο πνεῦμα, ἀπόγονοι πραγματικοί καί ὄχι ἐκφυλισμένοι τῶν ἀρχαίων Λακεδαιμονίων ἐπιδίδονται στή ληστεία, τήν πειρατεία, τήν ἐποχική ἢ μό-

νιμη μετανάστευση και την ξενηλασία. Ἡ προσάραξη μερικῶν γαλλικῶν ἢ βενετικῶν πλοίων στό Οἶτυλο ἢ τίς Κιτριές εἶναι ἀναγκαστικά μιά στιγμιαία ρήξη στήν ἐντιμότητά τους, ἐφόσον καρποῦνται ὀφέλη σέ ἐτήσια βάση⁹.

Πρός ἓνα φιλογαλλικό ρεῦμα. Παράλληλα μέ τήν ἀποστολή ὑπομνημάτων διευρευνητικοῦ χαρακτήρα, ὑπηρετικῶν τῶν παραπάνω στόχων, συγκεκριμένες ἐνέργειες τῶν Γάλλων πρὶν ἀπό τή ναπολεόντεια περίοδο (1778-1789) μαρτυροῦν γιά τό ἐν λόγω ἐνδιαφέρον, ἐνῶ τήν ἴδια ἐποχή ἐπισημαίνεται ὁ πυρήνας τῆς γαλλόφιλης μερίδας τῶν Μανιατῶν, ἄν και δέν ἔχουν ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ τά κριτήρια συσπείρωσής τους. Ἔτσι, συσχετίζεται ἡ γαλλική προστασία μέ τή μεταπήδηση ἀπό τή μέχρι τότε ἐξαθλίωση σέ ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο ζωῆς, ἐλπίδα φρούδα γιά τούς πολλούς. Γιά τούς ἐτοιμοπόλεμους εὐκαιρία γιά ἔνταξη σέ μισθοφορικά σώματα και γιά συμμετοχή σέ λεηλασίες στίς ἄλλες πελοποννησιακές περιοχές. Ἡ σύνταξη μέ τούς Γάλλους ἐκδηλώνεται και μέ ἀντίδραση στήν πληρωμή τῆς φορολογίας. Λίγοι ὅμως ἀποδέχονται αὐτό τό στίγμα. Ὑπολογίζουν και φοβοῦνται τά ἀντίποινα: Τόν ἀποκλεισμό τῆς Μάνης ἀπό τόν τουρκικό στόλο και τήν παρεμπόδιση τοῦ ἐφοδιασμοῦ της.

Ψυχὴ τοῦ φιλογαλλικοῦ κύκλου τῶν Μανιατῶν ὑπῆρξε ὁ τότε μπέης τῆς Μάνης, Τζαννέτμπεης Καπετανάκης-Γρηγοράκης (1782-1798)¹⁰. Μέσω τῆς περιηγητικῆς εἰδησεογραφίας σκιαγραφεῖται μέ ἐνάργεια ἢ χρηστή προσωπικότητα και ἡ συνετὴ διοίκησή του. Ἡ ἰδιαίτερη στάση τῶν Γάλλων περιηγητῶν Rouqueville-Stephanopoli¹¹ ἀπέναντι στόν Τζαννέτμπεη θά μπορούσε νά ἐκληφθεῖ ὡς σκόπιμη (ἐνίσχυση τοῦ φιλογαλλικοῦ πνεύματος), ἄν δέν ὑπῆρχαν συγκεκριμένες ἐπισημάνσεις μέ ἐπαρκή τεκμηρίωση: γενναιόδωρος, φιλόανθρωπος, προικισμένος μέ ὑψηλὴ νοημοσύνη και ἐμπειρικὴ σύνεση. Κρίνεται εὐρύτερης ἀποδοχῆς στήν κοινωνία τῆς Μάνης και γι' αὐτό χαρακτηρίζεται ὡς "δημοφιλής". Ἔδωσε μιά τέτοια πολιτιστικὴ προώθηση στά πράγματα τῆς Μάνης, ἄγνωστη μέχρι τότε και χωρίς συνέχεια στά μετεπαναστατικά χρόνια: χάραξε δρόμους, ἐπιδιόρθωσε πύργους και τείχη, ἔκτισε σχολεῖα και καθιέρωσε στό Γύθειο τήν καλλιέργεια τοῦ βαμβακιοῦ. Ἀπό τούς πλουσιότερους ἀνθρώπους στή Μάνη, χάρη στή μεγάλη περιουσία του, διακρίνεται και γιά τά φιλόανθρωπα αἰσθήματά του. Πούλησε μέρος τῆς περιουσίας του γιά νά καλύψει τούς φόρους τῶν πτωχῶν οἰκογενειῶν¹².

Ἡ προσωπικότητα τοῦ Μπέη συστοιχεῖ ἀπόλυτα μέ τίς ἀξιώσεις τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς γιά τήν ἐνίσχυση τῆς φιλογαλλικῆς παράταξης στή Μάνη. Ἔτσι, τοῦ παρέχεται ἡ διευκόλυνση νά ἀποστείλει στή Γαλλία τό

γιό του Πέτρο (Πιέρρο) Μαγγιόρο Γρηγοράκη, τόν έπονομαζόμενο Μπετζαδέ, όπου έμεινε επί τριετία. Έπιστρέφοντας ο Πέτρος τέθηκε επικεφαλής τών προσκείμενων στους Γάλλους Μανιατών¹³. 'Ο λανθάνων αυτός φιλογαλλικός πυρήνας θά εκδηλωθεί έναργέστερα στά χρόνια τής Γαλλοκρατίας στά Έπτάνησα (1797 -1799).

Στήν ένίσχυση τής γαλλικῆς δικτύωσης καί τήν ένθάρρυνση τής φιλογαλλικῆς μερίδας φαίνεται νά αποβλέπουν οί παρακάτω ένέργειες πού έχουν επίκεντρο τή Ζάκυνθο. Έκει είχε καταφύγει, έκπτωτος από τό μπηλίκι, ο πρώτος μπέης τής Μάνης Τζαννετάκης Κουτήφαρης (1779), τοῦ οποίου ἡ έπτάχρονη διακυβέρνηση δέν φαίνεται νά ἄφησε ἀγαθές ἀναμνήσεις¹⁴. Στή Ζάκυνθο, ο Κουτήφαρης ἀπέδειξε εμπράκτως τίς φιλογαλλικές του διαθέσεις. Συνεργάστηκε μέ τόν Γενικό Πρόξενο τής Γαλλίας στά Έπτάνησα, γνωστό καί ἀπό τό ὁδοιπορικό του διπλωμάτη André Grasset Saint-Sauveur, ο οποίος εὐθύς μέ τήν ἄφιξή του στή Ζάκυνθο (1784) ἐπιλήφθηκε θεμάτων πρόσβασης τών Γάλλων στή Μάνη. Έτσι, ο Κουτήφαρης μαζί μέ ἕναν Μανιάτη καπετάνιο ἴσως τόν καπετάν Μανωλάκη-δέχτηκαν νά ἀπαντήσουν σέ ἐρωτήσεις σχετικά μέ τήν κατάσταση τής Μάνης, σύμφωνα μέ ἕνα ἐρωτηματολόγιο πού εἶχε συντάξει στά ἑλληνικά ο ἑλληνομαθής γιός τοῦ προξένου. Ἀπό τό κείμενο αὐτό- τό πρωτότυπό του στά ἑλληνικά ὑπό τόν τίτλο "Περί τό κομμέρικον καί τήν ταξίδευσιν τής Μαΐνης" βρίσκεται συνημμένο στήν ἀλληλογραφία τοῦ Saint-Sauveur, ἐνῶ μέρος αὐτοῦ μεταγλωττισμένο στά γαλλικά ἔχει περιλάβει ο Rouqueville στό α' ὁδοιπορικό του- προδίδεται τό ἐνδιαφέρον τών Γάλλων γιά τήν ἐμπορική καί πολιτική τους δικτύωση στή Μάνη, πού λόγω τών μνημείων παρουσίαζε καί δυνατότητες ἐκτεταμένης ἀρχαιοκαπηλίας¹⁵.

Οί παραπάνω προσπάθειες τοῦ Saint-Sauveur δέν πρέπει νά ὀφείλονται μόνο σέ προσωπικές πρωτοβουλίες ἢ φιλοδοξίες (διπλωματική καριέρα, ἐπαγγελματική ἀποκατάσταση τοῦ γιοῦ του). Τό θεματολόγιο καί ἡ δομή τοῦ ἐρωτηματολογίου ἀνακαλοῦν στή μνήμη μας τυπολογικά στοιχεία τών γαλλικῶν ὑπομνημάτων πού ἤδη ἀναφέρθηκαν¹⁶. Ἐξάλλου ἡ ἐντολή γιά ἐπανεκτίμηση τής κατάστασης στή Μάνη μέ τή βοήθεια καί τοῦ Γενικοῦ Προξένου τής Γαλλίας στό Μοριά Taitbout, ἐπειδή τά ἀποσταλέντα στοιχεία εἶχαν κριθεῖ ἀνεπαρκῆ καί ὄχι πειστικά, εἶναι στοιχεῖο δηλωτικό τοῦ παρασκηνίου τών ἐνεργειῶν αὐτῶν (Cabinet des Versailles). Γιά τήν ὀλοκλήρωση τής διερευνητικῆς αὐτῆς προσπάθειας γιά τή Μάνη ο γιός τοῦ Saint-Sauveur, καί μετέπειτα πρόξενος τής Γαλλίας στήν Κέρκυρα, ἔκαμε ἐπιτόπια ἔρευνα στή Μάνη ὀργανώνοντας εἰδική ἀποστολή.

Ἀπό τό ἄλλο μέρος τά φιλογαλλικά αἰσθήματα τοῦ Κουτήφαρη δέν

προσφέρονταν χωρίς αντάλλαγμα. Έξάλλου, η ξενική διείσδυση λειτουργούσε στη Μάνη ως διελκυστίνδα συμφερόντων. Ο πρώην μπέης της Μάνης βρήκε αφορμή για να εκθέσει στους Γάλλους τις αδικίες που διαπράχθηκαν εις βάρος του από το Δραγουμάνο του Στόλου Ν. Μαυρογένη και να ζητήσει με τη συνδρομή τους την επάνοδο του στη Μάνη και την εκ νέου ανάρρησή του στο μπεηλίκι¹⁷. Έτσι, αν και βρισκόταν διαρκώς υπό τη δυσμένεια του Καπουδάν πασά, με τη μεσολάβηση της Γαλλίας στην Πύλη επέτυχε χάρη και επανήλθε στη Μάνη, αλλά δεν πρόλαβε να οργανώσει εκεί τη δικτύωση των Γάλλων. Έξάλλου, τη γαλλική εϋνοια είχε αποσπάσει η οικογένεια του νέου μπέη Καπετανάκη-Γρηγοράκη. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Rouqueville, “Ούτε οι πατέντες των Γάλλων ούτε η σύνεσή του στάθηκαν ικανά για να αποφύγει την άγχονη”. Κατ’ εντολή του Καπουδάν πασά απαγχονίστηκε στα 1787¹⁸.

Στό απόγειο της δράσης. Ύστερα από το θάνατο του Vergennes (πρώην Πρεσβευτή της Γαλλίας στην Πύλη (1756-1777), και αργότερα Υπουργού των Έξωτερικών) επέρχεται, όπως είναι γνωστό, χαλάρωση στην πολιτική της Γαλλίας στην Ανατολή, χώρο πλέον επιρροής των Άγγλων και των Ρώσων. Παρά όμως τη μεταβολή στο πολιτικό σκηνικό της Γαλλίας με τη Γαλλική Έπανάσταση και τις αλληλοδιάδοχες, σε νέα όπτική, φάσεις του Ανατολικού Ζητήματος, ή Πελοπόννησος, και κυρίως η Μάνη, βρίσκονται στο επίκεντρο του γαλλικού ενδιαφέροντος που αποσαφηνίζεται στα χρόνια του Ναπολέοντα¹⁹. “Η Ελλάδα, τουλάχιστον η Πελοπόννησος –γράφει ο Ναπολέων– οφείλει να είναι ο κληρος των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων που θα καταλάβουν την Αίγυπτο. Αυτός ο κληρος πρέπει να είναι δικός μας”²⁰.

Η κατάληψη, και στη συνέχεια η αποικιοποίηση, της Πελοποννήσου, υπηρετείται με το σχέδιο Ναπολέοντα-Stephanopoli²¹. Η πρόταση των Stephanopoli ότι η κατάκτηση της Ελλάδας εξαρτάται από την κατάκτηση του Μοριά, παίρνει τώρα σάρκα και οστά. Σε αυτή τη φάση η δικτύωση των Γάλλων στη Μάνη είναι σταθερή, επίμονη, επιδέξια οργανωμένη.

Οι φιλογαλλικές προθέσεις του Τζαννέτμπεη Καπετανάκη-Γρηγοράκη αρχίζουν να πραγματώνονται. Βρίσκεται σε άμεση συνεργασία με τον Ναπολέοντα και γίνεται αποδέκτης των επιστολών του. Είχε μάλιστα αποστείλει (Ιούνιος 1797) το γιό του Πιέρρο στην Ιταλία για να τον συναντήσει και να δώσει αυτοπροσώπως “όλες τις πληροφορίες για την παρούσα κατάσταση των Μανιατών”. Η συνάντηση δεν πραγματοποιήθηκε. Η επιστολή όμως έφθασε στα χέρια του Ναπολέοντα που κάνει σχετική μνεία σε έκθεσή του προς το Διευθυντήριο:

Ὁ ἀρχηγός τῶν Μανιατῶν, πραγματικῶν ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν, πού κατέχουν τή Χερσόνησο τοῦ Ταινάρου, μοῦ ἔστειλεν ἕναν ἀπό τούς πρώτους τῆς χώρας ἐκφράζοντας τήν ἐπιθυμία νά δεῖ μερικά γαλλικά πλοῖα στό λιμάνι του...²².

Ἡ ἐπιστημονική ἀποστολή τῶν Stephanopoli, “ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων Λακεδαιμονίων”, πού πραγματοποιεῖται στή Μάνη κατά τό ἴδιο ἔτος (Αὐγουστος-Νοέμβριος 1797) ἔχει διερευνητικό-προπαγανδιστικό χαρακτήρα καί ἀποτελεῖ ἀπάντηση στήν παραπάνω ἔκκληση. Ἡ ἐπιστολή τοῦ Ναπολέοντα πρὸς τόν Τζαννέτο Γρηγοράκη πού ἀποστέλλεται μέσω τῶν Stephanopoli εἶναι εὐγλωττη:

Οἱ Γάλλοι ἐκτιμοῦν τόν μικρό ἀλλά γενναῖο λαό τῆς Μάνης, τόν μόνο ἀπό τήν Ἀρχαία Ἑλλάδα πού μπόρεσε νά διατηρήσει τήν ἐλευθερία του. Σέ κάθε περίπτωση πού θά παρουσιαστεῖ δέν θά παραλείψουν νά δώσουν δείγματα τῆς προστασίας καί θά καταβάλουν ιδιαίτερη φροντίδα γιά νά εὐνοήσουν τά πλοῖα καί ὅλους τούς πολίτες.

Ἡ ἴδρυση ἤδη ἀπό τό 1799 τοῦ ἐμπορικοῦ πρακτορείου τῶν Γάλλων στήν Ἀγκόνα διευκόλυνε τήν ὑποδαύλιση καί προετοιμασία ἐπαναστατικῶν κινήματων στήν Πελοπόννησο καί στή δυτική Ἡπειρο καί Ρούμελη²³.

Οἱ πηγές μαρτυροῦν γιά τρεῖς διαδοχικά προσορμίσεις γαλλικῶν πλοίων στή Μάνη, κατά τό 1801 στό Γύθειο, τό 1802 στό Οἶτυλο καί τό 1803 στίς Κιτριές μέ σκοπό τόν ἐφοδιασμό μέ ὄπλα τῶν γαλλόφιλων Μανιατῶν. Οἱ ἀποστολές αὐτές ἀπευθύνονται κατά σειρά στόν Τζαννέτμπεη, (1801), στούς Μαυρομιχαλαίους (1802), οἱ ὁποῖοι ἀνταλλάσσουν ἐγχώρια προϊόντα μέ ὄπλα, καί στόν περίφημο κλέφτη Ζαχαριά Μπαρμπιτσιώτη²⁴. Ὁ τελευταῖος, γνωστός ὡς “Karos” στήν περιφέρεια τοῦ Μυστρά (1798-1801), εἶχε ἐνταχθεῖ στή γαλλόφιλη παράταξη. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι τό εὖρος καί τό βάθος τῆς συνειδητοποίησης τῶν γαλλικῶν ιδεωδῶν ἀπό τούς μνημένους στή γαλλόφιλη παράταξη σέ σχέση βέβαια καί μέ τήν ὑπόθεση τῆς Ἐθνεγερσίας, εἶναι σημεῖα ἀδιευκρίνιστα.

Ἡ φιλογαλλική δράση τοῦ Τζαννέτμπεη τοῦ ἐστοίχισε τήν πτώση ἀπό τό ἀξίωμά του (ἀνοιξη του 1797) καί τή δήμευση τῆς περιουσίας του. Ἐκτοτε ὡς ἀξιόποινο πρόσωπο (Buyurgultu 11/23 Ἰουλίου 1801 τοῦ Μουσταφᾶ Πασᾶ Βαλῆ τοῦ Μοριᾶ) βρίσκεται ὑπό συνεχῆ καταδίωξη πού θά κορυφωθεῖ κατά τό 1803 μέ τήν ἐκστρατεία τοῦ Σερεμέτ-Μπεη. Ἡ κατάσχεση τῶν πολεμοφοδίων καί ἡ σύλληψη τοῦ Τζαννέτμπεη, καθὼς καί πίνακας προγραφῶν μέ πρῶτον τόν ἀτρόμητο καπετάν Ζαχαριά (“l’un des chefs les plus intrépides des Maniots indépendents”) ἀποτελοῦν τή βασική ἐπιδίωξη αὐτῆς τῆς ἐκστρατείας. Ἡ γαλλόφιλη ὁμως παράταξη

έπιβιώνει –όπως φαίνεται και από την αγγλική αλληλογραφία– και μετά τον οργανωμένο διωγμό των κλεφτών (άνοιξη 1805). Έπικεφαλής είναι τώρα ο Πιέρρος Μαγγιόρος Γρηγοράκης (Μπεηζαδές) –γνωστός και ως διοικητής του τάγματος “Κομπανίαι τής Μάνης” πού, όπως ήδη αναφέραμε, είχε άμεση γνωριμία με τους Γάλλους λόγω τής εκεί παραμονής του²⁴. Ο Πιέρρος κατόρθωσε να πείσει τά χωριά τής περιοχής του (Καστανίας) να μην πληρώσουν φόρους· επέτυχε επίσης να προσελκύσει προς τή γαλλόφιλη παράταξη τέσσερις από τους καπετάνιους τής έξω Μάνης πού έδειξαν και έμπράκτως τήν προσχώρησή τους. Δέχτηκαν να παρεμποδίσουν τήν πληρωμή των φόρων, πράξη άμφίσημης βέβαια σκοπιμότητας, πού μās άπασχολεί παρακάτω.

Εύλογο είναι ότι με τή συσπείρωση υπό τή γαλλική παράταξη έλάνθανε ή άντιπαράθεση προς τό καθεστώς του νέου μπέη Άντωνόμπεη Γρηγοράκη (1803-1808) πού είχε έπιβληθεί από τήν Πύλη. Άς σημειωθεί ότι σ’ αυτή τή φάση ο πρώην μπέης Τζαννέτος Γρηγοράκης παρέμεινε άμέτοχος στις πολιτικές διενέξεις, προσδοκώντας ίσως με αυτή του τή στάση τή μεσολάβηση του έξαδέλφου του και άνταγωνιστή Άντωνόμπεη για τήν έπιστροφή τής δημευμένης περιουσίας του. Είναι γνωστό ότι είχε άποσυρθεί (1804, 1805) στο Βαχό τής Κάτω Μάνης αφήνοντας τό προβάδισμα στο γιό του πού είχε ήρωοποιηθεί για τά ήγετικά του προσόντα από τους γαλλόφιλους Μανιάτες. Η ούδετερότητα του Τζαννέτμπεη εκτιμάται από τόν Leake ως έπιφανειακή και περιστασιακή. Τό δεδηλωμένο ενδιαφέρον του υπέρ των Γάλλων θά εκδηλωνόταν άνεπιφύλακτα σέ περίπτωση άποβασής τους στή Μάνη. Τή στάση του θά ακολουθοῦσαν όχι μόνο οί 4.000 όπαδοί του, αλλά όλόκληρος ο πληθυσμός τής Μάνης. Γι’ αυτό και προτείνεται ή έγρήγορη τής Πύλης (παραμονή στόλου) για τόν έλεγχο τής κατάστασης.

Η αντίδραση του Άντωνόμπεη, με τή συμμαχία του τουρκικού στρατού υπό τόν Σερεμέτμπεη, κατά των καπετάνιων πού είχαν έναντιωθεί στήν καταβολή των φόρων (Μάιος 1805), έγινε άπαρχή διωγμών τής γαλλόφιλης παράταξης. Πρόκειται για τήν αντίσταση των περιοχών “Λεύκτρου” και “Καρδαμύλης” των οποίων οί καπετάνιοι Χριστόδουλος Χρηστέας, καπετάνιος του Ζυγοῦ (τέως Δήμου Λεύκτρου) και Παναγιώτης Τρουπάκης, ο έπονομαζόμενος Μπούρτζινος, καπετάνιος τής Άνδρούβιστας, (παλαιās και νέας Καρδαμύλης), αναγκάστηκαν να καταφύγουν στή Ζάκυνθο. Θρυλείται επίσης ότι ο πρώην μπέης τής Μάνης Τζαννέτος Γρηγοράκης με τό γιό του Πέτρο Μπεηζαδέ και τόν καπετάνιο τής Κατάνιστας Άναγνώστη Βενετσανάκη, άπόγονο του άρματολου Παναγιώταρου Βενετσανάκη, για

λόγους ασφαλείας διαπεραιώθηκαν στά Κύθηρα. Όλοι είχαν υποχρεωθεί από τόν Τούρκο Ναύαρχο νά δώσουν ως ἐχέγγυο εὐπειθείας ὁμήρους, κάποιους ἀπ' τούς γιούς τους. Σύμφωνα μέ γαλλικές πηγές, ἤδη τό Σεπτέμβριο τοῦ 1805 εἶχε ἀφίχθῃ στή Ζάκυνθο ἓνα σῶμα 84 Μανιατῶν ὑπό τόν Πιέρρο Γρηγοράκη ἐνῶ ἀναμενόταν καί ἡ ἀφιξη τοῦ πατέρα του Τζαννέτμπεη, μέ ἓνα ἄλλο σῶμα ἑκατό Μανιατῶν. Ἡ ἔνταξή τους στά ρωσικά στρατεύματα δέν ἀντιστρατεύεται τίς φιλογαλλικές διαθέσεις τους, ἐφόσον δηλώνουν ὅτι δέν θά πολεμήσουν τούς Γάλλους.

Ἡ κατάσταση φαίνεται νά ἰσορροπεῖ κατά τό 1808, ὅποτε μέ μπουγιουρντί τῆς Πύλης (1-1-1808) προσφέρεται ὕστερα ἀπό μεσολάβηση τοῦ Ἀντωνόμπεη ἀμνηστία στόν Τζαννέτμπεη, στόν Παναγιώτη Τρουπάκη, τόν Χρ. Χρηστέα καί τούς παρέχεται τό δικαίωμα ἐλευθεροκοινωνίας μέ τή Μάνη²⁵.

Ἡ ἀφιξη τῶν Γάλλων αὐτοκρατορικῶν στά Ἐπτάνησα (1807) προετοίμασε τό ἔδαφος γιά μιά νέα φάση δικτύωσης τῶν Γάλλων στήν Πελοπόννησο καί κυρίως στή Μάνη. Τό γνωστό σχέδιο Donzelot-Κολοκοτρώνη-Ἀλῆ Φαρμάκη ἐντάσσεται σ' αὐτές τίς προσπάθειες²⁶.

II. Γεγονότα καί στιχουργήματα

Ἡ παρουσία τῶν Γάλλων στά Ἐπτάνησα (1797-1799, 1807-1813) ἐσήμαινε ἐγερτήριο σάλπισμα στούς πάντα ἐτοιμοπόλεμους ἑλληνικούς πληθυσμούς. Ἡ μορφή τοῦ Ναπολέοντα, πού κατέλυε “τυράννους” καί δυνάστες καί ἀπολυταρχικά καθεστῶτα αἰώνων πρὸς χάρη τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας καί τῆς Δημοκρατίας τῶν λαῶν, ἔγινε θρύλος γιά τούς ἀπέναντι ἀπό τά Ἐπτάνησα πληθυσμούς²⁷.

Γράφουν οἱ Stephanoli:

Ἄν κάποιο ἔθνος, ἤθελε νά προσεταιριστῇ τούς Μανιάτες γιά νά κάμει μιά ἔφοδο στό Μοριά, τό μόνο μέσο γιά νά τούς ἀξιοποιήσει θά ἦταν νά σχηματίσει μισθοφορικά τάγματα γιά νά χρησιμοποιηθοῦν ἐλαφροί σχηματισμοί. Τό μίσος πού τρέφουν κατά τῶν Τούρκων θά διπλασίαζε τό θάρρος τους, προπάντων ἂν ὑποστηρίζονταν ἀπό ἓνα στρατό πού θά εἶχε ἡγέτη του τόν Βοναπάρτη²⁸.

Ὁ θρίαμβος τῶν δημοκρατικῶν ὄπλων εἶχε ἰδιαίτερο ἀπόηχο στή Μάνη. Ὁ ἐνθουσιασμός τῶν “πατριωτῶν” πού εἶχαν συσπειρωθῇ γύρω ἀπό τόν Τζαννέτο Γρηγοράκη καί τό γιό του Πιέρρο, γίνεται τραγούδι. Ὁ περιηγητής F.C.H.L. Rouqueville σέ μιά ἀναφορά του πρὸς τόν Ναπολέοντα τοῦ ἔτους 1801 μέ στοιχεῖα τοπογραφικά, οἰκονομικά, δημογραφικά καί ἄλλα γιά τήν

Πελοπόννησο, πού συγκέντρωσε, ὅπως ισχυρίζεται, κατά τήν περιπέτεια τῆς ἐκεῖ αἰχμαλωσίας του²⁹, ἀναφέρεται ιδιαίτερα στους Μανιάτες, μέ τούς ἀρχηγούς τῶν ὁποίων διατηροῦσε, ὅπως ἀναφέρει, “τίμιες σχέσεις”. Ὁ μπέης μάλιστα τοῦ εἶχε προτείνει ἄσυλο στά ἀπρόσιτα βουνά τῆς Μάνης. Τεκμήριο τῶν φιλογαλλικῶν αἰσθημάτων τῶν Μανιατῶν καί τοῦ θαυμασμοῦ τους “στόν ἥρωα τῆς Γαλλίας”, ὅπως ἀποκαλοῦν τόν Ναπολέοντα, εἶναι οἱ παρακάτω στίχοι ὑπό τόν τίτλο “ποιηματίδιον ἡρώων Λακεδαιμονίων” πού κατέγραψε ὁ Rouqueville κατά τήν ἐκεῖ παραμονή του. Τό πρωτότυπο, ἀπ’ ὅσο γνωρίζουμε ἀνέκδοτο, καθώς καί ἡ μεταγλώττισή του ἀπό τόν ἴδιο στά γαλλικά ἐπισυνάπτονται σέ ἀναφορά τοῦ Rouqueville ὑπό τόν τίτλο “Précis de mes observations sur la Turquie d’ Europe pendant les années 7,8 et 9 de la République” πού στάλθηκε ἀπό τό Παρίσι στίς 29 Pluviose (20 Φεβρουαρίου) τοῦ 1801 πρός τόν Ναπολέοντα³⁰.

Ὁ αὐτοχαρακτηρισμός τῶν Μανιατῶν ὡς “ἡρώων Λακεδαιμονίων” στόν τίτλο τοῦ ποιήματος μαρτυρεῖ γιά τή συνείδηση τῆς ἱστορικῆς τους συνέχειας καί συστοιχεῖ μέ τίς κλασικές μνῆμες πού ὑπάρχουν στό ποίημα. Τό ἦθος καί τά ἀνδραγαθήματα τῶν Μανιατῶν βαφτίζονται συχνά στίς πηγές ὡς λακωνικά ἢ σπαρτιατικά (π.χ. οἱ κομπανίες τῆς Σπάρτης)-σημεῖα ἀναγωγῆς στήν ἀρχαιοελληνική τους ταυτότητα^{30α}.

Τό “ποιηματίδιον ἡρώων Λακεδαιμονίων” ἔφθασε ὡς τόν Rouqueville σέ δύο διαφορετικά χειρόγραφα (τό ἕνα παραλλαγή τοῦ ἄλλου) μέ ἄλλο γραφικό χαρακτήρα. Οἱ διαφορετικοί τύποι τῶν δύο παραλλαγῶν –ἐλάχιστοι ἄλλωστε– ἴσως ὀφείλονται στό ἄνισο μορφωτικό ἐπίπεδο τῶν στιχουργῶν. Ἐπακολουθοῦν οἱ στίχοι τῆς μιᾶς παραλλαγῆς, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχοι διαφορετικοί τύποι τῆς ἄλλης δίδονται σέ ὑποσημείωση^{30β}. Ἡ μιά παραλλαγή ἀντί τοῦ τίτλου φέρει ὡς προμετωπίδα τό ἐξῆς δίστιχο:

*Ἄχ Ἀφροδίτη μου θεά, ὠραίαν κόρην Κορωνιά
πῶς μέ πότισες παιδάκι τό ἴδιο τό φαρμάκι*

Ποιηματίδιον ἡρώων Λακεδαιμονίων

*Ποῦ εἶσαι Θησέα φοβερέ καί δημοκράτα στερεέ
πῶς δέν σέ βλέπω τώρα εἰς τήν ἐδική σου χώραν.
Γύρισε ἄνδρα ἐξακουστέ καί ἀπό τήν Κρήτην Νικητά
νά πῆς ἡ βασιλεία πῶς εἶναι τυραννία
νά στοχασθῆς πατρίδαν γεμάτην τυραννία
καί νά φωνάξης ἐκ καρδιάς εἰς τῶν Ἑλλήνων τά παιδιά*

νά μιμηθοῦν ἐσένα, ἄξιε καλὴ Θησέα.
 Ποῦ εἶσθεν ἄνδρες γνωστικοὶ καὶ Ἀθηναῖοι εὐγενικοὶ
 πού μ' ὄλην τὴν σοφίαν καὶ τὴν Δημοκρατίαν
 ἐδιοικούσατε καλὰ καὶ τῆς Ἀθήνας τὰ παιδιὰ
 καὶ στέκοσθεν μὲ γνῶσιν ἄξιοι φιλοσόφοι.
 Σηκῶτε τώρα μιὰ στιγμή καὶ ὅλοι νά εἰπεῖτε μέ μιάν φωνή
 πὼς ἡ Δημοκρατία εἶναι τέλεια ἀληθεία.
 Γύρισε Ἀθήνα φοβερὴ νά δῆς τὴν Φραντζαν νά χαρῆς
 πού γίνηκε ἀδελφή σου τέλεια θυγατέρα [σου]
 φέρνεται μέ πολλὴν τὴν ἀνδρείαν καὶ τῶν Ἑλλήνων τὰ παιδιὰ
 νά δώσῃ ἐλευθερία ἀπ' τῶ[ν] Τουρκῶν τὴν τυραννίαν,
 ὅταν ἀκούω πολλοὶ νά λέγουσιν πὼς βασιλείαν θέλουσιν
 καὶ ὄχι δημοκρατία, καὶ αὐτό εἶναι ἀγνωσίαν.
 καὶ λέγουσιν ὅλοι αὐτοὶ πὼς ἔχει ἡ Φραντζα νά χαθῆ
 μά ὦ τοὺς δυστυχισμένους καὶ τοὺς πεπλανημένους
 πού δέν ἠβλέπουν ὅλημερίς πὼς οἱ Φραντζέζοι οἱ φοβεροὶ
 κερδίζουν βασιλεῖες καὶ ἀριστοκρατίες.
 Ὡ δημοκράται ἐξακουστοὶ καὶ τῆς Ἀθήνας μιμηταί,
 ζωσθῆτε τὰ σπαθία γιὰ τὴν Δημοκρατίαν.
 Καὶ ὅλοι νά πᾶμε ἐκ καρδιάς εἰς πόλεμον μέ ἀνδρείαν
 πού ἐκεῖ εἶναι δημοκράτες κοντὰ εἰς τὸν Μποναπάρτε.
 Ὡ χαρεῖτε Δημοκράται πού νικᾷ ὁ Μποναπάρτες
 καὶ σκοτώνει μέ ἀνδρείαν τῶν τυράννων τὰ παιδιὰ.
 Ὡ Μποναπάρτε ἐξακουστὴ καὶ στοὺς πολέμους θαυμαστὴ,
 βάλε ὄλην τὴν γνῶσιν γιὰ νά ντοὺς κατατροπώσεις
 χαίρου Γαλλίαν μέ χαρὰν τὸν τέλειόν σου ἥρωα
 τὸν Μποναπάρτε λέγω τὸν Στρατάρχην τῶν Φραντζέζων
 πού ἔφθασε νά ἀξιωθῆ καὶ ἀπὸ ὅλους νά ὀνομασθῆ
 Ἀλέξανδρος σταῖς πράξεις καὶ Ἀριστείδης Δημοκράτης.

Τό στιχοῦργημα-τραγούδι καὶ τὰ ἄλλα παρεμφερῆ κείμενα τῆς ἐποχῆς. Τό ὕφος τοῦ κειμένου ἀπηχεῖ τὸν ἐνθουσιασμό γιὰ τὴ νίκη τῶν γαλλικῶν ὄπλων καὶ προβάλλει τὴν ἀποθέωση τοῦ Ναπολέοντα, τοῦ ἥρωα τῆς Δημοκρατίας. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ Ναπολέων συνιστοῦσε ὡς ἐγερτήριο σάλπισμα τῶν ὑπηκόων Ὁθωμανῶν στίς γειτονικὲς πρὸς τὴν Ἑπτάνησο περιοχὲς τὴν ἐμφαντικὴ ἀναγγελία τῆς προέλασης τοῦ δημοκρατικοῦ στρατοῦ.

Τό στιχοῦργημα ἐντάσσεται στό ἴδιο θριαμβικὸ κλίμα γιὰ τὴν ἐπικρά-

τηση τῶν Γάλλων Δημοκρατικῶν πού μᾶς εἶναι γνωστό ἀπό παρόμοια στιχουργήματα ὅπως ὁ “Ἕμνος Πατριωτικὸς τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅλης τῆς Γραικίας...” τοῦ Ρήγα καὶ ὁ “Ἕμνος ἐγκωμιαστικὸς παρ’ ὅλης τῆς Γραικίας πρὸς τὸν Ἀρχιστράτηγον Μπονοπάρτε” τοῦ Χριστόφορου Περραιβοῦ³¹.

Στοιχεῖα πού τό διαφοροποιοῦν ἀπό τά δύο προηγούμενα στιχουργήματα, κυρίως τό δεύτερο, εἶναι τά ἑξῆς:

Ὁ στιχουργὸς εἶναι προσηλωμένος σέ κλασικὲς μνῆμες (Θησέας, τῆς Ἀθήνας τά παιδιά, Ἀθηναῖοι εὐγενικοί, Ἀλέξανδρος, Ἀριστείδης) πού λειτουργοῦν διαχρονικά καὶ συναρτῶνται μέ τά παρόντα θαυμαστά γεγονότα τῆς προέλασης τῶν δημοκρατικῶν ὄπλων στήν Εὐρώπη. Δέν ἐξαντλεῖ τό θαυμασμό του σέ λογοκοπία καὶ συναισθηματισμούς (πρβλ. “Ἕμνο ἐγκωμιαστικὸ...” τοῦ Περραιβοῦ) ἀλλὰ ἀποπειρᾶται νά ἀναλύσει τή νέα τάξη πραγμάτων στήν Εὐρώπη (Δημοκρατία, κατάλυση τῆς τυραννίας, βασιλεία εἶναι ἀγνωσία ἢ τυραννία, δημοκρατία εἶναι τέλεια ἀλήθεια) μέσω τῆς κλασικῆς ἐμπειρίας, πού, ὅπως φαίνεται, ἔχει παραδοσιακά ἀποθησαυριστεῖ ἀπό τή λαϊκὴ συνείδηση. Ἔτσι, τό παράδειγμα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Θησέα ἀπό τὴν Κρήτη στήν Ἀθήνα καὶ τό πρότυπο τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἀξιοποιοῦνται ἀπό τὸν στιχουργό γιὰ τὴν ἀφύπνιση τῶν συνειδήσεων καὶ τὴν στροφή τους πρὸς τά δημοκρατικὰ ιδεώδη πού ἐγγυᾶται ἡ προέλαση τῶν Γάλλων στήν Εὐρώπη:

*.. νά φωνάξεις ἐκ καρδιᾶς εἰς τῶν Ἑλλήνων τά παιδιά....
 ἄνδρες γνωστικοὶ καὶ Ἀθηναῖοι εὐγενικοί
 ..σηκῶτε τώρα μιά στιγμή καὶ ὅλοι νά εἰπῆτε μέ μίαν φωνή
 πὼς ἡ Δημοκρατία εἶναι τέλεια ἀλήθεια.*

Οἱ προσδοκίες τοῦ στιχουργοῦ στηρίζουν τό ὄραμα τῆς Ἐθνεγερσίας μέ τούς δημοκρατικούς ἀγῶνες τῶν Γάλλων. Ἡ “Φράντζα” ἀναδεικνύεται ἀδελφή καὶ θυγατέρα τῆς Δημοκρατικῆς Ἀθήνας. Οἱ κατακτήσεις τῶν Γάλλων Δημοκρατικῶν, πού κερδίζουν βασιλείας καὶ ἀριστοκρατίας, διεγείρουν τὴν ἀγωνιστικὴ διάθεση τῶν λαῶν. Καλεῖ, λοιπόν, ὁ στιχουργὸς τούς μιμητὲς τῆς Δημοκρατικῆς Ἀθήνας “νά ζωσθοῦν τά σπαθία γιὰ τὴν Δημοκρατία” καὶ νά ἐνταχθοῦν “ἐκ καρδιᾶς” στίς δημοκρατικὲς τάξεις “κοντά εἰς τὸν Μποναπάρτε...”

Ἡ ἀποστροφή πρὸς τὸν Ναπολέοντα (ὦ Μποναπάρτε ξακουστὲ καὶ στοὺς πολέμους θαυμαστὲ), καθὼς καὶ στὴ Γαλλία... (Χαίρου Γαλλία μέ χαράν τὸν τέλειόν σου ἥρωα...) συνιστοῦν τὴν κορύφωση τῆς ἔξαρσης τοῦ

στιχουργού, πού και πάλι συντελείται μέσω τῆς βίωσης των κλασικῶν προτύπων (“Ἀλέξανδρος σταίς πράξεις” καί “Δημοκράτης Ἀριστείδης”) πού ἀποτελοῦν τό κριτήριό γιά τήν ἀποτίμηση τοῦ νέου ἥρωα.

Τά στοιχεῖα πού ἐπισημάνθηκαν μέσω τῆς συγκριτικῆς θεώρησης φαίνεται νά ἀναδύονται περισσότερο ἀπό τά βάθη τοῦ λαϊκοῦ ὑποσυνειδήτου, παρά νά ἐκκολάπτονται στό κλίμα τῆς λογιосύνης. Στό ὅλο φύραμα ἀναχωνεύονται ὁμως “διαφωτιστικές” ιδέες διάχυτες στήν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς³².

Ὅπως προκύπτει ἀπό τήν ὅλη στιχουργική του μορφή, πρόκειται γιά τραγοῦδι ἀρμοσμένο σέ ὑπαρκτή μουσική, γι’ αὐτό καί πάσχει μετρικά ὡς αὐτόνομο στιχούργημα. Ἐπιπλέον ὁ στιχουργός μιμεῖται τόν ἰαμβικό 15σύλλαβο πού ἀποδίδει μέ 16σύλλαβο ἢ 14σύλλαβο:

Ποῦ εἶσαι Θησέα φοβερé καί δημοκράτα στερεé (16σύλλαβος)

.....

Ποῦ εἶσθεν ἄνδρες γνωστικοί καί Ἀθηναῖοι εὐγενικοί (16σύλλαβος)

.....

νά μιμηθοῦν ἐσένα ἄξιε καλέ Θησέα (14σύλλαβος)

Ἄλλά ὑπάρχουν καί τροχαϊκά μέτρα, στά ὁποῖα προφανῶς διαφοροποιοῦνταν τό μέλος: π.χ.

*ὦ χαρῆτε Δημοκράτες πού νικᾷ ὁ Μπονοπάρτες
καί σκοτώνει μέ ἀνδρείαν τῶν τυράννων τά παιδιά.*

Ὁ δημιουργός τοῦ στιχουργήματος εἶναι ἄγνωστος. Δέν ὑπάρχουν καν ὑπόνοιες γιά τήν ταυτότητά του. Ἡ γλώσσα του δέν προδίδει λογιосύνη. Οἱ προσεγγίσεις τοῦ καθαρεύοντος λόγου δέν ὑποστηρίζονται ἀπό ἐπαρκή γλωσσική παιδεία.

Στήν αὐλή τοῦ γαλλόφιλου μπέη τῆς Μάνης Τζαννέτου-Καπετανάκη-Γρηγοράκη στιχουργοῦσε, ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Νικήτας Νηφάκης. Τά στιχουργήματα ὁμως τοῦ Νηφάκη εἶναι μετρικά ἀρτιότερα καί μέ στερεότερη ὁμοιοκαταληξία. Τά ἐν λόγῳ στοιχεῖα τοῦ ὑπό ἔρευνα στιχουργήματος (μέτρο-ὁμοιοκαταληξία-γλώσσα) μᾶς ἐμποδίζουν νά τό ἐντάξουμε στόν κύκλο τῶν στιχουργημάτων τοῦ Νηφάκη³³.

Παράλληλα μέ τόν ἔνθερμο μυθοποιητικό γιά τόν Ναπολέοντα τόνο τοῦ ποιήματος διαφαίνεται καί “ἡ ποιητική ἀφελότητα” τοῦ στιχουργοῦ (στιχουργική ἀδεξιότητα, αὐτοσχεδιαστικός χαρακτήρας). Πρόδηλο εἶναι ὅτι πρόκειται γιά λαϊκό στιχουργό. Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις μέ βάση

τά έσωτερικά στοιχεία του ποιήματος συστοιχοῦν μέ ανάλογες του Rouqueville³⁴, που πληροφορεῖ γενικότερα γιά τήν έξαρση που έδωσε στή ζωή τῶν Μανιατῶν ή μορφή καί ή δράση του Βοναπάρτη, καρπός τῆς όποίας υπῆρξε ή στιχουργική παραγωγή:

Voici ces qui disent les Maniates, dans leurs chansons, dont je régresse de ne pouvoir rendre la naïve énergie... C'est un exemple entre mille, pris sur l'amour que tous les peuples portent au premier consul: J' en pourrai ajouter que jamais les grecs ne portent une santé entre eux sans de faire précéder de celle de Bonaparte. Ils déguisent ainsi son nom, quand ils craignent d'être entendus. Νά ζεῖ ό ἥρωας (sic) Vive le heros, Νά ζεῖν ἐλπίδα μας vive notre esperance. Έκεῖνος που ἐνίκησε, celui qui a vaincu. Mais le nom, le nom de Bonaparte se trouve dans la bouche des enfants qui commencent à articuler, il est l'objet d'une sorte de lutte dont l' antiquité n'offre pas d'exemple.

Terminus post quem τῆς σύνθεσης του στιχουργήματος εἶναι τό έτος 1801, που, συνημμένο σέ ἐπιστολή του Rouqueville, αποστέλλεται στή Γαλλία. Ό ὕμνος (έγκωμιαστικός πρός Ναπολέοντα) του Περραιβοῦ, πρός τόν όποιο μπορεί, τυπολογικά τουλάχιστο νά αναχθεῖ τό στιχούργημα, ὅπως εἶναι γνωστό, γράφτηκε καί τυπώθηκε στήν Κέρκυρα τόν Ιούνιο του 1798³⁵. Έξάλλου μετά τόν Αὐγουστο του 1798 (ἦττα του Ναπολέοντα στό Άβουκίρ) δέν υπῆρχε τό κατάλληλο κλίμα γιά ἐγκώμια στιχουργικά πρός τόν Ναπολέοντα. Συνεπῶς καί τό ἐν λόγω στιχούργημα εἶχε προφανῶς συντεθεῖ κατά τό διάστημα τῆς βραχύβιας γαλλικῆς κατοχῆς τῆς Ἑπτανήσου (1797-1798), που συμπίπτει καί μέ τό ταξίδι τῶν Stephanopoli στή Μάνη (Αὐγουστος-Νοέμβριος 1797)³⁶. Ἀπηχεῖ ἀκριβῶς τήν ἠλεκτρισμένη ἀτμόσφαιρα που δημιουργήθηκε στό χῶρο τῆς δυτικῆς Ἑλλάδας μέ τήν ἀφιξη τῶν Γάλλων Δημοκρατικῶν στά Ἑπτάνησα (1797). Φαίνεται πῶς ό ἀπόηχος τῶν πατριωτικῶν τραγουδιῶν (Καρμανιόλα, Ὕμνος πατριωτικός του Ρήγα, Ὕμνος ἐγκωμιαστικός πρός Ναπολέοντα του Περραιβοῦ καί ἄλλων³⁷) ἔφθανε ὡς τή Μάνη χάρι στήν παρουσία τῶν Stephanopoli.

Ἡ ἐπισήμανση ἀπό τόν Rouqueville καί ἄλλων πολλῶν παρόμοιων τραγουδιῶν δείχνει τό εὖρος τῆς στιχουργικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἐντοπιότητα του στιχουργήματος προδίδεται καί ἀπό τόν χειρόγραφο χαρακτήρα του. Ἄν εἶχε ὑποβληθεῖ στή Μάνη ἀπό τούς πράκτορες τῆς Γαλλίας στά Ἑπτάνησα ἢ τήν Ἀγκόνα κυρίως μέσω τῶν Stephanopoli, θά ἔπρεπε, ὅπως ἡ ὀργάνωση ἀπαιτοῦσε, νά εἶναι τυπωμένο. Μέ αὐτή τήν ἐντυπη μορφή ἄλλωστε μᾶς εἶναι γνωστοί ό ὕμνος ἐγκωμιαστικός του Ρήγα καί ό ὕμνος πρός... Μποναπάρτε του Περραιβοῦ, που τυπώθηκαν (ό πρῶτος δευτεροτυπώθηκε) στό τυπογραφεῖο τῆς Κέρκυρας που εἶχε ἰδρυθεῖ (1797) ἀπό τούς Γάλλους Δημοκρατικούς³⁸. Ἐντούτοις τό ἐν λόγω κείμενο φαίνεται

νά έχει οργανική σύνδεση με τον έκδοτικό κύκλο τῆς Κέρκυρας. Οἱ προκηρύξεις τοῦ στρατηγοῦ Gentilli συνταγμένες ἀπό τόν ἑλληνολάτρη Arnaut ἀναφέρονται στήν ἀναβίωση τῶν προγονικῶν ἀρετῶν καί στά δίκαια τῶν Ἑλλήνων “πού ἡ Φράντζα θέλει διαφεντεύει καί φυλάττει μέ ὅλη τή δύναμή της”. Ἐξάλλου καί οἱ ὀδηγίες τοῦ Βοναπάρτη εἶναι ρητές: “Θά κολακεύετε τήν εὐαισθησία τους –γράφει στίς 26 Μαρτίου τοῦ 1797– καί δέν θά παραλείπετε στίς διάφορες προκηρύξεις τίς ὁποῖες θά κάνετε νά μιλάτε γιά τήν Ἑλλάδα, τήν Ἀθήνα καί τή Σπάρτη”. Οἱ συχνά ἐπαναλαμβανόμενες λέξεις “τύραννος”, “τυραννία” θυμίζουν τήν τακτική τῆς ἐντυπῆς γαλλικῆς προπαγάνδας (ἐπτανησιακά μονόφυλλα) πού συχνά στρέφεται ἔμμεσα κατά τῶν ἐχθρῶν τῆς Γαλλίας – κυρίως τῶν Ἰγγλων³⁹. Κάποιες ἐπιρροές εἶναι προφανεῖς. Ἀλλά τό μήνυμα στό ἐν λόγω κείμενο ἀναπαράγεται στά πλαίσια τῶν λαϊκῶν τάσεων.

Ἡ παρουσίαση τοῦ παραπάνω ὕμνου πιστοποιεῖ τήν ὕπαρξη καί ἄλλων πατριωτικῶν ἀσμάτων, ἐκτός τῶν γνωστῶν ὕμνων τοῦ Ρήγα καί τοῦ Περραιβοῦ, ἐνταγμένων στό ἐνθουσιαστικό κλίμα τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι ἐπαληθεύεται ἡ εἶδηση τοῦ τότε γαλλικοῦ τύπου (*Moniteur* φ.262 τῆς 22ας Prairial an VII=10 Ἰουνίου 1798) γιά τή σύνθεση ἀπό τούς Ἕλληνες ἀσμάτων ἀφιερωμένων στόν Ναπολέοντα⁴⁰.

Β'. Ἡ ἀγγλική διείσδυση

Ἡ ἀγγλική δικτύωση στή Μάνη μαρτυρεῖται ἤδη ἀπό τά τέλη τοῦ 18ου αἰώνα. Σύμφωνα μέ τίς πηγές κατά τό 1792 ἐπιχειρεῖται κάποια προσέγγιση τῶν Μαυρομιχαλαίων, οἱ ὁποῖοι –ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε– εἶχαν καί μιά αὐτονομημένη ἐπικοινωνία μέ τούς Γάλλους⁴¹. Τά σχέδια ἀπόβασης τῶν Γάλλων στή Μάνη καί ἡ κινητοποίηση γιά τήν πραγμάτωσή τους δέν ἄφησαν χωρίς ἀντίδραση τήν ἀγγλική διπλωματία. Ἔτσι, μετά τήν ἴδρυση τῆς Ἰονίου Πολιτείας στά Ἐπτάνησα (1800), περίοδο πρόσφορη γιά ἀντιγαλλική δράση, ἐνεργοποιεῖται ἡ δικτύωση τῶν Ἰγγλων στήν Πελοπόννησο καί κυρίως στή Μάνη.

Ἀπώτερος στόχος τοῦ Βρετανικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν ἦταν, ὅπως ἐμφαίνεται καί ἀπό τίς ἀποστολές διπλωματῶν καί στρατιωτικῶν, ἡ διερεύνηση τῶν δυνατοτήτων γιά πιθανή ἀπόβαση τῶν Γάλλων στήν Πελοπόννησο καί στίς δυτικές ἀκτές (Ἡπειρο-Αἰτωλοακαρνανία) τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἔτσι, οἱ βρετανικές ἐντολές ἐπικεντρώνονταν στά ἐξῆς: τή συλλογή πληροφοριῶν γιά τόν παράκτιο χῶρο, τή βολι-

δοσκόπηση τῶν πολιτικῶν καί στρατιωτικῶν διαθέσεων τῶν κατοίκων, τήν ἐπιθεώρηση ἀμυντικῶν ἔργων καί λιμανιῶν, ὥστε νά γίνουν συστάσεις στούς Τούρκους γιά τυχόν ἀμυντικές βελτιώσεις καί τή χαρτογράφηση γιά στρατιωτικούς σκοπούς τῶν παραπάνω περιοχῶν. Ἡ διερεύνηση τῆς “νομιμότητας στό Μοριά” (legitimate in the Morea) συνιστᾶται μέ ιδιαίτερη ἔμφαση ἀπό τίς βρετανικές ἀρχές. Εἶναι ἡ ἐποχή πού οἱ φορολογικές καί οἱ ἄλλες καταπιέσεις ἐξωθοῦν τούς κλέφτες σέ συχνές ἐπιδρομές (1801-1802). Ἡ διαπίστωση ἐπίσης τοῦ πολεμικοῦ δυναμικοῦ τῆς Πελοποννήσου –ἀκόμα καί τῶν Ἀλβανῶν μισθοφόρων– καί τῆς δομῆς τῶν μουσουλμανικῶν δυνάμεων, καθώς καί τῆς στάσης τους ἀπέναντι στόν “κοινό ἐχθρό”, δηλ. τούς Γάλλους, ἐντάσσεται στούς στόχους αὐτῶν τῶν ἀποστολῶν.

Ἔτσι, ἡ ἄμυνα τῆς Πελοποννήσου σέ περίπτωση ἐφόδου τῶν Γάλλων παρουσιάζεται ὡς ὑπόθεση καί τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας. Οἱ εἰσηγήσεις τοῦ Lord Elgin στήν Πύλη εἶναι σαφεῖς καί πρός τήν κατεύθυνση αὐτή κινητοποιεῖται καί ὁ μηχανισμός τῶν πρακτόρων τῆς Βρετανίας στίς σκάλες τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἀποστολή τοῦ Philip Hunt στήν Πελοπόννησο (ἀνοιξη 1801) ὑπηρετεῖ συγκεκριμένο σκοπό: τήν προετοιμασία τοῦ ἐδάφους γιά τήν ἀφιξη καί τήν ἐγκατάσταση στήν Πελοπόννησο ἐνός στρατιωτικοῦ σώματος ἀπό τή βρετανική στρατιά τῆς Αἰγύπτου. Ἐπιχειρεῖται γι' αὐτό τό σκοπό φιλική-διπλωματική προσέγγιση ἀπό μέρος τῶν Ἀγγλων, τῶν Τούρκων ἀξιωματούχων καί τῶν Ἑλλήνων προκρίτων καί κληρικῶν (Χρῦσανθος τοῦ Μυστρά).

Τό ἐκστρατευτικό ἐγχείρημα τῶν Ἀγγλων στήν Πελοπόννησο τελικά δέν ἐπιτεύχτηκε. Οἱ δύο ὁμως ἀνταποκρίσεις τοῦ Hunt –εἶχε φθάσει ὡς τό Μυστρά– σκιαγραφοῦν μέ ἐνάργεια τήν πολιτική καί στρατιωτική κατάσταση στό Μοριά (1801-1802). Ἐπακολουθοῦν οἱ ἀποστολές τῶν John Philip Morier, Γενικοῦ Προξένου τῆς Βρετανίας στό πασαλίκι τοῦ Ἀλῆ πασᾶ (1804-1805), καί τοῦ στρατηγοῦ William Martin Leake, τοῦ ὁποῦ δύο ἐπιστολές (3 Μαΐου 1805 ἀπό Καλαμάτα καί 2 Ἰουνίου 1805 ἀπό Πάτρα) καθώς καί ἓνα ὑπόμνημα ἀφοροῦν ἀποκλειστικά στήν κατάσταση τῆς Μάνης. Οἱ ἀνταποκρίσεις τοῦ Morier παρά τίς κάποιες χρονικές παλινδρομήσεις καλύπτουν ἓνα εὐρύ φάσμα ἐρευνητικῶν ἀναζητήσεων. Ἐκτός τῆς στρατιωτικῆς καί πολιτικῆς ἐκτίμησης τῆς περιοχῆς (σφυγμομέτρηση τῶν ἀντιμαχόμενων μερίδων, διαπίστωση σχετικά μέ τήν ἀφιξη ἢ ὄχι γαλλικῶν πλοίων μέ πυρομαχικά) ἡ οἰκονομία, ἡ διοίκηση, ὁ κοινοτισμός, ὁ κλεφταρματολισμός εἶναι θέματα παρόντα. Στό ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος βρίσκεται ἡ Μάνη ὅπου ἡ ἔνταση τῶν φατριασμῶν εἶχε κο-

ρουφωθεί. Ἡ φιλογαλλικὴ παράταξη εἶχε στηριχθεῖ κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Morier σέ περιθωριακὰ στοιχεῖα: "a party of the most desperate and abandoned characters against the quiet part of the inhabitants..." Ἡ ἀναχαίτιση καὶ μέ χρηματικὰ μέσα τῆς γαλλικῆς προπαγάνδας δέν ἦταν ἡ μοναδική παρέμβαση τοῦ Morier στὰ πράγματα τῆς Μάνης. Ἀποφασιστικὴ ὑπῆρξε ἡ μεσολάβησή του γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἰσορροπίας ἀνάμεσα στίς ἀντίπαλες παρατάξεις (γαλλικὴ-ἀγγλική). Ἔτσι ἀποσοβήθηκε ἡ σύλληψη ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἡ ἐξόντωση τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς γαλλόφιλης παράταξης Τζαννέτου Γρηγοράκη.

Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Leake (ἄνοιξη τοῦ 1805) συνεχίζει τὸ ἔργο τῶν δύο προηγούμενων διπλωματῶν καὶ συμπίπτει μέ τὴ β' φάση τῆς καταδίωξης τοῦ Τζαννέτου Γρηγοράκη ἀπὸ τὴν Πύλη⁴². Ἡ ἀποτίμηση τῶν στοιχείων τῶν ἐπιστολῶν σέ σχέση καὶ μέ τὰ διαλαμβανόμενα στό ὁδοιπορικὸ του ἔχει ἤδη ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα⁴³.

Παράλληλα μέ τοὺς ἐπιτετραμμένους ἀπὸ τὸ Foreign Office διπλωμάτες, οἱ πρόξενοι τῆς Βρετανίας ἦταν ἐπίσης ἐντολοδόχοι καὶ ἐκτελεστὲς τῆς πολιτικῆς του. Στὴν ἀλληλογραφία τῶν προξένων Nic. Strani τῶν Πατρῶν, Sp. Foresti τῆς Ζακύνθου καὶ Κέρκυρας καὶ J. Morier τῶν Ἰωαννίνων μέ τὸν Ὑπουργό τῶν Ἐξωτερικῶν ἢ τὸν ἐκάστοτε ἀρχιγραμματέα τοῦ Foreign Office⁴⁴, ἐκτός ἀπὸ τίς διαπιστώσεις γιὰ τίς δολοπλοκίες τῶν Γάλλων στό Μοριά, τὴ διόγκωση τοῦ φιλογαλλικοῦ ρεύματος καὶ τὸν ἀνεφοδιασμό τῶν γαλλόφιλων Μανιατῶν⁴⁵, θέματα πού γιὰ εὐνοήτους λόγους ἐπαναλαμβάνονται καὶ ὑπερτονίζονται, ἐντοπίζονται καὶ στοιχεῖα πού παρὰ τὴ διάσταση τῆς ὑπερβολῆς δέν στεροῦνται ἱστορικοῦ πυρήνα: Ἔτσι, σκιαγραφοῦνται μέ ἐνάργεια οἱ γαλλικὲς κινητοποιήσεις καὶ ὁ ρόλος τῶν ντόπιων, διαπίστωση πού ἀποκαλύπτει τὸ βαθμὸ παρέμβασης τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας στὰ πράγματα τῆς Μάνης.

Τὰ στοιχεῖα τῆς ἀγγλικῆς προξενικῆς ἀλληλογραφίας πού προαναφέραμε, ἀφοροῦν στό χρονικὸ διάστημα 1803-1806, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία, ὅπως καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές συνάγεται, φαίνεται νὰ ἀτονεῖ ἡ διείσδυση τῶν Γάλλων. Ἡ β' φάση τῆς καταδίωξης τοῦ Τζαννέτου Γρηγοράκη καὶ τῆς οἰκογένειάς του ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1805) συμπίπτει μέ τὴν ἀντίδραση τῶν προσκείμενων σ' αὐτὸν καπετάνιων πρὸς τὸν νέο μπέη Ἀντωνόμπεη Γρηγοράκη, εὐνοούμενο τῶν Ἄγγλων⁴⁶. Τὸ κλίμα εἶναι ἰδιαίτερα δυσμενές, γιατί ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1805 ἔχει ἐξαπολυθεῖ ἀπὸ τὴν Πύλη ὀργανωμένη καταδίωξη τῶν σωμάτων τῶν κλεφτῶν στὴν Πελοπόννησο. Εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν μεταρρυθμιστικῶν προσπαθειῶν τοῦ Σελήμ τοῦ Γ' γιὰ ἐξευρωπαϊσμό τῆς Τουρκίας καὶ διάλυση τῶν παρασιτικῶν ὀργανισμῶν⁴⁷. Ἐντούτοις ἡ

γαλλική δικτύωση στή Μάνη δέν ἀναστέλλεται. Ἴδου πῶς σκιαγραφεῖται στήν ἀλληλογραφία τῶν Ἀγγλων προξένων, ἡ ὁποία καί τή σηματοδοτεῖ (“the designs of the enemy in this Country”).

I. Ἡ ὀργάνωση τῆς φιλογαλλικῆς παράταξης: ἄνθρωποι-μέσα-δραστηριότητες

Ὁ Μοριάς θεωρεῖται πρόσφορο ἔδαφος γιά τή δικτύωση τῆς γαλλικῆς προπαγάνδας. Οἱ Γάλλοι πράκτορες ἐκμεταλλεύτηκαν τή ριζωμένη ἔχθρα στήν οἰκογένεια καί τό γένος τοῦ κυνηγημένου ἀπό τούς Τούρκους πρώην μπέη Τζαννέτμπεη Γρηγοράκη πρὸς τίς οἰκογένειες τῶν διαδόχων του γιά νά διευρύνουν τό φιλογαλλικό μέτωπο στή Μάνη πού ἐνίσχυαν μέ χρήματα καί ἐφοδίαζαν μέ ὄπλα καί πυρομαχικά. Ἰκανός ἀριθμός ὁμόσπονδων περιφερειῶν (καπετανίες) μέ ἐμψυχωτή τόν ἔκπτωτο μπέη, καί μάλιστα στίς περιοχές μέ τά καλύτερα λιμάνια καί τήν πιό ἱκανοποιητική παραγωγή, ἐντάχτηκε στή φιλογαλλική μερίδα, ὅπου “ἓνα πλῆθος ἀπό ἀπειθαρχοὺς βαρβάρους” –ὅπως ἀποκαλοῦνται στήν ἀγγλική ἀλληλογραφία οἱ Μανιάτες– δυσπιστοῦσε στή δύναμη τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Οἱ Γάλλοι κατόρθωσαν νά προσεταιριστοῦν τόν Μουσταφᾶ Μπέη, Διοικητή τῆς Κορώνης, πρόσωπο μέ μεγάλη ἐκτίμηση στό Μοριά. Ἔθεσαν ὑπὸ τήν προστασία του τήν οἰκογένεια τοῦ πρώην μπέη Τζαννέτμπεη, ἐνῶ ὁ Γενικός Πρόξενος τῆς Γαλλίας στήν Πελοπόννησο Esprit Vial εἶχε συχνές διαβουλεύσεις μαζί του γιά τήν προώθηση τῶν γαλλικῶν συμφερόντων.

Διακινεῖται συνεχῶς μυστική ἀλληλογραφία μέ εἰδικό κώδικα καί μέ ἐπαναστατικό περιεχόμενο μέσω κυρίως τοῦ Γενικοῦ Προξένου, καί φθάνουν στά χέρια τῶν γαλλόφιλων Μανιατῶν κιβώτια μέ πυρομαχικά, ἐπιδέξια καλυμμένα. Οἱ δολοπλοκίες καί οἱ σκευωρίες εἶναι συνηθισμένο φαινόμενο γιά τήν προσέλκυση ὀπαδῶν. Διαβόητοι ἀντάρτες προσελκύονται ἀπό τόν Γενικό Πρόξενο στήν ὑπηρεσία τῶν Γάλλων γιά νά ὀργανωθεῖ καλύτερα τό δίκτυο κατασκοπείας στή Μάνη⁴⁸.

Οἱ Μανιάτες πράκτορες τῶν Γάλλων ἀλληλογραφοῦν μέ τούς “Commissaires” τῆς Γαλλίας στήν Κέρκυρα καί στή Ζάκυνθο καί παίρνουν κατευθύνσεις, ὥστε νά ἐξάψουν τά πνεύματα καί νά διεγείρουν ἐπαναστατικές διαθέσεις. Μεθοδεύουν καί τόν πειθαναγκασμό τῶν δυσανεστημένων καί γενικά ἐνθαρρύνουν τούς ὀπαδοὺς τῶν Γάλλων ὥστε νά μὴν ἀποδυναμωθεῖ ἡ φιλογαλλική μερίδα (French party in the Morea)⁴⁹.

Οἱ γαλλικοὶ στόχοι αὐτῶν τῶν κινητοποιήσεων ἀποσαφηνίζονται στήν ἀγγλική ἀλληλογραφία. Ἡ ἀπόβαση τῶν Γάλλων στό Μοριά, τοῦ ὁποίου ἡ κατάκτηση σημειώνεται ὅτι εἶναι εὐκόλη (easy possession of the Morea),

είναι ο βασικός στόχος πού, παρά τις δυσκολίες του έγχειρήματος, δέν έγκαταλείπεται. Γι' αυτό και διασπαθίζεται αρκετό χρῆμα. Έτσι ο κίνδυνος τῆς γαλλικῆς προπαγάνδας διαφαίνεται απειλητικός μέσα από τήν άγγλική άλληλογραφία: Μέ τά χρηματικά μέσα πού διαθέτουν μποροῦν νά προσεταιρισθοῦν ὄλους τούς Μανιάτες.

Τά ὄπλα, τό χρῆμα καί “οί άνταμοιβές πού κάνουν τοῦ κάθε ενός” στηρίζουν κατά τις άπόψεις τῶν Ἐγγλων προξένων “τήν πλάνην τῶν Φραντζέζων στό Μοριά”. Αντίθετα, ὑποδεέστερο κρίνεται τό στρατευμένο στούς Γάλλους ανθρώπινο δυναμικό. Χαρακτηρίζονται οί προσκείμενοι στούς Γάλλους “άνθρωποι κακοῦ χαρακτήρα” καί μέ αντικειμενικό στόχο τῆς ένταξῆς τους στήν άγγλική προπαγάνδα τό προσωπικό ὄφελος. Δυσμενεῖς εἶναι οί κρίσεις καί γιά τούς Commissaires τῶν Γάλλων στά Ἐπτάνησα πού εἶναι ντόπιοι καί κινοῦν τό μηχανισμό τῶν δολοπλοκιῶν στήν Ἡλεία, τή Μεσσηνία καί τή Λακωνία.

Ἄπό τούς πιό άφοσιωμένους στόν επικεφαλῆς τῆς γαλλόφιλης παράταξης τῶν Μανιατῶν πρώην μπέη Τζαννέτο αναφέρονται ὁ καπετάν Χρηστέας (καπετανίας τῆς Πλάτζας) καί ὁ Παναγιώτης Μπούρτζινος (πρόκειται γιά τόν Παναγιώτη Τρουπάκη, τόν έπονομαζόμενο Μπούρτζινο) καπετάνιο στήν περιοχή τῆς Καρδαμύλης. Ὁ πρώτος, σύμφωνα μέ τήν άγγλική άλληλογραφία, βρισκόταν φυλακισμένος στήν Κωνσταντινούπολη καί χάρη στήν παρέμβαση τῆς Γαλλίας στήν Πύλη καί τις χρηματικές πιέσεις πού άσκησε σ' αὐτήν έπανῆλθε στή Μάνη. Ὁ δεύτερος εἶχε εκδιωχθεῖ από τό νέο μπέη τῆς Μάνης Ἄντωνόμπεη-Γρηγοράκη καί ἦταν έξόριστος στή Ζάκυνθο. Μέ τή μεσολάβηση τῶν Γάλλων έπανῆλθε στό Μοριά μέ ἓνα σῶμα 30 άνδρῶν, ένῶ μέ τή βοήθεια καί άλλων γαλλόφιλων άνταρτῶν ξαναπῆρε στά χέρια του τή διοίκηση στήν καπετανία τῆς Καρδαμύλης. Κατά τήν επάνοδό του εἶχε λάβει σχετικές ὁδηγίες από τόν πρόξενο E. Vial. Ἡ προσωπικότητα τοῦ Παν. Μπούρτζινου σκιαγραφεῖται μέσω τῆς άγγλικῆς άλληλογραφίας δυναμική καί ὑποσχετική γιά τήν πραγμάτωση τῶν γαλλικῶν στόχων: Γύρω του θά συσπειρωθεῖ καλύτερα ἢ φιλογαλλική παράταξη τῶν Μανιατῶν. Θά ικανοποιηθοῦν “οί παρτιζάνοι” γιά τά μέχρι τώρα έξοδά τους καί θά έξοπλιστοῦν μέ τά νέα πυρομαχικά πού μετέφερε ὁ Μπούρτζινος.

II. Ἡ άγγλόφιλη παράταξη τῶν Μανιατῶν καί ὁ θάνατος τοῦ κλέφτη Ζαχαριᾶ

Ἡ δημιουργία αντιγαλλικοῦ ρεύματος στή Μάνη από τούς Ἐγγλους προσέκρουε κατά τήν άποψη τῶν έν λόγω προξένων τῆς Βρετανίας σέ οἰκονο-

μικά μέσα. Όστόσο υπήρχαν προϋποθέσεις για τέτοιου είδους έγχείρημα. Βασικός συντελεστής για τή δημιουργία ενός παραταξιακού πυρήνα στη Μάνη ήταν οί διαθέσεις του έν ενεργεία ή κάποιου πρώην μπέη, καθώς και ό βαθμός έπηρεασμού τών Μανιατών από αυτόν. Στην προκειμένη περίπτωση ό νέος μπέης Άντωνόμπεης Γρηγοράκης, πού μέ πλεκτάνες και σκευωρίες είχε έξαγοράσει τό μπεηλίκι, άσπονδος έχθρός του προηγούμενου γαλλόφιλου μπέη Τζαννέτου Γρηγοράκη, άρχισε νά εκδηλώνει, εϋθύς μέ τήν ανάρρησή του στό άξίωμα του μπέη, τήν άφοσίωσή του στους Άγγλους, τούς όποιους κατά τόν ίσχυρισμό του προξένου J. Morier, ύπηρετούσε και μέ δικά του έξοδα. Δέν μπορεί όμως νά αναμετρηθεί μέ τήν παράταξη του Μπούρτζινου πού διέθετε χρήματα και πυρομαχικά. Έντούτοις κατόρθωσε νά έπηρεάσει εϋρέως τίς λαϊκές μάζες. Έτσι —κατά τήν άποψη του ίδιου προξένου— άν ό Μπούρτζινος μπορούσε νά συγκροτήσει ένα σϋμα 4.000 άνδρων, ό Άντωνόμπεης ήταν ικανός νά συγκεντρώσει ως 10.000 άνδρες⁵⁰.

Όσο κι άν δυσπιστεί κανείς, έλλείπει άλλων στοιχείων στά αριθμητικά αυτά δεδομένα, δέν χωρεί άμφιβολία ότι δημιουργήθηκε φιλοαγγλική παράταξη στην κοινωνία τής Μάνης· ένθερμος ύποστηρικτής και έμψυχωτής, όπως προκύπτει από τά στοιχεία μας ήταν ό καπετάν Τζαννέτμπεης Κουτήφαρης, συγγενής του γαλλόφιλου συνεργάτη του Saint-Sauveur (Τζαννέτμπεη Κουτήφαρη) πού προαναφέραμε, άνθρωπος μέ επιβλητική προσωπικότητα. Ό Rouqueville περιγράφει τούς δυό έντυπωσιακούς πύργους του στην περιοχή του κοντά στην Πλάντζα και τόν έθιμοτυπικό τρόπο ζωής σέ αυτούς⁵¹. Από έπιστολή του Τζαννετάκη Κουτήφαρη προς τόν κουμπάρο του και πρόξενο τής Βρετανίας στη Ζάκυνθο και Κέρκυρα Sr. Foresti από Καλαμάτα 12 Ιουνίου 1804, άποκαλύπτονται όχι μόνο ή ύπαρξη, αλλά και οί δραστηριότητες τής φιλοαγγλικής παράταξης στη Μάνη.

Έστοντας και μέ τόν έρχομόν μου (άπό Ζάκυνθο) έτρεξαν όλα τά άξια ύποκείμενα τής Μάνης ποίος κρυφά και ποίος φανερά νά μέ ανταμώσουν. Έγώ δέν έλλειψα νά τούς όμιλήσω εκείνα όπου είχαμεν χρεία, διά τήν πλάνην τών Φραντζέζων και ταίς ανταμοιβαίς όπου κάμνουν του καθενός, άφου τελειώσουν τή δουλειά τους. Δέν έλλειψαν και αυτοί νά μου δώσουν κάθε είδησιν και νά μου είποϋν όλα τους τά μυστικά.

Τό φιλοαγγλικό ρεϋμα στη Μάνη ενισχύεται μέ τήν παρουσία τών προξένων τής Βρετανίας πού αναμειγνύονται στα πράγματα τής Μάνης. Έκτός από τόν Leake και τόν Morier πού προαναφέραμε, και ό πρόξενος τών Πατρών N. Strani είχε ταξιδεύσει στη Μάνη. Ό τελευταίος τόν Ιούνιο του 1806 έλαβε

έντολή από τον J. Morier να χρηματοδοτήσει τον Άντωνόμπεη για την προώθηση της αγγλικής προπαγάνδας που συναντούσε ακόμα αντιδράσεις⁵². Άξιοσημείωτο είναι ότι ή φιλία και ή επικοινωνία του Κουτήφαρη με τους εκπροσώπους της Βρετανίας στερεώνεται, όπως συνηθίζοταν, με “κουμπαριές”.

Η πρόταση επίσης του Κουτήφαρη για την ίδρυση υποπροξενείου της Βρετανίας στη Μάνη και για την εγκατάσταση προσώπου “πιστού” που είναι “τό αξιότερο υποκείμενο της Μάνης”, έχει συγκεκριμένο πολιτικό στόχο:

νά βάλωμεν μίαν βάρδιαν διά κάθε κρυφόν και φανερόν, ότι είναι άνθρωπος έξυπνος, είναι και δυνατός της Μάνης και δέν θέλει λείπει από όσα είναι όφελός μας νά ενεργή καθεκάστην⁵³.

“Αν, σύμφωνα με τά εν λόγω δεδομένα, δέν μπορεί νά αξιολογήσει κανείς τό εύρος της φιλοαγγλικής μερίδας στη Μάνη –ό Κουτήφαρης αναφέρει ότι “τώρα τά πράγματα πηγαίνουν με την ειδική μας γνώμη”– ωστόσο είναι έντυπωσιακά τά αποτελέσματα της δράσης της. Η δολοφονία του κλέφτη Ζαχαριά, της οποίας τά αίτια προβληματίζουν τους έρευνητές⁵⁴, αποδίδεται από τον Κουτήφαρη σε έπιτυχία του σχεδίου δράσης της αγγλόφιλης παράταξης. Η επάνοδος του Κουτήφαρη από τή Ζάκυνθο στη Μάνη έντάσσεται σε παρόμοιο σχέδιο.

Ο Ζαχαριάς χαρακτηρίζεται φίλος και συνεργάτης του Ναπολέοντα, που του είχε διαβιβάσει γράμματα με ειδικό κώδικα γραφής, του είχε αποστείλει 1.000 τσεκίνια, “και τον είχε ψηφισμένο Τζενεράλ Μάνης και Μορέως”. Στόχος της δολοφονίας δέν ήταν μόνο ο άφανισμός του γαλλόφιλου κλέφτη, αλλά και ή κατάσχεση των έπιστολών του Ναπολέοντα προς τον Ζαχαριά που τελικά δέν βρέθηκαν από τους δολοφόνους. Τίς είχε εμπιστευθεί στον γραμματικό του που μετά τή δολοφονία κατόρθωσε με τους κλέφτες νά διαφύγει στά βουνά. Μιά μόνο από τίς έπιστολές αυτές, την πιό αντιπροσωπευτική για τό ρόλο του σε ένδεχόμενη απόβαση ο Ζαχαριάς έφερε πάντοτε μαζί του “ώς φυλαχτό”. Σ’ αυτήν υπήρχαν τά σημεία ενός μυστικού κώδικα επικοινωνίας για την περίπτωση απόβασης των Γάλλων στη Μάνη (αναγνώριση των γαλλικών πλοίων–συντονισμός κινήσεων από ξηρά στό “άσκέρι από Μανιάτες και Μοραΐτες”) και ο έγγραφος διορισμός του σε “Γκενεράλ Μάνης και Μορέως”. Ο Κουτήφαρης ισχυρίζεται ότι μπόρεσε νά αποσπάσει αυτήν την έπιστολή από “τους φονιάδες” και νά τή διαβιβάσει στό Μοτσενίγχο⁵⁵.

Γ'. Ἀποτίμηση τῶν νέων στοιχείων

Μέ τά νέα στοιχεῖα πού ἤδη ἀναλύθηκαν, πρόδηλο εἶναι ὅτι μπορεῖ νά ἀνασυντεθεῖ ἡ εἰκόνα τοῦ φαινομένου τῆς διείσδυσης τῶν Γάλλων καί τῶν Ἀγγλων στή Μάνη· ἀναδεικνύεται μάλιστα διευρυμένη καί σαφέστερη. Παράλληλα διασαφηνίζονται ἢ διαφοροποιοῦνται τά ἐξῆς:

—Τό ὑμνητικό ἄσμα πρὸς τόν Ναπολέοντα (ποιηματίδιον ἡρώων Λακεδαιμονίων) —προηγῆθηκε ἢ σύγκρισή του μέ παράλληλα κείμενα τῆς ἐποχῆς— ἀποκαλύπτει μίαν ἄλλη ποιότητα τοῦ φιλογαλλικοῦ ρεύματος στή Μάνη. Ὁ “παιάνας” πρὸς τό νέο ἥρωα τῆς Δημοκρατίας μέ παλλόμενους ἀπό θαυμασμό καί προσδοκία στίχους γιά τόν Ναπολέοντα καί τή Δημοκρατία, μᾶς ὑποβάλλει τόν ἔντονο συναισθηματικό χαρακτήρα τῶν ἐγερτηρίων μηνυμάτων τῆς ἐποχῆς. Τό ὄραμα τῆς ἐθνεγερσίας μυθοποιεῖται στόν κόσμο τῶν Μανιατῶν καί μεταπλάθεται σέ στίχους στούς ἐσμούς τῶν τραγουδιστῶν. Ἡ μακρά παρέμβαση τῶν Γάλλων στά πράγματα τῆς Μάνης (1780-1828) δέν ἐξαντλεῖται στίς ἀνταποκρίσεις προξένων καί περιηγητῶν οὔτε στήν ἀποστολή τῶν Stephanopoli· ἀποβλέπει καί σέ μαζικότερη λαϊκή κινητοποίηση μέ τήν ἔξαρση θυμικῶν στοιχείων καί τήν προβολή τους σέ “μυθικό” ἐπίπεδο. Ὁ στόχος αὐτός ὑπηρετεῖται καί μέ “τίς ἀπατηλές ὑποσχέσεις τῶν Φραντζέζων” πρὸς τά χειμαζόμενα πλήθη τῶν ὑποδούλων. Ἀκραῖο παράδειγμα εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ καπετάν Ζαχαριᾶ πού εἶχε προεπιλεγεῖ ἀπό τόν Ναπολέοντα “Τζενεράλ Μάνης καί Μορέως...”. Εἶναι σαφές ὅτι ἐνισχύονταν ἔτσι λαϊκές οὐτοπικές φαντασιώσεις.

Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ὁ Ταλλεϋράνδος εἶχε χαρακτηρίσει τήν ἀποστολή γαλλικῶν πολεμοφοδίων στή Μάνη (16 Σεπτ. 1803) ὄχι ὡς πολιτική ἀλλά ὡς θεαματική πράξη, “un objet de spéculation”⁵⁵. Εἶναι ὅμως ἐκτός ἀμφιβολίας ὅτι μέ τή διείσδυση τῆς γαλλικῆς προπαγάνδας ἓνα νέο ἰδεολογικό στοιχεῖο εἶχε εἰσχωρήσει στήν κοινωνία τῆς Μάνης, καί γενικότερα τῆς Πελοποννήσου, πού ὀδηγεῖ σέ κάποιες πολιτικές συσπειρώσεις (γαλλική-ἀγγλική παράταξη) περισσότερο σαφείς τά ἐπόμενα χρόνια (1822-1827).

— Μέσα ἀπό τήν ἀγγλική ἀλληλογραφία (1804-1807) διαφαίνεται ἡ ἀπουσία τοῦ πρῶην μπέη Τζαννέτου Γρηγοράκη πού ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς γαλλόφιλης παράταξης. Γι’αὐτό καί ἐκθειάζεται ἡ ἐπιστροφή τοῦ Μπούρτζινου (Παναγ. Τρουπάκη) ἀπό τή Ζάκυνθο (1806), στό πρόσωπο τοῦ ὁποίου ἐπικεντρώνονται οἱ βολές τῆς ἀντιγαλλικῆς προπαγάνδας⁵⁶. Ἐπισημειωθεῖ ὅτι ὁ νέος ἀγγλόφιλος μπέης Ἀντωνόμπεης Γρηγοράκης εἶχε διαταχθεῖ (1805) ἀπό τόν Σουλτάνο νά συλλάβει ὅπωςδήποτε τόν

Τζαννέτο για να “σηκωθεί τό βρωμερόν υποκείμενόν του από τήν Μάνην καί να ήσυχάση τό Δοβλέτι από τάς ένοχλήσεις του”⁵⁷. Η φυγή τών καπετάνιων Μπούρτζινου καί Χρηστέα στή Ζάκυνθο διασταυρώνεται καί από άλλες πηγές, όπως καί ή άφιξη του Τζαννέτου στά Κύθηρα⁵⁸ μέ στόχο τή διαπεραίωση στη Ζάκυνθο. Η άπουσία του έμφυχωτή τής γαλλόφιλης παράταξης από τό επίκεντρο του άγγλικού ενδιαφέροντος υποδηλώνει άκριβώς τήν άνενεργό στάση του. Δέν μπορεί όμως να διασαφηνιστεί άν τό 1806 βρίσκεται εκτός Μάνης —καί συνεπώς εκτός μάχης— ή παραμένει άπλός παρατηρητής στά γεγονότα από τό Βαχό τής Κάτω Μάνης, όπου είχε άποσυρθεί⁵⁹.

Η έπιστροφή του Μπούρτζινου από τή Ζάκυνθο στή Μάνη κατά τό Μάιο-Ίούνιο του 1806 καί μάλιστα ως διεκδικητή τής καπετανίας τής Καρδαμύλης, θέτει εν άμφιβόλω τό μπουγιουρντί τής 11ης Ίανουαρίου του 1808, δυνάμει του όποιου προσφερόταν άμνηστία στον Τζαννέτμπεη, τον Παναγιώτη Τρουπάκη (Μπούρτζινο), τό Χρ. Χρηστέα καί τον Κουμουνδουράκη. Ύστερα μάλιστα από μεσολάβηση του Άντωνόμπεη, οί παραπάνω καπετάνιοι μπορούσαν εκτοτε να εισέλθουν στή Μάνη⁶⁰. Πρόκειται για νέα πλάνη του “Άνωνόμου”, για τολμηρή διακινδύνευση εκ μέρους του Μπούρτζινου ή για γραφειοκρατική καθυστέρηση τής εκδοσης του εν λόγω διατάγματος;

— Τά νέα στοιχεία για τήν έξόντωση του κλέφτη Ζαχαριά προβληματίζουν προς δύο κατευθύνσεις: α) τό χρόνο του διωγμού καί τής δολοφονίας β) τά αίτια τής δολοφονίας καί τήν όργάνωση τής εκτέλεσής της.

Σύμφωνα μέ τά στοιχεία τής έπιστολής του Τζαννέτμπεη Κουτήφαρη προς τον Πρόξενο τής Βρετανίας στή Ζάκυνθο Σπ. Φορέστη (12-6-1804) ή δολοφονία πρέπει να είχε συμβεί τό Φεβρουάριο του 1804, πριν δηλ. από τό διωγμό κατά του Τζαννέτμπεη καί τών κλεφτών, πού, ως γνωστόν, εξαπολύθηκε τό 1805 (Όκτώβριο).

Οί άπόψεις τών ιστορικών, όπως είναι γνωστό, δέν συμπίπτουν σχετικά μέ τό χρόνο τής δολοφονίας, πού κυμαίνεται έτσι στό διάστημα 1799-1805. Περισσότερο πειστική φαίνεται ή άποψη του Βλαχογιάννη πού ύστερα από κριτική τών πηγών καταλήγει στό διάστημα από 15 Όκτωβρίου μέχρι 15 Νοεμβρίου του 1803. Τήν τελευταία άποψη υίοθετεί καί ό Γ. Άλεξανδρόπουλος μεταθέτοντας μέ βάση γαλλικές πηγές τό χρόνο τής δολοφονίας σε ένα μήνα άργότερα, δηλ. τό Δεκέμβριο του 1803. Τό νέο στοιχείο τής έπιστολής του Τζαννέτου Κουτήφαρη (χρόνος τής δολοφονίας ό Φεβρουάριος του 1804) προσεγγίζει χρονικά τήν άποψη για τό 1803 πού συμπίπτει μέ τήν ά΄ φάση τών διωγμών τών Τούρκων κατά του

Τζαννέτμπεη παρά μέ τήν έκδοχή γιά τό 1805. Ἐξάλλου ὁ Κουτήφαρης ἀπουσίαζε στή Ζάκυνθο καί εἶχε ἔμμεση πληροφόρηση. Ἦς σημειωθεῖ ὅτι τό Φεβρουάριο τοῦ 1804 ὁ Ἄντωνόμπεης ἐπαινεῖται ἀπό τό νέο Καπουδάν Πασᾶ Abdüb-Kadir γιά τήν “εὐνομία” πού ἐπέβαλε στή Μάνη⁶¹.

Ἡ δολοφονία τοῦ Ζαχαριᾶ, ἀναμειγμένου, ὡς γνωστόν, στούς ἐμφύλιους σπαραγμούς τῆς Σπάρτης, ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἐπεισόδιο συνηθισμένης μανιάτικης βεντέτας. Οἱ τρεῖς γνωστές ἐκδοχές τῆς δολοφονίας⁶² ἐπιτρέπουν τό συσχετισμό της μέ τίς ἀντιζηλίες ἀντιτιθεμένων, ξενοκίνητων ὁμάδων (ρωσόφιλης-γαλλόφιλης καί ἐνδεχόμενα ἀγγλόφιλης-γαλλόφιλης). Ἡ προσβολή τῆς οἰκογενειακῆς τιμῆς τῶν Κουκέα ἀπό τόν κουμπάρο τους Ζαχαριᾶ πού εἶχε ἐρωμένη ἀπό τό γένος τους, ἀξιοποιεῖται ἐπιδέξια ἀπό τοὺς ἀντιπάλους του. Ἡ δολοφονία τοῦ κλέφτη ἀπό τόν Κουκέα δέν φαίνεται αὐτόνομη ἐνέργεια.

Ἦδη ὁ Βλαχογιάννης εἶχε ἐπισημάνει ὅτι μέ τή δολοφονία τοῦ Ζαχαριᾶ ὁ Ἄντωνόμπεης πέτυχε νά κατασιγάσει τίς φιλονικίες πού χώριζαν τοὺς ἀρχηγούς τῶν ἀντιπάλων συμμοριῶν στή Μάνη.

Δέν ὑπάρχει καμία ἔνδειξη στά δεδομένα μου γιά τό ἐνδεχόμενο συσχετισμοῦ τῶν παραπάνω ἐκδοχῶν τῆς δολοφονίας (δηλ. ἂν ὁ Κουτήφαρης παγιδεύοντας τόν Κουκέα τόν ἐξώθησε σέ ὀργάνωση σκευωρίας γιά τή δολοφονία). Οὔτε εἶναι δυνατόν, ἐλλείψει στοιχείων “τά ἀνηψίδια” τοῦ Κουτήφαρη, πού στήν ἐπιστολή του ἀναφέρονται ὡς δράστες τῆς δολοφονίας, νά ταυτιστοῦν μέ τοὺς δολοφόνους τοῦ Ζαχαριᾶ ἀπό τό γένος τῶν Κουκέα πού ἀποδέχεται ἡ μέχρι τώρα ἱστοριογραφία. Σημεῖο σύγκλισης τῶν παραπάνω ἐκδοχῶν καί τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κουτήφαρη εἶναι ἡ παρακίνηση τῶν φονέων ἀπό τρίτους. Ἡ διαπίστωση αὐτή ὑποβάλλει κάποιο παρασκήνιο γιά τή δολοφονία πού ἐπέτρεπε τήν ἀνάμειξη Μανιατῶν προσκείμενων σέ ἀντίπαλες μέ τήν ὑποκίνηση τῶν ξένων ὁμάδες. Ἡ παρουσίαση πάντως τῆς δολοφονίας τοῦ φοβεροῦ κλέφτη ὡς ἀποκλειστικό ἀνδραγάθημα τοῦ γένους Κουτήφαρη, χάριν τῶν ἀγγλικῶν συμφερόντων, θά μπορούσε νά ἀντιμετωπιστεῖ μέ κάποιο σκεπτικισμό, ὡς σκόπιμη δηλ. ὑπερβολή γιά λόγους συμφέροντος, ἂν δέν ἐπιβεβαίωνε τό γεγονός αὐτό ἡ ἀγγλική ἀλληλογραφία.

Ἀναφέρεται ἤδη ἀπό τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1804 ἡ διάσπαση τοῦ φιλογαλλικοῦ μετώπου –συντελεστική πολιτικῆς εὐρυθμίας γιά τήν περιοχή– γιά τρεῖς κυρίως λόγους:

1. Τῆ δολοφονία τοῦ κλέφτη Ζαχαριᾶ.
2. Τῆ φυγή στά βουνά τοῦ πρώην μπέη, ἐνθερμου ὑποστηρικτῆ τῶν Γάλλων, Τζαννέτου Γρηγοράκη.

3. Τήν προσφορά τοῦ ἀκούραστου καί μαχητικοῦ Τζαννέτμπεη Κουτήφαρη⁶³.

Ὡστόσο τό θέμα τῆς δολοφονίας τοῦ Ζαχαριᾶ μένει ἀνοιχτό γιά τήν ἔρευνα.

Ἡ κάθοδος τοῦ Βελῆ πασᾶ στήν Πελοπόννησο (1807) πού εἶχε ἐμπορικές δοσοληψίες μέ τούς Ἄγγλους, ἐνεθάρρυνε ἔκτοτε τήν ἀγγλική δικτύωση⁶⁴.

Τό φαινόμενο τῆς διείσδυσης τῶν ξένων στή Μάνη δέν ἐξαντλεῖται στό επίπεδο τῆς μικροϊστορίας. Εὐκταῖο θά ἦταν, ἀφοῦ συγκεντρωθεῖ τό κατάλληλο ὕλικό, νά διερευνηθεῖ στή μακρά διάρκεια. Ἐντούτοις μέ βάση τά *realia* καί τά ντοκουμέντα πού προαναφέρθηκαν, δέν ἀποκλείεται ἡ διασύνδεσή του μέ τήν κοινωνική συγκρότηση τῆς Μάνης. Οἱ μακροχρόνιες ἔχθρες ἀνάμεσα στίς οἰκογένειες τῶν γενῶν γιά τή διατήρηση ἢ τήν κατάκτηση ἀνωτέρας κοινωνικῆς ἐπιφάνειας, “ὁ ἐξισωτικός ἀνταγωνισμός” ἀνάμεσα στά γένη καί οἱ δραστικοί μηχανισμοί γιά τήν κοινωνική τους ἐξισορρόπηση⁶⁵, συνιστοῦν παράγοντες πού ὑπέθαλπαν ἀντιθέσεις καί ἀντιπαραθέσεις μεταξύ τους, ἔδαφος πρόσφορο γιά ξενική διείσδυση.

Ἡ παρακάτω ἀναφορά τῶν *Stephanopoli* εἶναι ρεαλιστική: “Τά πάθη, τά μίση, οἱ ἔχθρες ἦταν τόσα ἀνάμεσα στά γένη ὥστε δέν ὑπῆρχε χῶρος γιά πραγματική ἐλευθερία...”⁶⁶.

Ἡ “*Expédition Scientifique de Morée*”, πού ἀποτελεῖ βασικό ἄξονα μελέτης τοῦ παρόντος συνεδρίου, δέν βρίσκεται ἔξω ἀπό τό πλαίσιο τῆς παραπάνω ἔρευνας. Ἡ Μάνη καί εὐρύτερα ἡ Πελοπόννησος, ἀνέκαθεν στό ἐπίκεντρο τοῦ γαλλικοῦ ἐνδιαφέροντος, δέν ἦταν ξένη στά μέλη τῆς *Expédition*. Εἶναι λοιπόν εὐκόλα τώρα ἀναγνωρίσιμη καί “ἀναγνώσιμη”.⁶⁷

Ἐξοχώτατε σινιόρ Μίνιστρε τῆς Ἐγκλιτέρας, ἀδελφέ μου ἀγαπητέ σινιόρ Φορέ-
στη ἀδελφικῶς ἀσπαζόμενος τὴν χαιρετῶ.

Μετά τὴν ἔρευναν τῆς ποθητῆς μοι ἀγαθῆς ὑγείας τῆς, τῆς φανερώνω καὶ διὰ λό-
γου μου, ὅτι ἐρχόμενος ἐδῶ, ἀπερνῶντες δέκα ἡμέρας, ἔλαβα τὴν ὑγείαν μου, καὶ
ταῖς δυνάμεις μου καθὼς ταῖς εἶχα καὶ μέ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ εἶμαι θηρίον. Δέν
ἔλειψα εὐθύς νά ἐνεργήσω τά ὅσα εἶχαμεν χρειάν διὰ τὰς φραντζέζικας πραγμα-
τείας, ὅπου εἶχον εἰς τούτους τούς τόπους. Ἔστοντας καὶ μέ τόν ἐρχομόν μου,
ἔτρεξαν τὰ ἄξια ὑποκείμενα τῆς Μάνης, ποῖος κρυφά καὶ ποῖος φανερά νά μέ
ἀνταμώσουν, ἐγὼ δέν ἔλειψα νά τούς ὀμιλήσω ἐκεῖνα ὅπου εἶχαμεν χρειάν, διὰ τὴν
πλάνην τῶν Φραντζέζων, καὶ ταῖς ἀνταμοιβαῖς ὅπου κάμνουν κάθε ἐνός, ἀφ' οὗ τε-
λειώσουν τὴν δουλείαν τους. Δέν ἔλειψαν καὶ αὐτοὶ νά μοῦ δώσουν κάθε εἶδησιν,
καὶ νά μοῦ εἰποῦν ὅλα τους τὰ μυστικά. Ὅμως ἡ πρώτη ἀποστασία² ἦταν ὁ καπε-
τάν Ζαχαρίας, ἐκεῖνος ὅπου ἐθανάτωσαν τὰ ἀνηψίδια μου, καὶ τελειώνοντας
ἐκεῖνος, ἀπὸ τόν Φευρουάριον (sic) μῆναν, ἐρεμπελεύσανε, ὅτι αὐτός ἦτον ὁ
πρῶτος ὅπου ὁ Μποναπάρτες τόν εἶχε ψηφισμένον Τζενεράλ Μάνης καὶ Μωρέως.
Ἐπάσχισα διὰ ἐκεῖνο τό γράμμα, νά τό βάλλω στό χέρι, ὅμως δέν ἐστάθη τρόπος,
ὅτι τό εἶχε τοῦ γραμματικοῦ του δοσμένον, νά τό φυλάγη καὶ μετά τόν σκοτωμόν
του ὁ γραμματικός του ἔφυγε καὶ ἐπῆγε μέ τούς κλέπτας καὶ τό ἔχει μαζί του, καὶ
πάσχω ὅσον ἤμπορῶ νά τό βάλω εἰς τό χέρι. Ἄν καλά τὴν ἔννοιαν τοῦ γράμματος
καὶ τὴν ἔμαθα σωστήν. Τόν ἔκαμνεν ὁ Μποναπάρτες Τζενεράλ Μάνης καὶ
Μωρέως καὶ νά πασχίσῃ νά μαζώξῃ ὅσον ἀσκέρι ἤμπορέσῃ καὶ ἀπὸ Μάνην καὶ
ἀπὸ Μωρέαν καὶ τοῦ ἔστειλε καὶ χίλια τζεκίνια καὶ τοῦ ἔστειλε καὶ ἀπλὴν ἀδειαν,
ὅπου ὅ,τι ἐξοδεύσῃ καὶ ὅ,τι τάξῃ εἰς ἄξια ὑποκείμενα μέ τόν ἐρχομόν του, νά τά
ἀποκριθῇ καὶ ἐκεῖνα καὶ ἄλλα, καὶ μέσα εἰς τὴν γραφήν εἶχεν καὶ ἄλλον ἓνα γράμ-
μα, καὶ τοῦ ἐφάνέρωνε ἐγγράφως πῶς ἔχει νά ἐπιχειρισθῇ μέ ἐκεῖνα τὰ σημάδια
ὅπου τοῦ ἔστειλε, τό ὁποῖον τό εἶχε φυλαγμένον ὡσάν φυλακτό, καὶ τό βάστα
ἐπάνω του μέσα εἰς τό πατρῶνι του. Καὶ μέ τόν σκοτωμόν ὅπου τοῦ ἐπῆραν τὰ
ἄρματα, τό ἐπῆραν καὶ αὐτό, καὶ τό εἶχαν οἱ φονιάδες φυλαγμένον νομίζοντας διὰ
μεγάλον πρᾶγμα, καὶ ἔκαμα τρόπον καὶ τούς τό ἐπῆρα, καὶ τό περι(λαβα) μέσα
εἰς τοῦ σιόρ Μποτζενίγου τό γράμμα, καὶ θέλετε τό ἰδῆ καὶ ἰδού ὅπου ἐξηγῶ καὶ
τό νόημά του³. Εἰς τό γράμμα ὅπου τοῦ ἔγραφε ὁ Μποναπάρτης καὶ τόν ἔκαμνε
Τζενεράλ τοῦ ἐφάνέρωσε καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ γράμματος. Τὰ σημεία εἶναι ἐπτὰ,
διὰ ταῖς ἐπτὰ ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος, ἀπὸ Κυριακὴν ἕως Σάββατον. Τὴν Κυριακὴν
τό πρῶτον, τὴν Δευτέραν τό δεύτερον καὶ ἐξῆς, πῶς τὰ καράβια κάθε ἡμέραν νά
ἀλλάξουν παντιέραν κατὰ τό σημείον ὅπου τοῦ ἔστειλε, καὶ τότε νά πληροφορη-
θοῦν, πῶς εἶναι ὁ ἴδιος, καὶ εὐθύς μαζώξῃ ἀσκέρι Μανιάτες καὶ Μωραῖτες, νά κά-
μη καὶ αὐτός ζεμπριά⁴ τό ἀσκέρι, ὅπου ἤθελε νά εὐγάλη, καὶ εὐθύς νά κάμουν

στράτευμα κρύφιον. Ἐτοῦτον ἦτον τὰ ἐπιχειρήματά τους, ἀκριβέ μου, καί ὁ Θεός τὰ διασκόρπισε μετά τόν θάνατο ἐκείνου. Τώρα τὰ πράγματα ἐδῶ ὑπάγουν κατά τήν ἐδικήν μας γνώμην. Ἡ ἀγάπη ἡ ἐδική σου ὅπου εἵμαστε φίλοι τόσους χρόνους καί ἐκεῖ τώρα ὅπου τήν ἀνανεώσαμε νά κάμω δούλευσες ὅπου νά σέ εὐγάλω ἀσπροπρόσωπον διά τήν φιλίαν μας καί ὁ καιρός θέλει τό δείξῃ ἐμπράκτως. Μέ τόν κουμπάρον ὅπου μοῦ ἔκαμες τόν κόνσολα τῆς Πατρός οὔτε τόν εἶδα καί οὔτε καί εἰς τήν Καλαμάταν ἦλθε, καί ἐστάθη μίαν ἡμέραν πρό τοῦ νά ἔλθω ἐδῶ καί ἐπῆγε καί ἔως ταῖς Κιτριάϊς εἰς τὰ ὀσπίτιά μου καί ἀπό ἐκεῖ ἐμίσεισε ὀπίσω. Τώρα τοῦ γράφω καί ἀκαρτερωῶ ἀπόκρισίν του, ὡσάν ἰδῶ καί εἶναι διά δουλείαν, θέλω ἀκολουθήσω μέ αὐτόν τήν συμφωνίαν μας καί κάτι εἶχες εἰπωμένον, εἶδέ οὔτε τοῦ μεταγράψω. Ἐμένα ἡ ἐδική σου ἀγάπη μοῦ (ἔχει) πιασμένας ὄλας τάς αἰσθήσεις καί θέλω μέ ὄλην μου τήν καρδίαν νά δικαιώσω τήν κόρτε σου. Ἐγώ τοῦ ἔγραψα τοῦ Κονσόλου ὅτι ἡῦρα ἕναν ἀρμόδιον διά τάς ὑποθέσεις μας νά κάμωμεν ἕνα Βίτζεκόνσολον εἰς τήν Μάνην τό ἀξιότερον ὑποκείμενον καί εἶναι καί πιστός μας ὄχι πῶς τό κάμνω καζάντι του, ὅτι ἐκεῖ καζάντι⁵ δέν ἔχει τίποτες, ὡς εἶναι γνωστόν σας, παρά νά βάλωμεν μίαν βάρδιαν διά κάθε κρυφόν καί φανερόν, ὅτι εἶναι ἄνθρωπος ἔξυπνος, εἶναι καί δυνατός τῆς Μάνης καί δέν θέλει λείψει ἀπό ὄσα εἶναι ὄφελός μας νά ἐνεργῇ καθεκάστην. Ὅτι πάλιν σᾶς λέγω ὅτι ἡ ἀγάπη σου μέ ἔκαμε νά εἰπῶ ὡσάν τό Σολομώντα, ὅτι ἐγώ καθεύδω καί ἡ καρδία μου ἀγρυπνεῖ. Τί ἄλλο; Μόνον ὁ Θεός νά μᾶς δώσῃ καλήν ἀντάμωσιν, ταῦτα καί μένω: Πρός τούτοις σου φανερώσω, ὅτι ἔμαθα ὅτι τὰ μπουλετιά⁶ τοῦ μόντε ἀκόμα δέν σᾶς ἦλθαν καί ἐτούτην τήν ὥραν ἔγραψα τοῦ κουμπάρου μου τοῦ κονσόλου Παύλου ὅτι ἡ ἐδῶ νά μοῦ τά στείλῃ ἢ εἰς Ζάκυνθον, εἰς ὅποιον θέλει ἢ εἰς τὰ χέρια τὰ ἐδικά σου μέ τοῦ σιόρ Μπενάκη καί νά ἰδῶ τί μοῦ ἀποκρίνεται καί θέλω κάμω τήν κυβέρνησιν νά ἔλθουν εἰς τὰ χέρια σας μέ τόν σιόρ Μπενάκη διά νά γλυτώσωμεν καί ἐκείνην τήν δουλείαν ὡς μοῦ ἔχετε εἰπωμένον καί τό ἀκαρτερωῶ, ὑγίαινε· σήμερον μόνον ἔστειλα καί τό γράμμα ὅπου μοῦ εἶχες δοσμένον εἰς Πάτραν εἰς τόν Κόνσολα Μοριέ.

Ἦξευρε, ἀκριβέ μου ἀδελφέ καί κουμπάρε, πῶς ἔξοδα ἔκαμα ἀρκετά καί κάμνω διά νά ξεριζώσω τήν φατρίαν τῶν ἐχθρῶν μας, ὅμως ἐλπίζω νά μείνω εὐχαριστημένος ἀπό τήν ἀγάπην σου.

Ἐκ Καλαμάτας 1804 Ἰουνίου 12

Τῆς ὑμετέρας ἐξοχότητος
δοῦλος καί ἀδελφός

Τζανέμπεις Κουτούφαρης

Ἐγγραφο 2

Corfù 21 July 1804 Sph. Foresti

(FO 78/53 ff.168r-170v. Nic. Strani⁷ to the Honorable Lord Mulgrave His Majestys Principal Secretary of State for the Foreign Departement).

Patrass May 8th 1806

My Lord

Being aware of the unavoidable delay, which takes place in transmitting through his Majestys Ambassador and Consul General, such notices as i am inabled to collect for the service of the British Governement; I have judged it neccessary in consideration of the urgency of the circumstances to lay before your Lordship in the mont expeditions manner the result of my enquiries.

The designs of the Enemy in this Country cannot but be Known to your Lordship, but they have been carried on with such art, and secresy, that though i have exerted the ulmost vigilance of myself and my friends in order to discover the immediate object of their intrigues, it was not till this moment, that i have been able to procure the neccessary information.

Maina is in its nature the most impregnable Province of the Morea and as the Inhabitans have but lately, and with reluctance submitted to the Turkish Governemen; The French have found little or no difficulty in gaining a considerable party, and in persuading them to the commission of acts of violence and reduction.

The Country is governed by a griek Bey, Antonbey, appointed by the Porte a man of excellent disposition and an avowed enemy of the French interest.

The family of the late Bey Zanetbey, who was deplaced on account of former ill practices has always retained the most inveterate hatred, and jealousy against his successors and the French by supporting that party with supplies of money, and ammunition have by those means succeed in securing a powerful number of confederates in a country abounding in excellent ports sufficiently production of provision and where a handful of undersciplined barbarians has frequently defied the power of the Ottoman Empire. The French have also succeded in bringing over to their interest Mustafâ Bey Governor of Coron a person of great power in the Morea, and to whose protection the family of the deplaced Bey of Maina are indebted for frequent interviews with Monsieur Vial the French Consul General.

The return also of Monsieur Vial to France has been postponed from which it is reasonable to infer, that the execution of other projects of a similiar nature is committed to his care.

It will be useless to trouble your Lordship with the names of the adherents of Zanetbey; Captain Cristea however one of them has been for some time a prisoner in Constantinople having attempted to purchase the Gouvernement of Maina by means of money, funished by the French.

ΕΛΕΝΗ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

I had been informed that Packets containing certain paperts of consequence had been recently transmitted to monsieur Vial. They arrived by way of Dalmatia and seem to have papers of an inflammatory nature.

Several notorions Partisans of the French were immediately summoned by the Consul and it is easy to form a judgement of the object of their conference from the reports they were then directed to propagate.

The maintained that the Porte had intered into a secret treaty with the french, very injurions to His Majestys allies. That the French had a very strong party in Rommelia as will as in the Morea and that having effectually succoured the former they would take possession of the latter.

Your Lordship will be enable to judge from these reports what might be the real object of these packets the effect may be observed in the following statement.

Murzino an adhrent of Zanetbey and Captain of the District of Scardamula in Maina who had been defeated and exiled the year before by the reiging Bey is lately returned from Zante whither he fled and passing by Coron received the instructions of Monsieur Vial.

He returned with no more than thirty persons and in the 18th of last month surprized and took Scardamula by the assistance of other Partisans.

Being thus reestablished Captain of Scardamula he has generously rewarded his followers being alloved by the French Gouvernement a sum for defraying those expences. He has also brought a boat laden with arms and ammuniton.

The friends of the French interest are able to produce about four thousand men and those of the Legal Bey about ten thousant yet such is the influence of the french subsidy, than the party of Murzino is hourly encreasing as Antonbey has little or no money and stilless ammuniton. He has privately made application to me for assistance not doubting to crush his opponent Murzino of his pecuniary resources would permit.

Being well aware that every hour is of consequence in similiar circumstances and that to possess a footing in a Country so defensible would be most seriously beneficial to the Enemy, and consequently of equal detriment to His Majestys Gouvernement i have ventured on advancing in secret 1500 Piastres to keep alive as far as in my power the hope that the english with find some means of assisting the Bey; In the mean time I have wtitten to Mr Arbuthnot, to Mr Morier and Sir Alexander Ball who may perhaps he authorized to give me further instructions.

I have the honor to br with the highest respect

Sir

Your most obedient huble servant

Nic. Strani

Ποιηματίδιον ἡρώων Λακεδαιμονίων (Παραλλαγή 2)

Καὶ γέρον οἶοι αὐτὴ δόξ' ἔχοι ἠφραυβὰ καὶ χαρ
 μα ἰσὶν διζήχισμίνης, ἢ τῆς ἀεθλάνεμίνης
 Ἄλλ' αὖτ' ἠφραυβὴν ἔλαμψε δόξ' ἠφραυβὴν ἠφραυβὴν
 κερδίσου βασιλῆος, ἢ ἀρεζουραλῆος.
 ὦ Διμουράτε ἔξαστε ἢ ἢ ἀδίνου μεμελε
 ζουδὶκὸν καὶ σάδου γυαλίνου Διμουραλῆος
 Καὶ ἔσοι καὶ ἀσπερ ἔχουδὶκὸν τῶν δοξέμων μεμίν
 στ' εὐαὶ ἠφραυβὴν κωνά τῶν δόξων ἔξασ
 ὦ Διμουράτε ἔξαστε Διμουράτε ἢ νικῶν ὁ Βουσαρῆος
 ἢ σκολόνι φηὶ εὐδρίαν τῶν ἡράων καὶ ἀσπε
 ὦ Βουσαρῆος ἔξαστε καὶ ἢ τῶν τοξέμων δαδύμων
 βάρε ἔξαστε ἀσπερ γυαλίνου γυαλίνου πατρίδων
 Χέρτ γυαλίνου μεχαράν, τῶν λεχόνου ἔξαστε
 τῶν Βουσαρῆος γέρον τῶν τραλάρε τῶν γυαλίνου
 Ἄλλ' ἔξαστε καὶ ἀξιδὶ ἀδύλη καὶ ἠνομασθὶ
 ἀξιδύμων τῶν ἀράων ἢ ἀρίτων Διμουραλῆος

Σ Η Μ Ε Ι Ω Σ Ε Ι Σ

1. Για τήν πολιτειακή ὀργάνωση τῆς Μάνης (χριστιανικά τιμάρια ὑπό μορφή καπετανιῶν) βλ. Ἄπ. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σελ. 617-619, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία. Σχετικά μέ τις διάφορες εἰδήσεις τῶν πηγῶν, γιά τόν ἀριθμό τῶν καπετανιῶν καί τήν κοινωνική τους ὀργάνωση βλ. Κ. Κόμη, "Πληροφορίες γιά τή Μάνη ἀπό ἀνώνυμο γαλλικό ὑπόμνημα (1786)", *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 10(1990), σελ. 218-223. Γιά τά προεπαναστατικά κινήματα στή Μάνη κατά τό 16ο καί 17ο αἰῶνα, Ἄπ. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1963, σελ. 334-335, Στ. Παπαδοπούλου, *Ἡ κίνηση τοῦ Δούκα τοῦ Νεβέρ Καρόλου Γονζάγκα γιά τήν ἀπελευθέρωση τῶν βαλκανικῶν λαῶν (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966, Ἰωάν. Χασιώτη, *Μακάριος, Θεόδωρος καί Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοί (Μελισουργοί) (16ος-17ος αἰῶνας)*, Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 27-44. Τοῦ ἰδίου, *Οἱ Ἕλληνες στίς παραμονές τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου. Ἐκκλήσεις, ἐπαναστατικές κινήσεις καί ἐξεγέρσεις στήν ἐλληνική Χερσόνησο ἀπό τίς παραμονές ὡς τό τέλος τοῦ Κυπριακοῦ πολέμου, (1568-1571)*, Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 160-168, 186-193, 236-242, Κ. Ντόκου, "Ἐπαναστατικά κινήσεις εἰς Μάνην... καί ἡ ἔναντι αὐτῶν στάσις τῆς Βενετίας (1570-1571)", *Λακωνικά Σπουδαί*, τ.1 (1972), σελ. 212-266.

2. Archives du Ministère de la Guerre. Armée de terre. Turquie d' Europe, Mss de Guerre 1617. -Public Record Office, F(oreign) O(ffice) 42/I, 42/5, 78/53, 78/56.

3. Παραθέτουμε τίς ἐργασίες πού ἀφοροῦν ἐκδόσεις ἢ σχολιασμό τῶν ἐν λόγῳ ὑπομνημάτων: α' Π. Ζέπου, "Δύο προεπαναστατικά σχέδια ἀπελευθερώσεως τῆς Πελοποννήσου", *Πελοποννησιακά*, τ. 7(1969-1970), σελ. 176-186. Τό δεύτερο μέρος τῆς μελέτης στηρίζεται σέ ἀνώνυμο γαλλικό ὑπόμνημα ὑπό τόν τίτλο "Considérations sur la Morée" "Vers 1786". Προέρχεται ἀπό τά Ἀρχεῖα τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν (Archives du Ministère) des Affaires Etrangères) Correspondance) Politique), Grèce, t. I, ff.28-67).

β'. Ἐλ. Μπελιᾶ, "ὑπόμνημα περί Μάνης ἐκ τῶν Ὁλλανδικῶν Ἀρχείων", *Λακωνικά Σπουδαί*, τ.2 (1975), σελ. 270-231. Πρόκειται γιά γαλλικό ὑπόμνημα τοῦ 1817 πού εἶχε συνταχθεῖ ἀπό τόν ἔμπορο Sauvaire καί τό ὅποιο ἀφορᾶ στή διοικητική, οἰκονομικοκοινωνική καί δημογραφική κατάσταση τῆς Μάνης, τήν παραγωγή, τό ἐμπόριο, τά ἔθνη τῶν κατοίκων κ.λπ. Προέρχεται ἀπό τά Κρατικά Ἀρχεῖα τῆς Ὁλλανδίας ὑπό τήν ἔνδειξη, Πρεσβεία Τουρκίας, 1817, ἀρ. 231. (Algemeen Bijkarchief, Legatie Turkije).

γ'. Β. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, "Πληροφορίες γιά τήν Πελοπόννησο ἀπό δύο γαλλικά ὑπομνήματα τῶν ἐτῶν 1827 καί 1828", *Πρακτικά Ἀ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθήναι 1976, τ. Γ', σελ. 393-398. Προέρχονται ἀπό τά ἀρχεῖα τοῦ Foreign Office, (FO) 286, Embassy and consular Archives, Greece t. I, ff. 1-7, 176-186. Ἔχουν γραφεῖ πιθανῶς ἀπό τόν ἔμπορο Ange(;) Joseph Sauvaire καί ἀφοροῦν στήν παραγωγή τῆς Πελοποννήσου τοῦ 1813 καί 1819. Φέρουν τόν τίτλο τό μὲν πρῶτο "Observations sur les productions de la Morée pendant l'année 1813 et sur les motifs qui ont forcés les Grecs à prendre les

armes contre les usurpateurs de leur patrie devenus leurs tyrans” (Χρονολογία 6 Οκτωβρίου 1827). Τό δεύτερο έχει τόν ἴδιο τίτλο καί στό τέλος ἐν εἶδει παραρτήματος τό ἐξῆς τμήμα: “Observations sur les moyens à prendre pour ameliorer et augmenter l’industrie et les productions de la Morée” (ή χρονολογία του εἶναι τῆς 24ης Δεκεμβρίου τοῦ 1828).

δ’. Δικ. Βαγιακάκου, “Εἰδήσεις περί Μάνης ἐκ γαλλικοῦ ὑπομνήματος τοῦ 1780”, *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 3(1977) σελ. 185-195. Τό ὑπόμνημα ὑπό τόν τίτλο “Mémoire sur la Morée” εἶχε συνταχθεῖ ἀπό τό Lebègne de Villiers μέ πρόθεση ν’ ἀναφερθεῖ σέ ὀλόκληρη τήν Πελοπόννησο. Τελικά ὁ ὑπομνηματογράφος περιορίζεται μόνο στή Μάνη καί ἀναφέρεται στίς πολεμικές ἱκανότητες τῶν Μανιατῶν καί στίς οικονομικές δυνατότητες τῆς Πελοποννήσου. Προέρχεται ἐπίσης ἀπό τά Ἄρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν (AMAEF, Correspodance Politique).

ε’. Ἐλ. Μπελιᾶ, “Εἰδήσεις περί Μεσσηνίας ἀπό γαλλικόν ὑπόμνημα τοῦ 1786”, *Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν*, (2-4 Δεκ. 1977), Ἀθῆναι 1978. Ἡ ἐργασία ἀξιοποιεῖ τά τοπογραφικά καί οικονομικά στοιχεῖα τοῦ α΄ μέρους τοῦ παραπάνω ὑπομνήματος πού ἀφοροῦν στή Μεσσηνία καί παρουσιάζει περιληπτικά τό περιεχόμενο τοῦ β΄ μέρους τοῦ ἴδιου ὑπομνήματος.

στ’. Ἐλ. Γιαννακοπούλου, “Γαλλικόν ἐνδιαφέρον γιά τή Μάνη (1784-1786) καί γενικότερα τήν Πελοπόννησο”, *Πρακτικά Β΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Ἀθῆναι 1981-1982, τ. Γ΄, σελ. 177-197. Ἡ μελέτη παρουσιάζει καί σχολιάζει παράλληλα μέ τό πρωτότυπο τοῦ ἐρωτηματολογίου περί Μάνης πού περιλαμβάνει ὁ Rouqueville (ὑπό τόν τίτλο περί τό κομμέρκιον καί τήν ταξίδευσιν τῆς Μαΐνης) καί γαλλικό ὑπόμνημα πού προέρχεται ἀπό τά Ἐθνικά Ἄρχεῖα τῆς Γαλλίας μέ τήν ἔνδειξη: A(rchives) N(ationales) F(rance), A(ffaires) E(trangères) B3 415, *Turquie-Mémoires* (1769-1815). Πρόκειται γιά ἀνώνυμο κείμενο 24 σελίδων συνημμένο σέ ἐπιστολή τῆς 25 Ἰουλίου 1786 τοῦ Mr Butet πού, ὅπως εἶναι γνωστό εἶχε χρηματίσει πρόξενος στό Ναύπλιο. Τό ὑπόμνημα φέρει τόν τίτλο “Observations sur la Morée” καί χωρίζεται σέ δύο μέρη. Στό πρῶτο μέρος περιλαμβάνονται πληροφορίες σχετικά μέ τήν ἱστορία, τή διοίκηση, τήν τοπογραφία, τή δημογραφία, τό ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου. Ἐνῶ στό δεύτερο μέρος πού ἔχει ὡς ὑπότιτλο “Observation sur les moyens à prendre pour la conquête de la Morée” ὁ συντάκτης παρουσιάζει σχέδιο κατάκτησης τῆς Πελοποννήσου ἀπό τοὺς Γάλλους. Τό ὑπόμνημα αὐτό, ὅπως ἤδη ἔχουμε ἐξαγγεῖλει, βρίσκεται ὑπό ἔκδοση καί συνοδεύεται ἀπό συγκριτικά σχόλια πρὸς τά παρόμοια ὑπομνήματα.

ζ’. Dem. Anoyatis-Pelé, *Connaissance de la population et des productions de la Morée à travers un Manuscrit anonyme de la fin du XVIIIe siècle*, Athènes 1987. Πρόκειται γιά τό ὑπόμνημα πού ἀρχικά εἶχε παρουσιαστεῖ ἀπό τόν Π. Ζέπο. Στήν ἐν λόγω μελέτη γίνεται στατιστική προσέγγιση τῶν στοιχείων του πού ἐμπλουτίζονται καί ἀπό ἄλλα παράλληλα κείμενα.

η’. Κ. Κόμη, “Πληροφορίες γιά τή Μάνη (1786) ἀπό ἀνώνυμο γαλλικό ὑπόμνημα” *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 10(1990) καί σελ. 216-227. Ἀξιοποιεῖται τμήμα τοῦ ὑπομνήματος πού ἔχει ἤδη παρουσιαστεῖ καί σχολιαστεῖ ἀπό τοὺς Π. Ζέπο, Δ. Ἀνωγιάτη-Πελέ καί Ἐ. Μπελιᾶ καί το ὁποῖο ἀφορᾷ στή Μάνη.

4. Ζέπου, “Δύο προεπαναστατικά σχέδια ἀπελευθέρωσης τῆς Πελοποννήσου”, ὁ.π. σελ. 183-184, Βαγιακάκου, “Εἰδήσεις περί Μάνης ἐκ γαλλικοῦ ὑπομνή-

ματος του 1780", ὁ.π. σελ. 196, Γιαννακοπούλου, "Γαλλικό ενδιαφέρον για τή Μάνη καί γενικότερα τήν Πελοπόννησο", ὁ.π. σελ. 183-186, 190-192, Apoyatis-Pelé, *Connaissance de la Morée*, ὁ.π. σελ. 111-126.

5. T.G.Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, Paris 1914, σελ. 57, 212, 221, 225, 227, 230, 238, 245, 273, 307, 316, 318-339, για τὰ ἤδη ἀπό τό 15ο αἰώνα γαλλικά σχέδια διαμελισμοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐκτενέστερη ἐξέταση τοῦ θέματος, Γιαννακοπούλου, "Γαλλικό ενδιαφέρον για τή Μάνη (1784-1786) καί γενικότερα τήν Πελοπόννησο", ὁ.π. σελ. 186-192, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

6. Βλ. σχετικά ὑπομνήματα. Μπελιᾶ, "Γαλλικό ὑπόμνημα περί Μάνης", (ὑπόμνημα τοῦ 1817 ἐν ὄψει τῆς ἀπελευθέρωσης). Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη, "Πληροφορίες για τήν Πελοπόννησο ἀπό δύο γαλλικά ὑπομνήματα τῶν ἐτῶν 1827 καί 1828". ὁ.π. σελ. 397 (τά διαλαμβανόμενα στά ὑπομνήματα ἀποτελοῦν ἀπαντήσεις σέ ἀντίστοιχα ἐρωτήματα τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως σχετικά μέ τίς πιθανές ἐπιπτώσεις τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδας καί κατ' ἐπέκταση τῆς καλλιέργειας τῆς ἐλληνικῆς γῆς στα γαλλικά συμφέροντα).

7. Henri Omont, "Projets de prise de Constantinople et de fondation d' un empire française d' Orient sous Louis XIV", *Revue d' Histoire diplomatique*, t. (1893), σελ. 194-246, Djuvara, *Cent projets de partage de la Turquie*, σελ. 230, 238-258, για σχέδια διαμελισμοῦ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας σύμφωνα μέ τὰ ὁποῖα ἡ Πελοπόννησος θά περιερχόταν στούς Γάλλους, (F) Volney, *Considérations sur la guerre actuelle des Turcs*, London 1788, σελ. 111-123. Ph. Sagnac, *La fin de l'ancien régime et la Révolution Américaine 1763-1789*, Paris 1947, σελ. 531. Λεπτομερέστατη ἀνάλυση τοῦ θέματος, Γιαννακοπούλου, "Γαλλικό ενδιαφέρον για τή Μάνη", ὁ.π. σελ. 187-192, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

8. Βλ. σημ. 2 , β', δ', στ' ζ', η'.

9. Archives du Ministère de la Guerre, Armée de Terre, Mss de Guerre, No. 1617 Turquie d'Europe, *Considérations sur la Morée vers 1786* (sans nom d'auteur. Mémoire envoyé au dépôt par le lieutenant Comte Guilleminot ambassadeur de France à Constantinople le 14 Novembre 1826), σελ. 15-17, 25-27.

10. John C. Alexander, *Brigadage and Public Order in the Morea, (1685-1806)*, Athens 1985, σελ. 130, σημ. II. (Koumoundouros) publica partout que: Zannet Bey 'étoit d'intelligence lui avoit expédié des émissaires pour exciter au Magne l'insubordination et la révolte, et qu' ils commençoient à s' y faire sentir par les reffus que les Magnotes faisoient de lui payer les impositions d'usage. Les Magnottes d' autre côté ne voyant dans une Révolution que l' espoir du pillage et celui d' attirer dans leurs montagnes la richesse de la Morée... (ἀπό τήν ἀλληλογραφία τοῦ Bermond πρὸς τόν Ταλλεϋράνδο, Κορώνη, Νοέμβριος 1797). Βλ. καί Ἑλ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, "Ἡ Μάνη στίς ἐπιστολές τοῦ Leake, πρὸς τό F.O. καί τό ἔργο του "Travels in the Morea", *Λακωνικά Σπουδαί*, τ.10 (1990) (Θησ. Ἀριστεῖον Πνευματικόν εἰς Δ.Β. Βαγιακάκον) σελ. 344.

11. F.G.H.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Paris 1826, t.V., σελ. 559. Dimo et Nicolo Stephanopoli, *Voyage en Grèce pendant les années V et VI (1797 et 1798 v.st.)* Paris VIII (1800), μετάφραση στά ἐλληνικά Α. Σπήλιου, Εἰσαγωγή Τ. Βουρνᾶ, Ἀθήνα 1974, σελ. 276-277.

12. E. Yemenitz, "Le Magne et les Mainotes, Récits et scènes de moeurs de la Grèce", *Revue des deux Mondes XXXVe année, Seconde Période, t. cinquante-sixième*, Paris 1865, p. 33. Για τον Τζαννέτμπεη, τον ήρωα, τών ὀρφανῶν πατέρα βλ. καί Σωκρ. Κουγέα, Νικήτα Νηφάκη (1758-1818 περ.), *Μανιάτικα ἱστορικά στιχουργήματα* (ἐκδιδόμενα ἐκ χειρογράφων κωδίκων μέ προλεγόμενα καί σημειώσεις), Ἀθήναι 1964, σελ. 36-37, στιχ. 39 κ. ἐξ. Πρβλ. καί Ἀωνόμου, *Ἱστορικά Ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης. Ἀπό τοῦ 1769 καί ἐντεῦθεν, ὁ Τζαννέτμπέης Καπετανάκης καί ἡ οἰκογένειά του*, ἐν Ἀθήναις 1858, σελ. 52. Βλ. καί σελ. 28-32 γιά τήν παρουσία τοῦ Τζαννέτμπεη καί τήν καταστροφή της. Πρβλ. παρατηρήσεις γιά τό τελευταῖο θέμα Ἐλευθ. Ἀλεξάκη, *Τά γένη καί ἡ Οἰκογένεια στήν παραδοσιακή κοινωνία τῆς Μάνης*, Ἀθήναι 1980, σελ. 77. Για τον Τζαννέτμπεη βλ. καί Ἀπ. Δασκαλάκη, *Ἡ Μάνη καί ἡ Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία 1453-1821. Οἱ ἐπί τῆς Τουρκοκρατίας ἀγῶνες τῶν Μανιατῶν διά τήν ἀνεξαρτησίαν των καί τήν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1923, σελ. 196-197, 204-205, 207, 211-213, 215, 217-221. Ἀπόηχο τῆς πατρικῆς διοικήσεως τοῦ Τζαννέτμπέη: J.B.G.M. Bory de Saint Vincent, *Relation du voyage de la commission scientifique de Morée dans le Peloponnèse, les Cyclades et l'Attique*, τ.Π, Paris 1837-1838, σελ. 100-101. Για τήν ἔνταξη τοῦ Τζαννέτμπεη Γρηγοράκη στά ρωσικά τάγματα τοῦ Μπίκεντορφ καί τοῦ διαδόχου του Ἐμμ. Παπαδοπούλου στά Ἐπτάνησα: Κ. Ράδου, "Ἕλληνες στρατιωτικοί ὑπό ξένας σημαίας περί τό τέλος τῆς ἸΗ' ἑκατονταετηρίδας καί τὰς ἀρχάς τοῦ ἸΘ' αἰῶνα", *ΔΙΕΕ*, τ. 7(1916)), σελ. 186.

13. W.M. Leake, *Travels in the Morea*, London 1830, τ. I, σελ. 318. Για τόν Τζαννέτμπεη Γρηγοράκη καί τό γιό του Πιέρρο βλ. καί τις σελ. 234-237, 240, 253, 266, 269, 281, 322-325, 475-476.

14. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. V., σελ. 559.

15. Γιαννακοπούλου, "Γαλλικό ἐνδιαφέρον γιά τή Μάνη, μέ βάση ἀνέκδοτα κείμενα ἐκ τῶν γαλλικῶν ἀρχείων", ὁ.π., σελ. 172-182. Στή Γεννάδειο βιβλιοθήκη βρίσκεται κατατεθειμένη μικρή χειρόγραφη περίληψη τοῦ ἐρωτηματολογίου (Mss. 139, f. 3r), στήν ὁποία ὁ καπετάνιος τῆς Μαΐνης πού μνημονεύεται στίς πηγές τῶν γαλλικῶν ἀρχείων καθορίζεται ὡς καπετάν Μανωλάκης.

16. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 5, σελ. 559.

17. Γιαννακοπούλου, "Γαλλικό ἐνδιαφέρον γιά τή Μάνη", ὁ.π. σελ. 181-182.

18. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 5, σελ. 559.

19. Για τήν πολιτική τοῦ Vergennes: Louis Bonneville de Marsangy, *Le chevalier de Vergennes; son ambassade à Constantinople*, Paris 1824, 2 τόμ., Robert Salamon, *La politique orientale de Vergennes (1780-1784)* [Thèse de lettres de l'Université de Paris], Paris 1935. Βλ. καί Γιαννακοπούλου, "Γαλλικό ἐνδιαφέρον γιά τή Μάνη", ὁ.π. σελ. 188, σημ. 1-2. Για τήν ἄκαρπη ἀνατολική πολιτική τῆς Γαλλίας κατά τή διάρκεια τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, E. De Marcère, *La politique orientale de la Revolution Française*, Paris 1927, τ.Ι, σελ. 140-158, 278-297, τ.ΙΙ, σελ. 358-359, 360-368. Για τήν ἀνατολική πολιτική τοῦ Ναπολέοντα (1797 κ. ἐξ.) βλ. M. Anderson, *The Eastern Question 1774-1923*, London 1966, σελ. 23-24, St. Shaw *Between Old and New. The Ottoman Empire under Selim III, 1789-1807*, Cambridge 1971, σελ. 247-256. Βλ. καί Sp. Papas, "La politique Grecque du Directoire", *L'Hellénisme Contemporain, A'* (1947), σελ. 238-253.

20. L. Belloc, *Bonaparte et les Grecs*, Paris 1926, σελ. 377. J. Savant, "Napoléon

et la libération de la Grèce”, *L’Hellenisme Contemporain* (1950) σελ. 320-321. Sp. Papas, *La France et la Grèce à l’époque du Directoire*, Athènes 1907.

21. Stephanopoli, *Voyage* (μετάφραση) σελ. 274 και σελ. 282, “Η κατοχή τῶν Ἰονίων νήσων δέν εἶναι παρά πρόσκαιρη χωρίς τήν κατοχή τοῦ Μοριᾶ πού τούς προμηθεύει τά τρόφιμα. Ἡ κατάληψη αὐτῆς τῆς χερσονήσου συνεπάγεται τήν κατάληψη ὅλης τῆς Ἑλλάδας”.

22. Sp. Pappas, *Le Directoire et Les Grecs*, Paris 1900, (ἀνάτυπο ἀπό “Revue de la France Moderne”, σελ. 1.) Σχετικά μέ τόν ἀκριβή χρόνο μετάβασης τοῦ Πιέρρου Γρηγοράκη (Μπεηζαδέ) στήν Ἰταλία ὕστερα ἀπό διασταύρωση τῶν πηγῶν: “Οἴγας Κατσιαρδῆ”, “Ἑλληνικά διαβήματα στό Βοναπάρτη. Ἡ περίπτωση τοῦ Γεωργίου Παλατίνου”, Ὁ Ἐραμιστής, τ. 14(1977), σελ. 64-65, σημ. 117, καί Alexander, *Brigandage*, ὁ.π. σελ. 130, σημ. 6. Τήν ἐπιστολή πού κομίζει ὁ Πιέρρος βλ. Κυρ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιωτές στήν Ἑλλάδα*, τ. Β’ (1700-1800), Ἀθήνα 1973, σελ. 746-747.

23. Stephanopoli, *Voyage*, (μετάφραση) σελ. 122-128. Γιά τήν ἀποστολή καί τήν ἔρευνα βλ. σελ. 128-217. Παρατηρήσεις γιά τήν ἀποστολή: R. Peyre, “Bonaparte et les Stephanopoli-Comnène”, *Miscellanea di Studi storici in onore di Antonio Manno*, τ. Β’, Torino 1912, σελ. 215-226, Sp. Pappas, “La Mission des Stephanopoli en Grèce”, *L’Hellenisme Contemporain*, Γ’ (1956), σελ. 147-158. Γιά τό γενεαλογικό δένδρο τῶν Stephanopoli (Μάνη-Κορσική) καί τίς δραστηριότητές τους βλ. Θ. Παπαδοπούλου, “Ταξίδι στήν Ἑλλάδα Δημητρίου καί Πατρικίου Στεφανόπολι γιά νέα μετοίκηση Μανιατῶν στήν Κορσική”, *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 11 (1990), σελ. 347-371, Κ. Κόμη “Οἱ Στεφανόπουλοι τῆς Ἀνατολικῆς Μάνης, Νέες πηγές καί προσεγγίσεις”, *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. 9 (1988) σελ. 416-421. Ἐνδεικτική τῆς ἐτοιμότητος τῶν κατοίκων τοῦ Μοριᾶ γιά τή μελλοντική ἀπόβαση τῶν Γάλλων εἶναι καί ἡ περίπτωση τοῦ Ἀνδρέα Μωραΐτη πού μαζί μέ τόν Γεώργιο Παλατίνο διαδηλώνουν στόν πρόξενο τῆς Γαλλίας στήν Τεργέστη (5 Ἰουλίου 1797) ὅτι “ὄλος ὁ Μοριᾶς προτίθεται νά ἐπαναστατήσει”. Βλ. “Οἴγας Κατσιαρδῆ”, “Ἑλληνικά διαβήματα στόν Βοναπάρτη”, ὁ.π. σελ. 41. Γιά τό ἐμπορικό πρακτορεῖο τῆς Ἀγκῶνας καί τό ρόλο τῶν πρακτόρων τῆς Γαλλίας καί τῶν Ἑλλήνων τῆς φιλογαλλικῆς παράταξης βλ. Σπ. Παπᾶ, “Ἐν ἱστορικόν σημεῖον ἄγνωστον (Τό Πρακτορεῖον γαλλικοῦ ἐμπορίου Ἀγκῶνος 1798-1799)”, *Ἀρμονία*, τ. 3 (1912), σελ. 130-134, Αἰκ. Κουμαριανού, “Ὁ Κωνσταντῖνος Σταμάτης καί ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος”, *Πρακτικά Γ’ Πανιονίου Συνεδρίου* (1965), τ. Α’, Ἀθήναι 1967, σελ. 154-174, Sp. Papas, *Le Directoire et les Grecs*, Paris 1900, σελ. 4-5.

24. Ἀωνόμου, *Ἱστορικά Ἀλήθειαι συμβάντων τινῶν τῆς Μάνης ἀπό τοῦ 1769 καί ἐντεῦθεν. Ὁ Τζαννετιμπέης Καπετανάκης καί ἡ οἰκογένειά του*, Ἀθήναι 1858, σελ. 13 καί 26-30. Ἐνδείξεις καί ἄλλων πηγῶν γιά τήν προσάραξη τῶν πλοίων: Alexander, *Brigandage*, ὁ.π. σελ. 108, σημ. 32., Μιχ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατά τή δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Athen 1939, σελ. 239, σημ. 4. Κριτική τῶν πηγῶν: Alexander, *Brigandage and Public Order*, ὁ.π., σελ. 133, σημ. 35.

24α. Γιά τό Ζαχαριά Μπαρμπιτσιώτη ὡς κλέφτη καί ὑπό τήν ιδιότητα τοῦ κάπου, καθώς καί τίς συνθήκες καί τίς φάσεις τῆς καταδίωξης του (1803) βλ. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea*, ὁ.π., σελ. 20-23, 25, 61-68. Συ-

γκεντρωμένη βιβλιογραφία για τό Ζαχαριά και κριτική τῶν πηγῶν σελ. 108, σημ. 30. Για τήν κατάσχεση τῶν ὄπλων και τήν ὑποχώρηση τοῦ Τζαννέτμπεη, βλ. Leake, *Travels*, ὁ.π. τ. I, σελ. 207. Για τή δράση τῶν γαλλόφιλων Μανιατῶν 1803-1805 βλ. σελ. 234 τῆς μελέτης. Για τήν ὁμόθυμη συσπείρωση τῶν τριῶν μπέηδων Τζαννέτου, Κουμουνδουράκη και Ἄντωνόμπεη -μαρτυρεῖται στίς 23 Μαΐου τοῦ 1803- καθώς και καπετάνιων ἀπό διάφορες περιοχές τοῦ Μοριᾶ "ἔτοιμων νά πάρουν τά ὄπλα ἄν στηριχθοῦν...", Alexander, *Brigandage and Public Order*, σελ. 67, 132 και σημ. 30. Για τίς κομπανίες τῆς Σπάρτης βλ. σημ. 30α.

25. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, "Ἡ Μάνη στίς ἀναφορές τοῦ Leake", ὁ.π. σελ. 343, 345-347, 350-351, ὅπου και ἡ σχετική βιβλιογραφία. Για τά γεγονότα (1802-1804) και τίς ἀλλαγές τῶν μπέηδων βλ. Alexander, *Brigandage*, ὁ.π. σελ. 64-71. Για τήν ἀφιξη τῶν γαλλόφιλων Μανιατῶν στή Ζάκυνθο και στά Κύθηρα στό ἴδιο ἔργο σελ. 139, σημ. 110. Στή γαλλική ἀλληλογραφία οἱ Μανιάτες τοῦ Πιέρρου Γρηγοράκη χαρακτηρίζονται ὡς "les plus fameux voleurs des montagnes de Maine".

26. Τ. Τερτσέτη, Ἄπαντα, τ. Γ (ἀναστύλωσε Γ. Βαλέτας, Ἀθήναι 1953), σελ. 49 κ. ἐξ. Λεπτομέρειες για τό σχέδιο βλ. Jacques Baeyens, *Les Français à Corfou (1797-1799 et 1807-1814)*, Athènes 1973, σελ. 110-113, Z. Savant, *Napoléon et les Grecs (I Correspondance du General Donzelot)*, Paris 1946, σελ. 491.

27. Α. Camariano-Cioran, "Les îles Ioniennes de 1797 à 1807 et l'essor du courant philofrançais parmi les Grecs", Πρακτικά Γ Πανιονίου Συνεδρίου (1965), τ. Α', Ἀθήναι 1967, σελ. 94-97, Λέαν. Βρανούση, *Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798)*, Ἀθήναι 1957, [Βασ. (Β[κη]), σελ. 75.

28. Stephanopoli, *Voyage* (Μετάφραση), σελ. 278.

29. Bayens, *Les Français à Corfou*, ὁ.π., σελ. 55-58, λεπτομερειακή περιγραφή τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Rouqueville. Για τό κύμα "τῶν πατριωτῶν" στή Μάνη Alexander, *Brigandage*, ὁ.π., σελ. 61-62.

30. Archives du Ministère de la Guerre (France), Armée de terre, Turquie d'Europe, Mss de Guerre 1617 (Observations recueillis par M. Rouqueville pendant sa captivité en Turquie de 1799 à 1801). Κατά τήν ἀντιγραφή τοῦ κειμένου ἀποκαταστάθηκε ἡ ὀρθογραφία και μερικῶς ἡ στίξη.

30α. Πρόκειται για τό τάγμα ἀπό πεντάκοσιους Μανιάτες πού συγκροτήθηκε μετά τά Ὀρλωφικά ὑπό τή διοίκηση τοῦ Πιέρρου Μπεηζαδέ Γρηγοράκη, γιοῦ τοῦ Τζαννέτμπεη Γρηγοράκη και ἀρχηγοῦ τῆς γαλλόφιλης παράταξης. Βλ. Δικ. Βαγιακάκου, "Μάνη και Ζάκυνθος", Πρακτικά Γ Πανιονίου Συνεδρίου (1965), τ. Α' Ἀθήναι 1967, σελ. 19, Κ. Ράδου, "Οἱ Σουλιῶτες και οἱ Ἀρματολοί ἐν Ἐπτανήσῳ", Ἐπετηρίς Παρνασσοῦ, τ. 12 (1966) σελ. 34. Ἡ Μάνη ἀποκαλοῦνταν Σπάρτη μέχρι τήν ἐποχή τοῦ Ὀθωνα. Δικ. Βαγιακάκου, *Μανιάτικα* τ. Α', Ὁ Ἴμπραήμ ἐναντίον τῆς Μάνης, Ἀθήναι 1961, σελ. 64-65. Βλ. και Δημ. Φιλιππίδη και Γρ. Κωνσταντᾶ, *Γεωγραφία Νεωτερική περί τῆς Ἑλλάδας*, Βιέννη 1791, (Ἐπανέκδοση "Ἐρμῆς") Ἀθήναι 1970, σελ. 56: "Δέν ἦταν σπάνιο νά ἰδῆ τινάς εἰς τόν Μιστρᾶ ἕνα Μανιάτη ἀρματωμένο νά περιπατῆ μέ ἕνα φρόνημα Λακωνικό, μέ μιά καταφρόνεση στούς Τούρκους Σπαρτιατική· οἱ Τοῦρκοι, μάλιστα οἱ Μιστριῶτες τούς ἔτρεμαν..". Οἱ Μανιάτες Φιλικοί αὐτοχαρακτηρίζονται "Σπαρτιάτες", Βασ. Μέξα, *Οἱ Φιλικοί*, Ἀθήναι 1937, ἀρ. 158, 159, 191, 203, 210, 244, 248.

278, 367, 368 κ.άλλ. Για τή σπαρτιατική άγωγή τών Μανιατῶν καί τή σπαρτιατική τους συνείδηση, Stephanopoli, *Voyage* (Μετάφραση), ὁ.π., σελ. 123, 126, 128.

30β. Στχ.1 Θησεύς, στχ. 4 εἰς βασιλέα, στχ. 13 ἀλήθεια, στχ.15 σέ γέννησε ... τελεία θυγάτηρ σου, στχ. 17 Τουρκικῶν, στχ. 19 αὐτή ... άγνωσία, στχ. 22 βλέπουν, στχ. 23 βασιλείας... άριστοκρατείας, στχ. 27 δημοκράτες.

31. Λέαν. Βρανούση, *Ὁ Πατριωτικός Ὕμνος τοῦ Ρήγα καί ἡ Ἑλληνική Καρμανιόλα. Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1874-1960*, Ἀθήναι 1960, σελ. 309-333. Καταγραφή τῶν ὕμνων αὐτῶν βλ. στῶν Γ.Γ. Λαδᾶ-Αθ. Δ. Χατζηδήμου *Ἑλληνική Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799*, Ἀθήναι 1973, Νο 125 καί 124 ἀντίστοιχα. Βλ. καί Λ. Βρανούση, *Συμβολή στήν ἔρευνα γιά τά τραγοῦδια τοῦ Ρήγα καί τῶν μιμητῶν του. Μ' ἓνα άγνωστο θούριο ἄσμα*, Ἀθήναι 1948, τοῦ ἰδίου, "Θούρια τοῦ Ρήγα (τυπωμένα τό 1796) καί χειρόγραφα τοῦ Βηλαρά", Π.Α.Α., τ. 56 (1981), σελ. 301-305.

32. Ὁ πατριωτικός Ὕμνος τοῦ Ρήγα, ὁ.π. σελ. 307-316. Σχετικά μέ τόν ὕμνο τοῦ Περραιβοῦ βλ. καί τοῦ ἰδίου, "Ἐνα περιζήτητο Κερκυραϊκό χειρόγραφο: ὁ κώδικας τῆς ἀλληλογραφίας τοῦ Περραιβοῦ", *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, (Κέρκυρα 23-29 Σεπτεμβρίου 1963), τ.Ι, Ἀθήναι 1967, σελ. 51-53. Πρβλ. ἀναφορά σέ κλασικές μνήμες: Βρανούση, *Συμβολή στήν ἔρευνα γιά τά τραγοῦδια τοῦ Ρήγα*, ὁ.π., σελ. 6-7. Ἀναφορές γιά τήν ἀναγωγή τῆς καταγωγῆς τῶν Μανιατῶν στήν ἀρχαία Σπάρτη βλ. στή σημ. 30α. Για τήν ἀρχαιότητα καί τά ἀρχαία ὀνόματα στά πλαίσια τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ βλ. Κ. Δημαρά, "Τό σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ", *Ἰστ. Ἑλλ. Ἔθν. τ. ΙΑ'*, Ἀθήνα 1975, σελ. 339-341.

33. Σωκρ. Κουγέα, *Μανιάτικα ἱστορικά στιχορογήματα*, ὁ.π., σελ. 20-195.

34. Archives du Min, de la Guerre, Armée de Terre, Mss de Guerre, 1617, (précis de mes observations. ... ὁ.π.). Πρβλ. κείμενα πού ἐντάσσονται στό ἴδιο κλίμα (ὕμνητικά πρὸς τό Ναπολέοντα καί τούς Γάλλους): Γ.Δ.Βῶκος, "Ἑλληνική Βιβλιογραφία: Ἄγνωστα ἑπτανεσιακά μονόφυλλα (1798-1817)" Ἀθήνα, *KNE/EIE*, 1982, Νο.67, Λέαν. Βρανούση, "Ἄγνωστα πατριωτικά φυλλάδια καί ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καί τοῦ Κοραῆ", *ΕΜΑ*, τ. 15/16 (1965-1966), σελ. 177-208.

35. Βρανούση, *Ὁ Πατριωτικός Ὕμνος τοῦ Ρήγα*, ὁ.π. σελ. 324-325, G.D. Bokos, *Les Français et la Typographie Héptanéssienne*, Actes du IIIe Colloque d'Histoire "La Revolution Française et L' Hellénisme Moderne (Athènes 14-17 Octobre 1987) (Centre des Recherches Néoelléniques), Athènes 1989, σελ. 203.

36. Stephanopoli, *Voyage* (μετάφραση, εἰσαγωγή, Γ. Βουρνᾶ), σελ. 21-24.

37. Camariano-Cioran, *Les îles Ioniennes... et l'essor du courant philofrançais*, ὁ.π. σελ. 324-325, Bokos, *Les Français et la Typographie Heptanéssienne*, σημ.31.

38. Βρανούση, *Ὁ πατριωτικός ὕμνος τοῦ Ρήγα*, ὁ.π., σελ. 323-325. Bokos, *Les Français et la typographie Heptanéssienne*, ὁ.π., σελ. 198-199, σημ. 31.

39. Βρανούση, *Ὁ Ρήγας*, ὁ.π., σελ. 76, Bokos, *Les Français et la typographie Heptanéssienne*, ὁ.π., σελ. 340. Για τήν ἐπαναστατική δράση τοῦ πρακτορείου τῆς Ἀγκόνας βλ. σημ. 23.

40. Αρ. Daskalakis, *Rhigas Velesinlis*, Paris 1937, σελ. 18, σημ. 2. Βλ. στή σημ. 34 τῆς μελέτης καί ἄλλες ἀναφορές γιά πατριωτικά κείμενα. Πρβλ. Kefallineou, "The Myth of Napoleon in Modern Greek Literature and Historiography, 1797-

1850", Consortium on Revolutionary Europe 1750-1850, *Proceedings* 1990, σελ. 10-19.

41. F.O. 42/I, 2.3th.1792, Sp. Foresti to Captain Braun and P. Mauromichali. Για την παραλαβή γαλλικῶν ὄπλων ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Μαυρομιχάλη βλ. παραπάνω σημ. Για ἐπαφές τοῦ Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη μὲ τὸ Γάλλο Πρόξενο Taitbout βλ. Κόμη, *Πληροφορίες γιὰ τὴ Μάνη*, ὁ.π., σελ. 217, σημ. 5. Πρβλ. Alexander, *Brigandage and Public Order*, ὁ.π., σελ. 66.

42. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea*, ὁ.π., σελ. 25,60 Στις σελ. 62-68 γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Hunt, σελ. 71-77 καὶ σελ. 133, σημ. 35 γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Morier καὶ σελ. 79-87 γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Leake. Βλ. καὶ σελ. 131, σημ. 15 καὶ σελ. 135, σημ. 59. Πρβλ. γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Morier Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ἡ Μάνη στὶς ἐπιστολές τοῦ Leake*, ὁ.π., σελ. 353.

43. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ἡ Μάνη στὶς ἐπιστολές τοῦ Leake*, ὁ.π., σελ. 342-367.

44. Προέρχονται ἀπὸ τίς σειρές του Foreign Office:

a) Ionian Islands: 42/I (1778-1792) John and Peter Sarguint and Sp. Foresti consul. 42/5 (1803-1804) Sp. Foresti consul.

b) Turkey: 78/53 (1806, January-February 1807) letters: John Philip Morier, Isaac Morier, D. Is. Morier, Nicolas Strane and Francis Summerers. 78/56 (1807) John Philip Morier, D.R. Morier and Isaac Morier, Baron Hubsch and Francis Summerers.

45. F.O., 42/I, 2.3th. 1792, Sp. Foresti to Captain Brawn. F.O. 78/53, f. 28 John Philipp Morier to the Right Huble C.J. Fox, Joannina april 27 1806. "The alarm spread of the danger the Morea was in ... the intrigues of the French"..FO. 78/56, JF. Morier to Ch.J.Fox, Joannina, June 4th 1806 "The intrigues with the French are supposed to be carrying in the Morea..".

46. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ὁ.π., σελ. 347-353, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Ἀντωνόμπεη στὴν ἀγγλικὴ μερίδα, F.O., 78/53, Nic. Strani to the Right Honorable Lord Malgrave, Patrass May 8th 1806, ff.168r -170v.

47. Γιὰ τὸ διωγμὸ τῶν κλεφτῶν, τὴ διάσπαση τῶν κλέφτικων σωμάτων καὶ τὴ φυγὴ στὴν Ἐπτάνησο βλ. Τ. Κανδηλώρου, *Ὁ ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου*, Ἀθήναι 1924, σελ. 322-343, Γιάννη Βλαχογιάννη, *Οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριά*, Ἀθήνα 1935, σελ. 142-166, Alexander, *Brigandage and Public Order*, ὁ.π., σελ. 89-101. Γιὰ τὴν ἀνώμαλη κατάσταση στὰ Βαλκάνια καὶ τὰ σχετικὰ μέτρα βλ. Stranford Shaw, *Between Old and New, The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1809*, Harvard University Press, 1971, σελ. 298-317.

48. F.O. 78/53, Nic. Strani to the Right Honorable Lord Malgrave, Patrass, May 8th 1806.

49. F.O., 42/5, Corfù, October 6th 1804, Sp. Foresti to the Right Honorable Lord Harrowby... " They were promised (commissaires) and encourage their frinds to kept up their spirits.. The French have not yet abandoned their views upon these places however..."

50. F.O., 78/53, Nic Strani to Lord Malgrave, Patrass, May 8th 1806, ὁ.π. Οἱ καπετανίες ἀναφέρονται μὲ βάση τὸ ἔγγραφο.

51. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ.5, σελ. 589, ὅπου καὶ γιὰ τὴν ἀνηψιά του

Ἑλένη. Πρβλ. Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage de la commission scientifique*, τ. II, σελ. 82 καὶ 88.

52. F.O. 78/53, J. Morier to ... Ch. J. Fox.: Joannina, June 4th 1806.

53. F.O., 42/5, Corfu July 21th 1804, Sp. Foresti to Mr Consul Morier at Patrasso. Στὴν ἐπιστολή αὐτή ὁ Sp. Foresti ἐπισυνάπτει μετάφραση τῆς ἐπιστολῆς πού τοῦ ἀπέστειλε ὁ κουμπάρος τοῦ Τζαννέτμπεης Κουτήφαρης ἀπὸ τὴν Καλαμάτα στίς 12 Ἰουνίου τοῦ 1804: (Translation from the original letter written in Greek by Zannet Bey to Spiridion Foresti dated the 12 June 1804 from Calamata). Μὲ τὴν ἴδια ἡμερομηνία ἀποστέλλεται ἀπὸ τὸ Φορέστη ἐπιστολή στὸν Lord Harrowbe πού ἀναφέρεται στὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς Κουτήφαρη. Ἀντίγραφό τῆς ἐπισημάνθηκε στὴν ἴδια σειρὰ καὶ ἐκδίδεται στὸ παράρτημα τῆς μελέτης, ὅπως καὶ ἡ ἐπιστολή τοῦ Nic. Strani (βλ. σημ. 50). Τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ὑπόκεινται σὲ Copyright ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔγκριση τῶν ὑπευθύνων τοῦ Public Record Office, τοὺς ὁποίους καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εὐχαριστῶ.

54. Σχετικὰ μὲ τὴ δολοφονία τοῦ Ζαχαριᾶ, ὁ Βλαχογιάννης (*Οἱ κλέφτες τοῦ Μοριᾶ*, σελ. 45) σημειώνει ὅτι “δὲν ξηγιῶνται τὰ ἐλατήρια μὰ ἡ προφορική παράδοση τ’ ἀποδίνει σ’ ἐρωτοδουλειές”. Ἀπὸ τὸ Μ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴ Β’ Τουρκοκρατία*, ὅ.π., σελ. 236-239, ἡ δολοφονία ἀποδίδεται σὲ ἰδιωτικούς λόγους. Ὡς ἄμεση αἰτία τοῦ θανάτου θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Alexander, (*Brigandage and Public Order*, σελ. 23, σημ. 39), ὁ σύνδεσμος τοῦ Ζαχαριᾶ μὲ τὸν Τζαννέτμπεη καὶ τοὺς Γάλλους. Στὴ σημ. 39 σελ. 109 ἐπισημαίνονται καὶ ἄλλοι λόγοι, ὅπως ἡ φυγάδευση τοῦ πατέρα του γιὰ τὴ Ζάκυνθο (1800). Σχετικὰ μὲ τίς ἐκδοχὲς τῆς δολοφονίας βλ. παρακάτω σημ. 62.

55. Βλ. στὸ παράρτημα τὴν ἐπιστολή τοῦ Τζαννέτμπεη Κουτήφαρη σελ. 255.

55α. Alexander, *Brigandage*, ὅ.π., σελ. 25 καὶ σελ. 133 σημ. 35.

56. Βλ. στὸ παράρτημα τὴν ἐπιστολή τοῦ Nic. Strani, σελ. 257.

57. Α.Ν. Γούδα, *Βίοι παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος διαπρεφάντων ἀνδρῶν*, Ἀθῆναι 1876, τ. Η’, σελ. 18 (ἔγγραφο τῆς οἰκογενείας Γρηγοράκη τῆς 15ης Ὀκτωβρίου 1805).

58. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Ἡ Μάνη στίς ἐπιστολές τοῦ Leake*, ὅ.π., σελ. 346, σημ.1, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, Alexander, *Brigandage*, ὅ.π., σελ. 139, σημ. 110.

59. Leake, *Travels in the Morea*, τ.Ι, σελ. 237, 281.

60. Ἀωνόμου, *Ἱστορικαὶ ἀλήθειαι περὶ Μάνης...*, ὅ.π., σελ. 22-23, 35-36.

61. Κανδηλώρου, *Ὁ Ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου*, ὅ.π., σελ. 314-315. Βλαχογιάννη, *Οἱ κλέφτες τοῦ Μοριᾶ*, ὅ.π., σελ. 139. Alexander, *Brigandage*, ὅ.π., σελ. 23, σελ. 137, σημ. 47 καὶ σελ. 71.

62. Κανδηλώρου, *Ὁ Ἀρματολισμὸς τῆς Πελοποννήσου*, ὅ.π., σελ. 315-320. α. Οἱ ρωσόφιλοι Μπούρτζινος καὶ Καβαλλιέρης (Δ. Γρηγοράκης), ὁ πρῶτος κουμπάρος τοῦ Ζαχαριᾶ καὶ ὁ δεύτερος ἀνιψιός του, “ὅταν εἶδαν ὅτι τοῦ Ζαχαριᾶ τοῦ ἦλθεν πλοῖον φορτωμένον ὄπλα βασιλικά... καὶ ἦταν καιρὸς ὅπου ἄλλαζαν τὰ μπεηλίκια...”, ἔστειλαν μήνυμα στὴν Πόλη. Ἡ ἄφιξη τῆς τούρκικης ἀρμάτας ὑπὸ τὸν Σερεμέτ μπέη καὶ ἡ ρῆση στὸ τούρκικο φερμάνι γιὰ ἀνάρρηση στὸ μπεηλίκι ὁποιοῦ θά ἔπιανε ζωντανό τὸ Ζαχαριά, ἐνεθάρρυναν τὸ Μπούρτζινο νὰ ὑποκινήσει τὸν Κουκέα πού εἶχε κουμπάρο τὸ Ζαχαριά γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς δολοφονίας,

ἀφοῦ τοῦ ἀποσπάσει τὰ περισσότερα μυστικά. Ἡ σκευωρία αὐτή τῶν Μπούρτζινων μέ τόν Κουκέα κατά τοῦ Ζαχαριᾶ ἀποδίδεται καί σέ ἐκδίκηση οἰκογενειακῆς τιμῆς, ἐπειδή ὁ Ζαχαριάς εἶχε ἀρπάξει κάποια κόρη ἢ συγγενή τῶν Μπούρτζινων.

β. Ἡ Εἰρήνη, ἐρωμένη τοῦ Ζαχαριᾶ κατά τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του, ἦταν συγγενῆς τοῦ Κουκέα. Τήν προσβολή τῆς οἰκογενειακῆς τιμῆς τοῦ κουμπάρου τοῦ Ζαχαριᾶ φαίνεται ὅτι ἐκμεταλλεύτηκαν οἱ προσωπικοὶ ἐχθροὶ τοῦ Ζαχαριᾶ γιά νά ὀργανώσουν τή δολοφονία, πού ἔγινε στόν πύργο τῶν Κουκέα ἀπό τό μεγαλύτερο ἀδελφό τῆς Εἰρήνης, ὁ ὁποῖος εἶχε παρασύρει τόν κουμπάρο του σέ δειπνο.

γ. Ἡ Εἰρήνη δέν ἦταν συγγενῆς τοῦ Κουκέα οὔτε τοῦ Μπούρτζινου, ἀλλά προερχόταν ἀπό τήν ἰσχυρή οἰκογένεια τῶν Κιτρινιαραίων ἀπό τό Ἐξωχώρι τῆς Ἀνδρούβιστας. Ὁ Ζαχαριάς δέν δολοφονήθηκε ἀπό τόν Κουκέα πού εἶχε ἤδη πεθάνει, ἀλλά ἀπό τόν ἀνεψιό του Π. Μούκια ἢ Μαράκη.

63. F.O./42/5, Corfù, October 6th 1804, Sp. Foresti... to Ch. Harrowby "...I have satisfaction to assure your lordship that their party in the Morea is almost entirely done away: the assassination of the noted rebel Zacharia of Mistra, the flight of the rebel bey to the mountain and the indefatigable efforts of Zannet one of the former Beys (with whom I carry on a most friendly correspondence) to convince the discontented party of the fallaciousness of French promise... and every thing in that quarter seems quite... and tranquil..." Πρβλ. καί Βλαχογιάννη, *Οἱ κλέφτες τοῦ Μοριά, ὁ.π.* σελ. 141: Ὁ Ἀντωνόμπεης μέ τό θάνατο τοῦ κλέφτη Ζαχαριᾶ πέτυχε νά κατασιγάσει τίς φιλονικίες πού χόριζαν τοὺς ἀρχηγούς τῶν συμμοριῶν.

64. Γιά τό Βελῆ Πασᾶ βιβλιογραφικὲς ἐνδείξεις Ἐλ. Γιαννακοπούλου, "Τό ἐμπόριον εἰς τήν Πελοπόννησον κατά τήν β' πενταετίαν τοῦ 19ου αἰῶνος (ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας)", *Πελοποννησιακά*, τ. 12 (1977), σελ. 114-115.

65. Ἀλεξάκη, *Τὰ γένη καί ἡ οἰκογένεια στήν παραδοσιακή κοινωνία τῆς Μάνης*, ὁ.π. σελ. 117-139, 141-164. βλ. καί Δικ. Βαγιακάκου, "Πόλεμος καί ἀγάπη τῶν οἰκογενειῶν εἰς τήν Μάνην", *Πρακτικά Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν σπουδῶν*, τ. Γ', Ἀθήναι 1976, σελ. 302-314.

66. Διασώζεται ἀπό τόν Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, ὁ.π., τ. V, σελ. 572.

67. Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage de la commission scientifique de Morée*, ὁ.π. Ἀξιόλογο ὕλικό γιά τήν Expédition -πρόκειται μελλοντικά νά αξιοποιηθῶ- βλ. Arch. Min. Guerr. (France), MR, 922, (*Mémoires divers 1796-1843*). De l' Expédition de Morée (1828), Minutes de la main du Général Pelet, (par le Spectateur Militaire Rolland, Paris le 10 août 1829).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΟΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

1. Κατά τήν έκδοση, ἐπειδή πρόκειται γιά ὀρθογραφημένα σέ μεγάλο βαθμό κείμενα, τηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου, ἐκτός μικρῶν διορθώσεων στή στίξη γιά τήν πληρέστερη κατανόηση.

2. Ὁ Βλαχογιάννης ἀναφέρει (*Οἱ Κλέφτες τοῦ Μοριᾶ*, ὁ.π., σελ. 140-141) ὅτι ὁ Ζαχαριάς βοήθησε τήν παράταξη τοῦ Ἀντωνόμπεη ὁπότε “ἡ ἀποστασία” μπορεῖ νά ταυτιστεῖ μέ τήν προσχώρησή του στή γαλλόφιλη παράταξη. Ἐξάλλου δέν ὑπῆρχαν στεγανά ἀνάμεσα στίς παρατάξεις καί οἱ ὄπαδοί μετακινούνταν καί οἱ ἀρχηγοί συνέπρατταν (Πρβλ. περίπτωση Ζαχαριᾶ καί Κολοκοτρώνη). Ἡ σύμπραξη τοῦ Ζαχαριᾶ μέ τόν Τζαννέτο Γρηγοράκη ὀφειλόταν κατά τίς πληροφορίες τοῦ προξένου Morier σέ λόγους προσωπικοῦ του συμφέροντος. (Alexander, *Brigandage*, ὁ.π., σελ. 20-23 καί σελ. 134, σημ. 52).

3. Ὁ Morier ἀναφέρει (Patras 20 May) ὅτι τό γράμμα αὐτό πού βρέθηκε κατά τή δολοφονία στάλθηκε στήν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Alexander, *Brigandage*, ὁ.π., σελ. 134, σημ. 52.

4. Ζεμπρ(ιά). Πιθανῶς σεμπριά=συμμετοχή, συνεταιρισμός (ἀπό τό σλαβ. Sebrŭ). Βλ. Ν. Ἀνδριώτη, *Ἑτυμολογικό Λεξικό τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς*, Θεσσαλονίκη 1971, λῆμμα σέμπρος.

5. Καζάντι=κέρδος (ἐκ τοῦ Kazanmak=κερδίζω). Πρβλ. Ι. Παπαγρηγοράκη, *Συλλογή ξενόγλωσσων λέξεων τῆς ὀμιλουμένης ἐν Κρήτῃ*, Ἐν Χανίοις 1952, λῆμμα καζαντίζω.

6. Μπουλέτο καί μπουλετίο (ἐκ τοῦ Bolletino)=ἔγγραφο σημείωμα σέ μικρό χαρτί, δελτίο. Πρβλ. Δ. Πασχάλη, *Ἀνδριακόν Γλωσσάριον*, ἐν Ἀθήναις 1933, λῆμμα μπουλέτο. Πρβλ. ἐπίσης “Μπουλλετίνα τοῦ μεγάλου πολέμου” Bokos, ... La Tyrographie Ertanéenne, ὁ.π., σελ. 139, σημ. 34.

7. Γιά τόν πρόξενο τῆς Βρετανίας στήν Πάτρα Νικ. Στράνη βλ. βιβλιογραφικές ἐνδείξεις Ἐλ. Γιαννακοπούλου, *Τό ἐμπόριον εἰς τήν Πελοπόννησον*, σελ. 114, σημ. 3.

John Philip Morier's Account of the Mani, 1804

J. M. Wagstaff

Introduction

PERHAPS THE BEST KNOWN early nineteenth century account of the Mani was published by Colonel Leake in his *Travels in the Morea*. Although this came out in 1830, the actual journey took place in April, 1805. To form a rounded view of the Mani as Leake discovered it, the published account, which is in the form of a journal, needs to be set alongside more considered material, namely his despatches and his official report to the British Foreign Office in London. Helene Angelomati-Tsougkaraki has recently performed this task (1990). It is not widely realised, however, that Leake was preceded in the Mani by three other Englishmen, all of whom he knew. John Morritt (c. 1772-1843), a classical scholar and later an MP, as well as a leading light in the Society of Dilettanti, travelled through northern Mani (Calamata, Citries, Cardamyla, Vitulo and Marathonisi) exactly ten years earlier, in April, 1795 (Marindin 1914, 197-207; Morritt, 1817). The artist and archaeologist, William Gell (1777-1836), travelled from Kalamata to Kitries and back again in March, 1805, less than a month before Leake visited the village (Gell, 1823). The third member of the group to visit the Mani was John Philip Morier (1776-1853). Since his objectives were similar to those of Leake, and the two worked closely together, it may be of interest to examine his view of the region and to make comparisons with those of Morritt, Gell and Leake. First, however, some background is necessary.

Morier's Visit to the Mani

John Philip Morier was born in Smyrna (Izmir). Known to the family as 'Jack', he was the eldest son of Isaac Morier (1750-1817), a Levant merchant of Huguenot descent, and his Dutch Levantine wife, Esther-Maria van Lennep*. Jack and his brothers James Justinian (1780?-1849),

* I owe this and much of the family detail which follows to Mr. H. MacKenzie Johnston who is working on the Morier Papers

the later novelist, and David Richard (1784-1877), subsequently a diplomat, attended a preparatory school at Andover in Hampshire before going on to a grammar school in Wimbledon. John Philip's background may have given him some knowledge of the Levant and it is possible that he spoke Greek, even Turkish, as well as the French which the family habitually employed with Mrs. Morier. In 1799 Jack joined Lord Elgin's mission to Turkey (St. Clair 1967, 6). In January, 1801 he accompanied Major General John Moore (1761-1809) on a visit to the Grand Vezir's camp outside Jaffa to make an assessment of the Ottoman army prior to the joint invasion of Egypt by British and Ottoman forces (FO 78/31, Elgin to Grenville, 5 Feb., 1801; Oman 1953, 237-51). Morier linked up with the British Military Mission attached to the Grand Vizier's army and went with it into Egypt where he wrote a private assessment of the military and political situation in the country following the allied success against the French forces (FO 78/32, Morier to Hammond, 7 July, 1801). Leake was a member of the Military Mission. The two men were distantly related. Mrs. Morier's younger sister married an Edward Lee in 1790. Mr. Lee was the son, or possibly the nephew, of Elizabeth Martin Leake, William Martin Leake's aunt, who was married to the Turkey merchant, James Lee. Whether they spent time together as children is unknown, but they were thrown into each other's company in Jaffa, as had also been the case when they were in Istanbul during the winter of 1799-1800.

In January, 1804 John Philip Morier was appointed 'Consul General in Albania, Morea and the adjacent territories of the Ottoman Empire' (FO 78/44 Instructions). This was part of the British reaction to reports that, as the long war with France resumed, there was a distinct possibility that the French would create a diversion on the south-eastern periphery of Europe by staging a landing on the western coast of Albania or the Morea, triggering a revolt amongst the Christians and thus threatening the Ottoman Empire. Britain was concerned to maintain the integrity of the Ottoman Empire. The reasons were the hope of reviving the alliance of the previous war, the use of the Ottoman Empire as a bulwark against French colonial designs in the East and, ultimately, to protect the British communication lines with India. Thus, Morier's 'first and most essential object' was to impress on the local authorities the 'indispensable expediency of employing every exertion in their power to prepare for resisting with effect the designs which the French government entertain with respect to those provinces' and to recommend that the local

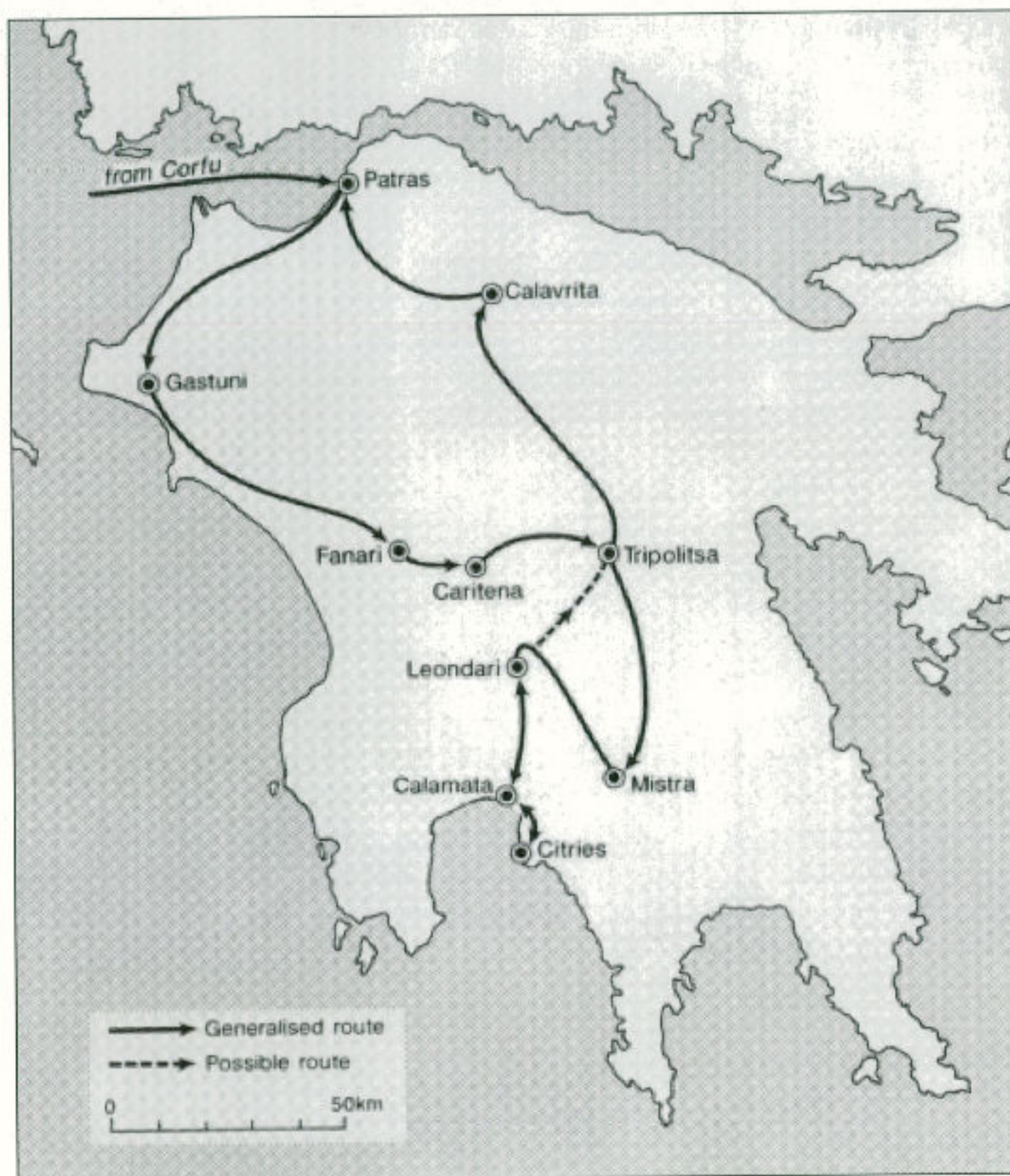
governors should be on their guard against the designs of the numerous French agents alleged to be active in the European provinces of the Ottoman Empire 'for purposes of exciting disaffection and revolt'. He was also instructed to make every effort to obtain 'precise information of the general state of the provinces of Albania' and the Morea, more especially with respect to their military means of repelling an invasion on the part of France and to the dispositions of the inhabitants of those provinces towards that country'. 'Pecuniary advances' could be made to 'persons of influence' up to a maximum cost to the British Government of £300. Morier was told to make his base at Patras (FO 78/44 f.16 undated *Memorandum for Mr. Morier's Instructions*). It was an obvious choice, as the Foreign Office recognised. Apart from being the only port in the country with which the British had any trade, it occupied a strategic location. On the one hand, it lay midway between the governments of Albania (in Yannina) and the Morea (Tripolitsa). On the other hand, Patras was centrally placed to receive intelligence from Istanbul and Corfu. In addition, it was conveniently located for maintaining contact with British cruisers in the Adriatic. Finally, it occupied a key position just outside the Straits of Lepanto which 'from their importance will be one of the first points of attack on (sic) the French'.

Morier travelled out with his brother David who acted as his secretary. (FO 78/44 Morier to Hawkesbury 17 May, 1805; FO 78/47 Morier to Mulgrave 1 May, 1805). They reached Corfu on 4 April, 1804, after travelling from England via Gibraltar and Malta. Corfu was the administrative centre of the Septinsular Republic. Accordingly, it was there that the British representative, Spiridon Foresti, was based and where the Russian forces, stationed in the Septinsular Republic since August, 1802 had their headquarters. Foresti, 'a very able man' in Lord Nelson's opinion and of 'unabated zeal' (Nicolas IV. 1845, 74, 75, 117, 213) sat at the centre of an extensive intelligence network covering Albania and the Morea. He and the Russian Plenipotentiary, Count George Mocenigo, a former Zantiote (Jervis-White 1852, 190), briefed the new-comer over the next 16 days (FO 78/44 Morier to Hawkesbury, 6 and 24 April, 1804. Jack Morier was also introduced to a Maniat chief, whom he agreed to meet again in Mani. This was 'Zanett, formerly one of the Beys of Maina', whom Foresti claimed as a friend and correspondent. Foresti said that he was a man of great influence in that part of the Morea and a great friend to Britain (FO 42/5, Foresti to Hawkesbury, 27 April, 1804).

The Moriers reached Patras on the following day. They evidently stayed with Nicholas Strane, English Levant Company consul in the town since 1782, though John Philip Morier's arrival clearly caused considerable confusion for a time over Strane's future role and emoluments (FO 78/44 Morier to Hawkesbury, 26 May, 1803 + enclosures; Strane to the Levant Co. 13 Sept., 1804; Strane to Harrowby 24 Sept., 1804; Downing Street to Morier 19 October, 1804; Morier to Harrowby 12 Nov., 1804 + enclosure. FO 78/47 Morier to Harrowby 5 Jan., 1805; Morier to Mulgrave 30 July, 1805).

Jack's despatch to Lord Hawkesbury, the British Foreign Secretary, of 27 April, 1804 (Fo 78/44) reveals that he was convinced of the reality of French intrigues in the Morea and expressed the hope that he would be able to visit the Mani (Maina). On 30 April, 1804 the brothers set out for Tripolitsa, taking the route along the west coast and up the valley of the Alpheus. In Tripolitsa he had the expected interview with the governor of the Morea, Mehemed Pasa, on 7 May. Morier pressed the British view that the Morea was at risk from a French attack and argued that those suspected of favouring the French designs should be 'very narrowly' watched. He discovered that, though aware of the danger, the Pasa claimed to lack the resources to deal with it and that, as yet, no stores had been collected in anticipation of an attack (FO 78/44 Morier to Hawkesbury 9 May, 1804). Three days after the audience, the Moriers set out for Mistra on their way to the Mani.

The reasons for visiting such 'a tribe of the most refractory Greeks (sic) in the Morea' (FO 78/44 Morier to Hawkesbury, 24 April, 1804) can be pieced together from Morier's despatches, assisted by those sent by Foresti. Foresti had evidently told Morier of the landing at Marathonisi of gunpowder and of lead for making musket balls by a French ship, an event which he had reported to London in August, 1803 (FO 78/5, Foresti to Hawkesbury 23 August, 1803). The landing appears to have been viewed in Corfu as proof positive that the French were actively assisting in the preparations for an uprising. The Mani had a reputation for such acts, the most serious of which had taken place just over thirty years earlier. The Ottoman authorities certainly took the matter seriously. Marathonisi was bombarded by a frigate and two corvettes under the command of Semeret Bey, at least part of the munitions seized, and the former Bey (Tzanet) —who was implicated— forced into internal exile (Angelomati-Tsougkaraki 1990). Morier, probably prompted by Foresti,

Morier's Routes in the Peloponnese, 30 April - 26 May 1804

was convinced that the landing of the munitions must have been 'preconcerted' and he was determined to discover the means by which the French communicated with the Maniates (FO 78/44, Morier to Hawkesbury 26 May, 1804). Although Mistra was an obvious starting point for a journey into the Mani, Morier went there specifically to visit

the Metropolitan. As this dignitary was reported to have been diligent in carrying out the orders of the Patriarch to all the clergy of the Morea to administer the oath of fidelity to their flocks and to anathematise those who in any way favoured the designs of the French, it seemed likely that he could be persuaded, as Morier put it, to use his influence to undeceive those who had been led away by French principles. More importantly for Morier's immediate purposes, since the Metropolitan's jurisdiction covered the Mani, he was viewed as a possible source of information about the links between the French and the Maniates. This proved entirely correct: Morier subsequently claimed that the Metropolitan provided him with very detailed information. The Metropolitan also furnished the necessary introductions to the Bey of Mani and to his own suffragan, the Bishop of Zarnata (FO 78/44, Morier to Hawkesbury, 26 May, 1804).

Morier evidently intended to meet the Bey at Kitries, on the western side of the Mani peninsula. The direct route would have been over the Langhada in Taygetos, but he was told that the pass was 'extremely difficult and infested with robbers'. The party was forced to follow the longer route to Calamata, through Leondari (FO 78/44 Morier to Hawkesbury 26 May, 1804 + 'Account of Extraordinary Expenses...'). They reached Calamata on the 13 May. We are not told where they lodged, but next morning they rode south to Kitries. Here they met Andon, the current Bey, and the Bishop of Zarnata. The Moriers probably stayed overnight, but scarcely any longer because they were back in Tripolitsa on the morning of 17 May, 1804 when Jack wrote to Lord Hawkesbury (FO 78/44).

Morier's Account of the Mani

The journey just outlined was Morier's first foray into the Morea. Its brief extension to Kitries and discussions with the persons whom we know Morier met (at Corfu, Patras, Tripolitsa, Mistra and Citries) formed the basis of his knowledge of the Mani. Although references to the Mani occur in several of Morier's despatches, the information which he gathered about the region was deployed in three documents. These are

1. The despatch written to Lord Hawkesbury on 26 May, 1804
2. The report on the Morea, enclosed with another despatch to Lord Hawkesbury, dated 28 May, 1804

3. A 'Statement of the Principal Productions and of the Annual Commerce of the Morea and of the Neighbouring Ports in the Gulf of Lepanto – upon the average of the years 1800, 1, 2, 3 and 4'.

The first of these deals with the political situation in the Mani. It begins with a statement that the allegedly independent Maniates had been punished for joining in the rebellion of 1770 (the Orlofica) by being forced under the rule of a Bey of their own nation appointed by the Porte and agreeing for the first time to pay a tribute. Mention is then made of Tzanet Bey and his deposition from the Beyship through the intrigues of Comonduro (sic) who succeeded him. Tzanet's son, Morier reported, went to France around this time, a visit which was soon followed by the landing of the gunpowder, as already mentioned, and its delivery to his father. Morier continues: 'This discovery was followed by his ruin, for the Turks [to] get possession of the powder, brought [a] large force against Marathonisi [that] year, and entirely destroyed it'. Tzanet took refuge in the mountains and his son was reported to be in Zante.

This view of events is substantially the same as that reported in Leake's journal (Leake 1830, I. 207, 235), though the latter adds a few details. Leake does not deal with it in either his despatch to the Foreign Office or his official report (Angelomati-Tsougkaraki 1990). Gell makes no reference to the gunpowder affair, and since it appears to have taken place well after his visit received no mention from Morritt either. Both Morier and Leake appear confused on the chronology. Morier suggests the munitions were landed shortly after Tzanet Bey was deposed, which would put it almost any time after 1798. Leake, on the other hand, got the impression from talking to Hassan Bey, Governor of Monemvasia, on 28 March, 1805 that Marathonisi had been taken by the Turks 'only a few months since' (Leake 1830, I. 207). Foresti reported it, as already noted, in August, 1803, that is nine months before Morier's visit to the Mani. Although convinced that the incident exposed Tzanet's son's connection with the French ('I trust to have discovered the channel thru' which that communication is carried on', FO 78/44 Morier to Hawkesbury, 17 May, 1804), Morier nonetheless reported the view given him by Andon Bey, namely that the powder had been intended for use against Comonduro (sic), not to second any designs of the French. Andon was quoted as being in favour of greater leniency towards Tzanet, and even a pardon.

Leake did not encounter Tzanet, though he met considerably more of

the influential Maniates than any of the four Englishmen with whom we are concerned. Morier saw Tzanet in Corfu, as mentioned, but left no description of him. Gell did not meet him. Morrith, however, was received by him at a house in Marathonisi on 17 April, 1795 and found he was 'of a character more quiet and indolent than many of the subordinate chiefs we had visited', which was precisely why he had been made Bey (Morrith 1817).

Morier goes on in his despatch to deal with Andon Bey. He was reported to have succeeded Comonduro, who had been taken to Constantinople following an accusation that he had been implicated in a piratical attack on an Austrian ship; he had subsequently died. (Leake reported that Panagioti Koumoundouros had been beheaded, FO 78/57). Morier said that Andon's position depended upon Turkish support, since Tzanet's party was still very strong, and that he had been the zealous servant of the Porte in actively trying to bring unity to this much divided district. Morier believed Andon had largely succeeded in his objective when it had been frustrated by 'the usual stupidity of the Turks' who had begun to insist that the Mani should provide a quota of men to serve in the Ottoman fleet. Morier represented this action as a collective punishment for the treachery of Tzanet. It certainly affected Andon's supporters. They refused to go to sea and retired into the mountains. The Turks may have relented, however, for Morier states that, only a few days before his interview with Andon, the Capitanis had returned and renewed their allegiance to him.

Again Leake is in substantial agreement. He added more detail, however. Andon had done his utmost to assist the Ottoman commanders in destroying pirate boats and trattas, reducing the whole province to submission and establishing regular payments of the tribute. Leake's information was that he had established his authority throughout the Mani with the exception of, in the north-west, Andruvista, Zigos, Castania and Castanitza and, on the south-east coast, Vatas and Laia. Most of the subordinate governors, Leake had heard, were Andon's relatives. Neither Morier nor Leake gave any description of Andon Bey. For this we must turn to Gell, who –typically– makes no comments about Andon Bey's influence in the region but offers only generalisations about anarchy and endless strife. Gell describes Andon Bey as follows:

We found him a good sort of elderly personage, dressed in a long blue benisse, with an under vest of striped cotton and silk, held together by a

red sash. He wore neither a kalpak, like the great Greeks, nor the sort of turban used by the Turks, but one precisely like that... on the head of my servant Dimitri... and his hair, which was of a flaxen colour and rather bushy, projected below the folds. I should imagine his age about fifty; and there was about him an air of unaffected politeness and dignity at the same time, which distinguished him from the generality of Greeks (Gell 1823, 261-62).

In fact, Gell and his companion thought Andon Bey looked more like a respectable country gentleman' than anything else (English, no doubt!)

Returning to Morier, we find that he confirmed what seems to have been Foresti's opinion – the French had tried to form a party in the Mani, but as a diversionary tactic. He judged that, though 'very strong by nature', the region was unsuitable for either a serious landing by the French or for launching a sustainable rebellion. It produced little and was dependent upon the plains of Laconia and Messenia for grain. Supplies could easily be cut off, he thought, by closing the narrow passes or by a naval blockade. The French had turned to 'the desperate and abandoned', but Morier was convinced that the only persons who had any contact with them did it 'to serve private views of their own'. These were Tzanet and Zachariah, 'a noted robber who infested the neighbourhood of Sparta'. Morier seems to have been told that the latter was in the pay of the French and that, when he was murdered, he was carrying a letter addressed from the French government. Morier also learnt that Tzanet kept in correspondence with his son, who was under the protection of a French official in Zante. This official reputedly gave instructions to French agents in the Morea. Morier believed them to be 'a set of the mo[st] abandoned characters, natives of Za[n]te, Cephalonia and Venice, who under the pretext of practising physic, are sta[tioned] in different villages from Pyrgos to Calamata, to carry on the intrigues [of] their employers'. He claimed to have names, which he gave to the Pasa of the Morea so that they could be expelled. Morier was unsuccessful in forcing them out, but that is another story.

Leake, by contrast, was clear that the pro-French party was located in Castania and Castanitza, the area where Tzanet's son, known as Petro Beyzade lived. Petro had lived in France for three years, so Leake heard, and spoke French and Italian. Leake wrote to Lord Hawkesbury that he believed that Tzanet would join the French, if they landed, and that most of the population would follow him; the only exceptions would be Andon Bey and his immediate relations. Andon Bey remained in power, in

Leake's view, only because he was assisted by the Porte and by the vigilance of the naval squadron stationed in the Morea. Leake believed that the Maniates were equally divided between those who thought French protection 'a distant and uncertain hope' and those who wished that the French would arrive. The pro-French party, Leake considered, were looking for a change ('innovation') but also hoped to share in the plunder of the rest of the Morea which would follow a French invasion. He learnt that those opposed to the French were concerned about the effects which a blockade would have at a time when the crops were deficient and about access to the weekly fair at Calamata (FO 78/57, Leake to Harrowby, 3 May 1805).

The second document which forms part of Morier's account of the Mani is his synoptic review of the Morea as a whole. Here the Mani is given brief treatment as the territory of one of the three 'tribes' in the Morea which were virtually independent of the Porte. The other two were the Muslim Laliotes and Bardouniotes. Like his predecessors and contemporaries, Morier thought of the Maniates as the remnant of the Free Laconians/Eleuthro-Lacones of ancient Roman times. The extent of their territory had been reduced, he said, to the area south of a line from Kitries to Marathonissi (sic). Its barrenness, he claimed, forced the inhabitants to plunder their neighbours on whom they were dependent for their subsistence. On the other hand, he asserted that they produced enough cotton to clothe the population. They sold their valonia to Greek merchants and, at reduced prices, their olive oil to the Bey. Morier must have heard that the population was computed at 40,000 and that 15,000 men carried arms, under the orders of 12 leaders or capitans appointed by the Bey. (In his despatch of 26 May, Morier had noted that they were 'an active and hardy race, armed with pistols and muskets, but have no cannon, and are at present destitute of ammunition. They are not reported to possess much courage, and as proof of it, they appeared to me to be very much afraid of the Turks'). The people had a bad reputation. They were robbers, 'with more of the craftiness of petty thieves than of the daring boldness of professed robbers', Morier concluded. Their bigotry was extreme. The tribute agreed after the 1770 rebellion was 35 purses or 17,500 piastres.

It is appropriate to attach Morier's data on Maniat exports to this account, though it forms part of a separate, if related, document.

JOHN PHILIP MORIER' S ACCOUNT OF THE MANI, 1804

MAINA

Valonia	12,000	cantars	at	3 piastres	36,000 piastres
Silk	30	cantars	at	659 piastres	19,500 piastres
Vermilion Seed	18	cantars	at	18 piastres	10,800 piastres
Honey	1,000	cantars	at	30 piastres	30,000 piastres
Wax	38	cantars	at	130 piastres	4,940 piastres
Olive Oil	6,000	cantars	at	25 piastres	150,000 piastres
				Total	251,000 piastres

The total was equivalent to 1.32 per cent of the total exports of the Morea, on Morier's own figures.

The evil reputation of the Maniates was reported in one way or another by the other three Englishmen, but Morrith (1817) was surely correct in noting that it was a reputation which the people deliberately fostered as a form of defence for their region. All reported that the Maniates were pirates. Each of our authors, in their own way, pointed to the Maniates' poverty and their dependence on the outside world for their supplies. Morrith noted how they obtained the essential articles of wheat, maize and other provisions through selling their oil, silk and domestic manufactures in the Turkish provinces. Gell believed that, despite their freedom and independence, the Maniates were 'in every respect more harassed, worse threatened, more indigent, and beyond comparison more wretched than those of any other district we had traversed' (Gell 1823, 267). They were in every respect 'far behind the rest of the Greek population of the Morea, and are sunk, beyond all hope of recovery, in ignorance and prejudice' (Gell 1823, 292-93).

Leake presents much more social and economic information in his accounts than any of the others, but then he spent longer in the region, travelled more extensively and had contact with many more of the leading people. This is not the place to summarise Leake's material. Only a few points will be selected to compare with Morier's information. Leake estimated that the Maniates could put only 11,000 men in the field, not 15,000 as Morier had said or, indeed, the 12,000 mentioned by Morrith. Leake's professional view, in contrast to that of Morier, who was a civilian, was that the Maniates would make good riflemen and were excellent marksmen 'in their own manner'. Contemporary usage would suggest that Leake had in mind the use of Maniates as skirmishers

(Haythornthwaite 1979, 11-13, 24-25) and he used the term 'musket', rather than 'rifle' for their principal firearm. As Leake revealed in his published journal, the Maniate manner of fighting was to 'fire from behind houses, rocks and trees' and, Leake noted, they rested their muskets, on account of their length (Leake 1830, I. 239). He computed the number of armed men by estimating that there would be 2½ muskets per house and that, contrary to the Maniates' own view, there were 4.500 families in the region. The total population Leake put at 30.000, a figure which he thought was equivalent to at least ten per cent of the population of the entire Morea. In the report which he made to the Foreign Office about the Mani Leake mentioned the same exports as Morier, but added cotton, horse beans and salted quails. He also often noted the destination, though not always. Leake estimated the total value of exports in 'abundant years' at £45,000 (sterling). Using Gell's calculation that the tribute paid by the Mani was 35 purses, each of 500 piastres (17.500 piastres), and was equivalent in 1805 to £800, we can convert Leake's estimate into piastres. This then becomes directly comparable with Morier's figure. Leake's valuation works out at about 978,261 piastres, that is almost four times what Morier thought. Before Morier is condemned, however, it is useful to recall that Leake's figure was for 'abundant years' and that Morier worked with a five year average.

Finally, Morier's accounts of the Mani are conspicuously thin on the geography and topography of the region. He sums it up as 'very strong by nature' because of the mountains which closed it off to the north. Gell and Morritt are little better. They offer no systematic description of the region along these lines. As travel writers, however, they do provide some information on the countryside which they crossed, some comments on the villages passed and some notes on the vegetation. Again, Leake provides much fuller information. His Foreign Office report offers brief descriptions of the three divisions of the Mani. Their locations are noted, together with the number of villages. The principal towns are named, as are the major sub-districts. Some indication is given of land use. Seven bishoprics are also named and located. In addition, Leake's report has a long section on the harbours of the region which details their particular qualities and capacities. Leake's journal has similar information, but the systematic account of the region (Leake 1830, I. 261-64) is extended by topographical descriptions of the country traversed each day, while the published version contains, in addition, long discussions of ancient topography and

the identification of both contemporary ruins and of place names used by the ancient authors. Both Gell and Morritt show an educated interest in archaeology and ancient history, but they were principally concerned with contemporary affairs, as indeed was Morier himself.

Conclusion

Jack Morier's account of the Mani emerges from this review as sharply focused on the political situation prevailing in the region in 1803-04. It does provide other information, though (about trade, for example). This was required of Morier by his instructions. The account, however, lacks the detail given by Leake in his Foreign Office report, let alone in his journal. Morier's official communications do not include the colourful descriptions of places, situations and personalities found in the narratives of Morritt and Gell.

Evaluation of Morier's assessment of Maniate politics and of the Mani's contacts with the French is difficult. Clearly, something can be learned from comparing Morier's views with those of Leake, though I suspect that both were influenced by Foresti. Just as first impressions often colour the view of a situation, so an early discussion with a recognised authority can shape an assessment. Morier and Leake both met Foresti early in their missions to Greece and spent some time being briefed by him. All three agreed that there was a subversive French connection with the Mani. Both Leake and Morier thought that Tzanet Bey and his Francophone son, Petro Beyzade, had been involved, though nuances in the expressions used by the two observers might be read as indicating that the attitudes of the two Maniates may have shifted over time. Leake, however, seems to have been more inclined than Morier to think that Tzanet and his supporters would join the invaders in the event of a French landing. On the other hand, both Morier and Leake concluded that the precarious nature of Andon Bey's position would probably mean that he would have to stick with the Turks. Leake and Morier disagreed about the Mani's military strength and the value of its overseas trade. The differences are considerable – Leake's estimate of the value of the region's export trade is more than 280 per cent greater than Morier's, whilst his estimate of the number of armed men is about 36 per cent smaller. They agreed on the size of the tribute, 35 purses, though it is Leake who noted

that, whilst 30 purses went to the Porte, 5 went to the Kapudan Pasa.

It is tempting, of course, to assume that Leak's estimates were more correct than Morier's, whether they were political, economic or social. He met more important people; he spent more time in the region; he travelled more extensively. A final decision, however, requires the testing of the accounts of both men. Only British material has been dealt with in this paper. The French side of the story cries out for investigation, at the local level of involvement in the Mani and the Morea, but also at the level of grand strategy. Since French governments had been thinking about a Morean adventure since the 1780s, it is probable that the French archives contain assessments of the region's political inclinations and economic situation which parallel those of the British (Anoyatis-Pelé 1987, 105-06). Similarly, the Ottoman assessment of the situation needs researching. Whilst the reported bombardment of Marathonisi indicates the concern of the Ottoman authorities about the arrival of munitions in the region, Morier himself testifies that the Pasa of the Morea was less convinced than he was of the identity of the principal French agents. Despite the Orientalist influences upon our view of the Ottoman authorities, they are unlikely to have been either total fools or complete knaves.

REFERENCES

- 'Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη Ε., «Η Μάνη στις αναφορές του Leake προς τὸ Foreign Office καὶ τὸ ἔργο του 'Travels in the Morea'», *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 10: 339-67, 1990.
- Anoyatis-Pelé D., 1990., *Connaissance de la Population et des Productions de la Morée à Travers un Manuscrit Anonyme de la Fin du XVIIIe Siècle*, Athens 1987.
- FO=Foreign Office Papers in the Public Record Office, Kew, London.
- Gell W., *Narrative of a Journey in the Morea*, London 1823.
- Haythornthwaite P., *Weapons and Equipment of the Napoleonic Wars*, Poole 1979.
- Jervis-White H., *History of the Island of Corfu*, London 1852.
- Leake W.M., *Travels in the Morea*, London 1830.
- Marindin G.E., *The Letters of John B.S. Morritt of Rokeby Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796*, London 1914.
- Morritt J., 1817., "Account of a journey through the district of Maina in the Morea", in: R. Walpole (ed.) *Memories Relating to European and Asiatic Turkey*, London, pp. 33-59.
- Nicolas N.H., (ed.) *Dispatches and Letters of Vice-Admiral Lord Viscount Nelson*, London 1844-46.
- Oman C., *Sir John Moore*, London 1953.
- St. Clair W., *Lord Elgin and the Marbles*, Oxford 1967.

Γάλλοι πράκτορες στην Πελοπόννησο την εποχή του Καποδίστρια

Βασίλης Κ. Δωροβίνης

Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ, ως μεγάλης δύναμης με μόνιμο ενδιαφέρον να κρατήσει, να επεκτείνει ή να αποκτήσει νέα ερείσματα στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής, στο τέλος του 18ου και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ταυτόχρονα όμως και ως πολιτισμικής οντότητας, με έντονο ενδιαφέρον να διερευνηθούν επιστημονικά περιοχές στις οποίες μόνο σποραδικά είχε εκδηλωθεί μέχρι τότε η ενασχόληση λογίων και επιστημόνων, έχει επισημανθεί σε ορισμένες, μέχρι σήμερα, μονογραφίες Ελλήνων μελετητών. Θα αναφερθούμε, στη συνέχεια, σε αυτές για το θέμα που μας ενδιαφέρει. Ανακοινώσεις όπως του Michel Sivignon και του Παν. Τσακόπουλου δείχνουν ότι η γαλλική παρουσία εξετάζεται, στις μέρες μας, και από άλλη σκοπιά αλλά και με παραλλάσσον το σχετικό ιδεολογικό υπόβαθρο, ενώ η κατάληξη των ερευνών για τη Γαλλική Επιστημονική Αποστολή στο Μοριά και η συνθετική παρουσίαση του έργου της ελπίζουμε ότι θα πλουτίσει την προσέγγιση του όλου φαινομένου της παρουσίας της Γαλλίας στην περιοχή κατά το πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα.

Θα θέλαμε να τονίσουμε ευθύς εξ αρχής ότι, κατά τη γνώμη μας, ήρθε η ώρα, με τις νέες μάλιστα υπό διαμόρφωση πραγματικότητες στα πλαίσια μιας Ευρωπαϊκής Ένωσης, για μία “νέα κίνηση του εκκρεμούς”, θα έλεγα, όχι προς το άκρο, πλέον, αλλά μάλλον προς το μέσο του ωρολογίου. Στην Ελλάδα, ακόμα και στο επίπεδο της επιστήμης και μάλιστα της ιστορικής, περάσαμε από μία θετική και δίχως βάσανο, κάποτε, θεώρηση της ανάμιξης των ξένων στον ελληνικό χώρο (ενδεικτικά αναφέρουμε, στο σημείο αυτό, σημαντικό μέρος της βιβλιογραφίας γύρω από τον Διχασμό και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), στο αντίθετο άκρο, δηλαδή στην ανάλυση με βάση τη συστηματική δυσπιστία και με υπόβαθρο την πίστη στην αδιαφοροποίητη κακοβουλία των ξένων. Στην πρώτη περίπτωση, η ανάμιξη κρινόταν με κριτήρια εντελώς εσωτερικά, δηλαδή ανάλογα προς τις ανάγκες αναλύσεων που προσδιορίζονταν από τις ιδεολογικές επιλογές και προτιμήσεις, αναφορικά με εσωτερικές διαμάχες. Η παρουσία των ξένων, συχνά και σήμερα άλλωστε, αποτιμάται σε σχέση με την πολιτική των ελληνικών συγκροτημένων πολιτικών ομάδων. “Αυξάνεται” ή “μειώνει-

ται” και, πάντως, μορφοποιείται ανάλογα προς την τυχόν ενδοτικότητα ή, αντίθετα, προς την “αντίσταση” των ομάδων αυτών.

Στη δεύτερη περίπτωση, έχουμε τη γνώμη ότι πολλοί κατέληξαν στη σχετική ή και στην απόλυτη αυτονομία των κινήσεων των ξένων συμφερόντων στην Ελλάδα. Με μέθοδο σίγουρα απομυθοποιητική, τουλάχιστον σε σχέση με τις παραδοσιακές αναλύσεις της πρώτης κατηγορίας, διαμορφώνεται η τάση, στηριζόμενη για πρώτη φορά στη συστηματική συλλογή και επεξεργασία στοιχείων από ξένα αρχεία, της συνθετικής, κυρίως, εξέτασης των κινήσεων του “ξένου παράγοντα”, συχνά με τρόπο αφαιρετικό λεπτομερειών ή διαφοροποιήσεων. Η παρουσία των ξένων εξετάζεται, έτσι, σε μια προσπάθεια να “συλληφθούν” οι προθέσεις και τα σχέδια στην “πηγή”, με βάση τη *raison d'état* στην πιο καθαρή μορφή της. Οι ξένοι, από παράγοντες που δρουν μέσα στα περιθώρια τα οποία αφήνονται από τις εντόπιες αντιμαχόμενες δυνάμεις –ή και, για την περίοδο που μας ενδιαφέρει, από την αντιπαλότητα εσωτερικών δυνάμεων προς τον πρώην κατακτητή και κυρίαρχο της χώρας– αποκτούν, μέσα από τις αναλύσεις αυτές, μιαν αυθυπαρξία, καθορίζουν αυτόνομα τους κύριους κανόνες του παιχνιδιού, κάθε τι από την πλευρά τους είναι σχεδιασμένο και προϋπολογισμένο, ενώ όλες οι δραστηριότητες που αναλαμβάνονται, όπως της Επιστημονικής Αποστολής στο Μοριά, υπακούουν στο ίδιο πρωτογενές “σχέδιο”. Φαινομενικά παράδοξα, οι αναλυτές αυτής της κατηγορίας καταλήγουν σε θεώρηση των πραγμάτων που παρουσιάζει πολλά σημεία μεθοδολογικής ταυτότητας και προσέγγισης με ανάλογη σύγχρονων αναλυτών των με οικουμενικό χαρακτήρα πολιτικών και στρατιωτικών “παιγνίων”, όπως της Ραντ Κορπορέσιον για τον πόλεμο του Βιετνάμ –αν και, φυσικά, με διαμετρικά αντίθετα κίνητρα.

Έχοντας κάμει εκτεταμένες έρευνες στα γαλλικά αρχεία, ειδικά για την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832) και με κύριο αντικείμενο την οργάνωση του αστικού χώρου και τη συμβολή Γάλλων στελεχών και γαλλικών προτύπων τόσο στη θεωρητική σύλληψη, όσο και στην επί του εδάφους καποδιστριακή πολιτική στο θέμα αυτό, αναγκαστικά –και όχι μόνο– συνάντησα στο δρόμο μου όλο το υλικό που συνιστά μία συχνότατη αποτύπωση πλευρών της ελληνικής πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας κατά την προκειμένη περίοδο. Πρόκειται για αρχειακό υλικό προερχόμενο από Γάλλους πράκτορες, υπό την επίσημη ιδιότητά τους ως “agents”, κυριολεκτικά και μεταφορικά, που αν θελήσουμε να εξετάσουμε από ένα άλλο πρίσμα, δηλαδή εκείνο της καταγραφής, σε δια-

σταύρωση με άλλες πηγές πληροφοριών, μας παρουσιάζεται το υλικό αυτό με χαρακτηριστικά εντελώς ζωντανών αποπειρών προσέγγισης της κατάστασης στην τότε Ελλάδα. Σε αυτό θα πρέπει να κατατάξουμε μεγάλο αριθμό αναφορών σειράς άλλων πληροφοριοδοτών, προς κάθε κατεύθυνση, οι οποίοι, έχοντας άλλη ιδιότητα, σίγουρα βλέπουν τα πράγματα υπό διαφοροποιημένο φως.

Έκαμα λόγο, στην αρχή, για σειρά μονογραφιών Ελλήνων μελετητών. Θα ήθελα να αναφερθώ συγκεκριμένα, με χρονολογική σειρά και παραμερίζοντας εδώ αξιολογικές κρίσεις, στην εργασία του Ηλία Π. Γεωργίου για τρεις εκθέσεις του Juchereau de Saint-Denys (1969), στη μελέτη του Βασίλη Κρεμμυδά για τον γαλλικό στρατό στην Πελοπόννησο, κατά την περίοδο ηγεσίας του στρατηγού Maison (1976), στη μελέτη της Χαρίκλειας Δημακοπούλου για τον Saint-Denys (όπου περιλαμβάνονται πληροφορίες και για άλλο προξενικό πράκτορα, τον μαρκήσιο De Valmy, 1978) και στο έργο της Δέσποινας Κατηφόρη, *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια* (1985). Το τελευταίο, από μεθοδολογική πλευρά, στηρίζεται στο πλεονέκτημα της έρευνας σε όλα τα αρχεία του Παρισιού, όπου βρίσκεται υλικό για τη γαλλική παρουσία στην Ελλάδα, θεωρώ όμως ότι στηρίζεται σε επιλεκτική και όχι σε συνθετική-συνολική χρήση του. Για λόγους βιβλιογραφικής πληρότητας και μόνο θα πρέπει να αναφέρω ότι η πρόωρα χαμένη Α. Παναγιωτοπούλου-Γαβαθά ετοίμαζε διδακτορική διατριβή στο Παρίσι, που δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει, με θέμα το ρόλο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής στο Μοριά.

Σε όλες αυτές τις εργασίες που επέλεξα να αναφέρω, η μέθοδος προσέγγισης, όπως την περιέγραφα προηγουμένως, είναι σαφής. Ξεκινά από τις προθέσεις γαλλικών επιτελείων και Γάλλων αξιωματούχων, από τις αντιλήψεις Γάλλων πρακτόρων, όπως αυτές είναι ερμηνεύσιμες μέσα από αναφορές τους (όχι από συνθετική ανάλυση όλων των σωζομένων στα αρχεία αναφορών τους), από ανταλλαγή απόψεων μεταξύ πρακτόρων και προϊσταμένων τους ή και με τον ίδιο τον Καποδίστρια. Εκκίνηση και κατάληξη είναι το αρχικό "σχέδιο" και οι διαφανείς προθέσεις, παρεμπιπτόντως οι αποδιδόμενες στον Καποδίστρια προθέσεις, οι οποίες "χρωματίζονται" ανάλογα προς τη σύνολη αντίληψη του κάθε μελετητή γι' αυτόν.

Η δική μου άποψη είναι ότι βρισκόμαστε εμπρός σε υλικό μεγάλου όγκου, μεγάλης πυκνότητας νοημάτων και επιδεχόμενο διάφορες αναγνώσεις, με πάρα πολλές πληροφορίες πέρα και από την πολιτική κατάσταση, τα πολιτικά παιχνίδια και την κοινωνική ζωή στην καποδιστριακή

Ελλάδα. Το υλικό αυτό αξίζει να συγκεντρωθεί στην ολότητά του, να δημοσιευθεί και να περάσει από τη βάσανο μιας άλλης οπτικής. Ποιας ακριβώς;

Μακριά από την επιλεκτική και, πάντως, εντελώς αποσπασματική δημοσίευση, μέχρι σήμερα, κάποιων αναφορών και τμημάτων αλληλογραφίας, μία συνολική έρευνα του όλου υλικού επιτρέπει, καταρχάς, να διαπιστωθεί η μεγάλη αντιφατικότητα τόσο μεταξύ Γάλλων που έδρασαν στην Ελλάδα κατά την καποδιστριακή εποχή, όσο και των πραγματικών ή υποτιθέμενων αρχικών και μετέπειτα “σχεδιαστών” στο Παρίσι, μιας υποτίθεται σύνολης πολιτικής που εκπορευόταν από το “κέντρο”. Η δική μου ανάγνωση των στοιχείων οδηγεί ακριβώς στο σημείο αυτό: η αντιφατικότητα είναι υπαρκτή και δεν οφείλεται μόνο στις εσωτερικές πολιτικές αλλαγές της Γαλλίας (βασικά, πτώση του βασιλιά Καρόλου, το 1830) ή και στους συσχετισμούς και τους ανταγωνισμούς της πολιτικής των τριών “εγγυητριών” δυνάμεων στον ελληνικό χώρο. Απέναντι σε αυτά, η πολιτική του Καποδίστρια εμφανίζεται απείρως πιο ευέλικτη, από όσο συχνά έχει παρουσιαστεί μέχρι σήμερα. Τονίστηκε από μελετητές της καποδιστριακής εποχής το δικό του “μεγάλο σχέδιο” να οργανωθεί, με τη βοήθεια του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος, αξιόμαχος ελληνικός στρατός, με αντικειμενικό σκοπό την επέκταση των ορίων του νέου ελληνικού κράτους. Στην ερμηνεία αυτή συχνά προστέθηκε η ανάγνωση άλλης πρόθεσης του Καποδίστρια, να χρησιμοποιήσει τον στρατό αυτό κατά των εσωτερικών αντιπάλων του.

Μία νέα προσέγγιση όλου του υλικού αναφορών και αλληλογραφίας των Γάλλων πρακτόρων μπορεί να παράσχει ενδιαφέροντα στοιχεία ως προς τις επιδιώξεις της καποδιστριακής διοίκησης, τουλάχιστον πριν οξυνθεί στο έπακρο η εσωτερική διαμάχη, για την οργάνωση σύγχρονου κράτους—ενός ακρογωνιαίου λίθου που, μέχρι τις μέρες μας, ούτε έχει πάρει σαφή μορφή και λειτουργία, ούτε και φαίνεται να εδράζεται σε κάποια μορφοποιημένη κοινωνική βάση (χρησιμοποιώ τελείως ουδέτερες εκφράσεις). Μπορεί, ακόμα, να παράσχει σημαντικά στοιχεία για τη διπλωματική μέθοδο του Καποδίστρια και για μεγάλο αριθμό θεμάτων, μέσα από τα οποία αναδεικνύεται η ικανότητά του να επισημαίνει τις αντιφάσεις, να “πλέει” ανάμεσα σε αυτές, να επιδιώκει να σύρει τα νήματα προς όφελος μιας εσωτερικής, ελληνικής πολιτικής. Στην πράξη, όπως φαίνεται από το υλικό που έχουμε αναπαραγάγει και εξετάσει, παίζεται και με τους Γάλλους ένα “σφιχτό” παιχνίδι. Κάποια αρχικά σχέδια έχουν, βέβαια, διατυπωθεί. Μένει να εξετασθεί, σήμερα, το με ποιά μορ-

φή και με ποιό αντικείμενο. Προθέσεις, επίσης, δεν παύουν να διαγράφονται ή και να φανερώνονται. Στην πράξη, σχέδια και προθέσεις υφίστανται μία συνεχή αλλοίωση, που βέβαια δεν οφείλεται μόνο στην οιαδήποτε “συνειδητή” πολιτική των κύριων και δευτερευόντων συντελεστών του παιχνιδιού. Τούτο καταδεικνύεται και από τις ανακοινώσεις των Τσακόπουλου και, ιδίως, του Sivignon, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε. Είναι γνωστό ότι ο σχεδιασμός της Ραντ Κορπορέσιον τελικά απέτυχε. Τηρουμένων των αναλογιών, προθέσεις και σχέδια της κεντρικής γαλλικής διοίκησης, πολιτικής, στρατιωτικής και επιστημονικής, αναλύσεις των εδώ πρακτόρων (που ως ακραία περίπτωση τους μπορούμε να θεωρήσουμε την αποτίμηση δεκάδων προσώπων της ελληνικής πολιτικής σκηνής, που διατύπωσε ο Saint-Denys), αλλοιώνονται και κάποτε διαγράφουν πορεία εκτός πραγματικότητας.

Πέρα από αυτά, νομίζω ότι το υλικό στο οποίο αναφερόμαστε προξενεί δυναμικά και μιαν άλλη αλλοίωση. Πρόκειται για τη δαιμονολογία, σχεδόν, που έχει διαμορφωθεί γύρω από το γεγονός της δολοφονίας του Καποδίστρια. Ο “ρόλος” των ξένων ως οργανωτών, συνωμοτών και, δια παρεμβλήτων προσώπων, εκτελεστών αυτής της δολοφονίας, παίρνει, μέσα από το υλικό αυτό, μιαν άλλη διάσταση, αλλοιωμένος και αυτός, ως προς το γεγονός αυτό, πέρα από τις εντελώς ευθύγραμμες “ερμηνείες” που έχουν σχεδόν επικρατήσει μέχρι σήμερα, και συμβάλλουν αποφασιστικά στην “εθνική δαιμονολογία” μας. Περιορίζομαι σε μία φράση του Γάλλου υπουργού Πολέμου προς τον Γκεενέκ, τότε επικεφαλής του γαλλικού στρατιωτικού σώματος στην Ελλάδα. Σημειώνω ότι η φράση αυτή διαλανθάνει, συχνά, της προσοχής θερμόαιμων αναλυτών και ότι έχει γραφεί μόλις μία βδομάδα πριν από τη δολοφονία του Καποδίστρια:

Ο γαλλικός στρατός είναι στην Ελλάδα για να τηρεί την τάξη και να στηρίζει την κυβέρνηση του Προέδρου. Όμως τα στρατεύματα δεν μπορούν να δρουν χωρίς να το ζητά ο Γάλλος πρεσβευτής, που μπορεί να συνεννοείται με τους άλλους πρεσβευτές.

Δεν έχουμε λόγο να αμφισβητήσουμε την αξιοπιστία των προθέσεων και την ειλικρίνειά τους. Όμως, ήδη με μόνη αυτή την πυκνή φράση, είναι διάπλατα ανοιχτό το ριπίδιο των αντιφάσεων, η δυναμική των διαπλεκόμενων παραγόντων, η πολυπλοκότητα και η ρευστότητα.

Με τις πολύ σύντομες θέσεις και νύξεις μου ελπίζω να έδωσα κάποιες γενικές συνισταμένες που είναι ανάγκη να χρησιμοποιηθούν για μια

ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΩΡΟΒΙΝΗΣ

συγκέντρωση όλου του αναφερόμενου αρχειακού υλικού, της αλληλο-
γραφίας των Γάλλων πρακτόρων στην Ελλάδα, κατά την κατοδικιστριακή
εποχή, για μία νέα ανάγνωσή του και, επομένως, για μία νέα χρήση του.

Αθήνα, 3-11-93

Μονεμβασία, 19-8-1994

Servant of Two Masters? Amable Pelissier in Greece, 1827-28

Leonora Navari

MY PAPER CONCERNS Amable Pelissier, one of the most important French military figures of the 19th century, and his two missions in Greece as a young army officer in the early part of the century- the first at Navarino while in the service of Ibrahim Pasha of Egypt in the autumn of 1827 and the second as a member of the French expeditionary force in the Morea from August 1828 to January 1829. Two manuscripts testify to Pelissier's experiences in Greece. One of these is in the possession of the Benaki Museum, the other was in the former Blackmer Collection and is now in the hands of a private collector. First hand accounts by participants in these events are rare enough. Even more unusual are accounts by someone who had a foot in both camps. The questions which such a situation raises are numerous. For Pelissier's service in Greece was not only under two masters, but two masters whose interests were in conflict. What was the relationship between these two and with Pelissier himself? This is the area my paper attempts to explore. Thus my concern with Pelissier is not only with his presence in Greece as a individual, although he has much to say of interest based on his experiences in the country, but also with his presence as an expression of French aims and policy, not only in Greece but in the eastern Mediterranean as a whole.

When one examines Pelissier's military career and follows its development, one finds it an almost perfect paradigm for French activity in the Levant. Amable Jean Jacques Pelissier, Duke of Malakoff, hero of Sebastopol and governor of Algeria, can be identified completely with the political aims of the French restoration. He entered the military school of Saint Cyr in August 1814 and in March 1815 he was given the rank of sublieutenant in the artillery of the Royal Household Guard. By 1826 he had already acted as aide-de-camp to several generals and in December of that year he was placed on leave of absence. In April 1827 he was transferred to the 6th infantry of the Royal Guard, but there is a blank in his record until he was promoted to Captain, 8th of June, 1828. We know now that during this blank period (from May to October 1827), Pelissier served in Egypt with the fleet of Ibrahim pasha. A year later, in 1828, he

served with Maison's expedition in the Morea. He took part in the conquest of Algeria in 1830. During the Crimean war he was named commander in chief of the army of the orient, and his successful storming of the heights of Malakoff gave him his title. He ended his highly successful military career as governor of Algeria, 1860-64, when he died in Algiers¹. The two Pelissier manuscripts illustrate in a direct way the relationship between French foreign policy in the Levant and its effect on a career soldier.

Pelissier's name was familiar to me as the author of a manuscript describing his activities in the Morea with the forces of General Maison which I had catalogued for Henry Blackmer*. But it was the discovery by Valentini Tselika, keeper of the historical archives of the Benaki Museum, that Pelissier was the author of a manuscript of previously unknown authorship in the possession of the Museum for over 40 years, describing experiences and events leading to the Battle of Navarino, which drew my attention to Pelissier for the second time and sharply increased my interest. This discovery, announced in a paper read at Monemvasia earlier this year, is of particular importance². For this manuscript describes the experiences of a French army officer seconded to the service of Mehmet Ali of Egypt, who accompanied the Egyptian naval force to Navarino in 1827 and was aboard an Egyptian vessel up to a short time previous to the fatal battle. My grateful thanks are due to Mrs. Tselika for her generous help with source material and bibliographical references and for allowing me to share with you some of the details of her paper.

The correct identification of this manuscript, and the discovery that it was written by a member of the Egyptian expeditionary force, who later participated in the French military mission in the Morea and has also left an account of those experiences, offers an unusual insight into this complex and difficult period in the history of the eastern Mediterranean. In addition to the actual information provided by the Benaki Museum manuscript and the fascinating glimpse of the problems which the French officer had in dealing with his own colleagues and the Egyptian officers of Ibrahim Pasha, the essential significance of Mrs. Tselika's discovery is that a French army officer present in Greece with the Egyptian forces in 1827, was in the country a year later as a representative of French forces whose

* Blackmer: *Extrait du Journal du Capitaine Pelissier ... pendant la campagne de Morée.*

task was to oust those very same Egyptian forces with whom he had been serving the previous year. This about-face raises a number of questions: what was the nature of the relationship between Pelissier and the official military? Was this a familiar pattern on the part of other military officers? Was Pelissier merely a mercenary? Or can something about the nature of French policy in the Levant be discerned? Was Pelissier, in a general nature, an instrument of this policy?

The very fact of Pelissier's presence in Egypt is significant. What was he doing there and what was the reason underlying his service with the Egyptians? He arrived in Alexandria in May, 1827, aboard the corvette 'Guerrière', the last of four ships commissioned by Mehmet Ali from the French Government in 1825³. As well as commissioning the four ships, Mehmet Ali had requested the French government to send him a number of army officers to help train the Egyptian army in new, European methods of soldiering. A group of eight officers was sent out in 1824 and a further number was requested in late 1825, with the proviso that they would serve wherever Mehmet Ali might need them⁴. It appears that the mission of which Pelissier was a member was in fact this second group of officers who had contracted their services for three years, and among their other obligations was a special mandate to fight actively against the enemies of the Pasha. This latter requirement was especially noted in a letter to Metternich from his consul in Egypt, Acerbi⁵.

The French government agreement to these requests of Mehmet Ali's is a clear indication of very strong French support for Egyptian aims in the Levant which even at that time, as France was aware, included independence of Ottoman rule. However, this support was disguised as a purely commercial venture on the part of a Marseilles ship-builder, not as direct assistance from the French government. For France was supposed to be maintaining a neutral position vis-a-vis the combatants in the Greek war of independence. But in 1824, as a seemingly loyal servant of the Porte, Mehmet Ali responded to the Sultan's request for help in subduing the Greek rebels⁶. Thus French assistance to the Egyptians would be support for Turkey against Greece. But it is clear that despite this seeming support for Turkey, France was in reality strengthening the Egyptian military structure, not that of the Ottoman porte. For one of the primary aims of the Bourbon government's economic policy was the restoration of French trade in the Levant, which had been almost destroyed during the

Napoleonic period. And in 1825 French commercial relations with Egypt were of great and growing importance: imports of Egyptian cotton had increased greatly, while trade with Turkey had fallen⁷. This concern with international trade also affected French relations with Greece both before and during the Greek war of independence. The commercial repercussions of the 'Hellenic revolt' ranged from Greek piracy to the embargo on goods issuing from various ports by Turkey, and proved a serious handicap to French merchants, mainly at Marseilles⁸. At the same time French philhellenic sentiment was growing at a rapid pace. The position of the French government in the face of all these developments was difficult, especially since she had signed the Treaty of London, 6th July 1827, with England and Russia to enforce the ending of hostilities in Greece, a treaty which would bring her into conflict with Egypt.

On the 15th of October 1827, Admiral de Rigny, acting in conjunction with Codrington, sent a note directed to all French officers in the Ottoman flotilla stating that they had to resign their duties in the Turkish-Egyptian service if they wished to remain loyal to France⁹. The Benaki Museum manuscript presents a clear account of this dilemma and the action which Pelissier took. Thus we can discern something of the responses of individuals to the demands placed on the French government by its relations with Egypt, Greece and Turkey, and in particular as these demands affected individual personalities.

Pelissier left Navarino on the 24th of October and returned to Toulon on the 14th of November, 1827. We next encounter him on the road from Paris to Toulon, a week's journey extending from the 22nd to the 29th of July, 1828, in a carriage with the diplomat Baron Brenier de la Renaudière¹⁰. Both were travelling to Toulon on affairs connected with the French expeditionary force to the Morea: Brenier was on his way to Greece in advance of the expedition with despatches for Admiral de Rigny concerning the composition of the expeditionary force and its object; he was also carrying 800,000 francs to Capodistrias. Pelissier was joining the force as aide-de-camp to General Durrieu, field marshal and chief of the General Staff. He was now a member of General Maison's expedition to enforce the evacuation of Ottoman armies from the country. And we can follow his activities through the extracts preserved in the former Blackmer manuscript.

Thus it was that ten months after his service with Ibrahim Pasha, Pelissier was now engaged in fighting against his former employer. What

brought about this change? It is clear from the Benaki Museum manuscript that Pelissier remained true to French interests, with which he closely identified himself, and it is equally clear from the same manuscript that this was not the case with all of the French officers who served with the Egyptians. After the battle of Navarino, and in spite of it, the French government was determined to remain on as friendly a basis as possible with Egypt. Consul Drovetti returned to Egypt from Paris in December 1827 with renewed assurances from the French and was instructed to advise Mehmet Ali "to remain neutral in the event of hostilities between the three allies (France, England, Russia) and Turkey"¹¹. And indeed Russia did declare war on Turkey in the spring (27 April) of 1828, one of her ostensible aims being to enforce the terms of the original Treaty of London (6th July 1827) which would virtually give independence to Greece. It was this Russian declaration of war which principally determined the French expedition to the Morea. Both France and England were deeply suspicious of Russian aims in Greece.

The French ambassador in St. Petersburg, La Ferronayes, had been conducting secret negotiations with the Tsar. And France's relationship with the Porte was threatened by Russia's now manifest designs on Turkey. According to Brenier, France wished to disassociate herself from this policy¹². Even more important, by establishing a *de facto* armistice in the Morea she would refuse Russia a pretext for sending troops into Constantinople. At the same time, fearing that her position in Greece would be preempted by Russia, she would be able to neutralise the natural sympathies of the Greeks for their Russian co-religionists. She wanted to strengthen her position in Greece, to take advantage of Turkish preoccupation with Russia to neutralize the Turkish and Egyptian forces entrenched in the Morea, and to prevent the replacement of Egyptian troops in the Morea by either additional Turkish or Russian forces – in effect to counterbalance any Russian gains in Turkey. Also it seems that the idea of a 'partial war' was popular in French military circles: it would revive the martial spirit in France and excite rivalry in the army¹³. Brenier de la Renaudière also gives some weight to a personal desire for glory on the part of Charles X which would equate that achieved by his brother Louis XVIII with the campaign in Spain in 1823¹⁴. All these elements combined to form the policy which dictated French intervention in the Morea.

Now let us examine the manuscripts themselves in greater detail. The Benaki museum manuscript as described by Mrs Tselika is in the hand of

Pelissier and records the period 5 August to 14 November 1827, i.e. the date of his departure with the Egyptian fleet from Alexandria for Greece, up to his return to France. It consists of 25 pages and a map of Navarino drawn by Pelissier himself. Source material describing events in Greece from the point of view of the Egyptians and their subsequent actions and decisions, is exceedingly rare. This manuscript in particular is of great interest because of Pelissier's account of Letellier's advice to Ibrahim Pasha concerning both the legality of Allied demands that Ibrahim not move out of the bay, and the disposal of the Egyptian fleet within the bay, with which Pelissier disagreed, and which led directly to outbreak of the battle¹⁵.

The former Blackmer manuscript is only partly in the hand of Pelissier, but is signed by him. It is a fair copy of extracts from his journal for the period 17 October-29 November 1828, and is in two parts; part 1 contains a title and 52 unnumbered pages, part 2 a title and 42 unnumbered pages. These extracts were probably copied from the original journal on Pelissier's orders by junior officers. Three different hands, the first possibly Pelissier's, can be discerned, and there are frequent mistakes and gaps in the transcription. The manuscript describes his experiences as a member of Maison's expeditionary force. The French arrived in the Morea in September 1828, and it is probable that Pelissier started his journal even previous to this, possibly from the date of his departure from Toulon on the 17th of August. In fact it is clear from internal evidence that this is only a portion of the original manuscript. The Blackmer manuscript extracts indicate that Pelissier had been in the country for some time before the date of the first entry of October 17 dated from Navarino¹⁶. As aide-de-campe to General Durrieu, chief of staff of the expeditionary force, he was charged with two major missions, to trace out the route from Methoni to Patras, and to make a reconnaissance of the passes along the route from Patras to Corinth. It was part of the task of the expeditionary force to lay out new roads¹⁷, and perhaps Pelissier's mission was in connection with this objective.

The journal is addressed to Aglae, an unknown woman friend, possibly his fiancee or his wife. (The bookseller and original cataloguer of the manuscript identified her as his wife, although the biographical notices state that Pelissier married late in life). Whoever she was, she was a close and intimate friend since Pelissier addresses her in the familiar. In addition the style and manner of the journal is conditioned by the person

to whom it is addressed. It is highly poetical in parts, particularly in its description of the Greek countryside which often achieves a lyrical tone. This differentiates it sharply from the Benaki Museum manuscript which is dry, clear and technical, an account of a difficult mission which may have serious repercussions on Pelissier's career.

The former Blackmer manuscript opens at the moment when Maison, wearied by the dragging on of the siege at Rion under General Schneider, decides on a general troop movement towards Achaia. Pelissier is ordered to transmit these instructions to General Sebastiani at Coroni. On his return to Navarino he is ordered by General Durrieu to make a reconnaissance of the route from Methoni to Patras. Pelissier is present at the taking of Rion, and is cited for his conduct in action. He is then commanded by Colonel Audoy to make a reconnaissance of the passes along the route from Patras to Corinth. His return to Methoni takes him to various places en route, including Megara, Salamina, Aegina, the other islands of the Saronic gulf, Hydra, Spetses, Poros. He has contacts with Capodistrias, Juchereau de St. Denys, the French ambassador Guilleminot, Cochrane and other figures.

I will not go into detail concerning information from the manuscript, which contains a great deal of observation of the countryside, but will restrict myself to comments of a general nature. Firstly Pelissier makes no mention of his previous sojourn at Navarino with the Egyptians, despite the fact that his description of Navarino is especially detailed. If the evidence of the hand-writing were not so definite in the identification of the two manuscripts this would give rise to doubts. In any event it raises questions which Mrs. Tselika's paper deals with and which are beyond the scope of this paper. Of particular interest is Pelissier's account of the desolation following the wide-spread Egyptian destruction in each area he visits. This is so detailed that it can be used to assist in demographic studies of towns and hamlets along the main routes of the peninsula. He notes the existence of ancient ruins, byzantine monuments, the state of the modern towns and villages. He was sufficiently interested in archaeology to carry a handbook on the subject with him and to use it to identify landmarks and remains. It is also clear from his comments on ancient history that he was a well-read man who knew his Thucydides, and that he was also acquainted with contemporary accounts of Greece. For example, Pelissier criticizes Pouqueville's knowledge of Greek topography and says that he was not writing from actual knowledge of the areas he describes¹⁸.

Pelissier's comments on the meeting of Capodistrias with the French ambassador Guilleminot not only give us a clear portrait of the president of Greece as he appeared to a man accustomed to analysing others, but indicate the depth of French suspicions of both Capodistrias and his supposed support of Russian policy. It is almost certainly a direct reflection of French feeling on this question, as is his account of the role of the French in the Morea which foreshadows the bitterness of later commentators:

Voilà cependant le rôle qui joue la France dans son intervention armée en Morée... Il est bien voisin de celui de dupe: puisque nous donnons notre argent pour organiser les troupes régulières grecques, il serait assez naturel d'exiger que cet argent fut clairement employé à cet objet. Il serait assez naturel qu'on nous permît au moins de donner notre avis sur cette organisation. Cependant il n'en est rien; Le Président repousse fièrement toute espèce de condition, comme s'il était solidement assis sur le 1er trône de l'Europe...¹⁹.

Although Pelissier's analysis of Capodistrias' expectations from the French, and the role they were expected to play in Greek politics, is cynical, he also appears to be blind to the reality behind French policy: he refers to "les motifs philanthropiques qui ont dirigé les français", "propositions les plus désintéressées qui de notre part tendent au bien être à l'organisation militaire de la Grèce". This is surprising when we recall the character of Pelissier as it is reflected in the Benaki Museum manuscript and remember the conquest of Algeria and the hero of Malakoff. Perhaps we also need to recall Aglae, and to realize that she would not be a likely recipient of lessons on political pragmatism.

Valentini Tselika's identification of Pelissier as the author of the Benaki Museum manuscript is a signal service to scholarship, bringing Pelissier to our attention as one of the few characters in the history of the Greek war of Independence to leave accounts of his activities on both fronts. A perusal of the two manuscripts concerning this servant of two masters shows us clearly that he was in reality serving only one master, the French state. But the real fascination of these manuscripts is that they depict an individual in relation to historical forces and show us how, through the activities of one, can be seen the workings of the other.

NOTES

1. Derrécagaix. V.B., *Le Maréchal Pelissier*, Paris 1911. See also Hoefler, *Nouvelle Biographie Générale*, Paris 1863. Hoefler states that Pelissier was promoted captain in 1827.

2. Τσελίκα Β., Χειρόγραφο ημερολόγιο του Amable Pelissier για τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, a talk delivered on the occasion of the Symposium of Art and History, Monemvasia, 24 July, 1993.

3. Puryear V.J., *France and the Levant*, Berkeley 1941, pp. 42 ff. Puryear's sources include the French, English and Austrian state archives.

4. Puryear *op. cit.*, p. 47, citing Douin, *Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly*, Cairo 1923, p. 92.

5. Sammario A., *La Marina Egiziana sotto Mohammed Ali*, Cairo 1931, p. 78, quotes a letter from Consul Acerbi to Metternich in which he mentions the arrival of the corvette together with the mission of 9 men and the terms of their contract: "Ils ont contracté l'obligation de servir pour trois ans, et parmi les différents devoirs auxquels ils s'engagent, il est fait mention de celui particulièrement de se battre contre les ennemis du pacha...".

6. Interestingly enough, it was the Sultan's request for help which seems to have spurred Mehmet Ali's decision to modernize the Egyptian army and navy. See Puryear, p. 43.

7. Puryear, *op. cit.*, p. 47. He cites Julliamy, *Essai sur le commerce de Marseille*, Marseille 1842, II, p. 315, for the statistic that imports from Egypt in 1827 amounted to nine million francs, while imports from Constantinople in 1826 amounted to less than three million francs.

8. Puryear, *op. cit.*, introduction, p. vii, and chapter 3.

9. Bourchier Jane, *Memoirs of the life of Sir E. Codrington*, London 1877, p. 343.

10. Brenier de la Renaudière A., "Après Navarin" in *La Revue de Paris*, 15 March 1897, p. 401.

11. Puryear, *op. cit.*, p. 52.

12. Brenier de la Renaudière, *op. cit.*, p. 400.

13. Puryear, *op. cit.*, p. 52, citing archives of the French ministry of war. This view is also supported by Pelissier's account of his troops' response as they heard the cannons bombarding Rion, although they were still two days' march from the battle (23 Nov., pt. 1, p. 25).

14. Brenier de la Renaudière, *op. cit.*, p. 397-8.

15. Τσελίκα Β., *op. cit.*, unpublished, p. 7.

16. E.g., in describing Capodistrias (18 Nov., pt. 2), he writes to Aglae that he had already sent her a partial portrait of Capodistrias from Petalidi, but descriptions of Petalidi do not occur in these extracts.

17. Puryear, *op. cit.*, p. 58.

18. Pelissier is probably referring to Pouqueville's *Voyage de la Grèce*, the second edition of which appeared at Paris in 1826. The first edition appeared in 1820-21.

LEONORA NAVARI

19. General Pellion discusses at length the impossible position of the French expeditionary force and its inability to accomplish its objectives in his *La Grèce et les Capodistrias pendant l'occupation française de 1828 à 1834*, Paris 1855. As Stelios Papadopoulos points out in his introduction (p.9) to *Liberated Greece and the Morea Scientific Expedition. The Peytier Album*, Athens 1971, "... the French Military Mission... was left without any clearly-defined military objective worth speaking of even before it arrived". Papadopoulos's bibliography is very useful.

Η μαρτυρία του Herman von Pückler-Muskau για την κοινωνική ζωή της Μάνης κατά τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια

Θεόδωρος Σ. Κατσουλάκος

Ο HERMAN VON PÜCKLER-MUSKAU (1785-1871), πρώην αξιωματικός του σαξονικού στρατού, φυσιολάτρης, κοσμοπολίτης, έζησε βίο πολυτάραχο και περιπετειώδη. Μετά τους ναπολεόντειους πολέμους ταξίδεψε στη Μ. Ασία, Αίγυπτο και άλλα μέρη της Αφρικής. Στα 1835-36 επισκέφθηκε την Ελλάδα και τις εντυπώσεις του εξέθεσε στο αξιόλογο έργο του *Νοτιο-ανατολική Πινακοθήκη* (Südöstlicher Bildersaal, Stuttgart 1840-1841). Πολλοί το χαρακτήρισαν ως “λογοτεχνικό ημερολόγιο” και ο εκδότης του το θεώρησε “έργο αντικλασικό”. Πληθωρικός συγγραφέας, με πνεύμα οξύ και χαριτολόγο διάθεση, παρέχει στον ερευνητή ποικίλα στοιχεία, τα οποία επαληθευόμενα συνιστούν ιστορικές μαρτυρίες για την Ελλάδα των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων.

Ο Pückler είναι φυσιολάτρης: τον συγκινεί το φυσικό τοπίο με τις ομορφιές και τις εναλλαγές του. Πολυταξιδεμένος καθώς είναι, αναζητά το ξεχωριστό σημείο της ομορφιάς, το αξιολογεί, το συγκρίνει και το προβάλλει με δύναμη και ενάργεια. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της χαράδρας του Ανακώλου¹, πάνω από το Ξηροκάμπι:

Το άγριο φούντωμα των βλαστών μοιάζει με παράτολμη μεταμόρφωση της φύσης, ώστε να νομίζεις ότι το πλατύφυλλο πλατάνι βαστάει τα τριαντάφυλλα της ροδοδάφνης και μέσα από τις διογκωμένες φούντες της ανθισμένης καστανιάς ανοίγουν δρόμο οι ροδιές με τα φλογερά τους λουλούδια που περιπλέκονται με στεφάνια από μαβιά κισσάνθεμα².

Ο Pückler θέλει ν' ανεβεί στην κορυφή του Ταϊγέτου, όπου βρίσκεται το εκκλησάκι του Προφήτη, του Μακρουνού Ηλία των Μανιατών³ και του Ψηλού Ηλία των Λακεδαιμονίων. Αλλά ο Ταϊγέτος είναι “ὄρος μικρόν ὑπὲρ θαλάττης ὑψηλόν τε καὶ ὄρθιον”⁴. Η ανάβαση είναι δύσκολη και ο Pückler, παρά το γεγονός ότι διανυκτέρευσε στην ονομαστή πηγή του Ταϊγέτου “Πουλιού βρύση” κοντά στους Πενταυλούς⁵, καταπονήθηκε αρκετά. Η αποζημίωση όμως μεγάλη. Τον θέλγει ιδιαίτερα ο ήλιος της χαραυγής, το πανόραμα της θάλασσας, η φαιδρότητα κι η πορφύρα. Τον συνεπαίρνει, παρά την παρουσία λεπτής καταχνιάς, η θέα του κόσμου

γύρω. Ομολογεί ότι η ευκαιρία να δει κανείς βουνά και χώρες μόνο το φθινόπωρο υπάρχει μετά τις πρώτες βροχές. Και είναι αλήθεια αυτό. Αλλά πάνω στην κορυφή του βουνού⁶, όπου “ένα ορθογώνιο περιτείχισμα από κομμάτια βράχου” υπάρχει, δεν θα μείνει πολύ. Το κρύο είναι τσουχτερό και ο αέρας δυνατός. Νερό δεν υπάρχει κι οι συνοδοί του μασάνε το χιόνι, σαν να είναι ζάχαρη, λέει, για να ξεδιψάσουν.

Γενικά, τα κατάλοιπα του ιστορικού παρελθόντος, αρχαία και χριστιανικά, χωρίς να τον αφήνουν αδιάφορο, δεν μονοπωλούν το ενδιαφέρον του. “Περάσαμε” γράφει “από τα ερείπια των Βρυσσών⁷, ένα χωράφι με πέτρες και μερικούς ασήμαντους τοίχους επάνω σ’ένα λοφίσκο”⁸. Κατευθυνόμενος εξάλλου προς τον Ταϋγέτο δεν σημειώνει την ύπαρξη του αρχαίου γεφυριού⁹ της Ρασίνας¹⁰, το οποίο λεπτομερώς έχει περιγράψει ο W.M.Leake¹¹ και τον οποίο έχει μελετήσει ο Rüdiger.

Αλλού όμως, όπου τα ίχνη του αρχαίου παρελθόντος είναι εμφανή, ομολογεί με μελαγχολία πώς είναι δυνατόν αξιόλογα στοιχεία του πολιτισμού να χάνονται ή να ξεχνιούνται με το πέρασμα του χρόνου λόγω της ανθρώπινης αβελτηρίας. Ας προστεθεί εδώ ότι η αρχαιοκαπηλία δεν ήταν άγνωστη στα προεπαναστατικά¹² και μετεπαναστατικά χρόνια. Ο Rüdiger δεν είναι άμοιρος αρχαιογνωσίας. Από τα πρόβουνα του Ταϋγέτου θα σημειώσει στα χαρτιά του την εμφάνιση του Μαραθωνησιού, στο μυχό του Λακωνικού Κόλπου, ανάμεσα στο Ματαπά (Ταίναρο)¹³ και το Μαλέα. Μαραθωνήσι είναι όνομα του Γυθείου στην Τουρκοκρατία. Έτσι αρχικά ονομαζόταν η περίφημη Κρανάη¹⁴, όπου, κατά τον ποιητή, η Ελένη “έμίγη φιλότητι καί εὐνῆ”¹⁵.

Το Γύθειο δεν έχει σημειώσει ακόμη ανάπτυξη· το βιοτικό επίπεδο όμως των κατοίκων του είναι ανώτερο από αυτό των άλλων περιοχών της Λακωνίας¹⁶. Πρωτεύουσα της ομώνυμης επαρχίας και έδρα ομώνυμης επισκοπής¹⁷, παραμένει, γράφει ο Rüdiger, μικρό ψαροχώρι με λίγα σπίτια στα βράχια του Κούμαρου, του αρχαίου Λαρυσσίου.

Στο αρχαίο Γύθειο¹⁸, “τό τῆς Σπάρτης ἐπίνειον”¹⁹, την Παλιόπολη, όπως λέγει, τα παλιά κτίσματα κείνται σε ερείπια, από τις πέτρες των οποίων έχουν κτιστεί τα περισσότερα σπίτια του Μαραθωνησιού. Από το αρχαίο θέατρο μικρά ίχνη υπάρχουν και αυτά σκεπασμένα με κλήματα. Και είναι αξιοπρόσεκτο αυτό, γιατί τριάντα περίπου χρόνια πριν ο Leake είχε παρατηρήσει σημαντικά υπολείμματα²⁰. Την αλήθεια, πάντως, των λεγομένων του Rüdiger έρχεται να επιβεβαιώσει ένας Αμερικανός ιεραπόστολος, ο Leyburn, που επισκέφθηκε την ίδια εποχή το Γύθειο²¹. Μια πινακίδα σημειώνει την ύπαρξη της αγοράς. Η υπόλοιπη πόλη βρι-

σκεται μέσα στη θάλασσα²². Δύο ακόμη σημεία προσελκύουν το ενδιαφέρον του· ένας ακατέργαστος λίθος του Κούμαρου, όπου, κατά την παράδοση, κάθισε ο Ορέστης και γιατρεύτηκε από τη μανία²³, που τον βασάνιζε, και το λατομείο Κροκεών²⁴, του οποίου το πολύχρωμο προϊόν πολύ εκτιμήθηκε στη Ρώμη.

Καθ' οδόν προς το λιμάνι διασχίζει τον κάμπο του Πασσαβά²⁵, μόνιμο σημείο διαμάχης Τούρκων και Μανιατών, όπου παρατηρεί μερικούς "ελληνικούς τοίχους". Είναι σημαντικό ότι τα αρχαία ερείπια, κατ' αντιδιαστολήν προς τα νέα ή και τα χριστιανικά, ονομάζονται "ελληνικά"²⁶. Το κάστρο του Πασσαβά έχει καταρρεύσει. Ο Rückler διατυπώνει τη βεβαιότητα για την εκεί ύπαρξη της ομηρικής πόλης "Λας"²⁷, παλαιού ναυσταύθμου της Σπάρτης²⁸.

Η χώρα με Β. Διάταγμα της 3/15 Απριλίου 1833²⁹ διαιρέθηκε σε δέκα νομούς. Τη διοικητική διαίρεση ακολούθησε και η εκκλησιαστική. Η ζωή έχει βρει κάποιο ρυθμό, μα τα πράγματα δεν ησυχάζουν. Ο εννεαετής ένοπλος αγώνας, που έχει προηγηθεί, έχει αφήσει εμφανή ίχνη. Το τίμημά του πληρώθηκε βαρύ. Η ελευθερία, άλλωστε, που κερδίστηκε έχει επαναστατική την καταγωγή. Η τάξη δεν έχει παγιωθεί. Το κράτος του νόμου, που στηρίζει τις κατακτηθείσες ελευθερίες και καλλιεργεί την κοινωνική συνοχή, είναι ανίσχυρο. Τα πνεύματα είναι τεταμένα και η κατάσταση στη Μάνη έκρυθμη. Έχουν προηγηθεί η επανάσταση εναντίον του Καποδίστρια (1830-1831) και η αναρχία που ακολούθησε. Οι ενέργειες της Αντιβασιλείας γενικά, αλλά και ο τρόπος επιβολής της τάξης και παγίωσης της διοικητικής οργάνωσης θα βρουν τους Μανιάτες αντίθετους. Απειλήθηκε επέμβαση κατασταλτική υπό τον Γενναίο Κολοκοτρώνη και τον Θεωράκη Γρίβα, την οποία απέτρεψε η ειρηνοποιός παρέμβαση των επισκόπων Γυθείου, Οιτύλου και Καρδαμύλης³⁰.

Ο λαός δεν έχει αποδεσμευτεί από τις επιβιώσεις του παρελθόντος. Οι μνήμες του Αγώνα υφέρπουν ζωντανές. Ο τόπος φέρει έντονα τα σημάδια της καταστροφής³¹. Ο Rückler κατευθυνόμενος προς το Γύθειο, μέσω των Μπαρδουνοχωρίων, βλέπει τους πύργους κατεστραμμένους από το πέρασμα του Ιμπραήμ, ενώ στην ακολουθία του περιλαμβάνεται κι ένας εκχριστιανισμένος Αιγύπτιος, ντυμένος με φουστανέλα. Πιο πάνω από το Ξηροκάμπι, σ' ένα πέρασμα, συμπληρώνει ο Rückler:

Ένας από τους εθνοφρουρούς, ωραίος μαυρογένης Λάκωνας με πιο πλούσια φορεσιά από τους άλλους, που εδώ τότε πολέμησε, σταμάτησε με μια χαρακτηριστική χειρονομία το άλογό μου και άρχισε, ενώ τα μάτια του άστραφταν από τις αναμνήσεις, να μου διηγείται λεπτομέρειες της μάχης³².

Τα ανωτέρω αποτελούν σημαντική μαρτυρία για άγνωστο μέχρι σήμερα γεγονός.

Το αίσθημα, πάντως, της ανασφάλειας είναι διάχυτο. Πολλοί Λάκωνες και ιδιαίτερα οι Μανιάτες οπλοφορούν, παρά τις προσπάθειες της εξουσίας και την έκδοση σχετικού Β. Διατάγματος³³. Ο Rückler έχει ενημερωθεί για την κατάσταση. Ολόκληρη φρουρά αναλαμβάνει την προστασία του με επικεφαλής το γιο του συνταγματάρχη Γιατράκου Καπετάν Γιώργη. Τη φρουρά απαρτίζουν δύο αξιωματικοί της Φάλαγγας, δύο παλικάρια, τέσσερις χωροφύλακες, δέκα εθνοφρουροί και ο προαναφερθείς Αιγύπτιος. Ο Καπετάν Γιώργης, που συμβουλεύει τον Rückler να στείλει με στρατιωτική συνοδεία, για το φόβο των κλεφτών, τις αποσκευές του στο Μαραθωνήσι, είναι γιος του Παναγιώτη Γιατράκου. Μικρό παιδί έλαβε μέρος στην άμυνα της Κουρτσούνας³⁴ κι αργότερα διετέλεσε δήμαρχος και βουλευτής Λακεδαιμόνος. Είχε δε νυμφευθεί την όμορφη Ελένη, κόρη του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη³⁵. Κάθε φορά που πρόκειται να κινηθεί η συνοδεία, πρέπει να ληφθούν προστατευτικά μέτρα, ιδίως σε περάσματα και απομονωμένα χωριά. Η παρουσία της φρουράς δρα αποθαρρυντικά στους επίδοξους ληστές. Ο Rückler μιλά με πικρά λόγια για την κατάσταση και τους χωρικούς, όπως φέρ' ειπείν της Κουμουστάς· τους χαρακτηρίζει κλέφτες, που μόνο ο φόβος της ένοπλης φρουράς τους αποτρέπει από το να ληστέψουν τη συνοδεία. Κάνει λόγο επίσης για εμπρηστές, καθώς με μελαγχολία αντικρίζει τους πυρίκαυστους κορμούς του αραιού πευκοδάσους. Δεν παύει όμως να τονίζει και την υπευθυνότητα αυτών των ανθρώπων, από τη στιγμή που θα αναλάβουν ένα έργο.

Οι χωρικοί, φιλόξενοι όπως πάντα, καταβάλλουν ιδιαίτερη προσπάθεια να καταστήσουν την παραμονή του ξένου άνετη. Το καλό αρεσίνωτο κρασί προσφέρεται από καρδιάς μέσα σε πολύχρωμο ποτήρι από θαμπό γυαλί, έστω κι αν συνοδεύεται από τη γραφικά αδέξια κίνηση, να αφαιρεθεί με το δάχτυλο επικίνδυνο για την υγεία έντομο από το ποτήρι του Rückler. Οι ίδιοι οι κάτοικοι πίνουν από το ασκί, που κάνει γύρο από στόμα σε στόμα· κι όταν, σε στιγμές ευθυμίας η ψυχή ανεβαίνει στα χείλη, παρεμβαίνουν στο μέλλον επιδιδόμενοι στην οστεομαντεία.

Η παρουσία ενός ξένου, ντυμένου φράγκικα, με πολυμελή συνοδεία αποτελεί ξεχωριστό γεγονός για τις μικρές κοινωνίες των χωριών. Έτσι η είσοδος όλων αυτών στο Μαραθωνήσι θυμίζει παρέλαση μπροστά σε πάνδημη συγκέντρωση. Οι συνθήκες ζωής είναι πρωτόγονες. Οι κάτοικοι με δυσκολία καλύπτουν τις στοιχειώδεις ανάγκες τους. Δεν μπορεί να γίνει λόγος για ανέσεις. Ο Rückler παρατηρεί ότι στο σπίτι ενός εγγονού

του Τζαννέτμπεη³⁶ στο Μαραθωνήσι θα βρεί όλες τις λογικές ανέσεις³⁷.

Οι κάτοικοι της Μάνης, συμπληρώνει, είναι καστανόχρωμοι και συμπεριφέρονται με φυσική ευπρέπεια, ενώ η φορεσιά τους είναι διαφορετική από τη φορεσιά των κατοίκων της υπόλοιπης Πελοποννήσου. Οι φουστανέλες είναι λιγότερες και τα φαρδιά παντελόνια έχουν πάρει τη θέση τους. Και είναι αλήθεια αυτό:

Οι άντρες φορούσαν κοντή γαλάζια βράκα, όμοια μ' αυτή των νησιωτών, σανδάλια στα πόδια, άσπρο πουκάμισο με κόκκινες κάθετες ρίγες (ποταμούς) και κοντό γιλέκο· φορούσαν στο κεφάλι ένα κόκκινο χαμηλό φέσι (κουλουπάκι), που κατέληγε σε κοντή φούντα. Οι γυναίκες φορούσαν στο κεφάλι τσεμπέρι. Το κύριο φόρεμά τους είναι το Βελέσι, δηλ. φουστάνι από χονδρό βαμβακερό ύφασμα χρώματος βαθυκόανου, με πλατιές λόξες, συγκρατούμενο με κορσάζ από τιράντες, ώστε να φαίνεται προς τα εμπρός το πουκάμισο του στήθους. Το Βελέσι είχε εσωτερικά στο κάτω μέρος το "κοκκινοσώπανο", είδος φόδρας που αποτελούσε πλατιά ζώνη, ενώ εξωτερικά και λίγο πάνω από τον ποδόγυρο ραμμένη άλλη κόκκινη λουρίδα, πλάτους 0,40 από ύφασμα όμοιο με το κοκκινοσώπανο, καλούμενη μπουγαζί. Το κοκκινοσώπανο και το μπουγαζί ήταν τα μόνα κοσμήματα στο Βελέσι, διακριτικά της "χαιράμενης" γυναίκας, που είχε ζωντανό τον άνδρα της ή της νέας παρθένας, που είχε στη ζωή πατέρα και αδελφούς³⁸.

Ο Rückler μένει εκστατικός μπροστά στο κάλλος της γυναίκας του Γιώργη Γιατράκου "με τα ξανθά μαλλιά και τα γαλάζια μάτια", της πιο όμορφης γυναίκας που είχε δει. Γράφει:

Παρατηρήσαμε ότι στη Λακωνία και στη Μάνη υπάρχει περισσότερη ομορφιά στο γυναικείο φύλο, απ' όση στην υπόλοιπη Ελλάδα, που έχουμε μέχρι τώρα επισκεφθεί· κάτι που για μια φορά ακόμη δικαιώνει την εντύπωση του Ομήρου³⁹, ότι στη Λακωνία υπάρχουν οι πιο όμορφες γυναίκες⁴⁰.

γεγονός που έχουν και άλλοι περιηγητές emphaticά υπογραμμίσει⁴¹.

Η Μάνη άνυδρη⁴², άδεντρη και αιχμηρή προκαλεί στον Γερμανό περιηγητή δέος⁴³. Τα χωριά, αγναντεύοντας τη θάλασσα, κρέμονται στις απόκρημνες πλευρές των βουνών. "Όλα τα χωράφια", γράφει, "τριγυρισμένα με ξεροπεζούλες, και όμως όλη η καλλιέργεια σου δίνει την εντύπωση μιας πλάνης"⁴⁴. Ακολουθώντας το μονοπάτι που οδηγεί από το Λιμένι στην Τσίμοβα⁴⁵, νιώθει έντονη την έκπληξη του ανυποψίαστου· σκέφτεται πως δεν μπορεί να φέρει στο νου του χειρότερο μέρος για έκτιση ποινής ή για εξορία. "Η μόνη αλλαγή", προσθέτει, "στην όλη θλιβερή εικόνα ήταν η απότομα κομμένη στεριά του Capo Grosso⁴⁶ και μερικοί αραιά σπαρμένοι πύργοι, από τους οποίους η Μάνη κάποτε μετρούσε πάνω από χίλιους"⁴⁷.

Ό,τι γράφει ο Rückler το πιστεύει, το εκθέτει με ειλικρίνεια και το υπερασπίζεται με επιμονή. Οι πληροφορίες που παρέχει αντλούνται από

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΤΣΟΥΛΑΚΟΣ

το χώρο των προσωπικών του εμπειριών, χωρίς ούτε στιγμή να παρασύρεται σε έκφραση ευνοιών· γι' αυτό τα γραφόμενά του αποτελούν θετική εισφορά στην προσπάθεια για προαγωγή της γνώσης μας σχετικά με το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θ. Σ. Κατσουλάκου, "Μεσαιωνικά τοπωνύμια Λακεδαιμόνος", *Αργοναύτης* 2(1976), σελ. 60-61.
2. H. Rückler-Muskau, *Südöstlicher Bildersaal*, Stuttgart 1840, σελ. 266.
3. Σ.Β.Κουγέα, *Μανιάτικα ιστορικά στιχουργήματα*, Αθήνα 1964, σελ.35 "Ταῦγετον τον ἔλεγαν οἱ παλαιοὶ Σπαρτιάτες καὶ Μακρυνόν τον λέγουσιν Ἡλίαν οἱ Μανιάτες".
4. Στραβ. *Γεωγραφικά* 8.4.1.
5. Γ.Π. Μανουσόπουλου, "Ὁ Ἄγγελος Σικελιανός καὶ ο Ἱαυγέτος", *Φάρις* 5 (1993) σελ. 6-7.
6. Αποδεχόμενος τὴ μαρτυρία τῆς Γαλλικῆς Αποστολῆς αναφέρει ὅτι τὸ ὕψος τοῦ Ταυγέτου εἶναι 2.390μ.
7. Πaus. 3.20.3 "Ἐντεῦθεν ἔστιν ἀπιοῦσιν ἐκ τοῦ Ταυγέτου χωρίον ἔνθα πόλις ποτέ ὤκειτο Βρυσεάι". Για τὴ θέση τῶν Βρυσεῶν βλ. Ι.Γ.Ταίφακου, "Ἡ τοπογραφία τῆς νοτίου Κοίλης Λακεδαιμόνος κατὰ τὴν περιήγησιν τοῦ Πausανίου", *Αργοναύτης* 1(1975), σελ. 57-59.
8. H. Rückler, σελ. 264.
9. L. Ross, *Reisen des Königs Otto und der Königin Amalia in Griechenland*, Halle 1848, σελ. 243-244.
10. Παραφθορά τοῦ αρχ. Ερασίνος, W. M. Leake, *Peloponnesiaca*, London 1846, σελ. 3612 καὶ E. Curtius, *Peloponnesos*, Gotha 1852, σελ. 265.
11. *Peloponnesiaca*, σελ. 116-117.
12. Ο W.M. Leake (*Travels in the Morea*, London 1830, σελ. 312), λέγει ὅτι εὑρισκόμενος στο Λιμένι, τοῦ προσεφέρθη πρὸς ἀγορά ἐνεπίγραφη πλάκα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.
13. Matapan γράφει· βλ. Α.Γ. Κουτσιλιέρη, *Ἱστορία τῆς Μάνης*, Αθήνα 1993, σελ. 127.
14. Στην Τουρκοκρατία ὡς Μαραθωνῆσι νοοῦνται ἡ Κρανάη καὶ τὸ Γυθειο ἀδιακρίτως, βλ. Δ.Β.Βαγιακάκου, "Δύο σχέδια περὶ διοικήσεως τῆς Μάνης", *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 1(1972), σελ. 488.
15. Ομ. Γ 445.
16. Σόφης Παπαγεωργίου, "Περιήγησις Λακωνίας καὶ Κυθήρων ἀπὸ δύο Ἀμερικανῶν ἱεραποστόλων, 1837-1838", *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 2 (1975), σελ. 249.
17. Μ.Ε. Γαλανοπούλου, *Ἐκκλησιαστικαὶ σελίδες Λακωνίας*, Ἐν Αθήναις 1939, σελ. 56.
18. Ο Rückler κάνει διάκριση μετὰξὺ Γυθείου (ἀρχαίας πόλης) καὶ Μαραθωνησιῦ (νέας πόλης).
19. Στραβ. *Γεωγραφικά* 8.5.2.
20. *Travels in the Morea*, τ.1, σελ. 244.
21. Σόφη Παπαγεωργίου, σελ. 249.
22. W.M. Leake, σελ. 245.
23. Πaus. 3.22.1 "Διὰ τοῦτο καὶ ὁ λίθος ὠνομάσθη Ζεὺς καππώτας κατὰ

γλώσσαν τήν δωρίδα". Βλ. Ι. Γ. Ταϊφάκου, *Δεὺς Καππώτας* (ερμηνεία και διόρθωσις εις Παυσανίου ΙΙΙ, 22.1), Εν Αθήναις 1970.

24. Παυσ. 3.21.4 "Μία μὲν πέτρα συνεχῆς οὐ διήκουσα, λίθοι δὲ ὀρύσσονται σχῆμα τοῖς ποταμίοις ἐοικότες, ἄλλως μὲν δυσεργεῖς, ἢ δὲ ἐπεργασθῶσιν, ἐπικοσμήσαιεν ἄν και θεῶν ἱερά, κολυμβήθραις δὲ και ὕδασι συντελοῦσι μάλιστα ἐς κάλλος".

25. Π. Καλονάρου, *Μάνη*, Αθήναι 1981, σελ. 117.

26. Θ.Σ. Κατσοιλάκος, σελ. 62-63.

27. "Οἷτοι Λάαν εἶχον ἠδ' Οἷτυλον ἀμφενέμοντο", ομ. Β 585. Πρόκειται για το σημερινό χωριό Βαθύ.

28. Στράβ. *Γεωγραφικά* 8.5.4 "Χρῆσθαι δὲ και Λαῖ μὲν ναυσταύθμιω διά τό εὐλίμενον". Το λιμάνι ως ναύσταθμος χρησιμοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, Θουκ. 8.91.2 και 8.92.3.

29. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ.12, 6/18 Απριλίου 1833, σελ. 75-80.

30. Μ.Ε. Γαλανόπουλος, σελ. 222.

31. Σόφη Παπαγεωργίου, σελ. 249.

32. Η. Rückler, σελ. 266.

33. Ελένης Δ. Μπελιά, "Ἐκθεσις Γ. Πραῖδη περί Λακωνίας 1834", *Πελοποννησιακά* 9 (1982-1983) σελ. 485. Στην έκθεση αναφέρεται ότι από το Β.Δ. "μόνον τό περί ὄπλοφορίας δέν ἐπραγματοποιήθη κατ' ἀκρίβειαν ἀκόμη εις μόνην τήν Μάνην, διά τὰς γνωστάς δυσκολίας προερχομένας ἀπό τὰ ἔθιμα, τήν φυσικήν θέσιν και τὰ ὄχυρά τοῦ Τόπου".

34. Βλ. Κ. Κοτσώνη, "Πρώτη επιστολή του Ιμπραήμ εις την Λακωνίαν, Σεπτέμβριος 1825", *Λακωνικά Σπουδαί* 3(1977), σελ. 111-184.

35. *Μ.Ε.Ε.*, τ. Η' σελ. 356.

36. Πρόκειται για τον Τζαννετάκη-Γρηγοράκη, εγγονό του μπέη της Μάνης (1783-1798) Τζαννέτμπεη, ο οποίος από την ίδρυση του ελληνικού κράτους εκλεγόταν πληρεξούσιος και βουλευτής. Ε.Θ. Σουλογιάννη, "Ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής στη Μάνη", *Λακωνικά Σπουδαί* 5(1980), σελ. 203. Είναι αυτός που έκτισε στην Κρανάη το γνωστό πύργο, Κ.Α. Κοτσώνη, "Αιχμαλωσία τουρκικών πλοίων εις Γύθειον (1821)" και άλλες συναφείς ειδήσεις, *Πελοποννησιακά* 9 (1982-1983), σελ. 86.

37. Η φιλοξενία πιθανώς έλαβε χώρα στον πύργο του Τζαννετάκη, που ήταν και το μοναδικό κτίσμα στην Κρανάη, Σόφη Παπαγεωργίου, σελ. 248.

38. Π. Καλονάρος, σελ. 78-79.

39. ν. 412 "ὄφρ' ἄν ἐγών ἔλθω Σπάρτην καλλιγύναικα".

40. Η. Rückler, 276.

41. W.M.Leake, τ.1, σελ. 140.

42. Τα ασβεστολιθικά πετρώματα της Μάνης απορροφούν τα όμβρια ύδατα, καθιστούν το έδαφος άφορο και συντελούν στη δημιουργία υπόγειων ποταμών.

43. "Καθώς βλέπει κανείς", γράφει Αμερικανός περιηγητής, "μια τόσο άγρονη γη, όπως αυτή γύρω από την Τσίμοβα, αναρωτιέται τι είναι αυτό που τους κάνει να πολεμούν με θανατηφόρα όπλα [...], να χύνουν ο ένας το αίμα του άλλου και να ερημώνουν τα σπίτια", Σόφη Παπαγεωργίου, 247. Πρβλ. "Ἡξεύρω

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ Η. RÜCKLER - MUSKAU ΓΙΑ ΤΗ ΜΑΝΗ

πώς μαλώνουσι καί ὄλο πολεμοῦσι ζευγολατρία καίουσι, χωρία ἐρημοῦσι”, Σ.Β. Κουγέας, σελ. 73.

44. Η. Rückler, σελ. 281.

45. Η προς τιμήν των Μαυρομιχαλαίων μετονομασία της Τσίμοβας σε Αρεόπολη (*Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, 1841, αρ.5) είναι γεγονός μεταγενέστερο της επίσκεψης του Rückler στη Μάνη.

46. Τις αρχαίες θυρίδες, Πaus. 3.25.9.

47. Η. Rückler, σελ. 281. Το 1834 οι πύργοι σε όλη τη Μάνη υπολογίζονταν γύρω στους οκτακόσιους, Ε.Π. Αλεξάκη, *Τα γένη και η οικογένεια στην παραδοσιακή κοινωνία της Μάνης*, Αθήναι 1980, σελ. 142. Βλ. Δ.Β. Βαγιακάκου, “Οι πύργοι της Μάνης”, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά*, 1959, σελ. 65-79.

Μία επίσκεψη τῶν βασιλέων Ὀθωνος καὶ Ἀμαλίας στὴ Μάνη (1838)

Ἡλίας Κ. Νικολάου

Στὸν Παναγιώτη καὶ στὴν Αἰκατερίνη Μπουζικάκου

ΣΤΙΣ 8/21 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1838¹, γιὰ πρώτη φορά δημοσιεύθηκε στὸν ἀθηναϊκὸ τύπο καὶ συγκεκριμένα στὴν ἐφημερίδα *Φήμη*², ἡ εἶδηση, ὅτι οἱ βασιλεῖς Ὀθων καὶ Ἀμαλία ἐπρόκειτο νὰ μεταβοῦν στὸ Ναύπλιο γιὰ νὰ παρευρεθοῦν στὶς ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις γιὰ τὴν πέμπτη ἐπέτειο τῆς ἀφίξεως τοῦ Ὀθωνος στὴν Ἑλλάδα. Τὶς ἐπόμενες ἡμέρες καὶ ἄλλες ἐφημερίδες, ὅπως ἡ *Ἀθηνᾶ*³, *Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος*⁴ καὶ *Ὁ Σωτήρ*⁵, πληροφοροῦσαν τοὺς ἀναγνῶστες τους γιὰ τὴν ἐπικείμενη βασιλικὴ περιοδεία.

Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο, ὅμως, τῶν εἰδήσεων διαπιστώνεται ὅτι οἱ ἀθηναϊκὲς ἐφημερίδες δὲν ἦταν ἐπαρκῶς ἐνημερωμένες γιὰ τὴν ἀκριβῆ ἡμερομηνία ἀναχωρήσεως, τὴ χρονικὴ διάρκεια τῆς περιοδείας καὶ τὶς πόλεις ποὺ οἱ βασιλεῖς ἐπρόκειτο νὰ ἐπισκεφθοῦν. Ὑπέθεταν, ὅτι ἐκτὸς τοῦ Ναυπλίου εἶχαν συμπεριληφθεῖ στὸ πρόγραμμα διάφορες πόλεις τῆς Πελοποννήσου, ἡ Ἵδρα, ἀκόμη καὶ νησιά τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ἐνῶ ὑπολόγιζαν ὅτι ἡ διάρκεια τῆς περιοδείας θὰ κυμαινόταν ἀπὸ δεκαπέντε ἕως εἴκοσι ἡμέρες⁶.

Γιὰ τὴν ἀναχώρηση τῶν βασιλέων ἐνημερωμένοι εἶναι μόνο ἡ ἐπὶ τῶν Ἑσωτερικῶν Βασ. Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας καὶ ὀρισμένοι αὐλικοί. Ἔτσι, ἡ περιοδεία ἔχει προγραμματισθεῖ ν' ἀρχίσει στὶς 23/4 Φεβρουαρίου 1838 ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ μὲ κατεύθυνση τὸ Ναύπλιο⁷ καὶ θὰ δαπανηθοῦν περὶ τὶς 30.000 δρχ.⁸

Πληροφορίες γι' αὐτὴν τὴν περιοδεία μᾶς δίνει καὶ ἡ Julie von Nordenpflucht, κυρία τῶν τιμῶν τῆς Ἀμαλίας, ἡ ὁποία στὶς 25 Ἰανουαρίου 1838 γράφει πρὸς τὴ μεγάλη κυρία von Scheele τῆς αὐλῆς τοῦ Ὀλδεμβούργου⁹:

Μετὰ πολλῆς χαρᾶς προετοιμάζομαι διὰ ταξιδιόν τι, τὸ ὁποῖον θὰ εἶναι διὰ τὸ βασιλικὸν ζεῦγος, ὡς καὶ δι' ἅπαντας τοὺς αὐλικοὺς ἀληθῆς ἀναψυχή. Ὑπολογίζωμεν ὅτι θὰ ἀπουσιάσωμεν περὶ τὰς τρεῖς ἐβδομάδας, θέλομεν δὲ κάμει χρῆσιν πάντων τῶν κατὰ θάλασσαν καὶ ξηρὰν μεταγωγικῶν μέσων, ἦτοι πλοίων, ἄμαξῶν, ἵππων, ὄνων. Δυσχερείας τινὰς δὲν θὰ δυνηθῶμεν βεβαίως ν' ἀποφύγωμεν. Θὰ τὰς ὑποστώμεν λοιπόν. Ὁ ἐπιθυμῶν νὰ ταξιδεύσῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα ὀφείλει νὰ συμμορφωθεῖ πρὸς τὰ τοιαῦτα. Ἡ ἐποχὴ εἶναι κατάλληλος... Ὁ χειμὼν φαίνεται ὅτι παρῆλθεν ἤδη¹⁰.

Ἐάν καὶ ἡ μεγαλύτερη ἀπόλαυση τοῦ Ὀθωνος καὶ τῆς Ἀμαλίας ἦταν οἱ ἐκδρομὲς ποὺ τοὺς εἶχαν γίνεи πάθος ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τους¹¹, ἡ περιοδεία τοῦ Φεβρουαρίου 1838 εἶχε ὡς μοναδικὸ κίνητρο τὴν ἀξιοποίηση τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο. Ἡ παραίτηση τοῦ Ἰγνατίου von Rudhard ἀπὸ τὸ πρωθυπουργικὸ ἀξίωμα καὶ ἡ ἀναχώρησή του γιὰ τὴ Βαυαρία¹² εἶναι πλέον γεγονός καὶ ὅλοι πιστεύουν ὅτι μὲ τὴν ἀποχώρησή καὶ τοῦ τελευταίου Βαυαροῦ στρατιώτη, σύντομα θὰ ἔλθει τὸ τέλος τῆς ξενοκρατίας μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση ἐθνικῆς κυβερνήσεως. Ἐξάλλου, οἱ Ἕλληνες πιστεύουν ὅτι ἐξέχοντες πολιτικοὶ προορίζονται γιὰ σημαντικὲς θέσεις. Ὁ Κωνσταντῖνος Ζωγράφος ἀνακαλεῖται ἀπὸ τὴν πρεσβεία μας στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ σκοπὸ νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ ἡ διεύθυνση τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς πρεσβευτὲς Σπυρίδωνα Τρικούπη καὶ Μιχαῆλ Σοῦτσο, οἱ ὁποῖοι ἐπιστρέφουν ἀπὸ τὸ Λονδίνο καὶ τὴν Ἀγία Πετρούπολη γιὰ νὰ καταλάβουν ἐμπιστευτικὲς θέσεις, ὥστε μ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ παύσει ἡ τιμητικὴ ἐξορία τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν. Ἀλλαγὲς γίνονται καὶ στὴ βασιλικὴ Αὐλὴ μὲ τὸ διορισμὸ τοῦ Κωνσταντῖνου Σούτζου στὴ θέση τοῦ αὐτάρχη, ποὺ μέχρι τότε κατεῖχε τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ὁ κόμης Σαπόρτα¹³.

Ἔτσι, λοιπόν, ἡ ἐπιτυχία τῆς περιοδείας ἦταν ἐκ τῶν προτέρων ἐξασφαλισμένη· ὄχι μόνο ἀπὸ τὶς προαναφερθεῖσες μεταβολές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ δημοτικότητα τοῦ Ὀθωνος, ἡ ὁποία τοῦ ἔδινε τὴ δυνατότητα τῆς ἄμεσης ἐπικοινωνίας μὲ τὶς λαϊκὲς τάξεις καὶ συνεπῶς τὴν καλύτερη σφυγμομέτρηση τῶν ἀντιδράσεων¹⁴.

Τὸ πνεῦμα τῆς περιοδείας ἀναπτύσσει σὲ κύριο ἄρθρο τοῦ Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος ἐπισημαίνοντας μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ ἑξῆς:

Ἀρξαμένης ὑπὸ τοὺς οἰωνοὺς τοῦ θρόνου νέας διὰ τὴν ἐσωτερικὴν τῆς Ἑλλάδος πολιτικὴν ἐποχῆς, ὅλοι ἐπευφήμισαν εἰς τὸν σκοπὸν τὸν ὁποῖον προέθετο ὁ Μεγαλειότατος ἡμῶν Βασιλεὺς, ἀποφασίσας νὰ γνωρίσῃ ἰδίως ὄμμασι τὴν ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν κατάστασιν τῶν κατοίκων, καθότι ἡ κατάστασις τοῦ λαοῦ εἶναι ὡς ἔγγιστα ἡ αὐτὴ καθ' ὅλον τό κράτος...¹⁵.

Καὶ συνεχίζει:

Ἐπειδὴ ἡ Βασιλικὴ Κυβέρνησις ἀνέλαβε σήμερον νὰ ἐφαρμώσῃ εἰς τὸν τόπον ὅλας τὰς μεταρρυθμίσεις τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγκη ἀπεδείχθη ὑπὸ τὰς παρελθούσας Κυβερνήσεις, καὶ νὰ μεταβάλῃ εἰς πράγματα ὅλας τὰς θεωρίας τῶν προλαβουσῶν ἐποχῶν, ὁ Βασιλεὺς ἔπραξε συνετώτατα ἀπελθὼν διὰ νὰ πεισθῇ καὶ ὁ ἴδιος περὶ τῆς εὐκολίας μὲ τὴν ὁποίαν κυβερνᾶται ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὅταν ὑπὸ τὴν πατρικὴν τῆς Μεγαλειότητός του ἐπιρροὴν καὶ τὴν ὑπερμετρὴν Αὐτοῦ ἐποπτεῖαν τὰ μέτρα τῆς ἐξουσίας ἀποβλέπουν εἰς τὰ ἀληθῆ τοῦ τόπου συμφέροντα...¹⁶.

Τέλος, ἡ ἀνάγκη πραγματοποιήσεως αὐτῆς τῆς περιοδείας εἶναι ἐμφανῆς σὲ ἐπιστολὴ τῆς Julie von Nordenpflucht, ἡ ὁποία πληροφορεῖ ἐμπιστευτικῶς τὴν von Scheele,

ὅτι δὲν ἐγένετο τοῦτο ἀπλῶς πρὸς εὐχαρίστησιν, ἀλλ' ἔνεκεν λόγων σοβαρωτέρας φύσεως. Ὁ Βασιλεὺς ἐπιθυμεῖ νὰ βεβαιωθῇ ἰδίους ὄμμασι περὶ τῆς διοικήσεως ἐν ταῖς ἐπαρχίαις, θέλει νὰ γνωρίζῃ κατὰ πόσον ἐκτελοῦνται αἱ διαταγαὶ του¹⁷.

Μετὰ τὶς σχετικὰς προετοιμασίαις¹⁸, ἡ ἀναχώρησις γιὰ τὸ Ναύπλιο πραγματοποιήθηκε, ὅπως εἶχε ὀρισθεῖ, τὸ πρωὶ τῆς 23/4 Φεβρουαρίου 1838 ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιῶς μετὰ τὸ ἀτμόπλοιο "Μαξιμιλιανός"¹⁹, ποὺ συνόδευε τὸ βασιλικὸ κότερο "Λέων"²⁰. Τῆ βασιλικὴ ἀκολουθία ἀποτελοῦσαν 28 ἄτομα²¹, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Σύμβουλος τῆς Ἐπικρατείας Ν. Θεοχάρης²², ἐνῶ σύμφωνα μετὰ τὴν Φήμη καὶ ἡ Κατερίνα Ρόζα Μπότσαρη, ὡς κυρία τῆς Αὐλῆς²³. Πρόκειται γιὰ τὴν μικρότερη ἀπὸ τὶς κόρες τοῦ ἀγωνιστῆ τῆς Ἐπαναστάσεως Μάρκου Μπότσαρη, τὴν μετέπειτα σύζυγο τοῦ Γεωργίου Καρατζᾶ²⁴, ἐξαιρετικῆς ὁμορφιάς, τῆς ὁποίας ἡ προσωπογραφία φιλοτεχνημένη ἀπὸ τὸ ζωγράφον Joseph Carl Steeler (1781-1858)²⁵, κοσμοῦσε τὴν Πινακοθήκην τῶν Καλλονῶν στὰ ἀνάκτορα τοῦ Λουδοβίκου Α' στὸ Μόναχο.

Στὸ Ναύπλιο οἱ βασιλεῖς ἔφθασαν ἄρκετὰ ταλαιπωρημένοι, λόγῳ τῆς θαλασσοταραχῆς, τὸ μεσημέρι τῆς 24/5 Φεβρουαρίου²⁶ καὶ γιὰ ἕξι περίπου ἡμέρες παραβρέθηκαν στὶς ἐορταστικὰς ἐκδηλώσεις καὶ περιηγήθηκαν διάφορες τοποθεσίαις, ὅπως τὶς Μυκῆνες, τὴν Μινῶα, τοὺς Μύλους, τὴν Ἁγία Μονή καὶ ἄλλαις²⁷.

Στὶς 30/12 Φεβρουαρίου, μετὰ ἀπὸ παραμονὴν ἕξι ἡμερῶν, ἀναχώρησαν μετὰ τὴν βασιλικὴν κορβέτα "Ἡ Ἀμαλία" γιὰ Μονεμβασιά καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὶς 2/14 Φεβρουαρίου, κατευθύνθηκαν λόγῳ θαλασσοταραχῆς διὰ ξηρᾶς στὸ Γύθειο²⁸. Θὰ ἐπισκέπτονταν μία ἄρκετὰ εὐαίσθητη περιοχὴ, ποὺ τὸ 1834 εἶχε δημιουργήσει τὰ γνωστὰ προβλήματα ποὺ ἔτρωσαν τὸ κύρος τῆς Ἀντιβασιλείας²⁹.

Πρὶν ἀναφερθοῦμε στὶς λεπτομέρειαις τῆς περιηγήσεως στὴ Μάνη, ἄς ἐξετάσουμε πρῶτα τὴν θέσιν ποὺ κατεῖχε ἡ περιοχὴ αὐτὴ στὸν κρατικὸ μηχανισμό.

Τὸ 1836 ὁ σημερινὸς νομὸς Λακωνίας χωρίσθηκε σὲ δύο τμήματα:

1ο. Τὴν διοίκησιν Λακεδαίμονος καὶ τὴν Ὑποδιοίκησιν Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς καὶ 2ο. Τὴν διοίκησιν Λακωνίας καὶ τὴν Ὑποδιοίκησιν Γυθείου. Ἡ Διοίκησις Λακωνίας περιελάμβανε συνολικὰ 19 δήμους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ξεχωρίζουν: α. Ὁ δῆμος Ἄρεως, μετὰ πρωτεύουσα τὴν Ἀρεόπολη, δήμαρχο τὸν Μ. Ντρουφάκο καὶ τὰ χωριὰ Λιμένι, Τσίπα, Κουσκιώνη, Κριλιάνικα· β. Ὁ

δήμος Οϊτύλου, με πρωτεύουσα τὸ Βοϊτύλο (Οϊτύλο), δήμαρχο τὸν Η. Δημητρακουλάκη καὶ τὰ χωριὰ Καραβοστάσι, Κρυονέρι, Καρέα, Κελεφᾶ. Ἡ Ὑποδιοίκηση Γυθείου περιελάμβανε 11 δήμους με πολυπληθέστερο τὸ δήμο Γυθείου, με πρωτεύουσα τὸ Γύθειο, δήμαρχο τὸν Γ. Γρηγοράκη καὶ τὰ χωριὰ Μαραθωνῆσι, Μαυροβούνι, Ράχι, Λίμνα, Μαρούλια, Κουτουμού³⁰.

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Μάνης ἀριθμοῦσε, σύμφωνα με τὴν ἀπογραφή τοῦ 1839, περὶ τοὺς 35.258 κατοίκους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 10.802 κατοικοῦσαν στὴν ἐπαρχία Γυθείου καὶ 24.465 στὴν ἐπαρχία Οϊτύλου, δηλ. τὸ 46,12% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ τότε Νομοῦ Λακωνίας (75.281 κατ.)³¹. Γι' αὐτὸ ὅταν δημοσιεύθηκε ὁ νόμος περὶ στρατολογίας, ἀπὸ τὴν πυκνοκατοικημένη Διοίκηση Λακωνίας ὄφειλαν νὰ καταταγοῦν 52 στρατιῶτες³², οἱ ὁποῖοι μετὰ τὴν ὑγειονομικὴ ἐξέταση θὰ ἔπρεπε νὰ μεταφερθοῦν στὸ κέντρο νεοσυλλέκτων τῆς Ἀρεοπόλεως³³.

Ἡ παρουσία τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχῶν στὴ Διοίκηση Λακωνίας εἶχε ὡς ἐξῆς:

Τὸ στρατὸ ἐκπροσωποῦσαν δύο ἐλαφρὰ τάγματα, τὸ 3ο καὶ τὸ 4ο, με διοικητὴ τὸν συνταγματάρχη Φέδερ³⁴.

Λιμεναρχεῖο, τελωνεῖο καὶ ὑγειονομεῖο λειτουργοῦσαν στὸ Γύθειο, λιμενικὸς σταθμὸς στὸ Λιμένι καὶ ὑποτελωνεῖο στὰ Βάτικα³⁵.

Εἰρηνοδικεῖο λειτουργοῦσε με ἔδρα τὸ Γύθειο καὶ τὸ Οϊτύλο· δημοτικὴ ἀστυνομία, ταχυδρομικὴ ὑπηρεσία³⁶ καὶ ἐκπαιδευτήρια ὑπῆρχαν στὸ Γύθειο (ἀλληλοδιδασκτικὸ καὶ ἐλληνικὸ)³⁷, ἐνῶ τὸ 1836 ἱδρύεται στὴν Ἀρεόπολη ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολεῖο ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψη δύο Ἀμερικανῶν ἱεραποστόλων με ἔντονες προσηλυτιστικὲς διαθέσεις καὶ δραστηριότητες, ἀλλὰ με ἀνεπιτυχῆ, εὐτυχῶς, ἀποτελέσματα³⁸.

Πολύτιμη πηγὴ πληροφοριῶν ἀποτελεῖ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ ἱεραποστόλου Houston. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα ποὺ περιγράφει τὴν Τσίμοβα (Ἀρεόπολη) καὶ τοὺς κατοίκους τῆς:

Ἡ Τσίμοβα ἔχει, σύμφωνα με τοὺς ὑπολογισμοὺς τῶν ἴδιων τῆς τῶν κατοίκων, περίπου 300 οἰκογένειες. Ἀλλὰ ἐμεῖς νομίζομε ὅτι ὁ ἀριθμὸς εἶναι μᾶλλον μεγάλος. Ἡ πόλη εἶναι κτισμένη πρὸ ὠραία ἀπὸ ὅ,τι ἄλλες ποὺ ἔχομε δεῖ στὴν Ἀνατολή· τὰ σπίτια, ὅλα ἀπὸ πέτρα καὶ σκεπασμένα με κεραμίδια, βρίσκονται σὲ ἀπόσταση τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, τὸ καθένα με τὸν κῆπο του καὶ τὰ ὀπωροφόρα δέντρα του. Κάθε οἰκογένεια ἔχει τὴν στέρνα τῆς ἀπὸ ὅπου προμηθεύεται τὸ πόσιμο νερὸ κι ἀκόμα ὑπάρχουν ντεπόζιτα νεροῦ γιὰ τὸ πότισμα τῶν δέντρων καὶ τῶν ζώων...

Τὶς πρὸ βαριῆς δουλειῆς στὸ σπίτι καὶ στὸ χωράφι τὶς κάνουν συνήθως οἱ γυναῖκες. Σπάνια θὰ βρεῖς μιὰ γυναίκα, ἀκόμα καὶ στὶς ἀνώτερες κοινωνικὲς τάξεις, ποὺ νὰ ξέρει νὰ διαβάξει. Ἄν καὶ ὑστεροῦν σὲ μόρφωση, ὡστόσο ὁ

χαρακτήρας τους είναι αξιοθαύμαστος. Όταν ο Ίμπραήμ τὸν καιρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἔφθασε ὡς τὶς ἀκτὲς τῆς Μάνης καὶ πολὺ κοντὰ στὴν Τσίμοβα, πολλὲς ἀπὸ τὶς γυναῖκες, ἐπειδὴ οἱ περισσότεροὶ ἄντρες ἔλειπαν στὸν πόλεμο, πῆραν τὰ ὄπλα νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς ἐχθροὺς καὶ βοήθησαν σημαντικὰ στὴν ἀπόκρουσή τους...³⁹.

Ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν πόλεων τῆς Μάνης ἦταν ἀρκετὰ δύσκολη. Ἄν καὶ ἀπὸ τὸ 1833 ἔνα ἀρκετὰ φιλόδοξο σχέδιο εἶχε προβλεφθεῖ γιὰ τὴν κατασκευὴ δικτύου τεσσάρων ἐθνικῶν ὁδῶν, ὅπως ἡ σύνδεση Πατρῶν-Σπάρτης-Γυθείου, ἐντούτοις κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος δὲν πραγματοποιήθηκε⁴⁰. Παρατίθενται ἐνδεικτικῶς οἱ ὥρες ποὺ ἔπρεπε νὰ διανύσουν οἱ ταξιδιώτες. Σπάρτη-Γύθειο:14, Γύθειο-Ἀρεόπολις:5, Γύθειο-Οἶτυλο:4⁴⁵. Γιὰ νὰ μεταφερθεῖ μία ἐπιστολὴ μὲ τὸ ταχυδρομεῖο στὴν Ἀθήνα χρειαζόταν 55 ὥρες ἀπὸ τὴν Ἀρεόπολη καὶ 50 ὥρες ἀπὸ τὸ Γύθειο⁴¹. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι πληροφοροῦνται τὰ νέα τῆς βασιλικῆς περιοδείας ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες ἀρκετὰ καθυστερημένα, δηλ. μετὰ ἀπὸ 6-7 ἡμέρες.

Ἐπανερχόμενοι στὴν ἄφιξη τῶν βασιλέων στὸ Γύθειο, στὶς 3/15 Φεβρουαρίου, γύρω στὶς 4 τὸ ἀπόγευμα, πληροφοροῦμεθα, ὅτι στὴν εἴσοδο τῆς πόλεως τοὺς ὑποδέχθηκαν οἱ πολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἀρχὲς μὲ τοὺς ἐπισκόπους Γυθείου καὶ Λακεδαίμονος. Πλῆθος κόσμου εἶχε συγκεντρωθεῖ καὶ ζητωκραύγαζε μὲ ἐνθουσιασμὸ ὑπὲρ τῶν βασιλέων. Στὴ συνέχεια κατευθύνθηκαν στὸ σπίτι τοῦ Δημ. Γρηγοράκη, ἀδελφοῦ τοῦ συνταγματάρχη Τζαννετάκη, ποὺ εἶχε προετοιμασθεῖ καὶ διακοσμηθεῖ κατάλληλα γιὰ τὴν περίπτωση. Τὸ βράδυ παρακάθισαν στὴ βασιλικὴ τράπεζα ὁ διοικητὴς καὶ ὁ ὑποδιοικητὴς Γυθείου, ὁ συνταγματάρχης Φέδερ⁴² καὶ οἱ δύο ἀρχιερεῖς⁴³.

Τὴν ἐπομένη, 4/16 Φεβρουαρίου, ὁ Ὅθων ἐπιθεώρησε στὶς 11 τὸ πρωὶ τὸν 6ο Λόχο τοῦ 3ου ἐλαφροῦ τάγματος καὶ ἀργότερα ἐπισκέφθηκε τὸ δημοτικὸ σχολεῖο καὶ συνομίλησε μὲ τὸ δάσκαλο, τοὺς ἐπιτρόπους καὶ παρακολούθησε ἐξετάσεις μαθητῶν. Τὸ βράδυ ἡ πόλη φωταγωγήθηκε, ἐνῶ στὸ βασιλικὸ δεῖπνο προσκλήθηκαν ὁ δήμαρχος Γυθείου Γ. Γρηγοράκης καὶ ἡ σύζυγος τοῦ συνταγματάρχη Τζαννετάκη⁴⁴.

Στὶς 5/17 Φεβρουαρίου, οἱ βασιλεῖς ἐπισκέφθηκαν τὴ Σπάρτη καὶ τὸ Μυστρά καὶ ἐπέστρεψαν στὸ Γύθειο κάτω ἀπὸ δυσμενεῖς καιρικὲς συνθῆκες στὶς 7/20 Φεβρουαρίου⁴⁵. Τὴν ἐπομένη 8/21 Φεβρουαρίου, ὁ Ὅθων καὶ ἡ Ἀμαλία μετέβησαν ἀτμοπλοικῶς στὸ Λιμένι, τὴν ἔδρα τῶν Μαυρομιχαλαίων ποὺ ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ὁ πληθυσμὸς ἀριθμοῦσε περὶ τοὺς 100 κατοίκους⁴⁶. Εἰς τὸ Λιμένι, γράφει ὁ ἀνταποκριτὴς τοῦ Σωτήρος,

οἱ βασιλεῖς ἠθέλησαν νὰ γνωρίσουν ὅλα τὰ προϊόντα τῆς Μάνης καὶ τὴν συνήθη τροφὴν τῶν κατοίκων τῆς. Ἐτέθη λοιπὸν ἐπὶ τῆς τραπέζης ψωμὶ ζυμω-

μένον από λούμπινα, κουκιά, κριθάρι και άρακά εκτός τούτου λούμπινα, σύγκλινα, βολβοί, παλαμίδα μανιάτικη και μέλι, από τὰ όποία έγεύθησαν ό Βασιλεύς και ή Βασίλισσα, δια να γνωρίσουν τή συνήθη τροφήν τόσων πτωχών ύπηκόων. Ευτυχής ό λαός όστις έχει τοιοϋτον Βασιλέα⁴⁷.

Στήν Άρεόπολη ή θερμότατη ύποδοχή πού έπιφύλαξαν οί κάτοικοι στούς βασιλείς έντυπωσίασε τόν Άμερικανό ίεραπόστολο Houston, ό όποιος δέν παρέλειψε να σημειώσει στο προσωπικό του ήμερολόγιο τὰ έξής:

Φεβρ. 22. Οί τρεις τελευταίες μέρες ήταν μέρες άναστατώσεως έξ αίτίας τής έπισκέψεως του βασιλιά και τής βασίλισσας. Οί κάτοικοι ένιωσαν μεγάλη χαρά κι ευγνωμοσύνη για τήν έπίσκεψη αυτή. Λένε ότι ό Όθων είναι ό μόνος μονάρχης πού του έχουν έπιτρέψει να πατήσει τὰ χώματά τους. Ό δάσκαλος του Έλληνικού σχολείου προσφώνησε τις μεγαλειότητές τους μόλις έφτασαν στην εκκλησία. Έπειτα τούς όδήγησαν στην κατοικία του κυβερνήτη όπου δέχτηκαν σε ακρόαση όσους ήθελαν να παρουσιασθούν. Ό Όθων ζήτησε από τόν κυβερνήτη να μάς ειδοποιήσει ότι ήθελε να μάς δει κι έμεις παρουσιαστήκαμε άμέσως. Μάς ρώτησε πολλά για τó σχολείο μας κι άργότερα μάθαμε ότι ήταν έξαιρετικά ευχαριστημένος πού είχαμε δεχτεί να πάμε να ζήσουμε σ' αυτό τó απομακρυσμένο μέρος. Τήν έπομένη έπισκέφθηκε τó σχολείο· οί μαθητές έφαλαν έναν ύμνο κι ένας άλλος μαθητής από τούς πιό καλούς άπήγγειλε ένα λόγο πού τόν είχε γράψει ό κ. Leyburn. Και ό Όθων και ή Άμαλία άφησαν άριστες έντυπώσεις σ' όλους· άκουσα και μερικούς πού είπαν ότι άπογοητεύθηκαν από τις στολές πού φοροϋσαν. Νόμιζαν ότι ή βασίλισσα, τουλάχιστον, θα ήτανε φορτωμένη με χρυσάφι και διαμάντια, τόσα πού θα ήταν επικίνδυνο στα μάτια να τ' άντικρύσουν, ενώ αυτή φοροϋσε τὰ ρούχα μιās άπλής και καθώς πρέπει κυρίας...⁴⁸.

Άλλά και ή Julie von Nordenpflucht γράφει για τήν άριστη έντύπωση πού δημιούργησε ή παρουσία τής "χαριτοβρύτου Βασίλισσης", ενώ μία χωρική έλεγε ότι "τώρα μόλις όπου ήλθε να μάς ιδή, έννοήσαμεν και ήμεις ότι έχομεν Βασίλισσαν"⁴⁹.

Μετά τήν έπίσκεψη του Οϊτύλου, για τήν όποία δέν έχουμε καμία είδηση, οί βασιλείς άνεχώρησαν στις 23 Φεβρουαρίου για τήν Καλαμάτα και μέσω Τριπόλεως, Μεγαλουπόλεως, Άργους, Κορίνθου επέστρεψαν στον Πειραιά στις 14 Μαρτίου⁵⁰.

Πέντε ήμέρες περιηγήθηκαν οί βασιλείς τή Μάνη. Ό Όθων καθ' όλη τή διάρκεια τής περιοδείας του προσπάθησε να πλησιάσει όσο μπορούσε τούς ύπηκόους του. Άκουσε με προσοχή τις άναφορές και τὰ παράπονα τόσο του άπλου λαού όσο και τών δημάρχων, δικαστικών, δασκάλων και ιερέων. Τους συμβούλευσε για διάφορα θέματα πού τούς άφοροϋσαν και μάλιστα προέτρεψε αυτούς να φροντίσουν για τήν ίσοπέδωση τής όδοϋ Γυθείου-Σπάρτης, χάρη στην όποία τó διαμετακομιστικό έμπόριο θα συ-

νέβαλε στην ανάπτυξη του λιμανιού της πόλεως και γενικά όλης της περιοχής⁵¹.

Ο Όθων επέμενε κυρίως στην ενημέρωση των κατοίκων για την ανάγκη επιβολής φόρων. Μέχρι το 1838 ολόκληρη η Μάνη είχε εξαιρεθεί από κάθε φορολογική υποχρέωση με αποτέλεσμα την επιβάρυνση του έθνικού προϋπολογισμού, λόγω της μισθοτροφοδοσίας των δύο ταγμάτων, της πληρωμής των συντάξεων των χηρών και της καταβολής διαφόρων βοηθημάτων στα όρφανα και τους άπόρους. Αυτή η κατάσταση δεν μπορούσε να συνεχισθεί και γι' αυτό από εκείνη την περίοδο οι Μανιάτες οργανώνουν επιτροπές σε τοπικό επίπεδο για να μπορέσουν να έρθουν σε συνεννόηση με την κυβέρνηση για το πώς και πόσο θα φορολογηθούν⁵². Ήδη από το τμήμα Μαλευρίου συγκροτήθηκε έξαμελής επιτροπή για να ενημερώσει τις αρμόδιες υπηρεσίες των Αθηνών για τον έτήσιο φόρο που σκέπτονταν να προσφέρουν, ανάλογο με την οικονομική κατάσταση κάθε κατοίκου της περιοχής⁵³. Αργότερα, όπως ήταν φυσικό, συγκροτήθηκαν και άλλες επιτροπές, ενώ στις 25/7 Οκτωβρίου 1838 εκδίδεται Β. Διάταγμα, που αφορά στη φορολογία των προϊόντων ολόκληρης της περιοχής⁵⁴.

Η πρώτη περιοδεία του Όθωνος και της Αμαλίας στη Μάνη στέφθηκε με μεγάλη επιτυχία, παρά τη διασπορά ψευδών ειδήσεων γερμανοφώνων κυρίως έφημερίδων για πολιτική αστάθεια και επαναστατικές διαθέσεις εξαιτίας της απομακρύνσεως του Βαυαρού πρωθυπουργού Ίγνατίου von Rudhard⁵⁵.

Η ειδησεογραφία των φιλοοθωνικών και αντιοθωνικών έφημερίδων προσπάθησε να μεταφέρει το κλίμα που επικρατούσε κατά την παραμονή των βασιλέων στην ευαίσθητη αυτή περιοχή. Συγκεκριμένα το ήμιεπίσημο όργανο του Rudhard, *Ο Έλληνικός Ταχυδρόμος*, έγραφε:

Δύσκολον είναι να περιγράψη τις την χαράν και τον ένθουσιασμόν με τον όποιον υπεδέχοντο τας Μεγαλειότητάς των όλων των έπαρχιών οί κάτοικοι και τας προσπαθείας όσας καταβάλλουσι δια να αποδείξωσι με μυρίους τρόπους πόσον είναι άφοσιωμένοι εις τον Μονάρχην και την Άνασσά των⁵⁶.

Ο φιλοοθωνικός Σωτήρ δεν παρέλειψε να σημειώσει ότι

ή υποδοχή, την όποιαν ό Βασιλεύς μετά της Βασιλίσσης έλαβεν καθ' όλην την Μάνην, και κυρίως εις την Άρεόπολιν, υπερέβη όλας τας έλπίδας· ποτέ ή φυσική άπλότης δεν ένεδύθη χαρακτήρα λαμπρότερον. Ο λαός έφάνη καθ' όλην την έκτασιν της λέξεως, όποιος είναι πραγματικώς, δηλαδή γενναίος, άπλούστατος, μεγαλόφρων, εύπειθής, φιλόξενος, λιτώτατος, ένι λόγω Σπαρτιάτης⁵⁷. Το θέαμα του λαού τούτου έπροξένησε την μεγαλυτέραν εύχαρίστησιν εις τον Βασιλέα και εις την ευαίσθητον καρδίαν της Βασιλίσσης μας⁵⁸.

Η αντιοθωνική και φιλελεύθερη Άθηνά με ίκανοποίηση έγραφε:

Ἐφ' ὅσα ἐδυνήθημεν νὰ μάθωμεν περὶ τοῦ ταξιδίου τοῦ ὁ Βασιλεὺς ἔμεινε εἰς ἄκρον εὐχαριστημένος διὰ τὴν πιστὴν καὶ εἰλικρινῆ ἀφοσίωσιν τῶν Ἑλλήνων τὴν ὁποίαν ἀπήντησεν παντοῦ. Ὁ Βασιλεὺς ἐπληροφορήθη ὅτι οὔτε εἰς τὴν Μάνην οὔτε εἰς τὴν Μεσσηνίαν ὑπάρχει ἄνθρωπος τόσο ἀπονενομημένος, ὥστε νὰ ζητήσῃ νὰ ταράξῃ τὴν ἡρεμίαν τοῦ τόπου· ἐγνώρισε δ' ἐν ταυτῷ ἐκ τοῦ πλησίον καὶ τὴν γενικὴν δυστυχίαν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καθὼς καὶ τὰ δίκαια παράπονά του... Ἐλπίζομεν ὅτι τώρα θέλει σπεύσει νὰ θεραπεύσῃ τὰ τοιαῦτα⁸⁹.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι φανερό ὅτι οἱ Μανιάτες μὲ τὴν εἰλικρινῆ καὶ θερμὴν ὑποδοχὴν ποὺ ἐπιφύλαξαν στοὺς βασιλεῖς, ἀπέδειξαν ἔμπρακτα ὅτι τὸ 1834 δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἐπαναληφθεῖ, ἀλλὰ ἀντιθέτως, μία σταθερὴ φιλία μεταξὺ ἀνακτόρων καὶ Μάνης θεμελιωνόταν, ὥστε: Ὄταν εἴκοσι τέσσαρα χρόνια ἀργότερα, τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1862, ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιῶς, δύο ἀξιωματικοὶ τῆς προσωρινῆς κυβερνήσεως παρουσιάσθηκαν γιὰ νὰ παραλάβουν τὴ διοίκησιν τῆς βασιλικῆς κορβέτας "Ἀμαλία" ἀπὸ τὸν πλωτάρχην Παλάσκα, ἡ βασίλισσα εἶπε στὸν Ὄθωνα:

Ἄφες τοὺς διπλωμάτας σου... μὴ κατατρίβωμεν τὸν πολύτιμον χρόνον ἐνταῦθα, ἀλλ' ἐπιστρέφωμεν ὡς τάχιστα εἰς Καλάμας ἢ κάλλιον εἰς Λιμένιον... συγκαλοῦμεν εἰς τὴν Μάνην τότε ἅπαντας τοὺς φίλους μας καὶ ἀναμένομεν ἐκεῖ τὸ συμβησόμενον⁹⁰.

Ἄλλὰ πλέον ἦταν ἀργά. Μία καινούρια ἐποχὴ ἀρχίζε γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οί χρονολογίες αναγράφονται σύμφωνα με τὸ ἰουλιανὸ ἢ / καὶ τὸ γρηγοριανὸ ἡμερολόγιο.
2. Ἡ Φήμη, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 93 (8 Ἰανουαρίου 1838). Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐφημερίδας βλ. Κ. Μάγερ, Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ τύπου, τ. Α': 1790-1970, Ἀθῆναι 1957, σελ. 49 καὶ Ἀ. Σκανδαμῆς, "Ὁ ἐλληνικὸς τύπος κατὰ τὴν περίοδον τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνος 1832-1862", Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος, 19(1967-1970), σελ. 301.
3. Ἀθηνᾶ, ἔτ. Ζ', ἀριθ. φύλ. 501 (19 Ἰανουαρίου 1838), σελ. 2073. Βλ. ἐπίσης Κ. Μάγερ, Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ τύπου, σελ. 40-43 καὶ Ἀ. Σκανδαμῆς, Ὁ ἐλληνικὸς τύπος, σελ. 300.
4. Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 61 (20/1 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 258. Βλ. ἐπίσης Κ. Μάγερ, Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ τύπου, σελ. 96 καὶ Ἀ. Σκανδαμῆς, Ὁ ἐλληνικὸς τύπος, σελ. 301.
5. Ὁ Σωτῆρ, ἔτ. Ε' ἀριθ. φύλ. 1 (20/1 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 4. Βλ. ἐπίσης Κ. Μάγερ, Ἱστορία ἐλληνικοῦ τύπου, σελ. 43-44 καὶ Ἀ. Σκανδαμῆς, Ὁ ἐλληνικὸς τύπος, σελ. 301.
6. Ἡ Φήμη, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 89 (19 Ἰανουαρίου 1838), Ὁ Σωτῆρ, ἔτ. Ε', ἀρ. φύλ. 1 (25/1 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 4.
7. Ἐγγραφο τῆς 13 Ἰανουαρίου 1838 τοῦ ἀυλάρχου Κων. Σούτζου, βλ. ΓΑΚ, Ἀνακτορικά: Α. Αὐλαρχεῖο-Ἀνακτορικὸ Ταμεῖο, φ. 239 III. C. 17, Τέρψεις α. Περιοδεῖες 1834-1842.
8. Ἐγγραφο τῆς 6/18 Ἰανουαρίου 1838 τοῦ ἀυλάρχου Κων. Σούτζου, βλ. ΓΑΚ, Ἀνακτορικά: Α. Αὐλαρχεῖο-Ἀνακτορικὸ Ταμεῖο, φ. 246. III. D.1, Ἀνακτορικὸ Ταμεῖο 1836-1858.
9. [Julie von Nordenpflycht], "Ἐπιστολαὶ κυρίας τῆς τιμῆς ἐν Ἀθῆναις πρὸς φίλην τῆς ἐν Γερμανίᾳ (1837-1842)", μετ. Κ. Τσαουσόπουλος, Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος, Η', (1923), σελ. 383-555 (τοῦ λοιποῦ Ἐπιστολαί).
10. Ἐπιστολαί, σελ. 420.
11. Σπ. Μαρκεζίνης, Πολιτικὴ ἱστορία τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος 1828-1864, τ.Α' 1828-1862, Ἀθῆναι 1967, σελ. 108, Ε. About, *La Grèce contemporaine*, Paris 1854, σελ. 351-352.
12. Γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Rudhard στὴν Ἑλλάδα, βλ. ἐνδεικτικὰ Ε. Driault-M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, t.II: *La Règne d'Othon-La Grande Idée (1830-1862)*, Paris 1925-1926, σελ. 165-178, Ἴ. Πετρόπουλος-Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἡ θεμελίωση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους 1833-1843, Ἀθήνα 1982, σελ. 172-180.
13. Ἴ. Πετρόπουλος-Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἡ θεμελίωση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, σελ. 178.
14. Ἴ. Πετρόπουλος-Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἡ θεμελίωση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, σελ. 81.
15. Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος, ἔτ. Γ', ἀριθ. φύλ. (20/3 Μαρτίου 1838), σελ. 295.

16. Ἐνθ' ἄν.
17. Ἐπιστολαί, σελ. 427.
18. Ἐγγραφο τῆς 6/18 Ἰανουαρίου 1838 τοῦ αὐλάρχου Κων. Σούτζου γιὰ τὴ μεταφορὰ διαφόρων ἀντικειμένων καὶ σκευῶν προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ τοὺς βασιλεῖς καὶ τὴν ἀκολουθία τους (ΓΑΚ, Ἀνακτορικά: Α. Αὐλαρχεῖο-Ἀνακτορικὸ Ταμεῖο, φ. 239. III. 17. Τέρψεις. Περιοδεῖες 1834-1842).
19. Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 63 (27/8 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 274, Ἐπιστολαί, σελ. 421, Ἀ. Βερναδάκης, Περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐμπορίου, Ἐν Ἀθήναις 1885, σελ. 122, σημ. 1.
20. Ἐγγραφο τῆς 20 Ἰανουαρίου 1838 τοῦ αὐλάρχου Κων. Σούτζου, ΓΑΚ, Α. Ἀνακτορικά: Α. Αὐλαρχεῖο-Ἀνακτορικὸ Ταμεῖο, φ. 239. III. C. 17. Τέρψεις. Περιοδεῖες 1834-1842.
21. Ἐπιστολαί, σελ. 432.
22. Ὁ Σωτήρ, ἔτ. Ε', ἀριθ. φύλ. 2 (23/4 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 8. Γιὰ τὸν Ν. Θεοχάρη καὶ τὴν ἱστορία τοῦ Σ. τ. Ἐπ., βλ. Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας στὴν Ἑλλάδα. Ἱστορικὰ κείμενα, Θεσσαλονίκη, Εἰδικὴ Ἐκδοσὴ "Ἀρμενοπούλου" τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, 1979. Βλ. ἐπίσης Γ. Ἀγγελίδης, Τὸ ἐπὶ Ὀθωνος Συμβούλιον τῆς Ἐπικρατείας Α', Ἀθήναι 1976, σελ. 81, 85.
23. Ἡ Φήμη, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 96 (12 Φεβρουαρίου 1838). Κατὰ τὴν Julie von Nordernpflycht ἢ πρόσληψη τῆς Μπότσαρη ἔγινε στὶς 19 Μαρτίου, ὅταν δηλ. εἶχε ἤδη πραγματοποιηθεῖ ἡ περιοδεία, βλ. Ἐπιστολαί, σελ. 432. Στὰ ΓΑΚ (Ἀνακτορικά: Α. Αὐλαρχεῖο-Ἀνακτορικὸ Ταμεῖο, φ. 248. Νο II, Φάκελοι προσωπικοῦ) ὑπάρχει ἀντίγραφο τοῦ διοριστηρίου τῆς μετ' ἡμερομηνία 3/15 Ἀπριλίου 1838. Ὡς ἐκ τούτου διατηροῦμε σοβαρὰ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Μπότσαρη στὴ συγκεκριμένη βασιλικὴ περιοδεία.
24. M. D. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople*, Paris 1983, σελ. 205.
25. E. Bénézit, *Dictionnaire critique et documentaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs de tous les temps et de tous les pays*, τ.3, Paris 1976, σελ. 836.
26. Ἐπιστολαί, σελ. 421, Ὁ Σωτήρ, ἔτ. Ε', ἀριθ. φύλ. 3 (27/8 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 10, Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 63 (27/8 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 271.
27. Ὁ Σωτήρ, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 4 (30/11 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 16, Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος, ἔτ. Γ', ἀριθ. φύλ. 8 (3/15 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 280-281.
28. Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος, ἔτ. Γ', ἀριθ. φύλ. 10 (10/22 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 288, Ἀθηνᾶ, ἔτ. Ζ', ἀριθ. φύλ. 506 (5 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 2093.
29. Ἐνδεικτικὰ βλ. I. Πετρόπουλος-Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἡ θεμελίωσις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, σελ. 127-128, καὶ Ἀ. Σκανδαμῆς, Ὁ ἑλληνικὸς τύπος, σελ. 340-347.
30. Ἀλ. Δρακάκης-Στυλ. Κούνδουρος, Ἀρχεῖα περὶ τῆς συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων 1836-1839, τ.Α', Ἀθήναι 1939, σελ. 59-61 καὶ τ.Β', Ἀθήναι 1940, σελ. 839-894, Μ. Χουλιάρáκης, Γεωγραφικὴ, διοικητικὴ καὶ πληθυσμιακὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος, 1821-1971, τ.Α', Μέρος I, Ἀθήναι 1973, σελ. 120, 121, 123, Ἀ. Κλάδος, Ἐφετηρίσ (Almanach) τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος διὰ τὸ ἔτος 1837, Ἐν Ἀθήναις, σελ. 257, 260.

31. ΦΕΚ, 16/24-6-1846.
32. *Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος*, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 64 (30/10 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 275.
33. Β. Διάταγμα τῆς 18/30 Ἰανουαρίου 1838 "Περὶ ἐκτελέσεως τοῦ ἀπὸ 28/10 Δεκεμβρίου 1837 Νόμου περὶ συμπληρώσεως τοῦ στρατοῦ", ΦΕΚ, 34/31-1-1838.
34. *Ὁ Σωτήρ*, ἔτ. Ε', ἀριθ. φύλ. 7 (10/22 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 28.
35. Α. Κλάδος, *Ἐφετηρὶς τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος*, σελ. 145. Βλ. ἐπίσης Β. Διάταγμα τῆς 22/3 Ἰανουαρίου 1838 "Περὶ τῶν λιμενικῶν ἀρχῶν τοῦ Βασιλείου", ΦΕΚ, 4/3-2-1838.
36. ΦΕΚ, 25/29-6-1838· ΦΕΚ, 31/4-8-1838· ΦΕΚ, 32/12-8-1838· ΦΕΚ, 41/18-11-1838.
37. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τὴν Λακωνίαν καὶ τὴν Μεσσηνίαν κατὰ τὴν καποδιστριακὴν περίοδον (1828-1832)*, Ἐν Ἀθήναις 1970, σελ. 70, 73, 103, 128, 132, 151 κ.ἄ.
38. Στὴν Ἀρεόπολη εἶχαν γίνεαι προσπάθειαι ἰδρύσεως ἀλληλοδιδακτικοῦ σχολείου κατὰ τὴν καποδιστριακὴν περίοδον, βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τὴν Λακωνίαν*, σελ. 153, Σόφη Παπαγεωργίου, "Δύο Ἀμερικανοὶ ἱεραπόστολοι στὴ Μάνη", *Πρακτικὰ Α' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, Γ' (1976), σελ. 22-28.
39. Σόφη Παπαγεωργίου, "Δύο Ἀμερικανοὶ ἱεραπόστολοι στὴ Μάνη", σελ. 25.
40. Α. Σκανδαμῆς, *Ὁ ἑλληνικὸς τύπος*, σελ. 123-124, Ν. Ροῦσσοσ, *Νεώτερη ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους 1826-1974*, τ.Β': "Ἡ ἐποχὴ τοῦ Ὀθωνοσ", Ἀθήναι 1974, σελ. 229.
41. Ἰ. Σταματάκης, *Πίναξ χωρογραφικὸς τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις 1846, σελ. 52, 53, Ἰ. Νουχάκης, *Ἑλληνικὴ χωρογραφία*, Ἐν Ἀθήναις 1901, σελ. 754, 762, 763, Γ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία τῆς ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ χώρου*, Ἀθήνα 1981, σελ. 83, 84, 85.
42. *Ὁ Σωτήρ*, ἔτ. Ε', ἀριθ. φύλ. 7 (10/22 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 28, *Ἀθηναῖ*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. φύλ. 508 (16 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 2101. *Ἡ Φήμη*, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 97 (16 Φεβρουαρίου 1838), *Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος*, ἔτ. Γ', ἀριθ. φύλ. 10 (10/22 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 288.
43. Πρόκειται γιὰ τὸν πρῶτο ἐπίσκοπο Γυθείου, τὸν ἀπὸ Καρυουπόλεως Κύριλλο Γερμὸ (1838-1842), βλ. Βασίλειος Ἀτέσης, *Ἐπίτομος ἐπισκοπικὴ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον*, τ.Α', Ἐν Ἀθήναις 1948, σελ. 222-223, Γ. Γριτσόπουλος, *Μονὴ Φιλοσόφου*, Ἐν Ἀθήναις 1960, σελ. 474-475.
- Μητροπολίτης Λακεδαιμόνος εἶναι ὁ ἀπὸ Χαριουπόλεως Δανιὴλ Γ' Κουλουφάκος (1833-1844), βλ. Βασίλειος Ἀτέσης, ὁπ., σελ. 222-223. Ὁ αὐτός, "Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον", *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, ΝΖ' (1975), σελ. 127.
44. *Ὁ Σωτήρ*, ἔτ. Ε', ἀριθ. φύλ. 7 (10/22 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 28, *Ἡ Φήμη*, ἔτ. Β' ἀριθ. φύλ. 97 (16 Φεβρουαρίου 1838).
45. Ἐνθ' ἄν. Γιὰ τὴν περιγραφὴ τῶν περιπετειῶν τῆς ἐπιστροφῆς, βλ. *Ἐπιστολαί*, σελ. 427.
46. Ἰ. Νουχάκης, *Ἑλληνικὴ χωρογραφία*, σελ. 763, *Ἡ Φήμη*, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 97 (16 Φεβρουαρίου 1838).

47. *Ὁ Σωτήρ*, ἔτ. Ε', ἀριθ. φύλ. 8 (17/1 Μαρτίου 1838), σελ. 31.
48. Σόφη Παπαγεωργίου, "Δύο Ἀμερικανοὶ ἱεραπόστολοι στὴ Μάνη", σελ. 26.
49. *Ἐπιστολαί*, σελ. 427.
50. *Ὁ Σωτήρ*, ἔτ. Ε', ἀριθ. φύλ. 10 (24/8 Μαρτίου 1838), σελ. 40, *Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος*, ἔτ. Γ', ἀριθ. φύλ. 15 (3/15 Μαρτίου 1838), σελ. 307, *Ἀθηναῖ*, ἔτ. Ζ' ἀριθ. φύλ. 512 (2 Μαρτίου 1838), σελ. 2118, *Ἡ Φήμη*, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 101 (2 Μαρτίου 1838).
51. *Ἀθηναῖ*, ἔτ., Ζ', ἀριθ. φύλ. 508 (16 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 2101. *Ἐπιστολαί*, σελ. 427. Ὁ Ὄθων προσπάθησε νὰ ἐκδηλώσει ἔμπρακτα τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν ὁδὸ Γυθείου-Σπάρτης μὲ τὸ Β. Διάταγμα τῆς 25/7 Ὀκτωβρίου 1838 "Περὶ ἐξαγωγῆς καὶ εἰσαγωγῆς προϊόντων εἰς Λακωνίαν", ΦΕΚ, 39/29-9-1838. Ἡ κατασκευὴ τῆς ὁμῶς ἄρχισε μετὰ τὸ 1847, βλ. Ἀ. Βερναρδάκης, *Περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐμπορίου*, σελ. 134.
52. *Ὁ Σωτήρ*, ἔτ. Ε', ἀριθ. φύλ. 5(3/15 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 18, *Ἡ Φήμη*, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 97 (16 Φεβρουαρίου 1838).
53. Τὴν ἐπιτροπὴ ἀπετέλεσαν οἱ: Γ. Δημητρακαράκος, Δ. Πετροπουλάκης, Δ. Χατζάκος, Ι. Καράμπελας, Π. Παπαδάκος καὶ Β. Ζερβομπεάκος.
54. Βλ. σημ. 50.
55. *Ὁ Σωτήρ*, ἔτ. Ε', ἀριθ. φύλ. 8 (17/1 Μαρτίου 1838), σελ. 31.
56. *Ὁ Ἑλληνικὸς Ταχυδρόμος*, ἔτ. Γ', ἀριθ. φύλ. 10 (10/22 Φεβρουαρίου 1838), σελ. 288.
57. Βλ. Νικήτας Νηφάκης, *Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, ἠθῶν, χωρίων καὶ ἰντράδων αὐτῆς διὰ στίχων πολιτικῶν (1798)* στὸν Γ. Λ. φόν Μάουερ, *Ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς εἰς τὰς σχέσεις τοῦ δημοσίου, ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου πρὸ τοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Ἀγῶνος καὶ μετ' αὐτὸν μέχρι τῆς 31ης Ἰουλίου 1834*, μετ. Εὐστ. Καραστάθης, τ.Α' Ἀθήναι 1943, σελ. 145, στχ. 7-10, ὅπου οἱ Μανιάτες θεωροῦνται ἀπόγονοι τῶν Σπαρτιατῶν: "Σ' αὐτὰ τὰ ὄρη φύγανε οἱ μαῦροι Σπαρτιαῖται κὶ εἶν' αὐτοὶ ποὺ λέγονται τὴν σήμερον Μανιάται".
58. *Ὁ Σωτήρ*, ἔτ. Β', ἀριθ. φύλ. 8 (17/1 Μαρτίου 1838), σελ. 31.
59. *Ἀθηναῖ*, ἔτ. Ζ', ἀριθ. φύλ. 512 (2 Μαρτίου 1838), σελ. 2118.
60. Α. Παλάσκας, *Τὰ συμβάντα τοῦ Ὀκτωβρίου 1862 ἐπὶ τοῦ βασιλικοῦ ἀτμοδρόμονος "Ἀμαλία"*, Ἐν Ἀθήναις 1882, σελ. 17, Γ. Τσοκόπουλος, *Παλαιαὶ Ἀθήναι: Ἡ βασίλισσα Ἀμαλία*, Ἐν Ἀθήναις 1904, σελ. 274.

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ.

ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ

L' EXPÉDITION SCIENTIFIQUE DE MORÉE.

LES ORIGINES ET LES TRAVAUX

Τα προδρομικά της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά

Γιώργος Τόλιας

*Η εργασία αυτή αφιερώνεται
στη μνήμη του Αριστοτέλη Σταυρόπουλου*

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ αποτελεί το τελικό όριο του συνόλου των εκδηλώσεων που υπονοούνται και καλύπτονται από τον γενικό όρο "Περιηγητισμός στην Ελλάδα". Πράγματι, αφ' ης στιγμής ιδρύεται το Ελληνικό Κράτος, διαμορφώνονται τελικά οι απαραίτητοι όροι ώστε να προσδιορισθούν και να διατυπωθούν τα στοιχεία, όσα συνθέτουν την εθνική φυσιογνωμία, ενώ συγχρόνως συγκροτούνται και οι επίσημοι εκείνοι φορείς οι οποίοι ασχολούνται με τη μελέτη και την τεκμηρίωση των ποικίλων γνωστικών δεδομένων, τόσο των γεωγραφικών ή ιστορικών όσο και των ανθρωπίνων ή κοινωνικών. Ο Περιηγητισμός εγκαταλείπει σταδιακά τον χώρο της ιστορίας και εκτοπίζεται στον χώρο της λογοτεχνίας. Εντούτοις, θα χρειασθεί να διανυθεί ένα σημαντικό χρονικό διάστημα ώστε να δρομολογηθούν και να καρποφορήσουν οι διαδικασίες της ουσιώδους αυτής χειραφέτησης.

Πράγματι η ύπαρξη ενός πρώτου, έστω στοιχειώδους, κρατικού ελληνικού μηχανισμού, επέτρεψε στη Γαλλική Αποστολή να αναπτύξει τις ποικίλες επιστημονικές της δραστηριότητες. Εξάλλου, ένας από τους σκοπούς της Αποστολής ήταν και η προικοδότηση του αρτισύστατου ελληνικού κράτους με τα απαραίτητα γνωστικά δεδομένα ώστε να γίνει εφικτή η εξάσκηση οποιασδήποτε στρατηγικής διαχείρισης.

Το έργο της Επιστημονικής Αποστολής, αποτελεί αναμφισβήτητα την πρώτη ουσιώδη, ολοκληρωμένη και σφαιρική απάντηση σε ένα πλήθος από καίρια γνωστικά ερωτήματα σχετικά με τη γεωγραφία, τη φυσική ιστορία και την αρχαιολογία της Πελοποννήσου καθώς επίσης και με την κοινωνία και τον νεότερο πολιτισμό της. Η ανανέωση που προέκυψε από αυτές τις απαντήσεις είναι γνωστή σε γενικές γραμμές και οι εργασίες του Συμποσίου θα εμβαθύνουν και θα πλουτίσουν τον σχετικό προβληματισμό. Σκοπός αυτής της σύντομης, εισαγωγικής ανακοίνωσης είναι να υπενθυμίσει τις συνθήκες και τους όρους κάτω από τους οποίους

τέθηκαν από τη δυτική διανόηση τα πρωταρχικά ερωτήματα, με την πεποίθηση ότι μια τέτοια τοποθέτηση θα φωτίσει την αφετηρία και τη δυναμική του συνόλου των αναλύσεων και παρατηρήσεων που απαρτίζουν τις ποικίλες εκδόσεις της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά.

Οι επιστημονικές προσεγγίσεις της Ελλάδας μοιάζουν να γεννιούνται περί τα τέλη του 17ου αιώνα, οπότε παρατηρούμε μια πρώτη σημαντική πύκνωση περιηγήσεων ειδικευμένων λογίων στον ελληνικό χώρο. Το νέο επιστημονικό πνεύμα που χαρακτηρίζει την ύστερη φάση του ανθρωπισμού είναι αυτό που θα εμπνεύσει τις παλαιότερες μεθοδικές περιηγητικές αφηγήσεις για τον ελληνικό χώρο. Οι λόγιοι περιηγητές αυτής της πρώιμης, για την επιστημονική σκέψη, περιόδου προέρχονται από χώρες όπου οι συναθροίσεις των λογίων θεσμοθετούνται σε σχήματα ακαδημαϊκά ενώ παράλληλα εκδίδονται έγκυρα λόγια περιοδικά συγγράμματα, πράγμα που επιτρέπει την ανταλλαγή απόψεων και την κριτική επεξεργασία. Εκτός από τα συγκεκριμένα πλέον γνωστικά αιτήματα των δυτικών ακαδημαϊκών κύκλων, οι αιτίες της ανανέωσης πρέπει να αναζητηθούν και στην ασφάλεια που παρείχε η πρόσκαιρη επανάκτηση των νοτίων ελληνικών περιοχών από τους Βενετούς, καθώς και στον ενθουσιασμό που ενέπνευσε στους ανθρώπους των γραμμάτων η προς ανατολάς δυναμική προώθηση της Δύσης¹.

Μία πλειάδα περιηγητών με σημαντικότερους ανάμεσά τους τους Spon και Wheller, τον Tournefort ή ακόμη και τον Guilletiere με τη φανταστική του περιήγηση, συνέθεσαν αναλυτικές περιγραφές των ελληνικών περιοχών, όσο η εποχή επέτρεπε πληρέστερες, τόσο από ιστορικής όσο και από κοινωνιολογικής πλευράς. Η "ελληνική αυτή vulgate" συγκέντρωσε ένα πλήθος θετικών πληροφοριών για τον ελληνικό χώρο, πράγμα που επέτρεψε στον Numa Broc να πει ότι οι σύγχρονοι του Λουδοβίκου του XIV, γνώριζαν την Ανατολική Μεσόγειο καλύτερα από όσο ορισμένες περιοχές της Γαλλίας².

Από το ανανεωμένο ανθρωπιστικό κλίμα προέρχεται ο Λυονέζος ιατρός και αρχαιόφιλος Jacob Spon, ο οποίος ταξίδεψε στην Ελλάδα στα 1676 συντροφιά με τον Βρετανό ευπατρίδη George Wheller. Παρά το γεγονός ότι κύριο ενδιαφέρον του παραμένουν οι ελληνικές αρχαιότητες, ο Spon παρατηρεί εξίσου τη φυσική ιστορία, τη γλώσσα και τη σύγχρονη κοινωνική ζωή της Ελλάδας. Επιστρέφει στη Γαλλία συναποκομίζοντας δύο χιλιάδες επιγραφές, εκατόν πενήντα χειρόγραφα και περισσότερα από εξακόσια νομίσματα. Ο σημαντικότερος όμως καρπός του ταξιδιού του παραμένει η συγγραφή τεσσάρων τεκμηριωμένων εκδόσεων, οι ο-

ποιές πλην των πολλών άλλων αρετών τους εισάγουν τη μεθοδική κριτική στην ταξιδιωτική φιλολογία³.

Τον Spon και τον Wheller δεν θα αργήσουν να ακολουθήσουν άλλοι, των οποίων τα ενδιαφέροντα περιστρέφονται κυρίως γύρω από την πληρέστερη γνώση της αρχαιότητας και τον εμπλουτισμό των αρχαιολογικών συλλογών. Η πρόοδος όμως της τεκμηριωμένης γνώσης της ελληνικής πραγματικότητας θα συντελεσθεί με την περιήγηση του Joseph Pitton de Tournefort, καθηγητή βοτανικής στον Jardin des Plantes του Παρισιού, και πρώτο Γάλλο λόγιο, βασιλικό απεσταλμένο στην ελληνική ανατολή⁴.

Το ταξίδι του Tournefort θα αποτελέσει σταθμό με τον δίσημο χαρακτήρα του: ανθρωπιστική πανοραμική θεώρηση του αρχαίου πολιτισμού και σύνθετη επιστημονική προσέγγιση ενός ζώντος κόσμου, θα σταθεί το σημείο αναφοράς των περιηγητών στην Ελλάδα καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα.

Η επανάκτηση των ελληνικών εδαφών από τους Οθωμανούς και η στροφή του δυτικού ενδιαφέροντος προς τον Νέο Κόσμο, είχε ως αποτέλεσμα μια ύφεση του περιηγητικού ρεύματος προς την Ελλάδα. Έως το τελευταίο τρίτο του 18ου αιώνα, η κίνηση θα περιορισθεί στις επισκέψεις και επιδρομές αρχαιοφίλων ή αρχαιοθήρων⁵. Ένας σύντομος εποπτικός έλεγχος των πρακτικών της Académie des Inscriptions et Belles Lettres, της Académie des Sciences ή του λόγιου τύπου της εποχής αρκεί για να καταδείξει πόσο ισχνό παραμένει το ενδιαφέρον για τις ελληνικές πραγματικότητες.

Πράγματι, από τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα και μετά, το ταξίδι στην Ελλάδα πραγματοποιείται κάτω από διαφορετικούς όρους. Ο Colbert, επιθυμώντας να πλουτίσει τις βασιλικές συλλογές, οργανώνει συστηματικά το κυνήγι του θησαυρού στην Ελλάδα, πράγμα που θα συνεχίσουν τόσο οι διάδοχοί του επιστημοποιώντας την ιδιωτική αρχαιολογική δραστηριότητα των Γάλλων πρέσβεων στην Κωνσταντινούπολη, Nointel και Ferriol. Το κυνήγι προετοιμάζεται στις ακαδημίες και τις αρχαιοφιλες εταιρείες, ενώ οι αποστολές ανατίθενται σε σημαίνοντες λόγιους, όπως ο Lucas, ο Sevin ή ο Fourmont. Την ώρα που ο Liné και ο Buffon θέτουν τις βάσεις της ταξινόμησης των ζώντων οργανισμών, τα νέα αρχαιολογικά ευρήματα, μαζί με τα παλαιότερα, θα ταξινομηθούν σε οργανικές ενότητες από τον Caylus, τον Montfaucon ή τον Winckelman. Σταδιακά η μελέτη της αρχαιότητας διαμορφώνεται σε αυτόνομη επιστήμη και τείνει να ορίσει το δικό της πεδίο και τις δικές της μεθόδους⁶.

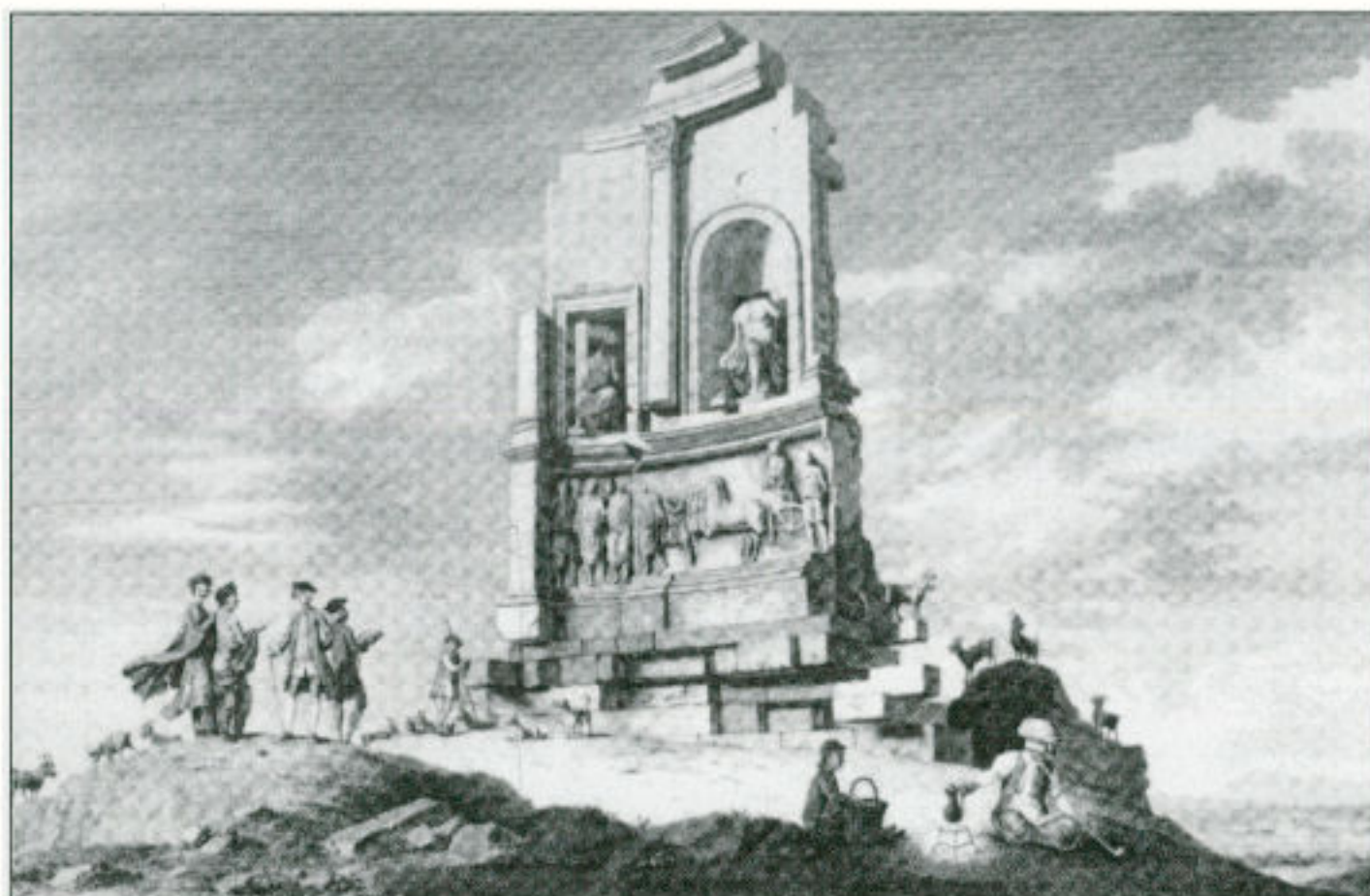
Η αρχαιόφιλη εταιρεία των Ερασιτεχνών, των Dilettanti⁷, ενθάρρυνε ουσιαστικά τις έρευνες των Βρετανών αρχαιολόγων στην Ελλάδα. Στα 1751 και 1752, η εταιρεία ενίσχυσε με το κύρος της και εξέδωσε τα πορίσματα των εργασιών δύο νέων αρχιτεκτόνων στην Αθήνα, των J. Stuart και N. Revett⁸, οι οποίοι, παρά τις δυσκολίες, προέβησαν σε ακριβείς μετρήσεις και απεικονίσεις των μνημείων της Ακρόπολης. Στην αφήγησή τους δεν λείπουν οι παρακάμψεις σε θέματα μη αρχαιολογικά, ωστόσο η αξία του έργου τους έγκειται στο γεγονός ότι τα αθηναϊκά μνημεία μελετήθηκαν και αποτυπώθηκαν για πρώτη φορά μεθοδικά και εξαντλητικά.

Οι Dilettanti διοργάνωσαν αρκετές περιηγήσεις στην Ελλάδα. Το σημαντικό για τις ομηρικές σπουδές ταξίδι του R. Wood, στα 1750, πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια μιας αποστολής των Ερασιτεχνών⁹. Η σημαντικότερη όμως αποστολή της Εταιρείας, είναι αναμφισβήτητα εκείνη των Chandler, Pars και Revett στα 1764-66. Η περιηγητική αφήγηση, γραμμένη από τον Chandler, αποτελεί μία συστηματική μελέτη των μνημείων του ελληνικού χώρου. Μεταξύ των "μνημείων" αυτών σημαντική θέση κατέχουν οι νεότεροι Έλληνες, από τη μελέτη των οποίων οι αρχαιόφιλοι περιηγητές θεωρούν ότι αποκτούν πρόσβαση σε μια απτή επιβίωση της αρχαιότητας¹⁰. Πράγματι η περιηγητική αφήγηση του Chandler, θα δώσει μια πλήρη και εναργή εικόνα της Ελλάδας και των μνημείων της, ενώ θα εισαγάγει τη συγκριτική και κριτική μέθοδο παράλληλης μελέτης του αρχαίου και του νεότερου ελληνικού πολιτισμού.

Ένα πιο συγκροτημένο, διαρκέστερο και συστηματικότερο ενδιαφέρον για τη σύγχρονη Ελλάδα χαρακτηρίζει τις εργασίες των κύκλων των Γάλλων ελληνιστών και των ελληνιζόντων λογίων του τελευταίου τέταρτου του 18ου αιώνα. Οι ειδικευμένοι αυτοί διανοούμενοι, σε άμεση ή έμμεση σχέση με την Académie des Inscriptions και αργότερα με το Institut de France, έθεσαν τις βάσεις της επιστημονικής προσέγγισης των νεότερων ελληνικών πραγματικοτήτων, στάση η οποία εκδηλώνεται παράλληλα με τη δυναμική επανεμφάνιση της νεότερης Ελλάδας στη διεθνή σκηνή.

Το φαινόμενο αυτό είναι πολυδιάστατο. Είναι το προϊόν ενός συστήματος αμοιβαίων εξαρτήσεων και αλληλοσυμπληρωμένων παραμέτρων, μία αργή αποκρυστάλλωση νοητικών, κοινωνικών, πολιτικών και μορφωτικών επεξεργασιών που επιτελέστησαν ένθεν και ένθεν.

Η τελική αφύπνιση των Ελλήνων κατά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους, η διοικητική διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και η

1. Οι J. Stuart, N. Revett, G. Dawking και R. Wood στην Αθήνα τον Μάιο του 1751

πολιτική της εξάπλωσης και της προστασίας, την οποία κατάφερε να συντηρεί η Γαλλία στην καθ' ημάς Ανατολή, συνθέτουν αναμφισβήτητα μία από τις διόδους που οδηγούσαν προς την Ελλάδα. Συγχρόνως το κίνημα της επιστροφής στο Αρχαίο, ο ύστερος κλασικισμός, το αρκαδικό πνεύμα που χαρακτηρίζει τις τέχνες και τα γράμματα της εποχής, επαναδραστηριοποιούν τις κλασικές αξίες και ιδέες. Το Φιλολογικό Ταξίδι του Guys στην Ελλάδα και περισσότερο το Ταξίδι του Νέου Ανάχαρη του abbé Barthélemy, απολογισμός και μανιφέστο του αρχαϊζοντος εγκυκλοπαιδικού ρεύματος, θα εμπνεύσουν ένα σημαντικό κίνημα αρχαιοφίλων, ελληνιστών καλλιτεχνών και ειδικευμένων λογίων οι οποίοι θα μελετήσουν για πρώτη φορά συλλογικά και μεθοδικά τον αρχαίο και τον νεότερο ελληνικό πολιτισμό¹¹.

Αξίζει να καθυστερήσουμε λίγο στις ειδικές ζητήσεις των κύκλων αυτών, προκειμένου να δηλωθεί το περιβάλλον και οι συσχετισμοί που εξέθρεψαν την επιστημονική στροφή του λόγιου δυτικού ενδιαφέροντος για την Ελλάδα.

Στα τέλη του 18ου αιώνα ο γαλλικός ελληνισμός μοιάζει να υπερβαίνει τα συμβατικά έως τότε όρια του φιλολογικού κλασικισμού και να επιχειρεί μία αντικειμενικότερη και ιστορική προσέγγιση του πολιτισμού

2. J.D. Barbié du Bocage, Χάρτης της Ελλάδας και των αποικιών της, χαλκογραφία 820

580 χλ., Παρίσι, 1811, για τον "άτλαντα" του ταξιδιού του Νέου Ανάχαρη στην Ελλάδα

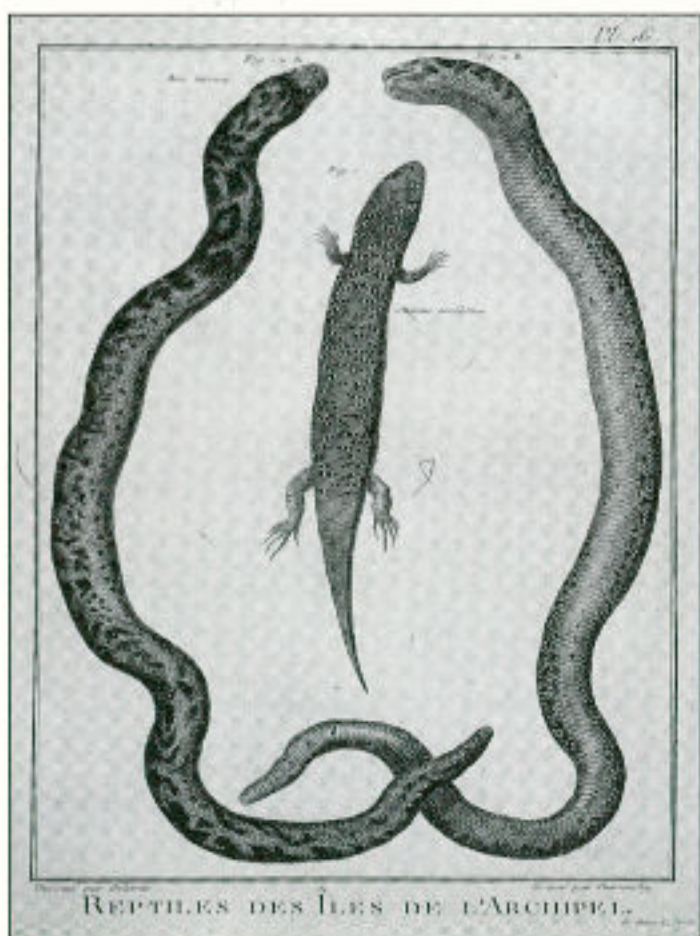
της Ελλάδας, ενώ ταυτόχρονα εκδηλώνεται και η διάθεση κατανόησης των ανθρωπίνων διαστάσεων του. Το γνωστικό πεδίο του ελληνισμού ευρύνεται και τείνει να καλύψει το σύνολο της ελληνικής ιστορίας και παιδείας, θεωρώντας τις νεότερες εκφράσεις ως ζώντα ερείπια που συμπληρώνουν τα αρχαία. Μία συγκριτική και κριτική μέθοδος αναπτύσσεται παράλληλη με την πρώτη κριτική και συγκριτική αξιοποίηση των σχολίων β' των χειρογράφων, η οποία, στη διάθεσή της να αποκτήσει εναργέστερη εικόνα της αρχαιότητας, μελετούσε και αξιοποιούσε τη συνεισφορά της "παρακμής", βυζαντινής ή υστεροβυζαντινής.

Ο κριτικός και συγκριτικός ελληνισμός του τέλους του 18ου αιώνα και των αρχών του 19ου, θα μπορούσε να συνοψισθεί επιγραμματικά ως η μελέτη της δυναμικής του ελληνικού πολιτισμού, αρχαίου, μεσαιωνικού και νεότερου. Η κριτική και συγκριτική μέθοδός του, επέτρεπε την ταυτόχρονη πρόσβαση στα διαδοχικά στρώματα του πολιτισμού στην Ελλάδα. Η νέα αυτή ανανεωμένη και ανανεωτική στάση, προσέφερε έναν κοινό ορίζοντα σε λόγιους και ειδικούς, προερχόμενους από διαφορετικούς γνωστικούς κλάδους. Γεωγράφοι, φιλόλογοι, γλωσσολόγοι, αρχαιολόγοι, φιλόσοφοι και πολιτικοί αναλυτές οδηγούνται προς μια πρώτη συστηματική επαφή με τις ελληνικές πραγματικότητες. Μελετούν τη νεότερη γλώσσα και φιλολογική παραγωγή, ενδιαφέρονται για τους διοικητικούς και οικονομικούς μηχανισμούς της νεότερης ελληνικής κοινωνίας, μελετούν το φυσικό περιβάλλον και σφυγμομετρούν το ελληνικό κοινωνικό σώμα προκειμένου να εντοπίσουν τα ίχνη της "αναγέννησης"¹².

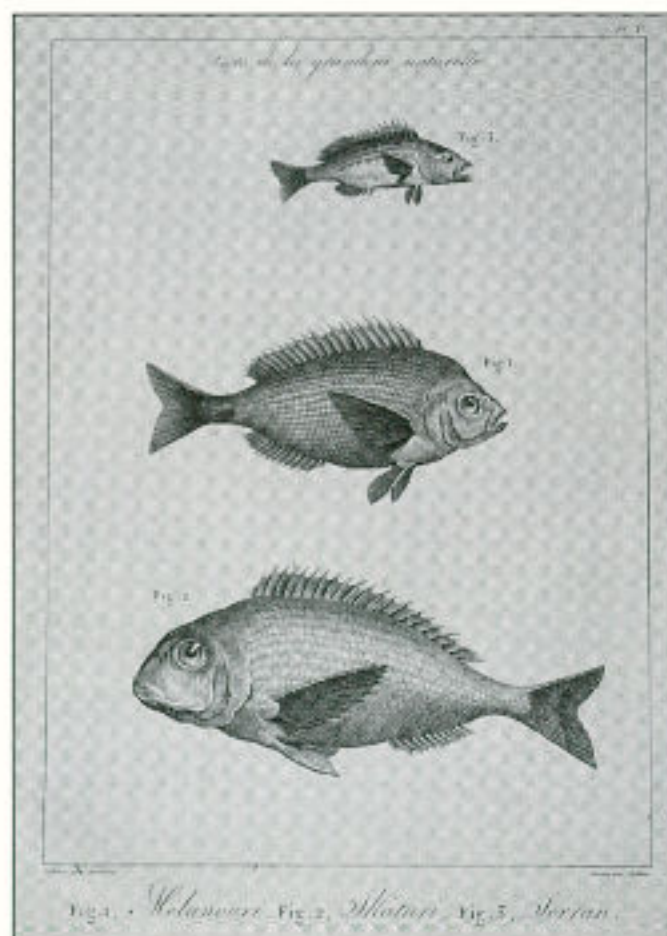
Το ενδιαφέρον αυτό έχει ήδη παρατηρηθεί από τη σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία και έχει χαρακτηριστεί ως "πρώιμος λόγιος φιλελληνισμός". Ο όρος αυτός είναι μάλλον ατυχής. Απορρέει από τον υπολογισμό του εθνικού οφέλους που προέκυψε από το δυτικό ενδιαφέρον κατά την τόσο κρίσιμη προεπαναστατική περίοδο και περιορίζεται στις εργασίες όσων κατέληξαν σε θετικά συμπεράσματα για τον νεότερο ελληνισμό. Εντούτοις το έργο όσων, μέσα από το κοινό κριτικό και συγκριτικό σύστημα προσέγγισης, κατέληξαν σε αρνητικά συμπεράσματα, είναι συνήθως συστηματικότερο, επειδή με την επιχειρηματολογία τους επιχειρούν να καταρρίψουν θέσεις φορτισμένες από συναισθήματα και μία κλασικιστική παράδοση 200 χρόνων. Οι μελέτες του Cornelius de Pauw, αλλά κυρίως οι μελέτες του Bartholdy, του Annse de Villoison ή του Malte-Brun, είναι κατά πολύ μεθοδικότερες από εκείνες του Guys, του Savary ή των Stephanopoli.

Το έργο του συγκριτικού και κριτικού ελληνισμού είναι σημαντικό από πολλές πλευρές. Τα περιορισμένα χρονικά πλαίσια αυτής της ανακοίνωσης δεν επιτρέπουν να επεκταθούμε στην παρουσίαση όλου του εύρους της πρώτης και μεγάλης αυτής στροφής προς τη θετική και συστηματική μελέτη και κατανόηση της Ελλάδας. Θα περιορισθώ έτσι στους τομείς που παρουσιάζουν κάποια συνάφεια με το έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Εκστρατείας του Μοριά.

Πρώτα έρχονται οι επιστήμες του χώρου, οι επιστήμες της Φύσης. Το συγκριτικό πεδίο στις επιστήμες αυτές ήταν γονιμότατο, δεδομένου ότι οι παρατηρήσεις των αρχαίων αφορούσαν κατά κύριο λόγο στον ελληνικό κόσμο. Στα ίχνη του Tournefort αλλά και του Στράβωνα ή του Πλίνιου, ταξίδεψαν κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα οι φυσιδίφες Spalanzani και Sibthorp, ο οποίος, καταπονημένος από τις κακουχίες του ταξιδιού, απεβίωσε λίγους μήνες μετά την επιστροφή του, πριν ολοκληρωθεί η μνημειώδης έκδοση της *Flora Graeca*¹³. Ωστόσο, τόσο ο Spalanzani, όσο και ο Sibthorp, μολονότι συνοδεύονται από άλλους τεχνικούς ή επιστήμονες, δεν αποτελούν καθεαυτό επιστημονικές αποστολές. Αντιθέτως κατά τα τέλη του 18ου αιώνα η γαλλική πλευρά οργάνωσε δύο επίσημες

3. G.A. Olivier, *Ερπετά των νησιών του Αρχιπελάγους*, περ.1799

4. Sonnini de Manoncourt, *Μελανούρι, σκαθάρι και χάνος*, περ.1784

επιστημονικές αποστολές στην ανατολική Μεσόγειο, αυτήν του Sonnini de Manoncourt και εκείνη των Olivier και Bruguière.

Ο πρώτος ταξίδεψε στα 1779 κατ' εντολή του Λουδοβίκου του 16ου και με τη συγκατάθεση των Οθωμανικών Αρχών, μέσα στα πλαίσια της αποστολής του Baron de Tott στην Τουρκία. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι τη στρατιωτική αποστολή του Tott, πλαισίωναν εκτός από τον φυσιοδίφη Sonnini de Manoncourt, ο ανατολιστής Venture de Paradis και ο γεωμέτρης Ame de la Laune.

Ο Sonnini, μαθητής του Buffon και εκδότης του έργου του, μας άφησε μια σημαντική περιηγητική αφήγηση για την Αίγυπτο που κυκλοφόρησε στα 1799 καθώς και μια δεύτερη αφήγηση για την Ελλάδα, η οποία δημοσιεύθηκε στα 1801¹⁴. Η Ελληνική σύνθεσή του, πρόχειρη συγγραφή εμπνευσμένη από την εκδοτική επιτυχία της αιγυπτιακής αφήγησης, δεν στερείται ολότελα αρετών. Τα τμήματα της σύνθεσης που αφορούν στη φυσική ιστορία και στην κοινωνική ανθρωπολογία των ελληνικών νησιών που επισκέφθηκε, παραμένουν από τις σοβαρότερες έως τότε προσεγγίσεις.

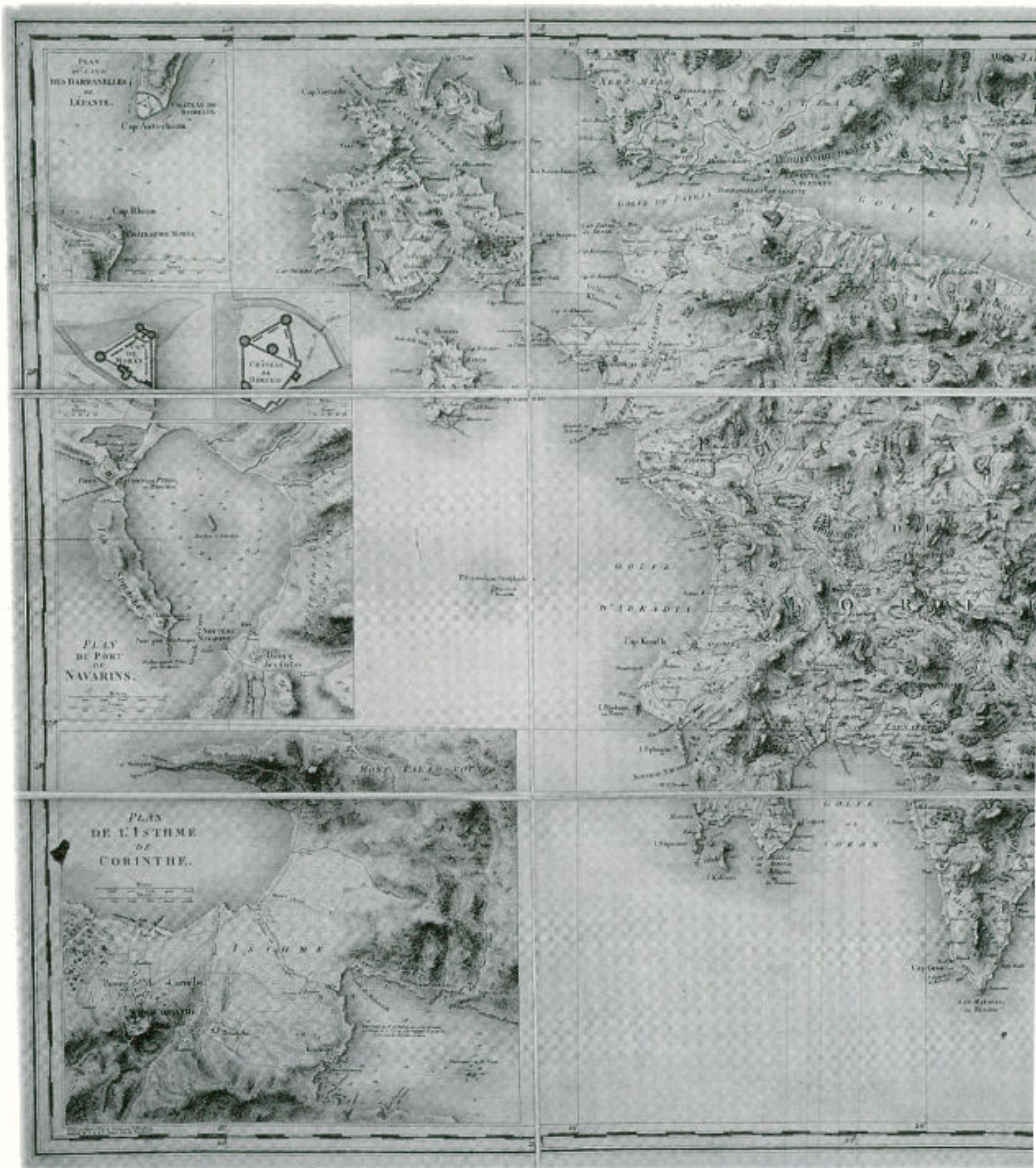
Κατά πολύ σημαντικότερη στάθηκε η περιήγηση των φυσιοδιφών και ιατρών του Πανεπιστημίου του Montpellier, G.A.Olivier και J.G.Bruguière, επιφορτισμένων με διπλωματική και επιστημονική αποστολή από τον Υπουργό Roland και από την Comité de Salut Public. Οι δύο περιηγητές βιάδισαν, σύμφωνα με τις υποδείξεις, "στα ίχνη του Tournefort", από τα 1793 έως τα 1798, ερευνώντας την πολιτική, οικονομική και φυσική ιστορία, την αρχαία και τη σύγχρονη γεωγραφία, τη γεωπονική αλλά και τα ήθη, έθιμα και θεσμούς των περιοχών που διέτρεξαν.

Τα πορίσματα της περιηγήσεώς τους συνετάχθησαν από τον Olivier¹⁵, αφού ο Bruguière πέθανε από τις κακουχίες κατά την επιστροφή στην Ανκόνα, στα 1798. Το έργο δημοσιεύθηκε σε 5 τόμους από τα 1801 έως τα 1807 και αποτελεί ένα σημαντικότερο βήμα στη θετική, αναλυτική γνώση της καθ'ημάς Ανατολής. Αναμφισβήτητα το σημαντικότερο μέρος της αφήγησης παραμένει εκείνο που πραγματεύεται τη σχεδόν έως τότε άγνωστη τοπογραφία της Περσίας, ωστόσο ο Olivier είναι ανάμεσα στους πρώτους που μελέτησαν και ενδιαφέρθηκαν για τις ελληνικές περιοχές γι' αυτό που πραγματικά ήταν και όχι για ό,τι υπήρξαν 20 αιώνες νωρίτερα. Τα χιλιάδες δείγματα ορυκτών, φυτών, εντόμων και μαλακίων που έφερε επιστρέφοντας, καθώς και οι καίριες παρατηρήσεις του για τους λειτουργικούς μηχανισμούς της νεότερης ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, τον καθιστούν πραγματικό πρωτοπόρο του επιστημονικού περιηγητισμού στην Ελλάδα.

Η εξέλιξη της γνώσης του ελληνικού χώρου ακολουθεί, αναγκαστικά θα έλεγε κανείς, παράλληλη πορεία με τις εξελίξεις της γεωγραφικής επιστήμης. Η μαθηματική χαρτογραφία των ελληνικών περιοχών δεν αμελήθηκε παντελώς. Πολυάριθμες τοπογραφικές εργασίες μικρής πάντοτε κλίμακας χαρακτηρίζουν το έργο των Βενετών μηχανικών της δεύτερης ενετικής κυριαρχίας της Πελοποννήσου. Τόσο οι χάρτες του Coronelli, όσο κι εκείνοι του Pacifico και Alberghetti, ή ακόμη το σημαντικό και εν πολλοίς ανέκδοτο τοπογραφικό υλικό που βρίσκεται εναποθημένο στα βενετικά αρχεία, δείχνουν το πόσο δραστήριοι στάθηκαν οι αξιωματικοί του ενετικού στρατού στην Κρήτη και στην Πελοπόννησο κατά τον 17ο αιώνα. Αξίζει να αναφερθεί εδώ το μνημειώδες πρόπλασμα του Ισθμού της Κορίνθου, επιφανείας 5 τ.μ. που λαφυραγωγήθηκε από τους δημοκρατικούς Γάλλους στα 1798 και το οποίο βρίσκεται ακόμη στο Παρίσι.

Οι τοπογραφικές αυτές εργασίες δεν αποδεσμεύονται από τη λόγω εργαστηριακή παράδοση. Η Χαρτογραφική Μεταρρύθμιση του τέλους του 17ου αιώνα θα αργήσει να φέρει καρπούς στον ελληνικό χώρο. Τόσο οι προβηγγιανοί χάρτες, όσο και η γαλλική Υδρογραφική Υπηρεσία, εφαρμόζουν από τις αρχές του αιώνα τις νέες μαθηματικές μεθόδους χαρτογράφησης και δίνουν αρκετές υδρογραφικές αποτυπώσεις ελληνικών ακτών. Στα 1771 η έκδοση της *Description du Golfe de Venise et de la Morée* του J.N. Bellin, υπεύθυνου της υδρογραφικής υπηρεσίας, θα συγκεντρώσει όλα τα έως τότε πορίσματα των ναυτικών μετρήσεων στην περιοχή. Στην έκδοση αυτή οι 23 από τους 49 χάρτες είναι αφιερωμένοι στον ελληνικό χώρο και καλύπτουν περιοχές από την Κέρκυρα έως και τον Αργολικό κόλπο. Ωστόσο, παρ' όλη τη νεωτερίζουσα μαθηματική εμφάνιση αυτών των αποτυπώσεων, τα καθεαυτό θετικά στοιχεία είναι ελάχιστα έως ανύπαρκτα. Οι χάρτες αυτοί βασίστηκαν ως επί το πλείστον στους υπολογισμούς των Ενετών του 17ου αιώνα καθώς και σε εμπειρικές αποτυπώσεις ναυτικών. Ο ίδιος ο Bellin, στο αντίστοιχο υπόμνημα, δηλώνει ότι για τις περιοχές αυτές τα θετικά στοιχεία είναι ανύπαρκτα. Εξάλλου η παράθεση οικονομικών και ιστορικών πληροφοριών μέσα στους χάρτες, δηλώνει την εξάρτηση του όλου έργου από τις λόγιες πηγές του.

Μετά τις μετρήσεις των Βενετών τεχνικών της δεύτερης βενετοκρατίας οργανώθηκε στα 1776 σημαντική γαλλική υδρογραφική αποστολή στην Ανατολική Μεσόγειο υπό τον μαρκήσιο J.B. de Chabert, τα πορίσματα της οποίας δημοσιεύθηκαν στα 1797¹⁸. Εντούτοις η ιστορική γεωγραφία και συγκριτική γεωγραφία, δηλαδή η παράλληλη μελέτη της αρχαίας και της νέας γεωγραφίας, αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό της λό-

5. J.D. Barbié du Bocage, Χάρτης της Πελοποννήσου.

6. Choiseul - Gouffier και οι σύντροφοί του Kauffer, Chabert & St Hilaire, στο σπήλαιο της Αντιπάρου, 1776

γιας γεωγραφίας και χαρτογραφίας από τα τέλη του 16ου αιώνα¹⁷. Ο N.Freret και ο D'Anville, στάθηκαν αναμφισβήτητα οι εργατικότεροι και παραγωγικότεροι Γάλλοι λόγιοι που ασχολήθηκαν με την ιστορική ελληνική γεωγραφία κατά τον 18ο αιώνα. Ο γεωγράφος όμως που έμελλε να συνδέσει το όνομά του και τη σταδιοδρομία του με την Ελλάδα, ήταν ο J.D. Barbié du Bocage. Μαθητής του D'Anville, δημιουργός του μνημειώδους άτλαντα του Ταξιδιού του Νέου Ανάχαρση, μεταφραστής και σχολιαστής του Chandler, ο Barbié στάθηκε στο κέντρο του περιηγητικού προς την Ελλάδα ρεύματος.

Επεξεργαζόμενος το υλικό που συνέλεξαν επιτόπου οι απεσταλμένοι του Choiseul-Gouffier, ο Barbié χαρτογραφεί την αρχαία αλλά και τη νεότερη Ελλάδα. Φτάνει μάλιστα στο σημείο να επιχειρήσει –ελλείψει θετικότερων στοιχείων– να μετατρέψει την ιστορική γεωγραφία σε πολεμική μηχανή: εργάζεται για αρκετά χρόνια στο Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας όπου εκπονεί τον απόρρητο χάρτη της Πελοποννήσου, τον οποίο τόσο βίαια κατέκρινε αργότερα (και εκ του ασφαλούς) ο Bory de Saint Vincent¹⁸. Την εποχή της συνεργασίας του με το Υπουργείο Εξωτερικών, μοιάζει να διαμορφώνεται στους επίσημους γαλλικούς κύκλους και η ιδέα μιας επιστημονικής αποστολής στην Ελλάδα¹⁹.

Ωστόσο, η ιδέα μιας στρατιωτικής απελευθερωτικής εκστρατείας, είναι νωρίτερη. Μοιάζει να γεννήθηκε και να έσβησε κατά τη διάρκεια της

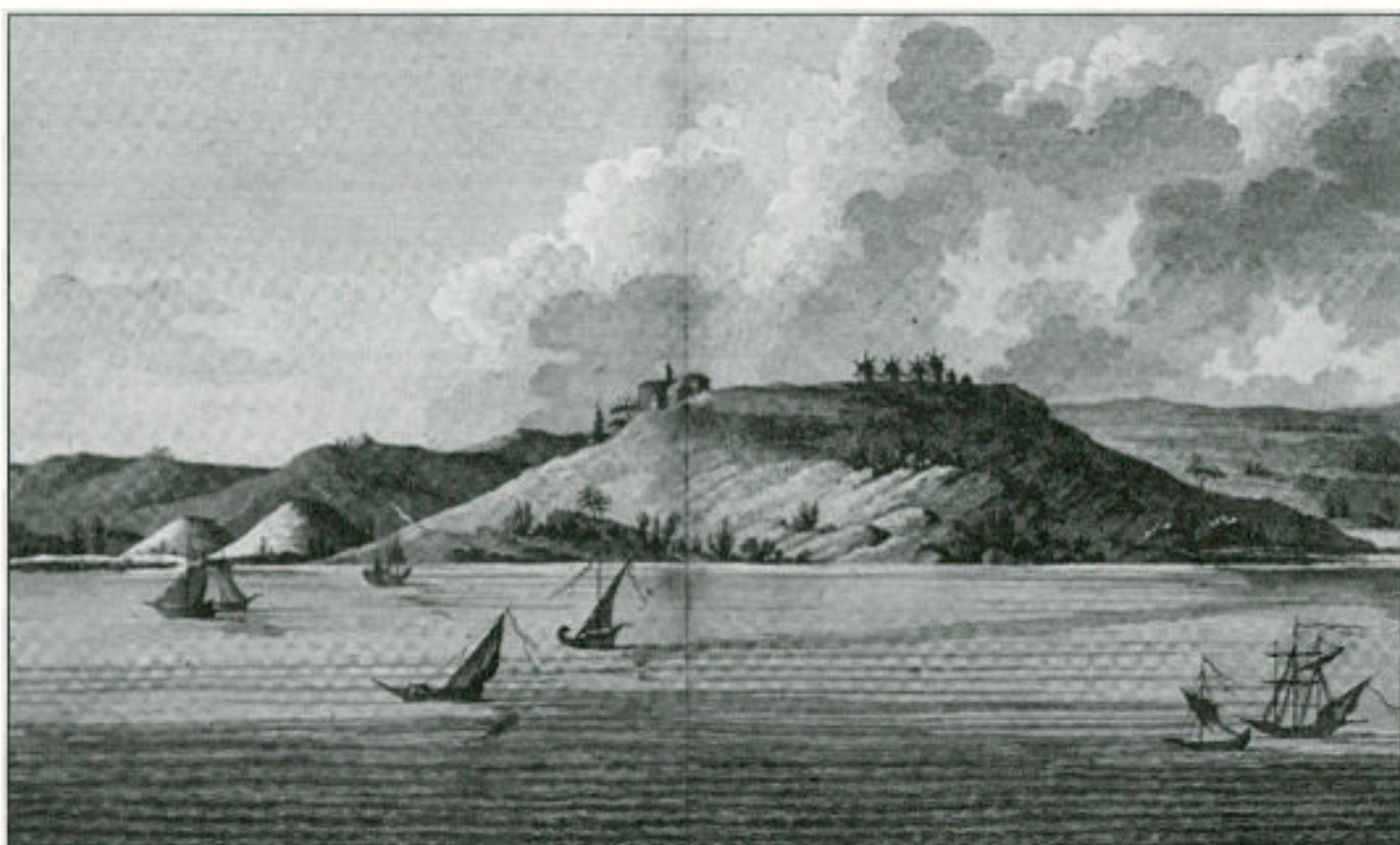
VOYAGE PITTORESQUE
DE LA GRECE.

CHAPITRE PREMIER.

LA GRÈCE est, de tous les Pays, celui qui a présenté le spectacle le plus imposant & le plus varié : des campagnes fertiles, des Villes florissantes, des Nations guerrières & éclairées; de tous côtés, des monumens qui rappeloient de grandes actions, des marbres, des bronzes qui retraçoient la beauté, les Héros ou les Dieux; en un mot, une contrée où l'Art & la Nature sembloient avoir essayé tout ce que leurs efforts réunis pouvoient produire : voilà l'idée que, pendant des siècles entiers, l'Histoire nous offre de la Grèce; c'est cette idée qui m'a inspiré, dès mon enfance, le desir de faire le voyage dont j'ose mettre le tableau sous les yeux du Public. J'ai vu par moi-même tous les lieux; j'ai vu tous les monumens dont les dessins vont être gravés. La seule prétention de cet Ouvrage est de représenter avec la plus grande exactitude l'état actuel du Pays. Quelques changemens que lui ait fait éprouver le ravage des tems, moins encore que le despotisme des Turcs, on y trouvera des objets intéressans par eux-mêmes, & par le souvenir de ce qu'ils furent autrefois. Ceux qui chérissent l'antiquité me sauront gré, du moins, des efforts que j'ai faits

A

7. Choiseul-Gouffier, βινιέτα της πρώτης σελίδας του *Voyage Pittoresque*, 1784, με αναπαράσταση της εκδίωξης των Τούρκων από την Ελλάδα από τον ρώσικο στρατό

8. J.B.Lechevalier, *άποψη των ακτών της Τρωάδας με τους τάφους του Αχιλλέα και του Πατρόκλου*, 1802

σύντομης πρώτης γαλλικής κυριαρχίας της Επτανήσου. Κατά το διάστημα αυτό λειτούργησε το προπαγανδιστικό Πρακτορείο της Ανκόνας και επιχειρήθηκε το διερευνητικό ταξίδι των Stephanopoli στη Μάνη και στην Ήπειρο. Τον ίδιο καιρό Έλληνες φιλελεύθεροι διανοούμενοι, όπως ο Ρήγας ή ο Κοραΐς εξέφρασαν τις ελπίδες τους για μία πιθανή απελευθέρωση της πατρίδας τους, ενώ Γάλλοι λόγιοι και διανοητές, πάντοτε αυθορμήτως, υπερασπίστηκαν θερμά αντίστοιχες θέσεις. Ένας από αυτούς και ο γεωγράφος Edme Mentelle, ο επιστημότερος των Γάλλων γεωγράφων και χαρακτηριστικό δείγμα προσαρμοστικότητας στις συνεχείς αλλαγές των αξιών της πολυτάραχης εκείνης εποχής. Σε σειρά μαθημάτων του στο Lycée Républicain, στα 1798, αφιερωμένα στην ιστορική γεωγραφία της Πελοποννήσου, περιγράφει τα πλεονεκτήματα που θα προέκυπταν για τα δημοκρατικά γαλλικά στρατεύματα, από τη γνώση της ακριβούς τοποθεσίας των διάσημων ελληνικών περιοχών. Επιπλέον η γνώση της ιστορικής γεωγραφίας των αρχαίων περιοχών θα πληροφορούσε τους ελευθερωτές της Ελλάδας για τα μνημεία και τους θησαυρούς που θα μπορούσαν να ανακαλύψουν και να σώσουν από την ερείπωση²⁰.

Οι παρατηρήσεις αυτές του Edme Mentelle μας οδηγούν στον χώρο του κυρίαρχου ενδιαφέροντος των δυτικών κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου: την αρχαιολογία. Στον τομέα αυτό επιτελέσθη σημαντικό έργο. Το έδαφος δεν ήταν παρθένο. Μετά τον Nointel, τον Julien Leroy και κυρίως την αποστολή των Stuart και Revett κι αργότερα του Chandler, οι ομάδες που οργάνωσε ο Choiseul-Gouffier, περιηγήθηκαν συστηματικά τον ευρύτερο ελληνικό χώρο, αποτυπώνοντας αρχαιολογικούς χώρους, σχεδιάζοντας μνημεία, αντιγράφοντας επιγραφές, κατασκευάζοντας γύψινα προπλάσματα των σημαντικότερων μνημείων, συλλέγοντας και φυγαδεύοντας τέλος τις φορητές αρχαιότητες. Στο μεθοδικό αυτό πρόγραμμα εργάστηκαν, εκτός από τον Choiseul, οι Fauvel και Foucherot, ο Lechevalier, ο Kauffer, ενώ οι Cousinéry και Villoison ενδιαφέρθηκαν περισσότερο για τον εντοπισμό νομισμάτων, επιγραφών και χειρογράφων.

Το έργο της ομάδας είναι γνωστό και για τον λόγο αυτό δεν θα επεκταθώ σε λεπτομερέστερη παρουσίαση. Θα ήθελα ωστόσο να αναφερθώ σε ορισμένες νέες στάσεις απέναντι στην αρχαιότητα, στάσεις που διαμορφώνονται σταδιακά κατά την περίοδο αυτή.

Το έργο του αρχαιολόγου-γεωγράφου J.B. Lechevalier αποτελεί αναμφισβήτητα, μία από τις πλέον ουσιώδεις συνεισφορές στην προσέγγιση της ελληνικής αρχαιότητας, έτσι όπως εγκαινιάζει ό,τι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε την αρχαιολογική φάση του ομηρικού ζητήματος. Τη στιγμή όπου οι εγκυρότεροι δυτικοί διανοητές, όπως ο F. Aug. Wolf, έφταναν να αμφισβητούν την ύπαρξη του Ομήρου και την κάθε πραγματική βάση των ομηρικών επών, ο Lechevalier περιηγείται προσεκτικά την Τρωάδα με τον Όμηρο στο χέρι, αναγνωρίζει τις περιοχές που περιγράφονται στα ποιήματα, φτάνει κοντά στο να εντοπίσει την ακριβή τοποθεσία της Τροίας²¹. Ενεργεί επιτόπου βιαστικές ανασκαφές, τα ευρήματα των οποίων επιβεβαιώνουν των λόγων του το αληθές. Η ιστορική γεωγραφία μοιάζει να ελευθερώνεται από το εργαστήριο και να κάνει τα πρώτα διστακτικά βήματα στο πεδίο εφαρμογής της.

Και άλλες στάσεις ως προς την αρχαιότητα φαίνονται να διαμορφώνονται κατά την ίδια περίοδο. Λίγο πριν από την απογύμνωση των μνημείων της Ακρόπολης από τον λόρδο Elgin, ο Γάλλος αρχιτέκτων Legrand, μέλλων εκδότης της αρχαιολογικής σειράς Galerie Antique, εισηγήθηκε με υπόμνημά του στον Choiseul-Gouffier τη σύσταση μουσείου πάνω στον βράχο της Ακρόπολης, προκειμένου αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες και καλλιτέχνες να μπορούν να μελετούν στον φυσικό τους χώρο τα κλασικά μνημεία. Το υπόμνημα αυτό βρίσκεται εναποτεθημένο στα χαρ-

τιά του Choiseul, στα γαλλικά κρατικά αρχεία και χαρακτηρίζει μια στάση απέναντι στις αρχαιότητες της οποίας η ωρίμανση θα καθυστερήσει για χρόνια στο πνεύμα των ειδικών.

Η χρήση της ελληνικής αρχαιότητας στην ευρωπαϊκή Δύση, που μοιάζει να γενικεύεται κατά τα τέλη του 18ου αιώνα και τις αρχές του 19ου, είναι εκείνη που επιχειρεί η αρχιτεκτονική. Στην Αγγλία κυρίως²², αλλά και στη Γαλλία²³ χτίζονται πολλά δημόσια και ιδιωτικά κτίρια κατά τον ελληνικό ρυθμό. Πέραν όμως αυτών, ένα πλήθος “ελληνόρρυθμων” αντικειμένων αντιστοίχου εμπνεύσεως και ποικίλων διαστάσεων, προτείνονται για χρήση σε ένα κοινό το οποίο φαίνεται ολοένα και περισσότερο εξοικειωμένο. Μεταξύ των άλλων προπλασμάτων που κατασκεύασε ο Fauvel, ήταν κι εκείνο του χορηγικού μνημείου του Λυσικράτη. Αντίγραφα του μνημείου, κατασκευάσθηκαν και στήθηκαν στην αγορά του St. Honore και στους κήπους του Fontainebleau, ενώ σύντομα το εργοστάσιο των αδελφών Tabucchi άρχισε να παράγει πορσελάνινα θερμαντικά σώματα, πιστά αντίγραφα του μνημείου. Η βιομηχανική και σχεδιαστική αυτή χρήση σηματοδοτεί νέες, ενδιαφέρουσες πλευρές της αφομοίωσης της ελληνικής αρχαιότητας.

Ωστόσο, αυτό που πρέπει να τονισθεί στο σημείο αυτό, είναι ότι στον τομέα της μελέτης της ελληνικής αρχιτεκτονικής, αυτοί που διακρίθηκαν κατά τα τέλη του 18ου αιώνα και τις αρχές του 19ου, για το εύρος, τη δυναμική και την ποιότητα των δραστηριοτήτων τους, ήσαν οι Βρετανοί.

Οι πρωτοποριακές εκδόσεις των Stuart & Revett (1762-1794) προκάλεσαν στην Αγγλία γνήσιο ενθουσιασμό για την καθαρά ελληνική τέχνη. Μία πλειάδα νεαρών και φιλόδοξων Βρετανών αρχιτεκτόνων, τοπογράφων και καλλιτεχνών, κατέκλυσε κυριολεκτικά την Ελλάδα. Η θερμή αγγλοτουρκική συμμαχία και η αδιαμφισβήτητη αγγλική υπεροπλία στις θάλασσες, εξασφάλιζε στους Βρετανούς περιηγητές μία μοναδική ελευθερία κινήσεων στον ελληνικό χώρο. Η “μεταφύτευση”²⁴ της Ελλάδας στην Αγγλία, πραγματοποιήθηκε μέσα σε θεαματικά σύντομο χρονικό διάστημα.

Δεν είναι εδώ η θέση να εξιστορήσουμε τις περιπετειώδεις πτυχές αυτής της “μεταφύτευσης”: όλος ο γλυπτός διάκοσμος του Παρθενώνα, μαζί με τα περισσότερα από τα σημαντικά γλυπτά στοιχεία των μνημείων της Ακρόπολης λεηλατήθηκαν· ανακαλύφθηκαν, φυγαδεύθηκαν και πουλήθηκαν σε διεθνείς δημοπρασίες, στη Ζάκυνθο, οι καλλιτεχνικοί θησαυροί της Αφαίας και του Επικούρειου Απόλλωνα· και ένας σημαντικός αριθμός φορητών αρχαιοτήτων από όλες τις γωνιές του ελληνικού

κόσμου, έπαιρνε τον δρόμο για τις συλλογές της Δύσης²⁵. Εντούτοις, όσο κι αν η Ελλάδα αποστερήθηκε πολλούς από τους σπουδαιότερους θησαυρούς της, και μάλιστα με τρόπους και μεθοδεύσεις που δεν προήγαγαν πάντοτε ούτε την επιστήμη, ούτε το ηθικό ανάστημα των αυτουργών, οφείλουμε να συγκρατήσουμε το γεγονός ότι η ελληνική αρχαιότητα βρέθηκε στο επίκεντρο των ζητήσεων των ειδικών και του κοινού στην Ευρώπη, και κοντά σε αυτήν, η νεότερη Ελλάδα.

Παράλληλα με τις αρπαγές των μνημείων, τα τελευταία 20 χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, η νεότερη Ελλάδα έγινε το θέατρο μακροχρονίων και συστηματικών παρατηρήσεων. Οι επιβλητικές σε όγκο και μεστές σε περιεχόμενο αφηγήσεις των περιηγητών της περιόδου αυτής, αποτελούν μοναδικά τεκμήρια της νεότερης ελληνικής ιστορίας.

Πράγματι, ένα νέο είδος περιηγούμενου ειδικευμένου παρατηρητή διαμορφώνεται κατά τα χρόνια αυτά. Εκείνο του νεοελληνιστή ειδικού. Ο Sir W.Gell, ο W.M.Leake και ο F.C.H.L. Rouqueville, για να αναφερθούμε στους πολυγραφότερους, αναλώνουν τις μέρες τους στην Ελλάδα, μελετώντας τη γεωγραφία, την τοπογραφία και την ιστορία του τόπου, την οικονομία, τους θεσμούς και τις παραδόσεις του λαού που επιβίωνε στη χώρα των μεγάλων προγόνων.

Οι εργασίες τους αποτελούν τα πρώτα μεθοδικά πορίσματα του κριτικού και συγκριτικού ελληνισμού και διαμορφώνουν έτσι ένα μορφωτικό κίνημα που εξέθρεψε τις ελληνικές μελέτες όλου του 19ου αιώνα, και καθόρισε εν πολλοίς τις μακρές συζητήσεις γύρω από τη φυσιογνωμία της νεότερης Ελλάδας.

Κλείνοντας, θα ήθελα να αναφερθώ στη στάση των μελών της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του 1829, απέναντι στο κίνημα αυτό. Οι αναφορές στο έργο των προδρόμων ήσαν αναπόφευκτες, εφόσον το έργο τους, νωπό ακόμη, αποτελούσε το γνωστικό υπόβαθρο των ερευνών τους.

Ένα γενικό συμπέρασμα από τις διάσπαρτες νύξεις και αναφορές, είναι ότι τα περισσότερα μέλη της Αποστολής, αισθάνονται βαρύ τον ίσκιο των πρωτοπόρων. “Οι καταστροφές” του abbé Barthélemy, “ο ερασιτεχνισμός” του Choiseul-Gouffier, “η παραμορφωτική ανικανότητα” του Barbié du Bocage ή “οι μυθοπλασίες” του Rouqueville, είναι από τις εκφράσεις που συναντώνται στις σελίδες ορισμένων από τις εκδόσεις της Αποστολής. Ωστόσο, αξίζει να αναρωτηθεί κανείς, εάν οι προσεγγίσεις των μελών της Επιστημονικής Αποστολής του 1829 καταφέρνουν να απαλλαγούν από το συγκριτικό πνεύμα των ελληνιστών και να γίνουν

“θετικές”, επιστημονικά τεκμηριωμένες, αναλύσεις μιας ζώσας πραγματικότητας, αποδεσμευμένες από τα ιδεολογήματα του συγκριτισμού και τη βαριά σκιά της αρχαιότητας.

Η γοητεία του συγκριτικού ελληνισμού μοιάζει αναπόφευκτη, τουλάχιστον για τα δεδομένα που προσέφερε η ελληνική πραγματικότητα τον καιρό του Καποδίστρια. Από αυτή δεν θέλησε να απαγκιστρωθεί ούτε ο Chateaubriand ούτε αργότερα ο Victor Hugo ή ο Ernest Renan. Ας σημειωθεί εδώ καταληκτικά το γεγονός ότι ο Edgard Quinet, ο συγγραφέας της εκτενούς συγκριτικής μελέτης ανάμεσα στη νεότερη και την αρχαία Ελλάδα²⁶, ταξίδεψε μέσα στα πλαίσια της Επιστημονικής Αποστολής του 1829.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Bossuet σε επιστολή του προς τον Fenelon, έγραφε: “La Grèce s’ouvre à moi, le sultan effrayé recule; déjà le Péloponnèse respire en liberté, et l’église de Corinthe va refleurir; la voix de l’apôtre s’y fera encore entendre. Je me sens transporté dans ces beaux lieux et parmi ces ruines précieuses, pour y recueillir avec les plus curieux monuments, l’esprit même de l’antiquité. Je cherche cet aréopage où saint Paul annonça aux sages du monde un Dieu inconnu; mais le profane vient après le sacré, et je descends au Pirée où Socrate fait le plan de sa république. Je monte au double sommet du Parnasse. Je cueille les lauriers de Delphes, et je goûte les délices de Tempé. Quand est-ce que le sang des Turcs se mêlera avec celui des Perses sur les plaines de Marathon, pour laisser la Grèce entière à la religion, à la philosophie, aux beaux arts qui la regardent comme leur patrie?” (Mercure de France, vol. 47, avril 1811, p. 57-58).

2. Numa Broc, *La Géographie des Philosophes*, Paris 1975, σελ. 50-63.

3. Για τη ζωή και τα ταξίδια του Jacob Spon, καθώς και για το αρχαιολογικό και κριτικό του έργο, βλ. τη σημαντική συλλογική εργασία *Jacob Spon, Un Humaniste Lyonnais du XVIIème siècle*, Textes réunis sous la direction scientifique de Roland Étienne et de Jean-Claude Mossière, Paris 1993.

4. Βλ. στην εισαγωγική μελέτη του St. Yerassimos, στο J.P. de Tournefort, *Voyage d’un Botaniste*, Paris 1980.

5. Ο όρος “αρχαιοκάπηλος” προϋποθέτει παρέκκλιση ή παράβαση νόμου, ο οποίος δεν υπήρχε έως τη στιγμή που λειτούργησε ο ελληνικός κρατικός μηχανισμός. Ας σημειωθεί ότι αυτός ο σκοτεινός ως προς την ετυμολογία όρος, παρασκευάστηκε στις αρχές του ελεύθερου ελληνικού βίου, μαζί με άλλους 90 συναφείς (βλ. Κουμανούσης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, σελ. 154-156).

6. Για την εξέλιξη της αρχαιολογικής περιέργειας προς την επιστήμη της αρχαιολογίας βλ. Kr. Pomian, *Collectionneurs, Amateurs et Curieux*, Paris 1987.

7. Για τα ιστορικά της Εταιρείας βλ. Lionel Gust, *History of the Society of Dilettanti*, London 1898.

8. James Stuart & Nicolas Revett, *The Antiquities of Athens*, London 1762-1794.

9. Ο Wood ταξίδεψε στην Ελλάδα, τη Μικρά Ασία και τη Μέση Ανατολή. Οι παρατηρήσεις του αφορούν σχεδόν αποκλειστικά στα ερείπια της Παλμύρας και του Μπάλμπεκ και αποτελούν σταθμό στις αρχαιολογικές σπουδές. Το Δοκίμιό του για τον Όμηρο (Λονδίνο 1775), περιέχει πολλά στοιχεία από τις περιηγήσεις του στις ελληνικές περιοχές, ενώ συγχρόνως εισάγει τη μακρά φιλολογική διένεξη για την πατρότητα και αυθεντικότητα των ομηρικών επών.

10. Επηρεασμένος από την ανάγνωση του Chandler, ο T. Spencer φτάνει στο σημείο να δηλώσει ότι “οι περιγραφές των τότε Ελλήνων, πριν τους αλλάξει ο δυτικοευρωπαϊκός πολιτισμός, είναι το ίδιο πολύτιμες όσο είναι οι περιγραφές του Παρθενώνα πριν τον καταστρέψει ο βομβαρδισμός των Βενετσιάνων.”

11. Για το ρεύμα αυτό βλ. Em. Egger, *L’Hellénisme en France*, Paris 1869, R. Canat, *L’hellénisme des Romantiques*, Paris 1951 και G. Toliaς, *La Grèce des Hellénistes* (Thèse de Doctorat), Paris 1992. Ειδικότερα για το έργο του Barthélemy και την

επίδρασή του στη διαμόρφωση της κλασικίζουσας ατμόσφαιρας της εποχής, βλ. M.Badolle, *L'abbé J.-J. Barthélemy (1716-1795) et l'Hellénisme en France dans la seconde partie du XVIIIe siècle*, Paris 1927.

12. Ο όρος “αναγέννηση” (régénération), σε συνδυασμό με τον αντίθετό του “παρακμή” ή “εκφυλισμός” (dégénération), συναντάται κατά κόρον στα κείμενα όλων όσων ασχολούνται με τα ελληνικά ζητήματα. Εντούτοις, οι όροι αυτοί είναι προϊόντα της ρητορικής της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 και αποτέλεσαν τους κοινούς τόπους της Μορφωτικής Επανάστασης του Δευτέρου Έτους (1793). Το περιεχόμενό τους είναι περισσότερο κοινωνικό και λιγότερο πολιτισμικό (βλ. Serge Bianchi, *La Révolution Culturelle de l'an II*, Paris 1982). Ας σημειωθεί ότι ο Κοραΐς στο Υπόμνημά του (1803), μολονότι χρησιμοποιεί τους όρους αυτούς επιχειρεί να τους αντικαταστήσει με το αντιθετικό ζεύγος “πολιτισμός-βαρβαρότης”.

13. Η έκδοση της *Flora Graeca Sibthoriana*, διεκπεραιώθηκε από τον συνταξιδιώτη του, τον John Hawkins. Η έκδοση άρχισε στα 1806 και ολοκληρώθηκε στα 1840.

14. *Voyage en Grèce et en Turquie...* 2 τόμοι και άτλας, Paris 1801/1802. Επίσης του ιδίου, *Essai sur un genre de commerce particulier aux îles de l'Archipel du Levant...*, Paris 1797. Το τελευταίο αυτό κείμενο προτείνει την εισαγωγή αποικιακών καλλιεργειών στα ελληνικά νησιά. Η πρακτική αυτή υιοθετήθηκε από τους δημοκρατικούς κι αργότερα τους αυτοκρατορικούς Γάλλους στα Επτάνησα. Στον χώρο αυτό πρωτοπόρος φαίνεται να είναι ο Μαρίνος Χαρβούρης (βλ. Σάθας, σελ. 544). Κατά τα τέλη της περιπετειώδους ζωής του, ο Sonnini θυμήθηκε ξανά την Ελλάδα. Τον Οκτώβριο του 1810, σε ηλικία 60 χρόνων ξεκίνησε για τη Μολδαβία. Έξι μήνες αργότερα πούλησε τη βιβλιοθήκη του στον μητροπολίτη Ιγνάτιο κι έφυγε για τη Γαλλία. Στο δρόμο της επιστροφής, διατρέχοντας τις Ηγεμονίες, αρρώστησε, και πέθανε μόλις έφτασε στο Παρίσι.

15. G.A.Olivier, *Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement pendant les six premières années de la République...*, Paris 1801-1807.

16. Στην έκδοση *Neptune de la Méditerranée*, Paris 1991, περιλαμβάνεται ο χάρτης “Carte des côtes de la Grèce... Dressée d'après les observations astronomiques et nautiques de M. de Chabert...”. Η ιστορία των υδρογραφικών αποστολών στην Ελλάδα δεν έχει γραφεί. Αποτελεί ωστόσο μια καθαρά επιστημονική και τεχνική ενασχόληση των ξένων ειδικών η οποία φέρνει τα πρώτα “θετικά” μαθηματικά δεδομένα για τις ελληνικές περιοχές. Εκτός από την αποστολή του Chabert, κυριότεροι σταθμοί της αναλυτικής υδρογραφικής αποτύπωσης των ελληνικών ακτών είναι οι ακόλουθοι: Gautier & Benoist 1818-1819 (εκδ. 1827), Smyth 1818-1824 (εκδ. 1854) και Graves 1839 (εκδ. 1847), βλ. Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, *Η Χαρτογράφηση του Ελληνικού Παράλιου και νησιωτικού χώρου, Πρακτικά του Εβδόμου Διεθνούς Συμποσίου της IMCos*, Αθήνα 6-8 Οκτωβρίου 1989, Αθήνα 1994, σελ. 63-74 (S. Fischer), 131-142 (R.W. Shirley) και 151-160 (Chr. Terrell).

17. Το μείζον θέμα της Ιστορικής Γεωγραφίας της Ελλάδας δεν έχει επαρκώς αντιμετωπισθεί. Πρόκειται εντούτοις για μία από τις πλέον διαρκείς, διεξοδικές και μεθοδικές ενασχολήσεις των δυτικών γεωγράφων και ελληνιστών, η ο-

ποία, συν τοις άλλοις, εξέθρεψε και συντήρησε σε σημαντικό βαθμό το ενδιαφέρον για τη νεότερη Ελλάδα. Η Ιστορική Γεωγραφία της Ελλάδας, από τον Cluverius έως τον Kierpert, δεν έπαψε να απασχολεί τη δυτική διανόηση και να παράγει σημαντικά, συνθετικά έργα. Για το θέμα αυτό βλ. ενδεικτικά F. de Dainville, *La Geographie des Humanistes*, Paris 1940 και J. Partch, "Der Berygründer des historicher Länderkunde...", *Geographische Abhandlungen* (V,2), Wien und Olmütz 1891.

18. Γ.Τόλιας, "Στη σκιά των περιηγητών, Το ελληνικό γεωγραφικό και χαρτογραφικό έργο του J.-D. Barbié du Bocage", *Τετράδια Εργασίας*, τ. 17, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1993, σελ. 339-341.

19. Η πληροφορία από τον Barbié. Βλέπε Αικ. Κουμαριανού (επιμ.), *Αλληλογραφία, Δανιήλ Φιλιππίδης - Barbié du Bocage - Άνθιμος Γαζής (1794-1819)*, Αθήνα 1966, σελ. 62.

20. *Magasin Encyclopédique*, 4e année, 1798, t.VI, p. 9 - 10.

21. J.B. Lechevalier, *Voyage dans la Troade, ou Tableau de la plaine de Troie...*, 2η έκδοση, Paris 1799 και 3η έκδοση αναθεωρημένη, Paris 1802.

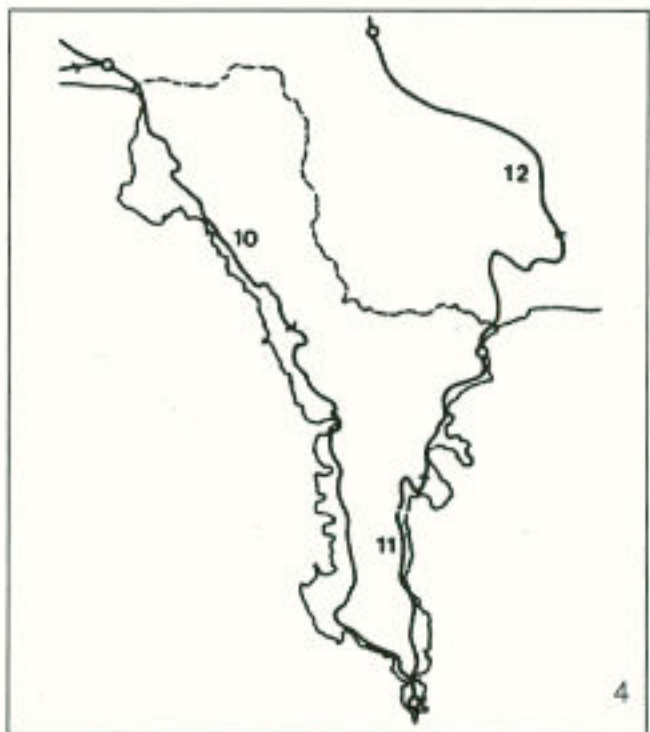
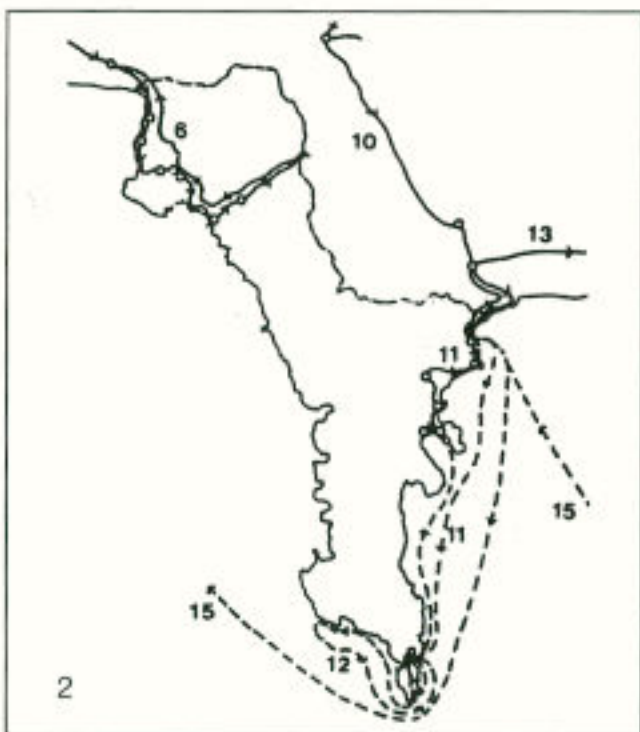
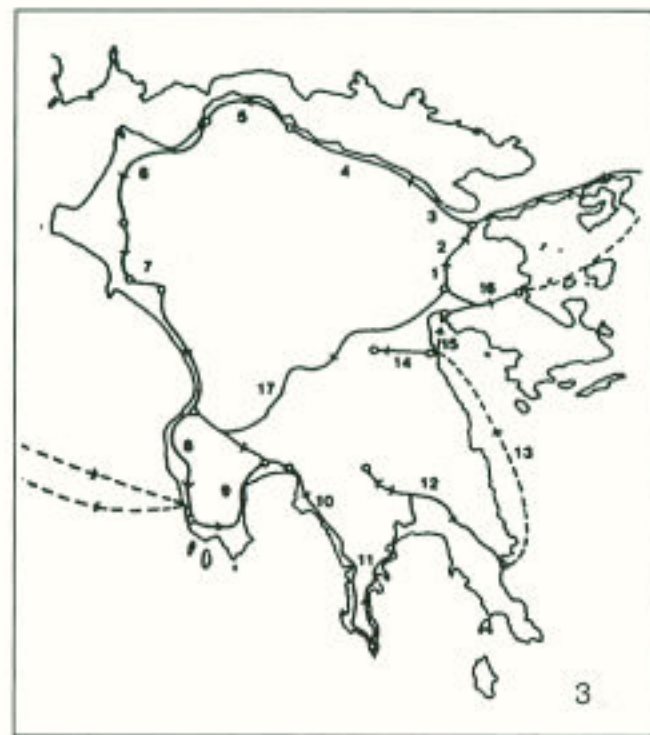
22. Βλ. D.Wiebenson, *Sources of Greek Revival Architecture*, London 1969 και J.Mordaunt Crook, *The Greek Revival*, London 1972.

23. Βλ. ανωτέρω σημ. 11 και τη μελέτη του L.Bertrand, *La fin du classicisme et le retour à l'antique*, Paris 1897.

24. Ο όρος από τον T.Spencer.

25. Βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη της C.Ph.Braken, *Antiquities acquired*, London 1975.

26. *De la Grèce moderne et de ses rapports avec l'antiquité*, Paris 1830.

1. Οι διαδρομές 1-13 της Γαλλικής Αποστολής υπό τον Bory de St Vincent στο Μοριά

3. Οι διαδρομές 1-17 του αρχιτέκτονα Abel Blouet της Γαλλικής Αποστολής στο Μοριά

2. Οι διαδρομές 6, 11, 12, 15 της Γαλλικής Αποστολής υπό τον Bory de St Vincent στη Μάνη. 6. Παραμονή από 25 Μαΐου έως 3 Ιουνίου 1829. 11, 12. Παραμονή από 25 έως 30 Ιουνίου 1829 και 15. Διέλευση το Νοέμβριο 1829, κατά την αναχώρηση για τη Γαλλία

4. Οι διαδρομές 10 και 11 του αρχιτέκτονα Abel Blouet της Γαλλικής Αποστολής στη Μάνη. 10. Από Καλαμάτα έως Κάβο-Ματαπά (Γαίναρο), 11. Από Κάβο-Ματαπά έως Γύθειο

Η Χαρτογράφηση της Μάνης από τη Γαλλική Αποστολή στο Μοριά (1829-1832)¹

Γιάννης Σαΐτας

ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΙΣ ΣΥΝΗΘΕΙΣ ΕΓΧΩΡΙΕΣ ΠΗΓΕΣ υπολογίσιμες μαρτυρίες για τον ιστορικό γεωγραφικό χώρο και την κοινωνία στη Μάνη παρέχουν τα έργα των ξένων στρατιωτικών και επιστημονικών αποστολών, καθώς και των μεμονωμένων περιηγητών που ταξίδεψαν και έδρασαν στην περιοχή².

Ειδικότερα, όσον αφορά στις χαρτογραφικές πηγές, μέχρι τα μέσα του 18ου αιώνα, οι χάρτες που επεξεργάζονταν και εξέδιδαν τα ευρωπαϊκά χαρτογραφικά εργαστήρια, βασιζόνταν είτε αποκλειστικά στους αρχαίους χάρτες και τη μακρόθεν λόγια επίλυση των γεωγραφικών και τοπογραφικών ζητημάτων είτε στο συνδυασμό της λόγιας κριτικής εργασίας με τα επιτόπια οδοιπορικά. Από τα μέσα του 18ου αιώνα η χαρτογραφική μεταρρύθμιση που εφαρμόστηκε στην Ευρώπη βασίστηκε στις επιτόπιες μαθηματικές τοπογραφικές και χωρομετρικές εργασίες. Οι μέθοδοι αυτές μπόρεσαν να εφαρμοστούν σε μεγάλη κλίμακα και συστηματικά στην Ελλάδα από το 1829, με το έργο των Γάλλων στο Μοριά και στη συνέχεια στις υπόλοιπες περιοχές του νεότευκτου κράτους. Μέχρι τότε, μόνον ο παράλιος και ο νησιωτικός χώρος είχαν τύχει χαρτογραφήσεων με σχετική ακρίβεια³.

Η γαλλική αυτή τεκμηρίωση αποτέλεσε βασική τομή για τη γνώση του Ελληνικού χώρου και ξεπέρασε όλες τις προηγούμενες αποσπασματικές προσπάθειες των Γάλλων και των Άγγλων, που είχαν ενταθεί στη διάρκεια των δύο προηγούμενων δεκαετιών για τη χαρτογράφηση της περιοχής [γαλλικοί χάρτες Gautier (1818-19) και Lapie (1826), αγγλικές μετρήσεις Smyth (1825) για τα δυτικά παράλια κ.λπ.]⁴.

Η άρτια χαρτογράφηση της Ελλάδας και ιδιαίτερα η πρώτη φάση, του Μοριά, συνδέθηκε άμεσα με τη στρατιωτική και πολιτική ιστορία του νεοσύστατου κράτους. Οι τρεις "εργοδότες" του χάρτη, με τις σχετικές αντιφάσεις τους, ήταν:

α. το Γαλλικό Υπουργείο Στρατιωτικών, το οποίο από τον Αύγουστο 1828, είχε στείλει στο Μοριά εκστρατευτικό σώμα 15.000 ανδρών υπό τον Μαιζόν για επίτευξη ανακωχής μεταξύ εμπολέμων Τούρκων και Ελλήνων και για την εκκένωση της χερσονήσου από τον αιγυπτιακό

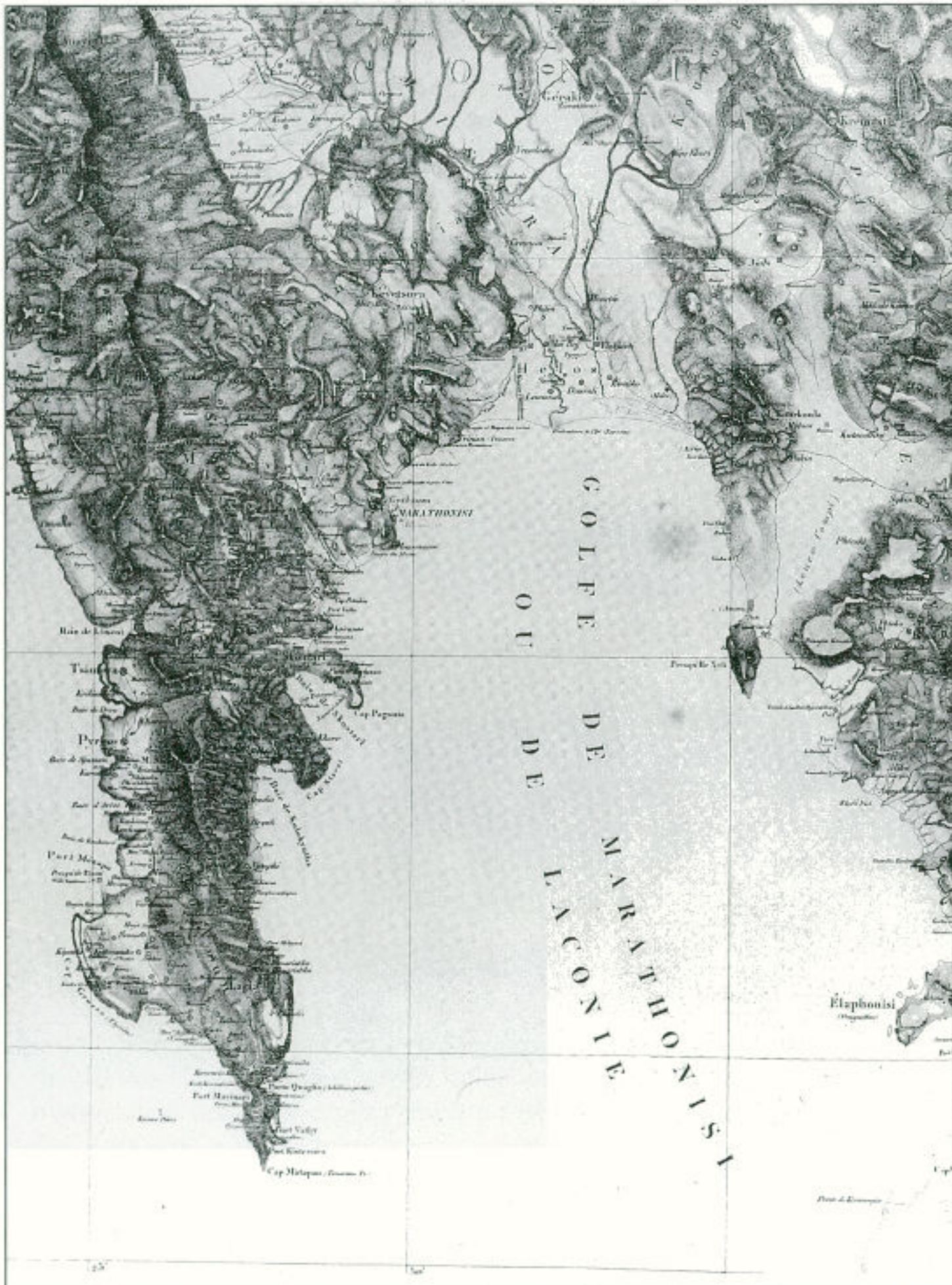
5. Το φύλλο του χάρτη κλ.1:200.000 με τμήμα της Μεσσηνιακής Μάνης και τη Χερσόνησο του Ακρίτα (τελικό φύλλο Γ)

στρατό του Ιμπραήμ, πράγμα που πέτυχε μέχρι τις 30 Οκτωβρίου 1828, β. Το Νεοελληνικό κράτος (δια του Κυβερνήτη Καποδίστρια), ο οποίος τέσσερις μήνες πριν έρθει το Γαλλικό Εκστρατευτικό Σώμα είχε αναθέσει στον έμπειρο χαρτογράφο, λοχαγό Πεϋτιέ, τη χαρτογράφηση του νέου κράτους και

γ. Η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή, η οποία συγκροτήθηκε το Νοέμβριο 1829 μετά από πρόταση των τριών Ακαδημιών της Γαλλίας και εργάστηκε στην Ελλάδα από το Μάρτιο ως το Νοέμβριο του 1829⁵.

Για τη χαρτογράφηση του Μοριά και της Ελλάδας, εργάστηκαν συνολικά 28 μηχανικοί-γεωγράφοι. Με τον τοπογραφικό λόχο του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος συνεργάστηκαν τα στελέχη της Επιστημονικής Αποστολής λοχαγοί Peytier και Servier, ο υπολοχαγός Puillon Boblaye και ο ίδιος ο συνταγματάρχης Bory de Saint Vincent⁶ (εικ. 1, 2, 3, 4). Οι εργασίες για τη σύνταξη του χάρτη άρχισαν τον Απρίλιο του 1829.

Η ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

6. Το φύλλο του χάρτη κλ. 1:200.000 με τη Λακωνική Μάνη (τελικό φύλλο Γ)

Μέχρι τον Ιανουάριο 1831 είχε περατωθεί ο τριγωνισμός με προσδιορισμό γεωδαιτικού κανάβου με περισσότερα από 1000 γεωδαιτικά σημεία. Μέχρι τον Απρίλιο 1831 είχαν εκτελεστεί και τα 5/6 της τοπογραφικής αποτύπωσης. Οι λοιπές τοπογραφικές και στατιστικές εργασίες συνεχίστηκαν μέχρι το Μάιο ή Αύγουστο του 1832.

Για τα έξι φύλλα του χάρτη σε κλίμακα 1:200.000, που τυπώθηκε τόσο αυτόνομα (1832), όσο και μαζί με τον Άτλαντα (1831-1835), είχαν συνταχθεί με επιτόπιες εργασίες χειρόγραφα προπαρασκευαστικά φύλλα χαρτογραφικών αποτυπώσεων σε κλίμακα 1:50.000, όπου απεικονίζεται τόσο η φυσική διαμόρφωση (με τα ορθά ύψη των βουνών, την υδρογραφία, τις ενδεικτικές ισοϋψείς καμπύλες), όσο και ο ανθρωπογενής χώρος⁷.

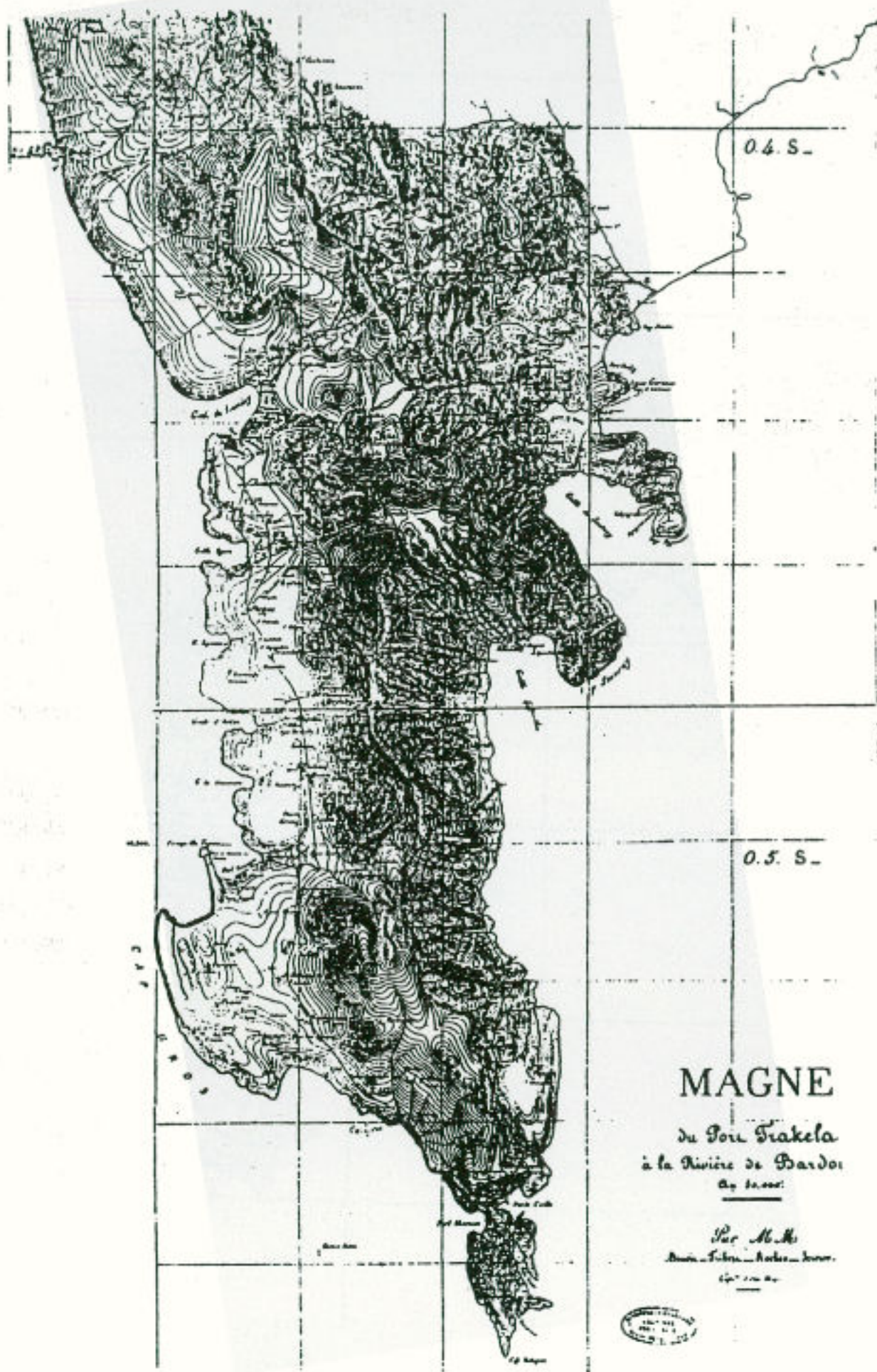
Για τη σύνταξη του τμήματος του τυπωμένου χάρτη, που περιλαμβάνει τη Μάνη σε δύο από τα έξι φύλλα σε κλ. 1:200.000 (εικ. 5-6), χρησιμοποιήθηκαν οκτώ χειρόγραφα φύλλα χαρτών σε κλ. 1:50.000 (εικ. 10) και ένα ακόμη φύλλο σε κλ. 1:200.000, τα οποία βρίσκονται στο Αρχείο Χαρτών του Αρχείου Πολέμου στο Υπουργείο Στρατιωτικών στο Παρίσι, αλλά αντίγραφά τους διαθέτει και το Εθνικό Ιστορικό Μουσείο των Αθηνών⁸.

Τέσσερα από τα φύλλα σε κλ. 1:50.000 αναφέρονται στη Νότια (Μέσα) Μάνη και έχουν συνταχθεί από τους λοχαγούς Benoit, Tribert, Rocher και Servier (εικ. 7). Δύο φύλλα σε κλ. 1:50.000 αναφέρονται στη Β.Δ. (Εξω ή Μεσσηνιακή) Μάνη και έχουν συνταχθεί το Μάρτιο και Απρίλιο 1830, από τους Escanyé και Detroyat (εικ. 8). Δύο ακόμη φύλλα σε κλ. 1:50.000 αναφέρονται στη Β.Α. Μάνη (Μαραθονήσι, καθώς και Μπαρδουνοχώρια, Λυκοβουνό, Έλος) και έχουν συνταχθεί το 1832, από τον υπολοχαγό Gineste de Lissertel (εικ. 9).

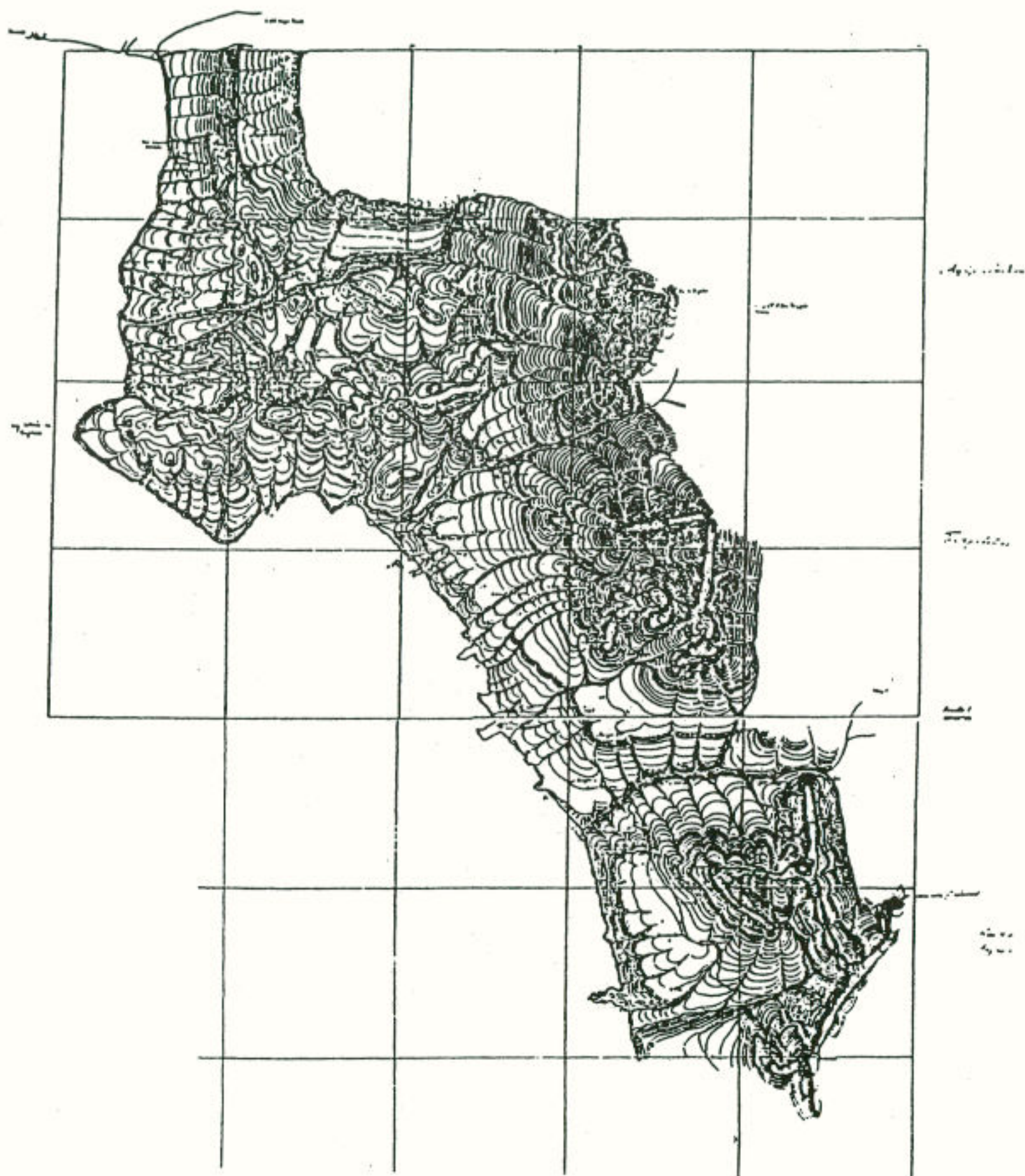
Μάνη: Θεματικοί χάρτες

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε μια σειρά συνοπτικά σχολιασμένων θεματικών χαρτών, που έχουν συνταχθεί με βάση τα στοιχεία που περιέχουν αφένος οι προπαρασκευαστικοί χειρόγραφοι χάρτες σε κλ. 1:50.000 (8 φύλλα Β, 1830-1832) και αφετέρου ο τυπωμένος χάρτης σε κλ. 1:200.000 (2 φύλλα Γ, 1832). Τα στοιχεία αυτά παραβάλλονται, επίσης, με τους δύο στατιστικούς πίνακες του 1829 για τη Μάνη (Επαρχία Δυτικής Σπάρτης και Επαρχία Ανατολικής Σπάρτης), που περιλαμβάνονται στο 2ο τόμο του Τμήματος των Φυσικών Επιστημών, *Γεωγραφία και Γεωλογία*, Παρί-

Η ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

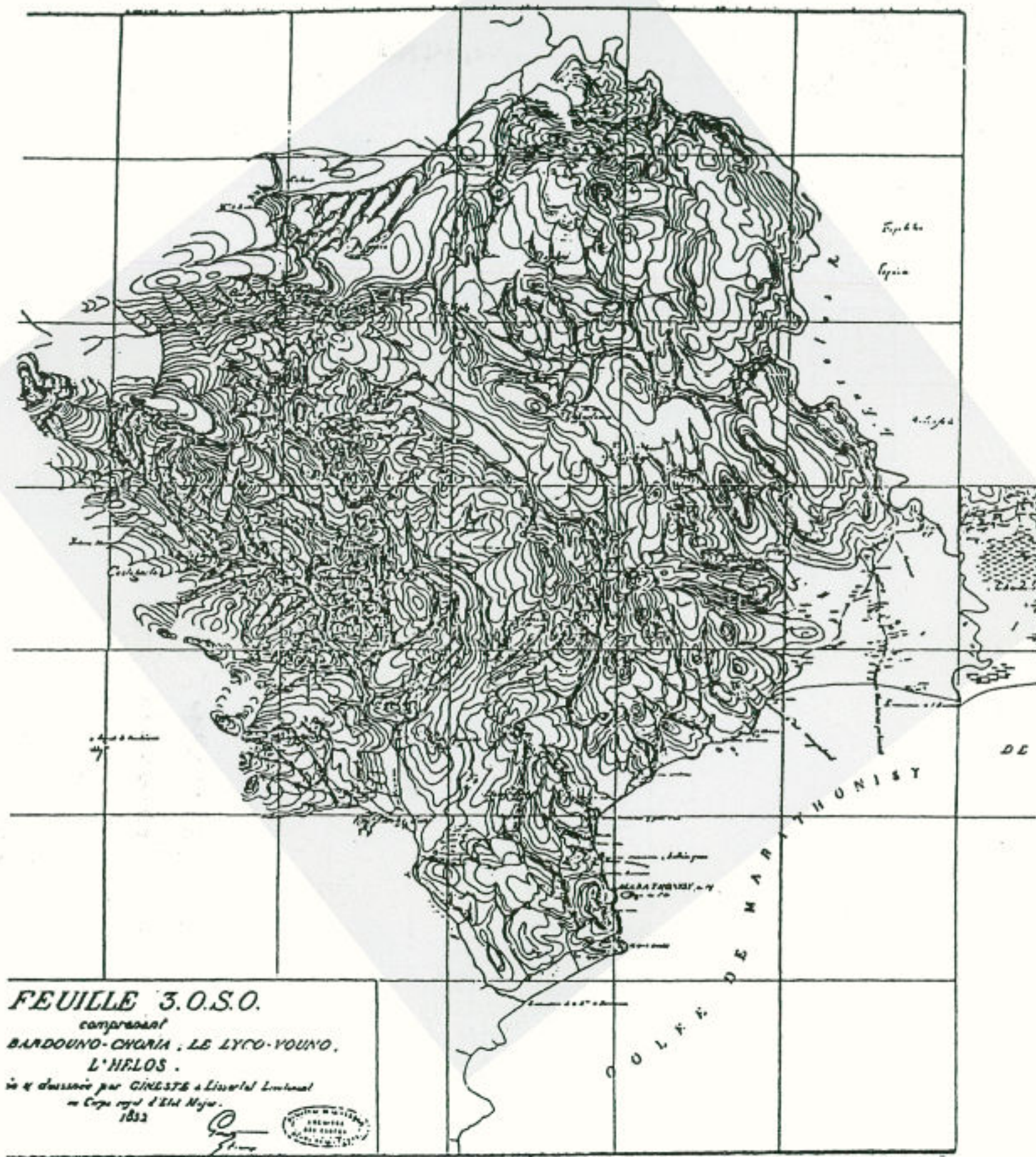

7. Σύνθεση των 4 φύλλων σε κλ. 1: 50.000 (προπαρασκευαστικά φύλλα Β) που περιλαμβάνουν τη Νότια Μάνη (Benoit, Tribert, Rocher, Servier)

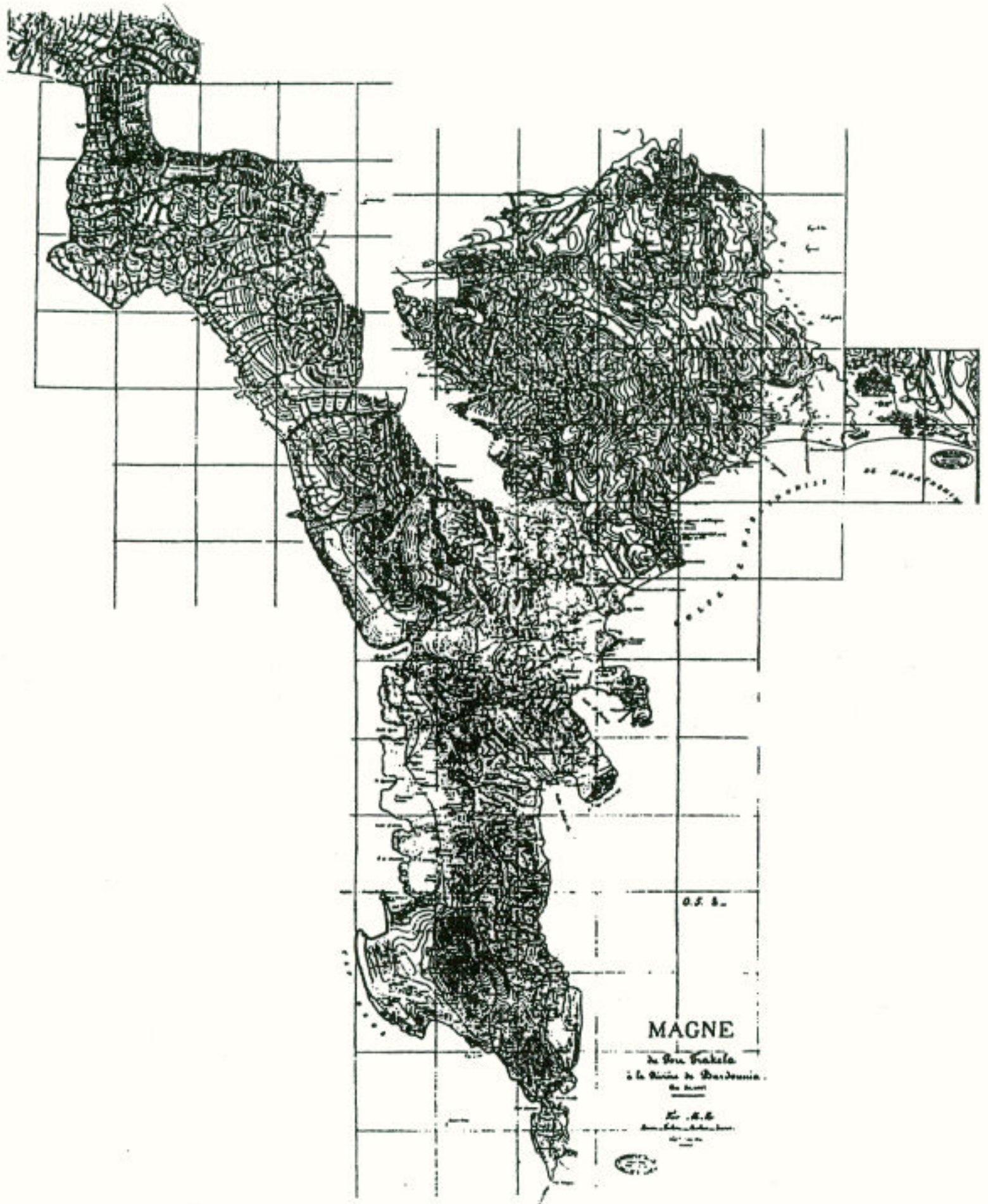

8. Σύνθεση των 2 φύλλων σε κλ. 1: 50.000 (προπαρασκευαστικά φύλλα Β)
που περιλαμβάνουν τη Βορειοδυτική (Έξω) ή Μεσσηνιακή Μάνη
(Escanyé και Detroyat, 1830)

Η ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

9. Σύνθεση των 2 φύλλων σε κλ. 1: 50.000 (προπαρασκευαστικά φύλλα Β) που περιλαμβάνουν τις περιοχές Μαραθονήσι και Μπαρδουνοχώρια (Gineste de Lissertel, 1832)

10. Σύνθεση των 8 φύλλων σε κλ. 1: 50.000 (προπαρασκευαστικά φύλλα Β) που περιλαμβάνουν όλη τη χερσόνησο της Μάνης (1830-1832)

σι 1834, σελ. 89-92 (2 πίνακες Α, 1829). Οι θεματικοί χάρτες παρουσιάζουν τις οικήσεις, τις οχυρές εγκαταστάσεις, τα θρησκευτικά-εκκλησιαστικά κτίρια, τα ύδατα και τους νερόμυλους, τις αρχαιότητες και τα δίκτυα δρόμων-επικοινωνιών, που περιλαμβάνονται αφενός στη χερσόνησο της Μάνης και σε τμήμα των Μπαρδουνοχωριών αφ' ετέρου. Στους θεματικούς χάρτες που ακολουθούν (εικ. 11-18), με τρίγωνο σημειώνονται οι θέσεις όπου υπερέχουν τα φύλλα Β, ενώ με κύκλο σημειώνονται οι θέσεις όπου υπερέχουν τα φύλλα Γ.

α. Οικήσεις (εικ. 11)

Στα όρια της Μάνης χαρτογραφούνται στα προπαρασκευαστικά φύλλα Β (1:50.000) 199 οικήσεις και 27 μεμονωμένα σπίτια· στα φύλλα Γ (1:200.000) 195 οικήσεις και 12 μεμονωμένα σπίτια (δηλαδή 4 οικήσεις και 15 μεμονωμένα σπίτια λιγότερα). Ειδικότερα, στα φύλλα Γ (1:200.000) για τη Μάνη εμφανίζονται: 1 πόλη, (το Μαραθονήσι), 5 κωμοπόλεις (Ανδρούβιστα, Τσίμοβα, Πύργος, Σκουτάρι, Λάγεια), 103 χωριά και 86 μικροσυνοικισμοί (hameaux).

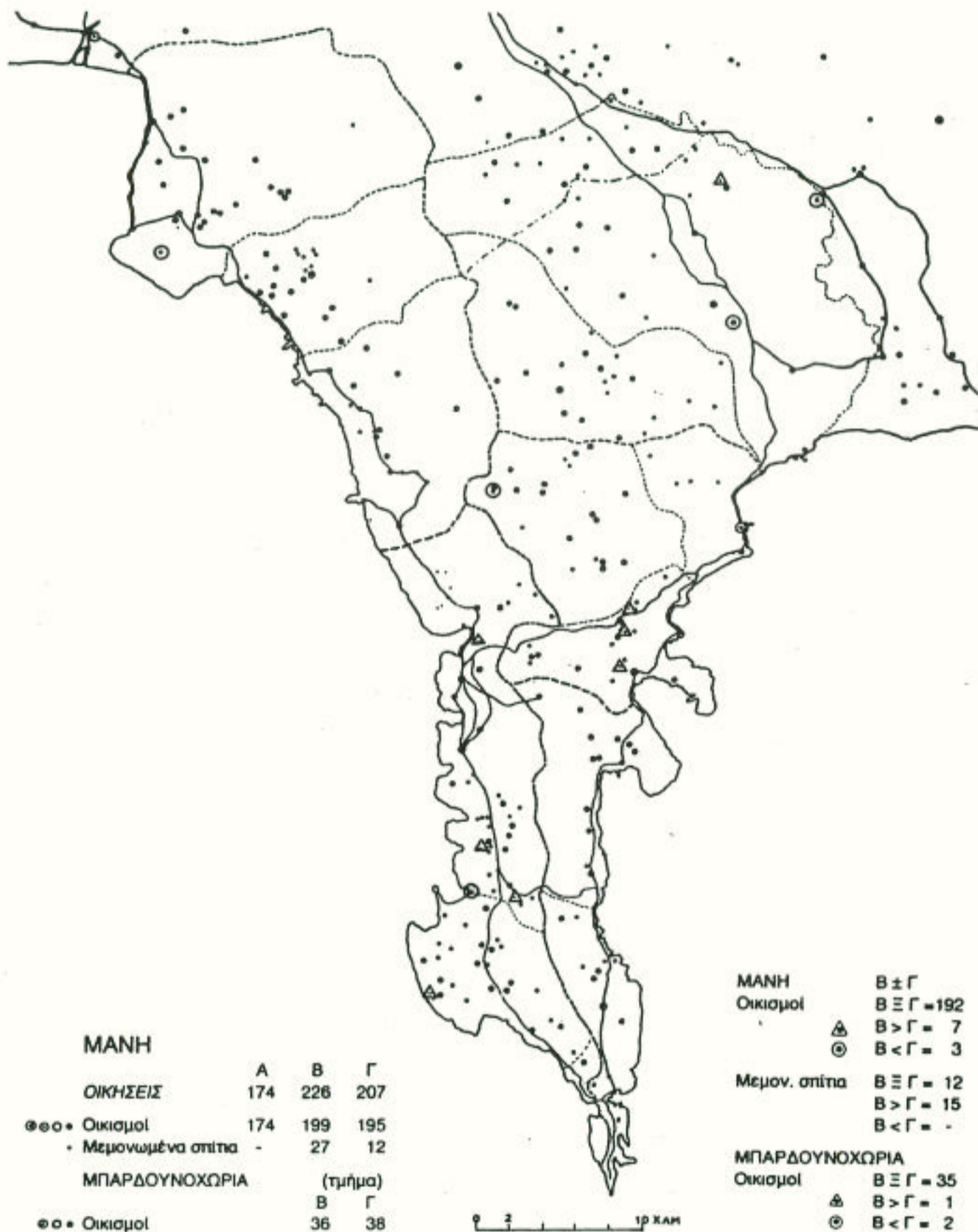
Τα Μπαρδουνοχώρια εμφανίζονται στα φύλλα Β με 36 και στα φύλλα Γ με 38 οικισμούς.

Οι πιο αναλυτικές στατιστικές στα τέλη του 19ου αιώνα, που καταγράφουν τη φάση της μεγαλύτερης πληθυσμιακής ανάπτυξης της Μάνης, περιέχουν 250 οικήσεις⁹. Αρκετές από αυτές έχουν ως πυρήνα έναν μεμονωμένο επώνυμο πύργο της καταγραφής του 1829 (όπως: πύργος Γλέζος, Κοτσιφά, Καραβάς, Έλια, Νέασσα, Γερολιμένας, Μαρμάρι, Χάρακες κ.λπ.).

Οι στατιστικοί πίνακες (πιν. Α) που συνέταξαν οι υπηρεσίες του Καποδίστρια και η Γαλλική Αποστολή και δίνουν τον πληθυσμό (αριθμό οικογενειών ανά οικισμό) σημειώνουν 174 οικισμούς με συνολικό πληθυσμό 6.113 οικογ. ή 29.336 κατ.: περιέχουν, δηλαδή, τουλάχιστον 21 κατοικημένες θέσεις λιγότερες από όσες χαρτογραφούνται στα τυπωμένα φύλλα Γ και 25 λιγότερες από όσες χαρτογραφούνται στα προπαρασκευαστικά φύλλα Β. Με την ανάγνωση των χαρτών κερδίζουμε, επομένως, άλλες 25 θέσεις κατοικημένες πριν από το 1830¹⁰.

β. Οχυρές εγκαταστάσεις (εικ. 12)

Τα φύλλα των χαρτών Β και Γ αναδεικνύουν την πυκνότητα των πύργων που υπήρχαν έξω από τους οικισμούς και αποτελούσαν χαρακτηριστικά

11. Σύγκριση των οικήσεων που περιλαμβάνονται στα 8 φύλλα Β (1:50.000) και στα 2 φύλλα Γ (1:200.000) για τη Μάνη και τα Μπαρδουνοχώρια

τοπόσημα. Στα προπαρασκευαστικά φύλλα Β (1:50.000) χαρτογραφούνται 31 επώνυμοι και 49 ανώνυμοι πύργοι (σύνολο 80), ενώ στα τελικά φύλλα Γ (1:200.000) εμφανίζονται 17 πύργοι λιγότεροι. Επιπλέον χαρτογραφούνται 9 κάστρα και 3 άλλα οχυρά (παλαιόκαστρα μεσαιωνικά).

Στα Μπαρδουνοχώρια εμφανίζονται 1-2 κάστρα και 4-5 πύργοι (προεπαναστατικά υπήρχαν 48-80 πύργοι).

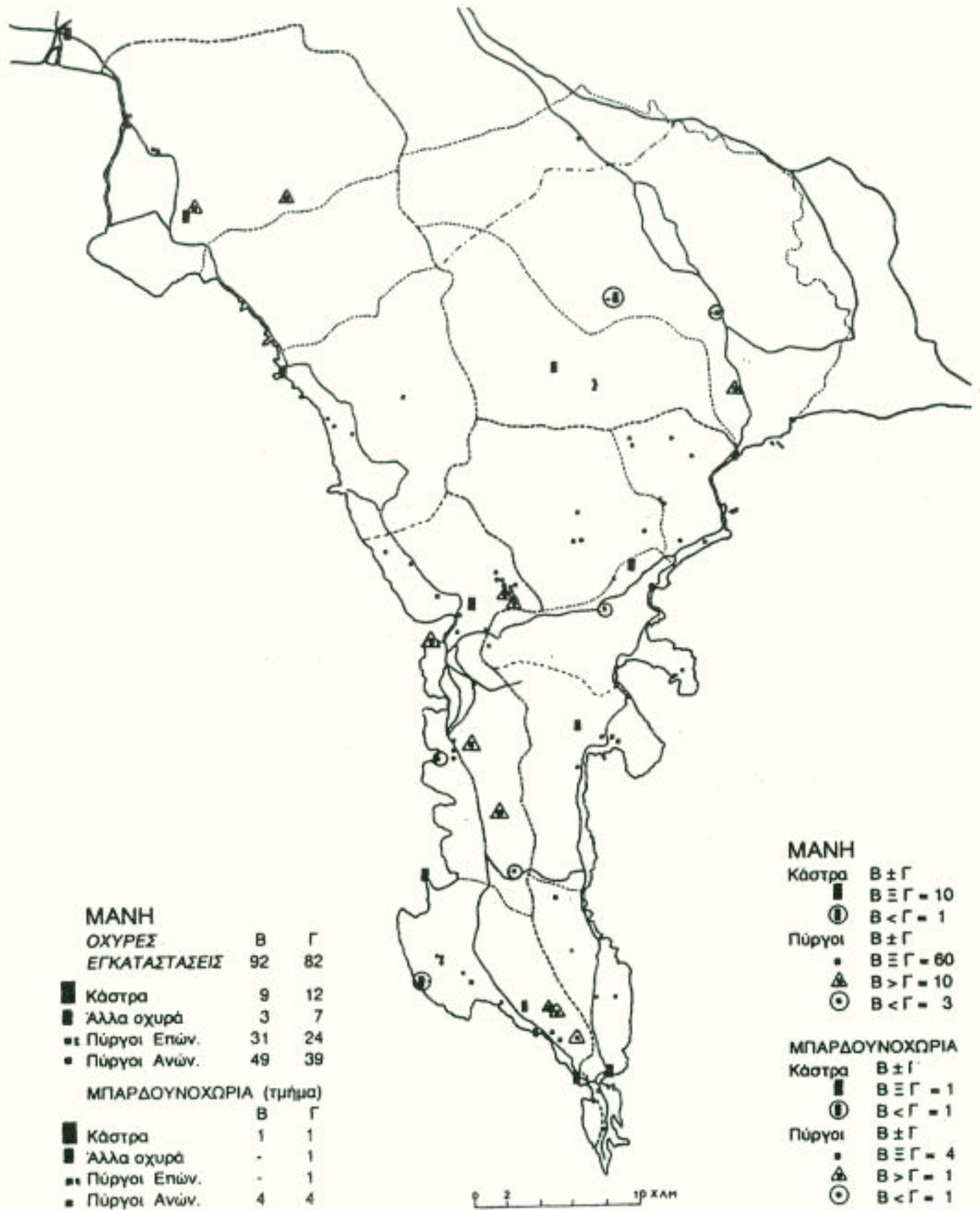
Στα φύλλα χαρτών για τη Μάνη εμφανίζονται πύργοι που δεσπόζουν ως μεμονωμένα τοπόσημα σε στρατηγικές θέσεις της υπαίθρου, όπως: πύργος Μερτάρι, πύργος Μαυρίκου (1814) στη Μάλτα της Ζαρνάτας, πύργος Τζανετάκη στην Κρανάη Γυθείου, πύργος Αντωνιάνων Γρηγοριάνων στη Σελίνιτσα κ.λπ. Ο γκρεμισμένος σήμερα πύργος Θεοδωρόμπεη στο Μαυροβούνι και το ερειπωμένο σήμερα οχυρό Τζανέτμπεη στο κέντρο του οικισμού Μαυροβούνι δεν απεικονίζονται ως εντός οικισμού. Το ίδιο ισχύει και για πολλούς από τους 800 πύργους της Μάνης που παραδίδονται στα κείμενα του Maurer το 1834. Στους χάρτες της Γαλλικής Αποστολής εμφανίζονται τα τειχισμένα συγκροτήματα των καπετάνιων στην ύπαιθρο, όπως των Καπετανάκηδων κοντά στην Τρικότσοβα της Ζαρνάτας κ.λπ. Και βέβαια τα μεγάλα (εθνικά) κάστρα, όπως της Κελέφα, αλλά και μικρότερα μεσαιωνικά κάστρα (όπως: Σπιτακούλες, Καστρί κ.λπ.)¹¹.

γ. Θρησκευτικά-εκκλησιαστικά κτίρια (εικ. 13)

Στα προπαρασκευαστικά φύλλα Β (1:50.000) χαρτογραφούνται 88 εκκλησίες, από τις οποίες 11 επώνυμες, ενώ στα τελικά φύλλα Γ (1:200.000) 6 εκκλησίες λιγότερες.

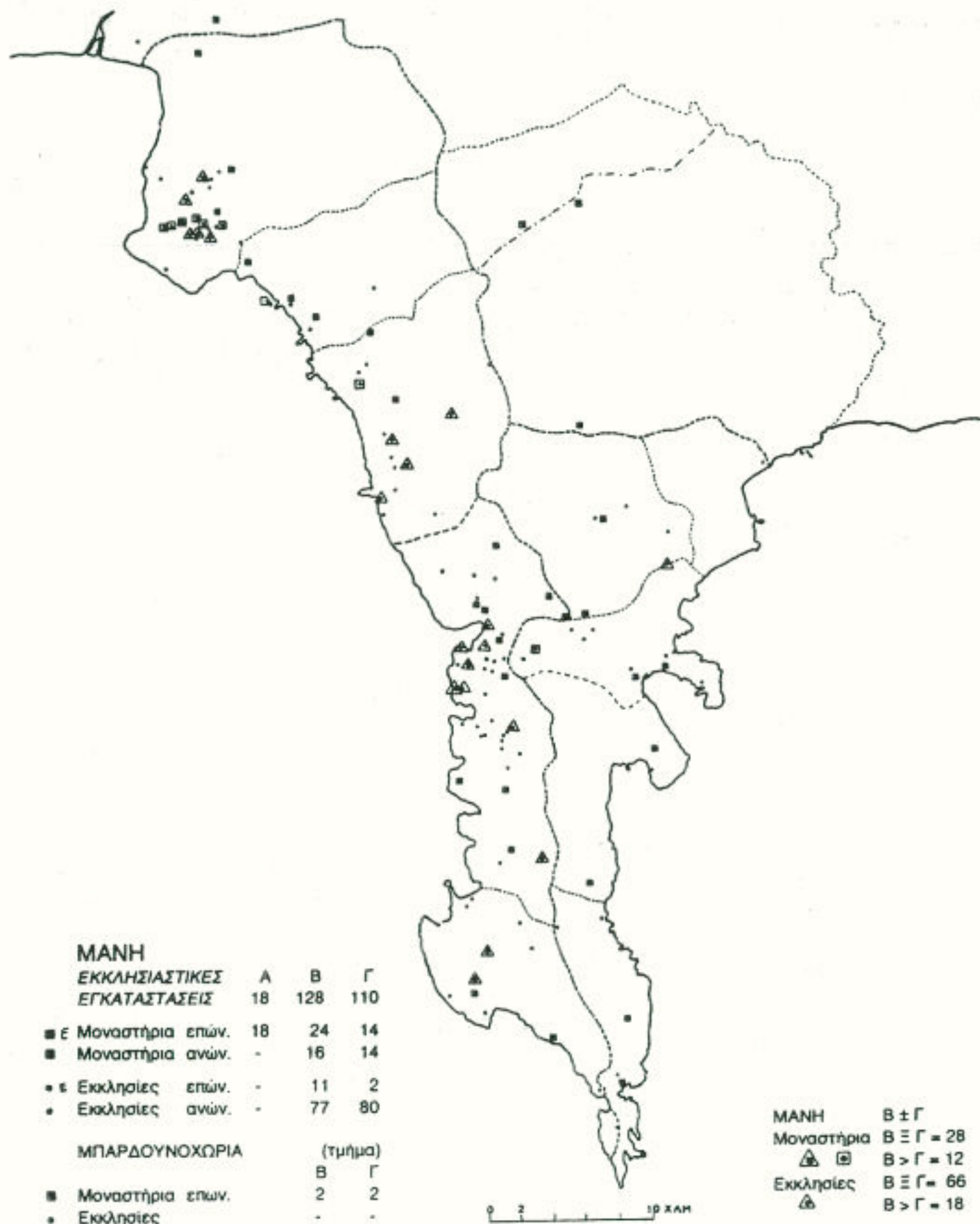
Επίσης, στα φύλλα Β περιλαμβάνονται 40 μοναστήρια, από τα οποία τα 24 επώνυμα και στα φύλλα Γ 12 μοναστήρια λιγότερα. Στα Μπαρδουνοχώρια χαρτογραφούνται 2 μοναστήρια (Ροϊτσας και Ζερμπίτσας) αλλά καμία εκκλησία.

Οι χαρτογραφούμενοι βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί και ξωκλήσια είτε είναι τοπόσημα της υπαίθρου, όπως πχ. η Βλαχέρνα του Νικλιάνικου (12ου αι.), η Αγία Βαρβάρα της Ερήμου (12ου αι.) κ.λπ., είτε έχουν ενταχθεί σε μεταγενέστερη εποχή στο νεότερο ιστό οικισμών, όπως η Παναγία στην Παλαιόπολη του Γυθείου. Σε σχέδιο του Ph. Lebas (1843)¹² απεικονίζεται στη γεωργική τότε περιοχή της Παλαιόπολης Γυθείου (Μαραθονησιού) η εκκλησία της Παναγίας, η οποία αργότερα περιλήφθηκε στο χώρο επέκτασης του οικισμού, σύμφωνα με το Ιπποδάμειο σχέδιο του 1861¹³.

12. Σύγκριση των οχυρών εγκαταστάσεων που περιλαμβάνονται στα 8 φύλλα Β (1:50.000) και στα 2 φύλλα Γ (1:200.000) για τη Μάνη και τα Μπαρδουνοχώρια

Η ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

13. Σύγκριση των εκκλησιαστικών εγκαταστάσεων της Μάνης και των Μπαρδουνοχωρίων που περιλαμβάνονται στα 8 φύλλα Β (1:50.000) και στα δύο φύλλα Γ (1:200.000)

Τα 40 μοναστήρια που απεικονίζονται στους χάρτες των Γάλλων είναι τα μισά από τα 80 που γνωρίζουμε ότι υπήρχαν το 1834 στις 7 επισκοπές της Μάνης (64 στην επαρχία Οιτύλου και 16 στην επαρχία Γυθείου)¹⁴.

Οι στατιστικοί πίνακες (πίν. Α) περιλαμβάνουν 18 κατοικημένα μοναστήρια στις δύο επαρχίες της Μάνης.

δ. Ύδατα και νερόμυλοι (εικ. 14)

Εκτός από τη φυσική ροή των ποταμών και χειμάρρων, που παρουσιάζονται με μεγάλη προσοχή, γιατί αποδίδουν καλά το ανάγλυφο του εδάφους, περιέχονται στα προπαρασκευαστικά φύλλα Β (1:50.000) 10 θέσεις με πηγές, κρήνες, πηγάδια και στέρνες, ενώ στα τελικά φύλλα Γ (1:200.000) 3 θέσεις λιγότερες.

Επίσης στα φύλλα Β περιέχονται 14 νερόμυλοι έναντι 12 στα φύλλα Γ. Οι περισσότεροι βρίσκονται στη ΒΑ Μάνη.

Στα Μπαρδουνοχώρια εικονίζονται 5 νερόμυλοι στα φύλλα Β και 2 στα φύλλα Γ.

Ένας νερόμυλος με κατακόρυφη φτερωτή περιλαμβάνεται στην απεικόνιση του Μαραθονησιού από τον S. Baccüet¹⁵. Στην ίδια θέση σώζονται σήμερα τα ερείπια νερόμυλου που λειτουργούσε μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες.

ε. Αρχαιότητες (εικ. 15)

Χαρτογραφούνται οι θέσεις των κυριότερων εντοπισμένων αρχαιοτήτων και ειδικότερα οι ακροπόλεις (ή παλαιόκαστρα) της αρχαίας Ελληνικής ή Ρωμαϊκής εποχής καθώς και άλλα ερείπια, όπως ναοί, λουτρά κ.λπ., αλλά και αρχαία λατομεία.

Συνολικά περιέχονται 17 θέσεις στα φύλλα Β (1:50.000) και στα φύλλα Γ (1:200.000).

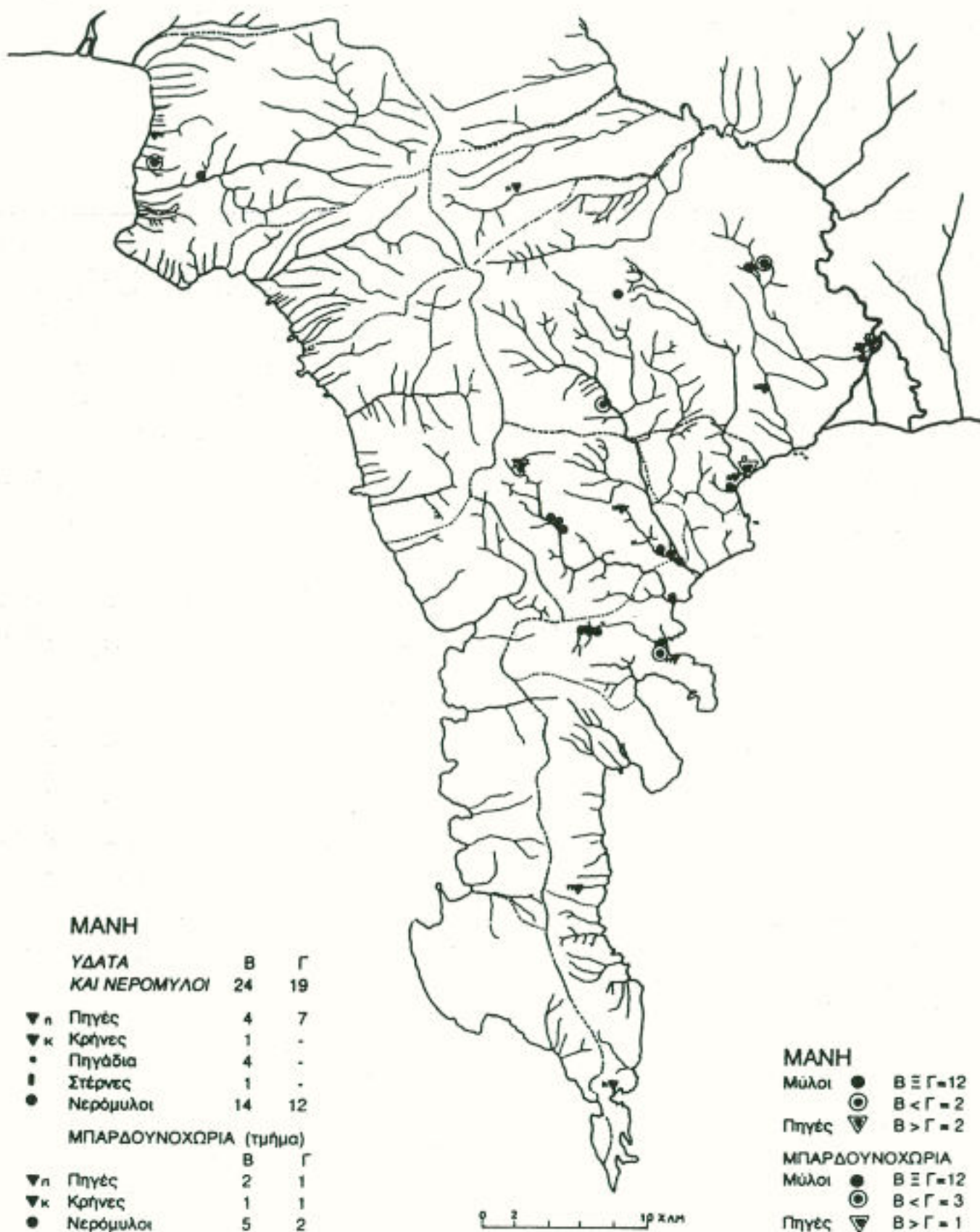
Στα Μπαρδουνοχώρια περιέχονται 5 θέσεις στα φύλλα Β και 4 θέσεις στα φύλλα Γ.

στ. Δίκτυα-Επικοινωνίες (εικ. 11,12)

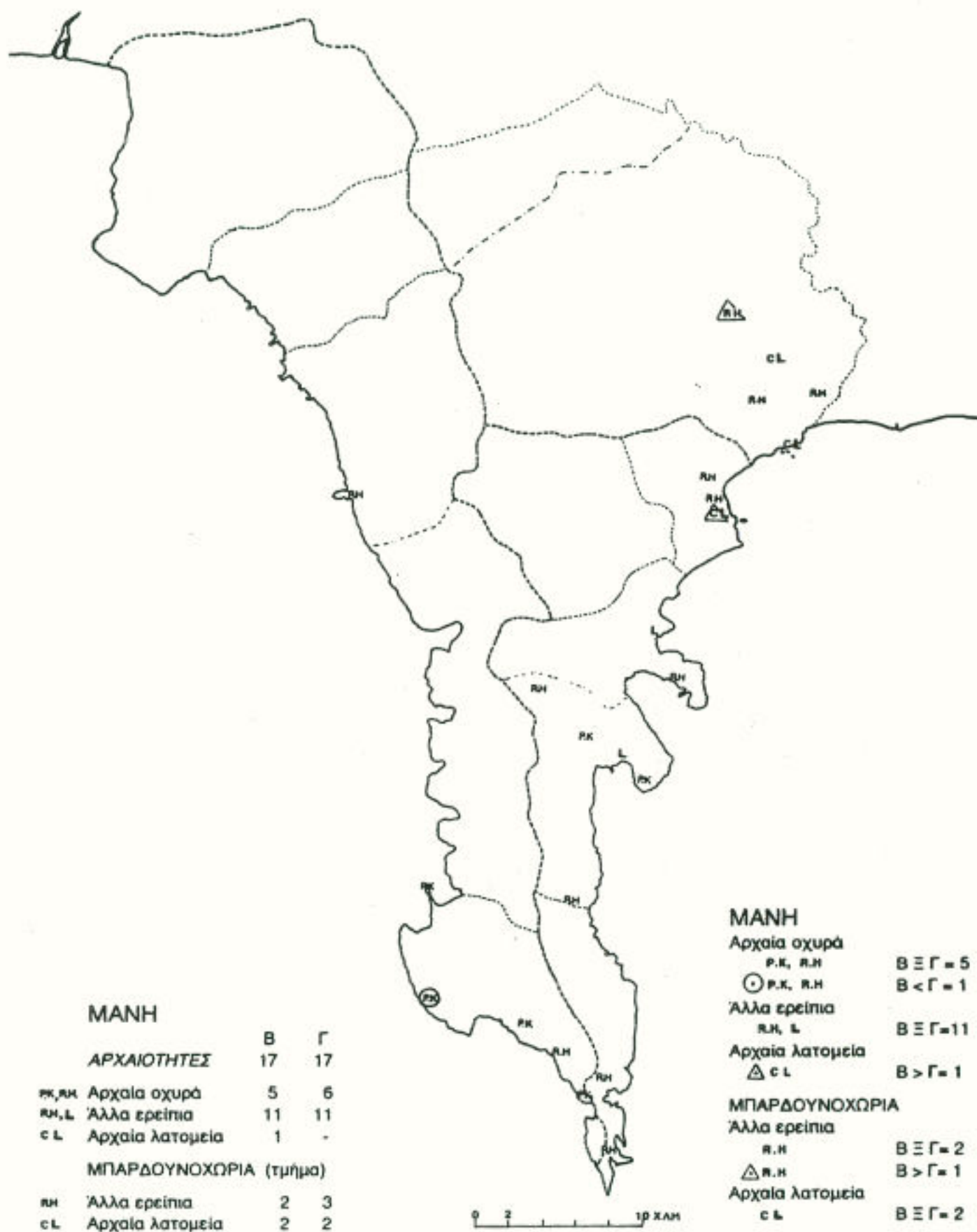
Το δίκτυο των δρόμων εμφανίζεται και στις δύο κατηγορίες χαρτών, αλλά στα προπαρασκευαστικά φύλλα Β (1:50.000) πιο λεπτομερειακά σε ορισμένες επιμέρους περιοχές.

Τα ως άνω στοιχεία των θεματικών χαρτών α' έως ε' τα έχουμε συμπεριλάβει ανά κατηγορία σε αντίστοιχους πίνακες ανά μικρότερες και μεγα-

Η ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

14. Σύγκριση των υδάτων και νερομύλων της Μάνης και των Μπαρδουνοχωρίων που περιλαμβάνονται στα 8 φύλλα Β (1:50.000) και στα δύο φύλλα Γ (1:200.000)

15. Σύγκριση των αρχαιοτήτων της Μάνης και των Μπαρδουνοχωριών που περιλαμβάνονται στα 8 φύλλα Β (1:50.000) και στα δύο φύλλα Γ (1:200.000)

λύτερες τοπικές ενότητες της χερσονήσου (I - IV) και ανά φύλλα χαρτών σε κλ. 1:50.000 (Α - Η) τόσο για τη Μάνη (εικ. 16) όσο και για τις άλλες δύο χερσονήσους της νότιας Πελοποννήσου.

Συνολικά στα οκτώ φύλλα Β (1:50.000) για τη Μάνη περιέχονται 492 σημεία του χώρου με ανθρώπινες επεμβάσεις όλων των κατηγοριών, ενώ στα δύο φύλλα Γ (1: 200.000) περιλαμβάνονται 57 σημεία λιγότερα.

Η πληθώρα των στοιχείων στους χάρτες της Μάνης που συνέταξαν το Γαλλικό Εκστρατευτικό Σώμα και η Επιστημονική Αποστολή, ανάμεσα στα 1830-1832, καλύπτει ένα μεγάλο κενό στη μέχρι τότε αναγνώριση της χερσονήσου¹⁶. Μόνον με τους χάρτες της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού (από το 1945 κ.ε.) έγινε ανάλογη τεκμηρίωση του φυσικού και οικισμένου χώρου.

Συνοπτική σύγκριση των χαρτογραφήσεων της Μάνης με τις χερσονήσους της Λακωνίας (Μαλέα) και της Μεσσηνίας (Ακρίτα)

Το τμήμα της Λακωνίας με τη χερσόνησο του Μαλέα που εξετάζουμε εδώ περιέχεται σε ένα τυπωμένο φύλλο σε κλ. 1:200.000 και σε τέσσερα προπαρασκευαστικά χειρόγραφα φύλλα σε κλ. 1:50.000¹⁷.

Το τμήμα της Μεσσηνίας με τη χερσόνησο του Ακρίτα και την κοιλάδα του Παμίσσου περιέχεται σε δύο τυπωμένα φύλλα σε κλ. 1:200.000 και σε έξι προπαρασκευαστικά φύλλα σε κλ. 1:50.000¹⁸.

Μια σύντομη σύγκριση των φύλλων Β και Γ της Μάνης με τα αντίστοιχα των άλλων δύο χερσονήσων (της Λακωνίας και της Μεσσηνίας) παρουσιάζει ενδιαφέρον καθώς μας αποκαλύπτει ομοιομορφίες και διαφορές στον τρόπο εργασίας των συντακτών τους.

Γενικά διαπιστώνουμε ότι στο τμήμα της Λακωνίας με τη χερσόνησο του Μαλέα διατηρείται η σχετική υπεροχή σε στοιχεία που περιέχουν τα φύλλα Β έναντι των Γ.

Αντίθετα, στο τμήμα Μεσσηνίας με τη χερσόνησο του Ακρίτα και την κοιλάδα του Παμίσσου οι προπαρασκευαστικές χαρτογραφήσεις παρουσιάζουν ισχυρές ανισότητες, ανάλογα με τα φύλλα των χαρτών. Τα πληρέστερα είναι τα δύο φύλλα του 1830 της δυτικής Μεσσηνίας με συντάκτες τον Escanyé και Detroyat, που είχαν ετοιμάσει και τα δύο φύλλα της Μεσσηνιακής Μάνης. Ελλιπέστερα είναι τα φύλλα του 1832 που καλύπτουν τη χερσόνησο του Ακρίτα.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΑΪΤΑΣ

ΜΑΝΗ

α. ΟΙΚΗΣΕΙΣ		β. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ				γ. ΟΧΥΡΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ				δ. ΔΙΑΦΟΡΑ				ε. ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ			ΣΥΝΟΛΟ α έως ε
Οικισμοί	Μεμ. σπίτια	μοναστήρια		εκκλησίες		κάστρα	άλλα οχυρά	πύργοι		πηγές	κρήνες/πηγδ.	μύλοι	λοιπά	αρχ. οχυρ.	άλλα ερείπια	λατομεία	
		επιων	ανωγ.	επιων	ανωγ.			επιων	ανωγ.								

I φ. Α, Β	α	58		3														61	
	β	62	4	8	9		27	2	2	6	5		2				1	128	
	γ	63	3	3	5		31 ^α	2			9	1	1				1	119	
	δ																		
II φ. ΣΤ, Δ	α	28		5														33	
	β	47	7	4	1	3	9	1		6	15	3	4 ^π	12	2 ^β		4	1	119
	γ	45	2	2	2	1	13	2		7	10	4		11			4	103	
	δ																		
III φ. ΣΤ, Η	α	22		3														25	
	β	25		2	2	1	4	1	1	4	7	1	1 ^κ			2	5	57	
	γ	25		1	3		5	2	2	5	3	2			2	5	55		
	δ																		
IV φ. Ε, Ζ	α	66		7														73	
	β	65	16	10	4	7	37	5		15	22		1 ^{στ}	2 ^γ	3	1	188		
	γ	62	7	8	4	1	31	6	5	12	17				4	1	158		
	δ																		
ΣΥΝΟΛΟ I,II,III,IV	α	174		18														192	
	β	199	27	24	16	11	77	9	3	31	49	4	6	14	4	5	11	1	492
	γ	195	12	14	14	2	80	12	7	24	39	7		12		6	11		435
	δ																		

^α στην καταγραφή Γ εμφανίζονται ως εκκλησίες ενώ στην καταγραφή Β εμφανίζονται ως μοναστήρια : στο τμήμα I 8 σημεία και στο τμήμα II 1 σημείο
^β Ικεραμοποιείο/ αποθήκες
^γ μαντριά

ΜΠΑΡΔΟΥΝΟΧΩΡΙΑ (τμήμα)

α. ΟΙΚΗΣΕΙΣ		β. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ				γ. ΟΧΥΡΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ				δ. ΔΙΑΦΟΡΑ				ε. ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ			ΣΥΝΟΛΟ α έως ε
Οικισμοί	Μεμ. σπίτια	μοναστήρια		εκκλησίες		κάστρα	άλλα οχυρά	πύργοι		πηγές	κρήνες/πηγδ.	μύλοι	λοιπά	αρχ. οχυρ.	άλλα ερείπια	λατομεία	
		επιων	ανωγ.	επιων	ανωγ.			επιων	ανωγ.								

φ. Γ, Δ	α																	
	β	36		2			1			4	2	1 ^κ	5	2 ^α		3	2	58
	γ	38		2			1	1	1	4	1	1 ^κ	2	2 ^α		2	2	57
	δ																	

^α 1 λατομείο/ 1 χάνι

16. Πίνακας με τα χαρτογραφημένα στοιχεία (οικήσεις, εκκλησιαστικές εγκαταστάσεις, οχυρές εγκαταστάσεις, αρχαιότητες και διάφορα άλλα) του ανθρωπογενούς χώρου της Μάνης και των Μπαρδουνοχωρίων στα 8 φύλλα Β (1:50.000), στα 2 φύλλα Γ (1:200.000) και στους δύο πίνακες Α της Γεωγραφίας και Γεωλογίας της Γαλλικής Αποστολής στο Μοριά

Οι ελλείψεις στα μισά τουλάχιστον από τα προπαρασκευαστικά φύλλα Β της Μεσσηνίας είναι πολύ μεγάλες, μέχρι 20% ή και 40% των αντιστοιχών τελικών φύλλων Γ. Στα λάθη και τις παραλείψεις αυτών των προπαρασκευαστικών φύλλων αναφέρεται ο Bory de Saint Vincent, όταν καλείται να κρίνει τη σειρά των σχεδίων που στέλνονται από τον διοικητή του τοπογραφικού λόχου Barthélemy στο *Dépôt de la Guerre* για την τελική σύνταξη του χάρτη του Μοριά. Ενώ αποφαίνεται ότι το σύνολο σχεδόν της τοπογράφησης είναι ιδιαίτερα καλό, κρίνει πολύ αυστηρά δύο φύλλα αναγνωρίσεων της Μεσσηνίας και προτείνει την εκ νέου τοπογράφηση της περιοχής¹⁹.

Ειδικότερα, όσον αφορά στις οικήσεις, στα φύλλα του τμήματος της Λακωνίας χαρτογραφούνται αντίστοιχα 43 (Β) ή και 47 (Γ) οικισμοί, αλλά και 11(Β) ή 8 (Γ) θέσεις με καλύβια, καθώς και 25 (Β) θέσεις με μεμονωμένα σπίτια (εικ. 17).

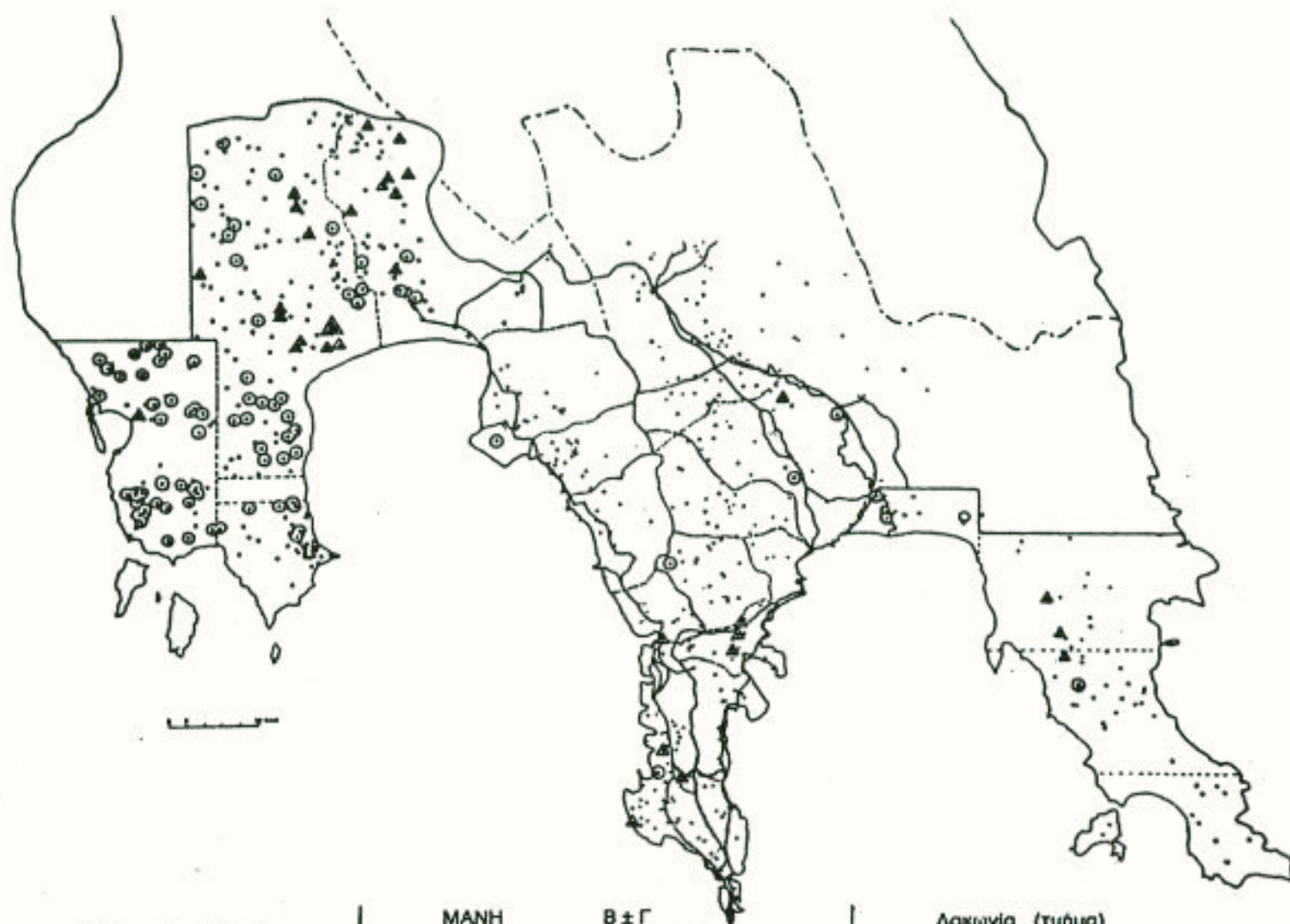
Στο τμήμα της Μεσσηνίας, επί συνόλου 203 (Γ) οικήσεων, τα προπαρασκευαστικά φύλλα Β υστερούν των Γ κατά 53 οικισμένες θέσεις (εικ. 17).

Αντίστοιχα, στα φύλλα Β του τμήματος της Λακωνίας χαρτογραφούνται 32 εκκλησιαστικές εγκαταστάσεις, ενώ στα φύλλα Γ είναι 12 λιγότερες.

Στα φύλλα Β του τμήματος της Μεσσηνίας εμφανίζονται 28 εκκλησιαστικές εγκαταστάσεις, ενώ λείπουν 18 άλλες που περιλαμβάνονται στα φύλλα Γ.

Είναι χαρακτηριστική η αριθμητική (αλλά και η αντίστοιχη πραγματική) υπεροχή της Μάνης, τόσο στην πυκνότητα των χαρτογραφούμενων οχυρών (90 περίπου στη Μάνη, έναντι 14 του τμήματος Λακωνίας και 16 του τμήματος Μεσσηνίας), όσο και των εκκλησιαστικών κτιρίων (88 εκκλησίες και 40 μοναστήρια στη Μάνη έναντι 26 εκκλησιών και 6 μοναστηριών του τμήματος Λακωνίας και έναντι 26 εκκλησιών του τμήματος Μεσσηνίας) (εικ. 18).

Είναι επίσης χαρακτηριστική η παράλειψη χαρτογράφησης εκκλησιών στο φύλλο που περιλαμβάνει τα Μπαρδουνοχώρια. Ωστόσο κατάλογοι εκκλησιών που είχαν συνταχθεί την ίδια εποχή (Νοέμβριος 1829) με εντολή του Κυβερνήτη Καποδίστρια, ανέφεραν 36 εκκλησίες στα 24 χωριά της Επισκοπής Μάλτσίνης και 22 εκκλησίες στα 16 χωριά της Επισκοπής Έλους. Αρκετές από αυτές ήταν σε εξωμόνια δηλ. στην ύπαιθρο²⁰.

Μεσσηνία (τμήμα)	
Οικισμοί	B ± Γ
•	B ≡ Γ = 128
Δ	B > Γ = 22
⊙	Γ > B = 75
<hr/>	
•	B = 200
•	Γ = 253

ΜΕΣΣΗΝΙΑ (τμήμα)		
	B	Γ
••• Οικισμοί	200	253

ΜΑΝΗ		B ± Γ
Οικισμοί	•	B ≡ Γ = 192
	Δ	B > Γ = 7
	⊙	B < Γ = 3
Μεμον. σπίτια		B ≡ Γ = 12
	Δ	B > Γ = 15
	⊙	B < Γ = -
ΜΠΑΡΔΟΥΝΟΧΩΡΙΑ		
Οικισμοί	•	B ≡ Γ = 35
	Δ	B > Γ = 1
	⊙	B < Γ = 2

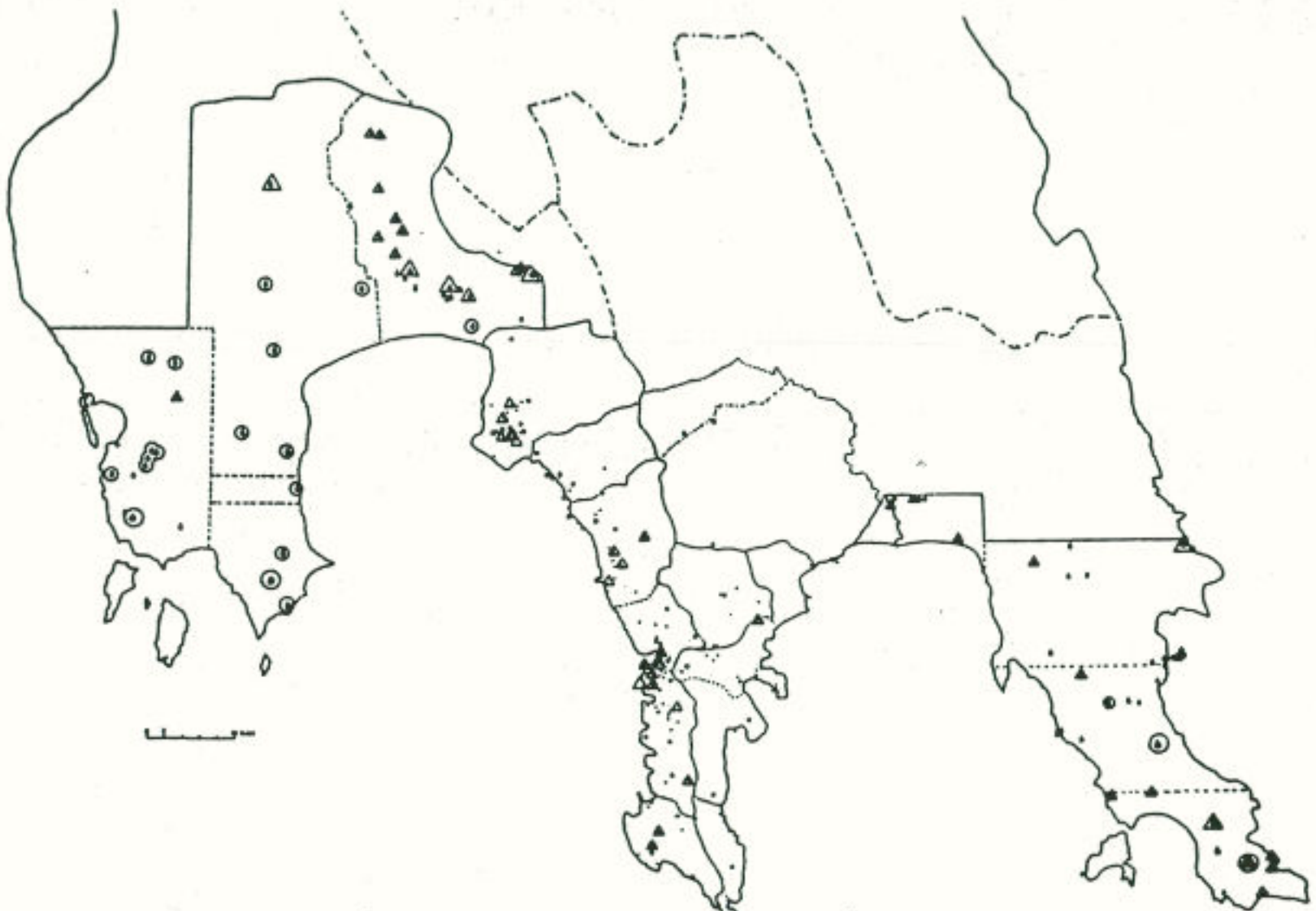
ΜΑΝΗ			
	A	B	Γ
ΟΙΚΗΣΕΙΣ	174	226	207
••• Οικισμοί	174	199	195
• Μεμονωμένα σπίτια	-	27	12
ΜΠΑΡΔΟΥΝΟΧΩΡΙΑ (τμήμα)			
		B	Γ
••• Οικισμοί		36	38

Λακωνία (τμήμα)	
Οικισμοί και καλύβια	B ± Γ
•	B ≡ Γ = 51
Δ	B > Γ = 3
⊙	Γ > B = 4
<hr/>	
•	B = 54
•	Γ = 55

ΛΑΚΩΝΙΑ (τμήμα)		
	B	Γ
ΟΙΚΗΣΕΙΣ	79	55
• Οικισμοί	43	47
• Μεμονωμένα σπίτια	25	-
• Καλύβια	11	8

17. Σύγκριση οικήσεων που περιλαμβάνονται στα 18 φύλλα Β (1:50.000) και στα 3 φύλλα Γ (1:200.000) με τις τρεις χερσονήσους της νότιας Πελοποννήσου

Η ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

Μεσσηνία (τμήμα) (B ± Γ)
Μοναστ. και εκκλησίες

2 Δ	10 ε	B ± Γ = 12
4 ▲	12 ▲	B > Γ = 16
2 ⊙	16 ⊙	Γ > B = 18
6 δ	22 ε	B = 28
4 δ	26 ε	Γ = 30

ΜΑΝΗ B ± Γ

Μοναστήρια	B ± Γ = 28
▲	B > Γ = 12
Εκκλησίες	B ± Γ = 66
▲	B > Γ = 18
	B = 128
	Γ = 110

Λακωνία (τμήμα) (B ± Γ)
Μοναστ. και εκκλησίες

4 Δ	13 ε	B ± Γ = 17
2 ▲	13 ▲	B > Γ = 15
2 ⊙	1 ⊙	Γ > B = 3
6 δ	26 ε	B = 32
6 δ	14 ε	Γ = 20

ΜΕΣΣΗΝΙΑ (τμήμα)

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ	B	Γ
ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ	28	30
■ Ε Μοναστήρια επών.	4	3
■ Μοναστήρια ανών.	2	1
• Ε Εκκλησίες επών.	3	-
• Εκκλησίες ανών.	19	26

ΜΑΝΗ

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ	A	B	Γ
ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ	18	128	110
■ Ε Μοναστήρια επών.	18	24	14
■ Μοναστήρια ανών.	-	16	14
• Ε Εκκλησίες επών.	-	11	2
• Εκκλησίες ανών.	-	77	80

ΛΑΚΩΝΙΑ (τμήμα)

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ	B	Γ
ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ	32	20
■ Ε Μοναστήρια επών.	3	4
■ Μοναστήρια ανών.	3	2
• Ε Εκκλησίες επών.	10	4
• Εκκλησίες ανών.	16	10

ΜΠΑΡΔΟΥΝΟΧΩΡΙΑ (τμήμα)

	B	Γ
■ Ε Μοναστήρια επών.	2	2
• Εκκλησίες	-	-

18. Σύγκριση εκκλησιαστικών κτιρίων που περιλαμβάνονται στα 18 φύλλα B (1:50.000) και στα 3 φύλλα Γ (1:200.000) με τις τρεις χερσονήσους της νότιας Πελοποννήσου

Η τεκμηρίωση της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής (1829-1832) και η σύγχρονη τεκμηρίωση του χώρου της Μάνης

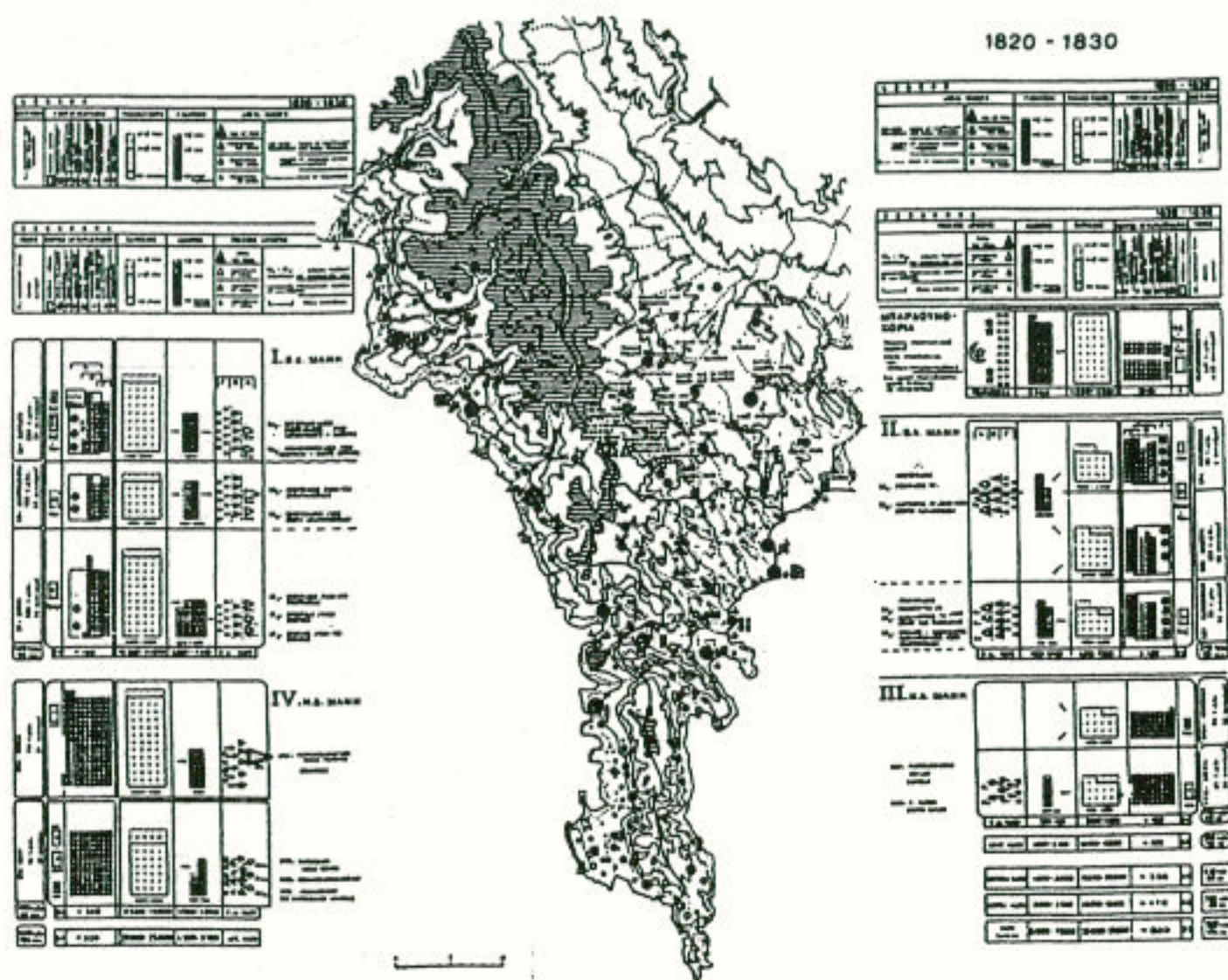
Οι πληροφορίες για το γεωγραφικό χώρο και τον πληθυσμό, που προκύπτουν από την τεκμηρίωση της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής, συνδυαζόμενες με άλλα στοιχεία καθώς και με αναλύσεις για τις κοινωνικές δομές της Μάνης, έχουν χρησιμοποιηθεί για τη σύνταξη ενός συνοπτικού προκαταρκτικού χαρτογραφικού πίνακα του οικισμένου χώρου και του κοινωνικού σχηματισμού στην υπόψη δεκαετία (1820-1830) και στα όρια των παραδοσιακών ενοτήτων της χερσονήσου (εικ. 19). Στη Μάνη είναι: οι οικισμοί συνολικά 200, ανά κατηγορία μεγέθους: τα οχυρά και οι πύργοι, ανά κατηγορία, συνολικά 800· οι μαχητές 6.000-10.000 σε σύνολο 32.000-37.000 κατοίκων. Στη βόρεια Μάνη δηλώνονται οι διαστρωματωμένοι και ιεραρχημένοι καπετάνιοι, στο Νότο το δυναμικό σύστημα των πατριαρχικών γενών με αιρετούς αρχηγούς.

Στο χάρτη περιλαμβάνονται και τα Μπαρδουνοχώρια, στα οποία εμφανίζονται επιπλέον 38 οικισμοί και 48-80 πύργοι· οι μαχητές 1.500-3.000 σε σύνολο 4.500-6.000 κατοίκων.

Μέχρι τις ημέρες μας ο παραδοσιακός και μνημειακός χώρος διατηρεί ακόμη σημαντικά και πυκνά στοιχεία της ιδιαίτερης ιστορικής κληρονομιάς και αποτελεί βασικό τοπικό πόρο εθνικής σημασίας. Η ιδιαιτερότητα και η πυκνότητα των στοιχείων του οικισμένου χώρου και του κοινωνικού σχηματισμού δικαιολογούν την αναγκαιότητα του χαρακτηρισμού της χερσονήσου ως Εθνικού Ιστορικού Τόπου (Ανοικτού Μουσείου της παραδοσιακής κληρονομιάς).

Ο εντοπισμός, η χαρτογράφηση, το αναλυτικό ευρετήριο και οι αποτυπώσεις των μνημείων των αρχαίων, των μέσων και των νεότερων χρόνων αποτελούν εργασία υψηλής προτεραιότητας. Στον τομέα αυτό έχει εργαστεί ήδη επί δεκαετίες ένα σημαντικό δυναμικό αρχαιολόγων, ιστορικών, εθνολόγων, αρχιτεκτόνων που έχουν ήδη δημιουργήσει ένα αξιόλογο σώμα δεδομένων, δημοσιευμένων ή μη.

Η συνεχιζόμενη τεκμηρίωση των σχετικών θεμάτων είναι σκόπιμο να συνδυαστεί σε ένα οργανωμένο και μεθοδικό σύστημα και πρόγραμμα καταγραφής και έρευνας. Σχετική πρόταση διαμορφώθηκε, από κοινού, από φορείς όπως το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τα Υπουργεία Πολιτισμού και Τουρισμού, το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και το Παιδαγωγικό

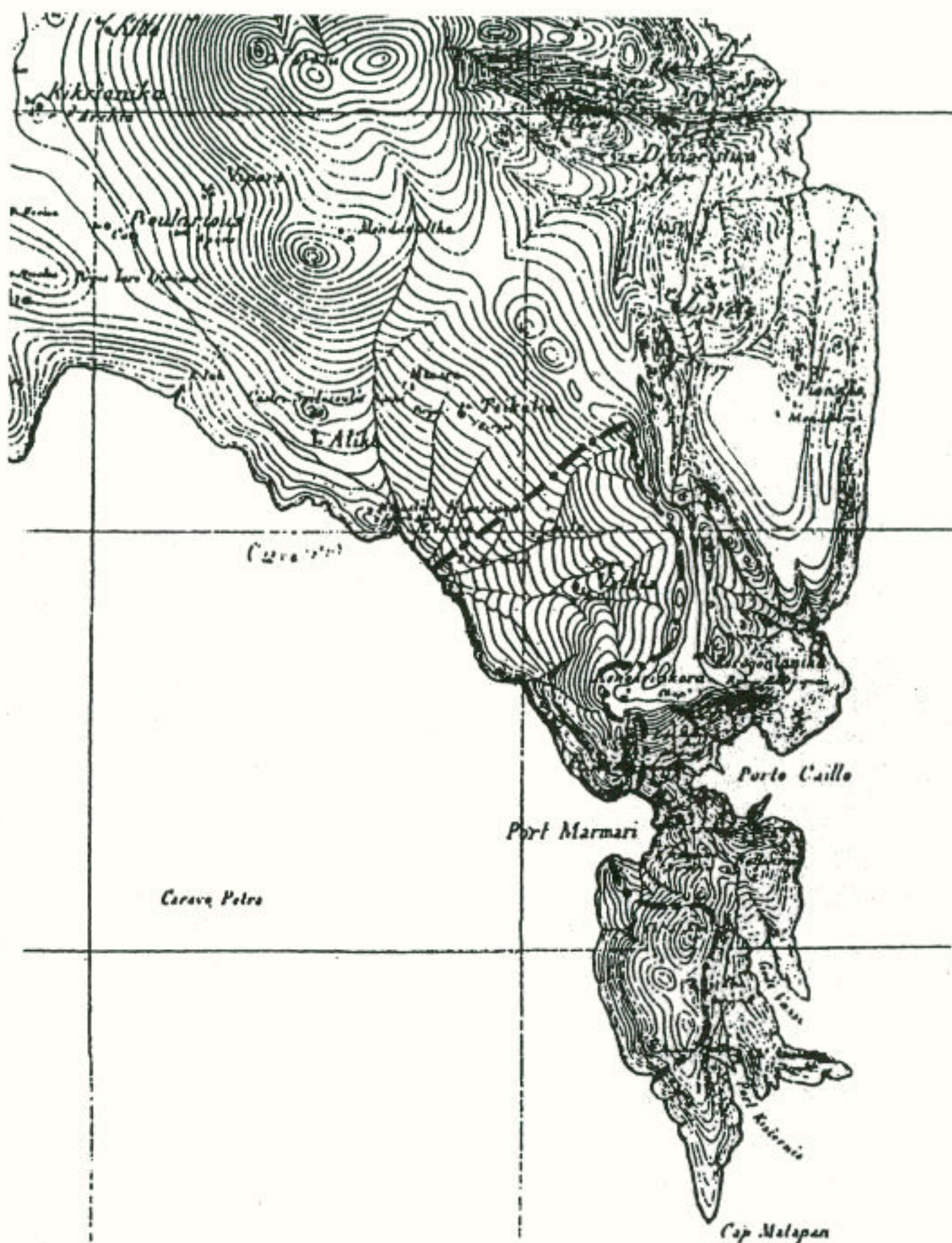

19. Ο οικισμένος χώρος και ο κοινωνικός σχηματισμός στα 1820-1830.
 Βήματα προς τη συγκρότηση ενός ολοκληρωμένου Άτλαντα της Χερσονήσου
 της Μάνης που θα τεκμηριώνει την ιδιαίτερη φυσιογνωμία της και θα βοηθήσει
 στην κήρυξή της ως Προστατευόμενου Εθνικού Τόπου
 (Ανοικτού Μουσείου Παραδοσιακής Κληρονομιάς)

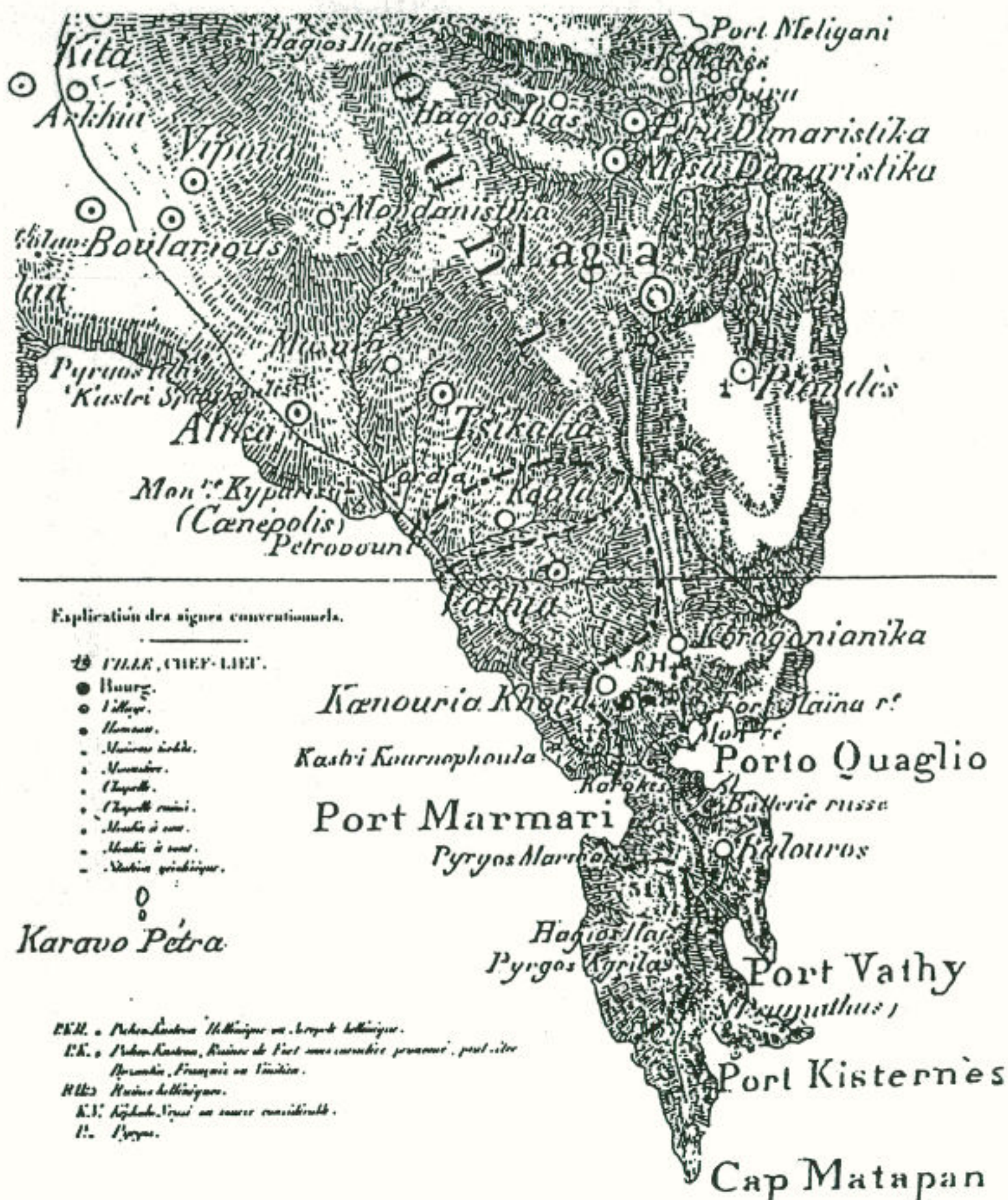
Ινστιτούτο και υποβλήθηκε προς το Υπουργείο Έρευνας και Τεχνολογίας (Πρόγραμμα ΕΠΕΤ II, Ιανουάριος 1994).

Ένα τέτοιο ευρετήριο μνημείων όλων των εποχών, θα είναι χρήσιμο τόσο στη σύνταξη ενός σύγχρονου Άτλαντα του οικισμένου χώρου της Μάνης όσο και στη συστηματική διαχείριση του μνημειακού πλούτου.

Η καταγραφή και η χαρτογράφηση νοούνται ανά κοινότητα και σε φύλλα χαρτών σε κλ. 1:5.000. Από το 1912 μέχρι σήμερα η Λακωνική Μάνη υποδιαιρείται σε 42 κοινότητες και η Μεσσηνιακή σε 29 (σύνολο 71 κοινότητες). Ήδη το Αρχείο αυτό συντάσσεται σταδιακά στα πλαίσια τρέχοντος ερευνητικού έργου στο ΕΙΕ/ΚΝΕ, για μια περιοχή της νοτιότε-

20. Η κοινότητα της Βάθειας και η ευρύτερη ακροταινάρια περιοχή της.
Απόσπασμα από τον προπαρασκευαστικό χειρόγραφο χάρτη
(φύλλα Β, 1:50.000, χρονολογία σύνταξης μεταξύ 1830-1832)
(Έχουν προστεθεί τα όρια της κοινότητας, 1912 κ.ε.)

21. Η κοινότητα της Βάθειας και η ευρύτερη ακροταινάρια περιοχή της. Απόσπασμα από τον τυπωμένο χάρτη (φύλλα Γ, 1:200.000) της Πελοποννήσου (Expédition Scientifique de Morée, Atlas, Παρίσι, 1832) (Έχουν προστεθεί τα όρια της κοινότητας, 1912 κ.ε.)

ρης Μάνης, στα όρια των τέως Δήμων Μέσσης και Λαγείας, που περιλαμβάνει 9 κοινότητες με 87 οικήσεις.

Ως παράδειγμα της τεκμηρίωσης για μία κοινότητα της Μάνης στα 1830-1832 αφενός, και αφετέρου στις σημερινές συνθήκες, σημειώνουμε ότι στα όρια της κοινότητας της Βάθειας, οι δύο χάρτες της Γαλλικής Αποστολής σε κλίμακες 1:50.000 (1830-1832) και 1:200.000 (1832) περιέχουν, ο μεν πρώτος (Β) 6 κατοικημένες θέσεις (εικ. 20), ο δε δεύτερος (Γ) 5 κατοικημένες θέσεις (εικ. 21):

1. Βάθεια, κεντρικό χωριό με 50 οικογένειες,
2. Κούλα (Γουλάς), μικροσυνοικισμός με 12 οικογένειες,
3. Πετροβούνι, μεμονωμένη αγροικία-πύργος με 2 οικογένειες,
4. Καστρί Κουρνοφούλα, παλαιόκαστρο,
5. πύργος Αγρίλας, μεμονωμένος επώνυμος πύργος,
6. πύργος, ανώνυμος, στη λεκάνη της Βάθειας (περιοχή Γουλάς-Ρόγκια).

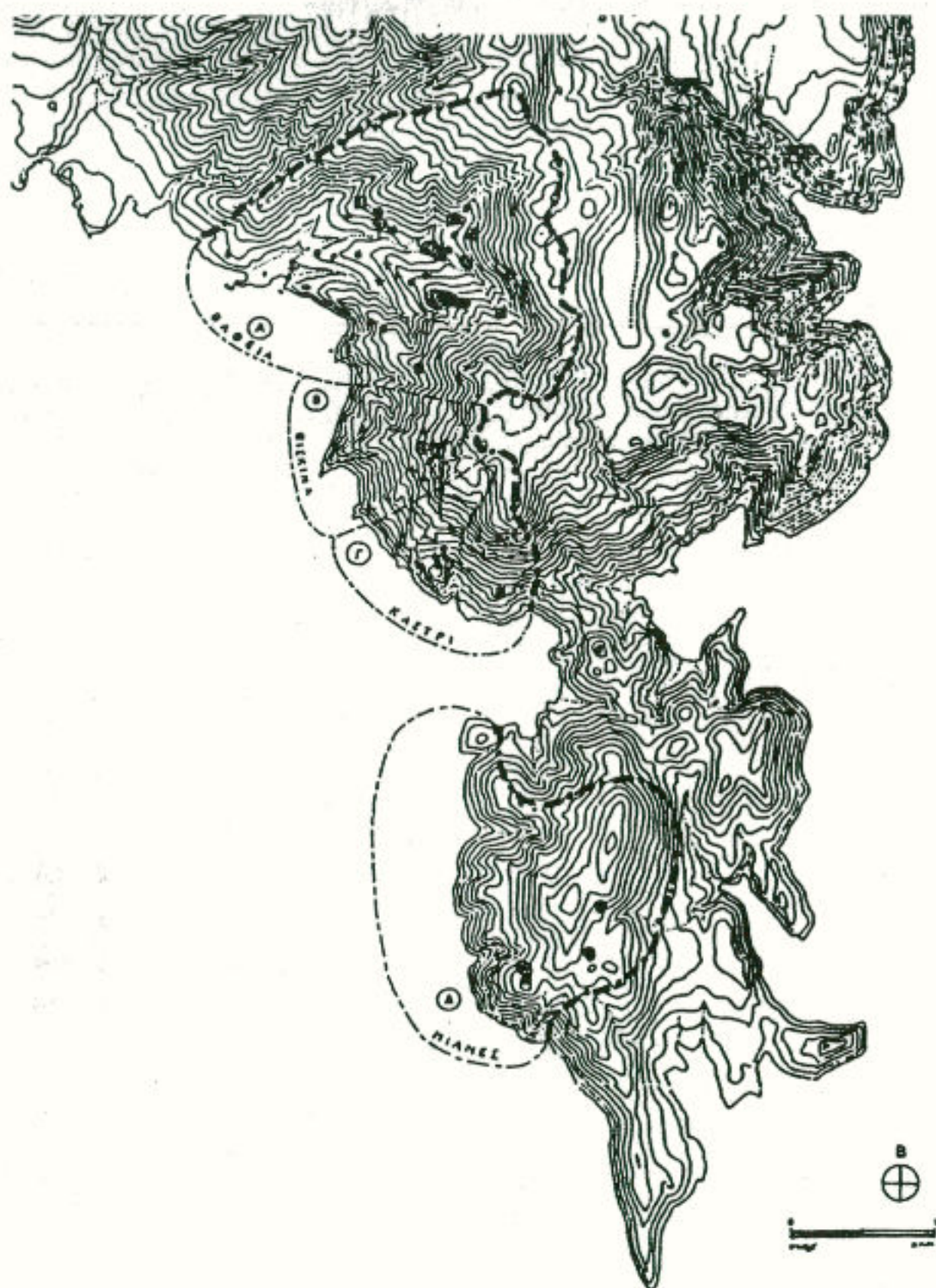
Επιπλέον χαρτογραφούνται 2 εκκλησίες :

1. μία ανώνυμη, στην περιοχή Βισκίνα-Καστρί,
2. μία επώνυμη (Άγιος Ηλίας) στο ακροταινάριο τμήμα της κοινότητας Βάθειας.

Αντίστοιχα, στα όρια της ίδιας κοινότητας, με τη σύγχρονη τεκμηρίωση του οικισμένου παραδοσιακού χώρου²¹ (εικ. 22), διακρίνονται, χαρτογραφούνται και αποτυπώνονται (σε κλίμακες 1:200.000, 1:50.000, 1:20.000, 1:5.000, 1:1.000, 1:100) 8 παλαιές μεγαλιθικές οικήσεις με 60-70 κτίρια και 8 παραδοσιακές οικήσεις, που με τη σειρά τους αναλύονται σε 23 οικισμένες θέσεις με 192 κτίρια: Βάθεια (κεντρικό χωριό με 70 κτίρια) και 7 μικροσυνοικισμοί με 5 έως 25 κτίρια ο καθένας (Γουλάς, Κάποι, Ρόγκια, Τσι, Βισκίνα, Καστρί, Μιανές) καθώς και 15 άλλες θέσεις με 1-4 μεμονωμένα σπίτια η κάθε μία.

Εντοπίζονται επίσης και αποτυπώνονται 27 εκκλησίες από τις οποίες οι 20 τουλάχιστον είναι βυζαντινές και μεταβυζαντινές. Από τις τελευταίες, 11 είναι ήδη δημοσιευμένες και 16 αδημοσίευτες.

Το παράδειγμα της συγκεκριμένης κοινότητας δηλώνει το μέγεθος της εργασίας που απαιτείται στη σύγχρονη εποχή για την ολοκληρωμένη τεκμηρίωση του ιστορικού γεωγραφικού χώρου της χερσονήσου.

22. Η ακροταινάρια περιοχή και η κοινότητα της Βάθειας με τις υποπεριοχές Α, Β, Γ, Δ. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα σε κλ. 1:20.000. Σημειώνονται το ανάγλυφο του εδάφους (ισοϋψείς ανά 20μ.), οι κατοικημένες θέσεις (μεγαλιθικές εγκαταστάσεις και παραδοσιακές οικήσεις) και οι εκκλησιαστικές εγκαταστάσεις. (Γ. Σαΐτας, Οικισμένος χώρος και κοινωνία στη Μάνη. Τεκμηρίωση: Κοινότητα Βάθειας, Οι οικιστικές και κτιριακές εγκαταστάσεις, τχ. 2, δακτυλόγραφο κείμενο και πίνακες ερευνητικού έργου στο ΕΙΕ/ΚΝΕ, Νοέμβριος 1994, βλ. σχέδια 171, 177, 185)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η διερεύνηση του θέματος γίνεται στα πλαίσια της τεκμηρίωσης του ιστορικού-γεωγραφικού χώρου και του κοινωνικού σχηματισμού στη χερσόνησο της Μάνης, στη διάρκεια των μέσων και των νεότερων χρόνων. Η μελέτη αυτή εντάσσεται στο ειδικό πρόγραμμα ΜΑΝΗ (επιστημονικός υπεύθυνος Γ.Σαΐτας), το οποίο φιλοξενείται από το 1985 στο πρόγραμμα του ΚΝΕ/ΕΙΕ, Ιστορία των οικισμών της Ελλάδος, 15ος-20ος αι.

2. Μέρος των πηγών αυτών έχει ήδη παρουσιαστεί τόσο στα πλαίσια της έκθεσης "Περιηγητές στη Μάνη, 15ος-19ος αι." που διοργανώθηκε από το ΕΙΕ/ΚΝΕ το 1993 και λειτουργεί ακόμη στο Ιστορικό-Εθνολογικό Μουσείο στο Γύθειο της Μάνης, όσο και στη Συνάντηση Ιστορίας της Μάνης (15ος-19ος αι.), "Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές - Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία της Μάνης" (Γύθειο -Αρεόπολη, 4-7 Νοεμβρίου 1993).

3. Α. Αβραμέα, "Η χαρτογράφηση του παράλιου χώρου", *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1972, Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας, *Χαρτογράφηση του Ελληνικού παράλιου και νησιωτικού χώρου*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1989 και Πρακτικά Συνεδρίου, 6-8 Οκτωβρίου 1989, Αθήνα 1994.

4. Ελληνική Εταιρεία Χαρτογραφίας - ΕΛΙΑ, *Εκατό χρόνια Χαρτογραφίας του Ελληνισμού, 1830-1930*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1992, βλ. Γ. Τόλιας, *1830-1930, Ο χώρος και οι άνθρωποι*, σελ. 15-16.

5. M.Sivignon, "La Cartographie de la Morée et ses enseignements", *Μάνη. Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία - Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές 15ος-19ος αι.*, Πρακτικά Συμποσίου 4-7 Νοεμβρίου 1993, ΕΙΕ/ΚΝΕ, Αθήνα 1996.

6. Στα χρονικά πλαίσια της ανακοίνωσης αυτής δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστούν οι συνθήκες και οι μέθοδοι εργασίας του τοπογραφικού λόγου με τον οποίο συνεργάστηκαν τα στελέχη της Επιστημονικής Αποστολής. Για σχετικά στοιχεία βλ. Στ. Παπαδόπουλος, *Το Λεύκωμα Πεϋτιέ*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1971, σελ. 7-21.

7. Πρβλ. Π. Τσακόπουλος, "Το χαρτογραφικό έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά (1829-1852)", *Μάνη. Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία - Περιηγητές και επιστημονικές αποστολές 15ος-19ος αι.*, Πρακτικά Συμποσίου 4-7 Νοεμβρίου 1993, ΕΙΕ/ΚΝΕ, Αθήνα 1996.

8. Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. εισαγωγής 6334. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στην κυρία Μαρία Μινώτου και τον κύριο Ι. Μαζαράκη-Αινιάν, οι οποίοι μου υπέδειξαν τους χάρτες αυτούς και επέτρεψαν τη δημοσίευσή τους.

9. Y. Saitas, *Habitat et Société dans la péninsule de Mani. Goulas: Hameau déserté de Vathia*, D.E.A., EHESS, Παρίσι 1984, πίν. 11-30, Γ. Σαΐτας, *Μάνη, Ελληνική παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ, Αθήνα 1987, σελ. 45-48.

10. Οι πληροφορίες αυτές επιτρέπουν τη σύνταξη χαρτών που εμφανίζουν την οικιστική και δημογραφική κατάσταση στην αρχή της σύστασης του νέου Ελληνικού Κράτους. Εντασσόμενοι στη σειρά των αντίστοιχων χαρτών για την περίοδο από το 15ο έως τον 20ό αι. μας δίνουν μια εικόνα της οικιστικής και δημογραφικής εξέλιξης.

Η ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ

Σχετικά βλ. Γ. Σαΐτας, *ibid.* και Y. Saitas, *ibid.*, Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι.*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985, C. Komis, *La population et l'habitat du Magne XVe - XIXème s.*, διδακτ. διατριβή, Univ. de Paris I, Παρίσι 1991, τ. I-III.

11. Πρβλ. Γ. Σαΐτας, "Οχυρές εγκαταστάσεις καπεταναίων και μπέηδων Μάνης", *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα 1987-88, σελ. 519-541, πίν. 31-60, Γ. Σαΐτας, "Καπετανίες, οχυρά και γένη στη Μάνη", *Περιηγητές στη Μάνη 15ος-19ος αι.* (Κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 1993, σελ. 117-139.

12. Ph. Le Bas, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure...*, pendant les années 1843 et 1844, Παρίσι 1847.

13. Γ. Σαΐτας, "Γύθειο, εξέλιξη της νεώτερης πόλης και αρχαιότητες", ανακοίνωση στο Συνέδριο "Νέες πόλεις πάνω σε παλιές", Σπάρτη 18-20 Φεβρ. 1994, δακτυλ. κείμενο (στα υπό έκδοση Πρακτικά).

14. Για τις εκκλησίες της Μάνης μακρά σειρά δημοσιευμάτων από τον καθηγητή Ν. Δανδράκη και τους συνεργάτες του (Π.Α.Ε. από το 1958 μέχρι και το 1993).

Για τα μοναστήρια της Μάνης στα 1834, βλ. Δ.Βαγιακάκος, "Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Μάνης", *Θεολογία*, τ. ΚΖ', τχ. Δ', Αθήναι 1956, σελ. 3-24, Ελ. Μπελιά, "Μοναστηριακά Λακωνίας", *Λακωνικά Σπουδαί*, τ. Α', Αθήνα 1972, σελ. 328-368.

15. *Atlas 1835*, Vues de Paysages, XXI.

16. Σχετικά με την ποιότητα του Χάρτη του Μοριά ο Bory de Saint Vincent σημειώνει ότι "είναι προτιμότερος ως προς την ακρίβεια, τον αριθμό και την αλήθεια των στοιχείων, από τα εννιά δέκατα όλων όσων έχουν εκδοθεί για την υπόλοιπη Ευρώπη χωρίς εξαίρεση". Ο Peytier σημειώνει ότι "Η πολύ γρήγορη εκτέλεση των εργασιών που επέβαλε η αβεβαιότητα για τη διάρκεια της κατοχής του Μοριά, κάνουν ώστε να μην μπορεί να συγκριθεί ο τριγωνισμός αυτός με τους πρώτης τάξεως που εκτελούνται στη Γαλλία, αλλά μόνον με τους δευτέρας τάξεως".

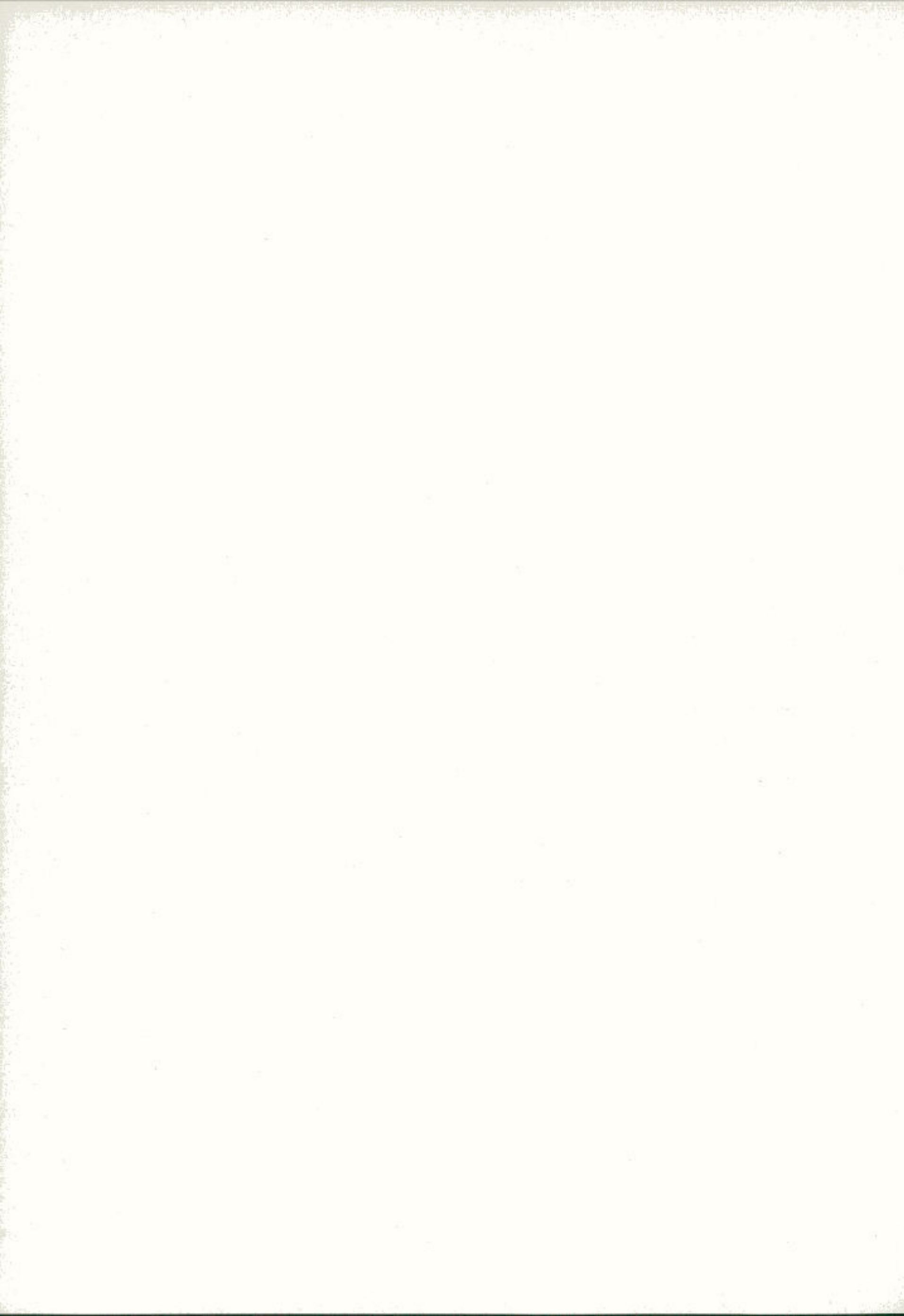
17. Τα δύο φύλλα (Ανατολική Λακωνία) έχουν συνταχθεί από τους Benoit, Xavier και Gineste de Lissertel, τον Ιανουάριο 1832, ενώ για τα δύο άλλα φύλλα (ακρωτήριο Μαλέας) δεν γνωρίζουμε τους συντάκτες και τη χρονολογία σύνταξής τους.

18. Δύο φύλλα (τμήματα της Μεσσηνίας και της Μάνης) έχουν συνταχθεί από τους Escanpé και Detroyat το Μάρτιο 1830, για δύο άλλα φύλλα (τμήμα Μεσσηνίας) δεν γνωρίζουμε τους συντάκτες και τη χρονολογία σύνταξής τους, ενώ δύο ακόμα φύλλα (Ανω Μεσσηνία) έχουν συνταχθεί από τον B.L. Bernard, το Μάρτιο 1832.

19. Γράμμα του Bory de Saint Vincent στον υποστράτηγο Pelet, της 10ης Αυγούστου 1832, Arch. du D.G. φάκελος D. 46, υποφάκελος 201. Βλ. Π. Τσακόπουλος, *op. cit.*

20. Βλ. Ελ. Μπελιά, *op. cit.*, σελ. 364-368.

21. Γ. Σαΐτας, *Οικισμένος χώρος και κοινωνία στη Μάνη. Τεκμηρίωση: Κοινότητα Βάθειας, Οι οικιστικές και κτιριακές εγκαταστάσεις*, τχ. 2, δακτυλόγραφο κείμενο και πίνακες ερευνητικού έργου στο ΕΙΕ/ΚΝΕ, Νοέμβριος 1994.

Bory de Saint-Vincent et l' anthropologie de la Grèce

Ann Thomson

LA PERSONNALITÉ de Bory de Saint-Vincent est bien connue, et nul n'est besoin de la présenter ici. Dans la publication de l'Expédition de Morée il paraît surtout comme géographe et botaniste, et cette activité a déjà été analysée par d'autres¹. Ce que je voudrais essayer de faire ici, c'est de faire le lien entre sa *Relation de la Morée* et son travail anthropologique, pour essayer de cerner son approche à l'anthropologie de la Grèce et de la Morée en particulier.

Bory de Saint-Vincent a publié en 1827 un ouvrage important d'anthropologie physique intitulé *L'homme*², dans lequel il reprend l'article "Homme" qu'il avait publié en 1825 dans le *Dictionnaire classique d'histoire naturelle*³, le résultat de plus de vingt années de collecte de renseignements. A cette époque l'une des préoccupations principales de ceux qui écrivent sur l'homme du point de vue de l'histoire naturelle est de classer les différentes variétés humaines, travail qui avait commencé au siècle précédent, mais qui se développait et se compliquait pour devenir la discipline importante d'anthropologie. Dans son ouvrage Bory propose surtout une classification des variétés humaines plus détaillée que celles de ses prédécesseurs, car il énumère 15 espèces, divisées chacune en plusieurs races, elles-mêmes sous-divisées en variétés. Chacune de ces espèces possède selon lui son origine propre, car il est partisan du polygénisme qui nie une origine commune à tous les êtres humains. Sa classification est basée sur des différences physiques, mais il critique l'importance accordée à couleur de la peau pour souligner des facteurs comme l'angle facial ou, comme il le dit, la structure et l'organisation intime de l'individu, qui déterminent ses facultés intellectuelles⁴. Il ne s'intéresse donc pas en premier lieu aux coutumes, à la mode de vie etc, des peuples du monde, mais à leur structure physique, de laquelle tout le reste découle.

L'intérêt manifesté par Bory pour l'anthropologie physique ne semble pas avoir diminué par la suite, car au moment de sa mort, comme il indique dans une communication présentée à l'Académie des Sciences, il préparait apparemment un volume sur l'anthropologie de l'Afrique du Nord, qui devait faire partie de la série de publications de l'Expédition

scientifique en Algérie⁵. Ce volume ne paraît jamais, et nous n'en trouvons pas de trace: aucune étude d'anthropologie ne sera publiée dans cette série. Ainsi son absence des publications de l'Expédition d'Algérie, comme de la publication sur l'Expédition en Morée, n'indique pas que (pour Bory au moins) l'anthropologie n'offrait aucun intérêt. Au contraire, nous trouvons dans sa *Relation* du voyage en Morée un événement révélateur. L'Expédition trouve sur la scène d'une bataille où 200 Maniotes avaient arrêté "un corps de barbares" leurs ossements mêlés ensemble. Bory se met immédiatement à recueillir les boîtes craniennes qu'il fait disposer sur une même ligne "pour rechercher à quelle espèce d'homme chacune avait dû appartenir". Il entreprend de "faire distinguer à nos gens les différences caractéristiques que présentait chaque tête", pour leur permettre de distinguer les "frères" des "assassins". Et il commente:

Aucune galerie anatomique ne m'avait encore offert une aussi intéressante collection de crânes parfaitement différenciés que l'ossuaire de Koumaria,

de telle sorte qu'il en garde deux ou trois des mieux conservés de chaque espèce⁶. Ici paraît très clairement la passion de Bory pour l'anthropologie physique et sa conviction absolue que l'étude des crânes permet de distinguer clairement les différentes sous-divisions chez les humains.

Pour ce qui est de la classification anthropologique des Grecs, même si de toute évidence ce sont des blancs et des Européens, cela ne veut pas dire qu'il ne subsiste pas d'interrogations quant à leur origine. Car d'un côté, à l'époque où Bory écrivait, la multiplication des divisions dans la classification des peuples faisait que les Européens étaient séparés en plusieurs espèces différentes; et de l'autre, la question des liens entre les Grecs modernes et les Grecs de l'époque classique était fréquemment soulevée. L'intérêt manifesté par Bory pour ces questions se voit dans l'introduction de l'édition de la *Relation* qu'il publie séparément en 1836, introduction qui n'est pas contenue dans le premier tome de *l'Expédition scientifique de Morée*. Il s'interroge sur les peuples du Péloponnèse et sur les premiers habitants de la région, avant de conclure:

Il est inutile de s'appesantir sur leur histoire et d'entrer dans de plus longs détails à leur égard. J'ai donné ailleurs (dans mon *Essai zoologique et philosophique sur l'homme*, 3e édit, t.1er, p.114) touchant leur origine et sur la race de l'une des espèces du genre humain dont ils furent la souche, des détails où je renverrai, en me réservant de signaler dans ma relation des caractères physiques qui sont restés d'eux chez ceux des Grecs modernes où trop de mélanges n'ont pas dénaturé le type. (p.7-8)

Suivant cette incitation de l'auteur, regardons ce qu'il dit de ces populations dans l'ouvrage auquel il renvoie. Les Grecs font partie bien sûr de l'espèce Japétique, nom qu'il donne aux peuples européens. C'est la plus belle par les proportions de ses traits et de sa taille, avec l'angle facial qui s'approche le plus du 90° (et qui le dépasse même dans des sculptures antiques). Cette espèce est divisée en quatre races: la race caucasique ou orientale, la race pélasge ou méridionale, la race celtique ou occidentale et la race germanique ou boréale. Les deux premières races sont des gens *togate* ou porteurs de vêtements larges, à la différence des deux dernières. Les Grecs font partie de la pélasge ou méridionale, qui selon lui est aborigène des monts de la Grèce, et dont il dit que "la tête du Jupiter-Olympien, l'Apollon du Belvédère, et la Vénus de Médicis, donnent une idée exacte des traits qui la doivent caractériser" (p.114). Mais son teint est toutefois moins blanc que celui de la race caucasique et en général ses individus dont les cheveux sont "fins, bruns, châains, rarement blonds" sont décrits comme étant un peu moins beaux que les caucasiques. Leur tempérament est toujours sanguin et bilieux. Il affirme aussi que:

Beaucoup de femmes Grecques, et quelques dames romaines de nos jours conservent encore le genre de beauté antique que mille croisements partiels ont fait généralement disparaître de l'Archipel, de la Turquie d'Europe, de l'Italie et de la Sicile, que peuplèrent primitivement ces Pélasges. (p.116)

Bory indique ensuite leur culture et la mode de vie qui découlent de leur physique. Il les décrit comme attachés à leur sol et comme abhorrant l'eau, et il explique comment le perfectionnement de leur langue par les poètes, fixée par l'écriture apportée par les Phéniciens, fit en sorte que la race pélasge devint "la plus distinguée de toutes, sous les rapports de l'intelligence" (p. 118). Cette langue riche aida aussi la généralisation des idées philosophiques venues des rives du Nil et du Gange. Finalement Bory décrit leur contribution à l'agriculture (p. 119). Voici donc l'aperçu assez bref que donne Bory de ces peuples en 1827 (c'est à dire avant d'aller en Grèce); nous y constatons qu'il se base essentiellement sur la sculpture antique pour décrire leur physique et qu'il souligne ce que leur développement doit aux contacts avec les autres races. Il ne semble donc pas tout attribuer au génie inné de cette race, et il ne croit pas en trouver beaucoup de représentants parmi les Grecs modernes, qui sont issus de nombreux croisements.

Si l'on compare sa classification des Grecs à ceux de ses contemporains, nous constatons que le fait de multiplier les divisions a entraîné la

séparation des Grecs d'autres Européens. Son prédécesseur Virey, qui a publié son *Histoire naturelle du genre humain* en 1802, n'énumère que 5 races, chacune divisée en branches: les Grecs entrent dans la première tige de la race celtique, nommée tige sarmate ou illyrienne⁷. Cette race représente la "perfection physique de notre espèce", non seulement la plus belle mais aussi celle qui est le plus avancée dans la morale et les institutions sociales. Virey loue surtout la Grèce, "immortelle et brillante" et indique leur ligne facial, mesuré selon les sculptures antiques, comme étant de plus de 90°. Mais ces Grecs, nous l'avons vu, ne se distinguent pas des autres Européens de cette branche. Même le géographe Malte-Brun, comme l'indique Bory lui-même, s'il énumère plusieurs races parmi les Européens, groupe ensemble les variétés caucasique et pélasge⁸. En général, la sous-division en races des peuples européens intéresse les anthropologues moins que celle des peuples de l'Afrique ou de l'Océanie. Ce qui les préoccupe plus, quand il s'agit des Grecs, c'est de connaître l'origine des Grecs modernes et de décider dans quelle mesure ils sont les descendants directs de ceux de l'Antiquité.

A ce sujet, notons une remarque intéressante de Bory que nous trouvons dans son *Guide du voyageur en Espagne*, publié en 1823. Il établit comme règle général que:

sous les même latitudes, quels qu'aient été les peuples qui sont venus fonder des colonies en Europe, ou les conquérans qui s'y sont établis, les nations sont demeurées ce qu'elles étaient, et nulle fusion n'a pu s'opérer entre les aborigènes et les nouveaux venus.

Comme exemple de cette règle, il cite les Grecs:

Que les Persans, que les Romains, que les barbares du nord, que les croisés, que les Turcs aient conquis la Grèce et ses îles, les Grecs sont demeurés Grecs, et leurs vainqueurs ne se sont jamais confondus avec eux⁹.

Cette affirmation fait que l'on s'attendrait à retrouver les caractéristiques des anciens Grecs chez les peuples modernes qu'il rencontre en Morée, mais elle ne semble pas très bien s'accorder avec les remarques que nous avons déjà citées concernant le peu de représentants de la race originale dans la Grèce moderne. En fait, les opinions des prédécesseurs de Bory à ce sujet sont très contrastées. Dans un manuel allemand de géographie, publié en 1820, les auteurs insistent sur les liens entre les Grecs modernes et leurs ancêtres, malgré les quelque deux mille ans qui les séparent: les descriptions physiologiques et morales soulignent les ressemblances¹⁰. Une opinion semblable est émise par le médecin G.F. Edwards, dans un

ouvrage qui traite *Des caractères physiologiques des races humaines*, publié en 1829, et qui entreprend de retrouver chez les nations modernes d'Europe ses peuples anciens. Il traite surtout des peuples de l'Europe de l'ouest, mais il consacre quelques pages à la Grèce, en émettant notamment le vœu que l'expédition destinée à la Morée étudie les types de la population, surtout pour retrouver les descendants des Pélasges et des Hellènes. Et il affirme que des voyageurs dans la Morée (Stackelberg et Bröndsted) lui ont assuré "que le type des personnages héroïques s'y trouve dans toute sa pureté, et avec cette fréquence qui donne à une partie de la population un caractère distinctif" et il s'écrie:

Il s'est donc perpétué, ce type, malgré tant de circonstances défavorables, dans un petit espace si souvent dévasté par le fer, le feu, la famine et la peste, dans une population qui n'a jamais été nombreuse, et qui a été longtemps soumise à des maîtres impitoyables, dont elle a tant de fois excité et subi l'horrible vengeance¹¹.

D'autres voyageurs avaient fait les mêmes constatations. Pouqueville, par exemple, dans le *Voyage* qu'il publie en 1805, se plaît à retrouver l'empreinte du caractère antique parmi les habitants de la Morée¹², mais il reconnaît aussi les défauts de caractère de ces gens, qu'il attribue à l'état d'oppression dans lequel ils sont plongés (p.244-6). C'est surtout chez les femmes qu'il trouve et des vertues et le type classique: selon lui "Les modèles qui inspirèrent Apelle et Phidias, se retrouvent encore chez les Grecques" (p.249).

Par contre l'Anglais William Gell, qui voyage en Grèce à partir de 1804 mais dont le voyage en Morée n'est publié qu'en 1823, en grande partie pour contrecarrer l'enthousiasme des Philhellènes, défend une toute autre opinion. Peu favorable aux Grecs et s'appliquant à démontrer qu'ils sont incapables de conquérir leur liberté, il écrit:

not one in fifty has the slightest claim to be considered as descended from the ancient stock of the Greeks; the whole country being peopled in repeated succession by an Albanian peasantry, individuals of which, at divers times, have either by force or otherwise, rendered themselves masters of the soil, forsaking their own appellations, and taking up that of Greeks, when they have acquired sufficient property to inhabit the cities, where they live undistinguished from the mass of those who have created themselves ancient Greeks in the same manner during the preceding generation¹³.

On voit ici clairement une partie de l'enjeu de la reconnaissance de l'origine des Grecs modernes, car la politique britannique est assez ambiguë à ce moment et évite toute hostilité envers les Ottomans.

L'enthousiasme dans les milieux intellectuels de gauche pour les insurgés, héritiers de la gloire antique, est ici contré par le refus de reconnaître leur lien avec les héros anciens. Cela va de pair avec de longs développements sur l'ignorance, le fanatisme et la barbarie des Grecs, qui sont selon Gell les pires oppresseurs de leurs compatriotes. Il faut d'ailleurs dire que Pouqueville lui aussi avait estimé que, dans leur état actuel les Grecs étaient incapables de se délivrer de la tyrannie et que comme l'Anglais, il critiquait leur ignorance, leur superstition et leur haine pour les catholiques qui dépasse leur haine des musulmans¹⁴.

Pour en revenir à Bory, il n'est pas étonnant que, comme la plupart de ses prédécesseurs et suivant le principe énoncé en 1823, il affirme que les Grecs sont restés des Grecs. Ce qui ne veut pas dire qu'il nie dans sa *Relation* l'existence de mélanges (voir le passage de la p.8 que j'ai cité ci-dessus). Mais il s'insurge contre la mauvaise opinion qu'on a formée des Moraïtes à cause, selon lui, des calomnies. Ce n'est qu'en quittant les ports de Modon et de Navarin, peuplés de vagabonds, que les membres de l'Expédition rencontrent les "véritables Hellènes". Ainsi,

nous reconnûmes qu'il existait des restes intéressants d'un peuple illustre, dans lesquels persistent les germes de ces qualités brillantes qui rendirent leurs aïeux si justement célèbres en même temps que chers à notre jeune âge. (I, p.264-5)

Peu après il décrit trois jeunes femmes dans des familles de pasteurs, qui sont très belles et "dont le profil présentait les caractères rectilignes des meilleurs types de l'antiquité". Il rentre dans des détails anatomiques, notamment concernant leur sein, qui est volumineux comme dans des statues antiques. De telles caractéristiques selon lui, distinguent la race pélasge de la celte et de la teutonique (I, p.280-2). Il est à remarquer que, comme Pouqueville, il insiste beaucoup plus sur les femmes et sur leur conformité avec les statues antiques: sa *Relation* contient peu de descriptions physiques d'hommes.

Mais ces exemples, comme d'autres, lui permettent d'affirmer que les peuples qu'il rencontre sont les descendants des peuples antiques, c'est à dire les autochtones de Péloponnèse, ou des Pélasges. (Car il insiste, dans sa *Relation* comme dans son essai sur l'Homme, où il réfute des opinions contraires, que les Pélasges sont les habitants autochtones du Péloponnèse)¹⁵. Ainsi, parlant des montagnards de la Magne, et tout en niant que ce sont des Spartiates de pur sang descendus en ligne directe et

sans mésalliance des premiers fils de leur terre, comme ils prétendent, Bory affirme néanmoins:

ils sont des enfants de Lycurge, comme les Français sont des Francs, les Anglais des Bretons, les Espagnols des Ibères, les Allemands des Germains et les Polonais des Sarmates. Mais cependant, plus qu'aucun de nous, ils ont conservé de leur caractère antique. Ils sont encore ceux de tous les Européens de qui les siècles ont le moins altéré la primitive physiognomie et le sublime langage. (II, p.97)

D'ailleurs, la question des Maniotes est une de celles qui a le plus intéressé les voyageurs dans la Morée et nous trouvons des opinions contrastées à leur sujet. De Pauw, dans ses *Recherches philosophiques sur les Grecs* (1788), très hostile aux Spartiates anciens, explique que les Maniotes ne sont pas leurs descendants mais qu'ils tirent leur origine des Laconiens soustraits à leur joug tyrannique et donc de leurs ennemis. Il les décrit comme cruels et féroces, vivant de rapines et manquant de courage, et il les soupçonne d'anthropophagie, les accusant d'avoir dévoré des musulmans qu'ils ont tués. Même leur indépendance est niée. Mais Gell, hostile lui aussi aux Grecs et à leurs prétentions à descendre des anciens, admet quand même que les Maniotes y ont plus droit que les habitants du reste de la Morée¹⁶. Pouqueville rejette les affirmations de Pauw: il admet la férocité des Maniotes mais il loue leur liberté et leur mode de gouvernement, et il affirme: "le courage féroce des Spartiates s'est transmis sans altération à leurs descendants" (p.204). Ailleurs, il écrit qu'il est encore resté une empreinte profonde du caractère antique parmi la nation indépendante qui habite le Taygète (p.158). Mais Pouqueville semble confondre les Maniotes avec les gens de Sparte et de Mistra, car c'est en parlant d'eux qu'il rejette les "calomnies" de Pauw pour qui, selon lui, ce sont "les restes impures des brigands échappés aux supplices". Il continue:

trop de noblesse se trouve dans leurs traits, et le sang des braves circule dans leurs veines! Ils ont conservé quelque chose du spartiate dorien jusque dans leurs défauts! Leur stature est élevée, leurs traits sont mâles et réguliers. (p.179)

Et Pouqueville oppose les Maniotes aux Cacovouniotes, à qui il assigne une origine différente. On voit ici l'importance de la croyance en les différences raciales qui sous-tend les descriptions et qui donne lieu à des jugements de valeur:

On distingue le Cacovouniote du premier coup d'œil d'avec le Maniate. Celui-ci a la taille avantageuse, le teint fleuri, et le regard serein; le Cacovouniote a l'œil noir et couvert: il est trapu et rabougri comme les érables de son pays; il a le teint brulé, et paraît méditer le crime : sa physionomie sombre décèle un assassin. Le son de voix du Maniote est plein et pressé; celui du pirate est rauque et guttural. Le Maniote marche avec légèreté; le Cacovouniote bondit comme un sanglier. Le premier attaque avec fureur et pille avec joie le Turc, son ennemi; le second n'a qu'un ennemi; mais cet ennemi c'est le genre humain, qu'il voudrait déchirer dans son aveugle rage. (p.220-221)

Bory de Saint-Vincent distingue également les Maniotes des Cacovouniotes, qu'il décrit lui aussi comme des pirates et des bandits, dont les femmes sont de "sortes de virago" armées; selon lui, leurs mœurs "n'ont plus aucun rapport avec celles du reste de l'Europe", et une idée mal comprise de la liberté a rendu cette peuplade étrangère à toute civilisation¹⁷. A la différence des Maniotes, ces bandits proviennent de "hordes étrangères" réfugiées sur les extrémités des montagnes avec des malfaiteurs également réfugiés. Les Maniotes par contre, dont il admire la liberté et les qualités, sont sans aucun doute les descendants des Spartiates et il tire de nombreuses parallèles avec leurs mœurs et leurs croyances (II, p.104 ff). Il s'insurge contre la mauvaise réputation faite à ces gens et il ne confond pas les Maniotes et les habitants de Mistra et les environs de Sparte (II, p.71-74). Remarquant que Lacédémone fut célèbre entre toutes les villes par la perfection de ses femmes, il poursuit:

Comme Mistra n'est pas Lacédémone, et que la population y fut dès l'origine très mélangée, je n'ai pas trouvée que les Grecques y soient aujourd'hui comparables à ces majestueuses créatures que nous avons admirées en pénétrant dans le Magne, notamment à Dolis. (II, p.274)

En décrivant le physique de ces dernières, qui pour lui "n'étaient pas des Européennes communes", il renvoie à la statue de Venus en bronze des Tuileries (II, p.86). De telles femmes l'amène à s'écrier:

je connus alors que les écrivains qui, dans je ne sais quel but, nièrent qu'il restât aucune trace du peuple formé par Lycurge dans les flancs du Taygète, n'ont jamais visité des endroits sur lesquels pourtant ils font de la poésie et des romans, intitulés relations de voyages, itinéraires, etc. (II, p.78)

Malgré une telle véhémence, il est intéressant de constater que l'anthropologue anglais Prichard, dont les écrits furent très influents, écrit toujours le contraire en 1841. Curieusement, après avoir cité Pouqueville au sujet des caractères physiques des Grecs, il continue:

The same writer has described in another part of his work the curious race of Mainotes as differing considerably from the other inhabitants of the Morea. They are a mixed people, and are not to be considered as of the genuine posterity of the Hellene.¹⁸

De telles contradictions servent bien sûr à souligner le caractère arbitraire des classifications anthropologiques. La confiance portée par Bory aux données physio-logiques, et notamment à la forme de crâne et à l'angle facial, l'amène à tirer des conclusions générales à partir de quelques exemples dénués d'ailleurs de tout fondement expérimental ou chiffré: nous avons souligné l'intérêt prépondérant accordé à la beauté des femmes. Il n'est pas inutile à ce sujet, de citer la façon dont il défend les détails physiques (et notamment concernant le sein) donnés dans sa description des trois femmes rencontrées à Pyla, dont j'ai déjà parlé:

comme il est question de caractères spécifiques chez le genre humain, je ne les pouvais passer sous silence, la Commission ayant d'ailleurs reçu l'ordre de ne laisser échapper aucune observation zoologique. J'en ai fait beaucoup d'autres de même sorte et non moins importantes, au moyen desquelles je porterai jusqu'à l'évidence les différences caractéristiques très considérables qui séparent dans l'espèce Japétique, la race pélasge de la celte et de la teutonique (I, p.281-2).

Comme il a décidé arbitrairement que ces trois femmes sont des Grecques de pur sang à cause de leur profil qui présente "les caractères rectilignes des meilleurs types de l'antiquité", et comme il n'a fait apparemment que les regarder brièvement, il est remarquable qu'il pense pouvoir en tirer des conclusions générales concernant les caractères raciaux.

Il faudrait aussi faire remarquer que, comme ses prédécesseurs, il s'appuie sur des coutumes ou des croyances et même des superstitions pour confirmer son désir de trouver des descendants des Grecs anciens. Par exemple sa conclusion, après une description d'une danse (qu'il trouve d'ailleurs barbare et ridicule mais conforme aux sculptures de l'antiquité), est que les membres de l'Expédition ont trouvé les attitudes de ces dernières sculptures:

partout où nous avons vu danser ces Grecs modernes, dont le caractère, les croyances, les usages, la manière de vivre et de sentir, et jusques aux costumes, ont beaucoup moins changé qu'on ne l'imagine; toutes ces choses conservent chez eux un cachet hellénique que ni la métamorphose de religion, ni la perte de la liberté, ni la dégradation de la nationalité ne sont parvenues à faire disparaître (I, p.442)

L'intérêt de cette conclusion à l'époque où il écrivait est évident. Ses positions *a priori*, si elles ne l'empêchent pas de critiquer les défauts de ces gens, et surtout le fanatisme, l'ignorance et la superstition, lui permettent de croire, à la différence d'un Gell ou même d'un Pouqueville, au rétablissement d'un gouvernement démocratique et au retour de la gloire ancienne. Comme il retrouve partout les traces de l'ancienne race pélasge et hellénique, et comme pour lui ce sont les caractéristiques raciales qui déterminent tout le reste, rien, à l'évidence, ne peut l'empêcher de croire que les Grecs seront capables de recréer la gloire de leurs ancêtres maintenant qu'ils sont libérés du despotisme musulman. Notons que l'anthropologue anglais Prichard qui, à la différence de Bory, défend avec force l'idée de l'origine commune de tous les hommes et ne croit pas à la fixité des races, ne suit pas un tel raisonnement. Ayant décrit la perfection intellectuelle et physique des Grecs de l'antiquité, il essaie de l'expliquer. Il est réticent à l'attribuer aux influences physiques, dépendant et de leur constitution physique et des conditions de leur pays, car, explique-t-il, depuis et pendant des siècles ils ne manifestent aucune capacité intellectuelle et semblent plutôt inférieurs à beaucoup d'autres nations.

The Greeks of the present time retain only the astuteness of their forefathers: they display neither their genius and mental activity, nor their magnanimity and devotion of selfish interests to high moral principles¹⁹.

Sa seule conclusion est que les races comme les individus connaissent une période d'essor puis d'"acmé", suivies de déclin. Prichard ne voit donc pas dans l'anthropologie physique une justification de la lutte des Grecs ni la preuve de la possibilité du rétablissement de leur gloire ancienne. Pour Bory par contre, l'anthropologie physique vient au secours de la politique, comme elle le fera par la suite –et de façon différente– en Algérie²⁰.

NOTES

1. Voir p.ex. Jean-Marc Drouin, "Bory de Saint-Vincent et la géographie botanique", communication présentée au séminaire sur *L'invention scientifique de la Méditerranée*, le 15 février 1993.

2. *L'homme (homo). Essai zoologique sur le genre humain*, 2 vol., Paris 1827.

3. *Dictionnaire classique d'histoire naturelle* (sous la direction de Bory de Saint-Vincent), t.8, Paris, 1825, p.269 et sv.

4. *L'homme*, p.72.

5. Voir la communication "Sur l'anthropologie de l'Afrique française", présentée à l'Académie des sciences le 30 juin 1845 (*Compte-rendu des séances de l'Académie des sciences*, t.XX p.1812).

6. *Relation*, t. II, p.342. Notons que dans la grande publication de *l'Expédition*, t.I, p.448, au lieu de "galerie anatomique", on lit "muséum d'anatomie". Les crânes sont enterrés par la suite par un Grec qui les rend responsables de l'épidémie qui frappe l'Expédition.

7. J.J. Virey, *Histoire naturelle du genre humain*, Paris, an IX, t.I, p.129-154.

8. Bory de Saint-Vincent, *L'homme*, t.I, p.95.

9. *Guide du voyageur en Espagne*, Paris, 1823, p.232.

10. A.C.Gaspari, G.Hassel, J.C.Fr. Cannabieh, J.C.F. Gutschmuths, *Vollständiges Handbuch der neuesten Erdbeschreibung*, Weimar, Geog. Institut, t.I, 1820, p.548.

11. W.F. Edwards, *Des caractères physiologiques des races humaines, considérés dans leurs rapports avec l'histoire; lettre à M. Amédée Thierry, auteur de l'Histoire des Gaules*, Paris 1829, p.116-119.

12. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'empire ottoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801*, Paris 1805, t.I; p.ex. p.158, 179.

13. W. Gell, *Narrative of a Journey in the Morea*, Londres 1823, p.103.

14. Pouqueville, *Voyage*, p.246-7.

15. *Relation*, p.5-8, *L'homme*, p.140-144.

16. Gell, *Narrative*, p.182.

17. *Relation*, t.I, p.301.

18. J.C. Prichard, *Researches into the Physical History of Mankind*, 3rd ed. vol.III, part I, *Researches into the Ethnography of Europe*, Londres, 1841, p.507.

19. J.C. Prichard, *ibid.*, p.484.

20. Voir ma communication, "Bory de Saint-Vincent et l'anthropologie de la Méditerranée", présentée au séminaire sur "L'invention de la Méditerranée", le 21 mars 1994.

Bory de Saint-Vincent à la découverte des Maniotes en 1829

(Défense et illustration du Magne; problématique de l'identité maniote)

Jean Tucoo-Chala

EN 1829 LE NATURALISTE FRANÇAIS BORY DE SAINT-VINCENT, à la tête de la section des sciences physiques de l'Expédition scientifique de Morée¹, a exploré pendant quatre mois (du 4 Mars au 5 Juillet) la Messénie, une partie de l'Arcadie, de la Laconie et, par deux fois, le Magne.

Du 25 Mai au 2 Juin il parcourt à pied le Magne occidental, de Calamata à Tzimova (aujourd'hui Aréopolis) et retour, avec ascension du Saint-Elie du Taygète; du 25 au 30 juin, sur un brick grec, il croise autour du Magne oriental, de Marathonisi (aujourd'hui Gythion) au cap Grosso, avec escale dans les baies de Kisternès, de Porto-Quaillo et de Scutari, d'où il revient à pied à Marathonisi.

Il rendra compte de cette excursion quand il publiera, de 1832 à 1836, les travaux de sa section, et notamment sa *Relation...*² Or les chapitres maniotes en sont peut-être la partie la plus originale et, en tout cas, constituent un témoignage important sur "l'espace et la société de Mani" objets de notre colloque: ils visent en effet deux objectifs relevant aussi bien des sciences humaines que des sciences physiques et étroitement liés entre eux.

Je les définirai ainsi: défendre et illustrer le Magne et les Maniotes; formuler et tenter de résoudre les problèmes de l'identité maniote (spécificité de l'espace maniote, légitimité de la filiation Sparte-Magne). Sans oublier pour autant qu'il ne s'agit pas du simple "récit d'une pérégrination scientifique"³, mais d'un ouvrage dont le style relève d'une faconde gasconne toujours chaleureuse et entraînante, où se mêlent, à l'occasion, éloquence, humour, lyrisme.

Ce double objectif, je le mettrai d'abord en évidence en examinant deux moments privilégiés du récit maniote de Bory. Son "ouverture" (les premiers paragraphes du chapitre XXIII) quand il arrive, venant de Calamata, sur les confins de la Messénie et du Magne occidental et son

“finale” (derniers paragraphes du chapitre XXXIV quand il quitte le Magne oriental pour se diriger vers l’embouchure de l’Eurotas et Monembasie, ultime étape de l’exploration de la Morée par la section des sciences physiques.

Dans un mordant prologue Bory présente comme une mission prioritaire son projet de défense et illustration du Magne et des Maniotes qui sont les victimes exemplaires d’un mishellénisme qu’il lui appartient de dénoncer:

Je m’étais principalement promis, en explorant la Morée, d’étudier ce Magne dont les habitants ont une mauvaise réputation tellement établie que, si j’eusse pu croire la moitié de ce qu’on m’en avait dit, je ne m’y fusse jamais enfoncé. On jugera par mes récits du degré de confiance que méritent les rapports calomnieux qu’on trouve partout imprimés sur leur compte⁴.

Un long récit de clôture, situé à Kamaria, lieu de sa dernière halte nocturne en pays maniote, est comme le point d’orgue de l’accomplissement de cette promesse:

C’est ici qu’existe la limite de la Sparte orientale, illustrée par l’un des faits d’armes de la guerre dernière des plus dignes de renommée mais dont nous n’avons entendu parler qu’à Marathonisi. Nouvelles Thermopyles, deux cents Maniotes, tout au plus, y avaient arrêté en mourant un corps de barbares... Douze cents musulmans d’Ibrahim au moins y avaient péri...⁵

La problématique de l’identité maniote est mise sous nos yeux par Bory à Armyros, le premier bourg du Magne qu’il visite, venant de Calamata: l’impolitesse de ses habitants à l’égard des savants français s’explique par le fait qu’ils n’appartiennent pas réellement à l’espace maniote:

ces quasi Maniotes des confins de Sparte ne sont considérés dans le véritable Magne que comme de simples Messéniens⁶.

Et sa conviction que les Maniotes d’aujourd’hui ont des raisons valables pour se dire les descendants des Spartiates d’autrefois s’exprime naturellement à Kamaria, où il trouve des accents éloquents et même solennels pour célébrer le souvenir de ces enfants

d’un pays toujours fécond en héros. Et quel autre titre donner en effet à ces Grecs... puisque pas un, comme au temps de Xerxès, ne revint porter à sa mère la nouvelle d’un généreux désastre?⁷

Après en avoir reconnu les confins c’est vers le centre de cette narration consacrée à l’espace maniote que je pénétrerai maintenant, en ayant toujours présente à l’esprit cette déclaration de Bory, qui fait suite, dans l’Avant-propos de sa *Relation...*, à une longue énumération précise des

noms et titres de la douzaine de savants et d'ingénieurs (civils ou militaires) constituant sa section des sciences physiques:

MM. de Martignac et Siméon m'avaient expressément recommandé de ne pas restreindre mes observations aux Mouches et aux Herbes, mais de les étendre aux lieux et sur les hommes –ce furent les propres expressions du spirituel ministre⁸.

En effet, sous la boutade, se trouvent l'explication de la ligne de conduite suivie par Bory dans ses explorations et la justification de la lecture que je vous en propose autant –voire plus– humaniste que scientifique ou technique. Bory, avec ses collaborateurs, a certes accompli avec conscience sa mission scientifique⁹, mais sa *Relation...*, sans négliger les sciences exactes, va bien au-delà et aborde, spécialement dans les chapitres maniotes, le domaine de ces sciences que nous appelons aujourd'hui humaines. Il est et reste naturaliste et géographe, mais il devient aussi ethnographe, sociologue, historien et politologue, pour la plus grande gloire de l'identité maniote. Cette évolution apparaît dès la lettre envoyée de Calamata le 2 Juin 1829 au vicomte Siméon. Rendant compte de sa première excursion dans le Magne occidental il dénonce d'abord l'injuste procès fait aux Maniotes, et esquisse un plaidoyer nuancé mais globalement favorable; puis il fait une narration très détaillée (trois pages sur les cinq que comporte la lettre) de ses rencontres avec les Maniotes; un bref exposé des résultats de l'exploration proprement scientifique clôt la missive¹⁰. J'en reprendrai donc le plan, mais en inversant exactement les termes: du moins important –l'exploration scientifique du pays– au plus important –la rencontre avec ses habitants–, pour aboutir à la réhabilitation du Magne et des Maniotes, à l'issue de "quatre variations –les espaces, sur deux thèmes– défense et identité".

C'est pour ses titres éminents de naturaliste et de géographe que Bory a été choisi en 1828 comme directeur de la section des sciences physiques de notre Expédition scientifique de Morée¹¹. Il explorera donc l'espace physique maniote.

La moisson du naturaliste dans le Magne est assez maigre: pour l'entomologiste quelques sauterelles et quelques chenilles; pour le botaniste, un peu mieux récompensé, des euphorbes géantes, une hydrophyte rare, une petite fougère du Taygète inconnue. Bory reconnaît d'ailleurs qu'à Zarnate, où le sol est admirablement cultivé,

le botaniste peut se dispenser de visiter ce canton où l'homme arrache tout ce qu'il n'a point semé, et ne souffre pas un brin d'herbe qui ne lui soit de quelque rapport¹².

L'exploration géographique lui apporte beaucoup plus de satisfaction, aussi bien dans le domaine de la géographie générale (physique et humaine) que régionale. Quand il franchit les confins du territoire maniote il le délimite avec exactitude, en utilisant les nouvelles divisions de la Morée établies par l'administration de Capodistria¹³. Ses deux itinéraires tiennent compte de la dualité géomorphologique de cette péninsule montagneuse. A pied, il parcourt les petites plaines côtières occidentales –entre Calamata et Vitylo– admirant ici leur mise en valeur exemplaire ou déplorant là déboisements et incendies¹⁴; il fait l'ascension du pic Saint-Elie, sommet du Taygète (2408 m.)¹⁵. Par mer, de Gythion au cap Grosso (que dessine le géologue Puillon-Boblaye) il fait le tour presque complet du littoral maniote, ne manquant pas les occasions de descente à terre: à la pointe extrême du cap Matapan où il se fait débarquer et qu'il escalade hardiment; dans la baie de Porto-Quaillo repère de redoutables Cacovouniotes; dans la baie de Scutari qui lui permet d'admirer des jardins où fruits et légumes sont parfaitement cultivés par d'aimables paysans, de reconnaître des carrières de marbre rouge et de dessiner une chapelle byzantine avec remplois antiques¹⁶.

On peut donc affirmer que notre naturaliste-géographe, qui n'a certes pas parcouru tout le Magne (par exemple il a évité de pénétrer dans le Magne intérieur, d'Aréopolis à Vathia, peut-être pour des raisons de sécurité) a bien reconnu la spécificité d'une région naturellement isolée en tant que péninsule (aux rivages très découpés, parfois même inhospitaliers) et prolongement montagneux d'un massif qui l'occupe presque entièrement et fait barrière entre ces zones côtières. Mais il nous fait comprendre également que cet isolement physique a joué, en contrepartie, un rôle bénéfique de préservation, de conservation d'une identité humaine à la fois nationale (hellénique) et régionale (spartiato-maniote)¹⁷.

Il convient donc maintenant de suivre Bory dans sa description, intelligente et sensible, de l'espace maniote domestique, socio-culturel et historico-politique.

L'espace domestique me semble aisé à délimiter à partir des trois premières rencontres que fait Bory: des hommes armés dans un café à Armyros, des jeunes femmes qui travaillent dans les champs du canton de Zarnate, un capitaine qui le reçoit à Dolis dans son "pyrgo".

L'homme maniote a le plus souvent fière allure physique: cela peut aller jusqu'à la majesté (celle des "patriarches" comme Mavrico-Poulo ou

Mourdzinos) ou l'éclatante beauté (de Georges Mavromichalis ou du "mignon" de Mavrico-Poulo). Mais il y a aussi des visages inquiétants (Atanasouli Komodoraki) ou d'une laideur sauvage et barbare (les Cacovouniotes)¹⁸. Tous ont en commun un goût, qui peut aller jusqu'à l'ostentation ridicule, pour les armes brillantes (yatagans) et bruyantes (fusils et pistolets). Leur costume est "rigoureusement national" (culotte large et noire et non fustanelle) mais n'exclut pas des élégances (broderies, galons, fourrures) que Bory qualifie parfois de musulmanes ou de moscovites. Quelques détails pittoresques retiennent son attention: par exemple les deux toilettes de Mourdzinos, celles de deuil (étoffes noires, large barbe, pourtour du front épilé) et celles de gala (étoffes dorées, visage frais rasé, fières moustaches)¹⁹.

Mais ce sont les femmes maniotes qui, plus que leurs pères, maris ou frères ont intéressé notre Gascon (fort amateur de "beau sexe"). Il a été frappé par leur beauté qu'il définit en connaisseur (une ravissante mariée à Kitriès, de belles Doliotes au physique de reine de théâtre, de grande princesse ou de jeune première)²⁰, mais aussi désagréablement surpris par l'allure guerrière des femmes cacovouniotes prises pour des hommes et qualifiées –d'après leur poitrine– de "sortes de virago que pour de bonnes raisons je n'appellerai point des Amazones"²¹. L'épouse et la fille de Mavrico-Poulo ont droit à un portrait en pied: éclat et richesse (jusqu'à la lourdeur) des vêtements de velours vert, avec fourrure de martre noire; splendeur des longues tresses de cheveux descendant jusqu'aux genoux "entremêlées de rubans couleurs de feu"²². Il n'oublie pas pour autant d'examiner le problème de la condition féminine dans le Magne. L'épouse a un rôle éminent dans le couple et dans la famille. Elle est, certes, soumise à son mari, mais a droit au plus grand respect et finalement exerce une sorte de domination²³. Les graves problèmes du mariage, de la séduction, de l'adultère sont l'objet de plusieurs anecdotes –histoire de Georges l'orphelin²⁴ et d'entretiens accordés par ses hôtes à Bory. Lui-même proclame d'ailleurs hautement la pureté et la fidélité des femmes grecques auprès desquelles les soldats de l'Expédition militaire française n'ont pas remporté leurs succès habituels. Fidélité présentée par son interlocuteur Dzanetaki non comme un effet de jalousie maritale mais comme un moyen de préserver, en assurant la pureté de la race maniote, l'identité régionale²⁵. A l'un des étages de la maison, un appartement est strictement réservé à l'épouse: aucun homme n'y est admis pas même le mari²⁶.

Cette maison est le "pyrgo" traditionnel maniote que Bory a décrit à plusieurs reprises en soulignant l'existence de divers types: de la simple tour isolée sur une hauteur, au château avec enceinte fortifiée, dépendances et donjon central²⁷. Il note partout l'absence de portes d'entrée et d'escaliers (d'où l'utilisation d'échelles extérieures et intérieures) et la grande pauvreté du mobilier et de la décoration. C'est pourtant dans ces austères demeures que s'exerce la plus large hospitalité. Bory sera plusieurs fois reçu: tantôt simplement, avec le "glyko", le verre d'eau, le café et la pipe, tantôt somptueusement, soit à la grecque (chez Mavrico-Poulo et Mourdzinos) soit à l'européenne (chez Dzanetaki)²⁸. Ces réceptions font l'objet de narrations très complètes sur les usages alimentaires, la cuisine, la vaisselle. Notre Gascon était évidemment gourmand, mais il estimait aussi, en véritable ethnographe (il s'en justifie d'ailleurs) que la table est un élément important de la civilisation. Sur ce point celle du Magne lui paraît digne d'éloge.

Dans ces maisons et dans les bourgs et les villages maniotes, Bory a fait ou recueilli des observations précieuses sur ce que nous appelons des phénomènes socio-culturels typiques.

Par exemple une politesse tellement respectueuse à son égard qu'il lui arrive de se sentir et de se rendre ridicule²⁹. L'honnêteté maniote (au moins à l'égard des étrangers) le surprend et le charme³⁰. Les scrupules religieux lui semblent proches de la superstition³¹, et parmi quelques silhouettes de prêtres ou de moines rapidement croquées je relève celle d'un caloyer cacovouniote assez caricaturale³². L'instruction et la culture —sauf chez un Mavrico-Poulo qui possède des cartes et des livres italiens et un Aristote en grec ancien—³³ sont peu développées, mais Mourdzinos exprime à Bory le besoin d'écoles pour apprendre et de médecins pour soigner³⁴. A Armyros, il y a déjà "une école d'enseignement mutuel remplie de beaux enfants"³⁵.

La vie économique et la division du travail dans le Magne peuvent être reconstituées à grands traits d'après les remarques de Bory. Aux femmes revient l'agriculture³⁶ ou la récolte du sel pour la conservation des cailles³⁷, aux hommes la garde des troupeaux de haute montagne³⁸, mais surtout "les affaires et la guerre". La guerre patriotique et noble contre les Turcs, mais aussi ses formes dévoyées de querelles locales intestines, sortes de vendetta qui confinent au brigandage, notamment chez les Cacovouniotes, qui sont par ailleurs plus ou moins pirates et naufrageurs³⁹.

Au fond il s'agit d'une société féodale de type primitif, hiérarchisée et patriarcale, que Bory⁴⁰ compare à celle de l'Europe médiévale, avec ses vassaux et ses suzerains, ici les "capitaines" et leur "bey"⁴¹.

L'histoire et la politique maniotes –qui font l'objet de nombreuses relations d'entretiens avec des notables et de commentaires de Bory– constitueront le dernier domaine de mon inventaire de la découverte de "l'homme maniote" par un savant (auteur d'un traité sur "L'Homme") qui fut –et redeviendra– un officier.

Un des "leitmotive" de sa narration est celui de la prétention des Maniotes à se dire descendants des Spartiates de l'antiquité, bien qu'ils n'aient de celle-ci que de très modestes connaissances⁴². Bory ne les entend parler que de Lycurgue, leur vrai père, dont ils veulent reconnaître avec naïveté la retraite dans un "pyrgo" de Kiparissi⁴³, et du tyran Nabis, responsable d'un déferlement de brigands et de mercenaires étrangers vers le Magne⁴⁴.

Du Haut moyen âge, ils conservent le souvenir des envahisseurs slaves en Laconie, dont la dernière vague pénétra chez eux⁴⁵. Bory suggère qu'ils pourraient être parmi les ancêtres des Cacovouniotes⁴⁶. A l'égard de l'Empire byzantin et du Despotat de Morée, ils revendiquent que le Magne –à la différence de la Laconie– conserva toujours son indépendance⁴⁷. L'invasion et l'occupation franques du XIIIe siècle sont l'objet d'une version très intéressante présentée par Mourdzinou: les "princes de Morée" ne pouvant pénétrer de force dans le Magne l'entourèrent de fortifications (boulevards, forts de Passavant et de Maïni) qu'imitèrent les Maniotes, et à la faveur de mariages mixtes, s'établit une sorte de coexistence plus ou moins pacifique⁴⁸. Bory ne manque pas de confronter ce récit à ses propres sources (la *Chronique de Morée* dont il connaît et cite la traduction par Buchon) et cherche, d'après leurs ruines, à identifier l'emplacement exact des forteresses franques⁴⁹.

L'histoire moderne du Magne (XVIIe et XVIIIe s.) est marquée, en dehors des tentatives d'invasion et d'occupation par les Vénitiens (brièvement) et les Turcs (durablement), par deux événements particuliers. L'émigration (en 1675-1676) d'un millier d'habitants de Vitylo, consécutive à une longue guerre civile entre Maniotes "indigènes" et descendants et partisans de la famille byzantine des Comnènes établie dans le Magne au XVe siècle. Ces émigrants, accueillis par les Génois, iront fonder en Corse, après de nombreuses vicissitudes, la colonie

grecque de Cargèse⁵⁰. Un siècle plus tard (en 1770) ce fut la malheureuse aventure des Russes commandés par Orloff qui, avec le secours de courageux Maniotes, tentèrent de soulever la Morée méridionale; l'échec sanglant en est dû, selon Bory, aux seuls Moscovites⁵¹.

Le demi-siècle qui précède la guerre d'indépendance est évoqué par un long récit de Mavrico-Poulo sur l'histoire des "beys" du Magne⁵². En 1777 la Porte accorde aux Maniotes une quasi-indépendance moyennant une redevance et la reconnaissance de l'autorité d'un "capitaine" —maniote—choisi par le Divan et recevant le titre de "bey". L'histoire des huit "beys" qui se sont succédés jusqu'à la proclamation de l'indépendance hellénique est faite des rapports tumultueux ou tragiques entre eux et le Sultan qui les convoque à Constantinople pour les faire disparaître quand ils ne plaisent plus; mais aussi des rivalités des grandes familles maniotes entre elles, qui proposent au Sultan les candidatures au beylicat. On assiste essentiellement à l'émergence du clan des Mavromichalis, que Mavrico-Poulo accuse expressément d'avoir pactisé avec les Turcs pour évincer du pouvoir les Troupiani, Dzanetaki, Gly goraki⁵³:

La famille Mavromichalis a pu enfin parvenir au but vers lequel on la voyait tendre depuis un quart de siècle: son chef, sous le nom de Petro-bey, a été élevé à la première dignité de Sparte en 1811, et ne s'en regarde point comme dépossédé par la révolution même; il y prétend toujours et n'attend qu'une occasion pour le manifester hautement⁵⁴.

On sait que les rapports entre Capodistria, Gouverneur (Bory emploie toujours le titre impropre de Président) de la Grèce indépendante depuis 1827 et les Maniotes ont toujours été délicats voire franchement mauvais. Bory s'en est entretenu avec ses interlocuteurs maniotes et Capodistria lui-même. Ce dernier se méfiait des Maniotes et Bory a bien compris que le découpage administratif du Magne en deux épitropies a été fait

pour essayer de rompre certains liens qui unissaient les Maniotes dans un esprit d'insubordination et de rébellion presque continu⁵⁵.

Il a d'ailleurs choisi nettement son camp, du côté des capitaines ralliés au "Président" (Mourdzinou, le sage de Malta, Mavrico-Poulo, éparque de Scardamula, Ketzéas, capitaine de Dolis, Dzanetaki, éparque de Sparte orientale); par contre il s'oppose nettement aux Mavromichalis qu'il évitera de rencontrer (par exemple dans leur fief de Tzimova et du Magne intérieur), à l'exception d'Atanassouli Komodoraki, capitaine de Zarnate, mais pour évoquer son passé trouble, aussi bien d'homme privé que

public⁵⁶. Les Maniotes eux-mêmes sont d'ailleurs subtilement partagés. Ceux qui se déclarent partisans de Capodistria ne sont pas des inconditionnels: Mourdzinou et Dzanetaki lui reprochent, ouvertement ou tacitement, son refus de confirmer leurs anciens privilèges⁵⁷. Ceux qui lui sont farouchement opposés, derrière les Mavromichalis, ont fait preuve, pendant la guerre d'un patriotisme irréprochable et ont payé l'impôt du sang: ils refusent donc la contribution financière que Capodistria réclame. Mourdzinou, qui les hait profondément accepterait pourtant de leur être soumis "pour le salut de la cause commune". On sait –et Bory le premier quand il rédige sa *Relation...*– que ces projets de réconciliation régionale et nationale seront brutalement interrompus en 1831 quand Capodistria tombera sous les coups de Constantin et de Georges Mavromichalis, ce qu'il ne manque pas de mentionner par trois fois⁵⁸.

De la politique extérieure des Maniotes Bory retient deux caractéristiques qu'il formulait, sans nuances, dès 1829: "Leur haine pour l'Angleterre est aussi forte que pour les Turcs. Ils n'aiment pas davantage les Russes parce qu'on les a persuadés que s'ils appartenaient à l'empire du Nord ils seraient les serfs des nobles... Ils sont dévoués à la France, qu'ils regardent comme l'unique libératrice de la Grèce, et nous ont accueillis en frères"⁵⁹. La *Relation...* confirme et justifie cette francophilie qui lui semble remonter (et cela n'est pas étonnant de la part d'un ancien soldat de la Révolution et de l'Empire) à ce curieux épisode de l'histoire franco-maniote, narré par les Stéphanopoli, Corses de la colonie grecque de Cargèse, et repris par Bory: une ambassade maniote auprès de Bonaparte suscita, ultérieurement, une réponse amicale du "général en chef de l'armée d'Italie au chef du peuple libre du Maïna"⁶⁰. Ces ouvertures diplomatiques réciproques furent sans lendemain, mais Bory, sans le dire, sous-entend que l'Expédition française de 1828-1830 en Morée en est le prolongement. En tout cas il ne manque pas de signaler qu'en 1829 Janaki Ketzéas de Dolis l'assure de son "amour pour la France et respect pour le général en chef Maison"⁶¹, qu'à Cranaé, chez Dzanetaki, le pavillon français est arboré pendant toute la durée de son séjour⁶², et qu'à Argos Capodistria lui déclare: "Les Maniotes, chez lesquels, je sais, vous avez fait merveille, vous appellent leur bon ami"⁶³. Je terminerai cette mise en évidence par Bory de la francophilie maniote, en lui empruntant les paroles naïves (soigneusement relevées) de la chanson –une sorte de chant "Klephtique"– par laquelle les habitants d'Androuvisti l'accueillirent avec ses compagnons à leur descente du Taygète:

Les Français sont des amis de Mourdzinos et du nombre de ces libérateurs de la Grèce, qui grimpent avec l'agilité des Spartiates sur nos montagnes qu'Ibrahim n'avait pu franchir⁶⁴.

Certes Bory n'appréciait guère la musique grecque et ses glapissements (même maniotes) mais il devait bien connaître l'adage selon lequel "en France, tout finit par des chansons"! Et pourquoi pas dans le Magne?

Pour moi aussi il est temps de finir, et si possible sérieusement. J'ai proposé, au départ, d'examiner les deux projets qui, je crois, soutendaient la narration maniote de Bory: défense et illustration du Magne et des Maniotes, problématique de l'identité maniote.

Pour le premier point aucun doute: d'un bon avocat de la défense Bory a l'éloquence facile et la pugnacité allègre, qualités naturelles chez un Gascon⁶⁵. S'il défend les Maniotes c'est non seulement par esprit de justice mais aussi par goût de pourfendre leurs adversaires calomniateurs⁶⁶. Je me contenterai de citer l'un d'entre eux –non des moindres– l'illustre Chateaubriand (contre lequel Bory lance souvent des piques) qui certes n'y allait pas de main morte:

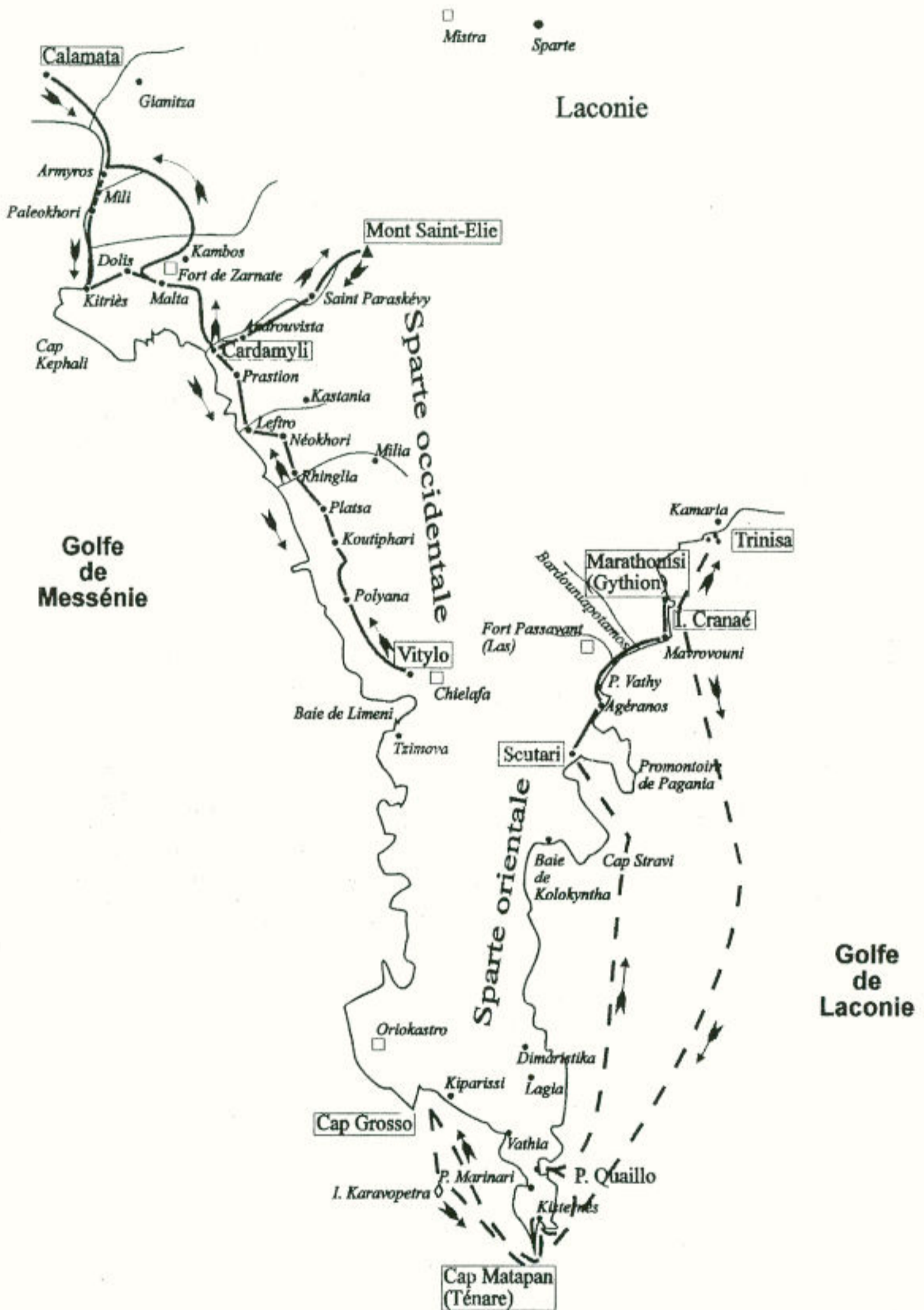
J'ai le malheur de regarder les Maniotes comme un assemblage de brigands esclavons d'origine, qui ne sont pas plus les descendants des anciens Spartiates que les Druses ne sont les descendants du comte de Dreux; je ne puis donc partager l'enthousiasme de ceux qui voient dans ces pirates du Taygète les vertueux héritiers de la liberté lacédémonienne⁶⁷.

Mais il est également lucide. Il reconnaît les défauts, bien réels, de ses "clients": orgueil, ignorance, goût pour la violence, indiscipline; mais ils lui semblent à la fois explicables et excusables ainsi que susceptibles de correction sous la direction d'une nouvelle élite, comme les Mavrico-Poulo et les Dzanetaki⁶⁸. Enfin, surtout, il met en évidence leurs qualités éminentes: physiques (endurance, courage), morales (générosité, hospitalité, sens de la famille), politiques (patriotisme, amour de l'indépendance et de la liberté)⁶⁹. Pour eux Bory demande donc non seulement l'indulgence pour circonstances atténuantes mais le plein acquittement avec félicitations du jury.

Le second problème, celui de l'identité maniote, était certes plus épineux à résoudre et les réponses de Bory, positives dans l'ensemble, sont très nuancées. Il fixe d'abord les limites –à la fois géographiques et qualitatives– de cette identité: il y a de faux Maniotes, qui ne peuvent se dire "identiques" aux anciens Spartiates, soit par défaut (les frontaliers de

la Messénie: quasi ou infra-Maniotes) soit par excès (les Cacovouniotes: extra-Maniotes). Il note ensuite que l'affirmation de cette identité est souvent entachée de prétention ridicule et d'un orgueil qui peut aller jusqu'à une certaine forme d'élitisme excessif naïvement affiché⁷⁰. Mais, s'il ne la reconnaît pas dans ses outrances, il l'accepte partiellement et la respecte. Un peu sommairement, en 1829, où il écrit: "Là s'est conservé le noyau d'indigènes qui ne s'était allié à aucun peuple"⁷¹, longuement dans la *Relation...* où il relève souvent le maintien, chez les Maniotes d'aujourd'hui et d'hier, des principales caractéristiques des Spartiates de jadis: noblesse aristocratique, vertus guerrières, sobriété et frugalité de vie, laconisme de la parole aussi bien dans la fanfaronnerie que dans l'héroïsme⁷². Un passage me semble résumer très exactement le fond et la forme de la pensée de Bory après sa découverte du Magne et des Maniotes. S'y expriment, avec fermeté, lyrisme presque et humour, une grande modération, un relativisme lucide et, j'oserai le mot, une sagesse humaniste qui ne me semble pas indigne de celle d'un autre Gascon, Michel de Montaigne, comme lui curieux d'autrui, sans préjugé comme sans illusion et plein de bonne foi⁷³. Voici ces lignes dans leur intégralité:

Je ne regarde point ces montagnards comme des Spartiates de pur sang, malgré la prétention qu'ils ont de descendre en ligne directe et sans mésalliance des premiers fils de leur terre; mais je ne saurais voir en eux une race de bandits venus on ne sait d'où et à diverses époques, à dater du tyran Nabis. Ils sont des enfants de Lycurgue, comme les Français sont des Francs, les Anglais des Bretons, les Espagnols des Ibères, les Allemands des Germains, et les Polonais des Sarmates; mais cependant, plus qu'aucun de nous, ils ont conservé de leur caractère antique; ils sont encore ceux de tous les Européens de qui les siècles ont le moins altéré la primitive physionomie et le sublime langage. Les pourra calomnier qui aura des raisons pour le faire; je crois, en les étudiant, avoir acquis le droit de les justifier⁷⁴.

Itinéraires de Bory de Saint-Vincent dans le Magne occidental et oriental

NOTES

1. Sur l'*Expédition Scientifique de Morée* voir mon article "Le voyage en Grèce d'un naturaliste gascon en 1829 (Correspondance inédite du Colonel Bory de Saint-Vincent, membre de l'expédition scientifique de Morée)" *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, Paris 1976, n° 2 et 3. Voir aussi mon édition critique (en collaboration avec W. Aeschiman) de: Edgar Quinet, *La Grèce moderne et ses rapports avec l'antiquité, suivie du Journal de voyage* (inédit), Paris, Les Belles Lettres, 1984.

2. Bory a publié, presque à la suite, deux éditions différentes de sa *Relation de voyage*. La première fait partie de la publication officielle des travaux de l'*Expédition Scientifique de Morée. Section des sciences physiques*, Paris, F.G. Levrault, 1832-1836 (3 parties en 5 vol. in-fol.). La *Relation* de Bory en est le tome I et paraît au début de 1836 (dédicace au roi datée du 1er janvier 1836). La seconde est une publication privée: *Relation du voyage de la commission scientifique de Morée, dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique*, par J.B.G.M. Bory de Saint-Vincent, Paris, F.G. Levrault, 1836-1838, 2 vol. in 8°. Le tome I (475 p.) paraît à la fin de 1836 (dédicace à la reine datée du 1er novembre 1836); le tome II (496 p.) en 1837-1838. Cette seconde édition reprend le texte de la première et l'améliore: suppression de quelques détails scientifiques, nombreuses additions enrichissant littérairement la narration et accentuant l'engagement personnel de l'auteur. C'est à elle exclusivement que je fais référence, sous le sigle abrégé: *Relation...*, t..p.. Les explorations dans le Magne y occupent, dans le tome II, les chapitres XXII à XXVII (pp.71-175) et XXXIII-XXXIV (pp.283-342). Des 17 planches qui l'illustrent, 3 sont consacrées au Magne. Un *Atlas* gr. in-fol (avec cartes et planches, dont 4 sur le Magne) est publié en même temps. Par ailleurs, dès 1829, dans une longue lettre adressée de Calamata le 2 Juin au vicomte Siméon (publiée dans l'article cité *supra*), Bory fait un premier récit de son excursion dans le Magne occidental; je la cite sous le sigle: *Lettre à Siméon*. J'ajoute que, dans le Magne, Bory a voyagé en compagnie du peintre Baccuet, du géologue Boblaye et du minéralogiste Virlet.

3. Expression employée par Bory, *Relation...*, t.I, p.46.

4. *Relation...*, t.II, p.71.

5. *Relation...*, t.II, pp.340-342. Il s'agit vraisemblablement de la bataille de Trinisa (Septembre 1825). Bory y découvre un charnier dont il tire une double leçon, d'anatomie et de morale. C'est moi qui souligne "illustrée".

6. *Relation...*, t.II, p.74.

7. *Relation...*, t.II, p.341.

8. *Relation...*, t.I, p.VIII.

9. Les travaux de *Géographie, Géologie, Minéralogie, Zoologie, Entomologie, Botanique* qui occupent les volumes 2,3,4,5 de la publication officielle et l'*Atlas*, gr. in-folio, ont été dirigés par Bory qui en a rédigé (lui-même et/ou en collaboration) plusieurs parties. Mais, dans l'Avant-propos de sa *Relation...*, t.I, pp. XII-XIII, il se plaint que, "dans le grand ouvrage qui me fut ordonné les deux-tiers de la place mise à ma disposition aient appartenu à l'énumération des productions

naturelles, à l'examen de la constitution du sol, à la statistique..., enfin à d'arides détails de géographie et de géodésie" et il annonce que dans sa seconde édition "élaguant de mes pages les détails purement scientifiques, où tout le monde ne voudrait pas se donner la peine de s'élever... je viens raconter aujourd'hui avec naïveté ce que j'ai vu et ce qui m'est arrivé pendant le voyage de la Commission scientifique".

10. Je cite, pour justifier mon analyse, les deux phrases par lesquelles Bory lui-même signale la primauté qu'il accorde à l'enquête sur les hommes: "j'ai pris sur tout cela, sur les mœurs et sur les usages, des détails minutieux. Après avoir bien observé les hommes, j'ai voulu voir la constitution physique du sol". (C'est moi qui souligne).

11. Voir son curriculum vitae de naturaliste et de géographe-topographe dans sa lettre de candidature (publiée dans l'article cité *supra*). Il publiera la *Géographie* de l'ouvrage officiel et dressera, pour l'*Atlas* de sa propre *Relation...*, une "carte nouvelle que j'ai mis tous mes soins à dresser", à laquelle il attache beaucoup d'importance (Avant-propos, t.I, p.XIII).

12. *Relation...*, t.II, p.77.

13. Le Magne, en 1829, est partagé en deux "éparchies": celle de Sparte occidentale (rattachée à l'"épitropie" de Basse-Messénie) avec 4 cantons (Stavropigi/Zarnate, Androuvista/Cardamyli, Zygos, Maïni — de Vitylo au cap Matapan) et celle de Sparte orientale (épitropie de Laconie) avec 5 cantons (Trigonas/Marathonisi, Kolokynthia, Lagia, Malevi, Phocas).

14. Bory décrit longuement les terrasses conquises sur la montagne pour la culture du blé et du mûrier; son enthousiasme est dithyrambique: "Le canton de Zarnate, l'un des plus curieux et peut-être le mieux cultivé de l'univers, sans en exempter la Chine et le Japon" (*Relation...*, t.II, pp.76-79). A Androuvista, il note des arbres fruitiers (p.126), mais vers Koutiphari où poussaient des chênes vélanis et des oliviers, il constate des déboisements dus aux destructions mutuelles des plantations par les Maniotes (p.155).

15. L'ascension occupe tout le chapitre XXV (t.II, pp.122-141). Parti d'Androuvista, avec trois collaborateurs et des guides locaux le 28 Mai, il fait halte, la nuit venue, chez les bergers de Saint-Paraskevry (à 1900 m. d'altitude). Le 29 il gravit à l'aube le sommet du Saint-Elie et note avec fierté: "Les premiers nous contemplions le Péloponnèse d'un point où l'on peut dire assez exactement qu'on le découvre tout entier". Redescendu auprès des bergers de Saint-Paraskevry sous la pluie et l'orage il apprécie leur hospitalité nocturne: "Je ne crois pas que dans les Alpes et les Pyrénées, de qui les montagnards n'ont pas la mauvaise réputation des Maniotes, on ait jamais sous un chalet quelconque reçu un étranger d'une manière aussi touchante".

Il regagne Androuvista le lendemain matin, dans une brume épaisse qui l'empêche d'herboriser.

16. La croisière occupe le chapitre XXXIV (t. II, pp.295-324). Les 3 planches, n° 14, 15, 16, figurent pp.301, 308, 325.

17. Je reprends ici les idées exposées par M.Sivignon dans son ouvrage "La Grèce sans monuments", Paris, 1978 (pp.38-41).

18. *Relation...*, t.II, p.85: Georges Mavromichalis "un des plus beaux hommes que j'aie jamais vus". Il faut signaler que Bory, par deux fois, l'appelle Anastase (ou Athanase p.185) et le dit frère de Pétro-Bey. C'est en réalité son second fils, celui qui, avec son oncle Constantin, assassina Capodistria le 9 octobre 1831 à Nauplie. (voir *Relation...*, t.I, p.215). Sa beauté, son élégance seront mentionnées également par Gobineau dans son *Capodistria* (réédité dans "Au royaume des Hellènes" par Sophie Basch, Paris, 1993, p.305).

Relation..., t.II, p.147. "un secrétaire de quinze ou seize ans, parfumé, au menton lisse, voluptueusement paré et beau comme Antinoüs".

Relation..., t.II, p.115. Atanasouli: "la blancheur de son teint ne s'accordait guère avec sa réputation d'intrépide aventurier. "Dans la *Lettre à Siméon* il est qualifié de "tyran de mélodrame".

Relation..., t.II, pp.303-313: longues descriptions de Cacovouniotes.

19. *Relation...*, t.II, pp.141-143.

20. *Relation...*, t.II, pp.84 et 86-87.

21. *Relation...*, t.II, p.299. "Ce fut seulement quand la première de qui nous approchâmes se retourna en se mettant en garde pour demander qui nous étions, que nous reconnûmes, au volume du sein bronzé qu'elle nous étala, le sexe de notre rencontre".

22. *Relation...*, t.II, p.94.

23. *Relation...*, t.II, pp.95-97.

24. *Relation...*, t.II, pp.169-173.

25. *Relation...*, t.II, pp.335-339. "Des amours adultères pourraient altérer une lignée généreuse. L'énormité du crime est ici l'introduction de l'étranger dans la famille et le mélange dans les veines de deux sangs d'inégale valeur". (p.377)

26. *Relation...*, t.II, p.88.

27. *Relation...*, t.II, pp.87-88; p.143.

28. *Relation...*, t.II, pp.104-106 (chez Mavrico-Poulo); p.144 (chez Mourdzinos); p.292 (chez Dzanetaki).

29. *Relation...*, t.II, p.95.

30. *Relation...*, t.II, p.91.

31. *Lettre à Siméon* et *Relation...*, t.II, pp.80, 146, 168.

32. *Relation...*, t.II, p.312.

33. *Relation...*, t.II, p.94.

34. *Relation...*, t.II, pp.121-122.

35. *Relation...*, t.II, p.73.

36. *Relation...*, t.II, pp.77-78.

37. *Relation...*, t.II, pp.299-301.

38. *Relation...*, t.II, pp.129-130.

39. *Relation...*, t.II, pp.155, 319-320, 331-335.

40. *Relation...*, t.II, p.109.

41. *Relation...*, t.II, pp.149-152. Dans la *Lettre à Siméon* Bory avait déjà noté: "Il est au reste singulier de voir 60.000 âmes environ vivre depuis un temps immémorial sans gouvernement véritable. C'est la féodalité des premiers siècles, lorsqu'elle avait quelques formes protectrices pour les petits et qu'on n'y traitait pas encore les sujets comme des esclaves".

42. *Lettre à Siméon*: "Ils s'enorgueillissent presque jusqu'au ridicule d'être des Spartiates sans mélange...; ils sont néanmoins d'une ignorance extraordinaire sur l'histoire des pères dont ils veulent partout garder le nom".

43. *Relation...*, t.II, p.306.

44. *Relation...*, t.II, p.97.

45. *Relation...*, t.II, p.107 "les Sclavons".

46. *Relation...*, t.II, p.315.

47. *Relation...*, t.II, p.107.

48. *Relation...*, t.II, pp.107-108.

49. *Relation...*, t.II, pp.314-318 et 328-330.

50. *Relation...*, t.II, pp.162-168.

51. *Relation...*, t.II, pp.158-160.

52. *Relation...*, t.II, pp.98-103.

53. Ces lignes sont la conclusion du récit de Mavrico-Poulo. La note de Bory qui l'accompagne me semble intéressante à citer pour qu'on apprécie le soin avec lequel il s'est documenté avant de rédiger le texte de sa seconde *Relation...*: "De légères différences, qu'on pourra remarquer entre cette histoire des beys du Magne et ce qui en a été rapporté dans le tome 1er du grand ouvrage de la Commission scientifique, viennent des corrections qu'y a faites Mavrico-Poulo lui-même, auquel j'avais envoyé ma relation, et que mon interprète avait mal compris sur quelques points de son récit".

54. *Relation...*, t.II, pp.28-29.

55. *Relation...*, t.II, p.28.

56. *Relation...*, t.II, pp.109-113, 168-173, 407-408.

57. *Relation...*, t.II, pp.406-407. Bory compare ces privilèges aux "fueros" pyrénéens.

58. *Relation...*, t.II, pp.85, 168 et 186.

59. *Lettre à Siméon*.

60. *Relation...*, t.II, pp.287-290.

61. *Relation...*, t.II, p.90.

62. *Relation...*, t.II, p. 292.

63. *Relation...*, t.II, p.393.

64. *Relation...*, t.II, p.141.

65. Il y a chez Bory un côté "chevalier redresseur de torts" que le docteur Bonnet, du Museum, avait bien noté en 1909: "d'Artagnan à qui la France ne suffit pas, auquel il faut l'univers pour théâtre".

66. Ses multiples "défis" et "déclarations de guerre" aux calomnieurs des Maniotes sont très révélateurs (*Relation...*, t.II, pp.71, 78, 92, 97-98 etc...).

67. Chateaubriand, *Itinéraire de Paris à Jérusalem*, Introduction. Premier mémoire. (Voir *Oeuvres romanesques et Voyages*, t.II, p.746. Bibliothèque de la Pléiade, Paris, 1969). On trouvera cités et finement analysés de nombreux jugements très contradictoires portés sur les Maniotes à la fin du XVIIIe s. dans l'ouvrage de Dimitri Nicolaïdis, *D'une Grèce à l'autre. Représentation des Grecs modernes par la France révolutionnaire*, Paris, Les Belles Lettres, 1992.

68. *Lettre à Siméon*: "Ils conviennent que l'excès de leur misère, qui les portait

à faire des exactions continuelles sur les terres turques, leur faisait souvent confondre les propriétés des Messéniens asservis, et qu'ils appellent *moitié-turcs*, avec celles de leur ennemi mortel. Ils accusent quelques-uns des leurs d'avoir piraté par mer, mais ils protestent hautement contre ce genre d'excès et prétendent les avoir sévèrement punis eux-mêmes sur leurs propres parents".

69. *Relation...*, t.I, p.28: "Ils se regardent encore à l'heure qu'il est comme formant une nation à part, indivisible, essentiellement libre".

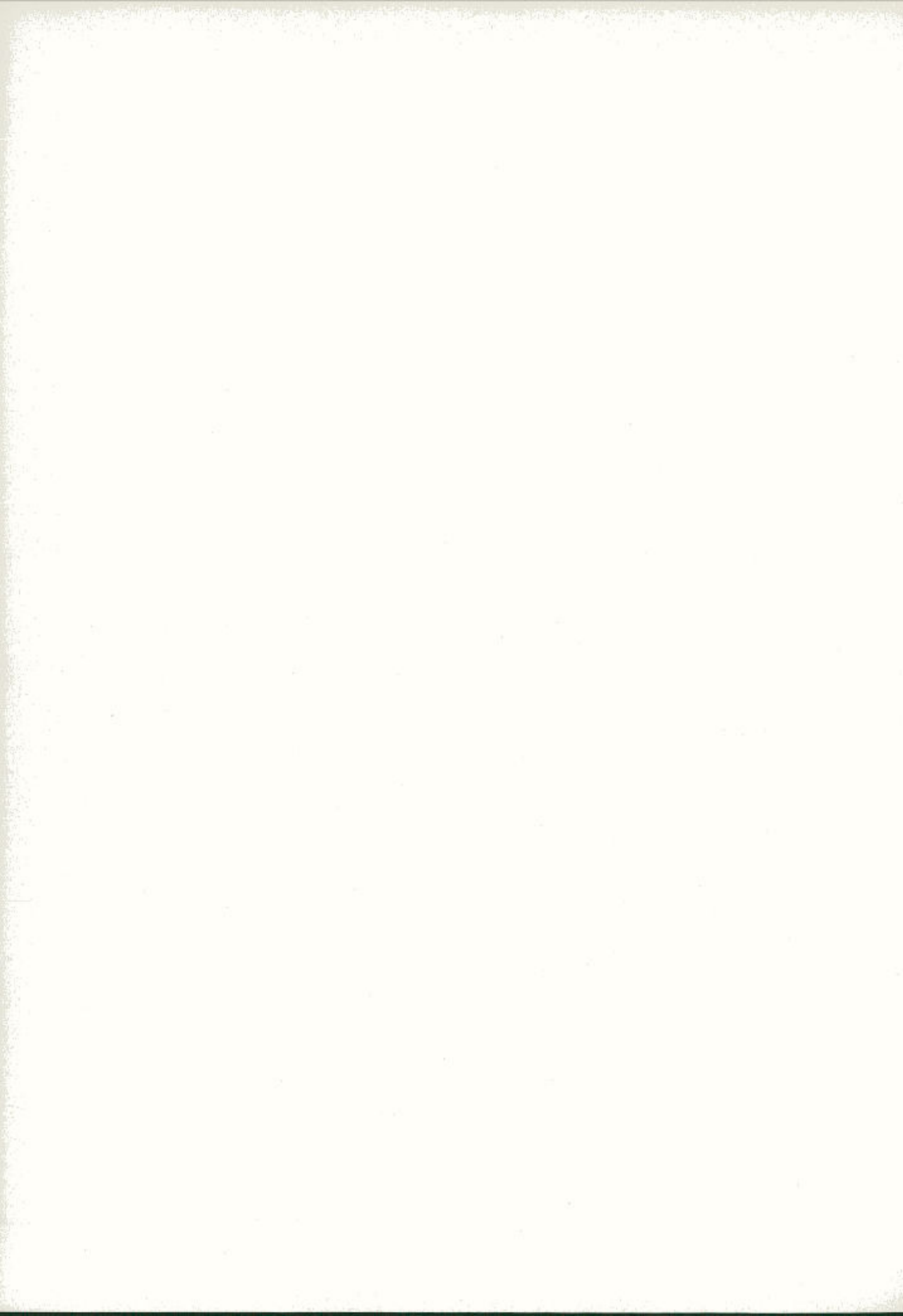
70. *Relation...*, t.II, p.337. La réponse à Bory de Dzanetaki, "son noble interlocuteur", faite avec "un air de satisfaction" sur la préservation nécessaire de la pureté du sang maniote, me semble suggérer cette interprétation.

71. *Lettre à Siméon*.

72. *Relation...*, t.II, p.145.

73. Le rapprochement avec Montaigne peut sembler aventureux; mais les réflexions de Montaigne sur le voyage, son ouverture vers l'étranger (y compris les "Cannibales" et les indigènes du Brésil qu'il rencontre à Rouen) et même ses pointes satiriques contre ses compatriotes pleins de préjugés et de méfiance quand ils sont loin de leur pays, me semblent proches de certaines attitudes de Bory devant les Maniotes.

74. *Relation...*, t.II, pp.97-98. Je comprends, évidemment, comme un trait d'humour la comparaison que fait Bory entre les Maniotes et tous ces Européens qui se prétendent directement issus d'illustres ancêtres, eux aussi, alors qu'ils en sont en réalité très éloignés. Les Maniotes ont, finalement, des prétentions moins contestables à l'identité que les Français ou les Polonais.

La carte de Morée: deux approches spatiales

Maroula Sinarelli

LA COMMISSION scientifique envoyée en Grèce, sous l'initiative du Ministère de l'Intérieur, est calquée sur celle d'Égypte. Pour explorer l'Égypte, la Morée et plus tard l'Algérie, des savants sont désignés par l'Institut de France et sont encadrés sur le terrain par l'armée. Assoyant savants civils et militaires dans des projets scientifiques communs, définis par les Académies, ce modèle de mission militaro-scientifique met en œuvre un certain idéal du savoir. La géographie en fait partie. Lire les géographes de l'Expédition scientifique de Morée à la lumière des transformations décisives que les sciences de la terre suscitent depuis le dernier quart du XVIIIe siècle, c'est voir à l'œuvre une discipline se développer, c'est se placer dans une perspective selon laquelle la circulation des concepts et des manières de faire intervient dans l'élaboration des savoirs.

Le projet cartographique de la Morée constitue un terrain d'observation très adapté à cet objectif. S'agissant d'une situation circonscrite –de par le rassemblement, sur un espace délimité, d'acteurs qui ont tous un rapport avec l'espace, soit par leur formation professionnelle, soit par leur propre expérience de voyageur, soit par la combinaison des deux– l'élaboration du projet permet de suivre les modalités de différentes descriptions de territoires et par là de circulation de savoirs. Tentons l'expérience.

1. Le projet cartographique de la Morée

Lorsque l'armée française débarque en Morée, en août 1828, elle se heurte devant l'absence d'informations précises sur les territoires qu'elle doit traverser. Les cartes de la Grèce disponibles à ce moment-là s'avèrent imparfaites. L'idée d'en posséder une nouvelle a été rapidement exécutée. Le Ministère de la Guerre décide, en décembre 1828, qu'une triangulation devient indispensable pour corriger les erreurs des cartes et s'empresse de prendre part à la Commission scientifique récemment mise sur pied par le Ministère de l'Intérieur¹. Pour lui,

la participation de l'expédition militaire à la Commission scientifique de

Morée est d'autant plus ressentie comme un devoir et une occasion favorable pour reconnaître le territoire de la Morée avec exactitude que l'armée dispose d'un grand nombre d'officiers compétents².

Lorsqu'il autorise le lieutenant Puillon de Boblaye de partir en Grèce, c'est pour le placer auprès d'un membre de la commission –le responsable de la section des Sciences physiques–, Bory de Saint-Vincent. Le Ministre de la Guerre précise par la suite que

la reconnaissance du Péloponnèse consisterait à déterminer les grandes divisions du territoire, c'est-à-dire la direction des chaînes principales, celle des principaux cours d'eau, des lignes de partage ou les limites des différents bassins..., alors que parallèlement seront exécutés des levés et des reconnaissances militaires³.

Mais les termes du projet cartographique de Morée ne sont pas ceux d'une seule personne. Cette disposition spontanée, de la part des deux ministères, de mesurer la Grèce pour renouveler sa cartographie, traduit une volonté réfléchie à participer aux activités scientifiques de l'Institut. Approuver un projet cartographique commun ne relève-t-il pas de plusieurs choses à la fois ? Tout d'abord, face au mouvement scientifique qui caractérise la deuxième moitié du XVIIIe siècle et dont la question centrale est la rectification des longitudes⁴, la Grèce fait partie de ces contrées méditerranéennes à découvrir non pas en tant qu'exploration d'un territoire inconnu mais par la prospection scientifique d'un espace familier: la carte de Morée entre dans ce cortège de tentatives. Ensuite, celle-ci constitue définitivement pour l'armée un document de base pour la reconnaissance d'un espace et cela aussi bien pour ses opérations offensives, défensives qu'exploratives. En troisième lieu, une carte constitue pour le savant-géographe un instrument par lequel les faits inventoriés sont classés. Enfin, une carte est un espace de vérité que personne ne met en doute. Se soucier de la position et du tracé d'une contrée en la couvrant d'un réseau de coordonnées et de triangles exactement déterminés et se préoccuper de remplir les vides à l'intérieur d'un pays en faisant triompher les sciences de la géographie, c'est intégrer cette même contrée dans l'idéal des connaissances géographiques de la fin du XVIIIe siècle.

La carte de la Morée occupe une place prépondérante dans les activités de la commission scientifique. Non seulement parce qu'elle mobilise bon nombre de savants, mais aussi parce qu'elle est le domaine autour duquel ces savants ont en commun des pratiques spatiales. Mais ce projet

scientifique qui met en scène savants civils et militaires, n'est pas le premier du genre. Déjà, dans l'Expédition d'Égypte une carte a été dressée conjointement par des membres de la commission scientifique. Toutefois, entre l'Expédition d'Égypte et celle de Morée, un pas décisif semble s'être fait dans le développement des connaissances géographiques. En 1814, sous la Restauration, avec la levée du secret militaire qui entraîne la publication de la carte d'Égypte en 1828 et, ensuite, celle de la Morée en 1832, la rétention des informations militaires ne semble plus être de rigueur. À l'origine de cette initiative se trouvent les activités d'une Commission spéciale, nommée en 1802, chargée de simplifier et rendre uniformes les signes et les conventions en usage dans les cartes, les plans et les dessins topographiques⁵. Sous l'égide de l'armée, parmi les différentes instances concernées par cette normalisation des mesures cartographiques se trouve l'Institut, l'École des Ponts et Chaussées, l'École des Mines, le Ministère des Relations extérieures et le Ministère de la Marine et des Colonies. Alors que jusque-là, du point de vue des méthodes et des procédés cartographiques, la confusion régnait⁶, avec les décisions de cette commission, l'armée procède non seulement à une homogénéisation des techniques cartographiques utilisées séparément par les ingénieurs militaires et civils mais aussi à leur propagation. Composée d'hommes compétents⁷, cette commission uniformise les échelles, la distance entre les différentes échelles, le système métrique, les différentes espèces de projections des cartes, les représentations des montagnes, etc... C'est dans ce contexte de codification et de vulgarisation des pratiques cartographiques que le concours scientifique des militaires et des civils est inauguré.

2. La formation de deux géographes de la Commission

Bory de Saint-Vincent, naturaliste de son état et Puillon de Boblaye, ingénieur-géographe et géologue, travaillent conjointement sur le projet cartographique de Morée. Tous deux sont nés dans ce dernier quart du XVIIIe siècle qui voit dans un vaste mouvement de curiosité et d'exotisme la marque d'un tournant décisif dans les observations géographiques. Si tous les deux se montrent au courant de l'historiographie relative à la géographie de la Grèce, comme les textes d'Homère, de Strabon, d'Hérodote, de Polybe, de Pausanias etc..., ou encore comme les travaux

de J.-N. Bellin⁸, F. J. Gosselin⁹, de Barbié du Bocage¹⁰ etc..., ils se distancient toutefois face aux références théoriques. Pour l'un, ce sont les géographes de cabinet, les plus en vue du XVIIIe siècle, surtout ceux de la première moitié, comme G. Delisle (1675-1726), J.-B. B. d'Anville (1697-1782)¹¹, qui déterminent le cadre conceptuel. Pour l'autre, ce sont les travaux des géologues comme l'allemand A. G. Werner (1750-1817), le suisse H. B. de Saussure (1740-1799)¹², et les français J.-E. de Beaumont (1798- ?)¹³, et A. Brongniart (1770-1847)¹⁴, etc... Si leur formation s'articule sur un lieu de production socio-scientifique, politique ou culturel, elle implique néanmoins un milieu circonscrit par des déterminations propres : formation, vocation, personnalité, rencontres, voyages, expériences professionnelles, etc... Et c'est en fonction de la place que prennent ces déterminations personnelles que des pratiques spatiales, comme l'orientation de techniques employées dans l'inventaire, la mesure ou la description de l'espace, se cristallisent, que le profil de savant se précise et s'impose.

a. Bory de Saint-Vincent, le naturaliste

Dès son jeune âge, Bory de Saint-Vincent (1778-1846) s'adonne à la chasse des insectes, confectionne un herbier et publie son premier mémoire de botanique après 1794. Il poursuit ses herborisations après qu'il soit incorporé, en 1799, comme conscrit à l'armée de l'Ouest et, en suivant l'armée dans ses différents déplacements, il voyage dans les Mers du Sud, Madagascar, la Réunion et y prend goût. Désireux de participer à l'Expédition de Découvertes que le gouvernement français confie au capitaine Nicolas Baudin en 1800, il est soutenu dans sa démarche par le naturaliste Lacépède occupant alors une chaire au Muséum¹⁵. Bory, cet officier d'Etat-major, fut ainsi nommé naturaliste en chef (avec la fonction de zoologiste en chef) sur la corvette *Le Naturaliste* de cette même expédition. Comme bon nombre d'officiers instruits dont les motivations scientifiques sont fortes, il quitte l'armée de terre pour rentrer dans la marine¹⁶. Si avec la chute de Napoléon sa carrière militaire s'achève, son rôle scientifique commence. Il collabore dans différents ouvrages¹⁷ avant de se consacrer à diriger des missions scientifiques, comme celle de Morée et d'Algérie et avant d'être élu membre de l'Académie des sciences, en 1834.

Bory de Saint-Vincent a cinquante ans lorsqu'il se voit confier la mission scientifique de Morée. Ce naturaliste a déjà beaucoup voyagé et

les ouvrages qui en ont résulté –comme les *Essais sur les îles Fortunés* (1803), ou comme le *Voyage dans les quatre principales îles des mers d’Afrique* (1804)– sont connus, surtout dans le milieu des savants de l’Académie des Sciences¹⁸. Son ouvrage sur les îles des mers d’Afrique, un classique de la littérature exotique, lui fut prescrit comme modèle par ses contemporains:

les hommes d’Etat qui m’envoyaient (en Grèce)... me demandaient des travaux dans le genre de ceux que j’avais anciennement publiés sur les principales îles des mers d’Afrique¹⁹.

Dans l’introduction de cet ouvrage, Bory exprime le goût le plus déterminé pour les voyages et désire suivre les traces d’un Tournefort, d’un Lamanon ou d’un Labillardière.

Tournefort, ce médecin qui fut envoyé en 1700 sous les ordres du roi dans le Levant²⁰, s’intéresse autant à l’histoire naturelle, à la géographie qu’aux antiquités. Durant deux ans, parcourant des contrées familières et moins familières il rassemble, avec ses compagnons de voyage, des informations riches par leurs diversités et rapporte des descriptions, des gravures et des specimens qui représentent un modèle à imiter.

Lamanon et Labillardière sont ces naturalistes qui accompagnent en 1785 La Perouse dans son tour du monde. Le cas de l’expédition de La Perouse se caractérise non seulement parce que y collaborent, pour la première fois, des astronomes, des naturalistes, des ingénieurs-géographes, des peintres, des interprètes, mais surtout parce qu’il s’agit d’une collaboration scientifique soumise à un projet. En l’occurrence,

La Perouse a pour mission de relever les coordonnées de tous les lieux touchés par ses navires, de lever ou de corriger les cartes...; partout le sol, le climat, les productions naturelles des terres devront être étudiés, ...²¹.

Faisant référence à ces deux types de voyages, opposés de par leur cadre conceptuel (voyage d’exploration et voyage scientifique) peut-on situer le profil savant de Bory ? Attendons-nous à rencontrer un voyageur-pur, c’est-à-dire quelqu’un qui ne va décrire que ce qu’il aura réellement visité –à la manière de Tournefort ? Ou bien, sommes-nous face à un savant qui va consentir à participer à ces missions exploratrices qui sont de véritables états-major scientifiques où la coordination des participants est maîtresse pour atteindre un objectif commun ? Mais, si Bory est un voyageur-pur enrolé dans une mission scientifique, comment définit-il lui-même le voyage et en l’occurrence le voyage scientifique?

Les voyages ont ceci de bon, qu’ils servent à réctifier une multitude d’idées fausses reproduites depuis des siècles de livres en livres... ; ils instruisent

bientôt à se mettre en défiance de toute relation où le conteur emprunte le style pompeux pour décrire les choses les plus communes. C'est une mauvaise méthode qu'ont voulu mettre en vogue des écrivains coloristes, qui ne sauraient montrer les objets qu'à travers le prisme des illusions et qui pensent embellir un tableau en l'exposant à travers leurs vitraux de couleur. C'est une sorte de folie que de prétendre embellir la nature en se servant, pour parler de ses merveilles, de termes boursoufflés, dont le moindre bon sens suffit pour faire apprécier le vide...²²

Ici, la conception du voyage soulève un premier élément de méthode de travail. Face aux idées fausses reproduites depuis des siècles par les voyageurs –celles dont le style pompeux et la peinture brouillée des paysages voile l'état des choses– Bory propose une lecture directe de la part du conteur: poser le regard sur les faits eux-mêmes et décrire ensuite ce qu'il voit. Le commentaire de Bory sur l'ouvrage de l'abbé Barthélemy, *Le voyage du jeune Anacharsis en Grèce vers le milieu du IVe siècle avant l'ère vulgaire* –écrit en 1788–, constitue un exemple éloquent de la manière dont ce naturaliste noue les phénomènes observés à la fois au regard et au discours. Pour lui,

le style académiquement compassé de cet ouvrage, style approprié, écrit-il, aux hallucinations des Parisiens de l'époque en quête de l'antique faste dans le but d'embellir la Grèce moderne, avait pour effet de la défigurer. Désigner le déplorable état où se trouvaient des lieux jadis si florissants c'est reconnaître un champ d'observation où les faits parlent d'eux-mêmes.

Ce que cherche, avant tout, Bory c'est observer les Grecs modernes et dire ce que sont aujourd'hui les descendants de ces héros dont le renom est indestructible et ce en déchirant le voile de toute connaissance sensible afin de reconnaître l'état du pays.

b. Puillon de Boblaye, le géographe-géologue

Entré à l'École polytechnique en 1811, Puillon de Boblaye (1792-1843) fut intégré par la suite dans le corps des ingénieurs-géographes et inaugure sa carrière en participant aux travaux de la *Nouvelle carte de France*, de sorte que les opérations géodésiques et topographiques qu'il entreprend en Grèce ne constituent pas pour lui une première. Mais avant de passer dans le corps de l'État-major il s'adonne à l'étude de la géologie et publie de bonne heure, en 1827, un *Essai sur la configuration et la constitution géologique de la Bretagne*²³.

Cadet de quatorze années de Bory de Saint-Vincent, cet officier

d'Etat-major a 36 ans lorsqu'il arrive en Grèce. Lorsqu'il reçoit l'ordre du Ministère de la Guerre de partir avec la Commission scientifique, c'est pour lui confier spécialement la charge d'effectuer avec les capitaines Peytier et Servier une triangulation. S'il est attaché, de par sa formation principale et de par sa nomination initiale à la géodésie, c'est en tant que minéralogiste et géologue qu'il fait partie parmi les membres de la section des sciences physiques²⁴, domaine qu'il affecte tout particulièrement.

Savant polyvalent d'attributions, son profil semble, malgré tout, être plus facile à cerner que celui de Bory. Contrairement à ce dernier, il semble être un technicien de la géographie dans le sens où il s'applique à réaliser des tâches précises qu'on lui confie et qui ne sont pas toujours de son ressort d'une part et, de l'autre, un spécialiste en géologie dans le sens où il ne se contente pas d'observer et de décrire les phénomènes physiques mais surtout de comparer et de déduire, bref d'expliquer. Attitudes de soldat et de savant! Peut-être. Mais cet aspect de sa personnalité (où attitudes de soldat et de savant s'imbriquent), lui permettant de dévier de ses propres attributions par devoir et par nécessité²⁵, traduit un esprit critique et une maîtrise de ses connaissances.

Après avoir concouru au levé de la *Carte de la Morée* en six feuilles, Boblaye se voit confié une étude topographique ancienne du Péloponnèse dont le but est de faciliter la lecture de la *Carte*²⁶. Plus exactement, il s'agit d'une recherche sur les indications relatives aux principaux faits de géographie ancienne et de géographie physique. Dans ce projet, Boblaye s'inscrit dans le rôle du voyageur-géographe, un rôle d'autant plus aisément joué qu'il outrepassa les bornes du simple observateur: ...

pendant trois ans nous avons recherché dans toute l'antiquité, le moyen-âge et les voyageurs modernes, les passages relatifs au Péloponnèse. Personne ne sentait mieux que nous, sans doute, que la tâche du voyageur est d'observer et de décrire et que comparer et déduire appartient aux savans qui ont fait de l'antiquité une étude spéciale; la nécessité nous a fait sortir de nos attributions...²⁷.

Formé dans l'art militaire, son attitude de soldat dicte sa manière de s'exprimer, tout au moins dans les domaines qui dépassent ses connaissances:

...si nous paraissions aux yeux des savans nous être encore trop écarté de la réserve que nous prescrivait notre rôle de voyageur et la direction habituelle de nos études, nous réclamerions leur indulgence...²⁸ ;

alors que dans le domaine de la géologie, son terrain de prédilection, l'attitude soumise disparaît totalement:

...le voyageur géognoste n'a pas seulement, comme le botaniste ou le zoologiste, quelques faits nouveaux à recueillir, mais qu'il peut être appelé à résoudre plusieurs des questions fondamentales de la science²⁹.

En tant qu'officier d'Etat-major, Boblaye est conscient que ses études embrassent toutes les connaissances qui se rattachent au grand art de la guerre; celles de la topographie en font partie comme l'avaient déjà démontré les anciens et en l'occurrence Polybe, aime-t-il souligner³⁰. En tant que géologue, il confère à la topographie d'un espace déterminé une double valeur. D'abord, elle représente une fonction dans la mesure où les différents caractères topographiques (comme la rareté ou l'abondance des eaux, les formes et les directions des vallées, la disposition des grandes masses de végétation naturelle ou de culture, etc...) se rattachent à la nature minéralogique du sol; ensuite, elle représente une expression complète de la constitution d'une contrée dans la mesure où les formes générales du relief (comme les directions des montagnes, la disposition des plaines, etc...) résultent de révolutions physiques³¹. Ainsi, le rapport entre les grands traits du relief et les phénomènes qui semblent en donner naissance annonce une méthode de travail qui diffère quelque peu de celle de Bory.

3. Pratiques du terrain

a. Bory, géographe de ses propres voyages

Bory de Saint-Vincent considère que la connaissance d'une contrée, c'est rapporter plus d'un nombre important d'espèces. C'est réunir une collection importante de faits géologiques, c'est examiner la constitution du sol, c'est établir une statistique sur la population et la production, c'est aussi corriger une géographie avec triangulation. Si, de prime abord, il s'exprime en qualité de naturaliste, c'est toute la moisson rassemblée par l'expédition qu'il résume-là; moisson qui résulte en partie des travaux de l'équipe scientifique pluridisciplinaire qu'il dirige et dont la composition en témoigne: des savants (militaires et civils) nommés sous ses ordres couvrent l'espace de la Morée en sections géographiques (l'Elide, l'Achaïe, la Messénie, l'Argolide et la Laconie) où ingénieurs-géographes, géologues, botanistes et zoologistes se côtoient et sillonnent ensemble le territoire. De ces promenades scientifiques, comme il aime caractériser ce déploiement, Bory rend compte de ses propres expériences dans deux mémoires intitulés *Géographie*³² et *Relation*³³.

De par leur contenu, ces textes se distinguent. Le premier, documenté sur les textes des auteurs de l'Antiquité et de l'époque moderne, se veut essentiellement critique dans une perspective de corriger la cartographie du Péloponnèse. Une critique d'autant plus sévère qu'elle se repose sur l'objectivité de son regard de voyageur. Le second mémoire a trait à la description du territoire qu'il traverse et des hommes qu'il rencontre. Il parcourt et observe le Péloponnèse en suivant ses guides, selon des itinéraires plus ou moins longs, semés, çà et là, d'excursions. Ces détours par rapport au trajet initial, même s'ils ne revêtent qu'un caractère exceptionnel (visiter une ruine, admirer un paysage,...), n'en constituent pas moins pour Bory un élément endogène de sa manière de travailler. En fait, deux textes qui se complètent puisqu'ils définissent, comme nous le verrons, ce que représente l'observation géographique pour Bory de Saint-Vincent; ce qu'est sa propre manière d'explorer et décrire l'espace.

Bory, le naturaliste, est convaincu que la vérité sur la géographie du Péloponnèse —celle qui n'a pas été totalement établie par ses devanciers— se trouve entre l'observation directe et l'honnêteté de l'observateur. Lorsqu'il dit:

je me promis de tout observer... et de faire connaître enfin cette contrée célèbre en employant par ailleurs des termes comme je raconterai avec naïveté ce que j'ai vu... ou j'ai dû observer...et dire en conscience ou encore je le dirai franchement³⁴,

il défend assurément et de manière forte une image d'honnête savant dont le regard a plus de valeur que les divers témoignages de ses devanciers.

Bory est un fervent admirateur du géographe d'Anville. La carte du Péloponnèse que ce savant de cabinet a dressé en 1754 dans le cadre d'une carte d'Europe, dédiée à Louis-Philippe d'Orléans, lui est d'une grande utilité pour se diriger sur le terrain. Ses méthodes de travail consistent en la critique des textes, ce qui le conduit à corriger les cartes du monde, de l'Europe ou encore celle de la Grèce. Pour Bory, cette méthode de travail est un exemple à suivre puisqu'elle représente le seuil au-delà duquel la géographie de la carte enregistre beaucoup moins d'erreurs³⁵. Bory suit d'Anville à la trace tout en disposant malgré tout d'un atout: celui d'être simultanément géographe et voyageur ou géographe de ses propres voyages. Ainsi, la méthode de la critique des textes s'établit à travers le filtre de ses observations.

Persuadé que la topographie ancienne fournit des matériaux pour

étudier la géographie du Péloponnèse, il lui adresse une critique sévère : absence de détails topographiques, commentaires des lieux entachés d'inexactitudes ou encore observations géographiques elliptiques. A ces commentaires sur les anciens, viennent s'adjoindre ceux sur les travaux des modernes. S'agissant pour la plupart de géographes et de voyageurs –comme Bellin, Barbié du Bocage, Arowsmith, Lapie, Pouqueville et/ou Gell– qui ont réalisé, les uns, des cartes du Péloponnèse, les autres, des mémoires, la critique porte essentiellement sur la nature de la qualité de leur réalisation et la fiabilité de leur dire. Les travaux cartographiques, par exemple, d'un Barbier du Bocage avaient complètement défiguré la Morée, dit-il, soit en largeur, soit en longueur. Les distances réelles n'étant pas reproduites, l'emplacement des ruines, celui des côtes, des rivières, des montagnes, des fôrets, etc... s'est trouvé erroné. Par contre, la *Description géographique du golfe de Venise et de la Morée*³⁶ de Bellin, cette notice que consulte Bory, décrivant, entre autres, la ville de Navarin et son port en 1771 suscite son admiration par l'exactitude des faits rapportés³⁷.

Lorsque Bory rencontre un site archéologique, une ville ou un port et observe successivement leur état, leur localisation précise et tout cela par rapport à une description dont ce même site, ville, port a fait l'objet dans le passé, proche ou lointain, il fait de la géographie historique. Lorsqu'il croise un torrent, une colline, une plaine et qu'il les décrit avec détails et précisions, il fait de la géographie de position. Ainsi, les travaux géographiques de Bory sur la *Grande Carte de Grèce* (en six feuilles) sont basés sur les points suivants: établir exactement les différents éléments qui représentent une contrée (sites, villes, montagnes, caps, golfes, ports, etc...), à savoir leur forme, leur position, la manière dont ils sont répartis dans l'espace et leur distance respective³⁸. Et c'est sur ces différents états des éléments physiques et historiques que s'articule la description. La géographie de Bory ainsi définie implique des liens profonds qui unissent les faits humains et les faits physiques, bref un inventaire qui constitue une fin en soi.

b. Puillon, géographe des faits géologiques

Puillon de Boblaye considère que la géognosie doit faire partie des recherches de toute expédition scientifique destinée à explorer une contrée peu connue. Alors qu'il est nommé spécialement pour dresser la carte du

Péloponnèse en tant qu'ingénieur-géographe, ses travaux font référence à ses connaissances géologiques: *Celles-ci*, dit-il, *constituent la base de l'histoire physique du globe* et il va tout au long de ses observations sur le sol de la Grèce apporter des preuves. C'est dans deux mémoires, rédigés sans prétentions littéraires, que nous enregistrons la pratique du terrain: *Géologie et Minéralogie*³⁹ et *Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*⁴⁰. Le premier texte, documenté sur les progrès de la géologie, a pour objet l'étude de la configuration de la Grèce en rapport avec sa constitution géognostique. Le second accompagne, comme pièce justificative, la *Carte générale de la Morée et des Cyclades*, carte complémentaire à la *Grande Carte*.

Fervent adversaire de l'esprit de système, Boblaye fait partie de ceux qui défendent l'esprit d'observation, celui qui établit les lois des phénomènes de la nature observés dans les limites-mêmes de l'observation. La sévère critique apportée à l'esprit de système repose sur la tendance de cet esprit à généraliser (universaliser) un phénomène géologique à partir de quelques observations réalisées en France, par exemple, en Allemagne ou en Angleterre: une observation localisée ne peut représenter, affirme-t-il, un type commun sur lequel l'écorce entière du globe doit se modeler⁴¹. Pour explorer une contrée Boblaye part de l'hypothèse selon laquelle la nature du sol et la forme d'une position géographique donnée sont le produit de causes géologiques qui, elles-mêmes, influencent grandement les conditions d'existence des peuples. Sa méthode de travail a pour objet d'étudier l'origine des grandes inégalités de la surface de la terre en mettant en rapport les phénomènes de la nature avec les causes immédiates auxquelles ils sont liés⁴². Cette méthode procède à la définition, dans un premier temps, des caractères minéralogiques des formations sédimentaires et, dans un second temps, elle détermine l'époque des soulèvements et des fractures de la surface de la terre par la comparaison d'un lieu à l'autre des gisements identiques. *Mais cette histoire du globe*, souligne-t-il,

ne peut pas se lire ponctuellement, par un petit nombre de faits géologiques observés dans une région donnée ; elle est faite de la juxtaposition des histoires régionales.

Et c'est à partir de ces considérations générales qu'il étudie la constitution physique de la Grèce.

Le géologue Boblaye est convaincue de l'existence de plusieurs vérités physiques entre les faits géologiques et les causes auxquelles ces mêmes faits sont liés. Dans l'organisation ou la formation des inégalités de la

surface du globe, l'origine des modifications varie selon plusieurs facteurs :

les natures différentes des fossiles, celles des circonstances qui les excluent de certains dépôts et les entassent dans d'autres, celles des espèces ou genres selon les localités auxquelles ils sont soumis, etc...

Après qu'il ait concouru à la réalisation de la *Grande Carte* de la Morée, il est chargé de rédiger une carte relative à la Géographie ancienne. Sur cette carte (à petite échelle), qui résulte de la carte en six feuilles, et sur le texte qui l'accompagne, il va reporter les principales ruines des villes grecques en appliquant les noms anciens et les noms modernes, une pratique de l'espace qui recourt à la géodésie⁴³. Pour reconstituer la géographie ancienne du Péloponnèse il établit d'abord la reconnaissance des mesures itinéraires des anciens, comme celles de Strabon, de Pausanias et de Scylax.

Mais si des savants, précise-t-il,

ont tenté de déterminer, dans le passé, la valeur des divers stades, ils ne se sont pas appuyés sur la reconnaissance des contours du Péloponnèse et des distances entre un grand nombre de positions⁴⁴.

De ce fait, ils se sont vu attribuer une même valeur à des témoignages d'inégale autorité⁴⁵. A la base de ce raisonnement se trouve un instrument de travail, la connaissance du terrain. La géographie de Boblaye a recours à la dimension topographique et c'est elle qui détermine l'exactitude du positionnement d'un fait.

4. Cadres conceptuels et observation du terrain

Les manières d'observer le terrain entre Bory de Saint-Vincent et Puillon de Boblaye divergent-elles ? Lorsque le premier fait de la science en plein champ⁴⁶, il grimpe les collines, les montagnes, descend les ravins, traverse les gorges, longe les plaines, les plateaux, les torrents, en laissant traîner son regard dans la nature. Ainsi, rencontre-t-il des sites enchanteurs, de jolies prairies, des endroits autrefois parfaitement cultivés, des hameaux déserts, il trouve d'abondantes fontaines, des étendues bien boisées. Lorsque Boblaye voyage dans le Péloponnèse, il conduit son regard dans la nature. Il considère toutes les caractéristiques topographiques de l'espace observé, toutes formes que dessinent les principaux traits du relief et qui sont dues aux diverses révolutions dont ce même espace a éprouvé. Ainsi, observe-il les directions des chaînes, les formes et directions des

vallées et tout autre accident du relief, la disposition relative des plaines, la forme du littoral, la rareté ou l'abondance des eaux, etc.

Comment est appréhendé l'espace péloponnésien dans son ensemble à travers ces manières de faire? Considérons, ici, le phénomène des montagnes. Sous des cadres conceptuels différents qui déterminent des formes de perception de l'espace, comment cet élément de la nature est-il incorporé dans l'espace? Les systèmes explicatifs d'un phénomène naturel comme celui des montagnes semblent diverger de façon significative entre Bory et Boblaye. D'abord le point commun qui les unit constitue le rejet de la théorie des systèmes des montagnes, celle des géologues qui tendent à universaliser leur formation à partir d'un nombre restreint d'observations. Si Boblaye l'exprime à sa manière, comme nous l'avons vu, Bory demeure réfractaire et exprime ses vues sur la question déjà en 1828 dans son article "Montagnes", paru dans le *Dictionnaire de Géographie Physique de l'Encyclopédie Méthodique*, dictionnaire que dirige Nicolas Desmarest avant sa mort:

On a vu des physiciens et des géologues, pour avoir gravi sur le Mont-Blanc, et pour avoir visité quelques autres points des Alpes décider quelle devrait être la constitution de toutes les autres inégalités de la terre... Nulle branche de la géographie physique n'a été encore plus imparfaitement traitée, et la principale cause des erreurs où l'on est tombé, à l'égard de l'importance des Montagnes est l'esprit dans lequel on se hâta d'en discourir et de les tracer sur les cartes... Les Montagnes ne sont point liées les unes aux autres, de manière à y former des grandes chaînes non ou peu interrompues. Elles s'y distribuent au contraire ordinairement en masses irrégulièrement ramifiées, la plupart du temps s'appuyant à des plateaux que leurs cimes surmontent, mais qui paraissent en être comme les noyaux⁴⁷.

Pour Bory les montagnes sont des faits de la nature, imposantes, que le voyageur ne peut que s'enchanter à leur vue. Si Bory est adversaire de l'esprit de système, c'est parce qu'il embrasse un autre mode d'explication des montagnes, contrairement à celui de Boblaye. Apparemment Bory dresse une cloison étanche entre la géographie physique et la géologie. Alors que le développement du principe de la datation des terrains par les fossiles et celle des éruptions volcaniques fondée sur la position topographique des coulées, permettent de classer et d'interpréter les faits physiques, la géographie de Bory reste immobile, plus descriptive qu'explicative. Pourtant, il semblerait que sa géographie est organisée autour d'une conception dynamique des phénomènes terrestres: le rapport entre mer/terre. L'idée de ce phénomène –que Buffon développe dans sa

Théorie de la Terre (1749)– consiste à voir une action constante et ininterrompue des eaux sur les continents. Ce phénomène est le suivant : il existe un mouvement général et perpétuel de la mer de l'orient vers l'occident; ce mouvement est le résultat des marées.

A propos de la description d'une falaise se trouvant le long des rivages de la Messénie, Bory médite sur ce phénomène. En observant cette falaise élevée et coupée presque horizontalement, il tente d'en rendre compte en faisant appel à la nature destructible des rochers et

...aux diverses circonstances physiques auxquels est soumis le golfe de Modon... Indépendamment du courant général qui porte de la mer Ionienne à la mer de Crète, il existe dans celle de Sapience... d'autres courants violents, produits soit par les tempêtes du golfe Adriatique, soit par les vents qui soufflent constamment de la direction de l'ouest. Ces courants frappent avec violence la pointe nord-ouest de l'île opposée, qui les rejette sur la côte Messéniaque, dont ils minent sans cesse les falaises argileuses et en emportent les débris. Ceux-ci sont entraînés jusqu'à ce que l'influence contraire des courants du golfe de Koron, et surtout de la chaîne sous-marine qui s'étend vers le sud du cap Gallo par Vénélico et les Formigues, vienne les arrêter...⁴⁸

Ici, la conception du combat entre la terre et les eaux semble privilégier les petites causes qui agissent perpétuellement et dans le même sens. Mais des petites causes qui par leur action semblent produire des effets sur la morphologie du terrain. En effet, selon Bory, les débris se déposent non seulement dans la mer pour combler les gouffres, mais se déposent aussi dans la plaine pour en élever la surface. Est-ce là une référence à l'origine des montagnes ? En tout état de cause, ce passage sur les falaises des rivages de la Messénie en dit plus sur les montagnes que le reste de l'œuvre de Bory. Mais justement, c'est là où il en parle le moins (ou autrement) des montagnes que se trouve l'articulation entre l'observation du terrain et le cadre conceptuel. Faisant de la géographie de position et ne s'occupant que de la surface de la terre, Bory propose une montagne figée au sol, parce qu'il la perçoit comme étant le résultat d'une action constante et ininterrompue. En fait, son refus à lier la géographie physique aux sciences de la terre se situe uniquement sur l'origine des causes. Sa collaboration, quelques années plus tôt, dans le *Dictionnaire de Géographie Physique* de N. Desmarest où les principes de la géologie occupent une place centrale nous révèle qu'il est parfaitement au courant des nouveaux concepts. Mais la position de Bory est claire:

les théories des géologues sur la contexture des montagnes, sur les causes de leur figure, sur leur enchaînement ou leur distribution à la surface de la terre sont vaines et assises sur des bases mal assurées⁴⁹.

Les textes de Boblaye sont explicites d'entrée de jeu. Leur logique interne semble reprendre le projet du naturaliste Nicolas Desmarest qui, en 1795, présente dans son premier volume du *Dictionnaire de géographie physique*⁵⁰ les principes de la nouvelle géographie physique par lesquels il propose "l'association raisonnable de l'histoire naturelle de la terre avec la géographie". Desmarest suggère, en outre, qu'à la base du travail du géographe doit se trouver l'esprit d'observation, c'est-à-dire un esprit méthodique, parce que "tout dans la Nature est explicable", qu'il doit avoir un projet déterminé, et qu'ensuite "le savant doit passer à la combinaison des faits car il est presque aussi important de mettre de l'ordre dans les découvertes que d'en faire". Faisant profession de foi de ces considérations méthodologiques générales, Boblaye soumet l'étude du relief de la Grèce dans un projet déterminé. Il s'agit du système explicatif des montagnes, système qui se trouve au centre des transformations décisives qu'a produites, à la fin du XVIIIe siècle, le développement des sciences de la terre.

Le projet de description des événements physiques de l'espace grec dans lequel Boblaye se lance se fonde de prime abord sur une relation de cause à effet entre phénomènes géographiques et phénomènes géologiques. La configuration de l'hémisphère sud, déclare-il, présente un fait important. La disposition des fractures parallèles depuis la Corse, la Sardaigne, la Grèce jusqu'aux côtes occidentales de l'Asie ne sont pas le fruit du hasard, ou de causes sans liaison, mais le produit d'une flexion de l'écorce du globe selon le méridien⁵¹ (celui qui va des caps septentrional et méridional de l'Europe jusqu'à la pointe sud de l'Afrique et qui partage en deux la péninsule hellénique et le continent africain).

A partir de là, il va tenter de mettre de l'ordre dans le chaos que présentent les montagnes de la Grèce et tenter de reconnaître le système des fractures auquel elles se rattachent. Ce projet bien déterminé de lecture du relief de la Grèce, Boblaye le soumet à la théorie des soulèvements des montagnes dont l'initiateur est Léonce Elie de Beaumont. Selon cette théorie, si les soulèvements des montagnes coïncident avec les changements brusques de la faune et de la flore, ils doivent en être l'origine⁵². Dans cette perspective, l'étude de la formation des groupes de montagnes a pour objet de déterminer la persistance de la direction et de la hauteur des cimes et cela dans la mesure où le changement de direction de chaînes de montagnes correspondrait à d'autres secousses violentes de la surface de la terre. A l'heure de

l'Expédition de Morée, cette jeune thèse nécessite des recherches empiriques. Ainsi, la détermination des directions des chaînes grecques, leurs formations et leur ancienneté relative est au cœur du projet de description et cela en rapport avec les formes des groupes de montagnes du reste de l'Europe.

Convaincu que le soulèvement des montagnes résulte de révolutions physiques, de brutales catastrophes, Boblaye ne peut les considérer en elles-mêmes et, encore moins, comme une curiosité. En bon géologue du début du XIXe siècle, il consacre son temps à observer à l'aide de cartes topographiques et de recherches sur le terrain l'ordre des montagnes. Appliquant aux systèmes Pindique et Olympique le principe de datation (direction et stratification), Boblaye classe et interprète les faits physiques. Pour lui, le terrain du système Olympique est caractérisé d'ancien et constitué de roches anciennes des Alpes que l'on retrouve un peu partout dans les Balkans. Le système Pindique est formé de terrains secondaires caractérisés de calcaires compactes que l'on retrouve non seulement en Morée mais aussi dans les Alpes autrichiennes, de l'Italie et de la Dalmatie. La méthode descriptive employée renvoie à une forme de raisonnement qui, s'il admet que le changement entre montagnes primitives et montagnes secondaires résulte de secousses au niveau du globe, implique qu'il y a continuité de l'histoire de la construction du monde, que l'histoire des phénomènes physiques est une succession d'époques séparées par de brusques changements de direction.

En nous plaçant dans une perspective selon laquelle la circulation des concepts et des manières de faire intervient dans la formation des savoirs, l'élaboration du projet cartographique de Morée nous a permis de suivre les modalités de différentes descriptions du territoire grec. Si les deux géographies s'intègrent dans le débat classique hérité depuis la fin du XVIIIe siècle, à savoir la question du classement des faits et de leur interprétation, la question posée à présent pour chacun d'eux est la liaison entre système explicatif, concepts et pratiques du terrain.

Si Bory laisse traîner le regard en clouant les faits physiques dans le décor de la nature, son cadre géographique est un fond de décor posé une fois pour toutes, et peindre les paysages tels qu'ils sont c'est sa manière de les interpréter. Les modalités d'élaboration des données empiriques d'un Bory, si elles annoncent une appréhension spatiale à travers la connaissance des faits visibles, répertoriés selon leur présentation (les uns

à côté des autres), elles ne défendent pas moins une méthode d'observation de naturalistes de la fin du XVIIIe siècle où voir et raconter se nouent à partir du regard. Bref, des pratiques qui considèrent l'extension des phénomènes dans l'espace.

Boblaye, c'est lui-même qui conduit le regard. Pour lui, le cadre physique n'est pas un simple fond de décor, et rechercher à tout moment des causes, des corrélations c'est sa manière de comprendre les modifications successives de la surface de la terre. L'étude des directions de soulèvements, de la détermination de leur âge relatif et de leur comparaison avec celles faites sur le reste de l'Europe, ou encore l'étude minéralogique des couches sédimentaires dans le but de comparer divers gisements analogues mais éloignés l'un de l'autre, constituent sa propre lecture géographique. Une lecture qui ne représente pas moins un instrument conceptuel pour la compréhension des modifications successives du terrain. Un instrument qui semble donner à l'espace une dimension temporelle où les phénomènes physiques sont perçus comme étant la dernière page d'un tableau d'une création mobile⁵³.

NOTES

1. Préparée sous les auspices de l'Institut, cette Commission est constituée de trois sections correspondant aux Académies invitées : les sections des Sciences, des Inscriptions et des Beaux-Arts.

2. Propos tenus par le Ministre de la guerre dans sa lettre adressée, le 6 janvier 1829, au Marquis Maison, Commandant de l'Expédition de Morée, voir dans Bory de Saint-Vincent, *Géographie et Géologie, Expédition Scientifique de Morée. Section des sciences physiques*, t.II, Paris 1834, p. 18 et sv.

3. Et le ministre continue: "Les masses principales d'une carte physique de la Morée ainsi établies, la répartition des levés partiels deviendra une chose facile, et l'on s'appliquera alors à multiplier sur tous les points les reconnaissances qui formeront le complément du travail", dans Bory de Saint-Vincent, *Géographie...*, op.cit., p. 20.

4. De nouvelles méthodes de calcul des longitudes améliorent la marche des navires, rectifient les coordonnées des lieux d'escales, bref corrigent les cartes marines et les cartes tout court. Grâce aux chronomètres -instrument qui enregistre l'heure du vaisseau et l'heure du méridien de départ- un navigateur peut désormais fixer sa position de façon plus exacte. Voir Numa Broc, *La géographie des philosophes. Géographes et voyageurs français au XVIIIe siècle*, Paris, Editions Ophrys, 1974 (1ère édition 1971).

5. A. Berthaut colonel, *La carte de France, 1750-1898. Etude historique*, t.1, Paris, 1898, p.137.

6. J. Konvitz, *Cartography in France, 1660-1848*, Chicago et Londres, 1987, voir principalement le chapitre 4.

7. Entre autres, comme le Général Nicolas-Antoine Sanson, directeur du département des cartes du Dépôt Général de la Guerre, le Baron Bacler d'Albe, cartographe en chef de Napoléon, Pierre Jacotin, géographe de l'Expédition d'Egypte, Prony des Ponts et Chaussées, Jean-Henri Hassenfratz, inspecteur des Mines et autres, voir J. Konvitz, *Cartography...*, op.cit., p. 99. Voir aussi A. Berthaut, *La carte...*, op.cit.

8. Cet ingénieur-hydrographe de la Marine participe tout comme les géographes Delisle, d'Anville et Buache, au mouvement de réforme cartographique de la première moitié du XVIIIe siècle. Ses méthodes de travail sur le Japon, par exemple, consistent à éclaircir les dispositions des terres situées au nord de l'Archipel par le jeu de la confrontation d'informations puisées dans les mémoires du Dépôt de la Marine. En 1771, il publie un ouvrage sur la *Description géographique du golfe de Venise et de la Morée*, ouvrage auquel Bory de Saint-Vincent se réfère.

9. Spécialiste de la géographie des Grecs qui en 1795 entre dans l'Académie des sciences morales et politiques.

10. Disciple de d'Anville. En 1807, sous la demande de Napoléon, Barbié du Bocage dresse une carte de la Grèce.

11. Deux savants qui représentent au XVIIIe siècle l'idéal du géographe. Tous deux, en travaillant sur des textes anciens et modernes, c'est-à-dire utilisant

LA CARTE DE MORÉE: DEUX APPROCHES SPATIALES

d'observations traditionnelles, ils contribuent, par leur critique, à réformer les connaissances cartographiques du globe, voir N. Broc, *La géographie, ... op.cit.*

12. Ce géologue suisse qui parcourt les massifs du Jura, des Vosges et des Alpes et observe les montagnes de leur point de vue géologique et minéralogique.

13. Ce géologue français qui part, en 1820, en Angleterre avec d'autres géologues pour y étudier les méthodes anglaises en géologie. A son retour, il travaille avec P. Dufrenoy sur la carte géologique de la France. Voir J. Konvitz, *Cartography..., op.cit.*, p. 89.

14. Ce minéralogiste français, membre de l'Académie des sciences en 1815, étudia les caractères zoologiques des couches sédimentaires.

15. Bory de Saint-Vincent, *Voyage dans les quatre principales îles des mers d'Afrique*, Paris 1804, t. 1, p. 1. Lacépède de la Ville, ce naturaliste qui contribua à l'*Histoire naturelle* de Buffon, ouvrage qui comprend l'*Histoire de la Terre* (1744). Lacépède publia les derniers volumes de cet ouvrage entre 1788 et 1804.

16. Voir Numa Broc, *La géographie..., op.cit.*, p. 280 et sv. J.B.G.M. Bory de Saint-Vincent, *Voyage dans les quatre principales îles des mers d'Afrique, op.cit.*, t. 1, p. 1.

17. Comme dans les *Annales générales des sciences physiques* avec Van Mons et Drapiez entre 1819 et 1821 ; ou dans le *Dictionnaire classique d'histoire naturelle*, en 17 volumes publiés entre 1822 et 1831; ou, encore, dans l'*Encyclopédie Méthodique*: le dernier volume du *Dictionnaire de Géographie Physique* (volume dirigé par Nicolas Desmarest, le naturaliste), Paris 1828.

18. Voir les noms des Commissaires nommés par les Académies des sciences, des inscriptions et des belles-lettres qui eurent la charge de choisir les savants-membres de la Commission scientifique de Morée : G. Cuvier, zoologiste et paléontologiste au Muséum (1795), Geoffroy Saint-Hilaire, naturaliste au Muséum également (1793), J.-N. Huot de la Société d'Histoire naturelle de Paris...

19. Bory de Saint-Vincent, *Relation, Expédition Scientifique de Morée, Section des sciences physiques*, t. 1, Avant-Propos, Paris, 1836, p. 1 Voir aussi Numa Broc, "Les grandes missions scientifiques françaises au XIXe siècle (Morée, Algérie, Mexique) et leurs travaux géographiques", *Revue d'histoire des sciences*, juillet-octobre 1981, n° 3-4, pp. 319-358.

20. J. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du roi. Contenant l'histoire ancienne et moderne de plusieurs îles de l'Archipel, de Constantinople, des côtes de la mer Noire, de l'Arménie, de la Géorgie, des frontières de Perse et de l'Asie Mineure...*, Paris, 1717.

21. Voir Numa Broc, *La Géographie des philosophes..., op.cit.*, p. 287-297.

22. Bory de Saint-Vincent, *Relation, op.cit.*, p. 12.

23. Voir tome 15 des *Mémoires du Muséum d'histoire naturelle*.

24. Voir Bory de Saint-Vincent, *Relation, Avant-Propos, op. cit.*

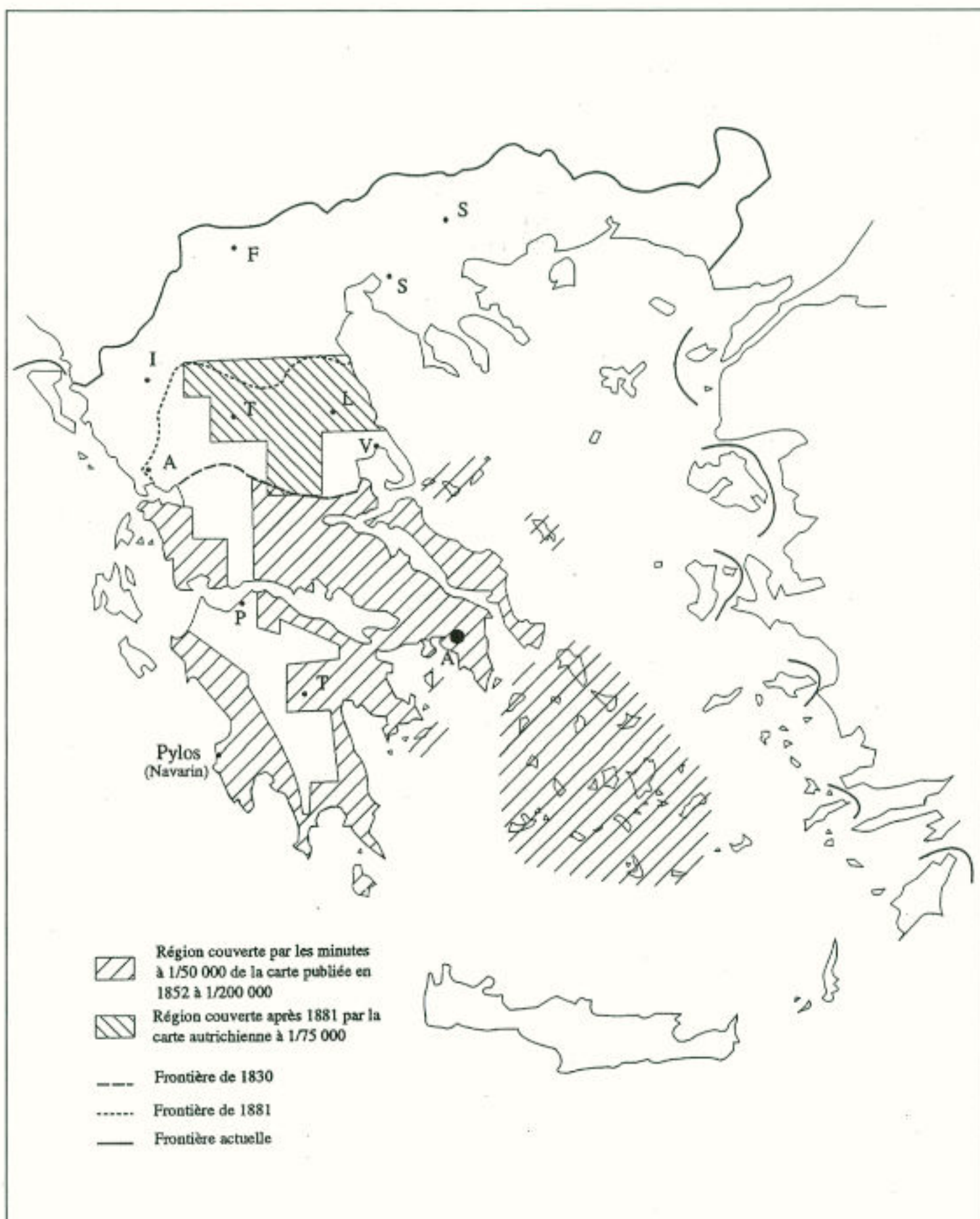
25. *Ibid.*

26. "...les ruines des villes helléniques étaient tout aussi apparentes que celles des bourgades détruites par Ibrahim, et, à part même leur haut intérêt historique, elles demandaient comme celles-ci un signe et un nom", Puillon de Bolaye, *Expédition Scientifique de Morée, Séction des Sciences physiques*, t.II: *Géologie. Sur les Ruines de la Morée*, Paris 1836, p.2.

27. Puillon de Boblaye, *Expédition Scientifique de Morée, Séction des Sciences physiques*, t.II: *Géologie. Sur les Ruines de la Morée*, Paris 1836, p.2.
28. Puillon de Boblaye E., *Expédition Scientifique de Morée, op.cit.*, p.2.
29. Puillon de Boblaye, *Géologie, op.cit.*, p.13.
30. Voir, entre autres, dans sa lettre du 1er janvier 1834 adressée au lieutenant-général Pelet, directeur du Dépôt général de la Guerre et membre de la Chambre des députés, lettre qui accompagne son Mémoire sur ses "Recherches géographiques sur les Ruines de la Morée", in *Expédition Scientifique de Morée, Section des Sciences physiques*, t.II: *Géographie et Géologie*, Paris 1834.
31. Puillon de Boblaye, *Géologie...*, *op.cit.*, p. 25.
32. Bory de Saint-Vincent, *Géographie et Géologie, Expédition Scientifique de Morée. Section des Sciences physiques*, t.2, Paris 1834.
33. Bory de Saint-Vincent, *Relation, Expédition Scientifique de Morée. Section des Sciences physiques*, t.1, Paris 1836.
34. Bory de Saint-Vincent, *Relation, op.cit.*, Avant-Propos, p. 1. Souligné par nous.
35. "Danville... donna d'une contrée si célèbre et pourtant jusqu'à lui si défigurée, une carte où nous la voyons enfin représentée d'une manière assez conforme à la réalité..., les golfes de Messénie et de Laconie s'y creusèrent davantage; l'extrémité de l'Argolide n'y finit plus en poire... ; Sparte s'y trouve soigneusement distinguée de Mistra; Messene y est aussi parfaitement en son lieu, par rapport à Nisi et Androussa...", Bory de Saint-Vincent, *Géographie, op.cit.*, p. 11-15.
36. Bory de Saint-Vincent, *Relation, op.cit.*, pp. 50-51.
37. Bory de Saint-Vincent, *Relation, op.cit.*, p. 51.
38. Bory de Saint-Vincent, *Géographie...*, *op.cit.*, p. 10, 12.
39. Puillon de Boblaye et Théodore Virlet, *Géologie et Minéralogie, Expédition Scientifique de Morée. Section des sciences physiques*, t. 2, deuxième partie, Paris, 1835. Dans ce texte, qui compte 375 pages, les deux auteurs ont rédigé ensemble un peu moins de la moitié de ce mémoire, soit quatre chapitres sur sept et les trois chapitres restant ainsi que l'introduction ont été signés respectivement par Boblaye et par Virlet.
40. Puillon de Boblaye, *Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, Paris, 1836.
41. Puillon de Boblaye, *Géologie et Minéralogie, op.cit.*, p. 8.
42. L'auteur entend par causes immédiates, des phénomènes de la nature qui par leur puissance modifient la surface de la terre. Ces phénomènes (comme l'activité des volcans, ou celle des tremblements de terre, etc.) sont immédiats dans le sens où leurs effets agissent sous les yeux, tous les jours.
43. Observations géographiques insérées dans un réseau de coordonnées déterminées.
44. Puillon de Boblaye, *Recherches géographiques sur les Ruines de Morée, Expédition Scientifique de Morée*, Paris 1836, p. 5.
45. Puillon de Boblaye, *Recherches, op.cit.*, p. 7.
46. Bory de Saint-Vincent, *Relation, op.cit.*, p. 223.

LA CARTE DE MORÉE: DEUX APPROCHES SPATIALES

47. N. Desmarest, *Géographie Physique*, dans *Encyclopédie Méthodique* de Panckoucke, Paris, 1828, vol. 5, p. 2-3.
48. Bory de Saint-Vincent, *Relation*, *op.cit.*, p. 116-117.
49. *Encyclopédie Méthodique*, *Géographie....*, *op.cit.*
50. De l' *Encyclopédie Méthodique* de Panckoucke. Avant sa mort, en 1815, il publia trois autres volumes. Un cinquième volume parut en 1828, dans lequel Bory de Saint-Vincent y collabore, voir, ici, note 49.
51. Puillon de Boblaye, *Géologie et Minéralogie*, *op.cit.*, p. 27.
52. Puillon de Boblaye, *Géologie et Minéralogie*, *op.cit.*, p. 10. Voir aussi G. Gohau, *Les sciences de la Terre aux XVIIe et XVIIIe siècles. Naissance de la géologie*, Paris 1990, en particulier les pages 298 et sv.
53. Puillon de Boblaye, *Géologie et Minéralogie*, *op.cit.*, p. 9.

Cartographie de la Grèce au 19ème siècle

Les enseignements de la carte de Grèce à l'échelle de 1/200.000 (publiée en 1852)

Michel Sivignon

LA CARTE A 1/200.000 QUI PROLONGE celle de Morée sera publiée en 1852. Jusqu'à la parution, après 1945, de la carte actuelle à 1/50.000 du Service Géographique de l'Armée Hellénique, la carte de 1852 restera la seule à couvrir tout le territoire de la Grèce. Entrepris à l'occasion de l'Expédition de Morée, les travaux se poursuivirent sur le terrain depuis 1828, date de l'arrivée en Grèce du capitaine Peytier, jusqu'à 1849, date des derniers levés complémentaires, dans la région des Thermopyles et dans la région d'Athènes par le capitaine Soitoux.

Cette carte aboutit à la connaissance précise du territoire grec, fruit d'opérations de triangulation et de nivellement menés sur le terrain par les ingénieurs topographes du Service Géographique de l'Armée Française, ceux-là même qui réalisaient en même temps en France la carte d'Etat-major à l'échelle de 1/80.000.

Pour la première fois, on dispose d'une forme exacte de la topographie, du tracé des cours d'eau, de la hauteur des montagnes, mais aussi de la distribution des lieux habités, du chiffre de leur population. Au-delà de cet aspect technique, il s'agit de la fabrication du territoire politique de la Grèce indépendante, de sa représentation officielle, de la prise de possession par les autorités d'un territoire, dont les bornes sont fixées.

1. La carte de 1852 dans l'histoire de la cartographie française

La carte issue de l'Expédition de Morée se place dans l'histoire de la cartographie française après celle de Cassini et en même temps que la carte d'Etat-major au 1:80.000. La carte de Cassini, à l'échelle d'une ligne pour cent toises, soit 1/86.400, fut réalisée de 1746 à 1783 et définitivement publiée en 1815. Elle est l'aboutissement d'une série de travaux qui s'échelonnent sur un siècle sous la direction de l'Académie

et qui visent à la mesure du méridien terrestre (1666-1744). La grande nouveauté de la carte de Cassini est la triangulation, qui permet pour la première fois une grande précision géométrique. On a pu dire que "à une géométrie rigoureuse s'opposait une topographie approximative".

La relation entre triangulation et topographie sera aussi la question centrale de la carte de Grèce.

La carte de Cassini constitue pour son époque un progrès considérable, mais, en même temps ses insuffisances dans la précision éclatent en particulier dans le domaine militaire. La planimétrie et le figuré du terrain laissaient beaucoup à désirer et les cotes d'altitude faisaient absolument défaut.

Cependant, faute d'un autre support qui couvrît tout le territoire national, on effectua des tirages de la carte de Cassini jusqu'en 1830.

La carte de Cassini était déjà à cette date promise à son remplacement par la carte d'Etat-major à 1:80.000. La carte d'Etat-major fut prescrite par une ordonnance royale de 1817, ce qui signifie que tous les officiers topographes ou ingénieurs géographes de l'Expédition de Morée participaient à ce grand œuvre pour lequel ils avaient entraînement et expérience. Les premiers travaux de la carte d'Etat-major commencèrent en 1818 et les derniers levés furent terminés en 1866. La gravure des dernières feuilles fut terminée en 1882. C'est dire que la confection de la carte grecque s'inscrit complètement dans cette entreprise.

Dès lors on peut comparer la durée de réalisation des deux cartes, en tenant compte toutefois que l'échelle n'est pas la même: 1:80.000 et 1:200.000 respectivement. Il a fallu 65 ans pour la carte française et 21 ans pour les travaux de terrain de la carte grecque, 24 ans si on tient compte des délais de publication.

Un grand nombre de feuilles de la carte française ont exigé plus de 20 ans de labeur. Retenons la carte de Castellane dans le sud de la France, dont les conditions naturelles ne sont pas sans rappeler celles de la Morée: il a fallu 18 ans pour la réaliser, soit travail géodésique un an, levés topographiques huit ans, dessin deux ans, gravure sept ans. Par rapport à cette pratique, les feuilles de la carte grecque sont tout à fait dans la norme, surtout si l'on tient compte des conditions politiques dans lesquelles le travail de terrain a été réalisé.

Une autre comparaison s'impose: dans les deux cas, il a fallu en rabattre sur les prétentions initiales en matière de précision. La carte d'Etat-major devait être établie au 1:50.000; mais en présence du temps et

de la dépense qu' elle eût nécessité, on y renonça dès 1824 et, sauf pour les premières feuilles, tous les travaux de terrain ont été effectués à l' échelle du 1:40.000. Pour la carte grecque aussi, on était parti sur l' idée de réaliser une carte à 1:50.000, complétée par des levés à 1:10.000 ou 1:20.000 pour les villes. Mais on s' aperçut au cours de l' année 1829 qu' on avançait très lentement, et qu' on n' en viendrait jamais à bout dans des délais raisonnables, c' est-à-dire pour être utile aux militaires de l' Expédition et aussi aux savants de la mission scientifique. On passa donc à l' échelle de réalisation de 1:200.000, les minutes étant rédigées à 1:50.000. Par ailleurs, de même qu' en France on substitua les hâchures aux courbes de niveau pour représenter le relief, on passa aux hâchures en Grèce. On mesurait au début les différences de niveau entre les courbes à l' aide de l' éclimètre. A la fin de l' année 1829, on avait complété la triangulation de trois futures feuilles, situées dans le nord du Péloponnèse, mais ce travail trop lent ne pouvait être continué sur le même rythme: les trois feuilles renfermaient en effet environ 130 points déterminés, soit une forte densité et on décida de faire désormais une carte sur itinéraires, toutefois avec triangulation. On abandonna dès lors l' usage de l' éclimètre et on se contenta d' un simple figuré dressé à l' estime; autrement dit, la carte grecque possède une grande rigueur en ce qui concerne le réseau de triangulation et l' altitude des points cotés mais une moins grande précision en ce qui concerne les détails de la topographie et en particulier les pentes.

Il reste que la couverture du territoire grec effectuée alors resta la seule exhaustive jusqu' à 1945 puisque la carte à 1:75.000 entreprise avec l' appui du service géographique impérial de Vienne à partir de 1905, ne put ternir qu' une dizaine de feuilles sur la frontière de Thessalie.

2. La carte de 1852 dans l' histoire néo-hellénique

Les péripéties de la brigade topographique

L' histoire de cette entreprise suit pas à pas celle du nouvel état hellénique, avec des phases d' activité intense et des phases de repli qui sont en liaison étroite avec les péripéties des relations de la Sublime Porte avec les Puissances. Le premier officier topographe à débarquer sur le sol grec est le capitaine Peytier qui arrive en mai 1828 quatre mois avant l'

expédition militaire. Peytier arrive à la demande de Jean Capodistria, qui souhaite à la fois faire dresser une carte de la Grèce et former, avec l' aide de Peytier de jeunes topographes grecs. Et de fait, Peytier travaillera avec l' ingénieur Voulgaris, capitaine d' Etat-major de l' armée française, mais d' origine grecque, dans le domaine des plans de villes mais non pas dans celui de la cartographie. La brigade topographique travaille sans trop de difficultés jusqu' à l' assassinat de Capodistria en 1831. Son activité est ensuite presque totalement entravée par la guerre civile qui déchire le pays. Il lui faut cependant se déployer sur la nouvelle frontière greco-turque et en réaliser le levé, opération qui dure au prix des pires difficultés de 1830 à juillet 1834. En septembre 1834, le roi Otton, arrivé en 1833, demande à la France que la brigade topographique soit chargée du levé de la carte de tout le royaume, travail qui avait déjà été entrepris à l' initiative du Dépôt de la Guerre en Attique et en Béotie un an auparavant. Des ingénieurs topographes resteront en Grèce jusqu' en 1849 sous la direction du capitaine Soitoux, pour des reconnaissances complémentaires, mais aussi pour des levés de détail, comme dans les Cyclades, à Skyros et dans les Sporades Septentrionales où le travail de terrain se situe dans les années quarante, parce que les reconnaissances de Bory de Saint-Vincent, quelque intéressantes qu' elles soient, ne comportent pas une précision suffisante.

Les finalités de la carte

La carte est d' abord liée à l' Expédition de Morée. Pour des besoins militaires évidents, le Dépôt de la Guerre souhaite disposer rapidement d' un instrument cartographique exact: c' est pourquoi il commande une carte du Péloponnèse à la brigade topographique: celle-ci sera vite réalisée, à l' échelle de 1/600.000, puis de 1/200.000: elle paraîtra en 1833. Les mêmes besoins militaires conduiront ensuite le Ministère français de la Guerre à demander l' extension de la carte à l' Attique et à la Béotie, puis à l' Eubée et à l' ensemble de la Roumélie. La brigade topographique fut aussi conduite à lever la nouvelle frontière septentrionale de la Grèce, pour servir au traité de Londres (février 1830) qui devait amener la reconnaissance de la Grèce par la Turquie.

Mais ces missions diplomatico-militaires n' étaient pas les seules: les requêtes du gouvernement grec s' y ajoutaient pendant la présidence de Capodistria, soucieux à la fois de la connaissance du territoire et de la

formation de jeunes officiers grecs à ces disciplines nouvelles dans ce pays, et ensuite pendant le règne d' Otton, dont les conseillers étaient désireux de disposer d' un instrument de contrôle du territoire.

Là-dessus vinrent se greffer les exigences de la mission scientifique. La carte de la Morée était en effet destinée à fournir l' assiette du travail de terrain de la mission, aussi bien pour les archéologues que pour les spécialistes des sciences naturelles.

Il y a donc trois missions qui sont confiées aux topographes, la première est pilotée par le Dépôt de la Guerre, la seconde est une mission au service des savants de la mission scientifique et la troisième répond aux demandes du gouvernement grec. Ces trois missions sont parfois contradictoires. Contradiction qui est perçue dès les débuts entre les exigences de la mission scientifique et les contraintes du travail topographique: Bory de Saint-Vincent, membre de la mission scientifique, reçoit à ce titre la responsabilité de la brigade topographique mais cette dernière doit en même temps rendre des comptes, au titre du Dépôt de la Guerre, au général Trézel, lui-même ingénieur géographe et sous-chef d' Etat-major. Contradiction aussi entre les demandes françaises et les demandes grecques: des officiers refusent de dépendre dans leur travail des autorités grecques et préfèrent demander une autre affectation.

La brigade au jour le jour

Pour les officiers topographes, les difficultés du travail quotidien ont une autre nature.

Elles tiennent d' abord à l' état lamentable du pays, où il était difficile de trouver nourriture et hébergement. On ne s' étendra pas sur ce point mais les officiers topographes étaient organisés en tout petits détachements, avec chacun deux officiers pour qu' ils puissent se porter mutuellement assistance et quelques sapeurs du génie. On attribua à chacun des officiers une indemnité journalière de cinq francs pour qu' ils puissent subvenir à leurs besoins. Les officiers topographes ont payé un lourd tribut aux fièvres, c' est-à-dire à la malaria:

sur dix-huit officiers qui avaient été successivement employés aux travaux topographiques de Morée, trois y étaient morts et dix, dont la santé fut à tout jamais ruinée, se virent dans l' obligation de prendre leur retraite².

Tous furent sévèrement touchés et le cri de Peytier exprime leur situation, alors qu' en 1834 il levait l' Eubée:

c' est la géodésie qui ruine ma santé, écrivait-il, et je n' en veux plus faire en montagne, à quelque prix que ce soit.

Aussi bien en sont-ils réduits à ne travailler que pendant la saison fraîche et à s' arrêter en été, saison pendant laquelle ils dessinent leurs cartes.

L' autre difficulté vient de l' insécurité. L' assassinat de Capodistria est suivi d' une guerre civile. L' ouvrage de Berthaut est plein de notations qui soulignent les difficultés du travail aussi bien dans le Péloponnèse que dans la Roumélie. En Morée,

l' état d' agitation du pays les mit dans des situations parfois périlleuses: Barthélémy fut attaqué par des brigands; Tribert et Rocher, occupés à lever les environs de la baie de Limeni se virent obligés d' abandonner le terrain et de céder devant les insultes continuelles et les menaces dont ils étaient l' objet... En septembre, les insurgés Maïniotes allèrent jusqu'à attaquer près de Kalamata les troupes régulières, qui durent se retirer devant eux et se barricader dans la ville. Il fallut plus que jamais se borner à des reconnaissances et à des levés à vue, en se saisissant des rares occasions favorables qui pouvaient s' offrir. Malgré toutes les difficultés, Tribert, Rocher, Servier et Benoît, arrivé depuis peu, étaient parvenus au mois d' octobre à compléter les levés du cap Matapan et du pays des Maïniotes... A la fin d' octobre, après l' assassinat du président, les Maïniotes étaient en marche sur Nauplie, mettant tout à feu et à sang. Il ne pouvait plus être question de topographie et les officiers étaient tout naturellement détournés de leur mission³

Il est parfaitement clair que les activités de la brigade ne sont pas vues d' un bon œil par la totalité des Grecs: pourquoi ne pas penser que ces topographes sont en même temps des espions à la solde d' un gouvernement étranger.

C' est ce qui arriva à la brigade lorsqu' elle reçut l' ordre de lever les places fortes:

la commission administrative grecque s' opposait à ces ouvrages. Bientôt les officiers devinrent suspects à cette commission: leur rôle dut se borner à assister en spectateurs aux événements de la guerre civile et les plans des places furent interrompus⁴.

Lorsqu' il fallut ensuite —et ce fut une autre phase du travail— lever le tracé de la nouvelle frontière entre la Grèce et la Turquie, d' autres difficultés survinrent. Ces difficultés venaient d' abord du terrain:

les officiers, sous la tente par la neige et un froid rigoureux, dans les montagnes du Pinde, eurent à souffrir cruellement des privations et des maladies.

Mais il fallait également compter avec une situation politiquement instable: du côté grec, les klephtes faisaient la loi et par ailleurs, le tracé même de

la frontière faisait encore l'objet de marchandages, parce que les Grecs s'étaient emparés d'Arta et n'entendaient pas y renoncer: on échangea finalement Arta contre l'Eubée. Mais entre temps

la mission fut assiégée dans la maison qu'elle occupait à Arta, la ville fut incendiée et pillée, les consulats violés et les habitants livrés à la torture pendant quatre jours⁵.

Les topographes avaient dû se réfugier à Prévéza. Par ailleurs les Turcs, qui estimaient que leur sultan avait indignement vendu leur pays aux chrétiens, entendaient s'opposer eux aussi aux travaux des topographes qui pour la délimitation de la frontière dépendaient d'une commission tripartite franco-anglo-russe.

Les difficultés techniques ne manquaient pas non plus:

sous l'influence de la chaleur humide qui régnait dans la plaine d'Arta, les règles (destinées à mesurer la base de la triangulation) se déjetèrent et l'appareil se trouva hors de service après le premier quart de la mesure⁶.

3. Les apports scientifiques de la carte de 1852

Les antécédents

Il est clair que les apports scientifiques de la carte sont considérables; il suffit à cet égard de comparer les cartes dont disposaient les membres de l'Expédition à leur arrivée en Morée avec la carte de 1852. Les militaires et les savants disposaient de la carte de Barbier du Bocage et de celle de Lapie. Le souci du Dépôt de la Guerre visible dès 1802, d'améliorer la connaissance de la Méditerranée Orientale l'avait amené à confier à Barbier du Bocage la confection d'une carte qui tienne compte des relevés effectués sur les côtes par l'amiral Chabert et de divers mémoires par exemple ceux dressés par Fauvel,

correspondant de l'Institut et commissaire des relations commerciales à Athènes... La carte de la Morée de Barbier du Bocage était achevée et gravée au commencement de 1808 en une seule planche au 500.000. Elle fut alors présentée à l'Empereur. Depuis elle est restée propriété du Dépôt de la Guerre⁷.

Cette carte, à l'échelle de 1:500.000, que l'on peut consulter à Vincennes, est très imparfaite, par exemple pour les côtes méridionales du Péloponnèse. Dans sa *Relation* de l'Expédition de Morée, Bory de Saint-

Vincent indique que l' on a utilisé la carte du colonel Lapie, plus exacte dans les tracés de détail.

La topographie

La réduction des ambitions de l' Etat-major, manifestée dans les instructions de décembre 1829 (?) que l' on a mentionnée plus haut, a nui à la précision, particulièrement en matière de nivellement. En effet, l' abandon de l' éclimètre a conduit à diminuer drastiquement le nombre des points cotés, qui se sont désormais limités aux sommets de la triangulation. Plus généralement, les régions côtières ont été mieux traitées que les régions de l' intérieur, comme en témoignent les minutes à 1:50.000, conservées au SHAT de Vincennes, qui couvrent à peu près toutes les côtes, alors que l' intérieur du Péloponnèse a été reconnu de façon beaucoup moins précise, de même que la Roumélie Centrale.

Peuplement et paysage

La question qui se pose est double: c' est d' abord de savoir ce que la carte a apporté à la connaissance de la Grèce qu' on pouvait avoir à l' époque. Une analyse de la légende nous renseigne là-dessus. Mais c' est aussi un témoignage non pas seulement sur les invariants physiques de la Grèce, mais sur une géographie historique de la Grèce du début du 19e siècle.

La carte donne une idée du peuplement de la Morée et on doit pouvoir en tirer une carte des densités de population et donc d' aborder la logique de l' habitat, à les mettre en relation avec le milieu physique d' une part et avec les destructions et les malheurs de la guerre d' autre part. Il conviendrait de voir les évolutions du 19e siècle et de les comparer avec ce point de départ. On devrait pouvoir en tirer quelques leçons sur l' aménagement du territoire et sur la localisation des destructions de la période 1821-1830. En outre, quelques minutes de la Messénie comportent des relevés des zones cultivées et par conséquent des paysages humanisés. Notons que les topographes ont souligné les toponymes terminés en "eïka", particulièrement nombreux dans la région d' Astros et aussi en Achaïe. Arnold Beuermann en a tiré une intéressante étude du semi-nomadisme pastoral et de son évolution au cours du 19e siècle.⁸

Sur le plan de la géographie physique, un des enseignements les plus intéressants de la carte est l' histoire de la maîtrise de l' eau. Les

cartographes ont été particulièrement sensibles au modelé karstique. Le haut bassin de Tripoli est repéré comme endoréique (nous dirions aujourd'hui que c'est un poljé); les katavothres sont soigneusement indiqués et les observations géologiques contenues dans l'*Atlas* soulignent l'intérêt des géologues pour les particularités du modelé des roches calcaires. Le cas du Copais est encore plus exemplaire. On sait que cette plaine est lacustre depuis l'Antiquité et le lac est indiqué depuis longtemps sur les cartes anciennes de la Béotie. Les minutes donnent une idée précise de son extension spatiale, qui couvre plus de deux tiers de la plaine. Dans le même esprit on trouvera un intérêt particulier au delta de l'Achéloos et au tracé de la côte près de son embouchure pour mesurer l'avancée du trait de côte en direction des îles proches, l'état du Lessini, classé selon les minutes comme lac ou comme marécage, région à laquelle les topographes ont apporté une attention particulière en raison du port antique de Oeniadae, désormais reporté à plusieurs km de la mer en raison de l'abondance des atterrissements dûs à l'Achéloos.

On pourrait multiplier les exemples de ce type: il y a là les sources d'une histoire du paysage hellénique qui reste à faire.

La carte de Grèce est à la fois source (on vient de l'évoquer) et signe. Signe de l'entrée de la Grèce moderne, étudiée en tant que telle, dans ses limites territoriales fixées par la reconnaissance internationale, et non plus en tant que moyen d'étude de l'Antiquité. La brigade des ingénieurs topographes, dans le domaine de la carte, tout comme les architectes grecs, français ou bavarois dans le domaine des plans de ville, prennent la place des spécialistes de l'Antiquité comme Barbier du Bocage. L'*Atlas* de l'Expédition de Morée se substitue à celui du *Voyage du jeune Anacharsis*. Une page est tournée.

NOTES

1. Monique Pelletier, "La première carte de base de la France" in *L'espace français*. Archives Nationales, 1987.
2. Berthaut, *Les ingénieurs-géographes militaires 1624-1831*, Paris 1902.
3. *Ibid.*
4. *Ibid.*
5. *Ibid.*
6. *Ibid.*
7. *Ibid.*
8. Arnold Beuermann, *Fernweidewirtschaft in Süd-Ost Europa*, Braunschweig 1967.

Το χαρτογραφικό έργο της Γαλλικής Αποστολής του Μοριά (1829-1852)

Παναγιώτης Τσακόπουλος

I. Εισαγωγή

1.1. Η ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ, από τον 16ο αιώνα μέχρι και τα πρώτα χρόνια μετά τη δημιουργία του νέου Ελληνικού Κράτους, είναι στενά συνδεδεμένη με τη στρατιωτική τοπογραφία και τα σχέδια οχυρώσεων. Αν στις περισσότερες χώρες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν εφαρμόστηκαν οι επιστημονικές μέθοδοι τοπογράφησης μέχρι τον 19ο αιώνα, στην Πελοπόννησο, την Κρήτη, τα Ιόνια νησιά και τις Κυκλάδες, τόπους στρατηγικής σημασίας και διεκδίκησης για τη Βενετία, τη Γαλλία, ή τη Μεγάλη Βρετανία, έχουμε επιμελείς χαρτογραφικές ή υδρογραφικές εργασίες, για λόγους τόσο εμπορικούς και οικονομικούς (όπως το Βενετικό Κτηματολόγιο), όσο και στρατιωτικούς. Τις χαρτογραφήσεις αυτές, που γίνονται σχεδόν πάντα από στρατιωτικούς τοπογράφους με χρήση τοπογραφικών οργάνων, πρέπει να τις διακρίνουμε από τους τυπωμένους χάρτες και παραστάσεις πόλεων μέχρι τον 18ο αιώνα, που περιέχουν πάντα πολλές ανακρίβειες.

Ειδικά το γαλλικό πολιτικό (σε αντιδιαστολή με το γεωγραφικό) ενδιαφέρον για την αποτύπωση του ελληνικού χώρου εκφράζεται σ' όλη τη διάρκεια του 18ου αιώνα, όπως μαρτυρούν επί παραδείγματι το χαρτογραφικό έργο του Bellin¹ και άλλων γεωγράφων του γαλλικού ναυτικού, ή οι τοπογραφικές εργασίες του Fauvel στην Αττική και τη Λακωνία², και εντείνεται στα χρόνια του Ναπολέοντα, αφενός με το Χάρτη του Μοριά του Barbié du Bocage (του οποίου δεσπόζοντες είναι οι στρατιωτικοί σκοποί, όπως ο ίδιος ο δημιουργός της χαρτογραφίας του Νέου Ανάχαρση ομολογεί)³, και αφετέρου με τη γαλλική στρατιωτική παρουσία στα Ιόνια Νησιά, που συνοδεύεται από εκτεταμένο έργο χαρτογράφησης και σχεδιασμού οχυρώσεων⁴. Το σημαντικότερο όμως έργο της γαλλικής στρατιωτικής χαρτογραφίας στον ελληνικό χώρο είναι βεβαίως η σύνταξη του Χάρτη της Ελλάδας από τη Γαλλική Στρατιωτική και Επιστημονική Αποστολή, στα χρόνια που ακολούθησαν την Ανεξαρτησία.

1.2. Στο Αρχείο Πολέμου στο Παρίσι (Dépôt de la Guerre, Château de Vincennes), φυλάσσονται τα χειρόγραφα σχέδια και χάρτες, καθώς και η σχετική αλληλογραφία των μηχανικών-γεωγράφων του γαλλικού Γενικού Επιτελείου, που εργάστηκαν από το 1829 ως το 1852 για τη σύνταξη και την έκδοση του Χάρτη του Μοριά και του Χάρτη της Ελλάδας. Η μεγάλη σημασία αυτής της συλλογής, αλλά και άλλων χειρόγραφων χαρτών και σχεδίων πόλεων του Αρχείου, για την ιστορία του ελληνικού χώρου, για τη χαρτογραφία και την πολεοδομία του 19ου αιώνα, με οδήγησε, στα πλαίσια μιας έρευνας για το έργο των Γάλλων στρατιωτικών μηχανικών στην Ελλάδα, να επιχειρήσω τη σύνταξη αναλυτικού σχολιασμένου Καταλόγου των χειρόγραφων χαρτών και σχεδίων του Αρχείου Πολέμου που αφορούν στην Ελλάδα και στις χώρες του ευρωπαϊκού τμήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η έρευνα περιέλαβε ένα σύνολο 324 ντοκουμέντων από τον 17ο ως τον 19ο αιώνα, από τα οποία 224 αφορούν άμεσα ή έμμεσα στο χαρτογραφικό έργο της Γαλλικής Αποστολής⁵.

Η σύνταξη του Καταλόγου έγινε με βάση μια κάρτα-τύπο που περιλαμβάνει 12 κατηγορίες (rubriques), όπου καταγράφονται τα στοιχεία του κάθε εγγράφου: 1. Αριθμός καταλόγου, 2. Περιοχή ή πόλη που αναπαριστάται στο χάρτη και χρονολογία, 3. Αρχείο, 4. Κωδικός αριθμός στους καταλόγους του αρχείου, 5. Πρωτότυπος τίτλος, 6. Συντάκτης του σχεδίου, 7. Λεζάντα ή σημειώσεις που αναγράφονται πάνω στο σχέδιο, 8. Κλίμακα, 9. Διαστάσεις, 10. Τύπος χαρτιού και υλικά σχεδίασης, 11. Περιγραφή του περιεχομένου του σχεδίου, δηλαδή: ορογραφία, υδρογραφία, βλάστηση, καλλιέργειες, δίκτυο δρόμων, οικισμοί, τοπωνυμία, πολεοδομία, οχυρώσεις, αρχαιότητες, συμβατικά σημεία, προσανατολισμός σχεδίου, γεωδαιτικές συντεταγμένες, κάναβος, κ.λπ., 12. Σχολιασμός του σχεδίου, δηλαδή αναφορά στην τεχνική, αισθητική και ιστορική του αξία, πληροφορίες που αφορούν στη σύνταξή του, σχέση του με άλλα σχέδια του Καταλόγου.

Μ'αυτόν τον τρόπο μπορέσαμε να έχουμε μια ακτινογραφία των σχεδίων, με τη μορφή της κωδικοποίησης ενός μέγιστου αριθμού πληροφοριών που τα αφορούν, ώστε ο ερευνητής που θα θελήσει να τα μελετήσει να έχει μια πρώτη, αλλά αναλυτική εικόνα της ιστορικής και τεχνικής τους ταυτότητας. Μπορέσαμε ακόμα να προχωρήσουμε στη μελέτη της γαλλικής στρατιωτικής χαρτογραφίας με βάση κυρίως τα χειρόγραφα σχέδια των μηχανικών-γεωγράφων, πλουσιότερα σε πληροφορίες από τους τελικούς τυπωμένους χάρτες, αλλά και ενδεικτικά των τεχνικών και των διαδοχικών φάσεων της χαρτογράφησης. Η ανακοίνωσή μου θα βα-

σισθεί λοιπόν στις παρατηρήσεις και τα συμπεράσματα αυτής της έρευνας, εντοπισμένα στο χαρτογραφικό έργο της Γαλλικής Αποστολής του Μοριά.

II. Ο Χάρτης της Ελλάδας: το έργο και οι τεχνικές

Η συλλογή των χειρόγραφων σχεδίων που εκτελέστηκαν για τη χαρτογράφηση του νέου Ελληνικού Κράτους μεταξύ του 1829 και του 1849 περιλαμβάνει χάρτες τριγωνισμών, επιτόπου εκτελεσμένα προπαρασκευαστικά σχέδια (τα λεγόμενα plans-minutes), με τοπογραφικές αποτυπώσεις (levés) και αναγνωρίσεις (reconnaisances) σε κλίμακα 1:50.000, που αποτελούν και το μεγαλύτερο μέρος των τοπογραφικών εργασιών, συμπληρωματικές τοπογραφικές αναγνωρίσεις σε κλίμακα 1:100.000 ή 1:200.000, διάφορες αναγνωρίσεις του Bory de Saint-Vincent στην Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες, αποτυπώσεις πόλεων σε κλίμακες 1:2.000 έως 1:20.000, ρυμοτομικά σχέδια (plans directeurs) σε κλίμακες 1:1.000 έως 1:20.000, τα χειρόγραφα φύλλα προετοιμασίας των λιθογραφιών ή χαλκογραφιών, συντεταγμένα στο Dépôt de la Guerre σε κλίμακα 1:200.000, καθώς και τους χάρτες χάραξης των ελληνοτουρκικών συνόρων (1834), που έγιναν και αυτοί από τους Γάλλους αξιωματικούς του Γενικού Επιτελείου, με την εποπτεία διεθνούς επιτροπής. Η συλλογή περιλαμβάνει ακόμα μια σειρά 11 επιχρωματισμένων φύλλων από την πρώτη λιθογραφημένη έκδοση του Χάρτη της Ελλάδας, του 1839, καθώς και μια τυπωμένη σειρά των 20 φύλλων της τελικής έκδοσης του 1852.

Η χαρτογράφηση του ελληνικού χώρου⁶ αποφασίζεται από το γαλλικό Υπουργείο Πολέμου, ενώ ήδη από το 1817 έχουν ξεκινήσει οι εργασίες για τον νέο Χάρτη της Γαλλίας, γνωστό ως χάρτη του Γενικού Επιτελείου, χρησιμοποιεί συνεπώς τις τεχνικές γεωδαισίας και τοπογραφικών αποτυπώσεων και τις μεθόδους γραφικής αναπαράστασης που το Dépôt de la Guerre και οι Επιτροπές Τοπογραφίας του 1803 και του 1828 έχουν υιοθετήσει για τη χαρτογράφηση της Γαλλίας⁷. Ο Peytier σημειώνει χαρακτηριστικά ότι στις γεωδαιτικές εργασίες του Χάρτη του Μοριά εφαρμόστηκαν οι ίδιοι τύποι γεωδαιτικών υπολογισμών που εφαρμόστηκαν και στον Χάρτη της Γαλλίας, ενώ για τους τριγωνισμούς χρησιμοποιήθηκαν οι θεοδόλιθοι 8 ιντσών του Gambay, που είχαν χρησιμοποιηθεί στον τριγωνισμό 2ας τάξεως της Γαλλίας⁸.

Η εφαρμογή του τριγωνισμού θεωρείται από την αρχή απαραίτητη για τη σύνταξη ενός χάρτη που δεν θα περιείχε τις ανακρίβειες που υπήρχαν ακόμα και στα έργα του Barbié du Bocage και του Lapie, και δεν αμφισβητείται ακόμα και όταν, στα τέλη του 1829, οι αρχικές οδηγίες του Dérôt de la Guerre⁹, που προέβλεπαν συστηματική τοπογραφική αποτύπωση της Πελοποννήσου (με αναπαράσταση του ανάγλυφου βασισμένη σε ισομετρικές καμπύλες, καθορισμένες με το κλισίμετρον [éclimètre]), αναθεωρούνται, όταν διαπιστώνεται η μεγάλη καθυστέρηση των εργασιών, και υιοθετείται τότε η τακτική των αναγνωρίσεων (reconnaisances) με τη βοήθεια της πυξίδας και χωρίς καμία επιπλέον μέτρηση (με μόνα καθορισμένα υψόμετρα αυτά των τριγωνομετρικών σημείων και με σχεδίαση των ισοϋψών κατ'εκτίμηση), αναγνωρίσεων βασισμένων όμως στα ήδη καθορισμένα τριγωνομετρικά σημεία¹⁰. Η μέθοδος αποτύπωσης ή τοπογράφησης που υιοθετείται συνεπώς για την Πελοπόννησο διαφέρει τόσο από αυτήν του Χάρτη της Γαλλίας (τριγωνισμός και συστηματικές αποτυπώσεις σε κλίμακα 1:40.000), όσο και από αυτήν του Χάρτη της Ισπανίας, που σχεδιάζεται την ίδια εποχή από Γάλλους στρατιωτικούς γεωγράφους με πρόχειρες αναγνωρίσεις χωρίς προηγούμενο τριγωνομετρικό κানাβο.

Αν η κλίμακα στην οποία αποφασίζεται να εκδοθεί ο Χάρτης του Μοριά και μετά της Ελλάδας (1:200.000) είναι μικρότερη από αυτή του Χάρτη της Γαλλίας (1:80.000), η κλίμακα των αποτυπώσεων είναι παρόμοια στις δύο περιπτώσεις (1:50.000) για την Ελλάδα, 1:40.000 μετά το 1824 για τη Γαλλία. Η αναπαράσταση του ανάγλυφου του εδάφους αντιμετωπίζεται επίσης με τον ίδιο τρόπο, δηλαδή με ισομετρικές καμπύλες στα επιτόπου σχέδια αποτυπώσεων (minutes) και στις αποτυπώσεις οικισμών σε μεγάλες κλίμακες, ενώ για την επιμελημένη παρουσίαση των αποτυπώσεων (mise au net) και την τελική σμίκρυνση στην κλίμακα της χάραξης (gravure) γίνεται χρήση των hachures (δηλαδή, γραμμοσκίαση της ορογραφίας βασισμένη στις ισομετρικές καμπύλες, χαραγμένη σύμφωνα με το νόμο του τετάρτου ["loi du quart"] και τονισμένη με βάση το diapasson του Bonne).

Οι δύο χαρτογραφήσεις χρησιμοποιούν ακόμα παρόμοιους πίνακες συμβατικών σημείων (signes conventionnels) και αναγραφής τίτλων, καθώς και συμβατικών τόνων χρωματισμού (teintes conventionnelles) στα χειρόγραφα φύλλα, πίνακες σύμφωνους με αυτούς που υιοθέτησε η Επιτροπή του 1828. Η διαφορετική κλίμακα των τελικών εκδόσεων επιβάλλει όμως διαφορετικό μέγεθος φύλλων στους δύο Χάρτες, 80 X 50 εκ. για τον Χάρτη της Γαλλίας, 70 X 55 εκ. για τον Χάρτη της Ελλάδας.

Διαφορετική είναι επίσης η πυκνότητα πληροφοριών (υψομετρικές ενδείξεις, υδρογραφία, σήμανση βλάστησης και καλλιεργειών, λοιπά συμβατικά σημεία).

Ο κατάλογος των επιστημονικών οργάνων και του υλικού σχεδίασης που στάλθηκε στον τοπογραφικό λόχο από το *Dépôt de la Guerre* δίνει μια ιδέα για τον τρόπο εργασίας των στρατιωτικών τοπογράφων και για τις μεθόδους σχεδίασης που εφαρμόζουν, ενώ τα εγχειρίδια τοπογραφίας των αρχών του αιώνα εκθέτουν με σχολαστικότητα τις αρχές του σχεδίου και της υδατογραφίας (*lavis*), την επιλογή και επεξεργασία των χαρτιών, τη σύνθεση των χρωμάτων, την αναπαράσταση του ανάγλυφου του εδάφους, τη χρήση των συμβατικών σημείων και της γραφής¹¹. Τα χειρόγραφα σχέδια των στρατιωτικών μηχανικών σ'αυτές τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, αν υπολείπονται σε αισθητικό αποτέλεσμα από τα μικρά έργα τέχνης των *ingénieurs du Roi* του 17ου και του 18ου, παραμένουν ωστόσο δείγματα μιας εργασίας που συνδυάζει επιστημονικές και τεχνικές γνώσεις με σχεδιαστική και καλλιτεχνική αρτιότητα, και παραπέμπει στην εκπαίδευση των αξιωματικών-τοπογράφων στην *École Polytechnique* και στις στρατιωτικές σχολές εφαρμογής (*Écoles d'application*).

III. Οι αναγνώσεις του χώρου

Ο Χάρτης της Ελλάδας, καθώς και οι χειρόγραφες αποτυπώσεις και αναγνωρίσεις που έγιναν για τη σύνταξή του, αποτελούν ένα κωδικοποιημένο σύνολο πληροφοριών για πλείστες αναγνώσεις του ελληνικού χώρου, σε μια στιγμή όπου ξεκινούν οι διαδικασίες αλλαγής του.

Συνιστούν πρώτα απ'όλα αποτύπωση της τοπογραφίας: υδρογραφία, βλάστηση, ανάγλυφο του εδάφους και γεωλογικά χαρακτηριστικά, αποτύπωση που, όπως αναφέρει στην ανακοίνωσή του ο Michel Sivignon, είναι πολύτιμη για τη μελέτη της μεταλλαγής του ελληνικού τοπίου¹².

Αποτελούν κατόπιν καταγραφή των ανθρωπίνων επεμβάσεων πάνω στο χώρο: καλλιέργειες, αλυκές, λατομεία, υδάτινο δίκτυο (υδραγωγεία, δημόσιες βρύσες, πηγάδια, στέρνες, υδρόμυλοι) και αποτύπωση του δικτύου των επικοινωνιών: δρόμοι, μονοπάτια, γέφυρες, λιμάνια, αποβάθρες.

Καταγραφή ακόμα του δικτύου των οικισμών: πόλεις, χωριά, Καλύβια, Σκάλες και των οικιστικών σταθμών: χάνια, μοναστήρια, εκκλησίες, μετόχια, πύργοι, αγροκτήματα. Στα σχέδια πόλεων έχουμε ακόμα αποτύπωση

του οικιστικού ιστού, των δημοσίων κτιρίων και χρήσεων. Έχουμε επισημάνει σε άλλες εργασίες μας τη σημασία των αποτυπώσεων των κυριότερων πόλεων της Πελοποννήσου και των Αθηνών για τη γνώση των ελληνικών οικισμών της τουρκοκρατίας, λίγο πριν από τις ριζικές αλλαγές που θα επιφέρει η εφαρμογή των νέων πολεοδομικών σχεδίων, αλλά και τη σημασία των σχεδίων καθεαυτών για την ιστορία της ελληνικής πολεοδομίας¹³.

Η μελέτη της τοπωνυμίας μπορεί να επιτρέψει πολλές παρατηρήσεις πάνω στο οικιστικό δίκτυο, όπως τις εποχιακές μετακινήσεις των κατοίκων (Καλύβια), ή την παρουσία τουρκικών ή άλλων πληθυσμών (τα ίχνη της οθωμανικής παρουσίας φαίνονται ήδη δυσδιάκριτα και η καταγραφή τουρκικών θρησκευτικών ή κοσμικών κτιρίων είναι σπάνια). Το ίδιο πλαίσιο μελέτης μπορεί να υπηρετήσει η καταγραφή του πληθυσμού, με τη μορφή του αριθμού των οικογενειών κάθε οικισμού, που παρουσιάζεται στα χειρόγραφα φύλλα της Πελοποννήσου.

Θα σημειώσουμε τέλος τη μερική αποτύπωση του οικιστικού και αμυντικού δικτύου παλαιότερων ιστορικών περιόδων: ελληνικές και ρωμαϊκές αρχαιότητες, μεσαιωνικά ή βενετικά φρούρια και οχυρώσεις.

IV. Μερικές εκτιμήσεις

Τα προπαρασκευαστικά χειρόγραφα φύλλα με τις αποτυπώσεις και τις αναγνωρίσεις των αξιωματικών του τοπογραφικού λόχου είναι άνισης αξίας. Η ποιότητά τους εξαρτάται από την τεχνική κατάρτιση του σχεδιαστή τους, αλλά και από παράγοντες όπως τα περιορισμένα χρονικά περιθώρια και οι αντίξοες συνθήκες εργασίας. Όταν ο Bory de Saint-Vincent καλείται να κρίνει τη σειρά των σχεδίων που στέλνονται από τον διοικητή του τοπογραφικού λόχου Barthélemy στο Dépôt de la Guerre για την τελική σύνταξη του Χάρτη, αποφαινεται ότι το σύνολο σχεδόν της τοπογράφησης είναι ιδιαίτερα καλό, θεωρεί δε την εργασία των Boblaye, Peytier, Lagarde και Vaudrimay, άψογη. Κρίνει όμως πολύ αυστηρά δύο φύλλα αναγνωρίσεων της Μεσσηνίας και προτείνει την εκ νέου τοπογράφηση της περιοχής, αναφέροντας αναλυτικά τα λάθη και τις παραλείψεις¹⁴. Η αναφορά του αυτή, όπως και τα δικά του σχέδια αναγνωρίσεων της Μεσσηνίας, της κοιλάδας της Νέδας και ορισμένων νησιών των Κυκλάδων, γεμάτα από σημειώσεις και παραπομπές, δείχνουν την προσέγγιση της χαρτογράφησης από έναν λόγιο γεωγράφο και όχι α-

πλώς έναν στρατιωτικό τοπογράφο. Η σχολαστική του παρατηρητικότητα υπηρετεί μια συνολική και ιστορική γνώση του χώρου. Γνωρίζει να περιγράφει την τοπογραφία, επιμένει στην τοπωνυμία και στις ανθρώπινες επεμβάσεις των διαδοχικών ιστορικών περιόδων.

Εκτός από τον Bory, συνολικά 27 μηχανικοί-γεωγράφοι δούλεψαν για τη χαρτογράφηση της Ελλάδας. Απομένει να γίνει στο μέλλον η αποτίμηση της εργασίας του καθενός, αλλά και η εκτίμηση των πληροφοριών που κατέγραψαν πάνω στον γεωδαιτικό τους κάναβο για κάθε ελληνική περιοχή ξεχωριστά. Πρέπει ωστόσο να δούμε το χαρτογραφικό έργο της Γαλλικής Αποστολής και σαν μια συλλογική περιπέτεια ανθρώπων, που εργαζόμενοι επί χρόνια μακριά από τη δική τους χώρα, προσπαθούν να καταγράψουν έναν τραχύ τόπο για τον οποίο μέχρι τότε μιλούσαν μόνον οι μύθοι και τα εκ του ασφαλούς itinéraires περιηγητών και πρακτόρων. Τα μικρά ατομικά τους δράματα παρουσιάζονται ανάγλυφα στις αλληπάλληλες αναφορές τους, με τις οποίες διεκτραγωδούν την κατάσταση της υγείας τους και ζητούν την ανάκλισή τους. Πέρα από τις τεχνικές και τις μεθόδους, η εκτεθειμένη χειρονακτική πλευρά του τοπογραφικού έργου αποτελεί επίσης μια συνιστώσα της επιστήμης της χαρτογραφίας, ιδιαίτερα αναγνώσιμη στα χειρόγραφα σχέδια του 19ου αιώνα.

Παρίσι-Λιμένι (Μάνη),
Οκτώβριος-Νοέμβριος 1993¹⁵

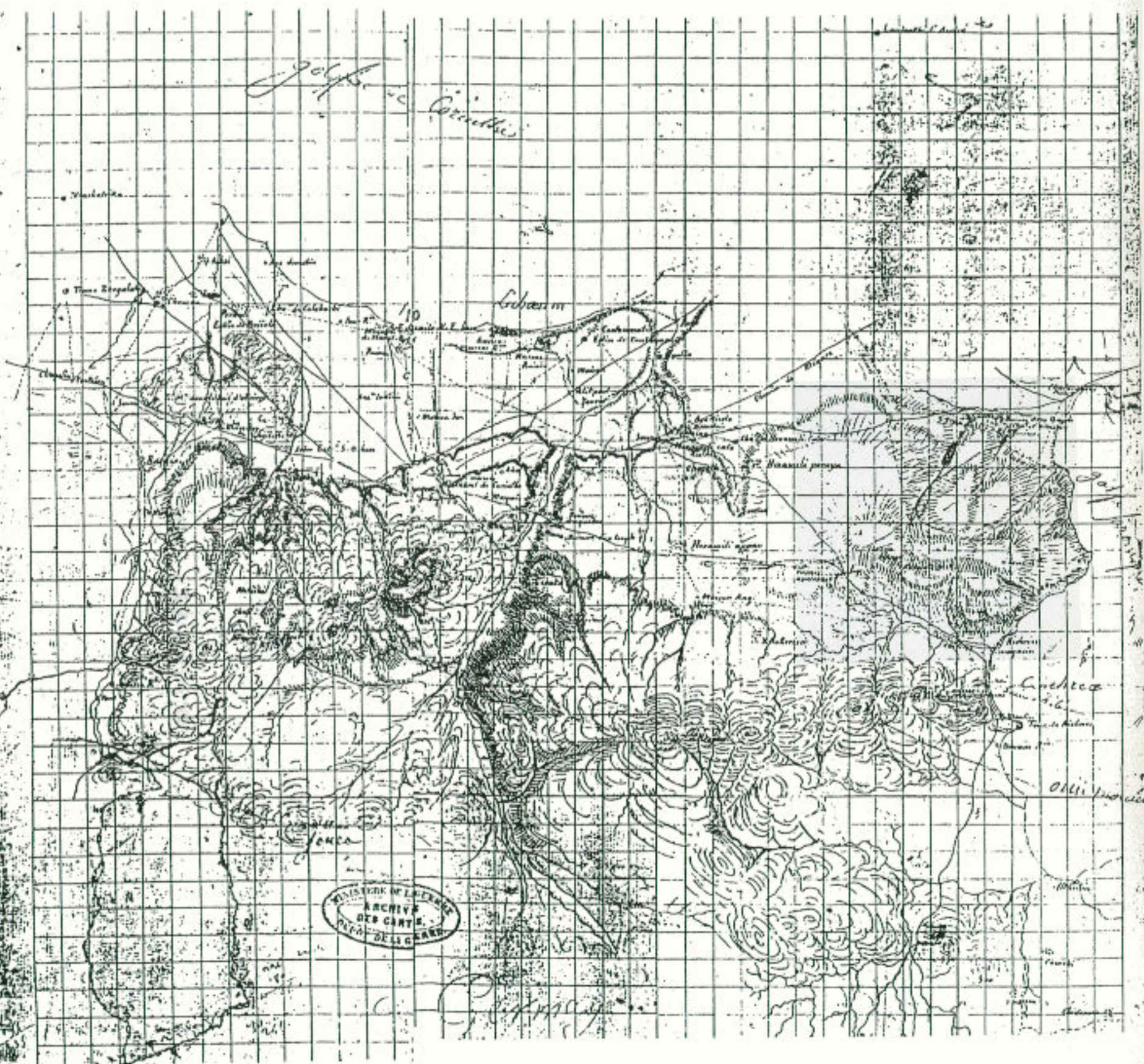

1. Τριγωνισμός της Πελοποννήσου, 1832, 1:400.000 (λιθογραφία)

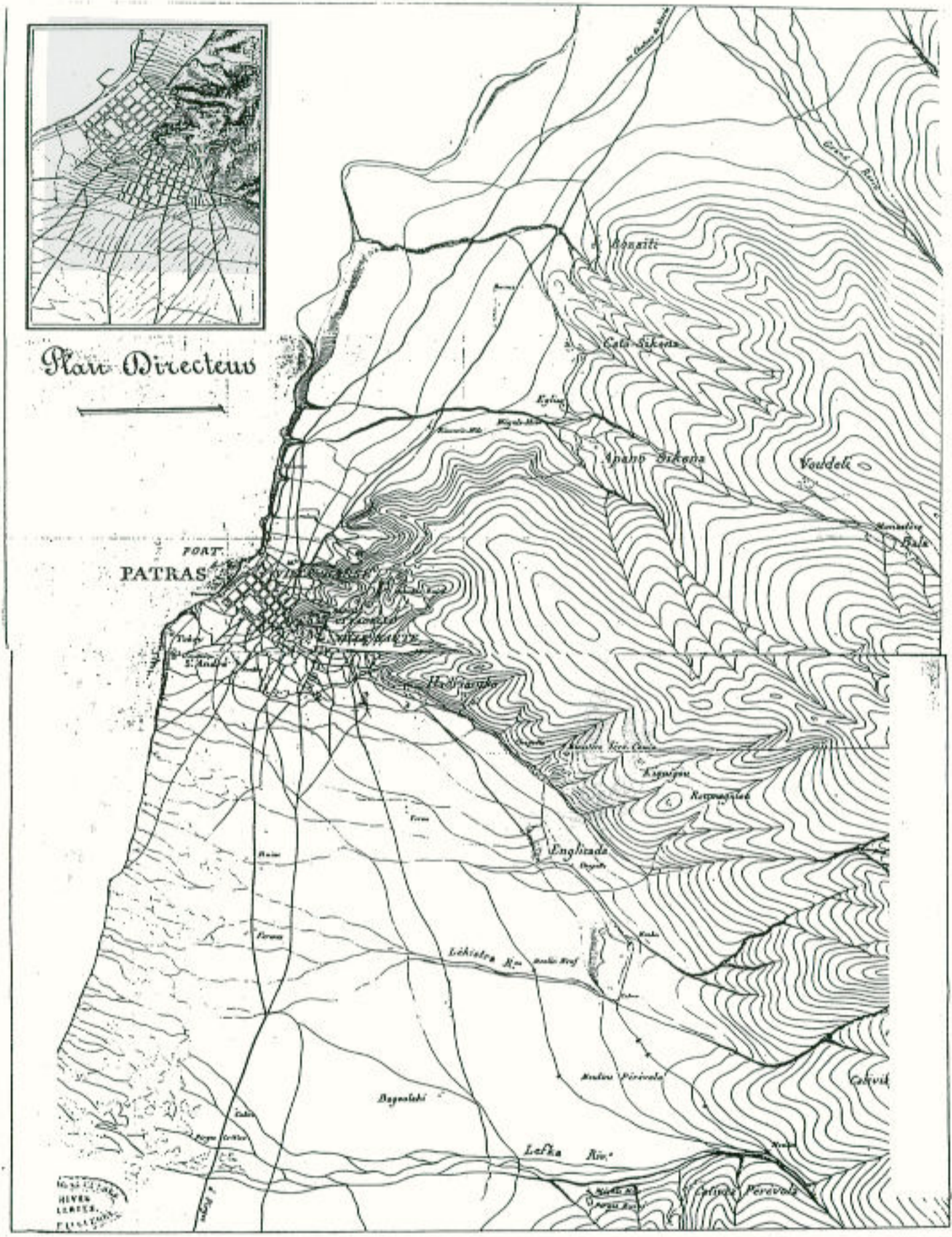

2. Τμήμα χειρόγραφου φύλλου της Αργολίδας, De Vaudrimay, 1:50.000, χ.η.

ΤΟ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ

3. Τμήμα χειρόγραφου φύλλου της Κορινθίας, De Germain, 1:50.000, χ.η.

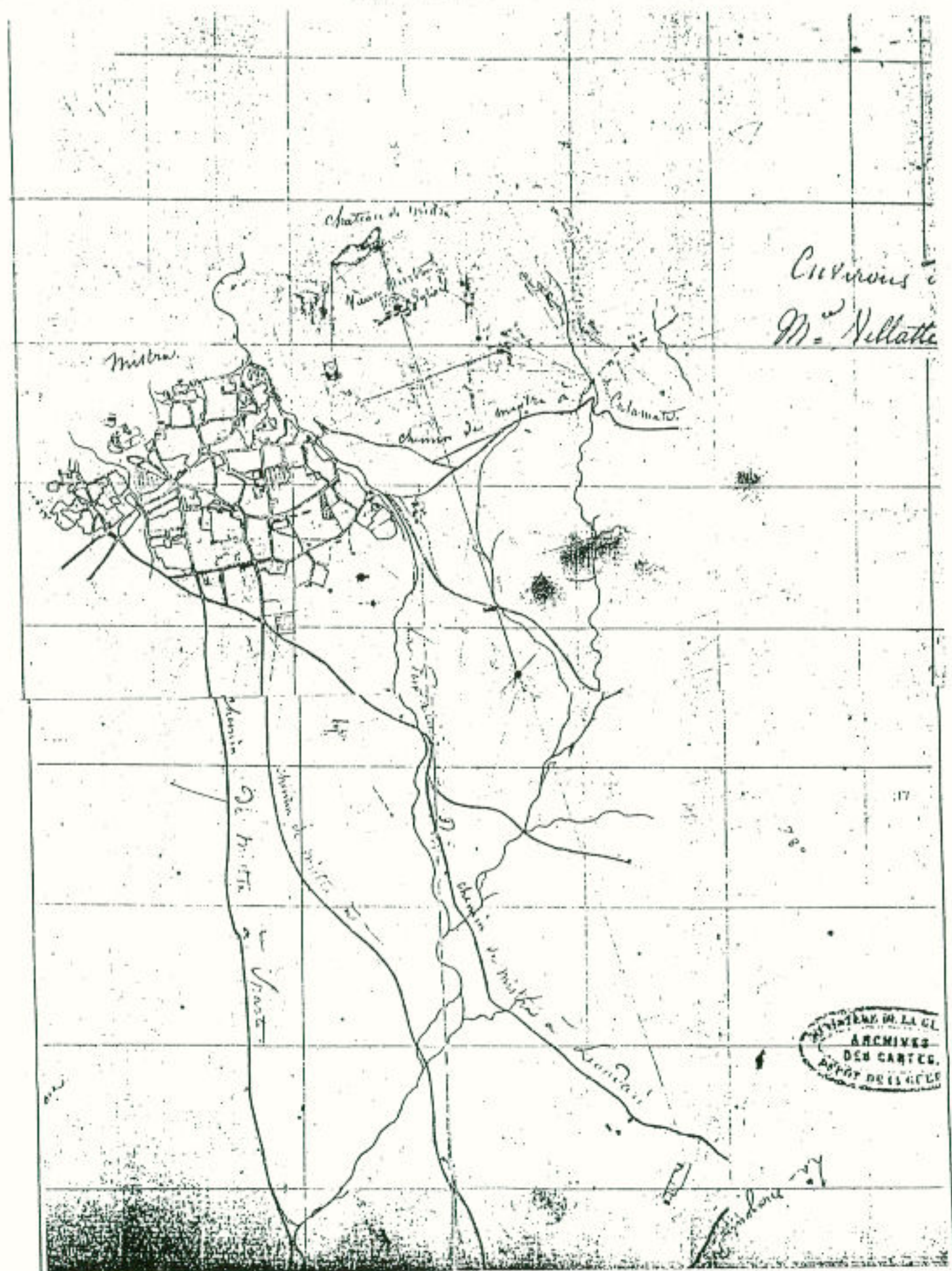

Les Capitaines D'Almeida
Coutat, Rocher

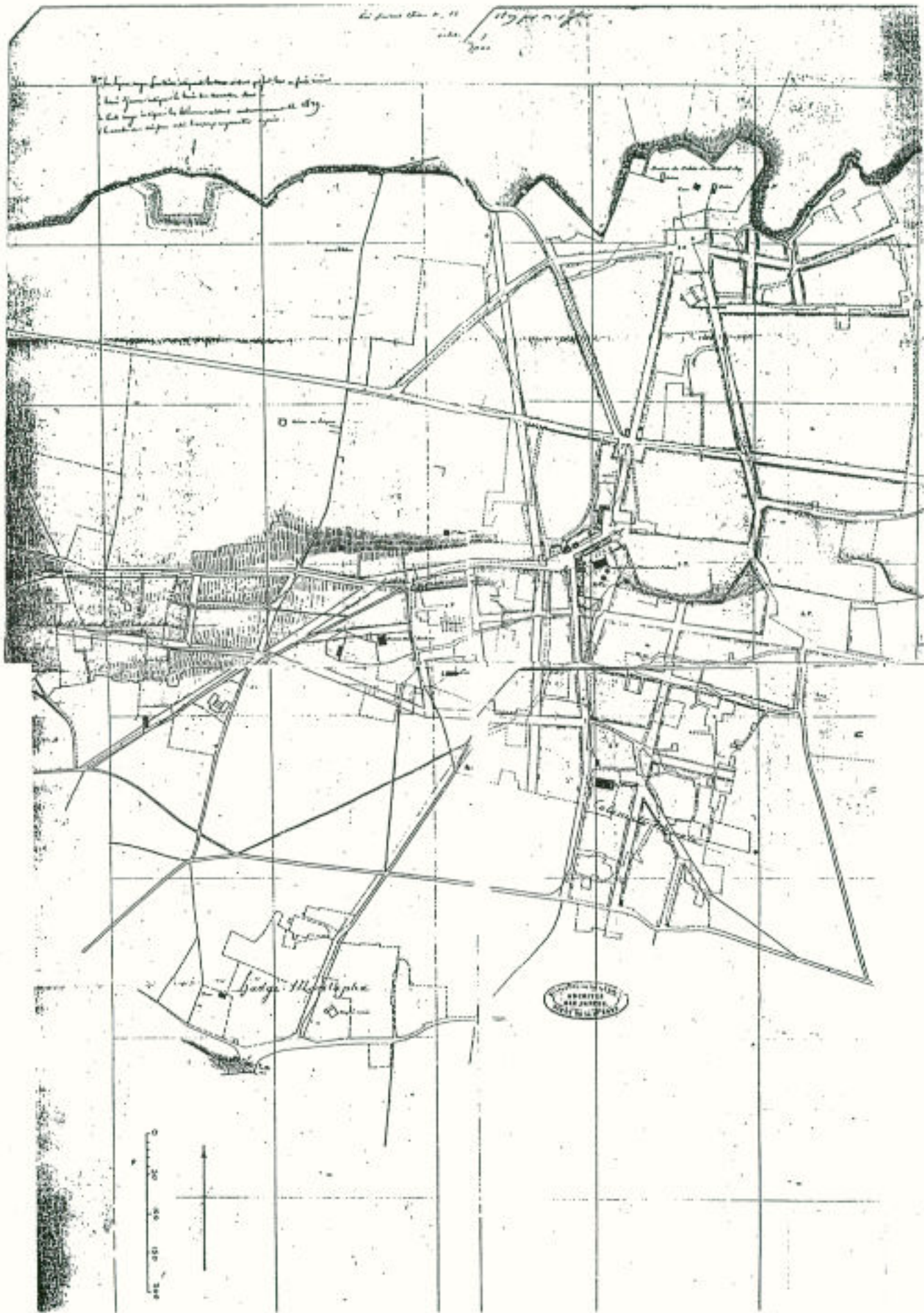
Echelle de 1 à 20,000.

Equidistance, 10 mètres.

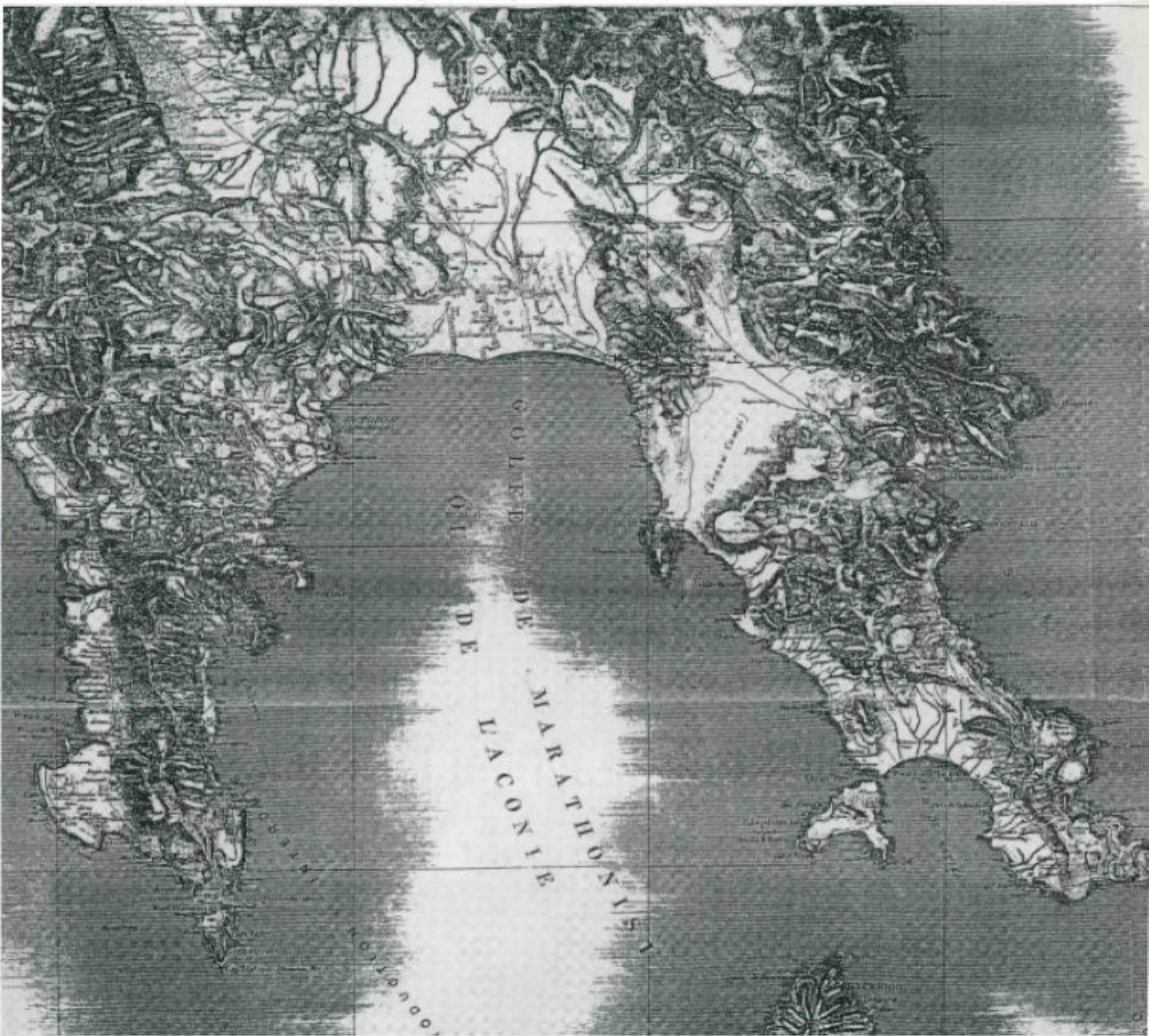
4. Τοπογραφική αποτύπωση της Πάτρας, Tribert και Rocher 1832, 1:20.000

5. Τοπογραφική αποτύπωση του Μυστρά, Villatte, 1:1.000, χ.η.

6. Πολεοδομικό σχέδιο της Κορίνθου, Reynier 1829, 1:2.000

7. Φύλλο Νο 18 του Χάρτη της Ελλάδας (Λακωνία), 1852, 1:200.000 (λιθογραφία)

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΗΓΗ ΧΑΡΤΩΝ

Archives du Ministère de la Guerre, Paris, Château de Vincennes.

Archives Historiques du Dépôt de la Guerre (S.H.A.T.), Archives des cartes, Συλλογή 4.10.C.65.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Archives du Ministère de la Guerre, Paris, Château de Vincennes:

Arch. du D.G.: Archives Historiques du Dépôt de la Guerre/Archives du Service Historique de l'Armée de Terre (S.H.A.T.)

(Service Géographique de l'Armée. Inventaire des Archives du Dépôt de la Guerre et des Cartes anciennes en dépôt au Service Géographique de l'Armée)

S.H.A.T.: Inventaire des Archives conservées au Service Historique de l'État-Major/Archives du Service Historique de l'Armée de Terre (S.H.A.T.)

Arch. de la Marine: Archives de la Marine

B.N.: Bibliothèque Nationale, Paris.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. "Recueil de plans relatifs à la Reconnaissance générale de l'Archipel du Levant", χ.η., χ.υπ., Arch. de la Marine, Ms. H.S. 108 (1066) και "Description Géographique du Golfe de Vénise par Sr Bellin, Ingénieur de la Marine, 1770", Arch. de la Marine, H.S. 104.

2. Χάρτης της Αττικής, "L'Attique" (1790), Arch. du D.G., 4.10.C.58 και 4.10.C.44. [πρβλ. B.N., Mss, FR 22870, 22877: "Notes de Fauvel sur la topographie d'Athènes et sur les antiquités grecques", 256 feuillets] και "Carte de la Plaine de Sparte, levée par Fauvel, 1780", 1:39.000, B.N., Dépt. des Cartes et Plans, Ge.D.17306.

3. Barbié du Bocage, "Note relative à la Construction de la Carte" (de la Morée), Ms., "Paris le 28 fructidor an 11me / (υπογρ.:) Barbié du Bocage Géographe des Relations Extérieures", Arch. du D.G., A.20, υποφάκελος: "Dépôt Général/ de la Guerre/ an 10, an 11 /Topographie /Carte de la Morée /ordonnée par le 1er Consul le 9 thermidor an 10".

4. Το έργο του γαλλικού στρατιωτικού Μηχανικού στα Ιόνια Νησιά, και ειδικά στην Κέρκυρα, μεταξύ του 1807 και του 1814, είναι ιδιαίτερα σημαντικό, τόσο στον τομέα των οχυρώσεων, όσο και στον τομέα της χαρτογραφίας, και αποτελεί το αντικείμενο μιας ξεχωριστής μελέτης, που ελπίζουμε να παρουσιάσουμε σύντομα.

5. Βλ. Panayotis Tsakopoulos, *Cartes et plans manuscrits de la Grèce et de l'Empire ottoman, XVIIIe-XIXe siècle. Dépôt de la Guerre, S.H.A.T., Château de Vincennes*. Première partie: Introduction, Deuxième partie: Catalogue, Paris 1994, δακτ., 53 σελ. + 324 κάρτες, όπου και αναλυτικές βιβλιογραφικές παραπομπές.

6. Για την ιστορία του Χάρτη της Ελλάδας παραπέμπω κυρίως στον H.M.A. Berthaut, *Les ingénieurs géographes militaires, 1624-1831*, Paris 1902, σελ. 464-476, στον Στέλιο Α. Παπαδόπουλο, *Η Ελεύθερη Ελλάς και η Επιστημονική Αποστολή του Μορέως, στο Λεύκωμα Πεύτιέ, της Συλλογής Στέφανου Βαλλιάνου, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήναι 1971, σελ. 15-17 (με αναλυτική βιβλιογραφία για το έργο της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής, σελ. 102-104) και στον Numa BROU, "Les grandes missions scientifiques françaises au XIXe siècle (Morée, Algérie, Mexique) et leurs travaux géographiques", in *Revue d'Histoire des Sciences*, 1981, XXXIV/3-4, pp. 319-358. Για μια αναλυτική μελέτη, η συστηματική έρευνα των πηγών των Γαλλικών Στρατιωτικών Αρχείων είναι απαραίτητη (βλ. Arch. du D.G., φάκελοι, D. 45, 46 και S.H.A.T., D2. 1-7).*

7. Βλ. G. Alinhac, *Historique de la Cartographie*, Paris: I.G.N., Ecole Nationale des Sciences Géographiques (1965¹), 1973, Livre 2e, σελ. 1-21.

8. Βλ., Αναφορά των Peytier, Boblaye και Servier στο, Bory de Saint-Vincent, *Expédition Scientifique de Morée. Travaux de la Section des Sciences Physiques (...)*, Tome II, 1ère partie: *Géographie*. Par M. le Colonel Bory de Saint-Vincent, Paris: F.G. Levrault, 1834, p.20-21.

9. "Dispositions Relatives aux Opérations Géographiques qui vont être exécutées en Morée", Baron Durieu, chef de l'état-major du Corps d'Expédition en Morée, 16 mars 1829, Arch. du D.G., D. 46.

10. "Instruction pour l'exécution de la Carte de la Morée", Anonyme [Dépôt de la Guerre], Paris, le 18 décembre 1829, Arch. du D.G., D. 46.

11. Βλ. για παράδειγμα, A.M. Perrot, *Modèles de Topographie, dessinés et lavés par A.M. Perrot*, Paris 1819, και L.Puissant, *Principes du figuré du terrain et du lavis, sur les plans et cartes topographiques, susceptibles de servir de base à l'enseignement du dessin dans les écoles des services publics...* par L. Puissant, lieutenant – colonel au corps royal des ingénieurs– géographes..., Paris 1827.

12. Βλ. Michel Sivignon, "La cartographie de la Morée et ses enseignements", *Μάνη. Μαρτυρίες για το χώρο και την κοινωνία - Περιηγητές και Επιστημονικές Αποστολές 15ος-19ος αι.*, Πρακτικά Συμποσίου 4-7 Νοεμβρίου 1993, ΕΙΕ/ΚΝΕ, Αθήνα 1993.

13. Βλ. Panayotis Tsakopoulos, *L'Urbanisme dans le Péloponnèse au XIXe siècle. De la ville ottomane à la ville néohellénique*, διδακτορική διατριβή, Université de Paris X, 2 τόμοι, Paris 1986.

14. Γράμμα του Bory de Saint-Vincent στον υποστράτηγο Pelet, της 10ης Αυγούστου 1832, Arch. du D.G., φάκελος D.46, υποφάκελος 201.

15. Η ανακοίνωση αυτή, καθώς και η ανακοίνωση του Michel Sivignon, "Les enseignements de la carte de Grèce à l'échelle de 1/200.000 (publiée en 1852)", αποτελούν δύο συμπληρωματικές προσεγγίσεις του ίδιου αντικειμένου και γράφτηκαν μετά από συνεργασία και ανταλλαγή απόψεων, στα πλαίσια ενός προγράμματος έρευνας για τις Γαλλικές Επιστημονικές Αποστολές του 19ου αιώνα.

Un peintre en campagne: Pierre Félix Trézel*

Ch. Lubrano di Ciccone

LA BIBLIOTHEQUE NATIONALE DE FRANCE à Paris conserve dans son fonds des nouvelles acquisitions françaises le journal de voyage¹ –inédit– d'un des membres de l'Expédition scientifique de Morée: Pierre-Félix Trézel². Son journal est intéressant sous plusieurs rapports. D'une part, il permet de connaître un peu mieux la contribution d'un membre peu connu de l'Expédition scientifique de Morée³. Mais aussi l'histoire et l'activité de la section d'Archéologie⁴ dont les travaux sont intégrés à la publication de la section d'architecture, sculptures⁵. D'autre part, il renseigne sur les conditions de l'exploration, et, il laisse étudier les rapports de l'homme au terrain dans une situation particulière.

Félix Trézel (1782-1855)⁶ est un peintre d'histoire d'abord élève de Lemire-le-jeune⁷ puis de Prud'hon⁸. Il s'est distingué dans le genre religieux et historique. C'est sous ce rapport qu'il proposa sa candidature pour faire partie de la commission des Beaux-Arts⁹. Il précisait aussi que

Les études de toute sa vie ont toujours été dirigées par un grand amour de l'antique; (...) il s'estimerait heureux si le choix de [son] Excellence le mettrait à même de contribuer au succès d'une entreprise dont la réussite ajoutera à la gloire de la France, et à celle du Ministre qui l'aurait conçue.

Mais sa participation à l'Expédition est plutôt due à d'autres concours, en particulier, la position de son frère¹⁰. En effet, sur cette même lettre une autre main a marqué à l'attention du ministre ou du secrétaire d'état la mention suivante "Mr Trézel le peintre est frère du colonel sous-chef d'Etat major de l'armée d'expédition"¹¹.

D'ailleurs dans une lettre postérieure –datée du 28 novembre 1828– adressée à un Vicomte¹², après avoir justifié sa demande en énumérant ses principales participations aux différents salons de 1810 à 1827, il ajoute sibyllinement qu'il a

de très fortes raisons de penser que [son] frère le colonel trezel sous chef d'état major de l'expédition de morée, doit rester en Grèce pour

* Je tiens à exprimer ma reconnaissance envers Monsieur Jean Tucoo-Chala pour toute l'aide qu'il m'a aimablement fournie.

l'organisation de ce pays; et que ce serait un lien de protection qui pourrait être utile à la commission des beaux arts.¹³

De plus, sur sa demande une annotation mentionne qu'il est "recommandé par M. le Mis de Semonville"¹⁴. Enfin, plusieurs commandes et acquisitions de tableaux par les préfets de la Seine¹⁵, par le ministère de l'intérieur¹⁶ et par le ministère de la maison du roi¹⁷ lui avaient probablement permis de se faire connaître des milieux dirigeants.

Les débuts de l'Expédition lui sont difficiles. Il est peu après son arrivée sur le sol de la Morée atteint de cécité¹⁸. Ainsi, Dubois¹⁹ et Amaury-Duval²⁰ vont commencer leurs explorations sans lui. Trézel ne les rejoindra à Arcadia que le 30 mai en compagnie de son frère. Entre-temps, ce dernier avait été nommé général. Jusqu'au mois de juin, Trézel chemine en compagnie de Dubois et Amaury-Duval. Le 27 juin, ils retournent à Patras après avoir fouillé le site d'Olympie. Là, on conseille à Dubois et à Amaury-Duval de rentrer en France vu leurs conditions de santé. Leurs deux sapeurs sont aussi alités. Seul Trézel est en bonne santé.

Selon le journal de Dubois,

Les travaux de [la] section ne pouvant plus consister qu'en dessins de sculptures et en vues pittoresques, je laissais à mon digne ami, M. Trézel, tous les fonds que je puis lui avancer: j'y joignis des instructions détaillées sur les localités qu'ils devaient parcourir, et enfin, je lui confiais tous les objets utiles que j'avais à ma disposition (...)²¹.

Trézel aurait pu rentrer en France, mais comme certains autres membres de la section d'archéologie il avait des buts personnels. Amaury-Duval dans ses *Souvenirs*²² publiés en 1885 nous en apprend un. Il précise que Trézel

voulait continuer encore son voyage et tenter de voir, au moins de loin, Athènes, sinon y entrer.

On peut légitimement penser que Trézel voulait aussi profiter de l'occasion pour parcourir –ce qui était, pour beaucoup à l'époque– la mère de la civilisation européenne.

Trézel a commencé à rédiger son journal après les départs de Joseph Dubois et d'Amaury-Duval (à la fin du mois de juin 1829) et il se termine à la date du 31 décembre 1829²³. Son journal se divise en deux parties. La première (*folio* 1 à 15) comprend les distances chronométrées et les observations sur le paysage pour s'orienter d'un lieu à un autre²⁴, la deuxième (*folio* 17 à 35), du récit de ses étapes à proprement dit. Cette forme originale tranche avec celle des journaux de voyage des autres

membres de l'Expédition. Par exemple, Quinet n'a pas séparé les itinéraires des descriptions²⁵. Il en est de même avec celui de Dubois dont la forme n'est pas régulière. Ce dernier annonce dans son journal que son

itinéraire calculé à la montre et [qu'il a] omis de rapporter jusqu'à présent, sera désormais toujours suivi de cette manière qui est celle employée par Sir W. Gell²⁶.

Trézel a lui aussi, en partie, suivi l'itinéraire de William Gell²⁷ – il le cite explicitement six fois. La structure du Journal de Trézel est originale. La première partie correspond par sa forme et son fond à l'itinéraire de Gell. La deuxième ressemble à un Journal de route dans lequel sont mentionnés et consignés les événements qui ont ponctué son exploration, ainsi que ses remarques sur les sites qu'il a visités, les rencontres qu'il a faites.

Son voyage est d'abord retardé par l'état de santé des deux sapeurs –l'un est malade l'autre convalescent– qui les avaient accompagnés jusque là. Il va occuper ses premières journées à faire quelques courtes excursions autour de Patras. Il prend aussi connaissance des instructions de la Commission de l'Institut sur l'Achaïe²⁸ que Dubois lui avait laissées. Ce dernier les avait complétées par quelques recommandations.

M. Trezel (...) que j'ai laissé a Patras auprès de mes sapeurs malades partira de cette ville pour aller frapper en papiers les inscriptions de Delphes; ensuite il ira a Corinthe et a Égina il dessinera les sculptures et les vases du musée hellénique: Son retour s'opérera par Epidaure, Merbacca, Mycenes et Louka et Mistra ou il copiera les objets que je lui ai indiqués²⁹.

Son itinéraire se retrace facilement, en particulier grâce à la première partie de son journal. Il a noté consciencieusement ses étapes –dix-huit– dont certaines concordent avec celles de Gell dont il devait porter l'itinéraire sur lui. Mais il n'a pas consigné tous les trajets qu'il a effectués, à la fin de son voyage notamment, mais que l'on peut retrouver avec la deuxième partie.

Il parcourt le nord du Péloponnèse de Patras à Corinthe en faisant étape à Vostitza, au monastère de Mégaspiléon, à son Métochi³⁰, Acrata, Camari, Vasilica. De là, il fait une courte excursion dans l'intérieur des terres à Alopéki. Il regagne Vasilica par un autre chemin. La fièvre le force à se rendre à Corinthe, où il arrive le 19 août³¹. Là, on³² lui conseille d'aller à Egine "où l'air est meilleur qu'à Corinthe." Rendu à Egine, le 29 août, il va y rester jusqu'au 18 octobre. Il va y croiser Vietty³³ le 10 septembre et la section des architectes –Blouet, Poirot et Ravoisié– le 15 du même mois. Il va profiter de sa situation pour faire une excursion à Athènes –le 14 octobre– en compagnie du Résident de France.³⁴ Il regagne

ensuite la Grèce continentale en caïque. De Mégare, il reprend la rédaction de son itinéraire, rejoint Corinthe, passe par Némée, Mycènes, Merbacca et Nauplie et passe en caïque à Astros. A partir de là, ses notes deviennent moins précises, il est sans doute pris par le temps. Il se dirige sur le monastère de Loucou, Hagios Petros, Vourlia, Mistra. Là, s'arrête son itinéraire. C'est la deuxième partie de son journal qui nous renseigne sur la fin de son voyage. Il fait une excursion à Sparte, puis de Mistra il rallie Navarin par Léondari pour faire la remise de ses deux sapeurs et de ses effets de campements³⁵. Il fait un court passage à Modon puis regagne Nauplie via la plaine de Mégalopolis.

Bien que cet itinéraire soit cohérent —et même classique quant aux étapes parcourues—, plusieurs preuves nous obligent à constater que Trézel a omis certains trajets. Par exemple, dans le tome III de l'Expédition scientifique de Morée, Blouet mentionne Trézel comme l'auteur du relevé de deux inscriptions grecques dans le Magne dont une à Marathonisi (Gythion)³⁶. D'autre part, sur un plan de pure chronologie, Trézel arrête la rédaction de son Journal au 31 décembre 1829.

J'arrive à Nauplie le 16^α^{bre} là je m'occupe à mettre en ordre toutes mes notes pour faire mon journal et terminer tous les dessins auxquels il manque presque toujours quelque chose pour être entièrement terminés. 31^α^{bre}.

En réalité, il ne quittera la Morée que le 18 mai sur la frégate l'Arnide en compagnie de Ravoisié³⁷. On comprend mieux l'attente de Dubois³⁸, mais les raisons de cette omission restent dans l'immédiat obscures.

Trézel a rempli consciencieusement son rôle au sein de l'Expédition. Dans la première partie de son séjour, en compagnie de Dubois et Amaury-Duval il a, semble-t-il, fait les dessins d'une dizaine de bas-reliefs et objets, et quelques neuf vues³⁹. Au *folio* 16, vraisemblablement au terme de son voyage, il fait un bilan de son travail et dit avoir trouvé cinquante et une inscriptions⁴⁰. Bien que n'étant qu'un peintre participant à un inventaire scientifique, l'importance de son travail est soulignée par les membres de la Commission de l'Institut quand il est question du choix des matériaux et des responsables pour la publication officielle.

Heureusement pour la science [...] et pour le gouvernement [...], un des membres de la section d'archéologie favorisé par des circonstances plus heureuses, et surtout animé d'un zèle que rien n'a pu lasser, ni abattre, M. Trézel s'est trouvé en état de remplir à lui tout seul les obligations laissées à la section entière dont il faisait partie.⁴¹

La qualité de son portefeuille est également remarquable.

[...] M. Trézel a rapporté un portefeuille rempli de dessins de monuments et de copies d'inscriptions qui, ont été vus et examinés avec un vif intérêt [...]. Les monuments recueillis par M. Trézel compléteront dignement sous le rapport archéologique, les travaux de l'expédition scientifique en Morée⁴².

Ce sont ses dessins et relevés de monuments qui seront finalement retenus dans la publication finale.

A côté de ces aspects historiques, ce journal laisse étudier dans une double perspective les rapports de l'homme au terrain. Sur un plan théorique, les liens entre l'homme et l'espace déterminent des relations dialectiques. Et à partir de ces dernières une certaine poésie de l'espace peut être décrite. Mais avant d'en arriver là, il faut parler des rapports entretenus entre l'homme et l'espace sur un plan pratique. C'est à dire les modes de déplacement, d'orientation et de description.

Son cheminement en compagnie de ses deux sapeurs s'effectue à cheval. Plus rarement, ils mettent pied à terre car les chemins sont trop difficiles, escarpés. Par exemple, sur le trajet d'Alopéki à Vasilica "on passe sous de grands rochers menaçant, et le terrain est si mauvais et si étroit qu'il est prudent de descendre de cheval"⁴³.

Ils empruntent à quatre reprises le bateau pour rejoindre de Kékriès Egine, d'Egine à Athènes et retour, d'Egine à Mégare, et enfin de Nauplie à Astros sans doute pour gagner du temps.

Pour s'orienter, il utilise trois supports que Dubois lui a laissés⁴⁴. Une boussole dont il ne signale son usage qu'une fois sur le trajet de Hagios Petros au Khan de Vourlia.

Saint-Pierre est un très fort village. en le quittant pour aller à Mistra il faut se diriger au sud et monter continuellement par des chemins difficiles qui se perdent dans les montagnes; il faut avoir souvent la boussole à la main pour retrouver sa direction, et s'en écarter le moins possible⁴⁵.

Notre voyageur a recours à six reprises à l'itinéraire de Sir William Gell⁴⁶ soit pour trouver sa route, soit pour déterminer l'emplacement de vestiges; et à des cartes portant des annotations de Dubois, que ce dernier dit lui avoir laissées⁴⁷.

Ces moyens d'orientation permettent d'aborder les contacts qu'il a entretenus avec les autochtones. Ils sont d'une part peu importants, et d'autre part peu fructueux.

Généralement, c'est pour connaître la position d'un site qu'il doit repérer, que Trézel s'adresse aux Grecs⁴⁸. Le 1er août, après avoir remonté le cours du Salménice –dans la région de Vostitza– il recherche les ruines

d'une église⁴⁹. Dans un premier temps, l'écriture sous-entend le ou les interlocuteurs "Arrivé au pont je demande les ruines d'une Eglise qui doivent se trouver sur la droite"; puis il emploie un pronom indéfini "on m'y conduit à environ vingt minutes on me fait voir quelques pierres éparses dans un champ (...)".

Plus loin, Trézel tente d'identifier un monument en étudiant la taille des pierres, l'examen se révèle négatif. Il précise enfin la condition de son guide "le paysan qui me conduis m'assure que c'est là tout ce qui reste de l'ancienne église de St Georges (...)".

Plus loin, il emploie encore un pronom indéfini, et une fois de plus le résultat du contact est stérile. "Arrivé à Acrata j'ai demandé s'il y avait une caverne avec des inscriptions, on n'en connaissait pas."⁵⁰

Trézel n'est jamais plus précis quand il parle de ses relations personnelles avec les Grecs, sauf au monastère de Loukou. Là, il mentionne le très bon accueil dont l'Hégoménos lui fait l'honneur.

Je suis très bien reçu par l'hégoménos du monastère qui s'empresse de me faire donner tout ce dont je puis avoir besoin, il me montre lui-même ses richesses en sculptures (...) ⁵¹.

Sur le plan ethnographique, son écriture ne rend quasiment pas compte de considérations sur la qualité et l'activité de ces individus. Tout au plus mentionne-t-il leur condition de paysan, mis à part l'Hégoménos. Autre point étonnant à remarquer, l'absence nominale de la femme dans son exposé. Celle-ci n'est citée que sous la forme d'un sous-entendu quand il parle des vendanges

Je pars de Mégaspiléon à midi, et j'arrive à son Métochi à sept heures. on y fait la vendange de ces fameux raisins de Corinthe qui font la richesse de ce canton de la Morée plus de cent vendangeurs des deux sexes y étaient employés⁵².

Et pourtant, on apprend grâce à Bory de Saint-Vincent que Trézel s'est intéressé aux vêtements des Grecs

[...] malgré que j'eusse observé l'ardeur avec laquelle M. Trézel, peintre habile et membre de la troisième Section, dessinait tous les points de vue intéressants ou les costumes usités dans les lieux qu'il visitait [...] ⁵³.

D'ailleurs, au salon 1833, il expose trois toiles directement inspirées de son voyage: "Intérieur d'une famille grecque à Smyrne"; "Jeune fille des environs de Corinthe venant chercher de l'eau à une fontaine"; "Jeune femme de l'Achaïe effrayés des progrès de la maladie de son enfant qu'elle a voué à la vierge"⁵⁴.

Les indications topographiques n'ont qu'une ambition, celle de l'orientation à partir d'une description précise. Ainsi, les références à l'environnement sont nombreuses dans son itinéraire. Elles sont rarement liées aux sensations du voyageur, mais il est très précis quant à leur mention.

Elles concernent le milieu géologique,

des éboulements récents ont laissés des roches –suspendues au dessus de la tête des voyageurs. –le Diacovto ou Xénopotamos, desséché. –le bord de la mer –on reprend la côte sur des rochers. –toute cette côte est hérissée de rochers et de cavernes plus ou moins profondes –montée rapide dans le rocher. –on descend au bord de la mer, plus de roches, pointe en mer. –on reprend la côte sur le rocher qui est tout percé de cavernes.⁵⁵

Notre voyageur est encore plus précis quant aux indices hydrauliques, il emploie trois termes –rivière, torrent et ruisseau– pour distinguer différemment la qualité des cours d'eau traversés ou longés. Il note aussi la présence et l'absence de l'eau, de ponts dont il compte le nombre d'arches. Il repère aussi les fontaines et précise leur nature –petite, coulante, sans eau, ruinée.

Le dernier indicateur, le milieu végétal est abordé moins systématiquement. Trézel le souligne seulement quand les sites lui paraissent les plus remarquables par la densité ou la variété des essences.

Trézel fait consciencieusement son travail de repérage des sites avec les moyens dont il dispose. Il relève les inscriptions, les peintures et les ruines qui lui paraissent intéressantes –quelques soient leurs époques–, mais son activité ne s'arrête pas là. Conformément aux instructions de la Commission de l'Institut et de Dubois, Trézel devait relever des inscriptions, dessiner quelques objets et reconnaître des emplacements. Trézel va dépasser ce cadre.

En effet, une fois le repérage du site des monuments effectué, il va très souvent les étudier attentivement. A cet égard, le passage le plus éloquent est celui de la description de l'église dédiée à Agia Triada et de ses alentours sur l'emplacement de l'ancienne Sicyone⁵⁶.

Il fait d'abord une description architecturale de l'intérieur du bâtiment. Dans cette église,

l'autel est beau chapiteau corinthien de vingt trois pouces de hauteur sur autant de largeur, il est en marbre blanc ainsi que la table qui le recouvre (...). Il y a aussi dans cette même église deux colonnes en marbre blanc de dix pieds de hauteur quatorze pouces de diamètre, l'une a un chapiteau dorique et l'autre un chapiteau de bas empire.

Puis il en décrit les abords, divers débris d'antiquités, colonnes, chapiteaux dont il note chaque fois la position –couché, couché à moitié– la nature

—marbre blanc, pierre. Plus inattendu, il compte à deux reprises le nombre de cannelures

dans un magasin en face de l'église, il y a deux futs de colonnes canelées à vingt canelures de dix pouces de diamètre sur seize pouces de hauteur (...). La vasque d'une fontaine vénitienne qui est située dans la grande cavité est aussi un fut de colonne canelée de vingt trois pouces de diamètre (...).

Il élargit le champ de son regard, décrit le site dans son ensemble et donne son analyse de la position des monuments.

Plusieurs temples dont il reste encore quelques parties de colonnes debout étaient placés sur la partie du plateau la plus rapprochée de la mer. la citadelle était à l'autre extrémité et garantissait la ville par le seul point où elle pouvait être attaquée de plein pied.

Il mesure ensuite ce qui paraît être les restes du théâtre, longueurs supérieure et inférieure du demi-cercle des gradins, les voûtes attenantes dont il prend la dimension moyenne des pierres et note l'absence de ciment.

Il trace plus rapidement le portrait d'églises construites avec des débris antiques. Il ne se consacre pas seulement qu'aux monuments. Il élargit son observation au reste du plateau et observe par exemple une grande quantité de poteries⁵⁷.

Ses relevés se veulent précis qualitativement —type de pierre, appareillage, position— et quantitativement —dénombrement des éléments— et exhaustifs. Il analyse méthodiquement le site par partie et dans son ensemble. Son journal change de nature. Il s'agit alors plus d'un journal de travail que d'un journal de voyage.

Une deuxième lecture sur un plan plus théorique des rapports de l'homme et de l'espace va nous permettre de décrire une certaine poétique de l'espace. Notre voyageur a conscience de traverser un espace chargé d'histoire. D'ailleurs, son principal travail était de retrouver les traces de l'histoire à travers les monuments.

Mais toutes les pierres ne sont pas des ruines. Chaque vestige réclame une analyse archéologique. Elle s'effectue en deux temps. En premier lieu, il étudie l'aspect, la composition et la situation du vestige "J'ai trouvé le long du port et derrière la maison des douanes une ruine en brique qui prouve qu'il y a existé un édifice autrefois"; dans un deuxième temps il en tire des observations "mais je doute que d'après sa construction et sa position au bord et au niveau de la mer, on puisse en inférer que c'était un des temples désignés dans l'instruction."

Toutefois, il reste circonspect et le dessine "je l'ai dessiné, on en pourra juger"⁵⁸.

Trézel se signale par la rigueur de ses relevés, la minutie de ses observations. Il dépasse l'attitude de l'antiquaire et de l'amateur⁵⁹. Il a conscience du contexte archéologique des vestiges qu'il visite. Cette démarche analytique ne laisse que très peu de place à des digressions affectives. Ainsi, son texte n'est pas émaillé de clichés, de stéréotypes plus ou moins romantiques sur l'histoire et la civilisation grecques contrairement à d'autres voyageurs contemporains. D'ailleurs, il ne laisse paraître ses sensations que très rarement et jamais avec emphase ou lyrisme. Il conserve son statut de spectateur, par exemple sur le chemin menant du Métochi du monastère de Mégaspiléon à Acrata, il constate dans son itinéraire qu' "on jouit d'une vue admirable"; quelques minutes plus tard, il trouve que "tout ce chemin est délicieux par la variété d'arbres, arbustes et plantes de toutes espèces qui garnissent le flanc de la montagne"⁶⁰.

Il s'implique, enfin, en concluant "Je n'ai rien vu de plus beau que les divers paysages qu'on a sous les yeux en remontant le Crathis ou rivière d'Acrata"⁶¹.

Son activité picturale est un simple intermédiaire entre le monument, l'espace et le texte. Il rend compte du vu (forme et contenu), mais il ne va pas au-delà d'un deuxième stade qui serait la transmission d'un affect, d'une sensibilité. Son récit est de type référentiel. Le texte dessine la réalité. Mais, il s'agit d'une réalité incomplète, quasi absence de l'autochtone, ainsi que d'informations ethnographiques sur leurs activités, leurs habitats. Trézel semble ne pas s'écarter de son travail d'après son journal. Il ne brosse pas de scène. L' "autre" est quasiment absent de son discours.

De plus, bien que le voyage soit englobé dans une perspective militaro-scientifique, les événements militaires et leurs acteurs sont peu présents. Ainsi, le "turc" n'est nommément cité qu'à trois reprises quand il parle d'un "ancien fort turc, maintenant Eglise grecque nommée Panagia Tripiti", de la résistance –face à huit mille turcs– des grecs réfugiés au Mégaspiléon "qui est fortifié et a pu soutenir un siège pendant la dernière guerre, (...) ils chassèrent les Turcs qui ne se sont pas présentés depuis" et en rapportant une anecdote sur le platane de Vostitza que les Turcs tentèrent de brûler mais que les Grecs sauvèrent⁶². Sinon, c'est purement implicite quand il parle de maisons et d'églises ruinées.

Les liens entre Trézel, le paysage et la population sont si ténus qu'ils ont finalement une influence négative –par leurs absences– sur ses relevés et son activité scientifique; en particulier pour ce qui concerne le repérage des sites. On est donc en face d'une description topologique représentative.

Sur un autre plan, son mode de description n'implique pas de détermination historique reliant le texte à l'histoire artistique, intellectuelle et politique. Pourtant, s'agissant d'un journal dressé au cours d'un voyage effectué dans des conditions particulières, on pourrait s'attendre si ce n'est à une étude, à une critique sur l'état actuel de la Grèce, au moins à des digressions; mais ce n'est pas son objectif⁶³. Ainsi, son discours n'est pas épideictique, l'autochtone ne se profile pas ou très peu derrière le monument. Seul sa tâche de reconnaissance compte apparemment pour Trézel.

Il pousse tant son désir d'analyse qu'il ne parle de lui seulement quand il est malade. Donc le rapport entre le discours et le vécu est très faible. Notre voyageur se borne à analyser et décrire ce qu'il doit observer. Cette attitude implique et explique l'absence de clichés et de stéréotypes. Et ceci même s'il emploie la première personne.

Il n'y a pas à proprement dit appropriation par l'étude, plutôt une quête. Nulle part pointe la volonté d'occuper l'espace par la projection de topoï pittoresques, d'envolées lyriques. Il reste devant le paysage. Son écriture n'est pas déictique. C'est à dire qu'il n'y a pas de référent déterminé par rapport à l'auteur. Dans le récit, son personnage est peu dynamique. On pourrait presque avancer qu'il se réduit à une pure fonction syntaxique vu le peu d'avis et d'émotions qu'il émet sur son voyage. Il est le narrateur, certes, mais il n'accède à l'existence dans le récit que dans les passages où il parle de sa santé.

Enfin, le seul élément romantique paraît être l'incomplétude de ses itinéraires corrélativement à l'ensemble de son trajet "donc fidèle au déroulement du voyage qui, dans la tradition romantique se veut capricieux (...)"⁶⁴.

Francis Affergan parlant du voyage constate que

A moins de se déplacer pour rien, errance purement improductive et sans motif précis, le voyage implique toujours une finalité plus ou moins efficace. Et outre qu'il sollicite un savoir-faire dans l'art des repérages, des balisages, des passages, des cheminements plus que des chemins, des manœuvres d'approches, des modalités d'abordage, il vise une direction et, au loin un projet.⁶⁵

Par-delà son désir de voir la cité d'Athènes, et de profiter de son séjour en Grèce, Trézel a exécuté consciencieusement sa tâche. Transcrivant, minutant son itinéraire, notant les températures quotidiennement, mais aussi et surtout rédigeant un journal de travail où seule une description rigoureuse et une analyse minutieuse ont droit de citées.

NOTES

1. La cote exacte est naf 1849. Ce manuscrit et les journaux de voyage de Dubois et Amaury-Duval —également inédits— font l'objet d'une publication collective en cours. Toutes les cotes mentionnées ci-dessous naf sont conservées dans le fonds des manuscrits de la Bibliothèque Nationale de France à Paris. L'orthographe originale des manuscrits a été conservée dans toutes les citations.

2. Peu de biographes le mentionnent. On peut trouver sa biographie dans la *Biographie ancienne et moderne etc.* dite de Michaud, dans Bellier de la Chavignerie (F.) *Dictionnaire des artistes de l'Ecole française*, Paris 1855, dans Thieme (U.) & Becker (F.), Leipzig, *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler etc.*, E. A. Seemann 1939.

3. Sur l'organisation de l'Expédition, cf. Tucoo-Chala (J.) "Le voyage en Grèce d'un naturaliste gascon en 1829", dans *Bulletin de l'association Guillaume Budé*, n°2, 1976.

4. Pourtant dans sa demande du 28 novembre 1828, il se propose pour être placé "sous la direction de l'architecte que le Ministre nommera." Cf. Archives Nationales F21 544 dossier VII chemise Trézel.

5. *Expédition Scientifique de Morée... Architecture, sculpture, inscriptions et vues du Péloponnèse, des Cyclades et de l'Attique*, mesurées, dessinées, recueillies et publiées par Abel Blouet, Amable Ravoisié, Achille Poirot, Félix Trézel et Frédéric de Gournay, Paris, Firmin-Didot, 1831-1838, 3 vol.

6. Né le 16 juin 1782 et mort le 16 juin 1855 à Paris.

7. Lemire (Antoine) dit Lemire-jeune, né en 1773 à Lunéville.

8. Prud'hon (Pierre), né le 4 avril 1758 et mort à Paris le 16 février 1823.

9. Cf. F21 544 dossier VII lettre datée du 4 septembre 1828.

10. Son frère le Général alors colonel Trézel (Camille-Alphonse). 1780-1860. Nommé général de brigade à la bataille de Ligny 1815, il obtient le grade en 1829. Lieutenant-Général en 1837 pendant les opérations en Algérie, puis pair de France (1846) et ministre de la guerre (9 mai 1847-24 février 1848).

11. La même mention est faite sur la "Liste des demandes pour l'expédition de Morée", cf. F21 544 dossier III.

12. Il pourrait s'agir de Jean-baptiste-Silvère Gaye, vicomte de Martignac (Bordeaux 1776-Paris 1832) qui détient le nouveau portefeuille de l'Intérieur après la chute du ministère Villèle à partir du 4 janvier 1828 jusqu'au 9 août 1829; ou du comte Joseph-Jérôme Siméon.

13. Idem note 4 supra.

14. Charles-Louis Huguet Semonville (comte en 1808, puis marquis en 1819 par Louis XVIII). (Paris 9 mars 1759-11 août 1839). Il a occupé plusieurs postes d'ambassade sous la révolution et l'empire. 1814: grand référendaire à la Chambre des pairs. Position qu'il conserve jusqu'en 1834.

15. 1817: "Saint-Laurent Martyr", 1824: "Saint-Jean écrivant l'Apocalypse".

16. 1819: "Les adieux d'Hector et d'Andromaque", 1824: "Les âmes du purgatoire s'élevant vers le ciel".

17. 1819: "Les femmes de Weinsberg", 1822: "La fin tragique de la mère et

de la sœur de Gustave Vasa" tableau pour lequel il reçut un prix de cinq cents francs par la Société des Amis des Arts, cf. naf 22884 fol. 735-6.

18. Cf. Journal de Voyage de Dubois. Carton Commission de Morée, cote 13, archives de l'Académie des sciences, Institut de France. fol. 2. La "section des archéologues" mena une exploration désordonnée. Sur cette désorganisation: Edgar Quinet, *La Grèce moderne et ses rapports avec l'antiquité suivie du journal de voyage* (inédit) etc. éd. Aeschmann (W.) & Tucoo-Chala (J.), Paris, Les Belles Lettres, 1984. p. XLII et suiv. art. cit. n.3.

19. Léon Jean Joseph Dubois (1780-1846), était alors conservateur des antiquités égyptiennes au Musée du Louvre.

20. Eugène Emmanuel Amaury Pineu-Duval de son vrai nom dit Amaury-Duval (1808-1885). Peintre, élève de David.

21. Pour la liste des objets emportés par Dubois, consulter la cote 10. Carton Commission de Morée, archives de l'Académie des sciences, Institut de France.

22. Amaury-Duval, *Souvenirs*, Paris, Plon, 1885, pp. 256. Cf. page 235.

23. Chronologiquement, il complète les journaux de Dubois le chef de la section archéologique et du peintre Amaury-Duval; dont les journaux de voyage retrouvés par M. Tucoo-Chala sont conservés dans les archives de l'Académie des sciences à l'Institut de France.

24. C'est probablement à ces itinéraires que fait allusion la Commission scientifique de l'Institut dans plusieurs courriers préluant à la publication des travaux de l'Expédition. Cf. par exemple naf 9183 fol. 46-47.

25. Cf. op. cit. n. 18. pages 309 et suiv. Néanmoins, il faut remarquer que la rédaction de Trézel, comme celle de Quinet s'accélère vers la fin.

26. Journal cité n. 18, fol. 4 pour la citation. Il en conserve la forme jusqu'au folio 8 inclus, et reprend ensuite une forme narrative.

27. Sir William Gell, archéologue anglais (1777 à Hopton - 4 février 1836 à Naples). Il est l'auteur entre autres d'un *Itinerary of Morea: being a description of the routes of that peninsula*, London 1817. Ouvrage réédité en 1823, traduit en français et publié par le lieutenant-général comte de Tromelin sous le titre suivant: *Itinéraire de Morée, ou description de toutes les routes de cette péninsule*, Paris 1828. Nous n'avons pas pu déterminer quelle édition Trézel a utilisée. Il s'agit vraisemblablement de l'édition originale employée par les rédacteurs des instructions de l'Institut.

28. Cf. naf 1849 fol. 19. C'est Hase (Carl-Benedict) et Rochette (Désiré Raoul) dit Raoul-Rochette -membre de la commission- qui les avaient rédigées. Elles sont conservées dans les archives de l'Académie des sciences, Institut de France. Carton Commission de Morée.

29. Cf. naf 9183 fol. 42. Bien que Trézel ne les mentionne pas dans son Journal, son itinéraire et son activité sont là pour attester les propos de Dubois cités.

30. Ce terme désigne la ferme du monastère.

31. Il a alors rédigé 9 étapes.

32. Il s'agit probablement du médecin français de Corinthe ou du médecin personnel du commandant de l'Acrocorinthe qui avait commencé à le soigner.

33. Cf. naf 1849 fol 30.

34. Le vice-consul de France établis à Egine était alors Edouard Gauttier d'Arc. Cf. (J.) Tucoo-Chala "Un diplomate philhellène et romantique, Edouard Gauttier d'Arc vice-consul de France à Egine (1829-1830)" dans *Ελληνογαλλικά Μελanges offerts à Roger Milliex*, Athènes 1990.

35. D'après son journal, il avait reçu à Argos entre le 15 et le 20 novembre l'ordre de rendre ses sapeurs à Navarin le 10 décembre au plus tard. cf. naf 1849 fol. 33.

36. Cf. Tome III *Expédition Scientifique de Morée, Inscriptions, supplément à la Laconie*, page 55. Cet indice m'a été aimablement communiqué par M. Jean Tucoo-Chala.

37. Service Historique des Armées, Vincennes, D/2/6, chemise 3, Situation des troupes de la Morée.

38. Carton Commission de Morée. "j'ai du attendre une suite de documens que M. Trézel, l'un de mes dessinateurs devaient m'expédier, et [...] le complément de notre travail ne m'ait point encore parvenu." Lettre de Dubois à Cuvier datée du 9 mai 1830 accompagnant la remise de son rapport.

39. Cf. naf 1848 fol. 19. Trézel a remis toutes ces pièces à Dubois avant son départ. Ce dernier en mentionne littéralement quelques-unes dans sa lettre citée note 29.

40. D'autres points restent dans l'immédiat obscurs. Ce nombre de 51 inscriptions ne concordent pas avec son texte. Et ses dessins de monuments et les vues d'ensemble de sites –au moins 17 et 7 respectivement d'après le journal– sont omis. Une analyse critique de la question sera établi dans la publication en cours.

41. Cf. A.N. F21544 dossier X, minute autographe du 20 août 1830.

42. Ibid. Ces éloges sont répétés dans de nombreuses pièces. Cf. par exemple dans le même dossier fol. 61 daté du 24 septembre 1830.

43. Cf. naf 1849 fol. 3.

44. Cf. Journal de Voyage de Dubois fol. 20.

45. Cf. naf 1849 fol. 14.

46. Ibid. fol. 5, 20, 23, 24, 27 (deux citations).

47. Cf. naf 9183 fol. 42. Une de ces cartes, était probablement de Lapie. Dubois mentionne son usage dans son journal de voyage. Dans sa lettre il déclare: "les instructions détaillées que je lui ai laissé sur les cartes suffiront je l'espère pour le diriger convenablement." Nous n'avons pas pu retrouver ces cartes.

48. Il semble que Trézel n'ait pas employé les services d'un interprète. Dans son Journal, seuls sont cités ses deux sapeurs. Sauf au folio 23 (8 août) où il parle de ses muletiers.

49. Cf. naf 1849 fol. 20, 21.

50. Ibid. fol. 23.

51. Ibid. fol. 33.

52. Ibid. fol. 23.

53. Lettre du 10 avril 1830 citée par Tucoo-Chala (J.) "Le voyage en Grèce d'un naturaliste gascon en 1829", dans *Bulletin de l'association Guillaume Budé*, n°3, 1976.

CH. LUBRANO DI CICCONE

54. Mentionnées dans Bellier de la Chavignerie op. cit. n° 2.
55. Cf. naf 1849 fol. 4.
56. Ibid. fol. 25-6. Idem pour les citations qui suivent.
57. Ibid. fol. 27.
58. Ibid. fol. 21. Aux folios 26-27 il a encore la même attitude. "Vers le milieu du plateau entre la citadelle et le village de Vasilica, s'élèvent encore quelques ruines, une d'elles est très considérable et toute en briques, je n'ai pu deviner l'usage de ces monuments, les architectes le diront."
59. Cf. Krzysztof Pomian *Collectionneurs, Amateurs et curieux*, Paris, Gallimard, 1987.
60. Cf. naf 1849 fol. 4.
61. Ibid. fol. 23.
62. Ibid. fol. 1, 22 et 19 respectivement.
63. Contrairement à son collègue Michel Schinas qui est l'auteur d'un "mémoire sur l'état présent de la Morée" publié par Angélique Gavathas dans *O Ερασιστής* t. 11, 1974, p. 333-362.
64. Cf. Sarga Moussa "Dire l'Orient" in *L'Exotisme*, cahiers Centre de Recherches Littéraires et Historiques C.I.R.A.O.I. n°5, 1988, diffusion Didier Erudition. p. 185 pour la citation.
65. Cf. *Exotisme et réalité*, Puf, collection Sociologie d'aujourd'hui, Paris 1987. Cf. p. 60.

Collecte et approche géographique: la botanique et la zoologie dans l'Expédition de Morée

Jean-Marc Drouin

L'EXPÉDITION SCIENTIFIQUE FRANÇAISE en Morée était à peine terminée que l'Académie des Sciences, par la voix d'un de ses membres, Geoffroy Saint-Hilaire, dressait un premier bilan des résultats qu'on pouvait en attendre en matière d'histoire naturelle. Le rapport en question, présenté à la séance du lundi 21 septembre 1829 et contresigné par Cuvier et Brongniart, retrace dans ses grandes lignes le déroulement de cette entreprise tel que les académiciens en ont eu connaissance à travers les rapports qu'ils ont reçus. Au delà du récit des événements on y lit le souci d'évaluer la portée du travail accompli. Pour cela Geoffroy se base essentiellement sur les collections reçues au Muséum d'histoire naturelle. Il constate leur pauvreté relative en mammifères, oiseaux et poissons, leur richesse en reptiles et en insectes et semble manifester un certain embarras:

Certes la Morée n'était pas le lieu de la terre le plus intéressant à explorer sous le rapport de l'histoire naturelle et nous n'en devons point attendre des êtres bien nouveaux, des corps organisés de forme à beaucoup nous étonner. Mais le gouvernement qui devait opérer militairement à l'égard de cette péninsule, comprit le besoin d'en connaître la composition et les ressources¹.

Pour l'Académie, cette relative pauvreté, ne fait que souligner par contraste le mérite du chef de l'Expédition, Bory de Saint-Vincent. Ce dernier ne manque évidemment pas d'arguer de ce "rapport des plus flatteurs", lorsque l'année suivante, il envoie au ministre de l'intérieur, le comte de Montbel, le plan d'une publication en quatre volumes in 4°, dont le premier serait consacré à la topographie, le second à l'histoire politique et à l'état actuel du pays, le troisième à la géologie, le quatrième aux animaux et aux plantes². Ce projet est un peu trop ambitieux aux yeux de l'Académie: Cuvier y voit certes "une nouvelle preuve du zèle,

des lumières et de l'activité" de son auteur, mais estime que deux volumes seraient suffisants, un de géographie et un autre consacré aux plantes et aux animaux³.

En définitive, lorsqu'ils paraissent entre 1832 et 1836, les travaux de la "Section des sciences physiques" de l'Expédition comprennent cinq volumes in folio⁴. La zoologie et la botanique y occupent chacune un volume⁵. La description des espèces animales et végétales du Péloponnèse est donc deux fois plus étendue qu'elle ne l'était dans les suggestions de l'Académie ou même dans les prévisions de Bory. La question se pose alors de savoir comment Bory de Saint-Vincent et les autres rédacteurs ont justifié l'ampleur donnée à cette partie de la publication et plus généralement quel était à leurs yeux son intérêt scientifique.

Des vertébrés sans surprise

A cet égard, l'introduction de la première section du volume consacré à la Zoologie est riche d'enseignements. Elle a été rédigée par Isidore Geoffroy Saint-Hilaire⁶. Celui-ci, pas plus que son père Etienne Geoffroy Saint-Hilaire –auteur du rapport déjà cité et qui signe ici un chapitre sur les animaux représentés dans les sculptures du temple de Jupiter à Olympie– n'a participé à l'Expédition⁷. Chargé de décrire les vertébrés à sang chaud, il fait partie de ces naturalistes, célèbres ou obscurs, qui, au retour et grâce à leur connaissance de tel ou tel groupe d'espèces animales, ont collaboré à l'identification et à la description des spécimens. C'est ainsi qu'en zoologie Bory de Saint-Vincent s'est fait aider par Bibron pour les "vertébrés à sang froid", qu'il a confié à Deshayes les mollusques et à Guérin les crustacés; qu'en botanique, Brongniart a assuré la description des Orchidées, Fauché celle des Graminées, tandis que Chaubard traitait avec Bory les autres phanérogames⁸.

En acceptant de rédiger la partie sur les vertébrés à sang chaud, Isidore Geoffroy Saint-Hilaire, soutenait une véritable gageure tant la matière pouvait sembler mince: quelques dizaines de spécimens appartenant tous à des espèces déjà bien connues. Dès l'abord, il admet que cette récolte fait pâle figure par rapport à celles qu'avaient rapportées les expéditions en terres lointaines, qui seules mériteraient de retenir l'attention "si la découverte d'espèces nouvelles était le seul genre de progrès que réclamât la science", mais c'est pour ajouter que précisément

la zoologie n'a pas comme unique but "de dresser le catalogue des innombrables animaux qui peuplent la surface du globe" et qu'il lui importe tout autant d'étudier "l'origine et la formation des espèces, la nature et les causes de leurs différences", toutes questions sur lesquelles "c'est surtout la comparaison des êtres de contrées peu distantes et peu différentes les unes des autres, qui peut jeter du jour"⁹.

Parmi les 21 mammifères décrits, il en est un surtout qui lui permet de mettre en œuvre ce programme, il s'agit du Chacal. L'animal est connu mais sa découverte en Morée ajoute à la faune de l'Europe une espèce dont "les récits de voyageurs" avaient en quelque sorte "naturalisé à l'avance parmi nous la notion et la crainte". Cette présence inattendue d'un animal qu'on croyait jusque là essentiellement africain et asiatique oblige à une double révision ébauchée par Geoffroy. D'une part par les ressemblances et les différences qu'il présente avec les spécimens provenant d'autres contrées il montre la plasticité de l'espèce et la diversité des variétés locales. D'autre part par sa seule présence il modifie l'image qu'on peut se faire de la faune grecque et permet de penser que la disparition du Lion –attesté en Grèce à l'époque historique– est l'effet de la "puissance de l'homme", "l'une des causes les plus actives" de modification "de la distribution primitive des espèces à la surface du globe"¹⁰. Au delà des formules sur le Chacal, "lâche et craintif", ou sur le Lion, le "plus terrible ennemi de l'homme", l'important est ici l'usage d'une problématique géographique qui fait de la seule présence d'une espèce –même bien connue– dans une région une source d'information sur cette espèce comme sur cette région.

Si le zoologiste est à ce point intéressé par la présence inattendue d'un animal dans un pays, c'est donc qu'il s'attend à y trouver un certain type de faune, qu'il pouvait en un sens prévoir ce qu'il allait trouver. De ce fait l'absence de surprise dans l'inventaire des espèces vaut confirmation de la règle, quelque chose d'analogue à une expérience réussie. C'est très exactement ce que dit Geoffroy à propos des quelques 58 oiseaux dont il a rédigé la description:

Jusqu'à l'époque de l'expédition française en Morée, ce pays était sous le point de vue ornithologique, l'un des plus imparfaitement connus [...]. Toutefois les lois de la distribution géographique des espèces sont aujourd'hui assez bien établies, et l'exploration de plusieurs parties de notre continent méridional, telles que l'Italie et la Sicile, avait été faite avec assez de soin pour qu'il fut possible de concevoir à l'avance des idées fort exactes sur l'ensemble des oiseaux qui peuplent la Grèce¹¹.

Certes, le travail des naturalistes de la commission ne s'est pas limité à cela. La première section du volume *Zoologie* et la *Relation* du voyage sont émaillés d'observations ponctuelles sur les comportements de certains animaux et de notations sur les attitudes des Grecs à l'égard de telle ou telle espèce. On apprend ainsi que les paysans de Morée se refusent à manger les tortues ou encore qu'ils protègent les Faucons crecerellettes parce que cet oiseau chasse les gros scolopendres¹². Enfin, il y avait tout de même parmi les vertébrés rapportées par la commission au moins une espèce nouvelle pour la science puisque aujourd'hui encore les noms de Bibron et Bory sont associés à un petit lézard dont l'aire est limitée à la Grèce (*Algyroides moreoticus*)¹³. Il reste qu'offrir des éléments de rectification ou de confirmation de la distribution géographique des espèces constitue l'axe principal du travail de Bory et de ses collaborateurs.

Des insectes dans leur milieu

Très apparente dans le cas des vertébrés, cette conception de l'histoire naturelle peut-elle se retrouver à propos des insectes et des plantes pour lesquels les spécimens se comptent par centaines d'espèces? C'est ce que laisserait penser une lettre du 19 mai 1829 que Bory adresse de Modon à son ami Léon Dufour –son compagnon de la guerre d'Espagne– et dans laquelle il écrit à propos de la Grèce :

C'est absolument la nature de Valence et de Murcie que vous connaissez bien. Quelques plantes syriaques s'y mêlent avec quelques insectes africains, mais en général peu de nouveau, quoique du très beau. C'est ce qu'il fallait constater¹⁴.

En réalité les choses étaient loin d'être aussi simples que pourraient le laisser croire le ton badin de cette lettre et l'on comprend en lisant les quelques 400 pages consacrées aux "Animaux articulés" –autrement dit aux insectes et aux groupes voisins– que cette publication ait contribué à la réputation de leur auteur, Gaspard-Auguste Brullé, un naturaliste âgé de vingt-ans en 1829 et dont Bory de Saint-Vincent, dans une lettre adressée à Isidore Geoffroy Saint-Hilaire, loue l'activité en ces termes: "il ne laisse pas une pierre qu'il ne retourne, et il extermine les insectes [...] l'entomologie s'annonce très bien"¹⁵.

Parmi les 880 espèces d'insectes que décrit Brullé, se trouvent évidemment des espèces familières comme la Coccinelle à sept points

(*Coccinella septem-punctata* L.) et d'autres qu'il pense être le premier à décrire. Pour les unes comme pour les autres, il indique avec assez de précision le lieu –et le milieu– dans lequel il a vu l'animal, par exemple: "Sur les plantes élevées qui couvrent la plaine de Modon pendant le mois d'avril"¹⁶. Les "Considérations générales sur les animaux articulés de la Morée et des Cyclades" qui ouvrent son étude, décrivent la faune entomologique, saison par saison, milieu par milieu, et contiennent plusieurs observations sur les activités humaines en rapport avec les arthropodes¹⁷. C'est ainsi qu'il signale l'absence de crainte ou de légende à l'égard de la Tarentule¹⁸. Cependant, cette approche géographique s'accompagne d'un souci d'organiser l'ensemble des espèces dans une systématique rigoureuse. C'est ainsi que Brullé n'hésite pas à réformer dans le cas des Névroptères, la classification de Latreille, le grand législateur de l'entomologie durant tout le premier tiers du XIXe siècle¹⁹. On ne s'étonne pas de voir Brullé en 1832 parmi les fondateurs de la Société entomologique de France, puis l'année suivante aide-naturaliste au Muséum et enfin de le retrouver en 1839 enseignant la zoologie et l'anatomie comparée à la Faculté de Dijon²⁰.

De la flore au paysage végétal

A certains égards, la situation de la botanique, traitée directement par Bory avec l'aide de Chaubard et de deux autres collaborateurs, évoque celle de l'entomologie²¹.

Dans le volume *Botanique de l'Expédition de Morée* (1832) sont décrites 1550 espèces végétales, parmi lesquelles 1336 appartiennent aux Phanérogames. Sur ces 1336 il y a 91 Graminées, 34 Cypéracées et 10 Joncées. Les 1201 espèces restantes correspondent au domaine couvert par le livre d' Oleg Polunin sur les fleurs de la Grèce et des Balkans publié en 1980²². Sur ces 1201 espèces –qui couvrent les arbres et les fleurs au sens courant du mot– la plupart étaient déjà connues soit parce qu'elles se trouvaient en Italie, en France, en Espagne, soit parce qu'elles étaient propres à la Grèce mais qu'elles avaient été déjà collectées et décrites. En définitive 42 d'entre elles sont données comme nouvelles par la *Botanique de l'Expédition de Morée* en 1832. Sur ces 42 espèces, 8 se retrouvent dans Polunin, cent cinquante ans plus tard avec le même nom scientifique et les mêmes noms de descripteur²³. Enfin 2 espèces sont

décrites sous un autre nom, mais Bory et Chaubard apparaissent dans la synonymie.

Comme Brullé, Bory et Chaubard et leurs collaborateurs ont donc eu à traiter un assez grand nombre d'espèces. Mais contrairement à Brullé, loin de vouloir améliorer la classification, Bory et Chaubard, ils ont préféré disposer les 1550 espèces végétales dont ils donnent la description suivant le système de Linné. Le fait n'est pas totalement exceptionnel dans cette décennie mais il est suffisamment rare pour être noté²⁴.

L'œuvre de Linné a connu un double destin. Pour la postérité son nom est surtout associé à la nomenclature binominale –fixée dans la dixième édition du *Systema Naturae* en 1758, et encore en usage aujourd'hui– qui permet de désigner chaque espèce par un nom générique complété par un adjectif, ou un substantif, spécifique. Ainsi le chêne Vélani s'appelle *Quercus aegylops*, le Chêne vert *Quercus ilex*; la Mésange charbonnière, *Parus major* et la Mésange bleue, *Parus caeruleus*. Pour ses contemporains, cependant, le prestige de Linné n'était pas seulement lié à cette codification mais aussi à sa classification du règne végétal fondée sur le nombre des organes sexuels visibles dans la fleur. Ce système qui ne faisait appel qu'à un seul critère était relativement facile à utiliser mais il aboutissait à réunir dans la même classe des espèces qui pouvait n'avoir d'autre point commun que le nombre de leurs étamines; c'est cet inconvénient qu'entend éviter la méthode des familles naturelles, dont le principe est de regrouper par familles les genres qui se ressemblent le plus, sans hésiter pour cela à faire appel à plusieurs critères.

Pour former ces familles naturelles, la méthode exposée par Antoine-Laurent de Jussieu en 1789 dans le *Genera plantarum* repose sur la pondération des caractères. En analysant quelques familles empiriquement reconnues par tous les botanistes (Graminées, Composées, Ombellifères...) Jussieu avait remarqué que certaines caractéristiques des plantes, comme la structure de la fleur, étaient toujours constantes à l'intérieur d'une famille tandis que d'autres sont plus ou moins variables. Il a pu ainsi déterminer le poids respectif des différents caractères et, disposant alors d'une hiérarchie des critères de classification, former une centaine d'autres familles qui reposent sur de fortes similitudes entre les plantes. Admirée par Cuvier, et les autres zoologistes, la méthode est bientôt adaptée au règne animal où elle peut s'appuyer sur le développement de l'anatomie comparée. En effet, contrairement à un système artificiel –comme celui de Linné– qui constitue un simple classement, une classification naturelle

permet, lorsqu'on connaît la famille à laquelle appartient une espèce, de prévoir certaines des caractéristiques qu'elle doit posséder²⁵.

En 1832, le système de Linné est donc en plein recul devant la méthode naturelle et Bory éprouve le besoin de justifier son choix dès les premières pages: "le système sexuel de Linné [...] tout artificiel qu'il puisse être, demeure encore le plus commode pour la rédaction d'un travail de ce genre"; quant aux "familles naturelles", elles "existent sans doute" mais ceux qui veulent en imposer l'usage devront d'abord se mettre d'accord entre eux sur l'ordre à établir entre elles²⁶. Toutefois si les notices sont classées dans l'ordre linnéen, le lecteur d'aujourd'hui peut tout de même trouver à la fin de l'ouvrage une liste des espèces disposées par familles naturelles qui peut faire office d'index²⁷. En définitive, si Bory préfère utiliser un système linnéen –un peu dépassé mais simple et éprouvé– c'est qu'il ne veut pas s'attarder sur la classification et qu'il préfère concentrer son attention sur l'habitat des espèces.

C'est précisément par la question de la géographie botanique que commence l'Avertissement :

Les véritables botanistes [...] veulent des documents, des notes détaillées, qui permettent les rapprochements, la comparaison, la distinction ou la détermination des espèces avec la critique des synonymes, l'indication précise du site d'habitation et de son influence sur la forme de l'objet lorsqu'il varie, seul moyen de faire quelque chose de raisonnable sur la géographie des plantes [...]²⁸.

Ce souci de resituer la plante dans son milieu, avec ce que cela suppose d'indications prises sur le champ, se retrouve un peu partout dans la Flore²⁹. Pour chaque espèce est portée une indication sur l'habitat. Celle-ci est parfois réduite à la mention d'une localité mais le plus souvent elle comporte des précisions sur la station, comme celle-ci à propos d'une espèce de Jasmin (*Jasminum humile* L.) "Les environs de Modon et autres lieux dans les sites secs"³⁰. Mais la description de l'habitat est souvent plus développée. Ainsi il note que le figuier de Barbarie (qu'il appelle *Cactus opuntia* L.) "forme des haies immenses à Nisi, à Kalamata, et généralement dans la vallée du Panisus où ses fruits sont recherchés"³¹.

En même temps qu'elle commande les pratiques de collecte et de description, la géographie botanique, détermine aussi l'interprétation des résultats. C'est ce qui apparaît en particulier dans les considérations générales qui terminent l'ouvrage³². Bory après avoir indiqué le nombre d'espèces appartenant aux différentes familles naturelles, conclut en

soulignant que dans la flore du Péloponnèse "se mêlent aux végétaux de notre Europe plusieurs plantes africaines ou mieux barbaresques ou lybiques; il y existe en outre quelques asiatiques", mais que cette originalité dans la composition floristique contraste avec une physionomie de la végétation sans surprise pour le voyageur botaniste puisque analogue à celle de la France méridionale³³. Enfin le paysage végétal porte la trace d'activités humaines dont Bory déplore le caractère destructeur, déboisement et incendie des maquis, et dont il espère le remplacement par une agriculture bien comprise.

Conclusion

Ainsi la zoologie des vertébrés, l'entomologie et la botanique, ont trouvé dans l'approche géographique à la fois un plan de travail et une grille d'interprétation. A la lecture des volumes qui leur sont consacrés comme à celle de la *Relation* du voyage, l'histoire naturelle de l'Expédition de 1829, loin de n'être qu'un fastidieux inventaire du monde vivant, apparaît comme une science en quête de renouvellement et d'élargissement, qui a su trouver dans la Morée un terrain de choix.

NOTES

1. Geoffroy Saint-Hilaire, Extrait du procès verbal de la séance du lundi 21 septembre 1829, 15 p. Archives nationales, F21 544.

2. Lettre à M. de Montbel, Paris, le 10 avril 1830, dans Jean Tucoo-Chala, "Le voyage en Grèce d'un naturaliste gascon en 1829 (Correspondance officielle inédite du Colonel Bory de Saint-Vincent, membre de l'Expédition scientifique de Morée)", *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, 1976, n° 3, p. 314-319. Cet article reproduit, avec une présentation, des notes et une bibliographie, vingt-huit lettres inédites provenant des Archives nationales, de l'Académie des Sciences ou du fonds Cuvier à la Bibliothèque de l'Institut.

3. Archives nationales, F21 544.

4. *Expédition Scientifique de Morée. Section des sciences physiques...* Paris, Levrault, 1832-1836, 3 parties en 5 vol. in fol. et un Atlas grand format.

5. *Expédition...* III, 1e partie. Geoffroy Saint-Hilaire, père et fils, Deshayes, Bibron, Bory de Saint-Vincent, Brullé et Guerin, *Zoologie* [un volume en deux sections], Paris, Levrault, [un volume en deux sections] 209 p. + 400 p.; *Expédition...* III, 2e partie. Fauche, Adolphe Brongniart, Chaubard et Bory de Saint-Vincent, *Botanique*, Paris, Levrault, 1832, 368 p.

6. Son nom n'est pas clairement indiqué pour cette introduction mais la référence qu'il y fait à "mon" *Histoire des anomalies de l'organisation*, ne laisse aucun doute à cet égard.

7. Etienne Geoffroy Saint-Hilaire, "Recherches historiques, zoologiques et mythologiques au sujet de quelques fragmens d'un Temple grec, représentant les douze travaux d'Hercule", *Expédition... Zoologie*, p. 28-46. Etienne Geoffroy Saint-Hilaire (1772-1844), un des plus célèbres zoologistes et anatomistes de son temps. Son fils, Isidore Geoffroy Saint-Hilaire (1805-1861), un des créateurs de la Société d'acclimatation.

8. Gabriel Bibron (1806-1848), aide naturaliste au Muséum. Gérard Paul Deshayes (1797-1875) géologue et malacologiste, membre plus tard de la Commission scientifique de l'Algérie. Louis Athanase Chaubard (1781-1854) avocat devenu botaniste. Jean-Baptiste Fauché (1777-1839) pharmacien militaire et botaniste né à Agen. Adolphe Brongniart (1801-1876), botaniste et paléobotaniste, né à Paris, fils du géologue Alexandre Brongniart et petit-fils de l'architecte Alexandre Théodore Brongniart. Le cas de Brullé, qui a en charge, l'entomologie, est différent, puisqu'il a participé à l'Expédition, cf. infra.

9. *Expédition... Zoologie*, 1e section, p. 6.

10. *Expédition... Zoologie*, 1e section, p. 19-27.

11. *Expédition... Zoologie*, 1e section, p. 47.

12. *Falco tinnunculoides* (= *Falco naumanni*), en anglais Lesser Kestrel. Scolopendre: genre de mille-pattes. Cf. *Expédition... Zoologie*, 1e section, p. 48. Sur les tortues, cf. *Expédition... Relation*, p. 110-113.

13. *Expédition... Zoologie*, 1e section, p. 66 et suiv. Cf. Bernhard Grizimek (ed.), *Le Monde animal*, t. VI, Reptiles, Zurich, Stauffacher, 1974. On retrouve la mention "Bibron

et Bory" dans cet ouvrage à propos d'un autre lézard, *Ablepharis kitaibelli*, mais dans ce dernier cas Bibron et Bory donnent comme nom de descripteur: "Th. Cocteau".

14. Lettre publiée dans Philippe Lauzun, Correspondance de Bory de Saint-Vincent, Agen, 1908, p. 308-309.

15. "Lettre à Isidore Geoffroy Saint-Hilaire. Modon, le 25 avril 1829", Archives de l'Académie des Sciences. Dossier Bory de Saint-Vincent. Pour la publication, Brullé a été suppléé par Guérin pour les Crustacés.

16. *Expédition... Zoologie*, 2e section, p. 273. Cette indication s'applique à *Coccinella chrysomelina* Fabr. et à *Coccinella septem punctata* L.

17. *Expédition... Zoologie*, 2e section, p. 5-29.

18. *Expédition... Zoologie*, 2e section, p. 9.

19. Les Névroptères au sens de Latreille, groupe beaucoup plus vaste que l'ordre qui porte actuellement ce nom.

20. Sur Gaspard-Auguste Brullé (1809 - 1873). Cf. Jean Lhoste, *Les Entomologistes français*, [Guyancourt], 1987, p. 121-122. Brullé a été suppléé par Guérin pour les Crustacés.

21. Le volume *Botanique de l'Expédition...* publié en 1832, a fait l'objet en 1838, d'une nouvelle édition élargie, signé des seuls Bory et Chaubard, sous le titre *Nouvelle Flore du Péloponnèse et des Cyclades*, Paris, Levrault, 1838, vi-87 p.

22. Oleg Polunin, *Flowers of Greece and the Balkans: a field guide*, Oxford, Oxford University Press, 1980.

23. Dans 5 cas sur les 8, ces descripteurs sont Bory et Chaubard eux-mêmes.

24. Le livre très documenté de Pascal Duris, *Linné et la France (1780-1850)* (Genève, 1993), ne parle pas de la Flore de Morée mais cite trois flores régionales qui utilisent encore le système linnéen dans ces années là: Hollandre, *Flore de la Moselle* (1829), Mutel, *Flore du Dauphiné* (1830), Philibert-Babey, *Flore jurassienne* (1848).

25. Cf. Jean-Marc Drouin, Introduction dans la réédition de *l'Origine des Espèces* de Charles Darwin, Paris, Flammarion, 1992, p. 9-10.

26. Toutes ces citations sont tirées de l'avertissement qui occupe les pages 5 à 12 de l'édition de 1832 et qui n'est pas paginé dans l'édition de 1838.

27. Cet ordre est l'ordre naturel tel que Bory l'interprète tout en ne lui accordant qu'une "importance provisoire". La disposition par familles naturelles commence à la page 344 de l'édition de 1832 et à la page 79 de l'édition de 1838. Les espèces que Bory et ses collaborateurs pensent être les premiers à décrire sont précédées par un signe typographique. Sur ces espèces, cf. annexe.

28. *Expédition... Botanique*, p. 5-12.

29. Ceci se retrouve dans les annotations portées par Bory sur les feuilles d'herbiers elles-mêmes. Cf. Jean-Marc Drouin, "Bory de Saint-Vincent et la géographie botanique", travail en cours dans le cadre du groupe de travail sur "l'Invention de la Méditerranée".

30. *Expédition... Botanique*, p. 14.

31. *Expédition... Botanique*, p. 139.

32. *Expédition... Botanique*, p. 344.

33. Sur la géographie botanique, cf. Jean-Marc Drouin, *L'écologie et son histoire, Réinventer la nature*, Paris, Flammarion, 1993 [1e éd. 1991], p. 57-85.

Ιατρική και Στρατιωτικές Αποστολές. Η περίπτωση του επιστημονικού έργου της υγειονομικής υπηρεσίας του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος στο Μοριά (1828-1833)

Αριστοτέλης Κ. Σταυρόπουλος

Η ΜΕΛΕΤΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ και πραγματώσεις των εκστρατευτικών σωμάτων της Γαλλίας, με επικέντρωση την περίπτωση του σώματος του Μοριά, κατά το διάστημα 1828-1833, έχει ορισμένες γενικές και ειδικές παραμέτρους, των οποίων η τοποθέτηση θα διευκολύνει την κατανόηση των δεδομένων που θα τη στηρίξουν και συγχρόνως θα οριοθετήσει και τα προσδιοριστικά στοιχεία ένταξης αυτής της περιόδου μέσα στους μηχανισμούς που διαμορφώθηκαν στη λειτουργία και το επιστημονικό πρόσωπο της υγειονομικής στρατιωτικής οργάνωσης στη Γαλλία της Επανάστασης και του πρώτου τρίτου του 19ου αιώνα.

Οι επισημάνσεις αυτών των παραμέτρων και τα προκύπτοντα ερωτήματα, μέσα σε διαδικασίες αλυσιδωτών αλληλεπιδράσεων, οδηγούν σε ορισμένες γενικές διαπιστώσεις, από τις οποίες προβάλλουν οι καθοριστικές αιτιολογικές καταστάσεις που υπήρξαν γενεσιουργές, σε αρθρωτές εξελικτικές διαμορφώσεις, στην πλευρά αυτή της ιστορίας της ιατρικής και της ιστορικής νοσολογίας.

Και πριν από την περίοδο που τοποθετήθηκε η έρευνά μας τα πολιτικο-στρατιωτικά ενδιαφέροντα και οι ανταγωνισμοί των ευρωπαϊκών δυνάμεων, κυρίως της Γαλλίας και Αγγλίας, κυριαρχούσαν στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου όπου εκτεινόταν η Οθωμανική επικράτεια. Οι συνθήκες που επικρατούσαν σ' αυτήν βρίσκονταν σε μια κατάσταση πτώσης της ισχύος και κατάτμησης της κεντρικής εξουσίας.

Η διαπίστωση είναι ότι είναι καιρός πλέον για τη γενική ιστοριογραφία να δει σε βάθος τη σημασία της διερεύνησης και του συσχετισμού με αυτήν όλων των παραμέτρων της ιστορικής νοσολογίας και για την περίπτωση, αυτές της οργάνωσης και επιστημονικής υπόστασης της υγειονομικής υπηρεσίας ενός στρατεύματος, όπως και η ειδική πλευρά, αυτή της ιστορίας της ιατρικής, να επεκτείνει τη διερεύνηση σε βάθος ως προς τα επιτεύγματα της ιατρικής και τη σημασία τους στον τομέα της στρατιωτικής ζωής.

Στον υγειονομικό τομέα επικρατούσαν ακόμη οι επικίνδυνες θρησκευτικές δοξασίες, κυρίως στην παθητική αντιμετώπιση των επιδημιών, γεγονός που είχε στοιχίσει εκατόμβες θυμάτων, με άμεσες και απώτερες δημογραφικές και οικονομικές επιπτώσεις. Συγχρόνως, η Ευρώπη είχε επιτύχει αποτελεσματικό τείχος προφύλαξης με την αυστηρή οργάνωση της λοιμοκάθαρσης, η οποία όμως, πέραν από τα θετικά υγειονομικά επιτεύγματα, είχε και τα αρνητικά της στοιχεία, με τις οικονομικές επιπτώσεις λόγω καθυστέρησης της διακίνησης εμπορίου και ανθρώπων.

Οι τελευταίες αυτές επιπτώσεις, που εξαρτιώνταν από τους κανονισμούς και τις διάρκειες της λοιμοκάθαρσης, υπήρξαν από τις γενεσιουργές αιτίες που προκάλεσαν το ενδιαφέρον επιστημονικής έρευνας και υποστηρικτικής κρατικής παρέμβασης, καθώς τα συμπεράσματά της θα οδηγούσαν στις δυνατότητες τροποποιήσεων στους κανονισμούς διακίνησης από το χώρο της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, όπου πέραν από τον οικονομικό ανταγωνισμό είχαν εκδηλωθεί και οι πολιτικοστρατιωτικές βλέψεις των ενδιαφερομένων ευρωπαϊκών δυνάμεων.

Το επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος ήταν η μεταδοτικότητα ή μη της πανώλης (contagion ou non contagion) το οποίο διαίρεσε τον ιατρικό κόσμο της Ευρώπης και δεν ήταν λίγοι οι γιατροί που επέμεναν επιχειρηματολογώντας για τη μη μεταδοτικότητα της νόσου, ενώ οι πραγματικότητες των επιδημιών της, που σχεδόν στο σύνολό τους δεν ήταν γνωστές παρά μόνο βιβλιογραφικώς, ήταν αντίθετες.

Επομένως, το άμεσο και έντονο ενδιαφέρον των ευρωπαϊκών κρατών και ιδίως της Γαλλίας υποβοήθησε τις προσπάθειες για την απάντηση στο ερώτημα της μεταδοτικότητας πανώλης.

Συγχρόνως, ένας άλλος κλάδος της ερευνητικής νοσολογίας, είχε αρχίσει να απασχολεί την ιατρική της Ευρώπης, πάνω σε έναν πανάρχαιο προβληματισμό για τη νοσολογία του κάθε τόπου, που είχε τοποθετήσει ο Ιπποκράτης με το *Περί αέρων, υδάτων και τόπων* έργο του· συνέπεια αυτού του ενδιαφέροντος ήταν και η δημοσίευσή του σε μετάφραση στα γαλλικά από τον Κοραή, το 1800.

Για την Ιατρική Γεωγραφία έντονο υπήρξε επίσης το ενδιαφέρον των κρατικών διοικήσεων και των στρατιωτικών τους υπηρεσιών, καθώς οι τελευταίες αντιμετώπιζαν συνεχώς προβληματισμούς στις μετακινήσεις των γήινων και ναυτικών τους δυνάμεων ακόμη και μέσα στη χώρα τους.

Και οι δύο αυτοί προβληματισμοί της νοσολογίας έχουν, για το χώρο της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, την προϊστορία τους, την οποία

και θεωρώ καθοριστική για την επέκταση σε ευρύτερο επίπεδο της διευρεύνεισής του συστηματικώς από τον ιατρικό κόσμο της Ευρώπης.

Γεγονός είναι ότι τους προβληματισμούς αυτούς τους τοποθέτησαν οι περιηγητές του χώρου στα κείμενά τους και κυρίως οι Ευρωπαίοι γιατροί που τους έζησαν οι ίδιοι στο χώρο, και είχαν αποκτήσει την εμπειρία τους, όπως ο Άγγλος γιατρός Alexander Russel, του οποίου η *Natural History of Aleppo*, κυκλοφόρησε στο Λονδίνο το 1756, ή ο Ιταλός γιατρός Eusebio Valli, του οποίου το βιβλίο για την επιδημία της πανώλης στη Σμύρνη, το 1784, κυκλοφόρησε στη Λοζάνη το 1788, καθώς και άλλοι, στους οποίους και δεν επεκτείνομαι.

Η κρατική παρέμβαση και υποστήριξη της έρευνας για την ιατρική νοσολογία και επιδημιολογία της περιοχής της Οθωμανικής Επικράτειας και της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, εκδηλώθηκε από την Επαναστατική Γαλλία, το 1792, με την επίσημη αποστολή στις περιοχές αυτές του γιατρού και βοτανολόγου G. A. Olivier και του φυσιοδίφη Bruguière, αποστολή που κράτησε έξι χρόνια και είχε αντικείμενο τη μελέτη των παραμέτρων όλων των συνθηκών ζωής εκεί, καθώς βεβαίως και, λόγω ειδικότητας των απεσταλμένων, και την ιατρική τοπογραφία και την επιδημιολογία, σε συνδυασμό με τη διερεύνηση και των απόψεων της τραγικής καθημερινής εμπειρίας των γηγενών πληθυσμών. Το εξάτομο βιβλίο του τυπώθηκε στο Παρίσι το 1801-1807.

Συγχρόνως, ο Ιταλός γιατρός του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος στα Επτάνησα Carlo Botta μελετά την ιατρική τοπογραφία της Κέρκυρας κατά την πρώτη περίοδο της κατοχής της, για την οποία το βιβλίο του, *Storia Naturale e Medica dell' Isola di Corfou*, εκδόθηκε στο Μιλάνο, πολύ, αργότερα, το 1823. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να σημειωθεί ότι η κεντρική υγειονομική υπηρεσία του στρατεύματος λάμβανε γνώση των παρατηρήσεων των γιατρών της, όπως μας πληροφορεί, το 1821, ο Γάλλος γιατρός του εκστρατευτικού Σώματος της Αιγύπτου J.B. Lattil, ο οποίος τότε παρουσίασε ως διδακτορική διατριβή στην Ιατρική Σχολή του Παρισιού τις παρατηρήσεις του για τις επιδημίες της πανώλης που είχαν πλήξει εκεί τα γαλλικά στρατεύματα: αυτός μας πληροφορεί επίσης τη διαδικασία υποβολής των σχετικών εκθέσεων των γιατρών στο "Conseil de Santé des armées" και την κατοπινή δημοσίευσή τους.

Στην πολιτική πληροφόρησης θα πρέπει να ενταχθεί και η αποστολή του ελληνικής καταγωγής Κορσικανού φυσιοδίφη Stephanopoli που έφθασε μέχρι τη Μάνη. Την ίδια εποχή για την περιοχή της Μάνης εκδηλώνεται και τον ενδιαφέρον για τη διερεύνηση της χλωρίδας της και των

φαρμακευτικών βοτάνων από τον διάσημο Άγγλο βοτανολόγο και γιατρό Sibthorp, τον συγγραφέα της *Flora Graeca*.

Και ακολουθεί το 1798 η εκστρατεία της Αιγύπτου. Μέσα από τα περιεχόμενα της έκθεσης του διευθυντή της υγειονομικής υπηρεσίας του εκστρατευτικού Σώματος Desgenettes, η οποία και δημοσιεύθηκε ευθύς με την επάνοδό του, το 1802, προβάλλουν η συλλογιστική και ο μηχανισμός της οργάνωσης της επιστημονικής έρευνας για την ιατρική τοπογραφία της Αιγύπτου και της Παλαιστίνης.

Το πότε και πώς άρχισε να διαμορφώνεται η ερευνητική επιστημονική θεώρηση από μέρους της υγειονομικής υπηρεσίας του γαλλικού στρατού, αλλά και του ναυτικού, σύμφωνα με δείγματα που υπάρχουν, δεν γνωρίζω επακριβώς και πέραν από τα όσα ανέφερα, απαιτείται σχετική αρχειακή διερεύνηση για την οποία δεν είμαι ο κατάλληλος. Πάντως, φαίνεται από τις σκέψεις και τις ενέργειες του Desgenettes ότι είχαν δρομολογηθεί προηγουμένως κάποιες σχετικές αποφάσεις και σχεδιασμοί.

Η επόμενη εκστρατεία στην περιοχή της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου ήταν αυτή στον Μοριά, όπου η υγειονομική υπηρεσία τηρεί τους διαμορφωμένους από την εκστρατεία της Αιγύπτου μηχανισμούς, όπως προκύπτει από τη σχετική έκθεση του διευθυντή της, γιατρού Roux, που και αυτή δημοσιεύθηκε αμέσως με την επάνοδο στη Γαλλία του κύριου Σώματος, το 1829.

Από τις επιπτώσεις της νοσολογίας αφ' ενός που αντιμετώπισαν και τα δύο εκστρατευτικά σώματα, (άμεση θνησιμότητα), προβάλλουν εμφαντικά η σημασία που είχαν η γνώση και τα προληπτικά μέτρα αντιμετώπισής της και αφ' ετέρου η προετοιμασία για την αντιμετώπισή της, η διαπίστωση ουσιαστικής ανυπαρξίας αυτών των μέτρων. Έτσι, ο Desgenettes παραπέμπει τους γιατρούς του για τη νοσολογία της Αιγύπτου στα αναφερόμενα από τον γνωστό γιατρό του 17ου αιώνα, τον Prosper Alpin. Οι Γάλλοι της εκστρατείας του Μοριά αγνοούν τις πρόσφατες παρατηρήσεις και πληροφορίες για τη νοσολογία της περιοχής, του γνωστού γιατρού και διπλωμάτη συμπατριώτη τους, του François Rouqueville, ο οποίος ήταν και γιατρός του εκστρατευτικού Σώματος της Αιγύπτου και το 1803, μετά τη γνωστή περιπέτεια της αιχμαλωσίας του και της παράδοσής του στους Τούρκους, έγινε διδάκτωρ της Ιατρικής Σχολής του Παρισιού, με θέμα την πανώλη, στην αντιμετώπιση της οποίας είχε πάρει μέρος κατά την ολιγόχρονη παραμονή του στην Αίγυπτο.

Οι επιπτώσεις υπήρξαν σημαντικές όπως τις προσδιορίζουν οι αριθμοί και οι αναλογίες τους. Έτσι και σε σύνολο 30.000 ανδρών που μετακινήθηκαν στις περιοχές Αιγύπτου και Παλαιστίνης σύμφωνα με τον Desgenettes, 4.157 πέθαναν από τις ασθένειες που προσβλήθηκαν, ήτοι το 14% του συνόλου του εκστρατευτικού Σώματος και το 46,6% από τους 8.915 συνολικώς θανόντες όπως εμφανίζεται και στον Πίνακα 1, όπου και οι διάφορες κατηγορίες των αιτιών θανάτου.

Όσον αφορά στο εκστρατευτικό Σώμα του Μοριά και για το χρονικό διάστημα επτά μηνών, ο Roux στην έκθεσή του σημειώνει ότι εισήχθησαν στα νοσοκομεία, που είχαν οργανώσει στην Πυλία και την Πάτρα, 4.766 ασθενείς, από το σύνολο των 14.000 ανδρών της δύναμης του Σώματος και απ' αυτούς απεβίωσαν οι 840, δηλ. θνησιμότητα 17,6% και μάλιστα χωρίς να έχει απασχολήσει τη νοσολογία τους η πανώλη, όπως είχε συμβεί στην Αίγυπτο.

Υπήρξαν και διαφορές στη θνησιμότητα στις δύο περιοχές, καθώς σε αυτήν της Πάτρας ανήλθε στο 13,7% και στην περιοχή της Πυλίας, κυρίως του Ναυαρίνου στο 21,6%, διαφορά εξαιρετικά σημαντική.

Ο Roux καταγράφει σε πίνακα το συνολικό αριθμό των νεκρών του Σώματος στα νοσοκομεία και τα στρατόπεδα, οι οποίοι και ανέρχονται στους 915. Τον αριθμό αυτόν τον τροποποιεί σε 1.000 νεκρούς καθώς προσθέτει και αυτούς που κατά τις πληροφορίες τους πέθαναν κατά την επάνοδό τους στη Γαλλία, ασθενείς ή αναρρωνύοντες.

Ως προς τη νοσολογία που έπληξε το Σώμα συντριπτική ήταν η αναλογία των εμπύρετων νοσημάτων και κυρίως των ελονοσιακών πυρετών, όπως μας την προσφέρουν οι εκτιμήσεις των ημερών νοσηλείας γι' αυτά από τον Roux και τις σχετικές ποσοστιαίες αναλογίες που εμφανίζονται στον Πίνακα 2, όπου στα εμπύρετα νοσήματα αντιστοιχεί το 87,9% του συνόλου των ημερών νοσηλείας στα νοσοκομεία, στους τραυματισμούς το 7,2%, στα αφροδίσια νοσήματα το 3,3%, και στην ψώρα το υπόλοιπο 1,6%.

Αντίστοιχες περίπου είναι και οι αναλογίες των νοσημάτων που αντιμετώπιστηκαν στο νοσοκομείο της Πάτρας, σύμφωνα με τα στοιχεία του γιατρού Judan, ήτοι το 94,4% τα εμπύρετα νοσήματα, 3,7% οι τραυματίες, 1,1% οι πάσχοντες από αφροδίσια και 0,8% οι προσβληθέντες από την ψώρα. (Βλ. Πίνακα 3).

Η συντριπτική αναλογία των εμπύρετων νοσημάτων οφειλόταν στους διαλείποντες, ελονοσιακούς πυρετούς, οι οποίοι πήραν μορφή επιδημική, καθώς έπληξαν ευαίσθητοποιημένα ανοσοβιολογικώς άτομα και έτσι α-

κολουθήθηκε η συνήθης συμπεριφορά των νέων νοσημάτων με τις επιδημικές εκρήξεις τους. Έτσι οι πυρετοί αυτοί, των οποίων ένα μέρος αφορούσε και σε πνευμονικά νοσήματα, ήταν το αντικείμενο όχι μόνο της νοσηλευτικής και θεραπευτικής αντιμετώπισής τους, αλλά και των επιστημονικών παρατηρήσεων και προβληματισμών, των γιατρών του Σώματος, τομέας που συγκροτεί το πρώτο σκέλος της επιστημονικής τους δραστηριότητας, όπως αυτή καταγράφεται στην έκθεση του Roux. Στη δραστηριότητα αυτή θα πρέπει να επισημανθεί το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έχει το γεγονός ότι τις απαντήσεις στους προβληματισμούς τους και την κατοχύρωσή τους προσπάθησαν να τη βασίσουν σε παθολογοανατομικές παρατηρήσεις με ευρεία χρήση νεκροτομών.

Πριν προχωρήσω στην παρουσίαση του γραπτού επιστημονικού έργου των γιατρών του Σώματος του Μοριά, θα σταθώ στις προσπάθειες των υπευθύνων της υγειονομικής υπηρεσίας του γαλλικού στρατού να οργανώσουν σοβαρή επιστημονική υπηρεσία. Τόσο ο Desgenettes, όσο και ο Roux προσπάθησαν να προσελκύσουν γιατρούς με αυξημένα επιστημονικά ενδιαφέροντα και επιδόσεις, όπως προκύπτει από τις ενέργειές τους και τους επιστημονικούς τίτλους των γιατρών αυτών, όπως καταγράφονται στις διδακτορικές διατριβές που συνέταξαν μετά την επιστροφή τους και με υλικό, ως επί το πλείστον, από τη νοσολογία που αντιμετώπισαν. Ο Desgenettes, μάλιστα, μπροστά στις δυσχέρειες που αντιμετώπισε για την οργάνωση της υπηρεσίας του κατέφυγε στην Ιατρική Σχολή του Montpellier, της οποίας ήταν απόφοιτος, για να του υποδείξουν γιατρούς, οι οποίοι και ακολούθησαν την εκστρατεία και εργάστηκαν σοβαρά στον επιστημονικό τομέα.

Στην εγκύκλιο που κυκλοφόρησε με οδηγίες προς τους γιατρούς τονίζει ότι:

Για να εφαρμοσθούν προπάντως οι αρχές υγιεινής και να ανακαλύψουμε αποτελεσματικά φάρμακα σε μια νέα για μας χώρα, είναι απαραίτητο να συγκροτήσουμε επιμελώς την ιατρική τοπογραφία της. Αυτός είναι ο λόγος που με αναγκάζει να σας προσφέρω ένα ενιαίο σχέδιο που θα σας είναι χρήσιμο για να κατατάξετε τις παρατηρήσεις σας, και στη συνέχεια παραθέτει το σχέδιό του.

Τις επιστημονικές επιδόσεις του Σώματος των γιατρών που προΐστατο ο Roux και παρουσιάζει στην έκθεσή του, θέλησε να τις κατευθύνει και το πέτυχε, όπως προκύπτει από τη θεματολογία των πανεπιστημιακών διατριβών των γιατρών του, προς την κατεύθυνση της συγκρότησης της ιατρικής τοπογραφίας της Πελοποννήσου. Στην προσπάθειά του αυτή αναφέρεται στην έκθεσή του και κυρίως στην αποχαιρετιστήριο εγκύκλιό

του προς τους παραμένοντες με τα στρατεύματα που απεκλήθησαν “της κατοχής”, επισημαίνοντας την έλλειψη μιας τέτοιας μελέτης. Ίσως και να θέλει με το περιεχόμενό της να αιτιολογήσει, αν όχι να δικαιολογήσει, τον αιφνιδιασμό που τους επιφυλάχθηκε από τη νοσολογία της Πελοποννήσου και την επιδημική έκρηξη των διαλειπόντων πυρετών, προβάλλοντας την έλλειψη βοηθημάτων σχετικών, χωρίς βεβαίως, όπως τονίσαμε, να δικαιολογείται για την άγνοια των στοιχείων και πληροφοριών του Rouqueville. Γράφει:

... Το βιβλίο της φύσης, Κύριοι, δεν άργησε να ανοίξει για μας. Μόλις φθάσαμε στις ελληνικές ακτές αμέσως μας πρόσφερε μια ιδιαίτερα ευτυχή για την εμπειρία μας έκφρασή της, με τις βαρειές λοιμώξεις που αναπτύχθηκαν στα στρατεύματά μας.

Προτρέπει τους γιατρούς να επιτελέσουν επιστημονικό έργο, καθώς όπως σημειώνει:

... η επιστήμη θα πλουτίσει από τις παρατηρήσεις τους, τις θεωρήσεις τους και τις απόψεις τους και τι δεν θα έχει κανείς να ελπίζει από τα φώτα τους και τις επιδιώξεις τους, διεισδύοντας σ'αυτές καθώς το επιτρέπουν η έκταση των καθηκόντων τους, τα πλεονεκτήματα της θέσης τους και η σεμνότητα του λειτουργήματός τους.

Πέρα όμως από τις επιστημονικές προσπάθειες και επιδόσεις των γιατρών του Σώματος κατά την εκτέλεση του νοσηλευτικού τους έργου, υπάρχει, όπως αναφέρθηκε, και ο τομέας των συγγραφικών τους επιδόσεων, με διδακτορικές διατριβές, άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά, αλλά και βιβλία, όπως θα δούμε στη συνέχεια αυτής της παρουσίασης. Πριν προχωρήσω όμως λεπτομερέστερα σε αυτό το πεδίο των επιδόσεων, θα τοποθετήσω μερικές γενικότερες θεωρήσεις για όλο το επιστημονικό έργο, το οποίο και θα πρέπει να διερευνηθεί και να κριθεί κάτω και μέσα από ορισμένες παραμέτρους, οι οποίες και αφορούν στους παρακάτω κύριους προβληματισμούς.

1. Το είδος της νοσολογίας που αντιμετώπισαν οι γιατροί στις περιοχές που βρέθηκαν
2. Τις ιδιαιτερότητες αυτής της νοσολογίας
3. Τον βαθμό γνώσης που είχαν γι'αυτήν
4. Τις επιστημονικές απόψεις και προβληματισμούς της ιατρικής Ευρώπης
5. Το είδος και τον βαθμό των προβληματισμών

Παρότι είχαν περάσει τριάντα σχεδόν χρόνια από την εκστρατεία της Αιγύπτου, η κυριαρχία του Desgenettes, ο οποίος είναι πλέον καθηγητής

της Υγιεινής στην Ιατρική Σχολή του Παρισιού, εξακολουθεί να υφίσταται έντονη. Έτσι ο Roux αναγράφει στην έκθεσή του ότι “έκανα γνωστή την προετοιμασία της αποστολής, πριν από την αναχώρησή μας στον βαρόνο Desgenettes”, ενέργεια που δηλώνει σχέσεις με την Υγειονομική Υπηρεσία του στρατού. Η έκθεση του Roux νομίζω πως έχει μια σχέση πρόκλησης για τη δεύτερη έκδοση από τον Desgenettes της δικής του *Histoire Médicale de l'Armée d'Orient*, το 1830, είκοσι-οκτώ ολόκληρα χρόνια μετά την πρώτη, το 1802. Βεβαίως, ο Desgenettes προβάλλει ως κίνητρο την εκστρατεία της Αφρικής, το 1830 στο Αλγέρι, όπως σημειώνει σχετικά στον πρόλογο του. Θέλοντας προφανώς, και δίκαια νομίζω, να προβάλλει την επίδραση της δικής του δραστηριότητας και των κατευθύνσεών του στα επιτεύγματα της Υγειονομικής Υπηρεσίας του γαλλικού στρατού και των επιστημονικών επιδόσεων των γιατρών της, γράφει:

Από το 1802 μέχρι το 1830, η στρατιωτική μας ιατρική έχει εμπλουτισθεί με πολυάριθμο υλικό και ιδιαίτερος από μερικές ενδιαφέρουσες εκθέσεις για τις εκστρατείες μας.

χωρίς βεβαίως να αναφέρεται ονομαστικώς στον Roux. Και καταλήγει στον πρόλογο του γράφοντας:

...έχουμε την ικανοποίηση να ιδούμε τα έργα μας να χρησιμεύουν ως βάση στους συγγραφείς που έχουν συνδέσει τις προσπάθειές τους με τις δικές μας για να προκύψουν και μερικά αγαθά από τις δυστυχίες του πολέμου.

Χωρίς να προχωρήσω σε ανάλυση των παραπάνω παραμέτρων θα σημειώσω μόνο, ως κύριο προβληματισμό, όπως αναφέρθηκε, την επιδημική εκδήλωση των διαλειπόντων πυρετών. Το γενικότερο και μείζον νοσολογικό πρόβλημα της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, η πανώλη και οι επιδημίες της, δεν τους απασχόλησε, εκτός από δύο που είχαν επισκεφθεί την περιοχή των Καλαβρύτων για να ελέγξουν τη μικρής έκτασης επιδημία που είχε υποτροπιάσει και υπέβαλαν σχετική έκθεση.

Η σύγκυση στη διάγνωση της νόσου, καθώς και η μεταδοτικότητά της αποτελούσαν σημαντικό προβληματισμό και πεδίο αντικρουόμενων απόψεων από μέρους της ιατρικής της Ευρώπης, που οδήγησαν σε έντονες διαμάχες με σημαντικές επιπτώσεις. Μένω σ' αυτές τις γενικές τοποθετήσεις γιατί τα κεφάλαια αυτά είναι μεγάλα και απαιτούν ειδικές αναλύσεις.

Στοιχεία για τη μεθοδολογία της διαγνωστικής διερεύνησης των νοσητών και της θεραπευτικής αντιμετώπισης των νοσημάτων, νέων ή διάφορης συμπτωματολογίας σε μερικά σημεία τους από τα γνωστά σ' αυτούς, προκύπτουν μέσα από τις περιγραφές, ιδίως των σπάνιων περιπτώσεων

ή αυτών με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, που καταγράφονται στην έκθεση του Roux ή στις άλλες επιστημονικές καταγραφές και μελέτες.

Όπως αναφέρθηκε, ο έλεγχος της κλινικής διάγνωσης και της απάντησης στα διαγνωστικά προβλήματα, αλλά και στα θεραπευτικά, στάθηκαν σημαντικά στην παθολογοανατομική παρατήρηση στις νεκροτομές. Η αξιολόγηση της συμπτωματολογίας και του θεραπευτικού αποτελέσματος και η ένταξη όλων των παρατηρήσεων στα νοσοκομεία σε στατιστικές καταγραφές και εκτιμήσεις είναι ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο της μεθοδολογίας που χρησιμοποίησαν οι Γάλλοι γιατροί.

Σε μια γενικότερη θεώρηση της θεματολογίας που απασχόλησε τους συγγραφείς γιατρούς του Σώματος και πριν από τη λεπτομερέστερη παρουσίασή τους, δύο υπήρξαν τα κυρίαρχα θέματα: 1. Οι παρατηρήσεις και οι απόψεις τους για τη νοσολογία που έπληξε το γαλλικό στράτευμα και τη διακίνησή τους στα αναπτυχθέντα στρατιωτικά νοσοκομεία με δυσχερείς συνθήκες και έλλειψη τόσο υγειονομικού και φαρμακευτικού υλικού όσο και ιατρικού προσωπικού, όπως παραστατικά σημειώνει ο ίδιος ο Roux, γράφοντας σε αναφορά του προς τη Διοίκηση του Σώματος, στις 12 Οκτωβρίου:

Η ταχεία ανάπτυξη του αριθμού των ασθενών και η ένταση των ασθενειών καθιστούν ανεπαρκές το προσωπικό των αξιωματικών υγείας, οι οποίοι έχουν προσαρτηθεί σε μας. Αρκετοί από αυτούς έχουν ασθενήσει και μερικοί έχουν αποβιώσει

2. Η Ιατρική Τοπογραφία της Πελοποννήσου. Τα αναφερόμενα σε αυτήν είτε είναι αντικείμενο χωριστών μελετών ή περιλαμβάνονται στη δομή άλλων.

Στις μελέτες που αφορούν στη νοσολογία που έπληξε το στράτευμα σημαντική θέση κατέχει και η λεπτομερής καταχώρηση των νεκροτομικών ευρημάτων.

Η σημασία των μελετών αυτών είναι σημαντική και ενδιαφέρουσα καθώς:

1. Συγκροτούνται από επιστημονικό υλικό της προσωπικής τους εμπειρίας.

2. Αποτελούν τις πρώτες επιστημονικώς συγκροτημένες μελέτες για τη νοσολογία του πελοποννησιακού χώρου, με όλες τις παραμέτρους της Ιατρικής Τοπογραφίας.

3. Συγκροτούν παρατηρήσεις συμπεριφορών των νοσολογικών οντοτήτων ενός ξένου χώρου, σε μια συμπαγή ξένη ομάδα πληθυσμού που εκτίθεται για πρώτη φορά στην επίδραση αυτής της νοσολογίας

4. Εμπεριέχουν τις πρώτες παθολογοανατομικές παρατηρήσεις στη νοσογραφία του Ελλαδικού χώρου.

5. Προβάλλουν τις δυνατότητες επιστημονικής προσφοράς της στρατιωτικής ιατρικής.

Από την πλευρά της θεματολογίας των μελετών και τις επιλογές της από μέρους των γιατρών θα σημειώσουμε τα ακόλουθα:

Η ειδικότητα, η θέση κατά την άσκηση των καθηκόντων των γιατρών του Σώματος, η νοσολογία και οι συνθήκες που αντιμετώπισαν, υπήρξαν καθοριστικά γενεσιουργά αίτια.

Η υπεροχή των χειρουργών σε μια υγειονομική υπηρεσία του στρατεύματος είναι βεβαίως φυσιολογική. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι χειρουργοί την εποχή εκείνη ήταν και οι βασικοί νοσοκομειακοί γιατροί και έτσι είχαν σημαντική νοσηλευτική εμπειρία και επί των παθολογικών νοσημάτων. Βεβαίως, στην περίπτωση της εκστρατείας του Μοριά το Γαλλικό Σώμα δεν αντιμετώπισε στην ουσία πολεμικές επιχειρήσεις και ήταν επόμενο η θεματολογία των επιστημονικών μελετών να παραμείνει μακριά από τη χειρουργική, εκτός από μία διατριβή, αυτή για τα πολεμικά τραύματα. Όλες οι άλλες κινήθηκαν στις περιοχές της παθολογίας και της ιατρικής τοπογραφίας.

Η ιατρική τοπογραφία, καθώς ήταν και η βασική ερευνητική παράμετρος στην επιστημονική πολιτική και το σχεδιασμό της κεντρικής υγειονομικής υπηρεσίας και αυτής των εκστρατευτικών σωμάτων, απασχόλησε και στην περίπτωση των γιατρών της εκστρατείας του Μοριά το ενδιαφέρον τους, είτε εξ ολοκλήρου, είτε μερικώς, στις πέντε από τις επτά μελέτες, που γνωρίζω τη δομή τους και το περιεχόμενό τους, καθώς τις διαθέτω στο πρωτότυπο ή σε αντίγραφα, εκτός από το βιβλίο του Pallas, το οποίο δεν γνωρίζω πέρα από βιβλιογραφικές παραπομπές σε αυτό.

Οι διαλείποντες πυρετοί αποτέλεσαν το κύριο νοσολογικό πρόβλημα που απασχόλησε αποκλειστικώς δύο από τις μελέτες –αυτές των Gaussaud και του Pallas– και περιλαμβάνονται σε όλες τις υπόλοιπες –πλην αυτών με θέμα τα τραύματα και τη φαντασία– ως κύριο νοσολογικό πρόβλημα των περιοχών της Πελοποννήσου. Κύριο θέμα για την αντιμετώπισή τους και τους προβληματισμούς που προκάλεσαν στην υγειονομική υπηρεσία υπήρξαν οι διαλείποντες πυρετοί στην έκθεση του Roux, άμεση ήταν και η διασύνδεσή τους με τα στοιχεία της ιατρικής τοπογραφίας των περιοχών που υπήρξαν επίκεντρα της εκδήλωσής τους, όπως στις μελέτες του Judan για την περιοχή της Πάτρας και του

Gaussaud για την περιοχή του Ναυπλίου, και για τις οποίες υπάρχει εκτεταμένη ανάλυση και εκτίμηση των αναφερομένων, σε παλαιότερες μελέτες μου.

Αλλά και στη μελέτη του Dussi, για τη λανθασμένη εκτίμησή του, ότι η ασθένεια που είχε πλήξει το 1831 τους Γάλλους στρατιώτες στην Καλαμάτα ήταν η ασιατική χολέρα, περιλαμβάνει αρκετά στοιχεία για την ιατρική τοπογραφία της πόλης και της περιοχής της.

Σημειώνω ως λανθασμένη τη θεώρηση της ασθένειας αυτής ως χολέρας, αντί της δυσεντερικής της μορφής και συμπτωματολογίας, συνηθισμένης στην περιοχή, και για τον λόγο ότι μόλις τότε η χολέρα, προερχόμενη από την Αγγλία είχε πλήξει τη Γαλλία. Η σύγχυση αφορούσε και σε μερικές ελληνικές πηγές καθώς ο χρησιμοποιούμενος κοινός όρος “χολόρροια” γι’ αυτές τις νοσολογικές εκδηλώσεις, την προκαλούσαν. Η πρώτη εκδήλωση χολέρας επί του τότε ελλαδικού εδάφους ήταν αυτή, το 1843, στη Σκιάθο, όπου και περιορίσθηκε.

Από την πλευρά της θεματολογίας ενδιαφέρον έχει η εκτός γενεσιουργών ερεθισμάτων, τουλάχιστον εμφανών, σύνθεση της μελέτης και μάλιστα από χειρουργό, που αφορά στην επίδραση της φαντασίας πάνω στις ασθένειες. Βεβαίως, η μελέτη δεν εμπεριέχει στοιχεία που να οδηγούν σε συσχέτισή τους με εμπειρίες από την εκστρατεία, χωρίς όμως και να αποκλείονται, καθώς η επίδραση των ψυχολογικών καταστάσεων των ασθενών πάνω στις εξελίξεις των κάθε μορφής ασθενειών είναι παραδεκτή από την αρχαιότητα και την ιπποκρατική συλλογή.

Ως κύρια και κεφαλαιώδη μέρη της έρευνάς του ο Hutin τοποθετεί τη “Φαντασία ως αιτία ασθενειών” (L’imagination cause des maladies) και τη “Φαντασία ως επιπλοκή των ασθενειών” (L’imagination complication des maladies).

Χωρίς να γίνεται οποιαδήποτε σχετική μνεία θα πρέπει να σταθούμε και στο αναφερόμενο σε άλλες πηγές έντονο “κλίμα νοσταλγίας” που είχε καταλάβει πολλούς Γάλλους στρατιώτες, ασθενείς και μη, κάτω από την επίδραση των αντίξοων συνθηκών διαβίωσής τους και την οξύτητα των νοσολογικών εκδηλώσεων. Το ίδιο αναφέρεται ότι συνέβη και με τους στρατιώτες του αιγυπτιακού σώματος του Ιμπραήμ.

Ο χειρουργός Grégoire, στη θεματική επιλογή του για τη διατριβή του, Γενικές θεωρήσεις πάνω στα τραύματα εκ πυροβόλων όπλων, φαίνεται ότι ξεκίνησε από την εμπειρία του από την εκστρατεία της Αλγερίας, το 1830, στην οποία πήρε μέρος μετά τον Μοριά. Και ήταν φυσικό, καθώς στην Πελοπόννησο οι πολεμικές επιχειρήσεις του Σώματος υπήρξαν

ελάχιστες –αυτές του Ρίου– και οι τραυματισμοί ήταν οι περισσότεροι απότοκοι ατυχημάτων.

Όπως προκύπτει από τον Πίνακα 5, οι τέσσερις από τις πέντε διδακτορικές διατριβές υποβλήθηκαν στην Ιατρική Σχολή του Παρισιού. Όλες έχουν εκδοθεί στο τυπογραφείο των γνωστών φιλελλήνων Didot, το οποίο ήταν τότε και το επίσημο της Σχολής αυτής.

Θα σημειώσω, επίσης, ότι όπως προκύπτει από τις διατριβές αυτές φαίνεται ότι οι υποψήφιοι ήταν υποχρεωμένοι να παραθέσουν τέσσερις έως έξι από τους αφορισμούς του Ιπποκράτη, σχετικούς με το θέμα τους.

Ενδιαφέρον έχει να σημειωθεί ότι επιστημονικά ενδιαφέροντα για την επιδημιολογία και μάλιστα αυτήν της πανώλης στην περιοχή της Πυλίας και στα στρατόπεδα των Αιγυπτίων εκφράστηκαν και από την πλευρά των Ευρωπαίων γιατρών τους. Ο J. Millingen, αιχμάλωτος του Ιμπραήμ στο Ναυαρίνο όπου βρισκόταν με τα ελληνικά σώματα, δημοσίευσε, το 1831, στο περιοδικό *London Medical Gazette*, μελέτη του για την αντιμετώπιση της επιδημίας πανώλης στην Πυλία και το αιγυπτιακό στράτευμα το 1825 και 1826. Επίσης μελέτες για την επιδημία της πανώλης το 1828 στην ίδια περιοχή έγιναν από τον Γάλλο γιατρό Lardon, και τον Ιταλό Grassi.

Θα ήθελα να κλείσω τη σύντομη αυτή παρουσίαση ενός μεγάλου και σημαντικού θέματος με ορισμένες παρατηρήσεις και επισημάνσεις που θα τις επικεντρώσω στις ερευνητικές ανεπάρκειες που δυστυχώς υπάρχουν πάνω στο θέμα αυτό. Αυτό δηλώνεται από την έλλειψη προσέγγισης και γνώσης των αρχαικών γαλλικών πηγών από τη μια πλευρά και από την άλλη από την απουσία ουσιαστικής ενασχόλησης με το θέμα ή κάποια από τις πτυχές του από την ιστοριογραφία.

Έτσι, σε Σεμινάριο που έγινε τον Μάρτιο του 1993 στο Πανεπιστήμιο Paris 7, με θέμα, *L'invention scientifique de la Méditerranée*, πήρε μέρος ως κύριος ομιλητής ο Αμερικανός ιστορικός Michael Osborne (University of California, Santa Barbara), με θέμα "The medicine and hygiene of the expeditions to Egypt, Morea and Algeria", όπου ιδιαιτέρως αναφέρεται στους προβληματισμούς που υπήρχαν με την ιατρική τοπογραφία των περιοχών. Επιμένει μάλιστα ιδιαιτέρως πάνω στις σχετικές ιπποκρατικές αντιλήψεις και τις διασυνδέει επιμελώς. Είναι όμως αξιοπερίεργο ότι για την Ιατρική Τοπογραφία της Πελοποννήσου αναφέρεται σε μερικά σποραδικά στοιχεία νοσολογίας που υπάρχουν στα κείμενα του Bory de Saint Vincent και αγνοεί την έκθεση του Roux, όπως επίσης και το παρουσια-

ΙΑΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ

ζόμενο από την πλευρά μας επιστημονικό έργο των γιατρών της Στρατιωτικής Αποστολής, ενώ αυτές οι εκδηλώσεις είναι και τα συστατικά στοιχεία των επιστημονικών δραστηριοτήτων των γιατρών των Γαλλικών Εκστρατευτικών Σωμάτων, που ήταν και μέσα στα αναπτυσσόμενα, κυρίως για την εκστρατεία της Αιγύπτου και των δραστηριοτήτων του Desgenettes.

Από την άλλη πλευρά, σε αίτημά μας για βιβλιογραφική σχετική επί του θέματος πληροφόρηση, πήραμε από την École des Hautes Études την απάντηση ανυπαρξίας δημοσιευμάτων αυτής της θεματολογίας.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Θάνατοι στο Γαλλικό Εκστρατευτικό Σώμα της Αιγύπτου
(στοιχεία από τον Desgenettes)

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΘΑΝΑΤΩΝ	ΑΡ. ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΩΝ	%
Φονευθέντες στις μάχες	3.614	40,5
Θανόντες τραυματίες	854	9,6
Φονευθέντες σε ατυχήματα	290	3,3
Θανόντες από συνήθη νοσήματα	2.468	27,7
Θανόντες από την πανώλη	1.689	18,9
Σύνολο	8.915	100

ΠΙΝΑΚΑΣ Ια

Απώλειες σε θανάτους των 14.000 ανδρών του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος στον Μοριά για το διάστημα 7 μηνών (Σεπτ.1828-Μάρτ.1829)
(στοιχεία από τον Roux)

ΧΩΡΟΙ ΝΟΣΗΛΕΙΑΣ	ΕΙΣΑΧΘΕΝΤΕΣ ΑΣΘΕΝΕΙΣ	%	ΘΑΝΟΝΤΕΣ	%
Νοσοκομεία	4.766	34	840	6
Νοσοκομεία και στρατόπεδα	—	—	915	6,5
Νοσοκομεία, στρατόπεδα, επαναπατρισθέντες	—	—	1.000	7,1

ΠΙΝΑΚΑΣ Ιβ

Θνητότητα των νοσηλευθέντων στα νοσοκομεία
(στοιχεία από τον Roux & Judan)

	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΝΟΣΗΛΕΥΘΕΝΤΩΝ	ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΘΑΝΟΝΤΩΝ	%
Νοσοκομεία Πυλίας	2.655	550	20,7
Νοσοκομείο Πάτρας	2.111	290	13,7
Σύνολο	4.766	840	17,6

ΙΑΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Κατανομή των ημερών νοσηλείας των ασθενών
κατά κατηγορίες νοσημάτων και νοσοκομεία

ΝΟΣΗΜΑΤΑ	ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ ΠΥΛΙΑΣ				ΝΟΣΟΚ. ΠΑΤΡΑΣ	ΓΕΝ. ΣΥΝΟΛΟ	
	Κορώνης	Μεθώνης	Γάλοβας Ναυαρίνου	Σύνολο		Ημέρες νοσηλείας	%
Εμπύρετα %	1.504 1,9	5.593 7,2	40.099 51,6	47.196 39,3	30.581	77.777	87,9
Τραυματισμοί %	11 0,2	1.838 21	2.707 42,6	4556 71,8	1.786 28,2	6.342	7,2
Αφροδίσια %	-	469 16,2	1.697 58,4	2166 74,6	739 25,4	2.905	3,3
Ψώρα %	-	-	838 59,2	838 59,2	577 40,8	1.415	1,6

ΠΙΝΑΚΑΣ III

Νόσηση στο Νοσοκομείο της Πάτρας κατά κατηγορίες νοσημάτων
(5/10/1828-15/3/1829) (Judan, Δ.35)

	ΝΟΣΗΛΕΥΘΕΝΤΕΣ ΑΣΘΕΝΕΙΣ	%
Εμπύρετα νοσήματα	1.993	94,4
Τραυματίες	78	3,7
Αφροδίσια	24	1,1
Ψώρα	16	0,8
Σύνολο	2.111	

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Εκθέσεις επί νοσολογικών και νοσηλευτικών προβλημάτων
του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος στον Μοριά

ΟΝΟΜΑ ΓΙΑΤΡΟΥ	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑ	ΘΕΜΑ ΕΚΘΕΣΕΩΝ	ΕΙΔΟΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗΣ	ΧΡΟΝΟΣ
Roux Gaspar	Παθολόγος Δ/ντής Υγειονομ. Υπηρεσίας του Σώματος	Histoire Medicale de l'Armée Française en Morée, pendant la campagne de 1828	Βιβλίο Paris	1829
Bobillier	Χειρουργός Δ/ντής Νοσοκομείου Πάτρας	Έκθεση για την επιδημία της πανώλης στην περιοχή Καλαβρύτων Rapport sur la peste observée à Calavryta et à Vrachni en Morée (1827-8)	Χειρόγραφο Γ.Α.Κ. Journal Général de Médecine Paris, V.CVI	Δεκεμβ. 1828 1829

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΙΝΑΚΑΣ V

Επιστημονικά δημοσιεύματα των γιατρών
του Γαλλικού Εκστρατευτικού Σώματος

ΟΝΟΜΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΓΙΑΤΡΟΥ	ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑ	ΘΕΜΑ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	ΕΙΔΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	ΧΡΟΝΟΣ
Hutin, J.M.Felix	Χειρουργός	Influence de l'Imagination sur les Maladies	Διδακτορική Διατριβή Paris	1830
Grégoire J. Henri	“ “	Considérations générales sur les plais d'Armes a Feu.	“ “	1833
Gittard, P.Emile	Χειρουργός	Considérations générales sur la Constitution Physique du Peloponèse et son influence sur le caractère et les maladies de ses habitants.	Διδακτορική Διατριβή Paris	1834
Dussi, V.P.T.	“ “	Essai sur un Choléra Epidémique observé en Grèce dans l'année 1831	“ “	1834
Judan, M.A. Emmanuel	“ “	Considérations sur la Topographie Médicale de Patras.	Διδακτορ. Διατριβή Strasbourg	1834
Gaussaud, Prosper	Παθολόγος	Mémoire et Observations sur les Fièvres Intermittentes Pernicieuses, qui ont règné à Nauplie (Grèce) pendant l'automne de 1832, précédés d'un aperçue topographique de cette ville.	Μελέτη στο Περιοδικό Mémoires de Médecine, Chirurgie, Pharmacie Militaires Paris, vol. XL.	1836
Pallas	Παθολόγος	Reflexions sur l'intermittence considérée chez l'homme dans l'état de santé et dans l'état de maladie, etc.	Βιβλίο Paris	1830

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ.
ΟΙ ΑΠΟΗΧΟΙ

L' EXPÉDITION SCIENTIFIQUE DE MORÉE.
LES RÉTOMBÉS

Les modes de prospection des architectes et des archéologues de l'Expédition de Morée*

F. L. Lucarelli

"[...] Ils devront [...] compléter pour le continent et les îles, les travaux scientifiques de notre expédition de Morée [...]".

Ce conseil destiné aux premiers "Athéniens", que je place en exergue et qui figure dans l'ouvrage de Georges Radet consacré à *l'histoire et l'œuvre de l'École française d'Athènes*, souligne le hiatus existant entre la portée scientifique des travaux menés par l'Expédition de Morée, et leur faible impact auprès du public, même érudit.

Explicitement invoquée comme exemple², la *Commission d'Égypte*, voulue par Bonaparte, a sans doute amplifié ce manque d'intérêt. Plus prestigieuse, plus rigoureuse dans son organisation, plus fructueuse dans ses recherches, récoltant entre 1798 et 1801, sous la direction de Monge et de Berthollet, une moisson scientifique et archéologique considérable, elle devint une sorte de référence difficile à égaler³.

Longtemps méconnue, souvent sous-estimée, l'Expédition de Morée devenue aujourd'hui un objet d'études mérite d'être sauvée de l'oubli. Archéologue de formation, ayant étudié à la fois l'organisation et les membres de cette entreprise, j'ai choisi dans le cadre de ce colloque, d'examiner les modes de prospection des architectes et des archéologues.

La problématique, simple, peut être résumée en deux points essentiels: les méthodes de recherche, communiquées aux voyageurs sous forme d'instructions, sont-elles différentes ou semblables à celles appliquées sur le terrain, et les savants sont-ils encore des antiquaires ou déjà des archéologues?

En préambule, évoquons brièvement la genèse de l'Expédition scientifique de Morée, en nous intéressant plus particulièrement aux sections d'architecture/sculpture et d'archéologie.

L'idée d'une mission savante en Morée hante les esprits dès avril

1828⁴, mais c'est seulement le 28 juillet de la même année que le vicomte Siméon, directeur de l'administration des beaux-arts au ministère de l'Intérieur, adresse un long rapport à Martignac, sur un projet d'expédition scientifique qui accompagnerait une expédition militaire⁵. Quatre mois après, le 22 novembre, Martignac envoie une lettre aux trois Académies de l'Institut de France⁶, dans laquelle il les invite à constituer une commission chargée, avec l'accord du ministère de l'Intérieur, de choisir les membres, de rédiger les instructions, et de veiller à l'exécution des travaux de l'expédition⁷.

Cette commission est composée de six personnes, les trois Académies de l'Institut ayant délégué chacune deux de leurs membres. L'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, qui gère la section d'archéologie, est représentée par Charles-Benoît Hase et Désiré-Raoul Rochette alias "Raoul-Rochette"⁸; l'Académie des Beaux-Arts, responsable des architectes, par Jean-Nicolas Huyot et Charles Percier⁹. Le 26 décembre 1828, un arrêté ministériel stipule que l'Expédition scientifique de Morée comprend trois sections dites: 1. d'histoire naturelle, 2. d'archéologie, 3. d'architecture et de sculpture¹⁰. A la tête de chacune d'elles est placé un directeur ou chef, lequel est entouré par un nombre variable de collaborateurs¹¹.

Pour la seconde section: L.-J.-J. Dubois, Ch. Lenormant, avec pour adjoints: E. Quinet, littérateur, les peintres-dessinateurs, Amaury-Duval et F. Trézel, M. Schinas, "antiquaire" - interprète grec; Dubois, dessinateur des antiquités égyptiennes au Musée du Louvre en 1817 et Lenormant, archéologue, ont respectivement les postes de directeur et sous-directeur.

Pour la troisième section: G.-A. Blouet, architecte, ancien pensionnaire de l'Académie de France à Rome, avec pour adjoints: A. Ravoisié, A. Poirot, le sculpteur J.-B. Vietty, et F. de Gournay; Blouet fait office de chef.

Expédition publique, financée par l'État et patronnée par le ministère de l'Intérieur, cette entreprise rompt avec les voyages d'érudits ou d'artistes effectués à titre privé ou à l'initiative de grands seigneurs tout au long du XVIIIe siècle. Scientifique, "dans l'esprit qui préside à sa création comme dans le titre des publications¹², l'Expédition de Morée s'affranchit du *Voyage pittoresque* du comte de Choiseul-Gouffier.

Le profil des savants sera examiné en étudiant leur comportement sur le terrain.

I. - Les Instruments de l' Exploration

Les instruments de la prospection sont à la fois théoriques, sous forme d' instructions, et concrets, avec les "outils" nécessaires à la recherche: livres, cartes et équipement.

Les instructions

Les instructions définies à Paris et destinées aux savants sont de deux types¹³.

Celles dévolues aux hommes de la section d'archéologie sont pratiques, et didactiques, en prise directe avec la marche à suivre sur le terrain. Il s'agit d'une sorte de guide pour explorateur lettré, constitué de cinq fascicules autonomes, où abondent les références aux ouvrages édités des meilleurs auteurs. Les premiers sont consacrés à quatre des sept nomes qui divisent le Péloponnèse: Achaïe, Élide, Messénie et Arcadie; le cinquième concerne les inscriptions, les manuscrits et la langue¹⁴. Les fascicules se rapportant aux observations topographiques sur la Laconie et l'Argolide semblent aujourd'hui perdus.

Les membres de la section d'archéologie prospectent en suivant un itinéraire préétabli, perclus de références: c'est une archéologie littéraire, une archéologie de cabinet qui n'essaie pas d'adopter une méthode de recherche en fonction du site, ou plus simplement en adéquation avec lui.

La sensibilité et le cursus des deux érudits représentant l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, qui gère cette section, ont sans doute induit à une approche littéraire donc indirecte du territoire et de l'Antiquité grecs. Hase, nommé professeur de paléographie grecque à l'École des langues orientales en 1816, et Raoul-Rochette, promu en 1818 conservateur des médailles et des antiques à la Bibliothèque Nationale, sont antiquaires plus qu'archéologues.

Les instructions rédigées par J.-N. Huyot et adressées aux architectes, en particulier à Guillaume-Abel Blouet, ne se réfèrent pas à des recherches ou à des relations de voyage antérieures, mais constituent une sorte de discours de la méthode, analysant la prospection archéologique sous quatre points de vue différents: l'environnement, le site, le matériel, la fouille. Ces notions structurent le texte en quatre parties: itinéraire, géographie, antiquités et fouilles; ce dernier chapitre étant le plus succinct¹⁵.

La personnalité même de Jean-Nicolas Huyot explique certainement, en partie, cet intérêt pour une archéologie liée au site. Architecte, ayant séjourné de 1808 à 1812 à Rome comme pensionnaire de la villa Médicis, c'est également un homme de terrain qui voyagea en Orient et en Égypte en compagnie de Louis-Auguste de Forbin, à partir de 1817; à Athènes il releva la topographie de la ville.

Huyot définit une archéologie normative, où le prospecteur doit suivre et appliquer un ensemble d'instructions érigées en règles. En employant fréquemment des formules impératives telles que "il faut" ou "on doit", il recommande de dresser des cartes cotées, de répertorier minutieusement les éléments de voirie, d'indiquer la position et la distance entre les localités et les monuments isolés antiques ou modernes. Il insiste également sur l'exactitude des relevés d'édifices ou de plans, les modes et les matériaux de construction des bâtiments, les techniques du dessin.

Des recommandations destinées aux architectes se dégagent plusieurs points importants pour l'archéologie moderne, qu'il me semble intéressant d'analyser afin d'en saisir la portée et l'impact sur les savants envoyés en Grèce.

On peut en distinguer sept.

– Rédiger un compte rendu chronologique de l'itinéraire.

La description de l'exploration est conçue comme un journal de bord, un itinéraire minutieusement précis de l'espace traversé. Exhaustif, didactique, susceptible d'être utilisé par d'autres voyageurs, c'est un "topoguide" élaboré de manière méthodique et scientifique, à l'aide d'instruments de mesure comme la montre ou la boussole:

[...] Il faut inscrire sur un livre disposé à cet effet tout ce qui se passe à chaque instant de la journée. [...] Avant de se mettre en route, on écrit l'heure à laquelle on part. On indique le lieu du départ, et l'on voit sur la boussole la direction qu'on prend [...]¹⁶.

Le terrain semble davantage appartenir au visiteur, au "touriste" qu'au savant.

– Élaborer une carte.

Le voyageur dresse des cartes légendées de l'espace qu'il parcourt. Ce travail est d'abord fondé sur l'observation, puis sur l'éventuelle modification de modèles cartographiques préexistants. Une carte précise où sont indiqués la voirie, les agglomérations –la ville comme le village–

et les vestiges archéologiques, permet une perception matérielle et temporelle du territoire:

[...] Il faut avoir soin d'indiquer aussi tous les objets que l'on rencontre sur la route, et par le moyen de la montre et de la boussole, on marque la distance et la direction. Il faut faire une description succincte des localités, écrire les noms des lieux, des ruines, etc... [...] On doit, en rectifiant les cartes, indiquer aussi sur quelques croquis, les lieux qui offrent même un médiocre intérêt, comme villages, ponts, passages... [...].

La mention d'une toponymie à la fois ancienne et moderne désigne la carte comme l'instrument d'une localisation des gisements archéologiques.

Les constats de l'homme de terrain remettent en cause les certitudes de l'érudit de cabinet. Pouvoir confronter les points de repère d'une carte d'état-major reconnue à la réalité, semble une étape importante dans la prospection:

[...] La carte de Lapie, qui a été faite selon les observations du capitaine Gautier, offre plusieurs points sur les côtés indiqués avec exactitude. Il faudrait en prendre connaissance au bureau de la Marine [...].

– Considérer l'environnement.

La prospection ne peut être menée sans une étude géologique du site. Des examens minéralogiques et de géomorphologie sont notamment recommandés:

[...] On ne doit pas négliger non plus d'indiquer les mouvements de terrain, afin de faire sentir si les édifices sont en plaine, ou à mi-côte, ou sur une éminence [...].

[...] On peut en même temps indiquer la nature du terrain, savoir si elle est volcanique ou calcaire [...].

Autrement dit, il n'y a pas d'archéologie sans géographie, sans une analyse du paysage dans lequel elle s'inscrit.

– Effectuer des levés topographiques.

La représentation figurée de l'espace ou du topos, engendrée par toutes prospections archéologiques, nécessite l'usage d'éléments normatifs permettant un rapport de réciprocité entre le plan et la réalité. Deux de ces éléments sont l'échelle et l'orientation. De plus, le topographe s'attache à l'histoire et à l'aspect du tissu urbain; par exemple, il indique la chronologie et la typologie du réseau viable:

[...] On distinguera les chemins anciens et les rues modernes de la ville. On aura toujours soin de tracer la ligne de boussole sur le plan, et d'y mettre

une échelle. On fera, autant qu'il sera possible, tous les plans généraux sur une même échelle, que l'on croit pouvoir fixer à un demi millimètre pour un mètre [...].

– Procéder à des triangulations.

[...] On mesurera ensuite la ville et les édifices, en indiquant légèrement et selon leur importance, ceux qui sont modernes. Pour cette opération, il faut une planchette avec son alidade, une boussole, une roulette de 20 mètres, un mètre double et un demi mètre pliant [...].

J.-N. Huyot donne des recommandations, mais également les instruments nécessaires à leur application. S'adressant à des architectes, à des hommes rompus aux techniques du dessin, il est curieux qu'il éprouve souvent le besoin de lier principes et outils. Cette volonté vise sans doute à affirmer la portée scientifique des recherches menées par les savants de l'Expédition de Morée. Ils veulent s'affranchir du voyage de l'érudit ou de l'artiste, tel qu'on le concevait au XVIIIe siècle.

– Exécuter des relevés exacts du matériel.

Le savant devenu dessinateur emploie des codes de représentation, des symboles, de manière à traduire le plus scrupuleusement possible la réalité du matériel archéologique. Il ne s'agit pas d'un dessin d'artiste, mais d'un relevé scientifique obéissant à un ensemble de règles. Le relevé d'un plan ou d'une construction importante est effectué *in situ* sur des carnets de dessin:

[...] Les plans doivent être rapportés sur place, et l'on pochera en noir les parties existantes seulement, les autres resteront au trait. Les constructions modernes seront indiquées à l'encre rouge [...].

[...] Relever une coupe précise sur les édifices les plus importants [...].

Les dimensions, ainsi que les techniques et les matériaux de construction de l'édifice sont mentionnés:

[...] On indiquera soigneusement la construction, la dimension et la nature des pierres. On aura soin de marquer sur le plan les différentes constructions soit en polygones irréguliers, soit en parallélépipèdes, soit en blocage ou en brique. On distinguera ce qui est antique de ce qui est moderne [...].

Les données architectoniques et décoratives sont signalées; les inscriptions fidèlement copiées ou estampées:

[...] dessiner avec soin les constructions, les bas-reliefs ou les divers ornements; en donner des copies exactes, et distinguer en figures et en descriptions, la forme et le caractère des lettres, le style de la sculpture, et le profil exact des moulures d'architecture [...].

[...] On remarquera avec attention s'il existe encore des traces de peinture [...].

– Préserver le site.

La prospection archéologique se teinte de moralité et veut rompre avec les rapines et le trafic des antiquités qui se sont développés à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siècle, afin de constituer les collections des grands musées européens, comme le British Museum, le musée Napoléon, ou la Glyptothèque de Munich¹⁷. Fouiller semble signifier conserver son patrimoine à la Grèce:

[...] Les fouilles qui doivent être faites seront dirigées de manière à ne point endommager le monument [...] Rien ne serait plus honteux que de former un musée de lambeaux arrachés aux édifices de l'antique Péloponèse [...].

Jean-Nicolas Huyot ne mentionne pas dans les instructions qu'il met au point, à Paris, fin 1828-début 1829, de techniques de fouille, mais les étapes qui préparent ou suivent la prospection. Pour lui le fouilleur c'est l'architecte, "homme-orchestre" à la fois littérateur, cartographe, ingénieur-géographe, géologue, géomètre, dessinateur. Les fouilles, dont la pratique n'est pas systématique mais laissée à l'appréciation du savant, ne servent pas à obtenir des données stratigraphiques mais

[...] ne peuvent avoir rapport qu'aux édifices, c'est-à-dire que pour compléter un plan, ou faire une coupe et une élévation d'un monument [...].

Les méthodes de recherche des architectes et des archéologues diffèrent, mais leur motivation est identique: localiser des sites visités et décrits par les voyageurs précédents, en particulier Pausanias, et établir une comparaison entre l'état moderne et l'état antique d'une ville ou d'un édifice.

Les six premières lignes d'un rapport autographe de J.-B. Vietty, préambule à son mémoire sur la Morée en date du 13 octobre 1831, résument parfaitement les objectifs des savants:

[...] Le plan que je me suis tracé pour mes voyages et mes travaux dans le Péloponnèse a été de répéter en 1830 le voyage de Pausanias en cette contrée, fait du temps d'Adrien. De rechercher, en conséquence, et d'étudier les principales villes et monuments dont il a fait mention, et d'en constater l'état actuel, tant sous le rapport de la position que sous celui de l'art, et de l'histoire [...].¹⁸

Les "outils" de la prospection

Le repérage des gisements archéologiques s'effectue à l'aide d'ouvrages anciens ou modernes et de cartes. Les membres de la section d'architecture, comme ceux de la section d'archéologie, ont une

connaissance indirecte de la Grèce, par les récits de voyage. Prospection n'est pas automatiquement synonyme de découverte. Les savants s'attachent davantage à confirmer les résultats obtenus par leurs prédécesseurs, ou à trancher entre différentes hypothèses; les nouvelles identifications de sites sont rares.

– Des connaissances livresques.

Les voyageurs ont en commun un savoir littéraire important et leur approche des sites s'opère d'abord par le biais de l'écrit. Le fouilleur est un savant qui prospecte un livre à la main. Les ouvrages de Pausanias, Sir William Gell, Edward Dodwell, Konrad Mannert ou François Pouqueville, mentionnés et explicitement référencés dans le fascicule concernant l'Achaïe¹⁹, apparaissent comme les outils indispensables à l'exploration:

[...] il faut faire un calque de la partie qu'on peut parcourir dans la journée, et en prendre les notes dans Strabon et dans Pausanias. On doit y ajouter les observations des voyageurs modernes, tels que Pouqueville et Gell [...].

Pour les auteurs anciens, grecs en l'occurrence, les plus récentes traductions publiées sont exigées: “[...] un Pausanias, traduction de Clavier, et un Strabon, dernière traduction ordonnée par le ministère [...].”

Le rôle prépondérant tenu par Pausanias dans la constitution d'un savoir nécessaire à l'exploration du Péloponnèse incite les savants à structurer leur parcours sur le modèle adopté par le périégète:

[...] Nous pensons qu'il faut suivre, autant qu'il sera possible, la même marche que Pausanias, afin de pouvoir comparer ce qu'il a décrit avec ce qui existe. Ainsi l'itinéraire se trouvera divisé en voyage d'Olympie, en voyage de l'Argolide, en voyage de l'Arcadie [...].

Le goût pour une archéologie que l'on pourrait presque qualifier de “philologique”, est aussi clairement évoqué dans le début d'une lettre du Vicomte Siméon au baron Cuvier²⁰, en date du 11 février 1829:

[...] J'ai l'honneur de vous envoyer une demande de M. Quinet au sujet des ouvrages dont il annonce avoir besoin pour le guider dans ses excursions de Morée. 1) le corps des Inscriptions de Boeckh, 2) le Thucydide de Gail ou de Levêque, 3) le Voyage de Pouqueville [...].²¹

– Des connaissances cartographiques.

Parallèlement aux livres, les cartes en particulier celles de Jean-Denis Barbié du Bocage et Pierre Lapie sont indispensables aux prospecteurs:

[...] il faut [...] avoir des cartes partielles des endroits que l'on parcourt [...]. On doit pour cela emporter la carte de Lapie, celle de Barbié du Bocage [...].

La carte de J.-D. Barbié du Bocage évoquée ici est celle de la Grèce et ses îles²², dressée en août 1788, gravée par "Guill de la Haye" et publiée dans le *Recueil de cartes géographiques, plans, vues et médailles de l'ancienne Grèce, relatifs au voyage du jeune Anacharsis*. Cette carte générale de l'Hellade est accompagnée de représentations cartographiques des sept nomes du Péloponnèse: Achaïe, Arcadie, Argolide, Corinthie, Élide, Laconie et Messénie, exécutées par le même graveur et dressées entre octobre 1785 et août 1786²³.

Pour la représentation cartographique de P. Lapie, il pourrait s'agir de la *Carte physique, historique et routière de la Grèce dressée au 400, 000e*, gravée par Flahaut et écrite par Hacq en 1826, ou de la *Carte de la partie méridionale de la Grèce moderne. Dressée principalement sur les mémoires de M. Pouqueville, membre de l'Institut et appuyée sur les observations astronomiques de M. Gauttier*²⁴. La première carte comme la seconde, gravée par Flahaut et datée de 1827, ont en commun d'être dressées à partir d'observations militaires, de relevés scientifiques, comme ceux de Gauttier et Smith, mais aussi à l'aide d'itinéraires de voyageurs tels que Dodwell, Gell ou Pouqueville.

L'étude des ouvrages et des cartes utilisés par les savants de l'Expédition de Morée indique qu'ils confrontent sans cesse le texte à la réalité, les certitudes d'une érudition de cabinet aux constats d'une observation de l'espace. Ils essaient de localiser sur le terrain la ville ou l'édifice mentionnés par les sources littéraires. Ils s'inscrivent volontairement dans une géographie de la comparaison, une géographie historique ou "rétrospective", selon l'expression de R. Dion²⁵.

Sur le terrain les outils de la prospection sont ceux de l'ingénieur-topographe, du géomètre, du dessinateur, de l'antiquaire. Une liste autographe de L.-J.-J. Dubois concernant l'équipement nécessaire à la section d'archéologie nous en donne la preuve²⁶.

"Boussoles", "longue vue et lunettes", "chambre obscure" et "camera Lucida" peuvent servir au cartographe.

"[...] On mesurera ensuite [...] les édifices [...]": l'emploi de "toises repliantes - cordeaux gradués - pointes à calquer", "équerres - compas", "boussoles" et de "papier à calquer" est requis pour ce type d'opération.

"[...] Les plans doivent être rapportés sur place, et l'on pochera en noir les parties existantes seulement, les autres resteront au trait [...]": l'usage de "livres pour dessiner - portefeuilles" et d' "encre de Chine - crayons - pinceaux" semble en l'occurrence souhaitable.

“[...] donner des copies exactes, et distinguer [...] la forme et le caractère des lettres [...], le profil exact des moulures d’architecture [...]” : l’utilisation de “deux rames de papier à frapper des empreintes” et de “brosses à frapper”, ainsi que de la “cire d’Espagne” indique la connaissance de techniques d’estampage et de moulage.

Les instruments et les techniques spécifiques à la fouille restent à déterminer. L’archéologie est un domaine scientifique qui, au début du XIXe siècle, est en plein développement. La prospection organisée, planifiée, codifiée, telle que la conçoit l’archéologie contemporaine n’existe pas. Fouiller c’est déblayer, exhumer, entreprendre de sauvages travaux de terrassements. La machine inventée par Bouyer de St. Gervais, candidat non sélectionné à se rendre dans le Péloponnèse, est en parfaite adéquation avec cette approche. Susceptible d’être employée à la “fouille de monuments”, c’est une espèce de drague terrestre, un engin picaresque, héritier maladroit des mécanismes de Léonard de Vinci, complètement inadapté à l’exploration d’un site dont il bouleverserait notamment la stratigraphie : “[...] Six hommes, avec un travail ordinaire, peuvent opérer des déblais et remblais approximativement évalués à 5 ou 600 m³ [...]”²⁷.

C’est sans doute le prix –six milles francs, ce qui excède largement le crédit accordé à chaque section pour l’achat de fournitures²⁸– et non le procédé qui motiva le rejet du candidat Bouyer de St. Gervais et de sa machine.

II - L’Exploration: la fouille d’Olympie

L’examen des modes de prospection employés sur le terrain n’est pas aisé: les publications officielles de l’Expédition de Morée ne restituent pas la vie d’un chantier; les ouvrages privés abordent le sujet souvent par le biais de l’anecdote sans vraiment s’intéresser aux méthodes d’exploration.

En utilisant le journal de voyage de Léon-Jean-Joseph Dubois, directeur de la section d’archéologie, je vais distinguer et analyser les diverses recherches menées sur le temple de Zeus Olympien²⁹.

Une étude du site et de son matériel n’est pas envisagée ici³⁰.

Les instructions et le terrain

Reproduisant fidèlement le schéma défini dans les recommandations fournies par J.-N. Huyot, les savants décrivent de manière méthodique et chronologique leur parcours, localisent à l’aide de cartes et des récits de

voyage antérieurs, les gisements archéologiques. Les instructions sont toutefois modulées ou modifiées en fonction de facteurs contingents liés à une recherche *in situ*.

– Rendre compte quotidiennement de l'itinéraire emprunté.

La relation de voyage rédigée par Dubois et datée du 9 mai 1830, dans laquelle se mêlent observations archéologiques, considérations géographiques ou hydrologiques et scènes pittoresques émaillant la vie privée des membres de l'Expédition, est conçue à la manière d'un "topoguide" c'est-à-dire comme la description d'un itinéraire à l'intention de voyageurs, avec mention de la longueur des étapes. Sur le terrain, le savant a l'attitude d'un arpenteur. La mesure et le calcul des surfaces et des relèvements du territoire sont systématiquement effectués, plus rarement enregistrés:

[...] Ma marche était réglée au pas et je cheminais toujours la montre et la boussole à la main. Je regrette de n'avoir pas constamment noté sur cet itinéraire le gissement orienté des lieux qui s'y trouvent mentionnés, [...] cette partie essentielle de mon travail s'exécutait très ponctuellement sur des cartes [...]³¹.

[...] 3 juin –Je vais mesurer les distances qui séparent les objets les plus apparens de la plaine, depuis le gué du Cladée, jusqu'au ruisseau de Miraca [...].

La rédaction d'un guide pratique, où la mention des distances et l'observation minutieuse de l'environnement sont des éléments fondamentaux, est inspirée de la démarche suivie par Sir William Gell au cours de son séjour en Morée³²:

[...] 29 avril –Mon itinéraire calculé à la montre et que j'ai omis de rapporter jusqu'à présent sera désormais toujours suivi de cette manière qui est celle employée par Sir W. Gell [...].

Le cheminement du voyageur est retracé jour par jour, heure par heure, minute par minute. Curieusement, pour l'exploration du site d'Olympie, L.-J.-J. Dubois adopte une simple division quotidienne de l'itinéraire.

Les phrases courtes souvent dépourvues de verbe et le style dépouillé, presque "scientifique" de l'auteur anglais, ne sont pas retenus par le chef de la section d'archéologie qui préfère alterner description littéraire et narration, dans la tradition du récit de voyage mis à la mode par Chateaubriand.

Explicitement invoqué dans le passage que nous reproduisons ci-dessus, W. Gell, dont l'ouvrage est diffusé auprès d'une plus large audience grâce à la traduction du comte de Tromelin³³, a séduit de nombreux français envoyés en Morée, savants comme soldats.

Le principe de son itinéraire est partiellement repris dans la publication officielle de la section d'architecture/sculpture³⁴.

La première section, dirigée par J.-B. Bory de Saint-Vincent, déclare utiliser sa carte "des routes de Morée", datée de 1816.

[...] Nous devons faire aux lecteurs l'aveu que cette partie du pays et notre route, depuis Sidérokastron jusqu'à Pavlitzza, est totalement défigurée dans la feuille 3 de la Pl. III. Il faut, pour mieux se reconnaître dans notre relation, avoir recours à la carte de Gell, dont nous nous faisons un devoir de proclamer la supériorité pour l'itinéraire que nous suivons [...]³⁵.

Paraphrasant Sir William Gell³⁶, J.-L. Lacour opte pour le même type de parcours:

[...] Ainsi que sir William Gell, auteur d'un itinéraire que j'ai souvent consulté, je me rendrai compte d'une infinité de choses d'un intérêt fort ordinaire pour un lecteur qui veut faire beaucoup de chemin sans sortir d'un salon; mais je les crois utiles à ceux qui, comme moi, auront occasion de parcourir la Grèce. Mes remarques, toutes minimes qu'elles pourront d'abord paraître, sont plus particulièrement dignes de l'attention d'un officier qui conduirait un détachement; car, pour des militaires, un bois, une prairie, une fontaine, sont des points de repos qu'il leur importe de connaître [...]. Il faut donc, dans un pays dont le sol est fortement accidenté, qui offre si souvent l'image, des convulsions les plus terribles, et de la nature la plus riante, s'en rapporter au judicieux avertissement de l'itinéraire que j'ai cité [...]³⁷.

Composé de vingt-deux pages, dont dix sont consacrées à la prospection d'Olympie³⁸, le journal de Dubois se transforme ponctuellement en un carnet de fouille, où sont consignés, toutes les hypothèses que les savants ont pu formuler, tout ce qui a pu apparaître au cours du déroulement des travaux. Le directeur de la section d'archéologie mentionne pêle-mêle, sous forme de discours libre et subjectif, les états d'âme et les états de santé des prospecteurs, les changements dans la consistance de la terre, l'absence d'un ouvrier ou les différents types de structure rencontrés.

Les informations comptables comme le numéro et la position des objets, fournies par un enregistrement de terrain et signalées aujourd'hui dans un journal de fouille, ne figurent pas dans le texte de Léon-Jean-Joseph Dubois.

– Localiser le site.

Le repérage de la zone à fouiller n'est possible que par la connaissance et la consultation des témoignages de voyageurs français ou étrangers qui ont précédé les chercheurs de l'Expédition de Morée. Richard Chandler, Louis Fauvel, John Spencer Stanhope ou William Martin Leake sont notamment recommandés pour l'étude d'Olympie³⁹:

[...] 10 mai –A l'Est, et seulement a quelques pas de la grande pierre, sortait de terre un débris sans forme régulière et de la même nature de tuf que celle-ci. La position des deux objets dans l'ensemble de la plaine me parut se rapporter exactement a celle d'un temple vu premièrement et plus entier par Chander, et visité pendant le cours de ses dégradations successives par MM. Fauvel, Cockerell et Dodwell. Je trouvais sa position exactement déterminée sur la carte qui accompagne le bel ouvrage publié par Sir Stanhope, sous le titre d'Olympia (l'auteur souligne) [...].

Curieusement ni les instructions, ni le journal de L.-J.-J. Dubois, ni la publication officielle⁴⁰ ne mentionnent, comme instruments de recherche, une lettre du 14 juin 1723 de Bernard de Montfaucon au cardinal Quirini, dans laquelle l'hypothèse d'un sanctuaire dans la plaine d'Olympie est évoquée⁴¹ ou l' "Essai sur la topographie d'Olympie" de Jean-Denis Barbié du Bocage, daté de mai 1780 et publié dans le *Recueil de cartes géographiques, plans, vues et médailles de l'ancienne Grèce, relatifs au voyage du jeune Anacharsis*⁴².

Les témoignages indigènes sont également utilisés par les prospecteurs. Suppléant les lacunes d'une géographie ou d'une toponymie historiques fondées sur la lecture de cartes et d'ouvrages, dressées et rédigées antérieurement, ils restituent la réalité du territoire:

[...] 10 mai –Cette partie du terrain est connue des gens du pays sous la dénomination particulière de plaine du Stavro-Képhali (ou Cladée), qui en borne la partie opposée au mont Cronius (l'auteur souligne) [...].

L'écrit demeure néanmoins l'outil privilégié à tous les niveaux de la recherche. Ainsi, l'identification de l'édifice découvert sur le site d'Olympie, s'effectue en confrontant les données architectoniques et iconographiques fournies par le matériel au témoignage du Pausanias concernant le temple de Zeus, celui d'Héra, et le Métrôn⁴³:

[...] 23 juin –La concordance des objets décrits par Pausanias, avec ceux que nous avons recueillis dans cette fouille incomplète, porterait a croire que le temple dont il s'agit était celui de Jupiter Olympien [...].

– Des recommandations lacunaires.

Confrontées au terrain, les instructions se révèlent être déficientes. Certaines données de l'exploration n'ont pas été déterminées de manière explicite, d'autres ne sont même pas évoquées.

Les directives ne fixent pas le rôle attribué aux différents membres de l'Expédition, en matière de prospection archéologique. Les trois sections sont aptes et autorisées à fouiller:

[...] M. le docteur Pector qu'on avait lui aussi (l'auteur souligne) chargé d'une mission archéologique, et qui même avait reçu avant moi les renseignements sur l'Élide [...].

Il n'y a aucune coordination entre les trois Académies de l'Institut de France afin de concevoir une approche commune des modes d'excavation.

L'aspect administratif et diplomatique de la fouille n'est pas envisagé. Les prospections entreprises à Olympie ne sont pas clandestines et les savants, avec l'appui de l'armée française, doivent négocier afin d'obtenir une autorisation de fouille:

[...] 10 mai –M. le lieutenant général Durieu [...] voulut bien se charger de faire révoquer la défense de fouiller qui m'avait été faite par le commissaire Condiotti. Deux jours après, j'appris par un billet de l'excellent général que cette petite intrigue était dépassée, et qu'en l'absence du gouverneur, M. Agamemnon m'autorisait à continuer mes travaux [...].

Les autorités grecques contrôlent le site et le matériel:

[...] 23 juin –Le commissaire de police de Pyrgos me fait prévenir que les autorités de l'Élide viendront le lendemain disposer des sculptures découvertes [...].

Après la guerre d'indépendance, les Grecs prennent en main la gestion et le destin de leur patrimoine: ils organisent le premier service archéologique et élaborent une législation pour lutter contre le trafic des antiquités; en 1827, à Trézène, ils prohibent leur exportation⁶⁴.

La campagne de fouilles

[...] Selon toute apparence, la plaine d'Olympie (l'auteur souligne) possède des trésors ignorés et qu'on ne doit pas désespérer de retrouver en partie, pour peu qu'une fouille en cet endroit soit conduite avec zèle et intelligence; c'est le point que l'on recommande le plus instamment aux recherches de nos voyageurs, attendu que nulle autre localité ne semble promettre des résultats plus importants, plus neufs et plus abondants pour l'archéologie [...]⁶⁵.

Ayant à l'esprit ce conseil, qui figure en tête des recommandations concernant Olympie dans le fascicule consacré à l'Élide, les hommes, sous la houlette de Léon-Jean-Joseph Dubois, commencent à fouiller le 10 mai 1829. Les travaux d'exploration s'achèvent le 23 juin de la même année, faute d'argent et de main-d'œuvre:

[...] l'insalubrité du lieu, le chagrin et la maladie [...] me contraignirent à quitter cette plaine qui recèle des trésors réservés à d'autres explorateurs mieux crédités que nous [...].

– Les moyens financiers et humains.

Le coût de la campagne de fouille peut être estimé à trois mille francs, ce qui représente la moitié du crédit total alloué à chaque section pour l'ensemble des travaux d'exploration à entreprendre en Morée⁴⁶:

[...] 22 juin –Les dépenses de cette fouille ayant dépassée la moitié de la somme destinée à toutes mes opérations [...].

L'argent est distribué aux savants par l'armée qui assure le soutien logistique de l'Expédition⁴⁷:

[...] 10 juin –M. M. Duval et de Gournay arrivent de Modon et nous apprennent le refus fait par l'intendant de l'armée de délivrer à d'autres que les directeurs et sur quittances (l'auteur souligne) [...], les trois mille francs restant de notre [...] crédit [...].

Soulignons toutefois que l'Expédition scientifique de Morée n'est pas une mission militaire déguisée: lorsque les savants commencent à prospecter, l'essentiel des troupes rembarquent pour la France. Les travaux effectués sur le terrain en collaboration avec les militaires ne remettent pas en cause l'indépendance intellectuelle des voyageurs.

L'équipe se compose de militaires français et d'autochtones recrutés sur place ou engagés à Pyrgos, à la demande des autorités grecques:

[...] 7 mai –M. Spiridion, médecin Corfiote, alors gouverneur de l'Élide [...] a qui je communique l'objet de ma mission, m'engage à prendre parmi les gens de Pyrgos les ouvriers que je dois employer aux fouilles d'Olympie. Le commissaire de police, Condiotti, présent à cet entretien est chargé du choix de mes travailleurs [...].

Le contrôle du site par les Grecs est à la fois politique et humain; ils sont propriétaires du gisement archéologique, du matériel découvert et l'essentiel de la main-d'œuvre est indigène.

Le nombre total des sapeurs, muletiers, pâtres et "habitants" de Pyrgos peut être évalué à moins d'une centaine d'individus: "[...] La plus déplorable parcimonie ne me permit jamais d'employer cent ouvriers à cette fouille [...]." Ils sont encadrés, dirigés par les savants des sections d'architecture et d'archéologie, soit sept hommes: Blouet, Ravoisié, Poirot, de Gournay et Dubois, Amaury-Duval, Trézel, restés fidèles à la seconde section⁴⁸.

Le 17 mai 1829, Amaury-Eugène Pineu-Duval alias "Amaury-Duval", Félix Trézel et Dubois, ayant déjà dégagé les premières assises de deux colonnes du pronaos du temple, sont rejoints par la section d'architecture/sculpture qui éditera les résultats de leur commune prospection⁴⁹. Fruit d'une réelle coopération, la fouille et l'identification du temple de Zeus Olympien seront néanmoins attribuées à Blouet et aux architectes, au terme de l'Expédition. En février 1831, Raoul-Rochette, pourtant responsable de la section d'archéologie, mentionne en tête de la "Notice sur les sculptures d'Olympie":

[...] Les sculptures provenant des fouilles entreprises sur l'emplacement d'un temple d'Olympie, par M. Blouet, chef de la section d'architecture de la commission scientifique de Morée [...].⁵⁰

A l'exception de F. Trézel, la participation des membres de la section d'archéologie aux fouilles est peu évoquée, souvent minimisée dans les publications officielles. Par exemple, la contribution de Dubois à l'exploration d'Olympie se résume à la découverte d'une église byzantine à proximité du temple. L'absence d'un ouvrage, édité sous le patronage de l'État, indiquant la nature et le résultat des recherches entreprises en Morée par la section d'archéologie, explique sans doute cette "mise à l'index".

– Une fouille méthodique et traditionnelle.

Sur le terrain, les savants dirigés par A. Blouet ou L.-J.-J. Dubois abordent la prospection archéologique de la même façon. Effectuant des travaux identiques, à l'aide d'un équipement similaire, dans des conditions analogues, ils sont motivés par la volonté commune de fouiller un maximum de ruines en un minimum de temps.

L'exploration du site est disciplinée, méthodique; une fonction précise incombe à chaque ouvrier:

[...] 12 mai –Le nombre de mes ouvriers étant alors assez considérable, je les divise en deux sections dont l'une continue le nettoyage du terrain, tandis que l'autre est occupée aux excavations [...].

Les savants sont d'abord associés et fouillent ensemble une zone déterminée:

[...] 18 mai – M. Blouet qui se joint a ma fouille, embauche quelques ouvriers et les unit aux miens [...].

Puis afin d'accroître le rendement et la célérité de la prospection, ils décident, à l'initiative de Dubois, de diviser l'équipe en deux groupes et d'attribuer à chacun d'eux une partie du site; les membres de la section d'archéologie explorent le pronaos du temple, ceux de la section d'architecture fouillent l'opisthodomé:

[...] 20 mai – M. Blouet se charge de fouiller l'arrière du temple, et je me réserve l'avant du même édifice [...].

Le site, les outils et la main-d'œuvre semblent équitablement partagés:

[...] 12 juin –M. Ravoisier parti le 3, revient de Modon avec deux sapeurs et un supplément d'outils. Sur douze brouettes qu'il amène, cinq me sont délivrées[...].

Ces modes successifs d'exploration sont également mentionnés par Blouet:

[...] d'accord avec M. Dubois, je mis des ouvriers avec les siens, afin que les travaux s'exécutassent avec plus de célérité. Quatre jours après, sur la proposition de M. Dubois, nous adoptâmes un autre mode d'opération: M. Dubois mit ses ouvriers à la face antérieure du temple, et moi les miens à la face postérieure, pour donner à ces fouilles toute l'extension possible et ne rien laisser à regretter sur les importantes découvertes que nous espérions faire [...]51.

L'examen du site est mené avec ordre et discipline, mais les méthodes de fouille demeurent traditionnelles.

Pour les savants fouiller signifie déblayer:

[...]10 mai –je distribuais sur le champ des haches a mes sapeurs et a mes muletiers qui furent chargés de couper les arbustes et les buissons qui obstruaient ce lieu [...].

Exhumer un maximum de vestiges mobiliers et immobiliers semble l'unique but de la recherche. La prospection archéologique est synonyme d'ouverture de tranchées profondes, qui bouleversent voire détruisent les couches sédimentaires si importantes pour localiser le site dans le temps et qui suivent obstinément le tracé des murs:

[...] 14 mai –L'abatis de bois que je fais étendre a l'Ouest de la fouille, laisse appercevoir quelques parties de la construction d'un mur [...]. Un autre mur, également au ras du sol et coupant le premier à angle droit est aussi mis à jour [...].

L'enregistrement et l'analyse d'informations chronologiques fournies par la stratigraphie ne préoccupent pas les savants qui préfèrent effectuer de sauvages travaux de terrassement, afin de dégager promptement une masse importante de vestiges:

[...] 11 juin –Je fais cesser la fouille des tranchées qui devait couper la plaine jusqu'à l'Alphée [...].

L'archéologie relève de la chasse au trésor. Ainsi que le souligne Léon-Jean-Joseph Dubois, le savant est à la fois fouilleur et collectionneur ou archéologue et antiquaire:

[...] fouiller l'emplacement de plus de *vingt villes* et [...] faire des acquisitions utiles en *manuscrits, sculptures, bronzes, médailles, et pierres gravées* (l'auteur souligne) [...].

Les techniques de fouille restent à concevoir et à codifier.

Annie Forgeau⁵² souligne que les savants envoyés en Égypte ont "conscience de l'importance du contexte archéologique", privilégient "la compréhension globale des sites"; ce n'est pas le cas en Grèce. A Olympie, l'Expédition de Morée ne s'intéresse qu'à l'objet isolé, séparé de son contexte, de son milieu, conçu comme une pièce de musée. Le matériel archéologique n'est pas relié à la vie sociale d'un peuple donné, dans un lieu donné, pendant une période déterminée. L'édifice extraordinaire est privilégié aux dépens de l'habitat, par exemple. En 1954, Mortimer Wheeler écrivait, "le fouilleur n'exhume pas des objets mais des gens"⁵³. Cette notion évidente de l'archéologie contemporaine semble totalement ignorée par les membres de l'Expédition de Morée. Il n'y a aucune reconstitution d'un milieu social, politique ou religieux à travers l'objet ou le monument.

– L'œil du géomètre.

Les prospecteurs veulent tout mesurer: l'espace dans lequel ils évoluent, nous l'avons déjà signalé, et les ruines des sites qu'ils explorent. Les dimensions du moindre élément du temple de Zeus Olympien sont indiquées en pied et en pouce:

[...] 15 mai –un grand morceau de tuile [...] d'un demi pouce d'épaisseur [...].

[...] 30 mai –M. Ravoisier mesure le temple, et me dit que la longueur de cet édifice est de 211 piés, et sa largeur de 85 (depuis, M. Poireau m'a donné des proportions différentes) [...].

En cas de résultats contradictoires, les savants vérifient à nouveau ou font appel aux mesures effectuées par les voyageurs précédents:

[...] 17 juin –Les colonnes du portique ont 7 piés de diamètre à leur base. M. Fauvel qui prétend avoir mesuré ces colonnes leur donne *dix* (l'auteur souligne) piés de diamètre [...].

Cette volonté obstinée d'indiquer les distances et les dimensions est certainement due à la consultation d'ouvrages anciens et modernes, où ce type d'informations abonde. Nécessaires, elles sont notamment utilisées par les savants afin d'élaborer des restitutions.

– L'œil de l'architecte.

Les savants, des deux sections, portent sur les ruines un regard d'architecte.

Ils s'intéressent aux matériaux, aux modes de construction, ainsi qu'aux données architectoniques. Les éléments constitutifs de l'édifice sont étudiés:

[...] 12 mai –des tronçons de colonnes cannelées, en marbre Pentélique, appartenant probablement à un ordre intérieur, comme semble l'indiquer la force moyenne de leurs proportions [...].

Le plan –pronaos, naos, opisthodomé– et l'ordre du bâtiment sont notés:

[...] 26 mai –M. Ravoisié découvre un grand chapiteau dorique à la droite du temple [...].

Les matériaux employés –albâtre, ardoise, brèche, grès, marbre du Pentélique ou de Paros, stuc, tuf– sont identifiés:

[...] 13 mai –Le travail se continue à travers des déblais dans lesquels se trouvent des carreaux de brèche violette, d'albatre oriental, de grès rouge, de marbre noir [...].

L'appareillage des blocs, la qualité des assises et les procédés de fixation, sont examinés: “[...] 19 mai –La fouille du pronaos (l'auteur souligne) donne une attache de scellement en plomb [...].”

La connaissance des matériaux de construction et des données architectoniques est également utilisée afin d'identifier l'édifice:

[...] 23 juin –Le temple que nous avons fouillé est périptère-hexastyle (l'auteur souligne). La matière qui le compose est un tuf composé de coquilles fossiles dressées et renversées dans tous les sens. Les colonnes et les autres parties de l'édifice étaient revêtues d'un beau stuc blanc [...].

De formation littéraire, les membres de la section d'archéologie n'ont qu'une idée imprécise du travail à effectuer. Les architectes, Blouet ou

Ravoisié, rompus à l'analyse du vestige immobilier, leur servent de modèle. Comme le remarque E. Beulé: "[...] L'archéologie et l'architecture ne perdent rien à se contrôler mutuellement: elles s'éclairent par leurs dissidences mêmes [...]"⁵⁴.

Les savants: antiquaires ou archéologues?

Les savants poursuivent le même but, dans des conditions identiques, ils utilisent des modes de prospection semblables, néanmoins leur comportement sur le site diffère.

Les membres de la section d'architecture s'acclimatent assez bien et plutôt rapidement à la vie du chantier. Dirigés par G.-A. Blouet, qui, grand prix de Rome en 1821, séjourna cinq ans à la villa Médicis et participa à la fouille des Thermes de Caracalla, dont il proposa une restitution en 1825, ce sont pour la plupart des hommes de science mais aussi et surtout de terrain qui effectuent une analyse technique de la ruine: leurs relevés sont précis, leurs restitutions rigoureuses.

A l'exception de Charles Lenormant, qui en 1828 parcourut l'Égypte avec Champollion, les membres de la section d'archéologie sont avant tout des érudits de cabinet. Peintres ou littérateurs, ils ont en commun une formation fondée exclusivement sur l'écrit: leur savoir est rarement confronté à la réalité. La lecture du journal de L.-J.-J. Dubois indique qu'ils n'ont qu'une idée imprécise du travail à réaliser sur un gisement archéologique: "[...] Quand aux instructions que je devais suivre et qui, pour le dire en passant, étaient rarement d'accord avec mes attributions [...]." Ce sont des savants dont l'éducation et la sensibilité ne les poussent pas à entreprendre une recherche *in situ*.

La description de la fouille d'Olympie par Dubois illustre ce manque d'intérêt pour une prospection de terrain. Le travail des membres de la section d'archéologie est sans cesse entravé par des conditions de vie inhospitalières. L'auteur mentionne presque quotidiennement les variations thermiques, comme s'il établissait une courbe des températures, et signale à de nombreuses reprises "l'hostilité" de la faune:

[...] 14 juin -(Dimanche) Un muletier de M. Blouet est piqué par un scorpion. Nos tentes sont continuellement remplies de ces insectes auxquels nous sommes obligés de faire une chasse active a chaque heure du jour [...].

Outre l'âpreté de l'environnement, l'insuffisance des moyens financiers et le difficile acheminement des instructions, ce qui met en cause leur entière application, semblent également perturber les recherches:

"[...] Mes moyens d'exécutions, [...] consistaient [...] en trois mille francs (l'auteur souligne), seule somme qu'on osait nous confier sur le crédit mesquin qui nous était ouvert, et qui pour ma part devenait tout-à-fait dérisoire [...]. Quand aux instructions [...], elles étaient malheureusement incomplètes puisqu'elles ne s'étendaient encore que sur la Messénie, l'Élide et l'Achaïe. Celles sur l'Arcadie me parvinrent le 20 juin, c'est-à-dire quand la campagne n'était plus tenable. Je ne sais si les cahiers relatifs à l'Argolide et à la Laconie m'ont été expédiés, mais il est exactement vrai que je n'en ai jamais eu connaissance [...].

Le récit souvent anecdotique et subjectif de la prospection d'Olympie, souligne l'impossibilité, au début du XIXe siècle, de donner un profil précis de l'archéologue. A l'instar de L.-J.-J. Dubois, qui donna des catalogues de la plupart des collections d'antiquités, de vases grecs, de pierres gravées, inventoriées ou vendues entre 1818 et 1842, les savants de l'Expédition de Morée restent des antiquaires passionnés par l'évolution morphologique, stylistique, par le contenu esthétique de l'œuvre d'art, par les influences qui ont déterminé telle ou telle forme. Encore antiquaires, ils sont pourtant déjà archéologues, ainsi que le révèle leur intérêt pour une approche géologique du site:

[...] 28 mai –Le sol fouillé a l'avant du temple, offre un sable pur et sans aucun mélange. Ce sable qui recouvre toute la plaine est du a la décomposition des collines de grès qui forment la chaîne du Cronius (l'auteur souligne) [...].

[...] 19 juin –La fouille faite a l'avant du portique pour retrouver le fronton antérieur, arrive au sol ancien, après avoir traversée quinze pouces de sable de rivière déposé par les anciens débordements de l'Alphée [...].

Se faisant l'écho de modes d'exploration traditionnels, fondés notamment sur l'idée, d'abord formulée par J.J. Winckelmann, de recherches dans les sanctuaires grecs en suivant Pausanias, l'Expédition scientifique de Morée participe parallèlement à la genèse d'une conception contemporaine de l'archéologie. Les grandes étapes qui précèdent et suivent toutes prospections sont en effet mentionnées dans les instructions définies en France, puis conduites de manière méthodique

F. L. LUCARELLI

en Grèce. Seule discordance: le "pillage" du patrimoine grec se poursuit; l'intervention de Capodistria et le poids de la France, au moment où les Grecs négocient un emprunt, permettent l'exportation des métopes du temple de Zeus Olympien aujourd'hui conservées au Louvre.

Les techniques de fouille restent à concevoir et à codifier, l'équipement à déterminer, le statut de l'archéologue à définir.

LES ARCHITECTES ET LES ARCHÉOLOGUES DE L' EXPÉDITION DE MORÉE

Document 1

Archives de l' Académie des Sciences/Paris, carton "Commission de Morée", dossier VIII.

Chambre obscure
Camera Luvida
Boussoles
Longue vue et lunettes
Cric - fers de pioches - ciseaux - marteaux et massues
Livres pour dessiner - Portefeuilles
Encre de chine - crayons - pinceaux
Cire d' Espagne (50 bâtons de)
Deux rames de papier à frapper des empreintes
Brosses à frapper
Armes
Cannes graduées renfermant épées ou sabres
Toises repliantes - cordeaux gradués - pointes à calquer
Équerres - compas - etc...
Cadenas - briquets phosphériques - couteaux - etc...
Crayons de mine de plomb (300)
Vêtements de voyage
Parasols
Papier à calquer (300 feuilles)
Tabourets pliants
Moustiquaires
Torches - bougies - lanternes sourdes - etc...

Les dits objets peuvent être évalués à la somme de 3 000 F.

J.J. DUBOIS

F. L. LUCARELLI

Document II

Archives Nationales/Paris, F/21/544, dossier III, F 313.

el 105282

Le Bourgeois St. Gervais

A Son Excellence
le Ministre Secrétaire d'Etat
au département de l'Intérieur.

B,

Don du A. Lant, No. 1

Joindre, A. Lant

14 - Omb

N. 6300.

Monsieur

W. Laboulaye
de St. Gervais

Au moment où le gouvernement a, dit-on, l'intention de
faire coïncider l'expédition militaire de Morée, déjà si brillante
d'enthousiasme et de nationalité, avec des travaux scientifiques et
archéologiques sur les monuments de l'antiquité, j'ai l'honneur de
proposer à Votre Excellence un moyen d'opérer promptement,
facilement et à peu de frais, les fouilles et le débarras des
monnaies précieuses dont est jonché le sol de la Grèce, et cela par
l'emploi d'une machine dont le Prospectus est ci-joint.

ARCHIVES
ANTIQUEES

Il y a là, Monsieur, une ample moisson de richesses
archéologiques à faire. L'Apollon, la Vénus, le Sarcophage, etc.,
nous furent ravies; et plusieurs millions de plus imposés à la
France par l'étranger, lui eussent été moins sensibles que la
perte de ces chefs d'œuvre: peut-être nous eussent-ils restitués,
en fouillant cette terre sacrée, de les remplacer à peu de frais
par la découverte d'autres chefs d'œuvre inconnus au monde entier,
et qui, depuis trois mille ans qu'ils restent enfouis sous quelques pieds
de sable, vont devant de voir encore le jour.

A cet effet, il serait à désirer que la France, usant
de l'influence que lui donne son haut et noble protectorat,
eût seule pendant quelques années le droit de faire des fouilles

313

en Grèce. Les découvertes de trésors, de telles investigations, pourraient produire ! Que la Grèce s'acquitter ainsi de ce que la France lui a dû pour elle ! (et plutôt à Dieu que tous ceux qui nous doivent nous payassent en telle belle monnaie.....).

Le séjour et l'occupation tranquille de la Grèce pendant quelques années par nos troupes, chargées de protéger et au besoin d'aider les travaux d'exploration bien dirigés, pourraient en partie nous indemniser des frais de l'expédition.

Le zèle, la science profonde, l'enthousiasme pour les arts, de nos savants, répondent aux vœux du Gouvernement. M. de la Harpe, de la Borde, Souqueville, Clarac, Champollion, Sébastiani, Rasoul, Rochette, Fénel, etc, etc, indiquent avec certitude les Ruines vierges encore, l'emplacement des monuments, leur importance, les souvenirs de leur élévation, les circonstances de leur destruction, et tous les éléments nécessaires pour ces curieuses élucubrations.

C'est ainsi, Monseigneur, qu'il ne nous reste, de tant de millions et d'hommes engloutis en Egypte, que quelques volumes ; mais ce monument littéraire ajouté aux gloires de la France, et seul peut-être il doit un jour rendre à la civilisation une certée que la Nature sembla destinée par sa position à jouer un grand rôle dans les affaires du monde, surtout si la France a la sagesse de protéger et de hâter son émancipation.

Je me ferai donc un devoir de faciliter pour cet objet l'emploi de ma Machine au Gouvernement, et de lui communiquer mes vues sur l'ensemble de l'opération, s'il les juge dignes de son attention.

Veuillez agréer, je vous prie, Monseigneur, l'assurance de profond respect avec lequel je suis,
de Votre Excellence,

le très-humble et très-obéissant

Ed. Le Roux & D. S. Gervais

Rome N. D. des Victoires N. 16

Paris, le août 1826.

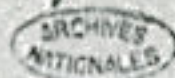
F. L. LUCARELLI

Document III

Archives Nationales/Paris, F/21/544, dossier III, F. 314.

Machine

applicable aux travaux de terrasse, tels que creusement de canaux, ports, bassins, fortifications, nivellement de routes, fondations de bâtiments, travaux des mines et carrières, déblais et remblais de toute espèce, fouilles de Monuments, mouvement et transports de terres pour l'agriculture, aqueducs mobiles, travaux hydrauliques, épuisement de bas-fonds, marais, etc, etc.

Cette machine est mobile, peu compliquée, facile à transporter. Elle se prête à toutes les localités, elle peut s'adapter à tous les accidents de terrain; elle avance progressivement avec le travail. Elle se manœuvre à bras, dix hommes, avec un travail ordinaire, peuvent opérer de déblais et remblais approximativement évalués à 5 à 600 mètres cubes, transportés sur tous les points d'un rayon de cent mètres par chaque 10 heures de travail. Elle peut aisément et sans beaucoup de frais doubler, tripler, décupler la puissance et la portée. Avec plusieurs pièces de rechange, son prix ne peut dépasser au plus 6000 francs, c'est-à-dire qu'avec un capital représentant le vingtième du prix de la drague, qui coûte 120 000 francs, elle opère sur terre à peu près autant de travail, bien que le travail diffère par la nature et par ses résultats.

MACHINE

Applicable aux travaux de terrasse, tels que creusement de canaux, portebassins, fortifications, nivellements de routes, fondations de bâtiments, travaux des mines et carrières, déblais et remblais de toute espèce, fouille de monuments (l' auteur souligne), mouvements et transports de terres pour l' agriculture, aqueducs mobiles, travaux hydrauliques, épuisement de bas-fonds, marais, etc, etc...

Cete machine est mobile, peu compliquée, facile à transporter, Elle se prête à toutes les localités, elle peut s' adapter à tous les accidents de terrain; elle avance progressivement avec le travail. Elle se meut à bras. Six hommes, avec un travail ordinaire, peuvent opérer des déblais et remblais approximativement évalués à 5 ou 600 m³, transportés sur tous les points d' un rayon de 100 mètres par chaque dix heures de travail.

Elle peut aisément et sans beaucoup de frais doubler, tripler, décupler sa puissance et sa portée.

Avec plusieurs pièces de rechange, son prix ne peut dépasser au plus 6 000 F., c' est à dire qu' avec un capital représentant le vingtième du prix de la drague qui coûte 20 000 F., elle opère sur terre à peu près autant de travail, bien que ce travail diffère par sa nature et par ses résultats.

Document IV

Archives de l'Académie des Sciences/Paris, carton "Commission de Morée",
dossier, fascicule "Élide"

7. On ne sait à quelle cité hellénique appartiennent les ruines indiquées par M. Souqueville (tome V p. 373) à une lieue et demie Est. Nord. Est. du confluent du Pénée Elém. est du Drivitch-Tchilibi (Andon). M. Souqueville croit y avoir reconnu Aloriscum; mais cette ville était probablement située à trois lieues plus loin vers le S. E. entre les Syles et Olympias, au nord du Mauro-Toumo (sans Phalé) et dans le ravin de la Licitza qui se jette dans l'Alphée.
8. Explorer les affluents nord de la rivière de Gasterini (Pénée Elém) et remonter la Vallée peu connue de Loumaris ou bien jusqu'à vers le mont Sautar-Meri qui se voit de la roche Olyricure... des anciens. Voir si l'on ne découvre pas dans ces bassins... et dans les gorges du mont Haumbatza qui les borde à l'ouest, les restes de quelques constructions d'une haute antiquité.
9. Visiter les ruines voisines de Corithi (Souqueville tome V p. 379) à une lieue environ au N. du monastère de Sauagia Skaphidia et qui n'ont jamais été décrits.
10. Examiner si les restes des constructions quelconques aperçus autour du sanctuaire de Myla presque sur les bords du ruisseau en Catacolo, appartiennent à l'ancienne Mylertium, comme le pense M. Souqueville (tome V p. 381) ou bien, comme nous le supposons, à la ville d'Éphyræ. Les débris qui se trouvent au N. O. auprès du sanctuaire de Skaphidia sont probablement les restes de Pécia, (Strabon II ch. 35.)
11. Et l'inscriptions de l'Alphée, voir s'il convient de faire des fouilles à Hagios Ioannis ou Saint Jean, qui a remplacé l'ancien, et surtout de la chapelle de la Panagia Olyricas indiquée; selon quelques géographes, le temple et la statue de Diane Alphéenne.
12. Remonter le ravin par lequel la Licitza ou le Licitza (le Cyprien des anciens) se jette dans l'Alphée. Les ruines d'Hiéracée dont parle Pausanias (III. p. 397) doivent se trouver près de ce torrent, environ à une lieue et demie avant sa jonction avec l'Alphée.
13. Selon toute apparence, la plaine d'Olympie possède des trésors ignorés et qu'on ne doit pas désespérer de découvrir un jour, pour peu qu'une fouille ou un sondage soit conduite avec quelque intelligence; c'est le point que l'on recommande le plus instamment
- aup

- aux recherches de nos voyageurs, attendu que nulle autre localité
 ne semble promettre des résultats plus importants, plus nombreux et plus
 abondants pour l'archéologie, on y retrouvât-on qu'une seule de
 43 statues que Samonias y a décrites et qui étaient l'ouvrage des
 meilleurs artistes de la Grèce; mais tout semble aujourd'hui
 enseveli sous des débris, qui dans quelques endroits de
 la plaine, ont jusqu'à dix-huit pieds de haut. Voyez les plans
 ci-joints; dessinés principalement d'après le plan donné par Sir
 John & Spencer Stantope; nous y avons marqué les constructions
 qui existent encore au-dessus du sol. Toutes sont en briques et
 de peu d'importance; elles peuvent servir néanmoins à indiquer
 quelques endroits où il serait à propos de faire des excavations.

- A. Murs sur le bord du Stavro Kephali qui paraissent être les restes
d'un édifice beaucoup plus considérable.
- B. Construction romaine que M. Fauvel a prise pour un théâtre.
- C. Restes d'une route; les vestiges d'un temple qui se trouvent plus au
Nord-Est à la lettre E. ont paru à M. Fauvel, Colletelli et
Dodwell (Vol II p. 334) ceux du temple de Jupiter Olympien.
- D. Construction octogone que M. Fauvel, et d'après lui, M. de Choiseul
Gouffier, ont prise pour les carceres de l'hippodrome, comme
ils en ont cru voir l'encinte dans la pente au pied de la quelle
s'élevait bâtiment; mais d'après les observations de Sir
Stanhope, Olympia p. 18-33, il semble impossible
d'admettre cette hypothèse.
- EEEE sudroit être, peut-être, les fouilles seraient les plus productives.
- F Murs de gradin à l'entrée de la vallée de Miracas.
- G Emplacement de la ville de Pise, selon quelques géographes.

Les renseignements les plus détaillés que nous avons sur la plaine
d'Olympie ont été donnés par Sir Spruce Stanhope, mais il
ne paraît pas que ce voyageur y ait fait pratiquer des fouilles.
Celles de M. Dodwell ont été peu profondes, et M. Fauvel paraît

si avoir passé que quelques heures à Olympie. Dans sa relation
 reproduite par Sir Staurope (Olympia p. 13 et suivantes) il
 regrette de ne pas avoir eu les moyens de continuer des excavations
 à peine commencées. Nos voyageurs seront sans doute plus heureux,
 s'ils peuvent faire exécuter des travaux en grand dans l'espace
 borné à l'est par le ruisseau que l'on passe en venant de Miraca
 au Nord par la pointe du mont Cronius, à l'est par le lit du Strophobati
 (Cladeus ou Cladea) qui se jette dans l'Alphée, au Sud par cette dernière
 rivière. Tout cet espace jusqu'au ruisseau de Miraca, ou du moins
 jusqu'à la montagne qui ferme la plaine en se détachant de la masse
 du Cronius, était autrefois couvert de temples, d'édifices publics,
 de portiques, de monuments, de statues et de curiosités. Nous
 avons dit plus haut que M. M. Fauvel, Dodwell, Lockhart, et S. W.
 Gell peuvent avoir retrouvé l'emplacement du magnifique
 temple de Jupiter; mais après avoir lu les observations de Sir
 Staurope (Olympia p. 9), il nous semble plus probable que
 ses ruines sont entièrement cachées par les atterrissements, ou même
 couvertes par les eaux de l'Alphée dont le lit change souvent
 de place. Dans ce dernier cas, il faudrait voir s'il est possible
 de détourner une partie du cours du fleuve, ou un de ses bras, dans
 la saison où les eaux sont les plus basses. Les pêcheurs cueillent
 souvent dans leurs filets, des boucliers, des casques, des ustensiles
 en bronze d'un travail admirable. Presque tous les voyageurs ont
 acheté de ces objets dans le village grec de Philoka qui domine la
 vallée. Les fouilles qu'on ne saurait manquer d'ouvrir sur le
 terrain qui a été désigné, seront sans doute découvrir le site et le
 plan de quelques uns des édifices antiques indiqués par Pausanias.
 Sont-ils aussi en résultat - il quelques lumières propres à
 résoudre une question agitée depuis ^{quelques années} long-temps, celle de savoir
si existait proprement une ville d'Olympie. Des Savans français
 et étrangers, Gail, mémoires de l'Institut, Millin, magasin
 Encyclopédique année 1813 p. 133 et Ciampi Cassa di Cisselo p. 16-17
 Pisa 1814, ont soutenu l'opinion négative. Cependant, il parait
 bien difficile d'accorder avec cette opinion la manière dont
 Pausanias s'exprime habituellement au sujet d'Olympie. Des
 traces de rues, d'édifices privés, si l'on parvenait à en découvrir,
 mériteraient à même de résoudre cette question.

NOTES

* Ce texte doit beaucoup aux suggestions et remarques critiques de Marie-Françoise Boussac et Roland Étienne. Qu'ils en soient remerciés.

Le style, l'orthographe parfois fautive des manuscrits reproduits dans ce texte, ont été fidèlement conservés. Il m'a cependant paru utile de modifier le cas échéant la ponctuation, et de supprimer ou rétablir quelques majuscules pour une meilleure compréhension des documents.

1. Cette phrase est extraite d'un rapport daté du 9 février 1859 et adressé à Napoléon III par Gustave Rouland, ministre de l'Instruction publique et des Cultes; voir G. Radet, *L'histoire et l'œuvre de l'École française d'Athènes*, Paris/A. Fontemoing, 1901, p. 431.

2. La "filiation" entre les deux expéditions est clairement mentionnée dans les publications officielles, comme dans les ouvrages privés. A. Blouet, *Expédition Scientifique de Morée, ordonnée par le gouvernement français. Architecture, sculptures, inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades, et de l'Attique*, I, Paris/F. Didot, 1831, p. XXII: [...] Le ministère français songea bientôt à profiter de la présence de nos soldats qui occupaient la Morée pour envoyer une commission savante. Elle ne prétendait pas égaler celle qu'on vit attachée à la gloire de Napoléon, lorsque vainqueur de l'Orient, il ordonnait d'élever un monument plus durable que l'airain [...].;

Amaury-Duval, *Souvenirs (1829-1830)*, Paris/E. Plon, 1885, p. 32: [...] Il restait à compléter notre occupation en Morée par l'envoi d'une commission scientifique, comme il avait été fait en Égypte à la fin du siècle dernier. La tendance qu'ont tous les gouvernements en France à s'imiter les uns les autres est une chose à remarquer [...]. Le général Bonaparte avait organisé une commission de savants et d'artistes pour suivre sa marche en Égypte et glaner après lui; Charles X ne voulut pas rester en arrière, et une commission d'artistes et de savants fut nommée pour aller en Grèce récolter aussi sa moisson [...].;

J.-B. Bory de Saint-Vincent, *Relation du voyage et de la Commission scientifique de Morée, dans le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique*, I, Paris-Strasbourg/F.-G. Levrault, 1836, p. V: [...] Depuis la grande publication ordonnée par le gouvernement, et par laquelle s'immortalisa la Commission d'Égypte, il n'en est point qui présente l'importance, en quelque sorte officielle, de l'ouvrage de la Commission scientifique de Morée [...].

3. Sur le travail de la *Commission des Sciences et des Arts* en Égypte, voir H. Laurens avec la collaboration de C.C. Gillispie, J.-C. Golvin, et C. Traunecker, *L'expédition d'Égypte 1798-1801*, Paris/A. Colin, 1989.

4. Selon J. Tucoo-Chala, c'est E. Quinet qui, dès le début du mois d'avril, avec l'aide de V. Cousin et du baron de Gérando, entreprend les démarches officielles pour proposer la constitution d'une commission scientifique. Sur cette question, voir E. Quinet, *De la Grèce moderne et ses rapports avec l'Antiquité*, suivie du

journal de voyage (inédit), édition critique par W. Aeschmann et J. Tucco-Chala, Paris/ Les Belles Lettres, 1984, p. XXXVIII-XLI.

5. A. N., F/21/544, dossier I, f. 405. Sur Jean-Baptiste Sylvère Gaye, vicomte de Martignac, qui fut ministre de l'Intérieur du 4 janvier 1828 au 8 août 1829, voir S. Desplanches, *Dictionnaire des Ministres de 1789 à 1989*, sous la direction de B. Yvert, Paris/ Perrin, 1990, p. 157-158, s.v. "Martignac".

6. Pour la missive adressée à Joseph Dacier, Secrétaire perpétuel de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres de 1803 à 1833, voir Archives de l'Académie des I.B.L., E 331, chemise: "Lettres des ministres". Un document identique est envoyé à Joseph Fourier, Secrétaire perpétuel pour les sciences mathématiques, de 1822 à 1830, voir Archives de l'Académie des Sciences, "pochette" de la séance du 24 novembre 1828.

7. Bory de Saint-Vincent, *op. cit.*, p. VII: [...] M. le vicomte de Siméon, protecteur éclairé des sciences et des arts, lorsqu'il en dirigeait la division de l'Intérieur, fut chargé par M. de Martignac d'organiser une commission investigatrice, sur la composition et les attributions de laquelle l'Institut fut consulté. Les Académies des sciences, des inscriptions et des beaux-arts ayant, d'après l'invitation qui leur fut adressée, nommée des commissaires, MM Cuvier, Cordier, Geoffroy Saint-Hilaire, Hase, Raoul-Rochette, Huyot et Percier, [...] rédigèrent des instructions convenables, en proposant de créer trois sections, qui représenteraient les trois Académies consultées, et qui, réunies en Commission scientifique, devraient recueillir, sur la péninsule péloponnésiaque, des matériaux de toute nature pour la publication d'un ouvrage du genre de celui de la Commission d'Égypte [...].

8. Archives de l'Académie des I.B.L., E 79, séance du vendredi 28 novembre 1828: [...] une seconde lettre du ministre annonce que, d'après la volonté du Roi, un certain nombre de personnes seront chargées d'explorer le sol de la Morée, et invite l'Académie à désigner deux de ses membres, lesquels joints à deux commissaires nommés par l'Académie des Sciences et à deux autres nommés par l'Académie des Beaux-Arts, devront présenter le plus promptement possible, un archéologue, un naturaliste et un architecte, qui se rendront en Morée pour compléter nos connaissances sur l'ancienne topographie du Péloponnèse, sur les ruines et les monuments d'art qu'il renferme encore, et faire exécuter les fouilles qui seront utiles à cet effet. Les trois Académies auront à s'entendre afin de rédiger les instructions qu'elles jugeront utiles de donner aux voyageurs. D'après l'invitation du ministre, l'Académie procède immédiatement à la nomination des deux commissaires et MM Hase et Raoul-Rochette ayant réuni la majorité des voix seront désignés comme commissaires de l'Académie [...].

Pour le plumitif de cette séance, voir *ibid.*, E 25.

9. Archives de l'Académie des Beaux-Arts, 2 E 8, séance du samedi 22 novembre 1828: "[...] L'Académie procédant de suite au scrutin nomme MM Percier et Huyot [...]". Pour les détails de l'élection, mentionnés dans le plumitif de la séance, voir *ibid.*, 5 E 18.

10. Archives de l'Académie des Sciences, carton "Commission de Morée", dossier III.

11. Bory de Saint-Vincent, *op. cit.*, p. VII-VIII: [...] Le plan soumis par l'Institut ayant été adopté, trois sections, dites: 1) des sciences physiques, 2) d'archéologie, 3) d'architecture et de sculpture, furent constituées en novembre 1828 [...] la 2ème section avait pour chef M. Dubois, conservateur du musée égyptien; pour sous-chef M. Lenormand; pour adjoints MM. Amaury-Duval, Edgar Quinet, Trézel et Schinas. La 3ème section, sous la conduite de M. Blouet, déjà connu comme restaurateur d'un arc de triomphe, se composait de MM. Ravoisier, Poirot, Vietty et de Gournay. Tous partirent de Paris au commencement de 1829, excepté M. Lenormand, que sa nomination dût aller chercher sur les bords du delta; on verra, par la suite, comment se dernier nous rejoignit en Morée [...].

12. C. Peltre, "Les artistes et la vocation scientifique de l'Expédition de Morée", dans le séminaire *L'invention scientifique de la Méditerranée au XIXème siècle: les expéditions d'Égypte, de Morée et d'Algérie*, Paris/ Université Paris VII, 14 juin 1993, p. 9.

13. C'est au cours de la séance de la Commission de Morée, du 13 janvier 1829, que sont lus et approuvés les projets d'instructions pour les sections de l'Expédition. Archives de l'Académie des Sciences, *op. cit.*, dossier I: [...] M. Huyot lit: 1) Des instructions destinées à la section des architectes. 2) Un projet d'instruction réglementaire et générale pour l'expédition scientifique de Morée. Ce projet parle, entre autres, que les collections, dessins, vues, observations et notes faits par les différentes personnes attachées à l'expédition, ainsi que les objets d'art ou d'antiquité recueillis par elle, appartiendront au gouvernement. En conséquence les personnes nommées pour faire le voyage s'abstiendront de toute publication partielle; leurs observations, journaux ou notes, ainsi que les objets d'histoire naturelle ou d'antiquité doivent être envoyés au gouvernement, pour être transmis par lui à la Commission de l'Institut. Ces deux projets d'instructions, lus par M. Huyot, sont adoptés. M. Raoul-Rochette lit un extrait des instructions topographiques destinées à la section d'archéologie. La Commission décide que la partie de ces instructions qui a pour objet la Messénie, doit être transmise au ministre, sans perdre de temps. Les observations topographiques sur l'Achaïe, l'Élide, l'Arcadie, la Laconie et l'Argolide, ainsi que les instructions relatives aux inscriptions, aux manuscrits, et à la langue, y seront également envoyées, après avoir été communiquées à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres [...].

14. Archives de l'Académie des Sciences, *ibid.*, dossier III. Ces instructions sont mentionnées dans les procès-verbaux des séances de l'Académie des I.B.L., des 16, 23, 30 janvier 1829; voir Archives de l'Académie des I.B.L., E 79 et E 25 pour les plumitifs.

15. 13 (?) janvier 1829. Archives de l'Académie des Sciences, *ibid.*, dossier V.

16. Sauf indication, les textes cités dans la première partie sont extraits des "Notes et Instructions pour M. Abel Blouet, architecte, envoyé en Morée, par ordre du gouvernement", formulées par J.-N. Huyot; *supra*, n. 15.

17. Sur "la période des grands prédateurs", voir Rol. et F. Etienne, *La Grèce antique, archéologie d'une découverte*, Paris/ Découvertes Gallimard 84, 1990, p. 63-79.

18. Archives de l'Académie des Sciences, *op. cit.*, dossier XI.

LES ARCHITECTES ET LES ARCHÉOLOGUES DE L'EXPÉDITION DE MORÉE

19. Pausanias, *Description de la Grèce. Πausανίου Ελλάδος περιήγησις*, traduction de E. Clavier, Paris/ J.- M. Eberhart, 1814-1823; W. Gell, *Itinerary of the Morea: being a Description of the Routes of that Peninsula*, Londres/ Rodwell and Martin, 1817; E. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece, during the years 1801, 1805, and 1806*, Londres/ Rodwell and Martin, 1819; K. Mannert, *Geographie der Griechen und Römer*, Nüremberg - Landshut - Leipzig / E.C. Grattenauer - P. Krüll - Hahn, 1788-1825; F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Paris/ F. Didot, 1826.

20. Le zoologiste et paléontologiste Georges Cuvier fut président de la Commission de l'Institut pour l'Expédition scientifique de Morée, jusqu'à sa mort en 1832. Hase lui succéda à ce poste.

21. Archives de l'Académie des Sciences, op. cit., dossier III. Les ouvrages mentionnés ici sont: A. Boeckh, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, Berlin/ G. Reimeri, 1828-1843; Thucydide, *Histoire Grecque*, traduction de J.-B. GAIL, Paris/ Gail Neveu, 1807; *Histoire de Thucydide, fils d'Olorus*, traduction de P.-Ch. Levesque, Paris/ J.-B. Gail et P.F. Aubin, an IV 1795; F.-C.-H.-L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Paris/ F. Didot, 1826, ou *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire ottoman pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801*, Paris / Gabon, 1805.

Une demande du même type est formulée par Amélie Lenormant pour son mari Charles, le 8 avril 1829: "[...] un exemplaire de la traduction française de Strabon publiée en cinq volumes in-quarto, et imprimée à l'imprimerie Royale (l'auteur souligne) [...]"; voir A.N., op. cit., dossier V, f. 107.

22. Abbé J.-J. Barthélémy, *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, dans le milieu du quatrième siècle avant l'ère vulgaire*, Atlas, Paris/ De Bure l' aîné, 1788, pl. 1: "La Grèce et ses isles pour le Voyage du jeune Anacharsis".

23. *Ibid.*, pl. 16: "La Corinthie, la Sicyonie, la Phliasie et l'Achaïe pour le Voyage du jeune Anacharsis", juin 1786; pl. 17: "L'Élide et la Triphylie pour le Voyage du jeune Anacharsis", août 1786; pl. 19: "La Messénie pour le Voyage du jeune Anacharsis", janvier 1786; pl. 20: "La Laconie et l'isle de Cythère pour le Voyage du jeune Anacharsis", janvier 1786; pl. 22: "L'Arcadie pour le Voyage du jeune Anacharsis", mai 1786; pl. 23: "L'Argolide, l'Épidaurie, la Trézénie, l'Hermionide, l'isle d'Égine, et la Cynurie pour le Voyage du jeune Anacharsis", octobre 1785.

24. *Carte physique, historique et routière de la Grèce dressée au 400, 000e d'après les matériaux recueillis par M. le lieutenant général comte Guilleminot, ambassadeur à Constantinople et M. le lieutenant général comte de Tromelin, inspecteur général de l'Infanterie, ainsi que d'après les voyages, mémoires et itinéraires de MM. Pouqueville, Gell, Dodwell etc. et appuyée sur les observations astronomiques et les relevemens de MM. les capitaines de vaisseau Gauttier et Smith, par le chevalier Lapie, 1er géographe du Roi. Officier supérieur au corps royal des ingénieurs-géographes*, Paris/Ch. Picquet, 1826; *Carte de la partie méridionale de la Grèce moderne. Dressée principalement sur les mémoires de M. Pouqueville, membre de l'Institut et appuyée sur les observations astronomiques de M. Gauttier, par le chevalier Lapie, premier géographe du Roi*, Paris/ F. Didot, 1827.

25. Cl. Nicolet, *L'inventaire du monde. Géographie et politique aux origines de l'Empire romain*, Paris/ Fayard, 1988, p. 9-10.

26. Archives de l'Académie des Sciences, *op. cit.*, dossier VIII; voir Document I. Sur l'équipement des voyageurs, voir J.-C. Mossière, "L'artiste voyageur sur le motif", dans Actes du colloque *Voyages d'artistes. Le second voyage ou le déjà vu*, Paris/ Sorbonne, 13 novembre 1993 (à paraître).

27. A.N., *op. cit.*, dossier III, f. 313 et f. 314 ; voir Documents II et III.

28. L'arrêté ministériel, signé par Martignac et daté du 26 décembre 1828, stipule: "[...] Article 7. Une somme de 6, 000 F sera partagée par égales portions entre les trois sections. Les 2, 000 F qui reviendront à chacune d'elles seront employés par les directeurs en achats d'instruments, livres et cartes nécessaires pour l'expédition [...]"; *supra*, n. 10.

29. Les excavations françaises sont signalées par Flaubert lors de son *voyage en Orient entre 1849 et 1851*; G. Flaubert, *Voyages*, texte établi et présenté par R. Dumesnil 2, Paris/ Les Belles Lettres, 1948, p. 432-433: [...] Nous partons à 8 heures du matin, par beau temps, nous longeons toujours la rive droite de l'Alphée, les montagnes s'abaissent, couvertes de sapinettes et de pins, quelques-uns très beaux, la vallée s'élargit. Une heure après notre départ du khan, le côté de la montagne que nous longions a un renforcement, cela s'ouvre en un large cul-de-sac, bordé de collines rares, boisées (restes de l'Altis?). Dans deux trous, fouilles de l'expédition française: traces de murs énormes, grosses pierres très bousculées, une base de colonne cannelée, énorme grosseur, voilà tout ce qui reste d'Olympie [...].

C'est l'historien et érudit allemand Ernst Curtius qui, avec le soutien de Guillaume Ier et Frédéric III, projeta de nouvelles prospections à Olympie. En 1875, un traité ratifié par le Parlement grec autorisa l'Allemagne à fouiller systématiquement le site; les travaux durèrent jusqu'en 1881. Ils reprurent en 1937-1942, puis à partir de 1952. Pour une bibliographie sur les campagnes de fouille allemandes, voir H.-V. Herrmann, *Olympia. Heiligtum und Wettkampfstätte*, Munich/ Hirmer Verlag, 1972, p. 212.

30. Pour une première et succincte approche du site, voir A. Mallwitz, "Zur Topographie des Heiligtums", dans *Die Funde aus Olympia, Ergebnisse hundertjähriger Ausgrabungstätigkeit*. Herausgegeben von A. Mallwitz und H.-V. Herrmann, Athènes/ S. Kasas, 1980, p. 17-26; H.-V. Herrmann, "Die Skulpturen des Zeustempels", *ibid.*, p. 161-179; W. Schiering, "Die Funde der Phidiaswerkstatt", *ibid.*, p. 180-186.

31. Sauf indication, les textes mentionnés dans la seconde partie proviennent des pages 2, 4, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 et 16 du journal de voyage de L.-J.-J. Dubois; voir Archives de l'Académie des Sciences, *op. cit.*, journal de Dubois.

32. W. Gell, *op. cit.*, p. 27, 36-37.

33. *Id.*, *Itinéraire de Morée, ou description des routes de cette péninsule*, traduit de l'anglais par le comte de Tromelin, Paris/ Anselin, 1828.

34. A. Blouet, *op. cit.*, p. 55.

35. J.-B. Bory de Saint-Vincent, *Expédition Scientifique de Morée. Section des sciences physiques*, I, Paris-Strasbourg/ F.-G. Levrault, 1836, p. 244, n.1.

36. W. Gell, *op.cit.*, p.VII: [...] To those who travel in the North of Europe, the enumeration of every rivulet, source, or habitation, which occurs on the road, must appear totally devoid of interest or utility; and the notation of tiles, broken pottery, or blocks of stone, yet more frivolous and absurd. To the Grecian traveller, however, these may be circumstances of the more importance [...].

37. J.-L. Lacour, *Excursions en Grèce pendant l'occupation de la Morée par l'armée française, dans les années 1832 et 1833*, Paris/ A. Bertrand, 1834, p. 234-235.

38. *Supra*, n. 31, p. 7-16.

39. R. Chandler, *Travels in Greece, or an Account of a Tour made at the Expense of the Society of Dilettanti*, Oxford/ The Clarendon Press, 1776, p. 289-294; J.S. Stanhope, *Olympia; or Topography illustrative of the Actual State of the Plain of Olympia and of the Ruins of the City of Elis*, Londres/ Rodwell and Martin, 1824, p. 12-15 pour la description d'Olympie par L. Fauvel; W.M. Leake, *Travels in the Morea*, I, Londres/ J. Murray, 1830, p. 31-44.

Pour une présentation des voyageurs ayant visité Olympie, voir H.-V. Herrmann, *op. cit.*, p. 200-207.

40. A. Blouet, *op. cit.*, p. 56-57: “[...] Avant notre arrivée à Olympie, plusieurs voyageurs français et étrangers [...] avaient fait tous les efforts pour retrouver quelques-uns des monuments que Pausanias a décrits. Parmi ces voyageurs nous devons citer MM. Fauvel, Pouqueville, Stanhope, Cokerell, Gell et Leak [...]”

41. *Correspondance inédite de Mabillon et de Montfaucon avec l'Italie, contenant un grand nombre de faits sur l'histoire religieuse et littéraire du 17e siècle; suivie des lettres inédites de P. Quesnel*, texte annoté et commenté par M. Valery, III, Paris/ J. Labitte, 1846, p. 214 (Lettre CCCIV): “[...] Corfou, ancienne colonie des Corinthiens, est pleine de monuments antiques, et d'inscriptions presque toutes en dialecte dorique. Zante et Céphallonie en ont aussi: mais qu'est-ce que c'est que tout cela en comparaison de ce qu'on peut trouver dans la côte de la Morée opposée à ces îles. C'est l'ancienne Élide où se célébraient les jeux olympiques, où l'on dressait une infinité de monuments pour les victorieux, statues, bas-reliefs, inscriptions [...]”

42. *Supra*, n.22, pl. 18: “Essai sur la topographie d'Olympie dressé uniquement sur le rapport des auteurs anciens, pour le Voyage du jeune Anacharsis”.

43. Pausanias, *Description of Greece*, traduit par W.H.S. Jones et H.A. Ormerod, Londres-Cambridge/ Loeb, 1960, V, 10, 2-V, 11, 10 (temple de Zeus); V, 16, 1 (temple d'Héra); V, 20, 9 (Métrôon).

44. Voir Rol. et F. Etienne, *op. cit.*, p. 86-91.

45. *Supra*, n. 14; voir Document IV, paragraphe n°. 13.

46. *Supra*, n. 10: “[...] Article 8. Un crédit de 6, 000 F sera ouvert à chacune des sections pour les dépenses concernant les fouilles, empaillements, herbiers, dessins et frais de toute espèce à faire en Morée [...]”

47. Dans une lettre adressée à Martignac et datée du 13 mai 1829, le vicomte de Caux, ministre de la Guerre, garantit aux savants: protection, ravitaillement et transport; voir A. N., *op. cit.*, dossier II, f. 374.

48. Sur la déroute de la section d'archéologie, voir F.L. Lucarelli, *Recherches sur l'expédition scientifique de Morée*, mémoire de D.E.A. à l'Université Lumière-Lyon 2, 1993, p. 19-24.

49. Selon Dubois, la section d'architecture, dirigée par Blouet, s'installe à Olympie le 17 mai 1829 et commence à fouiller le 18: [...] 17 mai –(Dimanche) M. Blouet et ses adjoints arrivent à 9 heures et demi du matin. Ces messieurs établissent leurs tentes près des nôtres et viennent ensuite avec nous visiter nos fouilles [...].

La participation de Blouet est signalée, aux mêmes dates, par Amaury-Duval; voir Archives de l'Académie des Sciences, *op.cit.*, journal de voyage d'Amaury-Duval fils.

50. Raul-Rochette, "Notice sur les sculptures d'Olympie, lue à l'Académie des belles-lettres et à celle des beaux-arts, dans les séances des 4 et 5 février", dans *Journal des savants*, Paris/ F.-G. Levrault, 1831, p. 93.

51. Blouet insiste et précise en note: [...] les fouilles faites à la face antérieure du temple jusqu'à l'entrée du naos ont été ordonnées par M. Dubois, et que celles du reste du monument l'ont été par moi [...]. Voir A. Blouet, *op. cit.*, p. 61 et n.1.

52. A. Forgeau, "Le repérage des sites de l'Égypte pharaonique par les membres de la Commission des sciences et des arts", dans le séminaire *L'invention scientifique de la Méditerranée au XIXème siècle: les expéditions d'Égypte, de Morée et d'Algérie*, Paris/ Université Paris VII, 17 mai 1993, p. 14.

53. Sir R.E.M. Wheeler, *Archaeology from the Earth*, Londres/ The Clarendon Press, 1954, p. 2: "[...] the archaeological excavator is not digging up things, he is digging up people (en italique dans le texte) [...]." Voir aussi *L'archéologie aujourd'hui*, sous la direction d'A. Schnapp, Paris/ Hachette, 1980.

54. E. Beulé, *L'Acropole d'Athènes*, II, Paris/ F. Didot frères, 1854, p. 45.

Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του Μοριά: Αποτελέσματα και συνέπειες στον αρχιτεκτονικό προβληματισμό της Γαλλίας

Βασιλική Πετρίδου

Ο 19ος ΑΙΩΝΑΣ αποτελεί για την αρχιτεκτονική μια πολύπτυχη περίοδο του οποίου οι σύγχρονες μελέτες παρουσιάζουν όλο και περισσότερο τη σπουδαιότητα και την πολυπλοκότητά του. Ο προβληματισμός των Ευρωπαίων και ιδιαίτερα των Γάλλων αρχιτεκτόνων στο πρώτο μισό του αιώνα, κατευθύνεται κυρίως σε τρεις άξονες: Πρώτον, στην επιδίωξη αναμόρφωσης των θεωριών που βασίζονται στη μίμηση προτύπων άλλων εποχών. Δεύτερον, στην προσπάθεια αναζωογόνησης της καλλιτεχνικής δημιουργίας μέσα από έναν ενθουσιασμό και μία ρομαντική έμπνευση που προέρχονται από “τα βάθη της ανθρώπινης ψυχής”. Τρίτον, στην αποδοχή ή όχι των διαφόρων νεωτεριστικών κινημάτων, τα οποία προσπαθούν να δημιουργήσουν ένα νέο ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική δημιουργία, μέσα από την εισαγωγή καινούργιων ερεθισμάτων, όπως για παράδειγμα αυτό που υποστηρίζει τη χρήση της πολυχρωμίας και τη σημασία της στην αρχιτεκτονική της κλασικής εποχής.

Με βάση αυτούς τους άξονες προβληματισμού θα προσεγγίσουμε τα θεωρητικά αποτελέσματα της ενότητας “Αρχιτεκτονική-Γλυπτική” της Γαλλικής Αποστολής στο Μοριά, έτσι όπως εκφράστηκαν στις σελίδες του έργου *Expédition Scientifique de Morée*, που δημοσιεύτηκε το 1831 από τον αρχιτέκτονα Abel Blouet, υπεύθυνο της ενότητας και όπου κοινοποιήθηκαν τα αποτελέσματα αυτής της Αποστολής¹. Και πρώτα, θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε τις συνθήκες που διαμόρφωσαν τους στόχους της Αποστολής κατά τη στιγμή της εκκίνησής της.

Από το 1816, γενικός γραμματέας της Ακαδημίας Καλών Τεχνών του Παρισιού και καθοδηγητής των καλλιτεχνικών αναζητήσεων αυτής της περιόδου στη Γαλλία, είναι ο Antoine Chrysostome Quatremère de Quincy (1755-1849). Με την ιδιότητα της ακαδημαϊκής του θέσης και ορμώμενος από τις αισθητικές του αντιλήψεις, προσπαθεί να ελέγξει τις καλλιτεχνικές ανησυχίες που μπορεί να προκληθούν από την εισαγωγή νέων στοιχείων και ακόμα περισσότερο, όταν αυτά προέρχονται από τις πρωτογε-

νείς πηγές της αρχαιότητας. Δεν είναι όμως η πρώτη φορά που βρίσκεται σ' αυτή τη θέση. Μετά την επιστροφή της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής από την Αίγυπτο, που οργανώθηκε από τον Ναπολέοντα, δεν εντοπίστηκε στην καλλιτεχνική δημιουργία της Γαλλίας μόνο η αύξηση της αιγυπτομανίας, αλλά και του προβληματισμού γύρω από την αλληλο-επίδραση των πολιτισμών στην παραγωγή της τέχνης και γενικότερα γύρω από την έννοια της μίμησης. Ο Quatremère de Quincy διαβλέπει², ότι ένας υπέρμετρος ενθουσιασμός για την αιγυπτιακή τέχνη ενδέχεται να οδηγήσει στη μίμηση των αιγυπτιακών έργων τέχνης. Θέλοντας να αποτρέψει αυτή την πιθανή τάση, δημοσιεύει το 1801 στην *Encyclopédie Méthodique* ένα πολυσέλιδο άρθρο αφιερωμένο στην αιγυπτιακή αρχιτεκτονική³, όπου υπογραμμίζει τον κίνδυνο που μπορεί να προέλθει από την εξιδανίκευση και την αντιγραφή της αιγυπτιακής τέχνης και ελπίζει, ότι τα αποτελέσματα της Αποστολής στην Αίγυπτο θα παρουσιάσουν στο φιλότεχνο κοινό τις ελλείψεις της έκφρασης και τα λάθη αυτής της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Όμως η δημοσίευση στα 1802 του έργου, *Voyage dans la Basse et la Haute Egypte*, του Vivant Denon⁴, υπεύθυνου της καλλιτεχνικής ομάδας της Αποστολής στην Αίγυπτο, όπου ο συγγραφέας εξαιρεί και επαινεί την αιγυπτιακή αρχιτεκτονική σε σύγκριση με την ελληνική, οδηγεί κατά τον Quatremère σε λανθασμένα συμπεράσματα και κρίνεται επικίνδυνη για την εξέλιξη της τέχνης. Το 1803 δημοσιεύει την εργασία του για την *Αιγυπτιακή αρχιτεκτονική* όπου απαντά στον υπέρμετρο ενθουσιασμό του Denon και εκφράζει την αντίθεσή του με τους απροετοίμαστους ταξιδιώτες, που επισκέπτονται τις χώρες των αρχαίων πολιτισμών, οι οποίοι, χωρίς να διαθέτουν μια σωστή θεώρηση της τέχνης, μέσα από αυτή και μόνο τη συγκομιδή πληροφοριών, σχηματίζουν απόψεις σχετικά με τις αρχές που διέπουν τα μεγάλα έργα τέχνης αυτών των μακρινών πολιτισμών και τις μεταφέρουν επιστρέφοντας στην πατρίδα τους. Οι πληροφορίες αυτές που έχουν συλλεχθεί, κατά τον Quatremère, σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα (ο Denon έμεινε στην Αίγυπτο μονάχα δύο μήνες) και κάτω από αντίξοες συνθήκες, δεν προσφέρουν καινούργια στοιχεία για τους μελετητές. Τονίζει επίσης την επιζήμια μεταφορά των εντυπώσεων από τους επισκέπτες-περιηγητές, ιδίως όταν αυτοί δεν διακατέχονται από το σωστό πνεύμα αντιμετώπισης των αρχαίων μνημείων⁵. Σ' αυτή την προσπάθεια οριοθέτησης των αισθητικών ανησυχιών και συγκράτησης των διαφόρων νεωτεριστικών ρευμάτων, εντάσσεται και η επιθυμία του να αποτρέψει τους νέους αρχιτέκτονες να ταξιδέψουν στην Ελλάδα και να βρεθούν ως ανώριμοι σπου-

δαστές, αντιμέτωποι με τα μεγάλα έργα που αποτελούν τα ιδανικά πρότυπα για την πρόοδο της σύγχρονης τέχνης. Μ'αυτή την αιτιολογία, απαγορεύει, μέχρι το 1840 περίπου, την επίσκεψη και την αποτύπωση μνημείων της Ελλάδας από τους αρχιτέκτονες οι οποίοι συμμετέχουν στο Grand Tour.

Όταν το 1828 σχεδιάζεται και αποφασίζεται η Γαλλική Αποστολή στο Μοριά, ο Quatremère, μέσα από τις εργασίες και τις δημοσιεύσεις του, έχει σχεδόν προκαθορίσει τα πιο βασικά θεωρητικά ερωτήματα του αρχιτεκτονικού προβληματισμού, τα οποία μπορούν να αποτελέσουν τους στόχους της Αποστολής αυτής. Συνεπώς, θα επιδιώξει να συμμετέχει στην οργάνωση αλλά και στον έλεγχο αυτής της επιχείρησης. Ισόβιος γενικός γραμματέας της Ακαδημίας Καλών Τεχνών του Παρισιού, έχοντας ανέβει όλη την ιεραρχία των αξιωμάτων, κατευθύνοντας και ελέγχοντας τους αισθητικούς προβληματισμούς, θα φροντίσει αυτή τη φορά, για την όσο το δυνατό ευνοϊκότερη και καλύτερη αποκομιδή των στοιχείων από αυτή την Αποστολή.

Ο René Schneider, μέσα από τις μελέτες του για το έργο του Quatremère, μας ενημερώνει για τη στενή σχέση που υπήρχε ανάμεσα στον Abel Blouet και τον ίδιο τον Quatremère⁶. Από την αρχή της καριέρας του ο νεαρός Abel, διακρίνεται ως ικανός σχεδιαστής, πιστός στη γνώση που προέρχεται από την αρχαιολογική έρευνα και προσανατολίζεται ύστερα από την καθοδήγηση του Quatremère, στην μελέτη του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Ρώμη, ως υπότροφος της Σχολής Καλών Τεχνών, ο Blouet γνωρίζεται με τον στενό φίλο του Quatremère, τον γλύπτη Antonio Canova, και του παραδίδει την εργασία του Γάλλου θεωρητικού για την Αφροδίτη της Μήλου, η οποία είχε δημοσιευθεί στο Παρίσι τον προηγούμενο χρόνο. Ως εργασία του τέταρτου έτους σπουδών, επιλέγει να ασχοληθεί με τις Θέρμες του Καρακάλλα και η πρόταση αναστήλωσής του, βρίσκουν σύμφωνη την Ακαδημία, η οποία μετά από παρότρυνση του Quatremère θα μεριμνήσει για τη δημοσίευση αυτής της εργασίας το 1828. Αμέσως μετά την επιστροφή του από την Ιταλία το 1826, ονομάζεται υπεύθυνος αρχιτέκτονας στις Θέρμες του Ιουλιανού στο Παρίσι και αναλαμβάνει, υπό την εποπτεία του Quatremère, τη μελέτη αυτού του ρωμαϊκού μνημείου. Είναι φανερό λοιπόν, ότι η ανάθεση στον Blouet της επιστασίας της έρευνας για τις αρχαιότητες της Πελοποννήσου, από τους ακαδημαϊκούς Raoul-Rochette, Percier και N.Huyot (προστατευόμενος και αυτός του Quatremère), δεν είναι ξένη με τη συμπάθεια που εκδηλώνει προς τον

νεαρό ανερχόμενο αρχιτέκτονα ο γενικός γραμματέας της Ακαδημίας Καλών Τεχνών. Όταν τον Φεβρουάριο του 1829 ξεκινά η Αποστολή στον Μοριά, η επιλογή του πρώτου αρχιτέκτονα που επίσημα και με την άδεια της κυβέρνησης επισκέπτεται για μελέτες την Ελλάδα, θα πρέπει να πληροί όλα τα εχέγγυα και ιδίως, όταν εκείνη ακριβώς τη στιγμή, τα σύννεφα έχουν πυκνώσει στον καλλιτεχνικό ουρανό του Παρισιού: η αναζήτηση νέων ερεθισμάτων για την αρχιτεκτονική γίνεται επιτακτική και οι ομάδες των νεωτεριστών συνεχώς ενισχύονται. Είναι σαφές ότι, από την επίσκεψη στην Πελοπόννησο, επιβάλλεται η προσεκτική συγκομιδή πληροφοριών και η απομάκρυνση κάθε ανεπιθύμητου συμπεράσματος και ακόμα περισσότερο, όταν σ' αυτή την πρώτη επίσημη ευκαιρία που δόθηκε στη Γαλλία για τη μελέτη των αρχαιοτήτων στην Ελλάδα περιλαμβάνεται και η άδεια για ανασκαφές των κρυμμένων θησαυρών. Για παράδειγμα, η έρευνα στην Ολυμπία, όχι βέβαια τυχαία, θα αποτελέσει έναν από τους κύριους στόχους της Αποστολής, και μέσα από την επαλήθευση των υποθέσεων του Quatremère, θα επιδιωχθεί η συγκράτηση του ενθουσιασμού των αρχιτεκτόνων για την πολυχρωμία της ελληνικής αρχιτεκτονικής. Πράγματι, η τιμή για την ανεύρεση των κυριότερων στοιχείων που πιστοποιούν την ακριβή τοποθεσία του ναού του Ολυμπίου Διός στην Ολυμπία, μοναδική ανασκαφή που έγινε από την ομάδα της Αποστολής στο Μοριά, ανήκει στον Blouet που προσπάθησε μ' αυτό τον τρόπο, να ανταποκριθεί στις προσδοχίες του Quatremère.

Για την τεκμηρίωση των παραπάνω, εντοπίσαμε τα θεωρητικά αποτελέσματα της Αποστολής, έτσι όπως αυτά εκφράστηκαν μέσα από τις σελίδες του έργου που δημοσίευσε μετά την επιστροφή του ο Abel Blouet και τα οποία αντηχούν τα σημεία του αρχιτεκτονικού προβληματισμού στη Γαλλία, όπως τα αναφέραμε στην αρχή της εισήγησής μας.

Η διατύπωση μιας θεωρίας, μέσα από την οποία υποστηρίζονται αρχές και κατευθύνσεις της αρχιτεκτονικής σκέψης, δεν αποτελεί σίγουρα ένα κύριο μέλημα της Αποστολής του Μοριά. Αλλά όπως θα διαπιστωθεί, στη βάση της επιχείρησης βρίσκεται ένας συγκεκριμένος τρόπος ανάλυσης της καλλιτεχνικής δημιουργίας και είναι φανερό ότι δεν είναι άλλος από εκείνον που έχει εκφράσει με φιλοσοφική ακρίβεια μέσα από τα κείμενά του ο Quatremère de Quincy.

Το 1823, δημοσιεύεται η μελέτη του με τίτλο, *Η φύση, οι σκοποί και τα μέσα της μίμησης στις καλές τέχνες*², και μέχρι το 1829 στα κυριότερα κείμενά του, αποκρυσταλλώνει τις αρχές της θεωρίας γύρω από τη μίμη-

ση και ιδιαίτερα την καταπολέμηση της αντιγραφής και της χωρίς ιδεατή θεώρηση μίμησης της τέχνης. Ο Quatremère, έχοντας δώσει τον δικό του ιδιαίτερο ορισμό της μίμησης, υποδεικνύει τις διαστρεβλωτικές συνέπειες που εμφανίζονται όταν υπάρχει σύγχυση των αντιλήψεων, όπως δηλαδή η υποδούλωση που προκαλεί η αντιγραφή και η αναζήτηση από τον καλλιτέχνη μιας “ψεύτικης αλήθειας”, σε αντιπαράθεση με την ελευθερία που εγγυάται η ιδεατή μίμηση. Ο ρομαντισμός για τον Quatremère, είναι ένα σύστημα που επιδιώκει να εμφανίζεται ως μια νέα επινόηση, ως μία εφεύρεση των μοντέρνων καιρών, που όμως στην πραγματικότητα στηρίζεται στην κατάχρηση των λεπτομερειών ενός στυλ, στη στυγνή απεικόνιση των συγκεκριμένων αντικειμένων και των εξωτερικών χαρακτηριστικών τους και δεν εστιάζει την προσοχή των καλλιτεχνών ούτε “στις εντυπώσεις που προέρχονται μέσα από τη νοητική επεξεργασία, ούτε στις απεριόριστες νέες προσεγγίσεις που πηγάζουν από το βασίλειο των ιδεών”⁸.

Ο Blouet, από την αρχή του έργου του τάσσεται υπέρ αυτών των απόψεων και ασπάζεται τις θεωρητικές αρχές του Quatremère, τον οποίο αποκαλεί “Μοντέρνο Βιτρούβιο”⁹ επειδή οι απόψεις του, όπως τονίζει, “είναι τα αποτελέσματα γνώσεων με τις οποίες οι δικές του δεν θα μπορούσαν ούτε να συγκριθούν”¹⁰. Στο δεύτερο μέρος της εισαγωγής του πρώτου τόμου, επικαλείται τις αρχές της αρχιτεκτονικής, όπως διατυπώθηκαν από τον Quatremère, επαναλαμβάνοντας ορισμένα από τα βασικά αξιώματα της θεωρίας του. Συγκεκριμένα, αντιγράφει χαρακτηριστικά αποσπάσματα από τα λήμματα “Αρχιτεκτονική” και “Κατασκευή” από το *Αρχιτεκτονικό Λεξικό* του Quatremère που θα εκδοθεί το 1832, δηλαδή έναν περίπου χρόνο μετά τη δημοσίευση του βιβλίου του Blouet. Αυτή η αναφορά στο κείμενο που ακόμα επεξεργαζόταν ο Quatremère, υπογραμμίζει ακόμα περισσότερο τη συνέργια των δύο ανδρών.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Quatremère, ο Blouet αναφέρεται στη διπλή υπόσταση του νοητού μοντέλου της αρχιτεκτονικής, την πρωτογενή καλύβα και το ανθρώπινο κορμί. Μέσα από την ανάλυση της πρωτογενούς καλύβας μπορούμε να οδηγηθούμε στην ανάλυση του ελληνικού ναού γράφει, τονίζοντας έτσι, τόσο τη σχέση της αρχιτεκτονικής με το ξύλινο πρότυπό της, όσο και τη μίμηση αυτού του ιδεατού τύπου που παρέχει όλους τους κανόνες της συμμετρίας στην ελληνική αρχιτεκτονική. Στη συνέχεια, αποδίδει τη σημασία της αρμονίας και των αναλογιών για την αρχιτεκτονική στη σχέση της με το ανθρώπινο κορμί, ενώ η απόδοσή τους μέσα από τη γλυπτική και η πρόοδος της τελευταίας, αναφέρεται ως κινητήρια δύναμη εξέλιξης της αρχιτεκτονικής¹¹. Σύμφωνα με τη θεω-

ρία του Quatremère, η ιδεατή μίμηση αυτών των δύο μοντέλων συνεπάγεται τη βεβαιότητα που παρέχουν οι νόμοι της φύσης μέσα από την επεξεργασία τους από τον ανθρώπινο νου, ο οποίος με τη σειρά του έχει καλλιεργηθεί από τη συνεχή επαφή του με τις τέχνες.

Συνεχίζοντας, ο Abel Blouet θα καταγγείλει, όσον αφορά στην αρχιτεκτονική, το σφάλμα αυτών που αμελούν τη σημασία της κατασκευής υπερτονίζοντας το ρόλο της διακόσμησης.

Λάθος που πράττουν οι ερασιτέχνες, οι οποίοι δεν έχουν αναλογιστεί αρκετά για τη φύση της αρχιτεκτονικής και δεν γνωρίζουν το αντικείμενό της. Η αρχιτεκτονική, συνεχίζει, δεν είναι σαν την ποίηση, σαν τη ζωγραφική, σαν τη γλυπτική, σαν τη μουσική, δεν είναι ένα αντικείμενο ευχαρίστησης που μπορεί να αντέξει όλες τις πλάνες της φαντασίας¹².

Δεν μπορεί δηλαδή η αρχιτεκτονική να ξεφύγει από τους προκαθορισμένους κανόνες που τους προδιαγράφουν η οικονομία, η σταθερότητα και οι ανθρώπινες ανάγκες και να ενδώσει σε νέες εκφράσεις που υπαγορεύονται απο δευτερεύοντα και εφήμερα στοιχεία. Σ' αυτόν το συλλογισμό στηρίζεται εξάλλου και η υπεροχή της ελληνικής τέχνης και η ανάγκη για τη μελέτη της.

Καμία μορφή τέχνης δεν θα πρέπει να μας αφήνει αδιάφορους και όλες οι εποχές έχουν να προσφέρουν στον μελετητή σημαντικά στοιχεία για την αρχιτεκτονική.

γράφει ο Blouet στον τρίτο τόμο, στα 1838, απαντώντας στους νεωτεριστές, και τονίζει

Όμως τα έργα της ακμής της ελληνικής αρχιτεκτονικής εξαιτίας της τόσο σωστής και απλής μορφής, που εύκολα μπορεί να γίνει κατανοητή και συνεπώς εύκολα να εξηγηθεί, θα είναι πάντα ο ιδανικός τύπος και η αληθινή πηγή των μεγαλύτερων αξιών που θα πρέπει να ακολουθηθούν. Η μελέτη της ελληνικής αρχαιότητας στοχεύει στην εξέλιξη της σύγχρονης τέχνης¹³.

Στην προτεινόμενη αναστήλωση για τον ναό του Δία στην Ολυμπία, ύστερα από τις επιτόπου μετρήσεις και τις ανακαλύψεις τμημάτων του ναού, ο Blouet απομακρύνεται από τη σκέψη του δασκάλου για έναν οκτάστυλο ναό με θολωτή ημικυλινδρική σκεπή (εξάλλου και ο ίδιος ο Quatremère είχε αναγγείλει ως καθαρά υποθετικό ένα τέτοιο σύστημα σκεπής)¹⁴, αλλά δέχεται την υπόθεση του υπαίθριου σηκού, προχωρά παραπέρα τα συμπεράσματα του Quatremère σχετικά με τις πηγές φωτισμού στο εσωτερικό των ναών¹⁵, διατηρεί τον διπλό δωρικό ρυθμό στο εσωτερικό του ναού¹⁶ όπως προτείνει ο Quatremère και βασίζει την αναπαράσταση των γλυπτών των δύο αετωμάτων στις προτάσεις του δασκάλου του.

Τα νέα στοιχεία λοιπόν που έρχονται στο φως με την έρευνα αυτής της Αποστολής, επεξεργασμένα μέσα από αυτό το συγκεκριμένο θεωρητικό σύστημα, μπορούν να συνεισφέρουν στην καλύτερη γνώση της ελληνικής αρχιτεκτονικής.

Η επιδίωξη εισαγωγής νέων στοιχείων στην αρχιτεκτονική δημιουργία, θεωρείται από τον Quatremère ως νεωτερισμός και συνεπώς ως εσφαλμένη έκφραση της πρωτοτυπίας. Αυτή η αντίληψη δεν τον εμποδίζει όμως να ενημερώνεται συνεχώς για όλες τις καλλιτεχνικές εξελίξεις στην Ευρώπη και για την πολυχρωμία στην τέχνη ιδιαίτερα, είναι ο πρώτος ο οποίος διατυπώνει τις απόψεις του από το 1806. Η παρατήρηση, από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα, της ύπαρξης χρώματος στα μνημεία της αρχαιότητας και η υπόθεση χρήσης της πολυχρωμίας στην τέχνη των Ελλήνων, τον οδήγησαν στη μελέτη του για την ελληνική γλυπτική που αποκρυσταλλώθηκε με τη δημοσίευση του έργου, *Le Jupiter Olympien*, το 1814. Χρησιμοποιώντας διάφορα υλικά όπως το ελεφαντοστόν, το χρυσό, τον ορείχαλκο και άλλα πολύτιμα και ημιπολύτιμα πετρώματα, οι δημιουργοί της ελληνικής τέχνης, κατά τον Quatremère, επιτύγχαναν μια πολυχρωμία στα έργα τους, χωρίς όμως να χρησιμοποιούν χρώματα και χωρίς να υπονοείται μια πιθανή αλληλεπίδραση των τρόπων έκφρασης της αρχιτεκτονικής, της γλυπτικής και της ζωγραφικής.

Από το 1815, με τη μεταφορά των γλυπτών του ναού της Αίγινας στη Ρώμη, η αναφορά στην πολυχρωμία γίνεται πιο συστηματική. Οι δημοσιεύσεις του Hittorff το 1824¹⁷, αλλά και οι προτάσεις της ομάδας του Labrouste¹⁸, συγκλίνουν προς την αποδοχή της χρήσης της στην ερμηνεία της ελληνικής αρχαιότητας, σε αντίθεση με την “κρύα και μονότονη λευκότητα του μαρμάρου”. Από το 1828 ήταν έκδηλες οι κατευθύνσεις που θα ακολουθούσαν οι υποστηρικτές της πολυχρωμίας και η επιθυμία εμπλουτισμού των ερεθισμάτων που προέρχονταν από την κλασική αρχαιότητα, αλλά συγχρόνως και η αναζήτηση νέων διεξόδων για την αρχιτεκτονική, ήταν αναμφίβολα στη βάση όλων αυτών των προσπαθειών.

Ο Quatremère θα ασχοληθεί με την τροχοπέδηση αυτού του ρεύματος και θα δοκιμάσει να χαλιναγωγήσει για άλλη μία φορά τις νεωτεριστικές τάσεις από όπου και αν προέρχονται. Για τον Quatremère, η τελειότητα της ελληνικής τέχνης, αποδεδειγμένη μέσα από τα κείμενα και τις περιγραφές των αρχαίων συγγραφέων, δεν είχε ανάγκη υποστήριξης από μία θεωρία όπως αυτή της πολυχρωμίας. Θεωρούσε, ότι όλα αυτά, που για τους νέους αρχιτέκτονες εμφανίζονταν ως καινούργιες δυνατότητες και ως στοιχεία που εγγυώνται την πρόοδο της σύγχρονης τέχνης, ήταν επι-

κίνδυνοι ακροβατισμοί που θα οδηγούσαν στον εκτροχιασμό της δημιουργίας και την απομάκρυνσή της από τους κανόνες της ιδανικής ομορφιάς.

Το 1831, στον πρώτο τόμο του έργου του, ο Blouet αναφέρει ελάχιστα στοιχεία για την ύπαρξη του χρώματος στα ερείπια του ναού του Απόλλωνα στις Βάσσειες και στο ναό του Δία στην Ολυμπία. Το γεγονός ότι ο ναός του Δία ήταν από πορώδη πέτρα, αιτιολογεί την επικάλυψή του με ασβεστοκονίαμα, το οποίο ήταν το στοιχείο που αποτελούσε συνήθως τη βάση των χρωμάτων. Αυτή όμως και μόνο η ένδειξη δεν συνεπάγεται και την ευρεία χρήση του χρώματος στην αρχιτεκτονική οργάνωση του ναού. Πράγματι, στη συνέχεια της περιγραφής του ναού τονίζει ότι δεν βρέθηκαν ίχνη από χρώμα πάνω στο κονίαμα, το οποίο θα πρέπει, συνεπώς, να ήταν άσπρο¹⁹.

Ο Blouet δεν διαφωνεί βασικά με τις μελέτες των Cockerell και Hittorff για τη χρήση του χρώματος από τους Έλληνες στα διακοσμητικά μέρη του ναού, περιορίζει όμως τη χρήση του, στα διακοσμητικά μέρη των ναών. Αποψη την οποία είχε υποστηρίξει ο Quatremère από το 1814, αναφερόμενος στο διάζωμα του Παρθενώνα και στα χρώματα που είχαν χρησιμοποιηθεί για να τονιστούν τα μέρη των γλυπτών παραστάσεων της πομπής των Παναθηναίων. Ας σημειωθεί ότι το κεντρικό σημείο της διαφωνίας που υπήρχε εκείνη την εποχή σχετικά με τη χρήση των χρωμάτων στην κλασική αρχιτεκτονική, δεν είναι τόσο η αποδοχή της “φυσικής” ή της “τεχνητής” πολυχρωμίας των γλυπτών, αλλά η γενικευμένη χρήση των χρωμάτων επί των γλυπτών και των αρχιτεκτονικών μελών του ναού. Ως “φυσική” δε, θεωρείτο η πολυχρωμία που προέρχεται από τη χρήση των διαφορετικών υλικών, ενώ ως “τεχνητή” η χρήση των τεχνητών χρωμάτων. Κατά τον Quatremère de Quincy και τον Raoul-Rochette, η ύπαρξη της ζωγραφικής στους εσωτερικούς και στους εξωτερικούς τοίχους ή και σ’ άλλα αρχιτεκτονικά μέρη των ελληνικών ναών, δύσκολο να απορριφθεί ολοκληρωτικά, πρέπει να θεωρηθεί ότι συνέβη σε μια στιγμή παρακμής αυτής της αρχιτεκτονικής και συνεπώς επιβάλλεται να αντιμετωπιστεί με μεγάλη επιφύλαξη και κριτικό πνεύμα. Η εφαρμογή ενός χρωματικού συστήματος στην αρχιτεκτονική και τη γλυπτική των Ελλήνων, με στόχο να αποδώσει περισσότερη χάρη και ομορφιά αλλά και να βοηθήσει στην ενοποίησή τους με τον γύρω χώρο, θέση που υποστήριζε ο Hittorff, ήταν αδιανόητη για τον Quatremère και ο μαθητής του, στον πρώτο τόμο της Αποστολής, ανταποκρίνεται στις προσδοκίες του²⁰. Όμως αργότερα, στα 1838, όταν δημοσιεύεται ο τρίτος τό-

μος της Αποστολής, τα δεδομένα συγκλίνουν προς νέες κατευθύνσεις : ο Quatremère προετοίμαζε την αποχώρησή του από την Ακαδημία, μια μεγάλη μερίδα των αρχιτεκτόνων, όπως σημειώνει και ο Blouet, στρέφονται προς τη μελέτη του Μεσαίωνα ή και άλλων ιστορικών εποχών και ο προβληματισμός γύρω από την πολυχρωμία εμπλουτίζεται συνεχώς με νέα στοιχεία. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο Abel Blouet στην απεικόνιση του ναού της Αίγινας στον τρίτο τόμο, υποχρεώνεται να πάρει υπόψη του τις νέες τάσεις, χωρίς όμως να παραλείπει να τονίσει το βασικό σημείο της θεωρίας του Quatremère, δηλαδή ότι: η χρήση των χρωμάτων στα γλυπτά και στα αρχιτεκτονικά μέρη του ναού δεν αποσκοπούσε στην πιστή αντιγραφή της φύσης, αλλά στην απλή βελτίωση της οπτικής τους αντίληψης. Εξάλλου, σύμφωνα με τη θεωρία του Quatremère,

Η μίμηση, δεν στοχεύει στην πιστή αναπαραγωγή αλλά στην αναπαράσταση ενός ιδεατού τύπου. Όσο πιο μεγάλη είναι η απόσταση που χωρίζει το έργο τέχνης από το μοντέλο του, τόσο μεγαλύτερη είναι η ευχαρίστηση που μας προκαλεί.

Έτσι, στην πρόταση αναστήλωσης του ναού της Αίγινας από τον Blouet, χρωματίζονται οι αψίδες και τα κράνη στα γλυπτά που βρίσκονται στο αέτωμα και οι επιφάνειες στους εξωτερικούς τοίχους καλύπτονται με ένα κόκκινο ομοιόμορφο χρώμα, αλλά ο χρωματισμός αυτός δεν μεταλλάξει τον αρχιτεκτονικό χαρακτήρα του κτιρίου, ούτε αποδίδει στα γλυπτά μέρη του μία φυσική οντότητα²¹.

Με την πραγματοποίηση της Αποστολής στο Μοριά, η ευκαιρία που δόθηκε στον Quatremère να υποστηρίξει τις απόψεις του ήταν σημαντική και θα την εκμεταλλευτεί για να ενισχύσει, για τελευταία ίσως φορά, τις θέσεις του και μάλιστα από το κέντρο της κλασικής Ελλάδας. Σίγουρα λοιπόν, καθόρισε τους στόχους αλλά και τα θεωρητικά συμπεράσματα που απορρέουν από αυτήν την Επιστημονική Αποστολή, σκοπεύοντας στις επιθυμητές απαντήσεις στα τρία σημεία που σημειώθηκαν στην αρχή αυτής της ανάλυσης, ως τα βασικότερα του προβληματισμού αυτής της περιόδου, δηλαδή στη θεωρία της μίμησης, στην έξαρση των ρομαντικών στοιχείων και στην ανεξέλεγκτη εφαρμογή της πολυχρωμίας στην αρχιτεκτονική. Όμως μετά το 1840, η θεωρία της μίμησης του Quatremère δέχτηκε αυστηρές κριτικές και οι διαμάχες ανάμεσα στο ιδεατό και στο πραγματικό, ανάμεσα στον μοντερνισμό και στην παράδοση, οριοθέτησαν με διαφορετικό τρόπο την αρχιτεκτονική δημιουργία. Η εμφάνιση στη Γαλλία, στα 1841, του κυριότερου περιοδικού της αρχιτεκτονικής, *Revue Générale de l'architecture*, και η δημοσίευση άρθρων για

την αρχιτεκτονική των Αιγυπτίων, των Ασσυρίων, των Μεξικάνων ή για την αρχιτεκτονική δημιουργία διαφόρων ιστορικών εποχών όπως της Βυζαντινής, του Μεσαίωνα, της Αναγέννησης, εγκαθίδρυσε το αξίωμα της "Ελευθερίας στην Τέχνη".

Είναι βέβαιο ότι η αναφορά, ακόμα και στα πλαίσια της Επιστημονικής Αποστολής στο Μοριά, από τον Quatremère και τον Blouet στη γέννηση και στις αξίες της ελληνικής αρχιτεκτονικής είχε ως στόχο τον καθορισμό ενός ιδεατού μοντέλου προς μίμηση, ενώ οι μελέτες των αρχιτεκτόνων από την τέταρτη δεκαετία του αιώνα, προσανατολίζονται προς την ανακάλυψη των ορθολογιστικών και λειτουργικών αρχών που διαπερνούν την αρχιτεκτονική δημιουργία των διαφόρων εποχών. Πάντως, οι τρεις τόμοι που δημοσιεύτηκαν, με τα αποτελέσματα της ενότητας Αρχιτεκτονική-Γλυπτική της Γαλλικής Αποστολής στον Μοριά, θα αναφέρονται ως κύριες βιβλιογραφικές πηγές στα μαθήματα της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής του Hippolyte Lebas στη Σχολή Καλών Τεχνών του Παρισιού μέχρι το 1863, οπότε και τελειώνει το τελευταίο μάθημα που διδασκόταν με βάση τη συνεχή αναζήτηση του "ιδεατού"²². Από αυτή τη στιγμή και μετά, η ανανέωση της αρχιτεκτονικής θεωρήθηκε ως συνώνυμο της απομάκρυνσης όλων των θεωρητικών βάσεων που στηρίζονταν στην ιδεατή μίμηση των τύπων της κλασικής τέχνης και στο ξεπέραςμα της αποκλειστικής μελέτης της ελληνικής αρχιτεκτονικής. Η γενιά λοιπόν του Abel Blouet είναι αυτή που βρίσκεται στην πιο δύσκολη θέση : αυτό που την ενώνει με τους προκατόχους της είναι η συνεχιζόμενη αναζήτηση του κλασικού ιδεώδους και αυτό που τη διαφοροποιεί από τους μετέπειτα είναι η ανάγκη μιας απελευθέρωσης από αυτό το ιδεώδες, η ανάγκη μιας αρχιτεκτονικής επανάστασης. Αυτό το σημείο πιστεύουμε ότι ήταν ενδιαφέρον να ερευνηθεί, για να εξηγηθούν τα "θεωρητικά σταυροδρόμια" της Αποστολής στο Μοριά και η αμφιταλαντευόμενη στάση του Abel Blouet, που έγινε στόχος κριτικής από τους συγχρόνους του, αλλά και από τους συγχρόνους μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Abel Blouet, *Expédition Scientifique de Morée, par le gouvernement français, Architecture, Sculpture, Inscriptions et Vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, mesurées, dessinées, recueillies et publiées par Abel Blouet, architecte, ancien Pensionnaire de l' Académie de France à Rome, Directeur de la Section d' architecture et de sculpture de l' Expédition Scientifique de Morée; Amable Ravoisie, Achille Poirot, Félix Drézel et Frédéric de Gournab, ses collaborateurs. Ouvrage dédié au Roi, A Paris, chez Firmin Didot Frères, 1831 (1er vol.), 1833 (2ème vol.), 1838 (3ème vol.)

2. Το 1797, όταν γίνονται οι προετοιμασίες της επιστημονικής και καλλιτεχνικής επιτροπής του στρατού της Ανατολής για την Αποστολή στην Αίγυπτο, ο Quatremère, λόγω των πολιτικών διαταραχών στην πολιτική σκηνή της Γαλλίας, βρίσκεται χωρίς καμία δύναμη και κρύβεται. Έχοντας συμμετάσχει με δραστήριο τρόπο στην πολιτική και στην καλλιτεχνική ζωή από το 1789, εμπνέει ανησυχία και απομακρύνεται. Αντίθετος με τη Συνέλευση καταδικάζεται, ενώ το 1796, θα απαλλαχθεί των κατηγοριών από το Διευθυντήριο, αλλά λόγω των φιλοβασιλικών του θέσεων υποχρεώνεται να αυτοεξοριστεί στη Γερμανία μέχρι το 1799.

3. "Dictionnaire d' Architecture", στην *Encyclopédie Méthodique*, ed. Panckoucke, Paris 1788-1825, 3 τόμοι, λήμμα "Égyptienne Architecture", σελ.293-320. Αυτό το άρθρο αποτελεί την πρώτη δημοσίευση των απόψεων του Quatremère για την αιγυπτιακή αρχιτεκτονική ενώ, για πρώτη φορά είχε ασχοληθεί με τα χαρακτηριστικά της στην εργασία που παρουσίασε στην Académie des Inscriptions et Belles Lettres στα 1785, με τίτλο, *Quel fut l' état de l' architecture chez les Egyptiens et ce que les grecs paroissent en avoir emprunté*.

4. Vivant Denon, *Voyage dans la Basse et la Haute Egypte pendant les campagnes du Général Bonaparte*, 2 τόμοι και 1 εικονογραφημένος Άτλας, Paris 1802.

5. Quatremère de Quincy, *De l'Architecture égyptienne considérée dans son origine, ses principes et son goût et comparée sous les mêmes rapports à l' architecture grecque*, Paris 1803 σελ.68 και 80. Το κείμενο αυτό βασίζεται στην εργασία του 1785 και μέσα από τον παραλληλισμό των γνώσεων και των πληροφοριών για την αιγυπτιακή αρχιτεκτονική πριν και μετά την Αποστολή στην Αίγυπτο, στοχεύει στην επιβεβαίωση των αρχικών απόψεών του και στην απόδειξη της λανθασμένης αντίληψης του Denon. Το ίδιο κείμενο θα επαναδημοσιευτεί το 1832 στο λήμμα "Architecture Egyptienne" στο *Dictionnaire Historique de l'Architecture* του Quatremère de Quincy.

6. René Schneider, *Quatremère de Quincy et son intervention dans les arts (1788-1830)*, Paris 1910, σελ. 366.

Ακόμα για τον Abel Blouet βλέπε: *Funerailles de M. Blouet, discours de M. Raoul-Rochette*, Paris 1853 και A.Lance, *Abel Blouet, sa vie et ses travaux*, Paris 1854.

7. Quatremère de Quincy, *Essai sur la nature, le but et les moyens de l' imitation dans les beaux-arts*, Paris, 1823.

8. Ο.π., Μέρος πρώτο, παράγραφος 9.

9. Abel Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, 1831, τ. I, Μέρος δεύτερο, σελ. XI.

10. Ό.π., σελ. 70.
11. Ό.π., τόμος Ι, Μέρος δεύτερο, σελ. XII.
12. Ό.π., τόμος Ι, Μέρος δεύτερο, σελ. XI.
13. Ό.π., τόμος 3ος, Πρόλογος, 1838.
14. R. Schneider, ό.π., σελ. 217.
15. Abel Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, 1831, τ. Ι, σελ.70, σχ. 68-69, τόμος ΙΙ, σχ. 28-29. Για το ζήτημα του φωτισμού των ελληνικών ναών ο Quatremère είχε γράψει μια εργασία την οποία παρουσίασε στην Académie des Inscriptions et Belles Lettres στο Παρίσι το 1805, *Mémoire de l' Institut, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, t. ΙΙΙ, lû le 8 nov. 1805. Ακόμα, του ιδίου βλέπε το λήμμα "Hypaethre" στο *Dictionnaire Historique*, 1832. Επίσης, Charles Chipiez, "Mémoire sur le temple hypaethre", *Revue Archéologique*, 1878, και Daniel Ramée, *Histoire générale de l'architecture*, Paris 1860.
16. Abel Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, 1831, τ. Ι, σελ. 69 σχ. 68. Ο Quatremère είχε ασχοληθεί με την αναστήλωση του ναού του Δία στην Ολυμπία και με τη γλυπτική τέχνη των Ελλήνων στο έργο του, *Le Jupiter Olympien ou l'art de la sculpture antique*, Paris 1814.
17. Ο Hittorff, στην εργασία του που ανακοίνωσε το 1824 στην Académie des Beaux-Arts σχετικά με τα ίχνη χρωμάτων στους ναούς της Σικελίας, προτείνει τη χρήση των χρωμάτων "ως μέσο για την καλύτερη αξιολόγηση των αρχιτεκτονικών μορφών", J.-I. Hittorff, *Notes sur les Temples de la Sicile*, 24 juillet 1824.
18. Για τον ρόλο του Labrouste στο ζήτημα της πολυχρωμίας, βλ. M.-F. Billot, "Recherches aux XVIIIe et XIX siècles sur la polychromie de l'architecture grecque", *Paris, Rome, Athènes, Le voyage en Grèce des architectes français aux XIXe et XXe siècles*, Paris 1982, σελ. 86.
19. Abel Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, 1831, τ. Ι, σελ. 67-68, σχ. 66.
20. Για τις διακυμάνσεις αυτής της άποψης και τη στάση του Blouet στις κατοπινές στιγμές της διαμάχης γύρω από την πολυχρωμία στην ελληνική αρχιτεκτονική, βλ., *Paris, Rome, Athènes, Le voyage en Grèce des architectes français aux XIXe et XXe siècles*, Paris 1982, σελ. 93-95.
21. Abel Blouet, *Expédition Scientifique de Morée*, 1838, τ. ΙΙΙ, σελ. 24-25.
22. Βασιλική Πετρίδου, "Enseigner l' Histoire de l' Architecture à l' École des Beaux-Arts à Paris au debut du XIXe siècle", *Pratiques et concepts de l'Histoire en Europe XVIe-XVIIIe siècles*, Presses de l' Université de Paris-Sorbonne 1990.

Οι αρχιτεκτονικές μελέτες του Abel Blouet στη διάρκεια της Αποστολής και ο αντίκτυπος των μελετών αυτών στη Γαλλία

Παναγιώτης Τουρνικιώτης

ΣΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ, ο Abel Blouet και οι συνεργάτες του περιηγήθηκαν την Πελοπόννησο, τις Κυκλάδες και την Αττική συλλέγοντας στοιχεία και σχεδιάζοντας κτίρια, διάφορα γλυπτά και επιγραφές. Οι τρεις τόμοι που δημοσίευσαν επιστρέφοντας στο Παρίσι περιέχουν πολύτιμες μαρτυρίες για τα μνημεία και τον τόπο στα δύσκολα εκείνα χρόνια. Ωστόσο, η δική μας προσέγγιση δεν ενδιαφέρεται να αντλήσει, μέσα από τις σελίδες αυτές, πληροφορίες για την κατάσταση, ούτε για την πρόσληψη του συγκεκριμένου ιστορικού χώρου. Το έργο μας ενδιαφέρει ως βιβλίο, σύνθεση λόγου και εικόνας, που έρχεται να προστεθεί σε άλλα βιβλία και να συμβάλει σε μια ανοικτή συζήτηση περί αρχιτεκτονικής στο χώρο υποδοχής του, που είναι βέβαια η Γαλλία. Αυτομάτως, τα κτίρια μετατρέπονται σε επιχειρήματα, που φανερώνουν, με την επιλογή, τη σχέση και την ερμηνεία τους, μια νοηματική δομή εξαρτημένη από το πεδίο της αναμενόμενης ανάγνωσης.

Ο Abel Blouet δεν ήταν βέβαια τυχαίο πρόσωπο. Γεννημένος το 1795 στο Passy, από μεσαία οικογένεια, σπούδασε αρχιτεκτονική στην École des Beaux Arts με ξεχωριστή επιτυχία, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι συμμετείχε πέντε φορές στα τελικά του Grand Prix, που κέρδισε τελικά το 1821, έχοντας για σημαντικότερο αντίπαλο τον περίφημο Henri Labrouste¹. Κατόπιν, ο Blouet πέρασε πέντε χρόνια στη Ρώμη, με παράταση της υποτροφίας του, και μελέτησε τις Θέρμες του Καρακάλλα με εξίσου μεγάλη επιτυχία. Η πρόταση αναστήλωσης, που ολοκλήρωσε το 1826, ήταν η μόνη από τις μελέτες των υποτρόφων της Ρώμης, που δημοσιεύθηκε με τα έξοδα της Ακαδημίας και με τη θερμή υποστήριξη του Quatremère de Quincy, το 1828². Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί φανερώνει μια στενή πνευματική σχέση μαθητού και δασκάλου. Πράγματι, πέρα από την έκδοση και την κατοπινή συνεργασία, στην αναστήλωση των Θερμών του Ιουλιανού³, ο Quatremère βρίσκεται πίσω και από την επιλογή του Blouet, το ίδιο έτος 1828, από την

Académie des Inscriptions et des Belles Lettres, ως διευθυντή του Τμήματος Αρχιτεκτονικής και Γλυπτικής της Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά. Πρόκειται για ξεχωριστή μεταχείριση, αν συνυπολογίσουμε πως ο Quatremère, ισόβιος γραμματέας της Ακαδημίας, απέρριπτε επίμονα κάθε αίτημα σπουδαστών της Ρώμης να επεκτείνουν τις μελέτες τους στην Ελλάδα. Προφανώς, στα δύσκολα εκείνα χρόνια των πρώτων “αιρετικών” διαπιστώσεων περί πολυχρωμίας και της διαρκώς ανερχόμενης αντίδρασης ενάντια στον αυστηρό κλασικισμό, ο Blouet έχαιρε της αναγκαίας εμπιστοσύνης για να αναλάβει την ειδική αυτή αποστολή και να γυρίσει πίσω με τα πιο πρόσφορα τεκμήρια. Και για να αφήσουμε παράθυρο ανοικτό σε όσα θ’ ακολουθήσουν, ας σημειώσουμε από τώρα πως η εργασία για τις Θέρμες του Καρακάλλα γνώρισε αργότερα έναν εξίσου φανατικό θαυμαστή στο πρόσωπο του Ευγένιου Viollet-le-Duc, του κατ’ εξοχήν αντίποδα του Quatremère de Quincy, που όχι μόνο δημοσίευσε τα σχέδια στα *Entretiens*, το 1863, αλλά σημείωνε κιόλας πως οι Θέρμες “αποτυπώθηκαν με περισσή προσοχή και ακριβοδίκαια κριτική από έναν αλησμόνητο καθηγητή, τον σοφό και ταπεινό Blouet”⁴.

Οι τρεις τόμοι του Τμήματος Αρχιτεκτονικής και Γλυπτικής της Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά δημοσιεύθηκαν διαδοχικά το 1831, το 1833 και το 1838⁵. Χαρακτηρίζονται από ομόλογη δομή, αλλά φανερόνουν, με το πέρασμα του χρόνου, μια σαφή αλλαγή των αντιλήψεων περί αρχιτεκτονικής, ειδικότερα ο τρίτος τόμος. Κατ’ αρχάς προηγείται μια εισαγωγή. Στον πρώτο τόμο είναι πολύ εκτενέστερη και αντιμετωπίζει γενικά θεωρητικά προβλήματα με πολλές αναφορές στη σκέψη του Quatremère de Quincy, ενώ συμπληρώνεται και από μια παρέμβαση του Raoul Rochette, ομοϊδεάτη και διαδόχου του Quatremère στην Ακαδημία. Στους άλλους δύο, η εισαγωγή περιορίζεται σε ένα σύντομο αλλά ουσιώδες *avertissement*. Κατόπιν ακολουθεί ο κορμός του έργου: μια καταγραφή της περιήγησης και των ερευνών του Blouet με σαφώς ταξιδιωτική δομή. Από το Ναυαρίνο, στη Μεθώνη, την Κορώνη, την Ολυμπία και μέχρι τη Μύκονο, τη Μήλο και την Αθήνα, το κυρίαρχο νήμα είναι η πορεία του αρχιτέκτονα, που δεν παραλείπει ούτε ασήμαντο χωριό και δίνει πολύ μεγάλο βάρος στις γεωγραφικές λεπτομέρειες της διαδρομής, με χρονοδιαγράμματα, σημεία αναφοράς και επιλογή όλων των στοιχείων που θεωρεί άξια θέας. Αδιαμφισβήτητος οδηγός του σε όλα αυτά στέκει ο Πausανίας και πραγματικός διάδοχός του –τηρουμένων των αναλογιών– θα αποδειχτεί ο “Μπλέ οδηγός”, ο *Guide bleu* των τελευταίων

δεκαετιών του αιώνα. Να πώς περιγράφει το δρόμο από τη Νεροβιτζά στην Πολιτζά, δηλαδή τη Φιγάλεια:

En partant de Nerovitza, on trouve, à 30 minutes, une plaine couverte de ruines d'habitations. A 20m. une fontaine. A 10m. Phanari, ville en ruine. A 20m. sortie de la ville. A 10m. une source. A 11m. un torrent. A 12m. un ruisseau. A 10m. quelques maisons; au haut de la montagne on est près de Macala, village. A 14m. une fontaine. A 25m. Andritzena, petite ville qu'on laisse à gauche. (...) A 57m. un ruisseau, une source, les murs antiques de Phigalie. A 3m. dans la ville. Paulitza, village. Total de la route, 6 heures 18 minutes (τόμ.ΙΙ, σελ.2).

Στόχος του ήταν βέβαια να φτάσει στο ναό του Επικουρείου Απόλλωνα, στις Βάσσες:

Bien que la distance de Phigalie au temple ne s'accorde pas parfaitement avec celle des 40 stades indiquée par Pausanias, et que ce monument ne soit pas tout en marbre, comme il le dit encore, il est cependant bien incontestable que ce temple est celui qu'il designe sous le nom d'Apollon Epicurius (...). Pausanias nous apprend que ce temple que l'on admirait le plus, après celui de Tégée, pour la beauté du marbré et l'harmonie des proportions, a été construit par Ictinus, l'architecte du Parthénon d'Athènes, qui florissait du temps de Périclés (τόμ.ΙΙ, σελ.5-6).

Ωστόσο, αν η πορεία και η αναζήτηση των αρχαίων μνημείων εξαρτάται ρητώς από τον Πausανία, που αναγνωρίζεται ως το πρωταρχικό εγχειρίδιο για κάθε επίδοξο μελετητή της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής, ο Blouet δεν περιορίζεται στην παρατήρηση αρχαίων μνημείων. Το ενδιαφέρον του έλκεται επίσης από ελληνικές εκκλησίες, όπως ονομάζει τις βυζαντινές και τις μεταβυζαντινές, από φράγκικα μεσαιωνικά κατάλοιπα και από σύγχρονους οικισμούς που απεικονίζει σε γενικές απόψεις, χωρίς να σχολιάζει αναλυτικά. Η Καρύταινα και η Μήλος είναι χαρακτηριστικά παραδείγματα. Στην πραγματικότητα όμως, ακόμα και αν το έργο περιλαμβάνει τη σύνθεση όλων όσων είδε στην Ελλάδα, οι αναπαραστάσεις των μη-κλασικών κτιρίων περιορίζονται στο ελάχιστο, με έναν ή δύο πίνακες, όψη, τομή και κάτοψη, ενώ τα σημαντικά κλασικά κτίρια απεικονίζονται με κάθε λεπτομέρεια σε πλήθος πινακίδων και αναλύονται εκτενώς, με τη βοήθεια όλης της σχετικής βιβλιογραφίας της εποχής. Σε κάθε μάλιστα τόμο δεσπόζει και από ένας ναός. Στον πρώτο ο ναός του Διός στην Ολυμπία, στο δεύτερο ο ναός του Επικουρείου Απόλλωνα και στον τρίτο ο λεγόμενος ναός του Πανελληνίου Διός στην Αίγινα. Το σύνολο του έργου δεν ολοκληρώνει καμιά προσπάθεια σύνθεσης των ε-

πιμέρους στοιχείων, που χαρακτηρίζονται από την ενότητα της συλλογής, με κύριο κριτήριο ταξινόμησης τη γεωγραφία της διαδρομής.

Αντιμετωπίζοντας το έργο από αυτή την πλευρά της προσέγγισης της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής, θα είχε ενδιαφέρον να το δούμε σε σύγκριση με το κατά 70 και πλέον χρόνια προηγούμενο πόνημα του Julien-David Le Roy, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce considérés du côté de l'histoire et du côté de l'architecture*⁸. Πράγματι, το έργο της Αποστολής είναι η μόνη συστηματική προσπάθεια μελέτης της ελληνικής αρχιτεκτονικής, από γαλλικής πλευράς, μετά την πρώτη εκείνη του Le Roy, που έχαιρε ακόμα μεγάλης εκτίμησης στην εποχή του Quatremère de Quincy. Η προσέγγιση του Le Roy, που κρατούσε εξίσου έναν Πausανία στα χέρια του, ήταν όμως πολύ διαφορετική και, από μια εκ των υστέρων εκτίμηση, πολύ πιο επιστημονική. Ο Le Roy είχε συνειδητά περιορίσει το αντικείμενό του σε ναούς της αρχαίας Ελλάδας, που μελετούσε συγκριτικά από πλευράς μορφολογίας για να επιτύχει τη χρονολογική διάταξή τους στην πορεία της ιστορίας και να εξάγει τυπολογικά συμπεράσματα για τους νόμους της εξέλιξης στην αρχιτεκτονική. Στο κατ'εξοχήν θεωρητικό έργο του υπήρχε συνολικός στόχος και μέθοδος, ενώ απουσίαζαν πληροφορίες για μελλοντικούς ταξιδιώτες. Ο μεγάλος συγκριτικός πίνακας των ναών της Αιγύπτου, της Ελλάδας και της Ρώμης, που προσέθεσε στη 2η έκδοση του έργου, το 1770, ήταν το αποκορύφωμα μιας προσέγγισης, χωρίς συλλεκτικό, ούτε αρχαιολογικό, αλλά με κατ'εξοχήν αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, που εξέφραζε εμπράκτως η Sainte-Généviève του Soufflot. Ο Blouet μοιάζει όμως ξένος προς όλα αυτά, παρ'ότι συμβουλευέται τον Le Roy. Οργανώνει την πολυσυλλεκτική καταγραφή του επιδιώκοντας την πληρότητα, με κύριο αποτέλεσμα την επέκταση της συλλογής σε μεσαιωνικά και σε νεότερα κτίσματα. Για να μην τον αδικούμε, ωστόσο, η καταγραφή ήταν ο κύριος στόχος της Επιστημονικής Αποστολής, όπως διατυπώνεται από τον Blouet στην αρχή του δεύτερου τόμου:

Cet ouvrage (...) n'est ni celui d'un antiquaire ni celui d'un savant; c'est la narration exacte et consciencieuse d'un voyage entrepris par des artistes, dans la patrie des beaux arts, dans cette contrée célèbre où les restes de tant de beaux monuments subsistent encore aujourd'hui, malgré les ravages des temps et plus encore malgré l'invasion des barbares. Ce fut pour constater l'état de ces ruines précieuses, ce fut pour les ranimer en quelque sorte, pour en retracer une image fidèle et durable, que le gouvernement français nous envoya dans le Péloponèse, à la suite de l'expédition militaire destinée, elle aussi, à rendre la vie avec la liberté aux généreux descendants des Hellènes. (τόμ. II, avertissement, χ.σ.).

Μέσα απ' αυτό το πλαίσιο κίνησης θα επωφεληθεί ο Blouet για να εξετάσει επιτόπου ορισμένα από τα ζητήματα που απασχολούσαν τόσο τον ίδιο, όσο και τους σύγχρονους Γάλλους αρχιτέκτονες, προσκομίζοντας για απόδειξη τη σημαίνουσα βαρύτητα του αρχαίου ελληνικού παραδείγματος.

Το πρώτο από αυτά αναφέρεται στην πρωτοκαθεδρία της κατασκευαστικής και της λειτουργικής αναγκαιότητας, σε βάρος της αρχιτεκτονικής σύνθεσης και της διακόσμησης. Αποτελεί το κύριο θέμα ολόκληρης της εισαγωγής του πρώτου τόμου και στηρίζεται σε μια αυστηρή κριτική της Αναγέννησης και της μεγάλης παράδοσης που την ακολούθησε ως τα τέλη του 18ου αιώνα. Σύμφωνα με την κριτική αυτή, η Αναγέννηση της αρχαίας αρχιτεκτονικής υπήρξε το έργο ζωγράφων και γλυπτών, που δεν ήξεραν κατασκευή και περιόριζαν τη δουλειά τους στη διακοσμητική μίμηση αετωμάτων, κιόνων και άλλων δευτερευόντων στοιχείων. Σε απάντησή τους, ο Blouet παραθέτει το μάθημα της ελληνικής αρχιτεκτονικής, όπως καταγράφεται μέσα από τις μελέτες του:

Voyons, d'après cet exposé, comment les Grecs procédèrent, et par quels tâtonnements ils arrivèrent à la perfection; car ils n'eurent personne à suivre, ni à imiter, et ils furent eux-mêmes leurs guides et leurs instituteurs. En adoptant dans les arts du dessin, pour modèle fixe et réel, la nature et la forme du corps humain, ils réalisèrent ce principe d'Aristote: *la beauté n'est autre chose que l'ordre dans la grandeur* (τόμ.Ι, σελ.χί).

Ακολουθεί μια πολύ ενδιαφέρουσα γενεαλογία του ελληνικού ναού δια της προσφυγής στη γενεαλογία της πρωταρχικής καλύβας, με τη διαρκή βοήθεια του Quatremère de Quincy. Στην ουσία, η ερμηνεία του Blouet προστρέχει στον δομικό ορθολογισμό του Rondelet και ευρύτερα του Laugier, για να αναγνωρίσει στα διατιθέμενα κατά χώραν υλικά και στους πιο πρόσφορους τρόπους κατασκευής, την αρχή της αρχιτεκτονικής⁷. Για όλα αυτά, που εισάγουν το έργο της Αποστολής και αποκαλύπτουν αυστηρά ορθολογική προσέγγιση, θα βρούμε όμως ελάχιστα λόγια στις επόμενες σελίδες, που αναφέρονται στα συγκεκριμένα ελληνικά μνημεία. Το ενδιαφέρον του Blouet φαίνεται κυρίως μέσα από τις πινακίδες, όταν, με παράδειγμα το ναό του Επικουρείου Απόλλωνα, τη διαδοχή της υπάρχουσας κατάστασης, σε κάτοψη, όψη και τομή, ακολουθεί η αποκατάσταση και λεπτομέρειες με ιδιαίτερη έμφαση σε ζητήματα κατασκευής, που τείνουν προς εκείνο που σήμερα ονομάζουμε "οικοδομική λεπτομέρεια" (εικ. 1-6). Πέραν τούτου, η προγραμματική πρωτοκαθεδρία της κατασκευής δεν αποδεικνύεται, ούτε αναλύεται πουθενά, στους τρεις τόμους της Αποστολής του Μοριά.

Το δεύτερο ζήτημα αφορά στην πολυχρωμία των αρχαίων ελληνικών ναών. Ο Blouet γνώριζε καλά τον πουρισμό του Quatremère de Quincy, που υποστήριζε τη φυσική πολυχρωμία των χρουσελεφάντινων αγαλμάτων του Φειδία, αλλά αρνιόταν κάθε επιχρωματισμό φυσικών υλικών, όπως το μάρμαρο. Και γνώριζε εξίσου καλά τις διαπιστώσεις και τις απόψεις αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων, όπως ο Cockerell, ο Wagner, ο Klenze ή ο Donaldson, που είχαν μελετήσει τους ναούς του Διός στην Αίγινα και του Επικουρείου Απόλλωνα στις Βάσσεις. Ή του Hittorff και του Zanth, που μόλις είχαν δημοσιεύσει μια ριζοσπαστική μελέτη για την πολυχρωμία των ελληνικών ναών της Σικελίας⁸. Και ακόμα περισσότερο, γνώριζε τις, συκρατημένες έστω, ανακαλύψεις του Labrousse στην Ποσειδωνία, από την εποχή που μελετούσαν μαζί στη Ρώμη. Στην Ελλάδα είχε λοιπόν το δύσκολο έργο να επικυρώσει ή να απορρίψει τις πολύ επίκαιρες, αλλά αμφιλεγόμενες ανακαλύψεις. Και θα το κάνει με τρεις διαφορετικούς και αντιφατικούς τρόπους, που μάλλον φανερώνουν τον μεταβαλλόμενο βαθμό εξάρτησής του από τους δασκάλους και εργοδότες του. Στον πρώτο τόμο συνοδεύει την αναπαράσταση του ναού του Διός στην Ολυμπία με το σχόλιο:

Quant aux parties de stuc que nous avons trouvées et dont tout le monument devait être enduit, nous n'y avons vu aucune trace de couleur (...). Mais comme les observations de MM. Cockerell et Brönsted sur le Parthenon, celles de MM. Hittorff et Zante sur les monuments de la Sicile, et celles que nous avons pu faire de notre côté sur les mêmes édifices, et notamment sur le temple de Thésée, nous ont fourni des autorités suffisantes, nous avons indiqué sur quelques moulures des ornements, (...) car les anciens les employaient ordinairement, afin de donner plus de richesses à ces parties. (τόμ.Ι, πίν. 66, σελ. 68).

Έχει λοιπόν πεισθεί για την πολυχρωμία και σχεδιάζει διακοσμήσεις στη δική του αναπαράσταση, που δημοσιεύεται όμως χωρίς χρώματα, έστω και αν ο ίδιος βεβαιώνει πως δεν βρήκε ίχνη στην Ολυμπία. Δύο χρόνια αργότερα, στον δεύτερο τόμο, μελετώντας τον ναό του Επικουρείου Απόλλωνα, μετά από δημόσιες επιπλήξεις του Raoul Rochette, δηλώνει ρητά πως δεν υπάρχουν ίχνη χρώματος και διαψεύδει τους προηγούμενους μελετητές, περιοριζόμενος σε μια αυστηρά λευκή αποκατάσταση. Πρέπει βέβαια να τονίσουμε πως δεν είχε δημοσιευθεί ως τότε καμία χρωματισμένη αποκατάσταση μνημείων της Ελλάδας. Τα πράγματα θα αλλάξουν ως το 1838 που δημοσιεύεται ο τρίτος τόμος. Φανταχτερά χρώματα στολίζουν το ναό του Πανελληνίου Διός στην Αίγινα, ενώ καμιά

επιφύλαξη δεν περιορίζει την έκταση του φαινομένου (εικ. 7-8). Ο Blouet είναι άλλωστε ήδη καταξιωμένος και θεωρητικά σίγουρος για την πολυχρωμία:

Les faits observés par des artistes et des archéologues prouvent d'une manière incontestable qu'assez généralement beaucoup de monuments d'architecture et de sculpture chez les Grecs et jusqu'à une certaine époque chez les Romains, étaient ornés de couleurs (τόμ. III, σελ. 25).

Ωστόσο, αναγνωρίζει πως ελάχιστα τεκμήρια συνάντησε ο ίδιος επί τόπου στην Αίγινα, αφού τα χρώματα ήδη είχαν ξεθωριάσει από το 1812 που ήρθαν στο φως. Στηρίζεται λοιπόν στις παρατηρήσεις των πρώτων εκείνων μελετητών και κυρίως στην επιχρωματισμένη ανάγλυφη αναπαράσταση της όψης του ναού στη Γλυπτοθήκη του Μονάχου, που έγινε με ευθύνη του Klenze, ως διδακτικό πλαίσιο της έκθεσης των αετωματικών γλυπτών, για να προτείνει την πρώτη ολοκληρωμένη δημοσίευση πολυχρωμής αποκατάστασης ναού της αρχαίας Ελλάδας. Καθ'αυτό, λοιπόν, το έργο δεν ήταν πρωτότυπο, αλλά απέκτησε, με τη διάδοση του βιβλίου, πολύ μεγάλο απόηχο και ο Blouet αναγνωρίστηκε ως ένας απ' τους πρωτεργάτες της πολυχρωμίας στη Γαλλία. Και δεν θα πρέπει να θεωρηθεί καθόλου τυχαίο το γεγονός πως, όταν έγινε το 1846 καθηγητής της θεωρίας στην Ecole des Beaux Arts, τρεις καλοί σπουδαστές, διαδοχικά Prix de Rome το 1848, '49 και '50, ο Garnier, ο Leboutoux και ο Louvet, ταξίδεψαν στην Ελλάδα και μελέτησαν την πολυχρωματική αποκατάσταση τριών απ' τους ναούς που είχε και ο ίδιος μελετήσει, στην Αίγινα, τις Βάσσειες και το Σούνιο.

Το τρίτο από τα ζητήματα που απασχολούσαν τον Blouet αφορά τη ρυθμολογική ενότητα του αρχιτεκτονικού έργου και θίγει έμμεσα τον αυστηρό κλασικισμό. Η ευκαιρία της αναφοράς του δίνεται από το ναό του Επικουρείου Απόλλωνα:

La colonne corinthienne isolée, que M. Donaldson regarde comme une singularité, et l'originalité des détails d'ordre ionique, lui font supposer que l'intérieur du temple peut être d'une autre époque que l'extérieur. La manière dont cet intérieur est lié comme construction avec l'extérieur nous empêche d'adopter cette opinion (...). Les Grecs étaient beaucoup plus variés dans leur architecture qu'on ne pourrait le supposer, en examinant seulement les extérieurs de leurs temples qu'on trouve généralement conservés, et dans lesquels on reconnaît en effet beaucoup plus d'uniformité que dans le peu d'intérieurs qui nous soient restés (τόμ. II, σελ. 7).

Με την άποψη αυτή, που ελευθερώνει το πεδίο της συνύπαρξης διαφορετικών στυλιστικών ενότητων σε ένα και μόνο κτίριο, ανοίγεται το πεδίο της υπέρβασης του κλασικισμού, που αναζητεί τα χρόνια εκείνα τις θεωρητικές του βάσεις. Τελευταίο λοιπόν σημείο ενδιαφέροντος, το άνοιγμα σε όλες τις εποχές της ιστορίας ταυτόχρονα, που ισοδυναμεί με μία μετάθεση του ενδιαφέροντος από το πεδίο της ενότητας των μορφών στο πεδίο της ενότητας των αρχών. Αξίζει να διαβάσουμε ένα εκτενές απόσπασμα από το *avertissement* του τρίτου τόμου:

En publiant une description des monuments de la Grèce antique dans un moment où quelques partisans du moyen âge présentent l'art de cette époque comme le seul à étudier, nous n'avons pas espéré obtenir leur assentiment. Mais tout en admirant autant qu'eux les monuments de ce temps, nous avons pensé, au contraire, qu'il ne fallait exclure aucun modèle, et qu'en fait d'art tout ce qui est bien est bon à connaître et à étudier. Les bons exemples de tous les âges et de tous les pays offrent des leçons profitables à ceux qui savent partout discerner ce qui est bien de ce qui est mal, et déduire de ce qu'ils voient, les principes d'après lesquels les peuples, à chaque période, sous des climats différents, ont conçus leurs monuments, et qui savent en outre se rendre compte des raisons qui les ont fait élever et des usages auxquels ils étaient destinés. Etudions donc les modèles que nous ont laissés les anciens, non pour les copier servilement, mais pour en comprendre l'esprit et la pensée, et faire, s'il est possible, ce que les auteurs de tant de chefs-d'œuvre auraient fait de nos jours, avec le sens exquis qui les caractérisait, s'ils avaient eu à satisfaire à nos besoins, à nos goûts, à nos mœurs et aux climats sous lesquels nous vivons (τόμ. III, *avertissement*, χ. σ.).

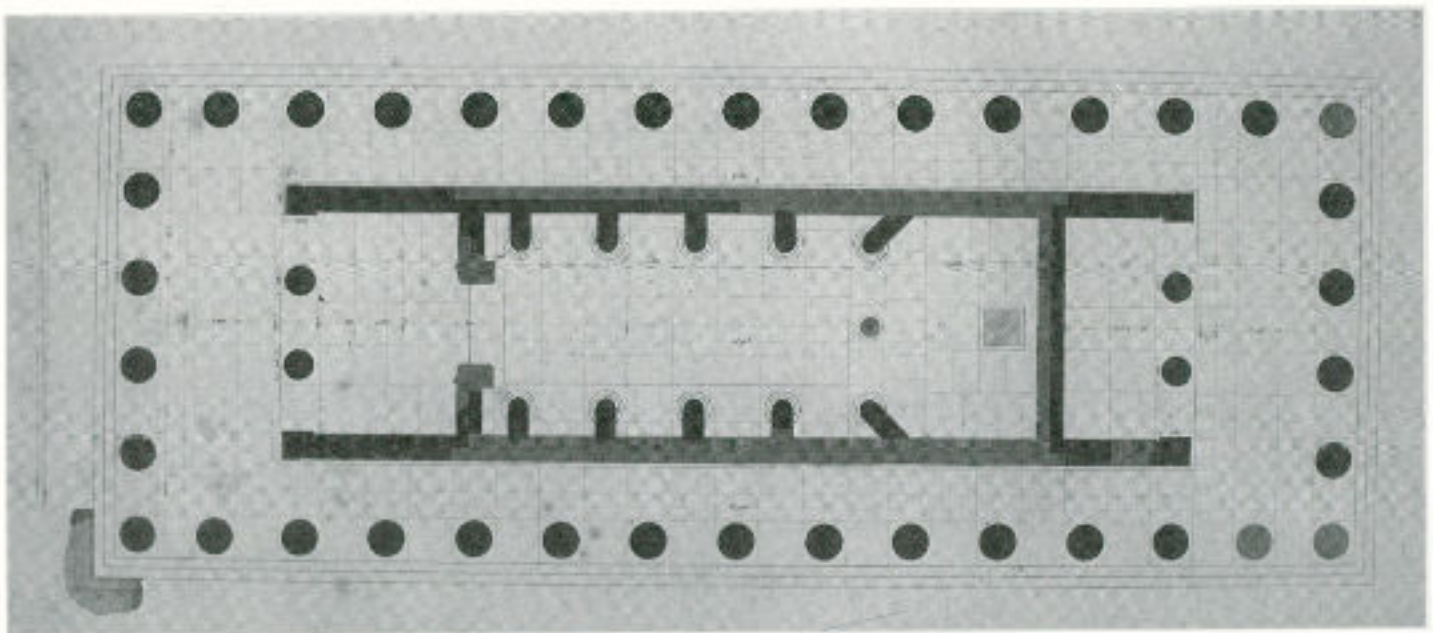
Ο Blouet γράφει, όπως θα γράψει ο Viollet-le-Duc, 25 χρόνια αργότερα. Στην ουσία είναι ο κρίκος που συνδέει τον ορθολογισμό του Rondelet με εκείνον του Viollet-le-Duc. Το ενδιαφέρον του είναι σαφώς στραμμένο στο παρόν: στα νέα οικοδομικά υλικά, στις νέες κοινωνικές ανάγκες, στους νέους τύπους κτιρίων. Το 1847, καθηγητής ήδη στην *École des Beaux Arts*, επανεκδίδει το εγχειρίδιο του Rondelet και το συμπληρώνει με δύο δικούς του τόμους⁹, κάνοντας προσθήκες σε ζητήματα νέων τεχνικών, όπως η κατασκευή από σίδηρο, νέων παραδειγμάτων, όπως οι σήραγγες σιδηροδρόμου, αλλά και αισθητικών ζητημάτων. Η αρχαιότητα αποτελεί αναγκαίο, αλλά δευτερεύον παράδειγμα, σε ένα κατ'εξοχήν τεχνικό και θεωρητικό έργο, που στηρίζεται στην αρχή της καθαρής κατασκευής. Κινητήριοις μοχλός της νέας εποχής δεν είναι όμως μόνο η κατασκευαστική, αλλά και η κοινωνική συνθήκη. Ο Blouet του Μοριά θα βρεθεί μια δεκαετία αργότερα στις Ηνωμένες Πολιτείες και θα μελετήσει το σωφρονιστικό τους σύστημα για λογαριασμό της γαλλικής κυβέρνησης. Θα αποδειχθεί μάλιστα αυθεντία σε ζητήματα σχεδιασμού φυλα-

κών. Η Αγροτική και Σωφρονιστική Κοινότητα του Mettray, που σχεδιάσε το 1839¹⁰, όχι μόνο υλοποιήθηκε, αλλά καταξιώθηκε στις μέρες μας, από τον Michel Foucault, ως “κορύφωση της διαμόρφωσης του συστήματος των φυλακών”, που επινόησε ο διαφωτισμός και ολοκλήρωσε ο 19ος αιώνας¹¹.

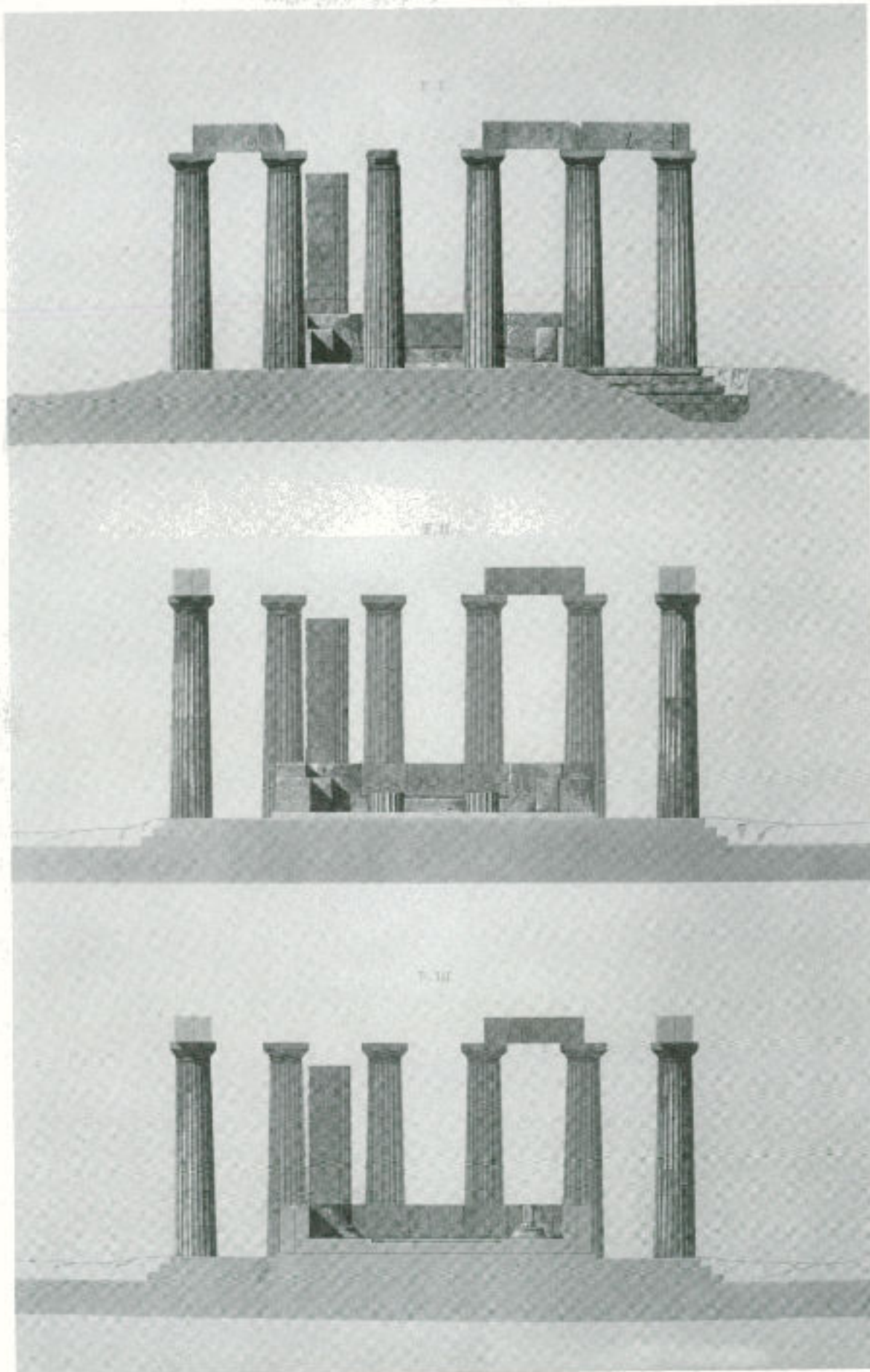
Με ποιο τρόπο εμπλέκονται όμως όλα αυτά και οι μελέτες της Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά; Ο Blouet πήγε στην Ελλάδα για να ελέγξει κατεστημένες θεωρίες και χρησιμοποίησε το μάθημα της Ελλάδας για να στηρίξει τις καινούργιες θεωρίες. Εκεί βρίσκει το άλλοθι της καθαρότητας του ορθού λόγου που είχε ανάγκη για να υπερβεί την κυριαρχία των μορφών και να υποστηρίξει την πρωτοκαθεδρία των αρχών. Μόνο άλλοθι λοιπόν: χρώματα εκεί που δεν τα βλέπει και κυρίως πίστη στην ελευθερία της επιλογής, χωρίς την υποχρέωση της υποταγής στο προηγούμενο. Οι Έλληνες του Blouet δεν μιμήθηκαν τίποτα: ακολούθησαν τις προτροπές της φύσης και του νου τους. Και στο νόμο αυτό υπέταξαν το κτίσιμο του κόσμου. Κίονες, αετώματα και λοιπές λεπτομέρειες μπορεί λοιπόν να γοητεύουν τον ταξιδιώτη, αλλά στις σύγχρονες μέρες της εποχής του έχουν τόση σχέση με αρχιτεκτονική, όση έχουν οι ποιητές και οι ζωγράφοι με την κατασκευαστική τεχνική. Ο Blouet ανακαλύπτει στο Μοριά το τέλος του αρχαίου κόσμου. Και το ανακαλύπτει ακριβώς όπως φοβόταν ο Quatremère de Quincy: επειδή στην επαφή με την πραγματικότητα των αρχαίων ερειπίων εξανεμίζεται το ιδανικό και απόλυτο μυστήριο των μορφών τους, ο μύθος που έκρυβαν ζηλότυπα οι σελίδες των βιβλίων.

1. Abel Blouet. Ναός του Επικουρείου Απόλλωνα. Γενική άποψη της κατάστασης του ναού, περίπου όπως αφέθηκε μετά τις ανασκαφές του 1818. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος II, Παρίσι, 1833

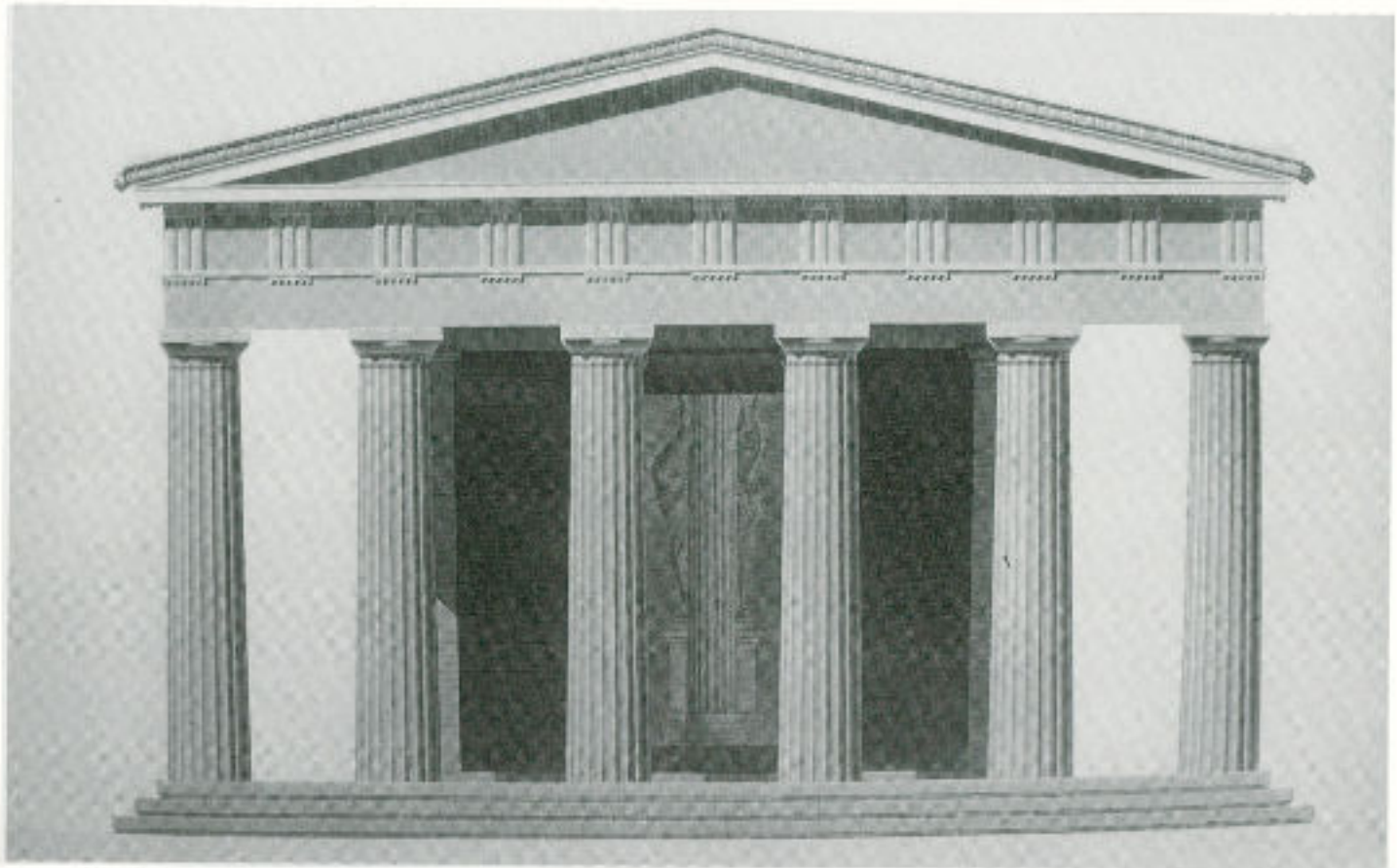

2. Abel Blouet. Ναός του Επικουρείου Απόλλωνα. Κάτοψη του ναού με διαφοροποίηση της υπάρχουσας κατάστασης και της αποκατάστασης. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος II, ό.π.

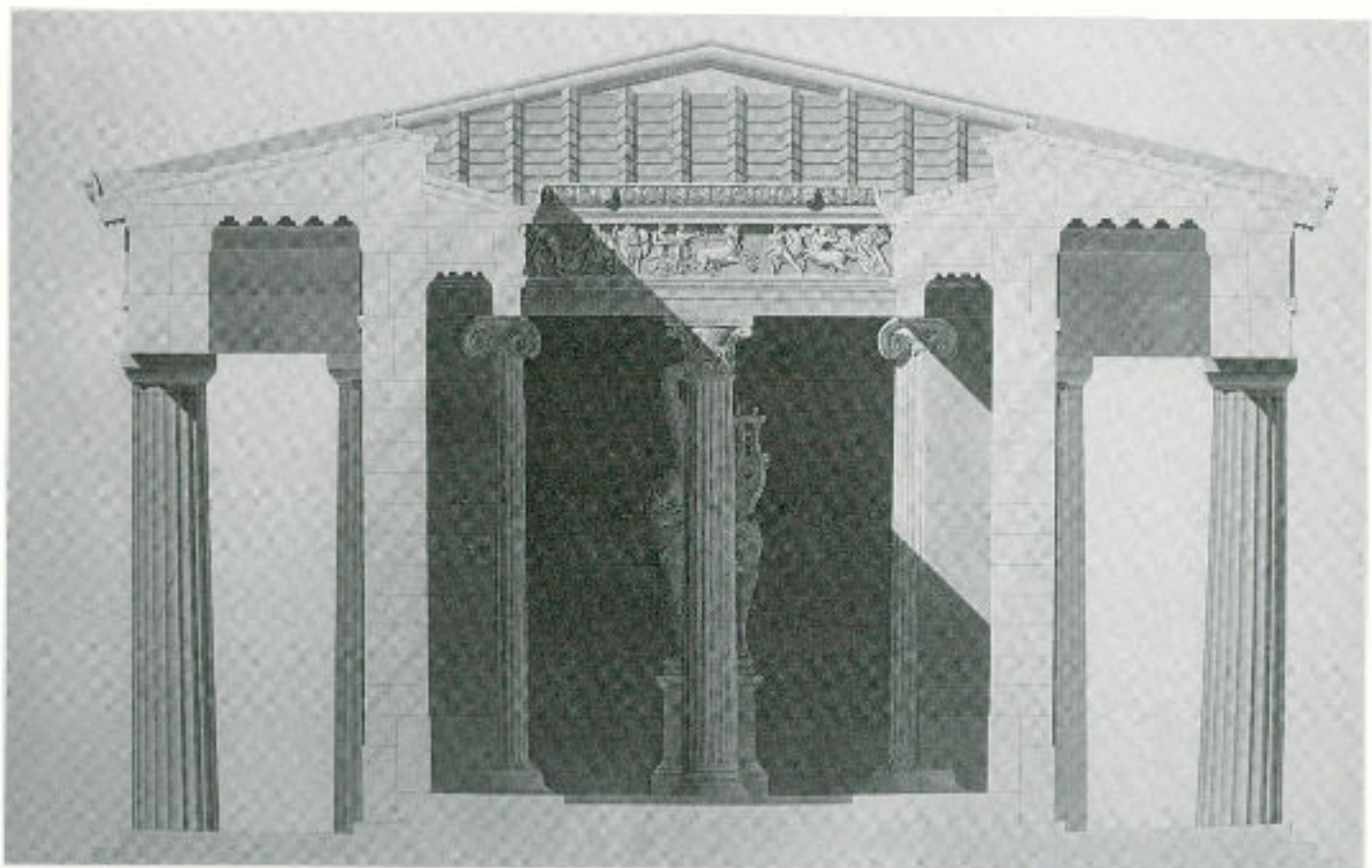

3. Abel Blouet. Ναός του Επικουρείου Απόλλωνα. Όψη και τομές της υπάρχουσας κατάστασης του ναού. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος II, ό.π.

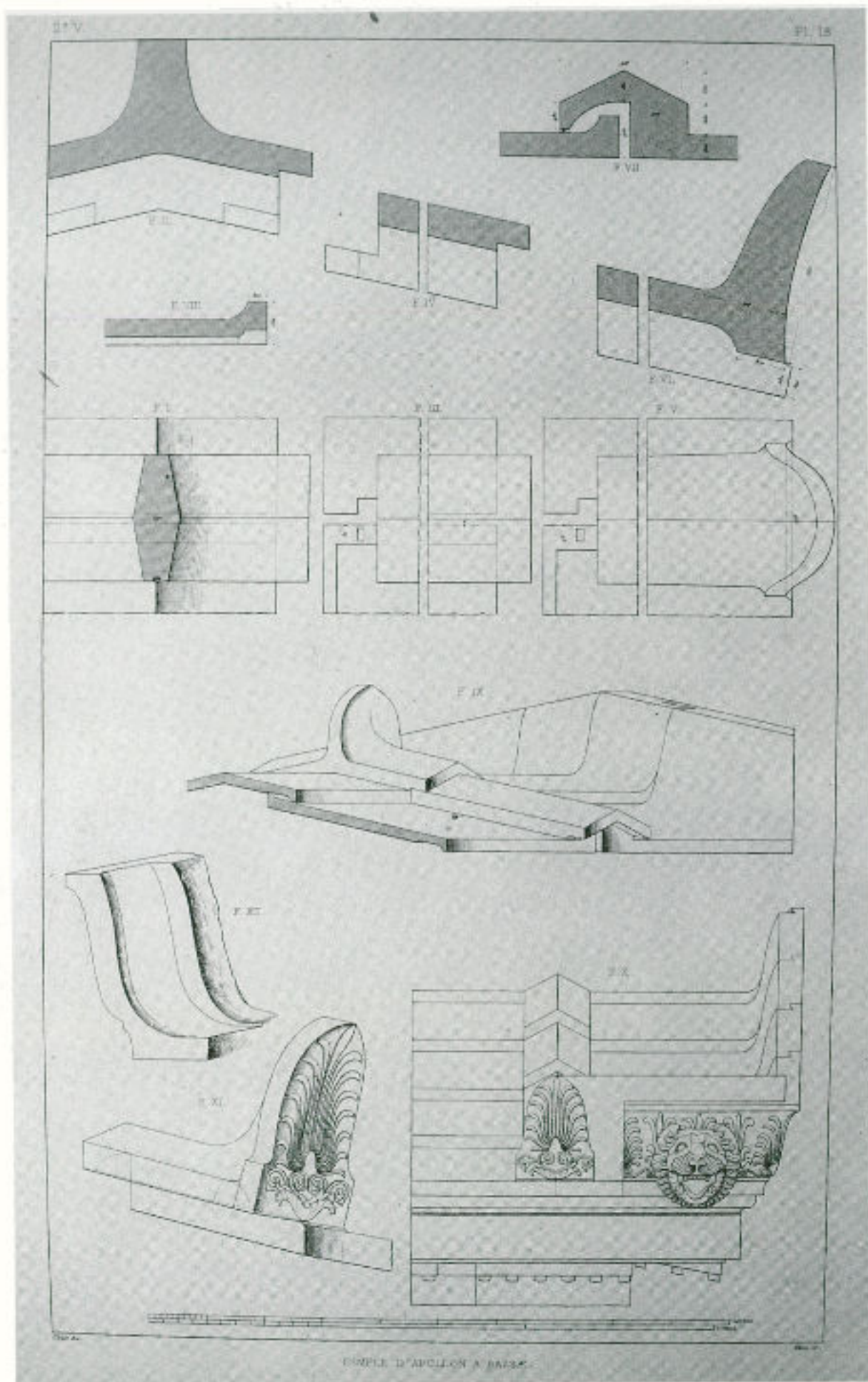
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΟΥΡΝΙΚΙΩΤΗΣ

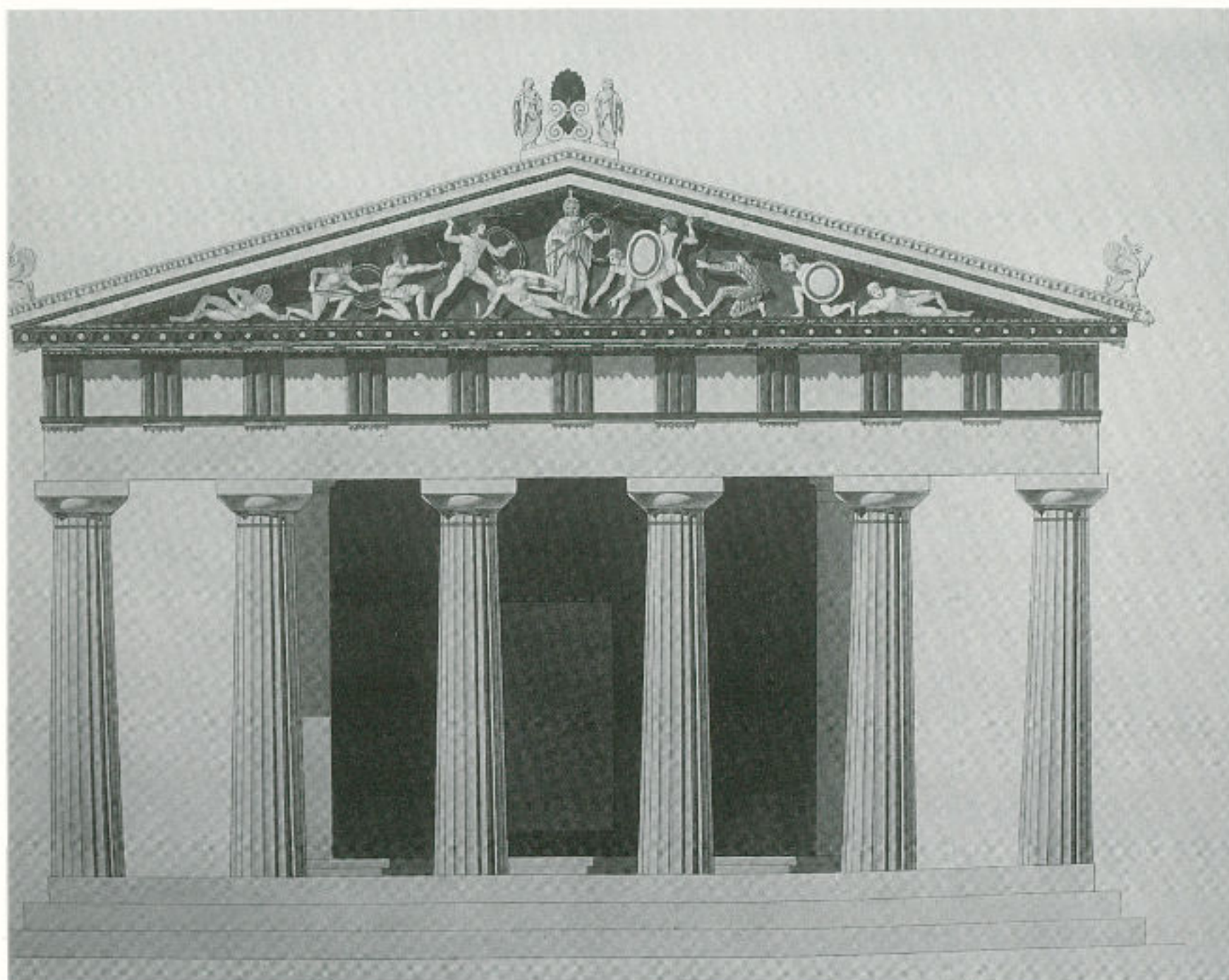
4. Abel Blouet. Αποκατάσταση του ναού του Επικουρείου Απόλλωνα. Όψη.
Πηγή: Abel Blouet κ.ά., Expédition Scientifique de Morée, τόμος II, ό.π.

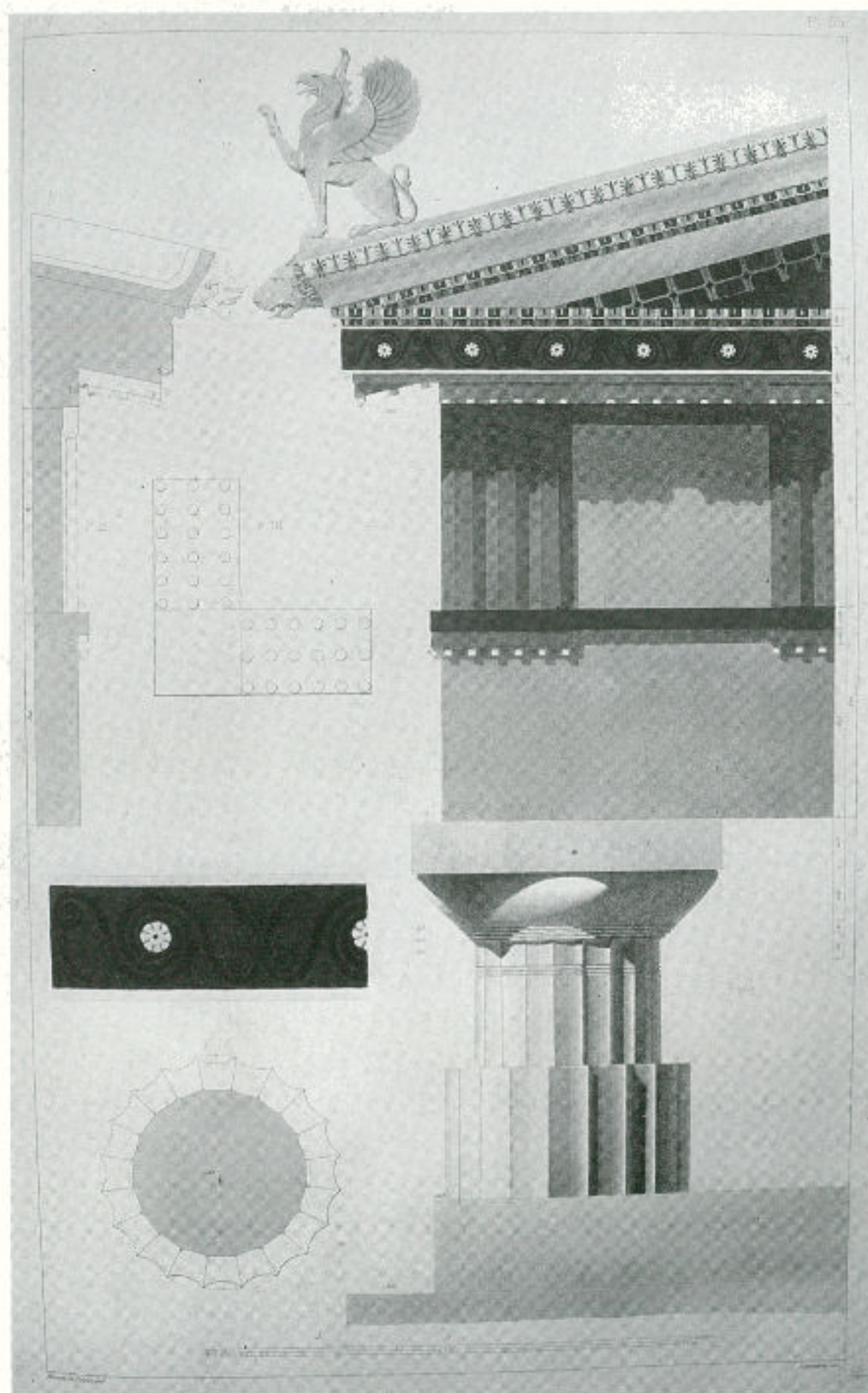
5. Abel Blouet. Αποκατάσταση του ναού του Επικουρείου Απόλλωνα. Εγκάρσια
τομή. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., Expédition Scientifique de Morée, τόμος II, ό.π.

6. Abel Blouet. Ναός του Επικουρείου Απόλλωνα. Οικοδομικές λεπτομέρειες της στέγασης. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., Expédition Scientifique de Morée, τόμος II, ό.π.

7. Abel Blouet. Αποκατάσταση ναού του Πανελληνίου Διός στην Αίγινα. Όψη.
Πηγή: Abel Blouet κ.ά., Expédition Scientifique de Morée, τόμος III, Παρίσι, 1838

8. Abel Blouet. Αποκατάσταση ναού του Πανελληνίου Διός στην Αίγινα. Δωρικός ρυθμός. Πηγή: Abel Blouet κ.ά., *Expédition Scientifique de Morée*, τόμος III, ό.π.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. Annie Jacques, "The programmes of the architectural section of the Ecole des Beaux-Arts", in R.Middleton (ed.), *The Beaux-Arts and nineteenth-century french architecture*, Λονδίνο, Thames and Hudson, 1982, σελ.60.
2. Abel Blouet, *Restauration des thermes d'Antonin Caracalla à Rome, présentée en 1826 et dédiée en 1827 à l'Académie des Beaux Arts*, Παρίσι, Firmin Didot Frères, 1828. Πρβλ. και Louis Hautecoeur, *Histoire de l'architecture classique en France*, Παρίσι, Picard, 1955, σελ.149.
3. Πρβλ. L. Hautecoeur, ό.π., σελ.150.
4. E.-E. Viollet-le-Duc, *Entretiens sur l'architecture*, t.1, Παρίσι, A.Morel, 1863, σελ.123 και *Atlas*, Παρίσι, A.Morel, 1863, pl.V-VII.
5. Abel Blouet, με τη συνεργασία των Amable Ravoisié, Achille Poirot, Félix Trézel και Frédéric de Gournay, *Expédition Scientifique de Morée ordonnée par le Gouvernement français, Architecture, Sculptures, Inscriptions et vues du Péloponèse, des Cyclades et de l'Attique*, Παρίσι, Firmin Didot Frères, 1831-1838.
6. Παρίσι, 1758. Βλ. καλύτερα τη δεύτερη έκδοση του έργου (Παρίσι, 1770), που περιέχει ουσιαστικές βελτιώσεις.
7. Πρβλ. Abel Blouet κ.ά., *Expédition ...*, ό.π., τ.Ι, σελ. xii-xiii.
8. J.-I. Hittorff, L. Zanth, *Architecture antique de la Sicile*, Παρίσι 1827-1830.
9. Jean-Baptiste Rondelet, *Traité théorique et pratique de l'art de bâtir*, 2 τόμοι, Παρίσι 1802-1803 και G. Abel Blouet, *Traité théorique et pratique de l'art de bâtir de Jean Rondelet, Supplement*, 2 τόμοι, Παρίσι, Firmin Didot Frères 1847-1848.
10. Abel Blouet, *Colonie agricole de jeunes détenus à Mettray*, Παρίσι 1839.
11. Michel Foucault, *Surveiller et punir, La naissance de la prison*, Παρίσι, Gallimard, 1975· ελληνική μετάφραση, *Επιτήρηση και τιμωρία, Η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα, Εκδόσεις Ράππα 1989.

Τα απομνημονεύματα των μελών της Γαλλικής Αποστολής στο Μοριά

Βάσω Μέντζου

ΤΑ ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ (SOUVENIRS ή MÉMOIRES) των μελών της Γαλλικής Αποστολής θα μας απασχολήσουν εδώ ως μαρτυρίες μιας εποχής κατά την οποία οι περιηγητές είχαν αναστείλει την ταξιδιωτική τους δραστηριότητα στον ελληνικό χώρο, λόγω των γεγονότων της Επανάστασης, σε μια στιγμή δηλαδή που το ελληνικό κράτος κάνει τα πρώτα του βήματα. Αυτό το επισημαίνει ο Edgar Quinet, στον πρόλογο του βιβλίου του: “Το μόνο μου πλεονέκτημα σε σχέση με όσους προηγήθηκαν, είναι ότι επισκέφθηκα την Ελλάδα σε μια στιγμή μοναδική [...] τη στιγμή της απελευθέρωσης ενός έθνους”.

Τα κείμενα αυτά, που ανήκουν είτε σε μέλη της Επιστημονικής Αποστολής, είτε σε στρατιωτικούς, είτε ακόμα σε πρόσωπα που συνόδεψαν με οποιονδήποτε τρόπο το εκστρατευτικό Σώμα, δεν αναφέρονται στην επιστημονική γνώση, δεν περιλαμβάνονται δηλαδή στο corpus των επίσημων συλλογικών δημοσιευμάτων (με εξαίρεση το βιβλίο του Bory de Saint Vincent, το μόνο που φέρει τον τίτλο Αφήγηση-Relation). Εκδίδονται με πρωτοβουλία των συγγραφέων τους και φωτίζουν τις πλευρές εκείνες που δεν καλύπτονται από την επιστημονική έρευνα. Το πληροφοριακό υλικό που παρέχουν αναφέρεται στην οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας και είναι προϊόν προσωπικής και άμεσης παρατήρησης. “Έγραφα μόνο όσα είδα, όσα έκανα και όσα αισθάνθηκα”, δηλώνουν λίγο πολύ οι περισσότεροι. Ένας από τους αντικειμενικούς στόχους των συγγραφέων αυτών είναι λοιπόν η ρεαλιστική εκτίμηση των πραγμάτων, η διάλυση των μύθων που είχαν διαδοθεί και η αποκατάσταση της αλήθειας.

Γράφει ο Bory de Saint Vincent:

Μόλις αποβιβάστηκα, στις ακτές που μου είχαν αναθέσει να μελετήσω, αναγνώρισα ότι οι περιγραφές που είχαν δοθεί γι' αυτές ήταν τελείως εσφαλμένες και πάντως ατελείς... Ανάμεσα σε τόσες αντιφάσεις, αναγκάστηκα να παρατηρήσω κυρίως τους κατοίκους, για τους οποίους λέγονταν τόσα διαφορετικά πράγματα, και να πω με ειλικρίνεια αυτό που είναι σήμερα¹.

Οι συγγραφείς, ωστόσο, δεν είναι απλοί παρατηρητές, που ταξιδεύουν για λογαριασμό τους και συλλέγουν πληροφορίες, εικόνες και δεδομένα

που θα συγκροτήσουν στη συνέχεια μια ταξιδιωτική αφήγηση. Είναι πρόσωπα που συμμετέχουν σε ένα ομαδικό ταξίδι, το οποίο έχει τεθεί κάτω από τη διεύθυνση ενός σημαίνοντος προσώπου, ενός αρχηγού, και κάτω από την κηδεμονία ενός κράτους. Η παρουσία τους στην Ελλάδα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτό το ταξίδι που καθορίζει το δρομολόγιο που ακολουθούν –κινούνται λίγο πολύ όλοι στα ίδια μέρη– και το είδος του βιβλίου που θα προκύψει από αυτήν την εμπειρία. Έχουμε, λοιπόν, να κάνουμε εδώ με κείμενα γραμμένα είτε για να διαβαστούν από τους συντρόφους του ταξιδιού που θα μοιραστούν τις κοινές αναμνήσεις, είτε για να πληροφορήσουν το γαλλικό κοινό για την κατάσταση της Ελλάδας του 1830, είτε ακόμα για να διαφωτίσουν την κοινή γνώμη της Γαλλίας που είχε αρχίσει να μεταστρέφεται ύστερα από τον φλογερό φιλελληνισμό των επαναστατικών χρόνων. Χαρακτηριστικό είναι ακόμα ότι, σε αντίθεση με τις καθαυτό περιηγητικές αφηγήσεις, η αρχαιότητα καταλαμβάνει εδώ πολύ μικρό μέρος –με ελάχιστες εξαιρέσεις– παρόλο που οι συγγραφείς δεν αγνοούν τα αρχαία κείμενα. Ακόμα και όσοι έχουν ως κύριο αντικείμενο μελέτης την αρχαία Ελλάδα, δηλώνουν: “Οι τωρινές συμφορές με έκαναν σχεδόν να ξεχάσω το παρελθόν της χώρας στην οποία βρισκόμουν”, γράφει ο Quinet². Και ο Lenormant: “Μέσα σε τόσο καινούργιες και τόσο εντυπωσιακές συνθήκες, ήταν φυσικό να μην ενδιαφερθώ αρκετά για τις αρχαίες αναμνήσεις”³.

Το ύφος, άλλοτε απλοϊκό άλλοτε γλαφυρό, έχει διαφάνεια και αμεσότητα που λείπουν από τις κλασικές ταξιδιωτικές αφηγήσεις, οι οποίες διέπονται από λογοτεχνικότητα και ένα επιτηδευμένο ύφος πάντα ύποπτο να ενδώσει στη γοητεία του λόγου, αφού το πραγματικό ταξίδι συγκροτείται σε γραπτό κείμενο. Ο Λαμαρτίνος, λόγου χάρη, που επισκέφθηκε την Ελλάδα τρία χρόνια αργότερα, στα 1832, και διασταυρώθηκε μάλιστα με ένα από τα μέλη του εκστρατευτικού Σώματος, τον αξιωματικό της επιμελητείας Λακούρ, καταθέτει και αυτός τη μαρτυρία του από την ελληνική πραγματικότητα αλλά οι πληροφορίες του υποτάσσονται στις απαιτήσεις του λογοτεχνικού κειμένου. Αυτή η κατάφωρη παραβίαση της αλήθειας προκαλεί την οργή και τα δηκτικά σχόλια του Bory de Saint Vincent, που καταγγέλλει την ανακρίβεια των γεωγραφικών παρατηρήσεων του ποιητή και την έλλειψη σεβασμού προς τον αναγνώστη, στον οποίο επιβάλλει ως αδιαμφισβήτητα γεγονότα τις ονειροπολήσεις και τις σχολικές αναμνήσεις του, πετώντας του στην τύχη μερικά παλιά τοπωνύμια.

Όσο για τον Λακούρ, αφού επισημάνει “κάποια λάθη σε μερικούς ά-

ξιους και με μεγάλη φήμη συγγραφείς” –χωρίς να τους κατονομάζει– γράφει σχετικά:

Άφησα την πένα μου να τρέξει... χωρίς όμως να έχω τη φιλοδοξία να γράψω βιβλίο. Το να επιχειρήσω στα σοβαρά να γράψω ένα έργο αυτού του είδους, ύστερα από τόσα αξιολογικά έργα που έχουν γραφτεί, θα με τρόμαζε⁴.

Το μόνο ίσως κείμενο που θα μπορούσε να αντέξει σε μία αξιολόγηση με κριτήρια λογοτεχνικά, είναι η αφήγηση του Edgar Quinet, μέλους του αρχαιολογικού τμήματος.

Σχέσεις των μελών

Το αρχαιολογικό τμήμα δεν κατάφερε να διατηρήσει τη συνοχή και την οργάνωση που διέκρινε τα δύο υπόλοιπα τμήματα: των φυσικών επιστημών και της αρχιτεκτονικής-γλυπτικής. Με αρκετά τονισμένο τον καλλιτεχνικό χαρακτήρα που του προσέδιδε ο σχετικά μεγάλος αριθμός ζωγράφων που περιλάμβανε, παρουσιάζει γρήγορα σημάδια διάλυσης και διασκορπισμού των μελών του, είτε λόγω απειθαρχίας και αλαζονείας μερικών, είτε λόγω ανικανότητας κάποιων άλλων. Ήδη από την αρχή των εργασιών του, ξεσπάει η διαμάχη ανάμεσα στον διευθυντή του τμήματος, τον Léon Dubois, συντηρητή του μουσείου του Λούβρου –πρόσωπο με μειωμένα προσόντα αλλά με πολλές κυβερνητικές διασυνδέσεις– και στον Charles Lenormant, νεαρό αλλά ήδη διακεκριμένο αρχαιολόγο. Όπως είναι γνωστό, ο Lenormant ορίστηκε βοηθός του Dubois, πράγμα που ο πρώτος δεν αποδέχτηκε, θεώρησε τον εαυτό του υποβαθμισμένο και αποχώρησε από την Αποστολή συνεχίζοντας το ταξίδι για δικό του λογαριασμό. Εδώ θα ήθελα να θυμίσω ότι ο Lenormant δεν αρκέστηκε στο πρώτο αυτό ελληνικό ταξίδι. Επισκέφθηκε πολλές φορές την Ελλάδα –όπου και πέθανε το 1859– ήταν καλός γνώστης των ελληνικών πραγμάτων, του ανατέθηκαν μάλιστα επίσημες αποστολές. Σε μια από αυτές ο τότε Υπουργός των Εξωτερικών François Guizot, του ζήτησε να συντάξει ένα Υπόμνημα για την κατάσταση της Ελλάδας στα 1840, το οποίο έχει δημοσιεύσει ο Βασίλης Κρεμμυδάς⁵.

Όσο για τον διευθυντή του τμήματος φυσικών επιστημών, τον Bory de Saint Vincent, ο οποίος αναφέρεται στο επεισόδιο Dubois-Lenormant με αρκετά καυστικές εκφράσεις, όχι μόνο δεν συνέβαλε στον κατευνασμό των παθών αλλά δημιούργησε και ο ίδιος προστριβές και δυσαρέ-

σκειες εις βάρος του. Ικανός και φιλόδοξος, εκμεταλλευόμενος την έλλειψη μιας κεντρικής διοίκησης που να συντονίζει τα τρία τμήματα, επιδιώκει να επεκτείνει την εξουσία του πέρα από το τμήμα φυσικών επιστημών του οποίου προΐσταται. Να πώς τον περιγράφει ο Amaury Duval, νεαρός ζωγράφος, μαθητής του Ingres, στον οποίο χρωστάμε μια σειρά από απολαυστικές σκιαγραφήσεις των μελών της Αποστολής:

Το λαμπρό πνεύμα του κ. Bory de Saint Vincent δεν ήταν αρκετό για να με κάνει να παραβλέψω την υπεροψία και το θράσος του. Η ενδυμασία του, στις τελετές και τις επισκέψεις που κάναμε στις αρχές, ήταν εντελώς γελοία. Είχε συνενώσει με ένα αλλόκοτο ταίριασμα τη σχολή του συνταγματάρχη και εκείνη του μέλους του Ινστιτούτου. Δεν είχε όμως συνείδηση ή έκανε πως δεν αντιλαμβάνεται την κατάπληξη που προκαλούσε όπου κι αν πήγαινε. Από τις πρώτες ημέρες άφησε να διαφανεί η φιλοδοξία την οποία δεν έπαψε να έχει σε όλη τη διάρκεια του ταξιδιού, να θεωρείται ο υπέρτατος αρχηγός της Αποστολής, και αντιλήφθηκα πολύ γρήγορα την ψυχρότητα που του έδειχναν ο κ. Blouet και ο κ. Dubois όταν άφηνε να φανούν κάπως περισσότερο οι αξιώσεις του⁶.

Ένα άλλο μέλος του αρχαιολογικού τμήματος, που αποχώρησε λίγες μόλις ημέρες μετά την άφιξη της Αποστολής στο Μοριά, που δεν ενδιαφερόταν ούτε για τις διαμάχες και τις διεκδικήσεις της αρχηγίας αλλά ούτε και για τη συμμετοχή του στο συλλογικό επιστημονικό έργο της Αποστολής, ήταν ο Edgar Quinet (στον οποίο κατά μία εκδοχή οφείλεται και η αρχική ιδέα της διοργάνωσης μιας Επιστημονικής Αποστολής στην Ελλάδα, κατά το αιγυπτιακό πρότυπο).

Ο Amaury Duval γράφει:

Ένα πρωινό, μια μεγάλη φασαρία με έκανε να κατεβώ στο δρόμο. Όταν ρώτησα έναν στρατιώτη τι συμβαίνει μου απάντησε: "Φεύγει κάποιος σοφός και όλος ο κόσμος πάει να τον δει". Βρήκα στην πλατεία τον Πελισιέ και τον ντε Βιτέρν σκασμένους στα γέλια και κατάλαβα πράγματι την ιλαρότητά τους όταν είδα τη στολή του Edgar Quinet. Ανεβασμένος πάνω σε έναν γάιδαρο που τον μισοέκρυβε η πελώρια κάπα του, φορούσε ένα τεράστιο ψάθινο γυναικείο καπέλο που οι άκρες του, ανασηκωμένες από τον αέρα, άφηναν να φαίνεται μια ροζ μεταξωτή κορδέλα δεμένη κάτω από το λαιμό, που ανέμιζε στο στήθος του. Από τις δύο πλευρές της σέλας ήταν δεμένα κάτι καλάθια γεμάτα βιβλία. Πέρασε έτσι ανάμεσα στο πλήθος χωρίς να αντιλαμβάνεται την εντύπωση που προκαλούσε και χωρίς να υποψιάζεται ότι επρόκειτο να γίνει για πολύν καιρό θέμα των συζητήσεων και των πειραγμάτων των αξιωματικών⁷.

Και στα δύο αυτά πορτρέτα, είναι τονισμένη η φαιδρή και γελοία πλευρά της εμφάνισης κάποιων επιστημόνων· διαφαίνεται ωστόσο και μια γενικότερη αμφισβήτηση της αξίας του έργου τους, η οποία φαίνεται να επικρατούσε σε ορισμένους κύκλους στρατιωτικών.

Ο ίδιος ο Quinet γράφει ότι θέλει να “ξεφορτωθεί” τα μέλη του τμήματος. Πολύ γρήγορα λοιπόν μπροστά στη “μικρότητα και τη θλιβερή τους σύνθεση” αποφασίζει να διαχωρίσει τη θέση του και να συνεχίσει μόνος του, μειώνοντας την παραμονή του στην Ελλάδα από εννέα μήνες που προέβλεπε ο κανονισμός, σε δύο. Ο Quinet, όπως είπαμε πιο πάνω, δεν συνεργάστηκε με τους συντρόφους του ούτε στον επιστημονικό τομέα. Η επιστημονική του έκθεση δεν δημοσιεύτηκε ποτέ. Αντίθετα, ένα χρόνο μετά την επιστροφή του στη Γαλλία, υποτάσσοντας τις επιστημονικές υποχρεώσεις του στις λογοτεχνικές φιλοδοξίες, δημοσιεύει το βιβλίο: *Η σημερινή Ελλάδα και οι σχέσεις της με την αρχαιότητα*.

Σχέσεις με τον στρατό

Πέρα όμως από τις διαφωνίες και τις προσωπικές αντιπαραθέσεις, τα μέλη της Επιστημονικής Αποστολής είχαν να αντιμετωπίσουν και τις σχέσεις τους με τον Στρατό. Ο διαχωρισμός των δύο σωμάτων μοιάζει να έγινε ήδη στη Γαλλία, όπου η επιλογή των επιστημόνων και οι αντικειμενικοί στόχοι καθορίζονται από τους επίσημους πνευματικούς θεσμούς, τις Ακαδημίες και τα Ινστιτούτα, ενώ η όλη επιχείρηση υπάγεται στην αρμοδιότητα του υπουργείου Εσωτερικών (και όχι του Υπουργείου Εξωτερικών, όπως είχε γίνει στην Αίγυπτο ή του Υπουργείου Πολέμου, όπως θα γίνει αργότερα στην Αλγερία). Κατά συνέπεια, ο έλεγχος των στρατιωτικών είναι περιορισμένος και αφορά κυρίως στην προετοιμασία και στη διασφάλιση των μετακινήσεων, οι οποίες γίνονται κατά μικρές ομάδες διασκορπισμένες στο εσωτερικό της χώρας (για νομαδική ζωή, μιλάει ο Bory de Saint Vincent), με μικρή στρατιωτική συνοδεία. Υπάρχει ελευθερία κινήσεων, αφού οι παρατηρήσεις γίνονται σε χώρο που έχει απελευθερωθεί και οι επιστήμονες εργάζονται παρουσία και συχνά με τη στενή συνεργασία των στρατιωτικών, ενώ οι πρώτοι τόμοι της περιγραφής του Μοριά αρχίζουν να κυκλοφορούν πολύ γρήγορα, από το 1831. Τα δεδομένα αυτά μας επιτρέπουν να συνηγορήσουμε για μια αυτονομία του επιστημονικού έργου απέναντι στο στρατιωτικό.

Όσο για τις διαπροσωπικές σχέσεις ανάμεσα στους επιστήμονες και τους στρατιωτικούς, φαίνεται να διαμορφώθηκαν στο περιθώριο των εργασιών τους και κυρίως μέσω των δείπνων και των γιορτών που δίνονταν με διάφορες ευκαιρίες και οι οποίες έφερναν στον ερειπωμένο Μοριά κάτι από την ατμόσφαιρα του Παρισιού. Η στρατιωτική μπάντα

έπαιζε Ροσίνι και Ωμπέρ ενώ οι συζητήσεις περιστρέφονταν γύρω από θέματα τέχνης και λογοτεχνίας. Οι συζητήσεις αυτές, μάλιστα, έπαιρναν πολλές φορές χαρακτήρα αληθινής φιλολογικής διαμάχης. Παραθέτω μια σχετική περιγραφή του Amaury Duval:

Του Πελισιέ του άρεσε να με πειράζει, πράγμα διόλου δύσκολο, γιατί βρισκόμουν σε πλήρη έξαρση του ρομαντισμού, και με έστρεφε εναντίον του Φαβιέρου ο οποίος αντίθετα απεχθανόταν τον Βίκτωρα Ουγκώ. Μπορεί να κρίνει κανείς το πάθος εκείνων των συζητήσεων⁸.

Ο Bory de Saint Vincent αναφέρεται κι αυτός σε αυτά τα δείπνα και σημειώνει:

Ο αρχιστράτηγος έδωσε ένα μεγάλο δείπνο για τον Πρόεδρο [τον Καποδίστρια] όπου ήταν καλεσμένοι οι Στρατηγοί, οι Συνταγματάρχες [...] και τα μέλη της Επιστημονικής Αποστολής. Ο Στρατάρχης δεν παρέλειπε καμιά ευκαιρία για να δείξει τον σεβασμό που της είχε⁹.

Αυτόν το σεβασμό και γενικότερα τα αισθήματα συμπάθειας πάντως δεν φαίνεται να τα συμμερίζονται όλοι οι στρατιωτικοί, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις μοιάζουν ενοχλημένοι από ένα πνεύμα έπαρσης και υπεροψίας που διέκρινε μερικούς επιστήμονες, και που δεν διέφυγε από τον Amaury Duval:

Μου φάνηκε ότι έβρισκαν μερικούς από τους συντρόφους μου υπερβολικά σοφούς και υπερβολικά ακατάδεχτους¹⁰.

Από την πλευρά των επιστημόνων, έχουμε μία μαρτυρία του Bory de Saint Vincent που εξυψώνει το γόητρο των στρατιωτικών:

Είδα μερικές πολυτιμότερες συλλογές φυσικής ιστορίας και πολύ ενδιαφέρουσες αφηγήσεις, καμωμένες από λοχαγούς και υπολοχαγούς του πεζικού, από αξιωματικούς του υγειονομικού και από άλλους στρατιωτικούς υπαλλήλους, πουθενά όμως δεν συνάντησα εκείνους τους άξεστους στρατιώτες ή τους αμαθείς αρχηγούς οι οποίοι, παραβλέποντας τη σημασία και του παραμικρού κλάδου των ανθρώπινων γνώσεων, θεωρούν ότι κάνουν επίδειξη πνεύματος αναζητώντας μια γελοία πλευρά στις εξερευνήσεις της Επιστημονικής Αποστολής. Ο διαφωτισμός έχει διεισδύσει παντού· ο στρατός δεν είναι πια ξένος προς την πρόοδο· υπάρχει ένα πλήθος μορφωμένων ανθρώπων στις γραμμές του¹¹.

Αυτή η εξιδανικευμένη εικόνα του στρατεύματος δεν επιβεβαιώνεται πάντα από τα άλλα κείμενα. Οι περισσότερες μαρτυρίες μιλούν για έναν απείθαρχο και αποδιοργανωμένο στρατό, αναφέρονται μάλιστα και αρκετοί τυχοδιώκτες στις τάξεις του. Καμιά φορά τα πυρά στρέφονται και κατά του ίδιου του Μαιζόν. "Αυτός ο άνθρωπος", γράφει ο Ευγένιος Cavaignac, αξιωματικός του μηχανικού και μετέπειτα διακεκριμένος πολιτικός, "περιτριγυρισμένος από ένα γενικό επιτελείο που η σύνθεσή του

θυμίζει αυλικό σαλόνι, δεν σκέφτεται τίποτα άλλο εξόν από το κελάρι του, το μαλακό του κρεβάτι και το πρωτόκολλο¹².

Φαίνεται ότι και στη Γαλλία η στρατιωτική Αποστολή κάθε άλλο παρά έχαιρε καλής φήμης. Ο Cavaignac έχει τη γνώμη ότι, μιας και δεν γίνονται στρατιωτικές επιχειρήσεις στην Πελοπόννησο, καλό θα ήταν να προχωρήσουν προς την τουρκοκρατούμενη ακόμα Αθήνα,

...για να βγάλουμε την άθλια Αποστολή μας από τη λάσπη όπου την έχουν ρίξει. [...] Είμαι πολύ καλόπιστος ώστε να θελήσω να δώσω σε αυτή την εκστρατεία μια σημασία και έναν χαρακτήρα που κάθε άλλο παρά διαθέτει¹³.

Σχέσεις με τους κατοίκους

Παρά τις απόψεις που διατυπώθηκαν πιο πάνω και οι οποίες διαχώριζαν τα δύο σώματα, υπήρχαν αντικειμενικές δυσκολίες που έπρεπε να αντιμετωπιστούν από κοινού, από τους στρατιωτικούς και τους επιστήμονες: εκτός από την έλλειψη μιας στοιχειώδους υποδομής που θα εξασφάλιζε την ανεκτή διαβίωσή τους, εκτός από τη θλίψη, την ερήμωση και τις αρρώστιες, υπήρχε έντονο το πρόβλημα των σχέσεων με τον εγχώριο πληθυσμό. Απ' ό,τι αναφέρεται γενικά στα απομνημονεύματα, οι σχέσεις αυτές ήταν από ανύπαρκτες έως κακές. "Κατοικούσαμε σε άθλιες καλύβες, απομονωμένοι μέσα σε έναν πληθυσμό με τον οποίο το μόνο που μας συνέδεε ήταν το συμφέρον", γράφει ο Alexandre Duheume, ανώτερος αξιωματικός του πεζικού¹⁴. Οι συναλλαγές πραγματοποιούνταν στα αυτοσχέδια παζάρια και τις βρώμικες παράγκες των λιμανιών, όπου σύχναζε ένα παράταιρο πλήθος από Έλληνες και ξένους τυχοδιώκτες. Τα πιο κοινά και άθλια αντικείμενα πουλιόνταν σε τιμές εξωφρενικές και οι κλεψιές ήταν καθημερινή πρακτική. "Περισσότερο φυλαγόμαστε από τους Έλληνες παρά από τους Τούρκους", γράφει ο Cavaignac, "γιατί το ότι δεν είχαμε να φοβηθούμε για τη ζωή μας, το πλήρωσαμε ακριβά με μια αδιάκοπη ανησυχία για το πορτοφόλι μας"¹⁵.

Εκτός από τις κλεψιές και την αισχροκέρδεια, καταγράφεται η καχυποψία και η δυσπιστία των κατοίκων απέναντι στους Γάλλους, που τους βλέπουν όχι ως απελευθερωτές αλλά ως έναν οποιονδήποτε στρατό κατοχής. "Το μόνο πράγμα που παρατηρήσαμε σ' αυτούς είναι το μίσος τους για τους ξένους και το πάθος τους για το πλιάτσικο. Τους είμαστε τόσο απεχθείς όσο και ο Ιμπραήμ", σημειώνει πάντα ο Cavaignac¹⁶. Αυτή η αποστροφή και ο φόβος είναι περισσότερο αισθητά στις γυναίκες που

γίνονται συχνά αντικείμενο βίαιων ερωτικών επιθέσεων. “Άδε σκύλε Φράγκε”, φωνάζουν από τα μπαλκόνια της Πάτρας οι κοπέλες στους Γάλλους φαντάρους που τις πλησιάζουν με διαθέσεις ερωτοτροπίας. Αυτό το μίσος των κατοίκων, οι ανέντιμες συναλλαγές και η ξενοφοβία παρατηρούνται κατ’ εξοχήν στα λιμάνια και στις περιοχές που έρχονταν σε άμεση επαφή με τον γαλλικό στρατό. Ο Bory de Saint Vincent διαχωρίζει σαφώς τους κατοίκους αυτών των περιοχών από τον πληθυσμό του εσωτερικού της Πελοποννήσου:

Ως τώρα δεν είχαμε δει πληθυσμό καθαρά ελληνικό, αφού ο πληθυσμός της Μεθώνης και του Ναυαρίνου αποτελείτο τότε από τυχοδιώκτες και από ελεεινούς μικροεπιχειρηματίες από όλες τις χώρες. Εδώ [στους Γαργαλιάνους] αρχίσαμε να σχηματίζουμε μια ιδέα για τους πραγματικούς Μοραίτες. [...] και θα κάναμε πολύ μεγάλο λάθος αν συγχέαμε τους πραγματικούς Έλληνες (Hellénes) με τον άθλιο πληθυσμό των μοραϊτικών λιμανιών που είχαν γίνει, λόγω της συνάφειας με τα πολιτισμένα έθνη της Ευρώπης, αληθινός οχετός διαφθοράς¹⁷.

Γενικότερα οι Έλληνες κατηγορούνται για έλλειψη ευγνωμοσύνης –η λέξη επανέρχεται κάθε τόσο– για αδιαφορία προς την ελευθερία που είχαν αποκτήσει, για τεμπελιά και για έλλειψη μνήμης.

Ωστόσο, αυτές οι δυσμενείς για τους κατοίκους απόψεις των ξένων δεν απορρέουν μόνο από την προσωπική εμπειρία· είχαν καλλιεργηθεί ήδη στη Γαλλία όπου, ύστερα από τον φιλελληνισμό των επαναστατικών χρόνων, είχαν αρχίσει να επικρατούν αισθήματα ανθελληνικά.

Ο Mangeart γράφει:

Οι Έλληνες είχαν συκοφαντηθεί, από ανθρώπους που δεν μπορούσαν να υπερηφανευτούν ότι τους είχαν γνωρίσει. Είχαν κατηγορηθεί για όλων των ειδών τα ελαττώματα και κυρίως για αγνωμοσύνη, και δεν θα μπορούσαν ποτέ, καθώς λένε, να συνέλθουν από την κατάσταση εξευτελισμού στην οποία έχουν περιπέσει¹⁸.

Ο Mangeart επιχειρεί να αντικρούσει αυτές τις συκοφαντίες. Πλαίσιο από όπου αντλεί τις περιγραφές του είναι η Πάτρα, το μοναδικό ίσως μέρος της Πελοποννήσου όπου οι Γάλλοι έχουν την ευκαιρία να συναναστραφούν ελληνικό πληθυσμό με κάποια αστική διάρθρωση.

Τη στιγμή που φτάνει ο γαλλικός στρατός, η πόλη της Πάτρας είναι ένας σωρός από ερείπια και ο ελληνικός πληθυσμός έχει καταφύγει σε ασφαλέστερα μέρη. Οι πέντε-έξι χιλιάδες Τούρκοι, κυρίως γυναικόπαιδα, ετοιμάζονται να επιβιβαστούν. Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, ένας μεγάλος αριθμός ελληνικών οικογενειών, με έντονο το στοιχείο το προερχόμενο από τα Ιόνια νησιά καταρχάς, αλλά και από την Αθήνα και

το Μεσολόγγι, εγκαθίσταται στην Πάτρα και αποτελεί έναν πυρήνα αστικής κοινωνίας. Η πόλη ανασυγκροτείται ταχύτατα: καφενεία (καμιά εξηνταριά αναφέρει ο Mangcart) και πολυτελή καταστήματα, σχολεία και εκκλησίες, φαρμακεία και ιατρεία ξεφυτρώνουν παντού και η πόλη αποκτά κίνηση και ζωντάνια. Οι Γάλλοι δεν αργούν να έρθουν σε επαφή με τους κατοίκους και να συνάψουν σχέσεις συναλλαγής αλλά και φιλίας. Οι Έλληνες επωφελούνται πολλαπλά από αυτό τον συγχρωτισμό: εκτός των άλλων, γίνονται μέτοχοι του γαλλικού τρόπου ζωής και των προτύπων του δυτικού πολιτισμού. Το επίσημο ελληνικό κράτος φαίνεται να ενισχύει αυτή την προσέγγιση και τις εκδηλώσεις ευγνωμοσύνης προς τους Γάλλους: στα τέσσερα σχολεία που διαθέτει εκείνον τον καιρό η Πάτρα, το μάθημα τελειώνει με μία προσευχή όπου τα ελληνόπουλα ζητούν από τον Θεό να φυλάει τον Κάρολο Ι', βασιλιά της Γαλλίας και ελευθερωτή της Ελλάδας· η ίδια προσευχή ψάλλεται από τους ιερείς στις εκκλησίες που είχαν ανεγερθεί στην πόλη.

Έτσι, όταν έρχεται η στιγμή να αποχωρήσουν τα γαλλικά στρατεύματα, οι κάτοικοι εκδηλώνουν έντονα φιλογαλλικά αισθήματα και αντιδρούν σθεναρά στην απομάκρυνσή τους. Οι αιτίες είναι εύλογες: πρώτον, υπάρχει πάντα ο φόβος των Τούρκων και η πιθανότητα μιας εκδικητικής επιστροφής και δεύτερον, χάνεται μια σταθερή και ακμάζουσα αγορά που τροφοδοτείται κυρίως από τον γαλλικό στρατό (το γαλλικό φράγκο κυριαρχούσε εκείνη την εποχή σε ολόκληρη την Πελοπόννησο).

Η αποχώρηση, όπως ξέρουμε, τελικά πραγματοποιείται. Τα λίγα στρατεύματα που παραμένουν στην Πελοπόννησο, δεν είναι ικανά να συντηρήσουν φιλικά αισθήματα, όπου υπήρξαν αυτά. Τρία χρόνια αργότερα θα δημιουργήσουν προστριβές και εχθρότητες που θα καταλήξουν στα εκρηκτικά γεγονότα του Άργους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Bory de Saint-Vincent, *Relation du Voyage de la Commission Scientifique de Morée*, Paris et Strasbourg 1836, 2 τόμοι, Εισαγωγή, σελ. IX και XI.
2. Ed. Quinet, *De la Grèce moderne et de ses Rappports avec l'Antiquité*, Paris 1830, σελ. 19.
3. Ch. Lenormant, "Premier voyage en Grèce", περ. *Revue de Paris*, τ. XIV σελ. 159.
4. J.L. Lacour, *Excursions en Grèce pendant l'Occupation de la Morée par l'armée française dans les années 1832-1833*, Paris 1834, Εισαγωγή.
5. Β. Κρεμμυδάς, "Η κατάσταση στην Ελλάδα στα 1840", περ. *Σύγχρονα Θέματα*, Αθήνα 1965.
6. Amaury-Duval, *Souvenirs (1829-1830)*, Paris 1885, σελ. 55.
7. Ό.π. σελ. 103-104.
8. Ό.π. σελ. 99.
9. Bory de Saint-Vincent, ό.π. σελ. 348, τ.Ι.
10. Amaury-Duval, ό.π. σελ. 92.
11. Bory de Saint-Vincent, ό.π. σελ. 164, τ.Ι.
12. Eug. Cavaignac, "Expédition de Morée" (1828-1829), περ. *Revue des Deux Mondes*, 1 Μαΐου 1897, σελ. 47-70, σελ. 58.
13. Ό.π. σελ. 69.
14. A. Duheume, *Souvenirs de la Morée*, Paris 1833, σελ. 112.
15. Eug. Cavaignac, ό.π. σελ. 51.
16. Ό.π. σελ. 59.
17. Bory de Saint-Vincent, ό.π. σελ. 264 και 273, τ.Ι.
18. Jules Mangeart, *Souvenirs de la Morée pendant le Séjour des Français dans le Péloponèse*, Paris 1830, Εισαγωγή.

La littérature non scientifique issue de l'Expédition de Morée

Jacques Mangeart, imprimeur en Morée

Sophie Basch-van de Kerckhove

QUI DONC EST CE JACQUES MANGEART dont les *Souvenirs de la Morée* parurent en 1830, la même année où parut *La Grèce moderne et ses rapports avec l'Antiquité* d'Edgar Quinet? Les indices biographiques le concernant demeurent minces: on sait que cet helléniste français naquit à Reims, le 12 mars 1805. Il interrompit une carrière au barreau pour suivre le deuxième convoi de l'Expédition de Morée, qui quitta Toulon le 1er septembre 1828, à la suite de M. Raybaud, éditeur sur place d'un *Courrier d'Orient* initialement destiné à informer les familles des troupes d'occupation, puis, par ricochet, à la population locale. Écoutons Mangeart nous résumer son ambition:

Il a commencé à s'établir en eux "les Grecs" et nous "les Français" des relations de commerce ou d'amitié, qui doivent les faire marcher à grands pas dans la civilisation. En arrêter la cause, c'est vouloir en arrêter les résultats; et certes tout est à faire chez les Grecs. Ils n'ont pas moins besoin d'être civilisés, qu'ils n'avaient besoin d'être libres. (pp. 341-342)¹

L'idée éminemment humaniste du salut d'un peuple par l'imprimerie avait déjà été celle du jeune Firmin-Didot, lorsqu'il parcourait l'Orient dans les années 1816-1817².

Quelque temps plus tôt, les bienfaits de la civilisation avaient toutefois plongé Mangeart dans le dilemme. Né quasiment à la charnière de deux siècles, il avait à concilier l'idéal rousseauiste avec des aspirations romantiques qui suscitaient en lui, nous y reviendrons, pas mal d'ambiguïté. Ainsi, la nouvelle du départ des Français de Morée, avant l'accomplissement total de leur mission dont l'aspect humanitaire restait à l'état d'ébauche, remplit les Grecs de crainte. Ils demeuraient sans assistance dans un pays en ruine, mal étayé par une infrastructure élémentaire:

A quoi donc aurait servi l'expédition de Morée qui, en faisant la gloire de la France, devait assurer le statut de la Grèce? Le but en était-il entièrement rempli? La cause de la liberté était vengée; mais celle de l'humanité parlait encore. Il n'y avait pas moins de gloire à leur rendre des vertus, qu'à les arracher à l'esclavage qui les leur avait fait perdre. A l'honneur de l'avoir délivré, ne devait-on pas ajouter celui de civiliser le Péloponèse?

Mais, quelques lignes plus loin, il émet la réserve suivante:

Puissent ces mœurs paisibles de la nature primitive n'être point effacées chez eux par les progrès trop rapides de la civilisation! Puissent-ils, n'adoptant que les utiles institutions des premiers peuples de l'Europe, se tenir toujours en garde contre les amorces perfides du luxe et de la corruption! (pp. 211-212)

A partir du moment où le départ des Français de Patras ne permit plus à M. Raybaud de profiter de la liaison postale entre la France et ses troupes, il transféra son établissement à Egine, alors siège du gouvernement grec. Peu désireux de s'enfermer sur l'île, Mangeart décida de rentrer en France avec l'armée d'occupation. Partageant la quarantaine du lazaret de Marseille avec plusieurs officiers de l'Expédition, tous hostiles aux Grecs, Mangeart, sous l'effet de la provocation, se lance dans une ardente apologie de leur peuple, selon lui injustement accusé d'ingratitude. Ces mauvais sentiments partent à l'entendre d'une méconnaissance: les officiers n'ont pas eu l'occasion de pénétrer dans des familles véritablement grecques et ont surtout eu affaire à des Albanais et des Tsiganes. On retrouvera ce type d'argument quelques décennies plus tard, lorsque les défenseurs de la Grèce, alors sévèrement jugée pour son brigandage, prétendront que les méfaits ne sont point l'œuvre des Grecs de souche mais des Turcs et des Albanais qui sévissent essentiellement dans le nord du pays.

Le témoignage de Mangeart illustre comme l'Expédition de Morée, dont le projet avait été accueilli avec peu d'enthousiasme par l'opinion française, fut, au retour de l'armée, sanctionnée par plus de tiédeur encore, du fait de l'hostilité conçue à l'égard des Grecs par ses acteurs eux-mêmes, bernés par leurs impressions superficielles. C'est la superficialité du regard "officiel" qui poussera donc ce civil à donner sa version des faits, dans le gros in-8° de plus de quatre cents pages, publié à Paris chez Igonette.

De la suite du parcours de Mangeart, on sait qu'il devint professeur de philosophie à Dôle puis à Valenciennes. Suspendu de ses fonctions dans l'enseignement pour motifs politiques (la faculté d'indignation semble ne

jamais l'avoir lâché...), il quitta, après cinq années d'exercice, le professorat pour la robe d'avocat. De 1848 à 1859, on le retrouve bibliothécaire de la Ville de Valenciennes, où il reprit ses publications académiques avant de s'éteindre en 1870.

Rédigés en quelques mois, à chaud, juste après le retour en France de Mangeart (en mai 1929), les *Souvenirs de la Morée* ne se distinguent pas seulement des écrits contemporains par la qualité de civil de l'auteur: d'emblée, l'ouvrage s'en distingue par l'intention. Il ne s'agit ni d'une relation militaire, ni d'un compte rendu scientifique, malgré la prétention d'objectivité invoquée comme une profession de foi, garantie nécessaire et suffisante à la légitimité de l'entreprise:

En livrant à l'impression ces Souvenirs de la Morée, je n'ai fait que céder aux insistances réitérées de mes amis qui m'avaient prié de leur en communiquer la lecture (...) On y reconnaîtra, je l'espère, un cachet de vérité qu'on ne rencontre pas toujours dans ces Mémoires et Souvenirs, écrits sur commande, et exploités par entreprise. (p.V)

La sollicitation extérieure s'oppose ici à la vocation personnelle (par définition médiatique parce que médiatisée) pour garantir l'honnêteté d'une écriture sans prétention au génie. Preuve de cette honnêteté: une certaine incohérence, comme la vie en comporte. Mangeart se flatte de n'avoir pas rédigé un panégyrique de la Grèce moderne, alors qu'on sait son *a priori* globalement favorable aux Grecs:

Peut-être y remarquera-t-on quelques contradictions, apparentes du moins, surtout en ce qui concerne les Grecs. J'ai pris tâche de ne pas les faire disparaître, persuadé que le lecteur les expliquerait facilement: c'est une preuve de plus de l'attention sévère que j'ai apportée à retracer tout ce que j'ai vu et que j'ai senti, et rien que ce que j'ai senti et que ce que j'ai vu. (p.VI)

La formule sent son juriste... A l'opposé de la cohérence fictive du narrateur omniscient, grand organisateur et *deus ex machina*, Mangeart tente de se placer sur le même pied que le lecteur. Entreprise bien sûr illusoire, car le filtrage opéré par l'auteur ne saurait disparaître, qui tire ici très probablement sa raison d'être d'une opposition à la narration chateaubrianesque, où la personnalité de l'écrivain transcende les faits et leur morale. Mangeart s'oppose implicitement à cette prédominance du sujet sur l'objet. Il se veut simple chroniqueur, attitude plus modeste mais dont l'anachronisme, à l'heure de la bataille d'Hernani, n'est tout de

même pas sans lui attirer un certain prestige, celui du témoin impartial et en-deçà des modes.

Opposée au passé (mais un passé toujours actuel et dont le succès perdure), c'est-à-dire à l'*Itinéraire de Paris à Jérusalem*, la démarche de Mangeart ambitionne aussi de prévenir les écarts futurs, cette fois non plus de la forme mais du fond. Dès 1830, en effet, les critiques pleuvent sur la Grèce moderne, dont l'identité nationale satisfait aussi peu ses habitants –pour des raisons politiques et territoriales– que les étrangers –pour des raisons d'image. Mangeart n'hésite pas à assimiler ces critiques à des calomnies, attribuant l'origine de ces médisances à une cause qu'il a précédemment dénoncée: la superficialité de l'observation et la primeur accordée aux rodomontades poétiques, plus dangereuses encore quand elles donnent l'exaltation sur le sublime défunt des lieux pour un constat objectif:

La cause des Grecs était assez belle pour que je n'aie pas besoin de l'exalter ici dans mes louanges: c'était celle de l'indépendance et de la liberté. Mais quant aux défenseurs de cette cause sacrée, je n'ai pu voir sans un vif sentiment d'indignation, à ma rentrée en France, qu'ils avaient été calomniés par des gens qui ne pouvaient se vanter de les avoir connus. Accusés de toutes sortes de vices, et principalement d'ingratitude, ils ne pourraient jamais, disait-on, se relever de l'état d'avilissement dans lequel ils étaient tombés. Convaincu par le témoignage de ma conscience de l'injustice de pareilles allégations, je devais les réfuter et justifier aux yeux de la France un peuple qui la bénit chaque jour. Et certes on ne me reprochera pas d'avoir été mu par un fol enthousiasme, et d'en parler sans connaissance de cause; car on verra, en lisant cet ouvrage, que, dès mon arrivée dans le Péloponèse, j'ai partagé cette opinion, que les Grecs manquaient de bonne foi et de reconnaissance. Mais je me suis convaincu plus tard, en les étudiant de plus près, que ce n'était ni à Calamata ni à Navarin qu'on pouvait apprendre à connaître les descendants des Léonidas et des Philipomen. (pp. VII-VIII)

Mangeart plaide pour l'abandon du sublime, de la situation exceptionnelle peu représentative (à l'exemple de Navarin pris pour métonymie de la Grèce tout entière), et qui déforme la réalité. Il se propose de réaliser une "Vie quotidienne en Grèce du temps de l'expédition de Morée", pour reprendre le principe d'une collection célèbre.

Au départ, pourtant, son attitude n'était pas exempte d'aspirations romantiques. De même que son contemporain Edouard Grasset, ami de Mérimée et auteur de *Souvenirs de Grèce* parus à Nevers en 1838, Mangeart confie (p.3) son désir d'apprendre la langue grecque moderne, dont il avait déjà étudié les rudiments en France³. Quel contraste avec le mépris qui accablait cette expression vingt ans plus tard, lorsque les premiers

pensionnaires de la toute jeune Ecole française d'Athènes (fondée en 1846) –citons les noms d'Emmanuel Roux ou d'Eugène Gandar⁴– multiplieront les marques de mauvaise volonté à son endroit!

Quelques pages plus loin (p.5), le romantisme se trahit par l'expression de "belle horreur" pour qualifier une tempête sur le chemin de la Grèce –tout comme l'adjectif "horrible" sera, au cours de ce passage, plusieurs fois répété avec une délectation manifeste. Ce sentiment d'attraction/répulsion par rapport à l'élément marin trahit la mutation qui, comme l'a démontré Alain Corbin, frappe en ces années la perception du rivage, exemple frappant d'une évolution de la sensibilité occidentale⁵.

A peine débarqué, Mangeart décrit de façon saisissante l'atmosphère régnant dans le camp d'Ibrahim lors de la capitulation de Navarin. Il ne ménage pas ses reproches aux interrogateurs français qui disposaient du sort réservé aux femmes et aux enfants grecs achetés par les Turcs (ou les Occidentaux à leur solde), lesquels étaient le plus souvent traités avec humanité, sinon avec amour, par leurs maîtres. Ceci n'empêchait pas qu'ils fussent arbitrairement arrachés à ce milieu adoptif pour être rendus à leur condition d'origine, infiniment plus misérable, et ce sur ordre de la nation libératrice et civilisatrice, la France. Dans le *Royaume des Hellènes*, Gobineau émettra des considérations parallèles en racontant le suicide de plusieurs femmes grecques arrachées à leurs maîtres égyptiens⁶. De même, Mangeart avait instruit le procès de ses compatriotes, et mis en question un droit d'ingérence rigide et souvent ignorant des circonstances. Le pathétique de sa narration est particulièrement renforcé par l'anecdote de l'enfant grec adopté par un Français qui le reconnaissait comme son fils, ce qui ne l'empêcha pas d'être arraché à son père adoptif, en raison d'une logique aveugle. Plus tard, parce qu'il ne manque pas d'honnêteté et que l'autocritique ne lui fait pas défaut, Mangeart mitigera son opinion en réalisant que Turcs et Egyptiens avaient si bien monté les femmes contre les Grecs, qu'elles avaient fini par se représenter leurs compatriotes sous les traits les plus barbares.

Autre illustration de la répugnance de Mangeart à s'en tenir aux idées reçues, le passage qui préfigure, ironie en moins, les sarcasmes émis par Edmond About dans *La Grèce contemporaine* (1854) au sujet de la couardise des Grecs lors des combats où les philhellènes occupaient le premier rang, les pallikares préférant "modestement" se cacher au second. Au lieu d'affaiblir la défense, la franchise abrupte de tels propos qui démontrent l'absence de préjugés de Mangeart, et un esprit critique toujours alerte, ne

font que la renforcer. En vue du fort de Patras, alors qu'une attaque est imminente, Mangeart décrit la scène suivante:

On vit alors pour la première fois un soldat grec s'offrir pour combattre avec nous. Il se présenta au camp, demanda à parler au général français. C'était un habitant de Corfou qu'on vit depuis Patras, à la tête d'une boutique de boucher. Vêtu à l'albanaise, et armé jusqu'aux dents, il fixa bientôt tous les regards. Je m'approchai de lui, et ne tardai pas à apprendre que ce qui lui donnait tant de valeur, était l'espoir d'un pillage certain. Il vantait la richesse des Turcs renfermés dans le château, leurs superbes vêtements, leurs armes magnifiques dont la matière surpassait le travail, ce qui ne les rendait pas moins précieuses à ses yeux, et l'enflammait d'une ardeur qui le faisait prendre à ceux qui ne connaissaient pas la langue grecque, pour un héros échappé au carnage des Thermopyles, ou couvert encore des lauriers de Marathon. Il demandait, en cas d'un assaut général, qu'il lui fût permis d'y monter le premier à la tête de cinquante Grecs aussi dévoués, ou pour mieux dire aussi rapaces que lui-même. Quoi qu'il en soit, et quelle que fût la cause de tant de courage, le général refusa d'accéder à ses désirs, dans la crainte, a-t-on dit, que la confraternité des vêtements et des armes des Grecs, avec l'armure et les vêtements de leurs ennemis, ne les enveloppât dans la même ruine que les Turcs; ce qui n'aurait pas manqué d'arriver, s'il eût fallu en venir à un assaut général. (pp. 91-93)

Habile retournement de style: par la similitude des costumes, on affirme la similitude des caractères. Autrement dit, les Grecs comme des Turcs sont des vilains. Mangeart n'échappe pas ici au sentiment de supériorité de l'Occidental sur l'Oriental, le même qui fera écrire à Gobineau à son correspondant Prokesch-Osten qu'au fond ces conflits de "canaille contre canaille" ne sont pas à prendre trop au sérieux.

A partir du dixième chapitre (le livre en compte vingt-neuf), la campagne militaire de Morée ayant pris fin, Mangeart observe "les progrès toujours croissants de la civilisation, chez un peuple que l'esclavage avait abruti sans l'abattre, et que nous entendons aujourd'hui décrier injustement par des hommes qui ne peuvent se flatter de l'avoir bien connu" (p.99). Ceci dit, il avait contribué lui-même à ce dénigrement apparemment inévitable, en partie du moins, pour qui ne voulait subir la loi de cette cécité partisane qui finira par discréditer le philhellénisme.

Ayant quitté Navarin pour Patras, Mangeart se lance dans une description détaillée des plaisirs de cette ville de garnison désœuvrée par la paix. Il n'y dénombre pas moins de soixante cafés où se confondent toutes les nationalités, turque comprise.

Son activité d'imprimeur peut enfin débiter: "Ils nous tardait de publier le premier numéro de notre journal; bien des événements s'étaient déjà passés, dont la connaissance ne pouvait qu'intéresser les

nombreux abonnés que nous avons obtenus en France, avant même notre départ." (p. 113). Mais cette tâche ne l'absorbe pas au point qu'il ne puisse se livrer à une observation méticuleuse qui l'amène à poser diverses considérations sociologiques, précieuses dans la mesure où elles rendent compte de l'air du temps, impalpable à travers les autres récits, focalisés sur l'aspect militaire de l'Expédition. Ainsi, il établit une typologie du costume des habitants de Patras, qu'il classe en quatre types qui chacun rend compte d'un courant d'opinion et qu'on retrouvera plus tard dans la formation des partis qui se disputeront l'influence politique en Grèce (partis napiste, français, anglais): le costume français des jeunes Grecs désireux de s'occidentaliser; le costume albanais (fustanelle) des fils de famille; le costume traditionnel des insulaires et des marins; la longue robe de soie ou de coton des vieillards et des gens en place. Suit une description des Grecs misérables descendant, à l'annonce de la paix, de leurs montagnes vers Patras où des secours américains leur sont distribués. La scène donne lieu à des spectacles pittoresques:

Quant aux vêtements que leur envoyaient les comités américains, ils se composaient en grande partie d'habillements d'hommes, de femmes et d'enfants. Tous ces habits étaient faits à la française. C'était un spectacle assez curieux de voir un Grec, vêtu du reste à la façon de son pays, remplacer la calotte qui lui manquait, pour se couvrir la tête, par un chapeau rond, vieux castor dédaigné de quelque négociant des Etats-Unis. D'autres, je les ai vus moi-même, n'étaient vêtus que d'une chemise en lambeaux et d'une fustanelle que peut-être ils portaient depuis six mois sans la blanchir. Ils réclamaient un vêtement qui pût leur couvrir la poitrine, et ils se trouvaient heureux de recevoir l'habit bleu râpé de quelque fashionable de l'Amérique du Nord; habit qui, réuni à la jaune fustanelle, donnait à son nouveau maître l'air le plus ridicule et le plus grotesque. On a vu plus d'une femme échanger contre la capote grasseuse de quelque marin compatissant, les haillons pourris et couverts de vermine qu'elles traînaient depuis plusieurs années. Ces vêtements qu'ils recevaient de la générosité des Américains étaient vieux et usés pour la plupart; mais ils n'en prouvaient pas moins la sollicitude de ces philhellènes, qu'avaient su émouvoir les malheurs d'un peuple encore plus infortuné qu'ils ne l'avaient été eux-mêmes. (pp. 132-133)

Ce passage vient comme une illustration d'un vœu émis par Bory de Saint-Vincent dans sa *Relation du voyage de la commission scientifique de Morée dans le Péloponèse, les Cyclades et l'Attique* (Paris, Levrault, 1836-1838). Excédé par l'inefficacité du philhellénisme français dont il comparait l'emphase sentimentale à l'aspect pratique de l'aide américaine, Bory s'extasiera sur le spectacle bigaré offert par ces costumes insolites:

Je remarquai avec surprise quelques petites filles vêtues à l'européenne, ayant de jolis bonnets et de gentilles robes en percale peinte de divers dessins. Nous apprîmes que ce costume leur venait des distributions en tout genre faites aux Grecs durant leur révolution, avec autant de discernement que de générosité, par les philhellènes des Etats-Unis. On doit rendre cette justice aux Américains, qu'ayant moins que les autres nations civilisées occupé les papiers publics des sacrifices qu'ils faisaient pour une sainte cause, ces sacrifices cependant furent considérables et mieux entendus que ceux de la rumeur desquels certains comités de France et d'Angleterre ont en quelque sorte assourdi l'univers. (p.161)

Revenons à Mangeart. Il se penche encore sur de multiples aspects du quotidien à Patras: la création d'école où on loue Dieu et Charles X, le mariage des prêtres orthodoxes qui lui rappelle l'humilité des premiers apôtres et lui fournit l'occasion de formuler une critique du culte catholique, "théâtre où tout parle aux yeux" (p. 185); un mariage dans une famille d'exilés de Missolonghi; la métamorphose de Patras envahi par les boutiques, les restaurants, les pharmacies, les habitations nouvelles, les salles de jeux. "Partout on célébrait Bacchus et le dieu de la folie." (p.191). Le tableau ne saurait être complet sans une description détaillée de la prostitution, incarnée principalement par la belle Turko-Maria, une Albanaise dont l'exemple fait rapidement des émules, qui tiennent salons dans les grottes des rochers qui entourent la ville. Patras devient ainsi, peu à peu, un temple de la prostitution troglodyte. Ces visions de débauche sont relevées par l'historique de la parution, le samedi 6 décembre 1828, du *Courrier d'Orient* de M. Raybaud, qui complète l'action de l'Etat-major en Morée:

Au moment même où nous voyons des ingénieurs français consacrer leurs talents à relever les ruines de l'ancienne Patras, à en faire une ville nouvelle, à lui rendre bien au-delà de ce qu'on pu lui ravir les haches et les torches incendiaires de ses oppresseurs, un autre établissement s'ouvrait dans son sein, dirigé aussi par un Français, et plus propre que tout autre à ranimer, s'il est permis de parler ainsi, le flambeau de la civilisation, qu'avait presque entièrement éteint dans l'esprit des malheureux Grecs une longue suite d'années d'esclavage et de barbarie. (...) Avant de donner à leurs villes les avantages et les embellissements des places européennes, n'étaient-ce pas les mœurs et le caractère farouche de tant de malheureux, qui depuis plusieurs années n'avaient eu d'autre compagnie que celle des bêtes fauves, qu'il fallait humaniser? Et qui peut conduire plus promptement et avec plus de succès à ce but que l'imprimerie, art sublime qui propage tous les autres? (pp. 149-150)

Tant que durera son activité d'imprimeur à Patras, Mangeart ne se lassera pas d'observer les coutumes citadines, alors nettement plus intéressantes et

représentatives de la Grèce nouvelle que celles du gros village qu'était alors Athènes: "Patras était, de l'aveu de tous ceux qui l'ont connue, la ville privilégiée, le Paris de cette France nouvelle" (p. 286). Mais le spectacle de la ville ne le détourne pas de l'arrière-pays. Il rend justice à l'hospitalité des pauvres campagnards et s'indigne que la plus grande partie des officiers de l'Expédition, à leur retour en France, aient décrié les habitants d'une Morée dont ils n'avaient pu juger que l'aspect citadin. Reproche certes fondé mais injuste, si l'on songe aux circonstances et aux conditions du voyage en Morée pour la plupart: un séjour d'obligation entrepris à contrecœur et non un libre choix comme pour Mangeart qui, cela allait de pair avec son intention, s'était préparé par de nombreuses lectures et l'apprentissage de la langue, facteur non négligeable dans la mesure où il lui avait permis de communiquer sans interprètes avec ceux qui, pour tous ses semblables et une grande partie de ses successeurs, seront toujours restés des indigènes dans le sens péjoratif du terme. En ce sens, son expérience demeure un témoignage unique.

NOTES

1. Les indications de pages se réfèrent toutes à l'unique édition de l'ouvrage dont les références complètes sont les suivantes: J.S. Mangeart, *Souvenirs de la Morée recueillis pendant le séjour des Français dans le Péloponèse*, Paris, Igonette, 1830, VIII-411 pages.

2. Sur l'histoire de l'imprimerie et de la presse en Grèce, nous renvoyons à: Daskalakis, Ap., *La presse néo-hellénique*, Paris, Gamber, 1930.

3. On retrouve ce désir exprimé chez l'écrivain romantique allemand Wilhelm Heinse (*Ardinghello ou Les Iles bienheureuses*, Paris, Aubier, 1944). Mais c'est surtout dans les textes du Saint-Simonien Gustave d'Eichtal qu'on peut suivre avec quelles difficultés le grec moderne s'imposa au public français: *La Langue grecque. Mémoires et notices (1864-1884)*, Paris, Hachette, 1887.

4. Gandar, Eugène, *Lettres et souvenirs d'enseignement*, tome I, Paris, Didier, 1869; Radet, Georges (éd.), *Correspondance d'Emmanuel Roux*, Bordeaux, Feret et Fils, 1898.

5. Corbin, Alain, *Le Territoire du vide. L'Occident et le désir du rivage. 1750-1840*, Paris, Flammarion, 1990, "Champs".

6. Gobineau, Arthur de, *Au Royaume des Hellènes*, Paris, Maurice Nadeau, 1993 (précédé de: Sophie Basch, *Le Prisonnier malchanceux ou Les Aventures athéniennes du comte de Gobineau*).

Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ

LE PATRIMOINE CULTUREL

Ὁ ὄπλισμός καί τό ἀξιόμαχο τῶν Μανιατῶν σύμφωνα μέ τούς ξένους περιηγητές κατά τή Δεύτερη Τουρκοκρατία (1715-1821)

Κυριάκος Δ. Κάσσης

EINAI ΦΑΝΕΡΟ ΟΤΙ οἱ περισσότεροι ξένοι περιηγητές στόν ἑλληνικό χῶρο ἔρχονταν, ὡς ἐπί τό πλεῖστον, μέ ἰδιοτελεῖς σκοπούς εἴτε γιά τήν ἐξυπηρέτηση προσωπικών τους συμφερόντων εἴτε τῆς χώρας τους.

Τήν ἰδιοτέλεια αὐτή τήν κάλυπταν μέ διάφορες δικαιολογίες.

Σέ ἐξαιρετικές μόνο περιπτώσεις τό ἐνδιαφέρον τους στερεΐται σκοπιμότητας, δηλαδή εἶναι γενικό ἢ ἀπλῶς ἐπιμορφωτικό ἢ καί φιλελληνικό.

Βέβαια, μέ τήν ἰδιοτέλειά τους δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι ἀπέβλεπαν στην προξένηση βλάβης πρός τούς Ἕλληνες.

Ἡ παρακίνηση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων ἀρχίζει μετά τή διαπίστωση ὅτι ὑπάρχουν δυνατότητες ἐκμετάλλευσης χωρῶν καί λαῶν, ὄχι μόνο σέ τόπους μακρινούς καί ἐξωτικούς, ἀλλά καί μέσα στή Μεσόγειο, χωρίς δηλαδή νά παρίσταται ἀνάγκη ὑπερατλαντικῆς ἢ ὑπερωκεάνιας ἀποικιοκρατίας, δαπανηρῆς σέ ἀνθρώπινο ὕλικό καί ἔξοδα ὀργάνωσης τῆς ἐκμετάλλευσης. Καί ἐν ὄψει τῆς ἐπικείμενης “διάλυσης τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας” ἔπρεπε κάθε εὐρωπαϊκή κυβέρνηση, πού σεβόταν τόν ἑαυτό της, νά ἐξασφαλίσει γιά λογαριασμό της καινούργιες ζῶνες ἐπιρροῆς στήν Ἀνατολική Μεσόγειο. Ἡ ἀποστολή πρακτόρων, λοιπόν, ἀποσκοποῦσε στή διαπίστωση τῶν ὄρων πού θά διευκόλυναν τήν ἀσφαλή διεύρυνση τῶν κάθε εἴδους ἐπιχειρήσεων πρός τήν Ἀνατολική Μεσόγειο.

Οἱ, μέ ἄμεση γειτνίαση στό χῶρο, Λατίνοι ἦταν φυσικό νά εἶναι οἱ πρῶτοι ἐνδιαφερόμενοι: Γενουάτες καί Βενετοί, ἤδη ἀπό τήν τελευταία “Αὐτοκρατορία” τοῦ Βυζαντίου καί κατά τήν πρώτη Τουρκοκρατία. Καί κατά τή δεύτερη Τουρκοκρατία, οἱ Γάλλοι καί οἱ Ἀγγλοὶ νεοαποικιοκράτες ἰσχυροί στή διεθνή σκακιέρα.

Γιά τόν διαμελισμό πρός ὄφελος τῆς κυβερνήσεώς τους ἐνδιαφέρονταν ὅλοι οἱ κατάσκοποι-πράκτορες, αὐτοί πού ὀνομάζονται περιηγητές.

Οἱ Ἕλληνες, μή γνωρίζοντας τά “ὑψηλά” παιχνίδια, ὁ λαός τουλάχιστον, τηροῦσαν τήν ἀρχαία ἐπιταγή τῆς φιλοξενίας, πιθανῶς μαζί μέ τήν ἀπόκρυφη ἐλπίδα ὅτι θά βοηθηθοῦν ἀπό τή “Χριστιανική” Δύση. Ἡ ἐλπί-

δα αυτή εκφράζεται “δυναμικά” με τις επιστολές των Μανιατών προς τον Πάπα, τον Δούκα του Νεβέρ και προς άλλους μεγάλους ή μικρότερους ηγεμόνες της Ευρώπης.

Οι ίδιοι οι Έλληνες ήταν προσκολλημένοι σε ήθικους κώδικες, χωρίς χρηματιστηριακά αντικρίσματα στη “Διεθνή αγορά”, εκτός από τό να υπολογίζονται από αυτήν ως καλοί ή κακοί μελλοντικοί υπήκοοι-έκμεταλλεύσιμοι ή πολεμιστές. Αυτό ανάλογα με τη δυνατότητα εκμετάλλευσης και “άξιοποίησης”.

Τό να είσαι ύψηλόφρων, έντιμος, πατριώτης, γενναίος, εϋθύς, άντρας στην κυριολεξία και μέ όλο τό φάσμα του αρχαίου Έλληνικού Κώδικα της Άρετης, δέν ήταν (και δέν είναι) για κανένα χρηματιστήριο κάτι πού να ένδιέφερε; πέρα από τό άν αυτό έρμηνευόταν σε ένδυνάμωση του ίσολογιστικού αποθέματος στό κρατικό ή ιδιωτικό ταμείο της Ευρώπης.

Κυρίως οι Μανιάτες ως όρόσημό τους είχαν, ως τις μέρες μας, τις άξίες πού εκφράζει ή παροιμία τους: “Του ανθρώπου ή τιμή του έχει άξία, τό κρέας του βρωμά”, ή εκείνο έστω πού εκφράζεται από έναν Μανιάτη νεαρό κατά την Τουρκοκρατία:

Να σέβεσαι τούς γέροντες και τις γυναίκες, να προστατεύεις τούς γονείς σου, να σκέφτεσαι πριν υποσχεθής κάτι και να κρατάς τό λόγο σου, να εκδικιέσαι κάθε προσβολή και ν’ αγαπάς την έλευθερία σου μέχρι θανάτου.

Και ένω τηρούσαν αυτόν τον Κώδικα Άρετης, Έλευθεροφροσύνης και Ύψηλοφροσύνης και Φιλοξενίας και Ίδανικων πού απ’ την Αρχαιότητα καταξιώνουν τον άνθρωπο ως Άνθρωπο, καλύτερα από κάθε άλλον, παραδόξως και χωρίς να τό καταλάβουν πώς, βρίσκονταν στριμωγμένοι, καταπιεσμένοι, κλεμμένοι, έξουθενωμένοι από εισβολείς στη χώρα τους πού τηρούσαν άλλον Κώδικα, εκείνον του Ίσχυρότερου, δηλαδή της άρπαγής και υποδούλωσης άλλων ανθρώπων, είτε μέ τη μορφή της ώμης κατάκτησης, είτε μέ τη μορφή της αποικιοκρατικής εκμετάλλευσης.

Και, αφού ό φανερός κλέφτης και άρπαγας τους, τούς παγίδευε, στη συνέχεια νομιμοποιούσε την άδικη αυτή παγίδευση, μέ νόμους και κρατικές έντολές μέ αποτέλεσμα να θεωρείται “παράνομος” όποιοσδήποτε τούς παραβίαζε, ακόμα κι άν διεκδικούσε τά στοιχειώδη από όσα πριν του είχαν άρπάξει. Έτσι, όταν έφτανε στά άκρα, από την άδικη έξαθλίωση πού του επέβαλλαν και προσπαθοϋσε να επανακτήσει όσα, έξω από κάθε ανθρώπινο δίκαιο, του πήραν, τότε, ή άλλη πλευρά —πού πλέον είχε βαφτιστεί “Επίσημη Έξουσία” ή Κράτος ή Δοβλέτι ή Στέμμα ή όπως άλλιώς— τον αποκαλούσε “κλέφτη” και “ληστή” άν ήταν στά βουνά, και

“πειρατή” ἂν ἦταν στή θάλασσα. Ἀπό τοὺς Ἰνδιάνους τῆς Ἀμερικῆς ὡς τοὺς Ἕλληνες ἡ διαφορά ἦταν θέμα τακτικῆς ἐκμετάλλευσῆς τους ἀπὸ τίς Μεγάλες Δυνάμεις πού, στή φάση τοῦ 18ου καί 19ου αἰ. ἦσαν: ἡ “καταρρέουσα” Πύλη, ἡ Ἀγγλία, ἡ Γαλλία καί ἡ “ἄξεστη” Ρωσία.

Ἀπὸ τὸν Abbé Fourmont ὡς τὴν εὐγενικὴ Γαλλικὴ Ἀποστολὴ στό Μοριά, ὑπάρχει ἓνας κοινὸς στόχος στήν ἐπίσκεψη στήν Ἑλλάδα: “Τί χρήσιμο ὑπάρχει σ’ αὐτὸν τὸν τόπο νὰ πάrouμε;”. Ἀπὸ ἀγάλματα μέχρι βοτάνια. Γράφει ὁ Fourmont πρὸς τὸν Villeneuve, πρέσβη τῆς Γαλλίας στήν Κωνσταντινούπολη:

Βρίσκομαι σ’ ἓνα φοβερό τόπο, στήν περίφημη Μάνη. Κακὸς λαὸς, κι εἶμαι εὐτυχῆς πού γλύτωσα. Ἐφυγα ἀπὸ τὴ βάρβαρη πατρίδα τους χωρὶς νὰ ἀποκομίσω τίποτα ἀξιόλογο, τίποτα γιὰ νὰ βγοῦν τουλάχιστον τὰ ἔξοδά μου. Γιὰ νὰ ξεσπάσω, γιὰ νὰ ἐκδικηθῶ αὐτὸ τό σκυλολόι, ρίχτηκα πάνω στήν ἀρχαία Σπάρτη. Δέν ἤθελα νὰ μείνη τίποτα ἀπὸ τὴν πόλη πού ἔχτισαν οἱ πρόγονοί τους. Τὴν ἔσβησα, τὴν ἀνασκάλεψα, τὴν ξεθεμέλιωσα, δέν ἔμεινε λίθος ἐπὶ λίθου.

Μά γιατί, θά ρωτήση ἡ Ἐξοχότης σας, ἐπέπεσα μὲ τόση μανία πάνω σ’ αὐτὴ τὴν πόλη, ὥστε νὰ γίνῃ ἀγνώριστη πληρώνοντας τίς ἀμαρτίες τῶν ἀπογόνων της; Ἐχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς ἀπαντήσω. Ἦταν πολὺ ἀρχαία καί ἔκρυβε μὲ φιλαργυρία πολλοὺς θησαυροὺς. Αὐτὸ δέν μποροῦσα νὰ τό συχωρέσω. Ὡς τώρα κανένας ταξιδιώτης δέν τόλμησε νὰ τοὺς ἀγγίξῃ. Οἱ Βενετοί, μ’ ὄλο πού ὑπῆρξαν κάποτε κυρίαρχοι αὐτῆς τῆς χώρας, τοὺς σεβάστηκαν. Ἐκρίνα πὼς δέν ἔπρεπε νὰ τρέφω τέτοιο σεβασμὸ. Τὴν ἰσοπέδωσα λοιπὸν μὲ κάθε ἐπισημότητα. Κι’ αὐτὸ προκάλεσε τό θαυμασμὸ τῶν Τούρκων, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες λύσσαξαν καί οἱ Ἑβραῖοι ἔμειναν κατάπληκτοι. Εἶμαι ἡσυχος, πολὺ περισσότερο γιὰτί ἀπόχτησα ἀπὸ τό ταξίδι μου πράγματα ἱκανὰ νὰ θαμπώσουν ὄλους τοὺς σοφοὺς. Ποιὸς θά φανταζόταν ποτέ ὅτι θά ἦταν δυνατό νὰ βρεθῆ ὁ τάφος τοῦ Ἀγησίλαου καί τοῦ Λύσανδρου, τῶν περίφημων βασιλιάδων τῆς Σπάρτης; Ποιὸς φανταζόταν πὼς ὕστερα ἀπὸ τόσοι πολέμους, σεισμοὺς καί ἄλλες θεομηνίες πού ἀφάνισαν αὐτὴ τὴν πόλη, θά εὔρισκα ἀκόμα θαυμαστά μάρμαρα πού μᾶς κάνουν γνωστοὺς ὄλους τοὺς ἐφόρους, τοὺς γυμνασάρχους, τοὺς ἀγορανόμους καί πλῆθος ἀπὸ τοὺς ἐνδοξοὺς γιατροὺς, ρήτορες καί ἄλλες προσωπικότητες, ἀγνωστες ὡς τὴν τελευταία καταστροφὴ πού ἔγινε ἀπὸ μένα;

Βιβλία δέν ὑπάρχουν. Πολλοὶ δέν ξέρουν σ’ αὐτὴ τὴ χώρα οὔτε νὰ γράφουν οὔτε νὰ διαβάζουν!

Αὐτὸ ἦταν ἡ πιὸ ἀκραία ἔκφραση τοῦ πολιτικοοικονομικοῦ-πολιτιστικοῦ πλέγματος πού ὀδηγοῦσε “περιηγητές” στήν Ἑλλάδα.

Ὅρισμένοι Ἕλληνες πιὸ “ξελαμπικαρισμένοι” στό μυαλό γνώριζαν αὐτὰ τὰ παιχνίδια καί προσπαθοῦσαν νὰ βροῦν δρόμο ἀνάμεσα στὶς ξένες Συμπληγάδες, τό πὼς νὰ ἐλιχθοῦν καί νὰ βροῦν διέξοδο ἀνάμεσα στοὺς νομιμοποιημένους ληστές, ἀνάμεσα στὰ συμφέροντα τῶν ἰσχυρῶν ἀδίκων. Ἀπ’ αὐτοὺς τοὺς Ἕλληνες ξεχωρίζουν οἱ μορφές τοῦ Λιμπεράκη Γερακά-

ρη Κοσμᾶ, καί στή συνέχεια, τοῦ Τζαννέτμπεη, τοῦ Λάμπρου Κατσώνη, τῶν Αντρούτσου καί Ζαχαριᾶ, καί ἴσως τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ.

Ὅλους αὐτούς τούς ἐπώνυμους καί χιλιάδες ἀνώνυμους λαϊκούς ἢ ἐθνικούς ἐπαναστάτες οἱ ξένοι πράκτορες-περιηγητές τούς ὀνομάζουν, ἀνάλογα μέ τό πόσο ἐξυπηρετοῦσαν τό δικό τους πρότυπο, “καλούς” ἢ “κακούς”. Ἀνάλογα μέ τό δικό τους ἰδεῶδες ἢ συμφέρον: ὁ “καλός, ἀφελῆς ἐκμεταλλεύσιμος ἰθαγενής, πού ἐργάζεται ἢ πληρώνει ἢ πολεμᾶ γιά τό συμφέρον τῆς δικῆς τους κυβέρνησης” ἢ “ὁ ἀπειθαρχος κακός ντόπιος πού κάνει τοῦ κεφαλιοῦ του”². Καί ἀπ’ αὐτή τή διαφορά προέρχονται οἱ ἀντιφατικές, καί πολλές φορές ἀκραῖα ἀντίθετες, ἀπόψεις περιηγητῶν ἢ καί τοῦ ἴδιου περιηγητῆ σέ διαφορετικούς χρόνους. Π.χ. ὁ Morrith ὄντας φιλότουρκος, ἀναγκάζεται νά ὁμολογήσει χάρες στούς Μανιάτες, τό ἴδιο καί ὁ Leake καί τόσοι ἄλλοι.

Ὁ Gouffier μάλιστα εἶναι χαρακτηριστική περίπτωση πού, ἐνῶ φαίνεται νά κατηγορεῖ τούς Μανιάτες στό βιβλίον του πού γράφτηκε τό 1776 ἕως 1782, στόν πρόλογο πού προσθέτει στόν τελευταῖο χρόνο, ἐκεῖνον τῆς δημοσίευσης (1782), ἀλλάζει κρίση. Λέει³:

Ἀνάμεσα στό ἐλληνικό ἔθνος ὑπάρχει μιά φυλή, χωρίς κτηματική περιουσία, κάπου δυό χιλιάδες ψυχές, πού ζῆ ἀπό τή ληστεία. Λεηλατοῦν τούς θαλασσινοὺς μέ τίς πειρατικές ἐπιδρομές τους. Ἄλλοτε χρησιμοποιοῦν καράβια καί ἄλλοτε ἐνεδρεύουν πίσω ἀπό τούς βράχους τῶν ἀκτῶν τῆς Μάνης, πότε ἢ τρικυμία θά παρασύρη ὡς τούς κρυφῶνες τους κανένα καράβι προσφέροντας εὐκολη καί σίγουρη λεία.

Ἐνῶ ἄλλοῦ λέει γιά τούς Μανιάτες:

...Ἀτρόμητοι, ρωμαλέοι, ἀκατάβλητοι, ἐλεύθεροι ὅπως στόν καιρό τοῦ Λυκούργου, ὑπερασπίζονται ἀνυποχώρητοι τά βουνά τους. Μάταια οἱ Τοῦρκοι ἔστειλαν ἐναντίον τους πανίσχυρες στρατιές. Ἐνας μικρός ἀριθμός ἐλευθέρων ἀνθρώπων κατώρθωσε νά κατατροπώση χιλιάδες σκλάβους. Τήν ἀρχική μου συντριβή ἀκολούθησε ἕνα αἶσθημα πιό ὀδυνηρό γιά τήν ἀτίμωση καί τήν καταισχύνη τῶν ἀπογόνων τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν. Πῶς νά ἀντικρύσης χωρίς ἀγανάκτηση τόν ἀμαθέστατο μουσουλμάνο νά πατάη τά ἐρείπια τῆς Σπάρτης καί τῆς Ἀθήνας καί τόν Ἕλληνα νά πληρώνη ὑπάκουα τό φόρο τῆς δουλείας; Καί πού; Στή χώρα ὅπου τά ἐγχειρίδια εἶχαν τόσες φορές ἀκονισθῆ γιά νά πλήξουν τήν τυραννία.

Παρ’ ὅλα τά προηγούμενα ὅμως, ὁ μελετητής τῆς Ἱστορίας ἐκείνης τῆς περιόδου ὀφείλει πολλά στούς περιηγητές καί χρονικογράφους αὐτούς, ἀφοῦ δίνουν πληροφορίες γιά τή χώρα, τά ἔθνη, τήν κοινωνία καί γενικά τή ζωή τῶν Ἑλλήνων κατά τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

Γιά τούς ἀντιστεκόμενους μέ ὄπλα στήν Τουρκική Ἐξουσία Ἕλληνες, πού εἶναι κυρίως οἱ Μανιάτες, μᾶς διασώζουν σοβαρές πληροφορίες γιά

τά πολεμικά ἦθη καὶ φρονήματα –πού βέβαια τα σχολιάζουν κατὰ τό δοκοῦν– καθὼς ἐπίσης καὶ γιὰ τὸν ὄπλισμό τους. Ἐξάλλου γιὰ τὰ ἴδια θέματα μπορεῖ καὶ ὁ σημερινὸς ἐρευνητὴς νὰ κάνει τίς δικές του διαπιστώσεις καθὼς στή Μάνη ἐπιβιώνουν πολλά στοιχεῖα ἀνά τούς αἰῶνες. Γιατί ὁ τόπος, ἡ κοινωνία καὶ ἡ ἴδια ἡ γλῶσσα τῆς Μάνης, ὡς σήμερα, διατηρεῖ σωρεῖα μνημείων ὅλης τῆς ἐλληνικῆς περιπέτειας ἐδῶ καὶ χιλιάδες χρόνια.

Ἄν ἐστιάσουμε σ' αὐτὴ τὴν ἀνακοίνωση στὰ σχετικά μὲ τὸν ὄπλισμό, θά μπορούσαμε ἐπὶ τροχάδην νὰ ἀναφερθοῦμε στίς πληροφορίες πού διασώζονται μέσα στή γλῶσσα τῶν σημερινῶν Μανιατῶν, στὰ τοπωνύμια καὶ ὀνόματά τους, καὶ πού ἀφοροῦν στήν προελληνική, ἐλληνική καὶ ἐλληνοβυζαντινὴ περίοδο ἀλλὰ καὶ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Ἀρχαῖες καὶ βυζαντινές εἶναι οἱ λέξεις ὅπως: Κούκουρας (εἶδος τόξου, σήμερα ἐπώνυμο οἰκογένειας) βουκινάτορας, Καραμούζης, βαρδιάτορας, βιγλάτορας, κασσίδα, Σκουτάρη, καστελώνου, περιδρομος, Κάστρο, καστρώνου (ἀμύνομαι ἐπιθετικά), μάγκανο, τσαμπούνα, κατούνα, φόσσα, ντριτσέρα, τσάγκρα, ματσούκα, ζάγδαρος-γάιδαρος (ὁ ταπεινῆς οἰκογενειακῆς προέλευσης), παρίππι (τό ἰδιαίτερα τρεφόμενο καὶ καλοταϊσμένο) ἀπὸ τό ἐπικουρικό ἄλογο πού ἔσερναν στὰ ἄρματα μάχης, λουρίκι (logica=θώρακας) λέγεται ὅταν δημιουργηθοῦν στὸν κορμό κάποιου ἐξανθήματα σάν θώρακας (ἀπὸ ἰλαρά ἢ ἄλλη ἀσθένεια), χεροκρατήρας (φορητό κοντόκαννο κανονάκι μὲ χερολαβὴ γιὰ ἐπιθέσεις σὲ καράβια καὶ ἀνοιγμα τρύπας στὰ ἴσαλα πλοίων).

Ἄλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ὁ χῶρος καὶ ἡ οἰκιστικὴ του μαρτυροῦν πόλεμο ἄμυνας (ὄχι ἐπίθεσης). Καὶ –γιὰ νὰ ῥθοῦμε πάλι στοὺς περιηγητὲς μας– τὰ ροῦχα ἀποτελοῦν ἓνα ἀκόμα ὄπλο παραλλαγῆς. Λέει ὁ Γάλλος περιηγητὴς de La Guilletière το 1668⁴:

Ξαφνικά, βγήκαν ἀπὸ τίς σπηλιές πέντε-ἕξι ἔνοπλοι, σωστοὶ ἀγριάνθρωποι. Τὰ πρόσωπά τους ἦταν κατάμαυρα καὶ ἡ φορεσιά τους εἶχε τό ἀσπρουδερό χρῶμα ἐκείνων τῶν βραχότοπων. Αὐτὴ ἡ προσαρμογὴ τῆς ἐνδυμασίας στὸ περιβάλλον ἔχει τό λόγο της: ἕξαπατᾶ καὶ παγιδεύει τούς περαστικούς. Δηλαδή τούς συμπατριῶτες τους. Γιατί ξένοι ταξιδιώτες σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ δέν ὑπάρχουν.

Αὐτοὶ οἱ κουρσάροι τῆς στεριᾶς ξαπλώνουν μπρούμυτα κατὰ γῆς σὲ ἀπόσταση πενήντα βημάτων ἀπὸ τό μονοπάτι. Δέν βλέπεις παρά ἓνα σωρὸ ἀσπρολίθαρα, ἓνα κοτρώνη. Ξαφνικά αὐτό τό κοτρώνη σαλεύει, τινάζεται, ὀρμάει ἐπάνω σου καὶ σὲ πιάνει ἀπὸ τό λαιμό.

Ἄλλὰ, παρά τὴν ὑπερβολὴ, τὰ ἴδια λέει κι ἓνα λαϊκὸ στιχοῦργημα τῆς Μάνης λίγο ἀργότερα: Ὅταν ὁ Σουλτάνος ρωτᾶ τὸν Καπουδάν πασα

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΚΑΣΣΗΣ

(=Τουρκο ναύαρχο), γιατί απέτυχε και πάλι εκστρατεύοντας έναντίον τῶν Μανιατῶν ἐκεῖνος ἀπολογεῖται:

... Τό τί εἶδα ἐγώ στή Μάνη
σένα ὁ νοῦς σου δέν τό βάνει
Κάθε πέτρα καί ριζάκι
ἕνα-ἕνα ἀνθρωπαράκι...

Γιά τόν καθαυτό ὄπλισμό ἔχουμε πληροφορίες ἀπό τόν Henri Castela τό 1600 πού γράφει κατηγορώντας τους⁵:

Σ' αὐτή τήν ὄρεινή περιοχή κατοικοῦν οἱ Μανιάτες, ἕξι περίπου χιλιάδες ἄντρες, πού δέν ἔχουν ποτέ ὑποταχθῆ σέ κανένα ἔθνος. Οἱ Τουρκοὶ ἔχουν ὑποστεῖ μεγάλη φθορά κατά τίς πολυάριθμες ἐπιδρομές τους κατά τῶν Μανιατῶν. Αὐτοί οἱ ὄρεισίβιοι ἀγρυπνοῦν νύχτα καί μέρα γιά νά διατηρήσουν τήν ἐλευθερία τους. Καί δέν ἐννοοῦν νά ἀναγνωρίσουν κανέναν ἡγεμόνα ἐπί τῆς γῆς.

Εἶναι φορτωμένοι μέ τόσα ὄπλα, πού μοιάζουν μέ σκαντζόχοιρους. Δέν τοῦς ἀρκεῖ ἡ σπάθα, πελώρια σάν ἐκείνη τοῦ Μαινόμενου Ὁρλάνδου. Κουβαλοῦν στόν ὦμο ἕνα ντουφέκι καί στά χέρια κρατοῦν ἕνα τσεκούρι, ἕνα ρόπαλο κατά τίς συνήθειες τοῦ τόπου τους καί μιά κοντή λόγχη.

Ο ἴδιος συνεχίζει:

Μπήκαμε σέ μιά μεγάλη καλύβα γεμάτη φορεσιές τούρκικες καί φράγκικες γιά πούλημα. Ἀπό τή μιά κρέμονταν τά τουρμπάνια καί ἀπό τήν ἄλλη τά καπέλα, τά καλπάκια, τά φέσια, οἱ ἐλληνικές σκούφιες. Γιαταγάνια ἀνατολίτικα, ἀνακατωμένα μέ κοντοσπάθια καί φράγκικα μαχαίρια. Παπούτσια μαζί μέ τσαρούχια καί πασουμάκια. Ὅλα τρόπαια θαλασσινῆς ἐπιδρομῆς.

Ἀπό τά πιό πάνω καταλαβαίνουμε ὅτι στή Μάνη κυκλοφοροῦσαν, μέ κάπως ἀνορθόδοξο τρόπο, ὅλα τά γνωστά στήν ἐποχή ἐκείνη ὄπλα. Ἄλλωστε σέ μοιρολόγια καί ἄλλα ἀφηγήματα τῆς Μάνης μαρτυρεῖται: ἡ ὕπαρξη κανονιῶν στούς πύργους πολύ πρὶν ἀπό τό 19ο αἰ. Πέτρες, σφεντόνες καί τόξα, τά ἀρχέγονα αὐτά ὄπλα, δέν ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ ἀπό τοῦς Μανιάτες σ' ὅλους τοῦς αἰῶνες. Ἀλλά καί ἡ μπουμπάρδα στά πλοία εἶναι σέ συχνή χρήση ἀπό τοῦς Μανιάτες θαλασσινοῦς, καθώς καί τό χωνοειδές τρομπόνι, πού ἀκόμα διατηρεῖται σέ μανιάτικα σπίτια.

Τό μουσκέτο καί τό κράνος εἶναι βασικά ὄπλα ἤδη πρὶν ἀπό τό 1750. Γράφει ὁ Sandwich τό 1738⁶:

Τίς γεωργικές ἐργασίες ἔχουν ἀναλάβει οἱ γυναῖκες. Οἱ Μανιάτες δέν κυκλοφοροῦν ποτέ ξαρμάτωτοι. Φοροῦν πάντοτε κράνος καί γιά νά προστατεύουν τό κεφάλι τους ἀπό τά βόλια καί γιά νά γλυτώνουν ἀπό τή ζέστη.

Τά “κράνη” αυτά είναι τά γνωστά “κακαβούλια”, μικρά χάλκινα καζάνια, στά όποια όφείλουν και τά παρατσούκλια τους οί Μέσα Μανιάτες και ή Μέσα Μάνη ώς Κακαβουλία (πού μερικοί παρετυμολόγησαν ώς Κακοβουλία). Τό κακαβούλι, τό ‘χαν για κράνος, αλλά και για χύτρα μαγειρέματος ή караβάνα φαγητού.

“Όσο για τόν Rouqueville που αναφέρει ότι “οί Μανιάτες βγαίνουν για πόλεμο μέ τούς άρχηγούς τους νά φοροϋν περικεφαλαίες και νά κρατοϋν άσπίδες σάν τούς άρχαίους προγόνους τους” άν και αυτό άπορρίφθηκε ώς άνακριβές, τελικά ή έρευνά μου δείχνει ότι πράγματι πολλοί άρχηγοί, ιδιαίτερα τής περιοχής Καρυουπόλεως, φοροϋσαν τέτοια στολή. “Όπως μέ πληροφοροϋν ύπέργηροι Μανιάτες ό παππούς του Καλκανδῆ ή του Κατσιμαντῆ και άλλοι άρχηγοί, φοροϋσαν περικεφαλαίες σάν άρχαίοι και κρατοϋσαν άσπίδες. Τώρα για τό πού τίς βρήκαν, οί έκδοχές είναι πολλές: α) όπως και τά πυροβόλα όπλα (δηλ. από είσαγωγή όποιας μορφῆς) β) από πατρογονικά κειμήλια βυζαντινών ή άρχαίων γ) από δική τους κατασκευή λόγω τής ανάγκης νά καλύπτουν τά βασικά σημεία του σώματος κατά τή μάχη δ) από άρχαίους τάφους πού τότε, άσύλητοι ακόμα, έβριθαν στην περιοχή. Θα μποροϋσαν νά βροϋν κι από άλλες πηγές ίσως.

Ιδιαίτερα τό μουσκέτο, τό βασικό τουφέκι τών 17ου και 18ου αι., αναφέρεται από πολλούς περιηγητές. ‘Ο W.M. Leake γράφει το 1805’:

Δέν έχει περάσει πολύς καιρός πού μιά Μανιάτισσα του Ταϊγέτου αντιστάθηκε από τόν πύργο της έναντίον ενός σώματος Τούρκων. Τούς πυροβολοϋσε από τά παράθυρα και τούς άποσχολοϋσε από όλες τίς πλευρές, ώσπου κατόρθωσε νά διαφύγη από τήν πίσω μεριά μιά δούλα μέ δυό παιδιά. Μ’ όλο πού έξαντλήθηκαν τά πυρομαχικά της, οί Τούρκοι έγκατέλειψαν τήν πολιορκία, γιατί φοβήθηκαν μήπως ή Μανιάτισσα ανατινάξει τόν πύργο άν επιχειροϋσαν έφοδο.

Και άλλου (στό ίδιο βιβλίο):

Δέν ύπάρχει Μανιάτης, πού νά περνάει από τό ένα χωριό στό άλλο και νά μήν είναι μέ μουσκέτο στην πλάτη, ή τουλάχιστον ένα σιλέτο και δύο πιστόλες στό ζουνάρι.

Και άλλου (πάντοτε στό ίδιο βιβλίο):

‘Ο Τσιγκούριος Γρηγοράκης είναι ψηλός σκληρόφατσος άντρας, μ’ ένα ζευγάρι μουστάκια πού σχεδόν άγγίζουν τούς ώμους του και μιά μαχαίρα και πιστόλες πελώριες στό ζωνάρι του.

Επίσης γράφει:

“Ενας Μανιάτης δέν μπορεί νά πυροβολήσει χωρίς νά στηρίζει τό μουσκέτο του, λόγω του μήκους πού έχει αυτό, αλλά είναι, μέ τόν δικό του τρόπο, ένας άριστος σκοπευτής.

Καί ἄλλοῦ σημειώνει:

Σπάνια οἱ Μανιάτες ριφοκινδυνεύουν νά ἀντιμετωπίζουν τόν ἐχθρό τους σέ ἀνοιχτό χῶρο, ἀλλά πυροβολοῦν ταμπουρωμένοι... Ἡ προτίμησή τους στρέφεται στό μουσκέτο πού ἔχει μεγάλο βεληνεκές... Ἀκόμα κι οἱ γυναῖκες συναγωνίζονται τούς ἄντρες στόν πόλεμο...

Στό Μαυροβούνι ὁ ἴδιος ἀναφέρει:

Πολλές ἀπό τίς Μανιάτισσες γυναῖκες ἐκτιμῶνται γιά τήν ἐπιδεξιότητά τους στό ντουφέκι. Ἡ γυναῖκα του Κατσανοῦ (Γρηγοράκη) μοῦ εἶπε, καθῶς τήν ρωτοῦσα γι' αὐτό τό θέμα, δείχνοντάς μου ἕναν τόπο περίπου 150 γιάρδες μακριά: "Βάλε τό καπέλο σου ἐκεῖ νά δεῖς ἂν μπορῶ νά περάσω μέσα μιά σφαῖρα ντουφεκιῶ".

Εἶχα πολύ σεβασμό στό μοναδικό μου καπέλο γιά νά στοιχηματίσω, γιατί αὐτή εἶχε δύο τραύματα ἀπό μάχες καί τῆς ἀρέσει νά θεωρεῖ τόν ἄντρα της σάν ὄχι γενναιότερο ἀπό ὅ,τι θά ἔπρεπε νά εἶναι.

Πάλι στό Μαυροβούνι τό 1805, γράφει:

Ἐδῶ ἔγινε μιά μικρή καθυστέρησή μας, ἐπειδή ὁ κάτοχος τοῦ ἀλόγου πού ἔχα νοικιάσει πῆγε στο χωριό κι ἔφερε τό μουσκέτο του...

Στόν Πασσαβᾶ γράφει:

Βλέπω ἄντρες στό ἀλέτρι, νά ὀργώνουν γῆ γιά μπαμπάκι ἔχοντας μαχαίρια καί πιστόλια στά ζωνάρια τους. Φαίνεται πῶς αὐτός εἶναι ὁ κανονικός ὄπλισμός τοῦ καλλιεργητῆ ὅταν δέν ὑπάρχει ἰδιαίτερη ὑποψία κινδύνου. Ὁ βοσκός εἶναι πάντοτε ὄπλισμένος μέ ἕνα τουφέκι.

Βέβαια πιθανολογοῦμε ὅτι ἐκείνη τήν ἐποχή ὁ ὄρος μουσκέτο ἦταν ταυτόσημος μέ τό τουφέκι, λόγω τῆς ἀποκλειστικῆς σχεδόν χρήσης του. Ἐνδέχεται, δηλαδή, οἱ πιό πάνω ἀπό τόν Leake ἀναφερόμενοι νά μὴν κρατοῦσαν μουσκέτο, ἀλλά ἄλλο εἶδος πυροβόλου ὄπλου.

Σημειῶνω ὅτι ἡ λέξη μουσκέτο καί μουσκετάρου ὑπάρχει ὡς σήμερα σέ χρήση σέ παιδικά παιχνίδια. Συγκεκριμένα: ὅταν κάποιο παιδί χάσει καί τό στήσουν οἱ ἄλλοι στόν τοῖχο γιά νά τόν τιμωρήσουν πετώντας του (μέ τόπι πάνινο) τόσες βολές ὅσες ἡ τιμωρία του, τήν "ἐκτέλεση" αὐτή ὀνομάζουν μουσκέτο. Ἐπίσης ὅταν ἀνακατεύουν τά χαρτιά τῆς τράπουλας λένε: τά μουσκετάρου.

Μετά τό 1800 (καί λίγο πρῖν) τό καρυοφύλι ἔχει ἐπιβληθεῖ ὡς πυροβόλο τουφέκι καί αὐτό τό μακρύκαννο ὄπλο φαίνεται νά ἐννοεῖ ὁ Leake ὅταν πιό πάνω ἀναφέρθηκε στόν τρόπο πού πυροβολοῦν οἱ Μανιάτες. Μετά τό 1821 ὁ τύπος τοῦ τουφεκιῶ σαρμάς, ἀναφέρεται σέ δεκάδες τοπικά μοιρολόγια ὡς τό 1850-65. Μετά φαίνεται τά πιό σύγχρονα γαλλικά γκρά καί σεσανέ ἢ σισοπά ἀντικατέστησαν τόν σαρμά.

Ο ΟΠΛΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΑΝΙΑΤΩΝ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Μετά τό 1890 αναφέρονται και τά σύγχρονα όπλα μάλιχερ, άραβίδες κ.λπ. Αυτό δέν σημαίνει ότι μερικοί στά σπίτια τους δέν διατηροῦσαν και διατηροῦν πολλά παλαιότερων τύπων όπλα.

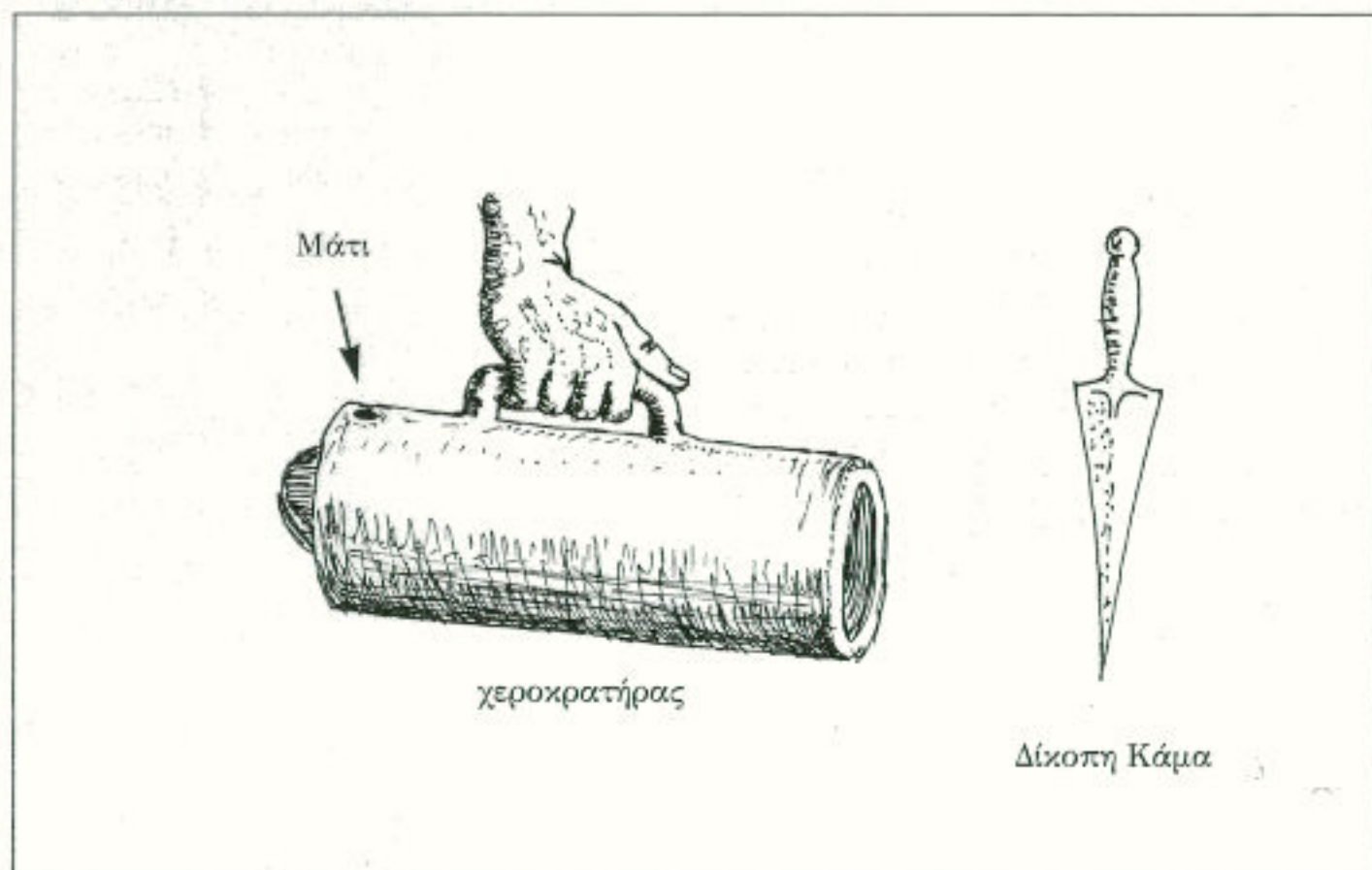
Πολλά κατέστρεψε ή Κατοχή 1941-44 γιατί πολλοί τά πέταξαν από φόβο μήν υποστοῦν κυρώσεις από τίς Δυνάμεις Κατοχῆς. Τήν έπταετία 1967-74 πέταξαν πολλά επίσης λόγω τῆς δικτατορίας, αφού άλλωστε παραείχαν παλιώσει.

Τέλος ξίφη και όπλα σε τύπο σπαθιοῦ ή έγχειριδίου κυκλοφοροῦσαν πολυποίκιλα, αφού οί νέοι θεωροῦσαν καλή άσκηση να κατασκευάζουν μόνοι τους κάμες ή μαχαίρες, ό καθένας σύμφωνα μέ τή δική του ανάγκη, επιτηδειότητα και αισθητική.

Δίκοπες κάμες μέ τριγωνική λάμα, σαν μυκηναϊκές, διασώζονται ακόμα σε σπίτια. Η λέξη χαρμπί (μεσαιωνική) είναι σε χρήση μέ τήν έννοια τῆς ξιφολόγχης.

Επίσης ή λέξη ρο(μ)φαία⁸ λέγεται. Φράση σαν "Τόν έχει κάτω από τή ρομφαία του", σημαίνει "τόν έχει ύποτακτικό του".

Και βέβαια οί κοινές λέξεις σπαθί και μαχαίρι και τά ύποκοριστικά και μεγεθυντικά τους είναι πασίγνωστες στήν Ελλάδα.

Φορητό κοντόκαννο κανονάκι μέ χειρολαβή για επιθέσεις σε καράβια και άνοιγμα τρύπας στα ίσαλα

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τ. Β' (1700-1800), 1976, σελ. 143.

2. Τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα, από τρεις διαφορετικούς "φιλελληνικούς" κόσμους, τό καθένα μέ τή δυνατότητα διαφορετικής όπτικής (άντίθετης από τούς ξένους σέ σχέση μέ εκείνη τών ντόπιων):

α) Από τή Ρωσία: Είναί γνωστό τό έπεισόδιο του Όρλώφ από τή μιά και του Σκυλογιάννη (όπλαρχηγού τών έπαναστατημένων Μανιατών) κατά τήν επανάσταση 1769-70, όπου ο πρώτος μίλησε περιφρονητικά για τό αξιόμαχο τών ρακένδυτων ξυπόλυτων και κακά όπλισμένων Μανιατών και λοιπών Έλλήνων, μέ αποτέλεσμα ο δεύτερος νά όργιστεί και νά του ειπεί εκείνο τό περίφημο: "Και ο τελευταίος απ' αυτούς τούς ξυπόλυτους είναι άντρας έλεύθερος πού μέ τό σπαθί του έχει τή έλευθερία του, ενώ σύ δέν είσαι παρά δούλος μιās γυναίκας (ένν. τής τσαρίνας)". Τό έπεισόδιο, εκτός τών άλλων, δείχνει τή διαφορά συνείδησης και νοοτροπίας τών δύο λαών και ο νοών νοείτω.

β) Από τήν Άγγλία: Όταν ο W.M. Leake συνοδευόμενος από τόν Μαυρομιχάλη περνά κοντά στόν Πύργο του Δηροῦ, ο δεύτερος του συστήνει νά μή μαθευτεί ότι είναι Άγγλος στρατιωτικός, γιατί στό χωριό αυτό τόν καιρό εκείνο (γύρω στό 1804-5) ο Άγγλος κάπταιν Ντονέλι έπιασε και κρέμασε μέ τήν κατηγορία τής πειρατείας 28 ντόπιους νεαρούς, και οί συγγενείς τους πνέουν μένεα έναντίον τών Άγγλων. Αυτό λέει ο Leake και οί Άγγλοι. Η ντόπια παράδοση όμως έχει άλλη άποψη πιο ξεκάθαρη: Ο Ντονέλι ήρθε κι άραξε από κακοφουρτούνα στό Δηρό και ζήτησε εργάτες (ναυπηγούς-μαραγκούς) νά διορθώσει τίσ ζημιές του σκάφους του. Πήγαν είκοσιοχτώ άτομα. Δούλεψαν τρεις ήμέρες και άφου τέλειωσαν, ζήτησαν νά πληρωθοῦν. Ο Ντονέλι, μέ ύπεροψία τούς ειπε ότι ύπάρχει διμερής σύμβαση τής Άγγλίας μέ τήν Τουρκία για τήν άμοιβαία έξυπηρέτηση άγγλικών σκαφών στην τουρκική επικράτεια. Γι' αυτό δέν τούς πλήρωσε και τούς διέταξε νά φύγουν από τό σκάφος του, για νά σαλπάρει. Έκείνοι όμως, μή ξέροντας τέτοιες συμβάσεις, και μή αναγνωρίζοντας καμιά τουρκική κυριαρχία στόν τόπο τους, άφου είδαν ότι δέν θά πληρώνονταν άλλιώς, έπιασαν νά ξηλώσουν μέ τά τσεκουράκια τους τά φινιστρίνια: Χάλκινα και γυαλιστερά όπως ήταν, ίσως νόμιζαν πως είναι χρυσά! Ο Ντονέλι εκανε νόημα στη φρουρά του πλοίου και τούς έπιασε. Και χωρίς διαδικασία τούς κρέμασε σαν πειρατές. Ο κάθε σύγχρονος άνθρωπος άς βγάλει τά συμπεράσματά του για τό ποιός ειχε τό δικιο...

γ) Από τή Γαλλία: Ομολογουμένως πολύ πιο συμπαθείς απ' όλους τούς Εύρωπαίους στους Έλληνες ήταν οί Γάλλοι. Οί λόγοι ήταν πολλοί: Ήταν κι οί δυό Μεσογειακοί λαοί, είχαν ύψηλότερα ανθρωπιστικά ιδεώδη παρά οί λοιποί Εύρωπαίοι λόγω γαλλικής Έπανάστασης, Διαφωτισμού κ.λπ. Ωστόσο μερικές φορές, ήταν κι αυτοί συντεταγμένοι μέ τίσ άλλες "Μεγάλες" Δυνάμεις τής έποχής. Χαρακτηριστικό περιστατικό τών χρόνων εκείνων είναι τό χτύπημα έναντίον του Λάμπρου Κατσώνη και Άνδρούτσου (1492) στό Πόρτο Κάγιο τής Μάνης. Ο Λάμπρος χτυπήθηκε από τουρκικά πλοία πού, όμως, δέν μπορούσαν ούτε άπόβαση νά κάμουν ούτε νά μποῦν στό λιμάνι. Διερχόμενα γαλλικά πλοία, έξαπατώντας τούς Έλληνες, και συμπαρατασσόμενα στην τελική επίθεση μέ τά τουρκικά, κα-

Ο ΟΠΛΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΑΝΙΑΤΩΝ ΣΤΟΥΣ ΠΡΟΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

τόρθωσαν νά αναγκάσουν τόν Λάμπρο νά ἐγκαταλείπει τό ὄρμητήριό του. Ἀπό τή μεριά τῶν “Μεγάλων” Δυνάμεων ἡ ἐνέργεια φαίνεται σωστή, ἀφοῦ ὁ Λάμπρος εἶχε ἀπό ὄλους (καί ἀπό τούς Ρώσους) ἐπικηρυχτεῖ ὡς πειρατής. Ἀπό τή μεριά τῶν Ἑλλήνων ὅμως, τό χτύπημα χριστιανῶν Ἑλλήνων, ἀπό χριστιανούς (Γάλλους) συμπαρατεταγμένους μέ Τούρκους, ἄφησε γιά χρόνια κακές μνήμες στούς Ἕλληνες.

3. *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris 1782.

4. De la Guilletière, *Lacédémon ancienne et nouvelle*, Paris 1676.

5. H. Castela, *Le saint voyage dettierusalem...*, t.A', Paris 1612.

6. J.M.E. of Sandwich, *A voyage... round the Mediterranean in the years 1738 and 1839*, London 1799.

7. W.M.Leake, *Travels in the Morea*, 1830.

8. Βλ. καί τούς δύο τόμους (ὁ Β' ἀνέκδοτος ἀκόμα) Κ. Δ. Κάσση, *Τό γλωσσικό Ἰδίωμα τῆς Μάνης-Μελέτη καί Λεξικό*.

Ευρωπαϊκές τάξεις πολιτιστικής κληρονομιάς. Εφαρμογή στο χώρο και την κοινωνία της Μάνης

Βίκα Δ. Γκιζελή

1. Η ΓΟΗΤΕΙΑ που απορρέει από τον κόσμο των περιηγητών, των ταξιδιωτών, των γεωγράφων αλλά και των υγειονολόγων, των φυσιολογών, των αρχιτεκτόνων και όλων των επιστημόνων εν γένει που στελέχωναν τις επιστημονικές αποστολές και εργάστηκαν κατά τον 19ο κυρίως αιώνα – συχνά με αξιοζήλευτη επιστημονική συνέπεια και αυταπάρνηση – στο χώρο της Μάνης και αλλού, δεν είναι στοιχείο που χαρακτηρίζει αποκλειστικά το παρελθόν. Εξίσου γοητευτικός μπορεί να γίνει και ένας άλλος κόσμος, σύγχρονος κόσμος, που να προσεγγίζει, υπό άλλη οπτική γωνία και με διαφορετικές δυνατότητες και στόχους, αλλά με τον ίδιο και με ακόμη μεγαλύτερο σεβασμό και ευαισθησία, τη Μάνη και κάθε γωνιά της ελληνικής γης. Μπορεί να είναι ο κόσμος των παιδιών και των εφήβων, αν εκπαιδευτεί σωστά και με συγκεκριμένες “αρχές”.

Αναφέρομαι συγκεκριμένα στις “Ευρωπαϊκές τάξεις πολιτιστικής κληρονομιάς” και εξηγώ αμέσως περί τίνος πρόκειται.

Εδώ και αρκετά χρόνια, έχει εισαχθεί διεθνώς στο χώρο της εκπαίδευσης μια ευτυχής συνήθεια, ένας επιτυχημένος θεσμός, ο θεσμός των σχολικών ανταλλαγής, που συνίσταται στο εξής: Κάποια τάξη ξένου σχολείου, συνήθως από την εκπαιδευτική βαθμίδα του γυμνασίου, συνεννοείτο με μια, ομολογή της σε ηλικία, τάξη άλλης χώρας, ενός λ.χ. ελληνικού γυμνασίου, ερχόταν στην Ελλάδα, και οι δυο τάξεις περνούσαν μαζί μια εβδομάδα κοινού προγράμματος διδασκαλίας, ψυχαγωγίας και συμβίωσης. Στη συνέχεια, στη διάρκεια της σχολικής χρονιάς, γινόταν το ίδιο, με μετάβαση όμως αυτή τη φορά της ελληνικής τάξης στο εξωτερικό και με ανταπόδοση της φιλοξενίας και του μορφωτικού προγράμματος από την ξένη τάξη. Το διπλό πρόγραμμα στο οποίο απασχολούνταν οι δύο τάξεις είχε αντικείμενο που υπαγόταν στο πεδίο εφαρμογής μέτρων είτε για τη βελτίωση της ξένης γλώσσας, είτε για την εμπάθυνση της ιστορίας. Ήταν “τάξεις ανταλλαγής για την ξένη γλώσσα ή για την ιστορία”.

Σε τέτοιες θαυμαστές βιωματικές εμπειρίες, σπάνιες για τα εκπαιδευτικά μας πράγματα με τη γνωστή μονότονη καθημερινότητά τους, η θεωρητικοποίηση και ο ακαδημαϊσμός της εκπαιδευτικής διαδικασίας υ-

ποχωρεί –ευτυχώς– προς όφελος της χρήσης εποπτικών μέσων και “πα-
ραδειγματικών” διδακτικών προσεγγίσεων, και μάλιστα μέσα σε μια α-
τμόσφαιρα πλούσια σε εμπειρίες, σε συμμετοχικές διαδικασίες και σε
βιώματα, που πάντοτε προκύπτουν από τις φιλικές συναντήσεις νέων με
κουλτούρα διαφορετικής προέλευσης. Έτσι, η συγκολλητική ύλη αυτών
των προγραμμάτων εκμάθησης ξένης γλώσσας όσο και των προγραμμά-
των ιστορίας υπήρξε η πολιτιστική του κάθε τόπου κληρονομιά.
Αυτό σημαίνει ότι τα παιδιά μάθαιναν γαλλικά ή αγγλικά ή γερμανικά,
ή εμπλούτιζαν τις γνώσεις τους στην ιστορία, αντλώντας παραδείγματα
και ζώντας μέσα στο γεωγραφικό, αρχιτεκτονικό, ιστορικό, αρχαιολογι-
κό, πολιτιστικό περιβάλλον της αντίστοιχης χώρας.

Οι τάξεις αυτές ανταλλαγής, όπως ήδη αναφέραμε, είχαν διεθνώς με-
γάλη επιτυχία. Το ίδιο ισχύει και για τη χώρα μας, μολονότι αυτές δεν
έχουν καταφέρει ακόμη να επεκταθούν στον επιθυμητό βαθμό¹.

Τότε, πρώτοι οι Γάλλοι εκπαιδευτικοί είχαν την εξής ιδέα: Γιατί η πο-
λιτιστική κληρονομιά, που υφίστατο χρήση υποστηρίγματος για την ξένη
γλώσσα και για την ιστορία, να μην αποκτήσει αυτή τον πρωταγωνιστικό
ρόλο και γιατί να μην έρθει σε αυτήν αρωγός η ξένη γλώσσα ή η ιστο-
ρία;

Έτσι βρεθήκαμε μπροστά στις “Ευρωπαϊκές τάξεις πολιτιστικής κλη-
ρονομιάς”, θεσμό που, μετά τους Γάλλους, έσπευσαν να υιοθετήσουν
πολλά κράτη της Ευρώπης και ο οποίος σήμερα τελεί υπό τη θερμή υ-
ποστήριξη και του Συμβουλίου της Ευρώπης. Και έτσι, επίσης, βρεθήκα-
με εκπαιδευτικοί, αρχιτέκτονες, ιστορικοί, αρχαιολόγοι και πολλοί άλλοι
να ψάχνουμε πρόσφορους τρόπους, με τους οποίους θα συμβάλουμε, ο
κάθενας μέσα από τη δική του ειδική συνεισφορά, στην ευαισθητοποίηση
των νέων για την πολιτιστική κληρονομιά: όχι αυστηρά, μέσα από ωρο-
λόγια και αναλυτικά προγράμματα, μαθήματα και σχολικές υποχρεώσεις
αλλά ταυτόχρονα και μέσα από τις βιωματικές διαδικασίες της συντρο-
φικότητας και των κοινών εμπειριών που αναφέραμε, δηλαδή μέσα από
διαδικασίες φύσει χαρούμενες, αισιόδοξες, γοητευτικές².

Τα προγράμματα που υποστηρίζουν τις δραστηριότητες αυτές δεν
είναι απλή υπόθεση. Απαιτούν πλήθος διοικητικών, επιστημονικών, παι-
δαγωγικών, διδακτικών ενεργειών, συνεπάγονται αυστηρή προετοιμα-
σία, επιστημονική και άλλη, στενή συνεργασία εκπαιδευτικών με ειδι-
κούς εξωσχολικούς επιστήμονες, εξειδικευμένη επιμόρφωση του διδα-
κτικού προσωπικού, συναίνεση και συνεισφορά από τοπικούς φορείς,
λ.χ. τοπική αυτοδιοίκηση, συλλόγους γονέων κ.λπ. Έχουν υψηλό κόστος

και κυρίως απαιτούν πρωτοβουλία, ενθουσιασμό και αυταπάρνηση.

Όπως είναι φυσικό, οι δραστηριότητες αυτές ανήκουν στην ιδεολογική αρματωσιά του οράματος της Ενωμένης Ευρώπης, όπου τα κάθε λογής "σύνορα" (υποτίθεται ότι) καταργούνται και όπου οι ευκαιρίες για επικοινωνία είναι πάνω κι από απαραίτητες³. Οι ευρωπαϊκές τάξεις πολιτιστικής κληρονομιάς αποσκοπούν, κατά τα σχετικά ευρωπαϊκά κείμενα, στο να υπηρετήσουν το πνεύμα αυτό και να ανταποκριθούν με ευπροσάρμοστο τρόπο στις απαιτήσεις των νέων· στο να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις ώστε οι μαθητές να βελτιώσουν τις γλωσσικές επιδόσεις τους, να διασχίσουν το κατώφλι της γλωσσικής επικοινωνίας και να ανακαλύψουν και να μάθουν να χρησιμοποιούν και άλλα, επίσης, μέσα έκφρασης: τη χειρονομία, τον ήχο, την εικόνα. Βοηθούν τους νέους στο να αισθάνονται νέες συγκινήσεις, να δραστηριοποιούνται, να γίνονται δημιουργικοί, μέσα σ' ένα κλίμα αμοιβαίου σεβασμού, φιλίας, ανεκτικότητας και ευρύτητας αντιλήψεων⁴.

Ανεξάρτητα πάντως από το αν τα θεωρητικά αυτά πλαίσια συνιστούν σαφή και ειλικρινή στοχοθεσία ή απλά ιδεολογήματα, η συγκεκριμένη συνεισφορά της πολιτιστικής κληρονομιάς υπό τη μορφή της εφαρμογής αυτών των προγραμμάτων αποδείχθηκε, κατά την κατηγορηματική άποψη των εκπαιδευτικών, ουσιαστική και αδιαμφισβήτητη. Τα προγράμματα αυτά τονίζουν, λένε, το χαρακτήρα της διαπολιτισμικότητας και της διεπιστημονικότητας της μάθησης από το επίπεδο ήδη του Γυμνασίου, η έλλειψη των οποίων αποτελεί τη μεγάλη αδυναμία της επίσημης κατακερματισμένης διδακτέας ύλης και της εκπαίδευσης εν γένει.

Ενισχύουν τη δυνατότητα να αναλύονται και να αφομοιώνονται οι αξίες, οι σημερινές και οι παλαιότερες, που τόσο λείπουν από τη σύγχρονη σχολική ζωή. Καταξιώνουν στη συλλογική συνείδηση την πολιτιστική ταυτότητα των νεανικών κοινωνικών ομάδων, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στην ενίσχυση της επικοινωνίας ανάμεσα στα παιδιά και κυρίως ανάμεσα στα παιδιά με κουλτούρα διαφορετικής προέλευσης.

Ακόμα, οι εκπαιδευτικοί διατείνονται ότι με την εφαρμογή αυτών των προγραμμάτων παρατηρήθηκε μια κάμψη στα δυσάρεστα ψυχολογικά επακόλουθα της σχολικής αποτυχίας, ζήτημα που απασχολεί ιδιαίτερα την εκπαίδευση διεθνώς. Ισχυρίζονται (παράλληλα) ότι δίνεται ένα χτύπημα στον ατομικισμό, πράγμα που συμβάλλει ταυτόχρονα στην αμοιβαία εναρμόνιση όλων των βαθμίδων και τομέων της εκπαίδευσης. Και άλλα ακόμη. Πολλά από αυτά αποτελούν όνειρα ακριβά και μακρινά και για τη δική μας επίσημη εκπαίδευση.

Πρωτεύον πάντως σημείο αυτού του θεσμού, κατά κοινή εκτίμηση, είναι ότι διαπλάθει τους αυριανούς υπερασπιστές (τους *défendeurs*) της πολιτιστικής κληρονομιάς και γίνεται φυτώριο των αυριανών αρχιτεκτόνων, αρχαιολόγων, ιστορικών, συντηρητών έργων τέχνης και λοιπών σχετικών επιστημόνων⁵.

Με αυτές τις σκέψεις και με αφορμή τη “Συνάντηση με το χώρο και την κοινωνία της Μάνης”, αποφάσισα να συνδέσω τις εκπαιδευτικές αυτές πρωτοβουλίες με ένα συγκεκριμένο παράδειγμα πολιτιστικής κληρονομιάς: τη Μάνη.

Γιατί όμως, η Μάνη, σε αυτή την προοπτική προγράμματος τάξεων πολιτιστικής κληρονομιάς; Και –πιο θεωρητικά– το αντίστροφο: Πώς θα μπορούσε η επιλογή ενός συγκεκριμένου παραδείγματος (της Μάνης, στη συγκεκριμένη περίπτωση) να αποδεσμεύσει προσανατολισμούς και ιδέες και να δράσει καταλυτικά σε ολόκληρο το χαρακτήρα και την ιδεολογία αυτού του θεσμού, των ευρωπαϊκών τάξεων πολιτιστικής κληρονομιάς;

Με αυτήν τη διερεύνηση θα ασχοληθούμε στη συνέχεια.

2. Η ιδέα για τη Μάνη δεν εντάχθηκε τυχαία στη συλλογιστική των πολιτιστικών αυτών προγραμμάτων. Διαμορφώθηκε στη σκέψη μου από τη στιγμή που επιχείρησα να περιγράψω αναλυτικά-θεωρητικά τον κεντρικό σκοπό που, κατά τη γνώμη μου, πρέπει να υπηρετεί ένα τέτοιο πρόγραμμα, τους επιμέρους στόχους που θα επιδιώκει και το χαρακτήρα που οφείλει να έχει απευθυνόμενο σε Έλληνες και Ευρωπαίους μαθητές, αλλά και τα χαρακτηριστικά που θα πρέπει να αποφύγει να έχει, ώστε να μην εκφυλιστεί από ζωντανό, γοητευτικό και σπάνιο συμβάν της σχολικής ζωής, όπως οφείλει να είναι, σε βαρετό, σχολαστικό “σχολικό καθήκον” ή σε επιπόλαια, ρηχή “τουριστική ψυχαγωγία”.

Έτσι, σε ό,τι αφορά στο κρίσιμο θέμα της επιλογής του τόπου εφαρμογής των προγραμμάτων, που καθορίζει ως ένα βαθμό και το περιεχόμενό τους, θεωρώ ότι πρέπει να ισχύουν ορισμένα κριτήρια, από τα οποία ξεχωρίζω ως κυριότερα τα εξής:

α. Επιλογή τόπου με πολυδιάστατη και δυναμική φυσιογνωμία

Αναφέρομαι στη γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική, αρχιτεκτονική, περιβαλλοντική και κοινωνική φυσιογνωμία του τόπου και σπεύδω να καταγράψω με έμφαση πόσο σπουδαίο, παιδαγωγικά, είναι κατά τη γνώμη μου να επιλέγονται τόποι ευρείας και πολυδιάστατης κουλτούρας,

με την ανθρωπολογική και κοινωνιολογική έννοια του όρου. Είναι εντέλει άστοχο οι επιλογές μας να περιορίζονται αποκλειστικά και μονίμως σε χώρους με βαρύ πολιτιστικό παρελθόν και με μνημεία του επίσημου, καταξιωμένου πολιτιστικού μας πλούτου, αλλά δίχως σύγχρονη ζωή, δίχως ευρύτερη κοινωνική και πολιτιστική δυναμική. Τούτο συμβαίνει διότι το ζητούμενο δεν είναι μόνο η βαθιά γνώση του αρχαιολογικού ή άλλου υλικού. Το ζητούμενο είναι η επίτευξη κάποιων περισσότερο φιλόδοξων στόχων, που αποσκοπούν στο να κάνουν τα παιδιά και τους νέους να συλλαμβάνουν την έννοια του πολιτιστικού πλούτου ως κορυφαίας έκφρασης ευρύτερων πολιτιστικών φαινομένων. Σε έναν έξυπνα επιλεγμένο χώρο με την πολυδιάσταση που προανέφερα, είναι πιο εύκολο και εποπτικό για τα παιδιά να συλλάβουν την πολλαπλή αισθητική και κοινωνική διάσταση του αρχιτεκτονικού ή του ιστορικού μνημείου, και μπορούν σχετικά άνετα να αντιληφθούν τις διασυνδέσεις και τις διαμεσολαβήσεις ανάμεσα στους πολλαπλούς τομείς ανάπτυξης των φαινομένων, κοινωνικούς, αισθητικούς και άλλους. Μπορούν λ.χ. να διαισθανθούν πώς συνδέεται η παραγωγή του χτισμένου περιβάλλοντος με τα ήθη, τις συνήθειες, την προσωπικότητα και τις ιδιομορφίες των κατασκευαστών και των χρηστών του περιβάλλοντος· πώς αλληλεπιδρά το μνημείο με την αυθεντική πολιτιστική δυναμική των ανθρώπων και των κοινωνικών ομάδων που το παρήγαν παλιότερα, ή το βιώνουν σήμερα κ.ο.κ.

Ένας τόπος με αποκλειστικά μνημειακό-καλλιτεχνικό ενδιαφέρον, όσο εντυπωσιακός και αν είναι, δεν αγγίζει στο βάθος τους νέους, που έχουν μια ιδιόρρυθμη αίσθηση (ίσως και προτίμηση) του συγκεκριμένου και πραγματικού, κι ακόμα περισσότερο του σύγχρονου. Απεναντίας, η καλλιτεχνική έκφραση είναι τόσο περισσότερο εύγλωττη και πειστική για τα παιδιά όσο ζυμώνεται με την καθημερινή ζωή των κατοίκων, με το φυσικό της χώρο, με δυο λόγια: με το κοινωνικό και φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτή εντάσσεται. Γι' αυτό και τα γνωστά εκπαιδευτικά προγράμματα των μουσείων -για τη χρησιμότητα των οποίων τρέφω μεγάλο σεβασμό- θεωρώ ότι είναι υπόθεση διαφορετική από τις τάξεις πολιτιστικής κληρονομιάς, οι οποίες άλλωστε επεκτείνονται όχι σε λίγες ώρες διδασκαλίας αλλά σε μια ολόκληρη εβδομάδα δραστηριοτήτων. Γι' αυτό, τέτοιας φύσεως ευρύτατα αναλυτικά προγράμματα, όπως τα λέμε στην εκπαίδευση, συναποτελούνται από πολλές επιστημονικές συνιστώσες⁶.

Το Πρόγραμμά μας, επομένως, θα γινόταν φτωχό και θα έχανε πολλή

από τη βαθύτερη ουσία και την καθολικότητα που θα θέλαμε να έχει, αν ακολουθούσε την αποσπασματικότητα και την άκριτη και ασυλλόγιστη “εξειδίκευση” της εποχής μας, θεμιτή ενδεχομένως για τις επιστημονικές προσεγγιστικές μεθόδους, αλλά αλυσιτελή για τις παιδαγωγικές, βιωματικές δραστηριότητες. Ας θυμηθούμε και τον Πικιώνη:

Δεν παραδέχομαι συμβατικούς χωρισμούς στην όλη ενότητα. Μια αλήθεια που θα 'ταν, δήθεν, έγκυρη ενεργώντας μέσα σε μια περιοχή που θα την εγκλείαμε, και άκυρη για μιαν άλλη, δε θα 'ταν αλήθεια καν. Το αληθινό έχει καθολικό κύρος απάνω σ' όλες ανεξαιρέτα τις περιοχές της ζωής⁷.

Και αντιστρόφως, νομίζω: μόνον “όλες ανεξαιρέτως” οι περιοχές της ζωής και των φαινομένων δίνουν έγκυρα την αίσθηση της αλήθειας, τη γνώση της πολυπλοκότητας και της δυναμικής της πραγματικότητας.

Αναφερόμενοι στην πολιτιστικά βαθύπλουτη Μάνη, δεν έχουμε να κουραστούμε πολύ για να καταδείξουμε το πολυσχιδές της μανιάτικης κουλτούρας. Αρκεί να ρίξει κανείς μια ματιά στην πολλαπλότητα των επιστημονικών προσεγγίσεων αυτής εδώ της Συνάντησης για τη Μάνη. Κι αν το αντικείμενό της δεν ήταν περιχαρακωμένο σε ιστορικά πλαίσια και, ακόμη πιο περιοριστικά, στα συγκεκριμένα πλαίσια του ζητήματος των επιστημονικών αποστολών, κι άλλες ακόμη επιστημονικές προσεγγίσεις θα είχαν αναπτυχθεί: γλωσσολογικές, λαογραφικές, κοινωνιολογικές κ.ά. Εξάλλου, και η ίδια η Expédition και ο ίδιος ο Bory de Saint-Vincent, από τότε ήδη, είχαν δείξει το δρόμο...

β. Η ιδιαίτερη παρουσία της αρχιτεκτονικής και, ευρύτερα, του οργανωμένου χώρου

Μια άποψη που έχει κερδίσει όλους τους Ευρωπαίους εκπαιδευτικούς, που ασχολούνται ενεργά με το ζήτημα, είναι εκείνη που θεωρεί ως εξαιρετικά εποικοδομητική, ως ευεργετική για τα παιδιά, την παρουσία της αρχιτεκτονικής στα πολιτιστικά αυτά προγράμματα. Θα πρόσθετα: την παρουσία, ιδιαίτερα, της αρχιτεκτονικής της καθημερινής ζωής.

Είναι απαραίτητο, για λόγους διδακτικών-παιδαγωγικών, η θεωρητική ανάλυση που γίνεται προκαταρκτικά μέσα στην τάξη (με διδασκαλία, με χρήση διαφανειών και εκπαιδευτικών πολυμέσων, με εργασίες, συζητήσεις και όλα τα συμπαραομαρτούντα) να συνδυάζεται με την ανάπτυξη εποπτικής προσέγγισης του αντικειμένου, δηλαδή με την επί-τόπου επίσκεψη, το περιδιάβασμα, την αφή-την ψηλάφηση-, τη σχεδιά-

ση, τη φωτογράφιση, το μέτρημα και την αποτύπωση, τη βίωση των τόπων αυτών. Αυτό προσφέρει αμέτρητο υλικό, στη συνέχεια, για δουλειά εργαστηρίου, όπου τα παιδιά μπορούν να σκιτσάρουν, να αναπαραστήσουν σε σχέδιο ή σε πρόπλασμα, αλλά και να χρωματίσουν, να προεκτείνουν, να αναστηλώσουν, να προτείνουν νέες μορφές, να αναβαθμίσουν, να αναπλάσουν.

Οι πρωτοβουλίες, η φαντασία, η επινοητικότητα των παιδιών που έλαβαν μέρος σε τέτοια προγράμματα, αποτυπώθηκαν σε μακέτες, σχέδια, προτάσεις, σε εκθέσεις εργασιών, σε φανταστικές αναπαραστάσεις στιγμιότυπων της καθημερινής ζωής άλλων εποχών και σε πολλά άλλα, που είχαμε την ευκαιρία να δούμε εκτεθειμένα στο περιθώριο σχετικών εκδηλώσεων. Ήταν όλα αξιοπρόσεκτης ποιότητας και αναμφισβήτητης ευαισθησίας. Και ήταν όλα συγκινητικά⁸.

Και στο σημείο αυτό η Μάνη είναι προνομιούχος. Με την όλη οργάνωσή της χωροταξικά, με το πυκνό δίκτυο των διάσπαρτων στον αγροτικό χώρο παραδοσιακών οικισμών και με τις επιμέρους κατασκευές, όπως είναι "τα σπίτια, οι πύργοι, τα οχυρωμένα συγκροτήματα, τα κάστρα, οι εκκλησίες, τα νεκροταφεία, τα χτήματα περιτριγυρισμένα με τους μαντρότοιχους, οι πεζούλες με την ξερολιθιά και άλλες τεχνικές διαμορφώσεις και αναμορφώσεις, που διηγούνται τους σκληρούς αγώνες και τους κώδικες αξιών μιας ταραγμένης ζωής"⁹, αποτελεί ένα πραγματικά πολύτιμο υλικό για τα παιδιά. Και άλλα επίσης παραδείγματα είναι αποκαλυπτικά. Το σταδιακό χτίσιμο λ.χ. των τυπικών μονάδων σπιτιών και στη συνέχεια των συμπληρωματικών κτισμάτων, μέχρις ότου σχηματιστεί το συλλογικό κέλυφος-κατοικία, σε αντιστοιχία με την αύξηση των νοικοκυριών-μελών της γενιάς (διαδικασία που καθρεφτίζει, επίσης, την παράδοση της κληρονομικής μεταβίβασης στα άρρενα τέκνα) μπορεί να αποτελέσει για τα παιδιά, και γιατί όχι και για τους ενήλικες, το πιο εύστοχο παράδειγμα σύνδεσης και αλληλοδιείσδυσης κοινωνικών και αρχιτεκτονικών δομών. Όχι μόνο τα γεωγραφικά και τα ιστορικά δεδομένα αλλά και τα κοινωνικά δεδομένα υπονοούνται στο χτισμένο περιβάλλον, και μάλιστα αρκετά έντονα, έτσι ώστε να αναδεικνύουν και τις προϋπάρχουσες ανάγκες και τις προσδοκίες των ατόμων. Το μήνυμα αυτό βοηθά αποφασιστικά τους νέους στο να αναπτύξουν έναν εύστοχο προβληματισμό για τις σημερινές συνθήκες της ζωής και για τον περιβάλλοντα χώρο και την ποιότητά του.

γ. Η ιστορική διάσταση του επιλεγμένου χώρου

Είναι προφανές ότι δεν αρκεί να επιλέγονται χώροι με παρελθόν αλλά χώροι με παρελθόν, παρόν και μέλλον, δηλαδή χώροι με εμφανή την ιστορική πορεία και εξέλιξή τους μέσα στο χρόνο. Δεν αρνείται κανείς την παιδευτική προσφορά των βαθύπλουτων αρχαιολογικών μας χώρων της κλασικής εποχής. Ωστόσο, όσο πιο βαθιά βυθιστούμε στο ιστορικό μας παρελθόν, τόσο δυσκολότερο θα είναι να διακρίνουμε και να καταδείξουμε τις διασυνδέσεις ανάμεσα στο χτισμένο περιβάλλον των διαφόρων φάσεων και στις κοινωνικές δομές που το παρήγαγαν. Έτσι, εξάλλου, υποσκάπτεται κατά κάποιον τρόπο η αμεσότητα που θέλουμε να έχουν τα παιδιά και οι έφηβοι (δεδομένων και των χαρακτηριστικών που αποτελούν τον κόσμο τους) με την πολιτιστική μας κληρονομιά. Χρειάζεται επινοητικότητα και κυρίως συμβιβασμοί και από τις δύο πλευρές, νέους και ενήλικες.

Στο παράδειγμα της Μάνης, οι βυζαντινοί χρόνοι, η επίδραση του Μυστρά, η Φραγκοκρατία, οι χρόνοι της Επανάστασης, ο 19ος αιώνας και ο δικός μας, ο 20ός, στη συνέχεια, είναι εποχές που παρελαύνουν η καθεμιά με πλούσιο νοηματικό υλικό, που γίνεται εύκολα ή σχετικά εύκολα αντιληπτό από τους νέους, Έλληνες και Ευρωπαίους. Γι' αυτόν και για μια σειρά από άλλους, σοβαρούς λόγους, χωρίς να παραγνωρίζω τους σπουδαίους τόπους του κλασικού πολιτισμού μας, θα έδινα το προβάδισμα σε τόπους εξίσου σημαντικούς πολιτιστικά, με έντονη όμως τη σφραγίδα της μεταγενέστερης ιστορίας μας.

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να τονιστεί το πόσο επιτυχέστερη γίνεται η επιλογή του χώρου, όταν τα κατασκευασμένα αντικείμενά του είναι ενταγμένα και συνδιαλέγονται με το φυσικό περιβάλλον.

Η ατέρμονη σε ποικιλία ελληνική χλωρίδα, ή η ολιγοτροφική από άλγη ελληνική θάλασσα, φαινόμενο στο οποίο στηρίζεται, όπως ξέρουμε, το ιδιαζόντως γαλάζιο χρώμα της και η διαφάνειά της, δεν είναι ρομαντισμός ούτε τουριστική εφευρετικότητα. Είναι κομμάτι και αυτό της ελληνικής κουλτούρας που, εν είδει συνεκτικού ιστού, συνδέει και ενοποιεί όλα τα είδη των εκφράσεων της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς: από το φυσικό τοπίο ως τις στοιχειώδεις, σχεδόν ανεπαίσθητες, επεμβάσεις του ανθρώπου στο χώρο, ως την ανώνυμη αρχιτεκτονική και ως τις μείζονες ανθρώπινες κατασκευές. Επομένως, και το φυσικό περιβάλλον θα πρέπει να είναι παρόν στα Προγράμματά μας.

δ. Συνύπαρξη πολιτισμών

Πρόκειται για μια “αρχή” συμπληρωματική της προηγούμενης. Η διασταύρωση πολλών πολιτισμών στον επιλεγμένο χώρο (λ.χ. γηγενής μανιάτικη κουλτούρα και φραγκοκρατία) είναι ευνόητο ότι συμβάλλει με ιδιαίτερη επιτυχία στις ευρωπαϊκές τάξεις πολιτιστικής κληρονομιάς. Σήμερα, εποχή που γίνονται τεράστιες προσπάθειες για την ένωση της Ευρώπης σε όλα τα επίπεδα, οι τάξεις αυτές αποσκοπούν εξ ορισμού στην αναδίφηση των “από κοινού” διαμορφωμένων πολιτιστικών καταβολών, όπου αυτές υπάρχουν. Το ξέρουμε ότι δεν υπάρχει ενιαία ευρωπαϊκή κουλτούρα, υπάρχουν όμως συναντήσεις καταβολών που μάλιστα έχουν δώσει λιγότερο ή περισσότερο λαμπρά, ή τουλάχιστον ενδιαφέροντα, αποτελέσματα.

Το ζήτημα αυτό ασφαλώς ξεπερνά τα πλαίσια του θέματός μας. Εκείνο όμως που είναι βέβαιο από εκπαιδευτική σκοπιά είναι τούτο: Το ότι ο Γάλλος μαθητής θα συναντήσει στη Μάνη το Βιλαρδουίνο και το ότι στον Έλληνα μαθητή θα δημιουργηθούν άλλου είδους συγκινήσεις: όταν αυτός ατενίζει το φράγκικο φρούριο στο Λεύκτρο μαζί με τον Γάλλο συμμαθητή του, αποτελεί συμβάν υψηλής παιδευτικής και επικοινωνιακής σημασίας: από τη μια μεριά αναδεικνύει ζητήματα εθνικής πολιτιστικής ταυτότητας, αλλά ταυτόχρονα δρα καταλυτικά και στη διαμόρφωση, σε σωστές βάσεις, των σχέσεων των δύο λαών. Και τούτο είναι κάτι που πρέπει να προετοιμάζεται ήδη από την ηλικία του σχολείου.

Αλλά και άλλη ακόμα διαπαιδαγώγηση μπορούμε να αντλήσουμε από τέτοιου είδους πολιτιστικές διασταυρώσεις: Η Μάνη όπως εμφανίζεται στη συνείδηση των Γάλλων λ.χ. ταξιδιωτών του 19ου αιώνα, η αντίληψη που έχουν για τον περιηγητισμό οι ίδιοι οι Μανιάτες, οι εργασίες πάνω στις επιδράσεις της αρχιτεκτονικής και της γλυπτικής στον προβληματισμό και στις εφαρμογές στη Γαλλία, οι καρποί της συνεργασίας των Γάλλων και των Ελλήνων επιστημόνων υψηλής στάθμης στα πλαίσια των αποστολών, μολονότι όλα είναι αντικείμενα που δεν εμπίπτουν ίσως στις ικανότητες πρόσληψης του απλού μαθητή, ωστόσο, η παρουσίασή τους, έστω και ακροθιγώς, μπορεί να αποτελέσει φωτεινό, από παράδειγμα στη συνείδηση των νέων για τη σύγκλιση των λαών στο επιστημονικό επίπεδο. Και αντιστρόφως: Όπου αποκαλύπτονται –όσο το επιτρέπει η εκπαιδευτική δεοντολογία– κίνητρα αναπάντεχα και ταπεινά στις σχέσεις δύο λαών, τούτο μπορεί επίσης να συμβάλει στην ανάπτυξη εύστοχης όσο και αντικειμενικής προσέγγισης των διάφορων διαπολιτισμικών φαινομένων από τους νεαρούς μαθητές.

Τέλος, σε τέτοιου είδους έντονα βιωματικές εκπαιδευτικές διαδικασίες, όπως είναι τα Προγράμματα Πολιτιστικής Κληρονομιάς, η διάσταση “Μεσόγειος” δεν πρέπει με κανέναν τρόπο να λησμονηθεί ή να υποτονιστεί. Πρέπει από αυτές ήδη τις ηλικίες να πάρει τη θέση που της ανήκει και να προετοιμάσει μια ευοίωνη, πολιτιστική κοινή προοπτική.

ε. Πρόσκληση στην κριτική στάση

Έχει γραφεί:

Η περιπλάνηση ανάμεσα στα έρημα ή μισοάδεια πέτρινα κτίσματα –σιωπηλούς αλλά εκφραστικούς μάρτυρες του παρελθόντος– κεντρίζει το ενδιαφέρον και πολλαπλασιάζει τα ερωτήματα για τη συγκεκριμένη οργάνωση, μορφή και λειτουργία του παραδοσιακού χώρου, ώστε οδηγεί στο διάλογο με τα ιστορικά γεγονότα και τις περασμένες κοινωνικές δομές, αναζητώντας τις εξηγήσεις¹⁰.

Εδώ βρίσκεται κάποια τελευταία αλλά απαραίτητη παρατήρηση: Σε κάθε είδους γνώση που παρέχεται στα παιδιά θα πρέπει να αποφεύγεται, όσο είναι δυνατόν, το απόλυτο, το στατικό, το τελειωμένο, το δογματικό, εκείνο που δεν επιδέχεται ερωτήματα ή που στερείται από πολλαπλές ερμηνείες. Με τη μεγάλη βιωματική διεισδυτικότητα από την οποία χαρακτηρίζονται τέτοιου είδους προγράμματα (διότι είναι ευχάριστα, εύληπτα, εξ αντικειμένου ευμέθοδα, ενθουσιαστικά) είναι πιθανόν να βρεθούμε στους αντίποδες της, δηλαδή στη γνωστή στην εποχή μας αδιαφορία των νέων. Θα έχουμε έτσι καταδυναστεύσει άθελά μας την άγουρη νεανική διάνοηση με παγιωμένες εικόνες και με αμετακίνητες δομές σκέψης. Έτσι όμως θα διακυβεύετο το κριτικό πνεύμα, που δεν πρέπει να λείπει ποτέ, σε όποιας μορφής εκπαίδευση και αν προβαίνουμε: ανθρωπιστική ή τεχνική–επαγγελματική, θετική ή κλασική, ταχύρρυθμη ή μακρόχρονη, που απευθύνεται σε μαθητές ή σε φοιτητές ή σε διδάσκοντες. Γι’ αυτό θα θεωρούσα ευτύχημα αν στις επιλογές μας υπήρχαν –και υπάρχουν στη Μάνη– διαφορούμενες οικιστικές εκφράσεις και πολλαπλές αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις στο χώρο, πολυδιάστατα και ακόμη και αντιφατικά οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα, πολλές φορές και με δυσπρόβλεπτη εξέλιξη και προς το μέλλον.

3. Προσπάθησα να δείξω ότι οι παραπάνω αρχές βρίσκουν την έκφρασή τους στη Μάνη και να αιτιολογήσω το λόγο για τον οποίο κατά τη γνώμη μου η Μάνη μπορεί να πάρει μέρος υποδειγματικά σε ένα Πρόγραμμα-πιλότο και να γίνει η ίδια πρότυπο για άλλα προγράμματα στη χώρα μας.

Παραμένει ένα ερώτημα δεοντολογικής φύσεως, που δεν θα έπρεπε να μείνει ασχολίαστο: Ένα πρόγραμμα “τάξεων πολιτιστικής κληρονομιάς” που, παρ’ όλη την ιδιομορφία του, εντάσσεται στα πλαίσια των σχολικών δραστηριοτήτων της δευτεροβάθμιας, κυρίως, εκπαίδευσης, είναι ανάγκη να υποστηρίζεται από ειδικούς, υψηλής ειδίκευσης και επιστημοσύνης; Με αυτή την έννοια, δικαιολογείται αυτή η ενημερωτική παρέμβαση σε Συνάντηση ειδικών για την ιστορία της Μάνης;

Το ζήτημα αυτό, όπως παρουσιάζεται σε συναφείς δραστηριότητες –επεξεργασία αναλυτικών προγραμμάτων, συγγραφή σχολικών βιβλίων κ.λπ.– αποτελεί μόνιμο πονοκέφαλο για τους προγραμματιστές της (δευτεροβάθμιας) εκπαίδευσης. Πού πρέπει να απευθύνεται κανείς: στους παλαίμαχους διδάσκοντες των σχολείων; στους πανεπιστημιακούς δασκάλους; στους επιστήμονες-ερευνητές; στους ίδιους τους προγραμματιστές της εκπαίδευσης;

Οι απόψεις δίστανται. Από τη δική μου εμπειρία και σε ό,τι αφορά στα συγκεκριμένα αυτά ιδιόρρυθμα προγράμματα, έχω αντιληφθεί ότι είναι παρακινδυνευμένο οι ιστορικοί, οι αρχιτέκτονες, οι αρχαιολόγοι, να προσέρχονται ανεξάσκητοι και μόνοι, στην απαιτητική αυτή παιδαγωγική διαδικασία. Η αποτελεσματική συμμετοχή των εκτός εκπαίδευσης επιστημόνων είναι αμφιλεγόμενη, καθώς κάποιοι ισχυρίζονται, όχι άδικα ενδεχομένως, ότι οι υψηλής στάθμης επιστήμονες έχουν συνηθίσει να διανοούνται και να εκφράζονται σε ένα επίπεδο επιστημονικού λόγου διαφορετικό από ό,τι το σχολικό, και γι’ αυτό δεν είναι οι πιο ενδεδειγμένοι. Από την άλλη πλευρά όμως, ο μέσος όρος των εκπαιδευτικών αντιμετωπίζουν με αρκετή αμηχανία την πολύπλοκη, διεπιστημονική προσέγγιση που απαιτούν τα προγράμματα, προσέγγιση αρκετά ξένη προς τις περιχαρακωμένες εκπαιδευτικές ειδικότητές τους.

Κατά την άποψή μου η λύση βρίσκεται στο ότι όλοι οι “αντισυμβαλλόμενοι” θα πρέπει να βρουν τρόπους να συνεργαστούν. Και τότε ο ρόλος των επιστημόνων-ερευνητών σε αυτές τις συνεργασίες θα είναι πρωταρχικός, υπό την προϋπόθεση ότι οι ίδιοι, πλάι στη γνώση και την ευαισθησία τους, θα μπορέσουν με τη βοήθεια των εκπαιδευτικών να ανα-

πτύξουν την πρόσθετη ικανότητα να αφαιρούν, να απλοποιούν και να ανάγουν το αντικείμενό τους σε επίπεδα ευληπτότητας και εκλαΐκευσης, όπως οι παιδαγωγικές αρχές θα υπαγορεύουν.

Άλλωστε, νομίζω πως είναι κοινή πεποίθηση ότι, όπως μόνη η νομοθεσία και οι χρηματοδοτήσεις δεν επαρκούν, έτσι και με μόνη την αυστηρή επιστημονική ενασχόληση δεν προστατεύεις, εντέλει, την πολιτιστική κληρονομιά.

Την πολιτιστική κληρονομιά την προστατεύεις πρώτα απ' όλα με την ανάπτυξη αισθήματος ευθύνης απέναντί της και αυτή η ευθύνη πρέπει, πρώτον, να καλλιεργηθεί με κοινή συναίνεση όλων, επιστημόνων, εκπαιδευτικών, ειδικών, παιδαγωγών, ανθρώπων της λήψεως αποφάσεων, και δεύτερον πρέπει να καλλιεργηθεί έγκαιρα στα άτομα, δηλαδή από την ευαίσθητη νεανική ή και παιδική τους ηλικία.

Τα παιδιά με τη σειρά τους είμαι σίγουρη ότι θα περάσουν το μήνυμα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αρκετά ωστόσο είναι και τα ελληνικά σχολεία που έχουν λάβει μέρος σε προγράμματα ανταλλαγής, με περιεχόμενο που αφορά είτε στην ξένη γλώσσα, είτε στην ιστορία, είτε στο περιβάλλον και συναφή οικολογικά θέματα, είτε στο θέατρο κ.ά.

2. Ας σημειωθεί ότι η πολιτιστική κληρονομιά καθώς και το περιβάλλον περνούν μια φάση ανάπτυξης σχέσεων με την εκπαίδευση, πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια, ορατή και στη χώρα μας: εισαγωγή της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης στα σχολεία, προετοιμασία της διεύρυνσης της αισθητικής και καλλιτεχνικής αγωγής επίσης στα σχολεία, σύνδεση σχολείου και μουσείου (τόσο με σεμινάρια επιμόρφωσης καθηγητών, όσο και με την ίδρυση εκπαιδευτικών τμημάτων στα μουσεία) πολυποίκιλα προγράμματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς από το Συμβούλιο της Ευρώπης και άλλους φορείς, πληθώρα ημερίδων, συμποσίων, συνεδρίων με θέματα πολλαπλής προσέγγισης της προστασίας των μνημείων. Αυτά είναι μερικά μόνο δείγματα από τις τάσεις που εμφανίζονται σήμερα (βλ. ICOM, "Ετήσια διεθνής συνάντηση CECA", 1988, Πρακτικά, 1991, σελ. 318, "Τρίτο περιφερειακό Σεμινάριο Μουσείο-Σχολείο", Πρακτικά, Πάτρα 1993, σελ. 107, ΥΠΕΠΘ, *Εγχειρίδιο για την περιβαλλοντική Εκπαίδευση*, Αθήνα 1992, σελ. 239 κ.λπ.)

Σημειώνω εδώ με χαρά και το ότι, προσφάτως, Υπουργείο Παιδείας και Παιδαγωγικό Ινστιτούτο βάλανε μπροστά ένα τέτοιο σχετικό πρόγραμμα, με τη βοήθεια της UNESCO και άλλων, δικών μας, οργανισμών και ελπίζω ότι σύντομα θα έχουμε τα αποτελέσματά του.

3. Ενδεικτική είναι και η πρόταση για το μεγάλων διαστάσεων ευρωπαϊκό πρόγραμμα Σωκράτης, όπου το ζήτημα των ανταλλαγών σε όλα τα επίπεδα της εκπαίδευσης και με διάφορους σκοπούς, αποτελεί τη ραχοκοκαλιά του Προγράμματος (βλ. λ.χ. Παράρτημα, κεφ. II, Δράση 1, περί συμπράξεων και δικτύων).

4. Conseil de l'Europe, *Mémento sur les classes européennes du patrimoine*, 1993, σελ. 116.

5. "Ευρωπαϊκές τάξεις πολιτιστικής κληρονομιάς", Β.Δ. Γκιζελή, έκθεση για το Συνέδριο στο Maisons-Laffite, 1992. Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, 1992.

6. Β.Δ. Γκιζελή, "Σχολιάζω ένα μνημείο", σχέδιο αναλυτικού Προγράμματος για το Διαπεριφερειακό Πρόγραμμα για την Προαγωγή και Προστασία της Παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της UNESCO, δακτυλ., 1994, σελ. 7.

7. Δ. Πικιώνη, *Κείμενα*, Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987, σελ. 173.

8. Συνέδριο στο Maison-Laffite, ό.π.

9. Γ. Σαΐτα, *Μάνη*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1987, σελ. 175.

10. Γ. Σαΐτα, ό.π.

ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ:

Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ

ATTITUDES ET RESISTANCES:

LA DIMENSION LITTÉRAIRE

Το περιηγητικό κείμενο και η ιστορική του αξία. Η ιδιότυπη περίπτωση του La Guilletière στη Μάνη

Ράνια Πολυκανδριώτη

ΟΠΩΣ ΚΑΘΕ ΔΕΙΓΜΑ ΓΡΑΦΗΣ στο σύνολο της φιλολογικής παραγωγής μιας χώρας, το περιηγητικό κείμενο απηχεί το γενικότερο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκε και η διαχρονική του εξέλιξη –από την αποστασιοποιημένη καταγραφή της εμπειρίας έως την εσωτερική της βίωση– αντανακλά τις ιδιαιτερότητες της κάθε εποχής.

Η ιστορική αξία ενός έργου δεν κρίνεται, όμως, μόνο από την πολυσήμαντη σχέση του με τα ιστορικά και κοινωνικά δεδομένα αλλά και από τη διαλεκτική του σχέση με το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Κάθε γραπτό έργο αποτελεί ιστορικό γεγονός κατά τη δημιουργία του καθώς και κατά την ανάγνωση και ερμηνεία του. Ο αναγνώστης προσλαμβάνει το κείμενο σε συνάρτηση με την εμπειρία που έχει για το είδος στο οποίο ανήκει, το ερμηνεύει βασιζόμενος στη μορφή και τη θεματική άλλων ανάλογων έργων τα οποία τυχόν να γνωρίζει και που καθορίζουν τη διάκριση που είναι σε θέση να κάνει μεταξύ φανταστικού και πραγματικού λόγου. Η ιστορική αξία ενός κειμένου δεν εξαρτάται δηλαδή μόνο από το περιεχόμενό του, αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο αφομοιώνεται από το αναγνωστικό κοινό, με δυο λόγια από την πρόσληψή του σε σχέση με την ιδιαίτερη θέση που καταλαμβάνει στο σύνολο της σύγχρονης του φιλολογικής παραγωγής¹.

Η ανάλυση του κειμένου με στόχο την ανάδειξη των αφηγηματικών τεχνικών που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας, κρίνεται συνεπώς χρήσιμη για να αποκαλυφθεί η στρατηγική του, για να αξιολογηθεί η πληροφορία που προσφέρει το κείμενο και για να εκτιμηθεί ο τρόπος προσέγγισης του αναγνωστικού κοινού. Στην προκειμένη περίπτωση επιδιώκεται επίσης να διαγραφεί η φυσιογνωμία και ο ρόλος του περιηγητικού κειμένου σε μία συγκεκριμένη εποχή και να αποκαλυφθεί ο τρόπος με τον οποίο ο συγγραφέας, ακολουθώντας αντίστροφη τακτική, εκμεταλλεύεται ένα αφηγηματικό πρότυπο για να επιτύχει την ανάγνωση που επιθυμεί.

Αφορμή για τη μελέτη αυτή υπήρξαν τα κείμενα του Γάλλου περιηγητή La Guilletière και πιο συγκεκριμένα οι αναφορές του στη χερσόνησο της Μάνης που, τουλάχιστον μέχρι τον 17ο αιώνα, ήταν απρόσιτη στους ταξιδιώτες. Περιοχή επικίνδυνη και άκρως ιδιόμορφη, καθιστά άξιο θαυμασμού εκείνον που τολμά να την επισκεφθεί, ενώ η αφήγηση της μοναδικής αυτής περιπέτειας εξασφαλίζει το ενδιαφέρον ακόμα και του πλέον αδιάφορου αναγνώστη.

Η περιπλάνηση, η περιήγηση ή απλά το ταξίδι όταν μετουσιώνεται σε κείμενο, παρουσιάζεται ως αφήγηση της προσωπικής περιπέτειας του ταξιδιώτη αλλά και ως αναφορά της γνώσης που αποκτήθηκε μέσω της εμπειρίας αυτής². Η μορφολογία του περιηγητικού κειμένου, έτσι όπως εμφανίζεται τουλάχιστον στη Γαλλία του 17ου αιώνα, υπογραμμίζει την πληροφορία και τη γνωστική λειτουργία του λόγου, αποτελώντας κυρίως ένα φορέα γνώσεων, έναν τρόπο μετάδοσης πληροφοριών γεωγραφικού, ιστορικού, ανθρωπολογικού περιεχομένου³ σε μία προσπάθεια να σχηματισθεί η όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα του περιβάλλοντος χώρου. Ο αναγνώστης του 17ου αιώνα εξοικειώνεται με την ολοένα πλουσιότερη πληροφόρηση για τους ξένους τόπους που του προσφέρει η αύξηση του αριθμού των ταξιδιών⁴, διευρύνει τους ορίζοντές του και θεωρεί τον εαυτό του ικανό να καταλάβει και να κρίνει τα πάντα⁵.

Η περιγραφή του ταξιδιού ακολουθεί το αισθητικό και ιδεολογικό πρότυπο του κλασικισμού. Πρόκειται συνήθως για έναν λόγο πειθαρχημένο και συγκρατημένο που τον διακρίνει η σαφήνεια και η καθαρότητα της έκφρασης, ιδεώδης στόχος κάθε κλασικού συγγραφέα⁶. Αποφεύγονται τα στοιχεία εκείνα που αφορούν στη συγκυριακή πλευρά της πραγματικότητας, που θα απέδιδαν δηλαδή το περιστασιακό γεγονός ή την εξαίρεση στον κανόνα, αφού η εικόνα που δημιουργείται φιλοδοξεί να αποδώσει μία σταθερή και διαχρονική αλήθεια⁷. Οι πληροφορίες που παρέχει ο Γάλλος περιηγητής του 17ου αιώνα εμφανίζονται μέσα στο κείμενο με τρόπο παρατακτικό και σπανιότερα θεματολογικά ιεραρχημένο⁸.

Η αφηγηματική δομή του περιηγητικού κειμένου εξαρτάται άλλωστε και οργανώνεται με βάση την ίδια την εξέλιξη του ταξιδιού. Ο περιηγητής παίρνει το ρόλο του συγγραφέα και σε χρόνο συνήθως μεταγενέστερο του ταξιδιού του, συμβουλεύεται τις σημειώσεις του ή το ημερολόγιό του και καταγράφει ευσυνείδητα, αν όχι ακόμη τις προσωπικές του εκτιμήσεις, πάντως τη γνώση που απέκτησε απ' ό,τι είδε και ό,τι άκουσε

κατά την περιπλάνησή του. Το κείμενο εμπλουτίζεται κατά κανόνα και με στοιχεία ιστορικά και γεωγραφικά τα οποία αντλεί ο συγγραφέας από άλλους αρχαίους και συγχρόνους του συγγραφείς. Με αυτόν τον τρόπο, η αφήγηση καταλήγει σε παράταξη πληροφοριών που ακολουθεί την πορεία του ταξιδιού και συνθέτει σταδιακά το στατικό⁹ μωσαϊκό του περιβάλλοντος χώρου.

Στην περίπτωση του Γάλλου περιηγητή La Guilletière έχουμε να κάνουμε με το παράδοξο ότι ο ταξιδιώτης δεν ταυτίζεται με τον συγγραφέα του κειμένου. Ως συγγραφέας εμφανίζεται ο αδελφός του περιηγητή, ο γνωστός ιστοριογράφος της Ακαδημίας André Georges Guillet ή Guillet de Saint Georges (1625-1705)¹⁰, ο οποίος εξέδωσε στα 1675 και 1676 δύο περιηγητικά κείμενα: το *Athènes ancienne et nouvelle* και το *Lacédémone ancienne et nouvelle*¹¹. Ο Guillet ισχυρίζεται στον πρόλογο του *Athènes* ότι το κείμενό του βασίζεται στις προσωπικές σημειώσεις που του έστειλε ο ίδιος ο περιηγητής στο Παρίσι.

Το σκάνδαλο ξέσπασε όταν ο Jacob Spon στο έργο του *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant* (1678)¹² ασχολήθηκε εκτεταμένα με το *Athènes ancienne et nouvelle* και ειδικά με τα λάθη και τις ανακρίβειες που περιέχονται στην περιγραφή της Αθήνας¹³. Ο Guillet δεν καθυστέρησε να απαντήσει και στα 1679 δημοσιεύει εκτενή κριτική του βιβλίου του Spon¹⁴. Ο Spon με τη σειρά του δημοσιεύει την απάντησή του την ίδια κιόλας χρονιά¹⁵, αμφισβητώντας την ύπαρξη του περιηγητή La Guilletière¹⁶. Σύμφωνα με τον Spon, το κείμενο του *Athènes ancienne et nouvelle* είναι ένα μυθιστόρημα, ένα φανταστικό δημιούργημα του συγγραφέα¹⁷, ο οποίος υποκατέστησε τον περιηγητή και το ταξίδι, με αναγνώσεις υπομνημάτων που του έστειλαν Γάλλοι καπουτσίνοι από την Αθήνα. Τα υπομνήματα αυτά ισχυρίζεται ο Spon ότι συντάχθηκαν βάσει ερωτηματολογίου, το οποίο και δημοσιεύει στην κριτική του¹⁸.

Η διαμάχη γεννά πολλά ερωτήματα που αφορούν στην ακρίβεια του περιεχομένου και κατά συνέπεια στην ιστορική του αξιοπιστία για τον σύγχρονο και για τον μεταγενέστερο αναγνώστη. Ο προβληματισμός αγγίζει όμως και την υπόσταση του περιηγητικού κειμένου ως είδους. Κι αυτό γιατί το κάθε κείμενο έχει μια εσωτερική λογική που ανταποκρίνεται, θεωρητικά με τον καλύτερο τρόπο, στο στόχο που εξυπηρετεί. Στην περίπτωση μας, τα δύο βιβλία που υπογράφει ο Guillet εμφανίζονται ως περιηγητικά και πράγματι περιγράφουν ένα ταξίδι. Πόσο όμως η εσωτερική λογική του κειμένου εξακολουθεί να υπηρετεί τους κανόνες αληθο-

φάνειας που προβλέπει το ταξίδι, ιδίως όταν υπάρχουν βάσιμες υπόνοιες ότι αυτό το ταξίδι δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ; Και αν είναι έτσι για ποιο λόγο ο Guillet καταφεύγει σε αυτόν τον τρόπο κοινοποίησης των γνώσεών του με κίνδυνο να αποκαλυφθεί το τέχνασμά του και τελικά να καταστρέψει το δημιούργημά του; Σε αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε παίρνοντας για παράδειγμα τα αποσπάσματα τα σχετικά με τη Μάνη, που και εκτενή είναι αλλά και δεν αναφέρθηκαν φυσικά στην κριτική του Spon, αφού ο ίδιος δεν περιηγήθηκε το χώρο αυτό¹⁹ και ενδιαφέρθηκε κυρίως για τις πληροφορίες τις σχετικές με την πόλη των Αθηνών.

Η πρώτη διαπίστωση του μελετητή είναι ότι τα δύο κείμενα τηρούν τους κανόνες αληθοφάνειας του περιηγητικού λόγου. Η πρωτοπρόσωπη αφήγηση, η συνεπής χωρο-χρονική τοποθέτηση των λεγομένων, ο σεβασμός της περιορισμένης οπτικής και γνωστικής προοπτικής του περιηγητή καθώς και η λογική κάλυψη κάθε πληροφορίας που δεν προέρχεται από αυτοψία, είναι οι βασικές μέθοδοι που χρησιμοποιούνται στα κείμενα. Μία προσεκτικότερη ανάλυση όμως αποδεικνύει ότι οι μέθοδοι αυτές, ακόμη και αν είναι φαινομενικά συμβατές με την τυπολογία του προσωπικού λόγου, συνιστούν μονάχα ένα εξωτερικό τεχνητό περίβλημα, που δεν είναι σε θέση να πείσει για την αυθεντικότητά του.

Τα δύο έργα που εξετάζουμε είναι γραμμένα στο πρώτο πρόσωπο, όπως άλλωστε και κάθε κείμενο προσωπικής μαρτυρίας, όπου ο αφηγητής παραθέτει περιστατικά που προέρχονται από την προσωπική του εμπειρία. Ένα κείμενο γραμμένο σε πρώτο πρόσωπο, από τη φύση του έχει χαρακτήρα τεκμηρίου, αφού εξ ορισμού συνδέεται με αυτοψία, είτε αυτή η αυτοψία είναι πραγματική είτε φανταστική. Για τη διάκριση αυτή, απαραίτητο κριτήριο είναι η ταύτιση ή η διαφοροποίηση των προσώπων συγγραφέα και αφηγητή. Στην πρώτη περίπτωση το αποτέλεσμα παραπέμπει στην ιστορία, ενώ η δεύτερη αποτελεί προσποίηση του ιστορικού λόγου και παραπέμπει στη μυθιστορία²⁰.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση ο συγγραφέας δεν ταυτίζεται με τον περιηγητή και αφηγητή. Μία συνεπής παρουσίαση του ταξιδιού θα προϋπέθετε ίσως τη χρήση του τρίτου προσώπου και όχι του πρώτου, αφού ο συγγραφέας Guillet δηλώνει στον πρόλογο του *Athènes ancienne et nouvelle* ότι επενέβη αποφασιστικά και καθοριστικά στις σκόρπιες σημειώσεις του περιηγητή αδελφού του. Συμβουλευτήκε εκτενή βιβλιογραφία, η οποία ήταν τόσο αποσπασματική που τον υποχρέωσε να βάλει πρώτα

τάξη στο ένα "χάος", έτσι ώστε να μπορέσει να αναπτύξει το άλλο. Ισχυρίζεται μάλιστα ότι το ξεκαθάρισμα των σημειώσεων που ελάμβανε τακτικά από τον La Guilletière, είχε πολλά κοινά με τη δουλειά του Αρχιτέκτονα κατά την υποθετική περίπτωση που αυτός προσπαθούσε να ανοικοδομήσει μία πόλη ολόκληρη μέσα από τα συντρίμια ενός καταστρεπτικού σεισμού²¹. Η σε τόσο μεγάλο βαθμό επέμβαση στο κείμενο, ακόμη και αν αφορά κυρίως στον βιβλιογραφικό εμπλουτισμό του, υποδηλώνει ότι η χρήση κάποιων προσωπικών σημειώσεων λειτούργησε ουσιαστικά ως αφορμή για να επιτευχθεί ο πραγματικός στόχος του συγγραφέα: η ανάπτυξη μιας γενικότερης ιστορικής αρχαιολογικής και γεωγραφικής πραγματείας. Η σύμβαση της πρωτοπρόσωπης αφήγησης είναι βέβαια αναγκαία συνθήκη του περιηγητικού κειμένου, αλλά στην περίπτωση αυτή καθίσταται ανακόλουθη, αφού ο αναγνώστης γνωρίζει δια στόματος του συγγραφέα ότι ένα σημαντικό μέρος του περιεχομένου δεν προέρχεται από τον ίδιο τον περιηγητή.

Στο σημείο αυτό και σε συνάφεια με τις προηγούμενες παρατηρήσεις, πρέπει να υπογραμμιστούν ιδιαίτερα οι συχνές αποστροφές του αφηγητή προς τον αναγνώστη²². Η λογική των δύο κειμένων θέλει ασφαλώς τον περιηγητή La Guilletière να απευθύνεται στο λόγιο αδελφό του, Guillet. Τόσο το περιεχόμενο των αποστροφών²³, όσο και η αρχή τουλάχιστον του *Athènes*, που δίνει στον αναγνώστη την εντύπωση ότι πρόκειται για μία μακρά επιστολή του ενός αδελφού προς τον άλλον²⁴, είναι φαινομενικά συνεπής προς την εκδοχή αυτή.

Ας μην ξεχνάμε ωστόσο ότι το τελικό και άκρως επεξεργασμένο και εμπλουτισμένο κείμενο προοριζόταν να διαβαστεί από ένα ευρύ κοινό. Ο ρόλος των αποστροφών του αφηγητή προς τον αναγνώστη, σε κάθε κείμενο, συνίσταται στη διευκόλυνση της ανάγνωσης μέσα από τη δημιουργία μιας προσωπικής σχέσης με τον αναγνώστη και ασφαλώς ο συγγραφέας Guillet επιμελήθηκε με ιδιαίτερη προσοχή το προς έκδοση βιβλίο του. Η παρουσία τέτοιων μηνυμάτων είναι πράγματι προσεκτικά κατανεμημένα στα δύο περιηγητικά κείμενα έτσι, ώστε όχι μόνο να διατηρούν το ενδιαφέρον του αναγνώστη, αλλά και να τον πληροφορούν για την οργάνωση του περιεχομένου σε συμφωνία με το εμπλουτισμένο τελικό κείμενο και όχι βεβαίως με τις ανοργάνωτες σημειώσεις από τις οποίες υποτίθεται ότι προήλθε. Έτσι, ακόμα και αν δεχθούμε ότι οι σημειώσεις του La Guilletière πράγματι υπήρξαν, οι αποστροφές του αφηγητή προς τον αναγνώστη πρέπει μάλλον να αποδοθούν σε εκ των υστέρων προσθήκες του Guillet. Το γεγονός άλλωστε ότι ο Guillet ως φυσι-

κός αποδέκτης των σημειώσεων του *La Guilletière* δεν κατονομάζεται παρά μόνο στις πρώτες αράδες του *Athènes*, οδηγεί τον αναγνώστη στο να θεωρήσει σταδιακά τον εαυτό του ως τον πραγματικό αποδέκτη των μηνυμάτων αυτών που αναγκαστικά έτσι τοποθετούνται στη χρονική στιγμή της αφήγησης και της συγγραφής και όχι του ταξιδιού.

Η επεξεργασία των σημειώσεων του *La Guilletière* από τον Guillet καθιστά τη χρήση του πρώτου προσώπου και την παρουσία των αποστροφών προς τον αναγνώστη αμφίσημες, παρέχοντας στο κείμενο τη δυνατότητα διπλής ανάγνωσης και ερμηνείας: ο αναγνώστης μπορεί να θεωρήσει είτε ότι έχει στα χέρια του το αυθεντικό κείμενο του περιηγητή *La Guilletière* που απευθύνεται στον αδελφό του Guillet, είτε ότι έχει στα χέρια του το κείμενο του Guillet που απευθύνεται στον ίδιο. Είναι σημαντικό ότι κανένα στοιχείο των δύο κειμένων²⁵ δεν δυσχεραίνει τη μία ή την άλλη ανάγνωση.

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι στον πρόλογο του *Lacédémone* δεν γίνεται πια μνεία των σημειώσεων του *La Guilletière*, του οποίου το όνομα εμφανίζεται μόνο μία φορά. Αντίθετα ο Guillet, προβάλλοντας την ερευνητική του διάθεση, τις γνώσεις του και την ποικιλία των πηγών του, αναφέρει την ύπαρξη υπομνημάτων σχετικών με την περιοχή, αποκείμενα σε πρόσωπα που δεν κατονομάζονται. Τα καλύτερα απ' αυτά βρίσκονταν στα χέρια του Saint Challier, γραμματέα της γαλλικής πρεσβείας στο Piémont. Ο Guillet βέβαια παρατηρεί ότι στα υπομνήματα αυτά δεν έχει δοθεί η πρέπουσα σημασία στον Μυστρά, ως σύγχρονης εκδοχής της αρχαίας Λακεδαίμονος και δηλώνει ότι η περιηγητική αφήγηση που παρουσιάζει θα συμπληρώσει την παράλειψη αυτή²⁶.

Με δεδομένη την επιθυμία του Guillet να μη μειώσει ούτε στο ελάχιστο τη σημασία της προσωπικής του συμβολής στη διαμόρφωση του τελικού κειμένου, ένα χρόνο μετά την πολύ επιτυχημένη έκδοση του *Athènes*²⁷, διαβάζουμε στις πρώτες αράδες του *Lacédémone*, αρκετά υποψιασμένοι είναι η αλήθεια, την ακόλουθη αμφίσημη δήλωση του αφηγητή:

Θα μου γνωστοποιήσετε όποτε θελήσετε, αν είστε ευχαριστημένος από την περιγραφή μου των Αθηνών. Ωστόσο, θα δείτε στη συνέχεια των Απομνημονευμάτων μου ότι εγώ ο ίδιος δεν ασχολήθηκα περισσότερο. Νέες εντυπώσεις σβήνουν τις πρώτες, και ίσως να μη με αναγνωρίσετε πια²⁸.

“Το Σάββατο 6 Απριλίου, την 18η ημέρα του ταξιδιού μας, αντικρίσαμε τις ελληνικές ακτές και γύρω στις δέκα η ώρα βρεθήκαμε μπροστά στο παλιό κάστρο Μαΐνης”²⁹. Η χωρο-χρονική οργάνωση των λεγομένων δημιουργεί αναμφισβήτητα ένα κλίμα αληθοφάνειας, αφού τοποθετεί τη

“δράση” σε ένα πραγματικό πλαίσιο³⁰. Το πλοίο στο οποίο επιβαίνει ο περιηγητής La Guilletière περιπλέει τις δυτικές ακτές της χερσονήσου και ο αφηγητής περιγράφει με ακρίβεια τις τοποθεσίες, χωρίς να ξεφεύγει από την προοπτική της οπτικής του αντίληψης.

Όπως συμβαίνει όμως με όλα τα περιηγητικά κείμενα της περιόδου που εξετάζουμε, η αφήγηση των γεγονότων και η περιγραφή της εξωτερικής πραγματικότητας διακόπτονται με σκοπό την παροχή γενικότερων πληροφοριών για τον τόπο. Οι παύσεις αυτές αντιστοιχούν με μηδενικό χρόνο στην αφήγηση των γεγονότων³¹ και ο αναγνώστης πολλές φορές χρειάζεται να “περιμένει” αρκετές σελίδες για να ξαναβρεί τη ροή των συμβάντων. Διαβάζοντας τα δύο κείμενα που υπογράφει ο Guillet διαπιστώνουμε όμως, ότι το βάρος πέφτει κυρίως στην παροχή πληροφοριών, ενώ η δράση λειτουργεί μόνο ως πλαίσιο ή ως αφορμή. Αν επιχειρήσουμε μάλιστα να αφαιρέσουμε τις παύσεις, ώστε να ανασυνθέσουμε τη ροή των γεγονότων, θα παρατηρήσουμε ότι η παραμονή του περιηγητή στη χερσόνησο εμφανίζεται εντελώς αποσπασματικά, αφού δεν υπάρχει συγκεκριμένο δρομολόγιο, ούτε λεπτομερής και συνεχής περιγραφή κάποιων δραστηριοτήτων.

Ο La Guilletière προσεγγίζει τη δυτική ακτή της Μάνης στις 6 Απριλίου και μέχρι να αποβιβασθεί μεσολαβούν εννέα σελίδες γεωγραφικής περιγραφής και αναφοράς στους οικισμούς³². Ο περιηγητής και οι συνταξιδιώτες του πλησιάζουν τους κατοίκους και η συνομιλία μαζί τους αποδίδει άλλες έξι σελίδες πληροφοριών σχετικών με τον πληθυσμό, τα ήθη, τη θρησκεία, τη γλώσσα, το δουλεμπόριο και τις προσωπικές αντιδικίες³³. Η προσπάθεια των κατοίκων να πουλήσουν λάφυρα από πειρατείες οδηγεί στο σχολιασμό τέτοιων δραστηριοτήτων ενώ ακολουθούν άλλες εννέα σελίδες σχετικές με το θάρρος των Μανιατών, τις εχθροπραξίες και τις διοικητικές τους σχέσεις με τους Τούρκους, τη δράση του Λυμπεράκη Γερακάρη³⁴.

Το κείμενο συνεχίζει με αυτόν το ρυθμό εναλλαγής μεμονωμένων περιστατικών και παροχής πληροφοριών μέχρι να κλείσει, με αφηγηματολογική συνέπεια, με τον απόπλου και την αντίστοιχη περιγραφή της ανατολικής ακτής της χερσονήσου, δημιουργώντας μία αυτοτελή ενότητα μέσα στην περιηγητική αφήγηση.

Το ίδιο συμβαίνει και στο *Lacédémone* όπου ο περιηγητής αποβιβάζεται στην Κολοκυθιά, στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου, κατά την επιστροφή του από την Κρήτη³⁵. Οι αόριστες πληροφορίες για τη διαμονή του στην περιοχή και την οδοιπορία του στον Ταΰγετο με κατεύθυνση

τον Μυστρά, προκαλούν εκτενή παραθέματα σχετικά με τη γεωγραφική θέση του Γυθείου³⁶, την ιστορική και ετυμολογική προέλευση της ονομασίας των Ελλήνων³⁷, τη γεωγραφική θέση και τη διοικητική οργάνωση του Μοριά³⁸, το χτίσιμο των εκκλησιών³⁹, το τελετουργικό της ορθόδοξης λειτουργίας⁴⁰. Ένα λάθος του αγωγάτη τον φέρνει κοντά στη Ζαρνάτα όπου βρίσκει την ευκαιρία να αναφερθεί στην τοπική αρχιτεκτονική⁴¹, στις εσωτερικές διαμάχες και τη γλώσσα⁴², τις γαστρονομικές συνήθειες αλλά και τις ληστείες⁴³.

Ας σταθούμε λίγο στο χωρο-χρονικό πλαίσιο που διαγράφεται από τα δύο κείμενα και πιο συγκεκριμένα στη χρονολόγηση ορισμένων ιστορικών περιστατικών που περιγράφονται από τον Guillet. Στο *Athènes*, αναφέρεται ότι η δράση του Λυμπεράκη Γερακάρη επέτρεψε στους Τούρκους να χτίσουν τα κάστρα του Πόρτο Κάγιο και του Οιτύλου⁴⁴. Οι νεότερες έρευνες αναφέρουν ότι οι Τούρκοι, εκμεταλλευόμενοι πράγματι τις διασπαστικές ενέργειες του πειρατή Λυμπεράκη Γερακάρη, έχτισαν τα κάστρα της Ζαρνάτας, της Κελεφάς και του Πόρτο Κάγιο το 1670, μετά τη λήξη του τουρκοβενετικού πολέμου στην Κρήτη⁴⁵. Παρατηρούμε ότι ο Guillet δεν αναφέρει καθόλου το κάστρο της Ζαρνάτας, ενώ κατά πάσα πιθανότητα συγχέει το Οίτυλο με την πολύ γειτονική Κελεφά. Παρ'ότι το ταξίδι του *La Guilletière* στη Μάνη πραγματοποιήθηκε το 1669, η χρονολογική υπέρβαση είναι θεμιτή αν αναλογισθούμε ότι η έκδοση του *Athènes* έγινε το 1675, γεγονός βεβαίως που αποδίδει αναμφίβολα την πληροφορία στον Guillet και όχι στον περιηγητή *La Guilletière*.

Ωστόσο, σε άλλο σημείο ο Guillet δεν δείχνει να εκμεταλλεύεται το πλεονέκτημα που του παρέχει η δεδομένη χρονική απόσταση που χωρίζει το ταξίδι από την έκδοση των βιβλίων, αφού δηλώνει ότι δεν γνωρίζει ποιες θα είναι οι συνέπειες για τους Μανιάτες από τη λήξη του τουρκοβενετικού πολέμου στην Κρήτη⁴⁶. Συνεχίζει μάλιστα εικάζοντας τις πιθανές συνέπειες τόσο μετά από μία ενδεχόμενη ήττα, όσο και νίκη των Τούρκων. Το γεγονός όμως ότι οι Βενετοί συνθηκολογούν με τους Τούρκους και παραδίδουν τον Χάνδακα στις 16 Σεπτεμβρίου 1669, λίγους μόλις μήνες μετά τη σύντομη περιήγηση του *La Guilletière* στη Μάνη, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η επικράτηση των Τούρκων στην περιοχή, ιδίως μετά τη δημιουργία των κάστρων που αναφέραμε προηγουμένως, πιθανόν να δυσχέρανε την πληροφοριοδότηση του Guillet, μετά το 1670.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο συγγραφέας εικάζοντας τις συνέπειες μετά από νίκη των Τούρκων στην Κρήτη, αναφέρεται στις αποτυχημένες

προσπάθειες των Μανιατών να μετοικήσουν στο δουκάτο της Τοσκάνης και θεωρεί έτσι ως περισσότερο πιθανή τη λύση της Κορσικής⁴⁷. Πράγματι, από το 1663, χρονολογείται η επιθυμία ορισμένων Μανιατών να μετοικήσουν στην Τοσκάνη, αλλά αντίθετα με όσα υποθέτει ο Guillet, ο εκπατρισμός τελικά πραγματοποιήθηκε μετά την πτώση του Χάνδακα, στα 1673 και 1674⁴⁸, πριν φυσικά από την έκδοση του *Athènes*. Αργότερα, το 1675, Μανιάτες εγκαταστάθηκαν και στην Κορσική⁴⁹.

Στο *Lacédémone* οι πληροφορίες που παραθέτει ο Guillet δεν αφορούν σε συγκεκριμένα ιστορικά περιστατικά και έτσι δεν δεσμεύονται από κάποια αυστηρά περιορισμένη χρονική στιγμή. Είναι χαρακτηριστικό ότι εδώ η μανιάτικη θεματολογία εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο που αφορά όχι μόνο στη συγκεκριμένη περιοχή αλλά και στον ευρύτερο πελοποννησιακό και ελλαδικό χώρο. Η συνήθης περιηγητική αφήγηση εμφανίζεται στο κείμενο αυτό ακόμη περισσότερο αποδυναμωμένη, λειτουργώντας ουσιαστικά ως αφορμή για πληροφοριακές παύσεις, σε βαθμό που το όλο απόσπασμα περί Μάνης να πλησιάζει μορφικά αυτό που σήμερα θα ονομάζαμε δοκίμιο, και μάλιστα εμπλουτισμένο με ιδιαίτερα εκτεταμένες αναφορές στους αρχαίους συγγραφείς. Ο πολύ προσεκτικός Guillet υποχρεώνεται μάλιστα να υπενθυμίσει ο ίδιος στον αναγνώστη ότι πρόκειται για περιηγητική αφήγηση και όχι για Απολογία⁵⁰ με την έννοια του Απομνημονεύματος του 17ου αιώνα⁵¹.

Είναι βεβαίως θεμιτή, για το περιηγητικό κείμενο του 17ου αιώνα, τόσο η αναφορά σε αρχαίους και σύγχρονους συγγραφείς, όσο και η διακοπή της περιηγητικής αφήγησης για παροχή πληροφοριών. Όταν όμως, όπως ήδη επισημάναμε, η περιγραφή της περιήγησης είναι τόσο ισχνή ώστε να λειτουργεί κυρίως ως αφορμή παράθεσης πληροφοριών που προέρχονται από άλλες πηγές, παρά ως αυθεντική μαρτυρία, καταλήγοντας τελικά να είναι μία περιήγηση του ιστορικού στις πηγές της ιστορίας, τότε είναι λογικό ότι κλονίζεται η ίδια η ιδεολογία του περιηγητικού κειμένου και κατά συνέπεια η αξιοπιστία του περιηγητή.

Γίνεται αμέσως σαφές ότι ο χρόνος παραμονής του περιηγητή στην περιοχή, ακόμα και αν σε γενικές γραμμές δεν παρουσιάζει κενά, είναι αντιστρόφως ανάλογος με το πλήθος και την ποικιλία των πληροφοριών που παρέχει. Ωστόσο ο Guillet, επιδιώκοντας να είναι όσο το δυνατόν πιστός στην τυπολογία του περιηγητικού λόγου, είναι εξαιρετικά προσεκτικός ώστε οι αναφορές του να μην προδίδουν το λογικά περιορισμένο γνωσιολογικό πεδίο του περιηγητή. Όταν οι αναφορές αυτές δεν ανταποκρίνονται στη λογική των πράξεων του La Guilletière, επιστρατεύει

πάντα έναν πληροφοριοδότη (ένα ναύτη, έναν κάτοικο, ή έναν παπά του Ταυγέτου) που υποκαθιστά έτσι τις περιορισμένες γνωστικές του δυνατότητες.

Όσο για τα περιστατικά που περιγράφει ο αφηγητής ως αυτόπτης μάρτυρας δεν παρουσιάζουν κάποια σημαντική πρωτοτυπία, δεν προσθέτουν κάτι εντελώς καινούργιο στη μέχρι τότε γνωστή μανιάτικη θεματολογία: όπως για παράδειγμα το γεύμα ορτυκιών, ή ο τρόπος προσέγγισης των αφιλόξενων κατοίκων στο *Athènes*, όπως επίσης οι συνήθειες της οινοποσίας στο *Lacédémone*. Χαρακτηριστικό είναι ότι λεπτομερείς περιγραφές της πορείας και του χώρου που συναντάμε συνήθως σε άλλα περιηγητικά κείμενα και που συνδέονται λογικά με την παραμονή του περιηγητή στην περιοχή, τόσο στο *Athènes* όσο και στο *Lacédémone* λείπουν εντελώς, εκεί όπου η αυτοψία θα ήταν απαραίτητη προϋπόθεση⁵². Τα παραδείγματα είναι πολλά αλλά θα σταθούμε ενδεικτικά σε ένα απόσπασμα από το *Athènes*:

Περπατήσαμε, και άλλοι [Μανιάτες] ήρθαν μαζί μας· στο τέλος μας έδωσαν να φάμε παστά ορτύκια που είχαν μια αξιοθαύμαστη γεύση⁵³.

Πού περπάτησαν, τι είδαν, πού έφαγαν τα ορτύκια, το κείμενο δεν το αναφέρει. Ο αμέσως επόμενος σταθμός του περιηγητή είναι ένα οίκημα όπου πουλούσαν κλοπιμαία⁵⁴. Η ασαφής και μεμονωμένη πληροφορία ότι το οίκημα αυτό βρισκόταν κοντά στο κάστρο Μαΐνης, δεν βοηθά καθόλου τον αναγνώστη στην αναπαράσταση του χώρου, αλλά επιτρέπει στον Guillet να αναφερθεί στην πειρατεία και στις αψιμαχίες με τους Τούρκους.

Χαρακτηριστικό είναι όμως ότι λεπτομερείς τοπογραφικές περιγραφές συναντάμε για τον παράλιο χώρο, με ακριβείς πληροφορίες για αποστάσεις, θαλάσσια βάθη και ρεύματα όπως και για επικίνδυνα σημεία ναυσιπλοΐας⁵⁵. Το γεγονός ότι ο περιηγητής La Guilletière αναφέρει συχνά ως πληροφοριοδότες Ιταλούς πιλότους⁵⁶, πλοηγούς επιφορτισμένους με την ακριβή χάραξη της πορείας του πλοίου, καθώς και το γεγονός ότι η χρονικά περιορισμένη παραμονή του στην περιοχή δεν δικαιολογεί τόσο εκτεταμένες και λεπτομερείς αναφορές, παραπέμπει σε άλλες πηγές, γραπτές, και ειδικότερα στους ιταλικούς πορτολάνους που περιέχουν πλήθος ανάλογων πληροφοριών βασισμένων και στην άμεση παρατήρηση⁵⁷. Ο Guillet επωφελείται από την εγκυρότητα των κειμένων αυτών και προσωποποιεί τις γραπτές πηγές του για τις ανάγκες μιας αληθοφανούς περιηγητικής αφήγησης.

Η ανάλυση των αφηγηματικών τεχνικών που χρησιμοποίησε ο ιστο-

ριογράφος André Georges Guillet στα δύο περιηγητικά κείμενα δικαιώνει, πιστεύουμε, την κριτική που άσκησε ο Jacob Spon. Κατά πάσα πιθανότητα έχουμε να κάνουμε με ένα τέχνασμα, ένα τεχνητό περιηγητικό κείμενο που μιμείται με συνέπεια, είναι η αλήθεια, τον αφηγηματικό τύπο της προσωπικής μαρτυρίας υποκαθιστώντας την αυτοψία με αναγνώσεις αρχαίων συγγραφέων, υπομνημάτων, άλλων προγενέστερων περιηγητικών κειμένων και πορτολάνων. Το ερώτημα που γεννάται είναι η αιτία που οδήγησε τον Guillet να διακινδυνεύσει την αξιοπιστία του και να καταφύγει στο τέχνασμα αυτό.

Έχουμε ήδη αναφέρει την πολύ σημαντική διάκριση που κάνει ο ίδιος ο συγγραφέας Guillet, ανάμεσα στην περιηγητική αναφορά (relation) και τα απομνημονεύματα (mémoires), με μοναδικό κριτήριο τον προσωπικό χρωματισμό των απομνημονευμάτων σε αντίθεση με την αποστασιοποιημένη πληροφόρηση που παρέχει η περιηγητική αναφορά. Τα απομνημονεύματα που δημοσιεύονται στη Γαλλία στα μέσα του 17ου αιώνα είναι κείμενα γραμμένα από λογίους και μη, βασίζονται στην προσωπική μαρτυρία και εκφράζουν τις υποκειμενικές εκτιμήσεις του ανθρώπου που πήρε μέρος στα σύγχρονα ή πρόσφατα ιστορικά γεγονότα. Βαδίζουν παράλληλα με την εξέλιξη της ιστοριογραφίας που ολοένα και περισσότερο την εποχή αυτή ερευνά τις πηγές και αναζητά την τεκμηρίωση. Είναι γραμμένα, ως επί το πλείστον, από ανθρώπους που προσδοκούν να χρησιμοποιήσουν στην ιστοριογραφία προσφέροντας τεκμηριωτικό υλικό από προσωπική μαρτυρία, χωρίς να επιθυμούν να συγγράψουν οι ίδιοι συνθετικές ιστορικές μελέτες³⁸. Η δημοσίευση των απομνημονευμάτων ικανοποιεί την προτίμηση του αναγνωστικού κοινού για την προσωπική ιστορία, γεγονός που αποδεικνύεται από τη μεγάλη ανάπτυξη που σημείωσε την εποχή αυτή η δημοσίευση “Βίων” και “Πορτραίτων”.

Το περιηγητικό κείμενο επιδιώκει να προσφέρει τεκμηριωτικό υλικό μέσα από την αντικειμενική και αποστασιοποιημένη καταγραφή του ξένου χώρου. Από τη φύση του όμως δεν αποποιείται τον υποκειμενικό του χαρακτήρα, ως προσωπική μαρτυρία εκείνου που πραγματοποίησε την περιήγηση. Με τις ιδιότητές του αυτές, το περιηγητικό κείμενο προσεγγίζει τη λογική του απομνημονεύματος που προϋποθέτει και συμμετοχή στα τεκταινόμενα. Ο αφηγηματικός τύπος της προσωπικής μαρτυρίας έχει διπλή λειτουργία: επικαλείται την απαραίτητη αυτοψία και τεκμηρίωση αλλά και καθιστά το κείμενο περισσότερο άμεσο και ευχάριστο στην ανάγνωση. Είναι άλλωστε γνωστό ότι το περιηγητικό κείμενο είναι ικανό να υποκαταστήσει ως ένα βαθμό το εντελώς φανταστικό και

ανυπόληπτο ακόμη μυθιστόρημα, προσφέροντας στον αναγνώστη κάτι εξίσου συναρπαστικό αλλά αληθινό⁵⁹.

Ο Guillet, χρησιμοποιώντας ένα σχήμα που όχι μόνο δεν ήταν άγνωστο στο αναγνωστικό κοινό της εποχής του⁶⁰, αλλά παρουσιάζει και μεγάλη συγγένεια με άλλα συναφή είδη προσωπικής μαρτυρίας, εκμεταλλεύεται την ιδιότητα του περιηγητικού κειμένου να παράσχει μία αντικειμενική εποπτεία του χώρου κατά τρόπο όχι μόνο ευχάριστο αλλά και πιστευτό, και ως εκ τούτου εξασφαλίζει τη μεγαλύτερη απήχηση του έργου του. Ο αφηγηματικός τύπος του περιηγητικού κειμένου του επιτρέπει να αποφύγει το στεγνό ακαδημαϊκό δοκίμιο και να προσφέρει στην κοινότητα των αρχαιόφιλων λογίων ένα σπάνιο εργαλείο μελέτης, που εμφανίζεται ότι συνδυάζει τις γνώσεις του ίδιου του συγγραφέα με την επιστημονική επιβεβαίωση και εξακρίβωσή τους μέσω της επιθυμητής αλλά δύσκολα πραγματοποιήσιμης αυτοψίας.

Κι αυτό γιατί οι πληροφορίες που παρέχει ο Guillet στα δύο βιβλία δεν είναι αποκυήματα της φαντασίας του. Γίνεται σαφές από την ανάγνωση των αποσπασμάτων που μελετήσαμε ότι το πλήθος των πληροφοριών, η λεπτομέρειά τους και η ποικιλία τους προέρχονται από πηγές κοντινές στο χώρο αυτό. Είτε οι πηγές αυτές είναι τα υπομνήματα απεσταλμένων ξένων κυβερνήσεων, είτε καπουτσίνων μοναχών, τα δύο αποσπάσματα που εξετάσαμε αποτελούν σημαντική πηγή για τον ιστορικό. Παραμένει άλλωστε γεγονός αδιαμφισβήτητο ότι ο Guillet είναι ο πρώτος που παρουσιάζει μία τόσο εκτενή περιγραφή της Μάνης σε περιηγητικό κείμενο. Όλοι οι ταξιδιώτες που προηγήθηκαν, συνήθως περιέπλεαν τις ακτές της χερσονήσου και παραθέτουν σύντομες και επαναλαμβανόμενες πληροφορίες για το χώρο, δημιουργώντας τη δική του μυθολογία. Κείμενα σημαντικά για τη Μάνη εμφανίζονται στο τέλος του 17ου αιώνα, κυρίως από τους Βενετούς γεωγράφους Coronelli και Pacifico ή από ιστορικούς όπως ο Ricaut και ο Locatelli. Θα χρειαστεί να περιμένουμε έναν ολόκληρο αιώνα για να συναντήσουμε περιγραφή της Μάνης σε περιηγητικό κείμενο, απόρροια ταξιδιού που πραγματοποιήθηκε στα 1795 από τον Άγγλο περιηγητή John B. S. Morritt⁶¹.

Η χρήση του καθιερωμένου αυτού αφηγηματικού μοντέλου, χωρίς πραγματική ανταπόκριση με τις φυσικές προϋποθέσεις του, αποδεικνύει ότι η περιηγητική αφήγηση έχει ήδη αναχθεί σε ξεχωριστό φιλολογικό είδος⁶². Θα ήταν συνεπώς λάθος να ταυτίσουμε την ιστορική αξία του κάθε περιηγητικού κειμένου μόνο με την αξιοπιστία του περιεχομένου του, αλλά για να επιστρέψουμε και στον αρχικό προβληματισμό μας θα έ-

Η ΙΔΙΟΤΥΠΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ LA GUILLETIERE ΣΤΗ ΜΑΝΗ

πρεπε να συνυπολογίσουμε και την επιδίωξη μιας συγκεκριμένης ανάγνωσης από το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Ακόμα και αν το ταξίδι του La Guilletière δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, το περιηγητικό κείμενο που το περιγράφει, δημιουργήθηκε αποκλειστικά για να καλύψει ένα κενό και η λειτουργία αυτή που επιτελεί στο σύνολο της σύγχρονης του φιλολογικής παραγωγής υπογραμμίζει την ιδιαιτερότητα του είδους και σηματοδοτεί την ιστορική του αξία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για το ζήτημα της πρόσληψης βλ. H.R. Jauss, *Pour une esthétique de la réception*, Gallimard, coll. "Tel", Paris 1978 και ειδικότερα το 1ο κεφ. "L'histoire de la littérature: un défi à la théorie littéraire", σελ.21-80. Γενικότερα για τη λειτουργία της ανάγνωσης βλ. Wolfgang Iser, *L'acte de lecture*, Pierre Mardaga, Bruxelles 1985.

2. Η διττή υπόσταση του περιηγητικού κειμένου ως λόγου προσωπικού αλλά και γνωσιολογικού απηχεί άλλα συναφή είδη όπως το χρονικό, το απομνημόνευμα και από τον 18ο αιώνα και μετά την αυτοβιογραφία. Σχετικά με τα είδη αυτά κατά τον 17ο αιώνα βλ. Yves Coirault, "Autobiographie et Mémoires (XVIIe-XVIIIe siècles) ou existence et naissance de l' autobiographie", *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, 6 (1975), σελ. 937-953. Για ένα θεωρητικό προβληματισμό γύρω από την αυτοβιογραφία και τα συναφή είδη βλ. Philippe Lejeune, *Le pacte autobiographique*, Seuil, coll. "Poétique", Paris 1975, Georges May, *L'autobiographie*, PUF, Paris 1979, σελ.117-128, Ralph-Rainer Wuthenow, "Le passé composé", στο *Autobiographie et Biographie*, Librairie A.G. Nizet, Paris 1989, σελ.41 και 43.

3. Η καταγραφή και η κοινοποίηση των γνώσεων που απέκτησε ο περιηγητής κατά την παραμονή του στην ξένη χώρα αποτελούν το κίνητρο δημιουργίας και τη βασική λειτουργία του περιηγητικού κειμένου μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα, οπότε το ταξίδι ως προσωπική εμπειρία και περιπέτεια θα αρχίσει να απασχολεί συγγραφείς και αναγνώστες. Βλ. σχετικά Παναγιώτη Μουλλά, "Ρομαντικοί προσκυνητές: Chateaubriand (1806) και Lamartine (1832)", στο *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σελ.69-71, Loukia Droulia, "De la périégèse individuelle au tourisme de masse: croisière et guide de voyage en Grèce", στο *Vers l' Orient par la Grèce avec Nerval et autres voyageurs*, Klincksieck, Paris 1993, σελ.105-113.

4. Τα ταξίδια πολλαπλασιάζονται από το 1660 και μετά. Ιδιαίτερα σημαντικός υπήρξε ο ρόλος του Colbert ο οποίος ίδρυσε εμπορικές εταιρείες στην Ανατολή, ενθάρρυνε τους ταξιδιώτες και χρηματοδότησε πολλές εκδόσεις περιηγητικών κειμένων. Την ίδια εποχή η λογοτεχνία πλουτίζει με θέματα ανατολικά. Βλ. σχετικά το κλασικό έργο του Pierre Martino, *L' Orient dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècles*, Paris 1906.

5. Jean-Claude Tournand, *Introduction à la vie littéraire du XVIIe siècle*, Bordas, Paris 1984, σελ. 178.

6. "L'idéal classique exige à la fois une idée suffisamment claire pour être totalement communicable, et un langage suffisamment précis pour communiquer cette idée et elle seule: l'idée ne doit pas échapper au langage, mais le langage doit rendre toute la singularité de l'idée. Cet accord profond qui supprime toute dualité entre la vérité d'une pensée et la justesse de son expression ne se distingue pas de la beauté.", Jean-Claude Tournand, *ό.π.*, σελ.170. Οι ίδιοι οι περιηγητές-συγγραφείς στους προλόγους των έργων τους "ταυτίζουν την απλότητα και την καθαρότητα της έκφρασης με την αληθοφάνεια και την ειλικρίνεια του περιεχομένου", Ράνια Πολυκανδριώτη, "Ο πρόλογος στο περιηγητικό κείμε-

νο: οι γαλλικές εκδόσεις κατά τον 17ο αιώνα”, *Τετράδια Εργασίας 17*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, σελ.526.

7. Βλ. σχετικά τη διδακτορική διατριβή του Patrick Jager, *Poétique de la description du paysage levantin chez les voyageurs français de 1650 à 1850*, Univ. Lille III, 1987, σελ.75 κ.ε.

8. Βλ. Patrick Jager, *ό.π.*, σελ.87-88.

9. Οι περιγραφές ταξιδιών θα αρχίσουν να λειτουργούν ως δημιουργικές αλλά και ανατρεπτικές συγκρίσεις για τους θεσμούς από το τέλος του 17ου αιώνα και στις αρχές του 18ου. Ωστόσο, στα μέσα του 17ου αιώνα στη Γαλλία το κλασικό πνεύμα είναι ακόμη στατικό και οι περιγραφές ταξιδιών ανταποκρίνονται αναλόγως. Για τη μετάβαση από τον πολιτισμό “του καθήκοντος” σ’ εκείνον “των ανθρωπίνων δικαιωμάτων” καθώς και για το σημαντικό ρόλο των ταξιδιωτικών περιγραφών βλ. Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, Paris 1935 και ειδικότερα το 1ο κεφάλαιο “De la stabilité au mouvement”, σελ.3-37.

10. Χρήσιμες βιογραφικές πληροφορίες παραθέτει ο comte de Laborde στο έργο του *Athènes aux XVe, XVIe et XVIIe siècles*, Paris 1854, σελ.214-247.

11. *Athènes ancienne et nouvelle, et l'état present de l'empire des Turcs, contenant la vie du Sultan Mahomet IV. Le Ministere de Coprogli Achmet Pacha, Grand Vizir. Ce qui s'est passé dans le Camp des Turcs au Siege de Candie. Et plusieurs autres particularitez des Affaires de la Porte. Avec le Plan de la Ville d'Athènes.* Par le Sr. de La Guilletière, A Paris, chez Estienne Michallet, 1675 (Στο εξής: *Athènes*).

Lacédémone ancienne et nouvelle. Ou l'on voit les Moeurs, & les Coutumes des Grecs Modernes, des Mahometans, & des Juifs du Pays. Et quelques Particularitez du Sejour que le Sultan Mahomet IV, a fait dans la Thessalie. Par le Sieur de La Guilletière. A Paris, chez Jean Ribou, 1676 (Στο εξής: *Lacédémone*).

12. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Fait ès années 1675 & 1676* par Jacob Spon Docteur Medecin Aggregé à Lyon, & George Wheler Gentilhomme Anglois. A Lyon, chez Antoine Cellier le fils, 1678, βλ. σχετικά 2ο τόμο, σελ.100 κ.ε.

13. Αξίζει να σημειωθεί ότι πρώτος ο Άγγλος περιηγητής Vernon, συνταξιδιώτης του Spon και του Wheler προειδοποίησε για τις ανακρίβειες του Guillet σχετικά με την Αθήνα, σε γράμμα που έστειλε από τη Σμύρνη στις 10 Ιανουαρίου 1676 και δημοσιεύθηκε στο *Royal Society* στις 24 Απριλίου 1676. Βλ. Jacob Spon, *ό.π.* σελ.101. Για το ζήτημα αυτό βλ. David Constantine, *Early Greek Travellers and the Hellenic Ideal*, Cambridge University Press, Cambridge / New York / N. Rochelle / Melbourne / Sydney, 1984, σελ.19.

14. *Lettres écrites sur une dissertation d'un voyage de Grèce, publié par Mr. Spon Medecin Antiquaire. Avec des Remarques sur les Medailles, les Inscriptions, l'Histoire ancienne & la moderne, la Geographie, la Chronologie, & une Carte des Détroits de Constantinople, selon les nouvelles découvertes de l'Antiquaire.* A Paris, chez Estienne Michallet, 1679.

15. *Réponse à la critique publiée par M. Guillet, Sur le Voyage de Grèce de Jacob Spon. Avec quatre Lettres sur le mesme sujet, le journal d'Angleterre du sieur Vernon, & la Liste des erreurs commise par M. Guillet dans son Athènes ancienne et nouvelle.* A Lyon, chez Antoine Celier, 1679.

16. Για τη διαμάχη Spon-Guillet βλ. H. Omont, "Athènes au XVIIe siècle, Relation du P. Robert de Dreux. Lettres de Jacob Spon et du P. Babin", ανάτ. από την *Revue des Etudes Grecques*, 58 (1901), σελ. 14 κ.ε., Λουκία Δρούλια, "Ο Spon και άλλοι ξένοι στην Αθήνα (ΙΖ' αιώνας)" στο *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σελ.3-23, Terence Spencer, *Fair Greece Sad Relic, Cedric Chivers, Portway Bath*, 1974, David Constantine, ό.π., ειδικότερα το κεφάλαιο "The 1670s. Spon and Wheler", σελ.7-33.

17. Βλ. H. Omont, ό.π. σελ. 15. Ο Jacob Spon γράφει χαρακτηριστικά σε γράμμα του προς τον abbé Jean-Paul de La Roque ότι στόχος του είναι να προειδοποιήσει το αναγνωστικό κοινό για την περίπτωση που ο Guillet συγγράφει και νέο μυθιστόρημα για την Ελλάδα.

18. *Réponse à la critique*, σελ.12-15. Βλ. σχετικά Έλια Χατζηπαναγιώτη, "Για μια τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18ου αιώνα", *Τετράδια Εργασίας* 17, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1993, σελ.487-491.

19. Ο περιηγητής Jacob Spon, όπως και η πλειοψηφία των περιηγητών που διέπλεεσαν την περιοχή με άλλο προσορισμό, κάνει μία μόνο πολύ σύντομη αναφορά στη χερσόνησο της Μάνης. Βλ. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, σελ.161-162.

20. "Il appartient à l'essence de tout récit à la première personne, en vertu même de ce caractère, de se poser comme non-fiction, comme document historique", Käte Hamburger, *Logique des genres littéraires*, Seuil, coll. "Poétique", Paris 1986, σελ.275. Σύμφωνα με τη Γερμανίδα θεωρητικό, η βασική αυτή λειτουργία του πρώτου προσώπου στην αφήγηση αποτελεί σημαντικό κριτήριο διάκρισης μεταξύ του λογοτεχνικού και μη-λογοτεχνικού κειμένου.

21. Guillet, *Athènes*, "Préface", 7η σελ. (χ.α.).

22. Βλ. ενδεικτικά στο *Athènes*, σελ. 22, 27, 45, 47, 59, 63-64, 66, 67 και στον *Lacédémone*, σελ. 62, 63, 75, 88, 90, 91, 94, 97, 98, 100, 104, 106, 107, 109. Ο αφηγητής απευθύνεται προς τον αναγνώστη για να του επιστήσει την προσοχή ως προς κάποιο σημείο, να τον παροτρύνει να ελέγξει ορισμένες αμφιλεγόμενες πληροφορίες μέσα από άλλα κείμενα, να αναγγείλει ένα θέμα που θα αναπτύξει στη συνέχεια κ.λπ.

23. Όπως για παράδειγμα, στο *Athènes* ο αφηγητής αναφέρεται σε πληροφορίες που συνέλεξε και έχει καταγράψει στις προσωπικές του σημειώσεις αλλά δεν θεωρεί σκόπιμο να τις αναφέρει, από φόβο να μην κουράσει τον αναγνώστη. Εφόσον οι πληροφορίες αυτές έχουν συλλεχθεί επιτόπου υποθέτουμε ότι είναι ο περιηγητής La Guilletière που απευθύνεται στον συγγραφέα Guillet. "Je vous en décrirais tous les sondages, si je n'avois peur de vous ennuyer, mais je les conserve dans mes memoires, tels que me les donna un des meilleurs Pilotes du pays" (σελ.22). Άλλοτε πάλι ο αφηγητής προτρέπει να ελεγχθεί το κείμενο του Στράβωνα σχετικά με την τοποθεσία της Κρανάης, απευθυνόμενος στον αναγνώστη όπως σε κάποιον που έχει το χρόνο και τη διάθεση επιστημονικών επαληθεύσεων. Και εδώ γνωρίζοντας ότι ο Guillet ήταν γνωστός λόγιος ιστοριογράφος θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτός είναι ο αποδέκτης του μηνύματος: "Vous qui avez le loisir de faire une Critique, je vous prie d'examiner pourquoi Strabon dans son neufvième Livre donne le nom de Cranaé à l'Isle qui est entre le

promontoire de Sunion & l'Éubée" (σελ.63-64). Ωστόσο ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις όπου το πρόσωπο του αποδέκτη διαγράφεται με κάποια μεγαλύτερη ακρίβεια, η ερμηνεία που δίνουμε παραμένει μία υπόθεση η οποία, όπως θα δούμε και παρακάτω, δεν είναι απαραίτητο να αποτελεί και τη μοναδική εκδοχή.

24. "Il y a du plaisir et de la justice à contenter, & mesme à passer les souhaits d'un Frère comme vous, qui par mille bons offices que vous me rendez en mon absence me persuadez bien que les noeuds de l'amitié nous unissent aussi étroitement que ceux de la naissance" (σελ.2).

25. Εκτός βέβαια από την αρχή του *Athènes* που ήδη μνημονεύσαμε και που πάντως δεν βρίσκει πουθενά συνέχεια στις υπόλοιπες σελίδες του κειμένου και άρα συνειδητά υποβαθμίζεται ως προς τη σημασία της αφού αφήνεται να ξεχαστεί.

26. *Lacédémone*, "Préface", 1η-2η σελ. (χ.αρ.).

27. Η δεύτερη έκδοση του *Athènes* πραγματοποιήθηκε την ίδια χρονιά, μόλις τρεις μήνες μετά την πρώτη (1675). Το αντίτυπο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης είναι της πρώτης έκδοσης, ενώ εκείνο της δεύτερης είχε την ευκαιρία να μελετηθεί στη συλλογή του κυρίου Στάθη Φινόπουλου τον οποίο και ευχαριστώ. Το 1676, κυκλοφόρησε η 3η έκδοση καθώς και η αγγλική μετάφραση.

28. *Lacédémone*, σελ. 1.

29. *Athènes*, σελ.21. Το Κάστρο Μαϊνης κατά τον Δήμο Ν. Μέξη τοποθετείται στον όρμο Οιτύλου, στο Λιμένι (*Η Μάνη και οι Μανιάτες*, Εστία, Αθήνα 1977, σελ.206, 318). Ο Γιάννης Σαΐτας διατυπώνει αντίθετη άποψη και το εντοπίζει στη θέση Τηγάνι (*Μάνη*, σειρά Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1987, σελ.14). Η άποψη Σαΐτα συμφωνεί με την τοπογραφική περιγραφή που δίνει ο Guillet (*Athènes*, σελ.28).

30. Στο *Athènes* αναφέρεται ότι ο περιηγητής La Guilletière φεύγει από την Τύνιδα στο τέλος Φεβρουαρίου 1669 και φθάνει στη Γένοβα στις 30 Μαρτίου. Μετά από πρόταση του καπετάνιου να πάει στην Αθήνα και παρακινούμενος από τους συνταξιδιώτες του, ξαναφεύγει και πλησιάζει τις ακτές της Πελοποννήσου στις 6 Απριλίου. Ο περίπλους της χερσονήσου της Μάνης ολοκληρώνεται στις 8 του ίδιου μήνα. Στην Αθήνα μένει από τις 22 Απριλίου μέχρι τις 5 Μαΐου. Φθάνει στην Κρήτη στις 8 Μαΐου και η αναχώρησή του, που περιγράφεται στο *Lacédémone*, γίνεται στις 21 Μαΐου. Αποβιβάζεται στην Κολοκυθιά της Μάνης κατά πάσα πιθανότητα στις 25 Μαΐου, ενώ στις 26 βρίσκεται ήδη στον Ταΰγετο. Στον Μυστρά παραμένει μέχρι τις 3 Ιουλίου. Η αφήγηση ολοκληρώνεται στη Λάρισα όπου φθάνει στις 22 Ιουλίου 1669.

31. Σχετικά με τις παύσεις στην αφήγηση βλ. Gérard Genette, *Figures III*, Seuil, coll. "Poétique", Paris 1972, σελ.128-129.

32. *Athènes*, σελ.21-30.

33. *Athènes*, σελ.32-38.

34. *Athènes*, σελ.39-48.

35. *Lacédémone*, σελ.62.

36. *Lacédémone*, σελ.67-69.

37. *Lacédémone*, σελ.69-70.

38. *Lacédémone*, σελ.70-75.

39. *Lacédémone*, σελ.77-79.

40. *Lacédémone*, σελ.80-87.

41. *Lacédémone*, σελ.100-102.

42. *Lacédémone*, σελ.102-104.

43. *Lacédémone*, σελ.104-110.

44. “[ces traîtres] consentirent que le Vizir fist bastir un Fort à Porto-Caglie, & un autre à Bytilo, sous pretexte d’y asseurer la liberté du commerce” *Athènes*, σελ.43.

45. Ο Κωνσταντίνος Ν. Σάθας αναφέρει ότι ο απεσταλμένος του μεγάλου βεζίρη, ο Κεζέ-Αλή-πασάς, αποβιβάσθηκε στη Ζαρνάτα με 6.000 άνδρες μετά τη λήξη του τουρκοβενετικού πολέμου στην Κρήτη και έχτισε κάστρα στο Πόρτο Κάγιο, στο Οίτυλο και στην Κελεφά (*Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1869, σελ.309). Την πληροφορία αυτή επαναλαμβάνει και ο Απ. Βακαλόπουλος (*Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 538). Ο Δήμος Ν. Μέξης όμως υποστηρίζει ότι οι Τούρκοι έχτισαν στα 1669-1670 τα κάστρα της Ζαρνάτας και της Κελεφάς, ενώ ανακατασκεύασαν το κάστρο του Πόρτο Κάγιο (*Η Μάνη και οι Μανιάτες*, ό.π., σελ.338, 354). Πράγματι το κάστρο αυτό είχε χτισθεί από τους Οθωμανούς το καλοκαίρι του 1569 αλλά κατεδαφίσθηκε από τις δυνάμεις του Βενετού ναυάρχου Μάρκου Querini στις 4 Ιουλίου 1570 (Ι. Χασιώτης, “Εξεγέρσεις στη Βόρεια Ήπειρο και στη Μάνη”, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, 1974, σελ.311-312). Ο Γιάννης Σαΐτας αναφέρει ότι οι Τούρκοι, μετά τη λήξη του τουρκοβενετικού πολέμου της Κρήτης, “ξανάχτισαν τα φρούρια της Ζαρνάτας και του Πόρτο Κάγιο και έχτισαν εξ αρχής το κάστρο της Κελεφάς” (*Μάνη*, ό.π., σελ.22-23). Το κάστρο της Ζαρνάτας χτίσθηκε το 1670 στα ερείπια του παλαιότερου βυζαντινού, ενώ το 1671 εγκαταστάθηκε εκεί τουρκική φρουρά (ό.π., σελ.32). Ο οικισμός του Οιτύλου είναι χτισμένος στη θέση της αρχαίας ακρόπολης, ενώ στα βυζαντινά χρόνια είχε και ένα φρούριο-κάστρο (ό.π., σελ.38).

46. “Selon les apparences, l’évenement du Siege de Candie reglera leur destinée. Quel sera cét évenement, Dieu le sçait”, *Athènes*, σελ.44.

47. *Athènes*, σελ.46-47.

48. Βλ. σχετικά Σπ. Λάμπρου, “Ο εις την Τοσκάναν εξοικισμός των Μανιατών”, *Νέος Ελληνομνήμων* 2(1905), σελ.399-421, Θ. Παπαδόπουλος, “Μανιάτες έποικοι στην Ιταλία τον 17ο αιώνα”, *Λακωνικά Σπουδαί*, Δ' (1979), σελ.396-474 και ΣΤ' (1982), σελ.182-258, Ζ.Ν. Τσιρπανλής, “Οι Μανιάτες της περιοχής της Τοσκάνης και της περιοχής του Τάραντα”, *Λακωνικά Σπουδαί*, Δ' (1979), σελ.105-159.

49. Βλ. Δ. Βαγιακάκος, *Οι Μανιάτες της Κορσικής*, Αθήνα 1970.

50. “Ne croyez pourtant pas que j’veuille donner des couleurs, je fais une Relation, & non pas une Apologie”, *Lacédémone*, σελ. 109.

51. Τίτλοι της εποχής, όπως για παράδειγμα: *Apologie ou les veritables mémoires de Madame la Connestable Maria Mancini*, Leyden 1678, αποδεικνύουν ότι κατά τον 17ο αιώνα στη Γαλλία η Απολογία (Apologie) ταυτίζεται με το ιστορικό και μη Απομνημόνευμα (Mémoires).

Η ΙΔΙΟΤΥΠΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ LA GUILLETIÈRE ΣΤΗ ΜΑΝΗ

52. Οι περιγραφές τοπίων, μη οικισμένων δηλαδή χώρων, είναι ευκολότερο να αποδοθούν ακόμη και από κάποιον που δεν επισκέφθηκε την περιοχή.

53. *Athènes*, σελ.32.

54. "Nous entrâmes dans une longue Cabane auprès de Maina", *Athènes*, σελ.38.

55. Βλ. για παράδειγμα στο *Athènes*, ολόκληρη την περιγραφή της δυτικής ακτής της Χερσονήσου, σελ. 21-29 καθώς και εκείνη της ανατολικής, σελ.48-53 και 56-58.

56. Βλ. ενδεικτικά στο *Athènes*, σελ. 22, 27, 49, 50.

57. Σχετικά με τους πορτολάνους και το περιεχόμενό τους βλ. Άννα Αβραμέα, "Η χαρτογράφηση του Παράλιου χώρου" στο *Ελληνική Εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 1972, σελ.179.

58. Το ενδιαφέρον για τη μαρτυρία και τα απομνημονεύματα συνδέεται ως ένα βαθμό και με την έκδηλη ανησυχία των Γάλλων ευγενών, μετά την ενδυνάμωση του απολυταρχικού καθεστώτος του Λουδοβίκου του 14ου, ο οποίος τους στερεί το προνόμιο να παίζουν σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της ιστορίας. Για τα απομνημονεύματα κατά την εποχή του κλασικισμού στη Γαλλία, βλ. René Démoris, *Le roman à la première personne. Du classicisme aux Lumières*, Publications de la Sorbonne, Librairie Armand Colin, Paris 1975 και ειδικότερα το κεφάλαιο "Les mémoires, l'histoire et la nouvelle", σελ. 59-97.

59. Βλ. σχετικά την πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη του Jacques Chupeau, "Les récits de voyages aux lisières du roman", *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, no. 3-4, mai-août 1977, σελ. 536-553.

60. Σχετικά με την εκδοτική ανάπτυξη και εξέλιξη του περιηγητικού κειμένου κατά τον 17ο αιώνα στη Γαλλία, βλ. Henri-Jean Martin, *Livre, pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598-1701)*, Librairie Droz, Genève, 1969, σελ.206-212 και 850-855.

61. "Account of a Journey through the District of Maina in the Morea", στο: Robert Walpole (ed.), *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey*, London 1817 και *The Letters of John B.S. Morritt of Rokeby*, London 1914.

62. Σημαντική ένδειξη αποτελεί άλλωστε και το φανταστικό και αλληγορικό ταξίδι το οποίο, ήδη πριν από τον Montaigne προσφερόταν για τον φιλοσοφικό και πολιτικό στοχασμό.

Η Μάνη και οι Μανιάτες στο ανθελληνικό κείμενο του Pauw και στους περιηγητές της προεπαναστατικής εποχής (1788-1821)

Ευγενία Στρατηγέα-Κεφαλληναίου

Η ΜΑΝΗ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΝΙΑΤΕΣ είναι έννοιες ηχηρές στην ταξιδιωτική φιλολογία και εμπεριέχουν πολλές αντιθέσεις. Από τη μια είναι οι κατευθείαν απόγονοι των αρχαίων Σπαρτιατών και οι επίγονοι των Κομνηνών και από την άλλη είναι απόγονοι των Σλάβων. Είναι οι γενναίοι πολεμιστές, αλλά και οι ληστές της ξηράς και οι πειρατές του Αρχιπελάγους. Είναι οι δούκες των καστρόπυργων και ο λαός των καλυβών. Είναι ο πλέον φιλόξενος λαός, αλλά και οι ανθρωποφάγοι του Pauw.

Οι απόψεις αυτές, θέσεις-αντιθέσεις, περιέχονται στα ταξιδιωτικά κείμενα των περιηγητών, στα οποία άλλοι καταθέτουν τις μαρτυρίες και εμπειρίες τους από την επιτόπια επίσκεψή τους και άλλοι, χωρίς ποτέ να έχουν γνωρίσει τη Μάνη και το λαό της, έχουν συνάξει πληροφορίες από αναγνώσεις, μελέτες ή αφηγήσεις, ή είναι μυθοπλασίες, με πρόθεση να προκαλέσουν το ενδιαφέρον των αναγνωστών για την κυκλοφορία των βιβλίων τους.

Με βάση το ανθελληνικό για τους Μανιάτες κείμενο του Ολλανδού φιλοσόφου Κορνηλίου de Pauw, που εξέδωσε το 1788, επιχείρησα να ανιχνεύσω την παρουσία στοιχείων δυσφημιστικών ή την παράθεση ευνοϊκών και πάντως διαφορετικών για τα ίδια θέματα, που διαπραγματεύεται ο Pauw στα περιηγητικά κείμενα των ταξιδιωτών, που αναφέρονται στη Μάνη κατά την προεπαναστατική περίοδο, προκειμένου από τη συγκεντρωτική παράθεση του υλικού αυτού, να διαγραφεί, όσο είναι δυνατόν αμερόληπτα, η πραγματική εικόνα των Μανιατών και να απαλειφθούν τα αμαυρά στοιχεία, που τους προσήψε το μισελληνικό κείμενο του Ολλανδού φιλοσόφου.

Η επιλογή αυτού του τρόπου έρευνας για την ανταπάντηση σε ορισμένες κατηγορηματικές θέσεις του Pauw, μολονότι περιορίζεται χρονικά σε κείμενα μιας τριακονταετίας περίπου, όμως επιτρέπει την ασφαλέστερη κατά το δυνατό εξαγωγή συμπερασμάτων, διότι κατά την περίοδο αυτή, όπου ο περιηγητισμός στην Ελλάδα έφθασε στο απόγειο της ακμής του, η Μάνη είχε την τύχη να δεχθεί πολλούς περιηγητές ποικίλων

τάσεων, οι οποίοι αντίθετα με τον Rauw, ήταν αυτόπτες μάρτυρες της γενικότερης κατάστασης του τόπου. Στα κείμενά τους εκθέτουν την κοινωνική, οικονομική και πολιτική κατάσταση που επικρατούσε, περιγράφουν τους κατοίκους, αναφέρονται στα ήθη και έθιμά τους και εκφράζουν ποικίλες απόψεις. Βεβαίως δεν αγνοούμε σ' αυτή την καταγραφή την παρέμβαση πάντα του προσωπικού παράγοντα και τις ποικίλες παραμέτρους πολιτικές, θρησκευτικές κι άλλες, που επηρεάζουν τις θέσεις που διατυπώνονται.

Ο Ολλανδός φιλόσοφος Κορνήλιος de Rauw¹ και εξελληνισμένα Πάβιος, ιερωμένος της καθολικής Εκκλησίας, ελληνομαθής και αρχαιολάτρης, εξέδωσε πολύτομο έργο με τίτλο, *Recherches Philosophiques*², για τους Αμερικανούς, τους Αιγυπτίους, τους Κινέζους και τους Έλληνες. Οι δύο τελευταίοι τόμοι του επτάτομου έργου του, που είχε απήχηση στην εποχή του και αποτέλεσε σταθμό η έκδοσή του, αφιερώνονται στην φιλοσοφική έρευνα για τους Έλληνες με κάποιες παρεκβάσεις για τη Νεότερη Ελλάδα, όπου έχυσε αρκετό δηλητήριο εναντίον όλων των Νεοελλήνων και τραυμάτισε τον πατριωτισμό και την αξιοπρέπειά τους. Στον β' τόμο περιέχεται ειδικό κεφάλαιο για τους Μανιάτες, όπου θέτει αρνητικά γι' αυτούς θέματα καταγωγής, γλώσσας, πειρατείας, ληστείας, ανελευθερίας και άλλα. Τα θέματα αυτά αποτέλεσαν αντικείμενο αποκλειστικά και μόνο επεξεργασίας γραφείου από τον Rauw³, γιατί ο ίδιος δεν επισκέφθηκε ποτέ την Ελλάδα, όπως θα έπρεπε για την αντιμετώπιση τόσο σοβαρών θεμάτων, που συνδέονται άμεσα με την ύπαρξη ενός λαού.

Η έρευνά μου στα περιηγητικά κείμενα της προεπαναστατικής περιόδου επικεντρώθηκε στην καταγωγή και την πειρατεία των Μανιατών, ως τα πλέον έντονα χαρακτηριστικά στοιχεία, με τα οποία άλλωστε ο Rauw προκάλεσε τον μανιάτικο λαό.

Α'

Καταγωγή: Πρώτο και μέγα θέμα που θέτει ο Ολλανδός συγγραφέας είναι η καταγωγή των Μανιατών σχετικά με την οποία αναφέρει τα εξής:

Το ολιγάριθμο αυτό έθνος δεν προέρχεται από τους αρχαίους Σπαρτιάτες, αλλά έλκει την καταγωγή του από ένα λαό, δηλωμένο εχθρό των Λακεδαιμονίων, δηλαδή των Λακώνων, που ζούσε κάτω από τον τυραννικό ζυγό της μητροπόλεώς του, που τους χρησιμοποιούσε για σκλάβους ή μάλλον για κτήνη⁴.

Συσχετίζει δε τους Μανιάτες με τους δορυφόρους του Νάβιδος (206-192 π.Χ)⁵ και σχολιάζει τις όμοιες πειρατικές τους δραστηριότητες.

Τον ισχυρισμό αυτόν του Pauw, αντικρούει στο οδοιπορικό του ο Άγγλος John Cam Hobhouse⁶, ο οποίος επίσης δεν επισκέφθηκε τη Μάνη, όταν περιηγήθηκε την Ελλάδα το 1809-1810, αλλά δανείσθηκε πολλά στοιχεία για τους Μανιάτες από το έργο του Ολλανδού φιλοσόφου. Τα στοιχεία, ωστόσο, αυτά δεν τα δέχθηκε άκριτα, αλλά με προϋπόθεση την πνευματική του καλλιέργεια και την κριτική του ικανότητα ανέτρεξε σε πρωτογενείς πηγές κλασικών και συγχρόνων του συγγραφέων και μαζί με την προσωπική του άποψη, που σχημάτισε για τους υπόδουλους Έλληνες κατά την επίσκεψή του στην Ελλάδα, καθόρισε τη δική του στάση, που παρακολουθούμε στο οδοιπορικό του. Γράφει λοιπόν ο Hobhouse:

Ο υπερόπτης συγγραφέας των φιλοσοφικών διατριβών για τους Έλληνες [και εννοεί τον Pauw], για να δώσει μία ταπεινότερη καταγωγή σε αυτόν τον λαό, είχε υπολογίσει μεταξύ των προγόνων του μερικούς από τους ξένους δορυφόρους του κτήνους Νάβιδος, οι οποίοι εξεδιώχθησαν, όπως λέει, από την πόλη της Σπάρτης, από τον στρατό της Αχαικής Συμπολιτείας. Αλλά στην εξιστόρηση εκείνης της συναλλαγής από τον Livius δεν βρήκα κάποια θετική υπόμνηση κάποιας εγκατάστασης, που να έγινε από τους βοηθούς του τυράννου στις 23 παράλιες πόλεις της Λακωνίας, οι οποίες αποσχίσθηκαν από την κυριαρχία της Σπάρτης⁷.

Και συνεχίζει ο Άγγλος περιηγητής χρησιμοποιώντας τον μεγάλο ιστορικό Gibbon⁸ για να τονίσει ακόμη περισσότερο την εσφαλμένη άποψη του Pauw:

Ο Gibbon, περισσότερο αιτιολογημένα όπως φαίνεται, κλίνει να κατατάξει μερικούς από τους περισσότερο πληγωμένους Είλωτες μεταξύ των προγόνων τους και, αν αυτό ήταν σημείο άξιο να υποστηριχθεί, θα μπορούσε νομίζω να αποδειχθεί για τους Σπαρτιάτες ότι είχαν μεταγγίσει λίγο από το αίμα τους στις φλέβες των ανθρώπων των γειτονικών πόλεων⁹.

Ο Hobhouse συνδέει τους Μανιάτες κατευθείαν με τους Ελευθερολάκωνες¹⁰, οι οποίοι, όπως σημειώνει, ονομάστηκαν Μανιάτες πολύ νωρίς, συγχρόνως με τη βασιλεία του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου¹¹. Και σε άλλο σημείο του οδοιπορικού του συμπληρώνει:

Αλλ' όμως οι πραγματικοί απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, εάν κάπου πρέπει να βρεθούν, είναι ανάγκη ίσως να αναζητηθούν ανάμεσα στα βουνά της Μάνης¹².

Και άλλοι επίσης περιηγητές αναφέρονται στην καταγωγή των Μανιατών από τους αρχαίους Σπαρτιάτες, όπως ο John Galt, πολυγραφότατος

Άγγλος συγγραφέας, που επισκέφθηκε άλλωστε τη Μάνη το 1810 και έχει αφιερώσει στο οδοιπορικό του ένα κεφάλαιο¹³ με επαινετικούς λόγους για τους Μανιάτες. Γράφει, λοιπόν, σχετικά με τη γενιά τους:

Η Μάνη είναι μέρος του αρχαίου εδάφους των Λακεδαιμονίων και είναι ακόμη αξία του ονόματος. Οι κάτοικοί της πραγματικά ουδέποτε υποτάχθηκαν, ούτε καν στους Ρωμαίους. Λέγεται ότι ο Αύγουστος είχε ελευθερώσει τις παράλιες πόλεις της Πελοποννήσου από τη Σπάρτη· αλλά οι κάτοικοι αυτής της περιοχής ήταν πάντοτε γνωστοί από τον τιμητικό τίτλο των Ελευθερολακώνων. Στην περίοδο του αυτοκρατορικού γεωγράφου Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου απέκτησαν το όνομα Μανιάτες, που το διατηρούν ακόμη. Ασφαλείς στα λημέρια τους επάνω στα βουνά τους υποστήριξαν την ανεξαρτησία τους¹⁴.

Ο Pauw, ωστόσο, προκειμένου να ενισχύσει τη μειωτική για τους Μανιάτες θεωρία του για την καταγωγή τους, χρησιμοποίησε και γλωσσικά στοιχεία, τα οποία ως γνωστόν αποτελούν το αδιάψευστο τεκμήριο της καταγωγής ενός λαού, και γράφει σχετικά:

Καθώς η ελληνική γλώσσα σταδιακά μεταβάλλεται από τους Μανιάτες, αυτοί διέφθειραν και το όνομα Οίτυλος σε Vitulo... Έχουμε δει ένα αντίγραφο της εγκυκλίου που έγραψαν [για να ζητήσουν βοήθεια από τους δεσπότες της Ευρώπης κατά των Τούρκων] και παραβάλλοντάς το με τις διάφορες πράξεις που είχαν γραφεί στα ελληνικά από τους καλογέρους του Βοιτύλου, δεν ήταν δυνατό να ανακαλύψουμε στο ελάχιστο ίχνη της διαλέκτου των αρχαίων Σπαρτιατών¹⁵.

Ο Hobhouse και πάλι σημειώνει τις ενστάσεις του μεταφέροντας στο οδοιπορικό του τις γλωσσικές απόψεις του Ελληνιστή Villoison, που επισκέφθηκε κατά το δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα, το 1875, την Τρίπολη, τον Μυστρά, τη Σπάρτη, την Τσακωνία κ.ά. Αναφέρει λοιπόν ο Άγγλος περιηγητής ότι: “Ο Villoison έχει ακόμα ανακαλύψει μερικά εναπομείναντα στοιχεία της δωρικής διαλέκτου στην ομιλούμενη ρωμαίικη γλώσσα της Μάνης”¹⁶ και παραθέτει σχετικά στοιχεία¹⁷.

Πραγματικά, ο Γάλλος ελληνιστής, ο οποίος από το 1772 είχε διατυπώσει τη γνώμη ότι τα ομιλούμενα ελληνικά είναι διάλεκτος των αρχαίων Ελλήνων¹⁸, αναφέρει ότι στη χώρα των Τσακώνων (le pay des Eleuthero-Lacons) επανήυρε τη διάλεκτο των Δωριέων, τη γλώσσα του Πινδάρου και του Θεοκρίτου¹⁹. Επίσης στα Προλεγόμενα της έκδοσης των σχολίων που έκαμε στην Ιλιάδα του Ομήρου, που εκδόθηκε τον ίδιο χρόνο με το έργο του Pauw, ο Villoison αναφέρεται στην αναντίρρητη σχέση της τσακωνικής με τη δωρική διάλεκτο και τη συγκρίνει με τη γλώσσα των Μανιατών, η οποία βρίσκεται στην ίδια δωρική διαλεκτική

ζώνη με την τσακωνική, και γράφει: "Tzacoum, qui multo puriorem quam ipsi Mainotae servaverunt linguam"²⁰.

Στην παρατήρηση του Ραυω σχετικά με την παραφθορά της ελληνικής γλώσσας από τους Μανιάτες με παράδειγμα τη λέξη Oetylos, που πρόφεραν Vitulo, είναι δυνατό να θεωρηθεί ως απάντηση σχετική αναφορά στο οδοιπορικό του William Martin Leake, ο οποίος επισκέφθηκε τη Μάνη, το 1805, και έδωσε πολλές πληροφορίες για τους κατοίκους και τον τόπο. Ειδικότερα, αναφερόμενος στη λέξη Οίτυλο παρατηρεί ότι διατηρεί το δίγαμμα της αρχαίας δωρικής²¹. Ας σημειωθεί εδώ ότι και η νεότερη έρευνα δέχεται το όνομα του χωριού Βοίτυλο ως "το μόνο βέβαιον και αναντίλεκτον παράδειγμα λέξεως διασωζούσης το δίγαμμα"²².

Εκτός από τη γλώσσα και άλλα στοιχεία μέσα στα περιηγητικά κείμενα της περιόδου που ανιχνεύουμε συνηγορούν στην αρχαία καταγωγή των Μανιατών. Ιδιαίτερα προβάλλεται το φιλελεύθερο πνεύμα των Μανιατών που διαγράφεται στην εμφάνιση και το ήθος τους, ως τεκμήριο ενισχυτικό της καταγωγής τους από τους αρχαίους Σπαρτιάτες. Οι σχετικές μαρτυρίες είναι δυνατό να αποτελέσουν απάντηση στην παρατήρηση του Ραυω ότι δεν υπήρξε μορφή ελευθερίας στο λαό, που ισχυρίζοταν ότι ήταν ανεξάρτητος. Με την άποψη αυτή ταυτίζεται και η θέση του Άγγλου περιηγητή William Gell, που επισκέφθηκε τη Δυτική Μάνη το Μάρτιο του 1805. Αυτός χαρακτήρισε:

απάνθρωπη την ελευθερία των Ελλήνων της Μάνης... και ότι στην καλύτερη περίπτωση η ελευθερία τους είναι αυτή που απολαμβάνει η φρουρά μιας πολιορκημένης πόλης με τον εχθρό στην πύλη και μέσα τον στρατιωτικό νόμο²³.

Σε αντίθεση προς αυτά, ο διάσημος βοτανολόγος καθηγητής John Sibthorp, που περιηγήθηκε πολλά μέρη της Ελλάδας και μας άφησε το μνημειώδες έργο *Flora Graeca*, επισκέφθηκε τη Μάνη την άνοιξη του 1795 και εκτός των άλλων εγκωμιαστικών στοιχείων για τους Μανιάτες έγραψε:

εντυπωσιαστήκαμε από την αντίθεση της μορφής των Μανιατών έναντι των άλλων Ελλήνων τους οποίους είχαμε δει ως τώρα. Η φύση του ανθρώπου φάνηκε εδώ να ξαναβρίσκει την αγέρωχη μορφή της· δεν παρατηρήσαμε τη δουλικότητα του πνεύματος και του σώματος, που διακρίνει κανείς στους υποταγμένους στους Τούρκους Έλληνες²⁴.

Ακόμη, ο Άγγλος αρχιτέκτονας C.R.Cockerell, που επισκέφθηκε τη Μάνη το 1812, έγραψε στο οδοιπορικό του για τους Μανιάτες τα εξής:

Ενδιαφερθήκαμε να γνωρίσουμε τους ελεύθερους Έλληνες –τους Έλληνες που ήταν πάντοτε ελεύθεροι από την εποχή της Σπάρτης και που υποστήριξαν την ανεξαρτησία τους κατά της Ρώμης, του Βυζαντίου και των Φράγκων– γι' αυτό επιθυμήσαμε να πληροφορηθούμε περισσότερα γι' αυτούς... Η ελευθερία φάνηκε να έχει αλλάξει τη φυσιογνωμία και τη συμπεριφορά του λαού· οι άνθρωποι ήταν χαρούμενοι και ευτυχισμένοι²⁵.

Και πιο κάτω περιγράφοντας τη φρουρά του καπετάνιου της Καρδαμύλης Μούρτζινου παρατηρεί ότι:

τρέφουν μακριά μαλλιά που διαχέονται στην πλάτη τους ως αληθινοί απόγονοι των Σπαρτιατών, που χτένιζαν τα μακριά μαλλιά τους πριν ορμήσουν στη μάχη²⁶.

Σχετικά με την τελευταία αυτή παρατήρηση είναι και όσα σημειώνει ο Galt για τη φρουρά του Μαραθωνησιού:

Όλοι είχαν μακρυά μαλλιά που ανέμιζαν, μια ιδιαιτερότητα από τους Σπαρτιάτες αν και πολύ παλιά, από τη μεγάλη εισβολή του Ξέρξη, ο οποίος εξοργίσθηκε όταν είδε τη μικρή συμμορία του Λεωνίδα να κτενίζεται προσεκτικά το βράδυ, πριν από τη φημισμένη μάχη των Θερμοπυλών²⁷.

Πάντως από την αναδίφηση και άλλων περιηγητικών κειμένων της εποχής, διαπιστώνεται γενικότερα ότι οι συγγραφείς τους θεωρούν ως δεδομένη τη σύνδεση των Μανιατών με τους αρχαίους Σπαρτιάτες και δεν θέτουν καθόλου τέτοιο θέμα. Ως εξαίρεση μπορεί να θεωρηθεί η μνεία του Chateaubriand στο οδοιπορικό του, το 1805, για σλαβική καταγωγή των Μανιατών, που έχει ως εξής:

Είχα τη δυστυχία να παρατηρήσω τους Μανιάτες σαν συνονθύλευμα ληστών, Σλάβων στην καταγωγή, οι οποίοι δεν είναι πλέον απόγονοι των Σπαρτιατών, όπως δεν είναι οι Δρούσοι απόγονοι του κόμητα de Dreux...²⁸.

Αλλά η γνώμη αυτή έτσι όπως δηλώθηκε αβάσιμα, χωρίς καμιά τεκμηρίωση, δεν βρήκε απήχηση και δε φαίνεται να επηρέασε τους συνοδοιπόρους του της περιόδου που μας απασχολεί.

Και για να κλείσουμε το θέμα της καταγωγής του μανιάτικου λαού θα αναφέρουμε ελληνικό κείμενο της ίδιας εποχής, που μαρτυρεί ότι οι Μανιάτες είχαν επίγνωση της ευγενούς τους καταγωγής. Πρόκειται για το ποιητικό κείμενο του στιχοπλόκου Μανιάτη Νικήτα Νηφάκη, ο οποίος αναφερόμενος στον Ταΰγετο και τα βουνά κοντά στον Κάβο Ματαπά εξιστορεί:

*Σ' αυτά τα όρη φύγανε οι μαύροι Σπαρτιάτες
και είν' αυτοί που λέγονται την σήμερα Μανιάτες.
Για να φυλάξουν την ζωήν και την ελευθερία*

έκτισαν χώρες στα βουνά και περισσά χωρία.
 Δεν ήτο φυσικόν σ' αυτούς να γίνουν σκλάβοι, δούλοι,
 αλλά να είν' ελεύθεροι, γιατί δεν ήταν μούλοι,
 αλλ' ήταν Σπάρτης γνήσια παιδιά τα καημένα
 κ' ελεύθερα γεννήματα και καλομαθημένα.
 Για τούτο χώρες έκτισαν στα όρη στα χωρία
 και ζουν έως την σήμερον εις την ελευθερία²⁹.
 (στ. 7-16)

Ερωτηματικά ωστόσο δημιουργεί μία άλλη αναφορά του Ραυω σε απομνημονεύματα της οικογενείας των Κομνηνών, τα οποία του γνώρισε ο Δεσποϊκ, γραμματέας του Βασιλιά της Λίλλης. Σ' αυτά γίνεται λόγος για την παρουσία επιγόνων της αυτοκρατορικής οικογενείας των Κομνηνών της Τραπεζούντας στο Οίτυλο και την ανάληψη της εξουσίας της αυτόνομης περιοχής της Μάνης από τη γενιά τους με τον τίτλο του Πρωτογέροντα. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται ότι ο Νικηφόρος, γιος του Δαβίδ Β', του τελευταίου αυτοκράτορα της Τραπεζούντας που έπεσε στους Τούρκους το 1462, διαφεύγοντας τη θανατική ποινή του Μωάμεθ Β', έφθασε στο Οίτυλο της Μάνης, το 1474 κατά τον Ραυω ή κατ' άλλους το 1472, όπου ανέλαβε τη διακυβέρνηση του τόπου την οποία συνέχισαν οι διάδοχοί του επί δύο ακριβώς αιώνες³⁰.

Κατά τον Ραυω ο Νικηφόρος ήταν ένας κοινός τυχοδιώκτης και δεν υπήρξε πραγματικά αυτός, που ισχυριζόταν ότι ήταν.

Η συγκριτική έρευνα μεταξύ του κειμένου του Ραυω και του έργου του Demetrius Comnène Stephanopoli, που αναφέρεται στην ιστορία του αυτοκρατορικού οίκου των Κομνηνών της Τραπεζούντας και την καταγωγή των Μανιατών Stephanopoli απ' αυτόν³¹, απέδειξε ότι ο Ραυω είχε πάρει πολλά στοιχεία από το έργο του τελευταίου, στα οποία αντιπαρέθεσε τα δικά του, χωρίς όμως καμιά τεκμηρίωση.

Ο συγγραφέας Stephanopoli, που ήταν οϊτυλιώτικης καταγωγής από τους Μανιάτες της Κορσικής, εκθέτει στο έργο του αναλυτικά την ιστορία της οικογενείας του, οι ρίζες της οποίας έφθαναν ως τους Κομνηνούς της Τραπεζούντας. Κατ' αυτόν ο Νικηφόρος ήταν πραγματικός γιος του αυτοκράτορα Δαβίδ Κομνηνού, ο οποίος για να αποφύγει τη θανατική καταδίκη του Σουλτάνου κατέφυγε στο Οίτυλο της Μάνης, στην οποία είχαν καταφύγει και άλλα μέλη Βυζαντινών ευγενών, όπως οι Κατακουζηνοί, μέλη των οίκων του Λάσκαρη, του Φωκά κ.λπ. Εκεί του απονεμήθηκε ο τίτλος του Πρωτογέροντα ή του Πρώτου της Συγκλήτου του Βοιτύλου, τον

οποίο κληροδότησε στους απογόνους του, που έδρασαν στην περιοχή ως το 1675, οπότε μετανάστευσαν στην Κορσική³². Σχετικά με το όνομα Νικηφόρος αντί του αναφερόμενου στις μεταβυζαντινές πηγές Γεωργίου, ο Stephanopoli γράφει ότι:

Το έργο *La Byzantine* του Ducange δίνει το όνομα Γεώργιος στον μικρότερο γιο του Δαβίδ, ο οποίος διέφυγε τη σφαγή της οικογενείας του· αλλά όλα τα χειρόγραφα που ομιλούν γι' αυτόν τον αποκαλούν Νικηφόρο.

Από τα χειρόγραφα αυτά ο ίδιος παραθέτει στο βιβλίο του τα εξής τρία: α) το συμβόλαιο του γάμου του Νικηφόρου ενώπιον του κυνογράφου της Πολιτείας του Οιτύλου, την 4 Ιαν. 1473³³, β) το έγγραφο του Αρχιερέα του Οιτύλου για τη βάπτισή του γιου του Αλεξίου την 1 Ιουλίου 1473³⁴ και γ) το ψήφισμα χωρίς χρονολογία, της Συγκλήτου των Λακεδαιμονίων με το οποίο έχρισε τον Νικηφόρο Πρωτογέροντα³⁵. Με πιθανότητα δε, δίνει τις εξής ερμηνείες για τη μετονομασία του Γεωργίου σε Νικηφόρο: α) Η αλλαγή του ονόματος θα βοηθούσε στην καλύτερη μεταμφίεσή του, ώστε να μην αναγνωρισθεί από τους Τούρκους. β) Ο συμβολισμός της λέξης Νικηφόρος (Νίκη+φέρω) ήταν ένας καλός οωνός και γ) Είναι πιθανό να ακολούθησε τη συνήθεια των δύο ονομάτων που έφεραν άλλα μέλη της οικογενείας του, όπως το όνομα της μητέρας του Νικηφόρου, που αναφέρεται ως Ελένη και Ειρήνη και της θείας του Σάρας, που αναφέρεται και ως Αικατερίνη³⁶. Ως προς το όνομα Stephanopoli ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο προικισμένος και γενναίος πρίγκηπας και διάδοχος του αξιώματος του Πρωτογέροντα Στέφανος Κομνηνός (+1545) κληροδότησε το βαπτιστικό του όνομα όχι μόνο στους διαδόχους του αλλά και στους άλλους εκ πλαγίου συγγενείς του και ακόμη στους περισσότερο αφοσιωμένους στο κόμμα του³⁷. Έτσι κοντά στο όνομα των Κομνηνών προστέθηκε και το όνομα των Στεφανόπουλων και τελικά παρέμεινε αυτό.

Στο ίδιο βιβλίο ο συγγραφέας έχει προτάξει, μετά τον πρόλογο, το δίπλωμα με το οποίο ο Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ του απένειμε τον τίτλο του ιππότη το 1782, λόγω της ευγενούς του καταγωγής. Οι διάδοχοί του παραιτήθηκαν το 1829 των δικαιωμάτων, που τους παρείχε αυτός ο τίτλος, υπέρ του μελλοντικού βασιλιά της Ελλάδας, με υπόμνημα που υπέβαλαν στον Κάρολο Χ΄ της Γαλλίας³⁸.

Νεότεροι μελετητές της ιστορίας της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας σχετικά με το θέμα του Νικηφόρου αναφέρουν ότι “η αυθεντική ιστορία αγνοεί τον Νικηφόρο”³⁹. Η άποψη αυτή βασίζεται σε γραπτές πηγές, οι οποίες αναφέρουν ότι ο τελευταίος αυτοκράτορας της Τραπεζούντας Δαβίδ Β΄ μαζί με τους επτά γιους του και τον ανηψιό του Αλέξιο καρατομήθη-

καν στην Κωνσταντινούπολη κατά διαταγή του Μωάμεθ Β΄ το 1463, ενώ ο όγδοος, τρίχρονος, γιος του Γεώργιος εξισλαμίσθηκε⁴⁰ και κατ' άλλους φονεύθηκε αργότερα⁴¹, ενώ κατ' άλλους εστάλη δώρο του Μωάμεθ στον Χασάν, σύζυγο της Αικατερίνης Κομνηνής, στην Ταυρίδα, όπου μεγάλωσε και παντρεύτηκε την κόρη του βασιλιά της Γεωργίας⁴². Σε μια ακόμη περίπτωση αναφέρεται ότι "πάντες οί έν Λακωνία και έκειθεν εις Κορσικήν και Εύρώπην διασπαρέντες Κομνηνοί είναι έκ θηλυγονίας"⁴³. Επομένως η Κομνηνοφυής από αρσενική γραμμή καταγωγή του Νικηφόρου, αμφισβητείται στις νεότερες μελέτες.

Όπως διαπιστώνεται, οι πηγές δεν συμφωνούν μεταξύ τους και τίθεται θέμα εγκυρότητας αυτών. Αρκετές από τις πηγές του Stephanopoli που ερευνήθηκαν, είναι ακριβείς, ενώ γι' άλλες δεν κατέστη δυνατό να βρεθούν τα ιστορικά έργα στα οποία αυτές περιέχονται. Ο Stephanopoli, όπως δηλώνει, κάνει ακόμη χρήση χειρογράφων, που διατηρούνταν σε πόλεις της Ιταλίας, σε μοναστήρια Ελλήνων μοναχών του Αγ. Βασιλείου και σ' εκείνα που βρίσκονταν στα χέρια απογόνων της περιφημης αυτής φυλής. Επίσης, αναφέρει ότι ένας μεγάλος αριθμός χειρογράφων των Ελλήνων για τους Κομνηνούς συγκεντρώθηκε από τον Ιανό Λάσκαρη⁴⁴.

Από όλα αυτά τα στοιχεία γίνεται φανερό ότι νεότεροι μελετητές δεν έχουν εξαντλήσει όλες τις πηγές και κυρίως εκείνες των χειρογράφων, που μνημονεύει ή υπαινίσσεται ο Stephanopoli. Έτσι το θέμα παραμένει ανοιχτό στην έρευνα όχι μόνο των ελληνικών πηγών αλλά και των τουρκικών αρχείων, που αναφέρονται στην πτώση της Τραπεζούντας, γιατί κι αυτά είναι δυνατό να διαφωτίσουν προβλήματα, όπως είναι η Κομνηνοφυής ή μη καταγωγή του Νικηφόρου.

Β'

Πειρατεία: Το δεύτερο μεγάλο επίσης θέμα, που έθεσε ο Ραυω και που απαντάται, όπως και της καταγωγής, σε όλους τους περιηγητές, είναι η ληστεία και η πειρατεία των Μανιατών. Είναι φαινόμενο που αναπτύχθηκε κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους και την Τουρκοκρατία και εξέθρεψε η βραχώδης και άνυδρη περιοχή της Μάνης⁴⁵. Το σχετικό κείμενο του Ραυω έχει ως εξής:

... στο Βοίτυλο ήταν η διαμονή του Επισκόπου και του τάγματος των καλογήρων υπό τις οδηγίες του Βασιλείου· αυτοί ήταν ληστές τόσο επικίνδυνοι όσο και το υπόλοιπο έθνος και συχνά οι ίδιοι κατηύθυναν τις αποστολές των κλεφτών και λήστευαν τους εμπόρους της Μεσσηνίας και τους Τούρκους της Κορώνης. Όταν περνούσε εβδομάδα χωρίς να έχουν κάμει

πλιάτσικο οι κάτοικοι του Βοιτύλου έπεφταν σε πένθος, γιατί νόμιζαν ότι τους είχε ξεχάσει η Θεία Πρόνοια.

Σ' αυτή τη γωνιά της Πελοποννήσου δεν αρκούσαν να σηκώσουν, όλα όσα μπορούσαν να βρουν στην ξηρά, αλλά έκαναν φοβερές πειρατείες, σύμφωνα με τις αρχαίες αρχές των δορυφόρων του Νάβιδος, που είχαν έλθει και αναμιχθεί με τους Ελευθερολάκωνες. Τέλος, οι ακτές της Μάνης ήταν τόσο επικίνδυνες για τους ναυτιλομένους, που αυτοί δεν τολμούσαν ούτε να πλησιάσουν να πάρουν νερό⁶⁶.

Ειδικότερα, αναφερόμενος ο Ραυω στους Κακόβουνους, δηλ. στους κατοίκους του Ταινάρου και των Θυρίδων, γράφει ότι

Ήταν πάντα οπλισμένοι και έσφαζαν χωρίς οίκτο αυτούς που έπεφταν ναυαγοί στον λακωνικό κόλπο. Στη συνέχεια έγδυναν τα πτώματα, τα οποία έμεναν χωρίς ταφή σ' αυτή τη θλιβερή παραλία, όπου όλα τα αντικείμενα που βρέθηκαν προκαλούν βαθύ τρόμο⁶⁷.

Με τα ίδια μελανά χρώματα περιγράφει τις επιλήψιμες για τους Μανιάτες δραστηριότητες και ο William Gell⁶⁸, καθώς και ο άλλος κατήγορος του Γένους, ο J.L.S. Bartholdy, που επισκέφθηκε την Ελλάδα το 1803-4 και αναφέρει στο οδοιπορικό του για την πειρατεία των Μανιατών⁶⁹, μεταφέροντας, όπως και ο Gell, παραλλαγμένες τις συκοφαντίες του Ραυω για να μη δείχνει, όπως γράφει ο Παν. Κοδρικάς, τη δουλική ηχώ του⁷⁰. Ο Bartholdy επιχείρησε να διασφαλίσει την εγκυρότητα των στοιχείων, που έχει παραθέσει με την επιβεβαίωσή τους, όπως γράφει, από τον ιππότη Μπενάκη, που ήταν γιος του πρώην Μπέη της Μάνης Μπενάκη⁷¹, και υπηρετούσε τότε ως γενικός πρόξενος της Ρωσίας στην Κέρκυρα.

Από μίαν άλλη σκοπιά είδαν το ίδιο θέμα άλλοι περιηγητές, όπως ο Άγγλος λόγιος John Morritt, που επισκέφθηκε τη Μάνη την άνοιξη του 1795 μαζί με τον Sibthorp και, όπως μαρτυρούν τα γράμματα, οι σημειώσεις και τα ημερολόγια και των δύο, εντυπωσιάστηκαν από τον μανιάτικο λαό. Γράφει λοιπόν ο Morritt για τη ληστεία και πειρατεία στη Μάνη:

Μας τους περιέγραψαν ως ληστές, τους οποίους καμιά σκέψη φιλοξενίας δεν μπορούσε να τους δεσμεύσει από την άσκηση του επαγγέλματος και ότι ο ξένος που θα διακινδύνευε να βρεθεί μέσα στα σύνορά τους μάθαινε να περιμένει την απώλεια της ελευθερίας του, ακόμη και της ζωής του, εκτός εάν τα εξαγόραζε με πολλά λύτρα.

Και αμέσως μετά αντικρούει ο ίδιος τις κατηγορίες αυτές με αυτά τα λόγια:

Τέτοιες ήταν οι διαδόσεις των Τούρκων διοικητών του Μοριά, τις οποίες επαναλάμβαναν οι έμποροι της Λειβαδιάς και του Ναυπλίου. Ήταν εύκολο

να διακρίνει κανείς πολλή υπερβολή σ' αυτές τις διηγήσεις. Μερικές φορές είχαμε συναντήσει μικρά σκάφη που οδηγούσαν οι Μανιάτες και μετέφεραν εμπορεύματα σε άλλα μέρη της Ανατολής όχι χωρίς την κατηγορία της ευκαιριακής πειρατείας· μάθαμε απ' αυτούς ότι ήταν πολιτική τους να διατηρούν όσο ήταν δυνατό την ανησυχητική φήμη, που προκαλούσε φόβο και μίσος στους Τούρκους⁵².

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1798, οι Δήμος και Νικολό Stephanopoli επισκέφθηκαν τη Μάνη και μεταξύ των άλλων αναφέρουν στο περιηγητικό τους ότι τους Μανιάτες τους συκοφαντούν για την πειρατεία σ' όλα τα γραφτά και σ' όλους τους άλλους λαούς. Την κατηγορία όμως αυτή αντέκρουσε ο γιος του Τζαννέτμπεη Μπεηζαδές, υποστηρίζοντας ότι η λέξη πειρατής για τους Μανιάτες σήμαινε υπερασπιστής της ελευθερίας⁵³.

Ο John Galt για το ίδιο θέμα διατυπώνει πολύ επιγραμματικά τις δικές του θέσεις:

Οι Μανιάτες χαρακτηρίζονται ως κλέφτες γιατί δεν είναι ικανοί να καταστρέφουν πολιτείες και να ερημώσουν αυτοκρατορίες· και πειρατές γιατί τα καταδρομικά τους είναι μόνο βάρκες⁵⁴.

Η μαρτυρία αυτή είναι ενδιαφέρουσα έστω και αν από τη διατύπωσή της δεν είναι δυνατό να συναχθούν στοιχεία θετικότερα, όμως η όλη στάση του Galt επιτρέπει την πιθανή ερμηνεία ότι αν οι Μανιάτες διέθεταν μεγάλες και ισχυρές πολεμικές δυνάμεις θα γινόταν λόγος για πόλεμο και όχι για πειρατεία και ληστεία.

Παράλληλα δηλαδή προς την αρνητική προσέγγιση της πειρατείας διατυπώνονται και άλλες απόψεις, περισσότερο ή λιγότερο ευνοϊκές, που χαρακτηρίζουν την πειρατεία ως πολεμική ενέργεια για την υπεράσπιση της ελευθερίας και ως μέσο εκφοβισμού των Τούρκων.

Ποικίλες λοιπόν είναι οι απόψεις των περιηγητών της προεπαναστατικής περιόδου στο θέμα που αμαύρωσε τη φήμη των Μανιατών, ωστόσο καμία κατηγορία δεν συγκρίνεται με την αποτροπιαστική εικόνα που έδωσε ο Ραυω γι' αυτούς, αποκαλώντας τους ανθρωποφάγους. Την άποψή του αυτή διατύπωσε ως εξής:

Είναι πολύ πιθανόν οι Μανιάτες της Λακωνίας να είχαν επίσης κατασπαράξει πολλούς Μωαμεθανούς του Μοριά μέσα στους παροξυσμούς της φανατικής τους λύσσας⁵⁵.

Ως απάντηση σ' αυτούς τους βάρβαρους χαρακτηρισμούς επανέρχομαι στο κείμενο του Morrill ο οποίος αποφάσισε να δώσει μαζί με τους συνοδοιπόρους του, όπως γράφει, ακριβείς πληροφορίες για τους Μανιάτες και σημειώνει:

Αν δω κανέναν αξεπέραστο κίνδυνο, αυτός δε θα είναι από τους κλέφτες αλλά από την υπερβολική φιλοξενία και την καλοσύνη των κατοίκων της Μάνης⁵⁶.

Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι ο Morrill πλέκει το εγκώμιο των Μανιατών για τη φιλοξενία που προσφέρουν στον ξένο, στο βαθμό μάλιστα που ο φιλοξενούμενός τους θεωρείτο ιερό πρόσωπο. Ο Hobhouse ανασκευάζει την κατηγορία του Pauw ως κατασκευάσμα του φόβου των Τούρκων⁵⁷ και ο Rouqueville, αντιδρώντας ακόμη πιο έντονα, την αποδίδει σε παράκρουση του δημιουργού της, που θέλησε να αποδώσει τα έθιμα των άγριων λαών της Αφρικής και στους κατοίκους της Μάνης⁵⁸.

Κατά την αναζήτηση των αιτίων που συνέβαλαν στην αρνητική στάση των τριών κατηγορών του Γένους διαπιστώσαμε κοινά σημεία αναφοράς, που επηρέασαν τις κρίσεις τους για τους Μανιάτες. Ιδιαίτερα τα θέματα της επαναστατικότητας και της ιδιότυπης ελευθερίας των Μανιατών, καθώς και του θρησκευτικού φανατισμού του κλήρου, που ενίσχυε αυτή την ελευθερία, απαντώνται πολύ έντονα στον Pauw και τον Gell.

Είναι πολύ πιθανό η καθολική προέλευση του Pauw να κατηύθυνε τους στοχασμούς του, όταν συνέτασσε τον λίβελό του. Το αντιορθόδοξο επίσης πνεύμα στο οδοιπορικό του Gell δείχνει ότι ο συντάκτης του είχε πολύ ενοχληθεί από τον τρόπο που τον αντιμετώπισε ο ιερέας των Κιτριών και από τα ισχύοντα στην Ορθόδοξη Εκκλησία⁵⁹. Ακόμη, ο Gell κατέγραψε την ενόχλησή του για την υπερπροστασία που γνώρισε κοντά στους Έλληνες άρχοντες της περιοχής, ίσως γιατί έτσι δεν μπορούσε να κινηθεί ελεύθερα για την πραγματοποίηση των ύποπτων κυρίως αρχαιολογικών προθέσεών του, και έφθασε μάλιστα να ειρωνευθεί κάποιους απ' αυτούς⁶⁰. Παράξενος δε είναι ο τρόπος που αντέδρασε ο Άγγλος περιηγητής για το σύστημα της διακυβέρνησης των Μανιατών, λησμονώντας ότι το σύστημα αυτό τους εξασφάλισε την ελευθερία, όταν όλα γύρω τους ήταν σκλαβωμένα κατά τη μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Το σύστημα αυτό της διακυβέρνησης, όπως τουλάχιστον σημειώνουν αρκετοί περιηγητές, οι Rouqueville⁶¹, Morrill⁶², Galt⁶³, Cockerell⁶⁴ κ.λπ., μοιάζει με τις αρχαίες αγγλικές βαρωνίες και οι ίδιοι οι περιηγητές έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για να το γνωρίσουν ως σταθμό όμοιας εξέλιξης του δικού τους συστήματος διακυβέρνησης, που θεωρείτο ως το πιο φιλελεύθερο σύστημα στην Ευρώπη.

Διαπιστώνεται ακόμη, ότι και οι τρεις είναι προκατειλημμένοι κατά των Μανιατών. Την προκατάληψή τους αυτή ο Gell και Bartholdy δεν

κατόρθωσαν να την ξεπεράσουν παρά το ότι επισκέφθηκαν οι ίδιοι και γνώρισαν από κοντά το λαό της Μάνης. Αντίθετα, την ενίσχυσαν επηρεασμένοι από τα φιλότουρκα αισθήματά τους, που δηλώνουν απερίφραστα στα έργα τους. Ο Ραυω πάντως ξεπέρασε και τους δύο και έφθασε να γίνει παραδοξογράφος συγγραφέας, γιατί δεν είδε και δεν έζησε από κοντά το λαό που αγωνιζόταν σκληρά για την επιβίωσή του και την ανεξαρτησία του. Ανελέητα και χωρίς οίκτο “φλυαρεί” “ο τερατολόγος σαδιστής” και “συκοφαντεί αναισχύντως το γένος” γράφει ο Κοραΐς, αποδίδει δε τη συμπεριφορά αυτή του Ραυω στη “μισάνθρωπη κακότητά του”⁶⁵.

Την πιο έντονη διαμαρτυρία κατά των κατηγοριών του Ολλανδού τιμητή των Ελλήνων Ραυω διατύπωσε ο Γάλλος ταξιδιώτης και μεγάλος φιλέλληνας Πέτρος Αυγουστίνος Guys στο έργο του *Suite Voyage Litteraire*, που δυστυχώς παραμένει ακόμη αδημοσίευτο⁶⁶.

Είναι πάντως βέβαιο ότι, λόγω του επιστημονικού κύρους που διέθετε ο Ραυω στην ευρωπαϊκή σκέψη, το φιλοσοφικό του έργο είχε απήχηση στη στροφή του 18ου αι., αλλά τα περιηγητικά κείμενα, που μελετήθηκαν και είναι αρκετά, δεν μαρτυρούν αντίστοιχα επιδράσεις του Ραυω πλην τριών-τεσσάρων περιπτώσεων. Αντίθετα μάλιστα, τα κείμενα των αυτόπτων περιηγητών, οι απόψεις των οποίων για τον λόγο αυτό βαραίνουν περισσότερο, αναιρούν τα αναφερόμενα από τον Ραυω ως προς την καταγωγή των Μανιατών και διασκεδάζουν τις άσχημες εντυπώσεις, που είχαν προκαλέσει τα αναφερόμενά του για την πειρατεία, την οποία σε μερικές περιπτώσεις τη δικαιολογούν έμμεσα ή και άμεσα, συμβάλλοντας έτσι στην αποκατάσταση της μόνης ανεξάρτητης φυλής στη μακρά περίοδο της δουλείας του Γένους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Considérations sur l'histoire et les mœurs des Mainotes C. de Pauw

Cette nation peu nombreuse, qui a été pendant plusieurs siècles répandue sur la plage occidentale de la Laconie, ne descend point, comme on l'a cru, des anciens Spartiates; mais elle tire au contraire son origine d'un peuple qui étoit ennemi déclaré de Lacédémone, c'est-à-dire les Laconiens sous-traités au joug tyrannique de leur métropole, qui les traitoit en esclaves ou plutôt en bêtes.

.....

Le chef lieu, ou la capitale des Mainotes du nord, a été en tout temps la petite ville d'Oetylos, qui étant une place maritime, se trouva au nombre des municipes affranchis.

Comme la langue grecque s'est prodigieusement altérée dans la bouche des Mainotes, ils ont corrompu le nom d'Oeutulos en celui de Vitulo, où résidoit ci-devant leur évêque avec une troupe de Caloyers de l'ordre de Basile, qui étoient des bandits aussi dangereux que le reste de la nation: souvent ils alloient eux-mêmes commander des expéditions de voleurs, et détrousser les marchands de la Messénie, et les Turcs de Coron. Quand toute une semaine s'étoit écoulée, sans qu'on eût pu faire la moindre capture, les habitans de Vitulo prenoient le deuil, et se plaignoient amèrement de la providence qui sembloit les oublier.

.....

Dans ce coin du Péloponnèse, on ne se contentoit pas d'enlever tout ce qu'on pouvoit trouver par terre, mais on y voloit encore horriblement par mer, suivant les anciennes maximes des satellites de Nabis, qui étoient venus se mêler avec les Eleuthéro-Lacons. Enfin, la côte de Maina étoit si redoutée des navigateurs, qu'ils n'osoient y toucher, même pour faire de l'eau durant la plus grande détresse des équipages.

Dans des mémoires relatifs à la famille impériale des Comnènes, dont je n'aurois eu aucune connoissance, si Croix, secrétaire du Roi à Lille en Flandre, n'avoit eu la bonté de me les communiquer, on trouve que vers l'an 1474, il parut chez les Mainotes un aventurier qui se disoit fils de David, dernier Empereur de Trébisonde de la race des Comnènes: l'anonyme qui a rédigé l'histoire de cette fatale dynastie, ne doute pas que cet aventurier, nommé Nicéphore, ne fût réellement tout ce qu'il prétendoit être; mais je me suis convaincu qu'il est impossible aujourd'hui de constater un fait enveloppé de tant de nuages, chez une nation telle que les Grecs

modernes, qui ont forgé tant de faux actes et tant de fausses légendes, que les Caloyers du mont Athos ne sont pas en état de les lire toutes durant le cours de la plus longue vie ().*

Quoi qu'il en soit, ce Nicéphore dont on vient de faire mention, eut l'art d'entraîner dans ses intérêts l'évêque de Vitulo, et se fit reconnoître par lui pour un Prince issu de la famille impériale des Comnènes: il prit en conséquence le titre de Proto-géronte, comme qui diroit premier vieillard ou premier sénateur de la côte de Maina, où ses descendans régnèrent depuis presque despotiquement. Enfin il n'y avoit aucune apparence de liberté dans cette forme de gouvernement, où les Proto-gérontes d'un côté, et le clergé de l'autre, opprimoient une nation qui prétendoit être indépendante.

Il est très-probable que les Mainotes de la Laconie ont aussi, dans les accès de leur rage fanatique, dévoré plusieurs Mahométans de la Morée:

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΗΣ ΔΕΥΞΑΝ ΧΡΟΥ ΑΜΙΝ 1473. Ιούναριον τετάρτη.

Αναφανίσισαν ἑλπροσίαν ἑμοῦ κυνόγραφου ἡσ πολλήλιας τοῦ
 βίβου καὶ κατοθεν πισίον μαρτίρων ἀπὸ τὸ ἕνα μαιροσ ὁ
 ἐξεχότατος ἄρχοντας νικέφορος ἰστοῦ αυτοκράτορασ Δαβιδ
 Κομνηνοῦ τῆσ τρεπιζόντασ καὶ ἀπὸ τὸ ἄλο μαιροσ ὁ ἄρχοντιασ
 Πέτροσ πατήρ τῆσ ἑρχόντισασ Ελένιασ τὴν δπίαν δίδα τοῦ
 ἀνεθεν ἐξεχότατε μεφεόρου δια γνήτε νομίμο καθὸσ θέλει ἡ
 νόμη τῆσ Εκλισίας. Νικέφοροσ, Πέτροσ, &c.

Συμβόλαιον γάμου του Νικηφόρου

(I) Χιλοσὸ τετρακοσιόσ ἐβδομικοσὸ ἡλιάρη Ιούλια προλή
 ἔχει ἐν παιδίῳ τοῦ ἐξεχότατε Νικεφόρου τοῦ αυτοκράτορα
 Δαβιδ Κομνηνοῦ τρεπιζοῦντοσ, καὶ τῆσ αρχοντισασ Ελένιασ
 τοῦ ἄρχοντοσ Πέτροσ ἔβαπτισε ἑμιροτε καὶ ὀνομάσε Αλέξιοσ ἀπὸ
 ἑμου τοῦ Αρχιερέοσ τοῦ Βηθύελοσ, &c.

Εγγραφο βάπτισης του Αλεξίου, γιου του Νικηφόρου

(1) Voici le décret rendu en faveur de
 Nicéphore.

Ἡ ἡσ Λακιδέμονιασ γερουσίασ ἐπιγνηνὸσκισαν καὶ καλίεισον
 προλογέροντα τὸν νικέφορον Κομνηνὸν τοῦ Δαβιδ ὁμοιε καὶ
 ἡπέχεται τοῦ διάφιλάξαι αὐτὸν ἀπὸ τὸν βαρβάρικὸν διογμόν
 καὶ Αρχιερέσ καὶ Ιερέσ πάντεσ φρονίζουσε περὶ τὸν ἀπογονον
 αὐτοῦ.

*Ψήφισμα της Γερουσίας των Λακεδαιμονίων με το οποίο ἔχρισε
 τον Νικηφόρο Πρωτογέροντα*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τον Corneille de Pauw (1739-1799), ιερέα, συγγραφέα, φιλόσοφο βλ. *Biographie Universelle, ancienne et moderne*, 1823, τ. 33, σελ. 227-230, Εμμ. Ν. Φραγκίσκου, “Δύο κατήγοροι του Γένους C.D. Pauw (1788) και J.S. Bartholdy (1805)” στη συλλογική έκδοση *Περιηγήσεις στον ελληνικό χώρο*, Αθήνα 1968, σελ. 50-66.

2. Ο Pauw είναι ο συγγραφέας των επόμενων τριών σημαντικών έργων: α'. *Recherches sur les Americain*, Berlin 1768-69, 2 τ., β'. *Recherches sur les Egyptiens et les Chinois*, Berlin 1768-69, 2τ., γ'. *Recherches sur les Grecs*, Berlin 1788, 2τ. και συγκεκριμένα τα τρία έργα με τίτλο: *Oeuvres Philosophiques de Pauw*, Paris 1795, τ. 1-7.

3. C.D. Pauw, “Considerations sur l’ Histoire et la moeurs de Mainotes” στο βιβλίο: *Recherches Philosophiques sur les Grecs*, τ.2., Berlin/Paris 1888, σελ. 4141-425 (Στο εξής η αναφορά μας στο κεφάλαιο αυτό θα δίνεται με την ένδειξη Pauw).

4. Ο.π., σελ. 414.

5. Ο Νάβις βασιλεύσε στη Σπάρτη από το 206 ως το 192 π.Χ. Σχετική βιβλιογραφία W.S. Robins, *The position of the Helots in the time of Nabis 206-192 B.C.*, University of Birmingham Historical Journal, 6 (1958), σελ. 93-98, B. Shimron, *Nabis of Sparta and the Helots*. *Classical Philology*, 61 (1966), σελ. 1-7, Ιω. Γ. Ταϊφάκου, *Νάβις και Φλαμινίνος. Η σύγκρουσις του τυράννου μετά της Ρώμης και των εν Λακωνία συμμάχων αυτής*, Αθήναι 1972, του ιδίου, *Ρωμαϊκή Πολιτική εν Λακωνία*, Αθήναι 1974, σελ. 33-34.

6. J.C. Hobhouse, *A Journey, through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, 2nd ed., London 1813, σελ. 230-237, τ.2, σελ. 1092-1096. Ειδικότερα για την αναφορά του J.C. Hobhouse στους Μανιάτες βλ. Ε. Στρατηγέα-Κεφαλληνναίου, “Η Μάνη στο οδοιπορικό του Hobhouse (1809-1810)”, *Λακωνικά Σπουδαί*, ΙΑ’ (1992), *Θησαύρισμα, Αριστείον Πνευματικόν εις τον Δικαίον Β. Βαγιακάκον*, ΙΑ’ (1992), σελ. 413-433.

7. J.C. Hobhouse, *A Journey...*, ό.π., σελ. 231.

8. Ο Άγγλος ιστορικός Edward Gibbon (1737-1794), βασιζόμενος στο έργο του Στράβωνος, όπου αναφέρεται η παρουσία στην περιοχή της Μάνης “μιας εγχώριας και ίσως αρχικής φυλής” (*Γεωγραφικά*, Parisiis 1853, lib. Η’, cap. V. σελ. 113-314), σημειώνει ότι “η καταγωγή της θα μπορούσε, σε κάποιο βαθμό, να προέρχεται από τους πολύ πληγωμένους Είλωτες” (βλ. Ed. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, London 1902, τ.6, σελ. 70).

9. J.C. Hobhouse, *A Journey...*, ό.π., σελ. 231.

10. Οι Ελευθερολάκωνες ήταν οι κάτοικοι των λακωνικών παράλιων, κυρίως πόλεων, που είχαν ανακηρυχθεί ελεύθερες από τον Τίτο Φλαμινίνο (Livius, XXXIV, 40), είχαν αποσπασθεί από τη Σπάρτη ήδη από τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. και είχαν συγκροτήσει το παλαιό “Κοινόν των Λακεδαιμονίων”. Το 22 π.Χ. έγινε αναδιοργάνωση του Κοινού αυτού των 24 πόλεων από τον Αύγουστο, όπως λέει ο Πausanίας, και μετονομάσθηκε σε “Κοινόν των Ελευθερολακώνων”. Οι πόλεις αυτές επί των ημερών του Pausanias ήταν οι εξής δεκαοκτώ: Γύθειον, Τευθρώνη, Λάς, Πύρριχος, Καινήπολις, Οίτυλος, Λεύκτρα, Θαλάμαι, Αλαγονία, Γερηνία, Ασωπός, Ακρίαί, Βοιαί, Ζάραξ, Επίδαυρος, Λιμηρά, Βρασιαί, Γερόν-

θραι, Μαριός. Οι άλλες έξι πόλεις που περιγράφει επίσης ο Πausανίας: Καρδαμύλη, Μέσα, Αχιλλείος, Πέφνος, Ιππόλα και Ψαμαθούς ανήκαν στη Σπάρτη, όπως ο ίδιος σημειώνει, και δεν ήταν αυτόνομες (βλ. Ν.Δ. Παπαχατζή, "Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις", Κορινθιακά και Λακωνικά, Αθήνα 1976, σελ. 336, 405-456.)

11. Ο Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος στο έργο του *Administrando Imperio*, εκδ. Βόννης, 1840 κεφ. 50, σελ. 224, αναφέρει τα εξής σχετικά με τη Μάνη και τους Μανιάτες: "Ιστέον ότι οί τοῦ κάστρου Μαΐνης οικήτορες οὐκ εἰσὶν ἀπό τῆς γενεᾶς τῶν προρρηθέντων Σκλάβων [Μηλιγγῶν καὶ Ἐζεριτῶν] ἀλλὰ ἐκ τῶν παλαιότερων Ρωμαίων, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρά τῶν ἐντοπίων Ἕλληνας προσαγορεύονται διὰ τό ἐν τοῖς προπαλαιοῖς χρόνοις εἰδωλόλατρας εἶναι καὶ προσκυνητάς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιούς Ἕλληνας".

12. J.C. Hobhouse, *A Journey...*, ό.π., σελ. 231-232.

13. John Galt, *Voyages and Travels in the years 1809, 1810 and 1811; containing Statistical, Commercial and Miscellaneous Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey*, London 1812, σελ. 147-160.

14. Ό.π. σελ. 147-160.

15. Pauw, 415, 423.

16. J.C. Hobhouse, *A Journey...*, ό.π., σελ. 231.

17. Ό.π. σελ. 1092-1096.

18. *Histoire de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, τ. 38, σελ. 64.

19. J.B.C. d'Ansse de Villosion "Mémoire sur quelques Inscriptions", *Histoire de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris 1809, τ. 47, σελ. 284.

20. Ομήρου Ιλιάς συν τοις Σχολίοις. Homeri Ilias ad veteris codicis veneti fidem recensita. Scholia in eam antiquissima, John Baptista Caspar d'Ansse de Villosion, Venetiis 1788, σελ. XLIX. Βλ. επίσης Δ.Β. Βαγιακάκου, "Κοινά γλωσσικά στοιχεία εις την διάλεκτον της Τσακωνιάς και της Μάνης", *Χρονικά των Τσακόνων*, Ζ' (1986), σελ. 76-126.

21. William Martin Leake, *Travels in the Morea*, τ. 1, London 1830, σελ. 330.

22. Α.Σ. Σκιάς, "Περί διασώσεως του δίγαμμα εν τινι νεοελληνική λέξει", *Επιστημονική Επετηρίς*, Ζ' (1910-1911), σελ. 217.

23. William Gell, *Narrative of a Journey in the Morea*, London 1823, σελ. 268-269.

24. John Sibthorp, *Remarks added to the Journal of the Morrill illustrating Part of his Route through the ancient Messenia and Laconia (From the papers of the late Dr. Sibthorp*, στο βιβλίο R. Walpole, *Memoirs...*, ό.π., σελ. 61.

25. S.P. Cockerell, *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817. The Journal of C.R. Cockerell*, N. York/Bombay 1903, σελ. 91, 89.

26. Ό.π., σελ. 93.

27. John Galt, *Voyages and Travels in the years 1809, 1810 and 1811 containing Statistical, Commercial and Miscellaneous Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey*, London 1812, σελ. 150.

28. Le Vicomte de Chateaubriand, *Itinéraire de Paris a Jérusalem*, Paris 1856 τ. 1, σελ. 98 και σε μετάφραση Σατωβριάνδου, *Οδοιπορικόν εκ Παρισίων εις Ιεροσόλυμα και εξ Ιεροσολύμων εις Παρισίους*, μετ. Εμμ. Δ. Ροσίδου, εν Αθήναις 1860, τ. 1, σελ. 427.

29. Νικήτα Νηφάκη (1748-1818 περ.), *Μανιάτικα Ιστορικά Στιχουργήματα*, εκδιδόμενα... υπό Σωκρ. Β. Κουγέα, Αθήναι 1966, σελ. 35.
30. C.d. Pauw, *ό.π.* σελ. 418.
31. Dem. Stéphanopoli, *Précis Historique de la Maison Impériale des Comnènes, où l'on Trouve l'Origine, les Moeurs et les Usages des Maniotes*, Amsterdam 1784. Στην καταγωγή από το Οίτυλο της Μάνης των Στεφανόπουλων, οι οποίοι μετανάστευσαν στην Κορσική (1675), αναφέρεται επίσης το χειρόγραφο χρονικό του Ιερέα Νικ. Στεφανόπουλου, υπογραμμένο στις 26 Αυγούστου 1738 με τίτλο Βιβλίων των Στεφανοπούλων. Το χρονικό αυτό εξέδωσε ο Γ. Γ. Παπαδόπουλος στο Παράρτημα του περ. *Πανδώρα*, το 1865 με τίτλο, "Χρονογραφία περί της καταγωγής των εν τη Μάνη Στεφανοπούλων από τους Κομνηνούς" (σελ. ια'-ιε'). Η χρονογραφία αυτή επανεκδόθηκε από τον Δ.Β. Βαγιακάκο στο βιβλίο του, *Μανιάται της Κορσικής*, Αθήναι 1976. τ. 1, σελ. α'-κδ', 1-105.
32. *Ό.π.*, σελ. 77 και παραπέμπει στο έργο του Ducange, *Familiae Augustae Byzantinae*, σελ. 195.
33. *Ό.π.* σελ. 20 (βλ. Παρ/μα II)
34. *Ό.π.* σελ. 21 (βλ. Παρ/μα II)
35. *Ό.π.* σελ. 24 (βλ. Παρ/μα II)
36. *Ό.π.* σελ. 77-78
37. *Ό.π.* σελ. 22-23, 100-101
38. William Miller, *Trepizond, the last Greek Empire*, London 1926, σελ. 114.
39. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, "Ο τελευταίος Κομνηνός κατ' έγγραφον επίσημον του Μητροπολίτου Ηρακλείας Νεοφύτου (1695)", *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 2 (1885), σελ. 667. - William Miller, *Trepizond ...*, *ό.π.*, σελ. 113-114.
40. Λαονικός Χαλκοκονδύλης, *De rebus Turcicis LIX*, σελ. 497 (*Corpus Historiae Byzantinae*), Ducange, *Familiae Augustae Byzantinae*, 1680, σελ. 195.
41. Τρ. Ε. Ευαγγελίδου, *Ιστορία της Τραπεζούντος από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς (756 π.Χ.-1897)*, Εν Οδησσώ 1898, σελ. 168-169.
42. William Miller, *Trepizond...*, *ό.π.*, σελ. 109.
43. Τρ. Ε. Ευαγγελίδου, *Ιστορία...*, *ό.π.*, σελ. 165.
44. Dem. Stephanopoli, *Précis...*, *ό.π.*, σελ. 47-48.
45. Για την πειρατεία βλ. D.A. Ζακυνθηνός, "Corsaires et Pirates dans les mers Grecques au temps de la domination Turque", *L'Hellénisme Contemporain*, 1938/1939, σελ. 696-738 όπου πλούσια σχετική αλληλογραφία. Επίσης, Τρ. Κωνσταντινίδου, "Η πειρατεία και καταδρομή και οι Έλληνες". Ανάτυπο από τη *Ναυτική Επιθεώρηση*, 1949.
46. Pauw, σελ. 415-416.
47. Pauw, σελ. 417.
48. W. Gell, *Narrative of a Journey in the Morea*, *ό.π.*, σελ. 265.
49. J.L.S. Bartholdy, *Voyage en Grèce fait dans les années 1803 et 1804*, Paris 1807, τ. 1, σελ. 195.
50. Παν. Κοδριχά, *Observations sur le Voyage en Grèce fait dans les années 1803-4 par S.C.S. Bartholdy*, ανάτυπο από *Magazine Encyclopédique*. Paris, 1808.
51. Πρόκειται για τον Πρόκριτο της Καλαμάτας που έλαβε μέρος στην επα-

Ε. ΣΤΡΑΤΗΓΕΑ-ΚΕΦΑΛΛΗΝΑΙΟΥ

ναστατική κίνηση του 1770 με τη βοήθεια των Ρώσων Ορλώφ, βλ. Μ.Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*.

52. John Bacon S. Morritt, "An Account of a Journey through the District of Maina, in the Morea" στο βιβλίο Rob. Walpole, *Memoirs relating to European and Asiatic Turkey and Other Countries of the East*, London 1818, σελ. 34.

53. *Voyage de Dimo et Nicolo Stéfanopoli en Grèce pendant les années V et VI (1797 et 1798 v. st.)*, Paris 1800, τ. 1, σελ. 203-207, και σε μετάφραση Α. Σπήλιου, προλεγόμενα, επιμέλεια, σχολιασμός Τάσσου Βουρνά, Αθήνα 1974, σελ. 133-135.

54. John Galt, *Voyages...*, ό.π., σελ. 148.

55. Pauw, σελ. 420.

56. John Bacon S. Morritt, *An Account...*, ό.π., σελ. 43.

57. J.C. Hobhouse, *A Journey...*, ό.π., σελ. 237.

58. F.C.H.L. Pouqueville, *Voyage en Morée, en Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Othoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801*, Paris 1805, τ. 1, σελ. 206.

59. W. Gell, *Narrative of a Journey...*, ό.π., σελ. 277-283.

60. Ό.π., σελ. 264-265.

61. F.H.C.L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce*, Paris 1827, τ. 5, σελ. 604-5.

62. J.B.S. Morritt, *An Account...*, ό.π., σελ. 39-40.

63. John Galt, *Voyages...*, ό.π., σελ. 154.

64. S.P. Cockerell, *Travels...*, ό.π., σελ. 97.

65. Αδ. Κοραή, *Αλληλογραφία*, ΟΜΕΔ, Ερμής, 1810-1816, τ. 3, σελ. 350.

66. Το έργο αυτό του Guys αποτελεί συνέχεια προγενέστερου έργου του με τίτλο, *Voyage Litteraire de la Grèce, ou Lettres sur les Grecs Anciennes et Modernes, avec un Parallèle de leurs Moeurs* (1771), το οποίο εξαιτίας του φιλελληνισμού του είχε προκαλέσει την αυστηρή κριτική του Ολλανδού φιλοσόφου. Το νεότερο έργο *Suite du Voyage Litteraire*, εμπνευσμένο από ακραιφνή φιλελληνισμό, συνέγραψε ο Γάλλος περιηγητής προκειμένου να απαντήσει στις κριτικές, υπερασπιζόμενος τον εαυτό του και τους άκριτα κατηγορούμενους από τον Pauw νεότερους Έλληνες (βλ. Ιφιγένειας Αναστασιάδου, *Ο Φιλέλλην Γάλλος περιηγητής Πέτρος Αυγουστίνος Γκυσ και το ανευρεθέν εξάτομον ανέκδοτον έργον του*, ΠΑΑ, 47 (1972), σελ. 130-140).

Μυθοπλασία και περιήγηση: Οι Stephanopoli στη Μάνη του Sérieys

Έλια Χατζηπαναγιώτη

“[...] quel est donc ce Buonaparte qui, du bruit de sa renommée, réplit toute la terre? Est-ce un Grec? -Non, répond Stephanopoli, c'est un Corse [...] il est pourtant Athénien pour la politique, Spartiate pour la valeur, et Thébain pour la manoeuvre militaire.”

Sérieys, *Voyage*, τ. II, σελ. 189

ΤΗΝ ΑΝΟΙΞΗ ΤΟΥ 1799, ο Dimo και ο Nicolo Stephanopoli¹ άφηναν πίσω τους τη Βενετία, ξεκινώντας για την Ήπειρο και τη Μάνη, με σκοπό να συλλέξουν πληροφορίες για τις πολιτικές διαθέσεις των κατοίκων των περιοχών αυτών για λογαριασμό του Βοναπάρτη². Το ταξίδι τους κράτησε περίπου ένα χρόνο³ και μετά την επιστροφή τους συνέταξαν υπομνήματα με τις παρατηρήσεις και τις εντυπώσεις τους. Σ' αυτά βασίστηκε αργότερα ο καθηγητής της Ιστορίας Antoine Sérieys⁴ για να δώσει στο πλατύ κοινό μια περιγραφή του ταξιδιού τους στα 1800⁵. Το έργο του είναι σήμερα η ουσιαστική πηγή πληροφοριών για την αποστολή των Stephanopoli, καθώς τα χειρόγραφα τους δεν φαίνεται να έχουν σωθεί⁶.

Η στάση του επιστημονικού κοινού απέναντι στην περιγραφή του Sérieys στάθηκε σχεδόν πάντα αρνητική⁷. Η πιο σκληρή διατύπωση της στάσης αυτής, που αφορά ωστόσο συλλήβδην στο έργο του Sérieys, οφείλεται σ' έναν βιογράφο του, που τον χαρακτηρίζει ως “εξίσου αγύρτη όσο και πολυγραφότατο”⁸. Χαρακτηρισμός που δείχνουν να στηρίζουν η ιδεολογική του αστάθεια⁹ και τα διάφορα τεχνάσματα, στα οποία κατέφευγε συχνά για να αυξήσει τη δημοσιότητα των έργων του και κατ' επέκταση να ενισχύσει τα πενιχρά εισοδήματά του¹⁰. Η δυσπιστία ωστόσο των ιστορικών απέναντι στην περιγραφή του ταξιδιού των Stephanopoli δεν στηρίζεται σε μία γενική αποτίμηση του έργου του Sérieys. Αν το συγκεκριμένο έργο κρίθηκε συχνά αναξιόπιστο ως ιστορική πηγή, τούτο οφείλεται στην ιδιομορφία που παρουσιάζει ως κείμενο, και που θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε και να ερμηνεύσουμε στη μελέτη αυτή.

Από τα λίγα παραδείγματα ταξιδιωτικών περιγραφών που, χωρίς να ανήκουν στην κατηγορία των φανταστικών ταξιδιωτικών περιγραφών, εμπεριέχουν πληθώρα μυθιστορηματικών στοιχείων, το έργο του Sérieys προσφέρει στον ερευνητή ένα εξαιρετικά πρόσφορο πεδίο έρευνας των σχέσεων των ταξιδιωτικών περιγραφών και του μυθιστορήματος ως λογοτεχνικών ειδών.

Κοινός τόπος της έρευνας για την ταξιδιωτική φιλολογία είναι πλέον η άποψη, ότι περιγραφές ταξιδιών αντιμετωπίζονται από την έρευνα κυρίως ως πηγή ιστορικών πληροφοριών και μόνο σπάνια αποτελούν αυτές καθαυτές αντικείμενο έρευνας. Τούτο ισχύει και για το *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli*. Το έργο χρησιμοποιήθηκε συχνά λόγω του πλούσιου περιεχομένου του ως πηγή ιστορικών και εθνολογικών πληροφοριών για την περιοχή της Μάνης, ποτέ όμως δεν εξετάστηκε ως κείμενο, και ως εκ τούτου ποτέ δεν αναδείχθηκε η ιδιομορφία του, η στενή σχέση του με το μυθιστόρημα, που τελικά αποτελεί και το πιο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό του. Η έρευνα που προτείνουμε εδώ, προϋποτίθεται σε τελική ανάλυση, ακόμα και για μία σωστή αποτίμηση των παρεχομένων ιστορικών και εθνολογικών πληροφοριών, καθώς μόνο μέσα από αυτήν εντάσσονται οι εν λόγω πληροφορίες, μέσα στο συγκεκριμένο που συνιστούν οι ιστορικές, ιδεολογικές και λογοτεχνικές συνθήκες παραγωγής του κειμένου που μας τις προσφέρει, και ερμηνεύεται η σχέση τους με την ιστορική πραγματικότητα στην οποία αναφέρονται.

Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί, ότι το έργο του Sérieys δεν διαβάστηκε από τους ερευνητές παρά αποσπασματικά. Η προσοχή τους δεν επικεντρώθηκε παρά στα αποσπάσματα εκείνα που θεωρούσαν πλούσια σε ιστορικές ή εθνολογικές πληροφορίες. Έτσι, μεγάλα τμήματα του έργου θεωρήθηκαν ως μη έχοντα ενδιαφέρον ή σημασία για την ιστορική έρευνα και εκτοπίστηκαν στο περιθώριο της έρευνας, σαν να μη γράφτηκαν ποτέ. Δεν καταβλήθηκε καν η προσπάθεια να ερμηνευθεί η σχέση των τμημάτων αυτών προς εκείνα τα οποία χρησιμοποιήθηκαν από την ιστορική έρευνα, αλλά αντιθέτως η έρευνα αρκέστηκε στην αποδοχή της αναπόδεικτης υπόθεσης ότι τα τμήματα που παραμερίστηκαν, δεν είχαν συγγραφεί από τους Stephanopoli. Η απόδειξη μιας τέτοιας υπόθεσης απαιτεί ωστόσο την έρευνα του έργου του Sérieys ως κειμένου.

Η παγίδα για τον αναγνώστη του έργου, ο οποίος ενδιαφέρεται για πραγματολογικές πληροφορίες, βρίσκεται στην πρώτη εντύπωση που αποκομίζει κανείς από το έργο αυτό, ότι δηλαδή πρόκειται για ένα εξαιρετικά ανομοιογενές κείμενο. Η εντύπωση αυτή, που προκύπτει από την

πρώτη και συνήθως τελευταία ανάγνωση του συνολικού κειμένου, προκαλείται από τις υφολογικές διαφορές που διαχωρίζουν, με αρκετά μεγάλη σαφήνεια, τμήματα του κειμένου μεταξύ τους. Ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται μόνο για πραγματολογικές πληροφορίες, δεν αφιερώνει χρόνο να εξετάσει προσεκτικότερα την ισχύ της πρώτης εντύπωσης. Αν όμως οδηγηθεί από τον σεβασμό για τις πηγές και την επιστημονική δεοντολογία σε μία δεύτερη ανάγνωση ολόκληρου του κειμένου, τότε θα διαπιστώσει, ότι η ανομοιογένεια που παρατήρησε δεν οφείλεται παρά μόνο επιφανειακά σε υφολογικές διαφορές. Πολύ περισσότερο είναι αποτέλεσμα διαφορών δομής και περιεχομένου ανάμεσα σε τμήματα του κειμένου, τα οποία ακριβώς λόγω αυτών των διαφορών είναι αναγνωρίσιμα ως διαχωριζόμενα το ένα από το άλλο. Πιο συγκεκριμένα, το έργο του Sérieys απαρτίζεται ουσιαστικά από τρία τμήματα, τρία κείμενα, τα οποία δεν διαδέχονται ως αυτοτελή κείμενα το ένα το άλλο, αλλά διαπλέκονται μεταξύ τους, κατά τρόπο που αποσπάσματα του ενός παρεμβάλλονται μεταξύ αποσπασμάτων των άλλων κειμένων. Οι διαφορές περιεχομένου και δομής μας επιτρέπουν, όπως θα φανεί στη συνέχεια, να ανασυνθέσουμε από τα διάσπαρτα στο συνολικό κείμενο αποσπάσματα τα τρία “υποκείμενα”. Αυτά τα τρία “υποκείμενα”, θα τα ονομάζουμε στη συνέχεια Α, Β και Γ. Η αλφαβητική σειρά δεν αντιστοιχεί σε κάποια ιεραρχία της σειράς εμφάνισης των “υποκειμένων” στο συνολικό κείμενο. Το κείμενο Α απαρτίζεται από τις περιγραφές της Ηπείρου, Πελοποννήσου και των Ιονίων νησιών στο 50ο κεφάλαιο του έργου¹¹, το κείμενο Β από την περιγραφή των κατοίκων της Μάνης, των ηθών και των εθίμων τους¹², και τέλος το κείμενο Γ από την αφήγηση του ταξιδιού και την περιγραφή της διαμονής των Stephanopoli στη Μάνη¹³.

Σύμφωνα με την άποψη που θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε στη συνέχεια και η οποία στηρίζεται στις διαφορές που παρουσιάζουν τα τρία κείμενα, ο Sérieys συνέγραψε το κείμενο Γ και ενσωμάτωσε σε αυτό δομικά τα κείμενα Α και Β, τα οποία προέρχονται μάλλον αυτούσια από γραπτά των Stephanopoli¹⁴. Ωστόσο, δεν κατόρθωσε να δημιουργήσει ένα ομοιογενές κείμενο, πρώτον γιατί το έργο του εκφράζει μια μεταβατική περίοδο της περιηγητικής φιλολογίας, που —όπως σε κάθε μετάβαση— συνυπάρχουν, χωρίς να συνθέτουν πάντα ένα νέο ομοιογενές σύνολο, χαρακτηριστικά στοιχεία προγενέστερων και μεταγενέστερων εποχών, δεύτερον γιατί η προσωπική έλλειψη βιώματος τον ανάγκασε να προσκολληθεί στη μαρτυρία των αυτοπτών μαρτύρων, δηλαδή των Stephanopoli, και τρίτον γιατί δεν διέθετε λογοτεχνικό ταλέντο σε βαθμό

που να μπορέσει χάρη σε αυτό να ξεπεράσει τη δεδομένη έλλειψη βιώματος. Η παράλληλη, σχεδόν αυτόνομη συνύπαρξη των τριών κειμένων συνιστά την ιδιομορφία της περιγραφής του ταξιδιού των Stephanopoli, μία ιδιομορφία που, όπως σημειώθηκε παραπάνω, είναι κατά τη γνώμη μας η αιτία που προκάλεσε συχνά μια αρνητική αποτίμηση του συγκεκριμένου έργου του Sérieys από μέρους της ιστορικής έρευνας.

Η υπόθεσή μας επιβεβαιώνεται από τη σύγκριση της περιγραφής του ταξιδιού των Stephanopoli από τον Sérieys με απόσπασμα προερχόμενο, όπως υποστηρίχθηκε, από τις σημειώσεις των δύο περιηγητών¹⁵, το οποίο δημοσιεύθηκε το 1802, δύο χρόνια δηλαδή μετά τη δημοσίευση του έργου του Sérieys, από τον abbé Bourlet de Vauxcelles σε μία έκδοση κειμένων ταξιδιωτών, της οποίας υπήρξε επιμελητής¹⁶.

Καθώς δεν έχουμε στη διάθεσή μας τα χειρόγραφα, δεν μπορούμε να κρίνουμε με βεβαιότητα τον ισχυρισμό του abbé Bourlet de Vauxcelles, ότι ως βάση της έκδοσής του χρησιμοποίησε τα χειρόγραφα των ταξιδιωτών. Το γεγονός μάλιστα, ότι η έκδοση του Sérieys προηγείται χρονικά, νομιμοποιεί την υπόθεση, ότι αντί για τα χειρόγραφα, χρησιμοποιήθηκε το ήδη εκδομένο κείμενο. Εκείνο όμως που παρουσιάζει ενδιαφέρον για εμάς, είναι το αποτέλεσμα της σύγκρισης των κειμένων της έκδοσης του Vauxcelles και του έργου του Sérieys. Στην έκδοση του Vauxcelles ανακαλύπτουμε ένα απόσπασμα του περιγραφικού κειμένου Β, το οποίο μπορούμε να ανασυνθέσουμε αν από το έργο του Sérieys αφαιρέσουμε τα αποσπάσματα που θεωρούμε ότι ανήκουν στο κείμενο Γ¹⁷. Ακόμα κι αν αυτή η διαπίστωση, δεδομένου ότι στερούμαστε την αδιάσειστη επιβεβαίωση των χειρογράφων, δεν αρκεί για να αποδώσουμε το κείμενο Β στους Stephanopoli και όχι στον Sérieys, μας επιτρέπει τουλάχιστον να δείξουμε το μέγεθος της διαφοροποίησης των κειμένων, που είναι τέτοιο, ώστε να μπορέσει ο abbé de Vauxcelles να χωρίσει τα κείμενα Β και Γ, αν υποθέσουμε βέβαια, ότι χρησιμοποίησε το έργο του Sérieys. Πιστεύουμε ωστόσο ότι στο ίδιο συμπέρασμα, στην αναγνώριση δηλαδή των διαφορετικών κειμένων, μπορούμε να φτάσουμε στηριζόμενοι και σε εσωτερικά στοιχεία των κειμένων.

Συνοψίζοντας τα στοιχεία εκείνα που μας επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για συνύπαρξη τριών διαφορετικών κειμένων θα διαπιστώναμε τα εξής:

Πρώτον, ότι τα τρία κείμενα διαφέρουν μεταξύ τους από πλευράς περιεχομένου, αλλά και από πλευράς μορφής, καθώς τα Α και Β είναι αποκλειστικά περιγραφικά, ενώ το Γ είναι αποκλειστικά αφηγηματικό.

Δεύτερον, τα τρία κείμενα αντιστοιχούν τυπολογικά σε διαφορετικά στάδια ανάπτυξης της περιηγητικής φιλολογίας¹⁸. Στο παλαιότερο αντιστοιχεί το Α, ένα κείμενο που χαρακτηρίζεται από το στοιχειώδες επίπεδο ανάπτυξης της δομής και του περιεχομένου του. Ακολουθεί το κείμενο Β, που ανήκει, λόγω του αυξημένου ενδιαφέροντος που παρουσιάζει για την περιγραφή των λαών, σε μία μεταγενέστερη φάση της ταξιδιωτικής φιλολογίας. Τέλος, έπεται το κείμενο Γ που, βασιζόμενο στην επιθυμία του Sérieys να εισχωρήσει στον ψυχισμό των ταξιδιωτών, εντάσσεται σε μία ακόμα νεότερη φάση της ταξιδιωτικής φιλολογίας, εκείνη που αντιπροσωπεύεται κυρίως από τον 19ο αιώνα.

Τρίτον, τέλος, τα κείμενα απευθύνονται σε διαφορετικούς αποδέκτες κι ως εκ τούτου ακολουθούν διαφορετικές παραδόσεις κειμένων. Το Α είναι το κείμενο ενός επισήμου εγγράφου, προοριζόμενο για τον Βοναπάρτη, και έχει σκοπό τη μετάδοση νέων πληροφοριών που αφορούν στην οικονομία, στην πολιτική και στη στρατηγική. Το κείμενο Β αποσκοπεί στη μετάδοση γνώσεων και απευθύνεται στο τμήμα εκείνο του κοινού της ταξιδιωτικής φιλολογίας, που ενδιαφέρεται γι' αυτό τον σκοπό. Το κείμενο Γ απευθύνεται στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό, έχει τους στόχους ενός λογοτεχνικού έργου αλλά και προπαγανδίζει βασικές ιδεολογικές αρχές που στηρίζουν τη γαλλική εξάπλωση της εποχής του Ναπολέοντα, σε βαθμό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα προπαγανδιστικό κείμενο¹⁹.

Ας επανέλθουμε στην πρώτη από τις διαπιστώσεις μας, σχετικά δηλαδή με το περιεχόμενο των κειμένων. Το κείμενο Α περιγράφει το χώρο που προσέλκυσε το ενδιαφέρον των δύο περιηγητών καθώς και διάφορα στοιχεία του πολιτισμού που είχαν αναπτυχθεί στο χώρο αυτό. Το κείμενο Β περιγράφει τα ίδια αντικείμενα παρατήρησης με το Α, μόνο που εδώ η περιγραφή των πολιτιστικών μορφωμάτων είναι πολύ περισσότερο ανεπτυγμένη, και κατά συνέπεια δομείται και διαφορετικά. Το Α και το Β είναι κείμενα με καθαρά περιγραφικό χαρακτήρα. Το Γ, κείμενο στο οποίο η περιγραφή υποτάσσεται στην αφήγηση²⁰, διαφοροποιείται ριζικά από τα δύο προηγούμενα. Περιλαμβάνει την αφήγηση της διαδικασίας του ταξιδιού των Stephanopoli, την αφήγηση ιστορικών γεγονότων και την περιγραφή της περιρρέουσας ατμόσφαιρας που αυτά διαμόρφωσαν²¹. Περιλαμβάνει ακόμα και κάτι άλλο ιδιαίτερα ενδιαφέρον και σημαντικό: πολλές περισσότερο ή λιγότερο σύντομες διηγήσεις, που αφορούν σε πρόσωπα που γνώρισαν οι περιηγητές κατά το ταξίδι τους²². Οι διηγήσεις αυτές δεν εμφανίζονται στις περιγραφές ταξιδιών για πρώτη φορά στο έργο που μας απασχολεί. Εκείνο όμως που τις κά-

νει να ξεχωρίζουν είναι, ότι εδώ δεν αποτελούν σύντομες αφηγήσεις μεμονωμένων γεγονότων από τη ζωή κάποιου ατόμου, που σκοπό έχουν να τονίσουν τα χαρακτηριστικά εκείνα της προσωπικότητάς του, για τα οποία μιλά ο περιηγητής. Αντίθετα, είναι αυτοτελείς και όχι μόνο δεν εξαρτώνται από την αφήγηση του ταξιδιού αλλά είναι εκείνες από τις οποίες εξαρτάται συχνά η συνοχή ολόκληρου του κειμένου, καθώς λειτουργούν συνδετικά για τα τρία "υποκείμενα". Πιο συγκεκριμένα, οι διηγήσεις αυτές διακόπτονται από τις παρεμβολές αποσπασμάτων των κειμένων Α και Β με αποτέλεσμα, η συνέχισή τους μετά την εκάστοτε παρεμβολή να λειτουργεί στο επίπεδο της μακροδομής του κειμένου ως συνεκτικός ιστός. Μπορούν να λειτουργήσουν έτσι, γιατί ως λογοτεχνικά δημιουργήματα του Sériey's έχουν ένα χαρακτηριστικό που δεν προσιδιάζει στην περιηγητική φιλολογία, αλλά στο μυθιστόρημα: έχουν πλοκή. Διαπιστώνουμε συνεπώς μία μορφική σχέση του έργου του Sériey's με το μυθιστόρημα και στη συνέχεια θα μας δοθεί η ευκαιρία να εντοπίσουμε και τις σχέσεις περιεχομένου που το συνδέουν με αυτό το λογοτεχνικό είδος.

Για να κατανοήσουμε τη σημασία των διαφορών που εντοπίσαμε μέχρι τώρα και για να δείξουμε, γιατί θεωρούμε ότι τα κείμενα Α, Β και Γ αντιπροσωπεύουν διαφορετικές φάσεις εξέλιξης των περιγραφών των ταξιδιών, θα πρέπει να παρουσιάσουμε αναλυτικά τη δομή της περιγραφής και της αφήγησης στο καθένα από τα τρία κείμενα.

Θα αρχίσουμε με μία γενική παρατήρηση που απορρέει από τα όσα έχουν ήδη λεχθεί. Γενικά, στις περιγραφές των ταξιδιών, η μεν αφήγηση αφορά στη διαδικασία του ταξιδιού και στην παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων, η δε περιγραφή στην παρουσίαση του τοπίου, του οικισμένου χώρου, του πολιτισμού και των ανθρώπων, ως εθνικών ή κοινωνικών ομάδων και ως ατόμων. Στην πλειοψηφία των περιγραφών ταξιδιών τα παραπάνω αφηγηματικά και περιγραφικά στοιχεία βρίσκονται συνυφασμένα στην αφήγηση του δρομολογίου, κατά τρόπο που να επαναλαμβάνονται τα ίδια δομικά σχήματα αφήγησης και περιγραφής κάθε φορά που ο ταξιδιώτης μετακινείται στο χώρο. Στο έργο που μας ενδιαφέρει, δεν συμβαίνει αυτό. Στο καθένα από τα κείμενα που εντοπίσαμε δεν αναπτύσσονται –σε διαφορετικό βαθμό– όλα τα παραπάνω στοιχεία, αλλά αντιθέτως εμφανίζονται στο κάθε κείμενο ορισμένα μόνο από αυτά.

Για να πάρουμε λοιπόν με τη σειρά τα στοιχεία που αναφέραμε, η αφήγηση του ταξιδιού δεν επιτελείται παρά μόνο στο κείμενο Γ. Και εδώ, η αφήγηση αυτή λειτουργεί συνεκτικά στο επίπεδο της μακροδομής,

όπως συμβαίνει συνήθως στις περιγραφές ταξιδιών, είναι όμως μειωμένη στον ελάχιστο δυνατό βαθμό. Από τη δομή της αφήγησης του ταξιδιού, όπως αυτή μας είναι οικεία, από την ταξιδιωτική φιλολογία μέχρι το έργο του Sérieys, δεν έχει μείνει παρά η δήλωση της μετακίνησης, περιορισμένη συνήθως στην αναφορά του νέου τοπωνυμίου και η αφήγηση των κινδύνων που αντιμετώπισαν οι ταξιδιώτες²³. Αλλά δεν είναι τόσο η σημαντικότητα κι η περιληπτικότητα αυτής της αφήγησης και περιγραφής, όσο η έλλειψη κάθε προσωπικού στοιχείου, που μας δημιουργεί την υποψία ότι ο συγγραφέας του κειμένου Γ δεν έχει βιώσει αυτό που αφηγείται. Προσπαθεί να καλύψει την απουσία του βιώματος, αφενός χρησιμοποιώντας τα αφηγηματικά στοιχεία που αναφέραμε, προστρέχοντας δηλαδή σ'ένα μοντέλο κειμένου (στην περίπτωσή μας μιας περιγραφής ταξιδιού), κι αφετέρου αντλώντας μοτίβα από την προϋπάρχουσα λογοτεχνική παράδοση²⁴.

Το κείμενο Γ διαφοροποιείται από τον μέσο τύπο περιγραφής ταξιδιού, όπως τον γνωρίζουμε μέχρι τα τέλη του 18ου αι. και στην αφήγηση των ιστορικών γεγονότων²⁵. Στο κείμενο αυτό –και εδώ πρέπει να υπενθυμήσουμε, ότι μόνο σε αυτό υπάρχει αφήγηση ιστορικών γεγονότων– δεν παρουσιάζονται καθόλου ιστορικά γεγονότα του απώτερου παρελθόντος. Αντιθέτως, όλο το ενδιαφέρον εστιάζεται σε γεγονότα σύγχρονα, ή σχεδόν σύγχρονα. Ο έντονος προσανατολισμός της περιγραφής του Stephanopoli προς την περιγραφή ή την αφήγηση του παρόντος, δεν είναι κατά τη γνώμη μας τυχαίος, αλλά συνδέεται με το πολιτικό ενδιαφέρον, στο οποίο ανταποκρίνεται το έργο του Sérieys. Τα ιστορικά γεγονότα που παρουσιάζονται στο κείμενο Γ είναι είτε οι νίκες των γαλλικών στρατευμάτων, είτε οι ρωσικές ναυτικές επιχειρήσεις στο Αιγαίο. Τα πρώτα προπαγανδίζουν τη γαλλική εξάπλωση και τα δεύτερα καταγγέλλουν στον αναγνώστη τη ρωσική πολιτική. Ενδιαφέρον είναι βέβαια και το γεγονός ότι οι Stephanopoli δεν συμμετέχουν ή δεν είναι μάρτυρες σε κανένα από τα αναφερόμενα γεγονότα, στοιχείο που υποστηρίζει την υπόθεση ότι συγγραφέας του κειμένου Γ είναι ο Sérieys.

Ας περάσουμε όμως από την ανάλυση των αφηγηματικών στοιχείων του έργου, στα περιγραφικά στοιχεία. Όπως ήδη παρατηρήσαμε, στο κείμενο Γ η περιγραφή έχει περιοριστεί στο ελάχιστο, ενώ τα κείμενα Α και Β είναι σχεδόν αποκλειστικά περιγραφικά. Μάταια θα προσπαθήσει ο αναγνώστης να διαμορφώσει μία εικόνα του τοπίου και του οικισμένου χώρου των περιοχών που επισκέφθηκαν οι δύο ταξιδιώτες, από το κείμενο Γ²⁶. Η απουσία της περιγραφής στο κείμενο Γ δεν ερμηνεύεται,

κατά τη γνώμη μας, παρά αν αποδεχτούμε δύο διαφορετικούς συγγραφείς: έναν, τον Sérieys, για το κείμενο Γ, και έναν, τους Stephanopoli, για τα κείμενα Α και Β. Από τον Sérieys, δεν λείπουν οι περιγραφικές ικανότητες²⁷, λείπει η εμπειρία της βιωμένης εικόνας. Χαρακτηριστικό είναι εξάλλου, ότι ενώ η περιγραφή του τοπίου αποτέλεσε πάντα στην ταξιδιωτική φιλολογία για τον ταξιδιώτη συγγραφέα μία ευκαιρία να αναπτύξει τις σκέψεις και τα συναισθήματα που του προκάλεσε το τοπίο αυτό, στην περιγραφή του Sérieys ο οποίος, ως σημειωθεί, τονίζει το ενδιαφέρον του για την παρουσίαση του εσωτερικού κόσμου του ταξιδιώτη²⁸, δεν παρουσιάζονται διόλου σκέψεις ή συναισθήματα που προκλήθηκαν από τέτοιου είδους ερεθίσματα.

Όπως παρατηρήσαμε, ένα από τα αντικείμενα περιγραφής είναι τα πολιτιστικά μορφώματα. Τέτοια είναι η οικονομία, η πολιτική οργάνωση, η θρησκεία, η τέχνη και τα έθιμα. Για την οικονομία γίνεται λόγος κυρίως στο κείμενο Α και σε μικρότερο βαθμό στο κείμενο Β. Τα λίγα σχετικά στοιχεία που περιέχονται στο κείμενο Γ έχουν αντληθεί από το κείμενο Α. Τα θέματα που θίγονται αφορούν στη γονιμότητα των περιοχών που επισκέπτονται οι περιηγητές, στην ανάπτυξη του εμπορίου σε αυτές και στις επικοινωνιακές δυνατότητές τους. Οι πληροφορίες αυτού του είδους συνδυάζονται στο κείμενο Α με πληροφορίες για τη θέση, το κλίμα και τον αριθμό των κατοίκων των περιοχών αυτών. Το κείμενο Α συγκροτείται δηλαδή μόνο από πληροφορίες που εξασφαλίζουν στον αναγνώστη τις στοιχειώδεις γνώσεις μιας πρώτης επαφής με τον περιγραφόμενο χώρο²⁹. Για το λόγο αυτό πιστεύουμε ότι αντιστοιχεί τυπολογικά σε μία πρωιμότερη φάση της ταξιδιωτικής φιλολογίας από εκείνες που αντιστοιχούν τα κείμενα Β και Γ. Διαφοροποιείται από το κείμενο Β, το οποίο είναι επίσης γραμμένο από τους Stephanopoli και με το οποίο έχει αρκετές ομοιότητες περιεχομένου, λόγω του διαφορετικού αποδέκτη στον οποίο απευθύνονται (Βοναπάρτης για το κείμενο Α, αναγνωστικό κοινό ταξιδιωτικής φιλολογίας για το κείμενο Β).

Για την πολιτική οργάνωση γίνεται λόγος στο κείμενο Γ. Οι σχετικές πληροφορίες που περιέχει το κείμενο αυτό, δείχνουν, λόγω του πραγματολογικού χαρακτήρα και της επικαιρότητάς τους, να προέρχονται από τους Stephanopoli³⁰. Έχουν ωστόσο ενσωματωθεί πλήρως στο κείμενο Γ καθώς ο Sérieys τις παρουσιάζει με τέτοιο τρόπο, που δεν τονίζεται η αξία τους ως πραγματολογικών πληροφοριών (όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τις πληροφορίες για την οικονομία στο κείμενο Α) αλλά επιστρατεύονται για να προβάλλουν την υπερηφάνεια των Μανιατών και την

αγάπη τους για την ελευθερία, βασικές δηλαδή συνισταμένες του περιεχομένου του κείμενου Γ. Στο ενδιαφέρον για τα πολιτικά θέματα εντάσσεται βέβαια και η περιγραφή των αντιδράσεων των κατοίκων των περιγραφομένων περιοχών, απέναντι στην πολιτική του Βοναπάρτη. Η περιγραφή αυτή λειτουργεί ως μέσο συνοχής στο επίπεδο της μακροδομής, καθώς συνθετικά στοιχεία της απαντώνται και στο κείμενο Α και στο κείμενο Γ.

Από το έργο του Sérieys απουσιάζουν περιγραφές σχετικές με τη θρησκεία, απουσία σημαντική μιας και το ενδιαφέρον των περιηγητών για θέματα που αφορούσαν στη δογματική διδασκαλία και στην οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν πάντα έντονο μέχρι τον 19ο αιώνα. Έτσι, ενώ οι ίδιοι οι Stephanopoli δεν φαίνεται να ενδιαφέρθηκαν για το θέμα αυτό, ο Sérieys αναλαμβάνει να καλύψει το κενό, μιλώντας έμμεσα για θρησκευτικά θέματα. Το κείμενο Γ διαπνέεται από έναν αντικληρικαλισμό, που ποτέ ωστόσο δεν φτάνει στον αθεϊσμό, και φαίνεται να έχει τις ρίζες του ήδη στην εποχή πριν από τη Γαλλική Επανάσταση³¹. Το discours για τα θρησκευτικά θέματα επιδιώκει να υποστηρίξει τη “φυσική θρησκεία”, ένα είδος θρησκευτικότητας συνδυασμένης με κάποιες θεωρούμενες ως γενικά ισχύουσες ηθικές αρχές και αναπτύσσεται έμμεσα, δια της περιγραφής του χαρακτήρα των προσώπων που εμφανίζονται στο έργο³². Γι’ αυτό ακριβώς θα λέγαμε, ότι ο Sérieys επιχειρεί μία συγκινησιακού τύπου προσέγγιση των θρησκευτικών θεμάτων, κάτι που ταιριάζει καλύτερα σ’ ένα προπαγανδιστικό ή έστω στρατευμένο κείμενο³³, αλλά και δεν είναι άσχετο με τη γενικότερη στάση του Sérieys προς το συναίσθημα και την έκφρασή του, η οποία μας παραπέμπει στον επερχόμενο 19ο αιώνα. Η ιδιομορφία αυτή του λόγου για τα θρησκευτικά θέματα, οδηγεί τελικά σε μία άμβλυνση των διαφορών μεταξύ του γαλλικού αναγνωστικού κοινού –καθολικού στην πλειοψηφία του– και του ορθόδοξου περιγραφόμενου λαού, των Ελλήνων. Η άμβλυνση αυτή διευκολύνει με τη σειρά της στο επίπεδο της ιδεολογίας, αφενός την αποδοχή των κλασικιστικών προτύπων που διαπνέουν το έργο του Sérieys και συνδέονται με τη ναπολεόντεια πολιτική και αφετέρου την ανάπτυξη, από τη μεριά των Ελλήνων δυνάμει αναγνωστών, θετικών συναισθημάτων προς τη γαλλική εξωτερική πολιτική, που θέτει την εποχή αυτή ανάμεσα στους στόχους της, την κατάκτηση περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με ελληνικό πληθυσμό.

Στο κείμενο Γ γίνεται λόγος και για την τέχνη. Για την αρχαία ελληνική αλλά και για τη νεοελληνική. Στηριζόμενος αναμφίβολα σε κάποιες

περιγραφές των Stephanopoli, ο Sérieys ξεπερνά την έλλειψη βιώματος, συνθέτοντας τις περιγραφές του με στοιχεία που δεν απαιτούν την εμπειρία της αυτοψίας αλλά συγγραφικό ταλέντο και ιστορικές γνώσεις. Έτσι, ερμηνεύεται και η ιδιομορφία της περιγραφής των αρχαιοτήτων στο έργο του. Αντίθετα απ' ό,τι συμβαίνει στον συνηθισμένο τύπο ταξιδιωτικής περιγραφής, μέχρι τον 18ο αι. οι αρχαιότητες δεν περιγράφονται με λεπτομέρειες³⁴, παρόλο που τονίζεται επανειλημμένα η σημασία των μνημείων που είδε ο Nicolo Stephanopoli³⁵ για τη μελέτη της αρχαιότητας. Εκείνο που περιγράφεται είναι η συγκίνηση του περιηγητή καθώς ψάχνει για τα μνημεία, οι "επιστημονικοί" συλλογισμοί που τον οδηγούν στην ανακάλυψή τους και τα γεγονότα της αρχαίας ιστορίας που σχετίζονται με αυτά, με δυο λόγια στοιχεία που μπορεί να συμπληρώσει ένας καθηγητής της αρχαίας ιστορίας. Μα και κάτι άλλο προσελκύει στις περιγραφές αυτές την προσοχή μας. Κάτι, που γίνεται ιδιαίτερα εμφανές στις διηγήσεις τις σχετικές με το ιερό άλσος της Αφροδίτης στα Κύθηρα. Παραστάσεις ειδυλλιακές μιας παραδείσιας ευτυχίας συνδέονται με τα αρχαία ερείπια και προβάλλουν έτσι την αρχαιότητα ως ιδανική, ως εποχή της χαμένης ευτυχίας της ανθρωπότητας, μια εποχή που παρουσιάζει τα κύρια χαρακτηριστικά των ουτοπικών κοινωνιών. Στις σκηνές που συνδέονται με τα αρχαία ερείπια πρωταγωνιστούν άνθρωποι αγνοί, ευτυχισμένοι μέσα στην απλότητα της ύπαρξής τους, άνθρωποι αθώοι που χαίρονται να μοχθούν για μια αγροτική ζωή κοντά στη φύση, που ως ιδανική αποζημίωση των κόπων τους, ως ικανή ισοστάθμιση της έλλειψης κάθε πολυτέλειας, ως αυτονόητη συνέπεια και στόχο της ζωής τους βλέπουν τις απολαύσεις της οικογενειακής γαλήνης, μιας γαλήνης που κανένας εξωτερικός κίνδυνος δεν την απειλεί, καθώς τίποτα δεν υπάρχει έξω από αυτήν³⁶.

Οι Stephanopoli συνδέονται διττά με αυτή την αρχαιότητα. Από τη μια είναι Μανιάτες, απόγονοι των Σπαρτιατών, όπως επιμένει να τονίζει σε κάθε ευκαιρία ο Sérieys, μέτοχοι δηλαδή στο παρελθόν αυτής της χαμένης ευτυχίας, κι από την άλλη ευαγγελίζονται την επανεύρεσή της, καθώς συντελούν με την επαναστατική τους δράση και το ρόλο τους ως διαφωτιστών του λαού (σε κοινωνικά ζητήματα αλλά και για το ίδιο του το ιστορικό παρελθόν) στην εδραίωση της νέας Σπάρτης, της Γαλλίας του Ναπολέοντα. Η αναγωγή από τη μια της αρχαιότητας σε μια χαμένη εποχή ευτυχίας της ανθρωπότητας και η προβολή αξιών που αφορμώνται από την οικογενειακή ζωή, είναι και τα δύο χαρακτηριστικά που συνδέουν το έργο του Sérieys αυτή τη φορά με σχέσεις περιεχομένου με το μυ-

θιστόρημα της εποχής του. Και τα δύο αυτά χαρακτηριστικά του μυθιστορήματος του τέλους του 18ου και των αρχών του 19ου αι. ερμηνεύονται μέσα στα πλαίσια της προσπάθειας των αστών να συγκροτήσουν τα ιδεολογικά στηρίγματα που θα τους επιτρέψουν να κατακτήσουν την κοινωνική θέση που διεκδικούν³⁷. Αλλά και η περιγραφή των εκδηλώσεων του έρωτα του Nicolo για τη Lycrèce συνδέουν το έργο του Sérieys με τα μυθιστορήματα της εποχής του κι όχι απαραίτητα με τα καλύτερα από αυτά³⁸.

Ανάμεσα σ' άλλα και η τέχνη των νεοτέρων Ελλήνων δεν φαίνεται να άφησε αδιάφορους τους Stephanopoli, αντίθετα από την πλειοψηφία των περιηγητών μέχρι τον 19ο αι. Τα τραγούδια, που παρά τη λόγια προέλευσή τους καταγράφονται ως δημοτικά στα κεφάλαια 42 και 44, αποτελούν ένα από τα πρώτα δείγματα ενδιαφέροντος για την τέχνη των νεοτέρων Ελλήνων³⁹. Ο Sérieys τα ενσωματώνει στο κείμενο Γ, παρουσιάζοντάς τα να εκφράζουν βιώματα του λαού, του τραγουδιστή τους. Μ' αυτό τον τρόπο όχι μόνο τους προσδίδει μία λειτουργικότητα σε σχέση με το κείμενο Γ, αλλά και τα αντιμετωπίζει από μία καινούρια οπτική, ευνοϊκή για τον λαϊκό πολιτισμό. Η νέα αυτή οπτική, κοινή στον Sérieys και στους Stephanopoli, είναι που επηρεάζει και τον τρόπο θέωρησης των εθίμων των Μανιατών. Με μια λέξη, το καινούργιο είναι πως η λαϊκή τέχνη και τα έθιμα προσελκύουν το ενδιαφέρον των περιηγητών.

Εκτός από τις λίγες σημαντικές εξαιρέσεις του τέλους του 18ου αι., μέχρι την εποχή που εκδίδεται η περιγραφή του ταξιδιού των Stephanopoli το ενδιαφέρον για εθνολογικές πληροφορίες σχετικά με τους βαλκανικούς λαούς είναι σχεδόν ανύπαρκτο. Απότοκο της δυναμικής που δημιουργούν τα επαναστατικά κινήματα των λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το δεύτερο μισό του 18ου αι., είναι φυσικό να το συναντάμε σε περιηγητές που ενδιαφέρονται για τις πολιτικές εξελίξεις στο χώρο αυτό. Είναι σαφές ότι η γνώση για τους λαούς της Αυτοκρατορίας είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την καλύτερη δυνατή εκμετάλλευση των ευκαιριών που παρουσιάζονται στις ευρωπαϊκές δυνάμεις της εποχής, μέσα από τις νέες προοπτικές που ανοίγονται. Μην ξεχνάμε ότι στην περίπτωση των Stephanopoli η περιοχή που περιγράφουν είναι μία δύναμη γαλλική κτήση. Σε αυτό λοιπόν το προεπιστημονικό στάδιο του εθνολογικού ενδιαφέροντος, θα πρέπει να εντάξουμε και τις περιγραφές των Stephanopoli στο κείμενο Β για τα έθιμα των κατοίκων της Μόνης. Η ευνοϊκή βέβαια στάση προς τον λαϊκό πολιτισμό των Μανιατών δεν ερμηνεύεται απλά από το νεότερο εθνολογικό ενδιαφέρον για τους Έλληνες, αλλά και από έναν

άλλο παράγοντα που χαρακτήριζε την αντιμετώπιση των Ελλήνων αρχικά από τη Δύση και αργότερα από αυτούς τους ίδιους. Οι Μανιάτες είναι οι απόγονοι των Σπαρτιατών κι ο πολιτισμός τους συνέχεια του δικού τους. Σίγουρα το σχήμα αυτό που προσπαθεί να νομιμοποιήσει την ενασχόληση με τον νεοελληνικό πολιτισμό, μέσω της ωφέλειας που αυτή προσκομίζει στη μελέτη και κατανόηση του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, δεν το συναντάμε ούτε για πρώτη, αλλά ούτε και για τελευταία φορά.

Αλλά και η περιγραφή των ανθρώπων στο έργο που μας απασχολεί είναι ιδιόμορφη. Πριν την προσεγγίσουμε αναλυτικότερα, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η περιγραφή των ανθρώπων γίνεται μόνο στο κείμενο Γ, παρόλο που ο Sérieys θα πρέπει να άντλησε κάποιες στοιχειώδεις πληροφορίες από τους Stephanopoli. Ενώ στον μέσο τύπο του περιηγητικού κειμένου οι άνθρωποι που περιγράφονται χωρίζονται γενικά σε αυτούς που προέρχονται από το ίδιο πολιτισμικό περιβάλλον με τον περιηγητή και σε αυτούς που ανήκουν πολιτιστικά στο χώρο που επισκέπτεται ο περιηγητής, εδώ η διαφοροποίηση “εμείς και οι άλλοι” συντελείται σε ένα διαφορετικό επίπεδο. Από τη μια μεριά είναι η Γαλλία του Ναπολέοντα και οι φίλοι της και από την άλλη οι εχθροί της. Η Lucrèce, ο Τζαννέμπης, οι Stephanopoli και ο Ναπολέοντας είναι εξίσου Γάλλοι, μα εξίσου και Σπαρτιάτες. Και γι’ αυτό φροντίζουν από την αρχή του έργου οι Stephanopoli, ο συνδετικός κρίκος, που συγκεντρώνει τα συνθετικά στοιχεία που στηρίζουν την ιδεολογική βάση του έργου: είναι Μανιάτες, απόγονοι των Σπαρτιατών, και πολίτες της Γαλλίας, της νέας Σπάρτης, παρελθόν και μέλλον ενωμένα στο πρόσωπο των απεσταλμένων του Ναπολέοντα, έμπνευση για τον λογοτέχνη καθηγητή της Αρχαίας Ιστορίας.

Το ταξίδι τους αρχίζει για μια δεύτερη φορά, στην αφήγηση του Sérieys και με ήρωες-πρόσωπα μυθιστορήματος αυτούς τους ίδιους. Γιατί αυτή είναι η βασικότερη ίσως συμβολή του Sérieys, η μετατροπή των περιηγητών από παρατηρούντα υποκείμενα, όχι απλά σε αντικείμενα παρατήρησης –που ούτως ή άλλως γίνονται για τον εαυτό τους στον επόμενο αιώνα– αλλά σε πρόσωπα μυθιστορήματος, σε πρόσωπα που δρουν σε καταστάσεις επινοημένες από τον συγγραφέα, σε πρόσωπα που συνομιλούν με φανταστικά άτομα ή με άτομα που ο συγγραφέας έχει απογυμνώσει από την ιστορικότητά τους⁴⁰. Τα βιογραφικά στοιχεία για τους δύο ταξιδιώτες και η περιγραφή της εξωτερικής τους εμφάνισης, που μας δίνει ο Sérieys στον πρόλογό του είναι μία ακόμα ένδειξη

για το ότι χρησιμοποιεί τους δύο περιηγητές ως πρόσωπα μυθιστορήματος⁴¹. Από τη σχέση του έργου με το μυθιστόρημα ερμηνεύεται εξάλλου και η αμηχανία της αφήγησης, η οποία άλλοτε συντελείται στο πρώτο πρόσωπο, βασικό χαρακτηριστικό των ταξιδιωτικών περιγραφών, και άλλοτε στο τρίτο πρόσωπο, χαρακτηριστικό των μυθιστορημάτων, απόλυτα ξένο προς τις ταξιδιωτικές περιγραφές⁴². Εκτός από το πρόσωπο στο οποίο συντελείται η αφήγηση, ένα ακόμα μορφικό στοιχείο, ο διάλογος, ξένο τουλάχιστον στην έκταση που έχει στο έργο του Sérieys, απομακρύνει το έργο αυτό από την ταξιδιωτική φιλολογία και το φέρνει κοντά στη λογοτεχνία.

Στη Μάνη, ή μάλλον στην Ελλάδα του Sérieys, οι Stephanopoli δεν θα αισθανθούν άβολα, γιατί ουσιαστικά δεν θα χρειαστεί να κάνουν το μακρύ ταξίδι· δεν απομακρύνονται ποτέ από τη Γαλλία, που διαρκώς τη βρίσκουν γύρω τους. Η Λουκρητία δεν είναι η χωριατοπούλα των Κυθήρων, αλλά η απόγονος της Ρωμαίας συνονόματής της, που έμεινε στην ιστορία ως πρότυπο της ρωμαϊκής πίστης και αρετής⁴³, οι νεαροί Μανιάτες που κατατροπώνουν τους Τούρκους κάτω από τις διαταγές του Nicolo Stephanopoli είναι Γάλλοι, που δεν κάνουν κλεφτοπόλεμο, αλλά πολεμούν σύμφωνα με τις αρχές της γαλλικής στρατιωτικής τέχνης, ο σοφός γέρος του άλσους της Αφροδίτης και η χήρα της Αρκαδίας βγαίνουν από τα αναγνώσματα του Sérieys, όπως στο τέλος βγαίνουν κι οι ίδιοι οι Stephanopoli καθώς μεταμορφώνονται σε “Μέντορα” και “Τηλέμαχο”, σε “Οιδίποδα” και “Αντιγόνη”⁴⁴, ή σε υμνητές των ιδανικών της επανάστασης που φωτίζουν τον λαό για την ιστορία του κι αποκαθιστούν τη σχέση του με το ίδιο του το ιστορικό παρελθόν.

Αν ο Sérieys δεν δίστασε να φτιάξει αυτή τη Μάνη στο κείμενό του, πλάι σ' εκείνη που έφτιαξαν οι Stephanopoli –γιατί κι εκείνοι βέβαια έφτιαξαν μια δικιά τους– είναι γιατί προσπάθησε ν' αποφύγει, όπως μας λέει, την κατηγορία που βάραινε ήδη από καιρό “τους συγγραφείς ταξιδιωτικών έργων, ότι περιορίζονται” δηλαδή “στην περιγραφή των υλικών στοιχείων, των ηθών, των νόμων, του χαρακτήρα των κατοίκων των περιοχών που περιηγήθηκαν, χωρίς διόλου να εισχωρούν στην προσωπική ιστορία του ταξιδιώτη, σαν να 'ταν δυνατό, ένας άνθρωπος που για κάποιον λόγο τον έλκυσαν τόποι μακρινοί, να φανεί αναίσθητος σ' ό,τι απευθύνεται στις αισθήσεις”⁴⁵.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βιογραφικά στοιχεία για τους Stephanopoli υπάρχουν στα έργα: Spyridon Papas, *La Mission des Stéphanopoli en Grèce. L' Hellénisme contemporain* 10, 1956, σελ. 147-158, Constantin Rados, *Napoléon Ier et la Grèce*. Athènes 1921, σελ. 12-15 και Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988⁵, τ. 2, σελ. 722-762.

2. Αρχικός σκοπός του ταξιδιού υπήρξε η συλλογή ελμινθοχόρτου, βοτάνου που χρησιμοποιούσε με επιτυχία ο γιατρός Dimo Stephanopoli για θεραπευτικούς σκοπούς. Για το βότανο αυτό βλ. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.* σελ. 723, σημ.1. Για την πολιτική σκοπιμότητα της Αποστολής βλ. Όλγας Κατσιαρδή, "Ελληνικά διαβήματα στον Βοναπάρτη", *Εραμιστής* 14, 1977, σελ. 36-68, όπου και ιδιαίτερα πλούσια βιβλιογραφία για την Αποστολή των Stephanopoli και για την ανατολική πολιτική του Βοναπάρτη, επίσης Σιμόπουλος, *ό.π.* σελ. 722-725.

3. Δεν υπάρχει χρονολογία επιστροφής αλλά στο τέλος του κεφαλαίου 51 (*Voyage*, τ. 2, σελ. 214), σημειώνεται ότι λίγες μέρες μετά την άφιξη του Dimo Stephanopoli στο Παρίσι, ο Βοναπάρτης αναχώρησε για την Αίγυπτο.

4. Antoine Sériéys (1755-1819): "professeur d'histoire et bibliothécaire au Prytanée français, puis censeur au lycée de Cahors et ensuite à celui de Douai" βλ. J.M. Quèrard, *La France littéraire, ou dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens des lettres de la France, ainsi que des littérateurs étrangers qui ont écrit en français, plus particulièrement pendant les XVIIIe et XIXe siècle*. Paris chez Firmin Didot frères, libraires, Rue Jacob, n° 56, 1838, τ. 9, σελ. 70. Επίσης βλ. *Biographie Universelle* (Michaud) ancienne et moderne, Paris χ.χ., τ.λθ', σελ. 101-103, και *Nouvelle biographie générale publiée par MM. Firmin Didot frères, sous la direction de M. le Dr. Hoefer*, Paris 1864, τ. μγ', στήλες 783-785.

5. Πρόκειται για το έργο, *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce, pendant les années V et Vi, (1797 et 1798 v.st.). D'après deux missions, dont l'une du Gouvernement français, et l'autre du général en chef Buonaparte. Rédigé par un des Professeurs du Prytanée. Avec figures, plans et vues levés sur les lieux*. A Paris, de l'imprimerie de Guilleminet, 1800 (στο εξής ως: *Voyage*). Για την ταύτιση του συγγραφέα βλ. Antoine-Alexandre Barbier, *Dictionnaire des ouvrages Anonymes*, Paris 1879.

6. Ο σκοπός του ταξιδιού των Stephanopoli μας επιτρέπει, νομίζω, να υποθέσουμε, ότι οι ταξιδιώτες, για λόγους ασφαλείας, θα είχαν αποφύγει να κρατήσουν σημειώσεις κατά τη διάρκεια του ταξιδιού τους. Τα μόνα λοιπόν χειρόγραφα τους θα ήταν πιθανά υπομνήματά τους προς τον Βοναπάρτη, και η ποιητικής μορφής περιγραφή του ταξιδιού τους, που σύμφωνα με τον Sériéys συνέθεσε ο Dimo Stephanopoli (*Voyage*, τ. 2, σελ. 254). Χειρόγραφα των Stephanopoli δεν εντοπίστηκαν στην Bibliothèque Nationale στο Παρίσι, ούτε και στην Bibliothèque d'Arsenal, βιβλιοθηκάριος της οποίας διετέλεσε για ένα διάστημα ο abbé de Vauxcelles. Από τη θέση αυτή οφείλω να ευχαριστήσω την αρχαιολόγο Τένια Ρηγάκου για την έρευνα στην Bibliothèque d'Arsenal.

7. Παραδειγματικά αναφέρουμε τα όσα γράφει ο Barbié du Bocage στον Δανιήλ Φιλιππίδη. Βλ. Σιμόπουλος, *ό.π.* σελ. 761-762.

ΟΙ STEPHANOPOLI ΣΤΗ ΜΑΝΗ ΤΟΥ SÉRIEYS

8. "non moins charlatan que fécond;" βλ. Quèrard, ό.π.

9. Η τόσο ενθουσιώδης -αρχικά- στάση του Sérieys απέναντι στον Βοναπάρτη, μεταστρέφεται αργότερα. Το απόσπασμα που ακολουθεί αποτελεί μία εντυπωσιακή αντιπαράθεση στην περιγραφή της επαναστατικής, απελευθερωτικής ατμόσφαιρας που αποπνέουν τα κεφάλαια 1, 2, 5, και 6 του Voyage: "En effet, de tous les pays que Buonaparte a le plus tyrannisés, avant que d'établir son despotisme en France, il n'en est point qui ait plus souffert de ses exactions que l'Italie. Voici le tableau que Mallet Dupan retrace, dans son Mercure Britannique, des contributions et réquisitions de ce vandale dans ce mahlheureuses contrées, pendant ses premières campagnes." Βλ. *Histoire de Marie-Charlotte-Louise, reine des Deux-Sicules; ouvrage présenté à son Altesse Royale Monseigneur le Duc de Berry, orné du portrait de cette princesse, donné pas sa Majesté elle-même à S.A. Madame la Duchesse Douairière d'Orléans: Par A. Sérieys, professeur d'histoire. Paris chez Plancher, éditeur, rue Serpente, n° IX; Petit, libraire de S.A.R. le duc de Berry; Eumery, libraire, rue Mazarine, n° 30; Delaunay, libraire, au Palais-Royal, 1816, σελ. 40.*

10. Βλ. *Bibliographie Universelle*, ό.π. σελ.102.

11. Κείμενο Α' κεφάλαιο 50. Τα κεφάλαια 49-50 απαρτίζονται από τμήματα που ανήκουν στο είδος του κειμένου Α' και Γ'. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του κάθε τμήματος αναγνωρίζεται από τα γενικά χαρακτηριστικά των κειμένων, τα οποία θα περιγράψουμε στη συνέχεια.

12. Κείμενο Β' κεφάλαια 32-34, 37-39, 41.

13. Κείμενο Γ' κεφάλαια 1-31, 35, 40, 43-48. Τα κεφάλαια 36 και 42 απαρτίζονται από τμήματα που ανήκουν στο είδος του κειμένου Γ' και του κειμένου Β'.

14. Με βάση τα στοιχεία και τα κείμενα που έχουμε στη διάθεσή μας, δεν θεωρούμε δυνατή την ανίχνευση και τον εντοπισμό πιθανών μικρών παρεμβάσεων του Sérieys στα κείμενα Α' και Β'.

15. Βλ. σελ. 110 του έργου που καταγράφεται στη σημ. 16.

16. *Lettres sur Constantinople de M. abbé Sevin, de l'Académie royale des Inscriptions et des Belles-Lettres; écrites pendant son séjour dans cette ville, au Comte de Caylus; suivies de plusieurs lettres de M. Peyssonnel, de la même Académie, et d'autres Savans, écrites au même, contenant des détails curieux sur l'Empire ottoman. on y a joint la Relation du Consulat de M. Anquetilà Surate, adressée à M. de Vergennes; un Mémoire du savant Beschi, su le Calendrier de l'intérieur de l'Inde, revu par Jérôme Lalande, de l'Institut national, etc. Le tout imprimé sur les Originaux inédits, et revu par M. abbé Bourlet de Vauxcelles. A Paris, chez Obré, libraire, rue Mignon, n° 1, et Buisson, Imp. Libraire, rue Hautefeuille. An X.*

17. Με το γράμμα V αποδίδεται το κείμενο που περιέχεται στην έκδοση του abbé de Vauxcelles, με S το κείμενο της περιγραφής του ταξιδιού των Stephanopoli από τον Sérieys.

"La naissance d'un garçon [...] point la nuit": V σελ. 110-112, S τ. α', σελ. 293-296.

"Les Mainottes ont conservés [...] mieux murir que violer": V σελ. 112-121, S τ. β', σελ. 1-11.

“Les Mainottes n’ont chez eux [...] la sainteté du prêtre”: V σελ. 121-123, S τ. β’, σελ. 24-26.

“Tous les Mainottes [...] propres à conserver”: V σελ. 123-125, S τ. β’, σελ. 29-31.

“Lorsqu’un Mainote [...] la famille, et se retire”: V σελ. 125-127, S τ. β’, σελ. 33-36.

“Maina suivant [...] des vers à soie”: V σελ. 127, S τ. β’, σελ. 37-38.

“Point de vignes [...] Morée”: V σελ. 128, S τ. β’, σελ. 38.

“Depuis la chute [...] le vol a été constaté”: V σελ. 128-131, S τ. β’, σελ. 39-43.

“Les Mainottes suivent [...] innovations”: V σελ. 131, S τ. β’, σελ. 43.

“A Maina [...] tout le monde est à l’église”: V σελ. 131, S τ. β’, σελ. 44-46.

“Si il faut en croire les deux envoyés [...] la nature et le sexe le plus intéressant”: V σελ. 133-134, S τ. β’, σελ. 45-46, 48.

“Stamata fut prise [...] cimentent encore le bonheur”: V σελ. 134-135, S τ. β’, σελ. 50-51.

18. Εδώ, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι οι αναφορές μας δεν γίνονται στο σύνολο των έργων της ταξιδιωτικής φιλολογίας, αλλά στα έργα εκείνα που αφορούν σε ταξίδια σε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που κατοικούνταν από (ή και από) ελληνικούς πληθυσμούς, γιατί πιστεύουμε ότι τα εν λόγω έργα παρουσιάζουν χαρακτηριστικά περιεχομένου και δομής που μας επιτρέπουν να τα διαφοροποιήσουμε έως ένα βαθμό από έργα της ταξιδιωτικής φιλολογίας που αφορούν σε άλλες γεωγραφικές ενότητες.

19. Γενικά για την πολιτική προπαγάνδα στην εποχή της παραμονής του Ναπολέοντα στην εξουσία βλ. Jean Tulard, “L’ échec de la culture dirigée”, *Magazine littéraire* 25, 1969, σελ. 10-12.

20. Θα μπορούσε κανείς να πει –και όχι άδικα– ότι ο αφηγηματικός ή περιγραφικός χαρακτήρας, κάθε άλλο παρά αποτελεί αποχρώντα λόγο για τη διάκριση ξεχωριστών κειμένων, μιας και η αφήγηση και η περιγραφή συνυπάρχουν συνήθως πολύ στενά ενσωματωμένες ή μία στην άλλη στο ίδιο κείμενο. Ωστόσο, στην περίπτωση που μας απασχολεί εδώ, η αφήγηση και η περιγραφή είναι κατά τόσο στεγανό τρόπο διαχωρισμένες μεταξύ τους, που θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι δεν έχουμε να κάνουμε με ένα κείμενο στο οποίο συνυπάρχουν αφηγηματικά και περιγραφικά στοιχεία αλλά με δύο περιγραφικά και ένα αφηγηματικό κείμενο. Τη γενική αυτή εικόνα δεν τη μετριάζουν τα ελάχιστα περιγραφικά στοιχεία που βρίσκονται στο αφηγηματικό κείμενο, δηλαδή στο κείμενο Γ’.

21. Παραδειγματικά αναφέρουμε τα πρώτα οκτώ κεφάλαια του έργου όπου συχνά περιγράφεται το κλίμα που επικρατεί σε διάφορες πόλεις μετά την άφιξη των γαλλικών στρατευμάτων.

22. Οι διηγήσεις για τις οποίες γίνεται λόγος εδώ αφορούν στον επίσκοπο της Lesina, γιο του Stratico (τ. β’, σελ. 37-48), τη Lucrèce (τ. α’, σελ. 112-123, 156-167), τον γέρο του άλσους της Αφροδίτης (τ. α’, σελ. 124-150), την Elisa και τον Théodore (τ. β’, σελ. 11-13), τον Constantin (καπετάνιος) (τ. β’, σελ. 91-

98), την Anastasie (τ. β', σελ. 110-116) και τη βοσκοπούλα που θρηνεί το αρνί της (τ. β', σελ. 133-137). Αντιθέτως οι διηγήσεις για τη Maria (τ. α', σελ. 9-13), για τις μαχόμενες Μανιάτισσες (κεφ. 40) και για τη φυλακισμένη Stamata (τ. β', σελ. 50-51), πρέπει κατά τη γνώμη μας να ενταχθούν στην παράδοση της ταξιδιωτικής φιλολογίας. Στην περίπτωση της Anastasia είναι εξάλλου χαρακτηριστική η τοποθέτηση της διήγησης στην Arcadie, τοπωνύμιο που ενδεχομένως δεν έχει επιλεγεί τυχαία από τον Sérieys ή εξαιτίας άγνοιας σχετικά με την περιοχή της Κυπαρισσίας, αλλά ακριβώς λόγω της συμβολικής του σημασίας ως τόπου ειδυλλιακού, συνδεδεμένου με τις ουτοπικές κοινωνίες.

23. Για ευνόητους λόγους παρέμεινε η αφήγηση των κινδύνων. Είναι ένα στοιχείο που τονίζει τη δυσκολία του ταξιδιού που ανέλαβε ο περιηγητής. Στην περίπτωση μάλιστα των Stephanopoli οι οποίοι παρουσιάζονται ως απόγονοι των γενναίων Σπαρτιατών, η μεγιστοποίηση των κινδύνων που αντιμετώπισαν συμβάλλει στην εικόνα των γενναίων δημοκρατικών Γάλλων, που προσπαθεί να πλάσει γι' αυτούς ο Sérieys. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο οι Stephanopoli εμφανίζονται να γνώρισαν τόσες πολλές τρικυμίες όσο κανένας άλλος περιηγητής. Παραδειγματικά βλ. τ. α', σελ. 17, 19, 52, 98-99, 176-177.

24. Η παρομοίωση, για παράδειγμα (τ. α', σελ. 69) του Δήμου με τον Οδυσσέα που μόλις έχει γλιτώσει από τα μανιασμένα κύματα, συμπληρώνει για χάρη του συγγραφέα τις εικόνες που δεν είδαν τα μάτια του.

25. Εάν θεωρήσουμε τη συλλογή πληροφοριών κατά τη διάρκεια του ταξιδιού, ως το πρώτο βήμα για τη συγγραφή μίας περιγραφής ταξιδιού, η αφήγηση των ιστορικών γεγονότων διαμορφώνεται σε ένα μεταγενέστερο στάδιο, στο οποίο ο συγγραφέας εμπλουτίζει, επεξεργάζεται και οργανώνει την προσωπική του εμπειρία, χρησιμοποιώντας τη συλλογική γνώση και εμπειρία. Η αφήγηση των ιστορικών γεγονότων σε μία περιγραφή ταξιδιού, περιλαμβάνει ιστορικά γεγονότα, που αφορούν στο παρελθόν του τόπου που επισκέπτεται ο περιηγητής, και ιστορικά γεγονότα, τα οποία διαδραματίζονται κατά το ταξίδι ή έχουν συμβεί στο πρόσφατο παρελθόν. Η αφήγηση των πρώτων έχει μορφωτικό ή επιστημονικό σκοπό, η αφήγηση των δεύτερων εξυπηρετεί συνήθως πολιτικούς στόχους (ενημέρωση για πολιτικά γεγονότα, πολιτική προπαγάνδα) και επιτελεί μία εσωτερική κειμενική λειτουργία ανάλογη με εκείνη του δρομολογίου: προσφέρει ένα χρονικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται το ταξίδι.

26. Στις ελάχιστες εκείνες περιπτώσεις που βρίσκουμε σε αυτό μία σύντομη περιγραφή του τοπίου και του οικισμένου χώρου, μια συγκριτική ανάγνωση μας δείχνει ότι τα περιγραφικά στοιχεία προέρχονται από τα κείμενα Α' και Β', όπου βρίσκονται και σε πιο αναλυμένη μορφή. Για παράδειγμα, η περιγραφή της Κεφαλλονιάς στο τέλος του κεφαλαίου 7 (κείμενο Γ') στηρίζεται σε στοιχεία που έχουν αντληθεί από την περιγραφή της στο κεφάλαιο 51 (κείμενο Α').

27. Δείγμα τους μας δίνει στο κεφάλαιο 4 -περιγράφοντας με όρους ωστόσο περιγραφής τοπίου- τον ξεσηκωμένο όχλο στη Lesina (το σημερινό Hvar).

28. Βλ. *Voyage*, "Préface", σελ. ix-x.

29. Αναλυτικότερα για τη σημασία τέτοιου είδους πληροφοριών και την παρουσίασή τους στα πλαίσια της ταξιδιωτικής φιλολογίας βλ. Για

Χατζηπαναγιώτη, "Για μία τυπολογία της ταξιδιωτικής φιλολογίας του 18ου αι.", *Τετράδια εργασίας* 17, 1993, σελ. 451-503, εδώ 461-462.

30. *Voyage*, τ. β', σελ. 43.

31. Για τον αντικληρικαλισμό γενικά βλ. André Bourde, "Les Lumières, 1715-1789", στον τόμο: Georges Duby (εκδ.), *Histoire de la France. Dynasties et révolutions de 1348 à 1852*, Paris 1991, σελ. 255-256.

32. Ο Sérieys χρησιμοποιεί τον διεφθαρμένο ηγούμενο του μοναστηριού, ο οποίος προσπάθησε να αποπλανήσει τη Maria, τους καλόγερους που συνταξιδεύουν με τους Stephanopoli και διάφορες άλλες λιγότερο σημαντικές για το κείμενο μορφές ιερέων, ως παραδείγματα ανεπαρκών κληρικών. Σε αυτά αντιτάσσει ωστόσο ως θετικό παράδειγμα τον επίσκοπο της Lesina. Παράδειγμα μιας θρησκευτικότητας που ξεπερνά τα δόγματα είναι ο γέρος φύλακας του ναού της Αφροδίτης στα Κύθηρα.

33. Στα παλαιότερα περιηγητικά κείμενα δεν απουσιάζει φυσικά η συγκινησιακή προσέγγιση. Η σύγκριση του καθολικισμού ή του προτεσταντισμού με την Ορθοδοξία και το Ισλάμ δεν είναι ποτέ απαλλαγμένη από τέτοιου είδους στοιχεία. Χαρακτηριστικό είναι εξάλλου ότι πολύ συχνά –και κυρίως σε κείμενα κληρικών– συναντούμε ιστορίες χριστιανών που με τη βία ή το δόλο προσηλυτίστηκαν στον μωαμεθανισμό και τελικά μαρτύρησαν για τη χριστιανική πίστη. Ωστόσο, στα κείμενα αυτά το discours για τα θρησκευτικά θέματα διεξάγεται πρώτα σε ένα καθαρά πραγματολογικό επίπεδο, στο οποίο παρέχονται στον αναγνώστη του κειμένου πραγματολογικού τύπου πληροφορίες.

34. Οι περιγραφές αυτές απαρτίζονται από στοιχεία που αφορούν στη θέση των μνημείων, στη γενική κατάστασή τους στην εποχή του περιηγητή, στη μορφή που είχαν στην αρχαιότητα, στο ρόλο τους στην αρχαιότητα και στο σεβασμό ή στην αδιαφορία των κατοίκων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας απέναντι σε αυτά. Συνήθως οι περιγραφές αυτές είναι εξαιρετικά λεπτομερείς όσον αφορά στις διαστάσεις, στο υλικό κατασκευής, στην ποιότητα της επεξεργασίας του υλικού και στον διάκοσμο των μνημείων.

35. Βλ. *Voyage*, κεφάλαιο 13,14 και "Préface", σελ. vi.

36. Δεν είναι μόνο οι γονείς του γέρου φύλακα (βλ. τ. α', σελ. 147-149) του ιερού άλσους της Αφροδίτης που στην αφήγηση της ζωής τους ενώνεται η αρχαιότητα με την εικόνα μιας ουτοπικής κοινωνίας. Ο ίδιος ο γέρος συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά ενός αρχαίου ήρωα (ο τρόπος ομιλίας του, ο τρόπος που εκδηλώνει το σεβασμό προς τους προγόνους του) και τα χαρακτηριστικά ενός bon sauvage (δεν έχει σχεδόν ποτέ επισκεφτεί πόλη, ζει μακριά από τον πολιτισμό, προσφέρει απλόχερα τη φιλοξενία του στον Nicolo).

37. Βλ. Heinz Schlaffer, "Der Bürger als Held", *Sozialgeschichtliche Auflösungen literarischer Widersprüche*, Frankfurt a.M. 1973, σελ. 130.

38. Ο έρωτας του Nicolo δεν θα μπορούσε να είναι ασύμβατος με την όλη προσωπικότητά του όπως την περιγράφει ο Sérieys. Ο φλογερός επαναστάτης ξέρει να "aimer à la spartiate", να 'ναι δηλαδή πιο πιστός στο καθήκον απ' ό,τι σ' εκείνη που του εμπνέει τον έρωτα. Και το στοιχείο τούτο, αλλά κι όλες οι εκδηλώσεις του έρωτά του, λιποθυμίες, μελαγχολίες και σκέψεις (παραδειγμα-

τικά βλ. τ. α', σελ. 164-167) ανήκουν στον εξοπλισμό του "roman d' intrigue sentimentale" όπως αυτό παρουσιάζεται στις αρχές του 19ου αιώνα. Βλ. και Michel Raimond, *Le roman depuis la Révolution*, Paris 1981, σελ. 10.

39. Πρόκειται για ένα δίστιχο από μοιρολόι (τ. β', σελ. 34), μία ρίμα με τίτλο "ο ξένος με την Ρούμελην" (τ. β', σελ. 74-79) και τρία ερωτικά τετράστιχα (τ. β', σελ. 90-91). Για τα τραγούδια αυτά βλ. Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, Αθήνα 1984, σελ. 71 κ.ε. γενικά και σελ. 82, 98 κ.ε. και 324 για την τύχη των τραγουδιών αυτών στα πλαίσια του ενδιαφέροντος για τα ελληνικά δημοτικά τραγούδια.

40. Ο Τζαννέτμπεης Γρηγοράκης και τα πρόσωπα του οικογενειακού του περιβάλλοντος αποτελούν ένα τέτοιο παράδειγμα. Σε πρόσωπα μυθιστορηματος μεταβάλλονται τελικά και ο Βοναπάρτης (κεφ.6,51) και ο Ορλώφ (κεφ.21) με τεχνικές ανάλογες με εκείνες που μεταβάλλουν και τους Stephanopoli σε πρόσωπα μυθιστορηματος.

41. Γενικά στις περιγραφές ταξιδιών δεν συναντούμε βιογραφικά στοιχεία για τον ταξιδιώτη συγγραφέα. Εξαιρέση από τον κανόνα αποτελούν ελάχιστα έργα που κινούνται στα όρια της ταξιδιωτικής περιγραφής και της αυτοβιογραφίας, ως λογοτεχνικών ειδών, όπως για παράδειγμα το έργο του Ferrières-Sauveboeuf, *Mémoires historiques, politiques et géographiques* [...], Paris 1790. Υπάρχουν βέβαια περιπτώσεις που η έκδοση της περιγραφής του ταξιδιού –και εδώ εννοούμε εκδόσεις προγενέστερες του τέλους του προηγούμενου αιώνα, οπότε και αρχίζουν οι επιστημονικές εκδόσεις και επανεκδόσεις περιγραφών ταξιδιών από προηγούμενους αιώνες– συνοδεύεται από ένα βιογραφικό σημείωμα ή μία νεκρολογία για τον ταξιδιώτη-συγγραφέα. Η λειτουργία ωστόσο των στοιχείων αυτών είναι διαφορετική απ' ό,τι στο έργο που μας απασχολεί. Επιδιώκουν να τονίσουν την αξία και την αξιοπιστία της περιγραφής του ταξιδιού που συνοδεύουν, παρουσιάζοντας σημαντικά στοιχεία της προσωπικότητας και της ζωής του συγγραφέα της.

Ο Sérieys παρουσιάζει τα βιογραφικά στοιχεία και την εξωτερική εμφάνιση των ταξιδιωτών σαν να σκιαγραφεί πρόσωπα λογοτεχνικού έργου (πρβλ. *Voyage*, "Préface", σελ. xiv, x). Επιμένει ακριβώς στις ιδιότητες εκείνες του χαρακτήρα τους, που θα χρησιμοποιήσει στη συνέχεια για να στηρίξει τις διηγήσεις που θα επινοήσει. Δεν είναι τυχαίο, ότι τονίζει για παράδειγμα την "simplicité patriarchale" του Dimo ή το ότι ο Nicolo διανύει "cet âge, avec cette imagination" ("Préface", σελ. xiv, x).

42. Ενώ γενικά η αφήγηση στο έργο του Sérieys συντελείται στο τρίτο πρόσωπο, στα κεφάλαια 12-24 συντελείται στο πρώτο.

43. Για το πρόσωπο της Λουκρητίας στη λογοτεχνία βλ. Frenzel, Elisabeth, *Stoffe der Weltliteratur*, Stuttgart 1992, σελ. 471-475, επίσης Lafont/Pompiani, *Dictionnaire des personnages littéraires et dramatiques de tous les temps et de tous les pays. Poésie, théâtre, roman, musique*, Paris 1960, σελ. 391 και van Rinsum, Annemarie και Wolfgang, *Lexikon literarischen Gestalten*, Stuttgart 1990, σελ. 362.

44. Χαρακτηρισμοί του συγγραφέα, που εμφανίζονται συχνά στο κείμενο. Βλ. "Préface", κεφ.10, κεφ.17.

45. “Depuis long-temps on reproche généralement aux auteurs de voyages de se borner à la description de faits matériels, des moeurs, des lois, du caractère des habitans, des pays qu’ils ont parcourus, sans aucunement entrer dans l’histoire privée du voyageur, comme s’il était possible qu’un homme, attiré dans les contrées lointaines par un attrait quelconque, fût insensible à tout ce qui frappe ses sens [...] Nous avons tâché d’éviter ce reproche”: “Préface”, σελ. ix, x.

Résistance et littérature de voyage: Le Magne dans la conscience française (XVIIe-XVIIIe siècles)

Georges Festa

Avant-propos

Du XVIIe au XVIIIe siècle, la Grèce constitue certes l'un des horizons familiers de la littérature de voyage, imposé par les échanges commerciaux et diplomatiques comme par une connaissance grandissante de l'Antiquité. Terre de périls maritimes, mais aussi d'insoumission, comme l'est alors la voisine Albanie, le Magne illustre exemplairement la complexité du mouvement de l'hellénisme vers le philhellénisme. Au-delà de la mythologie du despotisme oriental et des conflits régionaux –Venise, puis la Russie de Catherine II–, s'opère la mutation du regard exotique. Avant Foscolo, Byron ou Nerval, les générations de voyageurs nous initient à la genèse d'un mythe où vont se croiser idées de liberté et de communauté.

*

LOINTAINES BIBLES du voyage en Orient, les *Observations* du manseau Pierre Belon (Paris, 1553) et les *Navigations* de Nicolas de Nicolay (Anvers, 1576) déçoivent: une mention allusive de la Morée vient seule satisfaire le lecteur du second ouvrage, où Pline et Isidore sont mis à contribution (*op.cit.*, 278). Bien différent apparaît *Le Saint Voyage de Hierusalem et Mont Sinay* d'Henry Castela (Bordeaux et Paris, 1603), lequel aborde les rives de Modon en août 1600. Les Maniotes de la montagne voisine, estimés à environ six mille hommes, l'intéressent par leur réputation d'invincibilité et d'indépendance, "se tenants toujours sur leurs gardes, pour vivre de liberté, et n'estre contraincts de reconnoistre aucun Prince ni Seigneur de la terre" (70), réputation qu'il compare à celle des Albanais d'Épire, au large de Corfou (56). Le portrait de ces guerriers farouches, "si chargez d'armes qu'un herisson d'espines", détaille leur accoutrement: "large épée, arme de fer, hache d'armes, massue, baston a feu et outre ce une demi picque" (71). L'activité commerciale n'est pas oubliée: commerce du blé,

vins, viandes, olives, “et autres sortes d'aliments qu'ilz se peuvent bien passer –note-t-il– de leurs voisins” (*ibid.*). Castela note toutefois la prudence des navires, qui n'envoient que de petites barques pour le trafic des laines et peaux (70). L'allusion à leur religion, “totalement conforme et semblable à celle de l'Eglise grecque”, complète ce témoignage (71).

La *Relation journalière* du baron de Beauvau (Toul, 1608) tranche par l'inquiétude d'une navigation de Zante à Cérigo, menacée par les corsaires (11, 13-14).

L'historiographie contemporaine de la Turquie insiste précisément sur la circulation maritime: si l'on excepte les compilations de Pelletier et Baudier¹, les commentaires de Du Peltiel sur la faiblesse de la marine turque et l'intérêt stratégique des populations chrétiennes montagnardes rappellent l'irrédentisme occidental sur la Grèce opprimée².

Le thème irrédentiste alimente de même la *Relation* de De Brèves (Paris, 1628), lequel note l'importance des forteresses de Coron et Modon (38) et les bénéfices du ralliement des populations par la tolérance religieuse, en cas d'une opération militaire d'envergure (37-38, 42), tandis que Deshayes de Courmenin se contente d'énumérer les galères turques de Morée³. Le témoignage collectif de Fauvel, Fermanel, Baudouin et Stochove en 1630 mentionne à nouveau les Maniotes, dont ils soulignent l'ingéniosité tactique –usage calculé des cavernes et des grottes– et le symbole de liberté dans une Grèce soumise:

[...] aussi sont-ils les plus courageux, et semblent encore retenir quelque générosité des anciens Sparthes, desquels ils possèdent les terres; car pour les villes, elles sont tellement ruinées, qu'à peine peut-on reconnoître les lieux où elles ont esté⁴.

Leurs *Observations curieuses*, publiées tardivement en 1668, rappellent la toponymie –ville de Maina, à l'origine du terme, corrompu en Maniotes–, mais nuancent sensiblement l'éloge précédent: “à demy sauvages, intrépides et grands voleurs, qui n'ont ni loix ni religion, auxquelles du moins ils s'assujettissent”, les Maniotes illustrent une version opportuniste de l'héroïsme, philovénitien ou turcophile, privilégiant leur intérêt (145), bien éloigné du mythe local du serpent dompté par le seul Hercule, repris de Pausanias (145-6).

Le thème de la résistance des peuples du Péloponnèse est rappelé dans la troisième édition –revue et augmentée par l'auteur– de *l'Inventaire de l'histoire générale des Turcz* de Michel Baudier (Paris, 1631; p.87 – règne de Mahomet II), la contribution des géographes s'impose progressivement:

les presses vénitiennes rééditent les essais de Tomaso Porcacchi et du père Antonio Pacifico⁵, tandis que la compilation d'un Pierre d'Avtez propose une première somme au lecteur français⁶. Précédée d'une notice sur la ville de Mainé, l'ancienne Leuctrum, voisine du territoire des Maniotes et des ports du Bras de Mainé et des Caillés, "unique refuge de ceux que la tempeste attaque près de la Morée" (1387), ainsi que d'un long développement consacré à l'histoire de Sparte (1388-1402), la présentation des Maniotes reprend plusieurs éléments de la relation de Castela -accoutrement militaire, indépendance farouche, trafic côtier-, actualisés cependant par quelques notations contemporaines: échec d'une attaque navale du duc d'Ossun, vice-roi de Naples, estimation de la population à "plus de dix mille", datée de 1610, mention de "plusieurs autres Chrestiens Grecs, outre les Juifs, et les Turcs" (1402).

La décennie de 1650 inaugure une période nouvelle de l'historiographie et de l'érudition géographique: traduction de Chalcondyle par Vigenère, continuée par Thomas Artus d'Embry⁷, *Histoire des Turcs* de Mezenay pour la période 1612-1649 (Paris, 1650), *Abbrégé* de Du Verdier, qui rappelle les vicissitudes du Péloponnèse de Mahomet II à Bajazet II et les débuts du siège de Candie en 1645⁸, autant de contributions répondant aux recherches du Vénitien Bocchini sur la Crète et l'Archipel⁹.

Le témoignage des voyageurs, à l'opposé, s'assombrit. Le chevalier d'Anvieux évoque sévèrement la couardise d'un "peuple méchant, cruel, sans foi, sans humanité, en un mot Grec", n'utilisant que de "méchantes petites barques, [...] sautant de rochers en rochers comme des chèvres sauvages", à la faveur des tempêtes, pour venir piller les débris du naufrage et vendre les rescapés tant aux Turcs qu'aux Chrétiens¹⁰. L'insoumission des populations, née du relief, est aussi rapprochée de la lucidité des Turcs, peu désireux d'

aller mettre à la raison une poignée de coquins, qui seraient bientôt remplacés par les habitants des Isles de l'Archipel, de même religion, et aussi fourbes, cruels et perfides, que ceux qu'on aurait détruits (34).

Thevenot reste de même sévère sur l'opportunisme des Maniotes, "gens qui vivent sans Roy, et sans Loy", oscillent entre Vénitiens et Turcs¹¹, tandis que La Boullaye-le-Gouz et Du Loir sont silencieux¹².

Proches du théâtre de la guerre de Candie (Hania), les côtes méridionales de la Morée continuent de préoccuper les voyageurs, militaires ou religieux, attentifs à la menace des corsaires. Du marquis de

Ville au récollet Des Champs ou au père De Dreux, une même obsession irrigue le récit, de Cérigo à Milo¹³, alors que la traduction française des voyages de Pietro Della Valle (Paris, 1661-64) glisse une allusion conventionnelle aux braves guerriers maniotes (I, 8).

Bien différente apparaît la décennie de 1670, inaugurée par le *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant*, de Jacob Spon et George Wheler (Lyon, 1678), qui apprennent, à l'approche du Brazzo di Magna, par deux mariniers à bord, d'origine maniote, les vicissitudes nées de la construction de deux forteresses turques: paiement d'un tribut, exil de plus de deux mille nationaux dans la Pouille espagnole (I, 161). L'anecdote amusée d'une vieille Maniote pleurant de ne pouvoir voler des étrangers vient cependant restaurer une image plus traditionnelle, malgré le parallèle avec les farouches Albanais des monts de la Chimère (I, 114-120).

Il faut ainsi attendre les révélations érudites de l'*Athènes ancienne et nouvelle* [...] de Georges Guillet de Saint-George, dit de La Guilletière (Paris, 1675), qui consacre un long développement au territoire et à sa population. Contemporaine du siège de Candie et des négociations maniotes avec Gênes pour s'établir en Corse, dont témoigne une première escale à Porto-Vecchio (9-10), cette relation dévoile avec précision la géographie régionale: côte occidentale –du port de Calamata au cap de Matapan–, côte orientale jusqu'à Pagana avec indication du nombre de lieues (21-22). Instruit des difficultés d'ancrage par "un des meilleurs pilotes du pays", La Guilletière conseille la prudence: usage d'un pilote grec ou d'une sonde à main (22). Douze notices présentent les étapes de la côte occidentale: Calamata, l'ancienne Calamica citée par Polybe; Christo, l'ancienne Gerenia, à la tradition miraculeuse; Chiores, aux maisons "éparses dans un bois tout plein de fontaines"; riche bourgade de Cardamilé dont les rivages ressuscitent le souvenir des noces de Pyrrhus; Istechia, l'ancienne Leuctra, "malencontreusement confondue avec le château de Maina par des géographes égarez"; petit écueil de Pecno, l'antique Pephorus de Castor et Pollux, dont les fourmis blanches intriguent le voyageur; port de Prestean, l'ancienne Thalamae, autrefois renommée à cause d'un temple de Pasiphaé et d'un oracle célèbre, voisine d'une excellente source d'eau "encore bien connue des corsaires" et de l'emplacement d'un temple d'Ino; bourgade de Bytilo, l'ancienne Oetilo, citée par Strabon (Pyle - Boetylos), dont le port est toutefois serré de "petits brisans qui coupent les cables"; petite rade de Corotta; havres de Caibanas, l'ancienne Cerepolis ou Taenarium (22-28). La côte escarpée du

château de Maina, dont les grottes taillées dans les rochers retiennent l'attention du voyageur, lui révèle de même l'emplacement de l'ancienne Messa, à propos de laquelle il se réfère à Strabon (28-29). L'ancrage du territoire dans l'histoire est ainsi affirmée avec force, rehaussant le prestige d'un patrimoine:

[...] il est certain que dans le Brazzo-di-Maina, on voit encore aujourd'hui plusieurs beaux restes des ouvrages de l'Antiquité. Ils s'y sont conservés, autant par la valeur de ses habitants que par la stérilité du pays, qui ont osté le pouvoir ou l'envie de les ravager aux Nations estrangères, qui ont envahy et désolé le reste de la Grèce. (27)

Attentif à l'absence d'enceinte du port de Maina, qui lui fait songer à l'ancienne Sparte (29-30), La Guilletière gagne en chaloupe à bannière blanche quelques Maniotes armés, mais hospitaliers, dont les ruses l'amusement.

Ces brigands se couchent ventre contre terre à cinquante pas du chemin, et comme on croit voir un tas de platras, dont on ne se défie point, on est tout étonné qu'ils se lèvent, et viennent vous prendre au collet (31).

Satisfait par l'offre de cailles salées et de vin local, le voyageur rappelle l'image contrastée de cette population évaluée à trente mille âmes:

Quelques-uns le font passer pour brutal, noircy de perfidie, et habituellement porté au brigandage. D'autres le considèrent comme la véritable postérité de ces Grecs magnanimes, qui ont préféré leur liberté à leur propre vie, et qui, par tant d'actions héroïques, ont donné, ou de la terreur, ou du respect aux autres Nations. (32)

La comparaison, déjà rencontrée, avec les Albanais d'Epire, rappelle aussi l'immigration en Morée d'une partie des sujets de Scanderberg, vaincu par les armées turques (33).

Sensible à la religiosité populaire des Maniotes –cimes couronnées de chapelles, ermitages disséminés dans les grottes côtières–, le voyageur note cependant la réputation inégale des moines, les caloyero, qui participent au négoce comme à la piraterie avec une égale sérénité:

[...] pour excuser leurs actes d'hostilité, ils disent froidement en s'embarquant qu'ils vont recueillir le dixième denier du butin pour les droits de l'Eglise. (34-35)

Le métissage de la langue, né de contacts fréquents et variés, le déçoit, malgré son utilité,

[...] ils se sont fort attachez à cette langue appelée Franque, c'est à dire à cette méchante expression italienne qui n'employe jamais que l'infinif de chaque verbe pour tous les temps et les modes de la conjugaison et qui avec cette locution estropiée, ne laisse pas d'estre généralement entenduë par toutes les costes du levant. (35)

La Guilletière ne résiste pas au plaisir des anecdotes sur le thème des corsaires. Malgré l'emphase de ses interlocuteurs à ce sujet, il rencontre une des légendes vivantes des Maniotes et se souvient d'un épisode personnel, lors de son esclavage à Bizerte (35-37). La brouille de deux corsaires Maniotes, née du partage d'un pillage, puis réconciliés, la visite d'un entrepôt complètent le développement (37-39).

La menace turque n'est cependant pas oubliée: escarmouches maniotes auxquelles répondent d'hasardeuses tentatives de répression, où l'héroïsme des femmes relève l'orgueil national (39-42). L'édification de deux forteresses turques, acceptée en échange de prisonniers, apparaît davantage lourde d'incertitudes: tentatives conséquentes de corruption, naissance de factions –Giracaris et Lybicularis–, promesses de tolérance religieuse ou d'exemption de tributs, tandis que se poursuit le siège de la proche Candie (43-46). L'échec des tractations avec l'Etat ecclésiastique et le grand duché de Toscane en vue d'une émigration, est aussi rappelé tandis que la Corse génoise se dessine à l'horizon, non sans séduire notre ironique voyageur:

[...] jamais aucune alliance de Nation n'a été mieux assortie. Leurs mariages communs doivent produire des enfants, qui seront autant de chefs-d'oeuvre de férocité; car quel est le Corse qui, s'étant brouillé avec un autre, n'a pas commenté sa déclaration d'inimitié par un coup de poignard ? (47)

Riche de développements personnels et inédits, la contribution de La Guilletière –qui n'oublie pas de procéder à des observations économiques à Maina (48-49)– constituera longtemps une référence obligée, alimentant textuellement *Le grand dictionnaire* d'un La Martinière un siècle plus tard¹⁴.

Publiée l'année suivante, la *Lacédémone ancienne et nouvelle* du fécond La Guilletière s'intéresse à nouveau aux Maniotes des environs du Taygète. Port du poignard ou du casque, parfois dissimulé sous un bonnet d'étoffe, mais aussi détail de l'architecture intérieure complètent les révélations de Maina:

Chaque maison n'a qu'un étage. On y monte par un degré de trois ou quatre pierres posées à sec l'une sur l'autre. Il n'y a point d'autres fenestres que la porte. Au milieu de la chambre ils élèvent un échaffaut de bois qui leur sert de lit. Ils y couchent tout habillez, et les voluptueux ou les malades y ajoutent quelque paillasse. On descend de cet échaffaut à droite et à gauche par deux échelles, dont l'une vient répondre à une cheminée où ils font la cuisine, et l'autre à l'étable de leurs chèvres (100-1).

La fréquence des dissensions, particulièrement lors des récoltes printanières, la frugalité de ces paysans amateurs de pois chiches et leur

hospitalité, malgré la propension au vol, retiennent à nouveau le voyageur, sensible aux vicissitudes de la langue, davantage corrompue sur le littoral (101-7). Les relations contemporaines témoignent d'une situation incertaine. Lors d'un séjour à Andrinople, Antoine Galland rencontre des députés maniotes venus négocier l'exemption du tribut¹⁵, tandis que l'épopée infructueuse d'un Hugues Creveliers, armateur provençal, venu assiéger les retranchements turcs du Bras du Magne, intéresse un Robert Sandger, historien de l'Archipel¹⁶. La menace des corsaires obsède toujours: Tavernier et Jouvin sont inquiétés au large du cap de Matapan et de Cérigo, témoins isolés d'une marine turque impuissante, mais où d'aucuns décèlent les chances d'une reconquête occidentale¹⁷.

Les années quatre-vingt voient la continuation de l'érudition vénitienne —réédition du traité de Porcacchi (Venise, 1686), tradition française des recherches du père Coronelli, où figure une gravure du cap Matapan¹⁸—, parallèlement au ton davantage polémique d'un Coppin, lequel souligne à nouveau la faiblesse de la marine turque depuis la prise de Candie et l'utilité stratégique de la Morée, tandis que les recherches de Vanel rappellent la révolte des Sfacciotes de Crète en 1684¹⁹.

Les décennies suivantes voient dominer le thème des corsaires: navigation inquiète du *Nouveau voyage du Levant* de Du Mont (La Haye, 1694, 398-9), enlèvements romanesques du *Voyage d'Italie et de Grèce* de Mirabol (Paris, 1698, 87), épisodes militaires du siège de Candie dans le *Journal d'Homero* édité par La Croix²⁰, autant d'éléments nourriciers d'un véritable mythe où s'accordent un Veryard ou un Febvre²¹. Paul Lucas relate de même sa mésaventure dans son *Voyage au Levant* (Paris, 1704, II, 297-305), tandis que la traduction des essais du Flamand Dapper reste allusive²². Lady Montague considère de même avec appréhension les rives du Péloponnèse, malgré le prestige de "tous ces lieux si connus dans l'ancienne Mythologie"²³; les *Mémoires* de Lambert de Saumery (Liège, 1732) consacrent cinq pages aux péripéties du cap de Matapan, devenu coupe-gorge à l'occasion d'un simple mouillage obligé, où les Maniotes coupent les câbles de nuit et nourrissent un tir de mousquets (I, 38-43).

Éditée en 1722, la *Relation* de De Pellegrin en Morée s'intéresse aux Maniotes de Misitra, sans apporter de notations nouvelles: brigandage, dissensions intestines, travaux agricoles des femmes, faiblesse de la production et du commerce (28-29). Le *Nouveau Voyage* de Sainte-Maure (La Haye, 1724) se contente de même de glisser une allusion au mythe d'Hercule et aux cultes de l'Antiquité associés à la montagne de Maina,

tout en évitant prudemment de se rendre sur le site de l'ancienne Sparte, à l'intérieur des terres (XX, 185-6). Contemporaines de la traduction de Pausanias par l'abbé Gedoyn (Paris, 1731), les *Anecdotes vénitiennes et turques* de Lambert de Saumery (Londres, 1740) relatent les infortunes de la belle Julie Salviati parmi des Maniotes "aussi voleurs et aussi traîtres que des Miquelets" (51), tandis que le périple de l'Anglais Sandwich tente de nuancer le trait, exception faite de la propension maniote aux rapines:

[...] abstracting this, they are a very tractable people, and endowed with many good qualities, of which the more refined part of the world is destitute²⁴.

Si la compilation de Guer sur les *Mœurs et usages des Turcs* [...] (Paris, 1746) décoit par sa notice sévère sur les Maniotes (I, 121-2), malgré le recours inédit à l'étymologie grecque (mania/furie), la traduction de l'*Histoire de l'Empire ottoman* de Démétrius Cantemii par Joncquières (Paris, 1743) livre quelques éléments inédits: soulèvement de Liberius Geratehari -forçat créé prince des Maniotes de Morée par Soliman II-, prise de Zarnata sous le règne de Mahomet IV, même recours à l'étymologie (I, 195-6, 242; II, 110, 162 b n.25).

L'historiographie byzantine ne demeure pas inactive: l'*Histoire des révolutions de l'Empire de Constantinople* de Jean Levesque de Burigny paraît en 1750, précédant l'encyclopédique *Histoire du Bas-Empire* de Le Beau, continuée par Ameilhon (Paris, 1757-1817, 29 vol. in-12°). De même, l'*Histoire générale* [...] de tous les peuples du monde de l'abbé Lambert (Paris, 1750, 15 vol. in-8°) dénombre trois villes et trois cent soixante-cinq villages dans sa mention de la "république particulière des Mainottes" (II, 142). *Le grand dictionnaire historique* [...] de Moreau, soucieux d'actualité, intègre le témoignage du commandeur Junius, chevalier de Malte: topographie, population (6-7000 âmes), négoce, institution d'un despote, échec relatif de l'émigration en Corse et en Toscane après la prise de Candie (éd. 1759- , 91 B - 92 A).

Si le commerce français au Levant préoccupe les théoriciens, d'Ange Goudon à Veron de Forbonnais²⁵, le patriotisme du Magne et des Candiotes, parmi les Grecs sauvages "qui ont conservé la simplicité des anciennes mœurs", éclaire le *Voyage littéraire* de Guys (Paris, 1771) d'un lyrisme nouveau:

La Grèce moderne, couverte du long voile des esclaves, est une Mère captive, affligée, que ses enfants embrassent avec tendresse, et promettent de ne point abandonner (II, 183-4).

La génération des années 1760 renouvelle notablement la connaissance du territoire. Traduits tardivement en 1806, les *Voyages* de Chandler se soucient des vestiges antiques du Péloponnèse (III, 371-6), tandis que Riedesel évoque avec admiration l'insoumission des Maniotes du Taygète, les terres montueuses de Laconie, parcourues de vents froids, révèlent les singularités de leurs capitاناتes:

La principale [...] est commandée actuellement par une femme, la veuve du dernier capitaine: elle se nomme Tanassena. Cette amazone avoit cinquante ans, montoit à cheval et commandoit ses concitoyens à la guerre comme à la paix, pendant que je me trouvois à Athènes²⁶.

La franche piraterie des Maniotes, persuadés que "les bâtiments qu'ils prennent sont faits pour leur subsistance" (224), ne lui paraît guère plus condamnable que l'ancien droit de varech autorisant la noyade des naufragés ou leur emprisonnement:

[...] la loi qui était tellement regardée comme juste qu'à Brême on prioit publiquement dans les églises pour qu'il y eût de fréquents naufrages! (224-5)

Rebelle au turban, cette population de "fort honnêtes gens chez eux" mérite le détour des voyageurs, assurés de l'hospitalité, sous la protection, il est vrai, des chefs de villages (225).

L'activité des compilateurs se poursuit parallèlement. Le huitième tome de l'*Histoire moderne des Chinois, des Japonnois, des Indiens, des Persans, des Turcs, des Russiens, etc.*, rédigé par Marsy (Paris, 1760), rappelle la longue rivalité turco-vénitienne en Morée (440); l'érudite *Géographie universelle* de Busching consacre une notice à Maina, reprenant l'étymologie de "mania" et rappelant la possession maniote de trois îlots proches du continent²⁷. L'*Encyclopédie* consacre de même trois notices au territoire –Maina, Maniotes et Morée–, la dernière signée de Jaucourt, sans renouveler notablement la connaissance d'une population estimée entre vingt et vingt-cinq milles âmes (IX, 881 B). Malgré la référence à Contenier (*ibid.*, 882 B), l'exposé reprend l'essentiel de La Guilletière, mais souligne aussi les effets pernicioeux de la présence d'Albanais en Morée, lesquels, "ne sachant ni porter le joug du turc, ni le secouer, attirent souvent aux habitants de fâcheuses affaires" (X, 709 B).

Absents du *Voyageur français* de l'abbé de La Porte (Paris, 1765 - I, 235-7, Morée), du *Voyage en Grèce et en Turquie*, tardivement publié, de Sonnini de Manoncourt (Paris, an IX-1810), pourtant attentif à la diaspora albanaise de Grèce (I, 305, 6; II, 368, 390), les Maniotes le sont encore des

Lettres sur la Grèce de Savary (Paris, 1788), qui s'intéresse cependant aux farouches Sphacciotes des montagnes crétoises, soumis au tribut après le dernier conflit russo-turc (311-1). Lors de son voyage d'Athènes à Sparte, La Roy se fait prudemment escorter de deux janissaires, glissant une allusion aux "brigands" de Maina²⁸. Traduits en 1722, les *Voyages* de Pockocke sont les premiers à distinguer Haute-Maina –au couchant de l'Eurotas–, et Basse-Maina –s'étendant jusqu'au golfe de Coron et à Calamata– notent la production de bois et l'importante exportation de glands à l'usage des tanneurs italiens, mais n'oublie pas de signaler la liberté que les capitaines maniotes peuvent consentir aux voyageurs parmi la population (VI, 215). La contribution des historiens progresse toutefois. Excepté la notice conventionnelle d'un Constant d'Orville²⁹, l'*Histoire de l'Empire ottoman* de Mignot (Paris, 1771) s'intéresse au soulèvement de Libérius contre Soliman II en 1689 et aux tractations maniotes avec Venise (II, 414-6). L'*Empire turc* de d'Anville (Paris, 1777) rappelle les victoires vénitiennes en Morée à la fin du XVIIe siècle, auxquelles contribuèrent les soulèvements maniotes (115-6), mais s'intéresse aussi aux Albanais de Morée et à la thèse panslave ancienne d'un Constantin Porphyrogénète (47-48).

La décennie 1780 amplifie notablement ces quelques contributions. L'histoire de la Grèce suscite les recherches encyclopédiques de Cousin-Despréaux et Delisle de Sales, pour ne pas citer la traduction de celles de John Gillies³⁰. Les compilations des géographes demeurent toutefois mineures: l'*Encyclopédie méthodique* de Masson de Mouilliers (Paris, 1783-1788) chiffre la population à plus de quarante mille habitants (II, 274 A9, les *Essais* de Du Vernois (Neuchatel, 1784) citent les trois villes principales –Vitulo, Magni et Proasti–, mais ne modifient pas le chiffre de trois cent soixante-cinq villages (66). Il faut ainsi attendre les révélations des *Recherches philosophiques sur les Grecs* de Pauw (Berlin-Paris, 1788), au ton iconoclaste.

Songeant aux peuplades quasi sauvages des empires asiatiques, vivant de rapines et n'obéissant à personne –Arabes bédouins de la Turquie, Kurdes et Dolomites de Perse, Miaos de Chine (420), l'intrépide essayiste réfute en premier lieu le prétendu héritage lacédémonien:

Cette nation peu nombreuse [...] tire au contraire son origine d'un peuple qui était ennemi déclaré de Lacédémone, c'est-à-dire les Laconiens soustraits au joug tyrannique de leur métropole, qui les traitait en esclaves ou plutôt en bêtes (II, 415).

Quelques notations géographiques complètent la description: aridité des terres, culture de l'orge, des mûriers, de chênes-verts et d'oliviers "d'une

qualité très inférieure à ceux de l'Attique" (*ibid.*, 416-7). Une nette distinction est opérée entre le nord des environs de Vitulo et la côte méridionale, peuplée des féroces Cacovouniotes, "scélérats de la montagne", à la physionomie "sauvage" (417). Rappelant la réputation de ces côtes redoutées, parfois parsemées de cadavres dépouillés, Pauw se préoccupe de rectifier, à la suite de Coronelli, l'étymologie: Maine serait la dérivation de la forteresse turque dénommée turcogle-Olimionas, édifiée sur les ruines d'une ancienne cité laconienne (417-418).

Le mythe héroïque et républicain subit de même les assauts d'une érudition historique sans complaisance. La consultation d'un mémoire inédit sur la dynastie impériale des Comnènes, que lui transmet le secrétaire De Croix, lui révèle un épisode central du XVe siècle: arrivée parmi les Maniotes de l'aventurier Nicéphore, à l'ascendance contestable, lequel se fait reconnaître prince par l'évêque de Vitulo et instaure une dynastie despotique:

Enfin il n'y avoit aucune apparence de liberté dans cette forme de gouvernement, où les Proto-gérontes d'un côté, et le clergé de l'autre, opprimoient une nation qui prétendoit être indépendante (419).

Le rappel des exactions maniotes en Messénie contre les Turcs, sans exclure la présomption d'anthropophagie, et les tentatives de répression à la fin du XVIIe siècle désabusent à nouveau le lecteur: fuite de quatre mille Maniotes du nord, dont plusieurs périssent en mer; établissement d'une colonie à Paomia en Corse, qui connaît rapidement de vifs démêlés avec la cour de Rome au sujet des impositions ecclésiastiques (421-2). Pauw, qui a lu les travaux de Boswell et Cambiagi sur la Corse, souligne les mutations opérées à l'occasion de cette émigration parmi les Maniotes du sud: abolition de la dignité de proto-géronte, institution de quatre capitaineries héréditaires, dévolutives aux femmes (422-3). Malgré l'évocation de la belle veuve Démétria, parcourant héroïquement ses terres –souvenir de la Tanassena de Riedesel ?– la référence aux événements contemporains s'assombrit à nouveau: suppliques des Maniotes auprès des cours d'Europe contre les Turcs, envoi d'une flotte russe, à laquelle se rend la ville de Misitra en 1770, mais nouvelles exactions et désertions, qui entraînent levée du siège de Coron et évacuation de la Morée (423-5).

Etrangère aux facilités de la compilation, la contribution de Pauw manifeste ainsi une vision nouvelle de l'espace grec, dont les enjeux demeurent exemplaires: identité nationale, organisation politique.

Le ton des voyageurs se démarque sensiblement de cette tentative

isolée. Les *Mémoires* de Fenières-Sauvebœuf (Paris, 1790), rapprochent la recrudescence de la piraterie en Morée du conflit régional russo-turc (II, 222-6, 260-2), tandis que le prélude du *Voyage pittoresque* de Choiseul-Gouffier (Paris, 1782) invite au lyrisme:

[...] c'est chez les peuples habitants des montagnes que se conserve l'esprit qui anima les anciens Grecs; il respire chez ces peuples, sous l'abri de ces roches qui les défendent. Dans tous les siècles et dans tous les pays, les montagnes furent l'asile de la liberté [...] (I, VIII).

Héritiers de Sparte, les Maniotes séduisent l'helléniste et ses rêves:

Là sont ensevelis des nations héroïques, dignes d'être transmises à la postérité, par la plume des Thucydide et des Xénophon: là existe encore un de ces chefs Maniotes qui, ayant pris les armes à l'arrivée des Russes, enfermé dans une tour avec quarante hommes, soutint un siège contre six mille Turcs; il s'y défendit plusieurs jours; et les assiégeants, étant enfin parvenus à embraser son asile, virent sortir sanglants et couverts de blessures, deux hommes, un vieillard et son fils (*ibid.*, VIII-IX).

L'échec de l'expédition russe en Morée lui paraît essentiellement imputable à la disproportion des forces: la sédition de quelques conspirateurs ne pouvait soutenir le soulèvement d'une confédération impossible (*ibid.*, IX). Imputant aux Turcs le pillage de Coron, après le départ de l'escadre russe (4-5), le voyageur distingue les troupes héroïques des Maniotes et les deux mille hommes "sans propriétés, [...] ne respirant que le brigandage, infestant la mer de leurs pirateries" (7).

Il faut ainsi attendre les années révolutionnaires pour voir s'opérer une mutation des consciences. La menace des pirates continue d'effrayer un William Hunter³¹, tandis que Salaberry associe avec admiration Monténégrins d'Albanie, Brêmes de l'Atlas, Maniotes de Morée et Sphacciotes de Crète dans un même culte de la liberté, "ce feu sacré, bienfait immortel de la nature"³². Scrofani est seul à évoquer l'institution d'une communauté de femmes, mais note l'utilité des janissaires maniotes pour le voyageur, tandis qu'Olivier s'intéresse à l'alliance sphacciote³³.

Trois contributions majeures leur succèdent. Chargé d'une mission en Morée par Bonaparte, Dimo Stephanopoli de Comnène, descendant d'une famille maniote établie en Corse, consacre plusieurs développements détaillés au territoire, lors de son séjour en 1797 et 1798: description et monuments de Maina, naissance et éducation des enfants, mariages et funérailles, santé et traitement des maladies, religion, statut des femmes, morale collective, enfin révélés au lecteur français par les soins de Serieys³⁴.

Grasset-Saint-Sauveur complète de même son voyage dans les domaines insulaires français conquis au Levant sur Venise, par huit pages sur Maina. Présentation des quatre capitaineries –Zarnata, Zigos, Cacovougla, Scoutari–, élection du bey choisi par le sultan parmi les chefs du pays, violence des vengeances particulières, mais surveillance des femmes composent une première esquisse³⁵. La pauvreté du canton de Cacovougla en eau, la crédulité de ses habitants étonnent le néophyte, davantage préoccupé par les enjeux commerciaux de la région: le détail des exportations, monopole des bâtiments grecs et esclavons, pourrait être ouvert à la marine française, sous protection militaire (371-4).

Publiée en 1805, la *Relation* de Pouqueville consacre un chapitre entier au pays du Magne³⁶. Prévenant son lecteur des insuffisances de Stephanopoli, silencieux sur les ressources et la position géographique (194), le voyageur s'enquiert du territoire à l'occasion de sa détention à Tripolitza, auprès de Maniotes, qui lui proposent de le racheter. Issue des Laconiens libres de l'Empire romain (196), la population du territoire séduit le républicain nostalgique: respect des vieillards, émulation guerrière des jeunes Maniotes, vertu et patience des femmes –les assertions de Pauw sur ce point sont réfutées avec vigueur–, mais aussi goût des hymnes simples à la louange des traditions et des victoires composent les éléments d'une utopie méditerranéenne vivante (197, 203-7).

Les mutations politiques sont rappelées: séparation d'avec le pachalik de Morée en 1776 et mise sous tutelle directe du grand amiral, le capoudan pacha, ont amoindri le prestige des beys locaux, collégialement élus cependant (198-203). Huit pages sont consacrées aux différentes cités des capitaineries: Anmyros, Sélitza, Mandiniès, Citries, Dolou, Varousi, Moulitza, Cambo-Stavro, Kardamoula, Castagna, Platza, Contonfari, Vitulon, Tchimoura, sans oublier les localités du Taygète et voisines du défilé des Portes, ainsi que Marathonisi et Mavrovouni sur le golfe de Laconie (108-15). Mention des vestiges antiques, dénombrement des familles, productions agricoles, mais aussi détail du relief ancrent la description dans la vie quotidienne et l'unité d'une culture, sans céder au pittoresque.

Chiffrant la population totale à quarante mille habitants, occupant cent villages ou chorions (215), Pouqueville note les dissensions fréquentes entre les capitaineries et s'intéresse aux exportations, malgré des chiffres imprécis (215-7). L'existence de peuplements particuliers est aussi mentionnée: présence de Turcs rebelles à Boudounia, solidaires avec les

Maniotes (214-5), singularités des Cacovouniotes du sud, "reste impur de la peuplade de Nabis", forbans peu nombreux mais "aussi féroces que l'Arabe des Scythes" (219-220). Dépouillés de bois, mais proches de rives poissonneuses et riches d'oiseaux, les villages cacovouniotes abritent une humanité farouche et rude, qui ne saurait être confondue avec les Maniotes: corps trapu, teint brûlé, voix rauque et gutturale des uns s'opposent à la taille avantageuse, au teint "fleuri", à la voix pleine et pressée, et à la démarche légère des seconds (221).

La richesse du patrimoine antique du Magne est enfin rappelée aux lecteurs de Pausanias (218).

Si les conséquences néfastes du conflit russo-turc, tant pour une marine ottomane affaiblie que pour une Grèce meurtrie, retiennent les contemporains –traduction des essais d'Abesci et d'Eton–, un ultime témoignage nous est apporté par les additions de l'abbé Bourlet de Vauxcelles aux *Lettres sur Constantinople* de l'abbé Sevin (Paris, an X-1802). Largement inspirées du récit des frères Stephanopoli, ces notations détaillent plusieurs aspects de la vie sociale –rites de naissance, de mariage et de mort, éducation des garçons et des filles, santé et médications–, mais envisagent aussi l'économie –l'absence de viticulture est notée–, l'inutilité d'hommes de loi parmi une population vertueuse, économe et solidaire. La frugalité du clergé, la simplicité du rite religieux, le culte des héros recomposent la scène d'une utopie, où s'illustre l'anecdote de la belle Stammata, prisonnière du sultan, qu'elle guérit avant d'épouser l'un des siens, forçat de la Porte, et de regagner sa patrie (110-135).

De Castela à Pouqueville, la mutation du mythe du Magne ne saurait être dissociée de l'évolution des enjeux mêmes de la littérature du voyage, exploratrice, polémique, mais aussi expression des sensibilités. Théâtre de la menace turque, la Méditerranée orientale l'est aussi du surgissement d'une Antiquité libératrice, qui transfigure l'espace grec. Au-delà de l'érudition foisonnante, Age classique et Lumières nous proposent un double dépassement: identité nationale et résistance, mais aussi fraternité et dialogue des cultures.

NOTES

1. Pelletier, T: *Histoire des Ottomans, grands seigneurs du Magne* [...]. Paris: Marc Orry, 1600.
- Baudier, Michel: *Inventaire de l'histoire générale des Turcs, depuis l'an 1300*. Paris, 1617.
2. *Histoire de l'origine, progresz et déclin de l'Empire des Turcs*. Paris: Pierre Chevalier, 1614, p.288, 310.
3. *Voiage du Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621*. Paris: Adrian Taupinart, 1624, p.193.
4. *Voyage du Levant*. Seconde édition reveüe et augmentée. Bruxelles: Hubert Anthoine Velpius, 1650, p.11. Rééd. Rouen: Jacques Herault, 1664, p.15.
5. Porcacchi, Tomaso: *L'Isola piu famosa del Mondo descritta da T.P. da Castiglione Amatino e intagliate da Girolamo Porro Padovano con l'Aggiunta di molte isole*. In Venetia, appresso Simon Galignani e Girolamo Porro, 1576, p.101-5 (Morée).
- Pacifico (le père Ant.): *Descrizione delle Provincie che formano la penisula della Morea*. Venise, 1636. Rééd. 1686.
6. *Le Monde ou la description générale de ses quatre parties, avec tous ses empires, royaumes, estats et républiques*. [...] Paris, 1635. Rééd. 1643 et 1660. [Ed. utilisée - Paris: Claude Sonnius, 1737].
7. Chalcondyle, Athénien: *L'histoire de la décadence de l'empire grec et établissement de celui des Tuys* [...]. Paris: Mathieu Guillemot, 1650.
8. Paris: Edme Pepingué, 1653. I, 254-8 (Amurat II), 334-50 (Mahomet II), II, 680-720 (Ibrahim Ier).
9. *Viaggio tutto di Candia* [...] (Venise, 1651); *L'Archipelago con tutte le isole, scogli, secche, e bassi fondi, etc.* (Venise, 1658).
10. *Mémoires* [...] contenant ses voyages à Constantinople, dans l'Asie, la Syrie, la Palestine, l'Egypte et la Barbarie [...]. Recüeillis de ses Mémoires originaux, et mis en ordre avec des réflexions. Par le R.P. Jean-Baptiste Labat. Paris: Charles-Jean-Baptiste Delespine, 1735. I, 33.
11. *Relation d'un voyage fait au Levant* [...]. Paris: Louis Bilaine, 1674, p.24.
12. *Les voyages et observations du sieur de La Boullaye-le-Gouz, gentilhomme angevin* [...]. Paris: Gervais Clousier, 1653, 19.
- Les voyages du sieur Du Loir, contenus en plusieurs lettres écrites du Levant* [...]. Paris: Gervais Clousier, 1654, 355-8.
13. *Les mémoires du voyage de Monsieur le marquis de Ville au Levant, ou l'histoire curieuse du siège de Candie* [...], le tout tiré des Mémoires de J.-B. Rostagne, Secrétaire d'Etat et des Finances de S.A.R. [...] par François Saviniere d'Alquié. Amsterdam: Hervey et Theodore Boom, 1671. I, 133-4 (Milo); II, 193 (île de l'Estanti).
- P.F. Barthelemy Des Champs: *Voyage de la Terre Sainte et du Levant*. Liège: Pierre Danthey, [s.d.] [1678], 62-63, 571-2. *Voyage en Turquie et en Crète du R.P. Robert de Dreux, aumônier de l'ambassadeur de France (1665-1669)*. Publié et annoté par Hubert Pernot. Paris: Société d'édition "Les Belles-Lettres", 1925, 165.
14. Bruzen de La Martinière: *Le grand dictionnaire géographique, historique et critique*. Paris: P.G. Le Mercier et Boudet, 1739-1741. IV, 37 B - 38 A [Maina (Brazzo di)].

GEORGES FESTA

15. *Journal d'Antoine Galland pendant son séjour à Constantinople (1672-1673)*, publié et annoté par Charles Scheffer. Paris: Ernest Leroux, 1881. I, 101.

16. *Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel: Avec la description des principales isles, et des choses les plus remarquables qui s'y voient encore aujourd'huy*. Paris: Etienne Michallet, 1698, 311-3.

17. *Les six voyages de Jean-Baptiste Tavernier, écuyer baron d'Aubonne, qu'il a faits en Turquie, en Perse, et aux Indes [...]*. Paris: Gervais Clouzier et Claude Barbin, 1676. I, 194, 263.

Jouvin, de Rochefort: *Le voyageur d'Europe, où est le voyage de Turquie, qui comprend la Terre Sainte et l'Egypte*. Tome VII. Paris: Claude Barbin, 1676, 308-9.

La Magdeleine: *Le miroir de l'Empire ottoman, ou l'état présent de la Cour et de la Milice du Grand Seigneur*. Paris: Claude Barbin, 1678. II, 251-2 (marine turque), 269-70 (ibid.).

Rycaut, P.: *L'état présent de l'Empire ottoman [...]*. De la traduction du sieur Bespier [...]. Rouen: Jean Lucas, 1677. II, 610 (faiblesse de la marine turque).

18. *Description géographique et historique de la Morée reconquise par les Vénitiens, du royaume de Nègrepont, et d'autres lieux circonvoisins [...]*. Paris: Claude Barbin, 1686, 129-30 (Braccio di Maina). L'édition vénitienne des *Memorie storico-geografiche [...]* date de 1683.

19. Coppin, Jean: *Le bouclier de l'Europe, ou la guerre sainte [...]*. Lyon: Antoine Briasson, 1686, 51-52 (marine turque), 110 (Morée).

Vanel Claude: *Abrégé nouveau de l'histoire générale des Turcs [...]*. Paris: Charles Osmont, 1689, 299-300.

20. *Etat général de l'Empire ottoman, depuis sa fondation jusqu'à présent et l'Abrégé des Vies des Empereurs*. Par un solitaire Turc. Traduit par M. de La Croix. Paris: Pierre Herissart, 1696. II, 193-284.

La Croix rappelle la prise de Porto-Caglia par Venise en 1685, sous le règne de Mahomet IV (III, 479).

21. Veryard, E: *An Account of divers Choice Remarks [...]*. London: S. Smith and B. Walford, 1701, 356-7 (Brazzo di Maina).

Febvre, Michel: *Théâtre de la Turquie [...]*. Traduit d'Italien en Français par son Auteur [...]. Paris: Edme Couterot, 1682, 411-2 (ibid.).

22. Dapper, Olivier: *Description exacte des isles de l'Archipel, et de quelques autres adjacentes [...]*. Traduite du Flamand. Amsterdam: George Gallet, 1703 (réf. île de Cérigo).

L'édition hollandaise des *Beschrying [...]* date de 1688.

23. *Lettres de Milady Wortlay Montague. Ecrites pendant des voyages en diverses parties du monde*. Traduites de l'Anglais. Nouvelle édition, beaucoup plus correcte [...]. Londres et Paris: Duchesne, 1764-1768. I, 164-5 (lettres datées de 1716).

24. *A Voyage performed by the late Earl of Sandwich round the Mediterranean in the years 1738 and 1739*. Written by Himself [...]. London: T. Cadell Jun. and W. Davies, 1799, 31 [1ère éd. Londres, 1738].

25. Goudon, Ange: *Nouveaux motifs pour porter la France à rendre libre le commerce du Levant*. Avignon, 1755.

Veron de Forbonnais, François: *Questions sur le commerce des Français au Levant*. Marseille, 1755.

LE MAGNE DANS LA CONSCIENCE FRANÇAISE (XVIIe-XVIIIe siècles)

26. Riedesel, J.H. von: *Remarques d'un voyageur moderne au Levant*, in: *Voyages en Sicile, dans la Grande Grèce et au Levant* [...]. Paris: H.J. Jansen, an X (1802), 224 [1ère éd. Zurich, 1773].

27. *Géographie universelle*. Traduite de l'Allemand [...] sur la cinquième édition, avec des Augmentations et corrections, qui ne se trouvent pas dans l'original. Strasbourg: Bauer et Compagnie, 1769. III, 281.

28. *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce* [...]. Seconde édition corrigée et augmentée. Paris: imprimerie de Louis-François Delatour, 1770. I, 25.

29. *Histoire des différents peuples du monde* [...]. Paris: Herissart et J.P. Costard, 1770-1771. VI, 27.

30. Cousin-Despréaux, Louis: *Histoire générale et particulière de la Grèce*, Rouen-Paris, 1780-89. 16 vol. in-12o.

31. *Travels through France, Turkey, and Hungary, to Vienna, in 1792* [...]. Third edition. London: J. White, 1803. I, 124-6, 140-2.

32. *Voyage à Constantinople, en Italie, et aux isles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Turquie*. Paris: Maradan, an VII (1799), 248.

33. Scrofani, Saverio: *Voyage en Grèce de X.S., Sicilien, fait en 1794 et 1795*, traduit de l'italien par J.F.C. Blanvillain [...]. Paris et Strasbourg: Treuttel et Würtz, an IX (1801). I, 113-4.

Olivier, G.A.: *Voyage dans l'Empire ottoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières années de la République*. Paris: H. Agasse, an IX, II, 321.

34. *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce, pendant les années V et VI* [...]. Paris: Guilleminet, an VIII (1799-1800). 2 vol. Voir surtout le vol. II (p.1-51).

35. *Voyage historique, littéraire, pittoresque et politique des îles de la République Française dans le Levant*. Paris: imprimerie de Suret, an VI- 1798. II, 367-9.

36. Pouqueville, F.C.H.L.: *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottoman, pendant les années 1798, 1799, 1800 et 1801* [...]. Paris: Gabon et Compagnie, 1805.

Abesci, Elias: *Etat actuel de l'empire ottoman*. Traduit de l'Anglais par M. Fontanelle. Paris: Lavillette, 1792. II, 26 (marine turque).

Eton, William: *Tableau historique, politique et moderne de l'empire ottoman* [...]. Traduit de l'Anglais par le c. Lefebvre. Paris: Tavernier, an VII. II, 79-81 (Morée).

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ

RÉSUMÉS

O ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ESPACE ET MONUMENTS

Vassilis Panayotopoulos

Le Magne: presque une île. Le support géographique d'un long parcours historique

Cette intervention souligne la dépendance du phénomène maniote de la géographie avec l'histoire particulière des lieux. Elle présente une analyse des diverses données et va jusqu'à envisager la communauté humaine du Magne comme une communauté insulaire, ce qui permet de formuler une expression originale, à la fois géographique et historique: la "presque insularité", condition particulière qui dérive tant de l'économique que du social.

Stella Stavridou

La cartographie de la Laconie suivant les manuscrits byzantins du XIIIe au XIXe siècle

Le codex Urb. Gr. 82 de la Bibliothèque Vaticane à Rome, qui date de la fin du XIIIe siècle, est le plus ancien manuscrit de la Géographie de Ptolémée. Il est écrit sur velin, comporte vingt-sept cartes colorées d'une excellente qualité; ses dimensions sont de 57 x 42 cm. Il s'agit de l'une des œuvres les plus célèbres de la dernière période de l'Empire byzantin.

Cent ans plus tard, à Florence, Pléthon devait prouver sa connaissance profonde de la géographie du Péloponnèse, et en particulier de celle de la Laconie, en écrivant par dessus les anciens noms de lieux les noms contemporains.

Les premières cartes imprimées (1477, 1478, etc.) sont les successeurs de celles de la période byzantine, et imitent le type ptolémaïque. C'est au XVIe siècle que les choses commencent à changer, grâce à Gastaldi (1548) et Mercator (1590). Aux XVIIe et XVIIIe siècles, les échelles cartographiques peuvent changer, de même que les motifs décoratifs ou les noms de lieux, mais non le contour. On trouve parfois sur ces cartes des informations historiques et les dates des guerres entre Turcs et Vénitiens, surtout vers la fin du XVIIe siècle. La carte devient ainsi une sorte de "journal de guerre" pour cette période héroïque et aventureuse.

Antonis I. Tantoulos

La cartographie imprimée du Magne (XVIe-XVIIIe siècle): informations historiques et géographiques

Les cartes du Magne qui furent dressées pendant les trois siècles

d'histoire cartographique imprimée font l'objet de cette étude. On y examine des échantillons significatifs de cartes provenant de toutes les écoles cartographiques de l'époque. Ces cartes sont analysées comme des documents historiques et en tant qu'œuvres d'art; on y recherche les informations géographiques et historiques qu'elles contiennent; on relève et commente leurs erreurs.

L'accent est mis sur le recensement des localités et sur leur rapport avec la réalité par l'intermédiaire des cartes du XIXe et du XXe siècles.

Enfin, on essaie d'éclairer par des cartes de l'école italienne du XVIe siècle un événement obscur de l'histoire maniotte, à savoir la prise par Querini, en 1570, de la forteresse de Mani, dont l'emplacement exact fait encore l'objet de discussions.

Athina Christophidou

Le paysage du Magne vu par les voyageurs

Les voyageurs et les expéditions scientifiques des XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles nous offrent des renseignements précieux sur le paysage du Magne et sur les interventions humaines dans la nature. En outre, l'Expédition Scientifique de Morée nous a laissé un inventaire scientifique de diverses espèces des règnes végétal et animal. Nous trouvons aussi dans les textes des

voyageurs, nombre d'informations sur les modes de culture, sur le genre et la quantité des produits agricoles et des exportations.

La présente communication cherche à identifier les anciens chemins et autres éléments naturels et artificiels de l'environnement du pays qui sont mentionnés dans les textes et figurés sur les gravures des visiteurs du Magne. Elle compare les descriptions de divers voyageurs en suivant les traces de l'Expédition Scientifique de Morée, qui pénétra dans le Magne du nord-ouest le 25 mai 1829, en traversant le ravin venant de Gianitza, qui sert de limite "entre Messénie et Sparte actuelle". Bien que les changements survenus dans l'économie du pays et les besoins de la vie moderne aient gravement altéré l'environnement, quelques éléments du milieu naturel ou bâti sont encore reconnaissables, et donnent au paysage sa dimension historique.

Christine Peltre

Οι καλλιτέχνες και το επιστημονικό πλαίσιο της Αποστολής στον Μοριά

Η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή στην Πελοπόννησο ανανέωσε την εικονογραφία της Ελλάδας, ήδη πλούσια μετά από τα χρόνια του φιλελληνισμού, επιμένοντας στον επιστημονικό χαρακτήρα της απεικόνισης του τόπου.

Σχετικά με τον τομέα των Φυσικών Επιστημών, ο Bory de Saint-Vincent, μάχεται κατά των “κατασκευαστών Λευκωμάτων” και μεριμνά για την τοπογραφική απόδοση του τοπίου, όπως την εξασκούσε ο ζωγράφος Prosper Baccuet. Ο τομέας της Αρχιτεκτονικής ανταποκρίνεται επίσης στις επιστημονικές δεσμεύσεις, μέσα από την εξαντλητική έρευνα, καλύπτοντας ακόμη και την βυζαντινή τέχνη, άγνωστη έως τότε στις επισκοπήσεις της Ελλάδας. Εντούτοις, και παρά τους ενδοιασμούς αυτούς, η εικονογραφία της Ελλάδας παραμένει συχνά αμφισβητήσιμη στους τόμους της *Expédition*: ο ρομαντικός συρμός του “γραφικού ταξιδιού” αναζητά εντυπώσεις και οι στρατολογημένοι καλλιτέχνες ήσαν συχνά “ιστορικοί ζωγράφοι” και όχι απλοί εικονογράφοι. Επιπλέον, το επίσημο εγχείρημα υιοθετεί τις επιλογές, αγνοώντας ορισμένα θέματα, και προσδίδοντας σε άλλα θεαματικές διαστάσεις. Εντούτοις, η ολοκλήρωση των πορισμάτων της Αποστολής παραμένει μοναδικής σημασίας για την εικονογραφία της Ελλάδας, λόγω της πρόθεσης ακρίβειας και αποτελεί το πρότυπο για άλλους παρά φύση συνεταιρισμούς λογίων και καλλιτεχνών.

P. Katsafados

La contribution des textes des voyageurs, des cartes et des gravures à la localisation et à la documentation de l'histoire des forteresses du Magne

Au XIIe siècle, il y avait à Maina une cité-forteresse importante, digne d'être mentionnée parmi les plus grandes du Péloponnèse et qui, selon nous, avait été fondée au début du IXe siècle.

On sait que la forteresse franque du Grand Magne fut bâtie en 1250 sur un cap rocheux par le prince franc Guillaume de Villehardouin. L'emplacement de cette forteresse est demeuré incertain jusqu'à nos jours. Certains la placent sur le cap Tigani, où se trouve la forteresse byzantine. L'historien français Antoine Bon la situe sur une petite hauteur du sud du plateau de Ano Poula, dans l'intérieur du Magne, appelée le “Château de la Belle”. L'emplacement le plus probable se situe vers le nord du plateau, où une enquête minutieuse a repéré des ruines de remparts et de tours couvrant une région étendue, digne de la dénomination de “fort du Grand Magne”.

C'est précisément cette région qui est le sujet de la gravure de Coronelli intitulée “Capo Matapan”, qui fait partie du livre célèbre *Memorie istoriografiche della Morea...* (éd. 1685). La forteresse qui apparaît sur le dessin s'identifie substantiellement à la forme du château qu'on peut reconstituer à partir des ruines actuellement repérées.

Ο ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΟΣ ΒΡΑΧΟΣ. Η ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ
LE ROCHER STRATEGIQUE. LA PÉNÉTRATION

Elefthérios P. Alexakis

“Nous et les autres”. Approches ethno-historiques dans les textes des voyageurs sur le Magne

La présente communication essaie d'interpréter les textes des voyageurs quant à la notion d' "altérité", qu'elle concerne les Maniotes ou les voyageurs étrangers. On examine les conceptions des voyageurs étrangers concernant le caractère belliqueux des Maniotes et leur amour de la liberté, le fait qu'ils se livrent à la piraterie et au brigandage, mais aussi leurs vertus, comme le sens de l'hospitalité, leur piété, leur respect des femmes, etc. Sont également examinés les conceptions des Maniotes concernant les étrangers (bons - méchants, hypocrites, impies, etc.) ainsi que le comportement qu'ils adoptent envers eux.

Georgia I. Koutsari

Le Magne: éloge et dénigrement dans les chroniques des voyageurs étrangers

Les voyageurs qui parcoururent l'espace grec depuis l'Antiquité jusqu'à l'époque de la domination ottomane et après celle-ci, ont consigné leurs impressions dans de précieuses relations qui nous renseignent sur toutes les manifestations de la vie humaine.

C'est pourquoi, précisément, l'étude d'une époque qui se fonde non seulement sur le document officiel, qui maquille et déforme souvent les événements, mais aussi sur les textes originaux laissés par d'autres hommes, au-dessus de tout soupçon, garantit une histoire authentique et incontestable. Le problème qui surgit dans cette étude –Les voyages et les problèmes de l'histoire de l'espace et de la société du Magne– est celui de la divergence des opinions des voyageurs, qui en arrivent parfois à se réfuter mutuellement.

Ils décrivent souvent ce qu'ils ont vu, mais aussi ce qu'ils n'ont pas vu, dans le fameux Magne, et remplissent leurs récits de données inexactes, puisées à des sources douteuses, ou racontent des faits imaginaires.

A travers quelques textes authentiques de voyageurs (XVe-XIXe siècle), on essaiera donc, dans cette communication, de souligner les raisons qui les amènent à déformer les faits et, par extension, l'histoire du Magne.

Ioli Vingopoulou

Un déserteur Espagnol du XVIe siècle dans le Magne

Au XVIe siècle, les voyageurs sont eux aussi d'invisibles participants au jeu

politico-économique des puissances européennes. Pour la réalisation des voyages –pèlerinages, voyages politiques, commerciaux, scientifiques ou d'évasion–, les voies maritimes étaient préférables. La région du Magne, montagneuse et difficilement accessible, était à l'écart des itinéraires terrestres, mais était sur la route maritime qui reliait Venise à l'Orient. Les informations sur la région et les habitants du Magne, à travers les récits de voyages représentatifs du siècle, sont donc assez limitées. L'Espagnol Diego Galàn eut son propre itinéraire solitaire au cours d'un voyage auquel il fut contraint –un déplacement-fuite–, qu'il raconte dans un texte qu'il rédigea lui-même, texte simple et représentatif de l'esprit de son époque. Cherchant la fortune dans les aventures, Galàn fut, très jeune, captif des "Infidèles". Il s'évada en mai 1599, espérant atteindre le Magne pour s'embarquer vers un port chrétien. Son récit nous livre des renseignements très importants sur la région et les habitants du Magne: il évoque leur vie et leurs coutumes, leur caractère primitif, décrit en détail leurs constructions, la sauvagerie de leurs mœurs, les échanges qu'ils pratiquent avec les bateaux qui mouillent dans leurs criques, leur habillement, la chasse à la caille, la vie des femmes et la cordiale hospitalité que lui offrit la famille de Grigoraki. Grâce au nom de son protecteur, Galàn put embarquer sur un navire chrétien qui le ramena enfin dans sa patrie.

Dans la relation lyrique de cet Espagnol illettré et autodidacte, nous discernons le style caractéristique des textes du XVIe siècle, débordant de religiosité, de patriotisme, de sentiments généreux et de recommandations morales. Malgré les inexactitudes probables, erreurs d'interprétation et affabulations de son récit, Galàn nous livre une description détaillée de la vie quotidienne et du comportement des Maniotes. Son texte sur le Magne est l'un des rares, aussi longs, de cette époque. Les informations qu'il nous fournit en font une source importante pour l'étude de cette région. Il renouvelle le débat en soulevant des questions notamment sur les toponymes, les familles et les constructions du nord-est du Magne au XVIe siècle.

Anne Couderc

O Rouqueville και οι Μανιάτες

Η ανακοίνωση έχει ως θέμα τα κεφάλαια που ο Rouqueville αφιέρωσε στους κατοίκους της Μάνης, στο σύνολο των δημοσιευμένων έργων του, από το *Ταξίδι στην Πελοπόννησο* (1805) έως τη δεύτερη έκδοση του *Ταξιδιού στην Ελλάδα* (1827). Επιχειρείται μια συνολική εκτίμηση των κειμένων αυτών, τα οποία υπήρξαν στη Γαλλία η πλέον πρόσφατη, διαθέσιμη τεκμηρίωση για την Ελλάδα κατά την περίοδο του πολέμου για την Ελληνική Ανεξαρτησία και αποτέλεσαν ένα είδος

οδηγού, τόσο για τους μεμονωμένους ταξιδιώτες, όσο και για τα μέλη της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής.

Σύμφωνα με το σκεπτικό αυτό, μελετάται η αξιοπιστία των κειμένων ως ιστορικής πηγής, μέσω τόσο της εσωτερικής όσο και της εξωτερικής κριτικής τους και σε συνδυασμό με άλλα κείμενα τα οποία ο συγγραφέας δεν θεώρησε σκόπιμο να δημοσιεύσει.

Κύριος άξονας για την ανάλυση της εικόνας που παρουσιάζει η κοινωνία της Μάνης είναι η σύγκριση των διαφόρων κειμένων, τα οποία, ανάλογα με την εποχή κατά την οποία γράφτηκαν, παρουσιάζουν έντονα αντιφατικές εκτιμήσεις για τους κατοίκους.

Επιπλέον, η εκ παραλλήλου μελέτη των περιγραφών του Rouqueville με τα πολιτικά και διπλωματικά συμφέροντα της Γαλλίας στην περιοχή καταδεικνύει ότι η εξέχουσα θέση των Μανιατών, στο σύστημα προσέγγισης που ο Rouqueville δίνει για τους Έλληνες, εξαρτάται εν πολλοίς από το πώς εκτιμά ο συγγραφέας τα συμφέροντα της Γαλλίας στην περιοχή καθώς και από την προπαγάνδα που αναπτύσσει ανοικτά δια μέσου του έργου του.

Hélène Gianakopoulou

Entre Français et Anglais: Un autre aspect de la littérature de Voyages et de la pénétration des étrangers dans le Magne (1780-1807)

La présente communication a pour objet de révéler quelques aspects inconnus de

la pénétration des étrangers dans le Péloponnèse, et notamment dans le Magne, au cours des années 1780-1807, d'après des sources inédites provenant: 1) des Archives Nationales de France et des archives du ministère de la Guerre (France); 2) des Archives Britanniques (Public Record Office, série Foreign Office). L'étude s'articule sur trois axes principaux, dictés par la nature du matériel:

1) On présente d'abord l'intérêt diplomatique des Français pour la Morée, d'après des documents publiés ou inédits déposés dans les archives de France, de Grande-Bretagne et des Pays-Bas. Cette documentation, dont les matières et l'articulation sont à peu près identiques et relèvent probablement d'un vaste plan d'ensemble – fait qui indique la permanence des objectifs des Français en Morée – expose les possibilités du Péloponnèse au point de vue géopolitique, stratégique, productif, commercial et démographique.

2) La deuxième partie de l'étude met l'accent sur l'organisation et les mouvements des partis concurrents des Français et des Anglais, sur leurs réseaux d'espionnage respectifs, sur les intrigues et machinations qui les opposent.

3) Troisièmement, on tente d'apprécier les éléments nouveaux découverts dans les sources dépouillées et relevant de la problématique de cette étude, à travers la bibliographie

récente. C'est ainsi qu'on se risque à réviser certains faits liés à l'assassinat du bandit Zacharia, ainsi que la durée des actions entreprises par le parti français, et un autre aspect de l'intérêt des Français pour la mobilisation des masses apparaît dans les chansons populaires consacrées à Napoléon.

Pour terminer, on essaie de repérer le phénomène de pénétration des étrangers dans le Magne dans le domaine de l'organisation sociale de la péninsule. Les rivalités permanentes préparaient le terrain à la pénétration étrangère.

J.M. Wagstaff

O John Philip Morier και η περιγραφή της Μάνης, 1804

Η ανακοίνωση αυτή σκιαγραφεί εν πρώτοις, το πολιτικό και στρατιωτικό περιβάλλον κατά την πρώτη επίσκεψη του Morier στις Κιτριές, τον Μάιο του 1804. Οι σχετικές με τη Μάνη ανακαλύψεις του Morier συγκρίνονται, εν συνεχεία, με εκείνες των άλλων συγχρόνων του Βρετανών επισκεπτών στην περιοχή και συγκεκριμένα του Morrill, Gell και Leake. Μολονότι ο Morier παρουσιάζει στοιχεία για τον πληθυσμό και την οικονομία, είχε ελάχιστα να πει γύρω από την γεωγραφία και την τοπογραφία της Μάνης. Αυτό που τον ενδιέφερε, κυρίως, ήταν η εκτίμηση της πολιτικής κατάστασης στα 1803-1804, ο βαθμός επαφής των Μανιατών με τη

Γαλλία και το εύρος της γαλλικής επιρροής. Οι απόψεις του εκτίθενται περιληπτικά και συγκρίνονται με εκείνες του συντρόφου του, του Leake, ο οποίος επισκέφθηκε την Μάνη τον επόμενο χρόνο. Εντούτοις, αμφότεροι ενδέχεται να επηρεάζονται στις εκτιμήσεις τους από τον Σπυρίδωνα Φορέστη, τον εκπρόσωπο της Βρετανίας στα Ιόνια Νησιά με τις σημαντικές διασυνδέσεις.

Vassilis Dorovinis

Agents français dans le Péloponnèse au temps du Président Capodistria

Les rapports et les correspondances des agents et autres émissaires français en Grèce pendant la période 1828-1832 constituent une source inexploitée de renseignements sur la vie diplomatique, politique et sociale du nouveau pays et un tableau fidèle de l'équilibre fragile du jeu des influences étrangères en Grèce, jeu qui aboutit à l'assassinat du premier Gouverneur de la Grèce. Une étude critique de cet ensemble important montrerait sous un jour nouveau l'éventail des intérêts contradictoires et la dynamique des facteurs interposés pendant cette période.

Leonora Navari

Υπηρέτης δύο αφεντάδων; Ο Amable Pelissier στην Ελλάδα, 1827-1828

Ο στρατηγός Amable Pelissier, αξιωματικός καριέρας στον γαλλικό στρατό μετά την Ναπολεοντική περίοδο, ήρωας του Malakoff και αργότερα κυβερνήτης της Αλγερίας, υπηρέτησε δυο φορές στην Ελλάδα κατά την πρώτη περίοδο της στρατιωτικής του σταδιοδρομίας. Η σωστή απόδοση και η ταύτιση ενός χειρογράφου το οποίο περιγράφει την Ναυμαχία του Ναυαρίνου και φυλάσσεται στις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη, ταύτιση η οποία έγινε και ανακοινώθηκε από την Κα Βαλεντίνη Τσελίκα, αποκάλυψε ότι η πρώτη επίσκεψη του Pelissier στην Ελλάδα έλαβε χώρα στα 1827, όταν εξασκούσε καθήκοντα συμβούλου των αιγυπτιακών δυνάμεων του Ιμπραΐμ Πασά, ο οποίος είχε ανταποκριθεί στην έκκληση του Σουλτάνου για βοήθεια, προκειμένου να καταστείλει τους Έλληνες επαναστάτες. Η δεύτερη περίοδος υπηρεσίας του στην Ελλάδα ήταν με την Γαλλική Εκστρατεία στην Πελοπόννησο στα 1828 όταν ενεπλάκη στην καταστολή αυτών των Αιγυπτιακών δυνάμεων. Με την ανακοίνωση αυτή εξετάζονται οι πολιτικοί και οικονομικοί παράγοντες στην Γαλλία της Παλινόρθωσης καθώς και η διπλωματική αλληλεπίδραση στην Ανατολική Μεσόγειο ανάμεσα στην Γαλλία, την Βρετανία, την Ρωσία, την

Τουρκία και την Αίγυπτο, που προκάλεσε τις περιστάσεις οι οποίες έβαλαν τον Pelissier σε μία τόσο εμφανώς διαφορούμενη θέση η οποία απαίτησε δύο τόσο διαφορετικές αποστολές από τον ίδιο άνθρωπο.

Théodoros S. Katsoulakos

Le témoignage de H. Pückler sur la vie sociale dans le Magne dans les premières années ayant suivi la Guerre d'Indépendance

Hermann von Pückler-Muskau, ancien officier de l'armée de Saxe, a visité la Grèce (1835-1836) et exposé ses impressions dans son important livre intitulé "Pinacothèque du Sud-Est". Cet Allemand, naturaliste amateur, a fait l'ascension du mont Taygète, puis a visité de nombreux villages situés sur les pentes de l'est du Taygète et dans le Magne. Sans négliger le passé historique le plus reculé, Pückler enregistre des scènes typiques de la vie sociale des Grecs modernes, telles qu'il en a eu connaissance. Ces éléments constituent pour les Grecs d'aujourd'hui une précieuse source d'informations.

Ilias C. Nicolaou

Une visite du roi Othon et de la reine Amalia dans le Magne (1838)

En janvier 1838, la presse athénienne informait ses lecteurs du voyage que

devaient effectuer le mois suivant dans le Péloponnèse le roi Othon et la reine Amalia. L'unique motif en était de mettre à profit les événements que le royaume de Grèce vivait sur le plan politique (démission du Premier ministre, le Bavarois Igance von Rudhard; départ des troupes bavaroises; prises de position inspirant confiance de la part des hommes politiques grecs, des diplomates, etc.). Par ailleurs, Othon désirait voir "de ses propres yeux l'état moral et matériel des habitants de son royaume".

Le voyage débuta au Pirée le 4 février 1838. La première halte se fit à Nauplie. Puis les souverains visitèrent Monemvassia, Sparte, Mistra, Gythion, Aréopoli, Liméni.

Pendant les cinq jours que dura la visite dans le Magne, Othon s'efforça d'approcher le plus possible ses sujets. Il écouta d'une oreille attentive les requêtes et doléances des maires, des juges, des maîtres d'école et des prêtres, tout comme celles du petit peuple. A tous il prodigua des conseils sur divers sujets les concernant et il promit de réfléchir au développement de la province.

En dépit de nouvelles mensongères diffusées principalement par les journaux allemands quant à l'instabilité et à l'esprit de révolte de la population, le voyage dans le Magne se déroula avec succès. La presse pro- et anti-royaliste décrivit à longueur d'articles l'accueil chaleureux dont les souverains

furent l'objet et les manifestations les plus variées d'amour et de dévouement des Maniotes à leur égard. Le 14 mars, Othon et Amalia retournèrent au Pirée, ayant posé les bases d'une amitié fidèle et durable entre le Palais et la population du Magne.

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ.
ΟΙ ΑΠΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ
L' EXPÉDITION SCIENTIFIQUE DE MORÉE.
LES ORIGINES ET LES TRAVAUX

Georges Tolia

**Les précurseurs de l'Expédition
Scientifique de Morée**

L'objet de cette communication est l'étude des origines intellectuelles des divers travaux entrepris par les membres de l'Expédition Scientifique de Morée.

L'intérêt "scientifique" pour les régions grecques semble se consolider vers le dernier quart du XVIIe siècle. On assiste en effet, pendant cette période, à une multiplication des approches critiques et raisonnées des spécialistes de la Grèce, tandis qu'une tendance à la synthèse s'affirme dans les écrits des observateurs.

C'est à partir de ce moment-là et jusqu'à la veille de la Guerre d'Indépendance grecque que devait se former lentement un domaine de savoir approprié, consacré presque exclusivement aux études grecques, possédant son propre terrain et ses propres instruments et méthodes d'analyse. Il s'agit de ce que l'on pourrait appeler l' "hellénisme critique et comparé", système d'approche de l'histoire, de la culture et de la société grecques à la fois, qui, en restaurant l'unité des expressions de la civilisation grecque dispersées dans l'espace et

dans le temps, permettait leur étude détaillée et critique. Voyageurs, linguistes et philologues, géographes et antiquaires, naturalistes et architectes, mais aussi philosophes, littérateurs et publicistes, à travers leurs approches répétées, dotèrent ce système de cohérence et de solidité.

Les scientifiques, membres de l'Expédition de 1829, tout en critiquant (et parfois violemment) l'œuvre des précurseurs, ne parviennent pas à se détacher de leur système, destiné d'ailleurs à une brillante carrière tout au long du XIXe siècle.

Yanis Saitas

*La documentation cartographique
de l'Expédition Scientifique de
Morée pour le Magne (1829-1832)*

L'œuvre cartographique de l'espace moréote et hellénique fut exécutée par les officiers d'état-major d'une brigade topographique du Corps militaire français, avec lesquels collaborèrent les géographes ingénieurs de l'Expédition Scientifique Peytier, Servier et Puillon Boblay, sous la responsabilité de Bory de Saint Vincent.

La péninsule du Magne et la région de Bardounia sont comprises dans deux

feuilles C de la Carte de la Morée, publiée en 1830-1832 dans l'Atlas à l'échelle de 1:200.000, ainsi que dans huit feuilles B de reconnaissance "minutes" (manuscrits et inédits, 1830-1832), à l'échelle de 1:50.000. Les renseignements que l'on peut tirer de ces feuilles des cartes nous donnent une bonne idée du peuplement et du paysage maniotes, au début de la formation du nouvel État hellénique, ainsi que des méthodes de travail de leurs rédacteurs.

Nous présentons ici une brève comparaison des renseignements compris dans les feuilles "minutes" B et celles publiées C en produisant une série de cartes thématiques suivant les signes conventionnels de la légende de la carte de la Morée. Sont inclus les lieux habités, les installations fortifiées, les édifices religieux et ecclésiastiques, les cours d'eau et moulins à eau, les antiquités et le réseau de communications. Dans les feuilles "minutes" B concernant le Magne, sont relevés 492 points d'intervention humaine de tous types, tandis qu'il y en a 57 de moins dans les feuilles C définitives publiées. Une brève comparaison des feuilles B et C du Magne avec celles de deux autres péninsules de la Morée du sud en est comprise.

Nous signalons la nécessité d'un système moderne de documentation, en liaison avec un programme méthodique de recensement et d'étude de l'espace

historique du Magne, susceptible de servir également à la gestion de son riche patrimoine monumental. Une partie de cette documentation est déjà réalisée pour le Magne du sud (dèmes de Messi et Lagia, échantillon de la commune de Vathia).

Ann Thomson

O Bory de Saint-Vincent και η ανθρωπολογία της Πελοποννήσου

Στην ανακοίνωση αυτή μελετάται η σχέση ανάμεσα στην Αφήγηση του Bory de Saint-Vincent για την Πελοπόννησο (*Relation de la Morée*) και στην εργασία του *L'Homme* που δημοσιεύθηκε στα 1827, προκειμένου να φωτισθεί η ανθρωπολογική του προσέγγιση της Ελλάδας και να συγκριθεί με εκείνες άλλων συγγραφέων. Ο Bory ακολουθεί την παράδοση όσων πιστεύουν ότι οι σύγχρονοι Έλληνες είναι ο ίδιος λαός με εκείνον των κλασικών χρόνων, της πελασγικής φυλής. Υπερασπίζεται επίσης τους Μανιάτες —τους οποίους θεωρεί απευθείας απογόνους των Σπαρτιατών— ενάντια στην κριτική ορισμένων περιηγητών. Τα συμπεράσματά του βασίζονται σε επισφαλή επιστημονικά δεδομένα και απορρέουν κυρίως από μια εκ των προτέρων διαμορφωμένη πεποίθηση. Του επιτρέπουν να διακηρύξει, αντίθετα από άλλους ταξιδιώτες, ότι οι σύγχρονοι Έλληνες μπορούν να εγκαθιδρύσουν ένα δημοκρατικό πολίτευμα και να ξα-

ναβρούν την αρχαία τους δόξα. Με το τρόπο αυτό η ανθρωπολογία έρχεται να στηρίξει την πολιτική.

J. Tucoo-Chala

Ο Bory de Saint-Vincent ανακαλύπτει τους Μανιάτες

Από τις 25 Μαΐου 1829 έως τις 30 Ιουνίου, ο γάλλος φυσιοδίφης Bory de Saint-Vincent εξερεύνησε δύο φορές τη Μάνη και τα οκτώ μανιάτικα κεφάλαια της Αφήγησής του αποτελούν το πλέον πρωτότυπο μέρος της έκδοσης και μια σημαντική μαρτυρία για τον χώρο και την κοινωνία της χερσονήσου. Αποσκοπούν σε δύο σημεία τα οποία παραμένουν στενά συνδεδεμένα και απορρέουν τόσο από τις ανθρωπιστικές όσο και από τις φυσικές επιστήμες: αφ' ενός να υπερασπίσει και να εξυμνήσει τη Μάνη και τους Μανιάτες· αφ' ετέρου να διατυπώσει και να επιχειρήσει να επιλύσει το πρόβλημα της ταυτότητας της Μάνης (προσδιορισμός του μανιάτικου χώρου και νομιμοποίηση της διαδοχής Σπάρτη/Μάνη). Εξάλλου, η όλη αφήγηση δεν είναι κείμενο απλής επιστημονικής περιδιάβασης, αλλά ένα επεξεργασμένο επεισόδιο, του οποίου το ύφος απηχεί την γασκονική *faconde*, πάντοτε θερμή και γεμάτη ζωντάνια, όπου συναντώνται κατά περίπτωση η ευφράδεια, το χιούμορ και ο λυρισμός.

Maroula Sinarelli

Ο Χάρτης της Πελοποννήσου, δύο προσεγγίσεις του χώρου

Η ανάλυση του γεωγραφικού έργου της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής στο Μοριά, καταδεικνύει ότι συνυπάρχουν δύο διαφορετικές προσεγγίσεις του χώρου, οι οποίες εκφράζονται αντίστοιχα από τον βοτανολόγο Bory de Saint Vincent, και τον γεωλόγο E.P. de Boblaye. Ο εμπειρισμός του Bory de Saint Vincent, κληρονόμου των μεθόδων παρατήρησης που επεξεργάστηκαν οι φυσιοδίφες του τέλους του 18ου αιώνα συμπληρώνεται από την σύνθετη, ιστορική και συγκριτική μελέτη των φυσικών φαινομένων που προτείνει ο E.P. de Boblaye.

Michel Sivignon

Η χαρτογραφία της Πελοποννήσου και οι διδαχές της

Στην ανακοίνωση αυτή επιχειρείται η ένταξη του Χάρτη της Πελοποννήσου που προέκυψε από τις εργασίες της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής, στην χαρτογραφική γνώση της Ελλάδας.

Παρουσιάζεται η στρατολόγηση του Τοπογραφικού Σώματος, οι Οδηγίες (εντολές) της αποστολής του και η επέκταση της χαρτογράφησης της Πελοποννήσου, ώστε να καλυφθεί όλη η Ελλάδα (χάρτης ο οποίος δημοσιεύθηκε στα 1852). Περιγράφεται η

τεχνική εργασία, δηλαδή ο τριγωνισμός και η επιπεδογραφία, οι επιλογές της γλωσσικής μεταφοράς των χωριών και των τοπωνυμίων. Ως παραδείγματα, χρησιμοποιούνται αδημοσίευτες έως σήμερα αναλυτικές αποτυπώσεις 1:50.000, της περιοχής της Μάνης, που φυλάσσονται στα Αρχεία του Στρατού Ξηράς στο Fort de Vincennes. Οι αποτυπώσεις αυτές είναι μεγάλης σημασίας για τη γνώση των χαρακτηριστικών της φυσικής γεωγραφίας της Πελοποννήσου, για τη γεωγραφία του πληθυσμού της καθώς και για τις λεπτομέρειες της αξιοποίησής τους.

Panayotis Tsakopoulos

L'œuvre cartographique de l'Expédition Scientifique de Morée (1829-1832)

La cartographie de l'espace grec, du XVIe siècle aux premières années de l'indépendance, est essentiellement liée à la cartographie militaire et aux projets de fortification. L'établissement d'une nouvelle carte de la Morée comptait parmi les missions principales que s'était fixées l'Expédition Scientifique de Morée, envoyée en Grèce en 1829, en même temps que le corps militaire français d'occupation. Si, théoriquement, la responsabilité des travaux cartographiques avait été confiée à Bory de Saint-Vincent, la carte, projetée essentiellement pour des raisons militaires par le ministère de la

Guerre, fut en réalité l'œuvre des ingénieurs géographes et des officiers d'état-major du Dépôt de la Guerre.

L'établissement de la Carte de la Morée et ensuite, de la Grèce, fut entrepris par le Dépôt de la Guerre à une époque où se déroulaient également les opérations visant à l'établissement de la nouvelle Carte de la France, dite d'État-major; cette dernière constitua d'ailleurs pour les ingénieurs envoyés en Grèce en 1829 le modèle scientifique à suivre en matière de géodésie, de topographie et de représentation graphique.

La Carte de la Grèce, les levés et les reconnaissances manuscrites ayant servi à son établissement ainsi qu'un petit nombre de rapports des officiers de la brigade topographique, constituent un ensemble "codifié" de renseignements pour une multitude de lectures de l'espace grec, au moment où il entre dans une voie de transformation.

Christophe Lubrano di Ciconne

Pierre-Félix Trézel, ένας ζωγράφος σε εκστρατεία

Ο Pierre-Félix Trézel (Παρίσι 16/6/1782 - 16/6/1855) πήρε μέρος στην Γαλλική Επιστημονική Αποστολή της Πελοποννήσου, στον Τομέα της Αρχιτεκτονικής, της Γλυπτικής και των Επιγραφών. Είναι ο μικρότερος αδελφός του στρατηγού Camille-Alphonse Trézel ο οποίος επίσης πήρε μέρος στην Αποστολή.

Κράτησε ημερολόγιο της περιήγησής του από τις 21/7 έως τις 31/12/ 1829, μετά την αναχώρηση των J.J. Dubois και A. Duval, συνεχίζοντας την εξερεύνησή του, συντροφιά με δύο ανιχνευτές. Το ημερολόγιό του χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο περιλαμβάνει τις αποστάσεις, οι οποίες είναι χρονομετρημένες από τον ένα τόπο στον άλλο και συνοδεύονται από παρατηρήσεις σχετικές με την τοπογραφία και το τοπίο. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει την καθαυτό αφήγηση. Συντίθεται από γεγονότα που συνέβησαν κατά το ταξίδι καθώς και από σχόλια του Trézel.

Σε πρακτικό επίπεδο, το ημερολόγιο δείχνει πώς γίνονταν οι μετακινήσεις στον χώρο, τα εμπόδια που καθυστέρουσαν την εξερεύνηση, τα προβλήματα υγιεινής που ήταν συνδεδεμένα με τις κλιματολογικές συνθήκες: τη χρήση των ήδη δημοσιευμένων δρομολογίων (στην περίπτωση μας τα δρομολόγια του Sir W. Gell).

Σε θεωρητικό επίπεδο, το ημερολόγιο του Trézel, προσδιορίζει ένα είδος ποιητικής του χώρου. Φαίνεται ότι ένα από τα κίνητρα της εξερεύνησης είναι η προσπάθεια ανασύνθεσης της ιστορίας μέσω των μνημείων, τουλάχιστον όσων απομένουν. Δεν υπάρχει οικειοποίηση μέσω της σπουδής, αλλά περισσότερο, μια αναζήτηση. Με τον τρόπο αυτό και λαμβάνοντας υπόψη τις γνώσεις του, καθώς και τα καθήκοντα τα οποία όφειλε να εκπληρώσει, επιχειρούμε να μελετήσουμε την δια-

λεκτική σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και το περιβάλλον, σε μια δεδομένη περίπτωση.

Jean- Marc Drouin

Συλλεκτικότητα και γεωγραφική προσέγγιση: η Βοτανική και η Ζωολογία στην Επιστημονική Αποστολή της Πελοποννήσου

Για τον Bory de Saint-Vincent και τους άλλους φυσιολόγους της Αποστολής της Πελοποννήσου, η Βοτανική και η Ζωολογία του Μοριά ήταν νέες (εφόσον έως τότε δεν είχαν γίνει συστηματικές μελέτες), αλλά και συγχρόνως οικείες (εφόσον πολλά από τα φυτικά ή ζωικά είδη της περιοχής είχαν ήδη μελετηθεί σε άλλες περιοχές).

Ο Bory και οι συνεργάτες του τονίζουν διαρκώς τη χρησιμότητα της γεωγραφικής προσέγγισης της Φυσικής Ιστορίας. Ο τόμος ο αφιερωμένος στη Βοτανική παρουσιάζει έναν κατάλογο της πελοποννησιακής χλωρίδας στον οποίο δίδεται ουσιώδης έμφαση στο "περιβάλλον" όλων των ειδών, ακόμη και των συνηθεστέρων. Η περιηγητική αφήγηση, εξάλλου, βρίθει σχολίων σχετικών με την βλάστηση, την όψη που αυτή προσδίδει στο τοπίο και στις ανθρώπινες δραστηριότητες τις οποίες περιβάλλει.

Η Φυσική Ιστορία για την Γαλλική Επιστημονική Αποστολή του 1829 εμφανίζεται με τον τρόπο αυτό, ως επιστήμη η οποία επιζητώντας ανανέωση

και διεύρυνση, βρήκε στην Πελοπόννησο ένα εξαιρετο πεδίο εφαρμογής.

Aristotélis Stavropoulos

Médecine et expéditions militaires. Le cas de l'œuvre scientifique du Service Sanitaire de l'Armée française de Morée

L'étude des multiples aspects de l'œuvre scientifique du Service Sanitaire de l'Armée française de Morée est l'objet de cette communication. A cette fin, l'œuvre médicale est étudiée dans le contexte scientifique de l'époque, et plus précisément, par rapport à l'épidémiologie du Levant et à l'intérêt scientifique naissant pour la nosologie locale. Après un bref examen des travaux médicaux antérieurs, on étudie les aspects médicaux de l'Expédition d'Égypte et de Syrie, acquis importants à partir desquels se développa la politique médicale de l'Expédition de Morée. En effet, l'Expédition de Morée est calquée, du point de vue sanitaire et médical, sur celle d'Égypte, puisque les services sanitaires de l'une comme de l'autre étaient appelés à résoudre un ensemble de problèmes pratiques de même ordre. Il faut souligner ici que les pourcentages élevés de mortalité dans les deux armées étaient le fait de la même pathologie.

Pour ce qui est de l'Expédition de Morée, sont plus précisément étudiées les maladies dont souffrirent les

membres du corps expéditionnaire, ainsi que la composition du corps sanitaire.

La communication s'achève sur l'étude de l'œuvre scientifique du corps sanitaire, à partir des directions données jusqu'aux thèses de médecine présentées par les divers membres de ce corps à leur retour en France. L'accent est particulièrement mis sur les divers sujets traités dans ces thèses, sujets relatifs en grande partie à la nosologie et à la topographie médicale du Péloponnèse.

Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΡΙΑ. ΟΙ ΑΠΟΗΧΟΙ
L' EXPÉDITION SCIENTIFIQUE DE MORÉE. LES RÉTOMBÉS

F.L. Lucarelli

*Μέθοδοι διερεύνησης των αρχαιο-
λόγων και αρχιτεκτόνων της Γαλ-
λικής Επιστημονικής Αποστολής
στο Μοριά*

Με χρηματοδότηση και εντολή του γαλλικού κράτους, η Αποστολή της Πελοποννήσου, κληρονομιά και συνέχεια της Αποστολής της Αιγύπτου, αντικαθιστά την χαρακτηριστική εικόνα του μοναχικού λογίου του 18ου αιώνα με εκείνη του ειδικού επιστήμονα ο οποίος περιβάλλεται από μία ειδικευμένη ομάδα. Με την ανακοίνωση αυτή επιχειρείται μέσα από αρκετά αδημοσίευτα έγγραφα, δημόσια και ιδιωτικά, η ανάλυση των μεθόδων εργασίας των αρχαιολόγων και αρχιτεκτόνων, οι οποίοι, την επαύριο του πολέμου της Ελληνικής Ανεξαρτησίας, συνέταξαν το πρώτο εξαντλητικό "ευρετήριο" της Πελοποννήσου. Ειδικότερα μελετώνται τα θεωρητικά εργαλεία της έρευνας, αλλά και η συγκεκριμένη εφαρμογή τους. Οι Οδηγίες και ο απαραίτητος για τις ανασκαφές εξοπλισμός. Διευρευνώνται οι επιτόπου εργασίες στην Ολυμπία προκειμένου να εντοπισθεί και να ταυτισθεί ο ναός του Δία. Η μελέτη των Οδηγιών που συντάχθηκαν στο Παρίσι καθώς και η συμπεριφορά των επιστημόνων στο πεδίο της έρευνας, μας επιτρέπει να σκιαγραφήσουμε τον αρχαιολόγο των αρχών του αιώνα.

Vassiliki Petridou

*La Expédition Scientifique de
Morée: Résultats et conséquences
sur la problématique architecturale
en France*

Si Quatremère de Quincy, ne pouvait voir le progrès de l'art qu'à travers l'imitation du type idéal de l'art classique, la génération d'Abel Blouet s'est trouvée dans la situation la plus confuse: ce qui la rapproche de la génération précédente est son intérêt pour les idéaux classiques. Ce qui la différencie de la génération postérieure est la nécessité d'une libération de ces idéaux, la nécessité d'une rébellion architecturale. Dans cette problématique, la mission scientifique en Morée représente la dernière occasion pour Quatremère de pouvoir intervenir dans l'évolution de la connaissance architecturale et de conduire la recherche des origines à l'aboutissement du type idéal. Son intervention est constante et Blouet expose les résultats scientifiques de cette aventure en suivant les traces de son professeur. En 1840, le départ de Quatremère de son poste de Secrétaire Perpétuel de l'Académie des Beaux-Arts donnera un nouvel élan à ceux qui voulaient introduire des changements dans l'architecture moderne.

Panayotis Tournikiotis*Les études sur l'architecture menées par Abel Blouet pendant l'Expédition Scientifique de Morée et leur répercussion en France*

Pendant l'Expédition Scientifique de Morée, Abel Blouet et ses collaborateurs ont visité le Péloponnèse, les Cyclades et l'Attique pour étudier les édifices anciens, les sculptures et les inscriptions. Les trois volumes qu'ils ont publiés nous intéressent pour la manière dont ils traitent ce matériel par rapport au débat architectural tenu à la même époque en France. Les édifices réels y sont beaucoup moins des "pierres" que des "arguments" dont le choix, la mise en rapport et l'interprétation dépendent de ce débat animé. La polychromie des temples antiques y est donc d'importance capitale. Ensuite, les études de Blouet sont considérées dans la perspective de sa double fonction de professeur de théorie de l'architecture à l'École des Beaux-Arts, ayant incité au voyage en Grèce de jeunes prix de Rome, et d'inspecteur général des bâtiments des prisons du royaume, ayant contribué, d'après Michel Foucault, à la transformation profonde du système pénitentiaire.

Blouet visita la Grèce pour vérifier les théories établies et profita de la leçon grecque pour fonder des théories nouvelles. Il y découvrit la raison pure dont il avait besoin pour contester la

domination des formes et réclamer l'autorité des principes: la liberté de choix sans la règle des précédents. Les Grecs de Blouet n'ont rien imité: ils ont simplement suivi la nature et la raison, en y soumettant l'édification du monde. Les colonnes, les chapiteaux, les détails séduisaient toujours les voyageurs, mais ils n'avaient plus de rapport avec la technique moderne. Blouet découvrit la fin du monde antique de la manière que redoutait Quatremère de Quincy: au toucher de la réalité des ruines antiques, qui volatilisa le mystère de l'idéal de leurs formes et leur mythe caché entre les lignes des livres.

Vasso Mentzou*La Grèce de 1830 à travers les textes des membres de l'Expédition française de Morée*

Les *Souvenirs* ou *Mémoires* des membres de l'Expédition française sont l'objet de cette communication, en tant que témoignages d'une époque où les voyageurs avaient suspendu leurs voyages en Grèce à cause de la Guerre d'Indépendance. Ces textes ne sont pas compris dans le corpus des publications officielles (à part la *Relation* de Bory de Saint-Vincent) et n'ont pas pour objectif la collecte de renseignements scientifiques ou militaires. Leur intérêt réside d'une part dans la description du pays au moment de sa constitution

en Etat moderne, et d'autre part, dans celle des conditions de la vie quotidienne des membres de l'Expédition.

Trois points retiendront notre attention: les relations entre les membres de l'Expédition Scientifique, les relations entre les scientifiques et les militaires, et enfin, la communication des deux corps étrangers avec la population moréote.

Sans pouvoir accorder une valeur proprement littéraire à ces récits relativement méconnus jusqu'à nos jours, nous sommes tout de même obligés de leur reconnaître certains mérites incontestables, comme par exemple une galerie de portraits dressés par Amaury-Duval ou quelques traits, pris sur le vif, de la situation en Morée en 1829.

Sophie Basch

Η Γαλλική Επιστημονική Αποστολή στην Πελοπόννησο: Η μη επιστημονική φιλολογία

Κοντά στις επιστημονικές αναφορές που συνδέονται απευθείας με την Επιστημονική Αποστολή του 1829, υ-

πάρχουν αρκετές μαρτυρίες τις οποίες έχει παραβλέψει τόσο η επιστημονική έρευνα (ως να μην παρουσίαζαν άμεσο τεχνικό ή τεκμηριωτικό ενδιαφέρον) όσο και η φιλολογική (ως να στερούταν παντελώς ποιότητας και να μην ήσαν φορείς καλλιτεχνικών ή εικαστικών αξιών). Και οι δύο αυτές απόψεις πρέπει να αναθεωρηθούν: Αφηγήσεις, οι οποίες φαινομενικά στερούνταν παντός επιστημονικού ενδιαφέροντος, αποδείχτησαν σημαντικές ως προς τα ποικίλα, πλούσια στοιχεία κοινωνιολογικού κυρίως χαρακτήρα που περιέχουν, στοιχεία που μας δίνουν την εικόνα της καθημερινής ζωής την εποχή της Γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής· εξάλλου, οι αφηγήσεις των στρατιωτικών, ανθρώπων εκ πρώτης όψεως χωρίς ποιητική κλίση, αποδεικνύονται ουσιώδεις για την ιστορία της λογοτεχνίας, τα πλαίσια της οποίας αναιρούν, με το να υπογραμμίζουν την υλική πλευρά των πραγμάτων, πλευρά συνήθως ξένη για τους λογοτέχνες.

Με την παρούσα ανακοίνωση ερευνάται αυτή ακριβώς η συνάφεια, μέσα από την κριτική μελέτη των κειμένων που άφησαν οι Lenormant, Bory de Saint-Vincent, Mangeart, Lacour, Bessan, Duheume και Pellion.

Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑ LE PATRIMOINE CULTUREL

Kyriakos D. Kassis

Les armes des Maniotes pendant les années pré-révolutionnaires, d'après les voyageurs étrangers

Du philhellénisme pur de ceux des voyageurs étrangers qui allèrent jusqu'à offrir leur vie pour la renaissance de la Grèce, au comportement d'autres, comme l'abbé Fourmont, la distance était grande. Une grande partie des voyageurs venaient en Grèce pour des motifs qui n'avaient rien à voir avec le philhellénisme. Envoyés par leurs gouvernements respectifs à la recherche de zones d'influence ou poussés par l'intérêt personnel et le goût de l'aventure (trafic d'antiquités, etc.), et plus rarement par une simple curiosité de voyageur, ils visitaient un Empire ottoman en voie de décomposition.

Les Grecs, et notamment les Maniotes, conscients de ce fait, continuaient néanmoins à respecter le code ancien de l'hospitalité. Les descriptions que fait chaque voyageur des Maniotes et de leur société et, en l'occurrence, de leur capacité de se battre, correspondent à son propre caractère. C'est pourquoi les points de vue divergent d'un récit à l'autre: les uns présentent les Maniotes comme des sauvages et les autres comme des hommes fiers, hospitaliers, aimables, de

valeureux combattants amoureux de la liberté. Tous les récits s'accordent cependant à reconnaître que ce peuple était très belliqueux, animé d'un puissant esprit national et doté de vertus guerrières qui renvoyaient manifestement aux Grecs anciens, notamment aux Spartiates, dont les Maniotes s'enorgueillissaient d'être les descendants. Ils savaient faire un excellent usage de leurs armes, dont les noms renvoyaient tantôt à la Grèce ancienne, tantôt à l'époque byzantine ou postbyzantine, selon le moment, la manière et l'origine de l'introduction des armes en question dans leur vie.

Vika Gizéli

Les classes européennes du patrimoine culturel. L'exemple du Magne.

Les voyageurs, géographes, hygiénistes, architectes et autres spécialistes qui composaient les expéditions scientifiques du XIXe siècle ont en quelque sorte cédé la place à un cercle particulier de chercheurs contemporains: celui des jeunes qui participent aux "classes (scolaires) européennes du patrimoine culturel". Cette institution, qui fonctionne déjà avec succès dans plusieurs pays européens, exige un grand nombre

d'activités non seulement administratives mais aussi scientifiques et pédagogiques. Une véritable "pédagogie du patrimoine" doit donc se développer et être mise en application. On propose ci-dessous les principes essentiels de cette pédagogie du patrimoine à travers un exemple concret, et on montre pourquoi et comment la région du Magne peut servir à merveille le but ultime des classes du patrimoine.

Les axes pédagogiques et culturels sont les suivants: le site choisi doit avoir une physionomie multiple et dynamique, esthétique et sociale, reposant sur des monuments archéologiques, historiques et architecturaux; il doit également se caractériser non seulement par un passé historique important, mais aussi par un

présent dynamique sur le plan culturel et social, et par un avenir prometteur; on y recherche l'entrecroisement des cultures, afin de consolider notamment la coopération entre les élèves des divers pays impliqués et de promouvoir l'esprit européen contemporain. La dynamique du programme, qui va de pair avec l'habileté de l'enseignant, doit faire émerger l'esprit critique chez l'élève et développer sa capacité à soutenir son avis par des arguments bien fondés.

Les classes du patrimoine, y compris celle du Magne, seront une pépinière de futurs architectes, archéologues, historiens et gens des divers métiers attachés à la sauvegarde des monuments, et formeront les futurs défenseurs du patrimoine culturel.

ΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΕΙΣ: Η ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ
ATTITUDES ET RESISTANCES: LA DIMENSION LITTÉRAIRE

Rania Polycandrioti

Le récit de voyage et sa valeur historique. Le cas de La Guilletière dans le Magne

La valeur historique d'un texte ne dépend pas seulement de son contenu ou de ses rapports avec le cadre historique et social de son époque, mais aussi de la manière dont il est reçu par les lecteurs. Dans le cas des récits de voyages édités par Guillet (*Athènes ancienne et nouvelle*, 1675, et *Lacédémone ancienne et nouvelle*, 1676), il s'agit de révéler comment et pourquoi l'auteur fait usage du modèle narratif propre aux récits de voyages tels qu'ils existent au XVIIe siècle, afin d'obtenir un mode de lecture particulier.

Guillet affirme avoir rédigé son texte en se fondant sur les notes envoyées par son frère, le voyageur La Guilletière. L'antiquaire lyonnais Jacob Spon, en raison des informations erronées contenues surtout dans la description d'Athènes par Guillet, doute de l'existence même du voyageur La Guilletière et considère son ouvrage comme une œuvre de fiction. Malgré l'effort évident de Guillet de rester fidèle aux présupposés typologiques du récit de voyage, le texte demeure ambivalent et pose la question de la véritable provenance des informations et par conséquent de leur

valeur historique. Les sources de Guillet sont apparemment les descriptions des gens du pays et des missionnaires. Le mode d'écriture personnelle est par définition fondé sur l'expérience vécue du narrateur et auteur du texte.

Pourtant, dans le cas des textes écrits par Guillet, le personnage de l'auteur et celui du narrateur ne coïncident pas, bien que le mode d'écriture soit celui du "je".

Il semble que l'historiographe Guillet ait eu recours à un modèle narratif familier aux lecteurs de son époque, afin de pouvoir présenter à ses contemporains les résultats de sa recherche d'une manière vraisemblable, agréable et surtout valorisée par l'attestation de l'expérience personnelle. L'emploi du modèle narratif sans rapport avec ses présupposés logiques montre que le récit de voyage au XVIIe siècle est déjà un genre distinct et bien établi.

E. Stratigea-Kephallineou

Le Magne et les Maniotes dans l'œuvre mishellène de Pauw et chez les voyageurs de la période pré-révolutionnaire grecque (1788-1821)

Le philosophe hollandais Corneille de Pauw, dans son ouvrage intitulé *Recherches philosophiques*, 1788 (7

volumes), traite de la philosophie chez les Américains, les Chinois et les Grecs. Toutefois, les deux derniers volumes, consacrés à la Grèce ancienne, révèlent les sentiments hostiles de l'auteur envers les Grecs modernes. Dans le deuxième tome, le philosophe mishellène consacre un chapitre aux Magnotes, qu'il traite de cannibales, accuse de rapines et de piraterie tout en mettant en doute leur descendance directe des Spartiates. Son opinion est d'ailleurs partagée par deux autres détracteurs de la nation, William Gell et J.L.S. Bartholdy.

A ces calomnies proférées contre les Magnotes s'opposent les témoignages de certains voyageurs qui ont visité le Magne pendant la période 1788-1821, tels que Hobhouse, Leake, Cockerell, Sibthorp, Morritt, Stephanopoli, Galt, Guys, etc.

Leurs récits comportent des éléments qui réfutent la thèse soutenue par de Pauw. Il s'agit notamment de la preuve indubitable sur l'origine d'un peuple que constitue la langue, ainsi que la configuration physique et surtout l'amour de la liberté. A partir de ces éléments, on examine les raisons de l'hostilité de ces trois détracteurs des Grecs. Leur attachement au catholicisme romain et à la Turquie est également souligné.

Dans le même chapitre, de Pauw attaque Démétrius Comnène Stephanopoli. Ce dernier, dans son livre sur l'histoire de la maison

impériale des Comnènes de Trébizonde, soutenait que les Magnotes étaient, par l'intermédiaire de Nicéphore Comnène, fils cadet du dernier empereur de Trébizonde, David II, des descendants directs de cette illustre famille. Après la chute de l'Empire de Trébizonde, Nicéphore aurait trouvé refuge dans le Magne, où il aurait fondé la maison impériale sous le titre de Protogéroda, conservé pendant des siècles. L'examen des sources évoquées par Stephanopoli confirme plusieurs éléments. Il n'est cependant pas exhaustif, à cause de l'impossibilité de consulter certains documents importants tels que les manuscrits grecs d'Italie, les archives turques, etc. Ainsi la question de l'origine des Maniotes, à savoir s'ils sont descendants ou non des Comnènes, reste ouverte à la recherche historique.

Ilia Chatzipanagioti

Fiction et voyage: Stephanopoli dans le Magne de Sériëys

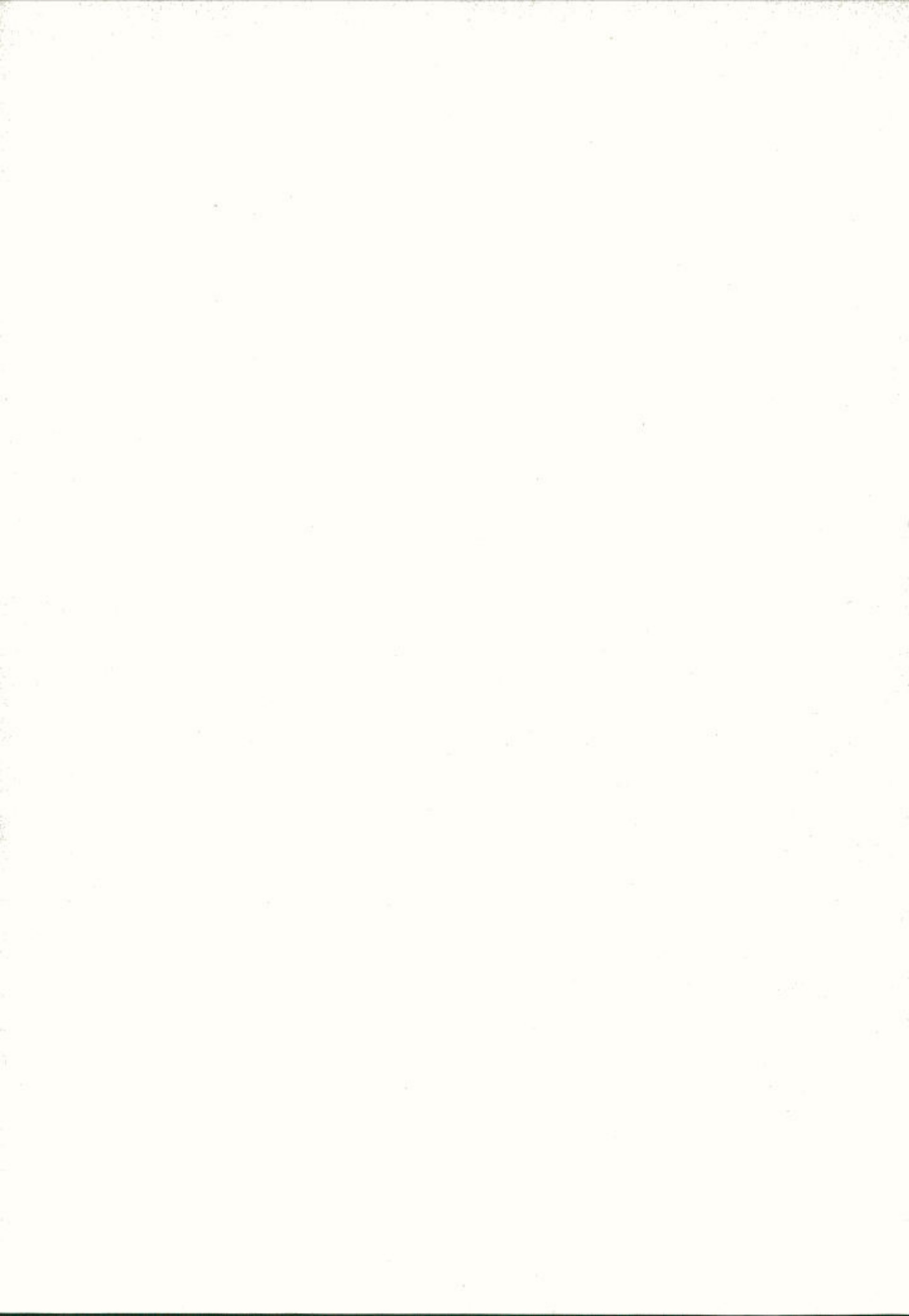
Le Voyage de D. et N. Stephanopoli (1800), mélange curieux de roman et de récit de voyage, offre un excellent terrain d'analyse de la parenté du récit de voyage avec le roman à la fin du XVIIIe siècle et une opportunité unique d'observer la fonction du plagiat comme l'un des mécanismes les plus importants de la production des textes de la littérature des voyages.

Si l'on sépare les passages narratifs des passages descriptifs, on parvient à distinguer les auteurs des divers passages du texte: Sérieys pour les premiers, Dimo et Nicolo Stephanopoli pour les seconds. L'étude des passages narratifs permet de constater deux facteurs déterminants pour l'évolution de la narration dans les récits de voyages de la seconde moitié du XVIIIe siècle: l'évolution du sentiment de la nature sous l'influence du préromantisme et l'effort de diminuer l'étrangeté des Grecs comme "autres". A une époque où la France s'identifiait idéologiquement à la Grèce ancienne, à une époque où les îles de la mer Ionienne étaient occupées par l'armée française, qui promettait aux Grecs de les libérer de l'oppression turque, Sérieys propageait par son ouvrage non seulement l'amitié entre les deux peuples, mais plus encore, une parenté idéologique entre les Grecs et les Français, dont le point d'affinité était leur relation à la Grèce ancienne. La Grèce ancienne devait ressusciter chez les descendants des Grecs anciens avec l'aide de la France. Le *Voyage*, écrit et publié à l'aube du XIXe siècle, unifie des caractéristiques du récit de voyages provenant de deux phases différentes de l'évolution de ce genre littéraire. Il s'agit d'une coexistence provisoire, qui se résoudra peu à peu au cours du XIXe siècle par la formation du récit de voyages proprement scientifique et proprement littéraire.

Georges Festa

Αντιστάσεις και ταξιδιωτική φιλολογία. Η Μάνη στη γαλλική συνείδηση (17ος-18ος αι.)

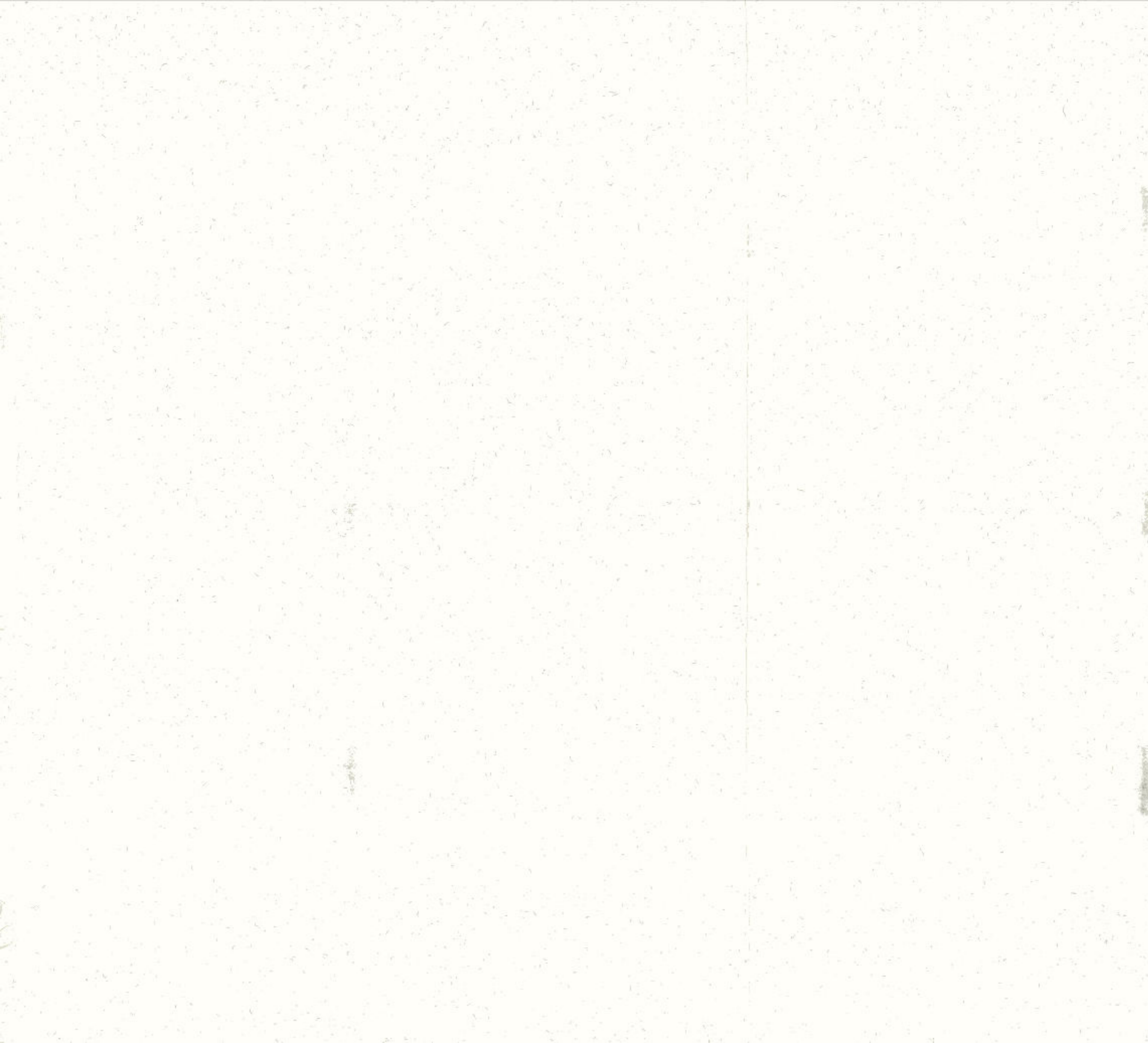
Η ανακοίνωση αυτή προσφέρει μια συνοπτική θεώρηση της Μάνης με σκοπό να καταδείξει την κατασκευή ενός μύθου όπου συναντώνται οι ιδέες της ελευθερίας και της κοινότητας. Στον χώρο αυτό όπου η οθωμανική απειλή συγκρούσθηκε με χριστιανικές υπερδυνάμεις, ο ηρωικός μύθος της εθνικής ταυτότητας, της αντίστασης αλλά και της αδελφότητας συνυπήρχε σ'ένα περιβάλλον πλούσιο σε παράδοση και ηθικές αξίες και τροφοδότησε πάντα την περιηγητική φιλολογία. Μέσα από τα κείμενα των περιηγητών, από τις αρχές 17ου αι. ως και το έργο του Rouqueville, η δημιουργία και μεταβολή του μύθου για τη Μάνη και τους Μανιάτες καλλιεργείται και κατατίθεται σαν απλή λογοτεχνική αναφορά, σαν αποτέλεσμα προσωπικής εμπειρίας ή σαν παράδειγμα πολιτικής.

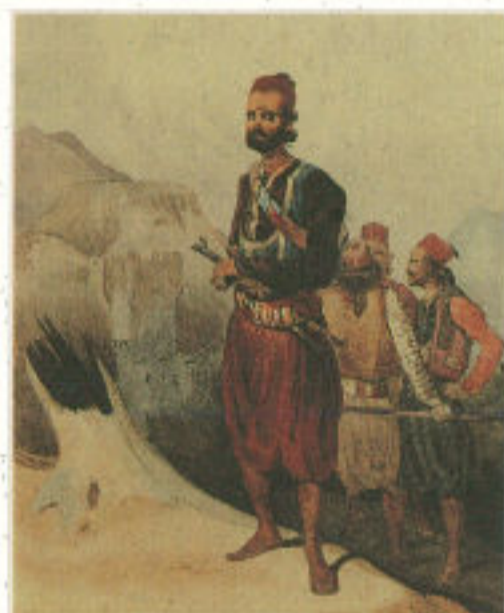

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΜΑΝΗ. ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ
ΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ.
ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟ
ΝΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ 15ος-19ος αι.
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ "Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ" ΕΠΕ.
ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ 1996 ΣΕ 1600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΓΙΑ
ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙ
ΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑ
ΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ. Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΦΙΛΜΣ
ΕΓΙΝΕ ΣΤΑ "ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ" ΕΠΕ.
ΤΙΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΑΛΛΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕ
ΝΩΝ ΕΚΑΝΕ Η ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΚΑΤΣΙΛΙΕΡΗ.
ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ ΣΧΕΔΙΑΣΕ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΗ
ΘΗΚΕ Η ΠΟΠΗ ΓΚΑΝΑ

© 1996, ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥ-
ΝΩΝ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ 48,
ΑΘΗΝΑ 11635, ΤΗΛ.: 72.29.811

ISBN: 960-7094-68-9

ISBN: 960-7094-68-9

MD0005970186